

Εικ. 25. Λάρισα. Άγιοι Τεσσαράκοντα. 1865. «Ο ανατολικός τοίχος και η κεντρική κόγχη του Ιερού του παλιού ναού των αγίων Τεσσαράκοντα Μαρτύρων. Στην επάνω αριστερή γωνία του τοίχου διακρίνεται το αγκωνάρι με την επιγραφή αρ. 11 [= βλ. εικ. 26] στην αρχική του θέση. Φωτογραφία του Τ. Τλούπα, λίγο πριν την κατεδάφιση του ναού (8/8/1977)». (Παλιούγκας, *Συναγωγή*, 1994: 170).

Εικ. 26. Λάρισα. Άγιοι Τεσσαράκοντα. 1865. «Η επιγραφή αρ. 11. Λαογραφικό Ιστορικό Μουσείο της Λάρισας (αρ. 768)». Βλέπε θέση της στο ναό εικ. 25. (Παλιούγκας, *Συναγωγή*, 1994: 170).

Εικ. 27. Αγιά. Άγιος Αντώνιος 1856-1857. Δυτική όψη. (Α.Π. Σάββατο 5 Δεκ. 1992).

Εικ. 27Α. Αγιά. Άγιος Αντώνιος 1856-1857. Αγλαδόσχημοι φεγγίτες Δυτικής όψης (Α.Π. 05.12.1992).

Εικ. 28Α & Β. Αγιά. Άγιος Αντώνιος. Επιγραφές κτίσεως. - Α (αριστερά): Βόρεια όψη (πάνω από εντοιχισμένο πυλώνα): «1856». - Β ανατολική όψη (στο υπέρθυρο θυρίδας αψίδας) «1857» (-Α': Α.Π. 05.12.1992 -Β': Άγγελος Σινάνης DSC 9983 της 03.04.2011).

Εικ. 28 Γ & Δ. - Γ (αριστερά): Αγιά. Άγ. Αντώνιος. Απεικόνιση 1858 Αγ. Αντωνίου σε κόγχη Α όψης. (Άγγελος Σινάνης DSC 0006 της Κυριακής 03.04.2011). - Δ: Βέροια. Ναός Αγ. Αντωνίου. Τοιχογραφία Αγ. Αντωνίου του Νέου υπέρ την δυτική είσοδο (Α.Π. Καθαρά Δευτέρα, 07.03.2011).

Εικ. 28 Ε. Αγιά. Άγιος Αντώνιος. Κτητορική επιγραφή 25ης Απριλίου 1857. (Α.Π. SONY 329 + 330 - 333 της Κυριακής 3ης Απριλίου 2011: Σύθεσή τους από Σταύρο Δούμπα).

Εικ. 29Α & Β. Αγιά. Άγιος Αντώνιος, Ανατολική όψη: (Α) σύνολο & (Β) λεπτομέρεια. 1856-1857. Αχλαδόσχημοι φεγγίτες ανατολικής όψης υπέρ την κόγχη του ιερού βήματος. (Α.Π. - Α: SANYO 335 της 03.04.2011. - Β: της 05.12.1992).

Εικ. 30Α & Β. Αγία. Πρόδρομος, 1860 Δυτική όψη. Α (αριστερά): διακρίνεται ο μεταγενέστερος τρούλλος, 1968. (Α.Π. 05.12.1992).

Εικ. 31Α & Β. Αγία. Πρόδρομος, επιγραφή 1860. (Α.Π. 05.12.1992).

Εικ. 32Α & Β. Αγιά. Πρόδρομος, 1860 Οι αχλαδόσχημοι φεγγίτες του. - Α (αριστερά): δυτικής όψης. - Β: Ανατολικής όψης πάνω από την κόγχη ιερού βήματος.

Εικ. 32Γ. Αγία. Πρόδρομος. 1860. Δυτική πλευρά εντός του νόθηκα. Κτητορική επιγραφή. (Άγγελος Σινάνης, DSC 0090, Κυριακή 03.04.2011).

Εικ. 33Α. Άγιος Γεώργιος Φερών. Βασιλική Αγίου Γεωργίου. Νοτιοανατολική όψη, η περισσότερο ανέπαφη πλευρά από μεταγενέστερες επεμβάσεις (Άγγελος Σινάνης, DSC 9938 της Κυριακής 03.04.2011).

Εικ. 33Β. Άγιος Γεώργιος Φερών. Βασιλική Αγίου Γεωργίου. Βορειοανατολική όψη με προσθήκη νεωτερικής στοάς κ.ά. (Α.Π. Κυριακή, 20.02.2011).

Εικ. 34. Άγιος Γεώργιος Αγίου Γεωργίου Φερών. Δυτική όψη με νεωτερική προσθήκη προστώου & κωδωνοστασίου. (Α.Π. Κυριακή 20.02.2011).

Εικ. 35. Άγιος Γεώργιος Αγίου Γεωργίου Φερών. Δυτική όψη. Οι μοναδικοί σήμερα αχλαδόσχημοι φεγγίτες του ναού. (Α.Π. Κυριακή 20.02.2011).

Εικ. 36. Άγιος Γεώργιος Αγίου Γεωργίου Φερών. Ανατολική όψη. Πάνω δεξιά κατάλοιπο κεραμοπλαστικής χρονολογίας. (Α.Π. 20.02.2011).

Εικ. 37. Άγιος Γεώργιος Αγίου Γεωργίου Φερών. Ανατολική όψη. Το υπόλειμμα κεραμοπλαστικής χρονολογίας. (Α.Π. 20.02.2011).

Εικ. 37Α & Β. Βέροια. Εκκλησία Αγίου Αντωνίου. 1860. - Α (πάνω) ανατολική όψη - Β λεπτομέρεια της αψίδας του ιερού με την διπλή χρονολογία. ΑωΞ & 1860 (Α.Π. 07.03.2011).

Εικ. 38Α (επάνω) & 38Β. Άγιος Γεώργιος Φερών. Βόρεια όψη. Υπέρθυρο κυρίας εισόδου. - Α΄ απόσπασμα & Β λεπτομέρειά του (-Α΄: Άγγελος Σινάνης, DSC 9968 - Β΄: Α.Π. SANYO 327. Και οι δύο λήψεις της 03.04.2011).

Εικ. 39. Άγιος Γεώργιος Αγίου Γεωργίου Φερών. Η δεσποτική εικόνα του φερώνυμου αγίου στο τέμπλο. (Α.Π. 20.02.2011).

Εικ. 40. Άγιος Γεώργιος Αγίου Γεωργίου Φερών. Εσωτερικό. Μεσαίο κλίτος καμαροσκεπές με σφενδόνια. (Α.Π. 20.02.2011).

Εικ. 41. Άγιος Γεώργιος Αγίου Γεωργίου Φερών. Εσωτερικό. Ιδιαίτερη θολωτή κάλυψη των πλαγίων κλιτών. (Α.Π. 20.02.2011).

Εικ. 42. Άγιος Γεώργιος Αγίου Γεωργίου Φερών. Εσωτερικό. Δύο κιονοστοιχίες (αποτελούμενες από στρογγυλές κολόνες) στηρίζουν τους θόλους της εκκλησίας και την χωρίζουν σε τρία κλίτη. (Α.Π. 20.02.2011).

Εικ. 43Α & Β. Άγιος Γεώργιος Αγίου Γεωργίου Φερών. Εσωτερικό. Τα δύο δείγματα κιονόκρανων. – Α΄ (αριστερά) στους κίονες κυρίως κεντρικού χώρου κορινθιακού ρυθμού. – Β΄ (δεξιά) εισόδου ναού ιωνικά. (Α.Π. 20.02.2011).

Εικ. 44. Άγιος Γεώργιος Αγίου Γεωργίου Φερών. Φτάνοντας στο ναό την Κυριακή 20 Φεβρουαρίου 2011 ώρα 13.55΄, (Α.Π.).

Εικ. 45Α (επάνω) & Β. Πυργετός. Ναός Αγίου Γεωργίου [1856-1857]. - Α΄: Νοτιο-δυτική άποψη. - Β΄: Πάνω μέρος δυτικής όψης. (Άγγελος Σινάνης, DSC 9151 & 9154 (απόσπασμα) της 01.04.2011).

Εικ. 46Α (επάνω) & Β. Πυργετός, Ναός Αγίου Γεωργίου [1856-1857]. - Α': Ανατολική άποψη με το μεγάλο ημικύκλιο αριστερά του το ομόλογο στην άκρη του νοτίου τοίχου. - Β': Βορειοανατολική άποψη: η επαφή ανατολικού & βόρειου ημικύκλιου. (Α.Π. SANYO 198 & 199 της 01.04.2011).

Εικ. 46Γ. Πυργετός. Άγ. Γεώργιος. Από εργασία επισκευής στέγης υπό εποπτεία π΄ Αλεξάνδρου (: Αλεξ. Ρούσσας, 2007, σ. 25).

Εικ. 46Δ. Πυργετός. Άγιος Γεώργιος. Εσωτερικό με θέα προς το τέμπλο (: Άγγελος Σινάνης, DSC 9143 της 01.04.2011).

Εικ. 47Α. Πυργετός. Άγιος Γεώργιος. Δυτική όψη. Κάτω διακρίνεται η απολαξευμένη (!) αρχική επιγραφή. Πάνω από αυτή τοποθετήθηκε η καινούργια [το 1969 ή αμέσως μετά] (: Άγγελος Σινάνης, DSC 9137 της 01.04.2011).

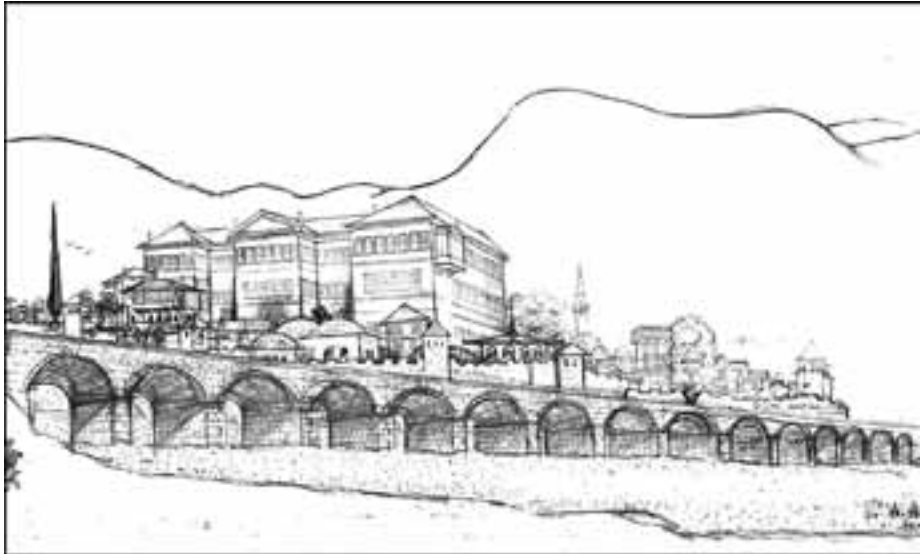
Εικ. 47Β. Πυργετός. Άγιος Γεώργιος. Νότιος τοίχος. Εντοιχισμένη αρχαία επιγραφή (: Άγγελος Σινάνης, DSC 9142 της 01.04.2011).

Εικ. 48Α & Β. Πυργετός, Άγιος Γεώργιος. Συντελεστές αγιογράφησης του. (: Άγγελος Σινάνης, DSC 9147 & 9149 της 01.04.2011).

Εικ. 48Γ. Πυργετός, Άγιος Γεώργιος. Αγιογράφηση ναού 1993-1997. Αγιογραφία Αγίων Γεωργίου & Δημητρίου στη δεξιά κόγχη ναού. (: Αλέξανδρος Ρούσσας, Άγιος Γεώργιος Πυργετού 2007, σ. 17).

Εικ. 49. Τύρναβος, Όνειρο στον Ξεράη... Αναπαράσταση σεραγιού Βελή Πασά. (Α.Π.).

Εικ. 50. Τύρναβος, Αγία Παρασκευή. Συνολική άποψη από νοτιοανατολικά (Α.Π. 05.03.2011).

Εικ. 51Α. Τύρναβος. Αγία Παρασκευή. Ανατολική πλευρά (Α.Π. 05.03.2011).

Εικ. 51Β. Τύρναβος. Αγία Παρασκευή. Ανατολική όψη. Λεπτομέρεια με φεγγίτες (Α.Π. 1992;).

Εικ. 51Γ. Τύρναβος. Γειτονιά Αγίας Παρασκευής. Παραδοσιακή οικία
(Α.Π. 05.03.2011).

Εικ. 52Αα & Αβ. Τύρναβος. Φανερωμένη 1871-1872. - Αα (επάνω) Νοτιοανατολική άποψη. - Αβ νότια όψη (Α.Π. SANYO: α 139, β 125 της 05.03.2011).

Εικ. 53Ba & Bβ. Τύρναβος. Φανερωμένη. Επιγραφές χρονολογιών. – Ba (επάνω): Ανατολική όψη «1871» στο υπέρθυρο φωτιστικής θυρίδας αψίδας ιερού. – Bβ (κάτω): Δυτική όψη «1872» στο γείσο στέγης (Α.Π. Βα SANYO 133, 05.03.2011, Ββ 05.12.1992).

Εικ. 54Αα & Αβ. Τύροναβος, Φανερωμένη. - Αα (επάνω) Ανατολική όψη. - Αβ Δυτική όψη (Α.Π.: Αα 05.12.1992, SANYO 130 της 05.03.2011).

Εικ. 55. Τύρναβος. Φανερωμένη. Δυτική όψη. Διακρίνεται και εδώ στο γείσο η χρονολογία «1872» (Α.Π. SANYO 129, 05.03.2011).

Εικ. 56. Τύρναβος. Φανερωμένη. Δείγμα κατασκευής αχλαδόσχημου φεγγίτη (από ανατολική όψη). Διακρίνονται οι ιδιαίτερα λαξευμένοι μονόλιθοι για την απόδοση της κάτω καμπύλης, και ιδίως της πάνω αιχμηρής απόληξης. Επί πλέον, η θολωτή διάταξη του κτίσματος πάνω από τον φεγγίτη, δείγμα της εμπειρίας των μαστόρων για την μέγιστη στερεότητα (Α.Π. SANYO 137, 05.03.2011).

Εικ. 57B. Τύρναβος. Φανερωμένη. Νοτία όψη. Δείγμα τοιχοποιίας & λιθοξοϊκής ευτεχνίας (Α.Π. SANYO 140, 05.03.2011).

Εικ. 58. Τύρναβος. Φανερωμένη. Ο τρούλλος θεώμενος από μεσημβρίας (Α.Π. SANYO 126, 05.03.2011).

Εικ. 59. Ραψάνη. Εκκλησία της Παναγίας (Κοίμηση της Θεοτόκου). ΒΔ άποψη. (Α.Π. SANYO 083, 05.03.2011).

Εικ. 60. Ραψάνη. Ναός της Παναγίας. Δυτική πλευρά με το εκεί αξονικό κωδωνοστάσιο. (Α.Π. 05.03.2011).

Εικ. 61. Ραψάνη. Παναγία. Δυτική όψη. Κτητορική επιγραφή 1858 (Α.Π. SANYO σύνθεση των 081 & 082, 05.03.2011, από τον Σταύρο Δούμπα).

Εικ. 62Α. Ραψάνη. Παναγία. Δυτική πλευρά. Στην επιγραφή υπερθύρου εισόδου: «1884» (Α.Π. SANYO 077 της 05.03.2011).

Εικ. 62Β. Ραψάνη. Παναγία. Νότια πλευρά. Επιγραφή υπερθύρου εκεί εισόδου: «1886» (Α.Π. SANYO 065 της 05.03.2011).

Εικ. 63Α. Ραψάνη. Παναγία. Ανατολική όψη (Α.Π. SANYO 067, 5η Μαρτίου 2011).

Εικ. 63Β. Ραψάνη. Παναγία. Ανατολική όψη. Οι αχλαδόσχημοι φεγγίτες (Α.Π. SANYO 070, 05.03.2011).

Εικ. 64Α (επάνω) & Β. Ραψάνη. Παναγία. Νότια Στοά. – Α: εξωτερικό. – Β: εσωτερικό. Στον χώρο αυτό απόκτησα μια πρωτόγνωρη εμπειρία: Εκείνη τη μέρα 5 Μαρτίου (2011) στην εκκλησία γινόταν πανηγυρική λειτουργία. Συνεχώς άκουγα τροπάρια αναφέροντα Άγιον Γεώργιον. Παραξενεμένος ρώτησα εκεί στη στοά μια ερχόμενη γερόντισσα: «Μα, ποιος Άγιος Γεώργιος γιορτάζει σήμερα». – «Παιδάκι μου, ο δάσκαλος που μάθαινε τα τουρκόπουλα ελληνικά!». Ερευνώντας έμαθα ότι πρόκειται για τον νεομάρτυρα Άγιον Γεώργιον τον εκ Ραψάνης, όπου εκεί είχε σχολείο και μεταξύ των μαθητών του ένα τουρκάκι από το Δερελή (Γόννους) που αυθόρμητα εκχριστιανίστηκε. Υπαίτιος θεωρήθηκε από τους Οθωμανούς ο Γεώργιος, τον οποίον και εξετέλεσαν το 1818 στον Τύρναβο. (Φωτ. 6Α4: Αγγ. Σινάνης DSC 9225, 01.04.2011).

Εικ. 64Γ. Ραψάνη. Δρόμος στα κατάντη του ναού της Παναγίας. Αρχοντική οικία (Α.Π. SANYO 071, 05.03.2011).

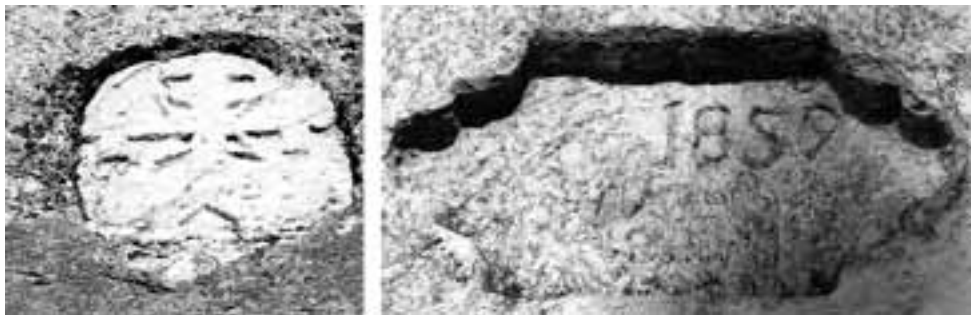
Εικ. 65. Αμπελάκια. Άγιος Αθανάσιος, 1859. Όσο φαίνεται η νότιο όψη. (Στο βάθος, στον νότιο Κάτω Όλυμπο διακρίνεται η Ραψάνη και δεξιά της (κρύβεται από το κυπαρίσσι) η Κρασιά. (Α.Π. Κυριακή 20 Φεβρουαρίου 2011).

Εικ. 66. Αμπελάκια. Άγιος Αθανάσιος, 1859. Ανατολική όψη. (Α.Π. Φ.05. V/4-VI/1 αρ. 7 της Παρασκευής 24 Ιουνίου 2005).

Εικ. 67. Αμπελάκια. Άγιος Αθανάσιος, 1859. Ανατολική όψη με αχλαδόσχημους φεγγίτες. (Πάνω αριστερά από κεντρικό φεγγίτη μαρμαρόπλακα με σταυρό και σκαλισμένο «1859»),(Α.Π. SANYO 045, 20.02.2011).

Εικ. 68Α & Β. Αμπελάκια. Άγιος Αθανάσιος. Ανατολική όψη. Οι δύο επιγραφές του «1859»: -Α (αριστερά) η λίγο ψηλότερα αριστερά από τον κεντρικό φεγγίτη. -Β χαμηλά στον τοίχο σε αγκωνάρι (Α.Π. Φ.05.V/4-VI/1 αντίστοιχα αρ. 11 & 10 της 24.06.2005).

Εικ. 68Γ. Αμπελάκια. Άγιος Αθανάσιος. Νότιο-δυτική άποψη. Εμφανής η μεταγενέστερη επέκταση (μετά κωδωνοστασίου) προς τα δυτικά (Άγγελος Σινάνης: DSC 9280 της 1ης Απριλίου 2011).

Εικ. 69. Γυρτώνη. Εκκλησία Αγίου Αθανασίου. Νοτιοανατολική κόψη (Α.Π. SANYO 107, 05.03.2011).

Εικ. 70Α & Β. Γυρτώνη. Άγιος Αθανάσιος. Παλαιές θύρες εισόδου: -Α (αριστερά): Δυτική, -Β: νότια (με τον επίτροπο κ. Ηλία Τσάκαλο) (Άγγελος Σινάνης: DSC αντίστοιχα 0150 & 0151, 03.04.2011).

Εικ. 71Α (πάνω) & Β. Γυρτώνη. Άγιος Αθανάσιος. Χρονολογημένες επιγραφές στο εσωτερικό του ναού: -Α του 1875 υπέρ τη νότια είσοδο. -Β: του 1873 στο τέμπλο (Άγγελος Σινάνης: DSC αντίστοιχα 0115 & 0128, 03.04.2011).

Εικ. 72Α (πάνω) & 72Β. Γυθιώνη, Άγιος Αθανάσιος [πριν το 1873]. Ανατολική όψη.
-Α: συνολική άποψη. -Β: λεπτομέρεια αχλαδόσχημων φεγγιτών (Α.Π. SANYO αντίστοιχα 110 & 111, 05.03.2011).

Εικ. 72Γ. Γυρτώνη. Άγιος Αθανάσιος, [πριν το 1873]. Εσωτερικό. Άποψη των αглаδόσχημων φεγγιτών κοιτώντας τους από μέσα από το ιερό (Άγγελος Σινάνης: DSC 0133, 03.04.2011).

Εικ. 72Δ. Γυρτώνη. Άγιος Αθανάσιος, [πριν το 1873]. Αглаδόσχημος φεγγίτης. Δείχνεται η επεξεργασία των επί μέρους λίθων κάθε φεγγίτη (Άγγελος Σινάνης: DSC 0154, 03.04.2011).

Εικ. 73. Γυρτώνη. Άγιος Αθανάσιος, [πριν το 1873]. Δυτική όψη. Χαρακτηριστική η έλλειψη αχλαδόσχημων φεγγιτών (Α.Π. SANYO 108, 05.03.2011).

Εικ. 74. Γυρτώνη. Αξιόλογη εύτεχνα πετροχτισμένη οικία με εξωτερικό κλιμακοστάσιο, δίπλα (νότια) στο ναό Αγίου Αθανασίου (Α.Π. 05.03.2011).

Εικ. 75Α. Ανατολή (παλιά Σελίτσανη), Άγιος Νικόλαος, 1877. Βορειοδυτική άποψη. (Α.Π. Παρασκευή, 02.10.1992).

Εικ. 75Β. Ανατολή. Άγιος Νικόλαος. Δυτική όψη. (Α.Π. 02.10.1992).

Εικ. 75Γ & Δ. Ανατολή. Αγ. Νικόλαος. Νοτία όψη: -Γ (επάνω): Το υπάρχον χαγιάτι.
- Δ: Σταυροφόρα μαρμαρόπλακα πάνω από τα κεραμίδια χαγατιού (Φωτογραφίες
Άγγελου Σινάνη; DSC 9396, 01.04.2011).

Εικ. 75Ε. Ανατολή. Άγιος Νικόλαος. Ανατολική/Βορειοανατολική όψη. (Α.Π. 01.04.2011).

Εικ. 75ΣΤ. Ανατολή. Άγιος Νικόλαος, 1877. Η ανατολική όψη του ιερού με τους αχλαδόσχημους φεγγίτες & το «μισοκάλλανο» στέγης (προσφορά & χρονολόγηση Κίτσου Μακρή, Μάιος 1987).

Εικ. 76Α & Β. Μεγαλόβρυσο (πριν Νεβόλιανη), Εκκλησία Αγίου Αθανασίου, 1877.
-Α πάνω: Βόρεια-ανατολική άποψη. -Β: Βορειο-δυτική άποψη (Α. Σινάνης: DSC
αντίστοιχα 9425 & 9438 της 01.04.2011).

Εικ. 76Γ. Μεγαλόβρουσο (πριν Νεβόλιανη) Αγιάς. Άγιος Αθανάσιος, 1877. Τμήμα ανατολικής όψης. (Α.Π. Παρασκευή 03.09.1993).

Εικ. 76Δ. Μεγαλόβρουσο. Άγιος Αθανάσιος, Ανατολική όψη. Επιγραφή «15 Μαΐου 1877» (Α.Π. Παρασκευή 03.09.1993).

Εικ. 77Α. Όσσα (Ασαθλίκ) Λάρισας. Άγιος Αντώνιος, 1881. Ανατολική-νοτιοανατολική όψη. (Θ. Παλιούγκας 21.10.2005).

Εικ. 77Β & Γ. Όσσα. Άγιος Αντώνιος. -Β αριστερά η νεωτερική επιγραφή «1881». -Γ: Τμήμα δυτικής όψης με νεώτερες προσθήκες (Άγγελος Σινάνης: DSC 9363 & 9359 της 01.04.2011).

Εικ. 78Α. Ανατολή (Σελίτσιανη παλιά). Άγιος Γεώργιος. Δυτική (-νοτιοδυτική) όψη (Α.Π. Παρασκευή 03.09.1993).

Εικ. 78Β. Ανατολή. Άγ. Γεώργιος. Δ. όψη. Οι καλοδουλεμένοι αχλαδόσχημοι φεγγίτες (Φωτ. Κίτσου Μακρή, που έλαβα 15.05.1987. Σημειωτέον παρανάγνωσε χρονολόγηση στην επιγραφή της εικ. 79Α «1862» αντί του ορθού 1882, βλ. εικ. 79Α).

Εικ. 78Γ. Ανατολή. Άγ. Γεώργιος, Α όψη (Α.Π. 03.09.1993).

Εικ. 78Δ. Ανατολή. Άγ. Γεώργιος, Μέρος Δ. όψης. Στο κέντρο της αψίδας διακρίνεται η λευκάζουσα πλάκα της επιγραφής (Α.Π. 03.09.1993).

Εικ. 79Α & Β. Ανατολή. Αγ. Γεώργιος. Α όψη. Κτητορική επιγραφή 1882. - Α (πάνω): Φωτογραφία της (Α.Π. Παρασκευή 3 Σεπτεμβρίου 1993, ώρα 14 και 30'). - Β Ανασχεδιάσή της από έκτυπο (Α.Π.).

Εικ. 80Α & Β. Μεγαλόβρυσο (πριν Νεβόλιανη) Αγιάς. Άγιος Γεώργιος. Ανατολική όψη. 1883. -Α πάνω: Συνολική άποψη. -Β: λεπτομέρεια με αχλαδόσχημους φεγγίτες (Α. Σινάνης: DSC αντίστοιχα 9415 & 9418 της 01.04.2011).

Εικ. 80Γ & Δ. Μεγαλόβρυσο (πριν Νεβόλιανη). Άγιος Γεώργιος. -Γ πάνω: δυτικοί αχλαδόσχημοι φεγγίτες. -Δ: στη βόρεια όψη επιγραφή «1883» (Άγγελος Σινάνης: DSC αντίστοιχα 9453 & 9457, 01.04.2011).

Εικ. 81. Δεσκάτη. Άγιος Κωνσταντίνος. Δυτική όψη (Α.Π. αρχές δεκαετίας 1990).

Εικ. 81Α. Δεσκάτη. Άγιος Κωνσταντίνος. Βορεία όψη (Άγγελος Σινάνης: DSC 0219 της 03.04.2011).

Εικ. 81Β. Δεσκάτη. Άγιος Κωνσταντίνος. Δυτική όψη. Λεπτομέρεια αглаδόσχημων φεγγιτών (Α.Π. αρχές δεκαετίας 1990).

Εικ. 81Γ. Δεσκάτη. Άγιος Κωνσταντίνος. Ανατολική όψη (Άγγ. Σινάνης: DSC 0223, 03.04.2011).

Εικ. 81Δ. Δεσκάτη. Στη γειτονιά του Αγίου Κωνσταντίνου. Κοσμικό κτήριο 1887 (Α.Π., αρχές δεκαετίας 1990).

Εικ. 82. Αργυροπούλι Τυρνάβου. Ζωοδόχος Πηγή. Νοτιοδυτική άποψη (Α.Π. 05.03.2011).

Εικ. 82Α. Αργυροπούλι. Ζωοδόχος Πηγή. Ανατολική όψη (Α.Π. 05.03.2011).

Εικ. 82Β. Αργυροπούλι. Ανατολική όψη. Οι φεγγίτες (Α.Π. 05.03.2011).

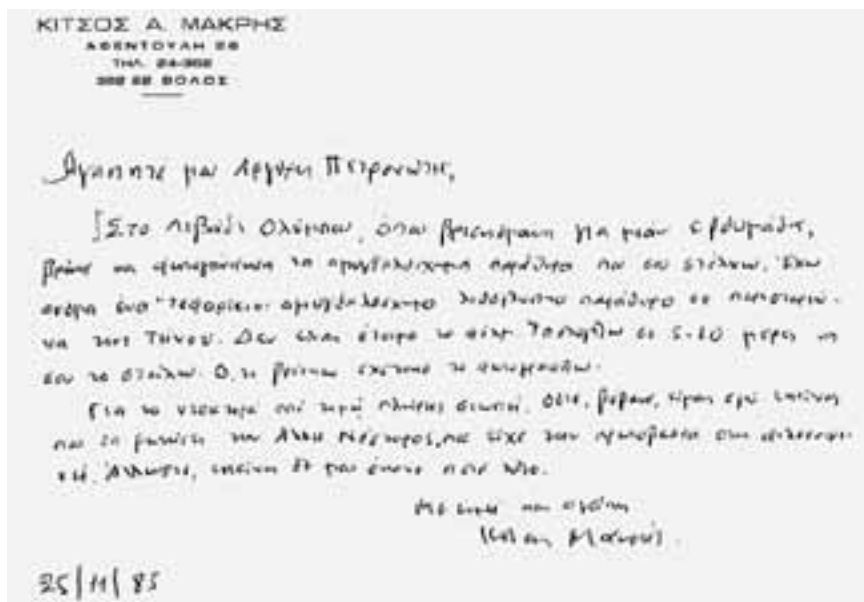
Εικ. 83Α. Πουρνάρι Λάρισας, Εκκλησία Αγίου Βασιλείου. Συνολική νοτιο-ανατολική άποψη (Α.Π. 05.03.2011).

Εικ. 83Β. Πουρνάρι, Άγιος Βασίλειος, Ανατολική πλευρά (Α.Π.: Φ. 05.V/4-VI/1 αρ. 26 της 24.06.2005).

Εικ. 83Γ & Δ. Πουρνάρι Λάρισας, Εκκλησία Αγίου Βασιλείου. -Δ πάνω: η σταυροφόρος επιγραφή 1885. -Ε: το παλαιό υπέρθυρο με την ίδια επιγραφή 1885 τοποθετημένο υπέρ την δυτική είσοδο από νάρθηκα προς κυρίως ναό (Άγγελος Σινάνης: DSC αντίστοιχα 9333 & 9334, 01.04.2011).

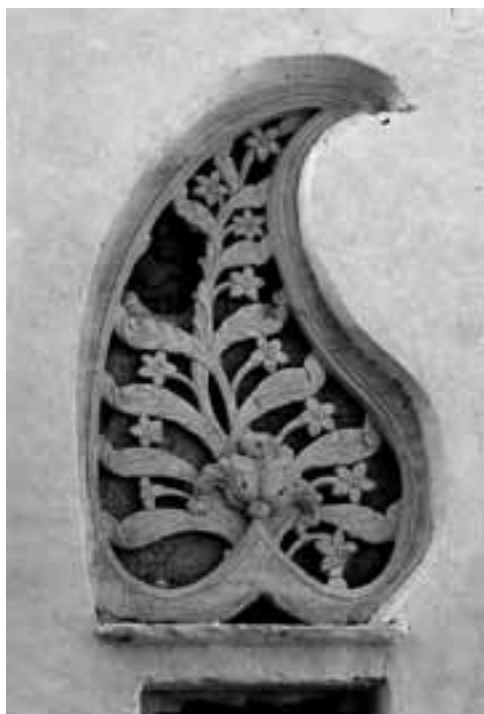
Εικ. 84Α. Ομοίτυπο επιστολής Κίτσου Α. Μακρή από Βόλο της 25.11.1985 προς Αργύρη Πετρονώτη, Πεύκη Αττικής, ληφθείσα την 06.12.1985.

Εικ. 84Β. Λιβάδι. Παναγία 1886. Α όψη. Αγλαδόσχημοι φεγγίτες (Κίτσος Μακρής, Νοέμβριος 1985). Προσοχή: σύγκρινέ τους με αυτούς της εικ. 86Δ.

Εικ. 85Α. Τήνος, Χώρα. Ο περιστεριώνας κοντά στην Μεγαλόχαρη. Διακρίνεται πάνω από την πόρτα ο μεγαλόσχημος φεγγίτης της Μεγαλόχαρης. Κοινή αυτοψία με τον Αλέκο Ε. Φλωράκη την 21ην Αυγούστου 1992 (Φωτογραφία Α.Π.).

Εικ. 85Β. Τήνος, Χώρα. Λεπτομέρεια από την προηγούμενη εικόνα 85Α: Ο φεγγίτης με τον ανθεμιωτό διάκοσμο (Φωτογραφία Α.Π. 21.8.1992).

Εικ. 86Α & Β. Λιβάδι. Παναγία. Οι χρονολογίες «1886» της εκκλησίας. -Α πάνω: ανατολικά υπέρ την αψίδα. -Β: σε μαρμάρινη πλάκα (Άγγελος Σινάνης; DSC αντίστοιχα 0176 & 0187 της 03.04.2011).

Εικ. 86Γ & Δ. Λιβιάδι. Παναγία. 1886. -Γ πάνω: Οι αχλαδόσχημοι φεγγίτες απεικονισμένοι έτσι ώστε να αποδίδεται το μέγεθος & η ευμείλειά τους (πρβλ. με εικ. 84Β). -Δ: Νοτιοανατολική άποψη του ναού. Λόγω της στενότητας χώρου έντονες οι αποκλίσεις της εικόνας (Άγγελος Σινάνης: DSC αντίστοιχα 0182 & 0185 της 03.04.2011).

Εικ. 86Ε & ΣΤ. Λιβάδι. Παναγία. 1886. -Ε πάνω: Το μεσαίο κλίτος της τρίκλιτης εκκλησίας. -ΣΤ: Το πλάγιο κλίτος, όπου αναφαίνεται το μεγάλο ύψος του ναού (Άγγελος Σινάνης: DSC αντίστοιχα 0193 & 0202 της 03.04.2011).

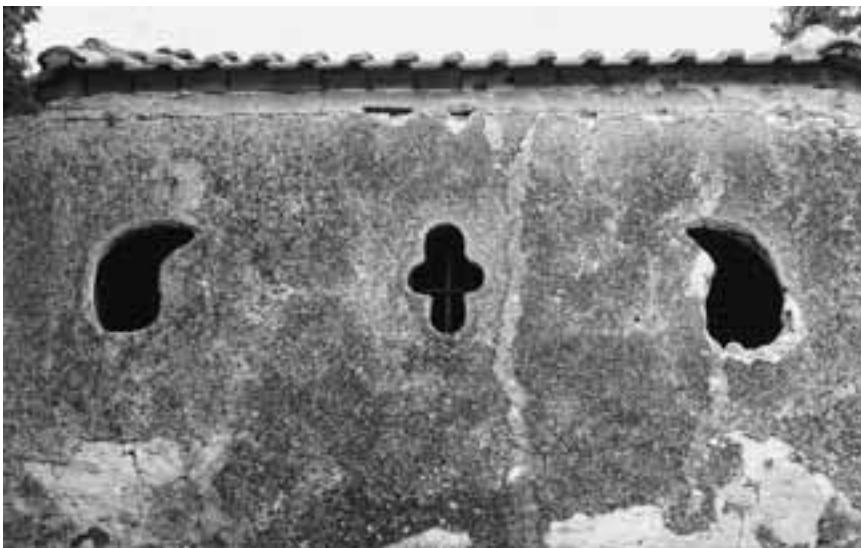
Εικ. 87Α. Ευαγγελισμός Λάρισας. Οι δύο εκκλησίες του Ευαγγελισμού. Αριστερά το κωδωνοστάσιο της νέας. Δεξιά της παλιάς με τμήμα της νότιας όψης της, στην οποία τη δυτική απόληξη ο νάρθηκας επεκτείνεται νότια εδώ (και βόρεια, πρβλ. εικ. 87Β). (Α.Π.: Φ. 05.V/4-VI/1 αρ. 19 της 24.06.2005).

Εικ. 87Β. Ευαγγελισμός. Η παλαιά εκκλησία Ευαγγελισμού 1887. Ανατολική όψη (Α.Π.: Φ. 05.V/4-VI/1 αρ. 17 της Παρασκευής 24.06.2005).

Εικ. 87Γ. Ευαγγελισμός. Ομώνυμη εκκλησία του 1887: η επιγραφή στο υπέρθυρο νότιας εισόδου (βλ. εικ. 79Α) (Α.Π.: Φ. 05.V/4-VI/1 αρ. 20 της 24.06.2005).

Εικ. 87Δ. Ευαγγελισμός. Ομώνυμη εκκλησία 1887. Οι αχλαδόσχημοι φεγγίτες ανατολικής όψης (Α.Π.: Φ. 05.V/4-VI/1 αρ. 18 της 24.06.2005).

Εικ. 88Α & Β. Κρασιά Ραψάνης. Ναός Ταξιάρχου Μιχαήλ, 1887. Εξωτερικές απόψεις.
-Α πάνω: από βόρειο-δυτικά. -Β: από νότιο-ανατολικά (Άγγελος Σινάνης: DSC αντί-
στοιχα 9157 & 9184 της 01.04.2011).

Εικ. 88Γ & Δ. Κρασιά Ραψάνης. Ναός Ταξιάρχη Μιχαήλ 1887. -Γ πάνω: εσωτερικό, θόλος κεντρικού κλίτους, τοξοστοιχίες, ξύλινοι & σιδερένιοι ελκυστήρες. -Δ: τμήμα νοτίου τοίχου με αγκυρώσεις ελκυστήρων (Άγγελος Σινάνης: DSC αντίστοιχα 9181 & 9182 της 01.04.2011).

Εικ. 88Ε & ΣΤ. Κρανιά Ραψάνης. Ταξίαρχης Μιχαήλ 1887. Δυτική πλευρά. Επιγραφές (Άγγελος Σινάνης: DSC αντίστοιχα 9164 & 9168, 01.04.2011).

Εικ. 89Α. Άνω Αιγάνη. Ναός Γεννήσεως Θεοτόκου 1888. Ανατολική άποψη (Άγγελος Σινάνης; DSC 9107 της 01.04.2011).

Εικ. 89Β. Άνω Αιγάνη. Ναός Γεννήσεως της Θεοτόκου 1888. Οι αχλαδόσχημοι φεγγίτες (Α.Π. 15.03.2005).

Εικ. 89Γ. Άνω Αιγάνη. Ναός Γεννήσεως Θεοτόκου. Στον ανακαινισμένο νότιο τοίχο κόγχη με επιγραφή «1888» (Άγγελος Σινάνης: DSC 9118 της 01.04.2011).

Εικ. 90. Οικισμός Τέμπη (παλαιά Μπαμπά), στην δυτική είσοδο κοιλάδας Τεμπών. Εκκλησία Αγίας Τριάδας 1896. Νοτιο-δυτική άποψη (Α.Π. 20.02.2011).

Ειχ. 90Α. Οικισμός Τέμπη. Αγία Τριάδα 1896. Ανατολική πλευρά (Α.Π. 20.02.2011).

Ειχ. 90Β. Οικισμός Τέμπη. Αγία Τριάδα 1896. Οι αχλαδόσχημοι φεγγίτες στην ανατολική όψη (Α.Π.: Φ. 05.V/4-VI/1 αρ. 13 της 24.06.2005).

Εικ. 90Γ. Οικισμός Τέμπη. Αγία Τριάδα 1896. Οι αχλαδόσχημοι φεγγίτες με διαφορετικό φωτισμό και υπό διαφορετική γωνία λήψης εικόνας. Ιδιαίτερα διδακτική η τελευταία συνθήκη για τον τρόπο φωτογράφισης των αχλαδόσχημων φεγγιτών. Βλ. το χτυπητό παράδειγμα εικ. 84Β & 86Γ (Άγγελος Σινάνης: DSC 9254 της 01.04.2011).

Εικ. 90Δ & Ε. Οικισμός Τέμπη. Εκκλησία Αγίας Τριάδας. -Δ πάνω: το κλειστό σήμερα προστώ και η θύρα εισόδου στο ναό με την χρονολογία «1896». -Ε: η επιγραφή υπέρ την είσοδο στο ναό του «1896» (Άγγ. Σινάνης; DSC αντίστοιχα 9259 & 9257 της 01.04.2011).

Εικ. 91. Ελάτεια Λάρισης. Εκκλησία Ζωοδόχου Πηγής. 1901. Ανατολική/Βορειο-ανατολική άποψη (Α.Π.: Φ.05.V/4-VI/1 αρ. 23 της 24.06.2005).

Εικ. 91Α. Ελάτεια. Ζωοδόχος Πηγή. 1901. Νοτιοανατολική άποψη (Α.Π. SANYO 090 Σάββατο 05.03.2011).

Εικ. 91Β. Ελάτεια. Ζωοδόχος Πηγή. Δυτική όψη (Α.Π. SANYO 095 της 05.03.2011).

Εικ. 91Γ. Ελάτεια. Ζωοδόχος Πηγή. Ανατολική άποψη (Α.Π.: Φ. 05.V/4-VI/1 αρ. 21 της 24.06.2005).

Εικ. 91Δ. Ελάτεια. Ζωοδόχος Πηγή. Ανατολική όψη. Οι αχλαδόσχημοι φεγγίτες (Α.Π.: Φ. 05.V/4-VI/1 αρ. 22 της 24.06.2005).

Εικ. 91Ε. Ελάτεια. Ζωοδόχος Πηγή. Δυτική πλευρά. Νεωτεριική επιγραφή έτους ανέγερσης του ναού «1901» (Α.Π.: Φ. 05.V/4-VI/1 της 24.06.2005).

Εικ. 92Α & Β. Κρασιά Ραφάνης. Εκκλησία Εισοδίων της Θεοτόκου, 1904. -Α πάνω: η δυτική όψη. -Β: οι αχλαδόσχημοι φεγγίτες της δυτικής όψης (Αγγ. Σινάνης: DSC αντίστοιχα 9187 & 9191, Παρασκευή, Πρωταπριλιά 2011).

Εικ. 92Γ & Δ. Κρασιά Ραψάνης. Εισόδια της Θεοτόκου. -Γ πάνω: αглаδόσχημοι φεγγίτες ανατολικής όψης. -Δ: επιγραφή ανέγερσης ναού έτους 1904 (Άγγ. Σινάνης: DSC αντίστοιχα 9197 & 9192 της 01.04.2011).

Εικ. 93. Βερδικούσα Ελασσόνας. Εκκλησία Προφήτη Ηλία. Βορειοανατολική άποψη. Φωτογραφία 1993 (;) (Επιλογές μηνός Δεκεμβρίου 1993 σ. 167 Εφημερίδα Μακεδονία).

Εικ. 93Α. Βερδικούσα. Προφήτης Ηλίας. Βόρεια όψη. Φωτογραφία 1993 (;) (Επιλογές μηνός Δεκεμβρίου 1993 σ. 167 Εφημερίδα Μακεδονία).

Εικ. 93B & Γ. Βερδικούσα. Προφήτης Ηλίας. -Β πάνω: ανατολική άποψη διακρίνεται αριστερά στο βάθος η κεραμιδωτή επέκταση του νάρθηκα & του ορόφου του. -Γ: η νότια επέκταση χρησιμεύουσα και ως είσοδος (Άγγελος Σινάνης: DSC αντίστοιχα 1948 & 1938, 26 Ιουνίου 2011).

Εικ. 93Δ. Βερδικούσα. Προφήτης Ηλίας. Δυτική όψη (Άγγελος Σινάνης: DSC αριθ. 1943, 26 Ιουνίου 2011).

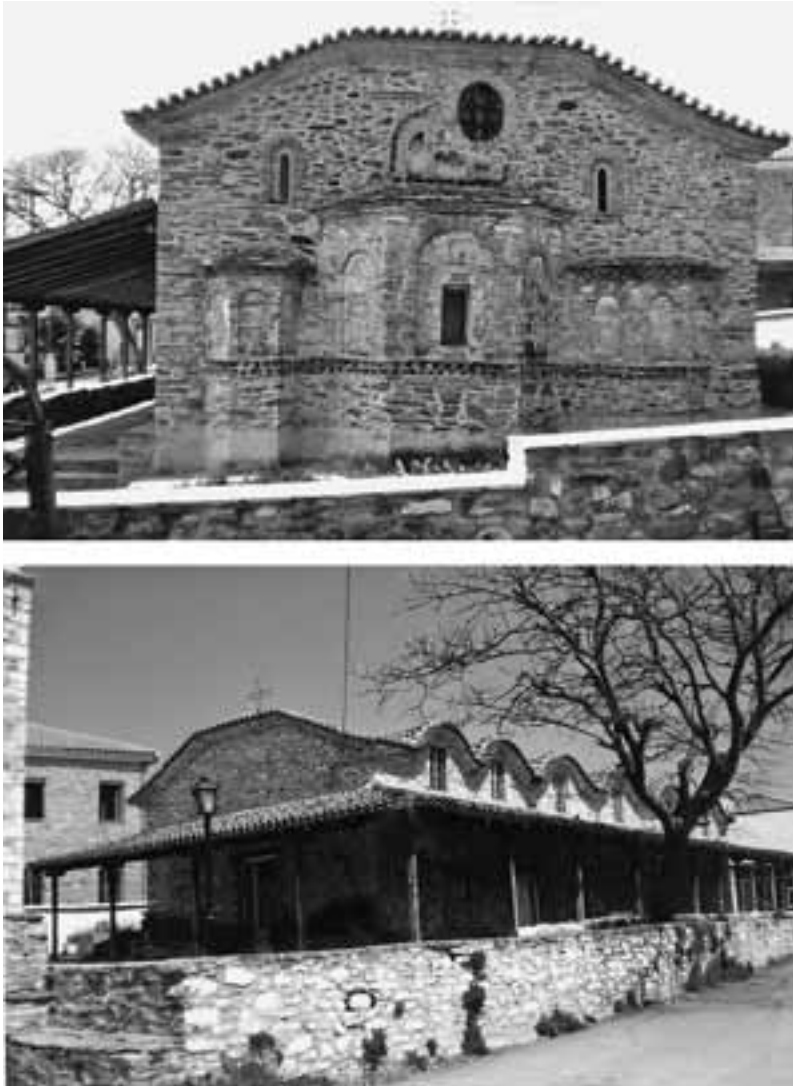
Εικ. 93Ε. Βερδικούσα. Προφήτης Ηλίας. Ανατολική όψη. Οι αχλαδόσχημοι φεγγίτες. (Άγγελος Σινάνης: DSC αριθ. 1937, 26 Ιουνίου 2011).

Εικ. 93ΣΤ (πάνω) & Ζ. Βερδικούσα. Προφήτης Ηλίας. Εσωτερικό. Άποψη μεσαίου κλίτους με τους φωτιστικούς αχλαδόσχημους φεγγίτες εκεί ψηλά πάνω από το ιερό. (Πρβλ. και αντίστοιχη εικ. 86Ε στο Λιβάδι) (Άγγελος Σινάνης: DSC αντίστοιχα αριθ. 1964 & 1954, 26 Ιουνίου 2011).

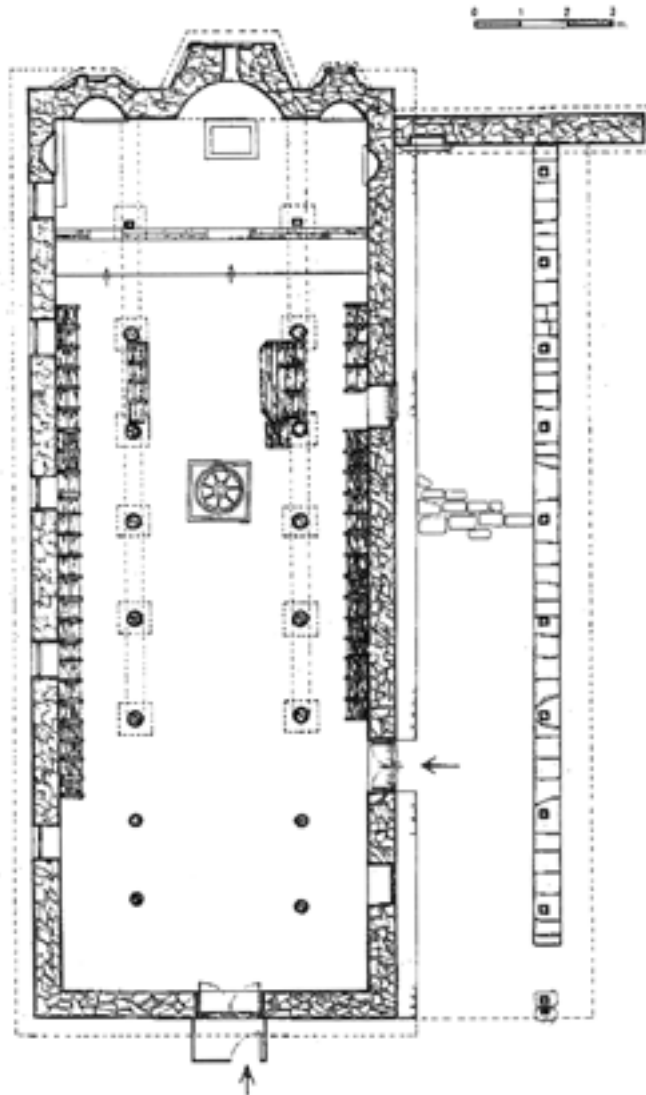
Εικ. 93Η & Θ. Βερδικούσα. Σπίτι Κουτσονίκου, κτίσμα περί το 1930, όπως σώζεται το 2011 (Άγγελος Σινάνης: εικ. 93Η (πάνω): DSC αριθ. 1947 και η εικ. 93Θ: αριθμ. 1946, αμφότερες 26ης Ιουνίου 2011).

Εικ. 94Α & Β. Αγία. Εκκλησία Παναγίας. -Α πάνω: ανατολική όψη. -Β: νότιο-δυτική άποψη (Α.Π.: SANYO αντίστοιχα 340 & 338 της 03.04.2011).

Εικ. 94Γ & Δ. Αγιά. Εκκλησία Παναγίας. Εσωτερικό. -Γ πάνω: η ταβανωμένη οροφή νοτίου κλίτους, που αντιστοιχεί στην εξωτερική κυματοειδή στέγη. -Δ: η παλαιά τοξωτή κιονοστοιχία (Φωτογραφίες Σταυρούλας Σδρόλια).

Σχ. 1. Παναγιά. Κάτοψη.
 Ill. 1. Church of Panagia, Floor plan.

Εικ. 94Ε. Αγιά. Εκκλησία Παναγίας. Κάτοψη του ναού προ του έτους 1985. (Κουμουλίδης / Δεριζιώτης, *Εκκλησίες της Αγιάς*, 1985: σ. 50).

Σήμερα υπάρχει και προ της στενής δυτικής πλευράς του ναού στοά η οποία συνδέεται με τη νότια στοά σχηματίζοντας σχήμα γάμμα Γ (βλ. εικ. 94Β), ο δε τοίχος στην ανατολική άκρη της νότιας στοάς έχει τώρα απομακρυνθεί (πρβλ. εικ. 94Α).

Εικ. 95. Βοτανοχώρι Τυρνάβου. Εκκλησία Αγίου Νικολάου. Βόρεια όψη (Α.Π. SANYO 146 της 05.03.2011).

Εικ. 96. Βοτανοχώρι. Άγιος Νικόλαος. Ανατολική όψη (Α.Π. SANYO 147 της 05.03.2011).

Εικ. 97. Βοτανοχώρι. Άγιος Νικόλαος. «Οι αχλαδόσχημοι λαμβδοειδείς φεγγίτες» στην ανατολική όψη (Α.Π. SANYO 148 της 05.03.2011).

Εικ. 98. Βοτανοχώρι. Άγιος Νικόλαος. Η δυναμική μορφή ενός φεγγίτη από διάτρητα τούβλα (Α.Π. SANYO 140 της 05.03.2011).

Εικ. 99. Βοτανοχώρι. Άγιος Νικόλαος. Δυτική όψη (Α.Π. SANYO 150 της 05.03.2011).

Εικ. 99Α. Βοτανοχώρι. Άγιος Νικόλαος. Δυτική όψη. Τα επιμελημένα μικρά τοξωτά παράθυρα (Α.Π. SANYO 151 της 05.03.2011).

Εικ. 100. Ολυμπιάδα Ελασσόνας. Εκκλησία Αγίου Γεωργίου. Βορειοανατολική άποψη (Α.Π. SANYO 152 της 05.03.2011).

Εικ. 100Α. Ολυμπιάδα Άγιος Γεώργιος. Νοτιοανατολική άποψη (Α.Π. SANYO 159 της 05.03.2011).

Εικ. 101. Ολυμπιάδα Ελασσόνας. Άγιος Γεώργιος. Ανατολική όψη (Α.Π. SANYO 153 της 05.03.2011).

Εικ. 101Α. Ολυμπιάδα. Άγιος Γεώργιος. Οι «αχλαδόσχημοι φεγγίτες» στην ανατολική όψη (Α.Π. SANYO 157 της 05.03.2011).

Εικ. 102. Ομόλιον. Ναός Αγίου Κωνσταντίνου. Δυτική όψη με το έντονα διακρινόμενο τριγωνικό «μισοκάλακνο» (Α.Π. SANYO 052 της 20.02.2011).

Εικ. 103. Ομόλιον. Ναός Αγίου Κωνσταντίνου. Νοτία πλευρά (με μέρος της δυτικής) (Α.Π. SANYO 053 της 20.02.2011).

Εικ. 104. Ομόλιον. Άγιος Κωνσταντίνος. Νοτιοανατολική γωνία (Α.Π. SANYO 054 της 20.03.2011).

Εικ. 105. Ομόλιον. Άγιος Κωνσταντίνος. Δυτική στενή πλευρά: διακρίνεται η διαφοροποίηση του υψηλότερου νέου χτισίματος για την υπερύψωση της στέγης από το παλαιότερο κάπως πιο σκούρο (Α.Π. SANYO 060 της 20.02.2011).

Εικ. 106Α. Ομόλιον. Άγιος Κωνσταντίνος. Ανατολική πλευρά. Διακρίνεται η διαφοροποίηση του παλαιού κάτω κτισίματος με τους αχλαδόσχημους φεγγίτες, από το επικαθήμερο νεώτερο λευκάζον φως (Πρβλ. και εικ. 106Β) (Α.Π. SANYO 055 της 20.02.2011).

Εικ. 106Β. Ομόλιον. Άγιος Κωνσταντίνος. Οι πλινθόκτιστοι αχλαδόσχημοι φεγγίστες στον παλαιότερο τοίχο της ανατολικής πλευράς (Α.Π. SANYO 056 της 20.02.2011)

Εικ. 107Α. Κρ(ο)υσταλλοπιγή Φλώρινας, Αγ. Δημήτριος, 1871. Ανατολική όψη. (Παράχωρηση Σωτήρη Κίτσα, της τότε αταύτιστης φωτογραφίας τραβηγμένης πριν το 1965, οπότε κατεστράφη μερικώς ο ναός, βλ. εικ. 107Β).

Εικ. 107Β. Κρ(ο)υσταλλοπιγή Φλώρινας. Ερείπιο Αγ. Δημητρίου (Ερείπωση 1965). Ανατολική όψη με τους διασωθέντες αγλαδόσχημους φεγγίτες. (Ν.Κ. Μουτσόπουλος, *Εκκλησίες Ν. Φλώρινας*, 2003): 310 εικ. 1189.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ
Το «Μέγα Σχήμα»
είτε το Μοναχικό ή Αγγελικό Σχήμα

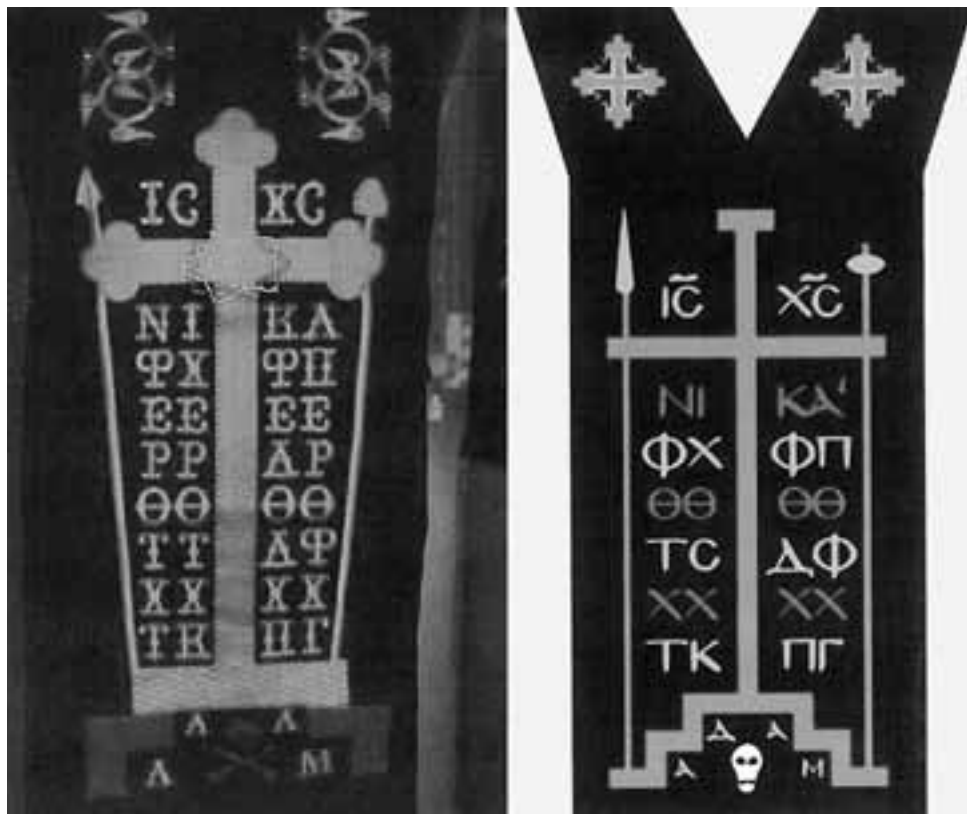
Αφιερώνεται στην Μ.Κ.
και στον Ε.-Ε.Δ.

Στις παρακάτω γραμμές υπομνηματίζουμε πληρέστερα τα περί «κρυπτογραμμάτων», στα οποία αναφερθήκαμε από αφορμή την σταυροφόρα επιγραφή του 1860 στον Ι. Ναό Αγίου Αντωνίου στην Αγιά Λαρίσης (§19). Ουσιαστικός τροφοδότης των υπομνημάτων αυτών είναι ο πατήρ Ειρηναίος Δεληδήμος. Ο σταυρός της ως άνω επιγραφής, συνοδευόμενος από το I[HCOY]C X[PICTO]C NI-KA και την ομάδα κρυπτογραμμάτων, είναι συνοπτική απόδοση του μοναχικού «Μεγάλου Σχήματος». «Μεγάλο Σχήμα» είναι ο χαρακτηρισμός, σύμφωνα με το Κανονικό Δίκαιο, της ιδιαίτερης αμφίεσης (εικ. 108Α και Β), που φοράει όποιος γίνεται «μεγαλόσχημος μοναχός» (και είναι σύμβολο δεύτερου βαπτίσματος). Σημειώνεται ότι στο «Μεγάλο Σχήμα» ο σταυρός συνοδεύεται από τα «κρυπτογράμματα» και παράλληλα δορυφορείται από τα σύμβολα του μαρτυρίου, ήτοι την λόγχη και τον κάλαμον μετά του σπόγγου.

Η ερμηνεία των προαναφερθέντων κρυπτογραμμάτων (§19 εικ. 28Ε) δεν είναι η μόνη. Ούτε κι αυτά τα κρυπτογράμματα είναι τα μοναδικά χρησιμοποιούμενα. Η αβεβαιότητα ως προς την ερμηνεία και η πολλαπλότητα των μορφών τους προκύπτει από το ότι πηγή τους είναι η προφορική παράδοση, η οποία επί πλέον εμφανίζεται κινητική και ανανεούμενη: Για παράδειγμα το ΤΤΔΦ της επιγραφής μας (§19), όπου το δεύτερο Τ ερμηνεύεται είτε ως «Το σχήμα», είτε ως «τον Τύπον». Υπάρχει όμως σε «Μέγα Σχήμα» νεώτερης κατασκευής ακόμα και διόρθωση του Τ σε C. Περισσότερη αβεβαιότητα υπάρχει στο ΕΕΕΕ:

«Έωσφόρος	Ἔπεσεν	Εὔρομεν	Ἐδέμ»
«Ἐλένη	Εὔρεσις	Ἐβραίων	Ἐλεγχος»
«Ἐλένη	Εὔρεν	Ἐλέους	Ἐρεισμα»

«Στο XXXX το μέτρο υποδεικνύει ως αρχική ερμηνεία το «Χριστός Χριστιανοῖς Χαρίζεται Χάριν». Θα πρέπει να αποκλεισθεί το «Χαράν Χαρίζει». [Αυτό] διότι το μεν Χαρίζει είναι σαφώς νεώτερο, το δε Χαράν δεν συνάδει προς το άνευ χαράς περιεχόμενο των υπολοίπων αρκτικολέξεων του «Μεγάλου Σχήματος» (Ε.Δ.).

Εικ. 108Α και Β. Το «Μεγάλο Σχήμα», είτε «μοναχικό» ή «αγγελικό σχήμα» (που φοράει όποιος γίνεται μεγαλόσχημος μοναχός) μετά των συνοδών κρυπτογραμμμάτων. (Προέλευση: Α (αριστερά) από *Προσκυνητή*): http://proskynitis.blogspot.com/2011/04/blog-post_7953.html. Δημιουργός ιστολογίου πατήρ Γεώργιος Κονισπολιάτης, Ι. Ναός Υπεραγίας Θεοτόκου, Δουκάδες Κερκύρας. Δεν αναφέρει την πηγή του, πιθανόν Μονή Βατοπεδίου). - Β Νεωτερισκό «Μεγάλο Σχήμα» από ιστοσελίδα Μονής Οδηγητρίας Γ.Ο.Χ. στην Κερατέα Αττικής http://www.panagiaodigitria.com/2010/10/blog-post_08.html.

- Αμφότερα προσφορά πατρός Ειρηναίου Δεληδήμου. 27 Μαΐου 2011).

Στα εικονιζόμενα «Μεγάλα Σχήματα» εμφανίζονται διαφορετικές σειρές κρυπτογραμμμάτων. Στο παλαιότερο (εικ. 108Α), εκτός του Ι[ΗCOY]C X[PICTO]C NI-KA διατυπώνεται η ακόλουθη σειρά και η ερμηνεία της:

ΦΧΦΠ = το γνωστό Φώς Χριστού Φαίνει Πάσι

ΕΕΕΕ = Εωσφόρος Έπεσεν Εύρομεν Εδέμ (ή άλλη από τις προαναφερθείσες)

ΡΡΑΡ = Ρητορικώτερα Ρημάτων Δακρύων Ροή
 ΘΘΘΘ = το αναφερθέν ή παραπλήσιον Θεού Θεά Θεϊόν Θαύμα
 ΤΤΔΦ = τα αναφερθέντα Τούτον τον Τύπον ή Τούτο Το σχήμα Δαίμονες Φρίττουσι
 ΧΧΧΧ = το γνωστό ή Χριστός Χριστιανοίς Χαρίζεται Χάριν
 ΤΚΠΓ = Τόπος Κρανίου Παράδεισος Γέγονε
 ΑΔΑΜ = ο Αδάμ

Στο νεώτερο «Μεγάλο Σχήμα» (εικ. 108B), λιτότερο ως προς την παράθεση κρυπτογραμμάτων, επαναλαμβάνει τέσσερα από τα επτά προεκτεθέντα (εικ. 108A), νεωτερίζει όμως ως προς τούτο: αντί του ΤΤΔΦ εισάγει ΤΣΔΦ= Τούτο το Σχήμα Δαίμονες Φρίττουσι. Απαντά στη Μονή Οδηγητρίας Κερατέας Αττικής. Αυτής της Μονής ιδρυτής υπήρξε ο ««επίσκοπος Βρεθένης» Ματθαίος, αποθανών ως «αρχιεπίσκοπος Αθηνών και πάσης Ελλάδος» των Παλαιοημερολογιτών της πιο αυστηρής παρατάξεως, είχε μονάσει αρχικά στη Σκήτη της Αγίας Άννης στο Άγιον Όρος. Ίσως αυτός μετέβαλε το ΤΤΔΦ σε ΤΣΔΦ». (Ε.Δ.).

Την ίδια εικόνα (εικ. 108B) με το «Μεγάλο Σχήμα» χρησιμοποιεί και η Στεφανία Γ. Ντύρου στη μελέτη της (σελ. 65). Όμως στο κείμενό της έχει το παλαιό ΤΤ/ΔΦ. Πρόκειται για την μεταπτυχιακή μελέτη *Το Μέγο και Αγγελικό Σχήμα ως δεύτερο βάπτισμα* που υποβλήθηκε στο Τμήμα Ποιμαντικής και Κοινωνικής Θεολογίας της Θεολογικής Σχολής Α.Π.Θ. Σύμβουλος Καθηγητής ο Αρχιμανδρίτης Νικόδημος Σκρέττας. Θεσσαλονίκη 2008. Στη σελίδα της 65 παραθέτει τα επόμενα κρυπτογράμματα με την ερμηνεία τους:

«(ΙΣ.ΧΣ.ΝΙΚΑ) ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ ΝΙΚΑ
 (Τ.Τ.Δ.Φ.) ΤΟΥΤΟ ΤΟ ΣΧΗΜΑ ΔΑΙΜΟΝΕΣ ΦΡΙΤΤΟΥΣΙΝ
 (Φ.Χ.Φ.Π.) ΦΩΣ ΧΡΙΣΤΟΥ ΦΑΙΝΕΙ ΠΑCΙ
 (Θ.Θ.Θ.Θ.) ΘΕΟΥ ΘΕΑ ΘΕΙΟΝ ΘΑΥΜΑ
 (Χ.Χ.Χ.Χ.) ΧΡΙΣΤΟΣ ΧΑΡΙΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΙC ΧΑΡΙΖΕΤΑΙ
 (Τ.Κ.Π.Γ.) ΤΟΠΟΣ ΚΡΑΝΙΟΥ ΠΑΡΑΔΕΙCΟΣ ΓΕΓΟΝΕ

Στο σημείο αυτό η συγγραφέας Στεφανία Ντύρου δεν παραπέμπει σε κάποια πηγή ή μελέτη. Προφανώς λοιπόν την ερμηνεία των αρκτικολέξων έλαβε από τον σύμβουλο καθηγητή Αρχιμ. Νικόδημο Σκρέττα, ο οποίος εκ νεότητος (ως μαθητής της Αθωνιάδος) μέχρι σήμερα στενώς συνδέεται με το Άγιον Όρος και εξέφρασε την κυριαρχούσα προφορική αγιορειτική παράδοση περί των γραμμάτων του «Μεγάλου Σχήματος». (Ε.Δ.).

Ολόκληρη η μελέτη της παρουσιάζεται σε ηλεκτρονική έκδοση στο Διαδίκτυο, με τίτλο: «ΤΟ ΜΕΓΑ ΚΑΙ ΑΓΓΕΛΙΚΟ ΣΧΗΜΑ ΩC ΔΕΥΤΕΡΟ ΒΑΠΤΙCΜΑ» (βλ. δ/ση <http://invenio.lib.auth.gr/record/113552/files/NTIROU.pdf?version=1>)

Πλησιάζοντας στο τέλος του ανά χειράς Παραρτήματος προστίθεται μια ακόμα νεώτερη και λίαν λακωνική μορφή: «Σε «Μέγα Σχήμα» του 1973 από τη Μονή της Σουρωτής [πλησίον της Θεσσαλονίκης] τα αρκτικόλεξα είναι λίγα, αλλά προστίθενται κάτω και τα γράμματα Ξ, Ζ: Ξύλον Ζωής» (Ε.Δ.).

ΙΣ	ΧΣ
ΝΙ	ΚΑ
ΤΤ	ΔΦ
ΤΚ	ΠΓ
Ξ	Ζ

Δεν γνωρίζω τα σχετικά με την ιστορική καταγωγή και εξέλιξη των κρυπτογραμμάτων και των ερμηνειών τους. Οπωσδήποτε για κάποια απ' αυτά στην προφορική παράδοση υπήρχε αβεβαιότητα και, επαναλαμβάνω, διαφορετικές απόπειρες ερμηνείας. Ως προς το ιστορικό μέρος, πιστεύω και ως προς την καταγωγή, νομίζω ότι συμβάλλει στον προβληματισμό μας ο πατήρ Ειρηναίος Δελιδήμιος με το παρακάτω σημείωμά του (ληφθέν από την ταπεινότητά μου την Δευτέρα 6 Ιουνίου 2011).

«Το Μέγα Σχήμα» στη Σερβία.

Το γεγονός ότι υπάρχουν τα αρκτικόλεξα του Μεγάλου Σχήματος στη Σερβία ήδη από τον 13^ο αιώνα, αποδεικνύει ότι τα εισήγαγε εκεί ο Σέρβος Άγιος Σάββας. Είχε εισέλθει στο Άγιον Όρος λίγο μετά το 1190 και παρέμεινε εκεί ως μοναχός μέχρι το 1207, οπότε επέστρεψε στη Σερβία και διοργάνωσε σ' αυτήν τον ορθόδοξο μοναχισμό κατά τα αθωνικά πρότυπα. Τότε (1207) εισήγαγε στη Σερβία και τη χρήση του Μεγάλου Σχήματος, που υπήρχε στο Άγιον Όρος προ πολλού ήδη. Το 1219 ο Άγιος Σάββας χειροτονήθηκε πρώτος αρχιεπίσκοπος Σερβίας από τον πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Μανουήλ Α΄ στη Νίκαια. Εκοιμήθη το 1235».

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΣΑΒΒΑΝΑΚΗΣ

Βελεστινιώτες μετανάστες στην Αμερική στις αρχές του 20^{ου} αιώνα

Το φαινόμενο της μετανάστευσης είναι στενά συνδεδεμένο με την ελληνική ιστορία. Ποιος δεν έχει ακούσει για το περιπετειώδες πνεύμα που διακατείχε τον Οδυσσέα και το οποίο μεταφέρεται από γενιά σε γενιά στο DNA των Ελλήνων ωθώντας τους στην εξερεύνηση καινούργιων τόπων και την ανακάλυψη νέων ευκαιριών ζωής; Η παραπάνω πρόταση βέβαια δεν αποτελεί παρά ένα σχήμα λόγου και μια ρομαντική θεώρηση του φαινομένου της μετανάστευσης, η αλήθεια όμως είναι ότι στον ελληνικό χώρο, με δεδομένη την ευνοϊκή γεωγραφική θέση της Ελλάδος, και εξαιτίας πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών λόγων έχει παρατηρηθεί σε διάφορες εποχές έξαρση του φαινομένου.

Από τα προϊστορικά ακόμα χρόνια οι Μυκηναίοι εγκατέστησαν πολλούς εμπορικούς σταθμούς σε διάφορα μέρη της λεκάνης της Μεσογείου ενώ αργότερα πολλές πόλεις ίδρυσαν αποικίες στην περιοχή του Πόντου και στη Δυτική Ευρώπη κυρίως στην Κάτω Ιταλία και στα παράλια της Γαλλίας. Μετά την κατάρρευση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αρκετοί βυζαντινοί λόγιοι βρέθηκαν στις πόλεις της Δυτικής Ευρώπης ενώ το 18^ο και 19^ο αιώνα οι μεγάλες πόλεις των Βαλκανίων και της Ευρώπης ολόκληρης δέχτηκαν πλήθος Ελλήνων εμπόρων. Από τα τέλη του 19^{ου} και κυρίως στις αρχές του 20^{ου} αιώνα οι Έλληνες οδηγήθηκαν σε ακόμα πιο μακρινούς προορισμούς, επιχειρώντας υπερπόντια ταξίδια και φτάνοντας μέχρι την Αμερική, ενώ η μαζικότητα του φαινομένου της μετανάστευσης υπήρξε πραγματικά πρωτόγνωρη.

Στην παρούσα εργασία δε θα εξετάσουμε συνολικά το φαινόμενο της μετανάστευσης αλλά θα εστιάσουμε την προσοχή μας στους Βελεστινιώτες που έφθασαν στην Αμερική στις αρχές του προηγούμενου αιώνα. Θα εξετάσουμε τους λόγους που τους ώθησαν να αφήσουν την ιδιαίτερη πατρίδα τους, το Βελεστίνο και να ξεκινήσουν το ταξίδι αυτό στην «Γη της Επαγγελίας» όπως συνήθιζαν να αποκαλούν τότε τις Η.Π.Α. Θα τους συντροφέψουμε νοερά στο δύσκολο ταξίδι τους από τους αγρούς και την αγορά του Βελεστίνου στους πολύβουους δρόμους της Νέας Υόρκης και των άλλων Αμερικανικών μεγαλουπόλεων, όπου και θα προσπαθήσουμε να παρακολουθήσουμε την εξέλιξή τους.

Καταρχήν, θεωρώ χρήσιμο, να αναφερθούμε στην κατάσταση που επικρατούσε στις αρχές του αιώνα στη Θεσσαλία αλλά και στο Βελεστίνο ειδικότερα και έτσι να ανακαλύψουμε τους λόγους που ώθησαν τους νεαρούς τότε συμπατριώτες μας να κάνουν αυτό το ταξίδι. Με νωπές ακόμα τις μνήμες από τον ατυχή πόλεμο του 1897, η ζωή στο Βελεστίνο στις αρχές του 20^{ου} αι. δεν είναι εύκολη. Χωριό με γεωργοκτηνοτροφικό κατά βάση χαρακτήρα το Βελεστίνο είναι φυσικό να περνάει δύσκολες μέρες την εποχή αυτή. Οι Βελεστινιώτες κολίγοι στέναζαν κάτω από την τυραννία των μεγαλοτσιφλικιάδων που είχαν γίνει κύριοι τη ίδιας τους της ζωής. Μη έχοντας δει βελτίωση από την εποχή της τουρκοκρατίας, χωρίς να έχουν στην ιδιοκτησία τους ούτε σπιθαμή γης και βλέποντας τις κυβερνήσεις σε πολλές περιπτώσεις να συντάσσονται με το μέρος των τσιφλικιάδων έφτασαν στο σημείο να αναπολούν τις μέρες του ραγιαδισμού¹. Η κατάσταση βέβαια δεν ήταν καλύτερη ούτε για τους υπόλοιπους κατοίκους του Βελεστίνου δηλ. τους κτηνοτρόφους, τους μικροϊδιοκτήτες γης, τους ελεύθερους επαγγελματίες, καθώς η ανεργία και η τοκογλυφία αποτελούσαν πραγματικές μάστιγες.

Κάτω από τέτοιες συνθήκες ζωής και ίσως επηρεασμένοι και από την κακή οικονομική και διοικητική οργάνωση της χώρας και την ανώμαλη πολιτική κατάσταση, οι νέοι του Βελεστίνου έστρεφαν τα βλέμματα τους προς την Αμερική ελπίζοντας εκεί να βρουν τον τρόπο να εξασφαλίσουν ένα καλύτερο μέλλον. Έτσι, λοιπόν, ξεκίνησαν οι πρώτοι Βελεστινιώτες το ταξίδι τους προς την Αμερική, όπως μπορούμε να δούμε και στον πίνακα που παρατίθεται στο τέλος τουλάχιστον από το 1905. Οι πρώτοι αυτοί μετανάστες σίγουρα με τις περιγραφές τους από την νέα χώρα και την καινούρια τους ζωή προσέλκυσαν πολλούς περισσότερους τα επόμενα χρόνια, συμβάλλοντας ουσιαστικά σε αυτό που ονομάστηκε φαινόμενο της «αλυσιδωτής μετανάστευσης».

1. Βασίλειος Κ. Καραμπερόπουλος, «Η συμμετοχή των κατοίκων της περιοχής Βελεστίνου στο αγροτικό κίνημα», *Υπέρεια*, τόμ. 2, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», επιμέλεια Δ. Καραμπερόπουλος-Ε. Κακαβογιάννης, εκδ. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1994, σελ. 228.

Εκεί δηλαδή όπου οι πρώτοι μετανάστες εγκαθίστανται με επιτυχία έρχονται στη συνέχεια να εγκατασταθούν και άλλοι από την ίδια ή γειτονικές περιοχές². Εδώ να σημειώσουμε ότι οι περισσότεροι βελεστινιώτες έφευγαν με σκοπό μετά από λίγα χρόνια να γυρίσουν στην πατρίδα, σκέψη που κυριαρχούσε βέβαια σχεδόν σε όλους τους μετανάστες εκείνης της εποχής. Έτσι εξηγείται και ο μικρός αριθμός των γυναικών που ακολούθησαν τον δρόμο της μετανάστευσης.

Ας δούμε, όμως, τώρα πόσο εύκολο ήταν για έναν νέο του Βελεστίνου να ξεκινήσει ένα τέτοιο ταξίδι και ποια διαδικασία έπρεπε να ακολουθήσει για να τα καταφέρει. Αφού έπαιρνε την απόφαση και μάζευε λίγα χρήματα, συνήθως μαζί με άλλους νέους του χωριού ξεκινούσε για τον Πειραιά ή για κάποιο άλλο μεγάλο λιμάνι της χώρας όπως για παράδειγμα την Πάτρα. Εκεί το πρώτο πράγμα που έπρεπε να κάνει ήταν να βρει έναν πράκτορα, από τους πολλούς που υπήρχαν τότε, για να του κανονίσει τις λεπτομέρειες του ταξιδιού. Οι μετανάστες πλήρωναν στο πρακτορείο προκαταβολικά για την έκδοση του εισιτηρίου και αν ήθελαν ένα επιπλέον μικρό ποσό για να έχουν τη δυνατότητα να πάρουν τα χρήματα τους πίσω σε περίπτωση που δεν καταφέρουν να φτάσουν στον προορισμό τους. Όπως φαίνεται, όμως, η εκμετάλλευση και η εξαπάτηση ήταν συχνό φαινόμενο στους κύκλους των πρακτόρων, οι οποίοι με διάφορους τρόπους και ψέματα και εκμεταλλευόμενοι την άγνοια των συμπατριωτών τους στερούσαν από τους μετανάστες τα λίγα χρήματα τους, αδιαφορώντας, βεβαίως, πλήρως για την μετέπειτα τύχη τους. Στις εφημερίδες της εποχής βρίσκουμε πλήθος άρθρων που περιγράφουν τις απάτες που σκάρωναν οι πράκτορες σε βάρος των μεταναστών.

Έπειτα οι μετανάστες έπρεπε να περάσουν κάποιες αυστηρές ιατρικές εξετάσεις, που είχε θεσπίσει η Αμερικανική Επιτροπή Μετανάστευσης. Η διαδικασία ήταν η ακόλουθη, τουλάχιστον για την περίπτωση της Πάτρας: Στο λιμάνι ο μελλοντικός μετανάστης έπρεπε να εξεταστεί από τον επικεφαλής γιατρό της ακτοπολιτικής εταιρείας και εφόσον γινόταν δεκτός τότε του επιτρεπόταν να αγοράσει το υπόλοιπο του εισιτηρίου. Οι γιατροί διέθεταν επτά σφραγίδες. Καθώς περνούσαν μπροστά από τους γιατρούς τους σφράγιζαν τον καρπό με μία από αυτές τις επτά σφραγίδες. Μέχρι τη μέρα της αναχώρησής τους κανείς δεν γνώριζε ποια σφραγίδα αντιστοιχούσε σε αυτούς που είχαν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για να ταξιδέψουν. Προκειμένου να επιβιβαστεί, όμως, κάποιος στο πλοίο έπρεπε απαραίτητως να έχει την κατάλληλη σφραγίδα τόσο στον καρπό όσο και στο εισιτήριο. Με τον τρόπο αυτό μειώνονταν

2. Αλέξανδρος Κιτροσόφ, «Υπερατλαντική Μετανάστευση», *Ιστορία της Ελλάδος του 20^{ου} αιώνα*. Τόμος Α', *Οι απαρχές*, επιστημονική επιμέλεια Χ. Χατζηιωσήφ, Βιβλιόγραμμα, Αθήνα 1999, σελ. 127.

οι πιθανότητες να επιβιβαστεί στο πλοίο κάποιος επιβάτης που δεν είχε καταφέρει να περάσει την καθιερωμένη ιατρική εξέταση³.

Εν τέλει έφτανε η στιγμή να ξεκινήσει το ταξίδι. Ένα ταξίδι μακρύ, δύσκολο, γεμάτο κακουχίες. Σχεδόν βασανιστικό. Μέχρι το 1907 δεν υπήρχε απευθείας ακτοπλοϊκή σύνδεση Ελλάδας-Αμερικής. Έτσι οι ταξιδιώτες έπρεπε να μεταβαίνουν σε μεγάλα λιμάνια της Ευρώπης, κυρίως στη Νάπολη της Ιταλίας, τόπος αναχώρησης πολλών Βελεστινιωτών, ή στα λιμάνια της Β. Γαλλίας προκειμένου να βρουν πλοίο για τις Η.Π.Α. Η μεταφορά, όμως, αυτή διαρκούσε πολλές μέρες και ήταν αρκετά κοπιαστική. Στην εφημερίδα *ΕΜΠΡΟΣ* της 3/01/1905 βρίσκουμε μια περιγραφή των δυσκολιών που συναντούσαν οι Έλληνες μετανάστες μέχρι να φτάσουν στα λιμάνια της Β. Ευρώπης προκειμένου να επιβιβαστούν στο πλοίο που θα τους μετέφερε στην Αμερική.

«...Όσοι δεν εταξείδενσαν εις μακρινά ταξείδια διά θαλάσσης και σιδηροδρόμων δεν δύνανται να γνωρίζουν τα δεινά των ταξιδιών αυτών, πολλώ μάλλον τα δεινά της μεταφοράς μεταναστών από τα βόρεια μέρη της Γαλλίας προς τα βόρεια αυτής και εν καιρώ μάλιστα χειμώνας. Δίκην κτηνών τοποθετούνται εις βαγόνια φορτηγών σιδηροδρόμων, και ως να φέρωσι μαζί των την λέπραν οδηγούνται με τοιαύτας προφυλάξεις ώστε ούτε τους καθ' οδόν σταθμούς να δύνανται να ατενίσωσι...».

Αυτός περίπου ήταν ο τρόπος που ταξίδευαν οι Έλληνες μετανάστες στις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Το 1902 εγκαινιάζεται απευθείας γραμμή από τα λιμάνια της Πελοποννήσου προς τη Νέα Υόρκη, διάρκειας τουλάχιστον δεκαπέντε ημερών, η ουσιαστική αλλαγή, όμως, γίνεται το 1907, όταν καθελκύεται το πρώτο ελληνικό υπερωκεάνιο με την ονομασία «Μωραΐτης»⁴. Το ταξίδι διαρκεί 2 εβδομάδες αλλά είναι μαρτυρικό. Οι επιβάτες μεταφέρονται στοιβαγμένοι ο ένας πάνω στον άλλο στα κατώτερα τμήματα του πλοίου με αποτέλεσμα να υποφέρουν με ναυτία ακόμα και καθ' όλη την διάρκεια του ταξιδιού. Οι συνθήκες υγιεινής είναι άθλιες, το φαγητό απαράδεκτο, οι αρρώστιες θερίζουν τους επιβάτες και οι ψείρες τους ρουφάνε το αίμα.

Ας παρακολουθήσουμε εδώ καλύτερα πώς περιγράφει ένας αυτόπτης μάρτυρας το ταξίδι, στο βιβλίο του Θ. Βαλτινού, *Συναξάρι Ανδρέα Κορδοπάτη*⁵:

«Όταν ο καιρός ήταν μαύρος φίδια μας έτρωγαν. Η ψυχή του κόσμου ήταν βυθισμένη στον φόβο. Για φαγητό έσφαζαν και μας έδιναν κάτι παλιάλογα. Καμιά βδομάδα την βγάλαμε μ' αυτά που είχαμε ψωνίσει στην Πάτρα, αλλά σωθήκανε. Μας έδιναν κάτι ρέγγες με σκουλήγια, χαλασμένες, τις πετάγαμε. Ζούσαμε μέσα σ' αυτή

3. Αλέξανδρος Κιτροόφ, *ό.π.*, σελ. 151-152.

4. Αλέξανδρος Κιτροόφ, *ό.π.* σελ. 150 και Α. Ι. Τζαμτζής, «Η πρώτη ελληνική Υπερωκεάνια Γραμμή», *περ. Εφοπλιστής*, Ιούνιος 1995, σελ. 90-94.

5. Θ. Βαλτινού, *Συναξάρι Ανδρέα Κορδοπάτη*, *Βιβλίο πρώτο*, Αμερική, Άγρα, Αθήνα 1993, σελ. 48-49.

την φρίκη, από κάτω θάλασσα από πάνω ουρανός. Έπειτα άρχισε να κοχλάζει η φείρα. Κάθονταν στα πανωφόρια των επιβατών, άσπρες, με ουρά. Σε λίγες μέρες με την αργοπορία του πλοίου το νερό λιγόστεψε. Τρεις χιλιάδες κόσμος που ήμασταν μέσα διψάσαμε. Μαζευόμασταν μυρμήγκια με τις βίβες μπροστά στα ντεπόζιτα και κει γινόταν χαλασμός».

Μετά από ένα τέτοιο κοπιαστικό ταξίδι αντικρίζουν το φημισμένο λιμάνι της Ν.Υ. Τώρα θα μεταφερθούν σε ένα νησί στη σκιά του αγάλματος της ελευθερίας το νησί της Έλλης ή Ellis Island. Είναι ίσως η πιο κρίσιμη στιγμή του ταξιδιού. Εδώ θα μάθουν αν μπορούν να εισέλθουν στην Αμερική ή όχι. Η αγωνία τους κορυφώνεται. Πρέπει να περάσουν από 2 επιτροπές. Η μία πιστοποιεί ότι είναι υγιείς σωματικά και ψυχικά και η άλλη ότι δεν έχουν προβλήματα με τον νόμο. Αν αποδειχθεί ότι δεν αποτελούν απειλή για την Αμερικανική κοινωνία είναι ελεύθεροι να εισέλθουν στην χώρα. Σε διαφορετική περίπτωση πρέπει να ακολουθήσουν τον δρόμο του γυρισμού. Από το νησί της Έλλης είναι αναγκασμένοι να περάσουν μόνο οι επιβάτες της 3^{ης} θέσης που είναι βέβαια και η πλειοψηφία, ενώ για τους επιβάτες της 2^{ης} και 1^{ης} θέσης αρκεί μια τυπική επιθεώρηση πάνω στο πλοίο. Αν όλα είναι εντάξει επιτρέπεται μετά από 3-5 ώρες στους επιβάτες της 3^{ης} θέσης να πατήσουν το πόδι τους στην Αμερική. Τελειώνει έτσι το κεφάλαιο του ταξιδιού και αρχίζει η περιπέτεια της καινούριας ζωής στην Αμερική.

Η ζωή στην Αμερική βέβαια ήταν εντελώς διαφορετική απ' ότι είχαν συνηθίσει οι μετανάστες. Οι διαφορές στον τρόπο ζωής, την επικοινωνία, την επιστήμη, την τεχνολογία, την εργασία ήταν χαώδεις. Από τους χωματίνους δρόμους και τα φτωχικά σπίτια του Βελεστίνου, οι μετανάστες βρέθηκαν στις μεγάλες λεωφόρους και τους ουρανοξύστες της Νέας Υόρκης και των υπόλοιπων αμερικανικών πόλεων. Άφησαν πίσω τους την παραδοσιακή και σε πολλά σημεία συντηρητική κοινωνία του Βελεστίνου και προσπάθησαν να υιοθετήσουν διάφορους νεωτερισμούς και να ενσωματωθούν, κάτι που το κατάφεραν πολλές φορές με επιτυχία, στην πιο φιλελεύθερη και προοδευτική αμερικανική κοινωνία. Όλες αυτές οι διαφορές στο τρόπο ζωής και οι εντυπώσεις που προκαλούσαν στους μετανάστες αποτυπώνονται πολύ εύστοχα στο παρακάτω τραγούδι, που συνήθιζαν να τραγουδάνε οι Βελεστινιώτες μετανάστες που γύρισαν από την Αμερική. Είναι δημιουργημένο στην βλάχικη γλώσσα γι' αυτό και παραδίδουμε και τη μετάφρασή του⁶.

6. Τραγουδισμένο από την Κούλα Ντόντου-Νιμπή που το άκουσε από τον Στέργιο (Τεγιούλα) Μπαλαμώτη.

*Vream s' ni ti am feătă 'm tu xiani
 s' veds fiçiorii Americanii
 cum s' la lăil'i corgi stran'e
 fur de mal' iũ fur de cupán'e
 tu ună erma de căzâne
 s' la mărățl'i siupurescu
 capitile si s' lia agudescu
 Ah mărățl'i tsi avem adrát
 de n' asprădzimu de căsi
 videm fiçiorii de Nea Yorki
 tuts çialili bag la ocl'i
 videm fiçiorii ca dit bămbaçi
 cum suntuli fur de boáte*

*Ήθελα να σ' έχω κόρη μου στα ξένα
 να δεις τους νέους, τους Αμερικάνους
 πώς οι δόλιοι πλένουν ρούχα
 χωρίς κόπανο και σκάφη
 σε ένα έρημο καζάνι
 πλένονται οι δόλιοι, ζηματιούνται
 τα κεφάλια τους χτυπιούνται.
 Αχ καημένοι τι έχουμε κάνει
 που σκορπίσαμε απ' τα σπίτια
 βλέπουμε τα παιδιά απ' τη Νέα Υόρκη
 όλα γυαλιά βάζουν στα μάτια
 βλέπουμε παιδιά σαν από βαμβάκι
 πώς είναι χωρίς φωνή*

Στην Αμερική μας είναι αρκετά δύσκολο να ακολουθήσουμε τα βήματα των Βελεστινιωτών, μπορούμε, όμως, να υποθέσουμε ότι τα πρώτα τους επαγγελματικά βήματα δεν διέφεραν από αυτά των υπολοίπων Ελλήνων μεταναστών. Δηλαδή πρέπει να απασχολήθηκαν ως πλανόδιοι πωλητές φρούτων, ανθοπώλες, υπάλληλοι σε σιλιβωτήρια παπουτσιών, υπάλληλοι ξενοδοχείων, υπάλληλοι και αργότερα ιδιοκτήτες εστιατορίων, εργάτες στις σιδηροδρομικές γραμμές και στα ορυχεία και λίγοι αγρότες και κτηνοτρόφοι⁷. Σε τέτοιου είδους δουλειές πρέπει να απασχολήθηκαν και οι Βελεστινιώτες μετανάστες. Για μερικούς έχουμε λίγες πληροφορίες, όπως για παράδειγμα για τον Θανάση Μπίλλη, ο οποίος αφού δούλεψε χρόνια σε ξενοδοχείο γύρισε στην πατρίδα του για να παντρευτεί⁸ ή επίσης για τον Δημήτριο Αλεξίου που πρέπει να υπήρξε οδηγός λεωφορείου στο Atlantic City⁹. Ακόμα για τον Βασίλειο Αγροκόστα από πληροφορίες του ανιψιού του Δημητρίου Αγροκόστα ξέρουμε ότι εργάστηκε χρόνια σε εργοστάσιο, έκανε οικογένεια, 4 κόρες, από τις οποίες η μία διατηρεί μέχρι σήμερα εστιατόριο στην Αμερική.

Για κάποιους άλλους οι πληροφορίες μας είναι κάπως περισσότερες, όπως για παράδειγμα για τον Μιχάλη Κουσκουρίδα, ο οποίος μαζί με τον επίσης Βελεστινιώτη Δημήτριο Τέτσα και κάποιον Pappas άνοιξαν το εστιατόριο DELUXE στην πόλη του Waco στην πολιτεία του Τέξας. Η επιχείρηση δούλεψε για περίπου 30 χρόνια όταν το 1953 ένας φονικός τυφώνας έπληξε την περιοχή. Το μαγαζί κυρίως εξαιτίας των

7. Thomas Burgess, *Greeks in America*, Boston, 1913, σελ. 32-51.

8. Πληροφορία από την ξαδέρφη του Ζωή Λαμπράκη.

9. Πληροφορία από τον ανιψιό του Αριστείδη Βενέτη.

καταστροφών αναγκάστηκε να κλείσει 2 χρόνια αργότερα. Ο γιος του, ονομαζόμενος Michael Cuscurida και ο ίδιος, διακρίθηκε στον τομέα της χημείας και αποτέλεσε για χρόνια εργαζόμενο της πετρελαϊκής εταιρείας Texaco¹⁰.

Στην πόλη του Waco το 1928 οι Έλληνες υπολογίζονται γύρω στους 150 και έχουν συστήσει αδελφότητα προκειμένου να αλληλουποστηρίζονται και να τελούν τα θρησκευτικά τους καθήκοντα. Στο Διοικητικό Συμβούλιο της Αδελφότητας αυτής λαμβάνει μέρος, ως σύμβουλος και ο Βελεστινιώτης Στέργιος Σαββανάκης¹¹.

Σύμφωνα με τις μέχρι τώρα πληροφορίες μας γνωρίζουμε ότι στον τομέα των επιχειρήσεων διακρίθηκαν και άλλοι 3 τουλάχιστον ξενιτεμένοι Βελεστινιώτες. Ο Χάρης Τριανταφύλλου, ο Νικόλαος Παπαρίζος και ο Γεώργιος Αγροκόστας. Ο Χάρης Τριανταφύλλου γνωρίζουμε ότι παρασκεύασε το χημικό προϊόν με την ονομασία «Blue Coral», δημιούργησε δικό του εργοστάσιο στο White Plain της Ν.Υ. και έγινε προμηθευτής της αυτοκινητοβιομηχανίας Cadillac και διαφόρων εταιρειών κατασκευής αεροπλάνων. Μ' αυτόν τον τρόπο απέκτησε μια αξιολύβαστη περιουσία. Βέβαια δεν ξέχασε την γενέτειρά του καθώς στη διαθήκη του όρισε να δίνεται ένα ποσό στο Βελεστίνο. Το κληροδοτήμά του μέχρι σήμερα μοιράζεται στους μαθητές του Βελεστίνο που επιτυγχάνουν στις Πανελλήνιες εξετάσεις¹².

Ο Νικόλαος Παπαρίζος ήταν μεγαλοεπιχειρηματίας στην Αμερική με δική του ασφαλιστική εταιρεία, με υποκατάστημα μάλιστα στο Λονδίνο. Διετέλεσε αντιπρόεδρος του Ελληνο-Αμερικανικού συλλόγου των AHEPANS και συνετέλεσε στην ίδρυση της Γεωργικής Σχολής της Θεσ/νίκης καθώς και στην αναγόρευση του Αθηναγόρα σε Πατριάρχη Κων/πόλεως¹³.

Μεγάλη επίσης επιτυχία σημείωσε στον τομέα των επιχειρήσεων ο Γεώργιος Αγροκόστας. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του ανιψιού του, επίσης Γεωργίου Αγροκόστα, έκανε μεγάλη περιουσία στην Αμερική και είχε ιδιόκτητη πολυκατοικία στο κέντρο του Μανχάταν. Δεν ξεχνούσε να δείξει έμπρακτα την αγάπη του για την Ελλάδα και την ιδιαίτερη πατρίδα του το Βελεστίνο. Το 1959, όπως μας επιβεβαίωσε και ο κος Στέργιος Νασίκας, δάσκαλος εκείνη την εποχή, έκανε μια σημαντική δωρεά στο δημοτικό σχολείο του Βελεστίνο που περιελάμβανε μια κινηματογραφική μηχανή,

10. Πληροφορίες από τον Michael Cuscurida.

11. Εφημερίδα «ΕΜΠΡΟΣ», 29/9/1928. Τα υπόλοιπα μέλη του Δ. Σ. ήταν οι: Πρόεδρος Χρ. Σύρμας, Γραμματέας Αργ. Καραχάλιος, Ταμίας Β. Καρκάς, Σύμβουλοι Γ. Κόλλιας, Ι.Καζάξης και βέβαια Σ. Σαββανάκης. Ο ανταποκριτής της εφημερίδας ανάμεσα σε άλλους επαγγελματίες γνώρισε προσωπικά και τον Στ. Σαββανάκη, εκ Βελεστίνο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει.

12. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Ο ευεργέτης του Βελεστίνο Χάρης Τριανταφύλλου (Βελεστίνο 1895- Πλείν Νέας Υόρκης 1976)», *Μαγνησία*, τεύχος 4, (2005), σελ. 32-33.

13. Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα. Χρονικά του Δήμου Φερών*, Βόλος, 1993, Β' έκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα, Αθήνα 2001, σελ. 114-115.

μια φωτογραφική μηχανή, μια γραφομηχανή και άλλα μηχανήματα. Σημαντική δωρεά έκανε και στο σανατόριο της Λαμίας. Εκτός από τις επιχειρήσεις, όμως, ο Γ. Αγκρόκωστας ασχολήθηκε και με τα γράμματα. Έγραψε μάλιστα το 1954 ένα βιβλίο για την τοπική ιστορία, σε συνεργασία με τον φίλο του καθηγητή Ευάγγελο Σδράκα, με τίτλο *Η Θεσσαλία του Ιάσονος*¹⁴.

Η σελίδα τίτλου του βιβλίου των Γ. Αγκρόκωστα και Ε. Σδράκα, *Η Θεσσαλία του Ιάσονος*, 1954, (Βιβλιοθήκη Δημ. Καραμπερόπουλου)

Στην πνευματική κίνηση της Αμερικής συμμετέχει και ο Δημήτριος Τσέκος. Ο Δημήτριος Τσέκος, αφού ολοκλήρωσε τις σπουδές του στην Ελλάδα, έφυγε για την Αμερική (σύμφωνα μάλιστα με πληροφορίες του ανιψιού του και παππού μου Βασιλείου Σαββανάκη με τη μεσολάβηση του ίδιου του Ελευθερίου Βενιζέλου με τον οποίο είχε προσωπική σχέση και διατηρούσε αλληλογραφία). Στην Αμερική ακολούθησε το επάγγελμα του δημοσιογράφου με αρθρογραφία στο ελληνοαμερικανικό κυρίως Τύπο (*Εφημερίδες Εθνικός Κήρυξ, Ατλαντίς, Εργάτης*) και μερικές φορές στους *Times* της Νέας Υόρκης¹⁵.

Τελευταία, πιστεύω, αξίζει να αναφέρουμε την περίπτωση του Michael Balamoti. Μετανάστης 2^{ης} γενιάς, γιος του Δ. Μπαλαμώτη έφτασε στον βαθμό του ταγματάρχη

14. Το βιβλίο περιέχει 116 σελίδες και φωτοτυπία του αντιτύπου που απόκειται στη Βιβλιοθήκη της Θεολογικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, βρίσκεται στη βιβλιοθήκη του επιμ. έκδοσης του τόμου Δημ. Καραμπερόπουλου.

15. Το δημοσίευσμά του τα έστειλε στο Βελεστίνο αλλά κήθηκαν δυστυχώς κατά τον πόλεμο 1940-44, σύμφωνα με την πληροφορία του Βασιλείου Σαββανάκη, 20 Ιουνίου 1987 (σημ. επιμ.).

του Αμερικανικού στρατού και σκοτώθηκε στις 24/11/1969 στο Λάος όταν το αεροπλάνο του καταρρίφθηκε από εχθρικά πυρά. Μέχρι σήμερα θεωρείται ένας από τους αφανείς ήρωες της σύγχρονης αμερικανικής ιστορίας.

Σίγουρα υπάρχουν πολλές ακόμα ιστορίες μεταναστών στις οποίες θα μπορούσαμε να αναφερθούμε, η φύση όμως της παρούσας εργασίας, η οποία αποτελεί μια εισαγωγή και ίσως τον πρόδρομο μιας ευρύτερης μελέτης, δε νομίζω ότι προσφέρεται για κάτι τέτοιο.

Φωτογραφία σταλθείσα στους συγγενείς του Δημητρίου Τσέκου στο Βελεστίνο. Πρώτος εξ αριστερών ο Δημήτριος Τσέκος. Ο ίδιος γράφει στο πίσω μέρος της φωτογραφίας το παρακάτω κείμενο:

«Φωτογραφία ληφθείσα κατά Σεπτέμβριον 1931, έμπροσθεν του Μουσείου Καλών Τεχνών του Μπρούκλιν, Νέας Υόρκης (τιμήματος πόλεως Νέας Υόρκης) προς τιμής του διασήμου γλύπτου Πολυγνώτου Βαγή, όστις είχε δώσει έκθεσιν των έργων του εις το Μουσείον, Βrouklyn N.Y. εγώ είμαι εις το άκρον αριστερά, δεύτερος είναι ο διάσημος γλύπτης Πολύγνωτος Βαγής, δεξιά λοιπά μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Φιλολογικού Ελληνικού Ομίλου (Σωματείου ως ο Παρνασσός Αθηνών), του οποίου εχηρημάτησα επί τετραετίαν ως πρόεδρος της Επιτροπής επί των δημοσιεύσεων, Ελληνικού, Αμερικανικού και Ξένου Τύπου. Η ως άνω φωτογραφία με διατριβήν της εκθέσεως Βαγή εδημοσιεύθη υπ' εμού εις τον Ελληνικόν και Αμερικανικόν Τύπον. Αφιερούται υμίν εις ανάμνησιν του γεγονότος τούτου. Δ. Τσέκος, Νέα Υόρκη, 25 Απριλίου 1948». (Από το αρχείο του Δημητρίου Καραμπερόπουλου).

ΠΙΝΑΚΑΣ

Στο τέλος της εργασίας βρίσκεται ένας πίνακας όπου παρουσιάζεται το σύνολο των Βελεστινιωτών μεταναστών στην Αμερική που μέχρι σήμερα έχουμε καταφέρει να ανιχνεύσουμε. Τα στοιχεία προέρχονται από την επίσημη ιστοσελίδα του Ellis Island. Στον πίνακα αναφέρεται το Ονοματεπώνυμο, ο τόπος που δήλωσαν ως τελευταία κατοικία στην Ελλάδα, η ημερομηνία άφιξης στην Αμερική, το πλοίο με το οποίο ταξίδευσαν και το λιμάνι από το οποίο απέπλευσαν. Η καταχώριση των στοιχείων δεν γίνεται με αλφαβητική σειρά αλλά με βάση την ημερομηνία άφιξης στην Αμερική. Μ' αυτόν τον τρόπο μας δίνεται η δυνατότητα να διαπιστώσουμε με ποιους μαζί ταξίδεψε ο καθένας.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι από το 1905 έως το 1921 τουλάχιστον 95 άτομα δήλωσαν το Βελεστίνο ως τόπο κατοικίας. Ο αριθμός βέβαια είναι μεγαλύτερος καθώς πολλούς Βελεστινιώτες για τους οποίους ξέρουμε σίγουρα ότι έχουν πάει στην Αμερική δεν μπορούσαμε να τους βρούμε, ίσως λόγω ορθογραφικών λαθών στην καταχώρησή τους. Επίσης πολλοί Βελεστινιώτες με καταγωγή από το χωριό Περιβόλι Γρεβενών δήλωναν ως τόπο κατοικίας τους το Περιβόλι. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της οικογένειας Πίσσα. Ο Μιχάλης Πίσσας που έφυγε το 1909 δήλωσε ως τόπο τελευταίας κατοικίας στην Ελλάδα το Περιβόλι ενώ ο αδερφός του Στέργιος, που έφυγε το 1911, δήλωσε το Βελεστίνο. Επίσης, όπως είπαμε και παραπάνω, από το νησί της Έλλης ήταν υποχρεωμένοι να περάσουν μόνο οι επιβάτες της τρίτης θέσης και γι' αυτό το λόγο λείπουν τα στοιχεία από Βελεστινιώτες που ίσως κατάφεραν να ταξιδέψουν στην πρώτη ή δεύτερη θέση, ενώ δε θα πρέπει να αποκλείουμε το ενδεχόμενο κάποιοι Βελεστινιώτες να εισήλθαν στις Η. Π. Α παράνομα.

Από τα 95 άτομα μόλις 4 είναι οι γυναίκες που έφυγαν για την Αμερική και αυτές όχι στα πρώτα χρόνια, όταν και παρατηρείται έξαρση του φαινομένου, ενώ δύο εγγράφες αφορούν παιδιά επτά και δέκα ετών. Από τους υπόλοιπους 89 μόλις δεκατρία άτομα είναι μεταξύ ηλικίας 26 και 45 και οι υπόλοιποι εβδομήντα έξι μεταξύ 16 και 25. Όπως λοιπόν και σε όλη την υπόλοιπη Ελλάδα και εδώ φαίνεται ότι η μεγάλη πλειοψηφία των μεταναστών αποτελείται από νεαρούς άντρες, που αναζητούσαν ένα καλύτερο μέλλον στην άλλη άκρη του Ατλαντικού.

Το μεταναστευτικό ρεύμα παρουσιάζεται αρκετά ισχυρό μέχρι το έτος 1912. Από την χρονιά αυτή παρατηρείται μια αισθητή μείωση των Βελεστινιωτών μεταναστών. Η χρονιά κατά την οποία, σύμφωνα πάντα με τα μέχρι τώρα δεδομένα, έφυγαν οι περισσότεροι είναι το 1911, όταν έφυγαν 43 άτομα ενώ ο πιο δημοφιλής τόπος αναχώρησης φαίνεται πως για τους Βελεστινιώτες είναι η Πάτρα.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΒΕΛΕΣΤΙΝΙΩΤΩΝ ΜΕΤΑΝΑΣΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ

	ΟΝΟΜΑΤΕΠΩΝΥΜΟ	ΟΝΟΜΑΤΕΠΙΘΥΜΟ	ΗΛΙΚΙΑ	ΤΟΠΟΣ	ΗΜΕΡ.	ΠΛΑΙΟ	ΛΙΜΑΝΙ
1	Papazios Stergio	Παπατζιός Στέργιος	20	Velestino	21/10/1905	Roma	Naples
2	Papiricos Demetrio	Παπατσιρίκος (Παπανίκος)/ Δημήτριος	18	Velestino	21/10/1905	Roma	Naples
3	Rizos Georgios	Ρίζος Γεώργιος	17	Velestino	21/10/1905	Roma	Naples
4	Calogeros Georges	Καλόγηρος Γεώργιος	22	Velestino	21/10/1905	Roma	Naples
5	Siguras Militades	Σίγουρας Μιλτιάδης	22	Velestino	21/10/1905	Roma	Naples
6	Tsobecos George	Τσομπέκος Γεώργιος	18	Velestino	21/5/1906	Neustria	Piraeus
7	Papademetrios charalimos	Παπαδημήτριος Χαράλιμος	19	Velestino	15/6/1906	Cretic	Naples
8	Saton Antonis	Σάτον (?) Αντώνης	19	Velastinos	15/6/1906	Cretic	Naples
9	Caramplopoulos Constantin	Καραμπερόπουλος Κων/νος	23	Velestinosis	15/6/1906	Cretic	Naples
10	Papatsivicas Panayotis	Παπατσιβίκας Παναγιώτης	20	Velestinopn	18/10/1907	Laura	Patras
11	Pouspiricas Sterio	Πουνοπιρίκας Στέργιος	35	Vellestino	20/4/1908	Sicilian Prince	Piraeus
12	Savanakis Stergios	Σαββανάκης Στέργιος	18	Velestino	7/1/1909	Laura	Patras
13	Vatacoias Konstantinos	Μπατακόγιας Κων/νος	16	Velestino	7/1/1909	Laura	Patras
14	Gouseas Stergios	Γούσης Στέργιος	25	Velestino	7/1/1909	Laura	Patras
15	Papatsevikas Athanasios	Παπατσιβίκας Αθανάσιος	19	Velestino	7/1/1909	Laura	Patras
16	Papazissi Georges	Παπατζήσης Γεώργιος	30	Velestinou	12/3/1909	La Provence	Havre
17	Tetsos Dimitrios	Τέτσος Δημήτριος	18	Velestino	17/3/1909	M.Washington	Patras
18	Katronic John	Κατρονής Ιωάννης	21	Velestino	17/3/1909	M.Washington	Patras
19	Voulakas Georges	Βουλάγκας Γεώργιος	21	Velestino	17/3/1909	M.Washington	Patras
20	Bilas Nicolaos	Μπιλάς (Μπέλλας) Νικόλαος	21	Velestino	17/3/1909	M.Washington	Patras
21	Giokas Georges	Γκιόκας Γεώργιος	19	Velestino	17/3/1909	M.Washington	Patras
22	Orgyris Emmanuel	Οργύρης Εμμανουήλ	20	Velestino	17/3/1909	M.Washington	Patras
23	Stilis Athanasios	Στίλης (Σάτης) Αθανάσιος	17	Velestino	17/3/1909	M.Washington	Patras
24	Dermisias Stergios	Δερμίσης Στέργιος	22	Velestino	17/3/1909	M.Washington	Patras
25	Vassilios Giannakopoulos	Γιαννακόπουλος Βασίλειος	20	Veles Pazar	13/5/1909	Argentina	Patras

26	Gramakopoulos John	Γιαννακόπουλος Ιωάννης		23	Biles Pazar	13/5/1909	Argentina	Patras
27	Pritzos Stergios	Πιρίτζος Στέργιος		23	Veles Pazar	13/5/1909	Argentina	Patras
28	Sarantis Theodoros	Σαράντης Θεόδωρος		20	Velestino	6/1/1910	The Patris	Piraeus
29	Laitis Giakoulis	Λαΐτσος Γιακούλης		23	Velestino	13/2/1910	M. Washington	Patras
30	Rizos Stergis	Ρίζος Στέργιος		21	Velestino	5/4/1910	Niagara	Le Havre
31	Nimbis George	Νίμπης Γεώργιος		19	Valestino	5/4/1910	Niagara	Le Havre
32	Papazissis Dimit	Παπαζήσης Δημήτριος		21	Kenstonon (Velestino)	5/4/1910	Niagara	Le Havre
33	Aojourscosta Dimik	Αγορζώστας Δημήτριος		22	Velestino	5/4/1910	Niagara	Le Havre
34	Charissopoulos Ahileus	Χαρισσόπουλος Αχιλλέας		26	Velestino	14/4/1910	Alice	Patras
35	Alexiou Demetre	Αλεξίου Δημήτριος		20	Velestino	14/4/1910	Alice	Patras
36	Triantafillou Athanossios	Τριανταφύλλου Αθανάσιος		18	Velestino	19/7/1910	Patris	Piraeus
37	Papakyrtritis Theodoros	Παπακυρίτης Θεόδωρος		20	Velestino	9/10/1910	Patris	Piraeus
38	Nebis Demetrios	Νίμπης Δημήτριος		19	Velestino	5/1/1911	Oceania	Patras
39	Poutsakas Michel	Πουτσάκας Μιχαήλ		19	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
40	Tsobekos Michel	Τσομπέκος Μιχαήλ		25	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
41	Balamotis John	Μπαλαμώτης Ιωάννης		20	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
42	Apostolinas Stergios	Αποστολίνας Στέργιος		19	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
43	Tsoacadanas Georgios	Τσουντανάνας Γεώργιος		20	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
44	Balamotis John	Μπαλαμώτης Ιωάννης		20	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
45	Sigouras Miltiadis	Σίγουρας Μιλτιάδης		27	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
46	Papazissis Zissis	Παπαζήσης Ζήσης		21	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
47	Chatzanos Zissis	Χατζάνος Ζήσης		19	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
48	Rabazanis Demetrios	Ρομπαζάνης Δημήτριος		25	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
49	Tsobekos Georgios	Τσομπέκος Γεώργιος		22	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
50	Paupias Panagiotis	(Παουπιάς) Παναγιώτης		18	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
51	Mouhas Michel	Μούχας Μιχαήλ		18	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
52	Baherdanis Takis	Μπαχερδάνης Τάκης		27	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras

53	Pousakas Vassilios	Πουτσάκας Βασίλειος	21	Velestino	20/4/1911	Alice	Patras
54	Arampatsis Vassilios	Αραμπατζής Βασίλειος	20	Valestino	21/4/1911	Regina D italia	Napoli
55	Gautopoulos Vassilios	Γαυτόπουλος Βασίλειος	24	Valestino	21/4/1911	Regina D italia	Napoli
56	Angelis Constantinos	Αγγελής Κων/νος	19	Velestinon	24/4/1911	Patris	Piraeus
57	Apostolou Antonios	Αποστόλου Αντώνιος	19	Velestino	24/4/1911	Patris	Piraeus
58	Apostolou Antonios	Αποστόλου Αντώνιος	20	Velestino	26/4/1911	M.Washington	Patras
59	Bobotis Bassilios	Μπομπότης Βασίλειος	19	Velestino	19/5/1911	San Giovanni	Naples
60	Bellas Yoannis	Μπέλλας Ιωάννης	19	Velestino	19/5/1911	San Giovanni	Naples
61	Pappazissos Athanassios	Παπατζήσης Αθανάσιος	19	Velestino	19/5/1911	San Giovanni	Naples
62	Tumbecos Demetre	Τουμπέκος Δημήτριος	20	Velestino	19/5/1911	San Giovanni	Naples
63	Dzimas Demetrio	Τζίμας Δημήτριος	26	Velestino	19/5/1911	San Giovanni	Naples
64	Bobotlis Jean B.	Μπομπότης Ιωάννης	19	Velestino	19/5/1911	San Giovanni	Naples
65	Droulis Vassilios	Ντρούλης (Ζντρούλιας) Βασίλειος	19	Velestino	31/5/1911	Oceania	Patras
66	Alexiou Athanassiol	Αλεξίου Αθανάσιος	22	Velestino	20/9/1911	Alice	Patras
67	Nassakos Costas	Νασσάκος Κώστας	24	Velestino	20/9/1911	Alice	Patras
68	Palautzas Aristidis	Παλάντζας Αριστείδης	22	Velestino	20/9/1911	Alice	Patras
69	Artinou John	Αρτινού Ιωάννης	22	Velestino	20/9/1911	Alice	Patras
70	Kafidas Costas	Καφίδας Κώστας	23	Velestino	20/9/1911	Alice	Patras
71	Sigouras Demetrios	Σίγουρας Δημήτριος	29	Velestino	20/9/1911	Alice	Patras
72	Arapatzi Costas	Αραπατζής Κώστας	23	Velestino	20/9/1911	Alice	Patras
73	Kalogeros Stergios .P	Καλόγηρος Στέργιος Π.	20	Volestino	3/11/1911	Carpathia	Fiume
74	Kalogeros Stergios, D	Καλόγηρος Στέργιος Δ.	18	Volestino	3/11/1911	Carpathia	Fiume
75	Papathanasio Apostolo	Παπαθανασίου Απόστολος	19	Velestino	3/11/1911	Carpathia	Fiume
76	Countouris Panayotis	Κουντούρης Παναγιώτης	21	Velestino	5/12/1911	M.Washington	Patras
77	Fouskas Demetrios	Φούσκας Δημήτριος	21	Velestino	5/12/1911	M.Washington	Patras
78	Efstathiou Nikolaos	Ευσταθίου Νικόλαος	33	Valestino	22/12/1911	Oceania	Patras
79	Ariziotis Stergios	Αριζιώτης Στέργιος	20	Velestino	22/12/1911	Oceania	Patras
80	Pissas Stergios	Πίσσας Στέργιος	19	Velestino	22/12/1911	Oceania	Patras

81	Balamoti Michael	Μπαλαμώτης Μιχαήλ	24	Velestino	11/2/1912	Madonna	Naples
82	Costantinon Vassilio	(Κωνσταντίνου) Βασίλειος	20	Velestino	6/4/1912	Atlanta	Patras
83	Titsas Nakis	Τίτσας Νάκης	28	Velestino	13/4/1912	Columbia	Patras
84	Papakyrizis Vassilios	Παπακυρίτης Βασίλειος	24	Velestinon	20/4/1912	Macedonia	Piraeus
85	Pacuzanas Constantinos	Πρακούζανας Κων/νος	20	Velestina	31/12/1912	Macedonia	Piraeus
86	CaraberoPaulos Costas	Καραβερόπουλος Κώστας	33	Velestinon	25/5/1914	Utonia	Patras
87	Papazissi Maria	Παπαζήση Μαρία	20	Velestinou	19/12/1914	Themistocles	Piraeus
88	Tsimbouklis Stergios	Τσιμπουκλής Στέργιος	45	Velestino	16/5/1915	Athenas	Piraeus
89	Moglie Ardemisia	(Μόγλιε) Αρτεμισία	27	Velestino	14/10/1916	Duca d' Aostra	Napoli
90	Sigauros Miltiadis	Σίγουρας Μιλτιάδης	34	Velestino	14/10/1916	Duca d' Aostra	Napoli
91	Sigauros Kaliopi	Σίγουρα Καλλιόπη	10	Velestino	14/10/1916	Duca d' Aostra	Napoli
92	Sigouras Georgios	Σίγουρας Γεώργιος	33	Velestino	28/2/1921	King Alexander	Piraeus
93	Koka Maria	Κόκα Μαρία	27	Velastinos	1/4/1921	The Megali Hellas	Piraeus
94	Kostera Ekaterini	Κωστήρα Αικατερίνη	37	Velestino	2/5/1921	K.Alexander	Piraeus
95	Kostera Sotirios	Κωστήρας Σωτήριος	7	Velestino	2/5/1921	K.Alexander	Piraeus

08-1925 - Επιστροφή από Αμερική - Παναγιώτης Κουντούρης
(Αρχείο Δήμου Φερών, ΚΕΠ)

Αθ. Μπίλης και Γιαννίνα Κατσάνου (Αρχείο Γεωργίου Σαββανάκη)

Γεώργιος Αγροκώστας (Αρχείο Γεωργίου Αγροκώστα)

Δημήτριος Τσόκος (Αρχείο Γεωργίου Σαββανάκη)

Μιχάλης Κουσκουρίδας (Αρχείο Μιχάλη Γ. Κουσκουρίδα)

οικ. Βασιλείου Αγροκώστα (Αρχείο Δημητρίου Αγροκώστα)

Παναγ. Κουντούρης-Νάκος Κουσκουρίδας - 1927 (Αρχείο Δήμου Φερών, ΚΕΠ)

Χάρης Τριανταφύλλου (περ. Μαγνησία)

Γεώργιος Π. (Γιώτη) Καλόγηρος γεννήθηκε το 1879 και πήγε στην Αμερική το 1896, στην Astoria. Μετά κάλεσε τα αδέρφια του Νάκο και Στέργιο (Αρχείο Δημ. Καραμπερόπουλου, προσφορά και πληροφορίες του Βασιλείου Γ. Καλόγηρου)

Το Νησί της Έλλης όπως είναι σήμερα (Αρχείο Αποστόλη Τριανταφύλλου)

Σύλλογος Περιβολιωτών Astoria, New York, 1916. Στην πρώτη σειρά δεξιά καθιστοί οι αδελφοί Γεώργιος και Στέργιος Καλόγηρος (Αρχείο Δημ. Καραμπερόπουλου, προσφορά του Βασιλείου Γ. Καλόγηρου).

ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΑΠ. ΣΙΟΥΜΟΥΡΕΚΗΣ

*Μελέτη της ποιότητας και της στάθμης
των υπόγειων υδάτων της περιοχής Βελεστίνο -
Χλόης - Στεφανοβικείου - Ριζομύλου*

1. Εισαγωγή

Η παρούσα εργασία έχει ως αντικείμενο τη μελέτη της ποιότητας των υπογείων υδάτων της περιοχής που περιλαμβάνεται από τους οικισμούς Βελεστίνο - Χλόη - Στεφανοβικείο - Ριζόμυλος του νομού Μαγνησίας, καθώς επίσης και τον προσδιορισμό του πιεζομετρικού καθεστώτος της ίδιας περιοχής.

Η ανάθεση έγινε από το Εργαστήριο Τεχνικής Γεωλογίας και Υδρογεωλογίας του Τμήματος Γεωλογίας του Α.Π.Θ., το 2001. Η δειγματοληψία πραγματοποιήθηκε το διάστημα 19-21/8/2001, ενώ οι χημικές αναλύσεις πραγματοποιήθηκαν στο Εργαστήριο το χρονικό διάστημα 25-30/8/2001. Τέλος, η μέτρηση της στάθμης ηρεμίας έγινε το διάστημα του Σεπτεμβρίου 2001-Φεβρουαρίου 2002.

Για την ολοκλήρωση της εργασίας πραγματοποιήθηκαν:

- Μελέτη της ευρύτερης περιοχής
- Καταγραφή των γεωτρήσεων στην περιοχή μελέτης
- Επιλογή αντιπροσωπευτικών γεωτρήσεων
- Δειγματοληψία
- Χημικές αναλύσεις
- Πιεζομετρία (στάθμη ηρεμίας)

2. Γεωγραφικά στοιχεία

Η περιοχή έρευνας βρίσκεται στα όρια των νομών Μαγνησίας-Λάρισας κοντά στην περιοχή όπου παλαιότερα αναπτύσσονταν η αποξηραθείσα λίμνη Κάρλα (Βοιβής). Σήμερα γίνονται εργασίες επανασύστασής της. Πιο συγκεκριμένα, ορίζεται από τις συντεταγμένες με γεωγραφικό μήκος 22 41' έως 22 45' και γεωγραφικό πλάτος 39 24' έως 39 28' (Σχήμα 1). Η περιοχή οριοθετείται στα ανατολικά από την παλιά εθνική οδό Βόλου-Λάρισας, στα δυτικά-νοτιοδυτικά από τη νέα εθνική οδό Αθηνών-Θεσσαλονίκης, στα βόρεια από το δρόμο Στεφανοβικείου-Μ. Μοναστηρίου και στα νότια-νοτιανατολικά από την τομή παλιάς και νέας εθνικής οδού.

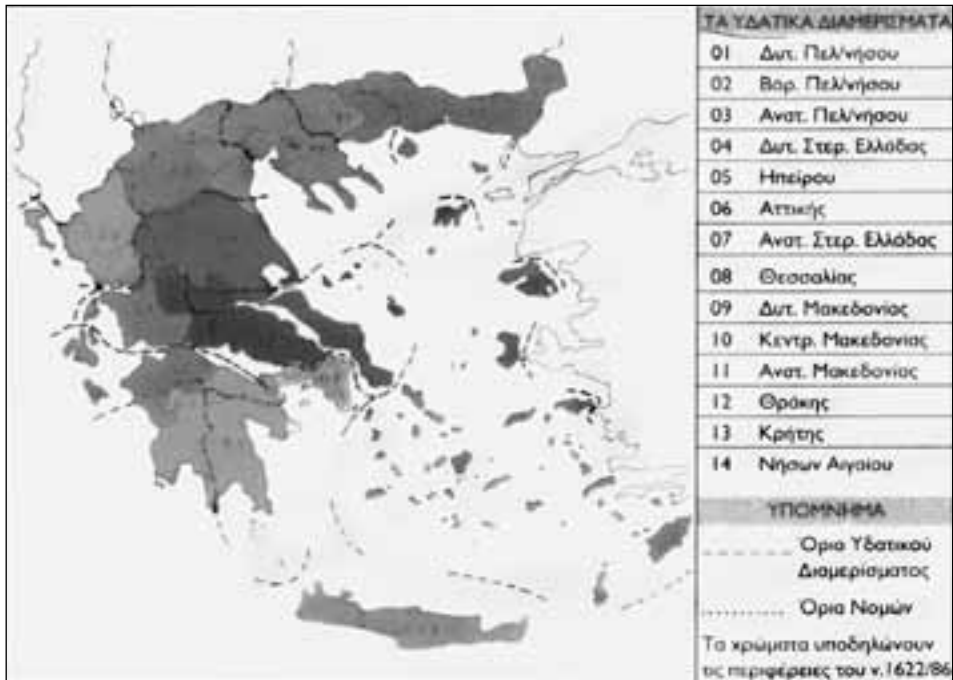

Σχήμα 1

Γεωγραφικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής μελέτης
(από Γ.Υ.Σ. Τοπογραφικοί χάρτες Ελλάδος 1:50000. Φύλλα Βελεστίνο, Βόλος)

3. Υδρολογικά στοιχεία

Σύμφωνα με το νόμο 1739/87, για τη διαχείριση των υδατικών πόρων, η Ελλάδα διαίρεθηκε σε 14 υδατικά διαμερίσματα (Σχήμα 2). Η περιοχή μελέτης ανήκει στο Υδατικό Διαμέρισμα 08 (Θεσσαλία).

Σχήμα 2

Τα Υδατικά Διαμερίσματα της Ελλάδας (από Υπουργείο Γεωργίας, 2003)

4. Γεωλογικά στοιχεία

Γεωλογία της ευρύτερης περιοχής

Η ευρύτερη περιοχή έρευνας, τοποθετείται γεωτεκτονικά στην Πελαγονική ζώνη. Οι πετρολογικοί σχηματισμοί της Μαγνησίας μπορούν να διακριθούν σε δύο ενότητες. Στην πρώτη περιλαμβάνονται οι χαλαροί σχηματισμοί που δημιουργήθηκαν στην Τριτογενή και Τεταρτογενή περίοδο, καθώς και οι σύγχρονες Αλλουβιακές και Διλουβιακές αποθέσεις. Στη δεύτερη ενότητα περιλαμβάνονται οι παλαιοί συμπαγείς ημιμεταμορφωμένοι έως μεταμορφωμένοι σχηματισμοί των ορεινών περιοχών (ασβεστόλιθοι, μάρμαρα, σχιστόλιθοι, γνεύσιοι κ.λπ.).

Ειδικότερα, οι ορεινοί όγκοι του Μαυροβουνίου και του Πηλίου, νοτιοανατολικά του Λεκανοπεδίου της Λάρισας, αποτελούνται από κρυσταλλικά πετρώματα, σχιστολίθων και χλωριτικών γνεύσιων. Πάνω σ' αυτά βρίσκονται κατά περιοχές ασβεστόλιθοι και μάρμαρα. Σύμφωνα με εκτιμήσεις που έχουν προκύψει από γεωλογικές μελέτες, μόλις πριν από σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, η κάθετη μετακίνηση των ορεινών

αλύσεων προκάλεσε βύθιση στην περιοχή Αγιάς και έτσι σχηματίστηκαν βυθίσματα προς τα Ν.Α. της Λάρισας και στα περίχωρα Μακρουχωρίου και Αναγεννήσεως.

Η γεωλογική δομή της ευρύτερης περιοχής του Δήμου Φερών μπορεί να ταξινομηθεί, ανάλογα με τις ηλικίες και τη στρωματογραφία, στις εξής κατηγορίες:

- Το Τεταρτογενές (Ολόκαινο, Πλειστόκαινο)
- Το Νεογενές (Πόντιο-Πλειόκαινο-κατ. Πλειστόκαινο)
- Το Μεταφλυσχικό τεκτονικό κάλυμμα
- Η Πελαγονική ζώνη

Τεταρτογενές

Ολόκαινο

Το Ολόκαινο στην ευρύτερη περιοχή μελέτης περιλαμβάνει τις αλλουβιακές αποθέσεις, προσχώσεις πεδινών περιοχών, προσχώσεις χειμάρρων, υλικά χεμμαρρωδών αναβαθμίδων και υλικά του ελουβιακού μανδύα. Επιπλέον, στην ίδια κατηγορία εντάσσονται οι κώνοι κορρημάτων και τα πλευρικά κορρήματα. Οι αλλουβιακές αποθέσεις στο Νομό Μαγνησίας παρατηρούνται επιφανειακά στις εκτεταμένες πεδινές εκτάσεις όπως τα νοτιοανατολικά όρια της λεκάνης της Λάρισας (περιοχή Βελεστίνου και Ριζομύλου), στην περιοχή της αποξηραμένης λίμνης Κάρλας, καθώς και στην ευρύτερη περιοχή της πόλης του Βόλου. Επίσης τα κορρήματα εμφανίζονται διάσπαρτα σε μικρά κατά τόπους τμήματα μέσα σε μισγάγγειες ημιορεινών εκτάσεων αποτελούμενα από ασύνδετες λατύπες με λεπτομερή υλικά ανάμεσά τους. Πάχος 60 μ. περίπου.

Πλειστόκαινο

Το Πλειστόκαινο αποτελείται από ηφαιστειακά πετρώματα, κυρίως βασαλτικές λάβες, με μεγάλη περιεκτικότητα σε ολιβίνη που προήλθαν από τη δράση ηφαιστειών των Μικροθηβών και του Πορφυρίωνα στις αρχές του Πλειστοκαινού. Συνοδεύονται από πυροκλαστικά υλικά. Επιφανειακά, στην περιοχή του Δήμου Φερών, εμφανίζονται τοπικά στην περιοχή Παλιούρια νότια του Αερινού. Μέγιστο πάχος 40 μ. περίπου.

Νεογενές

Πόντιο-Πλειόκαινο - Κατώτερο Πλειστόκαινο

Οι σχηματισμοί του συγκεκριμένου υποβάθρου αποτελούνται από ποταμιολιμναίες και χερσαίες αποθέσεις. Η σύνθεση των αποθέσεων είναι από ερυθρή άργιλο, πηλό και αργιλοαμμώδη υλικά μικρής συνεκτικότητας, με διαστρώσεις κροκαλολατυποπαγών. Στην περιοχή μελέτης απαντώνται στην περιοχή του Αερινού και Αγίου Γεωργίου

νότια του Βελεστίνου και γενικότερα στους ανατολικούς πρόποδες του Μαυροβουνίου (Άγιος Γεώργιος).

Μειόκαινο

Το Μειόκαινο περιλαμβάνει λιμναίες έως υφάλμυρες αποθέσεις υποκειμένες των ποταμών – κατωπλειστοκαινικών σχηματισμών. Αποτελούνται από μάργες τεφρές έως υπόλευκες, εύθρυπτες, σε στρώματα πάχους 5-20 εκατοστών. Κατά θέσεις και κυρίως στα ανώτερα μέλη των μαργών εμφανίζονται σκληρές μάργες και μαργαϊκοί τραβερτινοειδείς ασβεστόλιθοι με φυτικά λείψανα, λευκοκίτρινου χρώματος και ανθεκτικοί γενικά στη διάβρωση, πάχους μέχρι και 15 μ. Επίσης κατά θέσεις απαντούν ψαμμιτικές ενστρώσεις και παρεμβολές κροκαλοπαγών με συνδετικό υλικό αργιλομαργαϊκό. Κατά κανόνα χωρίς χαρακτηριστικά απολιθώματα. Βρέθηκαν μόνο οστρακώδη. Στα όρια του Δήμου Φερών εντοπίζεται κυρίως στην ευρύτερη περιοχή του Μικρού Περιβολακίου βόρεια και δυτικά αυτού, καθώς και νότια της Κοκκίνας και νότια του Βελεστίνου. Συνολικό πάχος 100 μ. περίπου.

Πελαγονική Ζώνη

Μεταφλυσχικό τεκτονικό κάλυμμα

Οι σχηματισμοί που συμμετέχουν σ' αυτό και εντοπίζονται στην περιοχή μελέτης είναι οι ακόλουθοι:

Περιδοτίτες και γάββροι

Αποτελούν πετρώματα αδροκρυσταλλικά, με συμπαγή ακανόνιστη υφή, χρώματος πρασινότεφρου μέχρι πρασινόμαυρου και περιέχουν κόκκους μαγνητίτη και χρωμίτη. Συνιστούν σύμπλεγμα μεγάλου πάχους, επωθημένο μαζί με τους υπερκείμενους κρυσταλλικούς ασβεστόλιθους πάνω στο φλύσχη της περιοχής. Οι περιδοτίτες καταλαμβάνουν τους βαθύτερους ορίζοντες του συμπλέγματος και συνοδεύονται στη βάση τους από πρασινοσχιστόλιθους με λεπτές ενστρώσεις σιπολινών και κερατολίθων. Τα πετρώματα αυτά συναντώνται επιφανειακά στο ανατολικό άκρο του Μαυροβουνίου, νότια του Αερινού. Μέγιστο πάχος 250 μ. περίπου.

Μέσο Σενώνιο – Μαιστρίχτιο – Παλαιόκαινο

Ο κυριότερος σχηματισμός του συγκεκριμένου υποβάθρου είναι ο Φλύσχης, που αποτελείται από μέσο-χονδρόκοκκους ψαμμίτες, με κύρια ορυκτά χαλαζία και άστριους και επουσιώδη σερικίτη και ασβεστίτη, πηλίτες και ενστρώσεις κλαστικών ασβεστόλιθων. Στη περιοχή Αγ. Γεωργίου-Βελεστίνου στα κατώτερα μέλη του εμφανίζονται,

με μορφή ολισθολίθων και ολισθοστρωμάτων, βασικά και υπερβασικά εκρηξιγενή πετρώματα, κυρίως περιδοτίτες και σερπεντινίτες καθώς και ασβεστόλιθοι, δολομίτες, κερατόλιθοι κ.ά. Οι σχηματισμοί του φλύσχη είναι έντονα τεκτονισμένοι. Εντοπίζονται επιφανειακά στη περιοχή του Αγ. Γεωργίου, στην περιοχή μεταξύ Βελεστίνου και Αερινού και νότια του Αερινού. Απολιθώματα: *siderolites*, *Calcitrapoides* (LAMARCK), *Hellenocyclina beotica* REICHEL, *Orbitoides* sp., *Globotruncana* sp., Ataxophragmiidae, Rotaliidae, *Pithonella ovalis* (KAUFMANN), *Stomiosphaera sphaerica* (KAUFMANN). Συνολικό πάχος 500μ. περίπου.

Κενομάνιο - Μέσο Σενώνιο

Αποτελείται από ασβεστόλιθους τεφρούς, μέσο- έως παχυστρωματώδεις, κρυσταλλικούς και κατά θέσεις δολομιτικούς με Ρουδιστές. Εντοπίζονται νοτιοδυτικά του Βελεστίνου στο ύψωμα «Μαλούκα», νότια του οικισμού του Αγίου Δημητρίου και νοτιοανατολικά του Αγίου Γεωργίου. Στους ασβεστόλιθους αυτούς, στη περιοχή του Βελεστίνου, βρέθηκε μικροπανίδα του Κενομανίου-Τουρωνίου από *Cuneolina* sp., *Textulariidae*, *Ataxophragmiidae*, *Miliolidae*, καθώς και θραύσματα Εχινόδερμων και Ελασματοβοραγίων. Ορατό πάχος 150μ.

Προανωκρητιδικό τεκτονικό κάλυμμα

Το συγκεκριμένο υπόστρωμα αποτελεί σύμπλεγμα πολυφασικά μεταμορφωμένων οφιολιθικών πετρωμάτων που συνοδεύονται από μεταζήματα, επωθημένο μεταξύ τέλους του Άνω Ιουρασικού και αρχές του Κάτω Κρητιδικού πάνω στην έντονα διαβρωμένη προανωκρητιδική πελαγονική σειρά των σχηματισμών. Πιο αναλυτικά, οι σχηματισμοί που συγκαταλέγονται στο παραπάνω σύμπλεγμα είναι:

- Οι σερπεντινωμένοι περιδοτίτες-σερπεντινίτες, που απαντούν κυρίως στο ανώτερο τμήμα του Ηωελληνικού καλύμματος. Είναι βαθυπράσινα μέχρι καστανοπράσινα πετρώματα, με ιστό κυψελώδη, υπολεμματικό, ινώδη, λεπιδοβλαστικό και υφή συμπαγή, ελαφρά προσανατολισμένη. Αποτελούνται από σερπεντίνη που αναπτύσσει μικροφυλλάκια και ινίδια που διαπλέκονται μεταξύ τους σε μία ενιαία συμπαγή μάζα με ελαφρό προσανατολισμό. Στην περιοχή μελέτης, οι σχηματισμοί αυτοί εντοπίζονται βορειοανατολικά του Αγίου Γεωργίου. Μέγιστο πάχος 100μ. περίπου.
- Οι σχιστόλιθοι αμφιβολιτικοί - επιδοτιτικοί - χλωριτικοί, υποπράσινοι μέχρι πρασινότεφροι, με ιστό κοκκολεπιδοβλαστικό και υφή ελαφρά σχιστώδη, παράλληλα προσανατολισμένη. Τα κύρια ορυκτολογικά τους συστατικά είναι αμφίβολοι, χαλαζίας, επίδοτο, άστριοι, μοσχοβίτης και γλωρίτης. Εμφανίζουν κυρίως χαρακτηριστικά στρωσιγενή και συνοδεύονται πολλές φορές από κρυσταλλικούς ασβεστόλιθους και μάρμαρα σημαντικού πάχους από κερατόλιθους-χαλαζίτες χρώματος καστανο-

κίτρινου. Ο σχηματισμός αυτός εμφανίζεται εκτεταμένα βόρεια και βορειοδυτικά του Βόλου-Ν. Ιωνίας και εξαπλώνεται περίπου μέχρι τη Κερασιά, ενώ στην περιοχή μελέτης εντοπίζεται βορειοανατολικά του Αγίου Γεωργίου. Μέγιστο πάχος 300μ. περίπου.

- Γνεύσιοι-Σχιστογενεύσιοι, που έχουν άστρωτο έως παχυστρωματώδη χαρακτήρα, είναι οφθαλμοειδείς, χρώματος υποπράσινου μέχρι υπόλευκου, με χαλαζιακές φλέβες. Τα κύρια ορυκτολογικά τους συστατικά είναι άστριοι, μοσχοβίτης, βιοτίτης, επίδοτο, γλωρίτης και χαλαζίας. Ο σχηματισμός αυτός εμφανίζεται βορειοανατολικά και νοτιοανατολικά του Αγίου Γεωργίου. Μέγιστο πάχος 500μ. περίπου.

Ανώτερο Ιουρασικό

Το στρώμα αυτό αποτελείται από μοσχοβιτικούς σχιστόλιθους-φυλλίτες που συνιστούν την κανονική προς τα πάνω εξέλιξη των μεσοανωτριάδικών-ανωιουρασικών μαρμάρων. Φέρουν ενστρώσεις αδροκρυσταλικών μαρμάρων, σιπολινών και χαλαζιτών. Είναι πετρώματα υποπράσινου χρώματος με κύρια ορυκτολογικά συστατικά μαρμαρυγίες, χαλαζία και αστρίους. Σε μικρότερη αναλογία απαντούν αμφίβολοι, γλωρίτης, επίδοτο και σερικίτης. Σαν επουσιώδη συστατικά απαντούν απατίτης, λευκόξενος, τιτανίτης, οξειδία και υδροξείδια του σιδήρου. Ο σχηματισμός αυτός εμφανίζεται, στην περιοχή μελέτης, ανατολικά και βορειοανατολικά του Βελεστίνου κοντά στην τοποθεσία «Ομβριά». Μέγιστο πάχος 200μ. περίπου.

Μέσο Τριαδικό-Ανώτερο Ιουρασικό

Ο κύριος σχηματισμός είναι τα μάρμαρα που αποτελούν την κανονική προς τα πάνω εξέλιξη των νεοπαλαιοζωικών-κάτω μεσοτριάδικών σχηματισμών με τη μεσολάβηση κατά θέσεις, ενός ορίζοντα αποτελούμενου από ασβεστιτικούς σχιστόλιθους, με παρεμβολές μεταβασιτών. Ο σχηματισμός αυτός επικρατεί επιφανειακά στη μεγαλύτερη έκταση του Μεγαβουνίου, ανατολικά και βορειοανατολικά του Βελεστίνου. Μέγιστο πάχος 800μ. περίπου.

Ενδιάμεση τεκτονική ενότητα

Παλαιόκαινο

Σχηματισμοί Κρήνης. Πρόκειται για ολισθόλιθους και ολιθοστρώματα που έχουν μεταφερθεί και παρεμβληθεί τεκτονικά μεταξύ της Ανώτερης και Κατώτερης τεκτονικής ενότητας. Στην περιοχή μελέτης εντοπίζονται δυτικά της Χλόης.

Ανώτερη τεκτονική ενότητα

Μαιστρώχτιο

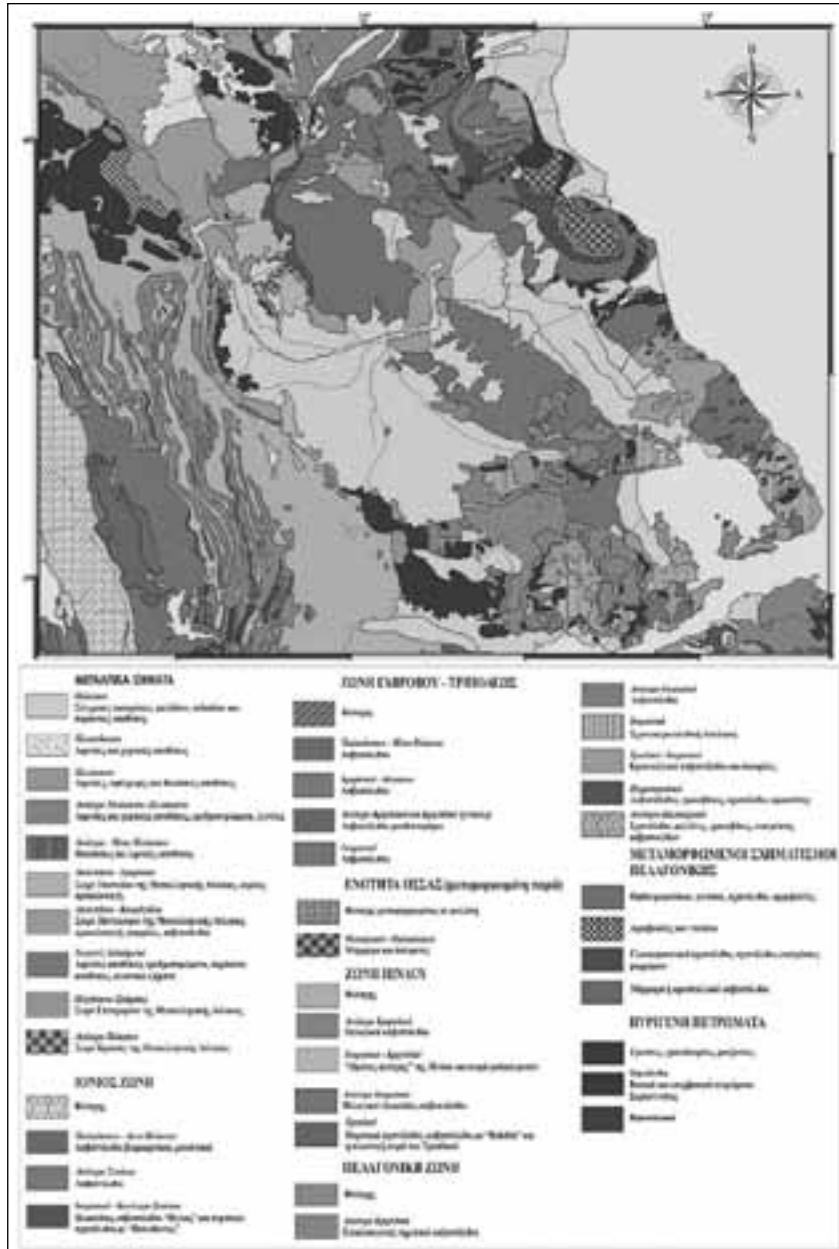
Αποτελείται από φλύσχη, που είναι η προς τα πάνω εξέλιξη των ανωκρητιδικών ασβεστολίθων. Συνίσταται από χονδροκόκκους ψαμμίτες, μικρού πάχους (20 μ. περίπου), με μεγάλες μάζες ολισθολίθων διαβασικών-διοριτικών πετρωμάτων και κερατολίθων.

Ανώτερο Κενομάνιο - Σενώνιο

Αποτελείται από ασβεστόλιθους ανοικτότεφρους έως τεφρόμαυρους, μεσο- έως παχυστρωματώδεις και κατά θέσεις άστρωτους, μικρο- έως χονδροκρυσταλλικούς, πολλές φορές ανακρυσταλλωμένους, κατά θέσεις κλαστικοί και λατυποπαγείς, μερικές φορές δολιτωμένοι, συνήθως ρουδιστοφόροι. Απολιθώματα: *Cuneolina* sp., *Nezzazata* sp., *Nummoloculina* sp., Miliolidae, Textulariidae, Ataxophragmiidae, καθώς και οστρακώδη και θραύσματα Εχινόδερμων, Γαστερόποδων και Ελασματοβραγχίων. Ο σχηματισμός αυτός επικρατεί σε μεγάλη περιοχή του Δήμου Φερών, στον ορεινό όγκο του Χαλκοδόνιου, δυτικά του Βελεστίνου, στις περιοχές της Κοκκίνας και του Περιβλέπτου και δυτικά της Χλόης. Πάχος 400 μ. περίπου.

Ανώτερο Άλβιο - Κενομάνιο

Αποτελείται από ασβεστόλιθους κλαστικούς, λεπτοστρωματώδεις, στιφρούς έως λεπτοκρυσταλλικούς, κατά θέσεις αγκεριτωμένους, μαργαϊκούς ασβεστόλιθους, ασβεστιτικούς φυλλώδεις σχιστόλιθους, ασβεστιτικούς ψαμμίτες, ψαμμίτες και πηλίτες. Αποτελούν την προς τα κάτω βαθμιαία μετάβαση των ανωκενομανίων-σενωνίων ασβεστολίθων. Απολιθώματα: *Nezzazata convexa* (SMOUT), *N. Simplex* OMARA, *Nummoloculina heimi* BONET, *Chrysalidina gradata* D' ORBIGNY, «*Valvulina*» sp., *Cuneolina* sp., *Pseudolituonella* sp., Miliolidae, Ataxophragmiidae, καθώς και Γαστερόποδα. Πάχος 200 μ. περίπου.

Σχίμα 4
Γενικός γεωλογικός χάρτης της Θεσσαλίας
(Ι.Γ.Μ.Ε., 1984, τροποποιημένος από Βαλκανιώτη, 2005)

5. Τεκτονική

Στην ευρύτερη περιοχή της Θεσσαλίας παρατηρούνται κυρίως κανονικά ρήγματα. Τα ρήγματα ανήκουν σε δύο κύρια συστήματα ρηγιμάτων (Σχήμα 5), ένα με διεύθυνση ΒΔ-ΝΑ, που είναι κυρίαρχο σε τοπική κλίμακα, και θεωρείται παλαιότερο και ένα νεότερο με γενική διεύθυνση Α-Δ μέχρι ΑΝΑ-ΔΒΔ και είναι εύκολα ορατό στο πεδίο¹.

Συγκεκριμένα, το πρώτο σύστημα ρηγιμάτων εντάσσεται σε μια γενικότερη τεκτονική κατάσταση που επικράτησε στην περιοχή πιθανόν από το ανώτερο Μειόκαινο μέχρι το κατώτερο Πλειστόκαινο και είναι σύμφωνο με τον ορογραφικό άξονα των Ελληνίδων οροσειρών. Σ' αυτό οφείλεται η δημιουργία του αρχικού τεκτονικού βυθίσματος της λεκάνης της Λάρισας.

Σχήμα 5

Τεκτονικός χάρτης ενεργών ρηγιμάτων της ευρύτερης περιοχής μελέτης, επάνω στο ψηφιακό μοντέλο αναγλύφου (DEM) της αποστολής SRTM της NASA, (τροποποιημένος, από Caputo et Pavlides, 1993)

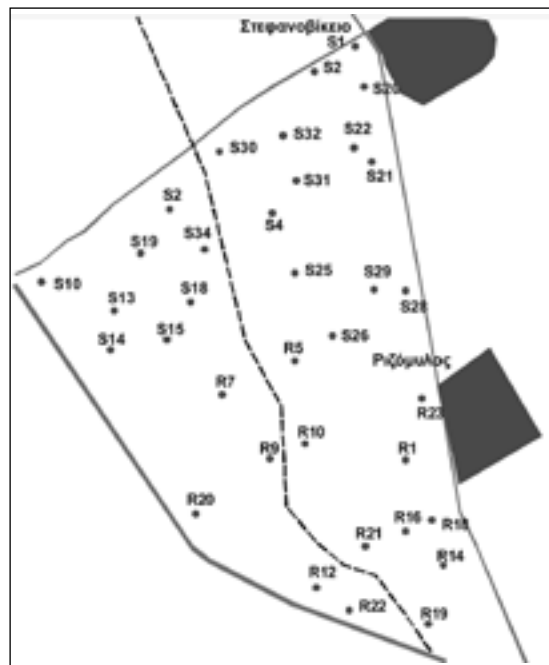
Το δεύτερο σύστημα ρηγιμάτων εντάσσεται σε μια νεότερη κατάσταση εφελκυσμού που διαδέχθηκε μια φάση σταθερότητας στην περιοχή, η οποία ξεκίνησε κατά τη

1. Caputo R., Pavlides S., (1993). «Late Cainozoic geodynamic evolution of Thessaly and surroundings (central-northern Greece)». *Tectonophysics*, 223.

διάρκεια του μέσου-άνω Πλειστοκαίνου και είναι ενεργός ακόμη και σήμερα, όπως συμπεραίνεται από την πρόσφατη σεισμική δραστηριότητα στην περιοχή (σεισμός στους Σοφάδες 1954, στο Βελεστίνο 1957, στον Αλυμρό, 1980)². Παραδείγματα αποτελούν οι λεκάνες του Αλυμρού και των Βασιλικών, τα πεδινά των Τρικάλων και του Τυρνάβου και το Χαλκοδόσιο όρος. Τα ενεργά ρήγματα της περιοχής είναι των Νέων Παγασών στο Βόλο, της Ν. Αγχιάλου, της Αμπελιάς, του Βελεστίνου, του Ρήγαιου και της Κορήνης. Επίσης, παρατηρούνται στην ευρύτερη περιοχή και δευτερεύοντα ρήγματα.

6. Δειγματοληψίες και χημικές αναλύσεις

Στην περιοχή μελέτης πραγματοποιήθηκε δειγματοληψία σε ένα δίκτυο 24 επιλεγμένων γεωτρήσεων, κατανεμημένων ομοιόμορφα, όπως φαίνεται στο Σχήμα 6.

Σχήμα 6

Τοπογραφικός χάρτης της περιοχής έρευνας, όπου φαίνεται η κατανομή των γεωτρήσεων

² Caputo, R., (1994). *The Pliocene - Quaternary tecto - sedimentary evolution of the Larissa Plain (Eastern Thessaly, Greece)*.

Η δειγματοληψία πραγματοποιήθηκε, όπως αναφέρθηκε, κατά το χρονικό διάστημα 19-21/8/2001. Κατά τη χημική ανάλυση των δειγμάτων του υπόγειου ύδατος από τις επιλεγμένες γεωτρήσεις μετρήθηκε το pH, η ηλεκτρική αγωγιμότητα και η ολική σκληρότητα ενώ παράλληλα προσδιορίστηκε η περιεκτικότητα τους σε ιόντα Ca, Mg, K, Na, Cl, SO₄, HCO₃, NO₃. Τα αποτελέσματα των χημικών αναλύσεων δειγματοληψίας παρουσιάζονται στον Πίνακα 1.

Πίνακας 1

α/α	ΓΕΩΤΡΗΣΗ	ΟΛ.ΣΚΛΗΡ.	pH	R	Ca	Mg	K	Na	Cl	SO ₄	HCO ₃	NO ₃
1	S2	230	7,93	533	35	34,8	1,6	24,5	24	14	263	3,2
2	S8	340	7,92	744	42	57,4	2	32,5	55	62	308	3,9
3	S10	580	7,63	1134	78	94	1,6	29	70	95	446	20,5
4	S13	520	7,65	1096	70	84,2	2	44,5	65	100	451	14,6
5	S14	510	7,6	933	56	90,3	1,2	36,5	52	85	459	12,3
6	S15	310	7,77	759	58	40,3	1,3	41,5	70	52	344	5,4
7	S4	360	7,61	761	52	56,2	1,4	23,5	43	58	337	4,2
8	S22	260	8,06	570	35	42,1	1	20	27	17	326	1,4
9	S20	210	7,94	452	30	33	0,7	17,5	17	7	389	1,3
10	S29	380	7,65	898	56	58,6	1,3	47,5	69	55	330	5,1
11	S25	390	7,7	833	54	62,3	1,9	28,5	65	60	344	4,6
12	S26	390	7,66	988	58	59,8	1,4	47,5	66	60	352	13,3
13	R5	280	7,75	817	55	34,8	1,3	45,5	50	50	347	8,8
14	R10	280	7,76	658	49	38,5	1	41	48	21	318	8
15	R9	570	7,49	1232	78	91,6	1	60,5	80	100	446	28,3
16	R20	190	7,82	440	50	15,9	0,6	26	30	24	212	1
17	R14	280	7,79	550	46	40,3	0,7	12,5	33	11	268	3,3
18	R16	280	7,67	591	53	36	0,6	13	33	13	293	5,5
19	R12	270	7,75	601	49	36	0,8	18,5	32	16	312	6,4
20	R21	170	7,89	448	40	17	0,7	22,5	38	22	214	2,1
21	R1	330	7,75	623	53	48,2	0,7	13	30	12	449	5,3
22	R18	340	7,71	629	54	50,1	1,2	5,5	34	12	406	3,7
23	R19	280	7,87	545	41	43,3	1	9,5	20	12	301	2,1
24	R7	510	7,75	1116	62	86,7	1,1	50,5	76	105	426	16,7

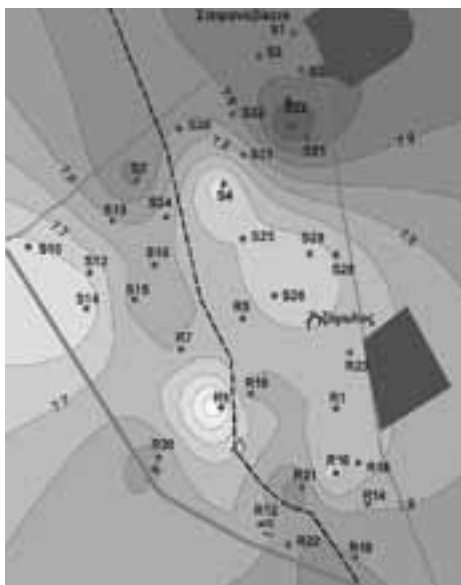
Σημ: Οι τιμές των ιόντων είναι σε mg/ lt. Οι τιμές της αγωγιμότητας είναι σε μS/cm.

Πίνακας 2: Παραμετρικές τιμές όπως αναφέρονται στην ΚΥΑ Υ2/2600/2001

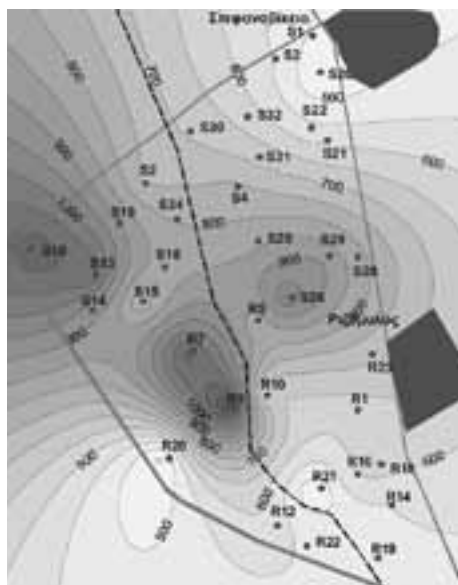
ΠΟΙΟΤΙΚΗ ΠΑΡΑΜΕΤΡΟΣ	ΕΚΦΡΑΣΗ ΑΠΟΤΕΛΕΣΜΑΤΟΣ	ΚΥΑ Υ2/2600/2001
		ΠΑΡΑΜΕΤΡ. ΤΙΜΗ
Ασβέστιο	mg/l Ca	
Μαγνήσιο	mg/l Mg	
Νάτριο	mg/l Na	200
Κάλιο	mg/l K	12
Αμμώνιο	mg/l NH ₄	0.5
Διττανθρακικά	mg/l CaCO ₃	
Ανθρακικά	mg/l CaCO ₃	
Θειικά	mg/l SO ₄	250
Χλωριούχα	mg/l Cl	250
Νιτρικά	mg/l NO ₃	50
Φωσφορικά	mg/l PO ₄	3.5
Νιτρώδη	mg/l NO ₂	0.5
Φθοριούχα	mg/l F	1.5
Βρωμιούχα	mg/l Br	
pH		6.5-9.5
Ολικά Διαλ. Στερεά	ppm	
Αγωγιμότητα	μs/cm	2500
Ολική Σκληρότητα	ppm CaCO ₃	
Ολικό Χλώριο	mg/l	
Ελεύθερο Χλώριο	mg/l	

7. Χωρική κατανομή ιόντων

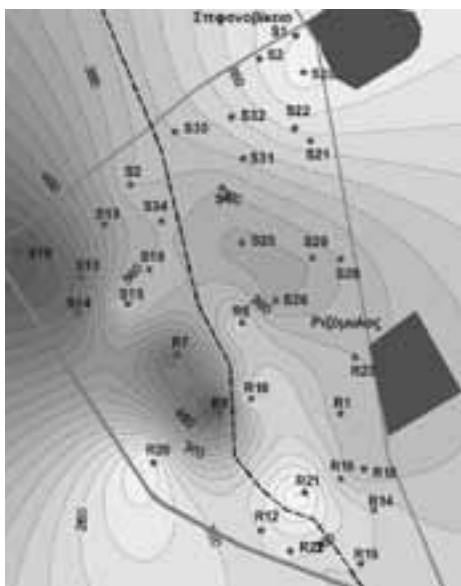
Με την χρήση των προαναφερομένων χημικών αναλύσεων κατασκευάστηκαν οι επιμέρους χάρτες χωρικής κατανομής (Σχήματα 7-17). Χρησιμοποιήθηκαν τα προγράμματα Surfer 7.0 και CorelDRAW 10.

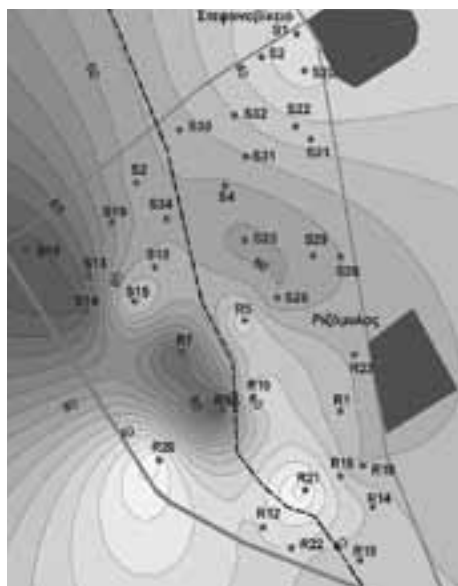
Σχήμα 7. Χάρτης χωρικής κατανομής pH

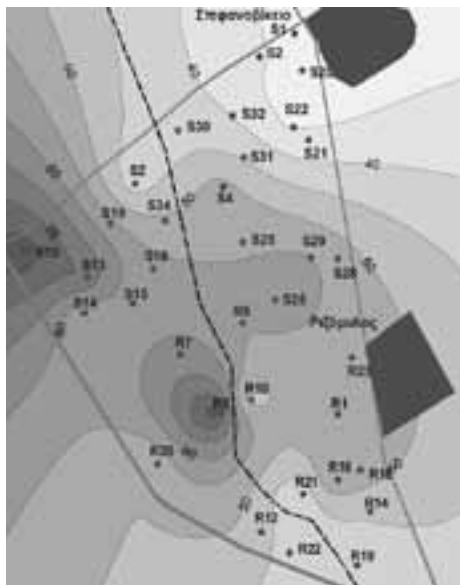
Σχήμα 8. Χάρτης χωρικής κατανομής ηλεκτρικής αγωγιμότητας

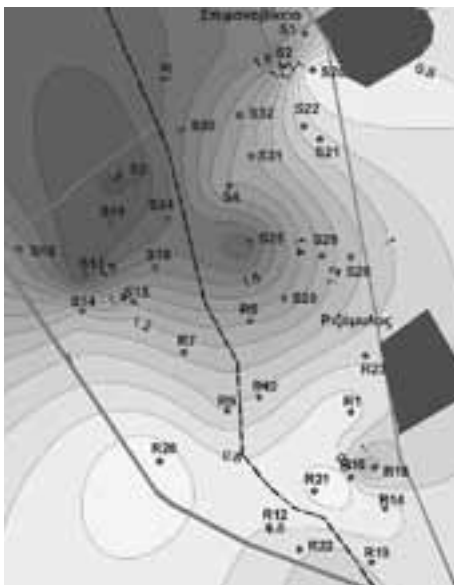
Σχήμα 9. Χάρτης χωρικής κατανομής ολικής σκληρότητας

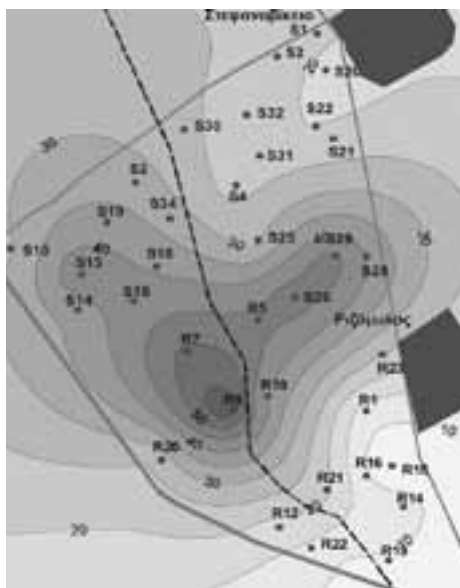
Σχήμα 10. Χάρτης χωρικής κατανομής ιόντων Mg

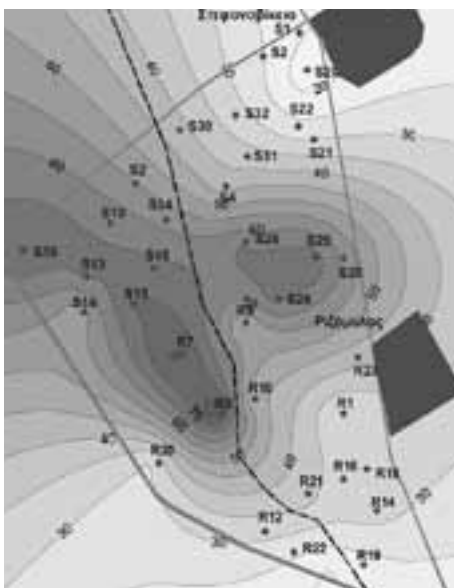
Σχήμα 11. Χάρτης χωρικής κατανομής ιόντων Ca

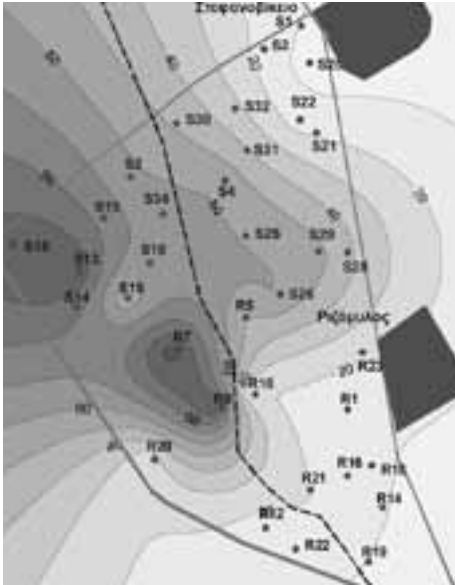
Σχήμα 12. Χάρτης χωρικής κατανομής ιόντων K

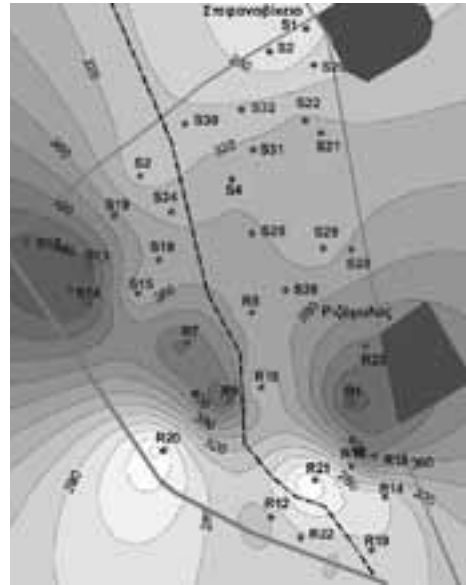
Σχήμα 13. Χάρτης χωρικής κατανομής ιόντων Na

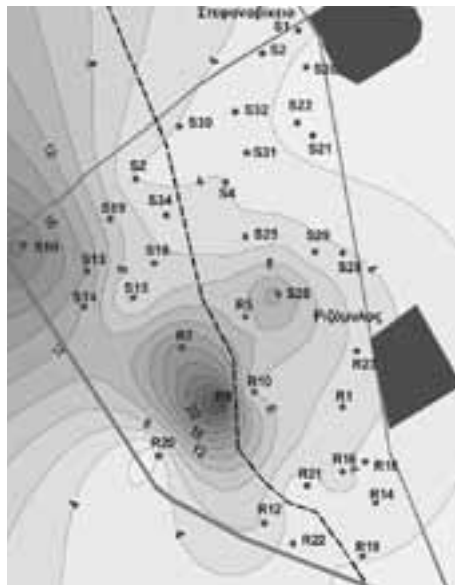
Σχήμα 14. Χάρτης χωρικής κατανομής ιόντων Cl

Σχήμα 15. Χάρτης χωρικής κατανομής θειικών ιόντων

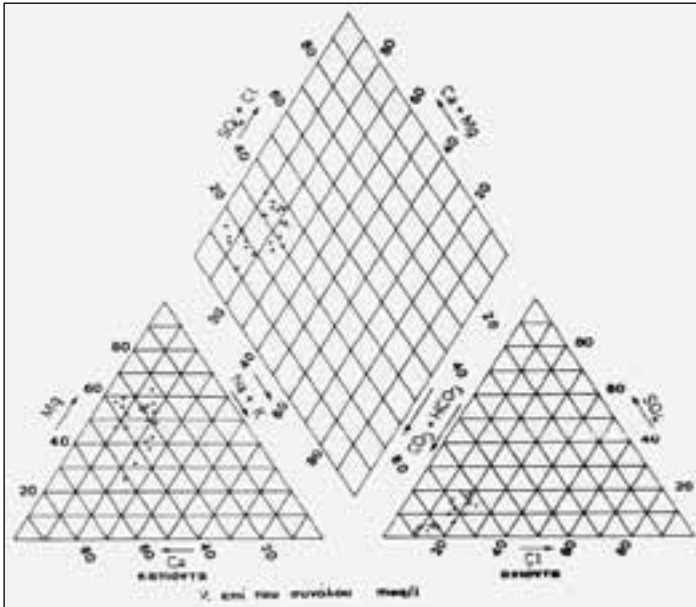
Σχήμα 16. Χάρτης χωρικής κατανομής οξειδων ανθρακικών ιόντων

Σχήμα 17. Χάρτης χωρικής κατανομής νιτρικών ιόντων

8. Διάγραμμα PIPER

Για την περαιτέρω διερεύνηση της υδροχημικής φάσης του υπόγειου ύδατος της περιοχής, κατασκευάστηκε το υδροχημικό διάγραμμα ταξινόμησης κατά PIPER³ (Σχήμα 18).

Σχήμα 18

Τριγωναμικό διάγραμμα PIPER

9. Πιεζομετρία

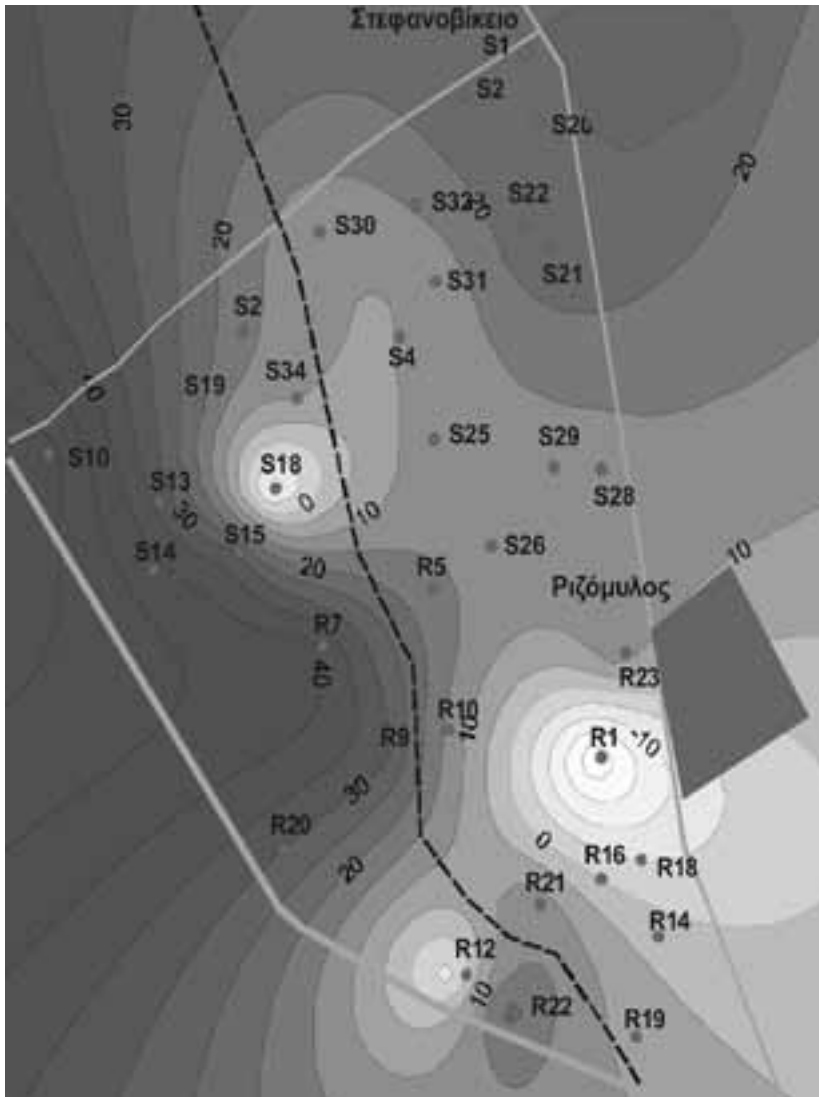
Για τη μελέτη της πιεζομετρίας της περιοχής πραγματοποιήθηκε μέτρηση της στάθμης των υδροφόρων στρωμάτων σ' ένα δίκτυο 23 επιλεγμένων και ομοιόμορφα κατανεμημένων στην περιοχή έρευνας, γεωτρήσεων (Πίνακας 3).

3. Piper; A. (1994). *A graphic procedure in the geochemical interpretation of water analysis*, Transam, Geophysical Union, New York.

Πίνακας 3. Πιεζομετρία της περιοχής μελέτης

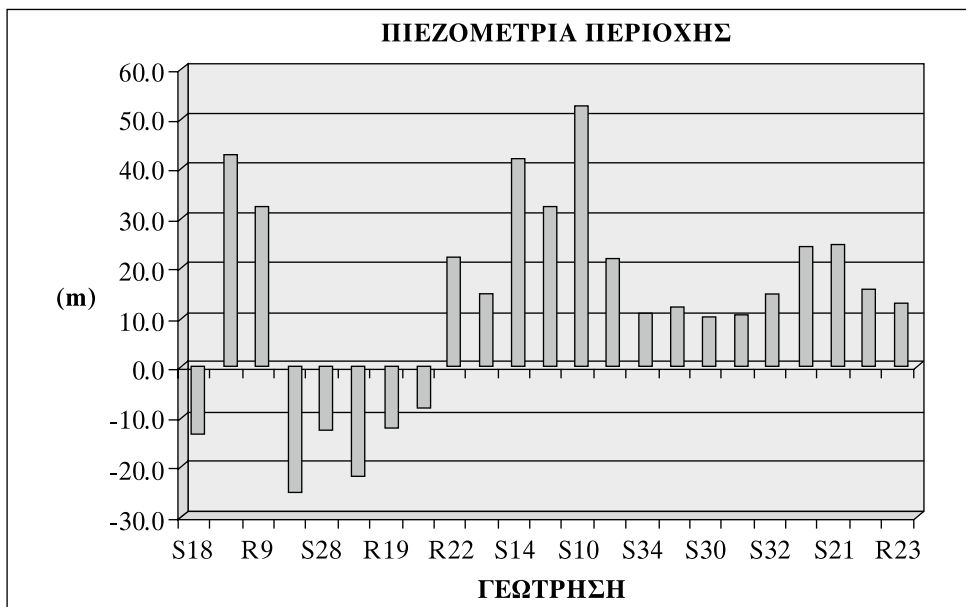
ΓΕΩΤΡΗΣΗ	ΣΤΑΘΜΗ(m)
S18	-13,5
R7	42,6
R9	32
R1	-25
S28	12,4
S1	22
R19	12
R12	-8
R22	22
R21	15
S14	42
S15	32
S10	52,5
S19	22,1
S34	11,2
S25	12,1
S30	10,4
S31	10,8
S32	15
S2	24,5
S21	24,8
R10	15,6
R23	13

Με βάση τον πίνακα αυτόν, κατασκευάστηκε ο πιεζομετρικός χάρτης της περιοχής (Σχήμα 19).

Σχήμα 19

Πιεζομετρικός χάρτης της περιοχής έρευνας, όπου παρουσιάζεται το βάθος του υδροφόρου ορίζοντα με αναγωγή στην επιφάνεια της θάλασσας

Σχήμα 20

Η πιεζομετρία της περιοχής μελέτης (0.0 το υψόμετρο της θάλασσας)

10. Συμπεράσματα

Από την παραπάνω μελέτη της ποιότητας και της στάθμης των υπογείων υδάτων της περιοχής, συνοψίζοντας, προκύπτουν τα παρακάτω συμπεράσματα:

- Τα υδροφόρα στρώματα της περιοχής μελέτης είναι προσχωματικού τύπου και τροφοδοτούνται υπόγεια, κυρίως από τα μάρμαρα του Ανωτέρου Ιουρασικού, Ανωτέρου Κρητιδικού και τους ασβεστόλιθους του Κενομανίου.
- Η εκτεταμένη και συνεχής αγροτική δραστηριότητα, καθώς επίσης και η ύπαρξη μεγάλου πλήθους υδρογεωτρήσεων, έχει οδηγήσει στην υπερεκμετάλλευση των υπογείων υδάτων της περιοχής και στη συνεχή πτώση της στάθμης του υδροφόρου ορίζοντα. Αποτέλεσμα της πτώσης στάθμης είναι η δημιουργία ρωγμών και ρωγμώνσεων στην περιοχή, οι οποίες έχουν δημιουργήσει σοβαρά προβλήματα στο οδικό και σιδηροδρομικό δίκτυο καθώς και στους οικισμούς της περιοχής (Ριζόμυλο, Στεφανοβίκειο, Νίκη, κ.ά.)⁴.

4. Σούλιος, Γ. (1997). «Subsidence de terrains alluviaux dans le sub-est de la plane Thessalie, Grece». International symposium on engineering geology and the environment. A.A. BALKEMA/

Όσον αφορά την ποιότητα του νερού:

- Όλες οι παράμετροι βρίσκονται εντός των ορίων που προβλέπει η ΚΥΑ Υ2/2600/2001
- Οι τιμές του pH κυμαίνονται από 7,49 έως 8,06 και τα νερά χαρακτηρίζονται αλκαλικά με την μεγαλύτερη τιμή στην γεώτρηση S22
- Αναφορικά με την *ολική σκληρότητα* οι τιμές παρουσιάζουν μια διακύμανση από 190 έως 580mg/lit με 5 γεωτρήσεις να παρουσιάζουν τιμές μεγαλύτερες των 500mg/lit (S10, S13, S14, R9, R7).
- Οι τιμές της *ηλεκτρικής αγωγιμότητας* παρουσιάζουν ελάχιστη τιμή 440 $\mu\text{S/cm}$ και μέγιστη 1232 $\mu\text{S/cm}$ με μόλις 4 γεωτρήσεις να παρουσιάζουν τιμές μεγαλύτερες από 1000 $\mu\text{S/cm}$ (S10, S13, R9, R7).
- Τα *ιόντα ασβεστίου* έχουν τιμές από 30 έως 78 mg/lit, ενώ τα *ιόντα Mg* έχουν τιμές από 17 έως 94 mg/lit.
- Τα *ιόντα Κ* παρουσιάζουν σχετική ομοιογένεια με τιμές από 0,6 έως 2 mg/lit με σχετικά υψηλότερες τιμές στις γεωτρήσεις S8, S13, S25. Όμοια και τα *ιόντα Na* παρουσιάζουν σχετική ομοιογένεια με τιμές από 5,5 έως 60,5 mg/lit.
- Οι τιμές των *ιόντων χλωρίου* παρουσιάζουν ομοιογένεια με συγκεντρώσεις από 17 έως 80 mg/lit χωρίς ιδιαίτερα υψηλές τιμές.
- Τα *ιόντα SO₄* και *HCO₃* έχουν τιμές από 7 έως 105 mg/lit και από 212 έως 459 mg/lit αντίστοιχα.
- Τέλος, οι τιμές των *νιτρικών* κυμαίνονται από 1 έως 28,3 mg/lit με την μεγαλύτερη τιμή να εμφανίζεται στη γεώτρηση R9.

- Τα νερά των γεωτρήσεων S10, S13, S14, S15, R7 και R9 παρουσιάζονται με πιο αυξημένες συγκεντρώσεις σε ιόντα απ' ότι η υπόλοιπη περιοχή έρευνας. Έτσι, σ' αυτές τις περιοχές παρατηρούνται αυξημένες τιμές σε ιόντα Ca, Mg, Cl, NO₃, SO₄, K, Na, και HCO₃.
- Τα ιόντα Ca, τα ιόντα Mg, τα θειικά ιόντα και η ολική σκληρότητα παρουσιάζουν πιο αυξημένες τιμές στις περιοχές των γεωτρήσεων R7-R9 και S10.
- Η αγωγιμότητα και τα νιτρικά ιόντα παρουσιάζουν πιο αυξημένες τιμές στις προαναφερθείσες γεωτρήσεις και επιπλέον στην περιοχή της γεώτρησης S26. Όσον αφορά τα νιτρικά, η περιοχή γενικότερα δεν είναι επιβαρημένη. Ειδικότερα, κοντά στη γεώτρηση R9 λειτουργεί κτηνοτροφική μονάδα, ενώ κοντά στην S10 υπάρχει ένα μικρό ρέμα στο και παρουσιάζεται εποχιακά περιορισμένη ρύπανση από απόρριψη γεωργικών φάρμακων και λιπασμάτων. Έτσι η μικρή επιβάρυνση που διαπιστώνεται στις δυο αυτές περιοχές πιθανόν να οφείλεται σ' αυτές τις παραμέτρους.
Αξίζει να σημειωθεί ότι κοντά στη γεώτρηση S2 βρίσκεται η γεώτρηση που υδρεύει το χωριό Στεφανοβίκειο, όπου οι τιμές των νιτρικών και γενικότερα και των άλλων ιόντων, είναι χαμηλές.
- Τα ιόντα Cl, όπως και τα ιόντα Ca και τα θειικά παρουσιάζουν αύξηση των τιμών τους κινούμενοι από ανατολικά προς δυτικά.
- Τα όξινα ανθρακικά σχηματίζουν έναν κεντρικό άξονα αυξημένων τιμών, που ξεκινάει από τα ΒΔ της περιοχής έρευνας και καταλήγει ανατολικά.
- Τα ιόντα K παρουσιάζουν αύξηση κινούμενοι προς Βορρά, στην περιοχή μελέτης, ενώ τα ιόντα Na αυξάνονται κεντρικά και νότια.

Οι παρατηρήσεις που προκύπτουν από το διάγραμμα PIPER είναι οι εξής:

- Ως προς τα ανιόντα, τα νερά χαρακτηρίζονται «δισανθρακικά», ως προς τα κατιόντα κυρίως «μαγνησιούχα», μεμονωμένα ως «ασβεστιούχα» (Γεώτρηση R20) και σε ορισμένες περιπτώσεις δεν επικρατεί κάποιο συγκεκριμένο ιόν (Γεωτρήσεις S15, S29, S26, R5, R10, R16, R12 και R21). Ως προς τα ανιόντα και κατιόντα συνολικά, τα νερά χαρακτηρίζονται «δισανθρακικά» και «ασβεστο-μαγνησιούχα».

Μελετώντας την πιεζομετρία της περιοχής:

- Λόγω της υπεράντλησης, ορισμένα τμήματα εμφανίζουν αρνητική πιεζομετρική επιφάνεια (γεωτρήσεις S18, R1, R18, R16, R12). Στα υπόλοιπα τμήματα της περιοχής παρατηρείται θετική πιεζομετρική επιφάνεια.
- Στο δυτικό τμήμα της περιοχής οι τιμές της υδραυλικής κλίσης είναι μεγάλες, ενώ προς τα ανατολικά οι τιμές της υδραυλικής κλίσης ελαττώνονται.

- Οι γραμμές ροής έχουν μια διεύθυνση από το βορειοδυτικό τμήμα της περιοχής προς το νότιο και το νοτιανατολικό τμήμα της.

11. Προτάσεις

- Ανασύσταση λίμνης Κάραλας
- Ορθή διαχείριση των υδατικών πόρων, υπογείων
- Αλλαγή καλλιεργειών λιγότερο υδροβόρων
- Άρδευση λιγότερο υδροβόρα
- Τεχνητές μέθοδοι εμπλουτισμού
- Νέα μελέτη για σύγκριση αποτελεσμάτων
- Παρατήρηση των ρωγμών

ΣΤΕΡΓΙΟΣ ΑΠ. ΣΙΟΥΜΟΥΡΕΚΗΣ

Σημερινή κατάσταση και μελλοντικές τάσεις αστικής κατανάλωσης νερού στο Δήμο Φερών Ν. Μαγνησίας

1. Εισαγωγή

Στην εργασία αυτή, χρησιμοποιώντας στοιχεία κατανάλωσης νερού προηγούμενων ετών (1998-2004), στον Δήμο Φερών του Νομού Μαγνησίας, γίνεται υπολογισμός του νερού που καταναλώνεται για τις διάφορες χρήσεις κατά το 2004 και γίνεται προσπάθεια πρόβλεψης της αντίστοιχης κατανάλωσης νερού στον ίδιο Δήμο, κατά το έτος 2010. Η ανάθεση της εργασίας έγινε από το Εργαστήριο Τεχνικής Γεωλογίας και Υδρογεωλογίας του Τμήματος Γεωλογίας του Α.Π.Θ., τον Μάιο του 2005 και ολοκληρώθηκε τον Ιούλιο του 2006¹. Τα στοιχεία που συλλέχθηκαν, πέρα από αυτά που μου παραχώρησε η Δημόσια Επιχείρηση Ύδρευσης Αποχέτευσης Φερών (Δ.Ε.Υ.Α.Φ.), καθώς και άλλες Δημοτικές, Νομαρχιακές και Δημόσιες Υπηρεσίες της περιοχής, ήταν αποτέλεσμα και συχνών επισκέψεων στα Δημοτικά Διαμερίσματα και τους οικισμούς του Δήμου Φερών, σε βιομηχανίες και σε βιοτεχνίες.

Στις συνεχείς επισκέψεις μου στους παραπάνω χώρους, εξαιρώντας τη Δ.Ε.Υ.Α.Φ., διαπίστωσα την προχειρότητα και την έλλειψη προγραμματισμού, που αφορά την

1. Η παρούσα εργασία αποτελεί τμήμα της Διατριβής Ειδικεύσής μου: *Σημερινή κατάσταση και μελλοντικές τάσεις αστικής κατανάλωσης νερού στο Δήμο Φερών Ν. Μαγνησίας* (σελ. 147), όπου παρουσιάζονται όλα τα κεφάλαια της παρούσας μελέτης αναλυτικά, οι υπολογισμοί και άλλες παράμετροι.

κατανάλωση νερού και την αντιμετώπιση εκτάκτων αναγκών σε περιόδους αυξημένης ζήτησης. Ο ρυθμός και το ύψος της κατανάλωσης νερού στους διάφορους τομείς (αστικός, αγροτικός, βιομηχανικός κ.λπ.), αποτελεί δείκτη ανάπτυξης της περιοχής και αύξησης του βιοτικού επιπέδου των πολιτών της. Στον ορθολογικό προγραμματισμό ανάπτυξης μιας περιοχής, βασικό στοιχείο αξιολόγησης αποτελεί η γνώση της υπάρχουσας κατάστασης, που αφορά στην κατανάλωση του νερού και η συσχέτιση αυτής με τους υπάρχοντες επιφανειακούς και υπόγειους υδατικούς της πόρους. Ο σχεδιασμός μελλοντικών ρυθμών ανάπτυξης της περιοχής γίνεται με ορθολογική διαχείριση των υδατικών της πόρων για την επάρκεια και την αέναη κάλυψη των αναπτυξιακών της αναγκών.

Τα εκμεταλλεύσιμα αποθέματα του νερού περιορίστηκαν τα τελευταία χρόνια, εξαιτίας φαινομένων υπεράντλησης, ρύπανσης κ.λπ., αφού η κατανάλωση νερού για αρδευτικούς, βιομηχανικούς και υδρευτικούς σκοπούς αυξήθηκε ραγδαία. Από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα η κατανάλωση νερού υπερεπταπλασιάστηκε. Το μεγαλύτερο ποσοστό από αυτή ανήκει στην άρδευση. Σήμερα, το νερό που διατίθεται στην άρδευση, αντιστοιχεί περίπου με τα 2/3 της συνολικής κατανάλωσης νερού σε παγκόσμιο επίπεδο, ενώ στην Ελλάδα το ποσοστό αυτό είναι ακόμα μεγαλύτερο. Αυτό γιατί η Ελλάδα είναι αγροτική χώρα και χρησιμοποιούνται οι παλιές τεχνικές άρδευσης που προκαλούν μεγάλη σπατάλη νερού. Ιδιαίτερη αύξηση της κατανάλωσης παρατηρήθηκε στα μέσα του προηγούμενου αιώνα κατά τη λεγόμενη «πράσινη επανάσταση». Σήμερα υπολογίζεται ότι αρδεύεται το 16% της καλλιεργούμενης γης, σε παγκόσμια κλίμακα.

Η πληθυσμιακή αύξηση, που παρατηρήθηκε τα τελευταία 100 χρόνια, προκάλεσε με τη σειρά της και ραγδαία αύξηση στην οικιακή, αρδευτική και βιομηχανική κατανάλωση του νερού. Η άνοδος του βιοτικού επιπέδου των πολιτών αντανάκλαται άμεσα στην αύξηση της ειδικής κατανάλωσης, δηλαδή της ποσότητας νερού, που καταναλώνει κατά μέσο όρο ένα άτομο ημερησίως. Από τα 16 lt/κάτοικο/ημέρα, που σημειώνεται στην αρχαία Βενετία, σήμερα η τιμή αυτή έχει φτάσει στα 200-250 lt/κάτοικο/ημέρα.

Δεν υπάρχει ακόμη θεσμοθετημένη πολιτική κοστολόγησης του νερού. Στις περιπτώσεις όπου διαφοροποιείται η τιμή του νερού στους χρήστες, το νερό που προορίζεται για ύδρευση είναι γενικά πιο ακριβό από αυτό που καταναλώνεται στην άρδευση ή στη βιομηχανία, αφού πρέπει να πληροί ειδικές προδιαγραφές ποιότητας, που είναι οι προδιαγραφές ποσιμότητας που προτείνουν οι οδηγίες της Ε.Ε. Η αλματώδης ανάπτυξη της βιομηχανίας, τις τελευταίες δεκαετίες, συνέτεινε στην αύξηση της κατανάλωσης νερού. Υπάρχουν πολλές βιομηχανίες που από άποψη κατανάλωσης νερού ισοδυναμούν η καθεμία μ' έναν ιδεατό πληθυσμό αρκετών χιλιάδων κατοίκων. Το νερό που προορίζεται για βιομηχανική χρήση δε χρειάζεται να πληροί πάντοτε ειδικές προδιαγραφές, όπως το πόσιμο νερό, αλλά μπορεί να ανακυκλώνεται πολλές φορές και να επαναχρησιμοποιείται.

Ο έλεγχος της παρουσίας και προσφοράς νερού σε μια περιοχή ενδιαφέροντος, όπως και οι εποχιακές διακυμάνσεις της, πραγματοποιούνται με τη σύνταξη του υδρολογικού ισοζυγίου, δηλαδή τις βροχοπτώσεις, τις επιφανειακές και υπόγειες απορροές κ.λπ., αυτής της περιοχής. Το υδατικό ισοζύγιο αναφέρεται σε μια υδρολογική ενότητα, δηλαδή σε λεκάνη απορροής ή σε υδατικό διαμέρισμα. Στα στοιχεία αυτά συνεκτιμώνται όλες οι υδατικές καταναλώσεις και διατυπώνονται σενάρια που αφορούν την υπάρχουσα κατάσταση των υδατικών πόρων της λεκάνης και την ορθολογική τους διανομή και διαχείριση.

Η *διαχείριση των υδατικών πόρων στην Ελλάδα* γίνεται αποσπασματικά από πολλούς φορείς σύμφωνα με τη λογική των δικαιοδοσιών, δηλαδή ανάλογα με το είδος της χρήσης (γεωργική, υδρευτική, βιομηχανική, ενεργειακή ή τουριστική). Δυστυχώς όμως, η υπό στενή οπτική γωνία μερική θεώρηση των πραγμάτων δεν μπορεί να οδηγήσει στον ορθό προγραμματισμό καινούργιων μελετών και υδραυλικών έργων, στην αποτελεσματική αντιμετώπιση των σημερινών και μελλοντικών αναγκών σε νερό, καθώς και στην επίλυση των ποικίλων τοπικών προβλημάτων, με πνεύμα δικαιοσύνης και σεβασμού προς το περιβάλλον. Μια βασική αρχή στη διαχείριση των υδατικών πόρων είναι η συνολική θεώρηση, που επιτρέπει συστηματική ανάλυση και αξιολόγηση των στοιχείων και λήψη ορθολογικών αποφάσεων. Επιπλέον, αποφεύγονται παράλληλες εργασίες, μελέτες ή έρευνες για το ίδιο ή ανάλογο αντικείμενο κι έτσι δε δημιουργείται σπατάλη ανθρώπινου και επιστημονικού δυναμικού.

2. Μεθοδολογία

Η μεθοδολογία που ακολουθήθηκε στην εκπόνηση της παρούσας εργασίας και που αφορά την κατανάλωση νερού στην περιοχή μελέτης, περιλαμβάνει:

- Επεξεργασία των αρχείων της Δ.Ε.Υ.Α.Φ για την κατανάλωση νερού στο Δήμο Φερών (1998-2004) στο πρόγραμμα EXCEL (καταγραφή περίπου 40.000 τιμών).
- Διάκριση των επιμέρους χρήσεων νερού για κάθε τετράμηνο, για διάστημα πενταετίας (2000-2004).
- Επιτόπια έρευνα σε δημόσια κτίρια, βιομηχανίες, βιοτεχνίες, κτηνοτροφικές μονάδες, κτήματα κ.ά.
- Συλλογή και επεξεργασία στοιχείων απογραφής του αστικού πληθυσμού για κάθε Δημοτικό Διαμέρισμα και οικισμό του Δήμου Φερών (1951-2001) και υπολογισμός της μέσης αστικής ειδικής κατανάλωσης, ανά τετράμηνο και ανά έτος.
- Συλλογή και επεξεργασία στοιχείων απογραφής καλλιεργούμενων εκτάσεων και των καλλιεργειών στο Δήμο Φερών (1992, 2000 & 2004) και με βάση τη μέση ειδική κατανάλωση ανά καλλιέργεια και αντλητική περίοδο, υπολογίζεται η μέση γεωργική κατανάλωση αρδευτικού νερού της περιοχής.

- Συλλογή και επεξεργασία στοιχείων απογραφής του κτηνοτροφικού κεφαλαίου του Δήμου (2000, 2003 & 2004) και με βάση την ειδική κατανάλωση ανά είδος ζώου, υπολογίστηκε η κατανάλωση νερού από το κτηνοτροφικό κεφάλαιο.
- Αναφορά στην παρούσα κατάσταση (2004).
- Πρόβλεψη μελλοντικών τάσεων κατανάλωσης νερού, για κάθε χρήση και συνολικά, με βάση τη γραμμική παλινδρόμηση του προγράμματος EXCEL.

Εικόνα 1

Η θέση του Δήμου Φερών στο Νομό Μαγνησίας, τα Δημοτικά Διαμερίσματα και οι οικισμοί του

3. Ιστορικά στοιχεία

Ιστορικά στοιχεία και ιστορία της ύδρευσης των οικισμών του Δήμου Φερών Βελεστίνο

Η επιλογή της θέσης των Φερών (σημερινό Βελεστίνο) υπαγορεύτηκε από τα σημαντικότερα πλεονεκτήματα που εξασφάλιζε η γεωγραφική θέση της πόλης². Κτισμένη

² Δουλγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α., (1998). «Από τις Φερές του χθες. Στα βήματα του Ρήγα... από τις Φερές του χθες στο Βελεστίνο του σήμερα». Δήμος Βελεστίνου, Βελεστίνο.

στις υπώρειες του όρους Χαλκοδόμιου, που δεσπόζει στα νότια, πιθανότατα κατά τη Χαλκολιθική περίοδο (γύρω στο 3000 π.Χ.) με τη λίμνη Βοιβηίδα (Κάρα) στα βόρεια και λίγο πιο πέρα το όρος Πήλιο, η πόλη των Φερών ήλεγχε το πέρασμα από το εσωτερικό της Θεσσαλίας προς τον Παγασητικό κόλπο, όπου σύμφωνα με τον Στράβωνα, βρισκόταν το επίνειό της, οι Παγασές. Η επίκαιρη θέση της την καθιστούσε ένα σημαντικό κέντρο των συγκοινωνιών και μαζί με το φυσικό πλούτο που απέδιδαν η γη και τα ύδατά της, συνετέλεσε αποφασιστικά στην ανάπτυξή της.

Η Υπέρεια Κρήνη είναι η πανάρχαια πηγή, που βρισκόταν στην καρδιά της αρχαίας πόλης των Φερών και εξακολουθούσε να αναβλύζει μέχρι πριν λίγα χρόνια σε κεντρικό σημείο της διαδόχου κωμόπολης του Βελεστίου³ (εικόνα 2). Πότιζε άλλοτε, όπως και πριν μερικά χρόνια, την πεδιάδα των Φερών, που της όφειλε την γονιμότητά της. Απέδιδε περισσότερα από 1000 m³/h, με τα οποία αρδεύονταν 5000 στρέμματα γης, κινούνταν 10 νερόμυλοι και 5 ντριστελλές και άλλα τόσα μαντάνια κατά τον περασμένο αιώνα.

Κατά την ελληνιστική περίοδο (3^{ος}-1^{ος} αι. π.Χ.), δημόσιο υδραγωγείο σε συνδυασμό με τα ιδιωτικά πηγάδια και τις δεξαμενές εξασφάλιζε τον απρόσκοπτο εφοδιασμό των Φεραίων με νερό. Στην περίοδο του Βυζαντίου χάνονται οι απαρχές του νεότερου οικισμού, που με το όνομα «Βελεστίνο» διαδέχτηκε στην ίδια θέση την αρχαία πόλη των Φερών. Κατά τη μέση εποχή της τουρκοκρατίας (17^{ος}-18^{ος} αι. μ.Χ.) κατασκευάστηκε υδραγωγείο στα νότια του Βελεστίου, στη θέση «Κράνοβο». Πρόκειται για έναν κτιστό και κολλημένο αγωγό, που ξεκινά από μια πηγή, ακολουθεί την πορεία ενός χειμάρρου και καταλήγει μέσα στην κωμόπολη του Βελεστίου, όπου σώζονταν μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αιώνα δύο κρήνες, που παράλληλα με την Υπέρεια Κρήνη έδιναν το νερό στους Βελεστινιώτες. Σήμερα, ο αγωγός αυτός διατηρείται σε καλή κατάσταση και είναι ορατός σε πολλά σημεία. Ιδιαίτερα εντυπωσιακές είναι οι «καμάρες» του υδραγωγείου (εικόνες 3,4), δηλαδή τα στενά τόξα πάνω στα οποία στηριζόταν ο αγωγός, διασχίζοντας την κοίτη του χειμάρρου⁴.

3. Ιντζεσίλογλου, Α., Καραμπερόπουλος, Δ., (1996). «Υπέρεια Κρήνη. Το θεοφιλέστατο νάμα των Φερών και του Βελεστίου». Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίου-Ρήγα. Αθήνα-Βελεστίνο.

4. Δουλιγέρη-Ιντζεσίλογλου, Α., (1994). «Το αρχαιολογικό-Ιστορικό Πάρκο Φερών-Βελεστίου. Μια εφαρμόσιμη πρόταση». Πρακτικά του Β' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 1992), Υπέρεια 2, Αθήνα.

Εικόνα 2
Η Υπέρεια Κρήνη το 1898

Εικόνες 3 & 4

Καμάρες του υδραγωγείου του 17ου-18ου αιώνα στην τοποθεσία «Πλατάνια» (αριστερά) και στην τοποθεσία «Κράνοβο» (δεξιά), στα νότια του Βελεστίνου

Τα επόμενα χρόνια, μέχρι και τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, πολλές οικίες διέθεταν πηγάδια για τις οικιακές τους ανάγκες. Παρ' όλα αυτά, πόσιμο νερό, πολλές φορές και νερό για μαγείρεμα, οι Βελεστινιώτες εξακολουθούσαν να παίρνουν από τις πηγές της Υπερείας Κρήνης και αυτό γιατί το νερό από τα πηγάδια, εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων, δεν ήταν καλής ποιότητας. Το 1964 κατασκευάζεται το δίκτυο ύδρευσης του Βελεστίνου και μέσα σε ένα χρόνο περίπου, οι οικίες του Βελεστίνου είναι συνδε-

δεμένες με αυτό. Το πρώτο αυτό δίκτυο αξιοποιεί τις πηγές της Υπερείας Κρήνης για δύο περίπου δεκαετίες. Στα τέλη της δεκαετίας του '70, αρχές της δεκαετίας του '80 ανοίγονται γεωτρήσεις στα νότια της πόλης του Βελεστίνου στις θέσεις «Κράνοβο» και «Μαλούκα» από τις οποίες υδρεύεται η πόλη, αξιοποιώντας παράλληλα και τα νερά της Υπερείας Κρήνης. Τα επόμενα χρόνια τα νερά της Υπερείας Κρήνης χρησιμοποιούνται αποκλειστικά για άρδευση και ως χώρος αναψυχής και οι ανάγκες σε νερό για αστική χρήση διασφαλίζονται με τη διάνοιξη και νέων γεωτρήσεων, οι οποίες σε συνδυασμό και με κάποιες από τις παλιότερες χρησιμοποιούνται μέχρι σήμερα.

Η ύδρευση των υπόλοιπων οικισμών του Δήμου Φερών

Οι υπόλοιποι οικισμοί του Δήμου Φερών διέθεταν στο παρελθόν βρύσες σε κεντρικά σημεία των χωριών, απ' όπου οι κάτοικοι προμηθεύονταν νερό για τις οικιακές τους ανάγκες. Το νερό τους, άφθονο συνήθως, μεταφερόταν από κοντινές πηγές. Σήμερα, σώζονται μερικές μόνο από αυτές (εικόνες 5, 6), κατασκευασμένες με το μεράκι των δημιουργών τους και θυμίζουν στους κατοίκους άλλες εποχές, όπου η ύπαρξη πόσιμου νερού μέσα στα σπίτια ήταν ένας καθημερινός αγώνας που τον επωμίζονταν κυρίως οι γυναίκες του σπιτιού. Παράλληλα με τις βρύσες, σε μερικούς οικισμούς, υπήρχαν και πηγάδια, καθώς και αντλίες (Αερινό) που εξυπηρετούσαν τους κατοίκους.

Στη δεκαετία του 1970 όλοι πλέον οι οικισμοί κατασκεύασαν δίκτυο ύδρευσης, συνδέθηκαν όλες οι οικίες και οι υπόλοιπες δραστηριότητες του σύγχρονου ανθρώπου (βιοτεχνία, γεωργία, κτηνοτροφία κ.ά.), η καθημερινή ζωή έγινε πιο εύκολη και κάποιες άλλες εποχές πέρασαν ανεπιστρεπτί.

Εικόνα 5. Πετρόκτιστη βρύση στο Μικρό Περιβολάκι

Εικόνα 6. «Καμάρα» διέλευσης αγωγού για την μεταφορά νερού στο δρόμο Περιβλέπτου-Ελευθεροχωρίου

4. Γενικά γεωγραφικά, γεωλογικά και υδρολογικά στοιχεία της περιοχής

4.1. Ανάγλυφο

Ο Δήμος Φερών καταλαμβάνει έκταση 215.300 στρεμμάτων περίπου και μεταξύ των ορεινών τμημάτων που αποτελούν τα όριά του βρίσκονται τα πεδινά τμήματα Ριζομύλου - Χλόης - Βελεστίνου - Αγίου Γεωργίου, Αγίου Γεωργίου - Αερινού, Περιβλέπτου - Αγίου Δημητρίου και Ελευθεροχωρίου, που αποτελούν και τις κύριες καλλιεργήσιμες εκτάσεις του Δήμου Φερών.

4.2. Γεωλογία

Γεωλογία της ευρύτερης περιοχής

Η ευρύτερη περιοχή έρευνας, τοποθετείται γεωτεκτονικά στην Πελαγονική ζώνη. Οι πετρολογικοί σχηματισμοί της Μαγνησίας μπορούν να διακριθούν σε δύο ενότητες. Στην πρώτη περιλαμβάνονται οι χαλαροί σχηματισμοί που δημιουργήθηκαν στην Τριτογενή και Τεταρτογενή περίοδο, καθώς και οι σύγχρονες Αλλουβιακές και Διλουβιακές αποθέσεις. Στη δεύτερη ενότητα περιλαμβάνονται οι παλαιοί συμπαγείς ημιμεταμορφωμένοι έως μεταμορφωμένοι σχηματισμοί των ορεινών περιοχών (ασβεστόλιθοι, μάρμαρα, σχιστόλιθοι, γνεύσιοι κ.λπ.)⁵.

Ειδικότερα, οι ορεινοί όγκοι του Μαυροβουνίου και του Πηλίου, νοτιοανατολικά του Λεκανοπεδίου της Λάρισας, αποτελούνται από κρυσταλλικά πετρώματα, σχιστόλιθων και χλωριτικών γνεύσιων. Πάνω σ' αυτά βρίσκονται κατά περιοχές ασβεστόλιθοι και μάρμαρα. Σύμφωνα με εκτιμήσεις που έχουν προκύψει από γεωλογικές μελέτες, μόλις πριν από σχετικά μικρό χρονικό διάστημα, η κάθετη μετακίνηση των ορεινών αλύσεων προκάλεσε βύθιση στην περιοχή Αγιάς και έτσι σχηματίστηκαν βυθίσματα προς τα Ν.Α. της Λάρισας και στα περίχωρα Μακρυχωρίου και Αναγεννήσεως.

Η γεωλογική δομή της ευρύτερης περιοχής του Δήμου Φερών μπορεί να ταξινομηθεί, ανάλογα με τις ηλικίες και τη στρωματογραφία, στις εξής κατηγορίες:

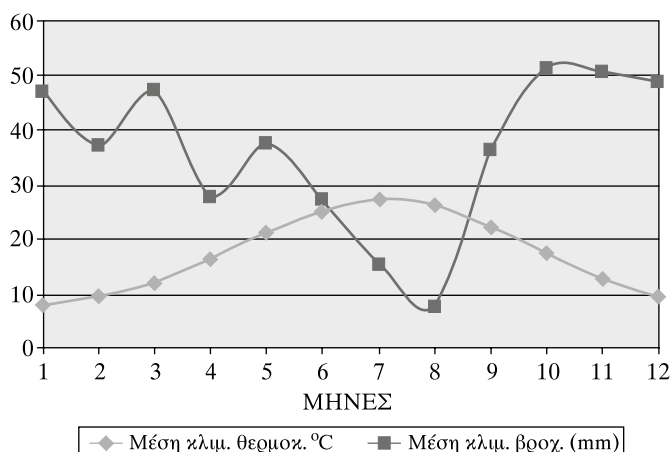
- Το Τεταρτογενές (Ολόκαινο, Πλειστόκαινο)
- Το Νεογενές (Πόντιο-Πλειόκαινο-κατ. Πλειστόκαινο)
- Το Μεταφλυσχικό τεκτονικό κάλυμμα
- Η Πελαγονική ζώνη

5. Περισσότερα για τη Γεωλογία της περιοχής του Δήμου Φερών στην ανακοίνωσή μου: «Μελέτη της ποιότητας και της στάθμης των υπόγειων υδάτων της περιοχής Βελεστίνου - Χλόης - Στεφανοβικείου - Ριζομύλου», στον ίδιο τόμο Πρακτικών.

4.3. Κλιματολογικά στοιχεία

Κλίμα

Το κλίμα που επικρατεί στο νομό Μαγνησίας, σύμφωνα με το βιοκλιματικό χάρτη του Gaussep, χαρακτηρίζεται μεσογειακό με ξηροθερμικό δείκτη (πλήθος βιολογικά ξηρών ημερών) που κυμαίνεται μεταξύ 40 και 75. Τα μετεωρολογικά στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν, πάρθηκαν από τους σταθμούς του Αγροκτήματος Βελεστίνου (Μ.Ο. 50 ετών), που ανήκει στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, της Ν. Αγχιάλου (Μ.Ο. 35 ετών) και του Ε.Θ.Ι.Α.Γ.Ε. στη Ν. Ιωνία Βόλου, ενώ λήφθηκαν υπόψη και τα βροχομετρικά στοιχεία του Μ.Σ. Στεφανοβικείου.

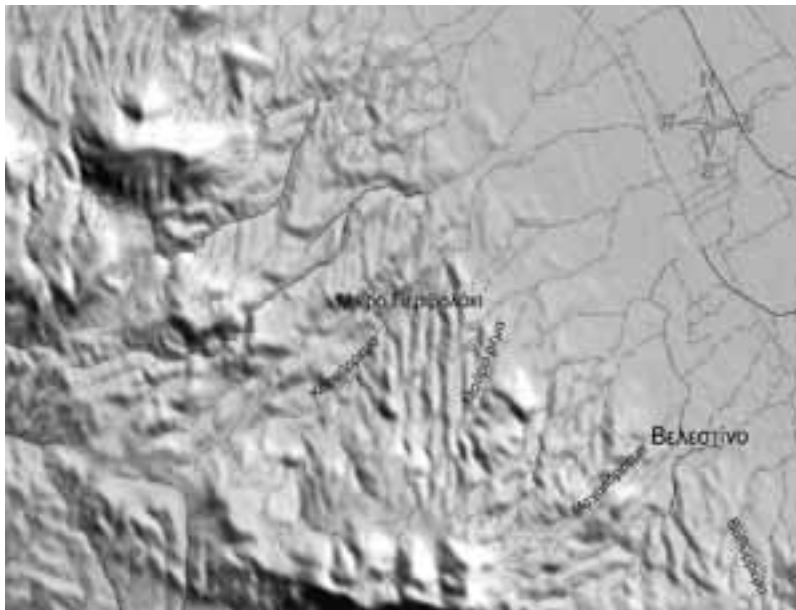
Σχήμα 1

Μέση θερμοκρασία και μέση βροχόπτωση (Μ.Σ. Βελεστίνου, Μ.Ο. 50 ετών)

4.4. Υδρολογικά και Υδρογεωλογικά στοιχεία

Υδρολογία

Η ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου αποτελεί τμήμα της ενιαίας λεκάνης απορροής της υπό ανασύσταση λίμνης Κάρλας. Η ευρύτερη περιοχή του Δήμου Φερών περιλαμβάνει μεγάλο αριθμό χειμάρρων, που είναι διαλείπουσας ροής και αποχετεύουν τα επιφανειακά νερά. Τέτοια ρέματα είναι το Μαχαλόρρεμα και το ρέμα του Βελεστίνου, στο Βελεστίνο, το Καρνόρρεμα στο Μικρό Περιβολάκι, το Μαύρο ρέμα στην περιοχή της Χλόης, το Βαθύρρεμα, που οδεύει παράλληλα στην ΠΑΘΕ και το Λυγαρόρρεμα στην περιοχή του Αγίου Γεωργίου (Σχήμα 2).

Σχήμα 2

Υδρογραφικό δίκτυο στην ευρύτερη περιοχή μελέτης

Υδρογεωλογία

Η περιοχή της Μαγνησίας δε μπορεί να θεωρηθεί ιδιαίτερα πλούσια σε αποθέματα νερού, με εξαίρεση την ορεινή περιοχή του Πηλίου, όπου και το ύψος των βροχοπτώσεων είναι σχετικά αυξημένο. Σύμφωνα με μελέτη απογραφής των καρστικών πηγών που εκπονήθηκε από το Ι.Γ.Μ.Ε., το σύνολο σχεδόν των πηγών που έχουν καταγραφεί στο νομό, βρίσκονται στην ορεινή ζώνη του Πηλίου. Στο νομό έχουν καταγραφεί 35 πηγές παροχής άνω των $30 \text{ m}^3/\text{h}$, οι οποίες χαρακτηρίζονται στο σύνολό τους ως καρστικές πηγές επαφής ή επαφής-υπερχείλισης και μερικές παράκτιες.

Στην περιοχή μελέτης είχε καταγραφεί το Κεφαλόβρυσο (Υπέρεια Κρήνη) Βελεστίνο, καρστική πηγή υπερχείλισης βουκλούζιου τύπου, με μέση παροχή $650 \text{ m}^3/\text{h}$ (1978) και η οποία, όπως αναφέρθηκε, έχει στερέψει. Μέρος των επιφανειακών νερών που συγκεντρώνονται στις επιμέρους λεκάνες απορροής των Δ.Δ. του Δήμου Φερών χύνονται στη θάλασσα, είτε κατεισδύουν στο έδαφος και τροφοδοτούν τους υπόγειους υδροφόρους ορίζοντες. Σημαντική υπόγεια υδροφορία αναπτύσσεται στις περιοχές Ριζομούλου, Αερινού - Αγίου Γεωργίου, Ελευθεροχωρίου (Γκοτζαλάκα) και Μικρού Περιβολακίου (Γερμί), όπου γίνεται εκμετάλλευση του νερού κυρίως για άρδευση, αλλά και ύδρευση, ενώ αξιοσημείωτο είναι ότι από την περιοχή Ριζομούλου - Βελεστίνο γίνεται εκμετάλλευση του νερού και για την ύδρευση του Βόλου.

5. Στοιχεία απογραφής της περιοχής μελέτης

Πληθυσμός

Ο συνολικός πληθυσμός του Δήμου Φερών, σύμφωνα με την απογραφή του 2001, ανέρχεται σε 6.116 κατοίκους, ποσοστό περίπου 3% του πληθυσμού του Νομού Μαγνησίας. Στο Δήμο Φερών περιλαμβάνονται 11 οικισμοί, που ανήκουν σε 5 Δημοτικά Διαμερίσματα. Ο μεγαλύτερος πληθυσμός παρουσιάζεται στην κωμόπολη του Βελεστίνου, που είναι και η έδρα του Δήμου και αντιστοιχεί με το 53,5 % του πληθυσμού του Δήμου Φερών. Οι υπόλοιποι οικισμοί του Δήμου Φερών παρουσιάζουν πληθυσμό μικρότερο των 500 κατοίκων, με εξαίρεση τον Άγιο Γεώργιο Φερών με 939 κατοίκους.

Από τα στοιχεία των απογραφών, που πήραμε από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία του Νομού Μαγνησίας, κατασκευάστηκε ο Πίνακας 1 στον οποίο φαίνεται η μεταβολή του πληθυσμού από το 1951 μέχρι και το 2001.

Πίνακας 1: Εξέλιξη του πληθυσμού της περιοχής μελέτης από το 1951 μέχρι και το 2001, ανά Δημοτικό Διαμέρισμα και οικισμό (Ε.Σ.Υ.)

	2001	1991	1981	1971	1961	1951
ΔΗΜΟΣ ΦΕΡΩΝ	6116	6855	6173	5961	6635	5949
Δ.Δ. ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ	3659	3852	3536	3151	3442	3096
ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ	3270	3448	3164	2730	2945	2659
ΧΛΟΗ	389	404	372	421	497	437
Δ.Δ. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ	939	1088	763	666	732	685
ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ	939	1088	763	666	732	685
Δ.Δ. ΑΕΡΙΝΟΥ	432	507	463	474	570	508
ΑΕΡΙΝΟ	423	496	442	460	570	508
ΠΟΛΥΖΕΙΚΑ	9	11	21	14		
Δ.Δ. Μ. ΠΕΡΙΒΟΛΑΚΙΟΥ	274	399	329	373	405	371
ΜΙΚΡΟ ΠΕΡΙΒΟΛΑΚΙ	274	399	329	373	405	371
Δ.Δ. ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ	812	1009	1082	1297	1486	1289
ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟ	245	294	291	368	439	383
ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ	131	136	183	182	198	378
ΕΛΕΥΘΕΡΟΧΩΡΙ	149	194	211	271	284	151
ΚΟΚΚΑΛΕΙΚΑ	81	115	91	118	185	
ΚΟΚΚΙΝΑ	206	270	306	358	380	377

Στον Πίνακα 2, παρουσιάζονται ο συνολικός αριθμός των νοικοκυριών και των μελών σε κάθε Δημοτικό Διαμέρισμα του Δήμου Φερών για το έτος 2001.

Πίνακας 2. Συνολικός αριθμός νοικοκυριών και μελών της περιοχής μελέτης, ανά Δημοτικό Διαμέρισμα (2001) (Ε.Σ.Υ.)

	Συνολικός αριθμός	
	Νοικοκυριών	Μελών
ΔΗΜΟΣ ΦΕΡΩΝ	1801	6033
Δ.Δ. ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ	1114	3682
Δ.Δ. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ	227	898
Δ.Δ. ΑΕΡΙΝΟΥ	126	433
Δ.Δ. Μ. ΠΕΡΙΒΟΛΑΚΙΟΥ	80	263
Δ.Δ. ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ	254	757

Γεωργία

Παρατηρείται μια ποικιλομορφία των ειδών που καλλιεργούνται στο Δήμο Φερών και επικεντρώνεται στις αροτραίες καλλιέργειες κυρίως, καθώς και σε σημαντικό βαθμό στις δενδρώδεις καλλιέργειες. Σημαντική είναι επίσης η ύπαρξη λαχανόκηπων και σε μικρότερη κλίμακα αμπελιών. Τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν αφορούν το έτος 2004.

Κτηνοτροφία

Κύριος κλάδος της κτηνοτροφίας στο Δήμο Φερών είναι η προβατοτροφία αρχικά και η αιγοτροφία στη συνέχεια, όπου εφαρμόζεται το σύστημα των κοπαδιών. Σημαντική επίσης είναι η εκτροφή βοοειδών, καθώς και η χοιροτροφία. Τα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν για τη δομή του κτηνοτροφικού κεφαλαίου αφορούν τα έτη 2003 και 2004. Πρέπει να αναφερθεί και μια ιδιομορφία της κτηνοτροφίας, που αφορά κυρίως τα Δημοτικά Διαμερίσματα του Βελεστίνου και του Μικρού Περιβολακίου, η οποία παρατηρείται ακόμα και στις μέρες μας. Παρατηρείται δηλαδή μετακίνηση πολλών κοπαδιών κατά τους καλοκαιρινούς μήνες στην οροσειρά της Πίνδου (Περιβόλι Γρεβενών). Διατηρείται δηλαδή ο νομαδικός τρόπος ζωής, ο οποίος ξεκινά από τα μέσα Μαΐου μέχρι τα μέσα Οκτωβρίου, περίπου, οπότε οι κτηνοτρόφοι με τα κοπάδια τους επιστρέφουν στην περιοχή του Βελεστίνου. Σύμφωνα με τον Β. Καραμπερόπουλο⁶ τα αιγοπρόβατα που μετακινούνται στο Περιβόλι τους καλοκαιρινούς μήνες είναι 7.340

6. Καραμπερόπουλος, Β., (2005). *Η κτηνοτροφία στην περιοχή Βελεστίνου*. Έκδοση Β. Καραμπερόπουλος, Δήμος Φερών. Αθήνα.

από το Δ.Δ. Βελεστίνου και 1.250 από το Δ.Δ. Μικρού Περιβολακίου, στοιχείο που λάβαμε υπόψη στον υπολογισμό της κατανάλωσης νερού που διατίθεται για την κτηνοτροφία.

6. Κύριοι προμηθευτικοί φόροι και παραγωγή νερού στο Δήμο Φερών

Προκειμένου να μελετήσουμε τη δυνατότητα ορθολογικής διάθεσης και κατανάλωσης νερού στο Δήμο Φερών, προχωρήσαμε στην καταγραφή και υπολογισμό της παραγόμενης και παρεχόμενης ποσότητας νερού στους κατοίκους, χρήστες αυτής της περιοχής. Πολλές φορές δεν είχαμε στη διάθεσή μας άμεσες μετρήσεις και ποσοτικά στοιχεία, γι' αυτό και αναγκαστήκαμε να χρησιμοποιήσουμε στους υπολογισμούς μας έμμεσες μεθόδους υπολογισμού της διατιθέμενης ποσότητας νερού στους καταναλωτές. Δεν έχουν κατασκευαστεί στην περιοχή αυτή μεγάλα υδραυλικά έργα συλλογής και διάθεσης επιφανειακών νερών.

Έτσι, το νερό που καταναλώνεται από τις διάφορες ενότητες που θα αναφερθούν παρακάτω, προέρχεται εξ' ολοκλήρου από υπόγειους υδροφορείς. Κύριοι προμηθευτικοί φορείς νερού στο Δήμο Φερών είναι η Δ.Ε.Υ.Α.Φ., ένα πλήθος ιδιωτικών, αρδευτικών γεωτρήσεων κυρίως και ένας μικρός αριθμός πηγών με μικρές παροχές. Η Δ.Ε.Υ.Α.Φ., όπως όλες οι Δ.Ε.Υ.Α., είναι Δημοτική Επιχείρηση που λειτουργεί ως Νομικό Πρόσωπο Ιδιωτικού Δικαίου «κοινοφελούς» χαρακτήρα και αποτελεί τον νόμιμο διαχειριστή νερού και αποβλήτων στο Δήμο Φερών, σύμφωνα με το νόμο 1069/80. Συστάθηκε το 1999, αλλά η λειτουργία της σύμφωνα με το σκοπό της δημιουργίας της ξεκίνησε το 2002. Η Δ.Ε.Υ.Α.Φ. καλύπτει τις ανάγκες σε νερό όλων των Δημοτικών Διαμερισμάτων για κάθε ανθρώπινη δραστηριότητα, ενώ οι ιδιωτικές γεωτρήσεις, χωρίς σχετική αδειοδότηση πολλές φορές, εκτός της γεωργίας προμηθεύουν νερό σε βιομηχανίες και βιοτεχνίες. Στον Πίνακα 3 παρουσιάζεται η παραγωγή νερού από τη Δ.Ε.Υ.Α.Φ. και τις ιδιωτικές γεωτρήσεις. Θα πρέπει να αναφερθεί σ' αυτό το σημείο, ότι λειτουργούν γεωτρήσεις στα όρια του Δήμου Φερών για ανάγκες της Δ.Ε.Υ.Α.Μ.Β. Σύμφωνα με τη Δ.Ε.Υ.Α.Μ.Β. οι συνολικές απολήψεις γι' αυτό το σκοπό υπολογίζονται σε $2,7 \times 10^6 \text{ m}^3/\text{έτος}$ (1996).

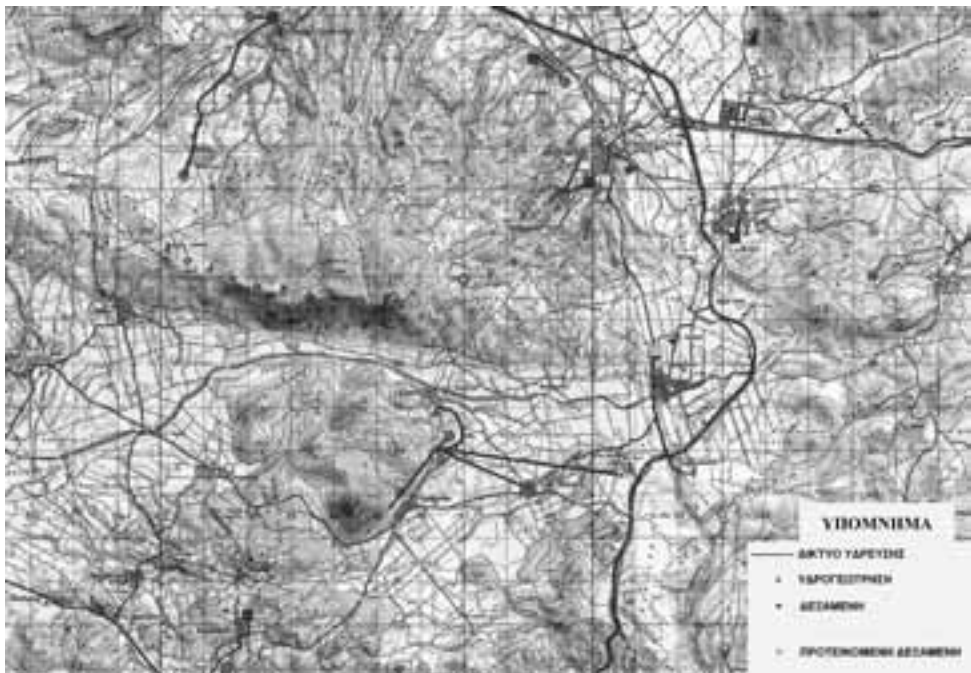
Η θέση των γεωτρήσεων της Δ.Ε.Υ.Α.Φ. και των δεξαμενών των οικισμών φαίνεται στο Σχήμα 3. Ο υπολογισμός της αντλούμενης ποσότητας νερού για τις ανάγκες της Δ.Ε.Υ.Α.Φ., κατά το έτος 2004 έγινε έμμεσα με βάση τα δεδομένα κατανάλωσης ρεύματος, ισχύος και μανομετρικού ύψους που διαθέτει η Δ.Ε.Υ.Α.Φ. Επίσης, έλαβα υπόψη μου και τα στοιχεία λειτουργίας των αντλιοστασίων (παροχή, ώρες λειτου-

γίας) όπως μου δόθηκαν από τη Δ.Ε.Υ.Α.Φ., καθώς και τις ενδείξεις των υδρομέτρων που υπάρχουν σε ορισμένες από τις δεξαμενές⁷.

Οι συνολικές ποσότητες που αντλήθηκαν για λογαριασμό της Δ.Ε.Υ.Α.Φ. υπολογίστηκαν με τον τρόπο αυτό ίσες με $1.402.000 \text{ m}^3$. Από αυτές, ποσότητα μόνο 473.135 m^3 αφορά την οικιακή κατανάλωση του Δήμου Φερών. Στην υπόλοιπη ποσότητα των 928.865 m^3 , ανήκουν άλλες ανθρώπινες δραστηριότητες, καθώς και οι απώλειες του δικτύου. Από τα $1.402.000 \text{ m}^3$, ποσότητα $1.170.000 \text{ m}^3$ αντλήθηκε από υδρευτικές γεωτρήσεις, ενώ τα υπόλοιπα 232.000 m^3 αντλήθηκαν από αρδευτικές γεωτρήσεις, που ανήκουν στη Δ.Ε.Υ.Α.Φ.

Σχήμα 3

Τρισδιάστατος τοπογραφικός χάρτης της ευρύτερης περιοχής μελέτης με τις απεικονίσεις του δικτύου ύδρευσης

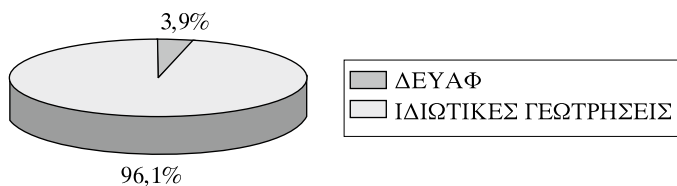

7. Ο υπολογισμός της παραγωγής νερού από τα αντλιοστάσια της Δ.Ε.Υ.Α.Φ. βασίζεται στη μεθοδολογία που προτείνεται από τους κ. Γεωργίου Π. (γεωπόνο, ΜΔΕ, Δρ. - Ε.Ε.Δ.Ι.Π. του τμήματος Γεωπονίας Α.Π.Θ.), καθώς και από τους Οικονόμου, Α., Οικονόμου, Κ., (1997). *Αντλιοστάσια. Υδραυλικές και ηλεκτρομηχανολογικές εφαρμογές*. Εκδόσεις Ρέκος, Θεσσαλονίκη.

Αντίθετα, όπως αναφέρθηκε, η απουσία ενός συλλογικού οργάνου διαχείρισης των υδατικών πόρων, καθιστά δύσκολο τον υπολογισμό των ποσοτήτων νερού που αντλούνται από τις ιδιωτικές γεωτρήσεις. Έτσι, η εκτίμηση αυτών γίνεται με βάση την παροχή τους, το χρόνο λειτουργίας τους τις τυχόν απώλειες κ.ά παραμέτρους (Πίνακες 3, 4, Σχήμα 4).

Πίνακας 3. Παραγωγή νερού από τους προμηθευτικούς φορείς του Δήμου Φερών για το 2004

ΠΡΟΜΗΘΕΥΤΙΚΟΙ ΦΟΡΕΙΣ	2004	
		m ³ /έτος
Δ.Ε.Υ.Α.Φ.	m ³ /έτος	1.402.000
	Ποσοστό	3,9%
ΙΔΙΩΤΙΚΕΣ ΓΕΩΤΡΗΣΕΙΣ	m ³ /έτος	34.200.000
	Ποσοστό	96,1%
ΣΥΝΟΛΟ	m ³ /έτος	35.602.000
	Ποσοστό	100%

Σχήμα 4. Παραγωγή νερού στο Δήμο Φερών το 2004

Πίνακας 4. Παραγωγή νερού από τα αντλιοστάσια της Δ.Ε.Υ.Α.Φ., το 2004, για κάθε Δ.Δ.

ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΝΕΡΟΥ	
	Παραγωγή σε m ³
ΔΗΜΟΣ ΦΕΡΩΝ	1.402.000
Δ.Δ. ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ	769.000
Δ.Δ. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ	270.000
Δ.Δ. ΑΕΡΙΝΟΥ	101.000
Δ.Δ. Μ. ΠΕΡΙΒΟΛΑΚΙΟΥ	52.000
Δ.Δ. ΠΕΡΙΒΑΛΕΠΤΟΥ	210.000

7. Κατανάλωση νερού και υδάτινες χρήσεις

7.1. Γενικά

Η συνολική κατανάλωση νερού στο Δήμο Φερών περιλαμβάνει τις ακόλουθες επιμέρους χρήσεις:

- Οικιακή κατανάλωση
- Δημόσια και Δημοτική κατανάλωση
- Κατανάλωση εμπορικών καταστημάτων
- Γεωργική κατανάλωση
- Κτηνοτροφική κατανάλωση
- Βιομηχανική-Βιοτεχνική κατανάλωση
- Κατανάλωση για άλλες χρήσεις
- Απώλειες

Συνήθως, οι διάφορες συνιστώσες της κατανάλωσης νερού εκφράζονται με το δείκτη της μέσης ημερήσιας κατανάλωσης ανά κάτοικο (lt/κάτοικο/ημέρα). Στον ελληνικό χώρο, οι τυπικές τιμές της οικιακής κατανάλωσης κυμαίνονται από 150 lt/κάτ/ημ για μικρούς οικισμούς, μέχρι 250 lt/κάτ/ημ, με μέση τιμή τα 200 lt/κάτ/ημ. Ειδικά για τουριστικές εγκαταστάσεις και νοσοκομεία, η κατά κεφαλή κατανάλωση θεωρείται αυξημένη στα όρια των 300-600 lt/κάτ/ημ.

Για λόγους ομοιομορφίας και οι βιομηχανικές καταναλώσεις, καθώς και η δημόσια ή δημοτική κατανάλωση εκφράζονται σε lt/κάτ/ημ. Η βιομηχανική κατανάλωση εξαρτάται από το είδος και την έκταση των βιομηχανιών και μπορεί να αποκτήσει ένα ευρύ φάσμα τιμών, ενώ η δημόσια κατανάλωση κυμαίνεται από 10 μέχρι 50 lt/κάτ/ημ. Η κατανάλωση πόσιμου νερού διατηρείται χρονικά σταθερή, αλλά παρουσιάζει τόσο κατά τη διάρκεια του έτους, όσο και της ημέρας διακυμάνσεις, των οποίων το εύρος επηρεάζεται από τις τοπικές συνθήκες που επικρατούν σε κάθε οικισμό. Οι παράγοντες είναι: η ηλικία του δικτύου, το επίπεδο συντήρησης του, η ποιότητα κατασκευής των οικιακών εγκαταστάσεων, η ακρίβεια των συστημάτων μέτρησης της παροχής, οι παράνομες συνδέσεις, το εφαρμοζόμενο σύστημα τιμολόγησης, οι οικονομικές δραστηριότητες της περιοχής και η διαθεσιμότητα των υδατικών πόρων.

Στην οικιακή κατανάλωση περιλαμβάνεται η κατανάλωση νερού για οικιακή χρήση που προκύπτει από τα αρχεία της Δ.Ε.Υ.Α.Φ. τόσο για το Δ.Δ. Βελεστίνου, όσο και για τα υπόλοιπα Δημοτικά Διαμερίσματα του Δήμου Φερών για το καθένα ξεχωριστά. Σ' αυτήν προστέθηκε για το 2004 και η κατανάλωση εμφιαλωμένου νερού στο Δήμο Φερών, όπως προκύπτει από τα στοιχεία των πωλήσεων στην περιοχή.

Στη δημόσια και δημοτική κατανάλωση περιλαμβάνεται η κατανάλωση νερού από σχολεία, κτίρια του Δήμου, εκκλησίες, το Κέντρο Υγείας Βελεστίνου, το Κτηνιατρείο, για άρδευση πάρκων, κατανάλωση γηπέδων κ.λπ.

Στην κατανάλωση εμπορικών καταστημάτων περιλαμβάνεται η κατανάλωση νερού από καφεενεία, ταβέρνες, εμπορικά κ.ά. καταστήματα.

Στη γεωργική κατανάλωση περιλαμβάνεται η κατανάλωση νερού από ιδιωτικές γεωτρήσεις, κυρίως, καθώς και από το δίκτυο της ύδρευσης σε μικρό ποσοστό, για την άρδευση των καλλιεργειών, των κήπων κ.λπ.

Στη κτηνοτροφική κατανάλωση περιλαμβάνεται η κατανάλωση νερού για το πότισμα των ζώων μέσω του δικτύου της Δ.Ε.Υ.Α.Φ., κυρίως.

Στη Βιομηχανική-Βιοτεχνική κατανάλωση περιλαμβάνεται η κατανάλωση των βιομηχανικών και βιοτεχνικών εγκαταστάσεων που τροφοδοτούνται με νερό από τη Δ.Ε.Υ.Α.Φ. και από ιδιωτικές γεωτρήσεις. Θα πρέπει να αναφερθεί σ' αυτό το σημείο ότι ενώ η Β' ΒΠΠΕ Βόλου ανήκει στα όρια του Δήμου Φερών, υπεύθυνη για τη μεταφορά νερού στην περιοχή είναι η Δημόσια Επιχείρηση Ύδρευσης Αποχέτευσης Μείζονος Βόλου (Δ.Ε.Υ.Α.Μ.Β.). Κατά συνέπεια, στην βιομηχανική-βιοτεχνική κατανάλωση δε συμπεριλήφθηκε η Β' ΒΠΠΕ Βόλου, εξαιτίας τόσο της έλλειψης συγκεντρωτικών στοιχείων από τη Δ.Ε.Υ.Α.Μ.Β. για τη συγκεκριμένη περιοχή, όσο και από τη διαπίστωση ότι μια τέτοια αναφορά ίσως ξέφευγε από τους σκοπούς της παρούσας εργασίας. Επομένως, σ' αυτήν την ενότητα της κατανάλωσης συμπεριλήφθηκαν οι βιομηχανίες και βιοτεχνίες που δραστηριοποιούνται μέσα στα όρια του Δήμου Φερών, εκτός της Β' ΒΠΠΕ Βόλου.

Στην κατανάλωση για άλλες χρήσεις περιλαμβάνεται η κατανάλωση νερού που δε μπορεί να συμπεριληφθεί σε κάποια από τις παραπάνω κατηγορίες (ιδιωτικές αποθήκες, οικόπεδα κ.ά.)

Στις απώλειες δικτύου περιλαμβάνονται οι ποσότητες νερού εκείνες που διαφεύγουν, λόγω θραύσεων αγωγών, μη στεγανών συνδέσεων σωληνώσεων ή ειδικών τεμαχίων, λόγω διαρροών δεξαμενών κ.λπ. Για ολόκληρο το Δήμο Φερών, αυτές υπολογίζονται στο 10%, με βάση και τη συσχέτιση παραγωγής-κατανάλωσης, που θεωρείται ένα από τα χαμηλότερα ποσοστά διαρροών δικτύου.

7.2. Μεθοδολογία υπολογισμού της κατανάλωσης νερού για κάθε επιμέρους χρήση

Οικιακή κατανάλωση

Για τον υπολογισμό της μέσης συνολικής ετήσιας κατανάλωσης για οικιακή χρήση λάβαμε υπόψη μας τις ενδείξεις των υδρομέτρων, που πήραμε από τα αρχεία της Δ.Ε.Υ.Α.Φ., μετά από επεξεργασία και διαχωρισμό των επιμέρους χρήσεων. Όπως

αναφέρθηκε και παραπάνω για το 2004 προστέθηκε και η κατανάλωση εμφιαλωμένου νερού στο Δήμο Φερών, όπως προκύπτει από τα στοιχεία πωλήσεων.

Δημόσια και δημοτική κατανάλωση

Έγινε εκτίμηση της συνολικής ετήσιας κατανάλωσης, καθώς το σύνολο σχεδόν των δημοσίων και δημοτικών κτιρίων, όπως και των αγωγών που προορίζονται για δημόσια χρήση δε διαθέτουν υδρόμετρα. Όσον αφορά τα γήπεδα, ο υπολογισμός γίνεται για μεν το στάδιο Βελεστίνου με βάση τις ώρες λειτουργίας της γεώτρησης και της παροχής της για κάθε εποχή του χρόνου, για δε τα υπόλοιπα αρδευόμενα γήπεδα κατ' εκτίμηση και με βάση την κατανάλωση του σταδίου Βελεστίνου.

Το στάδιο Βελεστίνου παίρνει το νερό που χρειάζεται από γεώτρηση της Δ.Ε.Υ.Α.Φ., η οποία χρησιμοποιείται γι' αυτό το σκοπό, όπως και για άρδευση κτημάτων κοντά στο Βελεστίνο, κατά τους καλοκαιρινούς μήνες κυρίως. Κάτι αντίστοιχο συμβαίνει και με το γήπεδο του Αγ. Γεωργίου, ενώ το γήπεδο Αερινού διαθέτει δική του γεώτρηση. Το γήπεδο Χλόης ποτίζεται με νερό του δικτύου ύδρευσης. Τα υπόλοιπα γήπεδα (Ελευθεροχωρίου, Περιβλέπτου, Μικρού Περιβολακίου) δε διαθέτουν χλοοτάπητα και εκτός αυτού δεν υπάρχουν και αθλητικοί σύλλογοι που να αγωνίζονται σ' αυτά, ώστε η κατανάλωση νερού να είναι μηδενική.

Με βάση τη διακύμανση της δημόσιας κατανάλωσης που αναφέρεται στα Πρότυπα Τεύχη για τα Περιφερειακά Έργα (10-50 lt/κάτ/ημ)⁸ και λαμβάνοντας υπόψη τις τοπικές συνθήκες, η δημόσια και δημοτική κατανάλωση υπολογίστηκε για το Δ.Δ. Βελεστίνου, που διαθέτει το σύνολο σχεδόν των υπηρεσιών του Δήμου Φερών, στην τιμή 20 lt/ημ/κάτ, ενώ για τα υπόλοιπα Δ.Δ. οι υπολογισμοί έγιναν με την ελάχιστη τιμή των 10 lt/ημ/κάτ.

Κατανάλωση εμπορικών καταστημάτων

Στον υπολογισμό της συνολικής ετήσιας κατανάλωσης, που προορίζεται για εμπορική χρήση, λάβαμε υπόψη μας τα υδρόμετρα, από τα αρχεία της Δ.Ε.Υ.Α.Φ.

Γεωργική κατανάλωση

Ο υπολογισμός της ετήσιας κατανάλωσης νερού για άρδευση των καλλιεργειών προκύπτει έμμεσα, με βάση τα στοιχεία της τελευταίας απογραφής της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (2004) που αφορούν το είδος των καλλιεργειών και τις αρδευόμενες εκτάσεις ανά καλλιέργεια.

8. Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών & Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (2003). *Οδηγός Επίβλεψης Μελετών και Κατασκευών. Επίβλεψη μελετών - Υδραυλικά Έργα*, Αθήνα.

Στην παρούσα διατριβή επιλέχτηκαν δύο μέθοδοι⁹: η συνδυασμένη μέθοδος Penman-Monteith, πιο σύνθετη από όλες και από την μέχρι τώρα εφαρμογή της δείχνει να είναι η ακριβέστερη όλων, και η μεθοδολογία που προτείνεται σε υπουργική απόφαση δημοσιευμένη στο υπ' αριθμόν ΦΕΚ 428B/2-6-89. Με βάση το μέσο κλιματικό δείκτη του σταθμού Βελεστίνου (Μ.Ο. 50 ετών), το μέσο βροχομετρικό ύψος για τη διάρκεια της αρδευτικής περιόδου (Απρίλιος-Σεπτέμβριος) είναι 151,8 mm, ενώ η χρήσιμη βροχή 89,07 mm. Με βάση τη χρήσιμη βροχή και τις αρδευόμενες εκτάσεις υπολογίστηκε η ποσότητα νερού που προέρχεται από τη βροχή κατά την αρδευτική περίοδο και η οποία συμβάλλει στην κάλυψη των αναγκών της καλλιέργειας σε νερό.

Κτηνοτροφική κατανάλωση

Ο υπολογισμός της ετήσιας κατανάλωσης νερού στην κτηνοτροφία προκύπτει με έμμεσο τρόπο και με βάση τα στοιχεία της τελευταίας απογραφής της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας (2004), που αφορούν το είδος και τον αριθμό των ζώων μέσα στα όρια του Δήμου. Με βάση αυτά και λαμβάνοντας υπόψη τη μέση ειδική κτηνοτροφική κατανάλωση ανά είδος ζώου, υπολογίζεται η ετήσια κατανάλωση για κάθε Δημοτικό Διαμέρισμα και η συνολική ετήσια κατανάλωση για όλο το Δήμο Φερών.

Βιομηχανική-Βιοτεχνική κατανάλωση

Ο υπολογισμός της συνολικής ετήσιας κατανάλωσης για βιομηχανική-βιοτεχνική χρήση γίνεται με βάση τα υδρόμετρα για όσες από τις βιομηχανίες-βιοτεχνίες είναι συνδεδεμένες στο δίκτυο ύδρευσης του Δήμου Φερών, ενώ για όσες διαθέτουν ιδιωτική γεώτρηση ή κάνουν χρήση του νερού της γεώτρησης της Δ.Ε.Υ.Α.Φ. (Άγιος Γεώργιος)

9. Λόγω της δυσκολίας υπολογισμού της γεωργικής κατανάλωσης επιλέχτηκαν δυο μέθοδοι υπολογισμού με στόχο τη διασταύρωση των αποτελεσμάτων, όπως προκύπτουν από τη βιβλιογραφία: Τερζίδης, Γ.Α., Παπαζαφειρίου, Ζ.Γ., (1997). *Γεωργική Υδραυλική*. Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη.

Λαλάγκα, Α., (1997). *Συγκριτική αξιολόγηση των διαφόρων μεθόδων εκτίμησης της εξατμισοδιαπνοής αναφοράς*. Διπλωματική Μεταπτυχιακή Διατριβή, Σχολή Γεωτεχνικών Επιστημών, τμήμα Γεωπονίας, Θεσσαλονίκη.

Γεωργίου, Π., Παπαμιχαήλ, Δ., Παπαζαφειρίου, Ζ., (2000). «Συγκριτική αξιολόγηση των μεθόδων Penman και Penman-Monteith με τη βοήθεια εκτιμήσεων εξατμισοδιαπνοής αναφοράς στην Ελλάδα». Πρακτικά 5ου Πανελληνίου επιστημονικού συνεδρίου Μετεωρολογίας-Κλιματολογίας Φυσικής της Ατμόσφαιρας, Θεσσαλονίκη.

Αφτιάς, Ε., Τσιαχρής, Α., (1999). *Εκτίμηση υδατικών αναγκών άρδευσης-ύδρευσης λεκάνης Σαριγιάδ. Ερευνητικό πρόγραμμα - Εκτίμηση και διαχείριση υδατικών πόρων λεκάνης Σαριγιάδ Ν. Κοζάνης. Α' φάση, Τεύχος V*, Αθήνα.

Μιχαλοπούλου, Χ., (2004). *Νομοθεσία για το περιβάλλον*. Εκδόσεις Ζήτη, Θεσσαλονίκη.

γίνεται εκτίμηση, με βάση τα στοιχεία που έχουν οι επιχειρήσεις και που αφορούν το χρόνο λειτουργίας της γεώτρησης, την παροχή κ.λπ.

Κατανάλωση για άλλες χρήσεις

Ο υπολογισμός της συνολικής ετήσιας κατανάλωσης για άλλες χρήσεις γίνεται με βάση τα υδρόμετρα, από τα αρχεία της Δ.Ε.Υ.Α.Φ.

Απώλειες

Με βάση τη βιβλιογραφία, οι συνολικές απώλειες δικτύου σε ελληνικές πόλεις είναι κατά κανόνα αρκετά υψηλές και κυμαίνονται μεταξύ 20-40%, ενώ διεθνώς, απώλειες μέχρι 15% χαρακτηρίζουν δίκτυα σε καλή κατάσταση¹⁰. Για το δίκτυο του Δήμου Φερών, σύμφωνα με τη Δ.Ε.Υ.Α.Φ., αλλά και με βάση τη συσχέτιση παραγωγής-κατανάλωσης νερού, οι απώλειες θεωρήθηκαν ίσες με 10%.

8. Κατανάλωση νερού το 2004 στο Δήμο Φερών

Οικιακή κατανάλωση νερού

Πίνακας 5. Οικιακή κατανάλωση νερού και ειδική αστική κατανάλωση στο Δήμο Φερών, το 2004

	Οικιακή Κατανάλωση (lt)	Πληθυσμός (2001)	Ειδική αστική κατανάλωση (lt/ κάτοικο/ημέρα)
ΔΗΜΟΣ ΦΕΡΩΝ	473.405.000	6116	211.5
Δ.Δ. ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ	264.194.000	3659	197.3
<i>ΒΕΛΕΣΤΙΝΟ</i>	225.456.000	3270	188.4
<i>ΧΛΟΗ</i>	38.738.000	389	272.1
Δ.Δ. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ	63.475.000	939	184.7
<i>ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΣ</i>	63.475.000	939	184.7
Δ.Δ. ΑΕΡΙΝΟΥ	41.052.000	432	259.6
<i>ΑΕΡΙΝΟ</i>	41.052.000	423	265.2
<i>ΠΟΛΥΖΕΙΚΑ</i>	0	9	0.0
Δ.Δ. Μ. ΠΕΡΙΒΟΛΑΚΙΟΥ	20.868.000	274	208.1
<i>ΜΙΚΡΟ ΠΕΡΙΒΟΛΑΚΙ</i>	20.868.000	274	208.1

10. Υπουργείο Οικονομίας και Οικονομικών & Υπουργείο Περιβάλλοντος, Χωροταξίας και Δημοσίων Έργων (2003). *Οδηγός Επίβλεψης Μελετών και Κατασκευών. Επίβλεψη μελετών - Υδραυλικά Έργα*, Αθήνα.

Δ.Δ. ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ	83.816.000	812	282.0
ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟ	26.316.000	245	293.5
ΑΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ	12.819.000	131	267.4
ΕΛΕΥΘΕΡΟΧΩΡΙ	14.271.000	149	261.7
ΚΟΚΚΑΛΕΙΚΑ	7.047.000	81	237.7
ΚΟΚΚΙΝΑ	23.363.000	206	309.9

Δημόσια και Δημοτική κατανάλωση

Πίνακας 6. Κατανάλωση νερού για δημόσια-δημοτική χρήση το 2004.

ΔΗΜΟΣΙΑ ΚΑΙ ΔΗΜΟΤΙΚΗ ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ	
	Κατανάλωση σε m ³
ΔΗΜΟΣ ΦΕΡΩΝ	35.777
Δ.Δ. ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ	26.784
Δ.Δ. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ	3.437
Δ.Δ. ΑΕΡΙΝΟΥ	1.581
Δ.Δ. Μ. ΠΕΡΙΒΟΛΑΚΙΟΥ	1.003
Δ.Δ. ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ	2.972

Κατανάλωση εμπορικών καταστημάτων

Η κατανάλωση νερού για εμπορική χρήση παρουσιάζεται στον Πίνακα 7. Τα εμπορικά καταστήματα υδρεύονται εξ' ολοκλήρου από το δίκτυο της Δ.Ε.Υ.Α.Φ.

Πίνακας 7. Κατανάλωση νερού για εμπορική χρήση το 2004.

ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΕΜΠΟΡΙΚΩΝ ΚΑΤΑΣΤΗΜΑΤΩΝ	
	Κατανάλωση σε m ³
ΔΗΜΟΣ ΦΕΡΩΝ	16.318
Δ.Δ. ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ	12.075
Δ.Δ. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ	2.305
Δ.Δ. ΑΕΡΙΝΟΥ	946
Δ.Δ. Μ. ΠΕΡΙΒΟΛΑΚΙΟΥ	124
Δ.Δ. ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ	868

Κτηνοτροφική κατανάλωση

Η κατανάλωση νερού για χρήση στην κτηνοτροφία, συνολικά στο Δήμο Φερών υπολογίστηκε σε 296.700 m³/έτος. Το νερό που απαιτείται, παίρνεται εξ' ολοκλήρου

από το δίκτυο της ύδρευσης, είτε από δημοτικές ποτίστρες, είτε σε μονάδες και σταύλους συνδεδεμένα με αυτό.

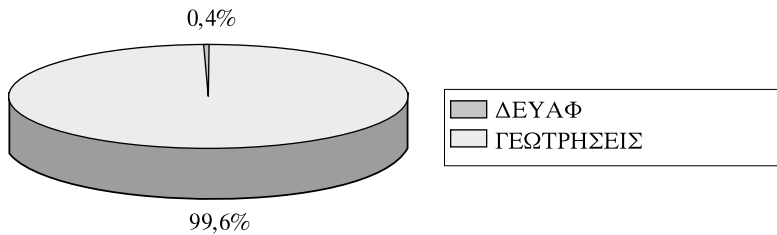
Αγροτική κατανάλωση

Από τις καλλιεργούμενες εκτάσεις στο Δήμο Φερών, το 40% είναι αρδευόμενες. Ο υπολογισμός της γεωργικής κατανάλωσης προέκυψε με βάση τα στοιχεία της Ε.Σ.Υ. για το 2004, που αφορούν το είδος των καλλιεργειών και τις αρδευόμενες εκτάσεις ανά καλλιέργεια. Η κατανάλωση νερού για κάθε Δημοτικό Διαμέρισμα του Δήμου Φερών και συνολικά, φαίνεται στον πίνακα με τη βοήθεια των δύο μεθόδων (Penman-Monteith και ΚΥΑ Φ. 16/6631/1989).

Πίνακας 8. Κατανάλωση νερού για αγροτική χρήση (σε εκατομμύρια κυβικά μέτρα), στο Δήμο Φερών, κατά το 2004

	ΜΕΘΟΔΟΣ		
	Penman-Monteith	ΚΥΑ Φ. 16/6631/1989	
		Ελάχιστο	Μέγιστο
ΔΗΜΟΣ ΦΕΡΩΝ	34,0	30,1	38,8
Δ.Δ. ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ	4,6	4,1	5,3
Δ.Δ. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ	6,0	5,6	7,3
Δ.Δ. ΑΕΡΙΝΟΥ	4,9	4,5	5,8
Δ.Δ. Μ. ΠΕΡΙΒΟΛΑΚΙΟΥ	0,9	0,9	1,2
Δ.Δ. ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ	17,6	15,0	19,2

Χρησιμοποιήθηκαν και οι δύο μέθοδοι με σκοπό την επαλήθευση των αποτελεσμάτων, γνωρίζοντας τη δυσκολία υπολογισμού της κατανάλωσης σ' αυτήν την ενότητα. Όπως φαίνεται στον Πίνακα 8, υπάρχει μια καλή προσέγγιση στις τιμές με βάση τις δύο μεθόδους. Στους πίνακες που παρουσιάζουν παρακάτω την κατανάλωση ανά Δημοτικό Διαμέρισμα χρησιμοποιήσαμε στους υπολογισμούς μας τα αποτελέσματα που προέκυψαν με βάση τη μέθοδο Penman-Monteith, ως πιο αξιόπιστα. Επίσης, από την κατανάλωση νερού για αγροτική χρήση αφαιρέθηκε εκείνη η ποσότητα νερού που προέρχεται από τα κατακρημνίσματα (χρήσιμη βροχή). Από τις ποσότητες αυτές ένα πολύ μικρό μέρος, σε σχέση με τη συνολική ποσότητα, προέρχεται από το δίκτυο της Δ.Ε.Υ.Α.Φ., ενώ το μεγαλύτερο μέρος αντλείται από τους υπόγειους υδροφόρους ορίζοντες με τη βοήθεια ιδιωτικών γεωτρήσεων (Σχήμα 5).

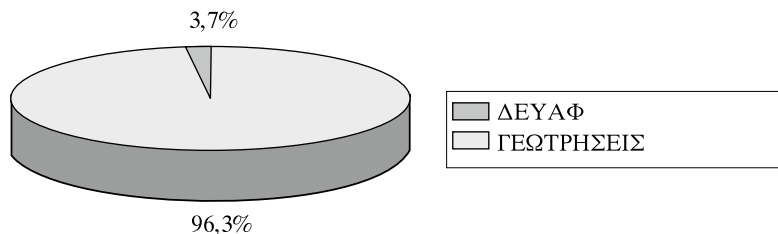
Σχήμα 5. Προέλευση του νερού για αγροτική χρήση

Βιοτεχνική-Βιομηχανική κατανάλωση

Η ενότητα αυτή χωρίστηκε σε επιμέρους υποενότητες που καλύπτουν τις βιοτεχνικές-βιομηχανικές παραγωγές σε:

1. Τρόφιμα
2. Οικοδομικά υλικά
3. Μεταλλικές κατασκευές
4. Έπιπλα
5. Άρματα μάχης
6. Αποθήκευση και επεξεργασία γεωργικών προϊόντων
7. Διάφορα προϊόντα

Η συνολική κατανάλωση σε αυτή την ενότητα για το Δήμο Φερών υπολογίστηκε σε $472.000 \text{ m}^3/\text{έτος}$. Ο κλάδος με τη μεγαλύτερη κατανάλωση νερού είναι η πολεμική βιομηχανία (άρματα μάχης), ενώ ακολουθούν οι κλάδοι των οικοδομικών υλικών και των τροφίμων. Από τις ποσότητες αυτές ένα μικρό μέρος, σε σχέση με τη συνολική ποσότητα, προέρχεται από το δίκτυο της Δ.Ε.Υ.Α.Φ., ενώ το μεγαλύτερο μέρος αντλείται από τους υπόγειους υδροφόρους ορίζοντες με τη βοήθεια ιδιωτικών γεωτρήσεων (Σχήμα 6).

Σχήμα 6. Προέλευση του νερού για Βιομηχανική-Βιοτεχνική χρήση

Κατανάλωση νερού για άλλη χρήση

Το νερό που καταναλώνεται σ' αυτή την ενότητα παίρνεται εξ' ολοκλήρου από το δίκτυο της Δ.Ε.Υ.Α.Φ.

Πίνακας 10. Κατανάλωση νερού για άλλη χρήση το 2004

ΚΑΤΑΝΑΛΩΣΗ ΓΙΑ ΑΛΛΗ ΧΡΗΣΗ	
	Κατανάλωση σε m ³
ΔΗΜΟΣ ΦΕΡΩΝ	1.447
Δ.Δ. ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ	463
Δ.Δ. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ	0
Δ.Δ. ΑΕΡΙΝΟΥ	464
Δ.Δ. Μ. ΠΕΡΙΒΟΛΑΚΙΟΥ	365
Δ.Δ. ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ	115

Απώλειες

Πίνακας 11. Απώλειες του δικτύου, το 2004

ΑΠΩΛΕΙΕΣ ΤΟΥ ΔΙΚΤΥΟΥ	
	Σε m ³
ΔΗΜΟΣ ΦΕΡΩΝ	140.200
Δ.Δ. ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ	76.900
Δ.Δ. ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟΥ	27.000
Δ.Δ. ΑΕΡΙΝΟΥ	10.100
Δ.Δ. Μ. ΠΕΡΙΒΟΛΑΚΙΟΥ	5.200
Δ.Δ. ΠΕΡΙΒΛΕΠΤΟΥ	21.000

ΔΗΜΟΣ ΦΕΡΩΝ

Η κατανάλωση νερού για κάθε μία ενότητα στο Δήμο Φερών, παρουσιάζεται στον Πίνακα 12.

Πίνακας 12. Κατανάλωση νερού σε m³/έτος και ποσοστό %, για τις διάφορες ενότητες κατά το έτος 2004

Ενότητες κατανάλωσης	2004	
		m ³ /έτος
Οικιακή κατανάλωση	m ³ /έτος	473.405
	Ποσοστό	1,5%
Δημόσια και Δημοτική	m ³ /έτος	35.777
	Ποσοστό	0,1%
Εμπορική	m ³ /έτος	16.318
	Ποσοστό	0,1%
Γεωργική	m ³ /έτος	29.740.139
	Ποσοστό	95,4%
Κτηνοτροφική	m ³ /έτος	296.734
	Ποσοστό	1,0%
Βιομηχανική-Βιοτεχνική	m ³ /έτος	472.419
	Ποσοστό	1,5%
Άλλες χρήσεις	m ³ /έτος	1.447
	Ποσοστό	0,0%
Απώλειες	m ³ /έτος	140.200
	Ποσοστό	0,4%
Σύνολο	m ³ /έτος	31.176.439
	Ποσοστό	100%

Δ.Δ. ΒΕΛΕΣΤΙΝΟΥ

Η κατανάλωση νερού για κάθε μία ενότητα¹¹ παρουσιάζεται στον Πίνακα 13.

11. Αναλυτικά η κατανάλωση νερού για κάθε Δημοτικό Διαμέρισμα στη Διατριβή Ειδίκευσής μου: *Σημερινή κατάσταση και μελλοντικές τάσεις αστικής κατανάλωσης νερού στο Δήμο Φερών Ν. Μαγνησίας*, σελ. 147.

Πίνακας 13. Κατανάλωση νερού σε m^3 /έτος και ποσοστό %, για τις διάφορες ενότητες κατά το έτος 2004

Ενότητες κατανάλωσης	2004	
		m^3 /έτος
Οικιακή κατανάλωση	m^3 /έτος	264.194
	Ποσοστό	5,8%
Δημόσια και Δημοτική	m^3 /έτος	26.784
	Ποσοστό	0,6%
Εμπορική	m^3 /έτος	12.075
	Ποσοστό	0,3%
Γεωργική	m^3 /έτος	3.987.109
	Ποσοστό	87,9%
Κτηνοτροφική	m^3 /έτος	98.250
	Ποσοστό	2,2%
Βιομηχανική-Βιοτεχνική	m^3 /έτος	69.504
	Ποσοστό	1,5%
Άλλες χρήσεις	m^3 /έτος	463
	Ποσοστό	0,0%
Απώλειες	m^3 /έτος	76.900
	Ποσοστό	1,7%
Σύνολο	m^3 /έτος	4.535.279
	Ποσοστό	100%

9. Συμπεράσματα

Από την επεξεργασία των στοιχείων για την κατανάλωση νερού στο Δήμο Φερών το 2004 προκύπτουν τα εξής συμπεράσματα:

- Κύριοι προμηθευτικοί φορείς του Δήμου Φερών είναι η Δ.Ε.Υ.Α.Φ. και ένα πλήθος ιδιωτικών γεωτρήσεων. Οι συνολικές ποσότητες νερού που απολήπτονται κάθε έτος ανέρχονται σε 35,6 εκατομμύρια m^3 . Από αυτή την ποσότητα ένα μικρό μέρος μόνο (3,9%) παράγεται από τα αντλιοστάσια της Δ.Ε.Υ.Α.Φ., ενώ η συντριπτική πλειοψηφία (96,1%) παράγεται από ιδιωτικές γεωτρήσεις. Σ' αυτές τις ποσότητες πρέπει να προστεθούν και οι ποσότητες που παράγονται από γεωτρήσεις της Δ.Ε.Υ.Α.Μ.Β. για την ύδρευση του Βόλου και που ανέρχονται σε 2,7 εκατομμύρια m^3 .
- Η *χρήσιμη βροχή* συνολικά στο Δήμο Φερών ισοδυναμεί με 4,3 εκατομμύρια m^3 περίπου.
- Από τις *ιδιωτικές γεωτρήσεις* παράγονται 34,2 εκατομμύρια m^3 και προορίζονται κυρίως για την γεωργία και δευτερευόντως για τη βιομηχανία-βιοτεχνία.

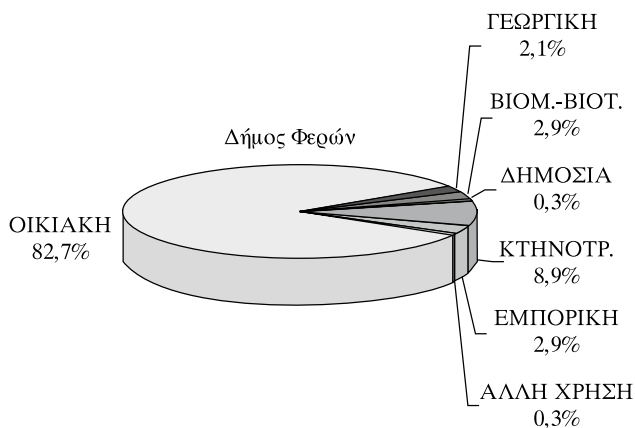
- Για τις ανάγκες της γεωργίας απαιτούνται κάθε χρόνο περίπου 34 εκατομμύρια m^3 . Αν αφαιρεθεί η ισοδύναμη ποσότητα της χρήσιμης βροχής, προκύπτει ότι καταναλώνονται από τις γεωτρήσεις και το δίκτυο της Δ.Ε.Υ.Α.Φ. περίπου 29,7 εκατομμύρια m^3 ετησίως για αυτό το σκοπό.
- Η συντριπτική πλειοψηφία του νερού που καταναλώνεται στο Δήμο Φερών προορίζεται για αγροτική χρήση (95,4%) ενώ ακολουθούν η οικιακή (1,5%) και η βιομηχανική-βιοτεχνική (1,5%). Σημαντικό ποσοστό επίσης προορίζεται για την κτηνοτροφία (1,0%).
- Τα ποσοστά για την γεωργία, για κάθε Δ.Δ. ξεχωριστά, κυμαίνονται από 87,9% για το Δ.Δ. Βελεστίνου έως 98,7% για το Δ.Δ. Περιβλέπτου, το οποίο έχει στην περιοχή του τις μισές περίπου αρδευόμενες εκτάσεις του Δήμου Φερών και πάνω από το 50% της κατανάλωσης νερού για αγροτική χρήση σε ολόκληρο το Δήμο.
- Ελάχιστη ποσότητα, σε σχέση με τη συνολική κατανάλωση νερού για αγροτική χρήση, προέρχεται από το δίκτυο της Δ.Ε.Υ.Α.Φ. (0,4%), ενώ η συντριπτική πλειοψηφία (99,6%) αντλείται από τους υπόγειους υδροφόρους ορίζοντες, με τη χρήση ιδιωτικών γεωτρήσεων.
- Η ειδική αστική κατανάλωση συνολικά για το Δήμο Φερών είναι 211,5 $lt/κάτ/ημ$, τιμή που συμφωνεί με τις τιμές που δίνονται για μικρούς οικισμούς και ημιαστικές περιοχές. Οι τιμές κυμαίνονται από 184,7 $lt/κάτ/ημ$ στον Άγιο Γεώργιο έως 309,9 $lt/κάτ/ημ$ στην Κοκκίνα. Οι διαφορές οφείλονται στο γεγονός ότι σε πολλούς οικισμούς του Δήμου οι οικίες διαθέτουν αυλές, κήπους, αποθήκες κ.ά, όπου χρησιμοποιείται νερό από το κοινό υδρόμετρο της οικίας, με αποτέλεσμα να φαίνεται, χωρίς πραγματικά να είναι, μεγάλη οικιακή κατανάλωση. Το φαινόμενο αυτό παρατηρείται κυρίως σε όλους τους οικισμούς του Δ.Δ. Περιβλέπτου, στη Χλόη και στο Αερινό.
- Η κατανάλωση εμφιαλωμένου νερού στο Δήμο Φερών, σύμφωνα με τις πωλήσεις στην περιοχή, υπολογίστηκε ίση με 270.000 lt ετήσια, για το 2004. Αντιστοιχούν σε 45 lt περίπου ετήσια ανά κάτοικο του Δήμου Φερών.
- Όπως είναι αναμενόμενο, η οικιακή κατανάλωση αυξάνει με τον πληθυσμό, με το Βελεστίνο να καταναλώνει τη μεγαλύτερη ποσότητα γι' αυτό το σκοπό και με μόνη εξαίρεση στον κανόνα το Μικρό Περιβολάκι που αν και εμφανίζεται με πληθυσμό μεγαλύτερο από εκείνο του Περιβλέπτου και της Κοκκίνας, εντούτοις παρουσιάζει μικρότερη κατανάλωση για οικιακή χρήση.
- Η Δημόσια και Δημοτική κατανάλωση υπολογίστηκε για το 2004 ίση προς 35.777 m^3 , με την μεγαλύτερη κατανάλωση να παρουσιάζεται στο Δ.Δ. Βελεστίνου.
- Η πλειονότητα των εμπορικών καταστημάτων βρίσκεται στην έδρα του Δήμου στο Βελεστίνο, με επακόλουθο η μεγαλύτερη κατανάλωση γι' αυτό το σκοπό να καταγράφεται στο Δ.Δ. Βελεστίνου (74% της συνολικής). Τη μικρότερη εμπορική

- δραστηριότητα φαίνεται να έχει το Δ.Δ. Μικρού Περιβολακίου (0,8% της συνολικής).
- Η κατανάλωση νερού για την *κτηνοτροφία* αυξάνει φυσικά με τον αριθμό των ζώων. Το Δ.Δ. Βελεστίνου παρουσιάζει τη μεγαλύτερη κατανάλωση σ' αυτόν τον τομέα (33,1% της συνολικής), ακολουθεί το Δ.Δ. Περιβλέπτου (30,6% της συνολικής), ενώ το Δ.Δ. με τη μικρότερη κτηνοτροφική δραστηριότητα είναι το Δ.Δ. Αερινού (6,0% της συνολικής).
 - Τη μεγαλύτερη *βιομηχανική-βιοτεχνική* δραστηριότητα, σύμφωνα με την κατανάλωση νερού, εμφανίζει να έχει η περιοχή του Δ.Δ. Αγίου Γεωργίου (85,2% της συνολικής) με το εργοστάσιο αρμάτων να ανήκει στα όρια του και άλλες μικρές βιοτεχνίες, ενώ μηδενική βιομηχανική-βιοτεχνική δραστηριότητα, σύμφωνα πάντα με την κατανάλωση νερού, εμφανίζει να έχει η περιοχή του Δ.Δ. Μικρού Περιβολακίου.
 - Ο κλάδος της βιομηχανίας-βιοτεχνίας με τη μεγαλύτερη κατανάλωση νερού είναι η *πολεμική βιομηχανία* (84,7% της συνολικής), και ακολουθούν οι κλάδοι των *οικοδομικών υλικών* (12,0% της συνολικής) και των *τροφίμων* (2,2% της συνολικής). Αντίθετα οι κλάδοι των *επίπλων* (0,1%) και των *μεταλλικών κατασκευών* (0,1%) παρουσιάζουν την μικρότερη κατανάλωση.
 - Το 96,3% του νερού που απαιτείται για τη *βιομηχανία-βιοτεχνία* αντλείται από τους υπόγειους υδροφόρους ορίζοντες με τη βοήθεια ιδιωτικών γεωτρήσεων και ένα μικρό μόνο μέρος (3,7%) προέρχεται από το δίκτυο της Δ.Ε.Υ.Α.Φ.
 - Η κατανάλωση νερού για *άλλη χρήση* (ιδιωτικές αποθήκες, πλύσιμο γεωργικών μηχανημάτων, ιδιωτικοί χώροι αναψυχής κ.λπ.) αποτελεί ένα πολύ μικρό μέρος της συνολικής κατανάλωσης στο Δήμο Φερών (σχεδόν μηδενική).
 - Ανάλογες με τις ποσότητες νερού, που παράγονται από τα αντλιοστάσια της Δ.Ε.Υ.Α.Φ., είναι και οι *απώλειες* του δικτύου, οι οποίες υπολογίστηκαν ως 10% δηλαδή περίπου 140.000 m³ ετήσια.
 - Παρατηρείται μια *απόκλιση* των ποσοτήτων του νερού που παράχθηκαν το 2004 για το δίκτυο της Δ.Ε.Υ.Α.Φ. και των ποσοτήτων του νερού που καταναλώθηκαν το ίδιο έτος, με βάση τους υπολογισμούς που έγιναν παραπάνω. Η διαφορά αυτή είναι της τάξης των 300.000 m³ ετήσια (παραγωγή 1.402.000 m³ - κατανάλωση 1.105.000 m³ περίπου). Η διαφορά αυτή οφείλεται σύμφωνα και με τους υπαλλήλους της Δ.Ε.Υ.Α.Φ. σε επιπλέον διαρροές του δικτύου (μεγαλύτερες του 10% που έγιναν οι υπολογισμοί), σε περιπτώσεις καθαρισμού των αγωγών και των δεξαμενών και σε έργα συντήρησης, όπου συχνά απαιτείται άδειασμα των δεξαμενών, στις παράνομες συνδέσεις και τέλος στα χαλασμένα υδρόμετρα, που δεν μετράνε τις ακριβείς ποσότητες νερού που καταναλώνονται.

10. Χρήσεις νερού στο Δήμο Φερών με βάση τις καταστάσεις της Δ.Ε.Υ.Α.Φ. το 2004

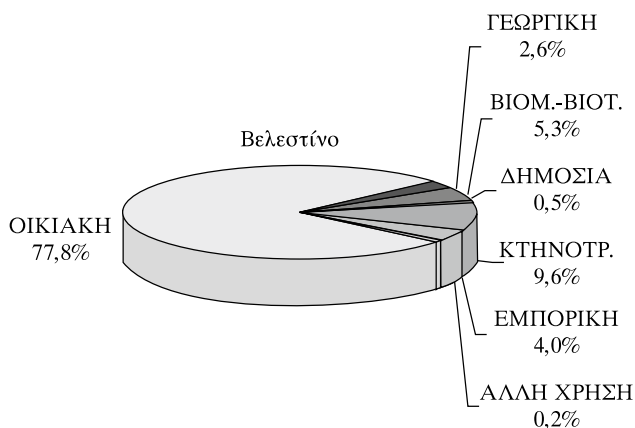
Δήμος Φερών

Με βάση τα υδρόμετρα της Δ.Ε.Υ.Α.Φ. για το 2004, έγινε ο διαχωρισμός των επιμέρους χρήσεων συνολικά για το Δήμο Φερών και για το Βελεστίνο και τα αποτελέσματα παρουσιάζονται παραστατικά στα Σχήματα 7 και 8.

Σχήμα 7. Χρήσεις νερού στο Δήμο Φερών, με βάση τις καταστάσεις της Δ.Ε.Υ.Α.Φ., για το 2004

Βελεστίνο

Σχήμα 8. Χρήσεις νερού στο Βελεστίνο, με βάση τις καταστάσεις της Δ.Ε.Υ.Α.Φ., για το 2004

Διακύμανση της κατανάλωσης νερού στο Δήμο Φερών κατά τη διάρκεια του έτους

Γενικά

Θεωρούμε σημαντικό το στοιχείο της μέσης ημερήσιας ειδικής κατανάλωσης που προκύπτει για τις διάφορες εποχές του έτους, αφού αυτή μπορεί να αποτελέσει δείκτη της εποχιακής δραστηριότητας των κατοίκων του Δήμου και έναν έμμεσο υπολογισμό της πραγματικής αστικής κατανάλωσης, που προκύπτει στις εποχές κατά τις οποίες παύει η άρδευση των κήπων των οικιών. Σ' αυτήν μας της την προσπάθεια αξιολογήσαμε τις καταγραφές υδρομέτρων της Δ.Ε.Υ.Α.Φ. για μια σειρά 5 ετών, όπου αυτό ήταν εφικτό ή μικρότερη σειρά ετών όταν δεν είχαμε διαθέσιμα στοιχεία. Τα στοιχεία που προέκυψαν δείχνουν παραστατικά και τις τάσεις που επικρατούν στην περιοχή.

Δήμος Φερών

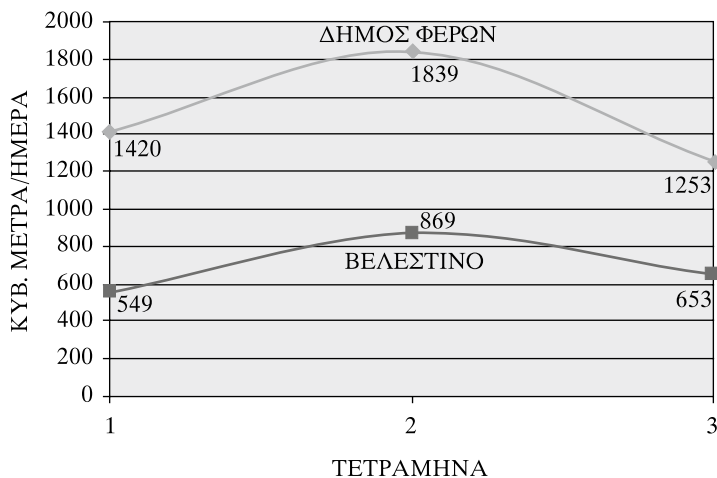
Η κατανάλωση νερού παρουσιάζει διακύμανση κατά τη διάρκεια του έτους. Έτσι, με βάση τα υδρόμετρα της Δ.Ε.Υ.Α.Φ., προκύπτει ότι κατά μέσο όρο στο Δήμο Φερών καταναλώνονται $1504 \text{ m}^3/\text{ημέρα}$ (4ετής μέσος όρος). Η κατανάλωση αυτή κυμαίνεται από $1253 \text{ m}^3/\text{ημέρα}$ κατά το 3^ο τετράμηνο του έτους (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος) έως $1839 \text{ m}^3/\text{ημέρα}$ κατά την καλοκαιρινή περίοδο (Μάιος-Αύγουστος). Κατά το 1^ο τετράμηνο του έτους (Ιανουάριος-Απρίλιος) η κατανάλωση ανέρχεται σε $1420 \text{ m}^3/\text{ημέρα}$ (3ετής μέσος όρος).

Όσον αφορά τις επιμέρους χρήσεις, οι περισσότερες παρουσιάζουν διακύμανση στη διάρκεια του έτους, με εξαιρέσεις τη βιομηχανική-βιοτεχνική κατανάλωση που παραμένει σχετικά σταθερή όλες τις εποχές του χρόνου και την κτηνοτροφική, με μικρή διακύμανση. Η οικιακή κατανάλωση, που αποτελεί όπως είδαμε τη συντριπτική πλειοψηφία της κατανάλωσης με βάση τα υδρόμετρα, υπολογίστηκε για όλο το έτος ίση με $1246 \text{ m}^3/\text{ημέρα}$ και μεταβάλλεται σημαντικά στη διάρκεια του χρόνου (4ετής μέσος όρος). Κυμαίνεται από $1012 \text{ m}^3/\text{ημέρα}$ το 3^ο τετράμηνο του έτους (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος) έως $1529 \text{ m}^3/\text{ημέρα}$ κατά την καλοκαιρινή περίοδο (Μάιος-Αύγουστος). Κατά το 1^ο τετράμηνο του έτους (Ιανουάριος-Απρίλιος) η κατανάλωση υπολογίστηκε ίση με $1197 \text{ m}^3/\text{ημέρα}$ (3ετής μέσος όρος).

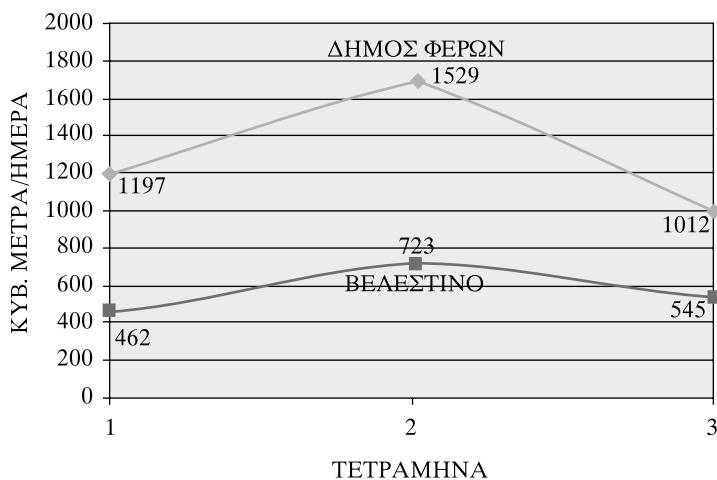
Βελεστίνο

Η κατανάλωση νερού στην πόλη του Βελεστίνου, με βάση τα υδρόμετρα, υπολογίστηκε κατά μέσο όρο $679 \text{ m}^3/\text{ημέρα}$ (5ετής μέσος όρος). Η κατανάλωση αυτή κυμαίνεται από $549 \text{ m}^3/\text{ημέρα}$ κατά το 1^ο τετράμηνο του έτους (Ιανουάριος-Απρίλιος) έως $869 \text{ m}^3/\text{ημέρα}$ κατά την καλοκαιρινή περίοδο (Μάιος-Αύγουστος). Κατά το 3^ο τετράμηνο του έτους (Σεπτέμβριος-Δεκέμβριος) η κατανάλωση ανέρχεται σε $653 \text{ m}^3/\text{ημέρα}$.

ημέρα (Ζετής μέσος όρος). Για τις επιμέρους χρήσεις ισχύουν τα ίδια συμπεράσματα με τη διακύμανση της κατανάλωσης συνολικά στο Δήμο Φερών. Για οικιακή χρήση καταναλώνονται κατά μέσο όρο καθημερινά, ποσότητα 566 m^3 (Ζετής μέσος όρος). Αυτή κατανέμεται ως εξής: 462 m^3 /ημέρα κατά το 1^ο τετράμηνο, 723 m^3 /ημέρα το 2^ο τετράμηνο και 545 m^3 /ημέρα το 3^ο τετράμηνο(Ζετής μέσος όρος).

Σχήμα 9. Διακύμανση της συνολικής κατανάλωσης στη διάρκεια του έτους

Σχήμα 10. Διακύμανση της οικιακής κατανάλωσης στη διάρκεια του έτους

11. Εκτίμηση τάσεων μελλοντικής κατανάλωσης νερού στο Δήμο Φερών

Γενικά

Από τη στατιστική αξιολόγηση των καταναλώσεων νερού στους διάφορους τομείς κατανάλωσης (χρήσεις) που πραγματοποιήσαμε για την τελευταία πενταετία, όπου αυτό ήταν δυνατό και δημιουργώντας ανάλογες μελέτες για τις επόμενες πενταετίες, έχουμε τη δυνατότητα να προβλέψουμε με μεγάλη προσέγγιση το ρυθμό και τις μελλοντικές τάσεις κατανάλωσης νερού στο Δήμο Φερών. Γεγονός που μπορεί να βοηθήσει σημαντικά στο μεσοπρόθεσμο και στρατηγικό σχεδιασμό ορθολογικής ανάπτυξης της περιοχής του Δήμου Φερών. Ακόμη, να εντοπίσει περιοχές με σημαντικά και οικονομικά προβλήματα που θα επιτρέψει στους τοπικούς Ο.Τ.Α. και στην πολιτεία να εφαρμόσει προγράμματα κοινωνικής συνοχής και βελτίωσης των οικονομικών δεικτών στους πολίτες αυτής της περιοχής. Μ' αυτόν τον τρόπο, οι μελέτες αυτές συμβάλλουν στην πρόβλεψη σχεδιασμού και επιβολής ισόρροπης ανάπτυξης στην περιοχή και στην αναμόρφωση της οικονομικής και κοινωνικής της εικόνας και συνοχής της.

Επειδή τα αξιόπιστα στοιχεία που είχαμε στη διάθεσή μας δεν υπερβαίνουν κατά πολύ την πενταετία, γι' αυτό και δεν προχωρήσαμε στη στατιστική αξιολόγηση των καταναλώσεων προηγούμενων πενταετιών, αλλά προχωρήσαμε στον υπολογισμό και την εκτίμηση των τάσεων μελλοντικής κατανάλωσης νερού στο Δήμο Φερών, χρησιμοποιώντας συναρτήσεις μαθηματικής προσέγγισης και πρόβλεψης. Οι μελλοντικές τάσεις της κατανάλωσης νερού στο Δήμο Φερών εκτιμήθηκαν με τη μέθοδο γραμμικής παλινδρόμησης του προγράμματος EXCEL. Η συνάρτηση αυτή υπολογίζει ή προβλέπει μια μελλοντική τιμή, χρησιμοποιώντας υπάρχουσες τιμές. Η προβλεπόμενη τιμή είναι η τιμή του y για μια τιμή του x . Οι γνωστές τιμές είναι υπάρχουσες τιμές x και y .

Η εξίσωση για τη συνάρτηση είναι

$$y = a + bx, \text{ όπου:}$$

$X = 0$ χρόνος

$Y = \eta$ κατανάλωση νερού

Η εκτίμηση των τάσεων για τη μελλοντική κατανάλωση νερού θα γίνει για κάθε ενότητα ξεχωριστά, συνολικά για το Δήμο Φερών και για το Δ.Δ. Βελεσίνου, καθώς αποτελεί την έδρα του Δήμου και τα συμπεράσματα που εξάγονται είναι πιο ασφαλή. Η εκτίμηση θα γίνει βασιζόμενοι στην κατανάλωση προηγούμενων ετών, οπότε υπολογίζεται η κατανάλωση για το 2010.

Δήμος Φερών

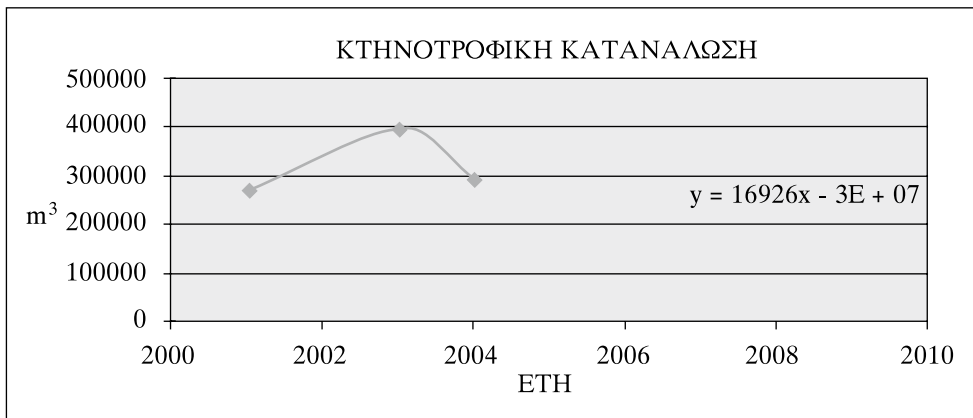
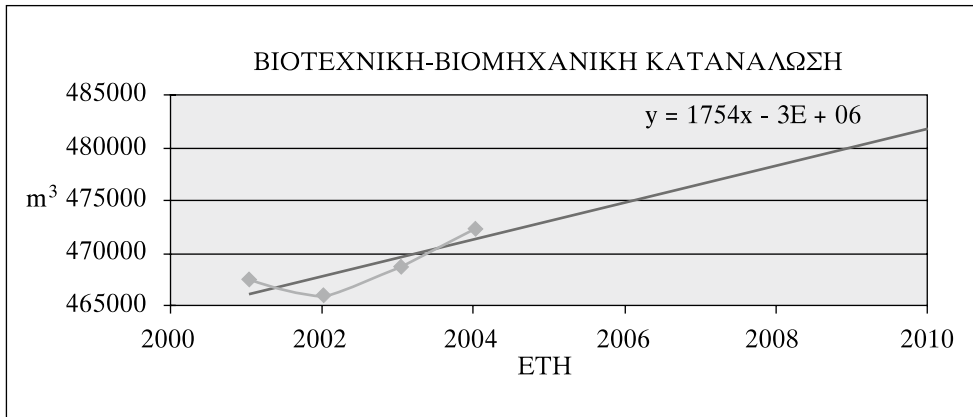
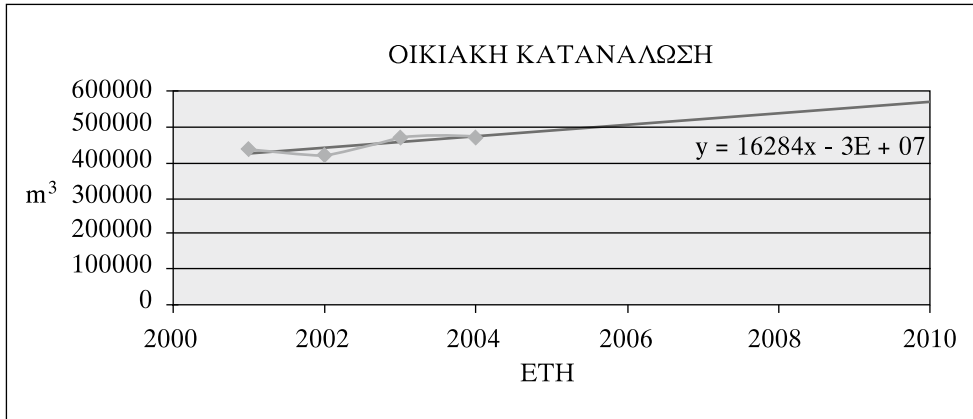
Στον Πίνακα 14, παρουσιάζεται η εκτίμηση για κάθε ενότητα και η συνολική εκτίμηση για ολόκληρο το Δήμο Φερών.

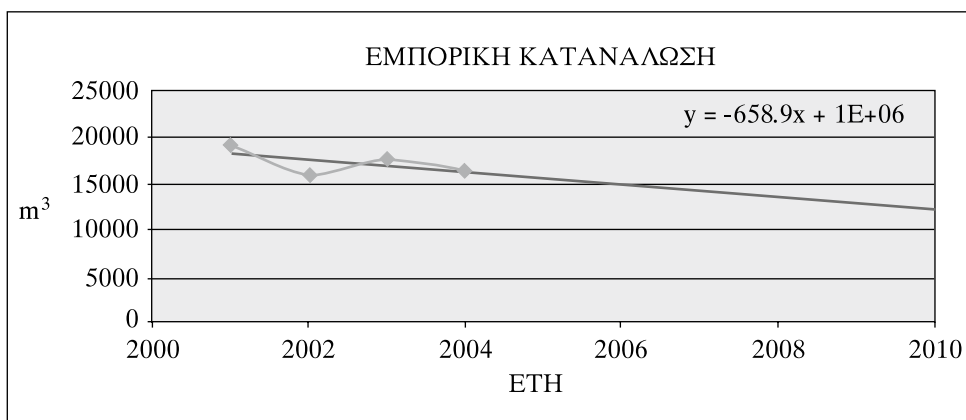
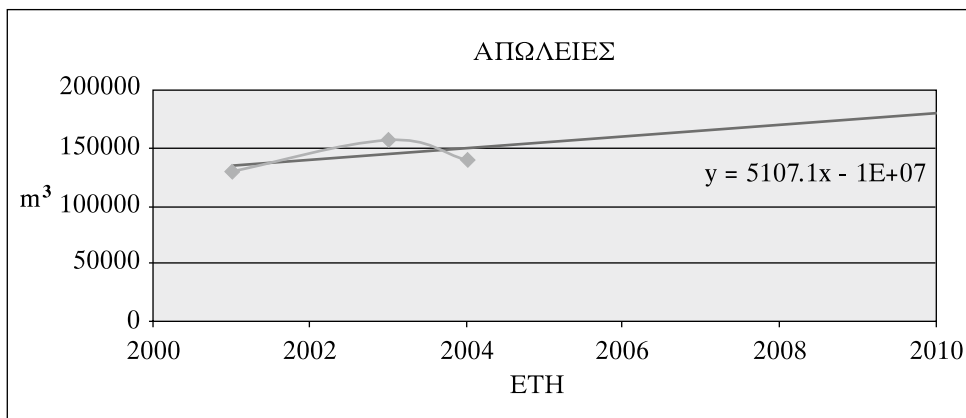
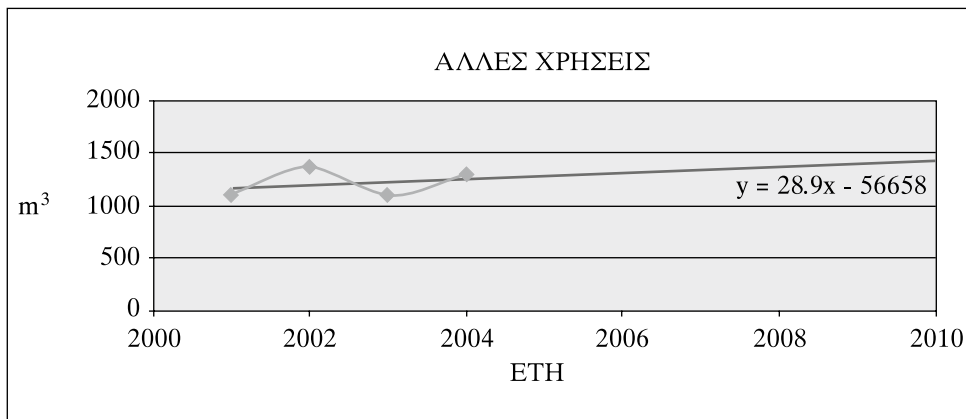
Πίνακας 14. Κατανάλωση νερού σε m³/έτος στις διάφορες ενότητες κατά το διάστημα 2001-2004, συνολικά για το Δήμο Φερών και πρόβλεψη για το 2010

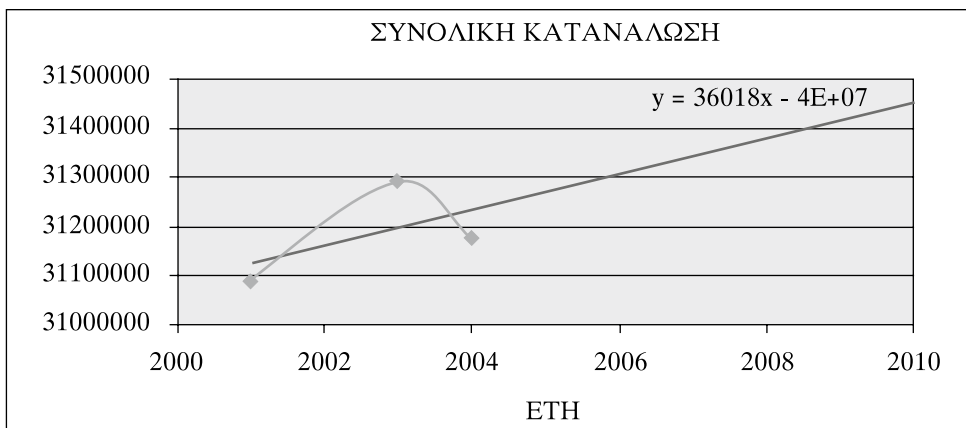
Ενότητες κατανάλωσης	Δήμος Φερών				Πρόβλεψη
	2001	2002	2003	2004	2010
Οικιακή κατανάλωση	435.915	422.209	472.576	473.405	654.573
Δημόσια και Δημοτική	35.777	35.777	35.777	35.777	35.777
Εμπορική	19.233	16.052	17.743	16.473	9.139
Γεωργική	29.740.139	29.740.139	29.740.139	29.740.139	29.740.139
Κτηνοτροφική	269.638	-	398.218	296.734	530.284
Βιομηχανική-Βιοτεχνική	467.517	465.987	468.821	472.419	490.611
Άλλη χρήση	1.102	1.372	1.091	1.292	1.576
Απώλειες	129.100	-	156.200	140.200	182.500
Σύνολο	31.098.421	-	31.290.596	31.176.439	31.644.599

Στον παραπάνω πίνακα η δημόσια και δημοτική κατανάλωση θεωρήθηκε σταθερή όλα τα χρόνια, όπως επίσης και η κατανάλωση για γεωργική χρήση, αφού διαπιστώθηκε, με βάση τα στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας, ότι οι αρδευόμενες εκτάσεις την τελευταία δεκαεπενταετία στο Δήμο Φερών δεν μεταβλήθηκαν και ούτε επομένως αναμένεται να μεταβληθούν τα επόμενα 6-7 χρόνια.

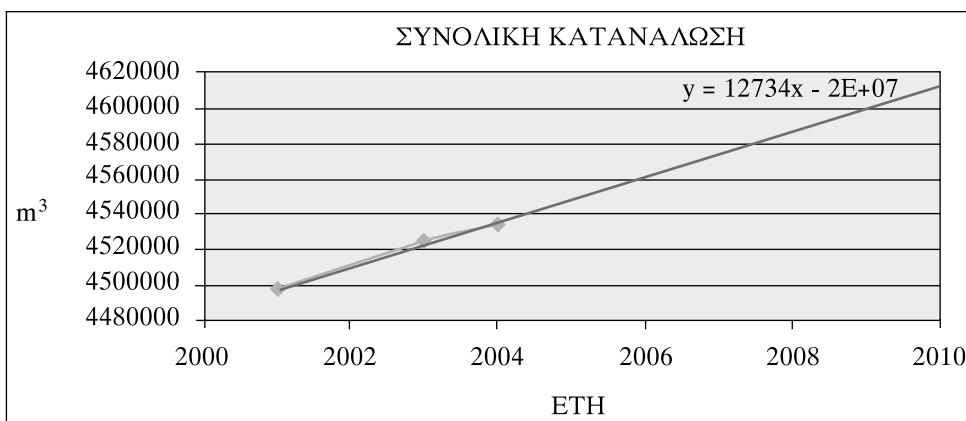
Παρατηρείται μια υπέρμετρα αυξημένη κατανάλωση νερού στον τομέα της κτηνοτροφίας και στις απώλειες δικτύου το 2003, σε σχέση με το 2004, που έχει την εξήγησή της. Μια χοιροτροφική μονάδα της περιοχής εμφάνιζε το 2003 σημαντικό αριθμό ζώων, που με βάση τα στοιχεία της Στατιστικής Υπηρεσίας σφαγιάστηκαν το 2004. Από την άλλη, οι απώλειες είναι μεγαλύτερες το 2003, αφού σχετίζονται με την παραγωγή νερού που είναι μεγαλύτερη εκείνο το έτος σε σχέση με την παραγωγή το 2004.

Δ.Δ. Βελεστίνου. Στο σχήμα παρουσιάζεται η εκτίμηση για τη συνολική κατανάλωση για το Δ.Δ. Βελεστίνου.

12. Συμπεράσματα

Τα συμπεράσματα που προκύπτουν για τις μελλοντικές τάσεις στην κατανάλωση νερού στο Δήμο Φερών είναι:

- Τα *αντλιοστάσια της Δ.Ε.Υ.Α.Φ.* την επόμενη πενταετία θα πρέπει να παράγουν περισσότερο νερό από ότι παρήγαγαν τα προηγούμενα χρόνια, για να καλύψουν τις ανάγκες του Δήμου Φερών.
- Όλες οι *επιμέρους χρήσεις* παρουσιάζουν αυξητικές τάσεις την επόμενη πενταετία, με μόνη εξαίρεση την εμπορική.

- Η κατανάλωση νερού για *οικιακή χρήση* αυξάνει το 2010, κάτι που εξηγείται με τη διαφαινόμενη αύξηση του πληθυσμού (δημιουργία εργατικών κατοικιών κ.λπ.), την αλλαγή του τρόπου ζωής κ.ά.
- Η κατανάλωση για *κτηνοτροφική χρήση* τείνει να αυξηθεί. Αυτό οφείλεται σε μεγάλο βαθμό και στην αλλαγή του τρόπου εκτροφής των ζώων, που από την παραδοσιακή μέθοδο των κοπαδιών πλέον γίνεται σε μεγάλο βαθμό σταβλισμένη, που απαιτεί μεγαλύτερη κατανάλωση νερού.
- Εκτιμάται αύξηση και στην κατανάλωση νερού για *βιομηχανική-βιοτεχνική χρήση*. Ένας δεύτερος παράγοντας που συνηγορεί προς αυτήν την κατεύθυνση είναι η δημιουργία τα τελευταία χρόνια νέων δυναμικών επιχειρήσεων στην περιοχή του Δήμου Φερών, καθώς και η εξέλιξη και αναβάθμιση των ήδη υπαρχουσών.
- Όσον αφορά τους επιμέρους κλάδους της *βιομηχανίας-βιοτεχνίας*, ο κλάδος των τροφίμων παρουσιάζει σημαντική αύξηση, όπως και ο κλάδος των οικοδομικών υλικών, με την οικοδομική δραστηριότητα στην ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου να είναι σε έξαρση.

13. Επίλογος

Η εργασία αυτή αποτελεί μια πρώτη προσπάθεια, που πραγματοποιείται στα πλαίσια εκπόνησης της διατριβής μου, που έχει ως στόχο να προτείνει και να αξιολογήσει όλες εκείνες τις παραμέτρους που θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψη στο σωστό ορθολογισμό και τη στατιστική αξιολόγηση της κατανάλωσης νερού από τους χρήστες νερού στα πλαίσια ενός Δήμου και στην περίπτωσή μας στο Δήμο Φερών. Ελπίζω να αποτελέσει έτσι, την αρχή για έναν σωστό μελλοντικό σχεδιασμό της κατανάλωσης νερού στο Δήμο, που θα λαμβάνει υπόψη του και τα υδρολογικά στοιχεία της περιοχής (κατακρημνίσματα, κατείσδυση, απορροή) και θα επιτρέψει να υπάρξει μία πιο ολοκληρωμένη εικόνα της περιοχής και θα προλαμβάνει και θα αποτρέπει την παρουσία ανεπιθύμητων καταστάσεων. Πιστεύω, ότι θα πρέπει να πραγματοποιείται ανά πενταετία μία αξιολόγηση των στοιχείων παροχής νερού και κατανάλωσης, που θα συμβάλει στην καλύτερη διαχείριση των υδατικών πόρων της περιοχής ενταγμένη στα πλαίσια και τις αρχές της βιώσιμης ανάπτυξης.

Η προσπάθεια μας αυτή δε μπορεί να γίνεται αποσπασματικά αλλά θα πρέπει να συνοδεύεται και από μια συνεχή παρακολούθηση της κατάστασης των υδροφόρων στρωμάτων για μεγάλα χρονικά διαστήματα, ώστε ο υπολογισμός του υπόγειου υδρολογικού ισοζυγίου να είναι ακριβής και τα στοιχεία πρόβλεψης και επάρκειας νερού για μελλοντική και προγραμματισμένη κατανάλωση, να είναι σωστά και τεκμηριωμένα.

Κάνοντας αυτές τις προγραμματισμένες κινήσεις, θα μπορέσουμε να αντιμετωπίσουμε αποτελεσματικά τις οποιοσδήποτε ανάγκες κατανάλωσης νερού προκύψουν στο μέλλον, χωρίς να κινδυνεύσουμε να βρεθούμε μπροστά σε εκπλήξεις, που θα έχουν προκληθεί εξαιτίας της άναρχης υπερεκμετάλλευσης και καταστροφής των υπόγειων ταμιευτήρων, αλλά να μεταβούμε προοδευτικά σε μία συνδυασμένη διαχείριση και εκμετάλλευση των επιφανειακών και υπόγειων νερών.

ΑΠΟΣΤΟΛΟΣ Ν. ΣΤΑΒΕΛΑΣ

Η Αριστοτελική φυσιολογία της Γραμματικής του Νικόδημου Μαζαράκου εκ Φερών

Ο ιερομόναχος Νικόδημος Μαζαρο(ρ)άκης (-21^η Μαρτίου 1682), λόγιος, λαϊκός διαφωτιστής και μία από τις προδρομικές μορφές του Νεοελληνικού Διαφωτισμού¹, γεννήθηκε στο Βελεστίνο στις αρχές του 17ου αιώνα². Έργασθηκε ως Σχολάρχης της Σχολής Άρτης και δίδαξε στη Σχολή Γκιούμα³ των Ίωαννίνων. Ήταν μαθητής του Δημητρίου Μπενιζέλου⁴, φίλος του Ευγενίου Γιαννούλη⁵, διδάσκαλος του Αναστασίου

1. Γρ. Έ. Ευαγγελίδης, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, τόμ. 1^{ος}, Αθήνα, Τυπογραφείο Α. Π. Χαλκιοπούλου, 1936, σελ. 236, 268, 276 και 243.

2. Κ. Μέροτζος, «Τὸ ἐν Βενετία Ἡπειρωτικὸν Ἀρχεῖον», *Ἡπειρωτικὰ Χρονικά*, τόμ. 11 (1936), σελ. 104-105. Ἀθ. Καραθανάσης, «Νικόδημος Μαζαροράκης ὁ Φεραῖος», *Υπέρεια*, Ἀθήνα, Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα, 1994, τόμ. 2^α, σελ. 221-25.

3. Ἄλλες γραφές τοῦ ὀνόματος τῆς Σχολῆς αὐτῆς εἶναι οἱ τύποι *Γκιούμα*, *Γκιούνμα* ἢ *Γκιόμα*.

4. Μ. Κ. Παράνικας, *Αἱ Σχολαὶ τῶν Ἀγράφων κατὰ τὴν ΙΖ'-ΙΗ' ἑκατονταετηρίδα καὶ οἱ Διδάσκαλοι αὐτῶν Εὐγένιος Γιαννούλης, Ἀναστάσιος Γόρδιος καὶ Θεοφάνης*, Κωνσταντινούπολη, Ὁ ἐν Κωνσταντινουπόλει Φιλολογικὸς Σύλλογος, (Ἰούνιος 1884 - Μάϊος 1895), τόμ. 26, σελ. 5, 6 καὶ 9.

5. Πβ. Π. Ι. Βασιλείου, *Ὁ μέγας διδάσκαλος τοῦ Γένους Εὐγένιος Γιαννούλης ὁ Αἰτωλὸς καὶ οἱ σπουδαιότεροι μαθητὲς τῶν Σχολείων τῶν Ἀγράφων*, 2η ἔκδοσις, Ἀθήνα, 1985. Πβ. ἐπίσης Ἰ. Έ. Στεφανῆς - Ν. Παπατριανταφύλλου-Θεοδωρίδη, (κριτ. ἔκδοσις-

Γορδίου⁶ και έθεωρείτο ύποστηρικτής τών ιδεών του Ίωάννη Καρυοφύλλη. Είχε εύρεία φιλοσοφική και θεολογική κατάρτιση και φέρεται ως ό συγγραφέας τών έργων: (α) *Περί ψυχής πονημάτων*, (β) *Σύγγραμμα περί του πώς δεί λαμβάνειν τó αίμα και τó σώμα του Κυρίου*⁷ και (γ) *Σύγγραμμα γραμματικής*⁸. Τό περιεχόμενο του παρόντος προέρχεται από τή μελέτη του χειρογράφου κειμένου *Γραμματική συντεθείσα παρά του λογιωτάτου και σοφωτάτου διδασκάλου Νικοδήμου του Μαζαράκου του έκ Φερρών τής Θεσσαλίας*, που παραδίδεται στον κώδικα 437 (φφ. 4r-204v) τής Βιβλιοθήκης τής Ρουμανικής Άκαδημίας, στο Βουκουρέστι⁹.

Ο Νικοδήμος Μαζαράκης είναι ένας από τους λογίους δασκάλους τής περιόδου που προηγείται του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, οι όποιοι συνεχίζουν τή μελέτη τής γραμματικής με βάση τή φιλοσοφία του Άριστοτέλους. Τρία είναι τα ζητήματα που όφείλεται να διευκρινιστούν, ώστε τó πλαίσιο τής γραμματικής του μελέτης να

επιμέλεια), *Ευγένιου Γιαννούλη του Αίτωλου έπιστολές*, Θεσσαλονίκη, ΕΕΦΣΑΠΘ, περίοδος Β' - Τεύχος Τμήμ. Φιλολογίας, Παράρτ. 1, 1992.

6. Πβ. Π. Ι. Βασιλείου, «Ο Αναστάσιος Γόρδιος και τó έργο του (1654-1729)», *Θεσσαλικά Χρονικά*, τόμ. 10 (1971), σελ. 129-156. Χ. Καρανάσιος - Ι. Κόλια, *Αναστάσιος Γόρδιος, Άλληλογραφία (1675-1728)*, προλεγ.-σχόλια Χ. Καρανάσιου, τόμ. Α' και Β', Άθήνα, Κέντρον Έρεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Έλληνισμού - Άκαδημία Άθηνών, 2011.

7. Μ. Γεδεών, *Πατριαρχικά Έφημερίδες. Ειδήσεις έκ τής Ημετέρας Εκκλησιαστικής Ιστορίας 1500-1912*, Άθήνα, Τυπογραφείον Σεργιάδου, 1936, σελ. 125, 129, και 131.

8. Μ. Κ. Παρανίκας, *Σχεδιάσμα περί τής έν τῷ Έλληνικῷ Έθνει Καταστάσεως τών Γραμμάτων από Άλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τών Άρχών τής Ένεστώσης (ΙΘ') Έκατονταετηρίδος*, Ά. Κορομηλά, Κωνσταντινούπολη, 1867, σελ. 89. Στη *Γραμματική του Νικοδήμου Μαζαράκη* αναφέρεται και ό Κ. Ν. Σάθας, ό όποιος λανθασμένα μεταθέτει τήν παραγωγική δραστηριότητα του συγγραφέως κατά μίαν έκατονταετία. Κ. Ν. Σαθάς, *Βιογραφία τών έν τοίς Γράμμασι Διαλαμψάντων Έλλήνων (1453 - 1821)*, Άθήνα, Τυπογραφείο Άνδρ. Κορομηλά, 1868, σελ. 618.

9. C. Litzica, *Catalogul Manuscriptelor Grecești*, București, 1909, αρ. κατ. 123, σελ. 69. Χρησιμοποιήθηκε φωτοτυπία του χειρογράφου, που απόκειται στη βιβλιοθήκη του προέδρου τής Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Δρ. Δημ. Καραμπερόπουλου, τον οποίο και ευχαριστώ.

Τό κείμενο τής γραμματικής διασώζεται επίσης στον κώδικα 497 του Μετοχίου του Παναγίου Τάφου. Ά. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς, *Τεροσολυμητική Βιβλιοθήκη*, τόμ. 5, Bruxelles, Culture et Civilization, 1963, σελ. 55. Δεν μπορούμε να θεωρήσουμε άσφαλή τή χρονολόγηση του χειρογράφου με βάση μία μη εύανάγνωστη αναφορά, ή όποία έντοπίζεται στο πρώτο φύλλο τής γραμματικής και δίδει ως χρόνο γραφής του άπογράφου τó 1704. Το αντίγραφο του χειρογράφου, που χρησιμοποιήθηκε προς μελέτη για τή συγγραφή του κειμένου αυτού προέρχεται από τήν προσωπική βιβλιοθήκη του ιατρού, Δρ. Δημητρίου Καραμπεροπούλου, Προέδρου τής Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα και πρόκειται να εκδοθεί με επιμέλεια του γράφοντος από τήν ίδια Επιστημονική Εταιρεία.

καταστεί σαφές: (α) ο χαρακτήρας που εξέλαβε ή γραμματική σπουδή εν γενει¹⁰ στη μεταβυζαντινή περίοδο έως και τον πρώιμο Νεοελληνικό Διαφωτισμό, (β) τα στοιχεία που άφορούν στη σχέση της γραμματικής σπουδής προς την άριστοτελική φιλοσοφία, και (γ) τα συγκεκριμένα σημεία της γραμματικής του, στα όποια υφίσταται ή επίδραση της άριστοτελικής φιλοσοφίας.

Ός προς το πρώτο από τα ζητήματα αυτά, παρατηρούμε πως ολοένα και περισσότερα γραμματικά έγχειρίδια εκδίδονται κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο έως και την περίοδο που προηγήθηκε του Νεοελληνικού Διαφωτισμού. Η εξέλιξη αυτή διευκολύνθηκε από την εφεύρεση και την διάδοση της τυπογραφίας. Στο πλαίσιο της εκδοτικής αυτής παραγωγής οι λόγοι της εποχής στρέφονται προς τη μελέτη των κλασικών κειμένων της αρχαίας ελληνικής γραμματείας. Για την εξυπηρέτηση της μελέτης των κειμένων αυτών υιοθετείται στα έγχειρίδια της γραμματικής ή μορφή των μνημονικοτεχνικών καταστίχων και κανόνων ακολουθώντας το πρότυπο διατυπώσεως της εκκλησιαστικής παραύμογραφίας της βυζαντινής περιόδου¹¹. Παράλληλως προς τη μορφή των γραμματικών τεχνολογιών, ήδη από την εποχή του Κωνσταντίνου Λασκάρεως (15ος αιώνας), αρκετοί λόγοι εκπονούν σειρά μελετών, που διεριμνεύουν και επεξηγούν το *Περί συντάξεως* κείμενο του Θεοδώρου Γαζή (Θεσσαλονίκη περ. 1370-1475)¹² και σχετίζονται με θέματα της συντάξεως της αρχαίας ελληνικής γλώσσας. Η μορφή και το περιεχόμενο των γραμματικών τεχνολογιών και των προαναφερομένων έριμνευτικών σχολίων συγκέντρωσαν τα πυρά των «κοραϊστών» του 18^{ου} αιώνας, εξ αιτίας κυρίως της –συχνά ανούσιας– λεπτολογίας που τα χαρακτήριζε¹³. Τέλος, η χαλαρή και επιφανειακή σχέση της γραμματικής τέχνης με τις άλλες δύο τέχνες του τριοδίου (trivium), δηλαδή με τη ρητορική και με τη λογική, συμπεριλαμβάνεται στα χαρακτηριστικά γνωρίσματα, που εξέλαβε ή μελέτη της γραμματικής κατά την προαναφερόμενη περίοδο. Με την εξαίρεση ελάχιστων περιπτώσεων¹⁴ και σε αντίθεση

10. Στην τυπική μορφή της ή παραδοσιακή γραμματική διακρίνεται σε τέσσερα μέρη, στη γραμματική, την προσωδία, την έτυμολογία και τη σύνταξη.

11. Τη μέθοδο αυτή, μεταξύ άλλων λόγων, υιοθετεί και ο Νικόδημος Μαζαράκης Ι. Ν. Ήλιο υδης, «Η Γραμματική του Νικόδημου Μαζαράκη (17ου αι.)», *Ύψερα. Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, Αθήνα, Έπιστημονική Έταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2002, τόμ. 3, σελ. 331-4.

12. Θ. Γαζής, *Γραμματικής Εισαγωγής Βιβλία δ'*, Βενετία, 1495. Ο Γαζής κατά τον 15^ο αιώνα ήταν γνωστός κυρίως όχι ως γραμματικός, αλλά, ως υπερασπιστής της άριστοτελικής φιλοσοφίας.

13. Η λεπτολογία αυτή είναι το χαρακτηριστικό στοιχείο του σχολαστικισμού, που κυριαρχεί στα εκπαιδευτικά πράγματα της ευρύτερης περιόδου.

14. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του δημοφιλοῦς έργου του 17^{ου} αιώνα Ήλ. Κιγάλας, *Θέσεις Γραμματικά Πληρέσταται μεθόδω διαλεκτικῶ ὑποστροθεῖσαι, και εἰς Διάλεξιν*

πρὸς τὴν εὐρωπαϊκὴν παράδοση¹⁵, δὲν στάθηκε κατ' αὐτὸν τὸν τρόπο δυνατὴ ἡ καλλιέργεια ἑνὸς ἐνιαίου γνωσιοθεωρητικοῦ πλαισίου ὡς πρὸς τὴ μελέτη τῆς γλώσσας καὶ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ λόγου.

Ἡ συνάφεια τῆς γραμματικῆς πρὸς τὴν ἀριστοτελικὴν φιλοσοφία ἐμφανίζεται σὲ μεμονωμένες καὶ ἀποσπασματικὲς σημειώσεις, ποὺ ἐντοπίζονται εἴτε στὴν ἐφαρμοσμένη γραμματικὴ τεχνολογία τῆς περιόδου εἴτε στὰ ἐρμηνευτικὰ σχόλια τοῦ *Περὶ συντάξεως* κειμένου τοῦ Θεοδώρου Γαζῆ. Πρόκειται κυρίως γιὰ ψήγματα μιᾶς λανθάνουσας παράδοσης, στὰ ὁποῖα ἡ θεωρητικὴ καὶ ἡ φιλοσοφικὴ τεκμηρίωση τῶν γραμματικῶν φαινομένων ἀποπειρᾶται νὰ ἐπιτευχθεῖ μέσῳ τῆς χρήσης τῆς φιλοσοφικῆς, κυρίως τῆς ἀριστοτελικῆς, ὀρολογίας. Τὸ περιεχόμενο τῶν ἐπιστημάνσεων αὐτῶν σχετίζεται συχνὰ πρὸς τὴν πνευματικὴ κίνηση τοῦ Νέο-ἀριστοτελισμοῦ¹⁶ καὶ συνάπτεται πρὸς τὶς σπουδὲς ὀρισμένων Ἑλλήνων λογίων, προδρομῶν τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη. Οἱ ὀλίγες καὶ διάσπαρτες αὐτὲς παρατηρήσεις συχνὰ ἐξαντλοῦνται στὴ γνωσιολογικὴ διερεύνηση καὶ στὸν ὀρισμὸ τῆς γραμματικῆς καὶ τῶν γραμματικῶν φαινομένων. Οἱ ὅροι διατυπώσεως, ποὺ χρησιμοποιοῦνται, προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀριστοτελικὴν λογικὴν, ἰδιαίτερος μάλιστα ἀπὸ τὰ κείμενα, ποὺ τυπικῶς συγκροτοῦν τὴν κλασικὴν φιλοσοφία τῆς γλώσσας, δηλαδὴ τὸ *Περὶ ἐρμηνείας* τοῦ Ἀριστοτέλους, τὴν *Εἰσαγωγή* τοῦ Πορφυρίου καί, ὡς πρὸς τὴ μεθοδολογία, τὰ *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα* τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ τὶς ἀναγνώσεις τοῦ ἔργου αὐτοῦ ἀπὸ τοὺς νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους. Στὸ πλαίσιο αὐτὸ οἱ γραμματικοὶ τῆς περιόδου διαπιστώνουν τὴν ἀνάγκη γιὰ ἕναν μεθοδολογικὸ προσδιορισμὸ τῆς γραμματικῆς: παρουσιάζουν τὸν προβληματισμὸ τους ὡς πρὸς τὸ λεγόμενο *ὑποκείμενο τῆς γραμματικῆς* καὶ προσπαθοῦν νὰ ἀνεύρουν ἕναν ὀρισμὸ τῆς, ποὺ θὰ ἱκανοποιεῖ τὶς συνθήκες καὶ τὰ κριτήρια ἑνὸς φιλοσοφικοῦ ὀρισμοῦ. Παραλλήλως, διακρίνουν τὴ *γραμματικὴ ὕλη* ἀπὸ τὸ *γραμματικὸ εἶδος*, δηλαδὴ τὴν γραμματικὴν θεωρίαν ἀπὸ τὶς γραμματικὲς ἐφαρμογές, κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὴν διάκριση τῆς *θεωρητικῆς* ἀπὸ τὴν *πρακτικὴν γραμματικὴν*. Θεματοποιοῦν τὴ μελέτη τῆς γραμματικῆς μὲ πρότυπο τὴν ἀριστοτελικὴν διερεύνηση τοῦ ὄντος, ἐκλαμβανομένου ὡς ἀτόμου, ὡς εἶδους καὶ ὡς γένους. Ἀποπειρῶνται ἀκόμη νὰ διερευνήσουν τὶς διαπι-

προταθεῖσαι ἐκ τῆς τέχνης θεωρητικῆς τε καὶ πρακτικῆς. Πληθώρα ἀπογράφων τοῦ ἔργου αὐτοῦ χρησιμοποιήθηκε γιὰ ἐκπαιδευτικοὺς σκοποὺς τὴν περίοδο τοῦ 17^{ου} καὶ τοῦ 18^{ου} αἰῶνα.

15. Οἱ ἐσωτερικοὶ δεσμοὶ τῆς γραμματικῆς πρὸς τὴν λογικὴν μελετήθηκαν ἰδιαίτερος στὸ πλαίσιο τοῦ λεγομένου «μεσαιωνικοῦ σχολαστικισμοῦ», δηλαδὴ τῆς δυτικο-εὐρωπαϊκῆς φιλοσοφίας τῶν Μέσων Αἰώνων. Ἡ σχέση τῆς γραμματικῆς πρὸς τὴν φιλοσοφία μελετήθηκε περαιτέρω κατὰ τὴν περίοδο τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ ὑπὸ τὴ μορφή τῆς μελέτης τῶν «καθολικῶν» στοιχείων τῆς γλώσσας.

16. Κ. Καπόπουλος (ἐκδ.), *Φιλοσοφικὸ καὶ Κοινωνικὸ Λεξικό*, Ἀθήνα, 1994, τόμ. Α', σελ. 164-169.

στεύσεις του λεγομένου *γραμματικοῦ λόγου* πρὸς τὸν ἐνδιάθετον ἀντίστοιχόν του¹⁷ – ὅρο, ποὺ συνδέει τὰ γραμματικὰ κείμενα τῆς ἐποχῆς πρὸς τὴν ἀνάγνωση τῶν κειμένων τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπὸ τοὺς νεοπλατωνικοὺς φιλοσόφους¹⁸, καὶ ποὺ ἐναρμονίζεται μὲ τὴν *αὐτοτελῆ διανοίαν* τῆς ἀλεξανδρινῆς γραμματικῆς¹⁹. Διερευνοῦν μάλιστα τὶς ἐπιστημολογικὲς δυνατότητες τοῦ *γραμματικοῦ λόγου*, ὡς ἐκ τῆς ἐνδιαθέτου φύσεως αὐτοῦ, ὅπως καὶ τὸ ἐνδεχόμενο φυσικῆς προελεύσεως τῆς διακρίσεως τοῦ λόγου στὰ ὀκτὼ μέρη του. Συχνὰ χαρακτηρισρίζουν τὴ γραμματικὴ ὡς *ἕξις* – ὅρο, ποὺ προέρχεται ἀπὸ τὴ φιλοσοφία τοῦ Ἀριστοτέλους – καὶ διερευνοῦν τὶς προϋποθέσεις, ὑπὸ τὶς ὁποῖες αὐτὴ μπορεῖ νὰ προσδιορισθεῖ ὡς *τέχνη*. Γενικότερα, προβαίνουν σὲ εὐρεῖαν χρῆση φιλοσοφικῶν ὄρων, ποὺ προέρχονται κυρίως ἀπὸ τὰ ἔργα τοῦ Ἀριστοτέλους.

Ἡ ἐπίδραση τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας στὴ γραμματικὴ τοῦ Νικολήμου Μαζαράκου ἐντοπίζεται ἀποσπασματικῶς σὲ ὀρισμένα χωρία τοῦ εἰσαγωγικοῦ κεφαλαίου τῆς *Γραμματικῆς* του, ποὺ φέρει τὸν τίτλο *Προλεγόμενα τῆς μεθόδου*. Ὁ συγγραφέας, ὅπως ὅλοι οἱ ἀριστοτελίζοντες γραμματικοί, ἐπιχειρεῖ ἀρχικῶς νὰ προσδιορίσει καὶ νὰ ὀριοθετήσῃ τὴ γραμματικὴ διὰ τῆς διερευνήσεως τῆς ὀνοματολογίας τῆς – μὲ τὴν εὕρεση δηλαδὴ ἐνὸς ὀνοματοκρατικοῦ ὀρισμοῦ.

«Εἶπομεν καὶ ἐφεξῆς ὁποῖα τὶς ἐστὶν αὕτη ἢ ἕξις, καὶ τί ἐστὶ, καὶ τί τὸ ὑποκειμενον ταύτης, καὶ εἰς πόσα τὴν διανομὴν ἔσχηκε. Πολλαχῶς τοῖνον αὕτη ἢ ἕξις κατὰ τὴν διάφορον θεωρίαν ὀνομασθῆναι ἐνδέχεται. Λέγεται γὰρ ποιότης, ὅτι ποιεῖ τὴν ψυχὴν, ὡσπερ ἡ λευκότης φέρε εἰπεῖν τὸ σῶμα. Λέγεται δεῦτερον ἕξις λογικὴ, ὅτι ἐθίζεται περὶ τὴν ψυχὴν, καὶ κατ’ αὐτὴν ἢ ψυχὴ τὰς ἐνεργείας περὶ τὸν λόγον προβάλλει, καθ’ ἣν ἀποκλείονται μὲν αἶ ὁπωσοῦν ἄλλαι ἕξεις περικλείονται δὲ αἶτε ἐπιστήμαι καὶ λογικὴ ἅμα τῆτε ρητορικὴ καὶ ποιητικὴ. Λέγεται τρίτον τέχνη, ὅτι διδάσκει ἡμᾶς πρὸς ἐργασίαν τοῦ ὀρθῶς γράφειν καὶ λέγειν, καθ’ ἣν ἀποκλείονται μὲν αἶ ἐπιστήμαι, οὐδὲν περὶ ἐργασίας φροντίζουσαι, περικλείονται δὲ ἥτε λογικὴ, ρητορικὴ τὲ καὶ ποιητικὴ.

17. Ἀδ. Κοραῆς, *Προλεγόμενα στοὺς Ἀρχαίους Ἑλληνες Συγγραφεῖς καὶ ἡ Αὐτοβιογραφία του*, τόμ. Α’, Ἀθήνα., Μ.Ι.Ε.Τ., 1986, σελ. 107, 128, 177, 142, 227, 405 καὶ 515. Ἀπ. Σταβέλας, «Ἡ Φιλοσοφικὴ Θεμελίωση τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματικῆς (1650-1821)». Παλάσιος, Κοραῆς, Κούμας», *Ἐρευναι* 4, Ἀθήνα., Ἴδρυμα Ἐρεῦνης καὶ Ἐκδόσεων Νεοελληνικῆς Φιλοσοφίας, 2002, σελ. 77 καὶ 158.

18. Α. Busse (ἐκδ.), «Ammonius in Aristotelis de interpretatione commentarius», *Commentaria in Aristotelem Graeca*, τόμ. 4.5., Berlin, G. H. Reimer, 1897, 62,11 καὶ σελ. 64, 31-32.

19. G. Uhlig (ἐκδ.), *Grammatici Graeci*, τόμ. 1.1, Leipzig, Teubner, 1883 (ἀνατύπωση: Hildesheim, Olms 1965), 22,5, τόμ. 1.3, Teubner, Leipzig 1901, 57,6, 114,36, 214,3, 353,27, 354,7 καὶ 21, 512,33, 513, 27, 28 καὶ 29, 515,14. Πβ. Μ. Jugie, L. Petit, καὶ X. A. Siderides, *Oeuvres complètes de Georges (Gennadios) Scholarios*, Maison de la Bonne Presse, Paris, 1936, τόμ. Α’, σελ. 355, 34.

Λέγεται τέταρτον Γραμματική, ὅτι μάλιστα περὶ τὰ γράμματα καὶ τὰς φωνὰς ὡσπερ γράφονται καὶ συντίθενται τὴν σκέψιν ποιεῖται, καθ' ἣν καὶ αὐτῶν ἀποκλείεται, τῆς μὲν λογικῆς, ὅτι περὶ τὸν λόγον τὸν ἐνδιάθετον καταγίνεται, τῆς δὲ ρητορικῆς, ὅτι περὶ τὸν ἐν τῇ προφορᾷ ἤδη, καὶ δύναμιν πιθανότητος ἔχοντα, τῆς δὲ ποιητικῆς, ὅτι περὶ τὸν μεγαλόφρονα καὶ εὐφραδῆ λόγον περιεργάζεται. Ὅθεν ἔξεστι καὶ ἔξιν καὶ ποιότητα καὶ τέχνην καὶ Γραμματικὴν προσαγορεύειν ταύτην διὰ τὰ εἰρημμένα... Ἔστι δὲ ἰδίως προσῆκον αὐτῇ γραμματικῇ ἐκ τοῦ ὑποκειμένου αὐτῆς τὴν προσηγορίαν ἀπειληφεία, ὅθεν ἔξεστιν οὕτω ταύτην ὀρίσαι, ὅτι γραμματικὴν ἐστὶν ἔξις λογικῆ, ὀρθῶς γράφειν καὶ λέγειν μετὰ κανόνων ἡμᾶς διδάσκουσα, ὣν τὸ μὲν ἔξις λογικῆ γένος προσεχῆς ταύτης ἐστίν. Ἡ γὰρ τέχνη καὶ περὶ γένος ταύτης δοκεῖ, ἀλλ' ἐπὶ πλεον ταύτης ἐκτείνεται καὶ τὰς μὴ λογικὰς περιλαμβάνουσα· τὸ δὲ ὀρθῶς γράφειν καὶ λέγειν διδάσκουσα ἀκρότατον αὐτῇ τέλος ἐστίν· οἱ δὲ κανόνες ὄργανα εἰσι ταύτης, ὡσπερ καὶ ὁ λόγος ὑποκείμενον, περὶ οὗ ἐφεξῆς ἐροῦμεν».

Στὸ ἀπόσπασμα αὐτὸ ὁ ὅρος *πολλαχῶς* τοῦ ὀνόματος ἀντιστοιχίζεται πρὸς τὸν προβληματισμὸ περὶ τοῦ *ποσαχῶς εἶναι* τοῦ ὄντος καὶ σχετίζεται πρὸς τὸ *ποσαχῶς λέγεται τὸ ὄν*²⁰, συνάπτεται μάλιστα πρὸς σχετικὰ χωρία τοῦ ἔργου τοῦ Ἀριστοτέλους²¹. Ὁ Νικόδημος Μαζαράκης εἶτε ἀδυνατεῖ νὰ κατανοήσῃ τὴ διαφορὰ τοῦ θεωρητικοῦ ὡς πρὸς τὸ πρακτικὸ μέρος τῆς γραμματικῆς εἶτε παραλείπει ἀπλῶς νὰ ἀναφερθεῖ σ' αὐτήν. Στὰ προλεγόμενα τῆς γραμματικῆς του τὴν προσδιορίζει ὡς *ἔξιν*, – ὄρο, ποὺ δηλώνει τὴν ἰκανότητα, ἀλλὰ καὶ τὴν κατοχὴ τῆς ἰκανότητος αὐτῆς²². Κατὰ μίμησιν μάλιστα τῆς μεθοδολογικῆς διερευνήσεως τοῦ ὄντος στὸ ἔργο *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα* τοῦ Ἀριστοτέλους²³, προσδιορίζει τὰ ἀκόλουθα τέσσερα αἰτούμενα κατὰ τὴν ἐνασχόλησίν του μετὰ τὴν γραμματικῆ: (α) ὁποῖα τίς ἐστὶν αὕτη ἡ ἔξις, (β) τί ἐστὶ αὕτη ἡ ἔξις, (γ) τί τὸ ὑποκείμενον ταύτης, καὶ (δ) εἰς πόσα τὴν διανομὴν ἔσχηκεν. Ἐπιχειρώντας νὰ ἀπαντήσῃ στὸ πρῶτο («ὁποῖα τίς ἐστὶν αὕτη ἡ ἔξις») ἀπὸ τὰ ἐρωτήματα αὐτὰ ἀναφέρει, ὅτι ἡ γραμματικὴ εἶναι «ποιότης, ὅτι ποιεῖ τὴν ψυχὴν, ὡσπερ ἡ λευκότης φέρε εἰπεῖν τὸ σῶμα». Τὸ ἐρώτημα «ὁποῖα τίς ἐστὶν αὕτη ἡ ἔξις» σχετίζεται πρὸς τὴν *ἐντέλεια* ποὺ προκαλεῖ ἡ γραμματικὴ γνῶσις στὸν ἄνθρωπο, ἀνάγεται στὸν ἐρωτηματικὸ τύπο «ὅτι ἐστὶ τὸ X» καὶ ἀναλύεται στὴ μορφὴ «εἶναι τὸ X, Ψ;» – καταφάσκειται δηλαδὴ τὸ αἰτούμενον ὡς συμβεβηκὸς γεγονός, καὶ μάλιστα μετὰ τὴ βοήθεια τῆς ἀναλογικῆς μεθόδου. Ἐπιχειρώντας νὰ ἀπαντήσῃ στὸ δεύτερο ἐρώτημα («τί ἐστὶ αὕτη ἡ ἔξις»),

20. Α.Π. Σταβέλας, *ἔνθ. ἀν.*, σελ. 77.

21. Ἀριστοτέλους, *Τοπικά*, Α18,10818a-37 καὶ *Μετὰ τὰ Φυσικά*, 1Δ7, 1017a10-b10.

22. F. E. Peters, *Greek Philosophical Terms. A Historical Lexicon*, New York, New York University Press, 1967, σελ. 82-83.

23. Ἀριστοτέλους, *Ἀναλυτικὰ Ὑστερα*, Β1,89b23.

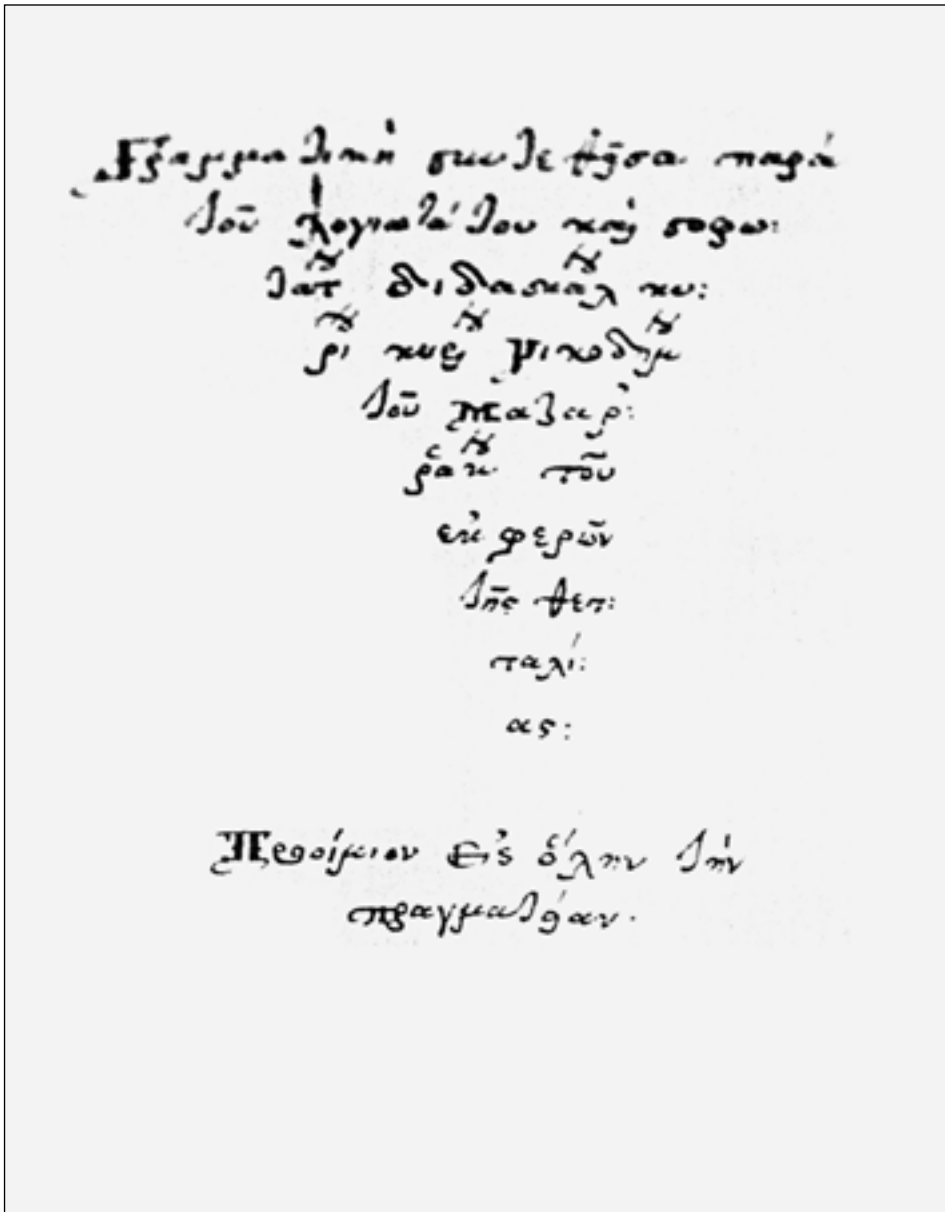
ἑρώτημα τῆς μορφῆς ‘τί εἶναι Χ;’, ὁ Μαζαράκης ἀναγνωρίζει, ὅτι ἡ γραμματικὴ εἶναι «ἕξις λογικῆ, ὅτι ἐθίζεται περὶ τὴν ψυχὴν, καὶ κατ’ αὐτὴν ἡ ψυχὴ τὰς ἐνεργείας περὶ τὸν λόγον προβάλλει, καθ’ ἣν ἀποκλείονται μὲν αἱ ὀπωσοῦν ἄλλαι ἕξεις περικλείονται δὲ αἱ τε ἐπιστήμαι καὶ λογικὴ ἅμα τῆτε ρητορικὴ καὶ ποιητικῆ». Κατ’ αὐτὸν τὸν τρόπον προσδιορίζει ὁ ἴδιος τὴ γραμματικὴ ὡς οὐσία καὶ ὄχι ὡς *συμβεβηκυῖες* ἐφαρμογές καὶ διακρίνει αὐτὴν ὡς *ἕξις λογικὴν* ἀπὸ τὰ πάθη τῆς ψυχῆς. Χρησιμοποιοῦντας μάλιστα τὴν ἀριστοτελικὴ ἔννοια τοῦ *ἐμμενοῦς*, παρουσιάζει τὴν ιδιότητα τῆς γραμματικῆς, ὑπὸ τὸν χαρακτήρα τῆς λογικῆς ἕξεως, ὡς *ἐμμενῆν ὕλην*, δηλαδή ὡς ἔμφυτη δυνατότητα λόγου, ἡ ὁποία ὑποδεικνύει τὴ διατύπωση καὶ προεκτείνεται πρὸς αὐτὴν, ἐνῶ ἀναδεικνύεται ἡ *καθ’ ὑπουργίαν*²⁴ ἐξυπηρετικὴ σχέση της μὲ τὰ ὁμοταγῆ πρὸς αὐτὴν γνωστικὰ πεδία τῆς ρητορικῆς, τῆς λογικῆς καὶ τῆς ἐπιστήμης. Ἐπιχειρῶντας νὰ ἀπαντήσῃ στὸ τρίτο αἰτούμενο τῆς συλλογιστικῆς του («τί τὸ ὑποκείμενον ταύτης»), ὁ Μαζαράκης ἀποδέχεται, ὅτι ἡ γραμματικὴ εἶναι «τέχνη, ὅτι διδάσκει ἡμᾶς πρὸς ἐργασίαν τοῦ ὀρθῶς γράφειν καὶ λέγειν, καθ’ ἣν ἀποκλείονται μὲν αἱ ἐπιστήμαι, οὐδὲν περὶ ἐργασίας φροντίζουσαι, περικλείονται δὲ ἢτε λογικῆ, ρητορικῆ τε καὶ ποιητικῆ». Τὸ ἐρώτημα αὐτὸ ἀφορᾷ στὴν ὄντολογικὴ καὶ ὑπερβατικὴ διερεύνηση τῆς γραμματικῆς. Ὁ ἀριστοτελικὸς τύπος τοῦ ἐρωτήματος θὰ ἀκολουθοῦσε τὴ μορφῆ: «ποῖα ἡ κατηγορικὴ σχέση τῆς γραμματικῆς μὲ τίς ὑπόλοιπες γνωστικὲς διαδικασίες, ποὺ χαρακτηρίζουμε ὡς *τέχνη* ἢ ὡς *ἐπιστήμη*, ὅπως ἡ ρητορικὴ καὶ ἡ λογικῆ;». Ἡ δομὴ τῆς διερευνήσεως αὐτῆς κατευθύνει τὸ νοῦ τοῦ συγγραφέως στὸ *ποιὸν τῆς γραμματικῆς ὕλης* καὶ ὀδηγεῖ τὴν ἔρευνά του στὴ μελέτη τοῦ *γράμματος* ὡς στοιχειώδους καθολικῆς ἔννοιας τοῦ εὐρους ὀρισμοῦ τῆς γραμματικῆς. Μὲ τὸν τρόπον αὐτὸ συνοπτικὰ ὁ Μαζαράκης ὀδηγεῖται στὸ τέταρτο ἐρώτημα («εἰς πόσα τὴν διανομὴν ἔσχηκεν») τῆς συλλογιστικῆς ποὺ ἀκολουθεῖ, γιὰ τὸ ὁποῖο ἀναφέρει, ὅτι ἡ ἀπόδοση τοῦ σημαίνοντος *γραμματικῆ* στὸ σημαίνόμενό του αἰτιολογεῖται, «ὅτι μάλιστα περὶ τὰ γράμματα καὶ τὰς φωνὰς ὥσπερ γράφονται καὶ συντίθενται τὴν σκέψιν ποιεῖται, καθ’ ἣν καὶ αὐτῶν ἀποκλείεται, τῆς μὲν λογικῆς, ὅτι περὶ τὸν λόγον τὸν ἐνδιάθετον καταγίνεται, τῆς δὲ ρητορικῆς, ὅτι περὶ τὸν ἐν τῇ προφορᾷ ἤδη, καὶ δύναμιν πιθανότητος ἔχοντα, τῆς δὲ ποιητικῆς, ὅτι περὶ τὸν μεγάλοφροντα καὶ εὐφραδῆ λόγον περιεργάζεται».

Στὸ πλαίσιο τῆς συλλογιστικῆς αὐτῆς ὁ Μαζαράκης καταλήγει σὲ δύο ὀρισμοὺς τῆς ἔννοιας γραμματικῆ. Σύμφωνα μὲ τὸν πρῶτο, «γραμματικὴ ἐστὶν ἕξις λογικῆ, ὀρθῶς γράφειν καὶ λέγειν μετὰ κανόνων ἡμᾶς διδάσκουσα»· σύμφωνα μὲ τὸν δεύτερο, «γραμματικὴ ἐστὶ τέχνη περὶ τῶν ἐν γράμμασι καὶ φωνῇ, λόγον καταγινομένη, βαρβαρισμοῦ καὶ σολοικισμοῦ καθαρεύουσα τοῦτον». Ὁ πρῶτος ἀπὸ τοὺς δύο αὐτοὺς ὀρισμοὺς συνιστᾷ ἕναν προσδιορισμὸ τῆς ἔννοιας *γραμματικῆ*. Ἡ τελευταία περιγράφεται ὡς ἕξις, δηλαδή μὲ βάση τὸ *προσεχές* τῆς *γένος*, δηλώνεται ὡς αἰσθητὴ πραγματικότητα

24. Ἀπ. Σταβέλας, *ἔνθ. ἀν.*, σελ. 62 καὶ 228, 28-34.

καὶ ἀπαντᾷ στὸ αἰτούμενο περὶ τοῦ 'εἶ ἐστὶ' αὐτῆς. Ἡ λογικὴ ὑφὴ τῆς ἔξεως αὐτῆς ἀποδίδει τὸ *πόρρω ποιητικὸ αἴτιο* τῆς γραμματικῆς, καὶ δηλώνεται ὡς *εἰδοποιὸς διαφορὰ* – ὑποκείμενο τῆς γραμματικῆς. Τὸ «ὀρθῶς γράφειν καὶ λέγειν» ἀποδίδεται ὡς τὸ *ἀκρότατον τελικὸν αἴτιον* τῆς γραμματικῆς ὁ ἐμπρόθετος προσδιορισμὸς «μετὰ κανόνων» περιγράφει τὸ *εἰδικὸ αἴτιόν* της, ἐνῶ, τέλος, ἡ φράση «ἡμᾶς διδάσκουσα» ἀποδίδει τὸ *προσεχῆς ποιητικὸ αἴτιο* τῆς γραμματικῆς καὶ ἀπαντᾷ στὸ ἐρώτημα «ὅποια τις ἔστιν αὕτη». Ἐνῶ στὸν πρῶτον ὀρισμὸ ἡ γραμματικὴ προσδιορίζεται μὲ βάση τὸ προσεχῆς της γένος ὡς ἔξις λογικῆ, στὸν δεῦτερο ὀρισμὸ προσδιορίζεται μὲ βάση τὸ *πόρρω γένος* (ἄλλως, *αἴτιον*) αὐτῆς ὡς *τέχνη* τὰ «γράμματα καὶ οἱ προφερόμενες φωνές» ἀναγνωρίζονται ὡς τὸ *προσεχῆς* της *ὕλικὸ αἴτιο*· τὸ «ὀρθῶς γράφειν καὶ λέγειν διδάσκουσα» ἀναφέρεται ὡς τὸ *ἀπώτατο τέλος* της, οἱ «κανόνες» δηλώνουν τὸ *ὄργανον* καὶ ὁ «λόγος» προσδιορίζεται ὡς τὸ *προσεχῆς ποιητικὸ αἴτιο* καὶ *ὑποκείμενόν* της· ἡ ἀπαλοιφὴ τῶν φαινομένων βαρβαρισμοῦ καὶ σολοικισμοῦ ἀναφέρεται τέλος ὡς τὸ *τελικὸ αἴτιο* τῆς γραμματικῆς διαδικασίας. Ὅπως παρατηροῦμε, ἡ γραμματικὴ ἀναγνωρίζεται καὶ στοὺς δύο ὀρισμοὺς ὡς ψυχικὴ ποιότητα, ὡς λογικὴ ἔξις, ὡς τέχνη καὶ ὡς γραμματικὴ του ἐκφερομένου λόγου. Σὲ ὅλες μάλιστα τὶς προηγούμενες ἀναφορὰς ἡ διάκριση μεταξὺ τοῦ *πόρρω* καὶ τοῦ *προσεχοῦς* εἶναι κατ' οὐσίαν διάκριση ἀνάμεσα στὸ καθόλου καὶ τὸ ἐπιμέρους ἀντικείμενο τῆς γνωστικῆς διαδικασίας ποὺ προσφέρεται διὰ τῆς γραμματικῆς.

Οἱ προηγούμενες ἀναφορὰς τεκμηριώνουν τὴ συμπερίληψη, τῆς *Γραμματικῆς* τοῦ Νικοδήμου Μαζαράκου στὶς γραμματικὲς μελέτες τοῦ πρώμου Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ ἀκολουθοῦν τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὁ Νικόδημος Μαζαράκης, ὅπως καὶ πολλοὶ ἄλλοι λόγιοι τοῦ 17^{ου} καὶ τοῦ 18^{ου} αἰῶνος, ὅπως ὁ Ἰλαρίων Κιγάλας καὶ ὁ Ἀναστάσιος Γόρδιος, δὲν κατάφερε, βεβαίως, νὰ προχωρήσει πέρα ἀπὸ τὴν υἱοθέτηση τῆς ἀριστοτελικῆς ὀρολογίας καὶ μεθοδολογίας καὶ νὰ θεμελιώσει μιὰ σχέση βαθύτερη τῆς γραμματικῆς μὲ τὴ φιλοσοφία, δηλαδὴ μιὰ σχέση βαθύτερη τοῦ ρητοῦ καὶ τοῦ ὑπορρήτου λόγου μας. Τὸ γεγονός, ὡστόσο, αὐτὸ δὲν συνιστᾷ κατηγορία, ποὺ πρέπει νὰ ἀποδοθεῖ καθ' ὀλοκληρίαν στοὺς ὄμους αὐτοῦ ἢ τῶν ἄλλων, μειζόνων καὶ ἐλασσόνων, λογίων τῆς περιόδου. Ἀντιθέτως, σχετίζεται ἐπιπροσθέτως μὲ ἄλλους παράγοντες, ὅπως ὁ τρόπος, ποὺ ἡ βυζαντινὴ λογισὺν μεταχειρίστηκε τὴ σπουδὴ τῆς γραμματικῆς καὶ ὁ ζωροαστρικῆς προελεύσεως δυϊσμός τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς διανοήσεως. Σὲ κάθε, ὡστόσο, περίπτωσι, ἡ *Γραμματικὴ* τοῦ Νικοδήμου Μαζαράκου ἐπιτρέπει νὰ ἰχνηλατηθεῖ γιὰ ἄλλη μία φορὰ ἡ ἀριστοτελικὴ ὑφὴ τῶν γραμματικῶν ἐργασιῶν τῆς μεταβυζαντινῆς περιόδου καὶ νὰ ἀναδειχθοῦν ἐκεῖνα τὰ σημεῖα τῶν μελετῶν αὐτῶν, ποὺ ὑποδεικνύουν τὴ φιλοσοφικὴ κατατομὴ τῆς ἐλληνικῆς γραμματικῆς.

Ο τίτλος και μία σελίδα από το φωτοαντίγραφο εκ της βιβλιοθήκης του δρ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου του χειρογράφου της «Γραμματικής» του Νικοδήμου Μαζαράκη Φεραίου, το οποίο απόκειται στη Βιβλιοθήκη της Ρουμανικής Ακαδημίας.

Τὰ προλεγόμενα τῆς μεθόδου.

Σίπομεν ὃ ἐγράψῃς ὅποια τῆς εἰς αὐτὴν ἢ ἐ-
 ῖς, καὶ δι' ἐσὶ καὶ δι' τῶ ἐπονημένον τῶ τῆς
 καὶ ὅς ποῖα τῆς δ' ἀνομὴν ἐσχηκε. ποῖ-
 λαχῶς τῶ τῆς αὐτὴν ἢ ἐξίς κατὰ τῆς δ' ἀ-
 ποῖον τῆς τῆς ὀνομαστῆναι εἰδέχε. λέγε
 γὰρ ποῖο τῆς: ὅδι ποῖ τῆς τῆς τῆς, ὅποῖο ἢ
 λευκῶ τῆς ποῖο τῆς τῆς τῆς τῆς λέγε τῆς:
 ἐξίς ποῖο τῆς, ὅδι ἐπί τῆς τῆς τῆς τῆς
 καὶ κατὰ αὐτὴν ἢ τῆς τῆς ἐνομοστῆναι ποῖο
 τῆς τῆς ποῖο τῆς, κατὰ τῆς ἀποκαχῶν τῆς
 μὲν αὖ ὅποῖο τῆς ἀλλοῖς ἐξίς τῆς ποῖο τῆς
 δὲ αὖ τῆς ἐπί τῆς καὶ ποῖο τῆς τῆς τῆς τῆς
 τῆς τῆς καὶ ποῖο τῆς. λέγε τῆς τῆς τῆς, ὅδι
 διδασκῶν τῆς ποῖο τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς
 ποῖο καὶ λέγε τῆς, κατὰ τῆς ἀποκαχῶν μὲν αὖ ἐ-
 ποῖο τῆς, ὅδι τῆς ποῖο τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς
 ποῖο τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς
 ποῖο τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς
 καὶ ποῖο τῆς. λέγε τῆς τῆς τῆς τῆς, ὅδι
 μαχίσα ποῖο τῆς τῆς τῆς τῆς καὶ τῆς τῆς τῆς
 ποῖο τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς
 ποῖο τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς τῆς

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΤΣΙΑΚΟΥΜΗΣ

Ιστορικά στοιχεία του Περιβλέπτου

Ριζωμένο στους πρόποδες της οροσειράς του Χαλκοδονίου όρους με πανεποπτική και πανοραμική θέα στην πεδιάδα του Βελεστίνου βρίσκεται το Περιβλέπτο. Όταν κάθεσαι στην πλατεία του βλέπεις όλο τον κάμπο στα πόδια σου. Στεφάνωμα ο Τσιμπούραγας, οι γύρω καταπράσινοι λόφοι και τα τριγύρω γελαστά χωριουδάκια.

Η ονομασία Περιβλέπτο δόθηκε επειδή απ' την κορυφή του λόφου, στους πρόποδες του οποίου, έχει κτισθεί το χωριό, η θέα είναι εξαιρετική. Όταν μάλιστα η ατμόσφαιρα είναι καθαρή, διακρίνεται η μέχρι Καλαμπάκας περιοχή, ακόμα δε και περιοχή της Λαμίας. Αρχικά το χωριό είχε κτισθεί περί τα δυο χιλιόμετρα Ν.Δ. του σημερινού στην τοποθεσία «Παλιοχώρι», όπου υπάρχουν και σήμερα ίχνη από ερείπια. Λίγο πιο κάτω, στην τοποθεσία «Μνήματα», υπήρχε και τουρκικό νεκροταφείο. Ίχνη από τάφους υπήρχαν ακόμα και μέχρι το 1950. Οι αρχές του, σύμφωνα με τις μέχρι τώρα ιστορικές πηγές που έχουμε, χάνονται στα βάθη της τουρκοκρατίας. Το Περιβλέπτο στην τουρκοκρατία ονομαζόταν Σερατζί, που σημαίνει «χωριό των καλλιερητών¹» και υπαγόταν στο κατηλίκιο του Βελεστίνου. Στις πηγές ακόμη αναφέρεται και ως τσιφλίκι (χωριό ιδιόκτητο) του Αλή-Πασά της Ηπείρου (1750-1822).

Την αρχαιότερη πληροφορία με λεπτομέρειες για την περιοχή που εξετάζουμε, παίρνουμε από το ημερολόγιο του Άγγλου περιηγητή Ουίλλιαμ-Μάρτιν Ληκ, η οποία υπάρχει στο βιβλίο του «*Περιήγηση στη βόρεια Ελλάδα*». Μας αναφέρει λοιπόν ο

1. F. Tuncay - Λ. Καρατζάς, *Τουρκοελληνικό λεξικό*, σελ. 639.

Άγγλος στρατιωτικός, περιηγητής και αρχαιολόγος Ουίλλιαμ-Μάρτιν Ληκ στο ημερολόγιο του στις 31 Δεκεμβρίου 1809, παραμονή της πρωτοχρονιάς του 1810, όταν περνούσε από το χωριό μου και κατέγραφε τις εντυπώσεις του:

«Αφού έστειλα τις αποσκευές μου στα Φάρσαλα, από τον ευθύ δρόμο που διέρχεται από ένα πέρασμα στη νότια πλευρά του βουνού Χαλκωδονίου απ' όπου εισέρχεται στην κοιλάδα του Ενιπέα, διέσχισα την κορυφογραμμή από το Γκερεμί και το Σουπλί, αφήνοντας την κορυφή του βουνού στα αριστερά. Το προαναφερόμενο πέρασμα χωρίζει το Χαλκωδόνιο από το βουνό που συνορεύει με το Κρόκιο Πεδίο προς τα βόρεια κι είναι κοινώς γνωστό ως Τζιραγιώτικο, από ένα χωριουδάκι πάνω σ' αυτό που λέγεται Τζιράγι. Στο πέρασμα αυτό βρίσκεται το χωριουδάκι Οντοκλάρι, πέρα από το οποίο ο δρόμος για τα Φάρσαλα ακολουθεί μία κοιλάδα ανάμεσα στις δύο κορυφογραμμές προς τη Μαγούλα, δύο ώρες μακριά από τα Φάρσαλα, και διασχίζει τον Ενιπέα από την Γέφυρα του Πασά, στο δρόμο προς τη Λάρισα.

Το βουνό Χαλκωδόνιο καλύπτεται από μικρά πρινάρια τα οποία, καθώς είναι αειθαλή και σκουρόχρωμα, έδωσαν μάλλον το όνομα Καραντάγ ή Μαυροβούνι σε όλη την λοφοσειρά που απλώνεται από εδώ και προς τα βόρεια παρά το γεγονός ότι κορυφές προς αυτήν την πλευρά είναι ευδιάκριτα άσπρες».

Στη συνέχεια πληροφορίες για την ιστορία της περιοχής μας παίρνουμε από το Δωρόθεο Σχολάριο μητροπολίτη Δημητριάδος (1856-1870) σε μια μελέτη του με τίτλο «Έργα και ημέραι» μας μιλάει και για την περιοχή που εξετάζουμε. Να τι μας αναφέρει: «Σαρατζή: χωριόν τσιφλίκιον απέχον του Βελεστίνου ώρα 1 1/2 οικογένειας 16, και κατοίκους 80, και εκκλησία την του Αγίου Αθανασίου, οι κάτοικοι δε εισί γεωργοί και ποιμένες.

Μουσαφακλή: χωριόν τσιφλίκιον απέχον του Βελεστίνου ώρας 2, οικογένειας 10, κατοίκους 50, και εκκλησίαν την του Αγίου Γεωργίου. Ουσλάρ: χωριόν τσιφλίκιον απέχον του Βελεστίνου ώρας 2, οικογένειας 12 και κατοίκους 60 άνευ εκκλησίας.

Περσουφλή: χωριόν τσιφλίκι, απέχον του Βελεστίνου ώραν μία, οικογένειας 5 και κατοίκους 25».

Ιστορικές πληροφορίες για το χωριό μου και την περιοχή του βρήκα και στα ιερά βιβλία της εκκλησίας του Αγίου Αθανασίου. Διαπίστωσα, ότι σε ξεφτισμένα από τα χρόνια Μηνολόγια του 1852 υπάρχουν καταγεγραμμένες στην αρχή και στο τέλος των σελίδων «ενθυμήσεις» δηλ. σύντομες σημειώσεις ιερέων, δασκάλων, ψαλτών, επιτρόπων, περαστικών και όχι μόνο, για τα σημαντικότερα γεγονότα της εποχής και του τόπου τους. Πρέπει να σημειώσουμε ότι άλλες από αυτές τις ενθυμήσεις είναι δυσανάγνωστες, σ' άλλες έχει ξεθωριάσει από το χρόνο το μελάνι και έχει ξεφτίσει σε πολλά κομμάτια το χαρτί. Ήταν και είναι φυσικό κάποια παράξενα ή αταίριαστα καιρικά φαινόμενα να μην προκαλούν μόνο εντύπωση αλλά θλίψη και στενοχώρια για τις συνέπειες τους. Έτσι στο «Μηνιαίον του Μαΐου 1852» μας αναφέρει ότι:

«εις ανάμνησιν του χιλιοστού οκτακοσιοστού εβδομηκοστού εβδόμου έτους του μηνός Ιουλίου έπεσεν βροχή παρά πολύ διαρκέσασα από τας δέκα και έξι έως τας είκοσι και πέντε του παρόντος μηνός και εφύτρωσαν τα σιτάρια επί των αλωνιών και γράφω εγώ ο διδάσκαλος Δημήτριος Η Θωμαΐδης εκ Πινακατών του δήμου Μηλεών εις ενθύμησιν»

Το έτος 1881 έχουμε την προσάρτηση της Θεσσαλίας στη μητέρα Ελλάδα. Το ευχάριστο τούτο γεγονός υπάρχει σε μια άλλη «ενθύμηση» στο «Μηνιαίον» του Αυγούστου που εκδόθηκε πάλι από το Ελληνικό τυπογραφείο του Αγίου Γεωργίου το 1852. Στη σελίδα 2 του μηνολογίου αυτού ο δάσκαλος του χωριού Πέτρος Παπαγεωργίου από τις Πινακάτες του Πηλίου σημειώνει ότι στις 21 Ιουνίου του 1881 έγινε η παράδοση της Χώρας (της Θεσσαλίας εννοεί) στο Ελληνικό κράτος: «έτος (1881) (Ιουλίου) (21)έγινεν η πρώτη παράδοσις της Χώρας αρτίως προς το ελινικόν κράτος και ελευθεροόθησαν οι ορθόδοξοι χριστιανή από τας χείρας τον βαρβάρων οθομανόν και διατούτο κάμο την ενθύμεισιν εις τους αναγνόστας διά πάντοτε ο Διδάσκαλος Πέτρος Παπαγεωργίου εκ Πινακάταις 1881 Ιουλίου 21 Σαραντζί» αντί Ιουνίου εγράφη Ιουλίου κατά λάθος.»

Εδώ θα πρέπει να αναφέρουμε ότι η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα έγινε με το συνέδριο του Βερολίνου 1878, τη συνδιάσκεψη της Κωνσταντινουπόλεως και επισφραγίσθηκε με την Ελληνοτουρκική συμφωνία της 20ης Ιουνίου 1881. Η νέα γραμμή που καθόριζε τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας ήταν τέσσερα χιλιόμετρα νότια του Πλαταμώνα και έφτανε ως τον κόλπο της Άρτας

Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι η τύχη των κατοίκων των χωριών που ξεετάζουμε δεν άλλαξε πολύ με την απελευθέρωση από τους Τούρκους. Τούτο συνέβη γιατί όταν οι τούρκοι πασάδες πληροφορήθηκαν ότι τα μέρη αυτά θα γίνονταν Ελληνικά, άρχισαν να πουλούν όσο-όσο τα τσιφλίκια τους σε Έλληνες πλουσίους. Έτσι το Περιβλεπτο έγινε περιουσία του μεγαλοτσιφλικά Καρτάλη, ο Άγιος Δημήτριος και η Κοκκίνα του άλλου μεγαλοτσιφλικά Αποστολίδη, ενώ το Ελευθεροχώρι εξακολούθουσε να ανήκει στο Τεκέ των Μπεκτασήδων.

Η τότε ελληνική κυβέρνηση διέταξε να γίνει απογραφή των κατοίκων των νέων επαρχιών με τα Β.Δ. της 26 Ιουνίου και 3 Ιουλίου 1881. Η απογραφή έγινε το Σεπτέμβρη του ιδίου έτους, χωρίς όμως τα αποτελέσματά της να θεωρούνται αντικειμενικά και ακριβή και αυτό πρώτον γιατί οι νέες επαρχίες με τα όποια προβλήματά τους μόλις αποκτούσαν την ανεξαρτησία τους μετά από χρονική περίοδο πέντε αιώνων και δεύτερον πολλοί κάτοικοι των νέων επαρχιών φοβούνταν τη στρατολογία, ή ακόμη και τη φορολογία και απέφευγαν έτσι να απογραφούν. Έτσι με κάθε δυνατή επιφύλαξη η απογραφή που έγινε μετά από τέτοιες περιστάσεις έδωσε για την περιοχή που ερευνούμε τα παρακάτω αποτελέσματα:

	Άρρενες	Θήλειες	Σύνολο
Άγιος Δημήτριος	42	43	85
Περιβλεπτο	91	72	163
Ελευθεροχώρι	52	17	69
Κοκκίνα	28	22	50
Αερινό	24	16	40

Αμέσως μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα με το διάταγμα της 17^{ης} Μαΐου 1882 (ΦΕΚ50/1882) ιδρύθηκε ο Δήμος Βελεστίνου και το Περιβλεπτο ήταν ένα από τα χωριά της περιοχής, που εντάχθηκε στον προαναφερθέντα δήμο. Λίγο αργότερα το 1883 με το διάταγμα της 31^{ης} Μαρτίου του ίδιου χρόνου, που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα της Κυβέρνησης στις 2 Απριλίου 1883 (αριθ.φ. 126) πρωτοσυστάθηκε ο Δήμος Φερών και το Σαρατζί (Περιβλεπτο) ήταν ένα από τα γύρω χωριά που εντάχθηκαν στο νέο δήμο.

Μετά την απελευθέρωση το 1881 και την αγορά των εκτάσεων που κατείχαν οι Τούρκοι απ' τον Αντ. Καρτάλη (συνολικά 26.000 στρέμματα καλλιεργήσιμα και βοσκότοποι), το Περιβλεπτο άρχισε να δημιουργείται στη σημερινή του θέση. Στην αρχή ο Καρτάλης έκτισε αποθήκες όπου αποθηκεύονταν τα καπνά, τα οποία καλλιεργούσαν για λογαριασμό του οι κολλήγοι. Μέσα στις αποθήκες αυτές στεγάζονταν και οι οικογένειες των κολλήγων, ακόμα δε και σήμερα υπάρχουν μισογκρεμισμένα κτίρια των καπναποθηκών.

Ο Δήμος Φερών διατηρήθηκε ως το 1912, οπότε και καταργήθηκε με το νόμο ΔΝΖ (ΦΕΚ58-59 1912) μαζί με πολλούς άλλους. Η εξέλιξη του συνεχίστηκε με αυτοτελείς πλέον κοινότητες, μία από τις οποίες ήταν και η κοινότητα Σαρατζί (Περιβλέπτου). Ήταν φυσικό το Σαρατζί (Περιβλέπτο) ως κεφαλοχώρι της γύρω περιοχής να οριστεί η έδρα της νέας Κοινότητας Περιβλέπτου. Στην ίδια κοινότητα υπάγονταν τα γύρω χωριά Μουσαφακλί (Κοκκίνα), Ουσλάρ (Άγιος Δημήτριος), Αρντουάν (Ελευθεροχώρι).

Η Κοινότητα Σαρατζί (Περιβλέπτου) μαζί με τις άλλες Κοινότητες του τέως Δήμου Φερών συστήθηκε με το διάταγμα της 31^{ης} Αυγούστου 1912 (ΦΕΚ262/1912) και υπάγονταν στην επαρχία Βόλου του νομού Λάρισας. Η μετονομασία του Σαρατζί σε Περιβλεπτο και των διπλανών χωριών Μουσαφακλί σε Κοκκίνα, Ουσλάρ σε Άγιο Δημήτριο και Αρντουάν σε Ελευθεροχώρι έγινε με το διάταγμα της 4^{ης} Νοεμβρίου 1927 (ΦΕΚ306/1927). Η Κοινότητα Περιβλέπτου παρέμεινε έτσι με αυτή τη δομή και με αυτή την ονομασία μέχρι την εφαρμογή του αυτοδιοικητικού Καποδιστριακού νόμου του 2002, οπότε αποτέλεσε δημοτικό διαμέρισμα του Δήμου Φερών και φέτος το 2010 με το αυτοδιοικητικό Καλλικρατικό νόμο του Δήμου Ρήγα Φεραίου. Συμπερασματικά μπορούμε να πούμε ότι η τέως Κοινότητα Περιβλέπτου είχε ζωή εννενήντα χρόνων από το 1912, τότε που ιδρύθηκε μέχρι το 2002 και έπαυσε να υπάρχει ως Κοινότητα.

Περίπου αυτή την εποχή επισκέφθηκε το Βελεστίνο και τη γύρω περιοχή ο Ν. Γεωργιάδης και στο έργο «Θεσσαλία» γράφει:

«Ο Βελεστίνος είναι πρωτεύουσα του δήμου Φερών αποτελούμενου εξ' αυτού και του Αγίου Γεωργίου, Γερμύ, Μουσαφακλή, Νταμπιγλή, Ουζλάρ, Περσουφλί, Σαρατζή και Τακταλασιάν χωριών κειμένων εν τη λοφώδει χώρα και εχόντων γην προς τε την γεωργίαν και την κτηνοτροφίαν επιτηδείαν, κατοικείται δε έκαστον (χωρίον) υπό 15-20 οικογενειών και ποιμαίνονται υπό του μητροπολίτου Δημητριάδος, καθ' εκάστην εβδομάδα δε συνέρχονται οι κάτοικοι εις Βελεστίνον, ένθα τελείται εμπορική πανήγυρις...».

Στη συνέχεια στις 16 Απριλίου 1889 έχουμε μια απογραφή του πληθυσμού του ελληνικού κράτους. Ο Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης δημοσίευσε στο περιοδικό «Προμηθέας» που εξέδιδε, τα αποτελέσματα στο τεύχος του Σεπτεμβρίου του επόμενου έτους (1890). Στην απογραφή αυτή έχουμε μια αύξηση των κατοίκων της περιοχής που εξετάζουμε. Αναλυτικά έχουμε τα παρακάτω στοιχεία:

Σαρατζή 212 κατοίκους, Μουσαφακλή 154 κατοίκους, Ουσλάρ 200 κατοίκους, Περσεφλή 91 κατοίκους.

Στο ίδιο περιοδικό πάλι ο Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης τρεις μήνες αργότερα (Ιανουάριος 1891) μας παραθέτει μια λεπτομερή περιγραφή του Βελεστίνου και των γύρω χωριών: Ας δούμε τι αναφέρει για τα χωριά που ερευνούμε: «Σαρατζή: χωρίον ιδιόκτητον (τσιφλίκι) κείται εις τους πρόποδας πετρώδους κωνειδούς και γραφικού λόφου, (το οποίον ονομάζουσι βουνόν του Σαρατζή) κώνος φαίνεται εκ πολλών μερών, της Θεσσαλίας και της Θαλάσσης, της μεταξύ του Αιαντίου και της Ευβοίας. Απέχει (το χωρίον) του Βελεστίνου ώρας 2 και 1/2 του προς ανατολάς αυτού σιδηροδρομικού σταθμού Περτσιφλή ώρας 1 και κατοίκους έχει 312, ναόν του Αγίου Αθανασίου. Το γραμματοδιδασκαλείον έχει μαθητάς 12, άνωθεν αυτού προς τον λόφον υπάρχουν και ελαιόδενδρα. Οι κάτοικοι εισί γεωργοί και ποιμένες.

Ουσλάρ: χωρίον ιδιόκτητον απέχον του Βελεστίνου ώρας δύο, κείται μεταξύ του Σαρατζή και του σταθμού του σιδηροδρόμου Περτσιφλή. Έχει κατοίκους 200 νεόδητον ναόν του Αγίου Δημητρίου. Οι κάτοικοι εισί γεωργοί.

Μουσαφακλή: χωρίον ιδιόκτητον απέχον του Βελεστίνου ώρας σχεδόν δύο. Έχει κατοίκους 154, ναόν του Αγίου Γεωργίου, άνευ ιερέως και άνευ γραμματοδιδασκαλείου. Ενίοτε ενοικιάζεται υπό των βλαχοποιημένων και τότε ούτε σπείρεται, διότι το ενοικιάζουσι χάριν της νομής.

Περτσιφλή: Χωρίον ιδιόκτητον απέχον του Βελεστίνου μίαν ώραν, εφέτος ενοικιάσθη υπό των βλαχοποιημένων προς παραχείμασιν των ζώων τους. Τούτου ένεκα εσπάρη ούτε ο αριθμός των κατοίκων είναι γνωστός. Ναόν έχει των Αγίων Θεοδώρων, άνευ ιερέως και διδασκάλου.

Αρντουάν. Απέχει του Δουβλατάν ώρας δύο, κατοίκους έχει 14, εξουσιάζεται δε εκ του εκεί πλησίον Τουρκικού Τεκέ και ως εκ τούτου οι άνθρωποι δεν ευχαριστούνται να κατοικώσι και υπηρετώσι τους Δερβίσηδες».

Το 1897 η περιοχή μας δοκιμάζεται σκληρά από τον ατυχή για την Ελλάδα Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Στο Μηνολόγιο του Αυγούστου του 1852 του αρχείου του ιερού ναού του Αγίου Αθανασίου Περιβλέπτου υπάρχει ενθύμηση του ατυχούς Ελληνοτουρκικού πολέμου Γράφει χαρακτηριστικά: «1897 Απριλίου 20 έγινε πόλιμος φρικτός και χαλασμός της Θεσσαλίας». Με το ίδιο θέμα του Ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897 πρέπει να αναφέρουμε μια άλλη ενθύμηση που υπάρχει στο Μηνιαίο του Σεπτεμβρίου του 1852. Η πληροφορία που μας δίνεται είναι: «Εις 11 Απριλίου του 1897 Εγγι ο πόλεμος..... Εις την Θεσσαλία και διά τούτο γράφω διά ενθύμησην».

Για τον ατυχή για την πατρίδα μας Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897 πρέπει να αναφέρουμε ότι η Τουρκία κήρυξε τον πόλεμο τούτο εναντίον της Ελλάδας στις 5 Απριλίου 1897 και ο τουρκικός στρατός, άριστα οργανωμένος και αριθμητικά ισχυρότερος, προχώρησε στο Ελληνικό έδαφος και κατέλαβε τη Λάρισα (13 Απριλίου). Στη συνέχεια προχώρησε νοτιότερα και η περιοχή του Βελεστίνου έγινε πεδίο σκληρών μαχών. Γνωστές στην ιστορία είναι οι μάχες του Βελεστίνου στον πόλεμο του 1897, όπου η αήττητη ταξιαρχία του Σμολένσκι στο δεκαήμερο 14-24 Απριλίου ανέστειλε την προέλαση των Τούρκων στο Βόλο. Τελικά στον ατυχή για την Ελλάδα πόλεμο του 1897 οι Τούρκοι έφθασαν μέχρι το Δομοκό και με τη συνθήκη που υπογράφηκε στην Κωνσταντινούπολη η Ελλάδα υποχρεώθηκε να πληρώσει στην Τουρκία πολεμική αποζημίωση 100 εκατομμυρίων χρυσών φράγκων, ποσό τεράστιο για τις οικονομικές δυνατότητες της Ελλάδας εκείνων των χρόνων.

Ήταν φυσικό και η περιοχή του Περιβλέπτου να δοκιμασθεί σκληρά από τη μεγάλη θηριωδία των Τούρκων. Τούτο το διαπιστώνουμε και σε δημοσίευμα που υπάρχει στην εφημ. «Θεσσαλία» στο φύλλο της β'ης Ιουνίου 1903 με τίτλο «Πεζοπορικόν εις Σαραντζή-Τεκέ» όπου αναφέρεται ότι στους αγρούς (του Περιβλέπτου) υπάρχουν λίγα δένδρα γιατί οι Τούρκοι το 1897 κατέστρεψαν μεγάλο αριθμό από αυτά. Στο δημοσίευμα αυτό του αρθρογράφου με το ψευδώνυμο «Ατρείδης» γράφονται οι εντυπώσεις από την επίσκεψη του μαζί με τον πρόεδρο και τον ταμία του εκδρομικού ομίλου Βόλου στο Σαρατζή (Περίβλεπτο) και στον παρακαείμενο αλβανικό τεκέ των Μπεκτασήδων.

Εκείνο που πρέπει να επισημανθεί είναι ότι ο πρόεδρος του εκδρομικού ομίλου είναι συνάμα και ο ιδιοκτήτης του Περιβλέπτου ο μεγαλοτσιφλικάς Καρτάλης, αφού αμέσως μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στη μητέρα Ελλάδα από τον τουρκικό ζυγό το 1881, το Περίβλεπτο έγινε τσιφλίκι, ιδιοκτησία της μεγάλης οικογένειας των Καρτάληδων. Να τι μας αναφέρει τούτο το άρθρο:

«... Το Περσουφλή είναι ένα πολύ μικρό χωριό που απαρτίζεται από 20 περίπου οικογένειες που ασχολούνται κυρίως με τα καπνά, στη συνέχεια ξεκουραστήκαμε εκεί για μισή ώρα και μετά αναχωρήσαμε για το Σαρατζή, βαδίζοντας ανάμεσα σε σιτόσπαρτους αγρούς. Μετά από λίγο φθάσαμε στο χωριό Ουσλάρ (Άγιο Δημήτριο), ενώ μακριά και δεξιά φάνηκε το χωριό Μουσαφακλή (Κόκκινα). Στη συνέχεια και μετά από χρονικό διάστημα μιάμισης ώρας από την αναχώρησή μας από το Περσουφλή φθάσαμε στον προορισμό μας στο χωριό Σαρατζή.

Όταν περάσαμε τα σύνορα του χωριού καταληφθήκαμε από το αίσθημα της ιδιοκτησίας που καταλαμβάνει κάθε άνθρωπο, όταν συναισθάνεται ότι ο ίδιος είναι κύριος εκτεταμένων εκτάσεων γης, αγρών ολοκλήρου χωριού και πολυάριθμων πηγών. Στη συνέχεια ανεβήκαμε στο κονάκι του προέδρου μας και ξεκουραζόμεσταν βλέποντας το χωριό και την πλούσια περιφέρεια του».

Το «κονάκι» του προέδρου τους δηλαδή του Καρτάλη, σώζεται μέχρι σήμερα. Είναι ιδιοκτησίας των κληρονόμων Ν. Μακρά και από το στόμα των γερόντων του χωριού έχω ακούσει, ότι εκεί επί Τουρκοκρατίας διέμενε ο Τούρκος αγάς του χωριού, ενώ μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, ο νέος ιδιοκτήτης του χωριού το χρησιμοποίησε ως κατοικία για όσες φορές πήγαινε στο χωριό και ιδιαίτερα το καλοκαίρι. Ας αφήσουμε όμως τον αρθρογράφο να συνεχίσει: «Το χωριό αποτελείται από 30 οικίες που χτίστηκαν από τον ίδιο τον ιδιοκτήτη τελευταία με την τήρηση των υγιεινών όρων στους πρόποδες του υπερκείμενου λόφου. Έχει αποθήκες καπνών και σιτηρών πολύ μεγάλες και ονομαστή εκκλησία.

Τα χωράφια του χωριού εκτείνονται σε απόσταση μιας ώρας και περιορίζονται από σειρά βραχωδών και ξηρών λόφων, από τους οποίους αυτός που είναι πάνω ακριβώς από το χωριό έχει ύψος 600 μέτρων από την επιφάνεια της θάλασσας και 350 μέτρων από του επιπέδου του χωριού. Στους αγρούς υπάρχουν λίγα δένδρα γιατί οι Τούρκοι το 1897 κατέστρεψαν μεγάλο αριθμό από αυτά. Η τοποθεσία του χωριού, τα άφθονα νερά, τα λίγα δένδρα και οι σχετικά όμορφες οικίες του χωριού καθιστούν το μικρό αυτό χωριό αρκετά ευχάριστο και συμπαθητικό σε σύγκριση με τα άλλα χωριά της παρακείμενης πεδιάδας».

Στα μηνολόγια έχουμε ακόμη ενθύμηση και της κήρυξης του Ελληνοϊταλικού πολέμου του 1940. Πιο συγκεκριμένα ο παπα-Γιώργης ο Μπατζιάκας (θα τον θυμούνται οι γέροντες του χωριού) που, όπως αναφέρει, ήταν ιερέας το 1940 για ενδέκατη χρονιά στο χωριό μας κάνει λόγο για τον πόλεμο του 40. Να τι μας αναφέρει στο «Μηνιαίο του Οκτωβρίου» στη σελίδα 205:

«Γράφω διά ενθύμιον την κήρυξιν του Ιταλικού πολέμου κατά της Ελλάδας την 28ην Οκτωβρίου 1940 ημέραν Δευτέραν και Ώραν 6ην πρωινήν διά μέσου Αλβανίας. Ο μέχρι της στιγμής ταύτης εφημερεύων επί 11 ετών. Γ. Μπατζιάκας ιερέυς».

Στη συνέχεια από το ημερολόγιο του γνωστού δασκάλου του χωριού Αμερικάνου Αρτέμη έχουμε πληροφορίες για το σεισμό του 1957. Ας δούμε τι αναφέρει:

«8 Μαρτίου 1957. Σήμερα περί ώρα 2.30 μ.μ ισχυρός σεισμός συνεκλόνησεν το χωριό και την περιοχή Βελεστίου, ως εγνώσθη. Δευτέρα σεισμική δόνησις επακολούθησασα ολίγα λεπτά κατόπιν της πρώτης επέφερε καταστροφάς. Πλην των ολίγων νεοδημητών ετών αντισεισμικών οικιών και του νέου Διδακτηρίου. Άπαντα τα παλαιά κτίρια του χωριού υποστάντα σοβαράς βλάβας και καταστάντα ετοιμόρροπα εγκαταλείπονται υπό των ενοίκων. Ομοίως εγκαταλείπεται και το παλαιόν διδακτήριον. Θύματα δεν εσημειώθησαν».

Τα τελευταία τριάντα χρόνια το Περίβλεπτο δέχτηκε σοβαρό πλήγμα από την αστυφιλία. Πολλοί Σαρατζιώτες για ανεύρεση καλλίτερης τύχης αναγκάστηκαν να μετακινηθούν μόνιμα κυρίως στο Βόλο ή σε άλλα μεγάλα αστικά κέντρα της χώρας μας. Οι κάτοικοί του είναι κυρίως Γεωργοί, οι οποίοι με δυναμικές ποτιστικές καλλιέργειες (βαμβάκι, βιομηχανική ντομάτα, τεύτλα, καλαμπόκι) συμβάλλουν κι αυτοί με όλες τις δυνάμεις τους στην οικονομική ανάπτυξη της πατρίδας μας.

Το Περίβλεπτο είναι σήμερα δημοτικό διαμέρισμα του Δήμου Ρήγα Φεραίου του νομού Μαγνησίας. Πριν από την ισχύ των δύο τελευταίων νόμων για την τοπική αυτοδιοίκηση (Καποδίστρια και Καλλικράτη) το Περίβλεπτο ήταν έδρα της πάλαι ποτέ ονομαστής κοινότητας Περιβλέπτου, στην οποία υπάγονταν τα γειτονικά χωριά Άγιος Δημήτριος, Κοκκίνα, Ελευθεροχώρι και Κοκκαλείκα. Ήταν και είναι το Περίβλεπτο με άλλα λόγια «Κεφαλοχώρι» για την περιοχή του. Απέχει από το Βόλο περίπου 30 χιλιόμετρα, 15 από το Βελεστίνο και μόλις 5 χιλιόμετρα από τον κεντρικό εθνικό δρόμο Αθηνών-Θεσσαλονίκης. Ξεκούραστη κι ευχάριστη η διαδρομή από το Βόλο, με εναλλαγές ασημιού, πράσινου και κίτρινου, έτσι καθώς περνάς πότε δίπλα σε καρπερούς ελαιώνες πότε σε καταπράσινες ποτιστικές εκτάσεις και πότε έχοντας αντίκρου κατάματα κατακίτρινα μεστωμένα στάχια. Χαίρεσαι ένα ήρεμο, γαλήνιο τοπίο με λόφους χαμηλούς και χαρούμενους ντυμένους στα χρώματα κάθε εποχής. Πανέμορφο, ευάερο και ευήλιο το Περίβλεπτο αποτελεί με μόνη τη θωριά του μια πρώτη τάξης ευκαιρία για μια ευφροσύνη όσο και ευλογημένη απόδραση από τη τύρβη της πόλης μέσα στη παραδεισένια φύση του.

Η Εκκλησία του

Κεντρική θέση στο μικρό πανέμορφο χωριό μου έχει η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου. Μικρή, όμορφη, σεβάσιμα με απλόχωρο προαύλιο και πανύψηλο καμπαναριό Γύρω της λαμπυρίζει το πράσινο της ζωής στον αγρό, στις πλαγιές του βουνού, στη βάτο και στον κάμπο. Η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου Περιβλέπτου είναι τρίκλιτη σαρμαρωτή Βασιλική με περίστωο από την νότια πλευρά και είναι, νομίζω, η μοναδική στη

μητρόπολη Δημητριάδος, με υπερευφωμένο το Γυναικωνίτη. Κεντρική θέση στην εκκλησία κατέχει η θαυματουργή εικόνα του Αγίου Αθανασίου, σκέπη και παραμυθία όχι μόνο των κατοίκων του χωριού μου, αλλά και όλων των κατοίκων των γύρω οικισμών.

Το κτίσμα της εκκλησίας παλιό, με την ιστορία του αποτυπωμένη στους αρμούς, στο παμπάλαιο αρχιτεκτονικό της σχέδιο και στο ανώφλι της πόρτας της κυρίας εισόδου, απ' όπου μαθαίνουμε τη χρονολογία της κτίσης της, το 1860. Το πιο πιθανό είναι η εκκλησία μας να είναι ο πρώτος ναός για το χωριό μας, γιατί κάτι διαφορετικό δε μαρτυρείται ούτε από γραπτές πηγές αλλά ούτε και από την τοπική παράδοση Ένας άλλος λόγος που συντείνει ότι η εκκλησία ήταν η πρώτη για το χωριό μας είναι ότι η αρχαιότερη γραπτή μαρτυρία για την ύπαρξη του χωριού μας είναι το 1801.

Σε μια ενθύμηση που υπάρχει στη σελίδα 138 του «Μηναίου του Ιουνίου», που υπάρχει στο αρχείο του ναού και εκδόθηκε το 1852 από το Ελληνικό τυπογραφείο του Αγίου Γεωργίου μαθαίνουμε ότι τα εγκαίνια του Αγίου Αθανασίου έγιναν την ημέρα των Αγίων Πάντων, στις 26 Μαΐου 1868. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται: «*όταν έγιναν τα εγκαίνια Μαΐου είκοσι έξι των Αγίων Πάντων*». Με βάση την πληροφορία της ενθύμησης τα εγκαίνια του ναού μας θα πρέπει να έγιναν όταν μητροπολίτης Δημητριάδος και Αλμυρού ήταν ο Δωρόθεος Σχολάριος (1856-1870).

Για το Περιβλεπτο και την εκκλησία του μαθαίνουμε από μια μελέτη (1879) του μητροπολίτη Δημητριάδος Δωροθέου Σχολαρίου. Να τι μας αναφέρει: «*Σερατζί: κατοίκους 80 και εκκλησίαν του Αγίου Αθανασίου*» ενώ για το «*Μουσαφακλή: κατοίκους 50, και εκκλησίαν την του Αγίου Γεωργίου.*» Σύμφωνα με αυτή τη μελέτη μόνο το χωριό και η Κοκκίνα έχουν Ναούς ενώ ο Άγιος Δημήτριος και το Αερινό είναι όπως χαρακτηριστικά τονίζει τα: «*... άνευ εκκλησίας*».

Στη συνέχεια παίρνουμε πληροφορίες για την εκκλησία μας από το περιοδικό «*Προμηθέας*» του 1891 του Ζωσιμά Εσφιγμενίτη. Μας κάνει λόγο για την ύπαρξη της εκκλησίας πιθανότατα με ιερέα γιατί αναφερόμενος στα γειτονικά χωριά Κοκκίνα και Αερινό σημειώνει «*άνευ ιερέως*». Ο Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης μας αναφέρει χαρακτηριστικά: *Σαρατζή (Περίβλεπτο)..... κατοίκους έχει 312, ναόν του Αγίου Αθανασίου», το «Ουσλάρ (Άγιος Δημήτριος)... Έχει κατοίκους 200 νεόδμητον ναόν του Αγίου Δημητρίου, το «Μουσαφακλή (Κοκκίνα) έχει κατοίκους 154, ναόν του Αγίου Γεωργίου, άνευ ιερέως» και το «Περτσιφλή (Αερινό): Ναόν έχει των Αγίων Θεοδώρων, άνευ ιερέως και διδασκάλου».*

Πρέπει εδώ να σημειώσουμε ότι τα γειτονικά με το Περιβλεπτο χωριά έχουν ως προστάτες και πολιούχους τους καβαλάρηδες Αγίους της Εκκλησίας μας: Τον Άγιο Γεώργιο η Κοκκίνα και το Ελευθεροχώρι, και το Μυροβλήτη Άγιο της εκκλησίας μας ο οικισμός Άγιος Δημήτριος. Αυτό μας κάνει να συμπεραίνουμε με κάθε επιφύλαξη ότι οι τότε κάτοικοι του Περιβλέπτου προτίμησαν τον Άγιο Αθανάσιο, τον Αρχιεπίσκοπο της Αλεξανδρείας και «τον στύλο της Ορθοδοξίας», όπως τον αποκαλεί το

απολυτίκιο του Αγίου για να τονίσουν και τον και τον προεξάρχοντα ρόλο που έχει και έχει ακόμη για την γύρω περιοχή το Περίβλεπτο.

Με νοσταλγική συγκίνηση θυμάμαι την πανήγυρη του Αγίου Αθανασίου τη μέρα τον ευλογημένο τόπο που γεννήθηκε. Ολόκληρο το χωριό και η εκκλησία του είχαν βάλει τα καλά τους. Το εσωτερικό της εκκλησίας ολόφωτο, το εκκλησίασμα σε κατάνυξη και ο χορός των ψαλμών αλλά και όλοι οι πιστοί ν' αναπέμπουν το απολυτίκιο του Αγίου Αθανασίου «Στύλος γέγονας της Ορθοδοξίας». Τα πρόσφορα των ευσεβών και η ευλογία της αρτοκλασίας, το μοίρασμα του άρτου και οι θερμές ευχές. Η γιορταστική επικοινωνία και η ανταλλαγή των ευχών στο προαύλιο χώρο της Εκκλησίας. Η συνέχεια δινόταν στα φιλόξενα σπίτια του χωριού μου που δέχονταν τους επισκέπτες και προσκυνητές της εκκλησίας του Αγίου του χωριού μου με τη σόμπα με τα καυσόξυλα να κοκκινίζει, τη ζεστή και χαρούμενη ατιμόσφαιρα, τα κεντητά μαξιλάρια, τα ζεστά και πανέμορφα κιλίμια στο δάπεδο, τις δαντέλες στα τραπεζάκια, τις ασπρόμαυρες φωτογραφίες των προγόνων στους τοίχους και ακόμη το κοκορέτσι και το ψητό αρνί με το μυρωδάτο κρασί ως επιστέγασμα για να γιορτασθεί αυτή η ξεχωριστή και συνάμα άγια μέρα του χωριού.

Τελειώνοντας νομίζω ότι είναι χρέος ν' αναφέρουμε και τους ιερείς που διακόνησαν τούτη την εκκλησία. Πρώτος ιερέας που αναφέρεται από τους συγχωριανούς μου είναι ο παπα-Γιάννης Παπαϊωάννου (Καφίδας). Το πραγματικό του όνομα ήταν Ιωάννης Καφίδας (1830-1928) αλλά επειδή διακόνησε την εκκλησία από το 1860 μέχρι το θάνατό του 1928 και ήταν άνθρωπος απλός, αγαπητός και καλοσυνάτος και ήταν για το ποίμνιό του ο δικός του παπα-Γιάννης του λαού και του Θεού υποσκέλισε και αντικατέστησε το επώνυμό του (Καφίδας). Το έργο του παπα-Γιάννη συνέχισαν με προσφορά μεγάλη και ταπεινωση ο παπα-Γιώργης ο Μπατζιάκας, ο παπα-Θανάσης ο Καφίδας και ο παπα-Λάμπρος Τσιάκας που συνταξιοδοτήθηκε πρόσφατα.

Θεωρώ χρέος να αναφέρω όλους εκείνους που διακόνησαν και διακονούν την εκκλησία μας από το αναλόγιο του Αναγνώστη (Ψάλτη). Εκείνους που θυμάμαι από την παιδική μου ηλικία είναι οι μακαρίτες πια Δημήτριος Καφίδας και Δημήτριος Κουμουρτζής καθώς και οι Δημήτριος Θ. Καφίδας, Αναστάσιος Κουμουτζής, Γεώργιος Μακρής και κατά καιρούς ο Δημήτριος Αθ. Καφίδας. Θεωρώ χρέος μου ακόμη να αναφέρω και όλους εκείνους που προσέφεραν την διακονία τους στην εκκλησία μας ως εκκλησιαστικοί επίτροποι και ιδιαίτερα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθένα συγχωριανό μου ξεχωριστά που στήριξε και αγάπησε την εκκλησία του χωριού μας.

Η Εκκλησία μας η Εκκλησία του Αγίου Αθανασίου Περιβλέπτο από τότε το 1860 που χτίστηκε μέχρι και σήμερα είναι και θα συνεχίσει να είναι η ταπεινή τούτη εκκλησία του Αγίου Αθανασίου πνευματικός φάρος των πιστών, πόλος έλξης των ευσεβών και παραμυθία των θλιμμένων.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

- 1) ΠΗΓΕΣ-ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ**
- 2) ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ**

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- 1) Αρχείο Ιερού Ναού Αγίου Αθανασίου Περιβλέπτου.
- 2) Αρχείο Δημοτικού Διαμερισμάτος Περιβλέπτου (πρώην κοινότητας Περιβλέπτου) του Δήμου Ρήγα Φεραίου.
- 3) Εφημερίδα «Θεσσαλία» του Βόλου.
- 4) Προφορικές μαρτυρίες κατοίκων Περιβλέπτου.
- 5) *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1979.
- 6) Περιοδικό «*Προμηθεύς*» του Ζωσιμά Εσφιγιμενίτη, Βόλος, τεύχος Σεπτεμβρίου 1890.
- 7) F. Tuncay - Λ. Καρατζάς, *Τουρκοελληνικό λεξικό*, Αθήνα 2000, σελ. 639.
- 8) Ν. Γεωργιάδης, *Η Θεσσαλία*, Βόλος, 1894, σελ. 151.
- 9) Αλεξ. Δρακάκης-Στυλ. Κούνδουρος, *Αρχαία περί της συστάσεως και εξελίξεως των δήμων και κοινοτήτων 1836 - 1939 και της διοικητικής διαιρέσεως του Κράτους*, Αθήνα 1939.
- 10) Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα. Χρονικά του Δήμου Φερών*, Βόλος, 1993. Και επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001.
- 11) Leake W., *Travels in Northern Greece*, τόμος 4, Άμστερνταμ 1967.
- 12) Ν. Μάγνης, *Περιήγησις ή τοπογραφία της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1860.
- 13) Μητρ. Δωρόθεου Σχολάριου, *Έργα και ημέραι*, Αθήνα, 1877, σελ. 232-234.
- 14) Παναγιώτης Τσιακούμης, «Περίβλεπτο: Από την τουρκοκρατία στα πρώτα βήματα της ελευθερίας του», εφημ. *Θεσσαλία* του Βόλου, 28 Αυγούστου 1994.
- 15) Παναγιώτης Τσιακούμης, «Ενθυμήσεις από τον Ιερό Ναό Αγίου Αθανασίου Περιβλέπτου», εφημ. *Θεσσαλία* του Βόλου, 18 Ιανουαρίου 2000.
- 16) Παναγιώτης Τσιακούμης, «Το Περίβλεπτο στις αρχές του αιώνα μας», εφημ. *Θεσσαλία* του Βόλου, 18 Ιανουαρίου 2001.
- 17) Παναγιώτης Τσιακούμης, «120 χρόνια ελευθερίας του Βελεστίνου», εφημ. *Θεσσαλία* του Βόλου, 31 Οκτωβρίου 2001.
- 18) Παναγιώτης Τσιακούμης, «Ο Άγιος Αθανάσιος Περιβλέπτου», εφημ. *Θεσσαλία* του Βόλου, 16 Ιανουαρίου 2005.
- 19) Παναγιώτης Τσιακούμης, «Παραμονή Φώτων τότε στο Σαρατζή», εφημ. *Θεσσαλία* του Βόλου, 8 Ιανουαρίου 2006.
- 20) Θεοδόσης Κ. Σπεράντσας, *Τα περιωσθέντα έργα του Αργύρη Φιλιππίδη, Μερική Γεωγραφία-Βιβλίον Ηθικόν*, Παράρτημα Δανιήλ Φιλιππίδης, Ο Μέγας Διδάσκαλος του Γένους, Πρόλογος-Επιμέλεια Φιλαρέτου Απ. Βιτάλη, Αθήνα 1978.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΕΣ

Ριζωμένο στους πρόποδες της οροσειράς του Χαλκοδονίου όρους με πανεποπτική και πανοραμική θέα στην πεδιάδα του Βελεσίνου βρίσκεται το Περιβλεπτο.

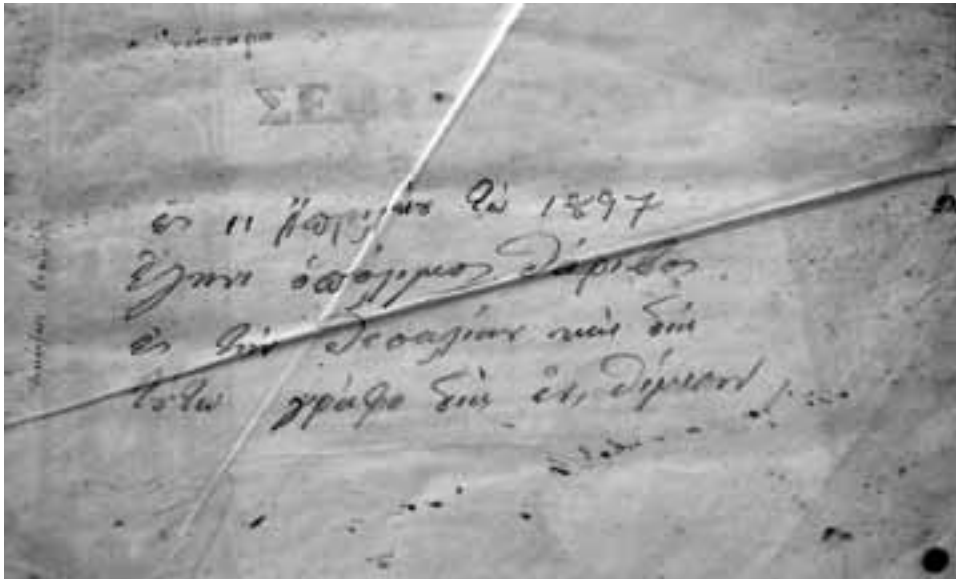

Ο Άγγλος στρατιωτικός, περιηγητής και αρχαιολόγος Ουίλλιαμ-Μάρτιν Ληκ στο ημερολόγιο του μας διασώζει την αρχαιότερη μαρτυρία για την ύπαρξη του Περιβλέπτου, όταν στις 31 Δεκεμβρίου 1809, παραμονή της πρωτοχρονιάς του 1810, περνούσε από το χωριό μου και κατέγραφε τις εντυπώσεις του.

Μια από τις πολυάριθμες «ενθυμήσεις» που υπάρχει στο αρχείο του ιερού ναού του Αγίου Αθανασίου και είναι γραμμένη στο «Μηνιαίον» του Αυγούστου που εκδόθηκε από το Ελληνικό τυπογραφείο του Αγίου Γεωργίου το 1852:

έτος (1881) (Ιουλίον) (21)
 έγινε η πρώτη παράδοσις της
 Χώρας αρτίως προς το ελινικόν
 κράτος και ελευθερόθηκαν οι ορθό
 δοξοί χριστιανή από τας χείρας
 τον βαρβάρων οθομανόν και διά
 τούτο κάμο την ενθίμισιν εις
 τους αναγνόστας διά πάντοτε
 ο Διδάσκαλος Πέτρος
 Παπαγεωργίου εκ Πινακάταις
 1881 Ιουλίον 21 Σαραντζί
 αντί Ιουνίου εγράφη (Ιουλίον) κατά λάθος.

Το 1897 η περιοχή μας δοκιμάζεται σκληρά από τον ατυχή για την Ελλάδα Ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897. Στο Μηνολόγιο του Αυγούστου του 1852 υπάρχει ενθύμηση του ατυχούς Ελληνοτουρκικού πολέμου Γράφει χαρακτηριστικά:

*ΕΙΣ 11 ΑΠΡΙΛΙΟΥ ΤΟΥ 1897
ΕΓΗΝΙ Ο ΠΛΕΜΟΣ.....
ΕΙΣ ΤΗΝ ΘΕΣΣΑΛΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑ
ΤΟΥΤΟ ΓΡΑΦΩ ΔΙΑ ΕΝΘΥΜΗΣΙΝ.*

Το «κονάκι» του μεγαλοτσιφλικά Καρτάλη, που σώζεται μέχρι σήμερα. Είναι ιδιοκτησίας των κληρονόμων Ν. Μακρή και από το στόμα των γερόντων του χωριού έχω ακούσει, ότι εκεί επί Τουρκοκρατίας διέμενε ο Τούρκος αγάς του χωριού, ενώ μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα, ο νέος ιδιοκτήτης του χωριού το χρησιμοποίησε ως κατοικία για όσες φορές πήγαινε στο χωριό και ιδιαίτερα το καλοκαίρι.

Σε μια ενθύμηση που υπάρχει στη σελίδα 138 του «Μηναίου του Ιουνίου» που υπάρχει στο αρχείο του ναού και εκδόθηκε το 1852 από το Ελληνικό τυπογραφείο του Αγίου Γεωργίου μαθαίνουμε πότε έγιναν τα εγκαίνια του Αγίου Αθανασίου. Πιο συγκεκριμένα αναφέρεται:

«όταν έγιναν τα εγκαίνια Μαΐου είκοσι έξι των Αγίων Πάντων 1868».

Κεντρική θέση στο μικρό πανέμορφο χωριό μου έχει η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου. Μικρή, όμορφη, σεβάσιμα με απλόχωρο προαύλιο και πανύψηλο καμπαναριό Γύρω της λαμπυρίζει το πράσινο της ζωής στον αγρό, στις πλαγιές του βουνού, στη βάτο και στον κάμπο.

Ο Ζωσιμάς Εσφιγμενίτης δημοσίευσε στο περιοδικό «Προμηθέας» στο τεύχος του Ιανουαρίου του 1891 μια λεπτομερή περιγραφή του Περιβλέπτου. Ας δούμε τι αναφέρει:

Σαρατζή: χωρίον ιδιόκτητον (τσιφλίκι) κείται εις τους πρόποδας πετρώδους κωνειδούς και γραφικού λόφου, (το οποίον ονομάζουσι βουνόν του Σαρατζή) κώνος φαίνεται εκ πολλών μερών, της Θεσσαλίας και της Θαλάσσης, της μεταξύ του Αιαντίου και της Ευβοίας. Απέχει (το χωρίον) του Βελεστίνου ώρας 2 και 1½ του προς ανατολάς αυτού σιδηροδρομικού σταθμού Περτσιφλή ώρας 1 και κατοίκους έχει 312, ναόν του Αγίου Αθανασίου. Το γραμματοδιδασκαλείον έχει μαθητάς 12, άνωθεν αυτού προς τον λόφον υπάρχουσι και ελαιόδενδρα. Οι κάτοικοι εισί γεωργοί και ποιμένες.

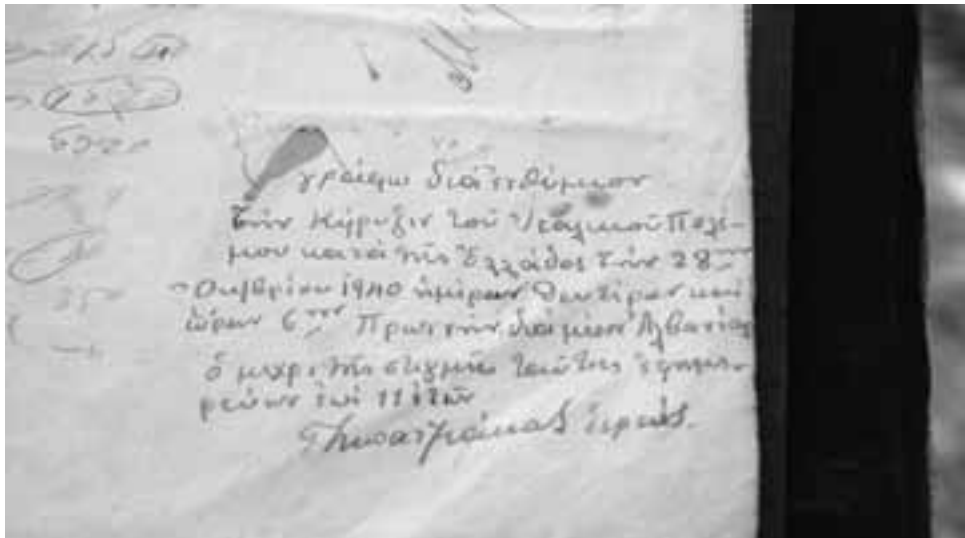
Το κτίσμα της εκκλησίας παλιό, με την ιστορία του αποτυπωμένη στους αρμούς, στο παμπάλαιο αρχιτεκτονικό της σχέδιο και στο ανώφλι της πόρτας της κυρίας εισόδου, απ' όπου μαθαίνουμε τη χρονολογία της κτίσης της, το 1860.

«.....τα άφθονα νερά, τα λίγα δένδρα και οι σχετικά όμορφες οικίες του χωριού καθιστούν το μικρό αυτό χωριό αρκετά ευχάριστο και συμπαθητικό σε σύγκριση με τα άλλα χωριά της παρακείμενης πεδιάδας...», άρθρο της εφημ. «Θεσσαλία» της 6ης Ιουνίου του 1903 με τίτλο: «Πεζοπορικόν: Σαρατζή-Τεκέ», του αρθρογράφου «Ατρείδη».

Η εκκλησία του Αγίου Αθανασίου Περιβλέπτου είναι τρίκλιτη σμαρωτή Βασιλική με περίστωο από την νότια πλευρά με υπερυψωμένο το Γυναικωνίτη. Κεντρική θέση στην εκκλησία κατέχει η θαυματουργή εικόνα του Αγίου Αθανασίου, σκέπη και παραμυθία όχι μόνο των κατοίκων του χωριού μου, αλλά και όλων των κατοίκων των γύρω οικισμών.

Ο παπα-Γιώργης ο Μπατζιάκας (θα τον θυμούνται οι γέροντες του χωριού) που, όπως αναφέρει, ήταν ιερέας το 1940 για ενδέκατη χρονιά στο χωριό μας κάνει λόγο για τον πόλεμο του 40. Να τι μας αναφέρει στο «Μηνιαίον του Οκτωβρίου» στη σελίδα 205:

*Γράφω διά ενθύμιον την κήρυξιν του Ιταλικού πολέμου κατά της Ελλάδας
την 28ην Οκτωβρίου 1940 ημέραν Δευτέραν και Ωραν 6ην πρωινήν
διά μέσου Αλβανίας.*

*Ο μέχρι της στιγμής ταύτης εφημερεύων επί 11 ετών
Γ. Μπατζιάκας Ιερεύς*

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Δ. ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ

Φορητές εικόνες μεγάλων διαστάσεων στο εξωκλήσι του προφήτη Ηλία Βελεστίνου

Το εξωκλήσι του Προφήτη Ηλία Βελεστίνου είναι οικοδομημένο στην ανατολική πλαγιά του λόφου «Μαλούκα» ή Χαλκοδόνιο (τουρκικά Καρά - Νταγ), που υψώνεται στα νοτιοδυτικά της κωμόπολης. Ο ναΐσκος είναι μικρός, με διαστάσεις 8, 50 X 4, 80. Οι συνθήκες οικοδόμησής του είναι ενδιαφέρουσες και συνδέονται με την Φανή Τσουμπέκου-Ζαλίμη, κάτοικο Βελεστίνου, που γεννήθηκε στα 1900 περίπου. Παιδί πολύτεκνης οικογένειας, (είχε μια ακόμη αδελφή και αδελφούς τους Παναγιώτη, Στέργιο, Χρίστο και Βασίλη Τσουμπέκο), παντρεύτηκε τον Γιάννη Ζαλίμη, και επειδή ήταν άτεκνοι, υιοθέτησαν ένα παιδί, το οποίο, ατυχώς, γρήγορα το έχασαν. Λίγο αργότερα ο Γιάννης Ζαλίμης παρασύρθηκε από τρένο και πέθανε (1930). Μόνη πλέον και πολύ φτωχή, η Φανή Ζαλίμη (γιαγιά-Φανή για τον κόσμο της περιοχής), άρχισε να υφαίνει στον αργαλειό και να πουλάει τα εργόχειρά της για να ζήσει.

Προς τα μέσα της δεκαετίας του 1950, η Φανή Ζαλίμη άρχισε να «βλέπει» τον προφήτη Ηλία, (παππού τον έλεγε η ίδια), ο οποίος την προέτρεπε να του αναγείρει ναό αφιερωμένο σ' αυτόν, πάνω στο λόφο («θέλω να μου φτιάξεις το σπίτι μου», της έλεγε χαρακτηριστικά). Η επίσκεψη επαναλήφθηκε, αφού η ταπεινή και αγράμματη Φανή Ζαλίμη δίσταζε να ξεκινήσει τέτοια προσπάθεια. Και ποιος να την πίστευε, άλλωστε. Τέλος ο άγιος της ανέστρεψε τις παλάμες και πλέον δεν μπορούσε να υφαίνει, ώστε η φτωχή Φανή να πειστεί και να ξεκινήσει τον αγώνα της ανέγερσης του ναού. Στην αρχή, ο ιερέας του Βελεστίνου, παπα-Αθανάσιος Καπής, στον οποίο διηγήθηκε

τις εμπειρίες της δεν την πίστεψε. Την απέπεμψε, συμβουλεύοντάς την να μην δίνει σημασία στα όνειρα. Το ίδιο έκαναν και οι περισσότεροι από τους γνωστούς της, όταν αυτή τους φανέρωνε τις εμπειρίες της. Μόνη η γιαγιά Φανή, αλλά με μεγάλη πίστη, κατασκεύασε στους πρόποδες του λόφου ένα μικρό χώρο με ξύλα και κλαδιά, όπου τοποθέτησε ένα εικόνισμα του προφήτη και ένα καντηλάκι, το οποίο άναβε πρωί-βράδυ. Η ευσέβεια, η υπομονή και επιμονή στη προσπάθειά της άρχισε να μεταστρέφει το κλίμα και πρώτα οι δικοί της άνθρωποι και ύστερα και άλλοι, άρχισαν να την συμπαραστέκονται και να την βοηθούν. Ο παπα-Αρτέμιος Καλούτσας, μεσολάβησε ώστε να της δοθεί άδεια ανέγερσης ναού από την Μητρόπολη. Έτσι η Φανή Ζαλίμη άρχισε τον αγώνα για την συγκέντρωση των απαιτούμενων χρημάτων. Τεράστιες οι δυσκολίες για το έργο την εποχή εκείνη. Η ευσεβής γυναίκα περιόδευε όλη την ευρύτερη περιοχή του Βελεστίνου, παρακαλώντας τους πιστούς για την οικονομική τους συνδρομή. Αλλού την πίστευαν και αλλού όχι. Άλλοι της έδιναν χρήματα και οι πιο πολλοί όχι. Όποιος έχει επιδοθεί σε αντίστοιχες προσπάθειες γνωρίζει τι ακριβώς συμβαίνει. Η Φανή Ζαλίμη όμως δεν απελπίζονταν, παρ' όλα τα εμπόδια. Στα Κανάλια έκανε και ένα βράδυ φυλακή, επειδή η δυσπιστία του κόσμου ήταν πιο μεγάλη. Η Φανή Ζαλίμη δεν κουράζονταν, παρ' όλη την ηλικία της. Η ίδια, όταν την ρωτούσαν, έλεγε ότι ένοιωθε σαν κάποιος, (ο παππούς, γι αυτήν), την σήκωνε στον αέρα για να πηγαίνει πιο γρήγορα και ξεκούραστα.

Με τα πρώτα χρήματα άρχισαν να αγοράζονται τα υλικά, να πληρώνονται οι αγωγιμάτες για την δύσκολη μεταφορά, ενώ βρέθηκαν και οι οικοδόμοι για την ανέγερση του ναού. Η Φανή Ζαλίμη εργάζονταν συνεχώς, μεταφέροντας κάθε είδους χρειαζόμενο υλικό, από μικροσύνεργα μέχρι φαγητό και νερό για τους εργαζόμενους. Τέλος, αξίζει να αναφέρουμε πώς εξοικονομήθηκε το μέταλλο για την καμπάνα του ναΐσκου. Η Φανή Ζαλίμη συγκέντρωσε τα δικά της χαλκωματένια σκεύη και πολλά άλλα από την ευρύτερη περιοχή της πεδινής Θεσσαλίας, και τα προώθησε σε χυτήριο. Μ' αυτόν τον τρόπο βρέθηκε το μέταλλο για την καμπάνα που καλεί τους πιστούς κάθε φορά στην μνήμη του Προφήτη. Κλείνοντας το μικρό και ατελές ιστορικό της ανέγερσης του ναού του Προφήτη Ηλία Βελεστίνου, συμπληρώνουμε, ότι, για όσο χρόνο έζησε μετά η ευσεβής γριούλα, δυο φορές κάθε μέρα, ανέβαινε και άναβε τα κανδήλια.

Εκτός από τις προσπάθειες για την τελείωση του ναού, η γιαγιά-Φανή έλαβε πρόνοια και για τον εξωραϊσμό του. Έτσι, με χρήματα που οικονομήθηκαν από έρανο που η ίδια έκανε, παραγγέλθηκαν και οι εικόνες του τέμπλου του ναού, σε αγιογράφο, τον μοναχό του Αγίου Όρους Κύριλλο. Οι εικόνες είναι έξι και ο «Μέγας Αρχιερέυς» της Ωραίας Πύλης. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι παρ' όλο που προέρχονται από το Άγιο Όρος, οι εικόνες έχουν εκτελεστεί με δυτική τεχνοτροπία: οι χρωματικές επιλογές είναι ξένες και ιδιαίζόντως έντονες ως προς την επικρατούσα τεχνοτροπία

στην ανατολή, τα πρόσωπα είναι ροδαλά και φωτεινά, με τονισμένες λεπτομέρειες, στοιχεία που απαντώνται στην δυτική εικονογραφία. Ας τις δούμε πιο αναλυτικά.

«**Ο ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ**», λάδι σε μουσαμά, διαστάσεων 198X116 εκ., στερεωμένο σε ξύλινο συρόμενο πλαίσιο. Εικονίζεται ο Χριστός ως ο Μέγας Αρχιερέυς, μετωπικά μέχρι το ύψος των κνημών. Το πρόσωπό του είναι φωτεινό, με φωτοσκίαση περιμετρικά, (όπου διακρίνεται ο πράσινος προπλασμός), με μικρή ασυμμετρία, με μικρούς καστανούς και στρογγυλούς οφθαλμούς, τοξωτά φρύδια και μακριά ίση μύτη. Τα χείλη του είναι μικρά, με ρόδινη πινελιά, πλαισιωμένα με λεπτό καστανό μουστάκι. Ο Χριστός έχει καστανά κοντά γένια με διχαλωτή απόληξη και καστανά μαλλιά, που καταλήγουν σε δυο πλοκάμους επάνω στους ώμους του. Ο λαιμός είναι κοντός, στιβαρός και διαγράφεται έντονα. Η κεφαλή του στολίζεται με ψηλή βαρύτιμη μίτρα σε έντονη βυσσινί απόχρωση, κεντημένη με χρυσά ανθύλλια και κοσμημένη με ασημένια άστρα, ενώ διάσπαρτα στην επιφάνια της μίτρας ζωγραφίζονται πολύτιμοι λίθοι ποικίλων διαστάσεων. Στην κορυφή της μίτρας είναι τοποθετημένος μικρός ασημένιος σταυρός, ενώ στο μέσον της, μέσα σε σχήμα έλλειψης, σχεδιάζεται ο Χριστός ως «Παντοκράτωρ», με αυστηρή μορφή, μακριά λευκά διχαλωτά γένια και γαλανά μάτια. Φέρει ερυθρό χιτώνα και το δεξιό του χέρι υψώνεται σε ευλογία. Αξιοπρόσεκτο στοιχείο αποτελεί το φωτοστέφανο που σχεδιάζεται τριγωνικό.

Ο Μέγας Αρχιερέυς φορεί ρόδινο φαιλόνιο, με χρυσοκεντημένες παραστάσεις αμπέλου, τα κλήματα της οποίας είναι βαρυφορτωμένα με καρπούς. Η άνω παρυφή είναι πλατιά και στολίζεται με κατακόκκινο ρουμπίνι, πλαισιωμένο με λευκούς μαργαρίτες. Το ομοφόριο είναι λευκό, με χρυσή κροσσωτή παρυφή και τρεις χρυσοκεντητους σταυρούς. Χρυσοκεντημένο είναι και το μαβί επιγονάτιό του, στολισμένο με ρόδακες και πλατιά φύλλα, ενώ στο κέντρο του εικονίζεται ο Γολγοθάς, με υψωμένο τον Σταυρό σε γαλάζιο βάθος. Το δεξιό χέρι του Χριστού ανασηκώνεται με την παλάμη προς τον θεατή και ευλογεί. Το αριστερό χέρι, διπλωμένο στο ύψος του στήθους, κρατάει το ολόχρυσο Ποτήριο, που είναι σκεπασμένο με τον ανοιχτογάλαζο Αέρα, στολισμένο με φύλλα και άνθη και με χρυσά κρόσσια. Το Ποτήριο σχεδιάζεται και σε μικρότερη κλίμακα, μέσα σε ελλειψοειδές εγκόλπιο, που κρέμεται από τον λαιμό του Αρχιερέως. Το φωτοστέφανο σχηματίζεται πλατύ και χρυσό, με τρεις κεραιές στις οποίες επιγράφεται «*Ο ΩΝ*». Γύρω του εκπινάσσονται ακτίνες φωτός, ενώ στα δεξιά και αριστερά υπάρχει η επιγραφή: «*Ο ΜΕΓΑΣ ΑΡΧΙΕΡΕΥΣ*». Το βάθος είναι ιδιαίζον ερυθρό, μάλλον σπάνιο στην αγιογραφία, ελαφρώς ξεθωριασμένο, στο μέσον, πιθανόν χωρίς υπόστρωμα. Κάτω αριστερά αναγράφεται, «Έργον Αγιογραφικού Οίκου Συνοδίας Κυρίλλου Ιερομονάχου, Νέα Σκήτη Αγίου Όρους 1962». Η χρονολογία φανερώνει ότι είναι το παλαιότερο έργο. Στα αριστερά υπάρχει η αφιερωματική επιγραφή, «Δωρεά εράνου περιφερείας Βελεστίνου, φροντίδα Φανής Ζαλίμη».

Ο ιερομόναχος ζωγράφος προφανώς χρησιμοποιεί σαν πρότυπο εικόνες με καθαρή δυτική τεχνοτροπία. Δίνει ιδιαίτερη έμφαση στα έντονα χρώματα, σε λεπτομερείς σχεδιασμούς των αμφίων, δεν στερείται όμως ζωγραφικών ικανοτήτων και το βλέπουμε στην απεικόνιση του λαϊμού, για παράδειγμα. Το όλο σύνολο δεν έχει σχέση με βυζαντινή αιογραφία. Υπάρχουν μικροφθορές στο έργο και πολλές σταγόνες ασβεστοχρώματος, κυρίως στην επιφάνεια του βάθους, από τις εργασίες συντήρησης και καθαρισμού του ναού.

«**ΙΗΣΟΥΣ ΧΡΙΣΤΟΣ**», λάδι (:) σε μουσαμά επικολλημένος σε κόντρα-πλακέ σε ξύλινο πλαίσιο, με δυο τρέσες στο πίσω μέρος, διαστάσεις 88X50 εκ. Εικονίζεται ο Χριστός μετωπικά, μέχρι το ύψος των κνημών, με αυστηρή και λυπημένη έκφραση. Έχει καστανά μαλλιά που χωρίζουν στη μέση και πέφτουν σε δυο πλοκάμους επάνω στους ώμους. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου παραπέμπουν στον Αρχιερέα Χριστό, μόνο που εδώ ο αιογράφος έχει δώσει πιο πολλή προσοχή στη φωτοσκίαση των ζυγωματικών και του μετώπου. Ο λαϊμός σχηματίζεται ιδιαίτερα στιβαρός και ανάγλυφος, με το χαρακτηριστικό βαθούλωμα ανθρώπων που εργάζονται σκληρά. Φορεί πορφυρό χειριδωτό χιτώνα με λεπτή παρυφή, ενώ το μιάτιο είναι γαλαζωπό, με λίγες αλλά έντονες πτυχώσεις, που στο κάτω μέρος πέφτει ακαλαίσθητα. Το δεξιό χέρι, καλοσχηματισμένο, με ρόδινη σάρκα, υψώνεται σε ευλογία, ενώ το αριστερό κρατάει ανοιχτό ευαγγέλιο, όπου διαβάζουμε: «*Εγώ ειμί το φως του κόσμου, ο ακολουθών εμοί ου μη περιπατήσει εν τη σκοτία αλλ' έξει το φως της ζωής*». Το φωτοστέφανο είναι επίθετο, μεταλλικό, ανάγλυφο, και σχεδιάζει φυτικό διάκοσμο. Στις κεραίες του αναγράφονται οι λέξεις «*Ο ΩΝ*». Από αυτό εκτινάσσονται ακτίνες φωτός, ενώ δεξιά και αριστερά γράφονται οι λέξεις *ΙΣ. ΧΣ*. Το βάθος της εικόνας είναι το ιδιάζον ερυθρό, ενώ προς το μέσον μεταλλάσσεται σε καστανέρυθρο. Στα δεξιά υπάρχει η γνωστή επιγραφή με το όνομα του μοναχού Κύριλλου με χρονολογία 1966. Στα αριστερά η αφιερωματική επιγραφή λέγει: «*Δι' εράνου κατοίκων Βελεστίνου φροντίδι Φανής Ζαλίμη*». Σαν τεχνοτροπική διαφορά με την προηγούμενη εικόνα, που την χωρίζουν τέσσερα χρόνια, εντοπίζουμε την ολιγοχρωμία των ενδυμάτων του Χριστού καθώς και τις πτυχώσεις, στοιχεία που δείχνουν την προσπάθεια του αιογράφου για προσέγγιση στην βυζαντινή τεχνοτροπία, χωρίς όμως ουσιαστικό αποτέλεσμα. Το έργο παρουσιάζει έντονο ξεθώριασμα στο κάτω μέρος, έχει αρκετές σταγόνες ασβεστοχρώματος διάσπαρτες στα μιάτια κυρίως. Το λευκόξυλο πλαίσιο τοποθετήθηκε το 1997, σαν προσπάθεια εξωραϊσμού και στήριξης της εικόνας.

«**ΜΗΤΗΡ ΘΕΟΥ**». Λάδι (:) σε μουσαμά, επικολλημένο σε κόντρα-πλακέ επί ξύλινου πλαισίου, με δυο τρέσες στο πίσω μέρος, διαστάσεων 89X50. Εικονίζεται η Θεοτόκος μετωπικά, μέχρι το ύψος των γονάτων. Το πρόσωπό της είναι νεανικό, με μέτωπο σκεπασμένο από την καλύπτρα του χιτώνα. Είναι σαρκώδες, με μεγάλα εκφραστικά μάτια, ρόδινα μάγουλα και ανατομική μύτη. Τα χείλη σχηματίζονται μικρά και το σαγόκι στρογ-

γυλό και εύσαρκο. Ο χιτώνας της είναι γαλάζιος, χειριδωτός, με λεπτή χρυσή παρυφή. Είναι τυλιγμένη στο πορφυρό μαφόριο, που στολίζεται με χρυσή παρυφή και τρία χρυσά κοσμήματα, (σημεία της παρθενίας). Το μαφόριο σχηματίζει λίγες αλλά έντονες πτυχές, με οξείες γωνίες. Το δεξιό της χέρι διπλώνει εμπρός, και με λευκά εύσαρκα δάκτυλα συγκρατεί το μικρό Χριστό στην αγκαλιά της. Ο Χριστός εικονίζεται σε παιδική ηλικία, με κοντά καστανά μαλλιά, έντονο περιγράμμα του προσώπου, καλοσχηματισμένη μύτη και μικρά χείλη. Φοράει απλό υπόλευκο χιτώνα, με γαλάζια λεπτή παρυφή. Εκτείνει τα παχουλά χέρια του, με τις παλάμες προς τον θεατή και δάχτυλα που απέχουν μεταξύ τους, προσπαθώντας να αγκαλιάσει όλο τον κόσμο. Τα πόδια του προβάλλουν γυμνά, ιδιαίτερα εύσαρκα, στοιχείο εμφανές δυτικό. Εικονίζεται χωρίς φωτιστέφανο. Αυτό της Θεοτόκου είναι μεταλλικό, επίθετο, με ανάγλυφα αστράκια. Γύρω του εκτινάσσονται ακτίνες φωτός, ενώ δεξιά και αριστερά γράφονται οι λέξεις «MP. ΘΥ.». Το Βάθος της εικόνας είναι το χαρακτηριστικό ερυθρό, ενώ στο φόντο αλλάζει σε γαλαζωπό. Στα δεξιά η επιγραφή με το όνομα του Κύριλλου και χρονολογία 1966, ενώ στα αριστερά η αφιερωματική επιγραφή γράφει: «Δι' εράνου κατοίκων Βελεστίνου, φροντίδα Φανής Ζαλίμη». Το έργο παρουσιάζει μικροφθορές και ξεθώριασμα χρώματος στο κάτω μέρος. Το λευκόξυλο πλαίσιο είναι πρόσφατο με όπισθεν αφιερωματική επιγραφή, «Δέησις Κωνσταντίνος, Βασίλειος Γεώργιος και Καίτη Κυριαζή, 1997».

«**Η ΑΝΑΛΗΨΗ ΤΟΥ ΠΡΟΦΗΤΗ ΗΛΙΑ**», λάδι (;) σε μουσαμά επικολλημένου σε κόντρα-πλακέ επί ξύλινου πλαισίου με δυο τρέσες πίσω, και τοξωτή απόληξη, διαστάσεων 90X54 εκ. Εικονίζεται ο προφήτης Ηλίας που αναλαμβάνεται στους ουραμούς επάνω σε φλεγόμενο άρμα. Είναι ολόσωμος, με την κεφαλή στραμμένη στα δεξιά και προς τα κάτω, ατενίζοντας με ήπια ανστηρή ματιά τον μαθητή του Ελισαίο. Είναι υπερήλικας, με μακριά υπόλευκα μαλλιά και λευκόξανθα διχαλωτά γένια. Το μέτωπό του είναι φωτισμένο, με βαθουλωτά κατανυκτικά μάτια. Τα λιπόσαρκα χέρια του είναι απλωμένα εμπρός και κρατούν το πρόσθιο τμήμα του άρματος. Είναι τυλιγμένος στον λαδοπράσινο χιτώνα του, ο οποίος τον καλύπτει ολόσωμα. Ο προφήτης γέρνει ελαφρώς εμπρός δίνοντας την εντύπωση ότι θέλει να γονατίσει, εναρμονιζόμενος με την κίνηση του άρματος. Ο Ελισαίος εικονίζεται στο κάτω αριστερό άκρο της εικόνας, με την πλάτη προς τον θεατή, να ατενίζει την θαυμασία άνοδο του προφήτη στους ουραμούς. Είναι και αυτός ηλικιωμένος, με λίγα λευκά μαλλιά στο πίσω μέρος του κρανίου του και τριγωνική γενειάδα. Είναι σε στάση ημιγονάτισης, με το αριστερό πόδι σε προβολή και το αριστερό σε έκταση πίσω ώστε να επιτευχθεί η ισορρόπηση του σώματος. Εμπρός του πέφτει η μηλωτή¹ του προφήτη, με την οποία ο προφήτης

1. Η μηλωτή στην εικόνα είναι πορτοκαλόχρωμο μιάτιο, με έντονες πτυχώσεις. Ο αγιογράφος ακολουθεί το θαύμα όπως το περιγράφει η Π. Διαθήκη, φαίνεται όμως ότι αγνοεί από τι ακριβώς είναι η μηλωτή.

Ηλίας είχε διαχωρίσει τα νερά του Ιορδάνη, (βλ. Βασ. Δ', 2, 5). Τα φωτοστέφανα των μορφών είναι χρυσά με λεπτή διπλή κεραιμιδόχρωμη και λευκή γραμμή.

Το άρμα είναι ξύλινο, κυρτό εμπρός, με οκτάκτινο τροχό, που πατά σε φωτιά, εκτινάσσοντας πύρινες δέσμες σε αρκετό ύψος στα αριστερά. Σύρεται από δυο πυροκόκκινους ίππους, που εικονίζονται σε φυσική ορμητική κίνηση προς τα άνω, προς τους ουρανοί, απ' όπου διαχέεται λαμπρό φως.

Υπάρχει χαμηλή βλάστηση στην μια όχθη του Ιορδάνη, εκεί όπου στέκεται ο Ελισαίος. Ο Ιορδάνης ζωγραφίζεται πλατύς και γαλήνιος, ενώ στην αντίπερα όχθη υπάρχουν αρκετά βουνά με κορυφές που χάνονται στο βάθος του ουρανού. Στην εικόνα αναμειγνύονται αρκετές διαφορετικές τεχνοτροπίες. Υπάρχουν κάποια στοιχεία βυζαντινής παράδοσης, (λεπτές μορφές, λιτότητα χρωμάτων), το ιδιαίτον ερυθρό του αγιογράφου, το γαλάζιο του Ιορδάνη και του ουρανού, καθώς και τα στοιχεία του υπαιθρισμού, που είναι έντονα. Στο επάνω μέρος υπάρχει η επιγραφή, «*Η εις ουρανοίς πυροφόρος άνοδος Του Αγίου προφήτου Ηλιού*». Στο κάτω μέρος, όπου υπάρχουν εκτεταμένες δικτυωτές ρωγμώσεις, στα δεξιά αναγράφεται, «*Εγένετο εξ' εράνων κατοίκων Βελεστίνου, Επιμέλεια Φανής Ζαλίμη*», και λίγο δεξιότερα, η γνωστή επιγραφή με το όνομα του Κύριλλου και την χρονολογία 1965. Τέλος, σημειώνουμε ένα εκτεταμένο κάψιμο και κηλίδες από καπνό στο κέντρο σχεδόν και στο φόντο της εικόνας.

«**Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ**», λάδι (;) σε μουσαμά, επικολημένος σε κόντρα-πλακέ επί ξύλου, με δυο τρέσες πίσω και τοξωτή άνω απόληξη, διαστάσεων 90X58 εκ. Εικονίζεται ο Ιωάννης ο Πρόδρομος, μετωπικά, μέχρι το ύψος των γονάτων. Έχει καστανά μακριά μαλλιά που χωρίζουν στη μέση και πέφτουν ελεύθερα στους ώμους. Το μέτωπό του είναι μεγάλο, φωτισμένο και με λευκές ψιμιθιές. Τα μάτια του είναι μεγάλα, αμυγδαλωτά και ατενίζουν τον πιστό με ήμερη αυστηρότητα. Η μύτη σχηματίζεται ίσια και μακριά, με πτερύγια τονισμένα. Τα καστανά του γένια είναι κοντά και καταλήγουν σε βοστρύχους. Τα μάγουλα τονίζονται με χρώμα ερυθρωπό ενώ περιμετρικά το πρόσωπο φωτοσκιάζεται έντονα. Ο βραχύς και στιβαρός λαμιός προβάλλει ανάγλυφα από το ακανόνιστο άνοιγμα της μηλωτής. Το δεξιό χέρι, γυμνό από το ύψος του αγκώνα, ανασηκώνεται σε ευλογία. Η παλάμη είναι μεγαλοπλασμένη, τα δάκτυλα λεπτά και επιμήκη, με τονισμένα νύχια. Το αριστερό χέρι συγκρατεί ειλητάριο, μακρύ σταυρό και δισκάριο, πάνω στο οποίο βρίσκεται η αποκοπέισα κεφαλή. Αυτή διαφέρει ελαφρώς ως προς την τεχνοτροπική απόδοση των χαρακτηριστικών, για να τονιστεί η νεκρική γλωμάδα. Στο ειλητάριο διαβάζουμε, «*Μετανοείτε ήγγικεν γαρ η βασιλεία των ουρανών*». Ο άγιος είναι τυλιγμένος σε λαδοπράσινο πολύπτυχο μιάτιο, με σώμα βαρύ, και φέρει μεγάλες φτερούγες στους ώμους του σύμφωνα με την παλαιοχριστιανική εικονογραφική παράδοση. Τα πλατιά φωτοστέφανα των μορφών είναι χρυσά και περιγράφονται με λεπτή κεραιμιδόχρωμη και λευκή γραμμή. Ψηλά στην τοξωτή απόληξη υπάρχει η επιγραφή, «**Ο ΑΓ (ΙΟΣ) ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΠΡΟΔΡΟΜΟΣ**».

Στο κάτω αριστερό μέρος αναγράφεται, «Εγένετο δι' εράνου κατοίκων Βελεστίνου, επιμέλεια Φανής Ζαλίμη». Δεξιά ο ιερομόναχος Κύριλλος γράφει το όνομά του και την χρονολογία 1965. Η εικόνα έχει εκτεταμένες δικτυωτές ρωγμώσεις στο μιάτιο του αγίου, καθώς και στο μεγαλύτερο μέρος της αποκοπείσας κεφαλής.

«**Ο ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ**», λάδι σε μουσαμά, επικολημένον σε κόντρα-πλακέ επί ξύλου, με τοξωτή άνω απόληξη. Δυο φαρδιές τρέσες πίσω, και με διαστάσεις 142X42 εκ. Είναι τοποθετημένη στο δεξιό βημόθυρο του τέμπλου. Εικονίζεται ο αρχάγγελος Γαβριήλ, ολόσωμος και μετωπικά. Είναι αγένειος νεανίας, με καστανά βοστρυχωτά μαλλιά, χωρισμένα στη μέση. Τα χαρακτηριστικά του προσώπου του είναι λεπτά, με σκούρους τονισμούς, φωτοσκιασμένα, με μέτωπο φωτισμένο. Ο χιτώνας του είναι ρόδινος, με λίγες κάθετες πτυχές, ενώ το γαλαζωπό μιάτιο σχηματίζει τριγωνικές πτυχές με ρόδινη απόχρωση. Το δεξιό χέρι, με κολλημένα δάκτυλα, αναδιπλώνει στο στήθος σε δέηση, ενώ το αριστερό κρατάει τον κρίνο (στοιχείο καθαρά δυτικό). Οι μεγάλες φτερούγες κάνουν τη μορφή δύσκαμπτη και πιο βαριά. Το βάθος της εικόνας είναι το ιδιάζον ροδόχροο, με εκτεταμένα ξεθωριάσματα. Ήδη η επιγραφή επάνω, «**Ο ΑΡΧΩΝ ΓΑΒΡΙΗΛ**», μόλις που διακρίνεται. Στο κάτω αριστερό μέρος υπάρχει η αφιερωματική επιγραφή, «Φροντίδα Φανής Ζαλίμη, Βελεστίνος». Στα αριστερά ο αγιογράφος βάζει το όνομά του και την χρονολογία 1963. Η εικόνα παρουσιάζει εκτεταμένες αποξέσεις χρωμάτων, κυρίως στα δεξιά.

«**Ο ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ**», λάδι σε μουσαμά, επικολημένον σε κόντρα-πλακέ επί ξύλου, με τοξωτή άνω απόληξη, με δυο φαρδιές τρέσες πίσω, διαστάσεων 142X44 εκ. Είναι τοποθετημένη στο βόρειο βημόθυρο του ναού. Εικονίζεται ο αρχάγγελος Μιχαήλ, ολόσωμος και μετωπικά. Είναι νέος, αγένειος, με ευγενικά και λεπτά χαρακτηριστικά, με πρόσωπο ροδαλό, έντονα φωτοσκιασμένο, που επιτείνει την θλίψη του. Τα μαλλιά του χωρίζουν στη μέση και πέφτουν ελεύθερα στους ώμους του. Το δεξιό χέρι είναι εκτεταμένο εμπρός και κάτω, γυμνό από τον αγκώνα, με ανατομικές λεπτομέρειες. Κρατάει δίστομη ρομφαία. Στο αριστερό χέρι έχει την παραλληλόγραμμη ασπίδα, που κοσμεύεται από τον ακτινωτό σταυρό μικρά άστρα. Ο αρχάγγελος είναι τυλιγμένος μ' ερυθρό καλοσχεδιασμένο μιάτιο με έντονες πτυχές, που καλύπτει χιαστί το στήθος και ακολουθεί αρκετά πιστά το σώμα. Στον δεξιό ώμο ξεχωρίζει ο φολιδωτός θώρακας, ζωγραφισμένος με αρκετές λεπτομέρειες. Την αμφίεση του αγγέλου συμπληρώνουν τα λεπτοσχεδιασμένα υποδήματα. Στους ώμους ζωγραφίζονται οι γκριζωπές βαριές φτερούγες. Το φωτοστέφανο είναι χρυσό, με λεπτή κόκκινη γραμμή. Από το άνω δεξιό τμήμα κατέρχονται ακτίνες φωτός, που επισκιάζουν το γαλαζωπό βάθος. Ημικυκλικά επιγράφεται, «**Ο ΑΡΧΩΝ ΜΙΧΑΗΛ**». Ο κάμπος της εικόνας είναι η μόνη εμφανής ομοιότητα με την εικόνα του άλλου βημόθυρου, κα αποτελεί το ιδιάζον ροδόχροο, που μαζί με το όνομα του μοναχού, φανερώνουν ότι είναι ο ίδιος ο εκτελεστής, στα 1963. Στα δεξιά υπάρχει η αφιερωματική επιγραφή, «Φροντίδα Φανής Ζαλίμη, Βελεστίνος».

²Η εικόνα έχει υποστεί φθορές στο κάτω άκρο, καθώς και δικτυωτές ρωγμώσεις στο ξίφος και στο φωτοστέφανο. Πρέπει επίσης να σημειώσουμε, ότι σ' αυτή την εικονογραφική προσπάθεια, υπάρχουν αρκετά δείγματα της ζωγραφικής ικανότητας του ιερομόναχου Κύριλλου.

2. Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε τους Βελεστινιώτες που με μεγάλη προθυμία μας παρείχαν πληροφορίες για το σύντομο ιστορικό της ανέγερσης του ναΐσκου του προφήτη Ηλία. Στον Δημήτριο Τσουμπέκο και τη σύζυγό του, τον Αθανάσιο Γιάτσο, τον Νικόλαο Λαμπράκη, τον Χρήστο Καραγιάννη και προπαντός τον Δημήτριο Παπαδάμι. Λίγες πληροφορίες μου έδωσε η μακαρίτισσα μητέρα μου Ευαγγελία Φραγκούλη. Όλους τους προαναφερθέντες ευχαριστώ θερμά, καθώς και αυτούς που σποραδικά μου έχουν δώσει στοιχεία, που δεν αξιοποίησα στην παρούσα ανακοίνωση, αφού το θέμα της είναι η παρουσίαση των φορητών εικόνων, αυτών που εκτελέστηκαν στο Άγιο Όρος. Πιστεύω, όμως, ότι θα υπάρξει και άλλη ευκαιρία, κατά την οποία η εξιστόρηση της ανέγερσης του Προφήτη Ηλία Βελεστίνου θα γίνει πληρέστερα. Να σημειώσω ότι η φωτογράφιση του εξωκλήσιού και των φορητών εικόνων έγινε την άνοιξη του 2001 από εμένα, που είμαι και αποκλειστικά υπεύθυνος για την ποιότητά τους κατά τη λήψη τους. Τέλος, να πληροφορήσω το αναγνωστικό κοινό, ότι, λίγο μετά το συνέδριο, στο οποίο παρουσιάστηκε η ανακοίνωση, μια ομάδα ευσεβών χριστιανών (των οποίων τα ονόματα είναι γνωστά, τα παραλείπω όμως για διάφορους λόγους), άρχισε την ανακαίνιση και τον εξωραϊσμό του ναΐσκου. Ευχόμαστε η προσπάθειά τους να βρει και άλλους μιμητές για τους Οίκους του Θεού, που χρειάζονται και το ανθρώπινο ενδιαφέρον.

**Γ΄
ΡΗΓΑΣ**

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΙΩ. ΚΑΜΗΛΑΚΗΣ

Ο Ρήγας Βελεστινλής στο συγγραφικό έργο του Γεωργίου Ν. Φιλάρετου

Στην παρούσα ανακοίνωση επιχειρείται μια πρώτη ανάχνευση των αναφορών, που υπάρχουν στο πλουσιώτατο και πολυποίκιλο συγγραφικό έργο του Γεωργίου Ν. Φιλάρετου¹ για τον Ρήγα Βελεστινλή, τις ιδέες και το έργο του. Από την ανάχνευση αυτή θα φανεί, όπως νομίζουμε, η σημαντική επίδραση της ιδεολογίας, του πολιτικού

1. Για τη ζωή, τη δράση και το έργο του Γεωργ. Φιλάρετου (1848-1929) βλ. Γεώργ. Δ. Α. Χατζηκώστας, «Ο Γεώργιος Φιλάρετος ως πνευματικός και εθνικός παράγων του τόπου μας», *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών*, τόμ. Ζ' (1960), σελ. 312-323, Σπύρος Κοκκίνης, «Γεώργιος Φιλάρετος. Αφιέρωμα στα πενήντα χρόνια από το θάνατό του», *Εύβοια* (ετήσια έκδοση Προοδευτικής Εύβοιας), τόμ. 2 (1980), σελ. 92-102, ιδίως σελ. 94 κ.εξ., Γεώργ. Σούρας, *Οι πολιτικοί της Μαγνησίας. Ιστορική αναδρομή*, Αθήνα, εκδοτικός Οργανισμός Λιβάνη, 2007, σελ. 202-210. Πληροφορίες για τη δράση του περιέχονται συχνά και στα έργα του, όπως στο πολύ γνωστό *Σημειώσεις από τον 75^ο υψώματος, 1848-1923*, τεύχη Α'-Δ', Αθήνα 1924. Βλ. σχετικά Δημήτρης Παντελοδήμος, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η πολιτική δράση του Γεωργίου Φιλάρετου», *Υπέρεια*, τόμ. 3, *Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας»* (Βελεστίνου 1997), επιμ. Δημήτρ. Καραμπερόπουλος, Αθήνα, έκδ. Επιστ. Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2002, σελ. 907-908, υποσημ. 1, όπου και άλλη βιβλιογραφία για τη ζωή και τη δράση του Γ. Φιλάρετου. Βλ. και Θόδ. Σκούρας, «Το πρώτο χειρόγραφο του Γεωργίου Φιλάρετου», *Αρχαίον Ευβοϊκών Μελετών*, τόμ. ΚΕ' (1983), σελ. 19 κ. εξ. και Γεώργιος Φιλάρετος, *Πολιτική αρθρογραφία*, τόμ. πρώτος, εισαγωγή-επιμέλεια Δημ. Παντελοδήμος, Αθήνα, έκδ. Ινστιτούτου Διαβαλκανικής Συνεργασίας «Ρήγας Βελεστινλή», 2007, σελ. 11-17. Σύντομη νεκρολογία του δημοσιεύθηκε στο περιοδικό «Θεσσαλικά Χρονικά», τόμ. 2 (1931) σελ. 242-243.

στοχασμού και του πολιτειακού προγράμματος του Θεσσαλού βάρδου και πρωτομάρτυρα της νεοελληνικής ελευθερίας σε ένα μεταγενέστερο, κατά εκατό περίπου χρόνια, επίσης Θεσσαλό, εξέχοντα πολιτικό, διαπρεπή στοχαστή, έγκριτο νομομαθή, λεπτολόγο μελετητή και πολυγραφότατο συγγραφέα, στον οξυδερκή και μαχητικό δημοσιογράφο και πρωτοπόρο των δημοκρατικών ιδεών στην Ελλάδα για περισσότερα από πενήντα χρόνια, τον Πηλιορείτη Γεώργιο Ν. Φιλάρετο.

Δεν θα σταθούμε στην έντονη και συχνή παρουσία του έργου του Ρήγα Βελεστινλή στο εκτεταμένο δημοσιογραφικό έργο του Φιλάρετου, που κι αυτό, βέβαια –μέσω των εφημερίδων του «Εύβοια»² (που εξέδωσε στην Χαλκίδα, 1876-1881), «Ρήγας»³ (που ίδρυσε στον Βόλο το 1885 για λόγους προεκλογικούς, γι' αυτό και ήταν βραχύβια), «Ριζοσπάστης»⁴ (που εξέδωσε στην Αθήνα, 1908-1910, και σχεδόν μόνος έγραφε) και «Δημοκρατία Βόλου» (1923)– είναι πλήρες αναφορών στον Ρήγα και το έργο του. Συχνά διανθίζονται αυτές οι αναφορές, που πολλές φορές γίνονται μέσα στα κύρια άρθρα των εφημερίδων αυτών, τις οποίες, όπως αναφέρθηκε, ο ίδιος εκδίδει και συντάσσει, με στίχους από το ποιητικό έργο του Ρήγα, ιδιαίτερα από το εθνεγερτικό⁵. Και προβαίνουμε σ' αυτόν τον διαχωρισμό, διότι στο Γ' Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 1997) ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Αθηνών Δημήτρης Παντελοδήμος είχε ανακοίνωση με τον τίτλο «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η η πολιτική δράση του Γεωργίου Φιλάρετου»⁶, όπου παρουσίασε και επισήμανε την έντονη επίδραση του Ρήγα στο δημοσιογραφικό κυρίως έργο⁷, καθώς και στην πολιτική δράση⁸ του Γεωργίου Φιλάρετου. Έτσι εδώ περιοριζόμαστε σε αναφορές, οι

2. Για την εφημερίδα «Εύβοια» βλ. και Δημ. Παντελοδήμος, *ό.π.*, σελ. 908, υποσημ. 2. Η εφημερίδα αυτή της Χαλκίδας ήταν, παρ' ότι εκδόθηκε για μόλις πέντε χρόνια, από τις αξιολογότερες της εποχής της και άσκησε τότε σοβαρή επίδραση στην πολιτική ζωή της χώρας (Σπ. Κοκκίνη, *ό.π.*, σελ. 94).

3. Και ο τίτλος ακόμη αυτής της εφημερίδας υποδηλώνει την απήχηση του Ρήγα Βελεστινλή στο έργο, δημοσιογραφικό και συγγραφικό, του Γεωργίου Φιλάρετου. Για την εφημ. «Ρήγας» βλ. Γ. Σούρλας, *ό.π.*, σελ. 207 και κυρίως Δημ. Παντελοδήμος, «Εισαγωγή» στο Γεώργ. Ν. Φιλάρετος, *Πολιτική αρθρογραφία*, τόμ. δεύτερος, Αθήνα 2007, σελ. 7-8.

4. Η εφημερίδα αυτή του Γ. Φιλάρετου παραχώρησε αργότερα τον τίτλο της στη γνωστή εφημερίδα «Ριζοσπάστης», που εκδίδεται ως σήμερα ως όργανο του Κ.Κ.Ε. Ο Φιλάρετος αντέδρασε, όταν διαπίστωσε ότι, όπως ο ίδιος έγραφε και τόνιζε, δεν είχε καμιά σχέση με τον δικό του «Ριζοσπάστη» των ετών 1908-1910. Βλ. σχετικά Γεώργ. Δ. Α. Χατζηκώστας, *ό.π.*, σελ. 323 και κυρίως Δημ. Παντελοδήμος, *ό.π.*, σελ. 8-13.

5. Δημ. Παντελοδήμος, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η πολιτική δράση του Γεωργίου Φιλάρετου», *ό.π.*, σελ. 907-908.

6. Δημ. Παντελοδήμος, *ό.π.*, σελ. 907-916.

7. Δημ. Παντελοδήμος, *ό.π.*, σελ. 907-911.

8. Δημ. Παντελοδήμος, *ό.π.*, σελ. 911-915.

οποίες απαντούν στο κύριο συγγραφικό του έργο, δηλαδή στα αυτοτελή βιβλία που δημοσίευσε, διότι ανάλογες αναφορές υπάρχουν και στο υπόλοιπο εκτεταμένο έργο του, σε μελέτες και άρθρα του σε ποικιλώνυμα περιοδικά, ημερολόγια, αθηναϊκές κ. ά. εφημερίδες κ.λπ.⁹

Ο Γεώργιος Ν. Φιλάρετος, γιος του Πηλιορείτη (από το Προούρι του Νοτίου Πηλίου) αγωνιστή του 1821 και του 1854 στη Θεσσαλία Νικολ. Φιλάρετου¹⁰, ο οποίος διακρίθηκε στα μέσα του 19^{ου} αιώνα και για την ανδρεία και αποτελεσματικότητά του στην καταδίωξη της ληστείας ιδίως στην Ανατολ. Στερεά Ελλάδα, γεγονός που αποτυπώνεται και στον τύπο της εποχής, γεννήθηκε, όπως είναι γνωστό, στη Χαλκίδα στις 3 Ιουλίου 1848. Ήταν χρονιά πυκνών και έντονων επαναστατικών αναταράξεων στην Ευρώπη, οι οποίες οδήγησαν, όπως είναι γνωστό, στην αφύπνιση των συνειδήσεων των λαών και στην επικράτηση των δημοκρατικών αρχών και ιδεών, που απετέλεσαν αργότερα και τον άξονα της ιδεολογικής και πολιτικής δράσης, αλλά και της συγγραφικής παραγωγής, του μαχητικού πολιτικού και δημοσιογράφου και συγχρόνως ασυμβίβαστου και διαρκούς μαχητή των αρχών της αβασίλευτης κοινοβουλευτικής δημοκρατίας στην Ελλάδα, του Γεωργίου Φιλάρετου.

Μετά τις εγκύκλιες σπουδές του στην Ιστιαία της Βόρ. Εύβοιας, όπου εγκαταστάθηκε αρχικά η οικογένειά του, μετά την τελική αποτυχία της επανάστασης του 1821 στο Πήλιο, και την Χαλκίδα, σπούδασε στη Νομική σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών, ανακηρύχθηκε διδάκτορας της Νομικής στην ίδια σχολή, υπηρέτησε για λίγο ως τραπεζικός και στη συνέχεια δικηγόρος. Με την έκρηξη του ρωσοτουρκικού πολέμου του 1875 και την έξαψη των πνευμάτων που την ακολούθησε στην Ελλάδα, ο Φιλάρετος παραμερίζει τη γραφίδα στην εφημερίδα «Εύβοια» και παίρνει τα όπλα του πολέμου. Αγοράζει ένα όπλο και ακολουθεί τον Κ. Ισχύμαχο μέχρι τη Λαμία, χειρίζεται ένα πυροβόλο στο Σμόκοβο Καρδίτσας και με την παύση της Θεσσαλικής Επανάστασης του 1878 επανέρχεται στη Χαλκίδα και την εφημερίδα του.

Λίγο νωρίτερα, το 1875, επιστρέφοντας από το Παρίσι, έγινε στην Αθήνα μέλος του Δημοκρατικού Συλλόγου «Ρήγας» και άρχισε τη συνεργασία του με τους επίσης γνωστούς δημοκρατικούς Ρόκκο Χοϊδά και Παναγιώτη Πανά¹¹.

9. «Βιβλιογραφία Γεωργίου Ν. Φιλάρετου» δημοσιεύει ο Σπύρ. Κοκκίνης, *ό.π.*, σελ. 99-102, καθώς και ο Δημ. Παντελοδήμος στην «Εισαγωγή» του στο Γεώργιος Ν. Φιλάρετος, *Πολιτική αρθρογραφία*, τόμ. πρώτος, Αθήνα 2007, σελ. 47-54. Και ο Θαν. Χ. Παπαδόπουλος στην β' έκδοση της «Ξενοκρατίας και βασιλείας εν Ελλάδι (1821-1897)», *ό.π.*, σελ. κστ'-κη', δημοσιεύει σύντομη «Βιβλιογραφία Γεωργίου Ν. Φιλάρετου» με 61 μόνο λήμματα.

10. Για τον Νικόλ. Φιλάρετο βλ. Γιώργος Θωμάς, «Νικόλαος Φιλάρετος (1805-1868)», στον συλλογικό τόμο «*Μορφαί της Μαγνησίας*», έκδ. Νομαρχίας Μαγνησίας, Βόλος 1973, σελ. 159-195.

11. Δημ. Παντελοδήμος, *ό.π.*, σελ. 15.

Με τη ρύθμιση του ζητήματος της προσάρτησης της Θεσσαλίας και της ένωσής της με την Ελλάδα, ο Φιλάρετος καθιστά την Αθήνα βάση άσκησης των επαγγελματιών και πολιτικών του δραστηριοτήτων από τον Απρίλιο του 1880. Με την προκήρυξη των εκλογών της 20^{ης} Δεκεμβρίου 1881, οπότε θα ψήφιζαν για πρώτη φορά και οι Θεσσαλοί, μετά από παρότρυνση συμπατριωτών του Πηλιορείτών, κατέρχεται ως ανεξάρτητος υποψήφιος και εκλέγεται πανηγυρικά βουλευτής Βόλου, παρά τη μεγάλη αντίδραση των τριών τοπικών σχηματισμών των μεγάλων κομμάτων της εποχής. Απευθυνόμενος τότε προεκλογικά «Προς τον λαόν της επαρχίας Βόλου» με το εκλογικό του πρόγραμμα γράφει, κατηγορώντας την κυβέρνηση Αλέξ. Κουμουνδούρου ότι «ρίπτει εις την πυράν το έργο ημίσεως αιώνος, διά ν' αναστήση υπό τον βράχον της Ακροπόλεως και εν τη πατρίδι του συμπολίτου ημών Ρήγα το πολίτευμα του Νέρωνος και του Καλλιγούλα!»¹². Κατηγορεί επίσης τον Κουμουνδούρο γράφοντας ότι «επέπρωτο ο ανάδοχος της Μεγάλης Ιδέας να παραδώση τον πέραν του Πηνειού Ελληνισμόν εις χείρας των δολοφόνων του Ρήγα μας»¹³, εννοώντας τους Αυστριακούς, που τον συνέλαβαν και παρέδωσαν, και τους Τούρκους, που τον θανάτωσαν. Στο ίδιο φυλλάδιο, στο οποίο δημοσίευσε το προεκλογικό του πρόγραμμα, δηλώνει «οπαδός ένθερμος του μεγάλου των Φερών συμπολίτου» και προσβλέπει στα «φιλελεύθερα αισθήματα των Πηλιωτών» δηλαδή των Πηλιορείτών¹⁴.

Επανεξελέγη τέσσερις φορές βουλευτής και το 1892 ανέλαβε υπουργός Δικαιοσύνης και προσωρινά Εξωτερικών. Αφού τότε απέτυχε να εκλεγεί βουλευτής, ασχολήθηκε και πάλι με την δικηγορία και αποσύρθηκε προσωρινά από την ενεργό πολιτική δράση. Τελευταία ουσιαστικά πολιτική πράξη του ήταν η αποτυχία του στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1923 στον Βόλο¹⁵. Στο πρώτο φύλλο της εφημερίδας του «Δημοκρατία Βόλου»¹⁶, στο τότε εκλογικό του πρόγραμμα, δηλώνει υπέρμαχος της δημοκρατικής ιδέας, οπαδός της αστικής κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και πιστεύει σε συμμαχία «πρωτίστως μετά των κρατών της Μικράς Συνεννοήσεως, όπως τεθώσιν αι βάσεις ασφαλούς Ανατολικής Ομοσπονδίας, χάριν της οποίας εστραγγαλίστη υπό των Τούρκων ο συμπολίτης ημών Βελεστινλής»¹⁷. Οι αρχές αυτές συνοψίζουν τους κεντρικούς άξονες του πολιτικού του προγράμματος, το οποίο με

12. Γεώργ. Ν. Φιλάρετος, *Εκλογαί βουλευτικά του 1881*, Αθήναι 1881, σελ. 9.

13. Γεώργ. Ν. Φιλάρετος, *Εκλογαί...*, ό.π., σελ. 17.

14. Γεώργ. Ν. Φιλάρετος, *Εκλογαί...*, ό.π., σελ. 20.

15. Δημ. Παντελοδήμος, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 29-42.

16. Ήταν «ημερησία πρωινή εφημερίς, όργανον της «Δημοκρατικής Ενώσεως Βόλου». Κυκλοφόρησαν 14 φύλλα τον Δεκέμβριο του 1923. Βλ. σχετικά Δημ. Παντελοδήμος, «Εισαγωγή» στο Γεώργ. Ν. Φιλάρετος, *Πολιτική αθηρογραφία*, τόμ. δεύτερος, ό.π., σελ. 13-15.

17. Δημ. Παντελοδήμος, «Εισαγωγή», ό.π., σελ. 42-43.

επιμονή, πίστη, αφοσίωση και απόλυτη συνέπεια υπηρέτησε ο Φιλάρετος, με κάθε τρόπο, σε όλη τη μακρά διάρκεια του δημόσιου και ιδιωτικού βίου του¹⁸.

Η απογοήτευσή του από την εκλογική αποτυχία του συνδυασμού του το 1923 σε τοπικό επίπεδο αντισταθμίζεται από τον θρίαμβο των δημοκρατικών το 1924, με την εγκαθίδρυση της αβασίλευτης δημοκρατίας. Στα μάτια των πολιτών ο Φιλάρετος φάνταζε πλέον ως σύμβολο ακατάπαυστων δημοκρατικών αγώνων. Μετά από λίγο θα αποκληθεί γι' αυτό «πατέρας της Δημοκρατίας»¹⁹, προσωνυμία που χαρακτηρίζει ακριβώς τη μακρόχρονη δράση του, πολιτική, δημοσιογραφική και συγγραφική. Το 1929 άλλωστε, λίγο πριν από τον θάνατό του στην Αθήνα, η Πολιτεία, αναγνωρίζοντας τους αγνούς πολιτικούς, πατριωτικούς και δημοκρατικούς αγώνες του, θα τον εκλέξει αριστίνδην γεροϋσιαστή στη νεοπαγή τότε Γερουσία. Η είδηση του θανάτου του συνοδεύτηκε με διακοπή των εργασιών της Βουλής σε ένδειξη πένθους. Από το βήμα της νεκρολόγησαν τότε τον Πηλιορείτη Απόστολο της δημοκρατικής ιδέας ο πρωθυπουργός Ελευθ. Βενιζέλος, ο Αλεξ. Παπαναστασίου, ο Γεώργ. Καφαντάρης και ο συμπατριώτης του νεκρού Βολιώτης πολιτικός Κωνστ. Σπυριδής²⁰.

* * *

Οι αναφορές του Γεωργ. Φιλάρετου στον Ρήγα Βελεστινλή είναι συχνές, αν όχι πυκνές. Γι' αυτό θα μνημονεύσουμε εδώ μόνο ορισμένες απ' αυτές. Σ' όλες τις προσπάθειές του να καταδείξει ότι το συνταγματικό πολίτευμα «είναι το προσήκον διά τον ελληνικόν λαόν»²¹ καταφεύγει στο έργο του Ρήγα, στο πολιτικό και πολιτειακό του πρόγραμμα.

Τη σταθερή και διαρκή προσήλωσή του στις ιδέες και το πολιτικό πρόγραμμα του Ρήγα ο Φιλάρετος είχε από πολύ νωρίς, ήδη από το 1878, διακηρύξει δημόσια παρουσιάζοντας από τις στήλες της εφημερίδας του «Εύβοια» στη Χαλκίδα το πρόγραμμα του Δημοκρατικού Συλλόγου «Ρήγας», όπου θεωρεί ότι της αντιμετώπισης των εξωτερικών εθνικών θεμάτων της Ελλάδας και της απελευθέρωσης των εκτός του μικρού τότε κράτους ελληνικών εδαφών πρέπει να προηγηθεί η αντιμετώπιση των εσωτερικών ζητημάτων και προπαντός του πολιτειακού με την εγκαθίδρυση γνήσιας αβασίλευτης δημοκρατίας. Από τότε και σ' όλη τη μακρά ζωή του και την έντονη παρουσία του στα πολιτικά και γενικά στα δημόσια πράγματα και την εθνική ζωή

18. Δημ. Παντελοδήμος, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σελ. 43.

19. Δημ. Παντελοδήμος, «Εισαγωγή», *ό.π.* και στον δεύτερο τόμο, σελ. 15.

20. Βλ. Γεώργ. Σούρλας, *Οι πολιτικοί της Μαγνησίας, ό.π.*, σελ. 209-210 και Δημ. Παντελοδήμος, «Εισαγωγή», *ό.π.*, σελ. 43-44.

21. Γεώργ. Φιλάρετος, *Βουλευτικά ευθύναι ΙΔ' περιόδου (1895-1898)*, εν Αθήναις 1899, σελ. 31.

στάθηκε διαρκής και ανηλεής πολέμιος του θεσμού της βασιλείας και ανυποχώρητος υπερασπιστής και θερμός υπέρμαχος της αβασίλευτης δημοκρατίας. Έτσι γράφει τότε: «Του εξωτερικού ζητήματος προκαταρκτικόν είναι το εσωτερικόν ή σαφέστερον ότι η οργανική νόσος της ελευθέρας Ελλάδος, αφορμήν έχουσα που μεν την ανικανότητα, που δε τον δόλον των πηδαλιούχων της, παρακωλύει τας ειλικρινείς και σκοπίμους παρασκευάς του Ελληνισμού και την συνεννόησιν μετά των λαών της Ανατολής προς ίδρυσιν ομοσπονδίας, ήτις μόνον υπό μορφήν φιλελευθέρου πολιτεύματος, και προϊόντος του χρόνου, δύναται να η βιώσιμος, καθ' όσον άλλως αι ραδιουργίαι των ενδιαφερομένων δεσποτών της Ευρώπης –είτε Άγγλοι καλούνται ούτοι, είτε Ρώσοι ή άλλο τι– παρεμποδίζουσι την φυσικήν, λογικήν, νόμιμον και κατά τους ιστορικούς τίτλους συνάδουσαν λύσιν του Ανατολικού ζητήματος, την μόνην, ήτις υπόσχεται διάρκειαν, καθό θεμελιωμένην επί του δικαίου και της ηθικής και εξυπηρετούσαν την επ' αγαθώ των κατοικούντων λαών ηθικήν και υλικήν εκμετάλλευσιν της υπό του Θεού ευνοουμένης ωραιάς Ανατολής»²².

Έτσι ο Φιλάρετος πίστευε, ακολουθώντας τον Ρήγα, ότι συγκροτώντας την Ανατολικήν Ομοσπονδία διά της συμμετοχής των βαλκανικών λαών θα εξέλιπε η εξάρτηση των μικρών και αδύναμων κρατών από τις λεγόμενες προστάτιδες Μεγάλες Δυνάμεις της Ευρώπης. Τις απόψεις του αυτές παρουσίασε εναργέστερα στο πολύ γνωστό και ιδιαίτερα σημαντικό ιστορικό βιβλίο του «Ξενοκρατία και βασιλεία στην Ελλάδα (1821-1897)», εν Αθήναις 1897, όπου στο πρώτο κεφάλαιο (παράγραφος «εθνική και καιροσκοπός πολιτική») γράφει για την επίτευξη των απελευθερωτικών στόχων και σχεδίων της Ελλάδας: «Καιροσκοπούσαι [οι ελληνικές κυβερνήσεις] ως αι εν Βουλγαρία, δέον να ωφελώνται παντός ουριού ανέμου, όπως συμμαχώσι μεθ' οιασδήποτε δυνάμεως ήθελον τας επιβάλοι τα εθνικά συμφέροντα, προτιμούσαι, ει δυνατόν, την μετά των ομοιοπαθών ανατολικών λαών συνεννόησιν προς κοινήν ενέργειαν. Αρκεί να συνηγορεί το εθνικόν συμφέρον και να υπάρχει ειλικρινής η πρόθεσις, ότε –ημείς τουλάχιστον– δεν ηθέλομεν θεωρήσει αποκρουστέαν εν ανάγκη και αυτήν την μετά των Βουλγάρων ή και των Τούρκων σύμπραξιν. Εάν δέ ποτε επετυγχάνετο η συνεννόησις των ομοιοπαθών λαών της Χερσονήσου του Αίμου προς ίδρυσιν της **Ανατολικής**

22. Δημ. Παντελοδήμος, «Εισαγωγή» στο Γεώργιος Ν. Φιλάρετος, *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι (1821-1897)*, [τρίτος ουσιαστικά τόμος των έργων του Φιλάρετου, που επιμελήθηκε και έγραψε και τις εισαγωγές ο καθηγ. Δημ. Παντελοδήμος], Αθήνα 2007, σελ. VI. Και λίγο νωρίτερα, το 1894, στο βιβλίο του «*Δικαστικός οργανισμός μετά εισαγωγής και σχολίων ερμηνευτικών(…) από 1830 έως 1893*», εν Αθήναις 1894, σελ. 54-55, αναφέρεται στον θεσμό των «αιρετών κριτών» και του «καθαιρετικού κριτηρίου του Φεραίου», που ο Ρήγας εισάγει στο σχέδιο του δημοκρατικού συντάγματος («Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας κ.λπ.»).

Ομοσπονδία²³, αυτή μόνη ηδύνατο να προφυλάξει εσαεί τους ανατολικούς λαούς από τε τους οδόντας της Άρκτου και από τας υπούλους θωπείας της Δύσεως. Αλλ' αι κυβερνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων, σατανικώς εργαζόμεναι, συνεχώς κρατούσι τα κρατίδια της Ανατολής εντός παχυλοτάτης ομίχλης, ίνα μη διακρίνωσι το ίδιον αυτών συμφέρον. **Τις οίδε δε εάν ποτε θα έλθη ημέρα της εκτελέσεως του μεγαλουργού και λαοσωτηρίου προγράμματος του Φεραίου Ρήγα**»²⁴.

Προκειμένου περί συμμαχίας με τους Βουλγάρους και τους Τούρκους, πρέπει να αναλογιστεί κανείς ότι το βιβλίο του Φιλάρετου κυκλοφόρησε σε εποχή έντονων και σκληρών συγκρούσεων και ανταγωνισμών με τη Βουλγαρία στο Μακεδονικό ζήτημα, στην πρώτη φάση και τις παραμονές του ένοπλου αγώνα στη Μακεδονία και ακριβώς την περίοδο του ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897. Διαπιστώνει έτσι τον πολιτικό ρεαλισμό και τη διορατικότητα του Φιλάρετου, που ακολουθώντας πιστά τα κελεύσματα του Ρήγα Βελεστινλή διαβλέπει μόνο στη συνεργασία των βαλκανικών λαών την δίκαιη εθνική τους ολοκλήρωση και προπαντός την απαλλαγή τους από την κηδεμονία των ευρωπαϊκών Δυνάμεων. Στην κατεύθυνση αυτή κινήθηκε, όπως είναι γνωστό, ο Ελευθ. Βενιζέλος με τη συμφωνία με τον Κεμάλ Ατατούρκ (1930) λίγο μετά τον θάνατο του Φιλάρετου.

Σε βιβλίο του το 1899, στο οποίο κάνει απολογισμό της βουλευτικής του θητείας 1895-98, γράφει για τον σκοπό της δημοκρατικής του εκστρατείας με βιβλία, άρθρα, ομιλίες κ.λπ.: «Ούτως εργαζόμενος υπέρ της επικρατήσεως των πολιτειακών μου [δηλ. των δημοκρατικών] φρονημάτων, διατηρώ ακράδαντον πεποίθησιν ότι του λαού επαρκώς φωτιζομένου διά των νομίμων και συνταγματικών μέσων, θέλουσιν επιτέλους ριζοβολήση και καρποφορήση αι τοιαύται αρχαί εις έδαφος οίον το παρά την Ακρόπολιν του Περικλέους και την Ακαδημίαν του Πλάτωνος- οίον αυτό το Πήλιον,

23. Έχουν υπογραμμισθεί με έντονα μαύρα στοιχεία οι λέξεις Ανατολική Ομοσπονδία. Και ο ιδρυτής της επιστήμης της ελληνικής Λαογραφίας Νικ. Γ. Πολίτης ήταν υπέρμαχος της Δημοκρατικής Ανατολικής Ομοσπονδίας στο πνεύμα και αυτός των ιδεών του Ρήγα. Γι' αυτό και είχε στενές σχέσεις με τον γνωστό ριζοσπάστη πολιτικό και ποιητή Παναγιώτη Πανά. Βλ. Δημ. Κατσαρής, «Η εξέχουσα παρουσία του Νικολάου Πολίτη κατά τη δεκαετία 1873-1883», *Λαογραφία*, τόμ. ΛΘ', (1998-2003), σελ. 36-37, όπου και για την ένταξη του Πολίτη και στον πολιτικό σύλλογο «Ρήγας». Θιασώτης της Παμβαλκανικής Ενώσεως και ο επιφανής Πατρινός πολιτικός Ανδρέας Μιχαλακόπουλος. Βλ. σχετικά το έργο του, *Μικταί σελίδες*, τόμ. Γ', Αθήναι 1967, σελ. 203, 280. Βλ. και το άρθρο του (του 1932) «Βαλκανική Ένωση και Πανευρώπη» στον παραπάνω τόμο, σελ. 309-311, όπου σύντομη αναδρομή στην ιδέα σύμπραξης των βαλκανικών λαών και κρατών από την εποχή του Ρήγα έως τον Μεσοπόλεμο (σελ. 309).

24. Γεώργιος Ν. Φιλάρετος, *Ξενοκρατία και βασιλεία εν Ελλάδι (1821-1897)*, εν Αθήναις 1897, σελ. 17-18 (και ανατύπωση στην τρίτομη έκδοση του Διεθνούς Ινστιτούτου Διαβαλκανικής Συνεργασίας «Ρήγας Βελεστινλής», επιμ. Δημ. Παντελοδήμος, Αθήνα 2007, και β' έκδοση, εισαγωγή-επιμέλεια Θαν. Χ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 1973, σελ. 15).

εις ό εδίδαξε τας φιλοπροόδους αρχάς ο συμπατριώτης μας Ρήγας. Η μετά τα εθνικά δυστυχήματα [ενν. τον πρόσφατο τότε πόλεμο του 1897] δημιουργηθείσα πολιτική ατμόσφαιρα παρέχει ευκαιρίαν προς τούτο»²⁵.

Αργότερα, στον πρόλογο του βιβλίου του «Εις εκουσίαν εξορίαν», δηλώνει για το συγγραφικό του έργο ως μέσο επιτεύξεως των μεγάλων στόχων του, αντίστοιχα, κατά κάποιον τρόπο, με το συγγραφικό έργο του Ρήγα και τους ανάλογους στόχους του: «... Υπέρ των δύο αντικεμμενικών σκοπών του δημοσίου βίου μου – την απελευθέρωσιν υποδούλων Ελλήνων και ανάκτησιν του εθνικού ημών πολιτεύματος [εννοεί του δημοκρατικού] – εδημοσίευσα μελέτας τινας και άρθρα»²⁶.

Στο βιβλίο του «Πολιτεία και κοινότητες, κοινά και ομοσπονδία» ο Φιλάρετος αποδίδει, και δικαίως, την πρόοδο των χωριών του Πηλίου και της ορεινής γενικά Θεσσαλίας στο πνεύμα του κοινοτισμού²⁷, επισημαίνοντας σχετικά: «Ο σπόρος των φιλελευθέρων του Φεραίου διδαγμάτων είχε πέσει επί της ευφόρου γης των ελληνικών πολιτειών (των κοινοτήτων δηλαδή), αίτινες και ερειπωθείσαι έτι ένεκα των δεινών δοκιμασιών του ξενικού ζυγού είχαν διατηρήσει την προς αναβάλαστησιν δύναμιν»²⁸.

25. Γεώργ. Φιλάρετος, *Βουλευτικά ευθύναί, ό.π.*, σελ. 31-32.

26. Γεώργ. Φιλάρετος, *Εις εκουσίαν εξορίαν*, εν Αθήναις 1923, σελ. ε'. Σχετικά με την αποσίωση του Φιλάρετου στις δημοκρατικές ιδέες ο γνωστός δημοσιογράφος Γ. Βουτσινάς, γράφοντας στην εφημερίδα «Ελευθερο Βήμα» (8-7-1922) για την κίνηση των δημοκρατικών ιδεών στην Ελλάδα τότε και παλαιότερα, σημειώνει: «Παλαιότερον, κατά την τελευταίαν τεσσαρακονταετίαν, εκτός ελαχίστων άλλων, δύο υπήρξαν οι επιμονέστεροι κήρυκες των δημοκρατικών ιδεών εις τον τόπον μας, ο μακαρίτης Ρόκκος Χοϊδάς και ο Γεώργιος Φιλάρετος (...). Υπήρξαν από συστήματος δημοκράται ιδιοσυγκρασίας. Ο Φιλάρετος εργάσθη επιμονώτερον προς επικράτησιν των δημοκρατικών ιδεών. Εργάσθη διά της εφημερίδος, διά του περιοδικού, διά του βιβλίου, διά του βήματος της Βουλής, διά του προφορικού κατ' ιδίαν κηρύγματος (...). (Πρβλ. Γεώργ. Φιλάρετος, *Εις εκουσίαν εξορίαν, ό.π.*, σελ. 77-78.

27. Για τον κοινοτισμό στην Ανατ. Θεσσαλία και το Πήλιο βλ. κυρίως Νικ. Πανταζόπουλος, *Ο κοινοτικός βίος εις την Θετταλομαγνησίαν επί τουρκοκρατίας* (ανάτυπο), Θεσσαλονίκη 1967.

28. Γεώργ. Φιλάρετος, *Πολιτεία και κοινότητες, κοινά και ομοσπονδία*, Αθήνησι 1902, σελ. 18. Την πίστη στην σπουδαιότητα των θεσμών του κοινοτισμού ενέπνευσε στον Φιλάρετο η μεγάλη «κοινοτική πρόοδος, ην εύρον εν τω Πηλίω ευθύς μετά την προσάρτησιν της Θεσσαλίας» (Γεώργ. Φιλάρετος, *Βουλευτικά ευθύναί, ό.π.*, σελ. 92). Ο ίδιος εργάστηκε και έμπρακτα ως βουλευτής για την αναβίωση των κοινοτικών θεσμών της τουρκοκρατίας προτείνοντας στην Βουλή την ψήφιση σχετικού νομοσχεδίου, το οποίο συνέταξε (με 33 άρθρα και αναλυτική αιτιολογική έκθεση, η οποία περιείχε και την ιστορία του θεσμού από την αρχαιότητα). Τελικά όμως δεν επέτυχε να συζητηθεί αυτό το νομοσχέδιο (βλ. *ό.π.*, σελ. 92). Ο Φιλάρετος ήταν θιασώτης και του συνεργατισμού, όπως αυτός αναπτύχθηκε από την τουρκοκρατία στην ορεινή Ελλάδα και τα νησιά. Βλ. σχετικά το μικρό βιβλίο του «*Συνεργατικοί συνεταιρισμοί Αμπελακίων, Υδρας,*

Στο έργο του «Δημοκρατισμός του Έλληνας», για να τονίσει τη μακρά δημοκρατική παράδοση των Ελλήνων, επισημαίνει μεταξύ άλλων: «Η γαλλική επανάσταση ηλέκτρισε τους υποδούλους λαούς. Ο ψάλτης της ελευθερίας Ρήγας ο Φεραίος, εμπνευσμένος προφήτης αυτής, εγένετο αρχηγός συνωμοτικής εταιρείας ονειροπολών δημοκρατικήν ομοσπονδιάν των ανατολικών εθνών της Ευρώπης και της Μ. Ασίας (...). Δεν δύναται να παρέλθη απαρατήρητον ότι εν τω ερέβει της δουλείας του Γένους, το πρώτον σχεδιασθέν πολίτευμα, κατά την αυγήν της ελευθερίας [εννοεί το Σύνταγμα της Επιδαύρου, 1822] ήτο γνησίως δημοκρατικόν κατά το σύστημα των κοινοτήτων. Ο σπόρος του πρωτομάρτυρος εβλάστησε»²⁹.

Λίγο αργότερα, το 1923, το έργο του «Εκλογή πολιτεύματος. Βασιλεία ή Δημοκρατία διά γνησίου δημοψηφίσματος» αφιερώνεται «εις την ιεράν μνήμην Ρήγα Φεραίου και Victor Hugo», όπου στην αφιέρωση δημοσιεύεται και εικόνα του Ρήγα και το 1^ο άρθρο του Συντάγματός του, καθώς και τα θεωρούμενα ως τελευταία λόγια του: «Εγώ έσπειρα, έρχονται άλλοι να θερίσωσι». Σημειώνει ακόμη, στην ίδια σελίδα της αφιέρωσης, ότι ο Ρήγας «συνελήφθη, διότι ήτο δημοκρατικός και κήρυξ της Ανατολικής Ομοσπονδίας»³⁰.

Το επόμενο έτος 1924 και εν όψει της λύσεως του πολιτειακού ζητήματος, με την καθιέρωση της αβασιλεύτου δημοκρατίας, ο λόγιος και βυζαντινολόγος Θεμιστοκλής Βολίδης αναδημοσιεύει «Το πολίτευμα του Ρήγα μετά προλόγου γραφέντος υπό Γ. Ν. Φιλάρετου». Το κείμενο της «Νέας Πολιτικής Διοικήσεως» του Ρήγα αναδημοσιεύει ο Βολίδης από το περιοδικό «Παρθενών»³¹ του 1871. Ο Φιλάρετος μετά από παράκληση του εκδότη προλογίζει το βιβλίο με ένα ενθουσιώδες κείμενο³² για την Ελευθερία

Σπετσών, Ψαρών, εν Αθήναις 1927 και το άρθρο του «Συνεργατική Εταιρεία Αμπελακίων», *Εθνικόν Ημερολόγιον* (Κ.Φ. Σκόκου) 1901, σελ. 49-64.

29. Γεώργ. Φιλάρετος, *Δημοκρατισμός του Έλληνας*, εν Αθήναις 1918, σελ. 15.

30. Το 1925 ο Φιλάρετος, προεκτείνοντας τις απόψεις του για την Ανατολική Ομοσπονδία του Ρήγα και αναφερόμενος στην Κοινωνία των Εθνών ως μόνου θετικού καρπού του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, γράφει: «... Θα σταθμεύσωμεν επί τινος χρόνον, ως δικαιούμεθα να ελπίσωμεν, εν Ομοσπονδία των λαών της Ανατολής», ήν εντός ερεβόδους δουλείας ονειρεύθη ο Ρήγας μας, ίνα κατευθυνθώμεν τελικώς προς τας «Ηνωμένας Πολιτείας της Ευρώπης», ως ονειροπόλησεν αυτάς ο Victor Hugo...» (Γεώργ. Φιλάρετος, *Γνωμολογία. Εν ολίγοις πολλά εκ της φιλοσοφίας και της ιστορίας (κατ' εκλογήν)*, εν Αθήναις 1925, τόμ. Α΄, τεύχ. 1ον, σ. θ΄ - πρόλογος). Διαπιστώνουμε δηλαδή ότι ο Πηλιορείτης δημοκράτης δεν ήταν μόνο θιασώτης της Βαλκανικής Ομοσπονδίας των συμπατριωτών του Ρήγα, αλλά ευρύτερα οπαδός και της ευρωπαϊκής ενοποίησης, ένας πρόδρομος, της ιδέας δημιουργίας της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

31. Θεμ. Π. Βολίδης, *Τα δύο πρώτα δημοκρατικά πολιτεύματα της νεωτέρας Ελλάδος, Α΄. Το πολίτευμα του Ρήγα μετά προλόγου γραφέντος υπό Γ. Ν. Φιλάρετου*, εν Αθήναις 1924, σελ. 9.

32. Θεμ. Π. Βολίδης, *ό.π.*, σελ. 17-23, Πρόλογος (Γ. Ν. Φιλάρετου).

και τη Δημοκρατία, καθώς και τον «γενναίο σαλπικτή»³³ της Ρήγα. Σημειώνει ότι ο «Ρήγας ο Βελεστινλής εμφανίζεται εν τη ιστορία εις των διαπτόντων αστέρων του αιώνας του, ο πρώτος προφήτης της νέας Ελλάδος. Έθηκε τον πρώτον ακρογωνιαίον λίθον της εθνικής ημών παλιγγενεσίας, πρώτος εκήρυξε την ανάγκην Ανατολικής Ομοσπονδίας³⁴. Εθυσίασε και αυτήν την ζωήν του, καίπερ νεώτατος την ηλικίαν, επί τη ελπίδι να επανέλθη ημέραν τινα η Δημοκρατία εις την γενέτειραν αυτής χώραν»³⁵. Και καταλήγει με την προτροπή να ορκισθούν οι Έλληνες της εποχής του «συμφώνως προς τον Θούριον του Ρήγα μας όρκον:

Ω βασιλεύ του κόσμου, ορκίζομαι εις Σε
στην γνώμην των τυράννων να μην ελθώ ποτέ»³⁶.

Την ίδια περίοδο ο Φιλάρετος γράφει και την «Εισαγωγή» στο ανέκδοτο ως τότε έργο του Αδ. Κοραή «Σημειώσεις εις το πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους», που εξέδωσε όμως αργότερα, το 1933, μετά δηλαδή τον θάνατο του Φιλάρετου, ο ίδιος επιμελητής Θ. Βολίδης. Στην εισαγωγή αυτή (από 18 σελίδες)³⁷ σχολιάζει ο Φιλάρετος τη δράση και το έργο του Κοραή και του Ρήγα, των δυο «ουρανοπέπτων αγγέλων»³⁸, όπως τους χαρακτηρίζει. Τονίζει το οξυδερκές βλέμμα και τη σκέψη του Ρήγα να φωτιστεί «το έρεβος της τουρκικής δουλείας (...) διά της δημοκρατικής ομοσπονδίας όλων των λαών της Ανατολής αδιακρίτως φυλής και θρησκευματος»³⁹.

Αυτή ήταν, με πολύ συντομία, η παρουσία του Ρήγα και του πολιτικού και πολιτειακού προγράμματός του στο αντίστοιχο, σ' ένα βαθμό, έργο του διαπρεπή νομομαθή και υψηλόφρονα πολιτικού της Μαγνησίας Γεωργίου Φιλάρετου. Ο Φιλάρετος, λοιπόν, σ' όλη τη μακρά και γόνιμη ζωή του υπήρξε ο πιο πιστός οπαδός του Ρήγα Βελεστινλή

33. Θεμ. Π. Βολίδης, *ό.π.* σελ. 18.

34. Βλ. και Δημ. Παντελοδήμος, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η πολιτική δράση του Γεωργίου Φιλάρετου», *ό.π.*, σελ. 911-912, και πρόσφατα Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η δημοκρατική ενοποίηση του Βαλκανικού χώρου στο επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα*, Αθήνα, έκδ. Επιστημ. Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2010.

35. Θεμ. Π. Βολίδης, *ό.π.*, σελ. 18-19, όπου ο Φιλάρετος τονίζει ότι ο Ρήγας «την ανάστασιν του γένους ημών διενόηθη να παρασκευάσῃ διά δημοσιευμάτων», όπως έπραξε και ίδιος για την ανόρθωση της δημοκρατίας.

36. Θεμ. Π. Βολίδης, *ό.π.*, σελ. 23.

37. Θεμ. Π. Βολίδης, *Αδαμαντίου Κοραή σημειώσεις εις το Προσωρινόν Πολίτευμα της Ελλάδος του 1822 έτους*, εν Αθήναις 1933, σελ. ιε'-λβ'.

38. *Ο.π.*, σελ. κα', όπου χαρακτηρίζει ο Φιλάρετος την έκδοση του πολιτεύματος του Ρήγα και του πολιτεύματος της Επιδάυρου «ευοίωνα σημεία».

39. *Ο.π.* Ο Φιλάρετος επισημαίνει τη μεγάλη σημασία του έργου του Αδ. Κοραή και «προς δημοκρατικήν μόρφωσιν των νεωτέρων Ελλήνων».

τόσο στο επαναστατικό πεδίο όσο και σ' αυτό της πολιτικής και πολιτειακής οργάνωσης των λαών της Βαλκανικής και της Ανατολής, που αποκτούσαν την ελευθερία τους. Οι σχετικές απόψεις του διαπερνούν ολόκληρο το πολιτικό, δημοσιογραφικό και συγγραφικό έργο του, από τα πρώτα του βήματα μέχρι το τέλος της έντονης και δημοκρατικής δημόσιας ζωής του⁴⁰. Ίσως η εντοπιότητα και η κοινή καταγωγή και των δύο επιφανών ανδρών από τη Θεσσαλομαγνησία του νεοελληνικού Διαφωτισμού και του κοινοτισμού να έπαιξαν, πέραν των άλλων, τον ρόλο τους στη μελέτη από τον Γ. Φιλάρετο του πολιτικού και πολιτειακού σχεδίου του Ρήγα Βελεστινλή, γεγονός που στη συνέχεια επηρέασε άμεσα τον στοχασμό, την πολιτική δράση και τη συγγραφική παραγωγή του Πηλιορείτη πολιτικού, δικηγόρου, δημοσιογράφου και συγγραφέα. Ο Ρήγας υπήρξε αναμφισβήτητος οδηγός του βίου και της έντονης δράσης του⁴¹.

40. Οι απόψεις του Γ. Φιλάρετου θα μπορούσαν να συσχετιστούν ευρύτερα με τις πολιτειακές και πολιτικές θέσεις, που εκφράστηκαν και από άλλους παράγοντες της δημόσιας ζωής στην Ελλάδα της εποχής του και στο πλαίσιο της εκάστοτε πολιτικής και ιστορικής συγκυρίας. Ο Ίων Δραγούμης, για παράδειγμα, πίστευε επίσης στα κηρύγματα του Ρήγα για πολιτική συνένωση των λαών της Ανατολής, την οποία συνένωση θεωρούσε το 1912 επικείμενη: «Δεν φαίνεται σήμερα, παρ' όλα τα μεγάλα σφάλματα των Νεοτούρκων, να απέχει πολύ η ημέρα, κατά την οποία οι λαοί του Αίμου όλοι μετά των Τούρκων, υπακούοντας εις την βίαν των πραγμάτων, θα ακολουθήσωσι την οδόν που υπέδειξε το μέγα τέκνον του Βελεστίνου και συνηνωμένοι θα έλθουν να καταθέσουν προ του μνημείου του Ρήγα την ομολογίαν ότι εις αυτόν αναγνωρίζουν τον ήρωα της πολιτικής αναγεννήσεώς των, το μάλλον πρακτικόν πολιτικόν πνεύμα μεταξύ των, τον θυσιασθέντα μάρτυρα και τον πρώτον κήρυκα της ελευθερίας των λαών της Ανατολής και ιδρύσεως του Ανατολικού Κράτους». (Ίων Δραγούμης, *Από τον βίον και το έργον Ρήγα του Φεραίου*, εν Αθήναις 1912, σελ. 46). Ένας ευρύτερος επίσης σχολιασμός των απόψεων του Φιλάρετου σε σχέση και με τις αντίστοιχες αντιλήψεις του Ρήγα εκφεύγει από τα στενά όρια της παρούσας ανακοίνωσης. Μια τέτοια ανάλυση ανήκει άλλωστε κυρίως στην οπτική της πολιτικής επιστήμης. Όταν ο Φιλάρετος εξελέγη για πρώτη φορά βουλευτής Πηλίου και Φερών, θεώρησε τιμή του να εκπροσωπήσει και τους κατοίκους του Βελεστίνου, της γης «εις ην εγεννήθη τοιαύτη φωτεινή διάνοια και να συνεχίσω την εργασίαν του Φεραίου ως απόστολος του εθνικού και πολιτειακού προγράμματός του, συμφωνοτάτου και προς τας πεποιθήσεις μου» (Γ. Σούρλας, *ό.π.* σελ. 205). Η εξομολόγηση αυτή του Φιλάρετου, στην αρχή της πολιτικής του σταδιοδρομίας, είναι η πιο άμεση απόδειξη της μεγάλης απήχησης του έργου του Ρήγα στην όλη δράση του και στις πολιτικές και πολιτειακές αντιλήψεις του.

41. Βλ. και Δημ. Παντελοδήμος, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και η πολιτική δράση του Γεωργίου Φιλαρλετου», *ό.π.*, σελ. 909-910, όπου γίνεται αναφορά και στον Γάλλο δημοκράτη και φιλέλληνα του 19^{ου} αιώνα V. Hugo, που επηρέασε επίσης τον Φιλάρετο. Ας σημειωθεί εν κατακλείδι ότι ένας Βελεστινιώτης, συντοπίτης του Ρήγα, ο αντιπρόεδρος της Βουλής Γεώργιος Ιω. Σούρλας πήρε την πρωτοβουλία να αναστηλωθεί από το κράτος η πατρική οικία της οικογένειας Φιλάρετου στο Προμύρι του Νοτίου Πηλίου. Τα εγκαίνιά της έγιναν πρόσφατα.

ΛΟΥΚΑΣ ΑΞΕΛΟΣ

Η συμβολή του Ρήγα στην τέχνη της διάδοσης της αλήθειας

Εισαγωγικά

Η αποσιώπηση, απόκρυψη, διαστρέβλωση και κατάπνιξη της αλήθειας αποτέλεσε και αποτελεί το κατεξοχήν όπλο ιδεολογικής επιβολής των εκάστοτε επικυρίαρχων-ισχυρών στον αγώνα της επικράτησής τους εναντίον των υποτελών-αδυνάτων. Αν για τους επικυρίαρχους η διαστρέβλωση-κατάπνιξη της αλήθειας αποτελεί το κεντρικό τους μέλημα, όπως για την αράχνη το στήσιμο του ιστού της, για τους υποτελείς, από την άλλη πλευρά, ισχύει το ακριβώς αντίθετο. Έχοντας τραυματικά βιώσει την φραγή των ιδεών από τον ναζιστικό ολοκληρωτισμό και με βαθιά πεποίθηση στον ανατρεπτικό-απελευθερωτικό χαρακτήρα της αλήθειας ο Μπέρτολτ Μπρεχτ, πολιτικός εξόριστος και αυτός, όπως χιλιάδες άλλοι, διατυπώνει το 1935 στο Συνέδριο για την υπεράσπιση της κουλτούρας στο Παρίσι, ένα σύνολο προτάσεων που θα μπορούσαν, κατά την γνώμη του, να καταστήσουν την αλήθεια ένα όπλο αποτελεσματικό.

Παραθέτω, από το σημαντικό αυτό κείμενο, την σύντομη εισαγωγή που σκιαγραφεί λιτά το όλο περιεχόμενό του:

«Όποιος σήμερα θέλει να πολεμήσει την ψευτιά και την αμάθεια και να γράψει την αλήθεια, έχει να ξεπεράσει το λιγότερο πέντε δυσκολίες. Πρέπει να έχει το θάρρος να γράψει την αλήθεια παρ' όλο που παντού την καταπνίγουν την εξυπνάδα να την αναγνωρίσει παρ' όλο που τη σκεπάζουν παντού, την τέχνη να την κάνει ευκολομε-

ταχείριστη σαν όπλο· την κρίση να διαλέξει εκείνους που στα χέρια τους η αλήθεια θ' αποκτήσει δύναμη την πονηριά να τη διαδώσει ανάμεσά τους. Αυτές οι δυσκολίες είναι μεγάλες για εκείνους που γράφουν κάτω από το φασισμό, υπάρχουν όμως και γι' αυτούς που τους κυνήγησαν ή που έφυγαν, ακόμα και για όσους γράφουν στις χώρες της αστικής ελευθερίας»¹.

Αυτά που ο Μπρεχτ παραθέτει και αναλύει, αποτελούν το συμπύκνωμα μιας ιστορικής διαδρομής χιλιετιών, αν τουλάχιστον ως άμεση-γραπτή μαρτυρία θεωρήσουμε το ποίημα ενός Αιγύπτιου ποιητή που 4.000 χρόνια πριν έδωσε μια από τις πρώτες μάχες στην αποκάλυψη του ρόλου των επικυρίαρχων². Σε αυτή την σταθερή βάση του ότι η αλήθεια είναι επαναστατική στήριξε ένας ακόμη εμμανής υπερασπιστής της, ο Ρήγας Βελεστινλής, το όλο του οικοδόμημα, επιδιώκοντας στην συνέχεια με πρακτικούς όρους να την διαδώσει με κάθε τρόπο στους υπόδουλους συμπατριώτες του. Από τα πρώτα του γραπτά η λογική αυτή αποτυπώνεται με σαφήνεια στην καταγραφή της θλιβερής πραγματικότητας της αποκοπής των υπόδουλων Ελλήνων από την αλήθεια της ιστορικής και πνευματικής τους δημιουργίας και κληρονομιάς.

«Κάθε νουνεχής φιλόπατρις λυπείται βλέποντας τους δυστυχείς απογόνους των ευκλεεστάτων Αριστοτέλους και Πλάτωνος ή πάντη γεγυμνωμένους από την ιδέαν της φιλοσοφίας ή, αφού εγήρασαν επικεκυφότες εις μόνα τα σπάνια της ελληνικής διαλέκτου βιβλία, να εκαρποφορήθησαν πολλά ολίγον ή παντελώς.

Όντας φύσει φιλέλλην, δεν ευχαριστήθημ μόνον απλώς να θρηνήσω την κατάστασιν του γένους μου, αλλά και συνδρομήν να επιφέρω επάσχια»³.

Έχοντας συνείδηση ότι η αλήθεια δεν είναι αυτονόητη, αλλά –το κυριότερο– ότι χρειάζεται έδαφος πάνω στο οποίο να μπορεί να αναπτυχθεί, συνειδητοποιεί ότι κάτι τέτοιο μόνον υπό συνθήκες ελεύθερου στοχασμού μπορεί να πραγματοποιηθεί, γεγονός που με ανεπανάληπτο τρόπο επιγραμματικά διατυπώνει στην ρήση

«Όποιος έλευθερα συλλογᾶται, συλλογᾶται καλά»⁴.

1. Βλ. Μπέρολτ Μπρεχτ, *Πέντε δυσκολίες για να γράψει κανείς την αλήθεια. Πολιτικά Κείμενα*, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 2005, σελ. 15.

2. Βλ. ό.π. σελ. 29 επ.

3. Για περ. βλέπε Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος, *Φυσικής Απάνθισμα στο Τα έργα του Ρήγα*, επιμ. Λ. Βρανούσης, εκδ. «Εταιρεία Ελληνικών Εκδόσεων», Αθήνα 1968, τόμ. Α', σελ. 91, και φωτομηχανική επανέκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006⁴, σελ. ε'.

4. Ό.π., σελ. 205.

Με άξονα και πυξίδα τα παραπάνω, πορεύτηκε μέχρι το τέλος του βίου του, εκπληρώνοντας στο ακέραιο όχι μόνον τους πέντε όρους που αναφέρει ο Μπρεχτ, αλλά και έναν έκτο, που μόνον ο Ρήγας και ελάχιστοι εκλεκτοί εκπλήρωσαν με υποδειγματική συνέπεια ως το τέλος. Και ο έκτος αυτός όρος ήταν, είναι και θα είναι η θυσία, το τίμημα της ίδιας της ζωής του αγωνιζομένου ως έμπρακτη επιβεβαίωση της πίστης στην αλήθεια των λόγων του.

Η ποικίλη δράση των στοχαστικών προσαρμογών

Μετά τα αναγκαία, μάλλον διευκρινιστικά στοιχεία, ας επανέλθουμε πιο συγκεκριμένα πλέον στις ιδιαίτερες πρακτικές του Ρήγα που αποτελούν –άλλωστε– το ιδιαίτερο αντικείμενο της μελέτης μας. Όπως είναι γνωστό, η ζωή και η δράση του Ρήγα εστιάζεται στο δεύτερο μισό του 18ου αιώνα. Ενός αιώνα που κυφορούσε σημαντικές εξελίξεις σε όλα τα πεδία της ανθρώπινης δραστηριότητας και ιδιαίτερα στον τομέα των γραμμάτων και των επιστημών. Είναι μια περίοδος που η άνθηση και η κυκλοφορία των ιδεών μέσω του Τύπου αλλά και των παντός είδους εντύπων, αποτελεί μια πραγματικότητα που καλύπτει όλη, σχεδόν, την ευρωπαϊκή ήπειρο. Είναι μια εποχή που μέσω των εντύπων δημοσιοποιούνται και απλώνονται οι ιδέες, διαμορφώνοντας βασανιστικά αυτά που σήμερα ονομάζουμε νεωτερικότητα, ελευθεροτυπία, κ.λπ.

Έχουμε ήδη αναφερθεί αναλυτικά στο παρελθόν⁵ για το πόσο πιο δύσκολα ήταν τα πράγματα στην καθ' ημάς Ανατολή και πόσο οι δυσκολίες αυτές οδηγούσαν σε ατελείς, ανορθόδοξες, συχνά ατελέσφορες προσπάθειες για να διαδώσει κανείς την αλήθεια. Τέκνο αυτής, της πληθωρικής σε οράματα και στόχους αλλά πενιχρής σε δυνατότητες πραγμάτωσής τους, περιόδου, είναι και ο Ρήγας, που από το αφετηριακό σημείο παρέμβασής του στα πολιτιστικά και πολιτικά δρώμενα, δρα συγκαλυμμένα και αυτολογοκριτικά.

Ο Ρήγας, όπως η δράση του μας φανερώνει, αναζητούσε εναγωνίως κάθε τρόπο, κάθε δίαυλο που θα του έδινε την δυνατότητα να επικοινωνήσει με τους σε δεινή θέση ευρισκόμενους συμπατριώτες του. Γι' αυτό και ξεκινάει από τις πιο απλές και πρακτικές μορφές πληροφόρησης, που είναι η προφορική ζύμωση και προπαγάνδα ή η απαγγελία με συνοδεία αυλού (συμβολικός τρόπος) επαναστατικών τραγουδιών (*Θούριος*, *Ύμνος Πατριωτικός*)· τραγουδιών όμως, που κατέχουν θέση «πολεμικών εφημερίδων», όπως εύστοχα αποκάλεσε τα δημοτικά μας τραγούδια ο Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, για να καταλήξει στο χειρόγραφο σημείωμα, την ανακοίνωση και την διαφήμιση μέσω εφημε-

5. Για περ. βλέπε Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 2003, σελ. 57 επ.

ρίδας ή βιβλίου και να φτάσει στην ανώτερη μορφή μαζικής εκδόσεως, σε μεγάλο για την εποχή του αριθμό αντιτύπων βιβλίων, φυλλαδίων, εικόνων και χαρτών, έντυπου με δύο λόγια επικοινωνιακού υλικού, μέσα στο οποίο, συνυπάρχουν — πέραν της κυρίως ύλης — στοιχεία πληροφόρησης, διαφήμισης και προπαγάνδας.

Η δραστηριότητά του λοιπόν, επικεντρώνεται, πέραν του προφορικού σκέλους (αναγνώσεις, απαγγελίες κ.λπ.) που καλύπτει έναν σημαντικό κύκλο καθημερινής δράσης και σε ένα σύνολο συγγραφικών, εκδοτικών και εν γένει εκτυπωτικών επιμέρους δραστηριοτήτων που συνθέτουν το ατελές, πλην σαφές, όσον αφορά στις στοχεύσεις του, επικοινωνιακό όχημα της μυστικής Εταιρείας της Βιέννης. Στην κατεύθυνση αυτή η συνεργασία του και στα δύο επίπεδα (Εφημερίδα-Εκδόσεις), με τους αδελφούς Μαρκίδες Πούλιου, είναι αποφασιστική. Η «Εφημερίς» της Βιέννης, μια από τις σημαντικότερες του προεπαναστατικού μας Τύπου, αποτελούσε αληθινή κυψέλη πληροφοριών για τον Ελληνισμό της βιεννέζικης παροικίας και όχι μόνον. Ο Ρήγας και κυρίως οι Μαρκίδες Πούλιοι, χρησιμοποιούν με πραγματική ευφυΐα⁶ το όπλο του Τύπου, καθιστώντας δυναμικά το Πανελλήνιο, κοινώνό της στοιχειώδους, τουλάχιστον, πληροφόρησης για τις εξωτερικές και κυρίως εσωτερικές ειδήσεις⁷.

Στην ίδια κατεύθυνση λειτουργεί και το όλο εκδοτικό πρόγραμμα, τόσον του πρώτου (*Σχολείου ντελικάτων εραστών και Φυσικής Απάνθισμα*), όσον και του δεύτερου κύκλου. Ιδιαίτερα, αυτό που αφορά στον δεύτερο εκδοτικό κύκλο (*Ηθικός Τρίπους, Νέος Ανάχαρσις, Νέα Πολιτική Διοίκησις και Εγκόλπιον [Στρατιωτικόν]*), είναι κυριολεκτικά στρατευμένο στις επιταγές του αγώνα.

Σε αυτή την λογική, είναι ως φαίνεται ενταγμένο και το ομολογουμένως εντυπωσιακό για την εποχή του, παμβαλκανικά και κεντροευρωπαϊκά απλωμένο, δίκτυο συνδρομητών, που αποτελείται στην μεγάλη του πλειοψηφία από διψασμένους για ενημέρωση πατριώτες. Είναι τα ίδια τα έγγραφα των βιεννέζικων ανακριτικών Αρχών που επιβεβαιώνουν την ταυτότητα αυτή του πλήθους των συνδρομητών των βιβλίων ή των Χαρτών, κι αυτό, ανεξάρτητα από το ότι οι Αυστριακοί θέλουν να συνδέσουν

6. Η ευφυΐα του Γεώργιου Πούλιου, ομολογείται έμμεσα από τις ίδιες τις βιεννέζικες ανακριτικές Αρχές, «Ο εκτάκτως κακεντρεχής ούτος άνθρωπος προσεποιήθη ότι δεν γνώριζε το περιεχόμενον της προκηρύξεως». Βλ. Κων. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1930, και φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997, σελ. 163.

7. Βλ. *Εφημερίς. Η αρχαιότερη ελληνική εφημερίδα που έχει διασωθή. Βιέννη 1791-1797. Εκδότες: Οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου*, Ανασυγκρότηση της σειράς σε φωτοτυπική επανέκδοση, ερευνητική, συλλεκτική και εκδοτική φροντίδα, προλεγόμενα, σημειώσεις, κ.λπ., Λ. Βρανούσης, τόμ. Α'-ΣΤ', εκδ. Κέντρου Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1995 και ιδιαίτερα τον έκτο τόμο που περιλαμβάνει την *Εφημερίδα του κρίσιμου έτους 1797*.

τους περισσότερους από αυτούς με την μυστική Εταιρεία της Βιέννης. Η συνδρομητική, λοιπόν, λογική, που στις μέρες μας έχει πάρει πελώριες διαστάσεις, ήταν, όπως τα στοιχεία αποδεικνύουν, ένας από τους βασικότερους τρόπους διοχέτευσης του έντυπου υλικού που ο Ρήγας και οι σύντροφοί του εξέδιδαν⁸. Εκείνο όμως που πραγματικά εντυπωσιάζει, είναι η ικανότητα του Ρήγα, να χρησιμοποιεί μέσα στο ίδιο το έντυπο, κάθε τρόπο για να αναδείξει το κατά την γνώμη του κυρίαρχο στοιχείο, που είναι «βοηθούμενου πανταχόθε, να αναλάβη το πεπτωκός Ελληνικόν Γένος»⁹.

Συγκεκριμένη ανάλυση της συγκεκριμένης κατάστασης

Ας σταθούμε τώρα αναλυτικότερα σε μια σειρά παραδειγμάτων που αφορούν ποικίλες «ανορθόδοξες» παρεμβάσεις που καθιστούσαν τα βιβλία, τους χάρτες και τα φυλλάδιά του, αποτελεσματικά μέσα μαζικής επικοινωνίας και προπαγάνδας, αφού κατόρθωσαν — στα μέτρα της εποχής τους πάντα — να καταστήσουν τους διψασμένους για γνώση και ενημέρωση πατριώτες, κοινωνούς όχι μόνο του συγκεκριμένου περιεχομένου της έκδοσης, αλλά και ποικίλων πληροφοριών, μηνυμάτων και κατευθύνσεων που διοχετεύονταν εντέχνως με έμμεσο τρόπο.

Ασφαλώς, η αναφορά μας δεν αφορά στην *Νέα Πολιτική Διοίκηση, το Εγκόλπιον [Στρατιωτικόν], την [Δημοκρατική Κατήχηση], τον Θούριο Ύμνο, τον Ύμνο Πατριωτικό* ή το *[Χαρήτε τη Ζωή]*, που είναι σαφέστατα στο περιεχόμενο και την στόχευση, αλλά επικεντρώνεται στα έργα εκείνα, που από μόνα τους δεν έχουν ιδιαίτερο πολιτικό ή ανατρεπτικό περιεχόμενο και που γι' αυτό —άλλωστε— μπόρεσαν κατ' αρχήν να υπερβούν τον σκόπελο της λογοκρισίας.

Ξεκινώντας από τα δύο πρώτα του έργα τα εκδοθέντα στην Βιέννη το 1790 έχουμε ήδη αναφερθεί στο *Φυσικής Απάνθισμα*, ένα έργο που από μόνο του δεν θα μπορούσε να χαρακτηριστεί παρά ως ένα προοδευτικό και σχετικά επαρκές για την εποχή του εγχειρίδιο φυσικών κ.ά. επιστημών, αν ο ίδιος ο πρόλογος του Ρήγα, μέρος του οποίου παραθέσαμε και οι εμβόλιμες παρεμβολές του με κορυφαία την ρήση του «*Οποιοσ ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά*», δεν του προσέδιδαν ένα ουσιαστικά ριζοσπαστικό περιεχόμενο¹⁰. Το μήνυμα του βιβλίου είναι σαφές. Η επιστημονική γνώση

8. Για περ. βλέπε στο κεφάλαιο «Η δράση του Ρήγα στην Βιέννη» στο Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής, ό.π.* και ιδιαίτερα σελ. 166 επ. και σημειώσεις 31 επ., όπου και η απαραίτητη βιβλιογραφία. Βλέπε επίσης, Αικατερίνης Κουμαριανού, Λουκίας Δρούλια και Ενγκο Layton, *Το ελληνικό βιβλίο 1476-1830*, εκδ. «Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος», Αθήνα 1986, σελ. 206.

9. Βλέπε Ρήγας Βελεστινλής-Φεραϊός, *Τα έργα του, ό.π.*, τόμ. Α', σελ. 191.

10. Βλέπε παραπομπές 3 και 4.

μας δίνει ένα σχήμα καλύτερης ερμηνείας και κατανόησης του κόσμου, που όμως μόνο σε συνθήκες ελευθερίας μπορεί να λειτουργήσει απελευθερωτικά για το άτομο και την κοινωνία.

Ανάλογη, χωρίς όμως αντίστοιχες εμφανείς διατυπώσεις είναι και η προσέγγισή του στο *Σχολείον των ντελικάτων εραστών*. Έχουμε εκτεταμένα αναφερθεί στην σημασία του *Σχολείου*, επισημαίνοντας την ανεπάρκεια των κριτικών που το απαξιώνουν θεωρώντας το απλό πάρεργο της όλης δραστηριότητας του Ρήγα¹¹. Στην περίπτωση μας θα σταθώ στην παρατήρηση του Μπρεχτ,

«Πραγματικά, το υψηλό λογοτεχνικό επίπεδο μπορεί να χρησιμεύει σαν ασπίδα για ένα κείμενο. Συχνά όμως ξυπνάει και τις υποψίες. Τότε μπορεί κανείς να το χαμηλώσει επίτηδες. Αυτό γίνεται, για παράδειγμα, όταν κανείς με την περιφρονημένη μορφή του αστυνομικού μυθιστορήματος μπάζει λαθραία, σε ανύποπτα μέρη, περιγραφές κοινωνικών συνθηκών. Τέτοιες περιγραφές θα δικαίωνα, το δίχως άλλο, ένα αστυνομικό μυθιστόρημα»¹².

ισχυριζόμενος, ότι σε αυτήν ακριβώς την λογική ανταποκρίνεται και το συγκεκριμένο έργο του Ρήγα.

Γιατί μπορεί στα κείμενα του Ρετίφ ντε λα Μπρετόν που διασκευάζει-μεταφράζει ο Ρήγας να απουσιάζει λ.χ. η άμεσα πολιτική παράμετρος, όμως όλες ουσιαστικά οι νουβέλες έχουν ως περιεχόμενό τους την επανεξέταση της σχέσης του ανθρώπου με την φύση, τον έρωτα και την αγάπη, την παραδοχή της θεμελιακής αξίας της ισότητας-ισοτιμίας των ανθρώπων, την ανάδειξη της εργασίας ως πηγής ευημερίας και προκοπής και -το κυριότερο- την ανάδειξη του ατόμου σε κυρίαρχο του πεπρωμένου του· την πίστη στην δυνατότητα μεταβολής της προσωπικής μας τύχης, αρκεί να το τολμήσουμε.

Είναι ασήμαντα όλα τα παραπάνω; Κι αν όχι τότε δεν ανταποκρίνονται τόσο στις παρατηρήσεις του Μπρεχτ για την χρησιμοποίηση κειμένων που δεν ξυπνούν υποψίες, αλλά και στην ίδια την οπτική του Ρήγα που ξεκίνησε «αυτήν την απαρχή των κόπων [του]»¹³, με ένα έργο που θα μπορούσε εύκολα να εκδοθεί χωρίς να προκαλέσει ιδιαίτερες υποψίες και που θα έβρισκε ένα ευρύτερο κοινό στον βαθμό που οι επιδιώξεις και τα οράματα των ηρώων των διηγημάτων συστοιχίζονταν με

11. Βλ. στο κεφάλαιο «*Σχολείον των ντελικάτων εραστών*». “Νεανικό αμάρτημα” ή νεανικό έργο για την ελληνική λογοτεχνία και παιδεία;» στο Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής*, ό.π., σελ. 173-221.

12. Βλ. Μπέρολτ Μπρεχτ, *Πέντε δυσκολίες*, κ.λπ., ό.π., σελ. 28.

13. Βλ. Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος, *Τα έργα του*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 2.

τους ιδεολογικούς προσανατολισμούς και τις αναζητήσεις των νεαρών Ελλήνων που ζούσαν στα αστικά κέντρα.

Ας δούμε τώρα, περνώντας στο τρίτο του έργο *Τα Ολύμπια* του Πέτρου Μεταστάσιου μια κατεξοχήν ευφυή και ευρηματική περίπτωση πονηριάς στο να διαδώσει την αλήθεια. Συγκεκριμένα, στην Δ΄ σκηνή της Πρώτης Πράξης του έργου, εμφανίζεται ο χορός που αποτελείται από βοσκούς και βοσκοπούλες και που ενασχολούμενος «εις ποιμενικά τινά εργόχειρα», ταυτόχρονα τραγουδά:

Ω' αγαπημένα φίλτατα δάση,
ω πανευτυχής Φιλτάτη

Ελευθερία.¹⁴

Τίποτα το ιδιαίτερο, θα παρατηρήσει κάποιος. Ένας απλός φυσιολατρικός ύμνος στην ελευθερία. Όμως τα πράγματα δεν είναι ακριβώς έτσι, γιατί ενώ ο ιταλικός στίχος:

*Oh care selve, oh cara
felice libertà!*

(Σε κατά λέξιν μετάφραση: Ω αγαπημένα δάση, ω αγαπημένη / ευτυχισμένη ελευθερία!), έχει μια «παρατακτική λογική», η εκδοχή του Ρήγα όχι μόνο αυτονομεί την λέξη *Ελευθερία*, αλλά και την διπλασιάζει, χρησιμοποιώντας διαφορετικό διάστιχο και πολύ μεγαλύτερα τυπογραφικά στοιχεία. Έτσι, ο Ρήγας δίνει ένα διαφορετικό περιεχόμενο στην ανάγνωση των στίχων, ακόμα πιο διευρυμένο από την εύστοχη παρατήρηση του Λεάνδρου Βρανούση, για «ύμνο στ' απάτητα βουνά των κλεφτών»¹⁵, αφήνοντας στον Έλληνα αναγνώστη όχι μόνο να αξιολογήσει την *Ελευθερία* ως υπέρτατη φυσική αξία, αλλά και να την εγγράψει στην ιστορική του μνήμη ως απαράγραπτο αίτημά του στην διαχρονία.

Ακόμα δραστικότερη είναι η παρέμβασή του στο επόμενο έργο, την *Βοσκοπούλα των Άλπεων*, του Ζαν Φρανσουά Μαρμοντέλ. Ένα «αθώο» πολιτικά έργο, αφού η όλη του υπόθεση αφορά σε μια κοινότοπη «μελό» ιστοριούλα που ακολουθεί την

14. Βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Τα Ολύμπια* στο *Ο Ηθικός Τρίπους, Βιέννη 1797* (πιστή φωτομηχανική ανατύπωση), εισαγωγή-επιμέλεια Δημήτριος Καραμπερόπουλος, εκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001, σελ. 16.

15. Βλ. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας*, εκδ. «Αετός Α.Ε.», Αθήνα 1954, σελ. 294.

κλασική συνταγή του είδους που κορυφώνεται με το αίσιο τέλος τον γάμο των δύο νέων. Σε τι, λοιπόν, συνίσταται η δραστική –κατά την γνώμη μου– παρέμβαση του Ρήγας; Στην παράθεση, πάλι, ενός προλόγου, τον οποίο και αναγκαστικά παραθέτουμε για να γίνει εμφανής ο συγκεκριμένος τρόπος παρέμβασης. Γράφει, λοιπόν, ο Ρήγας:

«Ο πολίτης Μαρμοντέλ, περίφημος του παρόντος αιώνας φιλόσοφος, αφού εκόσμησεν εκ νεότητός του ως πρότον μέλος την Ακαδημίαν της Γαλλίας πατρίδος του, εκλέχθη και εβδομηκοντούτης μέλος της των Γερόντων Βουλής τώδε τω έτει· εν τω εισέρχεσθαι εις το σεπτόν αυτό τάγμα, μεταξύ άλλων αρίστων γνωμών είπε και ταύτην:

Ο ΙΕΡΟΣ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΟΣ ΕΡΩΣ ΕΜΦΩΛΕΥΕΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΚΑΡΙΑΝ ΚΑΙ Η ΚΑΡΙΑ ΔΕΝ ΓΗΡΑΣΚΕΙ ΠΟΤΕ!

Τοιούτου ανδρός ποίημα είναι η ηθική διήγησις αυτή, εν η ως έσοπτρον εικονίζεται η γυναικεία σωφροσύνη. Όθεν και μετεφράσθη εις την ημετέραν απλήν διάλεκτον»¹⁶.

Είναι εμφανές, ότι ο Πρόλογος επικεντρώνεται σε μιαν άσχετη με το έργο και την υπόθεσή του ρήση του Μαρμοντέλ, που έχει όμως ξεχωριστή σημασία για τον Έλληνα αναγνώστη στον οποίο ο Ρήγας απευθύνεται και την οποία ο Ρήγας έχοντάς την τυπωμένη με κεφαλαία στοιχεία, την παρεμβάλλει δίκην ιδιοτύπου-«αυθαιρέτου» μηνύματος προς τους απανταχού αναγνώστες. Όμως, εκείνο που κάνει την παρέμβασή του ακόμα πιο ουσιαστική, είναι το γεγονός της διαφοροποίησης της ρήσης του Μαρμοντέλ που επιδέξια ο Ρήγας έχει κάνει, όπως μας επιβεβαιώνουν, οι έρευνες που διεξήγαγε ο Λέανδρος Βρανούσης¹⁷. Ενώ λοιπόν η ακριβής μετάφραση του κειμένου του Μαρμοντέλ: «la véritable force de caractère est dans le coeur, et le coeur ne vieillit jamais!» είναι κατά λέξη «η αληθινή δύναμη του χαρακτήρα, βρίσκεται στην καρδιά και η καρδιά δεν γερνάει ποτέ!», ο Ρήγας αντικαθιστά τις λέξεις «η αληθινή δύναμη του χαρακτήρα» με τις «ο ιερός της πατρίδος έρως» που σαφώς διαφοροποιούν και ενδεχομένως υπερβαίνουν την ρήση του Μαρμοντέλ, ριζοσπαστικοποιώντας το περιεχόμενό της.

16. Βλ. *Η βοσκοπούλα των Άλπεων* στο Ρήγας Βελεστινλής, *Ο Ηθικός Τρίπους κ.λπ.*, ό.π., σελ. 118.

17. Βλ. Α. Βρανούση, *Ρήγας και Marmontel*, ανάτυπο από τα «Ελληνογαλλικά», εκδ. «Ε.Λ.Ι.Α.», Αθήνα 1990, σελ. 142 επ.

Στην περίπτωση του *Νέου Ανάχαρη* και της μεγάλης *Χάρτας της Ελλάδος*¹⁸, η τέχνη του Ρήγα στην αποκάλυψη της αλήθειας εμφανίζεται, κυρίως, με την μορφή πλήθους ουσιαστικών προς την κατεύθυνση που θέλει υποσημειώσεων, αλλά και μιας ξεχωριστής παρεμβάσης, ξένης προς το περιεχόμενο του βιβλίου, υπό την μορφή ειδήσεως που παραθέτει στο τέλος της έκδοσης. Ας σταθούμε σε δυο τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα της πρακτικής του Ρήγα.

Αναφερόμενος σε μιαν εκτεταμένη υποσημείωση, ενδεικτική της ευρυμάθειάς του, στους αρχαίους και νέους ελληνικούς χορούς, σημειώνει στο τέλος με βαθύτατο αίσθημα θλίψης για την απώλεια:

*«Αφού έχασαμε το παν, συνεχάθησαν και τα ονόματα των χορών»*¹⁹.

Σε μιαν άλλη, άκρως χαρακτηριστική υποσημείωση επισημαίνει:

*«Οι συχνοί άδικοι φόνοι κατά των χριστιανών, όπου γίνονται την σήμερον εδώ, ήθελον ερημώσει εξ ολοκλήρου αυτήν την πόλιν, αν αι φυσικαί χάριτες της δεν ήθελον τους αναγκάζει να υπομένουν όλα, διά ν' αφήσωσι και τα κόκκαλά των εκεί όπου ετάφησαν και οι προπάτορές των. Ο Ανάχαρης δεν εστέκετο μήτε μίαν στιγμήν τώρα, αλλ' έφευγε να κρυφθή το γληγορότερον εις τα ενδότερα της Σκυθίας του»*²⁰.

Ενώ σε μιαν επόμενη υποσημείωση, διαφωνώντας έντονα με την μισελληνική λογική του Γερμανού κληρικού και συγγραφέα Κορνέιγ ντε Παβ, τον καλεί «να έβγη από το βόρειον φροντιστήριό του»²¹.

Με την ίδια ουσιαστικά λογική λειτουργούν και οι παρεμβολές του στην *Χάρτα* του, που είναι κατάστικτη από αναφορές, σχόλια και απεικονίσεις που ξεπερνούν κατά πολύ τους όρους ενός απλού γεωγραφικού χάρτη, επιτελώντας το χρέος μιας πραγματικής πατριδογνωστικής εγκυκλοπαιδείας. Μιας εγκυκλοπαιδείας που δεν είναι ουδέτερη όμως, αλλά μαχητική στην αποκάλυψη της αλήθειας των συμβάντων.

Χαρακτηριστικό είναι το επίγραμμα που συνοδεύει την απεικόνιση της πανοραμικής απόψεως της Κωνσταντινουπόλεως, που παραθέτουμε σε ελεύθερη απόδοση από τον Λέανδρο Βρανούση: *«Θωρώντας την Εφτάλοφη, τη ρήγισσα του κόσμου /*

18. Η συνδυαστική μελέτη της μεγάλης *Χάρτας της Ελλάδας* και του *Νέου Ανάχαρη*, πείθουν τον καθένα μας ότι τα έργα αυτά ουσιαστικά αποτελούν μιαν ενότητα στην υπηρεσία της ίδιας ενιαίας αντίληψης με συγκεκριμένο στόχο και σκοπό.

19. Βλ. Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος, *Τα έργα του, ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 453, 456, 457-8.

20. *Ο.π.*, σελ. 461.

21. *Ο.π.*, σελ. 469.

κλάψε και στέναξε βαριά για την πικρή της μοίρα!», ενώ στο ίδιο φύλλο, στο κάτω μέρος δεξιά, στην απεικόνιση του μεγαλύτερου από τα έξι νομίσματα που παραθέτει, απεικονίζεται στην μία του όψη ο Κωνσταντίνος Παλαιολόγος με την χαρακτηριστική φράση «Μαλαγι: και εδουλώθημεν»²².

Ακόμα πιο χαρακτηριστική είναι η παρέμβασή του μέσα από μιαν «αθώα είδηση», αρχαιολογικού και μόνον ενδιαφέροντος θα έλεγε κανείς που δεν γνωρίζει τον τρόπο σκέψης και δράσης του μεγάλου Θεσσαλού.

Ας την δούμε συγκεκριμένα:

«Είδησις διδομένη παρά του Ρήγα.

Εις την Ιωλκόν της Μαγνησίας εν Θετταλία, καλουμένην Λεχώνια, περνώντας από το γεφυρί διά να πηγαίνη τινάς εις τον Βόλον, κάτωθεν του δρόμου, προς το μέρος της θαλάσσης, έως πέντε βήματα μακράν του γεφυρίου, κατά την δεξιάν όχθην του ποταμού Αναύρου, φαγωθείσης της γης, ανεφάνη εν μάρμαρον, εφ' ου είναι τρία πρόσωπα μέχρι της ζώνης, το μεσαίον αυτών με περικεφαλαίαν και βασιλικήν κορώναν έχει επιγραφήν τοιαύτην: Ελπίζ Αχιλλέως Ήρωσ χρηστέ χείρε. Οι εκείσε κάτοικοι Τούρκοι το εσύντριψαν εις δύο. Προτού λοιπόν να χαλασθούν και τα πρόσωπα, παρακαλείται παρά των φιλολόγων – όστις εις Μαγνησίαν ενδημεί ζωγράφος, να τα ζωγραφίση και να τα στείλη να τυπωθώσιν».

Η επιμονή του στην ανάδειξη του ένδοξου παρελθόντος ήταν ο πιο άμεσος και λειτουργικός τρόπος για να μιλήσει για το άθλιο παρόν.

Η εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου που τυπώνει μαζί με τους χάρτες του στην Βιέννη, είναι εξόχως χαρακτηριστική της παραπάνω λογικής του. Λογικής που συνειδητοποιεί την σημασία της ιστορίας, αλλά και γνωρίζει τον τρόπο για να την κάνει ευκολομεταχειρίσιμη ως όπλο. Τυπωμένη από τον λαμπρό χαρακτή και συνεργάτη του Ρήγα Φρανσουά Μύλλερ, η εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου αποτελεί οργανικό συμπλήρωμα της *Χάρτας* του. Πλαισιωμένη από τις εικόνες του Σέλευκου, Αντίγονου, Κάσσανδρου και Πτολεμαίου, αλλά και με εντυπωσιακές εικόνες της μάχης στον Γρανικό, την είσοδο του Αλεξάνδρου στην Βαβυλώνα ή την εικόνα της ταπεινωμένης οικογένειας του Δαρείου μπροστά στα πόδια του, με συνοπτικά βιογραφικά στοιχεία και επιβοηθητικές επεξηγήσεις²³, αποτελούσε όχι μόνο ένα όχημα παρελθόντος με το

22. Βλ. ό.π. σελ. 584 και *Η δωδεκάφυλλη Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή* στο *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998, φύλλο 1ο.

23. Για περ. βλέπε *Μέγας Αλέξανδρος* (χαλκογραφία) στο Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος, *Τα έργα του*, ό.π., τόμ. Β', σελ. 667 επ. Επίσης βλ. *Ο Μέγας Αλέξανδρος του Ρήγα Βελεστινλή Βιέννη 179*, επιμέλεια-σχόλια Δημ. Καραμπερόπουλος, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006.

αναγκαίο «ιστορικό υπόστρωμα», αλλά και την ικανή εκείνη συνθήκη που μπορούσε να εμπνεύσει τους υπόδουλους, ενισχύοντας το εθνικό τους φρόνημα και αναζωπυρώνοντας την ελπίδα ότι και αυτός ο νέος Ασιάτης κατακτητής θα ηττηθεί από τον νέο Αλέξανδρο και τους στρατηγούς του, όταν έρθει η ώρα του μεγάλου ξεσηκωμού.

Και στο σημείο αυτό, ίσως αξίζει να σταθούμε, επισημαίνοντας ένα κεντρικό στοιχείο που σχετίζεται με τις επιλογές και τον καθ' όλου ιδεολογικό κόσμο του Ρήγα. Είναι χαρακτηριστικό, ότι ένας άνθρωπος διαποτισμένος με τα νάματα της Γαλλικής Επανάστασης σε μιαν Ευρώπη που έχει ίνδαλμα τον Ναπολέοντα²⁴, ο Ρήγας ως εκφραστής της πιο μαχητικής αντιμεταπρατικής λογικής, εννοεί να στηρίζεται στις δικές του δυνάμεις, προβάλλοντας ένα πρότυπο, που σαφώς μιλούσε ουσιαστικότερα και λειτουργικότερα σε όλους τους Έλληνες και Βαλκάνιους, τον Μέγα Αλέξανδρο.

Επίλογος

Αν και θα μπορούσε κανείς να παραθέσει και άλλα ακόμη παραδείγματα, είναι φρονώ, σαφές ότι και τα ήδη εκτεθέντα είναι καθ' όλα επαρκή, για να μας αποδείξουν ότι ο Ρήγας είχε όχι μόνον αίσθηση, αλλά και συγκεκριμένη επικοινωνιακή στρατηγική στο πώς να χρησιμοποιεί ιδιότυπους και πρωτοπόρους κώδικες επικοινωνίας που ξαφνιάζουν ακόμα και σήμερα με την ευφυΐα και ευλυγισία που τους χαρακτηρίζει στο να προβάλλουν με έμμεσο τρόπο μια συγκεκριμένη άποψη στο ευρύ κοινό.

Η πραγματικότητα αυτή μας διαφοροποιεί ριζικά από την επικρατούσα εικόνα του Ρήγα σε μεγάλο τμήμα της επιστημονικής κοινότητας, που εξακολουθητικά τον απαξιώνει, πολιτογραφώντας τον ως τον «αφελή» βάρδο της ελευθερίας. Ασφαλώς, όλα τα παραπάνω δεν συνιστούν παρθενογένεση στον διαρκή αγώνα για την αποκατάσταση της αλήθειας. Συγκροτούν όμως ένα σύνολο αντιλήψεων και πρακτικών που οργανικά εντάσσουν τον μεγάλο Θεσσαλό, στον χώρο των ανθρώπων που έχουν διακριτή παρουσία στο λυκαυγές της νεότερης ιστορίας μας, στα ζητήματα κατοχύρωσης της ελευθερογνωμίας, της δημόσιας έκφρασης, του λόγου, της ελευθεροτυπίας, του εμπλουτισμού του οπλοστασίου των αδυνάτων με νέα όπλα και μορφές παραπλάνησης του εχθρού και προπαντός –πάνω απ' όλα– της αποδοχής για μιαν ευνομούμενη πολιτεία της λογικής, ότι το έθνος οφείλει να θεωρεί εθνικό ό,τι είναι αληθινό, όπως ανεπανάληπτα το κατέλιπε ως διαρκή εθνική παρακαταθήκη ένας αυθεντικός συνεχιστής και υπερασπιστής των υποθηκών του, ο Διονύσιος Σολωμός.

24. Βλέπε και Χριστόφορος Περραιβός, *Ύμνος εγκωμιαστικός παρ' όλης της Γραικίας προς τον αρχιστράτηγον Μποναπάρτε. Εις τον ήχον της Καρμανιόλας*, εν Κερκύρα, χρόνος έκτος πολιτικός [1789] και ανατύπωση στο *Επαναστατικά τραγούδια του Ρήγα και ο Ύμνος στον Μποναπάρτε του Περραιβού. Η έκδοση της Κέρκυρας (1798)*, εκδ. «Κέντρου Ερεύνης Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού Ακαδημίας Αθηνών», Αθήνα 1998.

†ΜΑΚΗΣ ΑΠΟΣΤΟΛΑΤΟΣ

*Προσλαμβάνουσες ανθρώπων των γραμμάτων
για τον Ρήγα σήμερα
(Συμπεράσματα μιας έρευνας)*

Ο Ρήγας Βελεστινλής, διαχρονικό σημείο αναφοράς, έχει ήδη θεωρηθεί υπερεθνικό σύμβολο, σχεδόν ανάλογο των Σίμον Μπολίβαρ, Χοσέ Μαρτί, Μάρτιν Λούθερ Κίνγκ, Τσε Γκεβάρα. Πανάξια ειπώθηκαν και γράφτηκαν τόσα πολλά για τ' ανάστημά του, κι όμως παραμένει ανεξάντλητος.

Σκέφθηκα λοιπόν πως δεν θα 'ταν άσκοπο ν' αγγίξω μια διαφορετική, ίσως οριακή, μα σίγουρα χρήσιμη και παρθένα θα έλεγα παράμετρο του αναστήματός του. Θα 'χε ενδιαφέρον να δούμε πόσοι –κατά προσέγγιση έστω– άνθρωποι των γραμμάτων, γνώρισαν κάποια βασικά στοιχεία του και τα συγκράτησαν στη μνήμη τους, αξιοποιώντας στη σημερινή πραγματικότητα της άγριας πληροφόρησης προς αυτή την κατεύθυνση τις προσλαμβάνουσές τους. Μιας και αυτοί όχι μόνο αποτελούν τη δημιουργική συνέχεια και τελικά την έγκυρη αποτίμηση κατά τεκμήριο της γραμματολογίας μας, αλλά συμβάλλουν καθοριστικά μαζί με τα ΜΜΕ στη διαμόρφωση της κουλτούρας, του πνευματικού επιπέδου της κοινωνίας και εκτός της εικόνας, στην ουσία, της κοινής γνώμης, αλλά και πέρα από αυτά, στη διαμόρφωση της συνείδησης κι επομένως, αντιστάσεων στην κυριαρχία της παγκοσμιοποίησης.

Η έρευνά μας είχε σε γενικές γραμμές χαρακτήρα δημοσκοπήσης. Πραγματοποιήθηκε αυτοπροσώπως και σ' ελάχιστες περιπτώσεις τηλεφωνικώς και με αιφνιδιαστικό τρόπο, σε 320 ανθρώπους της γραφής. Οι απαντήσεις προήλθαν από συγγραφείς μελετών, δοκιμίων, κριτικών, ιστορικούς, ποιητές, πεζογράφους, μεταφραστές, μέχρι

και καθηγητές πανεπιστημίων ανθρωπιστικών σπουδών. Δεν υπάρχουν επίσημες και τεκμηριωμένες στατιστικές του συνόλου αυτού του πνευματικού κόσμου. Ωστόσο το σύνολο των απαντήσεων πρέπει να θεωρηθεί έστω και κατά προσέγγιση, αντιπροσωπευτικό.

Η όλη διαδικασία έλαβε χώρα σχεδόν κατά τα 2/3 στην Αθήνα και η υπόλοιπη στην Πάτρα, στην Κεφαλονιά, στην Κέρκυρα και στη Θεσσαλονίκη. Περιείχε τέσσερις και μόνο ερωτήσεις, οι δύο από τις οποίες υπήρξαν πανεύκολες.

Πρώτη ερώτηση: Ποιος έγραψε, ή μετέφερε γλωσσικά, ή διασκεύασε «Το σχολείο των ντελικάτων εραστών;»

Εδώ έχουμε 96 ορθές απαντήσεις, επί συνόλου 320 όπως προανέφερα.

Δεύτερη ερώτηση: Ποια η ακριβής ονομασία που προτιμούσε και με αυτή υπέγραφε ο Ρήγας;

Απάντησαν ορθά 272.

Τρίτη ερώτηση: Ποιό ονοματεπώνυμο του έδωσε ο πατέρας του;

Ατυχώς, σ' αυτό το ερώτημα δεν υπάρχει ορθή απάντηση που να στηρίζεται δηλαδή σε αποδεικτικά στοιχεία. Η προβαλλόμενη από κάποια μερίδα, «Αντώνης Κυριαζής», θα πρέπει να θεωρηθεί αστήριχτη. Έτσι απάντησαν 33, δηλαδή το 10% των ερωτηθέντων, διατηρώντας στη μνήμη μια λανθασμένη εκδοχή που διαδόθηκε ευρέως, η οποία όμως δεν τεκμηριώθηκε ποτέ. Ας δεχτούμε σωστό, το «άγνωστο» ή «αναπόδεικτο».

Τέταρτη ερώτηση: Σε ποιά πόλη άφησε ο Ρήγας τη στερνή του πνοή;

Μόλις 88 απάντησαν ορθά, «στο Βελιγράδι», δηλαδή, μίτε το 1/3.

Από τους πρώτους που ρώτησα, κάποιος έφυγε λίγο καιρό μετά, από κοντά μας. Μιλώ για τον γνωστό σκηνοθέτη, σεναριογράφο και λογοτέχνη Νίκο Νικολαΐδη. Αρχές της δεκαετίας του '80, μου χάρισε το εξαιρετικό μυθιστόρημά του «*Οργισμένος Βαλκάνιος*». Όταν τον ρώτησα, από που βγήκε ο τίτλος, μου απάντησε: «Είμαστε Βαλκάνιοι. Το όραμα του Ρήγα μ' εμπνέει». Έχω την αίσθηση πως τον βλέπω να τρέχει με τη μηχανή του -όχι πια στα φεστιβάλ κινηματογράφου που τον συναντούσα- να ξεφύγει από την «Πρωινή περίπολο» για να συναντήσει τη «Γλυκιά Συμμορία» των φιλήδωνων κι αφού «Τα κουρέλια τραγουδάνε ακόμα», να επενδύει στην ουτοπία του. Με τη σκέψη πως αν ζούσε, θα τραγουδούσε μαζί μας τον «Θούριο» του Ρήγα, κουρελιάζοντας τον φόβο των καταπιεσμένων, επιθυμώντας μάλιστα να κλείσουν οι πληγές, κάθε άγρουπνης και συνειδητής κοινότητας, ας μου επιτραπεί να αφιερώσω στη μνήμη του, αυτή την ταπεινή και σύντομη εργασία μου. Λίγα λόγια τώρα περί αυτής

που ίσως έχουν κάποιο ενδιαφέρον, τουλάχιστον για τους σχολαστικούς, τολμώ να πω, τους απαιτητικούς αποδέκτες.

Πρέπει να ομολογήσω πως χρησιμοποίησα μεθόδους ανορθόδοξες για ευνόητους λόγους προκειμένου να εκμαιεύσω απαντήσεις που θα καταδείκνυαν τον βαθμό μνήμης και κατά συνέπεια, ευαισθησίας, αλλά και συνειδητοποιημένου ενδιαφέροντος για τον Ρήγα που αυτό, μάλλον απουσίαζε. Δεν ισχυρίζομαι πως οι λανθασμένες απαντήσεις καταδείκνυαν παντελώς άγνοια. Σίγουρα όμως η λήθη αποτελεί αιτία στάσης αδιάφορης για τον φορέα της, και αν οι λαοί που δεν διαθέτουν μνήμη κινδυνεύουν, τι να πούμε για τους πνευματικούς εκπροσώπους τους;

Εξασφάλισα λοιπόν απαντήσεις κατάλληλες για να βγουν συμπεράσματα, χωρίς την υπεκφυγή, του «δεν απαντώ». Τα κατάφερα αν και με αρκετό βαθμό δυσκολίας, αφού κανένας από τους λιγότερο ή περισσότερο γνωστούς –ας πούμε ομοτέχνους– δε θα 'θελε να πιαστεί αδιάβαστος, για τούτο επιστρατεύθηκε ιδιαίτερη προσοχή, μεθοδικότητα και σε αρκετές περιπτώσεις εφευρετικότητα. Περίπου το 90% δεν ξέρει γιατί ρωτήθηκε και μεγάλος αριθμός δεν θα θυμάται καν τη συζήτηση μας, αφού πράγματι περί συζητήσεων επρόκειτο και σε ανύποπτη στιγμή με τεχνικές παραπλανητικές και αναφορές επί παντός επιστητού. Σχεδόν σ' όλες τις περιπτώσεις βοηθούσε η επινόηση κάποιου σεναρίου, συνήθως ζητώντας τη βοήθεια του ερωτώμενου, ώστε να με βοηθήσει να αναφέρω κάτι που είχα ξεχάσει κι έπρεπε ν' απαντήσω είτε στο τηλέφωνο άμεσα είτε στη διπλανή παρέα. Χρειάστηκε δηλαδή και ολίγη δόση θεάτρου, άνεση και ετοιμότητα.

Βέβαια το εγχείρημα πέτυχε για τους εξής λόγους κυρίως. Σε αυτές τις περιπτώσεις, η πείρα, η τεχνική, η επικοινωνιακή εικόνα, συνθέτουν ένα κλίμα αμοιβαίας αποδοχής, πρόσφορο σε θετικές αντιδράσεις του αποδέκτη, καθώς είναι ήρεμος και ψυχολογικά χαλαρός, εφ' όσον γνωρίζει και εκτιμά τον συνομιλητή του, κατά κανόνα. 'Όταν μάλιστα εκδίδει με επιτυχία επί σειράν ετών ένα έγκυρο περιοδικό και για δεκαετίες προεδρεύει σε μια δραστήρια ένωση ομοτέχνων και είτε συνεργάζεται με το ένα προβάλλοντας τις ιδέες του ή με το άλλο (ακόμα και αν δεν είναι ενεργό μέλος) ε, τότε ο ερωτώμενος –πρόθυμος και πρόσφορος σε ανώδυνες ερωτήσεις– όχι μόνο γίνεται εμπιστευτικών απαντήσεων φορέας, αλλά κολακεύεται κιόλας. Επειδή εισπράττει την ικανοποίησή της «γνώσης» που εκφέρει –νομίζοντας πως είναι σωστή– αλλά και γιατί «δανείζει» μια μικρή έστω εκδούλευση σε άτομο που εκτιμά ή συμπαθεί.

Αυτά βέβαια –σκεπτόμενος– ενεργοποιούν τη διάθεση της συμμετοχής του στο «αθώο» ωστόσο παιχνίδι κι ενισχύουν ψυχολογικά την αυτοπεποίθησή του. Έτσι προκύπτει το αποτέλεσμα μιας πραγματικότητας, μέσω της έρευνας. Την παραδίδω στην κρίση σας, ζητώντας την κατανόηση των «εμπλεκόμενων». Το κύριο συμπέρασμα που προκύπτει είναι πως ακόμα και οι άνθρωποι των γραμμάτων, διαβάζουν είτε λιγότερο απ' όσο θα 'πρεπε ή επιλεκτικά. Και το σχεδόν βέβαιο, πως συχνά δεν συγκρατεί σημαντικά (κατά τεκμήριο) πράγματα η μνήμη τους.

Συμπερασματικά ωστόσο, φαίνεται πως η λανθασμένη ονομασία του Ρήγα που επέβαλε παλαιότερα το ελληνικό κράτος, στην πορεία των χρόνων ανατρέπεται και διορθώνεται. Χρειάζεται όμως ακόμα περισσότερη προσπάθεια προς αυτή την κατεύθυνση. Εδώ θα πρέπει να επισημάνουμε την ανεκτίμητη συμβολή του κ. Δ. Καραμπερόπουλου, αλλά και των πρωτοβουλιών της «Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα» που καθοδηγεί, για τους αγώνες τους και προς την ολική επικράτηση της ορθότητας της ονομασίας. Όσο για το πραγματικό επώνυμο του Ρήγα, τούτο είναι ζήτημα ερευνητών, σχολαστικών αναγνώστων και ανυπαρξίας αποδεικτικών στοιχείων, στο βαθμό που αυτό ενδιαφέρει. Αν και οι ελπίδες είναι πλέον αμυδρές ώστε να ριχτεί άπλετο φως¹.

Θέλω να σας διαβεβαιώσω πως σε αρχείο, διαθέτω όλα τα στοιχεία των ερωτηθέντων και τι απαντήσεις έδωσαν. Αλλά δεν θα τα φέρω ποτέ στη δημοσιότητα. Το ήθος και η δεοντολογία επιβάλλουν την άνευ όρων απολυτότητα του απορρήτου. Ενδεικτικά μονάχα θ' αναφέρω δύο-τρία πράγματα πριν τελειώσω με αυτά -χωρίς να θίξω πρόσωπα-, επειδή δεν νομίζω πως θα περάσουν απαρατήρητα. Ανάμεσα στις λανθασμένες απαντήσεις προσωπικοτήτων, βρίσκονται δύο τουλάχιστον που τιμήθηκαν με Κρατικά Βραβεία Ποίησης, δεκάδες άλλοι απέσπασαν βραβεία -αμφιλεγόμενα ως προς την ποιότητά τους τα περισσότερα- 3-4 πήραν διακρίσεις ακαδημαϊκής βαρύτητας, 2-3 είχαν ή έχουν συμμετοχή σε συνέδρια για τον Ρήγα, και σχεδόν δέκα διαθέτουν δημοσιευμένα ιστορικά συγγράμματα, ενώ ουκ ολίγοι διδάσκουν σε πανεπιστήμια. Ίσως τελικά οι μικρές αλήθειες οδηγήσουν σε κάποια χρήσιμα συμπεράσματα εν προκειμένω.

Ευχαριστώ τον πρόεδρο και ψυχή του συνεδρίου κ. Καραμπερόπουλο, τον συγχαίρω καθώς και όσους τον βοήθησαν, όλους αυτούς που με τίμησαν, απαντώντας έστω εν αγνοία τους, αλλά και το εκλεκτό ακροατήριο για την προσοχή του. Εύχομαι επιτυχία και καλή συνέχεια στις εργασίες του συνεδρίου.

1. Ο ιστορικός του Ρήγα, Λέανδρος Βρανούσης, για το επώνυμο του Ρήγα χαρακτηριστικά σημειώνει, «Νεαρός μαθητής έχει σημειώσει το όνομά του στα παράφυλλα ενός βιβλίου και υπογράφεται «Ρήγα Κυρίτζη εκ Βελεστίνου». Σε μια εποχή που δεν είχαν όλοι αποκρισταλωμένα επώνυμα (δεν υπήρχαν άλλωστε δημοτολόγια, ταυτότητες κ.λπ.) το πιο πρόχειρο διακριτικό ήταν το όνομα του πατέρα (Ο Χρίστος του Βασίλη και έπειτα Χριστοβασίλης, ο Αλέξανδρος του παπα-Διαμάντη και έπειτα Παπαδιαμάντης κ.λπ.), ή ο τόπος της καταγωγής, αν κάποιος ήταν ξενόφερτος. Φαίνεται λοιπόν ότι ο Ρήγας, γνωστός στο Βελεστίνο γιος του Κυρίτζη, όταν βρέθηκε στο γειτονικό Πήλιο μαθητής, έγινε εκεί περισσότερο γνωστό ως «Ρήγας ο Βελεστινλής». Πήρε λοιπόν και κράτησε το Βελεστινλής ως επώνυμο, και σε όλα τα έργα του (βιβλία, χάρες κ.λπ.) υπογράφεται «Ρήγας Βελεστινλής Θετταλός». Βλ. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1998, σελ. 14-15. (Σημ. επιμ.).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΡΒΑΝΙΤΑΚΗΣ

Ένας ξένος στο ιταλικό πάνθεο

Οι τύχες του Ρήγα στην Ιταλία κατά τον δέκατο ένατο αιώνα

I. Το πλαίσιο

Η έκρηξη της ελληνικής επανάστασης αποτέλεσε για την Ιταλία μια ευκαιρία συνέχισης «με άλλα όπλα» του δικού της αγώνα ενάντια στην αυστριακή κυριαρχία, έναν τρόπο συνέχισης του δικού της αγώνα προς την ανεξαρτησία και τη λύση του εθνικού της ζητήματος. Στις εφημερίδες και τα περιοδικά, στις εκδόσεις ιστορικών και λογοτεχνικών έργων, στις εικαστικές και τις άλλες τέχνες, οι ιταλοί, μιλώντας για την Ελλάδα, βρήκαν ένα σοβαρό εργαλείο ενισχυτικό του εθνικού τους λόγου: έναν έμμεσο τρόπο εμπέδωσης του επαναστατικού ιδεώδους, ένα μέσο προβολής των εθνικών τους διεκδικήσεων. Ο ιταλικός φιλελληνισμός είχε, κατά συνέπεια, και μιαν «ιταλική» εκδοχή. Φυσικά, το γεγονός ότι στον ιταλικό χώρο ζούσε και δραστηριοποιούνταν ένα σοβαρό κομμάτι της ελληνικής –όχι μόνο της επτανησιακής– λογοσύνης δεν είναι παράγων αμελητέος. Η ιδιομορφία όμως του ιταλικού εθνικού προβλήματος καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την ίδια τη φύση του ιταλικού φιλελληνισμού.

Κατά συνέπεια, ο ιταλικός φιλελληνισμός, τα καθέκαστα του οποίου εν πολλοίς παραμένουν άγνωστα¹, διαφοροποιείται από την κυρίαρχη ευρωπαϊκή εκδοχή του

* Μια πιο αναλυτική μορφή της εισήγησης δημοσιεύτηκε στο περιοδικό *Τα Ιστορικά* 25/47 (Δεκέμβριος 2007), σελ. 317-350.

1. Βλ. ενδεικτικά: Guido Muoni, *La letteratura filellenica nel romanticismo italiano*, Società Editrice Libreria, Μιλάνο 1907· A. Blengini, *Cenni storici della lega filellenica e la Grecia*

κατά τούτο: ο λόγος για τον «δυνάστη», για τον «ξένο», για τον τύραννο, ένας λόγος που μπορούσε άνετα, στο πλαίσιο του φιλελευθερισμού, να ενταχθεί στο λεξιλόγιο κάθε Γάλλου ή Άγγλου καλλιτέχνη ή διανοούμενου, στην Ιταλία αποκτούσε μια υπαινικτική χροιά. Γεγονός που πολύ συχνά τον έφερνε σε σύγκρουση με την επαγρουπνύσα αυστριακή λογοκρασία, η οποία μπορούσε, πάντως όχι πάντοτε, να διακρίνει κάτω από τον λεπτό μανδύα, την πιθανή ταύτιση: η υπεράσπιση του ελληνικού 1821 αποτελούσε έναν εύσχημο τρόπο υπεράσπισης του αποτυχημένου ιταλικού 1821. Επιπλέον, εν συνεχεία, η εξύμνηση του πετυχημένου ελληνικού 1821 σήμαινε την υποκίνηση, την ενεργοποίηση των ιταλικών δυνάμεων για την επιδίωξη ενός νέου ιταλικού «1821».

Υπ' αυτό το πρίσμα θεωρώ ότι έχει μιαν ιδιάζουσα σημασία η ανίχνευση όχι μόνο των κειμένων τα οποία μιλούν με όποιον τρόπο για το ελληνικό ζήτημα ή για κάποιες από τις εξέχουσες μορφές του, αλλά κυρίως η ανίχνευση του τρόπου πρόσληψης αυτών των θεμάτων από την ιταλική διανόηση και την καλλιτεχνική δημιουργία.

Η τελευταία αυτή παρατήρηση μπορεί να αναγάγει τη συζήτηση σε ένα άλλο επίπεδο, στο οποίο συμπλέκονται κομβικά ζητήματα για τη συγκρότηση του εθνικού λόγου. Αν δηλαδή ένα από τα εργαλεία συγκρότησης του εθνικού λόγου και του ομόλογου εθνικού χρόνου είναι η διαμόρφωση των «εθνικών πανθέων», ένα αυτονόητο ερώτημα είναι όχι μόνο η διαδικασία συγκρότησής τους, και άρα ο καθαρισμός της μνήμης και η ομογενοποίησή της, αλλά και το σταδιακό τους περιεχόμενο, μέχρι τον (αναμφισβήτητο;) τελικό καθορισμό τους.

Εν προκειμένω. Το ζήτημα δεν είναι μόνον ο εντοπισμός και η διερεύνηση των κειμένων διά των οποίων ζητείται να δούμε την παρουσία, την επιβίωση του Ρήγα στην ιταλική διανόηση, αλλά και η διερεύνηση του βαθμού και των τρόπων οικείωσης, της διάρκειας και της σημασίας της επιβιώσής του στον καλλιτεχνικό ή και πολιτικό-ιδεολογικό λόγο. Όχι μόνο δηλαδή αν είναι παρών, αλλά και πώς είναι παρών, τι σημαίνει το γεγονός ότι είναι παρών, έστω και περιορισμένα, εκατό ακόμη χρόνια μετά από τη γέννησή του. Βεβαίως η ιταλική περίπτωση, με την ιδιοτυπία της επικοινωνίας των δύο λαών και την επιμηκυμένη εκκρεμότητα του εθνικού της

dal 1821 al 1881, Τορίνο 1884· Elena Persico, *Letteratura filellenica italiana (1787-1870)*, Tipografia Bondi & C., Ρώμη 1920· Raffaele Ciampini, «Filellenismo e liberalismo nel 1826», *Nuova Antologia* 1815 (Μάρτιος 1952), σελ. 280-295· Σπετσιέρι-Beschi Caterina - Lucarelli Enrica (επιμ.), *Risorgimento greco e filellenismo italiano. Lotte, cultura, arte. Mostra promossa dall'Ambasciata di Grecia e dall'Associazione per lo sviluppo delle relazioni fra Italia e Grecia*, Ρώμη 1986· *Indipendenza e Unità nazionale in Italia e in Grecia* (Πρακτικά Συνεδρίου, Αθήνα, 2-7 Οκτωβρίου 1985), Φλωρεντία 1987.

ζητήματος, δεν αποτελεί ίσως μια τυπική περίπτωση. Παρέχει όμως κάποια στοιχεία για τη μελέτη αυτών των ζητημάτων².

II. Μεταφράσεις και αποδόσεις του «Θούριου» - Ποιήματα για τον Ρήγα

Ο πλέον ίσως χαρακτηριστικός από τους κύκλους στους οποίους γνώρισε μεγάλη τύχη το ελληνικό ζήτημα υπήρξε εκείνος του φλωρεντινού περιοδικού *Antologia* (1821-1833), που εξέδιδε ο εγκατεστημένος στην πόλη εκείνη Ελβετός Gian Pietro Vieusseux. Ο κύκλος αυτός συμπεριέλαβε ορισμένους από τους πιο σοβαρούς στοχαστές της Ιταλίας, κυρίως της Τοσκάνης, οι οποίοι διά του περιοδικού επεδίωξαν να μορφώσουν το ιταλικό κοινό, προβάλλοντας και συζητώντας λύσεις για την άνοδο του μορφωτικού επιπέδου του λαού, για τη διάδοση τεχνικών ιδεών, αλλά βεβαίως προωθώντας εμμέσως την ενοποίηση και την εθνική ιδέα³. Μέσα σ' αυτόν τον κύκλο, δίπλα στα μεγάλα ονόματα του Niccolò Tommaseo, του Gino Capponi, του Pietro Giordani, του Enrico Mayer (του περίφημου «Ellenofilo» της *Antologia*), του Giovanni Battista Niccolini κ.ά., συναντούμε εκείνα του Ανδρέα Μουστοξύδη, του Μάριου Πιέρη, του Κωνσταντίνου Πολυχρονιάδη (που υπέγραφε ως «Φιλαλήθης»), της Αγγέλικας Πάλλη, του Μάρκου Ρενιέρη.

Η έκρηξη της ελληνικής επανάστασης, που συνέπεσε με την έκδοση του περιοδικού, οδήγησε σε μια πληθώρα δημοσιευμάτων για τον ελληνικό αγώνα, που στο ιδεολογικό επίπεδο έδινε ένα αποτελεσματικό εργαλείο διάδοσης των φιλελεύθερων ιδεών. Ακόμη κι αν μας λείπουν οι εμπεριστατωμένες μελέτες, είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε

2. Είναι πάντως χρήσιμο να σημειωθεί ότι, εξ όσων γνωρίζω, το ζήτημα της παρουσίας του Ρήγα στην ιταλική πραγματικότητα δεν αποτέλεσε ζητούμενο της μέχρι τώρα έρευνας. Βλ. ενδεικτικά: Lucia Marcheselli Loukas (επιμ.), *Rigas Fereos. La rivoluzione, la Grecia, i Balcani* (Atti del Convegno Internazionale «Rigas Fereos - Bicentenario della morte», Trieste, 4-5 dicembre 1997), Lint, Τεργέστη 1999· *Rigas Velestinlis. Bicentenario della morte* (Atti del Convegno Internazionale, Napoli, 1-2 dicembre 1998), *Ιταλοελληνικά. Rivista di cultura greco-moderna* VII, Νάπολη 1999-2000· *Rigas Velestinlis. Scritti rivoluzionari (Manifesto rivoluzionario - I Diritti dell'Uomo - La Costituzione - Thurios)*, Αθήνα 2006.

3. Από τη μεγάλη βιβλιογραφία για τον Vieusseux και το περιοδικό του, βλ. ενδεικτικά: Niccolò Tommaseo, *Di Giampietro Vieusseux e dell'andamento della civiltà italiana in un quarto di secolo. Memorie di N. Tommaseo*, Φλωρεντία 1863 (β' έκδ. Coi tipi di M. Cellini E. C. alla Galileiana, Φλωρεντία 1864)· Paolo Prunas, *L'Antologia di Gian Pietro Vieusseux. Storia di una rivista italiana*, Albrighi, Segati e C., Μιλάνο 1906· Raffaele Ciampini, *Gian Pietro Vieusseux. I suoi giornali, i suoi viaggi, i suoi amici*, Giulio Einaudi, Τορίνο 1953· Umberto Carpi, *Letteratura e società nella Toscana del Risorgimento. Gli intellettuali dell' «Antologia»*, De Donato, Μπάρι 1974· Angiola Ferraris, *Letteratura e impegno civile nell' «Antologia»*, Liviana, Πάδοβα 1978.

ότι ο κύκλος αυτός αποτέλεσε σε μεγάλο βαθμό τον διάυλο μέσα από τον οποίο διαδόθηκαν οι φιλελεύθερες και φιλελληνικές ιδέες κατά τη διάρκεια του Αγώνα. Το ενδιαφέρον για την Ελλάδα, αλλά βεβαίως και για την κατάσταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, ήταν δεδομένο. Η έκρηξη της επανάστασης όμως ενεργοποίησε τα αντανakλαστικά των περισσότερων συνεργατών του περιοδικού και του κύκλου του Vieusseux. Στο περιβάλλον δε του περιοδικού και στις συγκεντρώσεις στο Gabinetto di Lettura οι συζητήσεις περιστρέφονταν συχνά γύρω από τον ελληνικό Αγώνα, ιδίως στις κρίσιμες στιγμές του.

Αναφερόμενος σ' αυτό το κλίμα, ο Μάριο Πιέρης, στις 20 Απριλίου 1824, κατέγραφε στις ημερολογιακές του σημειώσεις: «Διάβασα ... στο Gabinetto μια σύντομη βιογραφία του άτυχου και ένδοξου Ρήγα»⁴. Η βιογραφία που διάβασε ο Πιέρης προφανώς συζητήθηκε, υπήρξε ερέθισμα για αντιδράσεις. Μπορούμε βεβαίως να είμαστε σίγουροι ότι η βιογραφία που διάβασε ο Κερκυραίος λόγιος ήταν εκείνη που συνέταξε ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος και είχε κυκλοφορήσει λίγους μήνες πριν στη Γαλλία⁵.

Τα χρόνια 1824-1825 υπήρξαν, όπως γνωρίζουμε, γόνιμα για την περί Ρήγα φιλολογία στη Γαλλία⁶: κυκλοφόρησε το δίτομο έργο του Maxime Raybaud, *Mémoires sur la Grèce pour servir à l'histoire de la guerre de l'indépendance* (Παρίσι 1824-1825), στον β' τόμο του οποίου (1825, σελ. 488-494), περιελήφθη η βιογραφία που είχε συνθέσει ο Νικολόπουλος: εκδόθηκε το μνημειώδες έργο του Rouqueville, *Histoire de la régénération de la Grèce comprenant le précis des évènements depuis 1740 jusqu'en 1824* (Firmin Didot Père et Fils, Παρίσι 1824), στον β' τόμο του οποίου (σελ. 388-392) είδε το φως το

4. Βλ. Biblioteca Riccardiana, Φλωρεντία: Mario Pieri, *Memorie*, τόμ. 4 (1822-1827), φ. 188v.

5. Η βιογραφία εμφανίστηκε στην *Revue Encyclopédique*, τόμ. 21, Παρίσι 1824, σελ. 275-280 (υπογραφή: Nicolo - Poulo). Περιελήφθη επίσης στην *Biographie Universelle. Ancienne et Moderne*, τόμ. 37, Παρίσι 1824, σελ. 477-479. Κυκλοφόρησε σε αυτόνομη έκδοση (ανάτυπο): C. Nicolo - Poulo, *Notice sur la vie et les écrits le Rhigas, l'un des auteurs principaux de la révolution qui a pour but l'indépendance de la Grèce*, Παρίσι 1824. Στο ανάτυπο σημειώνεται: «*Revue Encyclopédique*, Paris, janvier 1824. Reimpression anastatique» και διατηρείται η σελιδαρίθμηση της *Revue*. Για την τύχη αυτής της βιογραφίας και τις εκδόσεις στις οποίες συμπεριελήφθη, βλ. Apostolos Daskalakis, *Rhigas et la Révolution Française et les préludes de l'Indépendance hellénique*, Παρίσι 1937, σελ. 208. Πβ. Απόστολος Δασκαλάκης, *Κοραΐς και Ρήγας*, Αθήνα 1961, σελ. 25 σημ. 1 και Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα-Βελεστίνο 2000², σελ. 35 σημ. 47.

6. Για την πρώτη γνωστή βιογραφία του Ρήγα, εκείνη που δημοσιεύτηκε ανώνυμα στο *Dictionnaire universelle historique, critique et biographique* [...], τόμ. 19 (Supplément), Imprimerie de Prudhomme fils, Παρίσι 1812 σελ. 464-466 και αποδόθηκε στον Ανδρέα Μουστοξύδη, βλ. Δασκαλάκης, «Μια βιβλιογραφία (sic: βιογραφία) του Ρήγα. Άγνωστον έργον του Μουστοξύδη», *Νέα Εστία* τόμ. 22/τχ. 258 (15 Σεπτεμβρίου 1937), σελ. 1366-1369.

ελληνικό κείμενο και η γαλλική απόδοση του «Θούριου»⁷. Και βεβαίως η έκδοση του Fauriel, *Chants populaires de la Grèce Moderne* (Παρίσι 1824-1825), στον β' τόμο του οποίου (σελ. 20-28) περιελήφθη επίσης ο «Θούριος» μαζί με γαλλική μετάφρασή του⁸.

Οι παλαιοί και βεβαιωμένοι διάλυοι μεταξύ της γαλλικής και της ιταλικής παιδείας, αλλά και το ζωντανό ενδιαφέρον για το ελληνικό ζήτημα έκαναν ώστε πολλά από τα κείμενα αυτά να γνωριστούν σχεδόν αμέσως στο ιταλικό κοινό, μέσω του κύκλου του Vieusseux.

Η έκδοση του Fauriel ειδικότερα κινητοποίησε ορισμένες από τις πιο κριτικές δυνάμεις των Ιταλών διανοουμένων και πρώτον ανάμεσα σ' αυτούς τον θεατρικό συγγραφέα Giovanni Battista Niccolini (1782-1861). Ο Niccolini, φίλος του Φόσκολο και του Gino Capponi, υπήρξε στον καιρό του ένας ανυποχώρητος φιλελεύθερος, «φανατικός δημοκράτης», υπέρμαχος των αντιπαπικών ιδεών, ο οποίος με την τέχνη του επεδίωξε να υπερασπιστεί την ελευθερία και τον γλωσσικό εκσυγχρονισμό. Τα έργα του συχνά αντιμετώπισαν την αντίδραση των αρχών λογοκρισίας⁹.

Για το θέμα που μας ενδιαφέρει, την ίδια κιόλας χρονιά της έκδοσης του Fauriel, ο Niccolini έγραφε στη φίλη του Αγγέλικα Πάλλη: «[...] Συνημμένη στην παρούσα επιστολή

7. Για πρώτη φορά «εις το εξωτερικόν» μετάφραση αποσπασμάτων του «Θούριου»: Δασκαλάκης, *Κοραΐς και Ρήγας*, σελ. 25 και σημ. 2. Η εκδοχή του Rouqueville είναι συντομότερη από εκείνη του Fauriel.

8. Η βιογραφία του Νικολόπουλου δημοσιεύτηκε επίσης σε μια άλλη έκδοση της *Biographie Universelle*, η οποία όμως δεν φέρει χρονολογία: *Biographie Universelle (Michaud) ancienne et moderne ou Histoire par ordre alphabétique de la vie publique et privée de tous les hommes qui se sont fait remarquer par leurs écrits, leurs actions, leurs talents, leurs vertus ou leurs crimes. Nouvelle édition, revue, corrigée et considérablement augmentée d'articles omis ou nouveaux. Ouvrage rédigé par une Société de gens de lettres et de savants*, Paris (chez Madame C. Desplaces) et Leipzig (Librairie de F. A. Brockhaus), τόμ. 35. Στις σελ. 527-528 υπάρχει η βιογραφία του «Rhigas», υπογραμμένη από τον «N-o». Στο τέλος του τόμου (σελ. 676), στον κατάλογο των συνεργατών («Signatures des autres») σημειώνεται: «N-o. NICOLO - POULO».

9. Για βιοεργογραφικά στοιχεία βλ. Corrado Gargioli (επιμ.), *Opere edite e inedite di G. B. Niccolini. Raccolte e pubblicate da Corrado Gargioli*, τ. 1-10, Casa editrice italiana di M. Guigoni, Μιλάνο 1862-1880· Atto Vannucci, *Ricordi della vita e delle opere di G. B. Niccolini*, Le Monnier, τ. 1 (*Vita e opere*) - τ. 2 (*Lettere dal 1824 al 1857*), Φλωρεντία 1866· Francesco Guardione, *Di Giovan Battista Niccolini, de' suoi tempi e delle sue opere*, Alberto Reber, Παλέρμιο 1895· Rossolino Guastalla, *La vita e le opere di G. B. Niccolini*, R. Giusti, Λιβόρνο 1917· Giovanni Sbrana, *Giovan Battista Niccolini: Vita e opere*, Tipografia editrice pisana [= Quaderno No 1 - Figli illustri di S. Giuliano Terme], Πίζα 1984· *Studi su Giovan Battista Niccolini* (Atti del Convegno, S. Giuliano Terme, 16-18 settembre 1982), Giardini editori e stampatori, Πίζα 1985· Roberto Cardini κ.ά. (επιμ.), *Censimento del Fondo Giovan Battista Niccolini*, Bulzoni editore, Ρώμη 2004.

θα βρείτε μια μίμηση του Ύμνου του Ρήγα. Μακάρι να σας αρέσει και να είναι αρκετή για να ξεπλύνει τ' αυτιά σας από τις ασχημίες που αναγκαστήκατε να ακούσετε»¹⁰.

Το κείμενο της «μίμησης» ο Niccolini το έστειλε και σε άλλους και οπωσδήποτε στον φίλο του, σημαίνον ήδη πρόσωπο στον χώρο της φιλολογίας, τον Ανδρέα Μουστοξύδη. Ο τελευταίος αυτός στις 6 Αυγούστου του 1826, του έγραφε από τη Βενετία, συγχαιρόντάς τον για την επιτυχή απόδοση¹¹.

Στην *Antologia*, τον Απρίλιο του 1827, δημοσιεύτηκε εκτεταμένη παρουσίαση του βιβλίου του Fauriel, υπογεγραμμένη από τον πλέον αρμόδιο, τον Luigi Ciampolini¹². Ο Ciampolini (1786-1846), μόλις είχε επιστρέψει από την Ελλάδα, όπου είχε παραμείνει για μια πενταετία (1822-1826) και ήταν ενημερωμένος σαφώς καλύτερα από τους άλλους για την εκεί πραγματικότητα¹³. Αφού αναφερθεί θετικά στην προσφορά του Fauriel, εφόσον τα δημοτικά τραγούδια είναι ο καθρέφτης του λαϊκού πολιτισμού και της λαϊκής ψυχής, ακολουθεί τον Fauriel στην κατηγοριοποίηση των δημοτικών τραγουδιών. Ως δείγμα της νεοελληνικής «*poesia scritta*», πέραν του *Ερωτόκριτου* και του σολωμικού Ύμνου, αναφέρεται στον «Θούριο του δύστηχου Ρήγα, τον οποίο παραθέτουμε εδώ ολόκληρον, μεταφρασμένον από τον κύριο Giovanni Battista Niccolini, το όνομα και μόνον του οποίου αποτελεί ήδη ένα εγκώμιο»¹⁴.

Ο Niccolini επιχειρεί να αποδώσει το κείμενο στηριζόμενος στην έκδοση του Fauriel. Πρόκειται βέβαια για μια όχι πιστή μετάφραση, για μια σύνθεση που έχει δική της δύναμη και ορμή. Το κείμενο εκτείνεται σε είκοσι τέσσερις τετράστιχες στροφές και

10. Βλ. Vannucci, *Ricordi*, τ. 2, σελ. 33-34. Η επιστολή έχει τόπο και χρονολογία: «Φλωρεντία, 1825».

11. Βλ. την επιστολή: Biblioteca Nazionale Centrale di Firenze (= BNCF), *Fondo Vieusseux*, Carteggi Vari, Cassetta 66, επ. αρ. 38. Εντύπωση προξενεί, πάντως, το γεγονός ότι ο Μουστοξύδης δεν κάνει καμία απολύτως νύξη στη βιογραφία του 1812, την οποία πιθανολογείται ότι είχε συντάξει (βλ. παραπάνω σημ. 6).

12. *Antologia* (Απρίλιος-Ιούνιος 1827), ενότητα Α', σελ. 104-119. Είναι γνωστές οι φιλικές σχέσεις του Fauriel με τα ιταλικά περιβάλλοντα, κυρίως μέσω του Manzoni και της μητέρας του, κόρης του Beccaria. Μάλιστα η Εισαγωγή του έργου γράφτηκε στην Ιταλία (Brusuglio), όπου τότε (1824) βρισκόταν. Γνωστές επίσης είναι και οι επαφές του με τον κύκλο της *Antologia*. Ο Πιέρης τον γνώρισε και τον θαύμασε στο Gabinetto (14 Δεκεμβρίου 1824): Mario Pieri, *Della vita di Mario Pieri corcirese scritta da lui medesimo*, Felice Le Monnier, Φλωρεντία 1850, τ. 2, σελ. 33. Πβ. Αλέξης Πολίτης, *Η ανακάλυψη των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών*, Θεμέλιο, Αθήνα 1999² (συνθά βέβαια οι σχέσεις διασταυρώνονται με τους εν Ιταλία ή εν Γαλλία Έλληνες φίλους: βλ. ευρετήριο).

13. Για τον Ciampolini και τη σχέση του με την Ελλάδα, βλ. κυρίως Mario Vitti, «Luigi Ciampolini», *Dizionario biografico degli italiani*, τ. 25, Istituto della Enciclopedia Italiana fondata da Giovanni Treccani, Ρώμη 1981, σελ. 153-155.

14. *Antologia*, ό.π., σελ. 111. Ο «Θούριος» ακολουθεί στις σελ. 111-113.

έχει έναν πιο γρήγορο, πιο «εμβατηριακό» ρυθμό σε σχέση με το ελληνικό κείμενο. Αξίζει νομίζω να παρατηρηθεί, ως προς τη φιλοσοφία της «μίμησης», ότι ενώ το κείμενο του Ρήγα έχει από την αρχή μέχρι το τέλος έναν προτρεπτικό, εξεγερτικό χαρακτήρα, το ιταλικό μοιάζει να έχει μιαν εσωτερική εξέλιξη, καθώς από τη δέκατη έβδομη στροφή και μετά η επανάσταση εμφανίζεται σαν «γεγονός», προφανώς επειδή αυτό συνέβαινε ήδη στην πραγματικότητα. Επιπλέον, ο Niccolini, παραλείποντας τα πολλά τοπωνύμια, κάποτε δε και ορισμένα πρόσωπα, κατόρθωσε να συνθέσει ένα κείμενο ικανό να προσληφθεί και από τον Ιταλό αναγνώστη, δίχως την ανάγκη σχολίων και διευκρινιστικών σημειώσεων. Κι αυτό μπορεί να αρμοστεί με την όλη σκέψη του, αφού επιχειρούσε να κάνει διαρκώς, μέσα από το έργο του, ένα κήρυγμα ελευθερίας, κατακεραυνώνοντας τον «τύρανο»: τον «τύρανο», που θα μπορούσε κάλλιστα να είναι όχι μόνο ο «Οθωμανός», αλλά και ο «Αυστριακός».

Είναι επίσης ενδιαφέρον να τονιστεί ότι, εν γνώσει της πραγματικότητας και των όρων έκρηξης της ελληνικής επανάστασης, ο Niccolini μοιάζει να θέτει σε δεύτερη μοίρα τη διεθνιστική διάσταση του «Θούριου» και σαφέστατα τα σημεία εκείνα στα οποία το ελληνικό πρωτότυπο μιλούσε για τη δυνατότητα συμμετοχής των ίδιων των Τούρκων στη μελλούμενη επανάσταση.

Ο Niccolini φαίνεται ότι θεωρούσε τη «μίμηση» του «Θούριου» ως μια ποιητική δημιουργία του και όχι ως πάρεργο· για τούτο τη συμπεριέλαβε στις κατοπινές εκδόσεις των έργων του (Piatti, Φλωρεντία 1831· Φλωρεντία, 1844· Φλωρεντία, Le Monnier 1847 και 1852 κ.λπ.). Δε μπόρεσε όμως να ξεπεράσει πάντα τους σκοπέλους της λογοκρισίας και έτσι το ποίημα (μαζί με άλλα, βέβαια, έργα του, όπως οι περίφημες τραγωδίες *Nabucco* και *Foscarini*) δεν περιελήφθη στην πρώτη ναπολιτάνικη έκδοση του 1852¹⁵.

Η ιταλική εκδοχή του «Θούριου» στα επόμενα χρόνια, και καθώς πλησίαζε το «*annus mirabilis*», το 1848, μπόρεσε άνετα να ενταχθεί στην εξελισσόμενη ιταλική σκέψη, ως ένα εργαλείο στην οικοδόμηση της ιταλικής και κατ' ακολουθίαν «αντι-αυστριακής», «εθνικής» ιδεολογίας. Η χρήση του Ρήγα, αλλά και όλου του ελληνικού ζητήματος, το οποίο ενδιάμεσως είχε οδηγηθεί σε μια ευτυχή κατάληξη, είναι σαφής στο έργο των διανοουμένων της εποχής.

Παρακινημένος επίσης από την ελληνική επανάσταση, ο τοσκάνος ποιητής Giuseppe Arcangeli (1807-1855)¹⁶ θα συνθέσει στη δεκαετία του 1820, μεταξύ άλλων, ένα μακροσκελές ποίημα με τίτλο «*In morte del Patriarca di Costantinopoli*», αλλά κι

15. Επρόκειτο για ανατύπωση της προηγούμενης τρίτης έκδοσης των *Απάντων* του από τον Le Monnier. Βλ. και Vannucci, *Ricordi*, τ. 1, σελ. 357-359.

16. Για βιογραφικά του βλ. Enrico Bindi, «Della vita e delle opere di Giuseppe Arcangeli», στο: Giuseppe Arcangeli, *Poesie e prose del professore Giuseppe Arcangeli accademico della Crusca* (επιμ. E. Bindi και C. Guasti), τ. 1, Barbèra, Φλωρεντία 1857, σελ. v-cix.

ένα ποίημα για τον Μάρκο Μπότσαρη, το οποίο στην πρώτη έκδοση των ποιημάτων του¹⁷ παρουσιάζεται ως μετάφραση («Marco Botzaris. Dal Greco moderno»). Αν και στην πρώτη του εμφάνιση το ποίημα δεν συνδέεται καθόλου με τον Ρήγα, στη δεύτερη έκδοση (1857), ο Arcangeli είναι σαφής: «Da Riga. Marco Botzaris»¹⁸. Το ποίημα καθιερώθηκε αρχικά ως μετάφραση από τα ελληνικά¹⁹, όμως αργότερα εντοπίστηκε η χρονική ανακολουθία. Στις αρχές του εικοστού αιώνα η Elena Persico αναρωτιόταν πώς είναι δυνατόν ο Ρήγας να έχει συνθέσει ύμνο στον Μάρκο Μπότσαρη και πιθανολογούσε ότι ο Ρήγας θα είχε συνθέσει ύμνο για κάποιον άλλον Μπότσαρη²⁰. Το πιθανότερο είναι, σύνθηες λογοτεχνικό στρατήγημα, ότι έχουμε μπροστά μας μια πρωτότυπη δημιουργία του ίδιου του Arcangeli, ο οποίος καλυπτόμενος πίσω από το μανδύα της υποτιθέμενης μετάφρασης (και μάλιστα ενός ποιήματος του Ρήγα), θέλησε να δώσει στη σύνθεσή του μεγαλύτερο κύρος. Γεγονός πάντως είναι ότι κατόρθωσε να «πείσει» ακόμη και πρόσωπα, όπως ο Vannucci, που είχαν ασχοληθεί με τον Ρήγα, πάντως γνώριζαν τη βιογραφία του, και θα μπορούσαν να εντοπίσουν τη χρονική ανακολουθία.

Το 1844 ο πιεμοντεζός Angelo Brofferio (1802-1866), δημοκρατικός και αγωνιστής του ιταλικού Risorgimento ήδη από το 1821²¹, σε επαφή κι αυτός με το περιβάλλον της *Antologia*, εξέδωσε το έργο του *Scene elleniche*²², με στόχο προφανή και ομολογημένο: μιλώντας για τον αγώνα των Ελλήνων, ήθελε να μιλήσει υπαινικτικά για το ιταλικό ζήτημα. Κάτι που έκανε σαφές ο ίδιος στη β' έκδοση του έργου του. Στις *Scene elleniche*, ο Brofferio συμπεριέλαβε τη γνωστή μας ιταλική εκδοχή του «Θούριου» από

17. *Saggio di versioni poetiche dal greco ed altri versi*, Tipografia Aldina, Πράτο 1838. Το ποίημα στις σελ. 36-39. Πβ. τη θετική κρίση του Niccolini για την έκδοση, σε επιστολή του στον Arcangeli (14 Αυγούστου 1838): Vannucci, *Ricordi*, τ. 2, σελ. 224-225.

18. Βλ. τα στοιχεία της έκδοσης στη σημ. 16. Το ποίημα στον α' τόμο, στις σελ. 252-254.

19. Βλ. Vannucci, *Ricordi*, τ. 1, σελ. 124-125: «στα ιταλικά έχουμε ακόμη και τον Ύμνο του Ρήγα «Στον Μάρκο Μπότσαρη» μεταφρασμένον εξαιρετικά από τον Giuseppe Arcangeli [...]».

20. Persico, *ό.π.*, σελ. 70-71.

21. Για σύντομα βιογραφικά του, βλ. Federico Pugno, *Angelo Brofferio*, Tipografia del Giornale il Conte Cavour, Τορίνο 1868· *Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere ed Arti*, τ. 7, Μιλάνο-Ρώμη 1930 (λ. Brofferio, Angelo). Ο οπαδός αυτός του Βερνάνζερου μας άφησε, μεταξύ άλλων, το αυτοβιογραφικό *I miei tempi* και το *Storia del Piemonte*.

22. Angelo Brofferio, *Scene elleniche. Antica e nuova Grecia*, Stabilimento Tipografico Fontana, τ. 1-2, Τορίνο, 1844-1846. Η β' έκδοση: Casa editrice Guigoni, Μιλάνο 1863 (χρησιμοποιώ αυτή την έκδοση).

τον Niccolini και έδωσε ορισμένα κατατοπιστικά βιογραφικά του Ρήγα, αντλώντας από τον RaffeneI²³.

Μια ακόμη πεζή απόδοση του «Θούριου» του Ρήγα εμφανίστηκε δύο φορές μέσα στη δεκαετία του 1860, οφειλόμενη στον Cesare Cantù (1804-1895): η πρώτη φορά στον τόμο *Storia della letteratura greca* του Cantù (Felice Le Monnier, Φλωρεντία 1863) και η δεύτερη φορά το 1868, οπότε και εντάχθηκε στη μετάφραση του έργου του Goffredo Giorgio Gevvinus, *Risorgimento della Grecia* (Corona e Caimi editori, τ. 1-3, Μιλάνο 1868), μεταφραστής του οποίου ήταν ο Cesare Cantù²⁴. Η μετάφραση αυτή μπορεί να στερείται τον ρυθμό και τη δύναμη της ποίησης του Niccolini, είναι όμως περισσότερο πιστή και μάλιστα στα σημεία εκείνα που αφορούν το όνειρο της κοινής εξέγερσης όλων των βαλκανικών λαών εναντίον του Σουλτάνου²⁵.

Όπως ήδη αναφέρθηκε, ο Ρήγας εντάχθηκε από πολύ νωρίς στο ιδεολογικό οπλοστάσιο των Ιταλών, στην πορεία προς το Risorgimento. Μια επιπλέον ρητή απόδειξη του πράγματος αποτελεί το έργο του Luigi Mercantini (1821-1872), του ποιητή από το Ripatransone, ο οποίος έλαβε μέρος στο 1848, εξορίστηκε και έζησε στο Ιόνιο (έξι μήνες στην Κέρκυρα και δυόμισι χρόνια στη Ζάκυνθο), όπου και συνδέθηκε, μεταξύ άλλων, με την οικογένεια Λούντζη²⁶. Υπάρχει η πληροφορία ότι στη Ζάκυνθο, όπου

23. Brofferio, *Scene elleniche*, σελ. 17-18 (της β' έκδοσης). Πβ. Claude Denis RaffeneI, *Histoire des événements de la Grèce depuis les premiers troubles jusqu' à ce jour*, Dondey - Duprè, Παρίσι 1822, σελ. 15.

24. Η πεζή μετάφραση, την οποία υπογράφουν οι «Editori Italiani», παρατίθεται στον α' τόμο, στις σελ. 71-73. Η μετάφραση είναι προφανώς του Cantù, εφόσον ταυτίζεται με την προηγούμενη και ο Cantù είναι ο μεταφραστής του συνόλου του έργου, αλλά και ο συγγραφέας των «Paralipomeni» (τ. 3, σελ. 336-337 σημ. 31). Για τα ελάχιστα βιογραφικά που παραθέτει, ως πηγή του έχει το βιβλίο του Περραιβού, το οποίο και αναφέρει. Στο έργο, όταν γίνεται αναφορά (σελ. 307-308) στον αντίκτυπο που είχε η επανάσταση στην Ιταλία, κάνει λόγο και για τη «μίμηση» του Niccolini, της οποίας παραθέτει (σελ. 307-308 σημ. 17) έξι στροφές.

25. Ο Muoni (*La letteratura filellenica*, σελ. 47) αναφέρει μια επιπλέον μετάφραση του «Θούριου», καμωμένη από τον Pasquale De Virgili, «που την προέταξε στο μικρό ποίημα *I Suliotti*». Τη μετάφραση αυτή (μάλλον στην έκδοση: Pasquale de Virgili, *Opere scelte edite ed inedite*, Tipografia Italiana, Νάπολη 1870) δε μπόρεσα να την εντοπίσω.

26. Για τον άνθρωπο και το έργο του βλ. Francesco Mercantini, *Biografia di Luigi Mercantini*, Tipografia Monacelli, Φοσσομπρόνε 1881· Satanina Topi, *Luigi Mercantini*, Tip. P. Colcerasa, Ματσεράτα 1905· Alceo Speranza (επιμ.), *Luigi Mercantini*, Ρώμη 1907· Biordo Brugnoli, *Luigi Mercantini e la poesia patriotica*, Tipografia G. Cesari, Ασκολι 1908· Gaetano Falzone, *Luigi Mercantini: Spunti e ricerche*, Riccardo Patron, Μπολώνια 1967. Μαρτυρία για τη σχέση του με την οικογένεια Λούντζη αποτελούν τα αρχαιακά και άλλα τεκμήρια στο Αρχείο της οικογένειας: Ζήσιμος Χ. Συνοδινός, *Αρχαία οικογένεια Λούντζη. Ευρετήριο*, Περίπλους, Αθήνα 2004 (λ. Mercantini Luigi).

έμεινε μέχρι τον Ιούλιο του 1852, εξέδωσε μια ποιητική συλλογή²⁷, η οποία εν συνεχεία εντάχθηκε, μάλλον αυτούσια, στο *Canti di Luigi Mercantini*, Tipografia Fava e Graragnani, Bologna 1864²⁸. Στην έκδοση της Ζακύνθου (1852) αναφέρεται ότι είχε προτάξει το «Alla gioventù Ionia» (Zante, 30 marzo 1850), όπου μιλά για τους δεσμούς των δύο λαών, τις περιπέτειες των Ιταλών αγωνιστών και τις καλές ελπίδες, παρά τις προδοσίες και τα εμπόδια²⁹. Η όχι υψηλή ποιήσή του διαδόθηκε αρκετά στις δεκαετίες πριν το 1860, καθώς ήταν τονισμένη στους πόθους της ιταλικής ανεξαρτησίας. Όσο η ποιήσή του έμεινε ζωντανή, οι Ιταλοί τον θυμούνταν κυρίως για τον «Inno alla guerra» (1848) και τον «Inno di Garibaldi» (1859), που εμφύχωσαν του Ιταλούς μαχητές των αντιαυστριακών αγώνων.

Στη Ζάκυνθο έγινε η πρώτη έκδοση του ποιήματος «Ύμνος στον Κωνσταντίνο Ρήγα Φεραίο» (*A Costantino Riga Ferrèo. Inno di Luigi Mercantini. 25 marzo, Zante, Tipografia Parnaso, Sergio C. Raftani, 1851*)³⁰. Στην έκδοση, το ποίημα συνδυάζεται με την εθνική γιορτή και μαρτυρεί τη φόρτιση του συμβολισμού της ημέρας, αλλά και γενικότερα το κλίμα της εξορίας του Ιταλού. Ενδιαφέρον είναι ότι, πέρα από τα βιογραφικά στοιχεία του Ρήγα, τα οποία ο Mercantini αναπλάθει ποιητικά, ο Ρήγας, ο προάγγελος της ελληνικής επανάστασης, γίνεται στην κατακλείδα του ποιήματος η αφορμή για να εξαπολύσει ο ποιητής όλο το μίσος της Ιταλίας εναντίον των Αυστριακών. Η σύλληψη του Ρήγα από τους Αυστριακούς και η παράδοσή του στους Τούρκους ήταν ούτως ή άλλως ένα σημείο στο οποίο επέμεναν όλοι οι Ιταλοί

27. Βλ. το εισαγωγικό κείμενο του Giovanni Mestica στην έκδοση: *Canti di Luigi Mercantini (Nuova edizione con l'aggiunta di molte poesie inedite e un discorso di Giovanni Mestica)*, Oreste Ferrario, Μιλάνο 1885. Ο Mestica σημειώνει (σελ. xviii) ότι δεν έχει δει την έκδοση. Την έκδοση αυτή δεν την εντόπισα ούτε σε ελληνικές ούτε σε ιταλικές βιβλιοθήκες.

28. Χρησιμοποίησα τη δεύτερη έκδοση (Μιλάνο 1885).

29. Το κείμενο εντάχθηκε και στις επόμενες εκδόσεις. Βλ. την έκδοση του 1885, σελ. 7-12 (το απόσπασμα στη σελ. 8).

30. Στα Ιστορικά Αρχεία του Μουσείου Μπενάκη («Αρχείο οικογένειας Λούντζη») σώζεται ένα αντίτυπο της 16σελίδης αυτής έκδοσης με αφιέρωση: «All'egregio giovinetto Niccolò Lungi per memoria. L' a.[uttore]»: βλ. Συνοδινός, *ό.π.*, σελ. 91. Στην έκδοση του 1885 το ποίημα στις σελ. 78-85. Ο εντοπισμός του ποιήματος, αλλά χωρίς καμιά ανάλυση, είχε γίνει από τον Άμαντο: Κωνσταντίνος Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Βιβλιοπωλείον Ι. Ν. Σιδέρη, Αθήνα 1930, και φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστινίου-Ρήγα, Αθήνα 1997, σελ. κζ'. Ο Άμαντος είχε επίσης επισημάνει (*ό.π.*) ότι εδώ για πρώτη φορά εμφανίζεται το «Κωνσταντίνος» ως βαπτιστικό του Ρήγα. Πβ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή*, σελ. 39 σημ. 76 και [κυρίως] 44-46). Δεν είναι σαφές από πού αντλεί την πληροφορία ο Mercantini, εφόσον το όνομα μάλλον δεν δικαιολογείται ούτε από τις πληροφορίες που θα μπόρεσε να αντλήσει ούτε όμως και από την ιταλική βιβλιογραφία που μπορούσε να έχει υπ' όψιν του.

που αναφέρθηκαν (ποιητικά ή ιστορικά) στο θέμα. Ο Ρήγας λοιπόν δεν είναι μόνο ο πρώτος της ελληνικής επανάστασης, η θυσία του δεν ζωογόνησε μόνο τις ελληνικές ελπίδες, αλλά ανάγεται πλέον σε σύμβολο στο ιταλικό ιδεολογικό Πάνθεο. Ο τρόπος με τον οποίον ο Mercantini «αποδίδει» τον στίχο «Καλλίτερα μιας ώρας ελεύθερη ζωή παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή» είναι ενδεικτικός: «Sol libera un' ora, un' ora val più / Che venti e venti anni di rea servitù!» Εδώ ο συμβολικός αριθμός σαράντα του ελληνικού ποιήματος έχει μια πολύ συγκεκριμένη χροιά, καθώς ταυτίζεται με τον πραγματικό αριθμό ετών που μεσολαβεί από την επαναφορά της «παλαιάς τάξης» (Restaurazione) μέχρι την εποχή που γράφεται το ποίημα, με την εποχή δηλαδή της κυριαρχίας των Αυστριακών στην Ιταλία. Αντίστοιχα, οι τελευταίοι στίχοι του «Θούριου» εδώ αποκτούν ένα γενικότερο νόημα, που μπορεί κάλλιστα να επικαιροποιήσει το μήνυμα του Έλληνα επαναστάτη και να υιοθετηθεί από του υπόδουλους Ιταλούς: «E tutte già il bacio si dieron le genti! / Dai fragili scanni scendete, o tiranni;/ I popoli cantan congiunti in amor: / - Noi siamo fratelli! ci è padre il Signor!»

Ο Mercantini εκπροσωπεί έναν από τους κρίκους μιας αλυσίδας που συνδέθηκε άμεσα με την ελληνική υπόθεση είτε στο πεδίο της μάχης, είτε σ' εκείνο της διανοήσης (Φόσκολο, Santarosa, Tommaseo, Brofferio, Regaldi, ...) και ένιωθε τμήμα του ελληνοϊταλικού κόσμου, φαινόμενο το οποίο γνώρισε την κορύφωσή του με την εθνική επανάσταση των Ελλήνων. Επιπλέον, όπως και οι προηγούμενοι Ιταλοί, ο Mercantini επιχειρεί να προβάλλει για τους Ιταλούς τη θετική έκβαση του ελληνικού αγώνα, ως οδηγητικό νήμα για τις δικές τους εθνικές διεκδικήσεις.

Αναφερόμενοι στις επιβιώσεις του Ρήγα στην ιταλική σκέψη, δεν θα έπρεπε να παραβλέψουμε ένα επίγραμμα που συνέθεσε για τον Έλληνα επαναστάτη ο παδοβάνος ιστορικός Carlo Leoni (1812-1872). Ενδιαφέρον εδώ είναι ότι στο βιβλίο του, που εξέδθη το 1879³¹, και στο οποίο περιελήφθησαν επιγράμματα για πολλούς σπουδαίους, Ιταλούς ή όχι, κοντά στον Γαλιλαίο, τον Δάντη, τον Πετράρχη, τον Μιχαηλάγγελο, τον Φόσκολο, τον Γκαρμπάλντι, τον Μανίν, τον Ουάσιγκτον, τον Ναπολέοντα, τον Πέτοφι, την Σαρλότ Κορνταί κ.ά., ο Leoni από την ελληνική επανάσταση θυμόταν τον «Αθανάσιο Ρήγα», τον «Σπάρτακο Τυρταίο»³², και τον Μάρκο Μπότσαρη. Δύο

31. Carlo Leoni, *Epigrafi e prose edite ed inedite del conte Carlo Leoni, con prefazione e note di Giuseppe Guerzoni*, Barbèra, Φλωρεντία 1879.

32. Το επίγραμμα στη σελ. 64 (αφ. 126) στην ενότητα «Epigrafie. Stranieri»: «Sangue germina libertà / Atanasio Riga / Spartaco Tirteo / sulle sacre ossa de' Greci / armi e cuori infiammando / cantò Ellade liberata. / Filosofo poeta / guerriero / tradito dall'Austria ai Turchi / sul patibolo ultima protesta / ammonì / coll'eseempio / vita sprezzando poggiare alla gloria / 1821». Για το όνομα «Αθανάσιος Ρήγας» βλ. στη συνέχεια.

πρόσωπα που είχαν μια έντονη και συνεχή παρουσία στην συνολική ιταλική φιλελληνική και φιλελεύθερη φιλολογία όλου του δέκατου ένατου αιώνα.

III. Βιογραφίες

Οι πρώτες εμφανίσεις βιογραφιών του Ρήγα στην Ιταλία καταρχάς συνδέονται άμεσα με τη γαλλική παραγωγή. Πρόκειται, πιο συγκεκριμένα για τη μετάφραση των Λεξικών ή των Εγκυκλοπαιδειών, στις οποίες, όπως αναφέρθηκε, συμπεριελήφθη η βιογραφία του Ρήγα που είχε συντάξει ο Νικολόπουλος. Έτσι, στα 1822 άρχισε η μετάφραση της *Biographie Universelle. Ancienne et Moderne...: Biografia Universale antica e moderna ossia Storia per alfabeto della vita pubblica e privata di tutte le persone che si distinsero per opere, azioni, talenti, virtù e delitti. Opera affatto nuova compilata in Francia da una Società di dotti ed ora per la prima volta recata in italiano con aggiunte e correzioni*, Venezia, Presso Gio. Battista Missaglia, Dalla Tipografia di Alvisopoli. Στον τόμο XLVII της μετάφρασης αυτής (1828) περιλαμβανόταν αντούσια η μετάφραση της βιογραφίας του Νικολόπουλου³³.

Αν όμως η προαναφερθείσα «πρώτη» βιογράφιση του Ρήγα στην Ιταλία είναι αποκλειστικά εξαρτημένη από το γαλλικό πρωτότυπο, στα 1846 θα εμφανιστεί μια σχετικά εκτενής βιογραφική αναφορά στον ποιητή του «Θούριου», ενταγμένη στο έργο του Luigi Ciampolini, *Storia del Risorgimento della Grecia* (Tipografia Piatti, Φλωρεντία)³⁴.

Η βιογραφία του Ciampolini παρουσιάζει αρκετά ενδιαφέροντα προβλήματα. Η εικοσαετία που είχε μεσολαβήσει από τη βιογραφία του Νικολόπουλου, είχε εμπλουτίσει την περί Ρήγα φιλολογία με νεότερες συμβολές, γεγονός που πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν, μαζί βέβαια με το γεγονός της προηγούμενης παραμονής του συγγραφέα στον ελληνικό χώρο, μάλιστα δε στην Κέρκυρα, κατά την εποχή της επανάστασης. Δεν γνωρίζουμε τι είχε αποκομίσει από προφορικές μαρτυρίες στην Κέρκυρα (ή άλλων Ελλήνων φίλων του στην Ιταλία), μπορούμε όμως να εντοπίσουμε τις γραπτές πηγές του, έστω κι αν δεν τις κατονομάζει ο ίδιος.

Ένα πρώτο πρόβλημα είναι το ίδιο το όνομα του βιογραφούμενου: «Αθανάσιος Ρήγας». Δεν είναι σαφές από πού αντλεί αυτή την πληροφορία, εφ' όσον, εξ όσων γνωρίζω, κανένας από τους μέχρι τότε Έλληνες ή ξένους συγγραφείς δεν είχε χρησι-

33. Στις σελ. 405-406, δίχως όνομα μεταφραστή.

34. Το κείμενο στις σελ. 32-34 του α' τόμου.

μπούησει το όνομα αυτό. Μετά τον Ciampolini, πάντως, στην ιταλική βιβλιογραφία το όνομα «Αθανάσιος» είχε μια κάποια διαδρομή³⁵.

Το βιογραφικό κείμενο του Ciampolini φαίνεται να απομακρύνεται από το αντίστοιχο του Νικολόπουλου, που στη γαλλική ή ιταλική εκδοχή του είχε αποτελέσει μέχρι τότε τη βάση για τους Ιταλούς, και προσεγγίζει περισσότερο, αλλ' όχι αποκλειστικά, τις πληροφορίες που είχε ήδη ενσωματώσει στα έργα του ο Ιάκωβος Ρίζος Νερούλος³⁶.

Ο Ciampolini επιμένει αποκλειστικά στον εθνεγερτικό ρόλο του Ρήγα, καθώς επιθυμεί να τον εντάξει οργανικά στην προϊστορία της ελληνικής εθνικής επανάστασης, και παραβλέπει εντελώς το συγγραφικό-διαφοριστικό του έργο. Έτσι, επιχειρώντας να εντοπίσει τους παράγοντες που έστρεψαν τον Ρήγα στην επαναστατική δράση, αναφέρεται στον καταλυτικό ρόλο που έπαιξε ο Αλέξανδρος Μαυροκορδάτος, ο ονομαζόμενος «Φιραρής», ο οποίος εγκατέλειψε τον θρόνο της Μολδαβίας (και όχι της Βλαχίας, όπως αναφέρει ο Ciampolini), το 1786, καταφεύγοντας στη Ρωσία³⁷.

Οι νεότεροι μελετητές έχουν απορρίψει την πιθανότητα αυτή, η οποία όμως με κάποιους τρόπους επιβίωσε στην παλαιότερη περί Ρήγα βιβλιογραφία³⁸. Ο Άμαντος, εξετάζοντας τις πηγές και την προέλευση των συναφών πληροφοριών, είχε εντοπίσει ότι ορισμένοι (Αμβρόσιος Φραντζής, *Επιτομή της ιστορίας της αναγεννηθείσης*

35. Από τον Ciampolini προφανώς επηρεάζονται οι μεταγενέστεροι Atto Vannucci (1866), Carlo Leoni (1879) και Elena Persico (1920).

36. Jakovaky Rizo Neroulos, *Cours de littérature grecque moderne*, Γενεύη (Abraham Cherbuliez, Libraire) - Παρίσι (Dondey-Dupré) 1828 (α' έκδ. 1827), σελ. 45-49 και ο ίδιος, *Histoire moderne de la Grèce depuis la chute de l'empire d'Orient*, Abraham Cherbuliez, Libraire, Γενεύη 1828. Το πρώτο μεταφράστηκε στα ιταλικά: Iakovos Rizos Neroulos, *Corso di letteratura greca moderna*, Prima versione italiana, Poligrafia Empedocle, Παλέρμιο 1842. Για μια εκτενή παρουσίαση του δεύτερου υπογραμμένη από τον Tommaseo, βλ. *Antologia* 32 (Οκτώβριος-Δεκέμβριος 1828), ενότητα Α', σελ. 83-104.

37. Ciampolini, *Storia del Risorgimento della Grecia*, ό.π., τ. 1, σελ. 32. Αξίζει εν προκειμένω να παρατηρηθεί ότι ο Ciampolini παραβλέπει τελείως την πληροφορία του Νερούλου (*Cours de littérature grecque moderne*, ό.π., σελ. 44 και *Histoire moderne de la Grèce*, ό.π., σελ. 137) ότι ο Ρήγας εργάστηκε στο περιβάλλον του Μιχαήλ Σούτσου, οσποδάρου της Βλαχίας, αντικαθιστώντας τον με τον Μαυροκορδάτο. Άραγε, επειδή επιθυμούσε να τον συνδέσει με τις, μαρτυρημένες άλλωστε, εθνεγερτικές ιδέες (και σχέδια) του τελευταίου;

38. Βλ. ενδεικτικά Κωνσταντίνος Άμαντος, «Ρήγας Βελεστινλής», *Ελληνικά* 5 (1932), σελ. 48-53 (δέχεται όμως «ίσως [τη] συνεργασία και των τριών αυτών ανδρών», δηλ. του Βεντότη, του Μαυροκορδάτου και του Ρήγα): Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας*, Βασιική Βιβλιοθήκη 10, Αετός Α.Ε., Αθήνα 1953, σελ. 19 σημ. 1 και σελ. 22 σημ. 2· Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής. Θεωρία και πράξη*, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 1998, σελ. 60 (αποδέχεται ότι θα μπορούσε οι ιδέες του Μαυροκορδάτου να αποτελούν την πηγή του Ρήγα: «Αν αυτή ήταν η αρχική πηγή των σχεδίων του Ρήγα [...]»).

Ελλάδος αρχομένη από του έτους 1715 και λήγουσα το 1835, Αθήνα 1839-1841· Κ. Μαργαρίτης, *Σύντομά τινα απομνημονεύματα της ιστορίας της αναγεννηθείσης Ελλάδος*, Αθήνα 1853· Λάμπρος Κουτσουνίκας, *Γενική ιστορία της ελληνικής επαναστάσεως*, Αθήνα 1863) είχαν συνδέσει τους δύο άνδρες, ενώ αναφέρει την πληροφορία του Γρηγορίου Κωνσταντά, σύμφωνα με την οποία ο Ρήγας «συνελαβε πρώτος την ιδεάν της ελευθερίας του ελληνικού έθνους αναγινώσκων έγγραφα του Μαυροκορδάτου»³⁹. Δεν είναι δυνατόν να γνωρίζουμε τις δυνατότητες προφορικής πληροφόρησης του Ciampolini, αλλά, αν πρέπει να μείνουμε στα κείμενα που μπορούσε να δει, το πιθανότερο είναι ότι δίνει μια πιο «συγκεκριμένη» μορφή στα αναφερόμενα από τον Φραντζή (το έργο του είχε κυκλοφορήσει), εφόσον δεν είναι δυνατόν να εγνωρίζε (στη δημοσιευμένη μορφή της τουλάχιστον) την πληροφορία του Κωνσταντά, αφού αυτή είδε το φως το 1853⁴⁰.

Ο Ciampolini επίσης παρεξηγεί τις πληροφορίες για τις επόμενες κινήσεις του Ρήγα, μετά τη «μύησή» του. Αναφέρει ότι μετέβη στη Βιέννη, «αναζητώντας εκείνους τους Έλληνες, που ήξερε ότι ασχολούνταν με το εμπόριο ή με τις σπουδές στα σχολεία» και αμέσως συνδέθηκε με τον Άνθιμο Γαζή, «ο οποίος άρχισε αμέσως την έκδοση μιας εφημερίδας (ή περιοδικού; «giornale») στη ρωμαίικη γλώσσα». Ο ίδιος δε και ο Γαζής μύησαν πολλούς και «με φλογισμένα λόγια τούς προέτρεπαν να εγγράψουν κι άλλους σε κείνη την εταιρεία (congrega) που ονομάστηκε Εταιρεία ή Εταιρεία των Φίλων (Eteria o società degli amici)»⁴¹.

Εδώ συνωστίζονται πληροφορίες που προέρχονται βέβαια από τους πρώτους βιογράφους του Ρήγα και τους παλαιότερους ιστορικούς, αρκετές από τις οποίες παραμένουν ακόμη αδιευκρίνιστες. Είναι προφανές ότι ο Ιταλός συγγραφέας συγχέει τις πληροφορίες για τη σχέση του Ρήγα με τον χώρο των εκδόσεων (με τον Βεντότη, τους αδελφούς Πούλιου και την *Εφημερίδα* τους), την ιστορία του Άνθιμου Γαζή και του *Λογίου Ερμής* (1811), της «Εταιρείας των Φίλων» και της Φιλικής Εταιρείας (1814).

39. Βλ. Άμαντος, «Ρήγας Βελεστινλής», *ό.π.*, σελ. 48-49. Ο Μαργαρίτης αναφέρεται στις ιδέες του Μαυροκορδάτου, δίχως να τον συνδέει με τον Ρήγα, ο Κουτσουνίκας αναφέρει ότι ο Μαυροκορδάτος συνέλαβε την ιδέα «έχων προ οφθαλμών τους στίχους του Ρήγα», ενώ ο Φραντζής θεωρεί τον Μαυροκορδάτο, ως τον πρώτον που συνέλαβε την ιδέα και τον Ρήγα «δεύτερον συνεργόν» της πρώτης εταιρείας. Ο Κιτρομηλίδης (*Ρήγας Βελεστινλής, ό.π.*, σελ. 59-60) δεν απορρίπτει την πληροφορία του Κωνσταντά, επιμένει ιδιαίτερα όμως στον ρόλο που έπαιξαν οι ιδέες του «γαλλικού φιλοσοφικού εγκυκλοπαιδισμού».

40. Βλ. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα, ό.π.*, σελ. ια' σημ. 1.

41. Ciampolini, *ό.π.*, σελ. 32-33.

Η πληροφορία ότι ο Ρήγας εξέδωσε ή συνδέθηκε με ένα «journal» περιείχεται και στη βιογραφία του 1812 και σ' εκείνη του Νικολόπουλου⁴². Το περιεχόμενο όμως του «giornale», που φέρεται να εξέδωσε ο Γαζής, έτσι όπως το περιγράφει ο Ciampolini, ταιριάζει περισσότερο στη φυσιογνωμία του Λογίου Ερμή παρά σε κείνη της Εφημερίδος. Άρα πρέπει εδώ να γίνεται η σύγχυση και με το πρόσωπο του Άνθιμου Γαζή, του εκδότη του σημαντικού ελληνικού περιοδικού, που πραγματοποιήθηκε βέβαια επίσης στη Βιέννη.

Το θέμα της οργάνωσης του Ρήγα⁴³ συζητήθηκε πολύ μέχρι και τα μέσα του εικοστού αιώνα, και ακόμη κι αν η σημερινή έρευνα είναι περισσότερο ή λιγότερο επιφυλακτική⁴⁴, ήταν φυσικό ο Ciampolini, και μέσα στο κλίμα της δικής του εποχής, να δίνει μεγαλύτερη σημασία στο πράγμα, ή να θεωρούσε αναμφισβήτητες τις γραφόμενες –λιγότερο ή περισσότερο αόριστες– πληροφορίες. Προφανώς, πρόκειται για ένα ζήτημα για το οποίο μάλλον δεν θα μάθουμε ποτέ τίποτε. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η απουσία σχετικών μαρτυριών από τα ανακριτικά έγγραφα δεν μπορεί να σημαίνει απολύτως τίποτε για την ύπαρξη ή όχι της εταιρείας. Η επίμονη επανάληψη των έστω και αόριστων αυτών πληροφοριών σε καμία περίπτωση δεν πρέπει να αποδοθεί στην επανάληψη ενός κοινού τόπου: αντανάκλα κάτι περισσότερο και πραγματικότερο. Αντανάκλα τον κύριο τρόπο οργάνωσης των επαναστατών τουλάχιστον για όλο τον δέκατο ένατο αιώνα.

Είκοσι χρόνια χωρίζουν το κείμενο του Ciampolini από ένα άλλο, σχετικά εκτεταμένο κείμενο που αναφέρεται στον Ρήγα και ξανασυνδέει τον Έλληνα επαναστάτη με τον Ιταλό συνθέτη της μίμησης του «Θούριου», κλείνοντας έτσι έναν κύκλο που

42. Νικολόπουλος, *ό.π.*, σελ. 276: στη Βιέννη «il publiait un journal grec pour l'Instruction de ses compatriotes». Η βιογραφία του 1812, περισσότερο κοντά στην αλήθεια, σημειώνει τη σχέση του με έναν Έλληνα εκδότη εφημερίδας στην οποία ο Ρήγας δημοσίευσε ορισμένα πατριωτικά ποιήματα («Parmi ses adherens, il comptoit un imprimeur grec de Vienne et rédacteur d'un journal où Rigas inséroit de petits poèmes patriotiques»): *Dictionnaire universelle historique*, *ό.π.*, σελ. 465 και Δασκαλάκης, «Μια βιβλιογραφία του Ρήγα», *ό.π.*, σελ. 1368. Για τη σχέση του με την *Εφημερίδα των αδελφών Πούλιου* βλ. Βρανούσης, *ό.π.*, σελ. 43-44.

43. Ο Νικολόπουλος (*ό.π.*, σελ. 275) αναφέρει ότι συνέστησε μια «grand société secrète», ενώ για «parti» κάνει λόγο η αποδιδόμενη στον Μουστοξύδη βιογραφία του Ρήγα (1812): *ό.π.*, σελ. 465 και Δασκαλάκης, «Μια βιβλιογραφία του Ρήγα», *ό.π.*, σελ. 1368. Ο Νερούλός (*Histoire moderne de la Grèce*, *ό.π.*, σελ. 241) αναφέρει: «Riga imagina de former une grande association [...]. Cette société, qu'il appela *hétérie* [...]».

44. Βλ. ενδεικτικά Βρανούσης, *ό.π.*, σελ. 67-71 (κυρίως σελ. 70: «Με τα σημερινά δεδομένα δεν είναι δυνατό να προχωρήσουμε περισσότερο. Ούτε το όνομα ούτε το είδος της “Εταιρείας του Ρήγα” μπορούμε να ξέρουμε») και Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σελ. 61-68 (κυρίως σελ. 61: «Ούτε υπάρχουν μαρτυρίες που να τεκμηριώνουν την ύπαρξη κάποιας μυστικής επαναστατικής εταιρείας [...]).».

άνοιξε με την ελληνική επανάσταση και έληξε με την ιταλική ανεξαρτησία και την ενοποίηση του ιταλικού κράτους. Το 1866 ο άνθρωπος που αφιέρωσε το μεγαλύτερο μέρος του έργου του στη διαφώτιση του ιταλικού λαού, στη διάσωση της προσωπικογραφίας και στη συγκρότηση της ιταλικής μνήμης για το Risorgimento, ο τοςκάνος Atto Vannucci (1810-1883),⁴⁵ εξέδωσε τη βιογραφία του παλαιού του φίλου Giovanni Battista Niccolini.⁴⁶ Αφηγούμενος τα της δεκαετίας του 1820, κρίσιμης και για την Ιταλία και την Ελλάδα, και επιδιώκοντας να φωτίσει και να ανασυνθέσει το κλίμα μέσα στο οποίο ο Niccolini επιχείρησε τη «μίμηση» του «Θούριου», παραθέτει μια αναλυτική σημείωση, στην οποία σκιαγραφεί το πρόσωπο και τη δράση του «Αθανασίου» Ρήγα, στηριζόμενος στις πληροφορίες που άντλησε κυρίως από τον Νερουλό και τον Ciampolini⁴⁷.

Ο Ιταλός δημοκράτης, ο εξόριστος του 1848, είναι φυσικό να ενδιαφέρεται να τοποθετήσει τον μάρτυρα της ελληνικής εθνικής αφύπνισης μέσα στον ιστορικό χρόνο διαμόρφωσης της ελληνικής εθνικής ιδέας: «Ο Σολωμός ήταν ο Τυρταίος των νέων μαχών για τις οποίες ο Αθανάσιος Ρήγας είχε πυροδοτήσει τις ψυχές με τον φλογισμένο λόγο, με τους θούριους, με τη συνωμοσία, με το μαρτύριό του». Ο Vannucci υιοθετεί την πληροφορία για επαφές του Ρήγα με τους Κλέφτες στα ελληνικά βουνά (πληροφορία που επιβιώνει και σε άλλους Ιταλούς), που έρχεται σίγουρα από τον Fauriel, και αναπαράγεται επίσης από τον Mercantini⁴⁸.

Ερμηνεύοντας εν συνεχεία, μέσω του Νερουλού, μια συναφή πληροφορία του Ciampolini, σημειώνει ότι ο Ρήγας «το 1796, σε συμφωνία με τους πιο θαρραλέους

45. Υπήρξε ο εκδότης του περιοδικού *Guida dell'educatore* και ο συγγραφέας του *Martiri della libertà italiana*, Le Monnier, Φλωρεντία 1848 (πολλές κατοπινές εκδόσεις), έργο που, σύμφωνα με τον Angelo de Gubernatis (*Dizionario biografico degli scrittori contemporanei*, Coi tipi dei Successori Le Monnier, Φλωρεντία 1879, σελ. 1026) υπήρξε «ένα είδος ιστορίας του ιταλικού ηρωισμού, που έκανε να χτυπήσουν δυνατά οι καρδιές των πατριωτών μας».

46. Vannucci, *Ricordi*, ό.π. Για την προσωπικότητα και το έργο του Vannucci, βλ. ενδεικτικά: Angelo de Gubernatis, *Dizionario biografico*, ό.π., σελ. 1026-1027· Giovanni Procacci, *Atto Vannucci. Discorso biografico*, Tip. Cino dei Fratelli Bracali, Πιστόια 1885³· Francesco Rosso, *Atto Vannucci (1810-1849) da ricordi contemporanei e memorie di viaggi, dallo spoglio di 1500 lettere inedite*, S. Lattes & C., Τορίνο 1907.

47. Βλ. Vannucci, *Ricordi*, τ. 1, σελ. 124-125 σημ. 1.

48. Βλ. Claude Fauriel, ό.π., τ. 2, σελ. 16 (= Αλέξης Πολίτης [επιμ.], *Claude Fauriel. Ελληνικά δημοτικά τραγούδια. Α' Η έκδοση του 1824-1825*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο 1999, σελ. 213). Ο Βρανούσης (ό.π., σελ. 13 σημ. 1) θεωρεί αυτές τις πληροφορίες πολύ μεταγενέστερες και μάλλον μυθεύματα που οι γέροντες του Βελεστίνου αφηγήθηκαν το 1885 στον Νικόλαο Πολίτη, για να ερμηνεύσουν τη φυγή του Ρήγα από τον τόπο του.

και πιο πλούσιους Έλληνες, μεταξύ των οποίων ο Μιχαήλ Σούτσος⁴⁹, οσποδάρος της Βλαχίας, οργάνωσε μια μεγάλη εταιρεία (associazione) που σκοπόν είχε να δράσει συνωμοτικά για την ελευθερία της Ελλάδας». Για τον Vannucci, όπως και για τον Ciampolini, όπως άλλωστε και για την εμπειρία της εποχής που ανέπνεε ακόμη τον αέρα του Filippo Buonarrotti, των Καρμπονάρων και του Giuseppe Mazzini, ήταν δεδομένη η συνωμοτική δράση κάτι, που εν πάση περιπτώσει, δεν ήταν διόλου έξω και από το κλίμα συγκρότησης του Ρήγα και της εποχής του. Αν ο Ρήγας έπεσε θύμα προδοσίας, συνεχίζει ο Vannucci, τονίζοντας παράλληλα, όπως όλοι οι Ιταλοί, τον ρόλο της Αυστρίας, ο θάνατός του δεν ανέκοψε τα σχέδιά του: «παρέμεινε η εταιρεία και είχε μια δυναμική και γονιμότητα ζωή: παρέμειναν οι Θούριοί του, που κυκλοφορώντας από στόμα σε στόμα, γνώρισαν ευρύτατη διάδοση και κατόπιν τυπώθηκαν παράνομα στο Ιάσιο το 1814»⁵⁰. Η πληροφορία για τη συνέχιση της ζωής της «Εταιρείας» του Ρήγα έρχεται προφανώς μέσα από την κωδικοποίηση και «διόρθωση» της πληροφορίας του Ciampolini, που ήδη συναντήσαμε: Η αφύπνιση και η εθνική ιδέα, μετά μάλιστα από την ευτυχή έκβασή της, δε μπορούσε παρά να θεωρηθεί στη συνέχειά της. Η μυστική εταιρεία γινόταν έτσι, πολύ φυσιολογικά, μέσα στον διανοητικό ορίζοντα και μέσα στις πραγματικές επιλογές του δέκατου ένατου αιώνα, το φυσιολογικό (και εν πολλοίς μοναδικό) όχημα δια του οποίου οργανώθηκε, επέζησε και διαδόθηκε η εθνική ιδέα.

Ο Ιταλός συγγραφέας συνοψίζει έτσι και απεικονίζει ανάγλυφα μια ουσιώδη διαδρομή των εθνικών αγώνων, μια διαδρομή της οποίας αμέτοχη δεν ήταν ούτε η ελληνική ούτε η ιταλική εμπειρία: εν αρχή ο γεννήτορας της ιδέας της εθνικής χειραφέτησης που υποκύπτει στον άωρο θάνατο από το χέρι των τυράννων, η συνωμοτική οργάνωση που επιβιώνει, η έμμεση και διαρκής λαϊκή συμμετοχή (μέσω της διάδοσης των θουρίων) που οδηγεί στη συνειδητοποίηση, η επανάσταση με την πραγματική λαϊκή συμμετοχή, οι ήρωες της επανάστασης και ο Τυρταίος της, ο Σολωμός, που «κλέβει» τον τίτλο από τον Ρήγα, αφού όταν γράφει ο Vannucci ο Σολωμός είναι ήδη για την Ελλάδα ο εθνικός της ποιητής.

Η ανασκόπηση αυτή των επιβιώσεων, ή καλύτερα των τρόπων της επιβίωσης του Ρήγα μέσα στον ιταλικό λόγο, είναι προφανές ότι δεν προσφέρει νέα στοιχεία για τον εμπλουτισμό της βιογράφησης του Έλληνα διαφωτιστή και επαναστάτη. Είναι εξίσου

49. Ο Νερούλδς, απ' όπου προφανώς προέρχεται η πληροφορία, αναφέρει μόνον ότι ο Ρήγας ήταν στην υπηρεσία του. Ο Ciampolini, είδαμε, αναφέρει έναν αξιωματούχο που τον μύησε, αλλά αυτός ήταν ο Μαυροκορδάτος.

50. Η πληροφορία για την παράνομη έκδοση του Ιασίου από τον Νερούλδ: *Cours de littérature grecque moderne*, ό.π., σελ. 49 (σημ.).

φανερό όμως ότι κάτι σημαίνει για τον τρόπο της πρόσληψης του «ξένου» προσώπου από την ιταλική διανόηση, μέσα σε ένα πλαίσιο που αφενός ριζίζεται σαν φιλελληνικό, αφετέρου όμως σκιαγραφεί την ιταλική προσπάθεια για εμπέδωση και διάδοση της εθνικής ιδέας. Υπερβολικά ίσως, θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι όλες αυτές οι αναφορές στον Ρήγα, αποδεικνύουν την –υπαρκτή σε μια δεδομένη χρονική στιγμή της ανάπτυξης του εθνικού λόγου– δυνατότητα εγκόλπωσης των μη εθνικών παραδειγμάτων, ενδεχομένως προς «ιδίαν χρήσιν», αλλ’ ίσως όμως όχι μόνο: αποδεικνύουν εν τέλει ότι η συγκρότηση των Πανθέων δεν υπήρξε σε καμία περίπτωση τόσο «καθαρομένη» όσο την θέλησαν σε κατοπινότερα στάδια οι φανατικοί εθνικιστές ούτε τόσο κλειστή, εσωστρεφής, και εν τέλει «ρατσιστική» όσο την κατηγορούν οι σημερινοί πολέμιοι της ιστορικής έννοιας του έθνους. Μπορεί το όνειρο του Ρήγα για μια πολυεθνική Βαλκανική Δημοκρατία να μην πραγματοποιήθηκε, όπως δεν πραγματοποιήθηκε το ευρωπαϊκό όνειρο του Mazzini, όμως καταγωγικά η συγκρότηση του εθνικού λόγου εμπειρείχε σε μεγάλο βαθμό, σε βαθμό που δεν το υποπευόμαστε ίσως, «ξένα» προς το εκάστοτε δημιουργούμενο έθνος παραδείγματα.

Γ. Α. ΑΡΣ

Ρωσικές αρχειακές πηγές για τον Ρήγα Βελεστινλή

Για πολύ καιρό ψάχνω στα Ρωσικά Αρχεία για στοιχεία σχετικά με τον πρόδρομο της Ελληνικής Επανάστασης τον Ρήγα Βελεστινλή. Η παρούσα ανακοίνωση αφορά μερικά από τα αποτελέσματα των ερευνών μου.

Όπως είναι γνωστό, το απελευθερωτικό κίνημα του Ρήγα διαλύθηκε από την Αυστριακή Αστυνομία. Και είναι φυσικό ότι οι βιογράφοι του φλογερού πατριώτη της Ελλάδας βασίζονται κυρίως στα έγγραφα των Αυστριακών Αρχείων¹. Αυτό το ιστορικό υλικό είναι πολύτιμο αλλά δυστυχώς αφήνει πολλά σκοτεινά σημεία στην ηρωική και τραγική ιστορία του Πρωτομάρτυρα της Ελληνικής Ελευθερίας. Γι' αυτό το λόγο μεγάλο ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι εκθέσεις των Ρώσων διπλωματών που μας επιτρέπουν να συμπληρώσουμε και να εξακριβώσουμε προσιτές μέχρι τώρα πληροφορίες γύρω από την ζωή και την επαναστατική δράση του μεγάλου πατριώτη της Ελλάδας. Οι εκθέσεις αυτές φυλάσσονται στο Αρχείο Εξωτερικής Πολιτικής της Ρωσικής Αυτοκρατορίας (ΑVPRI) στην Μόσχα.

1. Βλ. É. M. Legrand, *Documents inédits concernant Rhigas Velestinlis et ses compagnons de martyre*. Paris, 1892, Αμ. Λεγράνδ-Σπ. Λάμπρος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1891, φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα ²1996. Κων. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήναι, 1930. Φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος) από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997.

Πρώτα απ' όλα πρέπει να σημειωθεί ότι η τσαρική κυβέρνηση αρκετά νωρίς έλαβε πληροφορίες για το επαναστατικό κίνημα του Ρήγα Βελεστινλή. Ο Ρήγας συνελήφθη στην Τεργέστη στις 19 Δεκεμβρίου 1797, και μετά τρεις μέρες, στις 22 Δεκεμβρίου, ο Ρώσος πρόξενος της Τεργέστης Σπυρίδωνας Βαρούχας έστειλε στην Πετρούπολη έκθεση για τη σύλληψη του αρχηγού των Ελλήνων επαναστατών. Η έκθεση αυτή περιέχει σπουδαία στοιχεία περί της σύλληψης του Ρήγα και των επαναστατικών του σχεδίων.² Όπως είναι γνωστό, κατέδωσε στην Αυστριακή Αστυνομία τις απελευθερωτικές ενέργειες του Ρήγα και των συντρόφων του ο Δημήτριος Οικονόμου, επίσης Έλληνας, έμπορος της Τεργέστης. Οι ιστορικοί εκφράζουν διάφορες απόψεις για τις αιτίες της προδοσίας του Οικονόμου. Η έκθεση του ρώσου πρόξενου διαφωτίζει σε κάποιο μέρος αυτό το πρόβλημα. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Βαρούχα, η οικογένεια του Οικονόμου είχε στενές σχέσεις με την Πύλη: ο αδελφός του καταδότου Χαρίσιος Οικονόμου εχρημάτισε επιτετραμμένος του εν Βιέννη πρεσβευτή της Τουρκίας, και ο ίδιος Δημήτριος Οικονόμου έλπιζε, σαν ανταμοιβή για την κατάδοσή του, να πάρει τη θέση του προξένου της Πύλης στην Τεργέστη.

Ο ίδιος ο Βαρούχας, που όπως και πολλοί πρόξενοι της Ρωσίας στα λιμάνια του Μεσογείου ήταν Έλληνας στην εθνικότητα, δεν έκρυβε τη συμπάθειά του προς τον κρατούμενο Έλληνα επαναστάτη. Στην έκθεσή του γράφει με θαυμασμό για την ανδρεία διαγωγή του Ρήγα κατά τη διάρκεια των ανακρίσεων στην αστυνομία της Τεργέστης: «Σταθερός στις αποφάσεις του εύκολα ομολόγησε και επαναλαμβάνει ανοιχτά ότι θα ήθελε εκατό φορές να θυσιάσει τη ζωή του για την απελευθέρωση του έθνους του από την τυραννία που το βασανίζει».

Ο Βαρούχας σημείωσε την έκταση του επαναστατικού κινήματος με επικεφαλής τον Ρήγα Βελεστινλή. Λέγει στην έκθεσή του, ότι «στα χαρτιά του ειρημένου Ρήγα υπάρχουν υπογραφές των είκοσι οχτώ χιλιάδων Ελλήνων από όλους τους τόπους που αποφάνθηκαν υπέρ της επανάστασης». Ο Ρώσος πρόξενος φοβήθηκε επίσης, ότι η Πύλη μπορεί να επιβάλλει μέτρα σκληρής καταπίεσης στους Έλληνες σαν αποτέλεσμα της αποκάλυψης των επαναστατικών σχεδίων του Ρήγα.

Στις αρχές του Φλεβάρη 1798 πήραν στην Πετρούπολη και την άλλη έκθεση σχετικά με τον Ρήγα Βελεστινλή. Ο συγγραφέας ήταν ο Ρώσος πρέσβυς εν Βιέννη κόμιστας Α. Κ. Ραζουμόφσκυ.³ Αυτή η έκθεση παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί είχε σαν παράρτημα το επαναστατικό έντυπο που ο Ρήγας τύπωσε παράνομα στην Βιέννη τον Οκτώβριο του 1797. Ο Ραζουμόφσκυ ανακοίνωσε στην έκθεσή του από τις 13(24)

2. AVPRI, F. Snosenija Rossii s Avstrtiej, 1797, d. 1331, l. 67-68. Βλ. επίσης G. L. Ars, «Rigas Velestinlis - grečeskij demokrat, borets protiv osmanskogo iga», in: *Balkanskij istoričeskij sbornik*. Kišinev, 1968, τόμ. I, σελ. 25-26.

3. AVPRI, F. Snošenija Rossii s Avstiej, 1798, d. 872, l. 24-25. Βλ. επίσης G. L. Arš «Velikaja Frantsuzskaja revolutsija i Balkany», *Novaja i novejšaja istorija*. Moskva, 1989, N5, σελ. 51.

Ιανουαρίου 1798, ότι ο βαρώνος Τουγούτ, Αυστριακός υπουργός Εξωτερικών, που του έδωσε το επαναστατικό έντυπο του Ρήγα, παρατήρησε, ότι «αυτό το έγγραφο ακολουθεί πιστά τις αρχές των Γιακοβήνων, περιλαμβάνοντας την ακριβή αφήγηση των δικαιωμάτων του ανθρώπου, και όπως φαίνεται, η γαλλική κυβέρνηση καθοδήγησε εντελώς την προετοιμασία του».

Η τσαρική κυβέρνηση αντιμετώπιζε με μεγάλη προσοχή κάθε τι που διαδραματιζόταν στην Ελλάδα. Ιδιαίτερη ανησυχία προκαλούσε στην Πετρούπολη η ενίσχυση της επιρροής της δημοκρατικής Γαλλίας στα διάφορα στρώματα της ελληνικής κοινωνίας. Και ο καγκελλάριος της Ρωσίας πρίγκηπας Α. Α. Μπεζμπορότκο, λαμβάνοντας από την Βιέννη το μανιφέστο του Ρήγα, κατάλαβε την σοβαρότητα του ντοκουμέντου αυτού, το οποίο μαρτυρούσε για την ύπαρξη του ελληνικού επαναστατικού κινήματος, που συνδέονταν ιδεολογικά με την Γαλλική Επανάσταση. Γι' αυτό ο Α. Α. Μπεζμπορότκο έδωσε εντολή να μεταφρασθεί αμέσως το έντυπο στη ρωσική γλώσσα. Το μετέφρασαν γρήγορα πέντε μεταφραστές με την καθοδήγηση του επιφανούς Ρώσου διπλωμάτη Σερκέι Λασκαρέφ, που φημιζόταν ότι ήξερε πολλές γλώσσες, ανάμεσα σ' αυτές και την νεοελληνική. Πιθανόν, για να επιταχυνθεί η μετάφραση του εντύπου, είχε χωριστεί σε κομμάτια (γι' αυτό, ίσως, στο Αρχείο δεν βρέθηκε το έντυπο κείμενο). Τον Φεβρουάριο του 1798 η ρωσική μετάφραση του παράνομου εντύπου του Έλληνα επαναστάτη βρισκόταν πάνω στο γραφείο του καγκελλάριου.

Η ρωσική μετάφραση του εντύπου του Ρήγα είχε υπηρεσιακό χαρακτήρα, και το εξαιρετικά ευνοϊκό αυτό γεγονός εγγυάται πλήρως την έλλειψη κάθε είδους υποκειμενικών εξηγήσεων και αυθαίρετων αλλαγών του κειμένου του συγγραφέα. Οι Ρώσοι μεταφραστές προσπάθησαν να διασώσουν και τη μορφή του πρωτοτύπου. Κάτω από τον τίτλο σχεδίασαν την απεικόνιση του ροπάλου του Ηρακλέους, με τρεις σταυρούς επάνω, στην ίδια θέση που ήταν τυπωμένο στο πρωτότυπο, του συμβόλου δηλαδή της μέλλουσας δημοκρατίας όπως τη συνέλαβε ο Ρήγας, και μέσα στο ρόπαλο οι λέξεις: Ελευθερία - Ισοτιμία - Αδελφότης. Αυτό το ρωσικό αρχειακό έγγραφο που εκδόθηκε το 1964⁴ είναι το μόνο πλήρες κείμενο των επαναστατικών έργων του Ρήγα που είναι γνωστό. Την πολύτιμη αυτή πηγή χρησιμοποίησε ο Λέανδρος Βρανούσης, ο διαπρεπής ερευνητής της ζωής και της δράσης του Ρήγα, στην έκδοση των Απάντων του⁵. Στα τέλη του Μαρτίου 1798 έφτασε στην Πετρούπολη και η τρίτη έκθεση για το επαναστατικό

4. Βλ. G. L. Ars, «K. voprosu ob idejnom vozdejstvil Velikoj franduzskoj revoljueii na balkanskije narody (Neizvestnyi tekst konstitueii i "Voennogo gimna Rigasa Velestinlisa», G. L. Arch, «L'influence idéologie de la Révolution Française sur se peuples balkaniques (Un texte inconnu de la Constitution et de al' Hymne de guerre» de Rigas Velestinlis), *Francuzskij Ežegodnik*, 1963. Moskva, 1964, σελ. 320-344.

5. Λ. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής-Φεραϊός*. (Απαντα των Νεοελλήνων Κλασσικών). Αθήνα, 1968, τόμ. 2, σελ. 675-680, 734-735.

κίνημα του Ρήγα, αυτή τη φορά από την Κωνσταντινούπολη⁶. Ο Ρώσος πρεσβευτής στην τουρκική πρωτεύουσα, ο Β. Π. Κοτσούμπεη, ανάμεσα σε άλλα έγραφε: «Κάποιος Ρήγας, που υπηρέτησε στη Βλαχία κατά τον Καρατζά και τους άλλους ηγεμόνες, ο άνθρωπος ο οποίος πάντα ασχολείτο με τα γράμματα και έχει εξημιμένη φαντασία, εγκαταστάθηκε πριν από λίγο στην Τεργέστη και ονειρεύθηκε να επιστραφεί στους συμπατριώτες του η ελευθερία».

Η έκθεση αυτή παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον γιατί πληροφορίες για τον Ρήγα ο Ρώσος πρεσβευτής έλαβε από τον Κωνσταντίνο Υψηλάντη, ο οποίος εχρημάτισε τότε μεγάλος δραγουμάνος της Πύλης. Λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι στην οικογένεια των Υψηλάντηδων η ιστορία της ζωής και ο αγώνας του Ρήγα ήταν γνωστοί καλά και επηρέασε πολύ την απόφαση του Αλέξανδρου Υψηλάντη και των αδελφών του να ακολουθήσουν τον ίδιο δρόμο.

Οι ειδήσεις για το κίνημα του Ρήγα περιέχουν επίσης τις εκθέσεις των Ρώσων προξένων από το Βουκουρέστι και το Ιάσιο. Αυτές οι εκθέσεις μαρτυρούν ότι το κίνημα του Ρήγα είχε πλατιά απήχηση στις ελληνικές εμπορικές παροικίες της Αυστρίας και της Μολδοβλαχίας⁷. Γενικά οι εκθέσεις των Ρώσων διπλωματών έχουν μεγάλη αξία για τη διερεύνηση της ζωής και της επαναστατικής δράσης του Ρήγα Βελεστινλή.

Αυτές οι διπλωματικές εκθέσεις για τον Έλληνα επαναστάτη φυλάσσονταν για πολλά χρόνια στο Αρχείο της Μόσχας και έγιναν γνωστές μόνο τις τελευταίες δεκαετίες. Αλλά και το όνομα του μεγάλου Έλληνα και το κατόρθωμά του για χάρη της απελευθέρωσης των συμπατριωτών του έγιναν γνωστές στην προοδευτική ρωσική κοινωνία απ' την αρχή του δεκάτου ενάτου αιώνα. Ο μεγάλος ρώσος ποιητής Αλέξανδρος Πούσκιν ήξερε καλά το όνομα του Έλληνα επαναστάτη, του φλογερού βάρδου της Ελευθερίας. Στο ποίημά του «Εμπρός! Στυλώσου Ελλάδα επαναστάτισσα», που έγραψε στα 1829 με αφορμή την επιτυχή έκβαση του αγώνα της Ελλάδας για την ελευθερία, λέγει:

*Θεών και ηρώων Πατρίδα, σπάξεις άξαφνα
Το ζυγό σου και την ενάντια μοίρα
Με την ηχώ που βγάνει του Τυρταίου σου
Του Μπάνρον και του Ρήγα η άξια λύρα.
(Η ελληνική μετάφραση του Κ. Βάρναλη)*

6. AVPRI, f. Snošenija Rossii s Turstiej, 1798, d. 863, 1. 39. Βλ. και Arš G.L., *Eteristskoedviženie v Rossii*. Moskva, 1970, σελ. 116.

7. G. L. Arch, «Influence de la Révolution française dans les Balkans (D' après les documents des archives de politique extérieure de la Russie)», *Études balkaniques*, Sofia, 1991, NI. σελ. 38.

Τριάντα χρόνια μετά ο άλλος ρώσος ποιητής Μιχαΐλ Μιχάιλοφ μετέφρασε στα ρωσικά⁸ τον «Θούριο», την αθάνατη αυτή σύνθεση του Ρήγα. Και δεν είναι τυχαίο που ο Μιχάιλοφ, ο Ρώσος επαναστάτης δημοκράτης, διάλεξε για μετάφραση το φλογερό έργο του Έλληνα ποιητή επαναστάτη. Στη Ρωσία την περίοδο εκείνη άρχισε να αναπτύσσεται ισχυρό επαναστατικό κίνημα. Και παρ' όλο που ο «Θούριος» καλούσε σε αγώνα κατά του Σουλτάνου και όχι κατά του τσάρου το φιλελεύθερο πνεύμα της ποίησης του Ρήγα, το μίσος του κατά της αυθαιρεσίας και καταπίεσης τον είχαν κάνει δημοφιλή στη Ρωσία.

8. Μ. Ι. Mihailov, *Sobranie sotchinenij*. Lenigrad, 1953, σελ. 629-633.

ΦΩΤΙΟΣ ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

*Φιλοσοφία και ιστορία της ανωτάτης εκπαίδευσης
στην περιοχή Πηλίου και ο Άνθιμος Γαζής
ως ευρωπαϊκή ακαδημαϊκή προσωπικότητα.
Συνδετικοί κρίκοι με τον Ρήγα Βελεστινλή*

Στον σύγχρονο δυτικό κόσμο το εκπαιδευτικό σύστημα είναι αποτέλεσμα εθνικών πολιτικών και ταυτοχρόνως ιδιωτικών πρωτοβουλιών και θυσιών πεφωτισμένων ανδρών. Αυτό που θα καταγράψουμε εδώ είναι το συγκεντρωτικό αποτέλεσμα μιας έρευνας πάνω στην προσφορά του Ανθίμου Γαζή στον Ευρωπαϊκό Εκπαιδευτικό χώρο, με συνδετικές αναφορές στην εκπαιδευτική φυσιογνωμία του Ρήγα.

Άνθιμος Γαζής

Ο Geoffrey Klempner, πρόεδρος του Διεθνούς Συλλόγου Φιλοσόφων στα σχόλιά του στο βιβλίο μας *Ελληνική και Βρετανική Φιλοσοφία στην Ανωτάτη Εκπαίδευση - Γαζής και Μάρτιν*¹, παρατηρεί: «Δεν είχα ακούσει ποτέ για τον Γαζή. Σαν εκπαιδευτικός είμαι ευτυχής που έπεσε στην αντίληψή μου». Ο Γαζής γεννήθηκε στις Μηλιές

1. F. Vasileiou, B. Saribalidou, *Greek and British Philosophy on Higher Education - Anthimos Gazis and Benjamin Martin*, Athens, 2006.

του Πηλίου το 1764² και απεβίωσε το 1828 στην Ερμούπολη Σύρου³. Δίδαξε στην Βυζύτσα ως δάσκαλος και κατόπιν πήγε στην Κωνσταντινούπολη όπου και χειροτονήθηκε Αρχιμανδρίτης. Το 1796 βρίσκεται στη Βιέννη ως εφημέριος του Αγίου Γεωργίου της Βιέννης της Ελληνικής Κοινότητας⁴ όπου υπηρέτησε επί εξαιτία την πρώτη φορά μέχρι το 1802 και για δεύτερη φορά το 1807-1816. Το 1813 εκλέχθηκε μέλος της Ακαδημίας του Μονάχου⁵, την εποχή που δίδασκαν εκεί οι Jacobs και Thiersch^{6,7}. Τα παραπάνω στηρίζονται και στα αντίστοιχα έγγραφα της Βασιλικής Βαυαρικής Ακαδημίας Επιστημών⁸.

Ο Άνθιμος Γαζής ήταν ένας λόγιος, μια υπερδραστήρια ακαδημαϊκή προσωπικότητα που αναλύεται συχνά για τον ρόλο του στην επανάσταση, αφήνοντας στην άκρη την ιδιαίτερη υπερπροσπάθειά του στον χώρο της νεότερης ανώτερης και ανώτατης ελληνικής και ευρωπαϊκής παιδείας. Στις έρευνές μας στην αγγλική γλώσσα μπορέσαμε πολύ εύκολα να δώσουμε στον Βρετανό αναγνώστη την εικόνα του Γαζή, απλά συγκρίνοντας το όνομά του με την ομόσημη βρετανική λέξη *gazer*, η οποία σημαίνει ο άνθρωπος που βλέπει μπροστά, που έχει όραμα για το μέλλον. Ήταν ο άνθρωπος χάρη στον οποίο εκδόθηκαν και έγιναν γνωστές οι επιστημονικές εργασίες και τα συγγράμματα πολλών διανοούμενων (συμπεριλαμβανομένων και των φίλων του Κωνσταντά και Φιλιππίδη) χάρη στην επιμονή, την υπομονή, τα ταξίδια, την οξυδέρκεια

2. Για το 1764 ως έτος γεννήσεως του Ανθίμου Γαζή βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, «Μαρτυρία του Ανθ. Γαζή για το έτος γεννήσεως του», στο *Περί Ανθίμου και ιατρού Αγγέλου Μελισσηνού*, Αθήνα 1998.

3. Γάσος Αθ. Γριτσόπουλος, «Η διαθήκη Ανθίμου Γαζή», *Δελτίον Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας*, τόμ. 15 (1961), σελ. 351-355.

4. Σωφρόνιος Ευστρατιάδης, *Ο εν Βιέννη Ναός του Αγίου Γεωργίου και η Κοινότης των οθωμανών υπηκόων*, εν Αλεξανδρεία 1912, επανατύπωση με επιμέλεια-εισαγωγή-ευρετήριο Χαράλαμπου Γ. Χοτζάκογλου, Βιβλιοπωλείον των Βιβλιοφύλλων Κ.Χ. Σπανός, Αθήνα 1997, 136-138 και 145-149. Γεώργιος Τσιγάρας, *Ο ναός του Αγίου Γεωργίου Βιέννης: Ιστορία και τέχνη*, (δίγλωσση έκδοση ελληνικά γερμανικά) Θεσσαλονίκη, Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης, και Ιερά Μητρόπολις Αυστρίας, 2005.

5. *Ερμής ο Λόγιος*, 1811, και 1814, Ανατύπωση Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1988 και 1989, σελ. 63 και 8 αντίστοιχα. Στη δημοσιευμένη επιστολή του Ειρηναίου Θηροσίου προς τον Άνθιμο Γαζή υπάρχει αναφορά για την εκλογή του Γαζή καθώς επίσης των Κοραή και Μουστοξύδη ως μελών της Ακαδημίας του Μονάχου.

6. Αθανάσιος Καραθανάσης, «Οι Δημητρείς και το περιοδικό Λόγιος Ερμής», στο *Οι τρεις Μηλιώτες Διδάσκαλο*, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Μηλών, (30 Σεπτ. 1 Οκτ. 2000), Επιμέλεια Κώστας Λιάπης, Βόλος, 2002, σελ 45.

7. *Ερμής ο Λόγιος*, 1814, ό. π., σελ. 7-9.

8. Βαυαρική Ακαδημία Επιστημών http://www.badw-muenchen.de/mitglieder/v_mit.html (1 Σεπτεμβρίου 2007).

και την ικανότητα διασυνδέσεων και κοινωνικών επαφών που είχε. Όλοι εκτιμούμε την επιστημονική κατάρτιση κάποιου, αλλά αν αυτή μείνει σε τέσσερις τοίχους δεν μπορεί να προσφέρει στο κοινωνικό σύνολο στο οποίο ανήκει. Έτσι, ο Γαζής ίδρυσε οργανισμούς για να συγκεντρώσει χρήματα, υλικά και κυρίως βιβλία προκειμένου να ιδρυθούν σχολεία, να εκδοθούν, να συγγραφούν ή και να μεταφραστούν βιβλία.

Ιδρύει το περιοδικό *Ερμής ο Λόγιος* στην Βιέννη, καθώς και την Φιλόμουσο Εταιρεία στην ίδια πόλη με την βοήθεια του Ιωάννη Καποδίστρια, ο οποίος κατόπιν γίνεται ο πρώτος Κυβερνήτης της Ελλάδος⁹. Στόχος είναι πάντα η ενημέρωση και εκπαίδευση, η κατάρτιση και διάχυση της γνώσης, η κατάλληλη τοποθέτηση σε θέσεις με ανάλογες ανάγκες εκπαιδευτικών και η συγκέντρωση κονδυλίων για την ίδρυση σχολείων σε όλη την χώρα, μα κυρίως με στόχο την ίδρυση Ακαδημίας στις Μηλιές. Η Φιλόμουσος Εταιρεία Βιέννης με έτος ίδρυσης 1815 έπεται της Φιλομούσου Εταιρείας Αθηνών¹⁰ με πρώτο πρόεδρο τον Λόρδο Guildford. Φιλόμουσος Εταιρεία ιδρύεται επίσης στο Λονδίνο, με πολύ ισχυρή φιλελληνική και φιλεκπαιδευτική δραστηριότητα (βλέπε αλληλογραφία Guildford^{11, 12}).

Ποιά όμως ήταν η φιλοσοφία του για την οργάνωση της εκπαίδευσης; Είχε μια συγκεκριμένη τακτική που αποσκοπούσε στην επίτευξη μιας συγκεκριμένης φιλοσοφίας και λογικής στην ανώτατη εκπαίδευση; Η τακτική του ήταν να προετοιμάσει τα κατάλληλα υλικά, τα οποία θα βοηθούσαν ώστε να δημιουργηθούν σχολές. Ήταν απαραίτητα χρηματοδότες, εισοδήματα, βιβλία, εκπαιδευτικοί, επικοινωνιακό μέσο. Εκδίδει λοιπόν το περιοδικό, εκπαιδευτικά βιβλία και επιστημονικά συγγράμματα. Γνωρίζει χρηματοδότες, διανοούμενους, εκπαιδευτικούς, και μοιράζεται το ίδιο όνειρο και με άλλους, όπως ο Μουστοξύδης.

Συγκεντρώνει 8.000 βιβλία με στόχο να κάνει την βιβλιοθήκη της Μηλιώτικης Σχολής την μεγαλύτερη της χώρας. Από τις πρώτες του ενέργειες είναι να εκδώσει την μετάφραση του σημαντικού βιβλίου του Benjamin Martin (1704-1782) με τίτλο *Γραμματική των φιλοσοφικών επιστημών ή Σύντομος ανάλυσις της Πειραματικής νεωτέρας φιλοσοφίας*, Βιέννη 1799¹³. Παράλληλα ο Benjamin Martin αγωνίζεται να

9. Βύρων Κωνσταντάρης, «Η Εκπαίδευση των Αθηνών και η Φιλόμουσος Εταιρεία», *Ελληνική Δημιουργία*, τεύχος 87, (Αθήνα, 1951), σελ. 400-402.

10. Βλ. *Ερμής ο Λόγιος*, 1814, σελ. 98-103.

11. Επιστολή Γαζή προς Guildford, 22 Φεβρουαρίου 1817, Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, Κερκυραϊκό Αρχείο Guildford, ΦIII, 1

12. Επιστολή της Φιλομούσου Εταιρείας, 7 Οκτωβρίου 1819, Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, Κερκυραϊκό Αρχείο Guildford, ΦIII, 38.

13. Ο αγγλικό τίτλος του πρωτοτύπου είναι «The philosophical grammar; being a view of the present state of experimented physiology; or natural philosophy». Για τα ιατρικά θέματα του μεταφρασμένου αυτού βιβλίου, καθώς και τις υποσημειώσεις με τις καινούργιες ιατρικές γνώσεις,

ιδρύσει σχολή στην ιδιαίτερη πατρίδα του το Chichester, και κατόπιν στο Λονδίνο, εκδίδοντας βιβλία και μια εφημερίδα. Έτσι όταν ο φίλος του Γαζή Αλέξανδρος Βασιλείου του ανακοινώνει την πρόταση του Κοραή να φύγει από την Βιέννη για να διδάξει στην Σμύρνη, η πρόταση απορρίπτεται διότι έχει, όπως λέει, αναλάβει ευθύνες στην Ελληνική Κοινότητα της Βιέννης.

Σχολές στην Ελλάδα την περίοδο της Επανάστασης.

Όπως αναφέρεται στην ιστοσελίδα της Βουλής των Ελλήνων «από το 1775 ως το 1821, με την κορύφωση του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, δημιουργήθηκαν και λειτούργησαν ονομαστές σχολές στην καθ' ημάς Ανατολή και στον ελλαδικό χώρο: στα Ιωάννινα, στην Άρτα, και στο Μέτσοβο, στην Κοζάνη, στην Καστοριά, στη Μοσχόπολη, στη Σιάτιστα, η Αθωνιάς στο Άγιο Όρος. Στη Στερεά Ελλάδα, στην Αθήνα, στη Θεσσαλία στα Αμπελάκια, στις Μηλιές, στη Ζαγορά, στο Αιγαίο στην Πάτμο, και στη Χίο. Στη Μικρά Ασία η Ευαγγελική Σχολή και το Φιλολογικό Γυμνάσιο Σμύρνης, στις Κυδωνίες, αλλά και στη Μάνη και στη Δημητσάνα στην ορεινή Πελοπόννησο»¹⁴.

Γαζής και αγώνας για την Παιδεία

Ο Γαζής περιγράφει αναλυτικά στον Λόγιο Ερμή τα μαθήματα της Ακαδημίας Μονάχου, Γυμνάσιο, Λύκειο, Πανεπιστήμιο, Σεμινάριο¹⁵. Οι ιδιαίτερες σχέσεις του Γαζή οδηγούν σε δωρεές βιβλίων εκ μέρους της Ακαδημίας σε σχολές στην Κέρκυρα, Χίο, Σμύρνη, Βουκουρέστι κ.α. Ο ίδιος ο Γαζής συχνά αναφέρεται στην ίδρυση σχολείων και ανωτέρων σχολών παρακινώντας έμμεσα και άλλους πλούσιους να επενδύσουν σε ένα μορφωμένο έθνος. Διότι τότε και μόνο είναι χρήσιμο και παραγωγικό άρα και

όπως την για πρώτη αναφορά στα ελληνικά της χρησιμότητας του οξυγόνου στην αναπνοή, τις οποίες ο Γαζής αναγράφει, βλ. στη μελέτη του Δημ. Καραμπερόπουλου, *Γνώσεις ανατομίας και φυσιολογίας του Θεσσαλού Διδασκάλου του Γένους Ανθίμου Γαζή, έκδ.* Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1993.

14. Βουλή των Ελλήνων, *Πολιτισμός και Παιδεία-1821*, <http://www.parliament.gr/1821/ekthesi/politismos.asp> (31/08/2007). Επίσης βλ. παλαιότερες μελέτες Ματθαίος Κ. Παράνικας, *Σχεδίασμα περί της εν τω Ελληνικό έθνη καταστάσεως των γραμμάτων από της Αλώσεως Κωνσταντινουπόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι των αρχών της ενεστώσεως (18^ο) εκατονταετηρίδος*, εκ Κωνσταντινουπόλεως 1867. Τρύφων Ευαγγελίδης, *Η παιδεία επί Τουρκοκρατίας (Ελληνικά Σχολεία από της Αλώσεως μέχρι Καποδιστρίου)*, εν Αθήναις 1936, ανατύπωση εκδόσεις Καραβία, Αθήνα 1992, τόμοι Α'-Β' και ευρετήριο από τον Κώστα Λάππα.

15. *Ερμής ο Λόγιος*, 1814-1815, Ανατύπωση Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Αθήνα 1989, σελ. 54-55.

αποδοτικό και για τους επενδυτές. Δεν ονειρεύτηκαν ποτέ ένα έθνος υποβασταζόμενο από άλλους. Ονειρεύτηκαν όμως ένα έθνος χρήσιμο στην διεθνή κοινότητα και ικανό να υποβαστάξει κάθε άλλο έθνος.

Στα 1815 στο συνέδριο της Βιέννης ο Καποδίστριας διορίζεται δεύτερος Υπουργός Εξωτερικών της Ρωσίας. Εκεί ο Γαζής του προτείνει να ανοιχτεί στη Βιέννη βιβλίο συνδρομητών για την «παροχή βοήθειας στους Έλληνες νέους που διψούν για μόρφωση». Αργότερα αυτός ο σύλλογος συνδρομητών παίρνει σάρκα από τον Γαζή και ονομάζεται παράρτημα Φιλομούσου Εταιρείας εν Βιέννη. Στον Λόγιο Ερμή ο Γαζής ανακοινώνει και τα νέα της Φιλομούσου Εταιρείας Λονδίνου. Για την συγκέντρωση των χρημάτων όσοι συνεισέφεραν φορούσαν ένα δαχτυλίδι με έμβλημα την Γλαύκα, για την Ακαδημία των Αθηνών και με έμβλημα τον κένταυρο Χείρωνα (για την Ακαδημία των Μηλεών-Πηλίου όρους)¹⁶.

Μετά την ίδρυση της Σχολής των Μηλεών ο Γαζής χαρίζει την βιβλιοθήκη του και στέλνει και τον πρώτο παιδαγωγό τον Γ. Κλεόβουλο. Η Σχολή έπρεπε να έχει εισοδήματα για να επιβιώσει. Αποφασίζουν να αγοράσουν τον ελαιώνα στο Νιοχώρι (θέση Φανερωμένη). Επειδή τα χρήματα που είχαν δεν έφταναν και για να δώσουν το παράδειγμα να δώσουν και άλλοι χρήματα αποφασίζουν από κοινού Ανθ. Γαζής και Γρηγ. Κωνσταντάς να δώσουν τα χρήματα που είχαν στην άκρη για τις κηδείες τους (τα θαφτικά τους)¹⁷. Με επιστολή του στις 12 Αυγούστου του 1813 ο Κωνσταντάς αρνείται μόνιμη θέση καθηγητού στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο μετά από πρόσκληση του ιδίου του Λόρδου Guildford, διότι ιδρύεται Σχολή στην πατρίδα του τις Μηλιές και δεν υπάρχει λόγος για να φύγει¹⁸.

Στις 2 Δεκεμβρίου 1814 ο Αλέξανδρος Λογοθέτης Χωματιανός ενημερώνει σε ιδιόχειρη επιστολή τον Λόρδο Guildford για την επικοινωνία Καποδίστρια-Γαζή στην Ελβετία για την οριστική ίδρυση Σχολής στις Μηλιές Πηλίου¹⁹. Στο εκπαιδευτικό τους μοντέλο δεν αποδέχονται το έως τότε γνωστό μοντέλο του αγγειοπλάστη (ο σπουδαστής είναι εύπλαστος, άρα κάνουμε παραγωγή ομοίων), αλλά το μοντέλο του κηπουρού που εισάγει ο Ρουσσώ, όπου ο παιδαγωγός οφείλει να εκτιμήσει το κάθε

16. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, Ναύπλιο, 1834, Ανατύπωση Εκδόσεις Κουλτούρα, σελ 130.

17. Γιάννης Κορδάτος, *Η επανάσταση της Θεσσαλομαγνησίας το 1821*, Αθήνα, 1983, σελ. 59.

18. Επιστολή Κωνσταντά προς Guildford, 12 Αυγούστου 1813, Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, Κερκυραϊκό Αρχείο Guildford, ΦΙΙ,20.

19. Επιστολή Αλεξάνδρου Λογοθέτη Χωματιανού προς Guildford, 12 Αυγούστου 1813, Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, Κερκυραϊκό Αρχείο Guildford, ΦΙΙ,37

άτομο ξεχωριστά με τις ιδιαιτερότητές του και την προηγούμενη μάθησή του, και κατόπιν να το προστατέψει από τα ζιζάνια και τις αρνητικές επιδράσεις²⁰.

Θα ήθελα να αναφερθώ στην Δια Βίου Μάθηση, Εκπαίδευση και Κατάρτιση και τον Άνθιμο Γαζή. Κατόπιν των ερευνών και εκδόσεών μας (της συζύγου μου Βάνας Σαρημπαλίδου και εμού του ιδίου), σήμερα ο Άνθιμος Γαζής λογίζεται ως ίσως ο πρώτος Ευρωπαίος εκπαιδευτικός που προτείνει την κατά επαγγέλματα εκπαίδευση έχοντας ως στόχο μια εκλεπτισμένη πνευματικά, ευρωπαϊκή και επαγγελματικά καταρτισμένη κοινωνία στο πρότυπο σύγχρονης φιλοσοφίας Ευρωπαϊκών Πανεπιστημίων. Εκτός από τα διάφορα άρθρα, το 2006 εκδώσαμε το βιβλίο *Ελληνική και Βρετανική Φιλοσοφία Ανωτάτης Εκπαίδευσης: ο Άνθιμος Γαζής και σύνδεσή του με τον Benjamin Martin*. Σε αυτήν την έρευνα εντοπίστηκαν βασικά στοιχεία του εκπαιδευτικού μοντέλου του Γαζή και οι διασυνδέσεις του με τον Βρετανικό εκπαιδευτικό χώρο. Η UNESCO σήμερα δηλώνει ότι «Δια Βίου Εκπαίδευση είναι η εκπαίδευση για να υπάρξεις, για να γνωρίζεις, για να πράττεις, για να ζούμε όλοι μαζί σε μια κοινωνία»²¹. Ακόμη σήμερα στην Ελλάδα το σκεπτικό του Γαζή δεν έχει ενσωματωθεί στον νου των ειδικών της οργάνωσης της ανωτάτης εκπαίδευσης. Η Δια Βίου Μάθηση αφορά ιδιωτικά κέντρα κατάρτισης και σχολές που λαμβάνουν ευρωπαϊκές επιχορηγήσεις άνευ ουσίας, την στιγμή που τα Ευρωπαϊκά Πανεπιστήμια συνεχώς καταρτίζουν πολυμαθείς επιστήμονες σε μια νέα εκπαιδευτική φιλοσοφία που μάλλον σχεδιάστηκε αιώνες πριν.

Ο Γαζής χωρίζει την σχολή σε τμήματα σπουδών βάσει επαγγέλματος, ναυτικοί, έμποροι, παιδαγωγοί, θεολόγοι, κτλ. Το αντικείμενο ήταν η δημιουργία χρήσιμων οργανικά ατόμων άμεσα απαραίτητων στην εξέλιξη του κράτους με παράλληλη πανεπιστημιακή γενική μόρφωση. Το σύστημα αυτό προτείνεται στην Ακαδημία Μηλεών²². Τα ταξίδια και η επικοινωνία με υπηκόους άλλων ευρωπαϊκών χωρών βοηθούν στην ολοκληρωμένη πνευματική υγεία, στην κοινωνικοποίηση και την άμεση ένταξη σε ένα ευρύτερο ευρωπαϊκό περιβάλλον. Ο Γαζής βάζει σε κορμό απαραίτητα την εκμάθηση δύο ευρωπαϊκών γλωσσών²³. Αν και κληρικός ο Γαζής τυπώνει με πάθος και αγωνίζεται για την έκδοση μοναδικών επιστημονικών και φιλοσοφικών αριστουργημάτων όπως

20. Κώστας Βαϊνάς, «Διαχρονική θεώρηση των παιδαγωγικών θέσεων του Φιλιππίδη», Πρακτικά Α' Πανελληνίου Συνεδρίου, *Οι τρεις Μηλιώτες Διδάσκαλοι του Γένους*, Πολιτιστικός Οργανισμός Δήμου Μηλών, 30 Σεπτ-1 Οκτ 2000, Επιμέλεια Κώστας Λιάπης, Βόλος, 2002, σελ. 85-94.

21. UNESCO, 'Learning: the treasure within' (1996a), pp. 85-110.

22. *Ερμής ο Λόγιος*, 1814, Ανατύπωση Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Τόμος Δ'-Ε', Αθήνα 1989, σελ. 71-73.

23. Σημειώνουμε ότι και ο Ρήγας Βελεστινλής στα 1797 στο άρθρο 22 των «Δικαίων του Ανθρώπου» συνιστά να διδάσκονται στα σχολεία δύο γλώσσες, η γαλλική και ιταλική γλώσσα. Βλ. Ρήγας Βελεστινλής, *Τα Επαναστατικά, (Επαναστατική Προκήρυξη, Τα Δίκαια του*

«Γραμματική των Φιλοσοφικών Επιστημών», «Λογική», βιβλία για την αστρονομία, την ανθρωπολογία, την γλωσσολογία, την πολιτική επιστήμη, κοινωνιολογία και την φιλοσοφία. Ένας ιερωμένος κληρικός. Στον Λόγιο Ερμή συχνά αναφέρεται στην ανεξίτηρησσία, εκπαιδεύει τους αναγνώστες σε σχέση με άλλα θρησκευόμενα και ήθη λαών, αφοσιώνεται ευλαβικά στην αρχαία ελληνική γραμματεία και συχνά θυμίζει, όπως αναφέρουμε στο τελευταίο μας βιβλίο «Short Biographical Lexicon of Byzantine Academics Immigrants in Western Europe», Αθήνα 2007, την έκφραση του Βυζαντινού Καρδινάλιου Βησσαρίωνος που έλεγε «δεν μπορεί κανείς να αγγίξει την αλήθεια του Χριστιανισμού αν δεν μελετήσει αρχαίους Έλληνες».

Η Ακαδημία Μηλεών

Χειρόγραφες επιστολές έχουν διασωθεί με την αλληλογραφία του Γαζή ή μεταξύ τρίτων που αναφέρονται στις διαδικασίες ιδρύσεως ενός Πανεπιστημίου-Ακαδημίας. Ο Χωματιανός ανακοινώνει στον Guildford ότι ο Καποδίστριας έχει ήδη ενημερωθεί ότι ο Γαζής ιδρύει Ακαδημία στις Μηλιές Πηλίου^{24, 25}. Η γνωριμία του Γαζή με τον Λόρδο είναι σημαντικό σημείο στην επικοινωνιακή του πολιτική και στην αναγνώριση ότι ήξερε πολύ καλά με ποιους έπρεπε να έρθει σε επαφή. Ο Guildford όντως αποτελεί εκείνη την περίοδο τον βασικό άξονα ιδρύσεως πολλών σχολείων και τον συντονισμό και διοίκηση πολλών σχολών. Το Ιόνιο Πανεπιστήμιο, ο Μουστοξύδης και ο Guildford αποτελούν ένα ιστορικό σύνολο για την Ιστορία της Ανωτάτης Εκπαίδευσης στον Ελλαδικό χώρο.

Στον Λόγιο Ερμή²⁶ διαχωρίζονται τα εναρκτήρια τμήματα σπουδών στην Ακαδημία των Μηλεών: α) έμποροι, β) γεωπόνοι, γ) εκπαιδευτικοί, δ) θεολόγοι. Ότι θεωρεί απαραίτητο για τα πρώτα βήματα του νεογέννητου έθνους. Η διδασκαλία Αρχαίων Ελληνικών, Νέων Ελληνικών, Ηθικής, Ιταλικών, Γερμανικών μας εντυπωσιάζει. Έχουμε ένα ευρωκεντρικό σύστημα εκπαίδευσης. Διαβάζοντας την ανακοίνωση της ίδρυσης της Ακαδημίας Μηλεών (όχι απλά ενός σχολείου όπως επιθυμούσε ο Σουλτάνος) δια-

Ανθρώπου, το Σύνταγμα, Θούριος, Ύμνος Πατριωτικός), έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 5^η επανέκδ., Αθήνα 2005, σελ. 27.

24. Επιστολή Γαζή προς Guildford, 22 Φεβρουαρίου 1817, Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, Κερκυραϊκό Αρχείο Guildford, ΦΙΙΙ, 1.

25. Επιστολή της Φιλομούσου Εταιρείας, 7 Οκτωβρίου 1819 Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας, ΦΙΙΙ, 38.

26. *Λόγιος Ερμής*, 1814, Ανατύπωση Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, Τόμος Δ'-Ε', Αθήνα 1989, σελ. 71-73.

βάζουμε ότι οι κάτοικοι του Πηλίου ιδρύουν Σχολή στο Πήλιο αντάξια των άλλων Ευρωπαϊκών Ακαδημιών²⁷.

Άνθιμος Γαζής και Ρήγας Βελεστινλής

Ο Άνθιμος Γαζής εκδίδει το 1800 με τίτλο «Πίναξ γεωγραφικός της Ελλάδος με τα παλαιά και νέα ονόματα με χαρακτή τον Φρανσουά Μύλλερ, (1755-1816) τον οποίο και ο Ρήγας είχε χρησιμοποιήσει για την «Χάρτα της Ελλάδος» (1797) Αυτή η δουλειά των δύο μεγάλων ανδρών τους συνδέει άμεσα και σημειολογικά. Στο 11^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Χαρτογραφίας (8-12 Ιουλίου 1985 στην Ottawa του Καναδά) παρουσιάστηκαν 54 πρωτότυπα θέματα από όλο τον κόσμο, όπου ο Dennis Reinhartz παρουσιάζει την έρευνά του «Ρήγας Φεραίος και Άνθιμος Γαζής: οι δύο Χαρτογράφοι του Νεότερου Ελληνικού Έθνους» - («Rhigas Pheraios and Anthimos Gazis: The Cartographers of Early Greek Nationalism» - 6pp)²⁸.

Ποιά λοιπόν μπορούμε να πούμε ότι είναι η σύνδεση μεταξύ αυτών των δύο σημαντικών προσωπικοτήτων; Στην Ζαγορά του Πηλίου ιδρύθηκε το 1702 ένα σχολείο σε ένα μοναστήρι, το οποίο ίδρυσε τον 13^ο αιώνα ο Μιχαήλ Παλαιόλογος. Το σχολείο αυτό έχει την δική του Βιβλιοθήκη που στηρίχθηκε στην προσφορά του Οικουμενικού Πατριάρχη Καλλίνικου Γ' (1713-1776;) και του Ιωάννη Πρίγκου²⁹, έμπορου καταγόμενου από την περιοχή και δραστηριοποιούμενου μεταξύ Σμύρνης και Άμστερνταμ. Το όνομα του σχολείου Ελληνομουσεϊόν. Ο Πρίγκος έδωσε στο σχολείο 1000 βιβλία. Τα μαθήματα περιελάμβαναν Αρχαία και Νέα Ελληνικά, Λατινικά, Ιστορία, Φιλοσοφία, Θρησκευτικά, Φυσική, Μαθηματικά, Γεωγραφία, Γαλλικά κ.α. Ένας από τους τελευταίους σπουδαστές ήταν ο Φίλιππος Ιωάννου Πάντος (1800-1880), ο πρώτος καθηγητής Φιλοσοφίας του Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, του οποίου ο πατέρας, Ιωάννης Ρήγας Πάντος, ήταν συμμαθητής του Ρήγα. Ο Ρήγας και ο Γαζής, όπως και ο Κωνσταντάς, ήταν μαθητές στο σχολείο της Ζαγοράς, το Ελληνομουσεϊόν. Ειδικά ο Γαζής προσπάθησε να δημιουργήσει μια ακαδημαϊκή Σχολή με Βιβλιοθήκη στις Μηλιές με πρότυπο την εμπειρία του στην Ζαγορά. Το Σχολείο αυτό τους ενέπνευσε και τους διαμόρφωσε ιδανικά και προσωπικότητα. Στο σκιαγράφημα

27. Γεώργιος Ζιούτος, *Άνθιμος Γαζής*, εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Β' έκδοση, (Αθήνα, 2000), σελ 49. Σημ.: Βλέπε 1^ο άρθρο του καταστατικού της Φιλομούσου Εταιρείας.

28. Dennis Reinhartz, paper 38: 'Rhigas Pheraios and Anthimos Gazis: The Cartographers of Early Greek Nationalism', 6 pp, 11th International Conference on the History of Cartography, July 8-12, 1985 -Ottawa, <http://cartography.geog.uu.nl/ichc/1985.html#papers>, (30/08/2007).

29. Βλ. Βαγγ. Σκομβράς, *Ιωάννης Πρίγκος (1725;-1789). Η Ελληνική παροιμία του Άμστερνταμ. Η Σχολή και η Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς*, έκδοση της Ιστορικής και Λαογραφικής Εταιρείας των Θεσσαλών, Αθήνα 1964.

αυτών των προσωπικοτήτων και στην ιστορική τους πορεία μπορούμε να δούμε το αποτέλεσμα της δουλειάς ενός σχολείου, ενός δασκάλου, ενός και μόνο καθηγητού για την πορεία ενός ολόκληρου έθνους. Ο πιο γνωστός δάσκαλος του σχολείου ήταν ο Κωνσταντίνος Τριανταφυλλίδης, γνωστός ως ο Λογιώτατος, δάσκαλος και του Ρήγα.

Στην Βιέννη έζησαν εργαζόμενοι για το έθνος και ο Γαζής και ο Ρήγας. Στον ναό του Αγίου Γεωργίου της Βιέννης εκλέγεται ιερέας το 1796 και λειτουργούσε για χρόνια ο Γαζής. Πιθανόν θα εκκλησιάστηκε εκεί πολλές φορές ο Ρήγας κατά την διαμονή του από τον Αυγουστο του 1796 ως τον Δεκέμβριο του 1797, μέχρι την αναχώρησή του για την Τεργλρστη. Ο Δρ. Γεώργιος Τσιγαράς πρόσφατα εξέδωσε την άγνωστη ιστορία του ναού αυτού (με την βοήθεια του Υπουργείου Μακεδονίας-Θράκης) με ιστορικά στοιχεία που αφορούν στο βίο των δύο αυτών ανδρών. Ο Ρήγας και ο Γαζής παρακολουθούνταν στενά από την Αυστριακή αστυνομία λόγω της επαναστατικής τους δραστηριότητας και των επαφών τους. Τα αρχεία της Αυστριακής Αστυνομίας για τον Γαζή είναι ογκωδέστατα. Ο Ρήγας όμως μετά την προδοσία συνελήφθη τον Δεκέμβριο του 1797 και τον Απρίλιο του 1798 παραδόθηκε στα Τουρκικά χέρια και στραγγαλίστηκε τον Ιούνιο στον Πύργο Νεμπόιζα του Βελιγραδίου.

Ο Ρήγας και η Παιδεία

Αν θέλουμε να καταλάβουμε άμεσα τι σημαίνει Διαφωτισμός δεν έχουμε παρά να διαβάσουμε δυο λόγια από τα βιβλία του Ρήγα. Μπορούμε να το καταλάβουμε όπως αναφέρει ο Διζικιρίδης από ένα απόσπασμα της Φυσικής του Ρήγα για τον άξονα και τους μεσημβρινούς της γης. «Πάρε ένα καρπούζι και σουβλίσέ το. ... Σφαίρα είναι το καρπούζι, το δε σουβλί άξων αυτής.... Χώρισέ το ...εις τριανταέξι φελιά... εκείνα τα χωρίσματα ... λέγονται μεσημβρινοί»³⁰. Αυτή η απλούστατη ακαδημαϊκή διάνοια είναι ο Ρήγας.

Στο Σύνταγμά του στο Άρθρο 22 γράφει ότι η εκπαίδευση είναι χρέος του κάθε Έλληνα, δεν το αναφέρει ως δικαίωμα. Για να είναι το έθνος ελεύθερο και να αναπτυχθεί οφείλει να εκπαιδευτεί κατάλληλα, να μαθαίνει απαραίτητως ιστορία και ξένες γλώσσες: «Όλοι χωρίς εξαίρεση έχουν χρέος να ηξεύρουν γράμματα... Εκ των γραμμάτων γεννάται η προκοπή, με την οποία λάμπουν τα ελεύθερα έθνη. Να εξηγούνται οι παλαιοί ιστορικοί συγγραφείς, εις δε τας μεγάλας πόλεις να παραδίδεται η γαλλική και η ιταλική γλώσσα, η δε ελληνική να είναι απαραίτητος». Η δε ελληνική να είναι απαραίτητος. Ο σύγχρονος Έλληνας δεν μπορεί ούτε καν να συσχετίσει

30. Γ. Διζικιρίδης, *Ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός και το Ευρωπαϊκό Πνεύμα 1750-1821*, εκδ. Φιλιπότη, Αθήνα, 1984, σελ 9.

την ρίζα των λέξεων μουσική και μουσείον. Πως να του δώσουμε να καταλάβει την Φιλόμουσο Εταιρεία;

Ο Ρήγας σπούδασε στα πρώτα του χρόνια στο ίδιο σχολείο που εσπούδασε και ο Γαζής, το Ελληνομουσείον της Ζαγοράς. Αυτός ήταν και ο πρώτος εμφανής άξονας που επηρέασε την ζωή τους. Ο δεύτερος ήταν η Γαλλική Επανάσταση και ο Γαλλικός Διαφωτισμός. Διαχειρίστηκαν δωρεές για υψηλούς στόχους, έζησαν στην Βιέννη, τους παρακολούθησε στενά η Αυστριακή Αστυνομία και φυλακίστηκαν, έγγραψαν, εξέδωσαν, τύπωσαν. Στο πολίτευμά του ο Ρήγας ασχολείται με την κατάργηση της δουλείας, την ελληνική γλώσσα, την δωρεάν παιδεία κτλ. θέματα με τα οποία συχνά καταπιάνεται ο «Λόγιος Ερμής» του Γαζή.

Μια άλλη σχέση εντοπίζεται εμμέσως από την γνώση που είχαν και οι δύο του τάφου του Ιπποκράτους στη Λάρισα. Συγκεκριμένα ο Ρήγας στην τελευταία σελίδα του βιβλίου «Νέος Ανάχαρσις» με τίτλο «Είδησις διδομένη παρά του Ρήγα» ανακοινώνει δύο αρχαιότητες της Θεσσαλίας, εκ των οποίων η δεύτερη αρχαιότητα έχει σχέση με την πλάκα του τάφου του Ιπποκράτους. Ο Ρήγας είναι ο πρώτος ο οποίος ανακοίνωσε στον επιστημονικό κόσμο τα σχετικά με τον τάφο του Ιπποκράτους στη Λάρισα. Γράφει για την πλάκα του τάφου που βρίσκονταν στο δρόμο προς τον Τύρναβο μετά το γεφύρι του Πηνείου ποταμού. Χαρακτηριστικά στο τέλος σημειώνει: «*Παρακαλούνται οι εκείσε σπουδαίοι και ιατροί να αντιγράψουν το επίγραμμά της και να το στείλουν να τυπωθή*».

Βέβαια ο Λέανδρος Βρανούσης³¹ υποστηρίζει ότι μάλλον και τα δύο αυτά στοιχεία για τις δύο αρχαιότητες με τα μάρμαρα θα του τα γνωστοποίησε ο Ανθιμος Γαζής, ο οποίος γράφει σχετικά στην *Ελληνική Βιβλιοθήκη*³² του, την οποία εξέδωσε αργότερα στη Βιέννη. Το γεγονός όμως ότι ο Ανθιμος Γαζής στην *Ελληνική Βιβλιοθήκη* του, Βιέννη 1807, γράφει ότι «είδον και εγώ» την πλάκα του τάφου του Ιπποκράτους, που σημαίνει ότι το «και» που γράφει πως και κάποιος άλλος πριν από λίγα χρόνια από το 1807 την είχε δει, την είχε ανακοινώσει και την είχε δημοσιεύσει σε βιβλίο, δηλ. ο Ρήγας.

Η προσωπικότητα του Ρήγα πολύ ισχυρή. Ο επιτάφιός του γράφεται από τον στενό φίλο του Γαζή καθηγητού στην Ακαδημία του Μονάρχου Friedrich Thiersch (ή Ερηναίου Θηροσίου/Θειροσίου)³³.

31. Βλ. Λέανδρος Βρανούσης, *Εφημερίς...*, σελ. 831 κ. εξ.

32. Ανθιμος Γαζής, *Βιβλιοθήκης Ελληνικής βιβλία δύο, περιέχοντα κατά χρονικήν πρόοδον τας περί Ελλήνων Συγγραφέων βεβαιωτέρας ειδήσεις*, τόμ. Α'+Β', Βενετία 1807, τόμ. Α', σελ. 200.

33. Γ. Μουγογιάννης, «Ανθιμος Γαζής», στο *Μορφαί της Μαγνησίας, έκδοση Νομαρχίας Μαγνησίας*, Βόλος 1973, σελ 87.

Συμπεράσματα και Προτάσεις

Ο επαγγελματικός προσανατολισμός στην εκπαίδευση και η έννοια της Δια βίου μάθησης βρίσκει για πρώτη φορά στήριγμα μέσα από τις σελίδες της ιδρύσεως της Μηλιώτικης Σχολής. Ο Γαζής στην Ακαδημία του αναζητεί δρόμους που άμεσα θα φέρουν αποτέλεσμα σε ένα νεοσύστατο έθνος. Είναι, λοιπόν, ξεκάθαρο ότι κάποιες γενιές πριν, κάποιιοι πρωτοπόροι συνειδητοποίησαν αυτές τις εκπαιδευτικές ανάγκες για την ισχυρή δόμηση ενός κράτους. Έβλεπαν πολύ μακριά. Στο εκπαιδευτικό του σύστημα ο Γαζής τοποθετεί αυτό που χρειάζεται όχι το επιπλέον μη αναγκαίο και περιττό. Ο Πλούταρχος μιλώντας για την εκπαίδευση στο «Περί Παίδων Αγωγής» σημείωνε «το φυτό τρέφεται με λίγο νερό, ενώ με το πολύ νερό καταστρέφεται». Κατά τον ίδιο τρόπο η ψυχή καλλιεργείται με την δουλειά με μέτρο ενώ ο υπερβολικός φόρτος την καταστρέφει και έχει ανάποδα αποτελέσματα³⁴. Ο ίδιος ο Φιλιππίδης γράφει στον Ερμή Λόγιο το 1820: «Ο τρόπος ιδία της μαθήσεως παραζαλίζει τους νέους, τους συγχίζει και τους κάνει να αηδιάζουν και να αποστρέφονται τα σχολεία»³⁵. Μπορούμε να πούμε ότι το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα άλλαξε στα ριζικά του προβλήματα από προ της επαναστάσεως;

Όταν ζητήθηκε από τον Κικέρωνα να μιλήσει για τις απόψεις του Σωκράτη περί παιδείας, αυτός θυμήθηκε έναν διάλογο από τον Γοργία: -Σωκράτη γνωρίζεις αν αυτός ο άνθρωπος είναι ευτυχισμένος; - Δεν ξέρω (απαντά ο Σωκράτης) διότι δεν γνωρίζω αν έχει εκπαιδευτεί³⁶. Η κατοχή γνώσης είναι ευτυχία όταν γίνεται με τον κατάλληλο τρόπο και δίνει ευτυχία στον άνθρωπο που την κατέχει. Ο φτωχός μεταπολεμικός κόσμος που μας παρέδωσαν ήταν υπέροχος, γεμάτος ιδανικά και φωτισμένη ελπίδα για το μέλλον. Άλλωστε η εκπαίδευση για έναν ενήλικο είναι απλά η ελπίδα για το μέλλον του³⁷. Ο σημερινός κόσμος που συντηρούμε μετά βίας, αποτελεί κακέκτυπο του σουλτανάτου: ένας κόσμος ελλειπής ιδανικών, χωρίς ελπίδα για το μέλλον, μα με εξασφαλισμένη προσφορά υλικών αγαθών. Δεν πιστεύω ότι ο Ρήγας και ο Γαζής αγωνίστηκαν για αυτό που βλέπουμε κάθε μέρα γύρω μας. Η ουσία αυτών των συναντήσεων είναι να φύγουμε από εδώ και να πούμε: τι μπορώ να κάνω πέρα από τις

34. F. Vasileiou, B. Saribalidou, 'Speaking on Education based on Plutarch', *APTT Bulletin*, (Newcastle, 2004).

35. *Λόγιος Ερμής*, 1820, Ανατύπωση Εταιρεία Ελληνικού Λογοτεχνικού και Ιστορικού Αρχείου, τόμ. Γ', Αθήνα 1990, σελ. 231.

36. F. Vasileiou, B. Saribalidou, 'Cicero's thoughts on Education', *Ancient Philosophy Forum for the Lifelong Learning and Education*, (Athens, 2005).

37. F. Vasileiou, B. Saribalidou, 'Lucian's thoughts on lifelong and adult learning', *Philosophy Pathways*, ed. Geoffrey Klempner, issue 112, (London, 2005) issue 113, 6th January 2006 και όχι στο 112 του 2005].

διαλέξεις και τις μελέτες μου για να κάνω πράξη τον αγώνα για μια διαφορετική προοπτική σε αυτό που ζούμε;

Στις 27 Νοεμβρίου 1796 ο Κοραΐς σε ένα γράμμα του στον Πρωτοψάλτη γράφει: «Η αγάπη της πατρίδος μου με αναγκάζει να μακρύνω τις σπουδές μου στο εξωτερικό. Διότι εδώ αυτός που σπουδάξει (ο σπουδαίος) ευρίσκει όλα τα προς συγγραφή εργαλεία ενώ στην Ελλάδα τίποτε». Είμαι σίγουρος ότι όλοι εδώ επιθυμούμε ο Κοραΐς να μην σκεφτεί εκεί που βρίσκεται τώρα ότι πάλι θα τον εξορίζαμε για τις σπουδές του, προκειμένου για να γίνει χρήσιμος στην πατρίδα του. Δεν υπάρχουν Τούρκοι στην πατρίδα μας σήμερα, άρα οι δικαιολογίες έπαψαν να υπάρχουν. Και τώρα τι θα γίνουμε χωρίς βαρβάρους, όπως έλεγε ο Καβάφης; Που θα ρίξουμε το φταίξιμο αν όχι στην κακή μας μοίρα και τους Τούρκους; Στους πολιτικούς; Στις ξένες δυνάμεις; Εμείς δεν έχουμε ευθύνες; Ο κάθε ένας μέσα σε αυτή την αίθουσα αγωνίζεται για την Παιδεία αυτού του τόπου, για αυτό τον λόγο και ο κάθε ένας σε αυτή την αίθουσα φέρει ευθύνες για το μέλλον της παιδείας του τόπου.

Ας θυμηθούμε λοιπόν το παράδειγμά τους. Ας βρούμε λύσεις μεταξύ μας όπως αυτοί. Ας μην περιμένουμε τους Σουλτάνους για το φιρμάνι και την άδειά τους και τα λεφτά τους, ας βρούμε λεφτά, και συνέδρια και βιβλία και σχολές και αδριάντες αναμεταξύ μας και ας αλλάξουμε τον τόπο μόνοι μας. Ειδικά για την περιοχή που βρισκόμαστε ας γίνει κέντρο της Ελλάδας όχι μόνο γεωγραφικά. Θα χρειαστεί όμως να είμαστε δραστήριοι και να κάνουμε έργα και πράξεις. Ο Ρουσσώ γράφει στο Ημερολόγιό του: «Περάτησα εβδομήντα χρόνια πάνω σε αυτή τη γη αλλά δεν έζησα παρά μόνο επτά από αυτά». Ας μην αφήσουμε τον χρόνο να φεύγει και ας κάνουμε έργα για να μην μετανιώσουμε και πούμε ότι αφήσαμε τα πράγματα στην μοίρα τους. Άνθρωποι όπως ο Γαζής και ο Ρήγας άλλαξαν τον ρουν της Ιστορίας, ας αλλάξουμε τον ρουν της καθημερινότητάς μας, είναι πολύ πιο απλό. Ας μην κάνουμε την Ιστορία μας μαξιλάρι για να ξαπλώσουμε άνετα πάνω όπως έλεγε ο Καζαντζάκης ότι κάνουν οι Έλληνες. «Πρέπει πρώτα να μορφώσομεν τους Έλληνες και έπειτα να κάμωμεν Ελλάδα» έλεγε ο Ιωάννης Καποδίστριας³⁸. Αν αντιθέτως επιθυμούμε να διαλύσουμε την Ελλάδα αρκεί να δημιουργήσουμε αμόρφωτους Έλληνες.

38. Ιωάννης Φιλήμων, *Δοκίμιον Ιστορικόν περί της Φιλικής Εταιρείας*, (Ναύπλιο, 1834), Ανατύπωση εκδόσεις Κουλτούρα, σελ. 128.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΑ ΒΑΡΣΟΥ-ΚΡΑΒΑΡΤΟΓΙΑΝΝΟΥ

Ἡ παρουσία τοῦ Ρήγα στό ἱστορικό μυθιστόρημα «Οἱ Μαυρόλυκοι» τοῦ Θανάση Πετσάλη

Ὁ μέσος ἀναγνώστης μπορεῖ εὐκόλα νά ἀντιληφθεῖ κάτι στό ὁποῖο θά συμφωνήσει καί ὁ πιό αὐστηρός μελετητής: Ἡ παρουσία τοῦ Ρήγα στους «Μαυρόλυκους» εἶναι καθοριστική ἄν ὄχι καταλυτική. Στόν χαρακτηρισμό αὐτόν ὀδηγοῦν ἀφ' ἑνός ἡ προσεκτική μελέτη τοῦ προλόγου τοῦ συγγραφέα, ἀφ' ἑτέρου ὁ τρόπος μέ τόν ὁποῖον παρουσιάζεται ἡ προσωπικότητα τοῦ Ρήγα στό τελευταῖο κεφάλαιο, τέλος δέ τό γεγονός ὅτι χωρίς τήν εὐρηματική ἀξιοποίησή του τό ἔργο εἶτε θά ἔμενε ἀνολοκλήρωτο εἶτε θά εὔρισκε κάποια ἄλλη λύση, προφανῶς λιγότερο γοητευτική.

Στόν πρόλόγο του ὁ Θανάσης Πετσάλης παρουσιάζει μέ ἀξιοθαύμαστη καθαρότητα καί ἐπίγνωση τό περιεχόμενο καί τούς στόχους ἑνός βιβλίου πού ὁ ἴδιος χαρακτηρίζει ἱστορικό μυθιστόρημα ἀναγνωρίζοντας τή δυσκολία τῆς ὑλοποίησής του. Πρόκειται γιά μιᾶ ἐκπληκτικά φιλόδοξη σύλληψη, κάτι σάν «μεγάλη ἰδέα» τῆς λογοτεχνίας, γιά τήν μυθιστοριοποίηση τοῦ ἀγώνα ἑνός ὀλόκληρου ἔθνους. Ὁ ἀγώνας αὐτός καταγράφεται ἤδη ἀπό τά πρῶτα του στάδια, πού ἀχνά διαφαίνονται μέσα ἀπό τά σκοτάδια τῆς Τουρκοκρατίας ἕως τό συμβάν πού ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ὅτι προεξοφλεῖ τήν ἐπιτυχία του. Ποιό εἶναι αὐτό τό συμβάν; Ἡ διαπίστωση τοῦ Ρήγα λίγο πρῖν τόν πνίξουν οἱ Τοῦρκοι ὅτι τό ἔργο του θά φέρει καρπούς. Ὁδηγεῖται στόν θάνατο δηλώνοντας: «Ἔτσι διαβαίνουνε τά παλληκάρια. Ἐγώ ἔριξα τό σπόρο», ἐνῶ στήν τελευταία ἐρώτηση τῶν βασανιστῶν του πού προσπαθοῦν μάταια νά ἐκμαιεύσουν πληροφορίες «ποιούς εἶχε συνωμότες;» ἀπαντᾷ μέ βεβαιότητα: «ὄλο τό γένος».

Ἡ οἰκουμενικότητα καί ἡ καθολικότητα πού χαρακτηρίζουν τό ἀπελευθερωτικό ὄραμα τοῦ Ρήγα ἐνδιαφέρουν ἐξίσου τόν συγγραφέα. Κατά κάποιον τρόπο ὁ συγγραφέας συναντιέται μέ τόν ἥρωά του. Διότι ὅπως ὁ Ρήγας ἐπιθυμῆ μιὰ ἐνιαία ἑλληνική δημοκρατία γιά ὄλους τούς ὑπηκόους τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας, ἔτσι καί ὁ Πετσάλης ἐπιθυμῆ νά παρουσιάσει τήν Ἐπανάσταση ὡς ἕνα συλλογικό κατόρθωμα τῶν ὑπόδουλων, τῶν Ἑλλήνων τῆς Διασποράς καί ὄσων τούς συμπαραστάθηκαν. Ὡστόσο τά μεγάλα ὄραματα γνωρίζουν ἐνίοτε μεγάλες ἀπογοητεύσεις. Ἔτσι ὁ συγγραφέας παραδέχεται στόν πρόλογό του ὅτι οἱ δυνάμεις-ἄρωγοί πού κατά καιρούς ἐπικαλέστηκε ἡ Ἑλλάδα δέν βοήθησαν ἀρκετά καί ὅπωςδῆποτε ὄχι χωρίς ἀντάλλαγμα. Μέ παρόμοιο τρόπο ὁ Ρήγας μετά τή σύλληψή του παραδέχεται ὅτι τοῦ εἶναι ἀδιανόητο νά δεχθεῖ τήν προδοσία. «Πῶς μπορεῖ νά μή θέλουν ὄλοι νά συντρεῖξουν αὐτόν πού ὑποφέρει; Πῶς γίνεται νά μή θέλουν τό καλό του ἀλλά νά μάχονται νά τόν καταποντίσουν μιὰ ὥρα ἀρχύτερα;». Ὑπάρχει μιὰ ἐξαιρετικά διατυπωμένη ἀπάντηση σέ ὅλα αὐτά: «Δέν εἶναι εὐκόλες οἱ θύρες ὅταν ἡ χρειαί τές κουρταλεῖ».

Ἐνα ἐρώτημα πού ὅπωςδῆποτε ἀπασχολεῖ εἶναι γιατί ὁ Πετσάλης ἀξιοποιεῖ μέ τόση ἔνταση καί σέ τόση ἔκταση τό πρόσωπο τοῦ Ρήγα, τή στιγμή πού ὅπως δηλώνει «χρέος τοῦ ἱστορικοῦ μυθιστορήματος εἶναι νά προβάλλει μεγάλα γεγονότα μέσα ἀπό μικρά πρόσωπα». Ὑπάρχει ὁμως ἕνα σημεῖο ὅπου παραδέχεται ὅτι τελικά δέν μπόρεσε ν' ἀντισταθεῖ στή γοητεία τοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ, τοῦ Κοραῆ καί τοῦ Ρήγα. Εἰδικότερα ὅσον ἀφορᾷ στόν Ρήγα θεωρῶ ὅτι ὁ ρόλος του εἶναι ἀπόλυτα λειτουργικός γιά τήν ἔκβαση τοῦ ἔργου διότι δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο ὅτι ἡ παρουσία του δεσπόζει στό τελευταῖο κεφάλαιο· «οἱ Μαυρόλυκοι» εἶναι τό χρονικό τῆς προετοιμασίας τῆς Ἐπανάστασης καί ὄχι τῆς Ἐπανάστασης αὐτῆς καθ' ἑαυτῆς. Συχνά ὁ Φεραῖος παρουσιάζεται νά μιλά γιά τίς ἀδύναμες φλόγες πού σιγοκαίνε στίς ψυχές τῶν σκλάβων καί πού πρέπει νά λαμπαδιάσουν. Αὐτό ἀκριβῶς τό λαμπάδιασμα ἔθελξε τόν Πετσάλη καί ἡ ἐπιθυμία του νά τό καταγράψει τόν ὤθησε στή συγγραφῆ ἑνός μεγαλόπνοου ἔργου. Ἡ κατάλληλη στιγμή πού ἀφουγκράζεται καί καρτερεῖ ὁ Ρήγας, ἡ στιγμή πού ἡ ἀδικία καί ἡ βαρβαρότητα τῶν Τούρκων θά ἔχουν ξεπεράσει κάθε ὄριο καί ὁ πόθος γιά λευτεριά θά ἐκτραγεῖ ἀπρόσκοπτα ἀποτελεῖ τό σημεῖο τερματισμοῦ γιά τήν ἐξίστωση τοῦ συγγραφέα.

Τό ἐρώτημα ἂν ἡ περιγραφή τοῦ Ρήγα συμφωνεῖ ἀπόλυτα μέ τά ἱστορικά στοιχεῖα πού ἔχουν καταγραφεῖ καί ἂν τό γενεαλογικό δέντρο τοῦ ὁποίου αὐτός καί οἱ Μαυρόλυκοι ἀποτελοῦν παρακλάδια εἶναι ἀληθινό, ἐνδιαφέρει πολύ περισσότερο ἕναν ἱστορικό παρά ἕναν θεωρητικό τῆς λογοτεχνίας. Ὄντας ἀπό τήν πλευρά τοῦ τελευταίου νομίζω ὅτι εἶναι πολύ δύσκολο ἂν ὄχι ἀδύνατο νά διασταυρωθοῦν στοιχεῖα μέ τόση διασπορά στόν χῶρο πού ἀνάγονται ἀρκετούς αἰῶνες πρῖν. Εἶναι ἀκόμα αὐτονόητο ὅτι δύσκολα μπορεῖ κανεῖς νά πιστοποιήσει ἂν ὁ α ἢ ὁ β πρόγονος τούρκεψε ἢ σέ ποιά ἡλικία παντρεύτηκαν καί τεκνοποίησαν οἱ γυναῖκες τῆς οἰκογένειας.

Κατά τή γνώμη μου δέν ἔχει τόση σημασία ἡ ἀλήθεια ὅσο ἡ ἀληθοφάνεια τῶν στοιχείων πού ἀξιοποιοῦνται σ' ἓνα ἔργο πού εἶναι περισσότερο μυθιστορία καί λιγότερο ἱστορία. Μπορῶ μάλιστα νά εἰκάσω ὅτι τό θέμα δέν ἐνδιέφερε ἰδιαίτερα οὔτε καί τόν Πετσάλη, διαφορετικά θά τό σχολίαζε στόν πρόλογό του.

Μέ ἰδιαίτερη μαεστρία, πού ὅμως δέν λειτουργεῖ εἰς βάρος τῆς φυσικότητας, ὁ Ρήγας ἐμπλέκεται στό χρονικό τῶν «Μαυρόλυκων». Μάλιστα πολύ γρήγορα οἱ ἐξελιξίς πού ἀφοροῦν στήν οἰκογένεια περνοῦν σέ δεύτερη μοῖρα καί ἡ ὀπτική γωνία ἐστιάζεται στίς ἰδέες, τίς πράξεις καί τίς σκέψεις του.

Τόν συναντᾶμε γιά πρώτη φορά σέ συγκέντρωση πατριωτῶν στό σπίτι τοῦ φόν Μαυρόλυκου. Εἶναι ἐντυπωσιακό μέ πόση τόλμη καί θετικότητα συζητοῦν ὅλοι οἱ παρευρισκόμενοι γιά τήν ἀναγκαιότητα τῆς Ἐπανάστασης, πῶς ὀνειρεῦνται τήν ἀναστάσιμη ὥρα τοῦ ξεσηκωμοῦ, πῶς αἰσθάνονται ὅλοι ἀδέρφια. Ἡ ἐπιφυλακτικότητα καί ὁ φόβος πού θά περιέμενε κανεῖς νά νοιώθουν, ἀπουσιάζουν ἐντελῶς. Μέσα σ' αὐτό τό πανηγυρικό κλίμα κυριαρχεῖ ἡ προσωπικότητα τοῦ Ρήγα, ὅπως σκιαγραφεῖται πότε μέσα ἀπό τό βλέμμα τοῦ συγγραφέα-ἀφηγητή, πότε μέσα ἀπό τό βλέμμα τῆς Εἰρήνης, τῆς κόρης τοῦ φόν Μαυρόλυκου. Εἶναι πολύ σημαντικό γιά τήν ἀληθοφάνεια ἐνός ἱστορικοῦ προσώπου νά ἀποδίδεται μέ τρόπο ρεαλιστικό· ἔτσι ὁ ἔρωτας τοῦ Ρήγα γιά τήν Εἰρήνη πού ἀπό τήν πρώτη στιγμή εἶναι ἀμοιβαῖος τόν καθιστᾶ οἰκεῖο στόν ἀναγνώστη χωρίς καθόλου νά βλάπτει τό μεγαλεῖο τῆς μορφῆς του. Γιατί ὁ Φεραῖος παρουσιάζεται ὡς ἓνας ὑπέρομετρα ἐνθουσιώδης, ἀσυγκράτητος ὀρηκτικός, γεμάτος πάθος, δύναμη καί πόθο γιά δράση, ἓνας «μανιώδης», ὅπως λέει ὁ ἴδιος γιά τόν ἑαυτό του, ἓνας ἀπ' αὐτούς τούς παράφρονες ἐμμονικούς πού κατά καιροῦς τολμοῦν καί κατορθώνουν ν' ἀλλάξουν τήν πορεία τῆς ἱστορίας. Ἡ λογική δέν ἀποτελεῖ τόν καλύτερό του σύμβουλο· εὐτυχῶς, γιατί ἂν συνέβαινε κάτι τέτοιο θά εἶχε σκεφθεῖ τίς συνέπειες πρῖν ἀκόμη ὀργανώσει κάποιο ἀπό τά σχέδιά του. Ἀπ' τήν πρώτη στιγμή ἡ προσωπικότητά του κατακλύζει τόν χῶρο καί ἀκτινοβολεῖ χωρίς αὐτή ἡ ἀκτινοβολία νά σχετίζεται μέ τήν ἐξωτερική του ἐμφάνιση. Ἡ περιγραφή τοῦ συγγραφέα, συμφωνῶντας μέ τήν ἱστορική πραγματικότητα, ἀποκαλύπτει ἓναν ἄντρα μᾶλλον κοντό, παχύ καί μέ προγούλι, ὡστόσο χαρισματικό. Ὅλα αὐτά τά ἔχει ὑπόψη τῆς ἡ Εἰρήνης (πού μάλιστα εἶναι τρίτη ξαδέρφη του), ὅμως δέν ἀργεῖ νά συνειδητοποιήσει ὄχι ἀπλῶς ἓναν ἔρωτα ἀλλά τή συναίσθηση μιᾶς βαθύτατης ψυχοπνευματικῆς σχέσης μέ αὐτόν τόν τόσο χαρισματικό ἄνθρωπο. Εἶναι φυσικό γιά μιᾶ κοπέλα μεγαλοαστικῆς οἰκογένειας πού πνίγεται μέσα στήν πλήξη ἀνούσιων γνωρμιῶν καί συνοικεσίων μέ πλούσιους κομπουσιμένους νεαρούς, νά παρασυρθεῖ καί νά γοητευθεῖ ἀθεράτευτα ἀπό τό φλογερό βλέμμα ἐνός ὄρμιου ἄντρα πού ἀπειλεῖ νά ἀλλάξει τόν κόσμο. Γιά τήν Εἰρήνη αὐτή ἡ ἀγάπη εἶναι μιᾶ πραγματική ἐπανάσταση ἐνῶ ὁ Ρήγας ὀνειρεύεται ὅτι ἡ ἐλευθερία καί ἡ ἀνάσταση τῆς πατρίδας ἔχει τό δικό της πρόσωπο. Ἐνῶ παρουσιάζεται ἔρωτευμένος ὅπως κάθε ἄνθρωπος, βιώνει τόν ἔρωτα μέ ἓναν ἐντελῶς δικό

του τρόπο. Μπερδεύει στά όράματά του τήν άγάπη, τήν άδελφούσνη, τήν άνάσταση του γένους και όλα τά πάθη του συναντιούνται και τροφοδοτούν τό κυρίαρχο πάθος του όραματισμού του.

Παρακολουθοϋμε τόν Ρήγα για έναν περίπου χρόνο πριν από τή σύλληψη και τόν στραγγαλισμό του, πού κυλά σαν νερό καθώς βρίσκεται σέ συνεχή έξαψη, και δουλεύει πυρετωδώς για νά συνθέσει τή Χάρτα, τόν Θούριο και τήν Προκήρυξη. Είναι ό μοναχικός, ακούρατος μελετητής μέσα στις παγωμένες βιβλιοθήκες τής Βιέννης, ό υπέροχος τρελός πού στιχουργεί άπ' τό βράδυ ως τό πρωί, τόσο ανυπόμονος πού πολλές φορές γράφει όρθιος για νά προφθάσει τίς ιδέες του, πού χάνει τήν αίσθηση του χρόνου για βδομάδες ολόκληρες. Δέν γνωρίζω πόσο κοντά στις πληροφορίες πού είχε ό Πετσάλης από τίς πηγές πού χρησιμοποίησε βρίσκεται ή μυθιστορηματική μορφή του Ρήγα. Νομίζω όμως ότι ανταποκρίνεται άπόλυτα στις προσδοκίες του άναγνώστη και στόν μϋθο πού θά ήθελε κανείς νά τρέφει και νά συντηρεί για μιá τέτοια μορφή. Άναρωτιέται κανείς πώς κατορθώνει νά μη χάνει τήν αίσιοδοξία του; Άπό πού άντλεί τήν άστείρευτη αγωνιστικότητά του; Άλλά και πώς μπορεί νά είναι τόσο ξεχωριστός και άποδεκτός συνάμα.

Σέ όλο τό κεφάλαιο ό Φεραϊός είναι άγαπητός: κερδίζει τή συμπάθεια τής οικογένειας, άναστατώνει μέ τά κηρύγματά του τόν μικρότερο άδερφό τής Ειρήνης μέ τήν όποία όταν τελικά θά συναντηθεί λίγο πριν από τήν άναχώρησή του, θ' ανταλλάξουν άμοιβαίους όρκους άγάπης κι άφοσίωσης. Βέβαια θά ήταν άφελές νά νομίζουμε ότι μιá τέτοια προσωπικότητα δέν παλεύει μέ θεούς και δαίμονες. Οί έσωτερικές συγκρούσεις είναι συχνές. Θαυμάζει τόν Κοραή αλλά γίνεται έξαλλος όταν ό τελευταίος σέ έπιστολή του προσπαθεί νά τόν νοουτησει και του συνιστά προσοχή και έγκράτεια. Η ίδια όμως καταραμένη φωνή τής λογικής πού τήν πολεμάει του ύπαγορεύει διατήρηση άκρας μυστικότητας καθώς προσπαθεί νά προφυλάξει όλους τους πατριώτες του από πιθανούς κινδύνους. Η ίδια λογική τόν κρατά μακριά άπ' τό σπίτι του Μαυρόλυκου «για νά μήν πάθει τίποτις κακό αυτός και οι δικόι του». Ύποφέρει έξ αιτίας τής φύσης του. Έχει δικαίωμα νά αγαπά τήν Ειρήνη τή στιγμή πού είναι ολοκληρωτικά δοσμένος στην Έπανάσταση; Άλλά κι άπ' τήν άλλη πώς νά κρατήσει τό κουράγιο του αν δέν σιγοκαίει στό πίσω μέρος του μυαλου του ή άνάμνηση τής Ειρήνης; Επιθυμεί νά τήν προστατέψει από κάθε τι επικίνδυνο κι επώδυνο, τόσο πού άποφασίζει νά φύγει για τήν Ελλάδα χωρίς νά τήν άποχαιρετήσει. Χάρη στην επέμβαση του πατέρα της πού ύποψιάζεται τά αισθήματα τής κόρης του και τά έγκρίνει παρά τή μεγάλη διαφορά ήλικίας, ή κοπέλα πληροφορείται έγκαίρως τήν επικείμενη άναχώρηση και μέ πρωτοφανή για τήν εποχή τόλμη πηγαίνει στό σπίτι του. Θα μπορούσαμε νά χαρακτηρίσουμε ρομαντική τή σκηνή τής συνάντησης και των άμοιβαίων άποκαλύψεων πού όμως, έξ αιτίας τής ρομαντικής φύσης του έρωτα, είναι άπλά ρεαλιστική. Είναι έξάλλου εύρηματικό τό ότι ή Ειρήνη του χαρίζει ένα μικρό έγγχειρίδιο, δώρο ταιριαστό για

έναν πολεμιστή αλλά απροσδόκητο από μιά νέα κοπέλα. Μέ αυτό θα προσπαθήσει να αυτοκτονήσει όταν αρχίζει να χάνει τό κουράγιο του απ' τής άλλοπαλληλες ανακρίσεις στις όποιες αλύπητα τόν υποβάλλουν οι Αύστριακοί.

Ό ήρωας πού επιλέγει ό Πετσάλης για να όλοκληρώσει τό έργο του δέν είναι ένας απλός έπαναστάτης αλλά ένας ήγέτης τής Έπανάστασης και μάλιστα έρωτευμένος. Όταν ό Ύμνος καθυστερεί να τυπωθεί, αναλαμβάνει κι ό ίδιος καθήκοντα, ακούραστος άφου, όπως λέει, δέν πρόκειται για δουλειά αλλά για λειτουργία. Έπισήμως ό Φεραίος υπήρξε έμπορος. Μόνο πού τό έμπορεύμα του ήταν τά άντίτυπα τής Χάρτας, τής Προκήρυξης και του Θούριου. Ό έμπορος τών Έθνών, ό έμπορος του πνεύματος. Μέχρι τέλους ό συγγραφέας τόν παρουσιάζει άσπιλο, σχεδόν έξιδανικευμένο, σάν φτιαγμένο από τά ύλικά του Νεοελληνικού Διαφωτισμού πού τόν γέννησε. Όχι μόνον δέν ένοχοποιεί κανέναν, αλλά καταφέρνει να σώσει και τόν Περραιβό. Ό ιερέας πού τόν κοινώνησε είπε: «Η καρτερία του ήταν έξαίρετος, ή δέ εύψυχία του θαυμαστή. Δέν του έλειπε ή έλπις».

Ίσως είναι καλύτερο να πιστέψουμε ότι ή έλπίδα αυτή δέν σχετιζόταν μέ τή ζωή του· τή ζωή του ήταν άποφασισμένος να τή θυσιάσει μέ βεβαιότητα και χαρά στον Άγώνα. Η έλπίδα πού ως τό τέλος ήθελε να κρατήσει άσβεστη, άφορούσε στην τύχη του Άγώνα. Και τά κατάφερε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Θανάση Πετσάλη, *Οι Μαυρόλυκοι: Χρονικό τής Τουρκοκρατίας (1565-1799)*. (2 τόμοι), Ί. Δ. Κολλάρος «Έστία», Αθήνα 1947.

2. Πολυτίμη Παυλίδου-Μαυρόγιαννη, «Η θέση τής γυναίκας στό έπαναστατικό και νομικό έργο του Ρήγα Βελεστινλή», *Ύπερεία*, τόμ. 4, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας» (3-5 Οκτωβρ. 2003), έκδ. Έπιστημ. Έταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006, σελ. 763-771.

ΓΙΩΡΓΟΣ ΒΛΑΧΑΚΗΣ

Αναφορές στον Ρήγα και το Έργο του.

Μία Πρώτη Διερεύνηση σε Αγγλοσαξονικά Κείμενα του 19ου αιώνα

Κάθε σκοτεινή εποχή, από τις απαρχές της εμφάνισης του ανθρώπου στη Γη μέχρι της ημέρες μας, έχει εκείνους που ξεπερνώντας το μέτρο φέρνουν και πάλι το φως. Και τιμωρούνται γι' αυτό. Στην Ελλάδα την περίοδο της Τουρκοκρατίας υπήρξαν πολλοί που με το πνευματικό έργο τους στόχευσαν στη διαφώτιση του έθνους. Το έργο τους σε μεγάλη έκταση έχει σήμερα μελετηθεί είτε σε αυτοτελείς μονογραφίες που περιγράφουν και αναλύουν συνολικά το κλίμα της εποχής είτε σε ειδικές μελέτες που εξετάζουν λεπτομερώς τις διάφορες συνιστώσες αυτού του πνευματικού κινήματος που συνέβαλε ουσιαστικά στην εδραίωση της ελληνικής εθνικής ταυτότητας. Ένας από αυτούς τους πρωτοπόρους οραματιστές της εθνικής ανεξαρτησίας, όχι μόνο πολιτικής αλλά και πνευματικής, υπήρξε αναμφίβολα ο Ρήγας, που ωστόσο ξεχωρίζει από τους υπόλοιπους καθώς το έργο του δεν επικεντρώθηκε σε ένα μόνο πεδίο αλλά επεκτάθηκε σε τομείς όπως η λογοτεχνία, η πολιτική, το θέατρο και οι επιστήμες.

Με τον καιρό, αυτό το έργο καταξιώθηκε και αναγνωρίστηκε, όπως άλλωστε προκύπτει από την εκτεταμένη πλέον σχετική βιβλιογραφία. Ξεπερνώντας τα φράγματα της γλώσσας και τα σύνορα των πολιτισμών ο Ρήγας έφτασε να αποτελεί το πανανθρώπινο σύμβολο εκείνων που μάχονται για την ελευθερία. Σήμερα, που η ιστορική μνήμη των λαών μεθοδικά και σταθερά διαστρεβλώνεται καθώς ένας νέος Μεσαίωνας φαίνεται να επικρατεί, αξίζει ρίχνοντας λίγο πίσω τη ματιά μας ν' ανιχνεύσουμε την παρουσία του Ρήγα στην σκέψη άλλων λαών. Εδώ θα επικεντρώσουμε την προσοχή μας σε τεκμήρια που αναφέρονται στον αγγλοσαξονικό κόσμο τον 19^ο αιώνα. Πρό-

κειται για μια περίοδο που στην Ευρώπη ανθεί ο εθνικισμός και ο ρομαντισμός. Η ελληνική Επανάσταση για την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού αποτελεί ένα σημείο αναφοράς στη νεώτερη ευρωπαϊκή ιστορία, που σχολιάζεται ποικιλότροπα, συνήθως ευμενώς, είτε σε άρθρα που δημοσιεύονται στον περιοδικό τύπο της εποχής είτε σε σχετικές μονογραφίες.

Το πρώτο κείμενο που εντοπίζουμε έχει τίτλο «Greece and the Greeks»¹. Αναφέρεται μεταξύ άλλων στο ποιητικό έργο του Ρήγα, τμήμα του οποίου μεταφράζεται στα αγγλικά όπως π.χ. ο περιφημος στίχος «καλύτερα μιας μέρας ελεύθερη ζωή, παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή» «to live One day as a freeman, is better than thousands of years as a slave!» Ο Ρήγας αναγνωρίζεται ως βάρος της ελευθερίας για την ελληνική νεολαία και τοποθετείται στο ίδιο επίπεδο με τον Αδαμάντιο Κοραή, όπου ο Ρήγας χαρακτηρίζεται ως ο πολιτικός ηγέτης της επανάστασης και ο Κοραής αντίστοιχα ως ο πνευματικός ηγέτης. Ωστόσο αντιδιαστέλλεται ο επαναστατικός οίστρος του Ρήγα με τον σώφρονα βηματισμό του Κοραή σύμφωνα με τον οποίο οι ιδέες του Ρήγα είχαν μια εξτρεμιστική χροιά, μια αχρείαστη βιασύνη και θα οδηγούσαν το έθνος στην καταστροφή.

Η Φιλανδή συγγραφέας Fredrika Bremer (1801-1865)², που έδρασε μεταξύ άλλων στην πρωτοπορία του φεμινιστικού κινήματος στη χώρα της, επισκέφτηκε τις ΗΠΑ και την Κούβα και ασκεί κριτική στο σύστημα της δουλείας και κατ' επέκταση η μεταφράστρια, η Αγγλίδα ποιήτρια Mary Howitt (1799-1888)³ υποστηρίζουν ότι ο Ρήγας με το μαρτυρικό του θάνατο λειτουργεί ως συνδετικός κρίκος μεταξύ όλων των χριστιανικών εθνοτήτων προς τις οποίες απευθύνει τα τραγούδια του. Πρόκειται για μια αλήθεια που ενδεχομένως λανθάνει σήμερα όπου η πολιτική ορθότητα υπαγορεύει τους όρους συγγραφής της ιστορίας. Για τη Bremer και όχι μόνο όπως θα δούμε στη συνέχεια ο θάνατος του Ρήγα λειτουργεί ως καταλύτης που ενώνει δημιουργικά Αλβανούς, Βούλγαρους, Σουλιώτες σε ένα κοινό μέλλον. Γράφει χαρακτηριστικά «Όλοι αισθάνθηκαν παιδιά της Ελλάδας και η αμυδρή σπίθα που είχε ήδη ανάψει ο Ρήγας φούντωσε σε μια τεράστια φωτιά».

Η φήμη του Ρήγα οδηγεί λίγα χρόνια μετά την επανάσταση, το 1825 τον Sumner Lincoln Fairfield (1803-1844)⁴ να αφιερώσει ένα από τα ποιήματα της συλλογής του

1. Fredrika Bremer, *Greece and the Greeks: The narrative of a winter residence and summer travel in Greece and its islands*. Translated by Mary Howitt, two volumes, London, 1863.

2. Για τη Fredrika Bremer βλ. Stendahl, Brita K. (1994), *The Education of a Self-Made Woman, Fredrika Bremer, 1801-1865*, Edwin Mellen Press.

3. *Mary Howitt: an Autobiography*, edited by her daughter, Margaret Howitt (1889).

4. "Fairfield, Sumner Lincoln" *American Authors 1600-1900*, The H. W. Wilson Company, 1938.

«Mina» στο Ρήγα⁵. Η λογοτεχνική αποτίμηση του έργου δεν μας αφορά, αν και όπως φαίνεται ο Fairfield έχει τη δική του θέση στην ιστορία της αμερικανικής λογοτεχνίας. Ο Fairfield επεξηγεί πριν αρχίσει το ποίημά του σε δύο γραμμές ότι ο Ρήγας υπήρξε ο πρώτος από τους άξιους Έλληνες στους νεώτερους χρόνους, εκείνος που συγκέντρωσε τους κεραυνούς της εκδίκησης που από τότε ξέσπασαν στην Ελλάδα εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας. Η δυνατή εικόνα των πρώτων στίχων δεν μπορεί παρά να μας συγκλονίσει:

*Από τα δάση της Θεσσαλίας μιας κραυγή ξεχύνεται
Μια κραυγή οργής πάνω από τη γη που γόγγυζε
Και οι αρχαίοι λόφοι, καθώς αυτή ταξίδευε, θρηνούσαν για το έθνος
Και τα νησιά του Αιγαίου απαντούσαν για την ποθούμενη νίκη
Ο Όλυμπος ταπεινά έσκυψε για να αφουγκραστεί
Τη φωνή της πατριωτικής δύναμης
Και οι θεοί της Ελλάδας φάνηκαν
Αυτή τη σκοτεινή και ζοφερή ώρα.*

Το ίδιο συγκλονιστικός και ο επίλογος

*Στων Ελλήνων την εμπροσθοφυλακή
Ανάμεσα στον όλεθρο, τον θάνατο και τη φωτιά
Ένας άνθρωπος, ίδιος θεός,
Αφήνει την πολεμική του κραυγή να ξεχυθεί.
Το όνομα του Ρήγα.*

Το όνομα του Ρήγα, όμως, όπως αποδεικνύεται, σύνορα δεν γνωρίζει. Στο έργο του *The History of Restoration of Monarchy in France* που δημοσιεύεται το 1853⁶ ο Γάλλος ποιητής και πολιτικός, γνωστός υποστηρικτής της ειρήνης και της δημοκρατίας Alphonse de Lamartine (1790-1869) αναφερόμενος στον Ρήγα, τον πρώτο από τους Έλληνες που προώθησε την ιδέα μιας πανελλήνιας επανάστασης, και τον πρώτο μάρτυρα αυτής της ιδέας κατά την άποψή του, σημειώνει εμφαντικά ότι στις ιδέες του Ρήγα βασίστηκε μισόν αιώνα αργότερα ο Thomas Davis (1814-1845)⁷, πρωτεργάτης

5. Fairfield, Sumner Lincoln, *Mina: a dramatic sketch, with other poems*, 1825, p. 116-119.

6. Alphonse de Lamartine. *The History of Restoration of Monarchy in France*, London 1851-1853.

7. Helen Mulvey, *Thomas Davis and Ireland*, The Catholic University of America Press, 2003.

της επανάστασης για μια ανεξάρτητη από τον αγγλικό ζυγό Ιρλανδία. Ο ίδιος ο Davis μάλιστα φαίνεται να έχει δεχθεί σαφείς επιρροές από το ποιητικό έργο του Ρήγα στη συγγραφή του δικού του επαναστατικού ποιήματος *A Nation once Again*, που ξεσήκωσε τη νεολαία της Ιρλανδίας ενάντια στην Αγγλική διοίκηση⁸. Οι επιρροές αυτές είναι ίσως προφανείς στον αναγνώστη του ποιήματος που παρατίθεται στη συνέχεια:

When Boyhood's fire was in my blood,
 I read of ancient freemen
 When Greece and Rome who Bravelly stood,
 Three hundred men and three men
 And then I prayed I might yet see
 Our fetters rent in twain
 And Ireland long a province be
 A Nation Once Again

A Nation Once Again, A Nation Once Again
 And Ireland long a province be a nation once again

And from that time through wildest woe
 That hope has shone a far light
 Nor could love's brightest glow
 Outshine that solemn starlight
 It seemed to watch above my head in forum, field and fane
 It's angels voice sang `round my bed
 A Nation Once Again

A Nation Once Again, A Nation Once Again
 And Ireland long a province be a nation once again

It whispered too that freedom's ark
 And service high and holy
 Would be profane by feeling dark
 For passions vane or lowly
 But freedom comes from God's right hand
 And needs a Godly train
 And righteous men must make our land
 A Nation Once Again

8. Το ποίημα δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *The Nation* στις 13 Ιουνίου 1844.

A Nation Once Again, A Nation Once Again
And Ireland long a province be a nation once again

So as I grew from boy to man
I bent me to that bidding
My spirit of each selfish plan
And cruel passion ridding
For thus, I hoped one day to aid
Oh can such hope be vain?
When my dear country shall be made
A Nation Once Again

A Nation Once Again, A Nation Once Again
And Ireland long a province be a nation once again

Τον Ιανουάριο του 1860 η έγκυρη *The Mercersburg Review* φιλοξενεί ένα πολυσέλιδο άρθρο που αναφέρεται στην ιστορία της νεώτερης ελληνικής γλώσσας και της λαϊκής ποίησης⁹. Μεταξύ άλλων διαβάζουμε:

Constantinos Rhigas, a native of Thessaly, was the founder of a patriotic society, the Heataria, which twenty-five years later, in 1821, succeeded in uniting all the Greeks for the glorious delivery of Hellas. He was the enthusiastic poet of liberty, who in a pure and noble strain, composed those beautiful war-songs which thrilled the hearts of the Greeks from the banks of the Danube to the promontories of Morea and led them on to battle and victory. Hunted down by the Turks and betrayed by treacherous Austria, the noble-minded Rhigas was delivered into the hands of the Pasha of Belgrad, who, with cannibalian cruelty, in 1799, slaughtered the first martyr of regenerated Greece. But the happy reform which he had begun in the poetry of his native tongue survived, and was extended to its prose by the Adamantios Korais from Chios, who is regarded as the father of the new Hellenic language.

Στο άρθρο αυτό όπως εύκολα διαπιστώνουμε διαβάζοντας το παραπάνω απόσπασμα ο Ρήγας μνημονεύεται ως ο ιδρυτής μιας μυστικής Εταιρείας που στόχο είχε την ανεξαρτησία των Ελλήνων. Παράλληλα γίνεται μια σύντομη αναφορά της δράσης

9. *The Mercersburg review*, Franklin and Marshall College. Alumni Association, Reformed Church in the United States. Publication Board -1860, vol. 2, p. 8. Το άρθρο έχει τον τίτλο «Sketches of a traveler from Greece, Constantinople, Asia Minor, Syria and Palestine» και ο συγγραφέας του είναι ο καθηγητής A. L. Koepen.

του με έμφαση στο μαρτυρικό του τέλος. Ωστόσο ενδιαφέρον παρουσιάζει η θέση ότι ο Ρήγας αποτελεί πρόδρομο του Κοραή στο γλωσσικό ζήτημα, καθώς γράφει στη ζωντανή γλώσσα του καιρού του, στάση βέβαια που εμείς γνωρίζουμε ότι ο Ρήγας είχε συνειδητά επιλέξει.

Στο ίδιο εξαιρετικά ενδιαφέρον από ποικίλες πλευρές κείμενο αποθησαυρίζουμε μια ακόμα πολύτιμη πληροφορία. καθώς ο συγγραφέας του άρθρου μας πληροφορεί ότι επιβιβάζεται σε ένα μπρίκι με κατεύθυνση προς τη Μάλτα. Στις ειδυλλιακές στιγμές ενός γαλήνιου ταξιδιού, ο νεαρός Υδριώτης, Δημήτριος Ζαχάρης, παίρνει την κιθάρα του και με ωραία φωνή αρχίζει να τραγουδά το πολεμικό τραγούδι του Ρήγα, ένα τραγούδι που αποδίδεται και στα αγγλικά.

*Σπάρτα, Σπάρτα, τι κοιμάσθε;
Ύπνον λήθαργον βαρύν.
Εύπνησον! Κράξον Αθήνας
Σύμμαχον παντοτεινήν.*

*Τα όπλα ας λάβωμεν
Παίδες Ελλήνων άγωμεν
Ποταμηδόν, ποταμηδόν
Των εχθρών το αίμα
Ας τρέξη υπό ποδών.*

Μια ακόμα μνεία, αναφέρει και πάλι την γενικότερη επίδραση του Ρήγα στον Κοραή, έστω και επιγραμματικά, εγείροντας ενδεχομένως ένα ενδιαφέρον ζήτημα για μια πιο ενδελεχή ιστοριογραφική διερεύνηση. Πρόκειται για τη σχετική αναφορά στο γνωστό έργο του αμερικανού πολιτικού, προέδρου μεταξύ άλλων του Harvard και κυβερνήτη της Μασαχουσέτης Edward Everett (1794-1865) *The Mount Vernon papers*, 1860¹⁰.

Να σημειώσουμε τέλος την πλούσια συλλογή βιογραφικών λημμάτων για τον Ρήγα, σε ποικίλα βιογραφικά λεξικά και εγκυκλοπαίδειες του 19^{ου} αιώνα, λήμματα που όπως φαίνεται βασίζονται σε μια κοινή αρχική πηγή. Δύο χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν οι σχετικές αναφορές στο *General Biographical Dictionary* του John Gorton που τυπώθηκε στο Λονδίνο το 1838 και η *Encyclopaedia Americana* που κυκλοφόρησε στη Βοστώνη το 1851¹¹.

10. Edward Everett, *The Mount Vernon papers*, 1860, p. 264-265.

11. John Gorton, *A general Biographical Dictionary*, London 1838. *Encyclopaedia Americana*, 1844, vol. 11, p. 15.

Ποιήματα του Ρήγα, για την ακρίβεια δύο με τον τίτλο Θούριος εντοπίζονται και στην αξιολογη ανθολογία *Lyra Graeca*, που περιλαμβάνει ελληνικά στιχουργήματα από την ύστερη αρχαιότητα έως και τον νεώτερο ελληνισμό¹². Η εικόνα του Ρήγα σκιαγραφείται επίσης με εξαιρετικά θετικό τρόπο που στοχεύει στην ανάδειξη της επαναστατικής συμβολής του στα εξής βιβλία:

Walter Savage Landor, *Imaginary Conversations of Literary Men and Statesmen*, London 1826.

Thomas Keightley, *History of the War of Independence in Greece*, Edinburgh, 1830.

Henry A.V. Post, *Greece and Constantinople in the year 1827-28*, New York, 1880.

Lord Byron, *The Life, writings, opinions and times of Lord Byron*, London.

Αν και η έρευνά μας σε αρχεία και βιβλιοθήκες συνεχίζεται φέρνοντας στο φως ολοένα και περισσότερα τεκμήρια που διασαφηνίζουν την εικόνα του Ρήγα στον αγγλοσαξονικό κόσμο θεωρούμε ότι και από τα δεδομένα που ήδη παραθέσαμε αποδεικνύεται ότι το είδωλο του Ρήγα δεν υπήρξε θολό και ασαφές. Ο Ρήγας δεν ανήκει πλέον αποκλειστικά στην Ελλάδα. Έχει ξεφύγει από τα όρια του εθνικού όπως αυτό κι αν ορίζεται. Ανήκει στον κόσμο. Αποτελεί πανανθρώπινο σύμβολο ελευθερίας, αρετής και τόλμης. Είναι πυξίδα και πηγή έμπνευσης για όλης της γης τους σκλαβωμένους. Όπως ο Νίκος Εγγονόπουλος έγραψε για τους σπουδαίους, ο Ρήγας ταξιδεύει προς τα άστρα.

12. James Donaldson (ed.), *Lyra Graeca, specimens of the Greek lyric poets, from Callinus to Soutsos*, Edinburgh, 1854, p. 158-163.

ΒΑΣΙΛΕΙΑ ΓΙΑΣΙΡΑΝΗ-ΚΥΡΙΤΣΗ

Προσπάθειες ανέγερσης ανδριάντα του Ρήγα στη γενέτειρά του, το Βελεστίνο

Τα Ηρώα είναι ιερά ηρώων ή αφηρωισμένων νεκρών ιδρυμένα πάνω στον τάφο τους. Η πρακτική της ανέγερσής τους από την αρχαιότητα αποτελεί το υπόβαθρο για τη μεταγενέστερη συνήθεια να ιδρύεται στήλη ή γλυπτό σε καίρια σημεία των πόλεων, για να θυμίζουν τους πεσόντες στους πολέμους και να είναι «αθάνατα σήματα» μνήμης ηρώων. Τα Ηρώα είναι το συλλογικό αντίδωρο των κατοίκων στους χαμένους ήρωες και ανεγείρονται με δημόσια δαπάνη.

Ο Νεοκλασικισμός στην Ελλάδα συμπίπτει με την άφιξη του Βαναρού πρίγκιπα Όθωνα το 1833 και την παράλληλη εγκατάλειψη της αρχιτεκτονικής παράδοσης των χρόνων της Τουρκοκρατίας. Είναι η εποχή με το τέλος των απελευθερωτικών αγώνων, που πρέπει να γίνει καταλογισμός τιμών στους ήρωες που έδωσαν τη ζωή τους. Τα Ηρώα εμφανίζονται αμέσως μετά την αποτίναξη του Τουρκικού ζυγού αρχικά στις πόλεις και σε χώρους ιστορικούς, για να διαιωνιστεί η μνήμη των αγωνιστών. Τοποθετούνται σε καίρια σημεία των πόλεων και σε πλακόστρωτες πλατείες των χωριών στα Δ. ΒΔ ή Ν. ΝΔ παλιών Βυζαντινών εκκλησιών¹.

Η ιστορική πατρίδα του Ρήγα ξεκινά πολύ νωρίς τις προσπάθειες να τιμήσει τον Ρήγα με τη δημιουργία μνημείου. Το 1889 προσφέρουν «υπέρ ανεγέρσεως ανδριάντος

1. Βασιλεία Γιασιράνη-Κυρίτση, «Τα Νεοκλασικά Ηρώα Βόλου και Πηλίου ως χωρόσημα του αστικού ιστού». Ανάτυπο από τα πρακτικά επιστημονικής συνάντησης «Ο Νεοκλασικισμός στη Θεσσαλία», Λάρισα 2005.

του Ρήγα εν τη πατρίδι αυτού οι δήμοι Τρικάϊων δραχμές 1500, Καρδίτσης 1000, Πιαλίων και Τιτανίου ανά 400, Γομφαίων και Αιγινίου ανά 300»².

Ένα χρόνο αργότερα, το 1890 «γίνεται έκκληση στον Εισαγγελέα Εφετών Λαρίσης Μιχάλη Κυργούσιο να αναλάβει υπό την προστασία του την επιτροπεία, η οποία είχε συσταθεί με βασιλικό διάταγμα για τη συλλογή εράνων προς ανέγερση μνημείου του Ρήγα, επειδή πριν έλθει στη Θεσσαλία είχε κατορθώσει την ανέγερση μνημείου στο χάνι της Γραβιάς»³.

Ο ιστορικός συγγραφέας Σπυρίδων Λάμπρος γράφει το 1892, «Ας ενθυμηθή η Ελλάς να εγείρη εν τη ελευθερωθείση πατρίδι του Θεσσαλού ελευθερωτού μνημείον αντάξιον της μεγάλης του καρδίας. Ας στηθή ο ανδριάς του σεμνός και μεγαλείος επί βάσεως πανελληνίου... Ας στείλη δηλαδή πάσα της Ελλάδος πόλις ένα των χωμάτων της λίθον ως ενθύμιον ευγνωμοσύνης της προς τον πρωτομάρτυρα της εθνικής ελευθερίας.»⁴. Αρωγός στην πρόταση αυτή έρχεται η εκδήλωση από ερασιτέχνες μαθητές Γυμνασίου και άλλους στο θέατρο «Ορφεύς» και οι εισπράξεις διατίθενται υπέρ του ανδριάντος⁵. Το 1894 ο Περικλής Αποστολίδης δημοσιεύει ανοικτή επιστολή προς τον Ιωάννη Καρτάλη «εις Κάφρι Γουνεμία» και του επισημαίνει την ανάγκη συνδρομής για ανέγερση ανδριάντα του Ρήγα στο Βελεστίνο⁶.

Μέσα σε ένα μήνα ο Ι. Καρτάλης του απαντά δημοσιεύοντας την επιστολή του στην ίδια εφημερίδα και συνηγορεί στη διενέργεια εράνων για τον ανδριάντα⁷. Οι εκκλήσεις τοπικών εφημερίδων συνεχίζονται αλλά «ουδείς συγκινείται»⁸. Τελικά στις 25 Φεβρουαρίου του 1895 «το δημοτικόν συμβούλιον Φερών εν συνεδριάσει, κατόπιν ενθουσιώδους εισηγήσεως του δημάρχου Γιαννοπούλου, εψήφισε δρχ. 2000 υπέρ ανεγέρσεως ανδριάντος του Ρήγα, επιφυλαχθέν να χορηγήσει βραδύτερον και νέαν πίστωσιν προς τον ίδιον σκοπόν. Ο δήμαρχος απηύθυνεν επίκλησιν και εις τα κοινοτικά συμβούλια Βελεστίου και Σέσκλου».

Τον ίδιο μήνα του 1895 ο Φιλολογικός Σύλλογος «Παρνασσός» κατεθέτει στην Τράπεζα Καρυδιά και Σία το ποσό των 5551.70 δραχμών, από τις εισφορές των:

2. Εφ. «Βώλος», 23 Σεπτεμβρίου 1889. Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινώτικα. Χρονικά του Δήμου Φερών*, Β' έκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίου-Ρήγα, Αθήνα 2001, σελ. 92.

3. Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινώτικα...*, ό.π., σελ. 92.

4. Σπ. Λάμπρος, *Αποκαλύψεις περί του μαρτυρίου του Ρήγα*, Αθήνα 1892, σελ. 96.

5. Εφ. «Φωνή Λαού», 23 Ιουλίου 1893.

6. Εφ. «Φωνή Λαού», 13 Αυγούστου 1894. Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινώτικα...*, σελ. 92.

7. Εφ. «Φωνή Λαού», 11 Σεπτεμβρίου 1894, Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινώτικα. Χρονικά του Δήμου Φερών*, Β' έκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίου-Ρήγα, Αθήνα 2001, σελ. 95.

8. Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινώτικα...*, ό.π., σελ. 95.

«Π. Δ. Καλλικούνην τηλεγραφητήν ἐξ Αθηνών, δρ. 5, 1 Φεβρουαρίου 1895, Γ. Κ. Ζερβόν ἐξ Ἰνδιών, δρ, 22, 11 Φεβρουαρίου»⁹. Τον ἐπόμενο μήνα ο υποπρόξενος τῆς Ἑλλάδος στο Ραγκούν των Ἰνδιών στέλνει πενήντα δραχμὲς για τον ἀνδριάντα¹⁰. Τους ἐπόμενους μήνες ο Σύλλογος «Παρνασσός» συνεχίζει τις καταθέσεις για τον ἀνδριάντα με χρήματα σταλέντα ἀπὸ «τὴν Ἀτλαντίδα χρυσά φράγκα 172.53 διὰ τῆς Τραπεζῆς Αθηνών, (314.75 δρ.) 24 Ἀπριλίου, Διὰ ἐπιταγῆς τῆς Τραπεζῆς Ἡπειροθεσσαλίας τα παρ' αὐτὴ 4910 δρ, 20 Μαΐου, Ἀπὸ Σύλλογον Ἐμποροῦπαλλήλων Σύρου 70 δρ, 2 Ἰουνίου. Ἀπὸ Ελίξαν Ἐδμονδς λίρες στερλίνες 5.5 (229.95 δρ.) 6 Ἀυγούστου 1896». Το ποσό αὐτὸ με τον τόκο και το ἐπιτόκιο των 881.30 δρ. ἀνέρχεται το Φεβρουάριο του 1899 στις 6433 δρ.¹¹ Και ἐνὸς το θέμα τῆς ἀνεγέρσεως του ἀνδριάντα του Ρήγα συνεχίζει να συζητεῖται και το 1898¹² με ἐνεργητικότητα και διάθεση για δράση ἀπὸ τις ἀρχές του Βελεστίνου, του Βόλου και του Ὑπουργείου Ἐσωτερικῶν, ἡ πραγματώση καθυστερεῖ και ο τόπος ἀποδεικνύεται ἀκόμη μια φορὰ ἀδιάφορος και ἀκατάλληλος να δεχθεῖ τὴν ἰδέα τῆς ἀνεγέρσεως του ἀνδριάντα του Ρήγα και του κενοταφίου στους πεσόντες κατὰ τον πόλεμο του 1897.

Κανεῖς ἀπὸ το Δημοτικὸ και Κοινοτικὸ Συμβούλιο, οὔτε ο ἴδιος ο Δήμαρχος Φερῶν δεν γνωρίζει γιατί σιωπήθηκε το θέμα. Γίνεται τόσος λόγος ἐδὼ και τρία χρόνια για το ζήτημα αὐτὸ και ἰδιαιτέρα για τὴν ἀνέγερση του κενοταφίου! Γράφονται τόσα πολλὰ ὥστε ἡ ἰδέα ξεθυμαίνει ἀπὸ μὴν τῆς, χωρὶς να ἐπιτευχθεῖ το ποθούμενο ἀποτελεσμα, παρὰ το γεγονός ὅτι ἀναλαμβάνει τὴν πρωτοβουλία ο τοπικὸς τύπος. Πιο συγκεκριμένα πρώτη ἡ ἐφημερίδα «Θεσσαλία», ἔπειτα ἡ «Φωνὴ Λαοῦ» και τελευταία ἡ Φιλόπτωχος Ἀδελφότης. Παράλληλα διενεργούνται εἰσφορές για τὴν ἀνέγερση και ἄλλων ἀνδριάντων, πράγμα που ἐμποδίζει το ἔργο τῆς «αρτισυστάτου» Ἐπιτροπῆς. Και ὅλοι διερωτῶνται γιατί ἄραγε ο Ὑπουργός δεν καλεῖ τα μέλη τῆς Ἐπιτροπῆς για να θέσει τις βάσεις των ἐνεργειῶν τῆς¹³!

Στο τέλος Μαΐου του 1901 ο Δήμαρχος Γιαννακόπουλος πληροφορεῖται με ἔγγραφο ἀπὸ το Ὑπουργεῖο Ἐσωτερικῶν τὴ σύσταση μεγάλης Ἐπιτροπῆς ἡ οποία «θα ἐπιμεληθῇ

9. *Επετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»*, τόμ. 3, 1899, σελ. 336. Ἀρχεῖο Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλου.

10. Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα. Χρονικὰ του Δήμου Φερῶν*, Β' ἐκδοσι ἀπὸ τὴν Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001, σελ. 95, ἐφ. «Νέα Θεσσαλία», 25 Φεβρουαρίου 1895.

11. *Επετηρὶς Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσός»*, τόμ. 3, (1899), σελ. 336. Ἀρχεῖο Δημ. Ἀπ. Καραμπερόπουλου. Ἡ ἀναφερομένη «Ελίξα Ἐδμονδς» εἶναι ἡ Ἀγγλίδα συγγραφέα E.M. Edmonds, ἡ οποία το 1890 εἶχε ἐκδώσει το βιβλίο για τον Ρήγα με τίτλο *Rhigas Pheraios, the protopartyr of Greek Independence. A biographical sketch*, London, 1890.

12. Ἀρχεῖο Ἱεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος, Πρωτόκολλο ἀλληλογραφίας 1898.

13. Ἐφ. «Ἡ Θεσσαλία», 20 Ἰουνίου 1901.

την συλλογήν εράνων προς ανέγερσιν ανδριάντος εις τον Ρήγα και κενοταφίου εις τους πεσόντας κατά τον τελευταίον πόλεμον»¹⁴. Την επιτροπή αποτελούν ο Σεβασμιότατος Μητροπολίτης Δημητριάδος Γρηγόριος, οι Νομάρχες Μαγνησίας, Λαρίσης, Τρικάλων και Καρδίσης, ο Διευθυντής του υποκαταστήματος της Εθνικής Τράπεζας στο Βόλο Μεγαλίδης, ο Πρόεδρος του Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός» Αργυρόπουλος, οι Αλέξανδρος Τοπάλης, Κωνσταντίνος Καρτάλης, Αριστείδης Καρτάλης, ο Πρόεδρος του Εμπορικού Συλλόγου Ζάχος, οι Δημήτριος Τσοποτός, Κωνσταντίνος Γκλαβάνης, Γεώργιος Φιλάρετος, ο Βουλευτής Αλέξανδρος Κασσαβέτης, ο Δήμαρχος Αθηναίων, οι «εν Αλεξανδρεία» Θεμιστοκλής Καρτάλης και αδελφοί Αχιλλόπουλοι, ο Δήμαρχος Παγασών και ο Δήμαρχος Φερών¹⁵. Σε όλους αυτούς ο Νομάρχης Μαγνησίας αποστέλλει εγκύκλιο με την οποία γνωστοποιεί ότι στο «συλληγησόμενον» ποσό θα προστεθούν 6908,15 δραχμές, που προέρχονται από εράνους του 1895 από άλλη Επιτροπή για την ανέγερση ανδριάντα του Ρήγα. Τα χρήματα αυτά είναι κατατεθειμένα στην Τράπεζα της Αθήνας¹⁶.

Η προσπάθεια συγκέντρωσης χρημάτων συνεχίζεται. Λίγα χρόνια αργότερα, στις 25 Νοεμβρίου του 1903, σύμφωνα με το άρθρο 4 του Β. Διατάγματος της 16 Οκτωβρίου 1903, ο Σύλλογος «Παρνασσός» καταθέτει στην Εθνική Τράπεζα (Ηλιοπούλου και Σία) στον ταμιά Α. Μεταξά, το ποσό των 7.760, 85 δραχμών, «εις πίστωση Επιτροπής» για την ανέγερση ανδριάντος στον Εθνομάρτυρα Ρήγα Βελεστινλή¹⁷.

Αναθηματική στήλη του Ρήγα, 1907

Αρχές Νοεμβρίου του 1907 και ο επανεκλεγόμενος Δήμαρχος Ντόντος πλαισιωμένος από το Δημοτικό και το Κοινοτικό Συμβούλιο απευθύνει προς τη Νομαρχία μακροσκελή αναφορά γεμάτη εθνικά αισθήματα και πατριωτισμό. Η ιδέα για ανέγερση του ανδριάντα, γράφει, φαίνεται πως θα καθυστερήσει να πραγματοποιηθεί και ίσως τελικά ναυαγήσει. Για αυτό κάνει μια πρόταση. Στο οικόπεδο που αγοράστηκε από το Δήμο, εκεί που βρίσκεται το σπίτι του Ρήγα και τώρα είναι μόνο ερείπια, να αναγερθεί η αναθηματική στήλη για την οποία το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Φερών έχει γράψει σχετική πίστωση στον προϋπολογισμό του. Όμως το έργο αυτό είναι πολυδάπανο και ο Δήμαρχος έχει ανάγκη βοήθειας και από τον Νομάρχη. Εκείνος πρέπει να πράξει «τα δέοντα όπως προσέλθωσι οι Δήμοι της επαρχίας πρώτοι αρωγοί

14. Εφ. «Η Θεσσαλία», 26 Μαΐου 1901.

15. Εφ. «Η Θεσσαλία», 20 Μαΐου 1901.

16. Εφ. «Η Θεσσαλία», 26 Μαΐου 1901.

17. *Επετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου «Παρνασσός»*, 1906, σελ. 181. Αρχείο Δημ. Απ. Καραμπερόπουλου.

του έργου, αναγράφοντας κατόπιν παραγγελίας του Νομάρχου σχετική πίστωση εις τους προϋπολογισμούς των»¹⁸.

Περνούν αρκετοί μήνες χωρίς καμιά εξέλιξη σχετική με την αναθηματική στήλη του Ρήγα. Αγωνιώντας για την τύχη της την 1 Μαΐου Δήμαρχος και Κοινοτάχης του Βελεστίνου ζητούν από τη Νομαρχία να τους χορηγηθεί πίστωση 600 δραχμών για την ανέγερση της αναθηματικής στήλης του Ρήγα¹⁹. Σε όλες αυτές τις ενέργειες η τοπική εκκλησία συμμετέχει ενεργά. Η Μητρόπολη Βόλου στις 10 Ιανουαρίου 1908 καλεί τα μέλη της Επιτροπής για την αναστήλωση του ανδριάντα του Ρήγα, το Δήμαρχο Φερών, τον Ι. Χρυσοβελώνη, τον Αλέξ. Τοπάλη, Κ. Γκλαβάνη, το Δήμαρχο Παγασών, τον Διευθυντή Εθνικής Τράπεζας Μεγαλίδη και τον Κων/νο Γ. Καρτάλη να προσέλθουν στις 28 του μηνός και ώρα 3 μ. μ στην Επισκοπή να συσχεφθούν με τον Επίσκοπο και τον Πρόεδρο της Επιτροπής για την υπόθεση αυτή²⁰.

Τη χρονιά του 1908 συλλαμβάνεται η ιδέα να γιορτάζεται ταυτόχρονα η μνήμη του Ρήγα με τη μνήμη των «αγωνισθέντων ανάμεσα εις τας γηραιάς δρυς του αιωνοβίου δάσους του Βελεστίνου διά να αποπλύνωσιν ατιμωτικόν στίγμα όπερ ενεκόλαψεν η εμιαρμένη ή η αβελτηρία». «Ωστόσο το όνομα του Ρήγα εδόξασεν, το έργον εξυμνήθη ου μόνον υπό των Ελλήνων αλλά και υπό των ξένων και ενώ οι πλείστοι Έλληνες γεραίρωσι και δοξάζωσι την μνήμην αυτού ημείς οι Θεσσαλοί δεν απεδώσαμεν την δέουσαν τιμήν εις τον άνδρα.... δυστυχώς αφού δεν ηδυνήθημεν ακόμη να εγείρωμεν εις αυτόν έναν ανδριάντα...!» σχολιάζει τοπική εφημερίδα του Βόλου στις 12 Μαΐου, μέρα μνήμης των Πεσότων του 1897 και του Ρήγα.

Στον εορτασμό το εξωτερικό του ναού του Αγίου Κωνσταντίνου και Ελένης είναι κατάλληλα διακοσμημένο «διά κρεπίου». Στη μέση της αυλής του ναού έχει αναγερθεί κενοτάφιο το οποίο είναι σκεπασμένο με μαύρο ύφασμα και επιγραφές. Μπροστά από το κενοτάφιο προσέρχονται οι καλεσμένοι και καταθέτουν στεφάνι. Λίγες μα ζωντανές είναι οι λέξεις του Δημάρχου Φερών Στ. Ντόντου και του Προέδρου της Κοινότητας Σταύρου Καραμπερόπουλου. Μετά από αυτόν ο μικρός μαθητής Νικόλαος Χανιώτης με έναν τόνο φωνής που σκορπίζει συγκίνηση και προκαλεί δάκρυα στα μάτια των παριστάμενων καταθέτει στεφάνι εκ μέρους του Δημοτικού Σχολείου Βελεστίνου. Ακολουθεί ο Νικόλαος Γκιουλέκας, ο οποίος μετά από σύντομη προσφώνηση, καταθέτει στεφάνι εκ μέρους της Μακεδονικής Ένωσης της Λάρισας. Έπειτα πλησιάζει ο Παναγιώτης Πανόπουλος εκ μέρους του Συλλόγου των Εμποροϋπαλλήλων. Ακόμη

18. Εφ. «Η Θεσσαλία», 10 Νοεμβρίου 1907.

19. Εφ. «Η Θεσσαλία», 1 Μαΐου 1908.

20. *Αρχείο Ι. Μ. Δημητριάδος*, Βιβλίο Πρωτ. 425, 26 Ιανουαρίου 1908.

καταθέτονται δύο στεφάνια. Το ένα από το Δήμο Παγασών και το άλλο από τη Διεύθυνση των Σιδηροδρόμων Θεσσαλίας²¹.

Μετά τη στέψη της αναθηματικής στήλης η πομπή συνοδευόμενη από τα φιλότιμα παιδιά της μπάντας διευθύνεται στο οικοπέδο, που είναι το σπίτι του Θεσσαλού Τυρταίου, του Ρήγα. Τίποτε όμως δε δείχνει ότι εκεί έζησε ο Ρήγας. Μόνο μια αναθηματική στήλη στο μέσον του οικοπέδου μισοτελειωμένη και αυτή με το βάθρο της ολοκληρωμένο. Το πλήθος ασκεπείς και γεμάτοι συγκίνηση που πατούν στο μέρος, όπου άκουσε τα πρώτα κελαϊδήσιμα των πουλιών ο ποιητής, ολοκληρώνουν τον κύκλο του μνημόσυνου με την προσφώνηση του Σχολάρχη του Άνω Βόλου Κ. Πιτσιλή²².

Ανέγερση ανδριάντα του Ρήγα, 1909

Μετά από τέλεια αδράνεια τόσο της Αθήνας όσο και της Επιτροπής του Βόλου, η οποία συστάθηκε για τη συλλογή εράνων να αναγείρει τον ανδριάντα στον πρωτομάρτυρα της ελευθερίας Ρήγα, ο λαός του Βελεστίνου συγκεντρώνεται από μόνος του, αρχές Απριλίου, σε πάνδημο συλλαλητήριο πιστεύοντας ότι έτσι θα συμβάλλει στην επίτευξη της ανέγερσης του ανδριάντα. Το ασυγκράτητο πλήθος αποδέχεται «διά βοής» να συνταχθεί ψήφισμα προς τη Βουλή, προς τον Λεβίδη, Υπουργό των Εσωτερικών και τον Πρόεδρο του «Κοινού των Θεσσαλών». Με το ψήφισμα αυτό παρακαλεί να μεσολαβήσουν ώστε «οι από επταετίας συσταθείσες επιτροπές προβούν σε εράνους εν ανάγκη να αντικατασταθούν οι αδρανούσες επιτροπές». Αναθέτει δε την «ευόδωσιν του σκοπού του» στο «Κοινό των Θεσσαλών» και εκλέγει Επιτροπή αποτελούμενη από τους Στ. Ντόντο Δήμαρχο, Δ. Κουντούρη, Αλ. Καραμπερόπουλο, Σιών Γκανή και Αντ. Ζάρρα να διαβιβάσουν το ψήφισμα όπου πρέπει²³. Η φήμη για την ανέγερση ανδριάντα του Ρήγα διαδίδεται σε ολόκληρη την Ελλάδα, ιδιαίτερα στον πνευματικό κόσμο.

Ο Σχολάρχης της Χαλκίδας Ευάγγελος Παπαναστασίου γνωστοποιεί στο Δήμαρχο του Βόλου Γκλαβάνη ότι «μεταφράσας εκδίδει το σύγγραμμα του Πλουτάρχου «Περί παιδων αγωγής». Το σύγγραμμα αυτό θα κυκλοφορήσει σε χιλιάδες αντίτυπα και θα τιμάται 1 δραχμή. Ο συγγραφέας δηλώνει επίσης ότι τα 60/100 των εισπράξεων θα τα δωρίσει στην Επιτροπή του Βελεστίνου, η οποία μεριμνά για την ανέγερση του ανδριάντα του Ρήγα²⁴. Νέα τροπή όμως παίρνει η υπόθεση της ανέγερσης με το έγγραφο που στέλνει στη Νομαρχία το Υπουργείο Εσωτερικών στις 22 Ιουνίου. Οι δύο

21. Εφ. «Η Θεσσαλία», 12 Μαΐου 1908.

22. Εφ. «Η Θεσσαλία», 12 Μαΐου 1908.

23. Εφ. «Η Θεσσαλία», 6 Απριλίου 1909.

24. Εφ. «Η Θεσσαλία», 20 Ιουνίου 1909.

Επιτροπές συγχωνεύονται και γίνονται μία η οποία λειτουργεί ως εξής. Πρόεδρος της Επιτροπής είναι ο εκάστοτε Πρύτανης του Πανεπιστημίου, Γραμματέας ο Γραμματέας του «Κοινού Θεσσαλών», μέλη οι Θεσσαλοί Βουλευτές Αντ. Καρτάλης, ο Πρόεδρος του «Κοινού Θεσσαλών» Κ. Τοπάλης, ο Α. Κασσαβέτης, ο Α. Σλήμαν, ο Γ. Ζωγράφος, ο Ι. Καυταντζόγλου, ο Χ. Χατζηπέτρος, ο υποδιοικητής Εθνικής Τράπεζας Ι. Βαλαωρίτης και οι εκάστοτε Δήμαρχοι Αθηναίων, Παγασών και Φερών. Στην Επιτροπή δίνεται το δικαίωμα του «διορίζει υποεπιτροπές εν τω εσωτερικώ και εξωτερικώ να παραλάβωσι τους υπό των τώσ επιτροπών συλλεχθέντας εράνους, οίτινες είναι κατατεθειμένοι εν τη Εθνική Τραπέζη». Ο Νομάρχης διατάζεται από το Υπουργείο να «συστήση εις τους Δημάρχους να φροντίσωσι μετά ζήλου και να συνδράμωσι εις τον σκοπόν τούτον»²⁵.

Ιστορία του ανδριάντα του Ρήγα, 1910

Το Σεπτέμβριο του 1910 ο Δήμαρχος του Βελεστίνου Στέργιος Ντόντος αναλαμβάνει να φτιάξει υπόμνημα το οποίο το υποβάλλει στη Νομαρχία. Από κει και πέρα η Νομαρχία αναλαμβάνει να το διαβιβάσει στους Δημάρχους της Θεσσαλίας και να αποδεχτούν ή όχι τον τρόπο Θεσσαλικής εισφοράς για την ανέγερση του ανδριάντα. Ο πρωτομάρτυρας της Εθνικής Παλιγγενεσίας αρχίζει να ανασύρεται από την αφάνεια και τον παραγκωνισμό²⁶. Και το πιο σημαντικό είναι, ότι οι διάφορες επιτροπές για τη συλλογή εράνων δεν κάνουν το καθήκον τους. Δεν καταβάλλονται οι «δέουσες» ενέργειες προς την Κυβέρνηση, ώστε αυτή να συστήσει προς τους Δήμους του κράτους να συνεισφέρουν ανάλογα ποσά για την ανέγερση του ανδριάντα του πρωτομάρτυρα της Ελληνικής Επανάστασης, Ρήγα Φεραίου²⁷. Και το πρόβλημα παραμένει πρόβλημα, το οποίο επιβαρύνει περισσότερο το Δήμαρχο Φερών Στέργιο Ντόντο, ο οποίος απευθύνει προς όλους τους Νομάρχες του κράτους έκκληση, πιστεύοντας ότι οι Νομάρχες θα πράξουν ότι «η προς τον μέγαν Θετταλόν πρωτομάρτυρα ευγνωμοσύνη επιβάλλει». Απευθύνεται ιδιαίτερα στους Δημάρχους της Θεσσαλίας, οι οποίοι συναισθάνονται την ανάγκη ότι οφείλουν στις μέρες τους να δουν το ομοίωμα του νεώτερου Τυρταίου να υψώνεται στη γενέτειρα του ποιητή²⁸. Πάει πολύς καιρός από τότε που ξεκίνησε η προσπάθεια για την ανέγερση ανδριάντα στον πρωτομάρτυρα της Εθνικής Παλιγγενεσίας Ρήγα στην ιδιαίτερη πατρίδα του²⁹. Δέκα πέντε χρόνια

25. Εφ. «Η Θεσσαλία», 23 Ιουνίου 1909.

26. Εφ. «Πρωία», Λάρισα, 27 Σεπτεμβρίου 1910.

27. Εφ. «Η Θεσσαλία», 5 Νοεμβρίου 1910.

28. Εφ. «Η Θεσσαλία», 5 Νοεμβρίου 1910.

29. Εφ. «Η Θεσσαλία», 5 Νοεμβρίου 1910.

και πλέον, γεμάτα αγώνα, δράση, πείσμα, θέληση επιμονή και υπομονή, για να δείξουν οι Βελεστινιώτες ότι τιμούν τους ήρωες που αγωνίζονται για την Ελευθερία της Ελλάδας³⁰ αλλά βρισκόμαστε στα 1911 και ανδριάντας δε φαίνεται στον ορίζοντα³¹.

Το θέμα ανακινούν πάλι ο Δήμαρχος Φερών Στέργιος Ντόντος και ο Πρόεδρος του Βελεστίνου Σταύρος Καραμπερόπουλος. Αυτοί βρισκόμενοι στη Λάρισα, στο συνέδριο Δημάρχων και Προέδρων, «φέρουν ενώπιον του συνεδρίου το ζήτημα της ανεγέρσεως ανδριάντος εις τον πρωτομάρτυρα της Ελληνικής Επανάστασεως και Θεσσαλού Τυρταίου Ρήγαν τον Βελεστινλήν, λέγοντες ότι προ πολλών ετών συνεστήθη εις Αθήνας επιτροπή προς συλλογήν εράνων, πλην αυτή ουδόλως ειργάσθη διά τον σκοπόν δι' ον συνέστη». Είναι πλήρως ενημερωμένοι και ανακοινώνουν ότι υπάρχουν κατατεθειμένα στην Τράπεζα 12.000 χιλιάδες δραχμές, ποσό που πρέπει να χρησιμοποιηθεί για την ανέγερση και όχι να αχρηστευθεί. Μάλιστα ο Δήμαρχος, Στέργιος Ντόντος, αξιοποιεί την κατάλληλη περίσταση και παρακαλεί το Νομάρχη και τους Δημάρχους να «εγγράψουν» στους προϋπολογισμούς τους κονδύλια και να γίνει φιλική σύσταση στο Νομάρχη Τρικάλων να προτείνει και αυτός με τη σειρά του στους Δημάρχους του να εγγράψουν κονδύλια στον προϋπολογισμό τους. Όμως το πιο σημαντικό, που προτείνει ως λύση και το οποίο εντυπωσιάζει, είναι η «αντικατάστασις της Κεντρικής Επιτροπής, ήτις ουδέν απολύτως μέχρι τούδε έπραξε και να συστηθή εν Βόλω Κεντρική Επιτροπή, ήτις διορίζουσα εις τα διάφορα μέρη υπεπιτροπάς να ενεργήση εράνους προς ανέγερσιν του ανδριάντος»³².

Η πρόταση καταχειροκροτείται από τους Θεσσαλούς Δημάρχους και αρχίζει ένας ακόμη αγώνας της τοπικής «Αρχής» του Βελεστίνου. Μετά τρεις μήνες, ύστερα από αποστολή επανειλημμένων εγγράφων του Δημάρχου και του Προέδρου της Κοινοτητας, η «ενεδρεύουσα εν Αθήναις επιτροπή» συνέρχεται σε σύσκεψη. Έτσι καλεί το Δήμαρχο Βελεστίνου μαζί με το Δήμαρχο Παγασών να παραστούν για να αποπερατωθεί το εθνικό αυτό έργο³³. Η κίνηση αυτή δίνει ελπίδες στους κατοίκους του Βελεστίνου. «Περιμένουν οι Θεσσαλοί, περιμένουν οι πατριώτες του Εθνομάρτυρα να βγουν απ' την ντροπή που είναι βυθισμένοι, γιατί ντροπή και αχαριστία είναι να μην υπάρχει άγαλμα του Ρήγα».

Οι αναφορές, τα έγγραφα, οι διαμαρτυρίες βγάζουν την επιτροπή από τη νάρκη. Αρχίζουν συσκέψεις επί των συσκέψεων... Δυστυχώς χωρίς αποτέλεσμα. Ο λαός αγωνιά και αντιλαμβάνεται ότι πάλι δε γίνεται τίποτα... Διστάζει να πει τη γνώμη του

30. Εφ. «Η Θεσσαλία», 5 Νοεμβρίου 1910.

31. Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα Χρονικά του Δήμου Φερών*, Β' έκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001, σελ. 97-98.

32. Εφ. «Η Θεσσαλία», 28 Σεπτεμβρίου 1911.

33. Εφ. «Η Θεσσαλία», 2 Δεκεμβρίου 1911.

φωναχτά και τη σιγανοκουβεντιάζει στα σοκάκια και στα μαγαζιά που εμπιστεύεται. «Γιατί είναι μεγάλοι και τρανοί αυτοί που έχουν αναλάβει να τελειώσουν το έργο. Και σαν επίσημοι που είναι δεν έχουν εκείνο τον πατριωτικό ενθουσιασμό που χρειάζεται για τέτοια έργα». Πολλά ακούγονται, πολλές προτάσεις λέγονται από απλούς και αγράμματους πατριώτες. Τόσα πατριωτικά σωματεία της Θεσσαλίας υπάρχουν, που ξεφυτρώνουν σα μανιτάρια σε κάθε εκλογή, σε κάθε κομματική αναμιπουμπούλα και μάλιστα εκεί που δεν τα σπέρνουν....Αυτά θα μπορούσαν να αναλάβουν με ενθουσιασμό, με αφοσίωση, με φανατισμό την ανέγερση του ανδριάντα του Ρήγα. Κι αν μπορούσε να σηκωθεί ψηλά από τη γη το μαρτυρικό του σώμα και ρίξει τα ποιητικά του μάτια στους πατριώτες του Θεσσαλούς θα σκιρτήσει από αγανάκτηση, γιατί «θα ιδεί τη δουλοσύνη την ταπεινότητα και την καταφρόνια που τους δέρνει.....»³⁴.

Οι μέρες περνάνε και τα νέα που φτάνουν από την Αθήνα είναι απογοητευτικά. Μετά από πολλές αναβολές στις 6 Δεκεμβρίου «προσέρχεται εν τω γραφείω της Πρυτανείας του Πανεπιστημίου η επί της ανεγέρσεως ανδριάντος εις τον πρωτομάρτυρα και ψάλτη της Ελευθερίας Ρήγα επιτροπή. Ατυχώς τα πλείστα μέλη της πολυμελεστάτης επιτροπής εν οίς και ο κ. Σλήμαν δεν ηυδόκισαν να μεταβούν εις την σύσκεψιν θεωρούντα φαίνεται ως περιττήν την ανέγερσιν ανδριάντος εις τον Θεσσαλόν εκείνον όστις διά των ασμάτων του συνετέλεσεν εις την απελευθέρωσιν της μικράς αυτής γωνίας του Ελληνισμού». Από τα Θεσσαλικά μέλη της Επιτροπής παρευρίσκονται ο Δήμαρχος Στέργιος Ντόντος, οι Βουλευτές του νομού Περικλής Αποστολίδης και Γεώργιος Σχοινιάς. Στη συγκέντρωση τα μέλη θεωρούν επιτακτικό καθήκον τη λύση του προβλήματος του ανδριάντα. Έτσι αποφασίζουν, αντί της πολυμελούς Επιτροπής να καταρτιστούν δυο Επιτροπές, μία «τεχνιτή εξ ειδημόνων εν Αθήναις» και άλλη για τη συλλογή εράνων. Η μια να προκηρύξει το διαγωνισμό και να κρίνει τα «προταθισόμενα» έργα, η άλλη να έχει κέντρο το Βόλο αλλά και τμήματα σε άλλες πόλεις³⁵.

Στις 15 Μαρτίου 1912 ο Δήμαρχος Φερών Στέργιος Ντόντος επιτέλους αναρτά στο Δημαρχείο τη διακήρυξη για τη μειοδοτική δημοπρασία του ηρώου. Η δημοπρασία προκηρύσσεται στις 16, 17, 18 Μαρτίου από τις 10 το πρωί ως τις 12 κάθε μέρα. Το έργο προϋπολογίζεται στην τιμή των 950 δραχμών και προσκαλούνται να παρουσιάσουν αυτές τις μέρες για να μειοδοτήσουν «προσάγοντες και γραμμάτιον εκ δραχμών 50 λόγω εγγυήσεως»³⁶.

34. Εφ. «Η Θεσσαλία», 5 Δεκεμβρίου 1911.

35. Εφ. «Η Θεσσαλία», 8 Δεκεμβρίου 1911.

36. Εφ. «Η Θεσσαλία», 15 Μαρτίου 1912.

Ίδρυση Σκοπευτηρίου του Ρήγα, 25 Φεβρουαρίου 1912. Ο Ματσούκας³⁷ στο Βελεστίνο

Στις 24 Φεβρουαρίου 1912 το Βελεστίνο είναι στολισμένο και ανάστατο σα να είναι εθνική γιορτή. Τα πανό υποδοχής στολίζουν την αγορά και παρατηρείται ασυνήθιστη κίνηση στους δρόμους. Όλα είναι έτοιμα για την επομένη. «Ο ανεξάντλητος εις εμπνεύσεις και ακούραστος εις εκτέλεσιν τούτων, ο ενσαρκώνων τα γλυκύτερα προς την πατρίδα όνειρα, εθνικός τραγουδιστής Ματσούκας αναχωρεί εκ Βόλου διά Βελεστίνον συνοδευόμενος από τους παλαιούς του φίλους Αναστασόπουλον ανθυπίατρον και Τσακανίκαν τελωνειακόν υπάλληλον διά την ανέγερσιν Σκοπευτηρίων από την γην, που ξεχωριστή τύχη εδιάλεξεν ως κοιτίδα του Ρήγα. Οι κώδωνες των ναών της κωμοπόλεως ακούονται μακρόθεν ηχούντες χαρμοσύνως, εις δε τον σιδηροδρομικόν σταθμόν σύννεφον από ανθρώπους αναμένει τον τραγουδιστήν των πόθων του έθνους, τον ένθεον ενθουσιαστήν. Φωναί ουρανομήκεις εκδηλούσι την χαράν του αναμένουτος λαού».

Στην υποδοχή παρευρίσκονται ο Δήμαρχος Φερών Ντόντος, ο Πρόεδρος της Κοινότητας Βελεστίνου Στ. Καραμπερόπουλος, ο Ειρηνοδίκης Καπνουτζής οι δάσκαλοι και οι άλλοι υπάλληλοι. Ο Ενωμοτάρχης Πατούλης τρέχει πάνω κάτω γεμάτος ανησυχία για τη σωστή επιτήρηση της τάξης. Οι μαθητές των σχολείων ψάλλουν εθνικά τραγούδια. Ο ποιητής Ματσούκας νιώθει φοβερά συγκινημένος και από τον εξώστη του βαγονιού με δυο λέξεις απ' αυτές που μόνο αυτός ξέρει να λέγει, συναρπάζει το πλήθος. Στην είσοδο της κωμόπολης περιμένουν οι μαθήτριες «σεμναί και αιδήμονες» και με τις δασκάλες τους πλησιάζουν τον ποιητή. Μία από αυτές προσφέρει ανθοδέσμη από τους κήπους «της πατρίδας του Ρήγα».

Ο Σπύρος Ματσούκας αγκαλιάζει και φιλάει τη μικρή Βελεστινιώτισσα. Και ενώ πορεύονται με τα πόδια προς τα πρώτα σπίτια, μέσα στη φασαρία των ήχων ακούγεται η συγκινητική φωνή της καμπάνας του Αγίου Κων/νου. Οι χάλκινοι ήχοι της πότε χαμηλώνουν ή χάνονται περνώντας μέσα από τις φυλλωσιές, πότε ακούγονται καθάριοι και απόκοσμοι. Ακολουθούν πιο μακρινοί οι ήχοι της καμπάνας των κτηνοτρόφων και των γεωργών, οι ήχοι της καμπάνας των νεκρών, που συμμετέχουν στην υποδοχή του ποιητή. Όσο πλησιάζει το πλήθος προς την πλατεία τα σπίτια είναι σημαιοστολισμένα, οι κάτοικοι έξω στο δρόμο χειροκροτούν τον ποιητή, ενώ οι καμπάνες των δύο εκκλησιών εντείνουν και συγχρονίζουν τις κωδονοκρουσίες τους.

37. Σπύρος Ματσούκας: Ρουμελιώτης ποιητής που πήρε μέρος στον άτυχο πόλεμο του 1897 με το βαθμό του δεκανέα. Αφιέρωσε όλο το έργο και τη ζωή του στην Ελλάδα, γι' αυτό και ονομάστηκε Εθνικός ποιητής. Περιοδ. *Στερεά Ελλάς*, Απρίλιος 1970, τ. 95, σελ. 7.

Γενικός συναγεριμός σε ολόκληρο το Βελεστίνο. Αγκαλιές, φιλιά, κλάματα χαράς, ενθουσιασμού...και ο ποιητής μιλάει, ψάλλει, ενθουσιάζει, φανατίζει. Το πλήθος πυκνώνει ολοένα και περισσότερο και ενώνεται με τους κατοίκους των περιχώρων. Όλοι έρχονται να δουν και να ακούσουν τον «εθνικό ψάλλη». Η πορεία φτάνει στην εκκλησία του Αγίου Κων/νου. Ο ποιητής μπαίνει στο ναό. Γίνεται δεκτός από το «ιερατείον εν αμφίοις αναμμένον». Ασπάζεται με ευλάβεια τις εικόνες και βγαίνει έξω με τους ιερείς στην πλατεία της εκκλησίας, όπου υπάρχει κενοτάφιο των πεσόντων ανδρών του 1897.

Ο δάσκαλος Αλεξόπουλος εκ μέρους της νεολαίας προσφέρει στεφάνι από δάφνη και προσφωνεί με τους εξής στίχους τον ποιητή.

*«Ελα εδώ. Σε θέλουμε να ανοίξης την καρδιά σου
να μας φυτεύσεις τα ιερά και άγια αισθήματά σου».*

Ακολουθεί νεκρική σιγή. Ο ποιητής κρατώντας την Αγία Γραφή με το δεξί χέρι και το στεφάνι με το αριστερό πλησιάζει κοντά στο κενοτάφιο και χαιρετίζοντας τους Θεσσαλούς και τους συμπατριώτες του από το Γαρδίκι του Αχελώου λέει:

*«Μεγάλη σκιά του Ρήγα άρε με λίγο στη δροσιά σου,
ξαπόστασε το πονεμένο μου κορμί
γιατί κουράστηκα να ακολουθώ τα πλατειά Σου, τα ιερά Σου
πατήματα 17 χρόνια τώρα.*

Ήμουν νιος και γέρασα, ύπνο δε βρήκα και ησυχία ποτέ.

Ένα φως γύρω μου, ένα φως μπροστά μου και το φως ήσουν,

Ω ιερή μορφή, ω άγια σκιά του τρισημέριστου τέκνου του

Βελεστίνου. Επήρα τη ζωή από Σε και τώρα σκλάβος των ιδανικών σου

γύρισα να υπνώσω λίγο πάνω στα χαλάσματα του Ναού της Πατρίδας

πάνω στο σπίτι σου, που άνθισε το δάκρυ της Ελευθερίας.

Και να ‘μαι αδελφοί Θεσσαλοί και παιδιά από το Γαρδίκι του Ασπροποτάμου, συμπατριώται μου. Να ‘μαι κυττάξετέ με. Χτίζω μαζί σας και μέσα στην καρδιά σας τα σκοπευτήρια του Ρήγα. Τα σκοπευτήρια της Τιμής και δόξης, της πεποίθησης και της αυτοθυσίας. Χαίρετε»³⁸.

Σ’ αυτά, πιστεύει, ότι ασκούμενα τα Ελληνόπουλα θα μπορούν να διεκδικήσουν τα δίκαια της Ελληνικής φυλής. Ακολουθεί λειτουργία στο ύπαιθρο και σε μια στιγμή ο Σπύρος Ματσούκας πηδάει σε ένα βάθρο και αρχίζει με τη χεμιαρρώδη ευλωττία του, τη βροντώδη φωνή του να ηλεκτρίζει, να συναρπάζει, να παρασύρει τα πλήθη του λαού για τα ψηλά καθήκοντά του. Αποσπά ένα κλαδί από το στεφάνι που κρατά

38. Εφ. «Η Θεσσαλία», 25 Φεβρουαρίου 1912.

για τον εαυτό του, γιατί είναι πολύ βαρύ για αυτόν και το καταθέτει με ευλάβεια στο κενοτάφιο. Καλεί όλους τους συμπατριώτες του Ρήγα να συνεισφέρουν τον «οβολόν» τους για να ιδρυθεί το πρώτο Σκοπευτήριο του Ρήγα στο Βελεστίνο. Σφίγγει τα χέρια όλων. Ο καθένας καταθέτει ό,τι μπορεί. Άλλος εικοσιπεντάδραχμα, άλλος τάλιρα, άλλος δραχμές. Ακόμη πλησιάζουν οι μαθητές και οι μαθήτριες να συνεισφέρουν τις δεκάρες τους. Μια χήρα καταθέτει μια δεκάρα. Ο ποιητής αισθάνεται μεγάλος, δυνατός... Σφίγγει τα χέρια, φιλάει μικρούς και μεγάλους, φανατίζει. Δημιουργείται πανδαιμόνιο από δάκρυα χαράς και φωνές ενθουσιασμού.

Ο ποιητής μετράει τα χρήματα που έχει συγκεντρώσει. Τα μετράει αργά και σταθερά. Του υπολείπονται μικρά ποσά για να συγκεντρωθεί το ποσό των 2000 δραχμών. Και αμέσως ξεκινάει νέο έργο. Τώρα προσφέρουν φτωχοί γεωργοί και ποιμένες φράγκα και τάλιρα. Αλλά και πάλι χρειάζονται λίγα ακόμη. Έτσι ο Ματσούκας παίρνει μια δραχμή χαράζει το όνομά του και τη βάζει σε πλειστηριασμό. Κατακυρώνεται στο όνομα του Μακαριάδη ο οποίος την αγοράζει αντί 15 δραχμών. Έπειτα με το μαντήλι του σφουγγίζει το μέτωπό του και το βάζει σε δημοπρασία. Κατακυρώνεται αντί 11 δραχμών στο όνομα του Μπέλλα.

Με αυτόν τον απλό και τελετουργικό τρόπο συγκεντρώνονται 2000 φράγκα από τη φτωχή κωμόπολη για τον αγιότερο σκοπό της πατρίδας- την άμυνα. Αλλά ο ποιητής δεν τελειώνει το ιερό έργο του. Ζητάει φιλοξενία από όλους τους κατοίκους. Παίρνει το δίσκο και μαζεύει αντί ψωμιού 100 περίπου δραχμές και αφού τελειώνει στρέφεται προς το συνοδό του, Αναστασόπουλο, Ανθυπίατρο, και λέει στο λαό. «Ο φίλος μου ο γιατρός από την Άφιδνα την πατρίδα του αρχαίου Τυρταίου, που με συνώδευσε εις την πατρίδα του νέου Τυρταίου μ' αγριοκοιτάζει και λέει ότι πολλά είναι διά το ψωμί μου». Αδειάζει το δίσκο και έτσι με τα συγκεντρωμένα χρήματα 2100 δραχμές και την «αρωγή» της Πανελληνίας Σκοπευτικής Εταιρίας μέσα σε λίγο χρόνο μπαίνουν τα θεμέλια του πρώτου Σκοπευτηρίου του Ρήγα³⁹. Σε ένδειξη τιμής όλος ο λαός του Βελεστίνου και το Δημοτικό Συμβούλιο του Δήμου Φερών αποτελούμενο από «τον προεδρεύοντα πλειοψηφούντα Δημοτικόν Σύμβουλον Αλέξανδρον Καραμπερόπουλον» έχοντας την ολομέλεια των μελών του συνεδριάζει έκτακτα στο Δημαρχείο της Κωμόπολης του Βελεστίνου.

Είναι 24 Φεβρουαρίου 1912, Παρασκευή, 4 το απόγευμα. Ο Δήμαρχος Στέργιος Ντόντος προτείνει «τιμής και ευγνωμοσύνης ένεκεν διά τας εξόχους εθνικής υπηρεσίας του εθναποστόλου Σπύρου Ματσούκα, διά την τιμητικήν προς την γενέτειραν του Ρήγα μέριμναν και τους κόπους ους ήρξατο καταβάλλων προς ανέγερσιν ενταύθα του πρώτου Σκοπευτηρίου της Νέας Γενιάς, διά το ζωηρότατον ενδιαφέρον το ενθουσιαδέστατα χαιρετισθέν υπό του λαού του Δήμου Φερών, όπως αναλάβη και αποπερατώση

39. Εφ. «Η Θεσσαλία», 25 Φεβρουαρίου 1912.

την συλλογήν εράνων προς ανέγερσιν ανδριάντος του εθνομάρτυρος Ρήγα, δέον να αναγνωριστή επίτιμος δημότης Φερών». Το δε Συμβούλιο αποτελούμενο από τους Μ. Μπομπότη, Γ. Τσουνάκα, Κ. Σκύφτη, Ι. Παπαστεργίου, Σ. Νεμπή, Γ. Κουτσορεβύθη, Π. Τσομπέκο, Α. Κομματά, Κ. Ακριβόπουλο, Σ. Γκανή, Κ. Παιπάη «απεφήνατο παμψηφεί». Τον ίδιο τιμητικό τίτλο του απονέμει και ο Πρόεδρος της Κοινότητας Βελεστίνου Σταύρος Καραμπερόπουλος, ο Ταμίας Κων/νος Παπατόλιας και τα μέλη Κ. Μπαξεβάνος, Ι. Παπαρίζος, Π. Τσιμπουκλής⁴⁰.

Μετά από τον έρανο ο ποιητής παίρνει το συγκεντρωμένο ποσό να το καταθέσει στην Εθνική Τράπεζα για την επίτευξη του ιερού του σκοπού, ακολουθούμενος από όλους τους κατοίκους και συνοδευόμενος από τις ευχές του πλήθους και της εκκλησίας⁴¹. Όλοι ικανοποιημένοι χαιρετίζουν τον εμπνευστή της Μεγάλης Ιδέας και ενθουσιασμένοι τραβούν για τα σπίτια τους. Λίγοι, συνοδεύουν τον ενθουσιώδη ποιητή στο τηλεγραφείο. Στέλνει προς τη Σκοπευτική Εταιρία Αθηνών το ακόλουθο τηλεγράφημα: «Υπό τα ιερά βλέμματα της μεγάλης σκιάς του Ρήγα του Βελεστινλή χτίζω σήμερον εις τας καρδιάς των συμπατριωτών του εν ονόματι της αναγεννωμένης πατρίδος μας και εις τιμήν και δόξαν των Ελληνικών όπλων το πρώτον σκοπευτήριο του Ρήγα. Έρρωσθε. Ματσούκας»⁴². Η Πανελλήνια Σκοπευτική Εταιρία με Αντιπρόεδρο τον Αθανάσιο Βρυζάκη τηλεγραφεί στο Δήμαρχο Βελεστίνου ότι «χαιρετά γηθοσύνως την ένδοξον Πατρίδα του Ρήγα και συγχαίρει εγκαρδίως επί ιδρύσει Σκοπευτηρίου αυτόθι πρωτοβουλία εθνικού ποιητού Ματσούκα, ανταξίου Ψάλτου εθνικής αναγεννήσεως»⁴³.

Μεγάλο Σάββατο, 24 Μαρτίου και ο ποιητής Σπύρος Ματσούκας βρίσκεται πάλι στο Βελεστίνο να γιορτάσει μαζί με τους συμπατριώτες του Ρήγα, «ευλαβής προσκυνητής του μεγάλου Θεσσαλού ψάλτου της ελευθερίας Ρήγα Βελεστινλή και να συντελέσει και αυτός διά πανελληνίων εράνων εις την συλλογήν του απαιτουμένου ποσού όπως αναγερθή ανδριάς εις τον πρωτομάρτυρα της Ελληνικής παλιγγενεσίας εν τη γενετείρα αυτού κωμοπόλει». Ο Ματσούκας είναι αγαπητός φίλος των ανθρώπων που αποτελούν την τοπική εξουσία και αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της κοινωνίας του Βελεστίνου. Ο χαιρετισμός που τους απευθύνει (μέσω Βολιώτικης εφημερίδας) δηλώνει την αγάπη του προς τους Βελεστινιώτες και τον Ρήγα. Κι όλοι διάβασαν το χαιρετισμό αυτό, από το μικρότερο ως το μεγαλύτερο, από το Δήμαρχο και τον Πρόεδρο ως τον αγράμματο κτηνοτρόφο. Αγγίζει τα μύχια της ψυχής τους. Διατρωνώνει και σαλπίζει τις ιδέες του Ρήγα σε βουνοκορφές και ρεματιές απ' άκρη σ' άκρη.

40. Κ. Χριστόπουλου, *Εμπορικός Οδηγός Βόλου, Πηλίου, Αλυμουρού*, εν Βόλω 1911, σελ. 146 και εφ. «Η Θεσσαλία», 28 Φεβρουαρίου 1912.

41. Εφ. «Η Θεσσαλία», 25 Φεβρουαρίου 1912.

42. Εφ. «Η Θεσσαλία», 26 Φεβρουαρίου 1912.

43. Εφ. «Η Θεσσαλία», 28 Φεβρουαρίου 1912.

«Αδελφοί μου
 Τα τραγούδια του Ρήγα τραγουδώ και διαβαίνω.
 Ποιος είμαι εγώ να νιώσω πλειο ωραιότερα τους σκοπούς από κείνον.
 Ένας ήτο και η λύρα του μια,
 Εγώ τώρα τραγουδιστής του Μεγάλου Ρήγα
 έρχομαι να προσκυνήσω το χώμα που εγεννήθηκε,
 το χώμα που μοσχοβολάει από αγάπη και χαρά
 και παρηγοριά για την Πατρίδα και το Γένος.
 Δεν είμαι κουρασμένος που επάτησα το χώμα των ονείρων μου
 και των αγαθών παλμών μου.
 Δέκα φορές απόψε που θα κοιμηθώ μαζί σας
 μου φάνηκε πως ήλθα στη ζωή.
 Φέρτε μου αδέρφια, λίγο νερό να βρέξω τη γλώσσα μου
 για να σας πη τι μ' έκανε νάρθω να κάνω το Πάσχα μαζί σας.
 Είνε εδώ το σπίτι του Ρήγα. Είνε εδώ ο Ναός της Πατρίδος.
 Είνε εδώ οι ήμεροι κάμποι που περπατούσεν ο Μέγας προφήτης,
 ο μέγας δάσκαλος του Ελληνικού «πιστεύω». Δείξτε μου λέγω κάτι από την
 αυλή του, κάτι από το σπίτι του κάποιο λιθάρι ή κάποιο κλαρί.
 Στον Πλάτανο κάτω ελάτε να κάνουμε το «Χριστός Ανέστη», εκεί που
 τρέχουν τα νερά, εκεί που τρέχει το αγίασμα των Εθνικών πόθων
 εκεί ελάτε να νιφτούμε αύριο και ύστερα να πούμε το «Χριστός
 Ανέστη» και να ανάψουμε τες λαμπάδες μας για την Ανάστασιν του Χριστού μας
 για τη σωτηρία του Γένους μας.
 Τραγουδείστε τώρα παιδιά μου εσείς κι αδέρφια μου του Ρήγα τους σκοπούς - κι
 εγώ με τη φτωχή μου Λύρα σας κρατώ τον ήχο τον γλυκόηχο και τον ευλογημένο.
 Στον Πλάτανο σας προσμένω να σας δώσω το φίλημα τ' αδερφικό,
 το φίλημα το αγνό, το φίλημα που κρατούσα τώρα τόσα χρόνια στα χείλη μου να
 σας δώσω, ω τέκνα της πατρίδος πολύτιμα, Βελεστινλήδες αθάνατοι.
 Ελάτε πιάστε χορούς και τραγουδείστε τ' «Ως πότε παλληγάρια»
 ας μη μείνη λησιμονημένο απόψε, πρώτο το Χριστός Ανέστη και ύστερα το τρα-
 γούδι του Ρήγα το ξακουστό. Ελάτε να κοινωνήσουμε από τη ψυχή του για να
 κάνουμε μεγάλη την Πατρίδα. Μεγάλη τη ζωή μας που την κατατρέχουν και την
 τυραννούν πίκρες και βάσανα. Ελάτε απόψε μαζί μου.
 Και αύριο τη Δευτέρα ημέρα του Πάσχα ελάτε να φκιάσουμε το άγαλμα που θα
 προσκυνήσουν οι αιώνες και το μέλλον της φυλής μας.
 Ελάτε εδώ αδέρφια να ζήσουμε μαζί με τους σκοπούς του Ρήγα. Σας περιμένω
 όλους τους αδελφούς μου Θεσσαλούς για τον ιερό σκοπό που με τράβηξε στα
 ιερά χώματά σας»⁴⁴.

44. Εφ. «Η Θεσσαλία», 24 Μαρτίου 1912.

Και πραγματικά όλοι οι Βελεστινιώτες ακούν το κάλεσμα του «ψάλτου της Ελευθερίας». Το μεσημέρι της Δευτέρας του Πάσχα όλοι οι κάτοικοι του Βελεστίνου συγκεντρώνονται στο χώρο, όπου υπάρχει το κενοτάφιο του Ρήγα. Μεταβάλλεται σε ιερό και πάναγνο βωμό, όπου πρόκειται να τελεστεί «η λαμπροτέρα προς την γενεάν των γιγάντων απελευθερωτών θυσία». Ο νέος Ρήγας, ο εθνικός ποιητής Σπύρος Ματσούκας απευθύνεται προς το πλήθος με λόγια απλά, λόγια ζωντανά, λόγια μέσα στα οποία πάλλεται ο ενθουσιασμός... Λόγια που μιλάνε κατευθείαν στην ψυχή των ακροατών... Λόγια που ρέουν σα τη βροχή στο διψασμένο χώμα... Λόγια που προκαλούν ρίγη ιερής συγκίνησης και δάκρυα ενθουσιασμού. «Φρενίτις» χαρακτηρίζεται από τον τοπικό τύπο η ομιλία του.

«Αδέλφια –τους λέει– ελάτε να πανηγυρίσωμεν την εορτήν όπου θέλετε. Είτε επάνω εις τον χιονοστόλιστον Όλυμπον, είτε επάνω εις την αθάνατον Πίνδον, είτε εις τα ηρωϊκά Άγραφα, είτε εις των Ψαρών την ολόμαυρη ράχη. Από τον ντροπιασμένον πόλεμον του 1897, επέταξε μακριά μας η δόξα και μας άφησε για αρκετά χρόνια έως ότου μίαν ημέραν ξαναπέταξε πάλιν εις τα βουνά της Μακεδονίας, εφάνη καθισμένη εις τον ώμον ενός παλληκαριού του Παύλου Μελά. Από τότε άρχεται νέα ζωή. Ας αφήσωμεν ησύχους να κοιμώνται τον μακάριον ύπνον τους ηρωϊκούς προγόνους μας και ας ορμήσωμεν εις την νέαν εθνικήν ζωήν που ανοίγεται εμπρός μας».

Ο ακούραστος ποιητής συνεχίζει το λόγο του πλέκοντας το εγκώμιο του Ρήγα και ζητώντας τη συνδρομή των ηρωϊκών Βελεστινιωτών για να συμπληρώσει το ποσό της κατασκευής του ανδριάντα. Πρώτος ο Δήμαρχος Στέργιος Ντόντος προσφέρει 100 δραχμές. Η δεσποινίς Κάμπερ από την Αθήνα 50 δρ, οι Παπαδημητρίου Χ., Μπίλας Θ., Σκύφτης Σ., Σκύφτης Κ., Μακαριάδης Χ., Παπαρίζος Γ., Παντούλης Σ. αστυνόμος, Τσιουμπέκας Μ., Παπαποστόλου και Παπαρίζος Ι. από 25 δραχμές, η κυρία Β. Αδαμίδου και ο κύριος Αγροκόστας από 20 δρ. Ο Σταύρος Καραμπερόπουλος δίνει 13 δραχμές γνωρίζοντας την τεχνική του ποιητή ελπίζει να προσφέρει και κάτι παραπάνω στον επόμενο γύρο. Ο Παπατόλιας 11, ο Δ. Καπνουτζής ο Ειρηνοδίκης και ο Ι. Αλεξανδρής από 15 δραχμές. Δίνουν επίσης ο Αλ. Καραμπερόπουλος, ο Μ. Μπομπότης, ο Αθ. Μπομπότης, ο Παπαστεργίου, ο Σ. Μπέλλας, ο Κολοκοτρώνης, ο Α. Βουλάγκας, ο Αθ. Νάστος και Γ. Κουτσορεβίθης από 10 δραχμές. Ο Ν. Ανδρεόπουλος, ο Α. Χαρίσης ο «ελληνοδιδάσκαλος», ο Αλ. Αλεξόπουλος, ο Δ. Δήμος «δημοδιδάσκαλος», ο Γ. Προσαλέντης, Σχολάρχης, ο Γρυπιώτης, ο Κ. Σκύφτης φοιτητής. Ακολουθούν ο Καραχάλιας, ο Διακόσιος γραμματικός, ο Γκιουλέκας, ο Αλ. Παπαστεργίου, ο Ακρυβούσης, ο Νιμπής, ο Χατζηαθανασίου, ο Χατζάκος, ο Τσίγκας, ο Λαμπράκης, ο Μπακάλης, ο Νιμπής, ο Παπαποστόλου, ο Μαργαριτόπουλος, ο Γιαννακόπουλος, ο Πάγκας, ο Τσίμας, ο Μπαντέκας, ο Τσιουμπέκας, ο Κουτέρης, ο Τσανάκας, Κ. Ντόντος, ο Βουλιούγκας Θεοδώρου, Καραμανώλης, Στ. Ντόντος μαθητής, Β. Αναγνώστου, Μαχαιρόπουλος και η κυρία Δημάρχου από 5 δραχμές.

Όλοι οι παρευρισκόμενοι μικροί και μεγάλοι, κάθε ηλικίας, πλησιάζουν τον ποιητή για να προσφέρουν κάτι από τον «οβολόν» τους. Ο ίδιος ο ποιητής καταγράφει με απίστευτη γρηγοράδα τα ονόματα των προσερχομένων. Όσους γνωρίζει προσωπικά και θυμάται το επάγγελμά τους το σημειώνει. Όσους τα ονόματα δε θυμάται τα παραλείπει. Ένα όμως είναι βέβαιο : ότι δεν ξεχνάει να σημειώσει κανέναν. Βέβαια ο έρανος δεν τελειώνει. Υπάρχει και το δεύτερο μέρος, η δεύτερη προσφορά, όπως έκανε στον πρώτο έρανο ο Σπύρος Ματσούκας. Τώρα προσφέρουν ο Ι. Κοτινόπουλος 5 δραχμές, ο Σταύρος Καραμπερόπουλος για το μαντήλι του ποιητή 10 δραχμές και για ένα λαχείο 7 δραχμές και τέλος ο Α. Μαχαιρόπουλος 3 δραχμές.

Οι Βελεστινιώτες προσφέρουν πλουσιοπάροχα και από το υστέρημά τους. Μέσα σε λίγη ώρα συγκεντρώνεται το ποσό των 1.400 δραχμών. Αν προστεθούν και οι 2.000 χιλιάδες, τις οποίες υπόσχεται να ψηφίσει το Δημοτικό Συμβούλιο η εισφορά ανέρχεται στις 3.400 δραχμές. Ο ποιητής ευχαριστημένος από τη «σεβαστή» προσφορά των Βελεστινιωτών υπόσχεται πως μέσα σε 70 μέρες με τους πανελληνίους εράνους θα συγκεντρώσει το αναγκαίο ποσό για την κατασκευή όχι μόνο του ανδριάντα του Ρήγα, αλλά και για άλλον ο οποίος θα στηθεί στην είσοδο του λιμανιού του Βόλου «διά να δεικνύη εις τους εισπλέοντας την γην ένθα εγεννήθη ηνδρώθη και έψαλλεν ο πρωτομάρτυς και Πρωτοψάλτης της ελευθερίας»⁴⁵, (φωτ. Ρήγα στο Δημαρχείο). Ένα μήνα αργότερα ο ποιητής επικοινωνεί μαζί τους δημοσιεύοντας στην εφημερίδα «Η Θεσσαλία» ένα του ποίημα. Ο τίτλος του ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα.

ΕΘΝΙΚΑ ΔΕΙΛΙΝΑ, ΦΛΟΓΕΣ ΠΟΥ ΔΡΟΣΙΖΟΥΝ

*Φτωχή Πατρίδα όλο το φως Σε σένα ρίχνω απάνω.
Εύπνησε νειότη πριν χαθή παντοινά ο καιρός.
Ο Σαλπικτής Σου είμαι εγώ και τότε θα πεθάνω
Σαν σηκωθής περήφανη για να τραβήξης μπρος⁴⁶.*

Το Σεπτέμβριο του 1912 ο ποιητής Σπύρος Ματσούκας βρίσκεται πάλι στο Βόλο και περιοδεύει τις Θεσσαλικές πόλεις του κάμπου προσπαθώντας να τονώσει το ηθικό των στρατιωτών για τη μεγάλη νίκη. Η κάθε μέρα του δίνει τη δυνατότητα να προσφέρει τον εαυτό του στους Θεσσαλούς στρατιώτες. Δε χάνει την ευκαιρία να απαγγέλλει και να δημοσιεύει στίχους προς τους Θεσσαλούς στρατιώτες. «Με την φωνή του Ρήγα του Βελεστινλή και με το Σταυρό του Πατριάρχη Γρηγορίου και με

45. Εφ. «Η Θεσσαλία», 28 Μαρτίου 1912.

46. Εφ. «Η Θεσσαλία», 26 Απριλίου 1912.

τη Σημαία της Αγίας Λαύρας, σας χαιρετώ. Πανευτυχής τώρα πατώ τα ιερά χώματα της ηρωϊκής Θεσσαλίας...»⁴⁷.

Το 1913 ο φόρος τιμής της γενέτειρας στο μεγάλο εθνεγέρτη έχει αποδοθεί⁴⁸. Τρεις αναβαθμίδες, η τελευταία με καμπυλωτή απόληξη, στηρίζουν το μαρμάρινο σταυρό. Μπροστά του σε ύψος της βάσης και του κορμού του σταυρού είναι τοποθετημένη μαρμάρινη στήλη η οποία απολήγει σε καμπυλόκυρτο κυμάτιο και παραλληλόγραμμη επιφάνεια, (όπως διακρίνεται από τη φωτογραφία της Σχολής Κοντογεωργίου το 1913). Στην πρόσοψη της στήλης είναι χαραγμένο το σύνθημά του Ρήγα. «Καλλίτερα μιας ώρας ελεύθερη ζωή, παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή». Στις άλλες δυο πλευρές είναι χαραγμένοι τρεις στίχοι του Γ. Ζαλοκώστα, «Κ' επλανάτο κρούων λύραν Με χορδάς μεγάλας τρεις Δόξα, Πίστις και Πατρίς»⁴⁹. Στην πρόσοψη της επιφάνειας του σταυρού παριστάνονται ανάγλυφα φύλλα δάφνης ενωμένα με κορδέλα οι άκρες της οποίας ανεμίζουν. Πίσω από το ηρώο κτίζεται πέτρινη μάντρα να οριοθετήσει το χώρο.

Αρχές Μαΐου του 1918 και σε μια γιορτή ανάμνησης των Πεσόντων του 1897 –προσκύνημα του Ρήγα Βελεστινλή– από τα νιάτα του Βόλου φαίνεται ότι η κατάσταση της αναθηματικής στήλης-κενοταφίου δεν είναι καλή γιατί τοπική εφημερίδα σχολιάζει «Την 10 π.μ. υπό την οδηγία του ακουράστου και ενθουσιώδους προέδρου της κοινότητας Δ. Κουντούρη οι μαθηταί φθάνουν εις τον έξωθι της κωμοπόλεως περίβολον ένθα υπήρχε η οικία του Ρήγα Βελεστινλή και εντός του οποίου είνε στημένον το πρόχειρον κενοτάφιον μετά της προτομής του μεγαλομάρτυρος»⁵⁰.

Στις 22 Σεπτεμβρίου 1918, περνώντας ο Βενιζέλος από το Βελεστίνο για την πόλη του Βόλου ζητά πληροφορίες από το Νομόρχη Καλεύρα, αν υπάρχει κάποιο μνημείο του πρωτοψάλτη της Ελευθερίας Ρήγα Βελεστινλή. Στην απάντηση του ότι υπάρχει αλλά δεν είναι αντάξιο της μεγάλης φυσιογνωμίας του Ρήγα ο Βενιζέλος παρακαλεί το Νομόρχη να «διαμίνυση προς τον πρόεδρον της Κοινότητος Βελεστίνου Κουντούρη να τω αποστείλη φωτογραφίαν του μνημείου, ίνα αποστείλη χρηματικόν ποσόν προς καλλωπισμόν αυτού και της ερειπωμένης οικίας του Ρήγα»⁵¹.

Τελικά το 1926 στήνεται το δεύτερο μνημείο του Ρήγα, η προτομή του, με τα χρήματα που συγκεντρώνονται από την προσπάθεια του ποιητή Ματσούκα. Κατά την εγκυκλοπαίδεια «Πυρσός» κατασκευάζεται από εράνους του Λευκού Σταυρού.

47. Εφ. «Η Θεσσαλία», 28 Σεπτεμβρίου 1912.

48. Φώτη Βογιατζή, *Το θέατρο στο Βελεστίνο*, έκδοση του Συλλόγου Βελεστινιωτών Αθηνών, Αθήνα-Βελεστίνο 1996, σελ. 37.

49. Νίτσα Κολιού, *Τα Βελεστινιώτικα Χρονικά του Δήμου Φερών*, Β' έκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2001, σελ. 93.

50. Εφ. «Η Θεσσαλία», 7 Μαΐου 1918.

51. Εφ. «Η Θεσσαλία», 22 Οκτωβρίου 1918.

Είναι έργο του γλύπτη Πέτρου Ρούμπου⁵² και τοποθετείται στο οικόπεδο το οποίο παραχωρείται δωρεάν από την οικογένεια Γούση, στο χώρο που είναι σήμερα ο ανδριάντας⁵³. Σε δύο αναβαθμίδες μαρμάρινες στηρίζεται ένα παραλληλόγραμμο βάθρο πάνω στο οποίο τοποθετείται στήλη στην πρόσοψη της οποίας παριστάνεται ανάγλυφα δάφνηνη γιρλάντα. Ανάμεσα στις απολήξεις είναι γραμμένα με ανάγλυφα γράμματα «ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ 1757-1798». Πιο κάτω είναι χαραγμένοι δυο στίχοι του Θουρίου.⁵⁴ «Σ' Ανατολή και Δύση και Νότο και Βοριά / για την πατρίδα όλοι νάχωμε μια καρδιά...». Η στήλη απολήγει σε μικρότερη βάση πάνω στην οποία στηρίζεται η προτομή του Ρήγα να απενίζει τον κάμπο. Σύμφωνα με άλλη εκδοχή κατασκευάζεται και στήνεται το 1929 στο Βελεστίνο με Πρόεδρο τον Αθανάσιο Μαργαριτόπουλο και γίνονται τα αποκαλυπτήρια με πανηγυρικό χαρακτήρα⁵⁵.

Αποκαλυπτήρια της προτομής του Ρήγα, 1930

Ένα δημοσίευμα του 1930 αναφέρει ότι, στις 25 Οκτωβρίου, η τοπική Επιτροπή 100νταετηρίδος του Βελεστίνο αποτελούμενη από τους Σταύρο Καραμπερόπουλο, Μπέλλα και Γούλα ετοιμάζουν τα αποκαλυπτήρια της προτομής. Οι Μακεδονομάχοι ετοιμάζονται για τη συμμετοχή στα αποκαλυπτήρια της προτομής του Ρήγα, ο δε Σύλλογος των Μακεδονομάχων του Βόλου αντιπροσωπεύεται από τον Τσέγκο⁵⁶ και πολλά άλλα μέλη. Το Εμπορικό Επιμελητήριο στις 25 του μηνός εκλέγει την αντιπροσωπεία για τη συμμετοχή του στις γιορτές του Βελεστίνο. Σχετικά με τη συμμετοχή του Επαγγελματικού Επιμελητηρίου ο Χατζηκωνσταντίνου δηλώνει ότι τόσο το Επιμελητήριο όσο και ο ίδιος ως γερουνισαστής για άγνωστη αιτία δεν έχουν κληθεί από την Επιτροπή. Γι' αυτό οι ιθύνοντες του Επαγγελματικού Επιμελητηρίου βρίσκονται σε δίλημμα, αν πρέπει να συμμετάσχουν ή όχι στις γιορτές του Βελεστίνο⁵⁷.

52. Πέτρος Ρούμπος (Γεωργίτσι Σπάρτης 1873 - Αθήνα 1942): Ζωγράφος, γλύπτης. Σπούδασε στην Α.Σ.Κ.Τ. ζωγραφική και γλυπτική. Ασχολήθηκε με την προσωπογραφία, την προσωπαστική και την αρχιτεκτονική. Έργα: Α. Ζάχος, Π. Δημητρακόπουλος, Λ. Μαβίλης Κέρκυρα, Ρήγας Φεραίος Βελεστίνο, μνημείο Γ. Αθηνογένους Α' Νεκροταφείο Αθηνών, μνημείο Ι. Χρυσάφη Α' Νεκροταφείο, μνημείο Αρχιερέων στην Τρίπολη, Ηρώα στη Μαγούλα Σπάρτης και στη Χίο. Βλ. Στ. Λυδάκη, *Έλληνες γλύπτες*, εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1981, σελ. 444.

53. Μαρτυρία Δημ. Απ. Καραμπερόπουλου.

54. Αργ. Δουλιέρη-Ιντζεσίλογλου, «Το αρχαιολογικό-ιστορικό πάρκο, εφαρμόσιμη πρόταση», *Υτέρεια*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», τόμ. 2, Αθήνα 1994, σελ. 47.

55. Εφ. «Η Θεσσαλία», 28 Ιουνίου 1980.

56. Δεν υπάρχουν στοιχεία για την προσωπικότητα του Τσέγκο.

57. Εφ. «Η Θεσσαλία», 25 Οκτωβρίου 1930.

Το Σάββατο 25 του μηνός με το «Σεμπλόν Οριάν» έρχονται ο Υπουργός Γεωργίας Σπυρίδης, ο Υποστράτηγος Ταρσούλης, ο Πρόεδρος της Κεντρικής Επιτροπής Εορτασμού της Εκατονταετηρίδος Δαμβέργης και ο Λιμενάρχης Βόλου αντιπροσωπεύουν το Πολεμικό Ναυτικό για τα αποκαλυπτήρια της 26 Οκτωβρίου⁵⁸. Τους επίσημους αυτούς υποδέχονται στο σταθμό την επομένη 26 Οκτωβρίου η Επιτροπή Εορτασμού με τις άλλες πολιτικές και Κοινοτικές Αρχές. Η κωμόπολη παρουσιάζει γιορταστική όψη με τις κυανόλευκες σημαίες που στολίζουν το σταθμό και την κεντρική αγορά. Η ημερομηνία αυτή είναι καθοριστική για τους αγώνες του Βελεστίνου τους σχετικούς με την προτομή του Ρήγα⁵⁹.

Ο ανδριάντας του Ρήγα, 1980

Περνά μισός αιώνας και κανείς δεν καταπιάνεται σοβαρά με την κατασκευή μεγαλοπρεπούς ανδριάντα⁶⁰. Το 1975 ο Δήμαρχος-δάσκαλος Κ. Ψαχούλας αναλαμβάνει την πρωτοβουλία η οποία ολοκληρώνεται από την Ερανική Επιτροπή⁶¹ που συγκροτείται τον Οκτώβριο του 1975⁶². Την 1 Μαΐου του 1977 στα Ρήγια ο Δήμαρχος Βασίλης Κ. Καραμπερόπουλος δραστηριοποιείται και κάνει έκκληση βοήθειας στην Ερανική Επιτροπή⁶³. Με τις ενέργειές του μέσα σε δυόμισι χρόνια συγκεντρώνεται μεγάλο χρηματικό ποσό.

Τελικά τον Ιούνιο του 1980,⁶⁴ στην εορτή των Ρηγείων προς τιμήν του βάρδου της Ελευθερίας Ρήγα, τα οποία μετατίθενται από το Μάιο στον Ιούνιο, -μήνα κατά τον οποίο ο Ρήγας θανατώνεται στις φυλακές Νεμπόιζα του Βελιγραδίου- ορίζεται η τελετή αποκαλυπτηρίων. Ο ανδριάντας είναι ήδη έτοιμος και οι γλύπτες τον μεταφέρουν στο Βελεστίνο δεκαπέντε μέρες πριν από τα αποκαλυπτήρια.

Η πρώτη φροντίδα του Διοικητικού Συμβουλίου και της Ερανικής Επιτροπής είναι η μεταφορά της προτομής στο χώρο που γεννιέται ο Ρήγας, για να γίνει η τοποθέτηση του ανδριάντα στο χώρο της προτομής. Δυστυχώς παρ' ότι υπάρχει στη διάθεση του Δήμου πίστωση 800.000 δραχ. πριν ένα χρόνο, δε γίνεται καμιά εργασία διαμόρφωσης

58. Εφ. «Η Θεσσαλία», 25 Οκτωβρίου 1930.

59. Εφ. «Η Θεσσαλία», 25 Οκτωβρίου 1930.

60. Εφ. «Η Θεσσαλία», 28 Ιουνίου 1980.

61. Επιτροπή: Πολ. Ενεπεκίδης, Γ. Αλεξίου ιερείς, Κ. Ψαχούλας, Γ. Παλληκάρης, Γ. Μπομπότης, Κ. Παπαδάμ, Ν. Τσονάκας, Δ. Καφίδας, Στ. Νασίκας.

62. Εφ. «Η Θεσσαλία», 1 Ιουλίου 1980.

63. Εφ. «Η Θεσσαλία», 1 Μαΐου 1977.

64. Δημ. Απ. Καραμπερόπουλος, *Πρόταση: Μουσείο του Ρήγα στη γενέτειρά του*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2003, σελ. 5. Και εφημ. «Η Θεσσαλία», 25 Μαΐου 1980.

του χώρου, γιατί ούτε η Νομαρχία, ούτε το Τεχνικό Επιμελητήριο αναλαμβάνουν την εκπόνηση της σχετικής μελέτης και έτσι⁶⁵ η προτομή μεταφέρεται στο χώρο της οικίας του Ρήγα διαμορφώνεται πρόχειρα ο χώρος⁶⁶ και στήνεται ο ανδριάντας, έργο των γλυπτών Θύμιου Πανουριά⁶⁷ και Ηλία Κατζιλιέρη⁶⁸, αντί του ποσού του 1.500.000 δραχμών⁶⁹ μετά από διαγωνισμό στον οποίο παίρνουν μέρος πολλοί και φημισμένοι γλύπτες των Αθηνών και της Θεσσαλονίκης⁷⁰.

Για τον ανδριάντα προσφέρουν μεταξύ άλλων το Υπουργείο Πολιτισμού 350.000 δραχμές, το Υπουργείο Οικονομικών από τα Κρατικά Λαχεία 50.000 δραχμές, το Υπουργείο Προεδρίας της Κυβερνήσεως 100.000 δραχμές, το Υπουργείο Εσωτερικών 125.000 δραχμές, ο Δήμος Αθηναίων 100.000 δραχμές, ο Δήμος Βόλου 100.000 δραχμές, η Ένωση Γ. Σ. Βόλου 100.000 δραχμές, η Τράπεζα Κρήτης 50.000 δραχμές, ο Δήμος Πατρών 20.000 δραχμές, η Ένωση Δήμων-Κοινοτήτων Νομού Μαγνησίας 20.000 δραχμές.

Από 10.000 δραχμές προσφέρουν το ΚΤΕΛ Μαγνησίας, η Ένωση Συντακτών Θεσσαλίας, το Τεχνικό Επιμελητήριο Βόλου, η ΑΤΕ, ο Γ. Χατζάκος από την Αθήνα, η Ένωση Γ. Σ. Φαρσάλων, η Ένωση Γ. Σ. Αλιευρού, και οι Δήμοι Δάφνης, Αγίου Νικολάου Κρήτης, Σκιάθου, Παλαιού Φαλήρου και Λαμίας. Από 5.000 δραχμές προσφέρουν οι Δήμοι Ελευσίνας, Αιδηψού, Μυτιλήνης, Ασπροπύργου, Καρδίτσας, Χίου, Πύργου, οι Κοινότητες Αγριάς και Γλώσσας, η Εθνική Τράπεζα, ο Δημήτριος Σκύφτης και άλλοι Βελεστινιώτες από την Αθήνα και μικρότερα ποσά άλλοι Δήμοι, Κοινότητες και άλλοι οργανισμοί. Αρνείται την εισφορά του ο Σύνδεσμος Ελλήνων Βιομηχάνων και δεν προσφέρουν ακόμη μερικοί από τους Θεσσαλικούς Δήμους.

65. Εφ. «Η Θεσσαλία», 25 Μαΐου 1980.

66. Εφ. «Η Θεσσαλία», 25 Μαΐου 1980.

67. Θύμιος Πανουριάς: γλύπτης (Αργίριο 1931-Αθήνα, Φρύνωνος 11 τηλ. 75171490). Σπούδασε στην Α. Σ. Κ. Τ. κοντά στον Γιάννη Παππά (1951-1956) και με υποτροφία του Ι.Κ.Υ. στην Ecole Supérieure des Beaux Arts του Παρισιού (1960-1963). Στο έργο του ξεκινά από κυβιστικές και αφαιρετικές προϋποθέσεις μεταβάλλοντας τη μορφή σε γεωμετρικό σχήμα και το γεωμετρικό σχήμα σε μορφή. Έργα του βρίσκονται σε πολλά μουσεία και ιδιωτικές συλλογές. Βλ. Στ. Λυδάκη, *Οι Έλληνες Γλύπτες*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1981.

68. Καντζιλιέρης, Ηλίας, γλύπτης (Αρτεμισία Μεσσηνίας 1947 - Αθήνα, Αγίας Σοφίας 40, τηλ. 9324190). Σπούδασε στην Α. Σ. Κ. Τ. γλυπτική κοντά στον Γιάννη Παππά από το 1966 ως το 1971. Το 1974-1975 συνέχισε τις σπουδές του με υποτροφία Ε.Ο.Ε.Χ. για ξυλογλυπτική και πορτρέτο στην Academia delle belle Arti στη Ρώμη κοντά στον Πέρικλε Φατσίνι. Εκτός από τα ελεύθερα έργα του καταπιάστηκε και με μνημεία και προτομές για δημόσιους χώρους. Ιδρυτικό μέλος του Συλλόγου Γλυπτών και μέλος του Κ.Ε. Ε. Βλ. Στ. Λυδάκη, *Οι Έλληνες Γλύπτες*, Εκδόσεις Μέλισσα, Αθήνα 1981.

69. Εφ. «Η Θεσσαλία», 28 Ιουνίου 1980.

70. Εφ. «Η Θεσσαλία», 28 Ιουνίου 1980.

Σε όλους αυτούς εκφράζονται μέσω του τύπου οι ευχαριστίες των κατοίκων του Βελεστίνου. Ιδιαίτερα ευχαριστούν το Δήμαρχο Αθηναίων Μπέη που, ως Πρόεδρος της ΚΕΔΚ, απευθύνει εγκύκλιο προς όλους τους Δήμους για την ενίσχυση του έργου της Επιτροπής και στο Νομάρχη Μαγνησίας Σπυρόπουλο που με εγκύκλιό του παροτρύνει Δήμους και Κοινότητες του Νομού να ενισχύσουν το έργο. Παρ' όλες τις εισφορές λείπουν ακόμη 300. 000 δραχμές περίπου για την πληρωμή των γλυπτών και η προσπάθεια της Επιτροπής δε σταματά⁷¹.

Στις εκδηλώσεις καλούνται ο τότε Πρόεδρος Δημοκρατίας Κ. Καραμανλής, Υπουργοί, Βουλευτές και Δήμαρχοι των Θεσσαλικών πόλεων. Γίνεται πρόταση ομιλητής της ημέρας να είναι ο καθηγητής του Πανεπιστημίου της Βιέννης Ενεπεκίδης, ενώ καλούνται οι Δήμαρχοι των πόλεων Βιέννης και Βελιγραδίου⁷². Οι εκδηλώσεις για τα «Ρήγια» 1980 ξεκινούν από το Σάββατο 28 Ιουνίου: «Ωρα 20.00: Έναρξη στο Στάδιο. 20.30: Χοροί από τα συγκροτήματα α) Αργιθεατών Βόλου, β) Λέσχης Εργαζομένου Κοριτσιού, γ) Ενώσεως Ποντίων Ν. Ιωνίας-Βόλου. Ωρα 21.15: Τραγούδια από την Απολλώνεια Χορωδία. Ωρα 21.30: Θεατρική παράσταση από το «Άρμα Θέσπιδος» με το έργο του Μ. Καζαντζάκη «Καπετάν Μιχάλης». Κυριακή 29 Ιουνίου: Ωρα 10.30: Ποδηλατικός αγώνας με τη συμμετοχή συλλόγων Θεσσαλίας κ.α. (οργάνωση «Νίκη Βόλου»). Εκκίνηση από τον προ του ανδριάντος χώρο. Διαδρομή Βελεστίνο - Κόμβος Διεθνούς δρόμου - Μικροθήβαι - Ν. Αγκιάλος - Βόλος - Βελεστίνο.

Ωρα 11.00: Τελετή αποκαλυπτηρίων ανδριάντος του Ρήγα. Τρισάγιο - σύντομη ομιλία Δημάρχου Βελεστίνου - αποκαλυπτήρια - κατάθεση στεφάνων - τήρηση ενός λεπτού σιγής - ομιλία σχετική με την προσφορά του Ρήγα στο Έθνος, από τον καθηγητή Πανεπιστημίου Βιέννης Πολυχρόνη Ενεπεκίδη - Θύριος του Ρήγα - Εθνικός ύμνος. Ωρα 12.10: Δεξίωση (γλυκά-αναψυκτικά σε κέντρο του Βελεστίνου). Ωρα 20.30: Χοροί από τα χορευτικά συγκροτήματα α) Χορευτικού Ομίλου Βόλου, β) Εκπολιτιστικού Συλλόγου Βελεστίνου.

Ωρα 21: Τραγούδια α) από την Παιδική χορωδία Βελεστίνου, β) από τη «Βολιώτικη Χορωδία». Ωρα 21.30: Θεατρική παράσταση από το «Άρμα Θέσπιδος» με το έργο του Διονυσίου Ρώμα «Σερενάτα»⁷³.

Τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα (είναι δύομισυ μέτρα από λευκό μάρμαρο, και στην πρόσοψη του βάθρου πάνω στο οποίο στηρίζεται είναι χαραγμένοι οι στίχοι: «όποιος ελεύθερα συλλογάται συλλογάται καλά» και πανομοιότυπος η υπογραφή του «Ρήγας Βελεστινλής» 1757-1798, χρονολογίες γέννησης και θανάτου του) γίνονται με πανηγυρικό χαρακτήρα, στις 11 το πρωί της Κυριακής 29 Ιουνίου. Διαβάζεται

71. Εφ. «Η Θεσσαλία», 1 Ιουλίου 1980.

72. Εφ. «Η Θεσσαλία», 25 Μαΐου 1980.

73. Εφ. «Η Θεσσαλία», 25 Ιουνίου 1980.

τρισάγιο από τον Αρχιμανδρίτη της Ιεράς Μητροπόλεως Δημητριάδος Δαμασκηνό Καζανάκη και μετά γίνονται από το Νομάρχη Αθ. Σπυρόπουλο τα αποκαλυπτήρια του ανδριάντα. Ακολουθεί ανάκρουση του Εθνικού Ύμνου από τη Φιλαρμονική του Δήμου Βόλου και κατάθεση στεφάνων από τον Νομάρχη, τους Βουλευτές Αντωνόπουλο, Μπρισίμη, Πρίντζο, Διακόπουλο, Πιτσιώρη, και Καλούδη, τους Δημάρχους Βελεστίου Βασ. Καραμπερόπουλο, Βόλου Μιχ. Κουντούρη, Νέας Ιωνίας Βαλαχή, τον Ταξίαρχο Τσάκωνα εκ μέρους του Γενικού Επιτελείου Εθνικής Άμυνας, τον Υποστράτηγο Χωροφυλακής Μπάλλα, τον εκπρόσωπο του Κ. Κ. Ε. Εσωτερικού Μπουκουβάλα και τον εκπρόσωπο του Συλλόγου Πολεμιστών και Τραυματιών Νομού Μαγνησίας.

Μετά τις καταθέσεις μιλά με σύντομο χαιρετισμό ο Δήμαρχος Βασ. Καραμπερόπουλος και ακολουθεί η ομιλία του καθηγητή Πανεπιστημίου της Βιέννης Πολ. Ενεπεκίδη. Ο τίτλος της ομιλίας του καθηγητή είναι «Το ολοκαύτωμα ενός γενναίου» και το περιεχόμενο είναι το παρακάτω:

«Συγκεντρωθήκαμε εδώ για να παραδώσουμε στην αιωνιότητα του θεσσαλικού χώρου τη μαρμάρινη μορφή ενός Έλληνα ήρωα που υπήρξε αγαπητοί μου Βελεστινιώτες, αίμα από το αίμα σας και πνεύμα από το πνεύμα σας! Είναι μια ιδιαίτερη εύνοια της τύχης να παρευρισκόμαστε σήμερα στα αποκαλυπτήρια ενός «μαρμαρωμένου Ρήγα» - Ρήγα της Δημοκρατίας αυτή τη φορά και της ελληνικής λευτεριάς. Η μορφή του μλέχτηκε ήδη στο ξεκίνημά της με το θρύλο, το μήνυμά του μπήκε ωστόσο σταθερά στην ιστορία, σήμερα ενσαρκωμένη η μορφή σ' εκείνη την ύλη που θα νικήσει τον χρόνο επιστρέφει και πάλι σαν σύμβολο στο θρύλο. Και ο κύκλος κλείνει. Είναι ωραίο και τιμητικό για μας ότι έχουμε το προνόμιο να είμαστε παρόντες στο πέραςμα αυτό ενός ήρωα από την ιστορία στο μύθο. Μόνο τους πολύ μεγάλους συνηθίζει να εκλέγει η ιστορία για να τους παραδώσει στην αιωνιότητα και στη βαθιά ριζωμένη δύναμη των λαϊκών μας θρύλων.

Προσωπικά αισθάνομαι πράγματι την ανάγκη να ευχαριστήσω εγκάρδια τον κ. Δήμαρχο και το Δημοτικό Συμβούλιο Βελεστίου για την τιμητική πρόσκληση και τη λαμπρή ευκαιρία που μου πρόσφεραν να βρισκομαι τώρα ανάμεσά τους. Κανονικά θα έπρεπε να βρισκομαι τώρα, καθώς είπα στον κ. Δήμαρχο όταν μου τηλεφώνησε στη Βιέννη, θα έπρεπε να είμαι στη Γερμανία, για να εγκαινιάσω σ' ένα παλάτι σαν κύριος ομιλητής ένα συνέδριο για τον ευρωπαϊκό Φιλελληνισμό, στα πλαίσια μιας επίσημης ελληνογερμανικής συνάντησης.

Προτίμησα το Βελεστίνο. Και καθώς παρατηρώ εδώ και μερικές ώρες τη φυσιολογία του λιτού θεσσαλικού τοπίου κι αισθάνομαι τη μυστική εσωτερική ακτινοβολία του, σκέπτομαι πως και οι Γερμανοί οργανωτές του Συνεδρίου αν θα βρισκόντουσαν εδώ, θα άλλαζαν ευχαρίστως το μυθικό τους παλάτι με την αυστηρότητα του Βελεστίου και θα μου συγχωρούσαν ίσως τη μικρή μου αποστασία. Προπαντός όταν μάθουν ότι βρισκόμαστε εδώ για να αναβαπτισθούμε κάτω από τη σκιά του Ρήγα σ' εκείνες τις

αρετές για τις οποίες και οι πατεράδες τους ξεκίνησαν το 21 από παλάτια και δρυμούς για ναρθούν στον τόπο αυτό και να αγωνιστούν και να πεθάνουν γι' αυτό που κήρυξε και γι' αυτό που θυσιάστηκε ο Ρήγας: την λευτεριά και την αξιοπρέπεια του ανθρώπου.

«Καλύτερα μιας ώρας ελεύθερη ζωή, παρά σαράντα χρόνια σκλαβιά και φυλακή».

Ταιριάζει λοιπόν να τον θυμηθούν και να τον θυμούνται όλοι οι λαοί, ειδικότερα της περιοχής των Βαλκανίων, όλοι οι λαοί που λαχταρούν περισσότερο φως και ανθρωπιά κάτω από τον ήλιο. Ταιριάζει σε μας προπαντός να τον θυμηθούμε αυτή τη σημαδιακή ώρα στον τόπο του και στη ρίζα του, ταιριάζει να μελετήσουμε τη θυσία του, που υπήρξε το ολοκαύτωμα ενός γενναίου, και στη ζωή του να χαρούμε για λίγο τη λεβεντιά και το μυστήριο της κρυφής ομορφιάς της Ρωμοσύνης.

Και τον θυμούνται τον Ρήγα όχι μόνο στην Ελλάδα αλλά και έξω από αυτήν, όπου άλλοτε οι άνθρωποι κεντρισμένοι από τα τραγούδια του διψούσαν πιο δυνατά την ελευθερία, την ισότητα και τη δημοκρατία. Τον θυμούνται στο Βελιγράδι, όπου έχουν και την προτομή του και όπου στα σκοτεινά κελλιά του φρουρίου Νεμπόιζα, τελείωσαν όλα τον Ιούνιο του 1798. Τον θυμούνται σαν δικό τους ήρωα οι Σέρβοι γιατί οι ήρωες της ελευθερίας είναι ίδιοι. Ο ίδιος του έμεινε με τα όνειρά του στα μισά του δρόμου, σταματημένος από προδοτικό χέρι, αλλά πρόφτασε να δείξει τον δρόμο απ' όπου θα περνούσε η ελευθερία για την Ελλάδα. Όνειρα έμειναν τα σχέδιά του για την ενοποίηση του βαλκανικού χώρου. Αλλά ας είμαστε ευχαριστημένοι. Από τότε άλλαξαν πολλά, τόσα πολλά ώστε ένας δρόμος της Βιέννης –της πόλης που η αυτοκρατορική της κυβέρνηση δέχτηκε να τον παραδώσει με τους 8 συντρόφους του στους Τούρκους και στο θάνατο– ένας δρόμος της δημοκρατικής σήμερα Βιέννης να φέρνει ήδη από το 1930 το όνομά του: Ρήγας Φεραίος.

Ο κόσμος, όπως τον φαντάστηκε στην εποχή του ο Θεσσαλός, γίνεται σιγά-σιγά, ίσως ακόμη συναντώντας τεράστιες δυσκολίες, ωστόσο σίγουρα, η πραγματικότητα της δικής μας εποχής. Όσοι εργάστηκαν για ένα τέτοιο κόσμο, προσωρινά μόνο ανήκουν στην ιδιαίτερη τους πατρίδα. Λοιπόν όχι θεσσαλική, όχι ελληνική, όχι πανβαλκανική αλλά μια πανανθρώπινη προσωπικότητα είναι ο πατριώτης σας που ήρθαμε εδώ να αποκαλύψουμε το άγαλμά του.

Αξιότιμες κυρίες και κύριοι, ούτε ο χώρος ούτε η ευκαιρία είναι κατάλληλη για να διευρύνω τις σκέψεις μου σε μια κανονική διάλεξη και να σας κουράσω την θυμητική τούτη ώρα, με τα νέα αποτελέσματα των ερευνών μας γύρω από τη ζωή, τη δράση τους συνεργάτες και το θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή. Αυτό το κάνουμε με ιδιαίτερη ευχαρίστηση και ζέση ήδη από τα πρώτα επιστημονικά μας βήματα σ' όλη την Ευρώπη με επίκεντρο την Βιέννη, συγκεντρώνοντας τα πορίσματά μας σε πολύ-γλωσσα βιβλία ή κάνοντας κάθε φορά τις ανακοινώσεις μας εμπρός στους κύκλους των ειδικών συνεδρίων.

Αυτό θα συμβεί προσεχώς σε μια νέα μας συγκεντρωτική εργασία εκτεταμένων και επίμονων ερευνών γύρω από τα επίμαχα προβλήματα της προσωπικότητας και των επαναστατικών σχεδίων και ξένων διασυνδέσεων του εθνομάρτυρα ειδικότερα με το κίνημα και τις μεγάλες δίκες των Ιακωβίνων στην ίδια τη Βιέννη. Η Γαλλική Επανάσταση υπήρξε απλώς το έναυσμα για τη φλογερή ψυχή του Θεσσαλού Τυρταίου, αλλά το ξεκίνημα της επανάστασης, σε μια εποχή που το γαλλικό πρότυπο ήδη από την εμφάνιση του Ναπολέοντα είχε αρχίσει ήδη να αστικοποιείται για να καταλήξει στην επεκτατική αυτοκρατορία του Βοναπάρτη και των μελών της οικογενείας του –το όνειρο του Ρήγα με τις αγνές ενοράσεις του για μια βαλκανική ομοσπονδία απ' την οποία δεν θα έλειπαν, όπως φανταζόταν ο ίδιος, ούτε οι Τούρκοι– η μεγάλη αυτή σύλληψη ενός πολιτικού σχεδίου για τη δημιουργία ενός υπερεθνικού οικουμενικού μπλοκ πάντως ελληνικής υφής και κατεύθυνσης –όπως άλλωστε και το βυζαντινό– το μεγαλειώδες αυτό σχέδιο για να πραγματοποιηθεί το 1797 χρειαζόταν όχι πια τον ξεθυμασμένο και ως ένα σημείο προδομένο ενθουσιασμό ως προς τους στόχους του της επανάστασης της 14^{ης} Ιουλίου 1789, αλλά την ωστική –όχι αστική– δύναμη, του άγριου, πρωτόγονου και ωστόσο πάντοτε ιδεαλιστικού πυρήνα του '89 που υπήρξαν μέσα και έξω από τη Γαλλία οι Ιακωβίνοι.

Οι τελευταίες μας έρευνες στην Ευρώπη μας οδηγούν σε επαφές και επιρροές του Ρήγα με τους Ιακωβίνους της Βιέννης και τις δίκες τους που υπήρξαν τα νεκροταφεία τους. Ωστόσο, αξιότιμες κυρίες και κύριοι, πριν εγκαταλείψω το βήμα και το Βελεστίνo θα ήθελα να αποθέσω κοντά σας δυο επιστημονικά αιτήματα που αφορούν το Ρήγα και που με απασχολούν σαν επιθυμίες ψυχής μάλλον παρά του στοχαζόμενου νου.

Είναι δυο επιθυμίες που όταν τις προσέξουμε καλύτερα μεταβάλλονται αυτόχρημα σε εθνικά αιτήματα. Είναι πρώτον η συγκέντρωση και η επιστημονική έκδοση όλων των επίσημων εγγράφων που είναι σήμερα σκορπισμένα κυρίως στα αυστριακά κρατικά αρχεία και δημοσιευμένα κατά καιρούς από ιστοριοδίφες και ιστορικούς σε διάφορα περιοδικά και βιβλία ως επί το πλείστον σήμερα εξητλημένα ή δυσπρόσιτα και αφανή πλέον. Και δεύτερον και τελευταίον η σύγκληση ενός διεθνούς ή τουλάχιστον ευρωπαϊκού συνεδρίου που θα ασχοληθεί με το έργο και την επίδραση του Ρήγα στην πνευματική και πολιτική προπαρραστική των λαών της βαλκανικής χερσονήσου για το απελευθερωτικό τους κίνημα και την εγκατάσταση των δημοκρατικών θεσμών στη χώρα τους⁷⁴. Αφού η Ελλάδα αποφάσισε να προσανατολισθεί και πολιτικά προς

74. Τα δυο αυτά επιστημονικά αιτήματα, τα οποία ο καθηγ. Πολ. Ενεπεκίδης διατύπωσε στην ομιλία του στα αποκαλυπτήρια το 1980 του ανδριάντα του Ρήγα, μετά λίγα χρόνια άρχισε να υλοποιεί η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, που ιδρύθηκε το 1987: α) Εξέδωσε με την προσθήκη ευρετηρίων τα *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή* των Αμ. Λεγρώνδ και Κων. Αμάντου το 1996 και 1997 καθώς και εκείνα του Ντούσαν Πάντελιτς

την Ευρώπη και να συνδεθεί μαζί της και όχι μόνο για λόγους οικονομικούς, θα πρέπει να διερευνηθούν οι ριζόντες της θεώρησης των γεγονότων και της προέκτασής τους στο μέλλον. Προς το σκοπό αυτό θα πρέπει να επιστρατευθούν από την ιστορία της -κυρίως τη νεώτερη- εκείνες οι δυναμικές και προφητικές προσωπικότητες που σχεδίαζαν μια ειρηνική σύνδεση των λαών της Ευρώπης όταν δεν υπήρχε ούτε ελεύθερη Ελλάδα, η Ευρώπη βυθιζόταν κάθε τόσο στο αίμα και το πένθος των αγρίων ηγεμονικών ανταγωνισμών και των κυνικών προσωπικών συμφερόντων.

Σ' αυτούς τους Έλληνες που σκέπτονταν σε μεγάλες δομές, όπως θα λέγαμε, θα πρέπει να κατατάξουμε τον Ρήγα και τον Κοραή. Τον πρώτο στον πολιτικό τομέα και τον γέροντα του Παρισιού στον επιστημονικό. Θα ήθελα τώρα να διευκρινίσω κάπως περισσότερο το πρώτο αίτημα: την συγκέντρωση και την έκδοση των σκορπισμένων στα αρχεία εγγράφων για τη σύλληψη, τις ανακρίσεις, την παράδοση και την εκτέλεση του Ρήγα και των συντρόφων του. Και επειδή το κεφάλαιο αυτό έχει όλα εκείνα τα στοιχεία της τραγωδίας που θα συνέθεταν, αν θα βρισκόταν ο κατάλληλος ποιητής, τη δραματικότερη σελίδα της νεώτερης μας ιστορίας, θ' αφήσω για λίγο τις σημειώσεις μου και θα σας μιλήσω με τη γλώσσα της καρδιάς. Ίσως αν βρίσκονται μεταξύ μας αξιότιμοι εκπρόσωποι του ελληνικού κοινοβουλίου, να πάρουν το μήνυμα και να το πάνε στα κατάλληλα αυτιά. Δεν στοιχίζει χρήματα, στοιχίζει όμως κάτι περισσότερο: καλή θέληση και επιμονή για την καλή υπόθεση.

Αξιότιμες κυρίες και κύριοι, Προσπάθησα με απλά λόγια όπως ταιριάζει σε τέτοιες ώρες να σας δώσω την εικόνα μιας ελληνικής ζωής και το βαθύτερο νόημα του ολοκαυτώματος ενός συμπατριώτη μας στα ξένα στην υπηρεσία του ελληνισμού όταν δεν υπήρχε ακόμη ελεύθερη Πατρίδα. Ωστόσο δίκαιο είναι, στη θυμητική αυτή ώρα για το Ρήγα να σκεφτούμε, έστω και σιωπηρά τους συντρόφους του που μαρτύρησαν μαζί του. Πολύ συχνά τους ξεχνούμε γιατί οι απλές αυτές ζωές χάνονται κάτω από τη λάμψη του αρχηγού. Βρίσκω την ώρα αυτή κατάλληλη να τραβήξω από τα ξεχασμένα έγγραφα τα ονόματά τους και να σας τα αναφέρω όπως συνηθίζουν ν' αραδιάζουν ονόματα σ' ένα μνημόσυνο. Είμαι βέβαιος πως η ψυχή του Ρήγα θ' αγαλλιάσει αναγνωρίζοντας τους παλιούς συντρόφους του.

Σκέπτομαι εκείνον τον Ευστράτιον Αργέντη, έμπορο από τη Χίο. Ο πλούτος του δεν τον εμπόδισε να τραβήξει για το μαρτύριο. Δίπλα του φανταζόμαστε τον λογιστήν του, τον Παναγιώτη Εμμανουήλ από την Καστοριά, και κοντά του τον αδελφό του τον Γιάννη, ένα αμούστακο φοιτητή της γιατρικής. Ο Ηπειρώτης Δημήτριος Νικολίδης, δόκτορας της γιατρικής και ο άλλος ο Χιώτης έμπορος στην Τεργέστη Αντώνης Κορωνιός, δεν θα μετάνιωσαν τη θυσία τους. Η Σιάτιστα της Μακεδονίας θυσιάζει

το 2000. β) Διοργανώνει τα Διεθνή Συνέδρια «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» εκδίδοντας και τα Πρακτικά τους.

στο βωμό της ελευθερίας το παιδί της, τον Θεοχάρι Τορούντζα, έμπορο από την Πέστη της Ουγγαρίας. Από το πολύπτυχο αυτό δεν μπορούσε να λείπει και η άλλη πατρίδα η συνηθισμένη σε θυσίες. Η Λευκωσία της Κύπρου πυκνώνει τη σειρά των μαρτύρων της από τότε κι' όλας με νέα παιδιά. Ο Κύπριος Ιωάννης Καρατζάς⁷⁵, καντηλανούτης στην ελληνική εκκλησία της Πέστης, όταν τον συνέλαβαν, σβήνει για τελευταία φορά τα κεριά του για να τραβήξει το δρόμο προς το φως που δεν σβήνει μέχρι σήμερα στην Πατρίδα του. Ρήγα Βελεστινλή δεν πέθανες! Οι Έλληνες σε συνεχίζουν...».

Ο Δήμαρχος του Βελεστίνου μεταξύ άλλων τονίζει, «Θάπρεπε το Ελληνικό Κράτος στα 100 χρόνια από το θάνατο του Ρήγα, του μεγάλου αυτού τέκνου της Θεσσαλικής Γης, ή έστω στα 100 χρόνια από την απελευθέρωση της Θεσσαλίας να μην περιμένει να βγάλουμε δίσκο επαιτείας για τον ανδριάντα, αλλά με δική του πρωτοβουλία να 'χε στηθεί ο ανδριάντας εδώ στην ιδιαίτερη πατρίδα του. Και θα 'πρεπε ακόμη, αν δεν το έχουμε κάνει, όλοι μας να ενστερνιστούμε το μήνυμα του Ρήγα, που μας συγκλονίζει με τη φωτιά και την αλήθεια του και είναι πιο επίκαιρο τώρα από κάθε άλλη φορά γιατί αναβαπτίζει τις συνειδήσεις, ατσαλώνει τη θέληση, φλογαίει τον αγώνα για ελευθερία και αποδυναμώνει εκείνους που υπονομεύουν τη δημοκρατία και την ελευθερία»⁷⁶.

Οι κάτοικοι του Βελεστίνου και της Θεσσαλίας γενικότερα συμμετέχουν με υπερφάνεια και εθνική έξαρση για να τιμήσουν τη μνήμη του μεγάλου οραματιστή και εθνεγέρτη. Συμμετέχουν γιατί ο Ρήγας είναι ο μεγάλος Πανέλληνας, ο Θεσσαλός, που στέκεται στα βάθη της ψυχής τους, είναι μια μεγάλη σελίδα από το ρόλο της Θεσσαλίας στην ιστορική διαδρομή της φυλής μας. Το όνειρο τόσων ετών για τον ανδριάντα πραγματοποιείται⁷⁷ και το πρώτο Διεθνές Συνέδριο υλοποιείται από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα το 1986. Το πρώτο μνημείο του Ρήγα, διαφοροποιημένο από την αρχική του μορφή και ελλειπές, βρίσκεται στη συνοικία Βαρούσι μέχρι το 1980.

Πέντε μαρμάρινοι κλίμακες οδηγούν σε τρεις αναβαθμίδες πάνω στις οποίες στηρίζεται σταυρός. Στην πρόσοψη των αναβαθμίδων στηρίζεται ένα μέρος της στήλης με την απόληξη της. Σήμερα το παλιό αυτό Ηρώο, η πρώτη απόδοση τιμής της γενέτειρας του Ρήγα, είναι σε μια άκρη του χώρου απομεινάρι της αναθηματικής στήλης, να θυμίζει τις προσπάθειες των Θεσσαλών για τη μνήμη του συμπατριώτη τους. Να θυμίζει πως σε τούτη την παράμερη γωνιά, στο άγιο τούτο χώμα, γεννιέται η φλογερή και αδάμαστη ψυχή του Θεσσαλού Τυρταίου που προετοιμάζει την Ανάσταση του Γένους.

75. Ο Ιωάννης Καρατζάς ήταν λόγιος και συγγραφέας του βιβλίου *Έρωτος Αποτελέσματα*, Βιέννη 1792, όπως έχουν δείξει οι πρόσφατες έρευνες της καθηγήτριας Έλιας Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister.

76. Εφ. «Η Θεσσαλία», 1 Ιουλίου 1980.

77. Εφ. «Η Θεσσαλία», 28 Ιουνίου 1980 και 1 Ιουλίου 1980.

Το πρώτο Μνημείο με τον Σταυρό, που στήθηκε στο Βελεστίνο προς τιμήν του Ρήγα.

Το δεύτερο Μνημείο για τον Ρήγα στο Βελεστίνο με την προτομή του.

Το τρίτο Μνημείο για τον Ρήγα στο Βελεστίνο με τον ανδριάντα του.

ΑΓΚΟΠ ΓΚΑΡΑΜΠΕΔΙΑΝ, ΡΟΥΜΙΑΝΑ ΚΟΜΣΑΛΟΒΑ

*Ο θρησκευτικός παράγων στις αντιλήψεις
του Ρήγα Βελεστινλή
για την Βαλκανική Ομοσπονδία*

Η ιδέα για την βαλκανική ομοσπονδία έγινε πρωτεύων στα προγράμματα και στις αντιλήψεις των ηγετών της Βαλκανικής Αναγέννησης. Το δεύτερο μισό του 18^{ου} αιώνα ιδιαίτερη επιρροή έχουν οι ιδέες της Ευρωπαϊκής Διαφώτισης, οι οποίες πραγματοποιήθηκαν στη μεγάλη Γαλλική Επανάσταση. Υπό την επιρροή της στο τέλος του αιώνα ο Ρήγας Βελεστινλής διαμορφώνει την δική του ιδέα για την Δημοκρατία, βασισμένη στα πλεονεκτήματα του ελληνικού έθνους και αδιάσπαστα δεμένη με τις παραδόσεις της Αρχαίας Ελλάδας και με το Μεσαιωνικό Βυζάντιο. Η ιδέα που κληροδοτεί ο ίδιος – κοινότητα και ισοτιμία όλων των βαλκανικών λαών, χωρίς διάκριση της πίστης και εθνικότητας, ακόμα είναι ζήτημα του μέλλοντος. Παράλληλα, οι ρίζες της ιδέας αυτής μπορούν να διακριθούν στο παρελθόν, συμπεριλαμβανομένου και του μεσαίωνα, όταν στα Βαλκάνια επικρατεί το πολιτικό δόγμα του οικουμενισμού του Βυζαντίου στενά συνδεδεμένο με τον ορθόδοξο χριστιανισμό.

Οι βασικές αντιλήψεις του βυζαντινού δόγματος διαμορφώνονται κατά το 17^ο αιώνα, αλλά τυποποιημένο στις παραδόσεις της θρησκευτικής πολιτικής ζωής, το δόγμα ασκεί επιρροή με μεγάλη δύναμη και την περίοδο του όψιμου Μεσαίωνα, όταν η ίδια αυτοκρατορία παρακμάζει. Στη διάρκεια των επόμενων αιώνων διακεκομμένοι θεολόγοι και κανονολόγοι διαμορφώνουν ιδεολογικά και θεωρητικά τον βυζαντινό οικουμενισμό¹, ο οποίος υποτάσσεται στη δυνατή επίδραση της χριστιανικής ιδέας για

1. Караянопулос, Й.Е. Политическата теория на византийците. С., 1992.

την θεία πρόνοια του Βυζαντίου, για τη θέση, τον ρόλο και τη σημασία του Βυζαντίου, της «Δεύτερης Ρώμης» στην «σύμπασα χριστιανική» αυτοκρατορία. Αυτή η «αυτοκρατορία», αν και διοικούνταν εκτός των ορίων των Βαλκάνιων από ανεξάρτητους κυρίαρχους, είχε ένα κέντρο – την Κωνσταντινούπολη, και έναν αυτοκράτορα-πατέρα, ανώτατο αρχηγό όλων των χριστιανών κυρίαρχων². Αφενός στην Κωνσταντινούπολη ένιωθαν πως ο πριμάτος (primate) του βασιλέα και του Πατριάρχου είχε ιδεολογική και συμβολική σημασία, παρόλα αυτά φύλαγαν ζηλότυπα το primate. Αφετέρου το κύρος του Βυζαντίου ως πρώτη ορθόδοξη εκκλησία και έδρα του πρώτου χριστιανού αυτοκράτορα ήταν σταθερά επικυρωμένος στην συνείδηση των ορθόδοξων χριστιανικών κοινοτήτων.

Από τα τέλη του 11^ο αιώνα αρχίζει και διανοίγει δρόμο η ιδέα για την εθνική πολιτιστική ενότητα των Ελλήνων, η οποία βαθμιαίως παίρνει πολιτική απόχρωση. Υπό την ονομασία «ρωμαίοι» ήδη εννοείται Έλληνες. Ενδιαφέρον είναι να σημειωθεί πως μετά τον 10^ο αιώνα όλοι οι αυτοκράτορες στον θρόνο είναι ελληνικής καταγωγής. Η συνείδηση της ορθόδοξης ομολογίας συνδέεται με την εθνική αυτοσυνείδηση. Λόγω αυτού οι κοσμοπολίτικοι στο παρελθόν Ρωμαίοι άρχισαν να αισθάνονται Έλληνες. Σταθερή εθνική πολιτιστική παράδοση ως το τέλος της βυζαντινής κρατικής πολιτικής κοινότητας θα είναι: «είμαι Έλληνας, δηλαδή είμαι ορθόδοξος»³.

Από τον 13^ο αιώνα η Εκκλησία στην βυζαντινή κοινωνία λειτουργεί ως παράγοντας εδραίωσης, ο οποίος συμβάλλει την ελληνική εθνική αυτοσυνείδηση. Στο περιβάλλον της θρησκευτικής ζηλοτυπίας και αντιλατινικές διαθέσεις, η ορθοδοξία μετατρέπεται σε χαρακτηριστικό της «εθνικής εξάρτησης». Εξαιτίας του ενστίκτου αυτοσυντήρησης ο όγκος προσανατολίζεται προς την ορθοδοξία, ενώ ο διανοητικός ανθός-προσελκύστηκε από τις ιδέες του ελληνισμού. Σε αυτή την κατάσταση γεννήθηκε η τελευταία βυζαντινή ιδέα- «Η Μεγάλη Ιδέα», από την οποία αρχίζει και ο νεοελληνικός πατριωτισμός⁴.

Τον Μεσαίωνα, στην έτσι διαμορφωμένη ανατολική ορθόδοξη κοινότητα επικρατεί η οικουμενική ιδέα του Βυζαντίου, πως όλη η γη ανήκει στον βασιλέα του Βυζαντίου. Αλλά μερικοί από τους ηγέτες των Βαλκανίων προσπαθούν να μετατρέπουν την ιδέα σε σλαβική-βυζαντινή ορθόδοξη παραλλαγή. Πρώτος ήταν ο Βούλγαρος ηγέτης Συμεών (893-927), ο οποίος προσπαθεί να «ανανεώσει» την Ανατολική αυτοκρατορία καθώς επιβάλλει την βουλγαρική κυριαρχία. Ο σκοπός του ήταν μέσω κατάκτησης του βυζαντινού θεσμού του αυτοκράτορα να αναγνωριστεί ως «βασιλέας των ρωμαίων».

2. Бакалов, Г. Ролята на византийската ойкуменическа доктрина в политическия живот на Московска Русия. – Ипр., 1980, № 5, 83.

3. Бакалов, Г. Византия. Културно-политически очерци. С., 1999, 308.

4. Хунгер, Х. Империя на ново средище. С., 2000, 80.

Άλλος ηγέτης, ο οποίος επίσης κάνει προσπάθεια να δημιουργήσει νότια σλαβική-βυζαντινή ορθόδοξη αυτοκρατορία, είναι ο Σέρβος ηγέτης Στέφαν Ντούσαν (1331-1355). Και αυτός οικειοποίησε τον τίτλο «τσάρος των Σέρβων και των Ρωμαίων» και παρομοίως με τον Συμεών επεχείρησε να «μεταμορφώσει σε σερβική» την βυζαντινή οικουμενική ιδέα.

Η βυζαντινή ιδέα του οικουμενισμού, στην ουσία θα μπορούσε να εξεταστεί ως πρώτο σχέδιο για την χριστιανική παγκοσμιοποίηση, επιπλέον δεν υπάρχει διάκριση βάσει εθνικής αρχής ή απαγόρευσης χρήσης των εθνικών γλωσσών σε τοπικές λειτουργίες.

Μεταγενέστερα, τον 14^ο-15^ο αιώνα, οι ανατολικές ορθόδοξες χώρες, αποτελεί εξαίρεση η Ρωσία της Μόσχας, συμπεριλήφθηκαν στο Οθωμανικό κράτος, το οποίο εξελίσσεται ως «κοσμοπολίτικη» μεσαιωνική αυτοκρατορία. Υποτίθεται πως εγκαθίστανται διαφορετικοί τύποι διεθνών, θρησκευτικών, κοινωνικών και πολιτικών σχέσεων και οι αντίστοιχοι τύποι συμπεριφοράς και αντίδρασης.

Οι μη μουσουλμάνοι αποτελούν σύμπλεγμα διαφορετικών εθνικών εξομολογητικών ομάδων, καθώς η θρησκεία και οι εθνικές πολιτιστικές παραδόσεις σε κάθε κοινότητα έχουν πρωτεύουσα σημασία. Παραδείγματος χάριν οι τσιγγάνοι αποτελούν ιδιαίτερη εθνική κοινότητα, ρητά διακεκριμένη στα οθωμανικά έγγραφα από τις χριστιανικές και τις μουσουλμανικές κοινότητες. Μία άλλη ιδιαίζουσα εθνική κοινότητα στην Οθωμανική αυτοκρατορία αποτελούν οι Εβραίοι, οι οποίοι διαμορφώνονται σε μερικές μεγάλες ομάδες, που διαφέρουν με γλώσσα, βιοτικές και θρησκευτικές πράξεις και ονομάζονται γενικά «εβραϊκό έθνος». Οι Αρμένιοι επίσης δεν αποτελούν μία μονολιθική κοινότητα στα πλαίσια της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Στα Βαλκάνια σε διάφορες πόλεις δημιουργούνται αρμενικές μικροδομές, αρμενική γειτονιά ή αρμενική κοινότητα (τζεμαάτ *τζεμαατ*).

Ο πιο πολυάριθμος πληθυσμός μη μουσουλμάνοι υπήκοοι της Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα στα Βαλκάνια, αποτελούν οι ορθόδοξοι χριστιανοί, από τους οποίους ο ελληνικός λαός ξεχωρίζεται, ενώ οι άλλοι χριστιανικοί λαοί-οι Βούλγαροι, οι Σέρβοι, οι Αλβανοί και οι Βλάχοι μένους κρυφοί, χωρίς δική τους αντιπροσωπεία τις πρώτες εκατονταετίες της οθωμανικής εξουσίας. Οι ορθόδοξοι συμπεριλήφθηκαν στις διάφορες περιόδους στο σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και δεν ενώθηκαν σε ενιαία εκκλησιαστική ιεραρχία. Στην αρχή υπήρχαν δύο θρησκευτικά κέντρα- το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης και η Αρχιεπισκοπή της Αχρίδας, μεταγενέστερα το 1557 δημιουργήθηκε και το τρίτο κέντρο- το Πατριαρχείο του Ίπεκ.

Στο Κοράνιο συμπεριλαμβάνονται παράλληλα δύο τάσεις που αφορούν τις σχέσεις με τους χριστιανούς, γενικά με τους μη μουσουλμάνους, και αυτό αποτελεί βάση αφενός για το γκαβαζάτα και την επιβολή του ισλαμισμού, και αφετέρου για την διατήρηση των θρησκευτικών τους οργανισμών στα μουσουλμανικά κράτη, συμπεριλαμβανομένης

και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Έκφραση της δεύτερης τάσης είναι το λεγόμενο σύστημα των μιλέτ. Αμφισβητούμενο είναι το θέμα για τον χρόνο εμφάνισης τους και για τον ουσιαστικό τους χαρακτηρισμό. Μερικοί συγγραφείς συνδέουν την έναρξη του συστήματος μιλέτ με τις μεταρρυθμίσεις του Μεχμέτ Β΄ ύστερα από την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Στα περισσότερα έργα αναφέρεται η άποψη, πως ο σουλτάνος Μεχμέτ Β΄ (1444-1446, 1451-1481) παραχώρησε δικαίωμα στην ορθόδοξη Εκκλησία αυτόνομα να διαχειρίζεται τις πράξεις της υποταγμένης, της λεγόμενης *rum millet*, θρησκευτικής ενότητας και να την αντιπροσωπεύει ενώπιον της εξουσίας, μεταγενέστερα με το ίδιο μοντέλο παρόμοια δικαιώματα παραχωρήθηκαν στην αρμενική-γρηγοριανή και στην ιουδαϊκή θρησκευτική ιεραρχία. Έτσι κατά το δεύτερο μισό του δέκατου πέμπτου αιώνα στις διαφορετικές εξομολογητικές ομάδες στην Αυτοκρατορία επιβλήθηκε το σύστημα κλειστών πυραμιδοειδών κοινοτήτων (*millet*), ενώ στην διαχείριση του, παράλληλα με τις διοικητικές-εδαφικές και κοινωνικές αρχές εισήχθησαν και οι εξομολογητικές αρχές. Το σύστημα των μιλέτ χρονολογείται στην περίοδο πριν το δέκατο ένατο αιώνα, και διορίζεται ως είδος εξομολογητικού κράτους (τα λεγόμενα εξομολογητικά έθνη, θεοκρατικά μικρά κράτη), με πολιτιστική-ιστορική ουσία. Το Μιλέτ-κράτος δεν κατείχε εδαφικό χαρακτήρα, επειδή δεν ήταν εδαφικά διαμορφωμένο, αλλά βασιζόταν στην εξάρτηση διάφορων ανθρώπων με ορισμένη θρησκεία. Ανάλογα, οι άνθρωποι οι οποίοι ανήκουν σε διάφορα θρησκευόμενα μιας περιοχής υποτάσσονταν στις σχετικές θρησκευτικές αρχές⁵.

Κατά την γνώμη μερικών ερευνητών τα δικαιώματα εξουσίας του Πατριαρχείου μέχρι τις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα συγκεντρώνονταν κυρίως στον θρησκευτικό τομέα και δεν μπορεί να γίνει λόγος για μια πραγματική διοίκηση της ορθόδοξης κοινότητας. Κατά την άποψη αυτή το σύστημα των μιλέτ ως θρησκευτικές κοινότητες με εσωτερική αυτοδιοίκηση λειτουργεί σε μια μεταγενέστερη περίοδο, όταν τα δικαιώματα εξουσίας του Πατριάρχη αυξήθηκαν ως αποτέλεσμα της γενικής εξέλιξης της Αυτοκρατορίας και ο ίδιος πήρε την θέση του «μιλέτμπασι *миллетбашъ*», δηλαδή θέση του εθνικού αρχηγού της ορθοδοξίας, με μεγάλες φορολογικές, δικαστικές και διοικητικές αρμοδιότητες, οι οποίες συμμεριζόταν με τους υφισταμένους του⁶. Οι οθωμανικές αρχές βοηθούσαν τον Πατριάρχη στην Πόλη να επιβάλει σταδιακά τον ελληνισμό στην ορθόδοξη κοινότητα στα Βαλκάνια. Η ελληνική νίκη είναι οριστική

5. Новичев, А. История Турции. Т. I. Ленинград, 1963, 76; Османская империя и страны Центральной и Юго-восточной Европы в XV-XVI вв. Москва, 1984, 33-34; Иванов, Н. Система миллетов в арабских странах XVI-XVII в. – В: Восток, 1992, № 6; Бенбаса, Е., Родриг, А. История на сефарадските евреи от Толедо до Солун. С., 2003, 226.

6. История на Османската империя. С., 1999, 415-417.

όταν ο σουλτάνος δέχεται να εκκαθαρίσει το Πατριαρχείο του Ίπεκ το (1766) δίνει την συμφωνία του τον επόμενο χρόνο 1767, να καταστραφεί το αυτοκέφαλο της Αρχιεπισκοπίας της Αχρίδας. Η επιβολή του «ρουμ» στους ορθοδόξους χριστιανούς στην επαρχία του Οικουμενικού Πατριαρχείου στα τέλη του 18^{ου} αιώνα αφενός συνδέεται με την εκκαθάριση των δύο αυτόνομων ορθόδοξων κέντρων στα Βαλκάνια –και αφετέρου– με την αύξηση της επιρροής του ελληνικού κοσμικού στοιχείου (Φαναριώτες) στο Πατριαρχείο και στην οθωμανική διοίκηση. Δεν είναι χωρίς σημασία και το γεγονός πως η ελληνική γλώσσα διατηρείται ως κυρίαρχουσα στην ορθόδοξη κοινότητα στα Βαλκάνια και υπό τις συνθήκες της οσμμανικής εξουσίας.

Άλλοι συγγραφείς χρονολογούν την λειτουργία του συστήματος των μιλέτ κατά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, την λεγόμενη εποχή του Τανζιμάτ (Ρυθμίσεις). Αλλά κατ' ουσία προσδίδουν σε αυτό τον θεσμό άλλο περιεχόμενο – όχι θρησκευτική κοινότητα, στην οποία οι εθνικές διαφορές διαλύονται, αλλά εθνική θρησκευτική κοινότητα, που αντιστοιχεί στην εθνική εξάρτηση, η οποία διαμορφώνει μεταγενέστερα το σύγχρονο έθνος. «Τα μοντέρνα» μιλέτ εξετάζονται ως διοικητικές δομές με δυνατό πολιτικό στοιχείο⁷. Τα μιλέτ αποκτούν τον χαρακτήρα των κρατικών αναγνωρισμένων ιδρυμάτων, που μπορούν να δημιουργούν και να υποστηρίζουν θρησκευτικούς, πολιτιστικούς και εκπαιδευτικούς θεσμούς για τα μέλη τους. Συνεπώς, τα μιλέτ ήδη είναι κοινότητες νομιμοποιημένες με κρατικές Πράξεις (φερμάν) και διαμορφωμένες βάσει διάφορων συνδυασμών θρησκευτικών, εθνικών και πολιτικών κριτηρίων, αλλά πρωτοστατούν τα θρησκευτικά. Ο σκοπός είναι με τον τρόπο αυτό να πραγματοποιηθούν οι αυτοκρατορικές αρχές κυβερνήσεως της πολυεθνικής κοινωνίας υπό τις καινούριες συνθήκες του επιβαλλόμενου μοντέρνου εθνικισμού και της ευρωπαϊκής πίεσης για μεταρρύθμιση της Αυτοκρατορίας⁸. Η ιεραρχική δομή της ορθόδοξης κοινότητας, ενωμένη σε ένα (πρωτο) μιλέτ/*rum millet*, εμφανίζεται εμπόδιο προς την εύκολη μετατροπή σε «μοντέρνο» μιλέτ το δέκατο ένατο αιώνα. Αυτό πρέπει να πραγματοποιηθεί μέσω «διαίρεσης» του «*rum millet*» από την ιεραρχική δομή, καθώς η οθωμανική εξουσία εμφανίζεται ταυτόχρονα και κύρωση και διαιτητής⁹. Η πολιτιστική αντιπροσώπευση των Ελλήνων μέσω της θρησκείας και του πολιτισμού είναι μεγαλύτερη από το ελληνικό εθνικό έδαφος

7. Ό.π., 510.

8. Мейер, М. Кризис османских имперских порядков: меняющиеся отношения центра и периферии вXVIII в. – В: Османская империя, государственная власть и социально-политическая структура. Москва, 1990, 156.

9. Anagnostopoulou, Sia. The Terms Millet, Genos («Christian Orthodox race»), Ethnos (Nation), Oikoumenikotita (Ecumenicity), Alytrotismos (Irredentism) in Greek Historiography. – In: Idem. The Passage from the Ottoman Empire to the Nation-States: a long and difficult process: the Greek case, Istanbul, 2004, σελ. 44.

στην Αυτοκρατορία και διαθέτει με πολλά κέντρα ελληνισμού, ιδιαίτερα στα εθνικά όρια των Βουλγάρων. Οι Έλληνες αναδεικνύονται επίλεκτα μέλη της κοινωνίας, τα οποία αποκτούν σπουδαίες θέσεις στην κυβέρνηση της Αυτοκρατορίας βασικά μέσω του Πατριαρχείου και της οικονομικής τους δραστηριότητας. Κατά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα αναδύεται ο ελληνισμός ενός μεγάλου μέρους της ορθόδοξης κοινότητας. Στα λεγόμενα σιντζίλι (сиджили) στα είκοσι-τριάντα του 19^{ου} αιώνα συναντιούνται ήδη εθνικά χρωματισμένες οι ονομασίες «μπουλγάρ», «εφλιάκ (βλάχικο) μιλέτ» και «αρναβούτ μιλέτ», που είναι ενδεικτικό για την εθνική θρησκευτική κατάσταση στην Αυτοκρατορία¹⁰. Αλλά οι Βούλγαροι, καθώς και οι άλλοι ορθόδοξοι λαοί, μένουν σε ανακεφαλαιωτική ονομασία «ρουμι μιλέτ» μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα κυριότερα εξαιτίας της εξομολογητικής ουσίας του «παλιού» συστήματος των μιλέτ και της έλλειψης της ίδιας εκκλησιαστικής δομής, η οποία να αντιπροσωπεύεται ιεραρχικά στο κέντρο. Κατά την οθωμανική κατοχή οι άλλοι ορθόδοξοι λαοί –Βούλγαροι, Σέρβοι, Αλβανοί και οι Βλάχοι– δεν επιτυγχάνουν να προβάλλουν επίλεκτα μέλη της κοινωνίας, που να πάρουν μέρος στις κυβερνητικές δομές της Αυτοκρατορίας κυρίως υπό την ιδιότητα της εθνικά χρωματισμένης αντιπροσώπευσης. Σημαντικοί είναι και οι ελληνικοί πυρήνες στους οικισμούς, που αφομοιώνουν ένα μέρος των μη Ελλήνων ορθόδοξων στοιχείων και ουσιαστικά δημιουργούν το πρόσωπο της τοπικής ορθόδοξης κοινότητας, ιδιαίτερα στα επισκοπικά κέντρα. Συνεπώς, μέσω της ελληνικής ορθόδοξης κοινότητας, όλη η ορθόδοξη κοινότητα ασκεί τα δικαιώματά της που προκύπτουν από το σύστημα των μιλέτ¹¹. Όταν το 19^ο αιώνα αρχίζει ο εθνικός διαχωρισμός από την ελληνική επικράτεια και αντιπροσώπευση και γίνεται δυνατόν οι άλλες ορθόδοξες εθνικές κοινότητες να δημιουργήσουν ίδιες (πρωτο)μιλέτ δομές, τότε όμως οι Αυτοκρατορικές Αρχές ήδη έχουν άλλη κυρία αντίληψη στην πολιτική τους ως προς τους μη μουσουλμάνους.

Τον 18^ο-19^ο αιώνα πραγματοποιείται η Βαλκανική Αναγέννηση. Εμφανίζεται λογοτεχνία, στην οποία το βλέμμα στρέφεται προς το μεσαιωνικό παρελθόν, μπρος τις αιτίες, οι οποίες ενώνουν τα βαλκανικά ορθόδοξα έθνη. Τέτοιο χαρακτήρα έχει η εκτυπωμένη το 1741 στην Βιέννη «Στεματογραφία» του Χριστοφόρ Ζεφάροβιτς (Христофор Жефарович), όπου δημοσιεύονται τα εθνόσημα όλων των σλαβικών χωρών, οι φωτογραφίες των Βουλγάρων και Σέρβων ηγετών και αγίων. Μεταγενέστερα, ο Παΐσιος γράφει δική του «Ιστορία Σλαβιάνομπαλαρσκα» (1762), λίγο αργότερα

10. Иванова, Св. Преди да се роди българският милет. – В: Държава & Църква – Църква & Държава в българската история. С., 2006, 150.

11. Тодорова, О. Православната църква в българското социално пространство през ранните столетия на османско владичество. – В: Българската църква през вековете. С., 2003, 117-118.

εμφανίζεται και η «Ιστορία διάφορων σλαβονικών λαών κυρίως των Βουλγάρων, Κροατών και Σέρβων» του Γιόβαν Ράιτς το 1794-1795 («История разных словенских народов и най-паче Болгар, Хорватов и Сербов»). Ενδιαφέρουσα είναι η άποψη του Έλληνα ερευνητή Πασχάλη Κιτρομιλίδη, πως στα Βαλκάνια το 18^ο αιώνα υπήρχε «ενιαία βαλκανική κοινότητα με κοινή νοοτροπία», βασισμένη στην ορθοδοξία που αντιπροσωπεύεται από το Πατριαρχείο της Κωνσταντινούπολης¹². Πραγματικά, η ορθοδοξία είναι ενωτικός παράγοντας των βαλκανικών λαών υπό την οθωμανική εξουσία. Αλλά παράλληλα το 18^ο αιώνα αρχίζει και ο εθνικός διαχωρισμός, ανεξάρτητα από την κοινή ορθόδοξη πίστη.

Βαθμιαίως προβάλλεται η ιδέα για την παμβαλκανική αλληλενέργεια στη μάχη έναντι της ξένης πολιτικής εξουσίας των οσμανικών Τούρκων και για την ίδρυση της βαλκανικής ομοσπονδίας. Ο πρώτος εκφραστής της ιδέας είναι ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798). Υπό την επιρροή των ιδεών της μεγάλης Γαλλικής Επανάστασης, ο ίδιος γίνεται πεπεισμένος δημοκράτης. Σε μερικά προγραμματικά έγγραφα – «Επαναστατική Προκήρυξη», «Το Σύνταγμα» και «Τα Δίκαια του Ανθρώπου», ο Ρήγας Βελεστινλής υπερασπίζει την ιδέα παμβαλκανικής επανάστασης¹³. Πάνω στα ερείπια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προβλεπόταν η δημιουργία μίας μεγάλης Δημοκρατίας, στην οποία όλοι οι λαοί θα ζουν σε πλήρη ισότητα. Η ίδια έπρεπε να λεγόταν «Ελληνική Δημοκρατία», στην οποία θα συμπεριληφθούν Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένιοι, Τούρκοι και από κάθε ένα έθνος, χωρίς διάκριση της θρησκείας και γλώσσας (Άρθρο 7 του Συντάγματος). Ο Ρήγας ονειρεύεται την μέλλουσα ελεύθερη πολιτεία στα πλαίσια της πρώην Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, ενώ η αυτοπεποίθηση του ως απόγονος των αρχαίων Ελλήνων, γίνεται αιτία να την ονομάσει «Ελληνική Δημοκρατία»¹⁴. Η επικράτεια του ελληνικού έθνους μαρτυριέται και με την υποχρεωτική για όλα τα σχολεία ελληνική γλώσσα, διακανονισμένη στο άρθρο 22 των «Δικαίων του Ανθρώπου»¹⁵. Αυτό το έργο του Ρήγα, αποτελούμενο από 35 άρθρα, είχε ισχυρή επιρροή από το έργο «Το πνεύμα των νομών» του Σαρλ Μοντεσκιέ και από την «Διακήρυξη ανθρωπίνων δικαιωμάτων» που προκηρύσσεται από τη γαλλική επανάσταση¹⁶. Αυτός εξυψώνει σε σημείο λατρείας την ισότητα όλων των ελεύθερων πολιτών μπροστά στο νόμο απορρίπτοντας την σκλαβιά και την τυραννία. «Το σύνταγμα» επηρεάστηκε επί-

12. Китромилидис, П. От кръста към фалангата. Аспекти на християнството и национализма на Балканите. С., 1999, 77-132.

13. Велестинлис, Р. Революционно. С., 1998, 13-17.

14. Ό.π., 57.

15. Ό.π., 46.

16. Ό.π., 33-53.

σης δυνατά από το σύνταγμα της γαλλικής επανάστασης από το 1793¹⁷. Απαρτίζεται από 124 άρθρα και Παράρτημα, στο οποίο χειρίζεται το ζήτημα για το εθνόσημο της «Δημοκρατίας της Ελλάδος» – ένα ρόπαλο του Ηρακλή με τρεις σταυρούς από πάνω και τα χρώματα να συμβολίζουν την διαδοχικότητα με την Βυζαντινή αυτοκρατορία. Στο άρθρο 122 τονίζεται ότι «Η νομοθετική εξουσία εξασφαλίζει σ' όλους τους Έλληνες, Τούρκους και Αρμένιους πολιτική ισότητα, ασφάλεια και ελευθερία... και χρήση όλων των Δικαιωμάτων των ανθρώπων»¹⁸. Η υλοποίηση αυτών των στόχων και η ίδρυση της «Ελληνικής Δημοκρατίας» ο Ρήγας βλέπει στην κοινή βαλκανική εξέγερση, την οποία καλεί στον «Πολεμικό τραγούδι» (Πολεμικό εμβατήριο) – «εσείς Βούλγαροι, Αρμένιοι, Αλβανοί από τον Ήπειρο, Ρωμαίοι, ας ενωμένα σηκωθούμε...»¹⁹.

Το 1797 ο Ρήγας εκδίδει το βιβλίο του «Νέος Ανάχαρσις», στο οποίο ο ήρωας επισκεπτόταν τα κέντρα του ελληνικού πολιτισμού για να ξεσηκώσει το εθνικό αίσθημα. Επίσης εξέδωσε τον «Χάρτη της Ελλάδος εν ή περιέχονται αι νήσοι αυτής και μέρος των εις την Ευρώπην και Μικρά Ασίαν πολυαριθμων αποικιών αυτής». Στην ουσία στον χάρτη συμπεριλαμβανόταν σχεδόν όλη η Βαλκανική Χερσόνησο και έδειχνε τα εδάφη της «Ελληνικής Δημοκρατίας»²⁰, στην πραγματικότητα τα μέρη κατοικημένα από ορθόδοξους χριστιανούς ενωμένοι κατά τον Μεσαίωνα στο βυζαντινό οικουμενισμό. Η επίδραση του βυζαντινού πολιτικού δόγματος σ' αυτή την περίπτωση είναι περισσότερο γεωγραφική και πολιτισμική και όχι τόσο πολιτική, επειδή ο Ρήγας Βελεστινλής απορρίπτει «την εκλεκτικότητα του Θεού» για ορισμένο έθνος, η οποία ιδέα είναι έντονα αντικατοπτρισμένη στον οικουμενισμό μέσω της θεωρίας για την βασιλική οικογένεια.

Κατά τον 18^ο-19^ο αιώνα εμφανίζεται ο εθνικισμός, φαινόμενο που κυριεύει όλη την Ευρώπη και αντικαθιστά τη θρησκεία ως βασικό γνώρισμα των ανθρώπινων κοινοτήτων. Μ' αυτόν τον τρόπο η θρησκεία μετατρέπεται σε προσωπικό ζήτημα του πολίτη και των προσωπικών πεποιθήσεων και δικαιωμάτων. Η καθιέρωση της κοσμικής αρχής αλλάζει τον ρόλο του δυτικού χριστιανισμού, συμπεριλαμβανομένου και της Εκκλησίας. Έστω και αποχωρισμένη από το κράτος η εκκλησία στις περισσότερες δυτικοευρωπαϊκές χώρες γίνεται μέρος από την αστική κοινωνία και εκφράζει άποψη πάνω στα περισσότερα επίκαιρα προβλήματα. Αυτό σχετίζεται πριν απ' όλα με τη θεωρία του καθολικισμού και προτεσταντισμού για την διπλή ουσία του ανθρώπου, σαν ενότητα υλικής και πνευματικής φύσεως. Όσον αφορά την ορθοδοξία, σύμφωνα

17. Ό.π., 57-109.

18. Ό.π., 104-105.

19. Ό.π., 117.

20. Димитров, Стр., К. Манчев. История на Балканските народи. XV-XIX век. С., 1971, 177-178.

με μερικούς συγγραφείς, η ιδέα για το έθνος και αντίστοιχα για το εθνικό κράτος είναι παντελώς ξένη²¹. Η αιτία πρέπει να αναζητιέται στην οικουμενική καθολικότητα, μέσω της οποίας διδάσκεται η σωτηρία στην Βασιλεία των ουρανών, και η οποία απορρίπτει κατηγορηματικά την διαφοροποίηση σε φυλές και έθνη. Επιπλέον η οργάνωση της ορθόδοξης εκκλησίας γινόταν πάντα πάνω σε εδαφική και ποτέ σε εθνοτική αρχή και η Βυζαντινή αυτοκρατορία και οι υπόλοιπες μεσαιωνικές χώρες στις οποίες η επικρατούσα αντίληψη είναι πως την Ορθοδοξία ποτέ δεν αποτελούσαν εθνικοί σχηματισμοί, διότι σ' αυτούς η κύρια συνείδηση και αυτοδιάθεση δεν είναι η εθνική αλλά η πολιτιστική. Μ' αυτήν την έννοια ο εθνικισμός, ανάλογα η ιδέα για εθνικό κράτος είναι πνευματικό προϊόν, «ξενόφερτο» στους ορθόδοξους λαούς από την Δυτική Ευρώπη στα τέλη του 18^ο αιώνα. Έτσι για παράδειγμα ο Ρήγας Βελεστινλής συνδέει την ιδέα για την αυτοδιάθεση με την οικουμενιστική έννοια «γένος» (δηλαδή γενιά), επειδή καλεί όλους τους λαούς των Βαλκανίων και από όλες τις θρησκείες να ιδρύσουν ένα πολυεθνικό δημοκρατικό κράτος. Οι ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή αντηχούν σύγχρονα, διότι το πολιτικό δικαίωμα αυτοδιάθεσης σχετίζεται, αφενός με το εθελοντικά ιδρυμένο πολυεθνικό κράτος, και αφετέρου με την σύγχρονη ευρωπαϊκή ολοκλήρωση²².

Ένα από τα βασικά ζητήματα, τόσο στο παρελθόν, όσο και στο παρόν είναι η θέση και ο ρόλος της θρησκείας στην εξέλιξη των λαών και των εθνών. Δεν πρέπει να υποτιμάται ο ενωτικός της ρόλος, ειδικά εκεί όπου υπάρχει σύμπτωση (ταύτιση) της θρησκευτικής και της εθνικής κοινότητας. Ιδιαίτερα βαθιά η θρησκεία καθιερώνεται στην συνείδηση του αρχαίου και του μεσαιωνικού ανθρώπου, και μέσω των πολιτικών λειτουργιών των οργανώσεων της εκκλησίας επιβάλλεται σκόπιμα μια ταύτιση του θρησκευτικού και του εθνικού καθορισμού.

Κατά την Αναγέννηση αποδυναμώνεται ο ρόλος της θρησκείας στην κοινωνική ζωή και στη θέση της εμφανίζονται οι κοσμικές και οι ρασιοναλιστικές (ορθολογικές) ιδέες και αντιλήψεις. Στα Βαλκάνια όμως, η συγκρότηση των εθνών γίνεται πριν από την εμφάνιση των κρατών και γι' αυτό η θρησκεία παίζει σημαντικό ρόλο. Υπό την επιρροή των ιδεών του Διαφωτισμού και της Μεταρρύθμισης οι παράγοντες της εποχής της παλιγγενεσίας και στην Βουλγαρία και στην Ελλάδα επιδιώκουν να υποτάξουν την εκκλησία στις κοσμικές φιλοδοξίες και στα συμφέροντα του έθνους, αλλά οι ορθόδοξοι θεσμοί παραμένουν αξιόλογοι για την εθνική διαφοροποίηση. Συνεπώς η ορθοδοξία λειτουργεί όχι μόνο ως διαφοροποιητικός παράγοντας του έθνους απέναντι

21. Каприев, Г. Историческа злина ли е националната държава? Дискусионни тезиси. С., 1998, 48-49.

22. Константиноулос, Д. Принципът на националността и интеграцията на Европа. – В: Историческа...53-58.

στον ισλαμισμό, αλλά και παράγοντας διαφοροποίησης της εθνικότητας απέναντι στους υπόλοιπους ορθόδοξους λαούς από το «ρουμι-μιλέτ»²³.

Η καθιέρωση της εθνικής ταυτότητας στα Βαλκάνια βασίζεται σε μερικά κύρια κριτήρια: καταγωγή του λαού, χριστιανική θρησκεία που κληρονομείται, «μορφωμένη και ελεύθερη Ευρώπη», και τους σλαβικούς λαούς και η σλαβική τους αυτοσυνείδηση. Διαδοχικά το έθνος παραμερίζει την θρησκεία ως σύστημα αξιών, ως πηγή ηθικών, κοινωνικών και αισθητικών αξιών: το εθνικά σύμβολα αντικαθιστούν τους σταυρούς, οι ήρωες που θυσιάστηκαν στο όνομα της ελευθερίας παραγκώνισαν τους μάρτυρες της πίστης, οι εθνικές γιορτές προς τιμή των αξιόλογων κοσμικών γεγονότων-τις χριστιανικές γιορτές. Έτσι, όπως κανείς συγκαταλέγεται κατά τύχη προς κάποια θρησκεία, έτσι ο ίδιος γεννιέται και ως μέρος ορισμένης εθνικότητας, που έχει άμεση σχέση με τους γονείς του. Η θρησκευτική αδιαλλαξία μεταμορφώνεται σε εθνική. Για το λόγο αυτό το σύγχρονο κράτος δικαίον έμαθε πώς να αντιμετωπίζει τις διάφορες θρησκείες αναγκάζοντάς τους να συνυπάρχουν ειρηνικά. Επιτυχία υπάρχει μόνο στην περίπτωση που το ίδιο το κράτος είναι ουδέτερο και προσφέρει συνθήκες ανεξιθρησκίας και εξέλιξης όλων, δεν ταυτίζεται με καμία ορισμένη θρησκεία, ούτε με καμία εθνική κοινότητα²⁴.

Ο ευρωπαϊκός πολιτισμός διαμορφώνεται πάνω στην μοναδική κληρονομιά της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας, του ρωμαϊκού δικαίου και της χριστιανικής παράδοσης. Κατά το 18^ο αιώνα η ιδέα για «τον χριστιανικό πολιτισμό» αντικαθίσταται με την ιδέα για «την κοσμική Ευρώπη». Η εθνική ιδέα, ως συνείδηση για πολιτιστική ταυτότητα παραμερίζει το θρησκευτικό δόγμα. Όταν σήμερα εξετάζεται το θέμα περί της ενοποίησης της Ευρώπης υποδεικνύεται προ πάντων η διαμόρφωση μιας καινούριας πολιτιστικής ταυτότητας ή η μετατροπή της «Ευρώπης των πατρίδων σε Ευρωπαϊκή πατρίδα»²⁵. Αυτό δεν σημαίνει πολιτιστική απροσωποποίηση, αλλά σημαίνει διατήρηση της εθνικής ταυτότητας στα πλαίσια ενός κοινού κρατικού σχηματισμού. Ενδιαφέρον προκαλεί το γεγονός, ότι το σύνθημα της Ευρωπαϊκής Ένωσης «Πολυμορφία στην ενότητα», αποτελεί ένα μέρος του συνθήματος υπό το οποίο οι Βούλγαροι επιτυγχάνουν την ανεξαρτησία της εκκλησίας κατά την Αναγέννηση – «Ελευθερία στην τάξη, πολυμορφία στην ενότητα»²⁶. Μ' αυτήν την έννοια η Ορθοδοξία, νομοθετημένη στο σύνταγμα ως «παραδοσιακή» θρησκεία στην Βουλγαρία και στην Ελλάδα δεν είναι εμπόδιο για την ενσωμάτωσή μας προς τις ευρωπαϊκές αξίες και για την διαμόρφωση ευρωπαϊκής ταυτότητας.

23. Асенов, Б. Нация, религия, национализъм. С., 1994, 79-119.

24. Зундхаусен, Х. Двадесет тезиса за нацията и националната държава. – В: Историческа..., 16-17.

25. Тодоров, В. Етнос, нация, национализъм. Аспекти на теорията и практиката. С., 2000, 243.

26. Тодев, Ил. Д-р Стоян Чомаков. С., 2003, ч. 2, 241.

ΞΕΝΙΑ ΜΑΡΙΤΣΚΙ ΓΚΑΤΖΑΝΣΚΙ

Ρήγας Φεραίος και Πέταρ Πέτροβιτς Νιέγκος: Ένας παραλληλισμός

Ο μεγάλος Σέρβος ποιητής από το Μαυροβούνιο Πέταρ Πέτροβιτς Νιέγκος (1813-1851) δεν έτυχε ποτέ σύγκρισης με τον Ρήγα Φεραίο, παρόλο που για αυτό υπάρχουν πολλοί λόγοι. Σχεδόν άγνωστος στην Ελλάδα, πέρα από το θαυμάσιο ποιητικό του έργο, ο Νιέγκος σε πολλά επίπεδα δείχνει το ίδιο πνεύμα που συναντάμε και στα διάφορα έργα του Ρήγα. Σημειωτέον ότι τα ίδια βιβλία ξένων συγγραφέων που βρίσκονται στην πλούσια βιβλιοθήκη του, χρησιμοποιούσε και ο Ρήγας. Τα «κοινά αυτά αναγνώσματα» τους βοήθησαν να σχηματίσουν και οι δύο παρόμοια ιστορία της φιλοσοφίας, την οποία εξετάζουμε στην εργασία αυτή, και της οποίας η επίδραση διαρκεί μέχρι σήμερα.

Και οι δύο αυτοί συγγραφείς πέθαναν νέοι, ο Νιέγκος στα τριάντα οκτώ του, ενώ ο Ρήγας εκτελέστηκε στο τεσσαρακοστό πρώτο έτος της ζωής του, στο Βελιγράδι, για το οποίο και οι δυο τους με θλίψη ήξεραν ότι ήταν τούρκικη πόλη εκείνη την περίοδο. Όμως το πνευματικό μεγαλείο των δύο τούτων ανδρών, καθώς και ο πόθος για την ελευθερία είναι κάτι που πρέπει πάντα να θαυμάζουμε. Παρόλο που ο Νιέγκος ήταν Μητροπολίτης και ηγεμόνας του Μαυροβουνίου, η εγκόσμια ζωή του δεν ήταν και τόσο ευτυχής, όπως άλλωστε και του Ρήγα, αλλά αυτό δεν τους εμπόδισε να δημιουργήσουν τεράστιους πνευματικούς άθλους.

Όταν αποφάσιζα για το φετινό θέμα της εργασίας μου για το Ε΄ Συνέδριο στο Βελεστίνο, το οποίο είναι αφιερωμένο στα 250 χρόνια από τη γέννηση του Ρήγα Φεραίου, αμφιταλαντευόμουν ανάμεσα σε δύο παραλληλισμούς – με τον Νιέγκος αφενός και

τον Ντοσιτέι αφετέρου. Και για τα δύο θέματα υπάρχουν σοβαροί λόγοι. Η Κυβέρνηση της Σερβίας ανακήρυξε τη φετινή χρονιά ως έτος του Ντοσιτέι Ομπράντοβιτς (1739;-1811), με την ευκαιρία συμπλήρωσης 200 χρόνων από τον ερχομό του στη τότε Σερβία του Καραγιώργη, που σχηματίστηκε σαν κράτος μετά την αρχική επιτυχία της Πρώτης Σερβικής Επανάστασης εναντίον των Τούρκων το 1804.

Το καινούριο κράτος είχε ανάγκη από πολλά, και κυρίως από μορφωμένους ανθρώπους. Ο Σέρβος διαφωτιστής Ντοσιτέι Ομπράντοβιτς το 1807 είχε ήδη αποκτήσει στην Ευρώπη φήμη μεγάλου διαφωτιστή, γνώστη πολλών γλωσσών, λατινικής, γαλλικής, ρωσικής, ιταλικής, γερμανικής, νεοελληνικής, καθώς και της αγγλικής, που την εποχή εκείνη σπάνια την μιλούσαν στις περιοχές μας.

Ο Ντοσιτέι ταξίδευε πολύ, είχε ζήσει και εργαστεί στις μεγαλύτερες ευρωπαϊκές πόλεις - Βιέννη, Παρίσι, Λειψία, Χάλε και Λονδίνο (1784), όπως και στην Κέρκυρα, επισκέφτηκε τη Χίο, τη Σμύρνη και άλλα μέρη. Στο βιβλίο του, αυτοβιογραφικό μυθιστόρημα με τίτλο *Ζωή και Πολιτεία* (1783,1788), που μεταφράστηκε τον 20° αιώνα εξολοκλήρου στην αγγλική γλώσσα και εκδόθηκε στην Αμερική, δίνει υπέροχες περιγραφές των ελληνικών νησιών, κυρίως της Χίου. Επιστρέφοντας από την Σμύρνη το έτος 2000 από τον εορτασμό για τα 100 χρόνια από τη γέννηση του Γιώργου Σεφέρη, του πιο αγαπημένου μου σύγχρονου Έλληνα ποιητή, εμείς επισκεφτήκαμε και τη Χίο και θα έλεγα ότι η περιοδεία μας έγινε περίπου σύμφωνα με τις περιγραφές που δίνει ο Ντοσιτέι στο βιβλίο αυτό. Έχω μιλήσει γι αυτό στο Συνέδριο του Ρεθύμνου το 2002 που ήταν αφιερωμένο στα ελληνικά νησιά και η ομιλία μου έχει εκδοθεί στα Πρακτικά του Συνεδρίου.

Συνεπώς, υπήρχαν πολλοί λόγοι να μιλήσω για την παραλληλία ανάμεσα στο Ρήγα και τον Ντοσιτέι, για τους οποίους επίμονα πιστεύω ότι έπρεπε να έχουν συναντηθεί στη Βιέννη, στους ελληνικούς και σερβικούς κύκλους, όπου και οι δυο τους σύχναζαν, αλλά γι αυτό δεν έχω ακόμη γραπτές αποδείξεις. Ο Ντοσιτέι επιθυμούσε να μεταφέρει στο λαό του ό,τι καλύτερο γνώρισε στον ευρωπαϊκό διαφωτισμό, να δημιουργήσει στο λαό τη συνείδηση ότι ανήκει στην ευρεία κοινότητα των νοτιοσλαβικών λαών και να αγωνιστεί για την εισαγωγή της απλής λαϊκής γλώσσας στο γραπτό λόγο. Πολλοί από τους στόχους αυτούς ήταν και στόχοι του Ρήγα.

Μέχρι την εποχή εκείνη το απλό αυτό γεγονός για τη συγγένεια των λαών βάσει της γλώσσας ήταν ελάχιστα γνωστό και στην Ευρώπη, πόσο μάλλον στα Βαλκάνια. Είναι γνωστό το ογκώδες βιβλίο του Σέρβου αρχιμανδρίτη Γιόβαν Ράιτς (1726-1801), που εκδόθηκε σε τέσσερις τόμους στη Βιέννη το 1794-5 με τίτλο *Η Ιστορία των Διαφόρων Σλαβικών Λαών, κυρίως των Βουλγάρων, Κροατών και Σέρβων, που βγήκαν από το σκότος και οδηγήθηκαν στο φως της ιστορίας* (Историја разних словенских народова, најпаче Болгара, Хорватава и Сербова, из тми забвенија изјатих и во свет историческиј произведенаја). Η γλώσσα του βιβλίου είναι αρχαϊζουσα, ρωσοσλαβική,

σήμερα δυσνόητη και έχει γραφτεί κάτω από την επίδραση του περίφημου Ρώσου θεολόγου Τεοφάν Προκόποβιτς, αλλά έχει σχέση και με τον Βούλγαρο συγγραφέα Πάισιε. Με σκοπό να γνωρίσει το λαό με το παρελθόν του, η ιστορία αυτή έπαιξε μεγάλο ρόλο στην εθνική αναγέννηση. Στη λαϊκή αυτή αφύπνιση ανήκει και το σοφό ποίημα του Ντοσιτέι το 1804 με τίτλο «Ξεσηκώσου/Ανορθώσου/Ξύπνα, Σερβία» (*Востани, Сербие*), το οποίο προ τινος είχε και προταθεί για τον νέο εθνικό ύμνο της Σερβίας της εποχής μας.

Όλα αυτά θα μπορούσαν να αποτελέσουν βάση για να μιλήσουμε για το Ρήγα και τον Ντοσιτέι, και ίσως να είναι απαραίτητο και αυτό κάποτε να γίνει. Όμως για κάποιους προσωπικούς, εσωτερικούς λόγους και συναισθήματα, αποφάσισα για τον παραλληλισμό με τον Νιέγκος. Και κυρίως για τον απλό λόγο ότι η παραλληλία αυτή δεν είναι και τόσο φανερή.

Μελετώντας το Ρήγα και τον Νιέγκος, όφειλα να παρατηρήσω την ύπαρξη του ίδιου ευρωπαϊκού αναγνώσματος το οποίο γνώριζαν και οι δύο πολύ καλά. Ο κατάλογος βιβλίων της βιβλιοθήκης του Νιέγκος το δείχνει καθαρά. Για τον Ρήγα, φυσικά, είναι ευρέως γνωστή η ενασχόλησή του γύρω από το βιβλίο του Μπαρτελεμί (Barthélemy) η *Περιήγησις του νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα*, που δημοσιεύτηκε στα γαλλικά το 1788, και σε σύντομο χρονικό διάστημα μεταφράστηκε σε πολλές ευρωπαϊκές γλώσσες. Για τον Ρήγα αυτό είναι γνωστό, αλλά σε μας μόνο μικρός αριθμός μελετητών του Νιέγκος γνωρίζουν ότι ο Νιέγκος διάβαζε έντονα τον Μπαρτελεμί. Είχε στη βιβλιοθήκη του τη ρωσική μετάφραση σε δέκα τόμους που δημοσιεύτηκε στη Μόσχα από το 1803 έως το 1818, όπως και την ιταλική μετάφραση που δημοσιεύτηκε στη Βενετία το 1828 σε μια σειρά τόμων. Ο Ρήγας, φυσικά, τότε δεν ζούσε, αλλά τις ίδιες γνώσεις για το ελληνικό παρελθόν και τη φιλοσοφία, όπως και ο Νιέγκος, τις έπαιρνε από το έργο του Μπαρτελεμί.

Ο Νιέγκος, όπως και ο Ρήγας, διάβαζε άλλα βιβλία της εποχής εκείνης που του ήταν προσιτά, πολλά σε ρωσική μετάφραση, σε αντίθεση από τον Ρήγα. Όπως ο Ρήγας ζωγράφιζε στη Χάρτα του πολλές φυσιογνωμίες από την ελληνική ιστορία, έτσι και ο Νιέγκος μελετούσε επιμελώς την ελληνική επική ποίηση, κυρίως τον Όμηρο, με βάση την μετάφραση της *Ιλιάδας* από τον Ν. Γ. Γκνέντιτς σε ρωσικό εξάμετρο και την μετάφραση της *Ιλιάδας* και *Οδύσσειας* σε πεζό λόγο από τον Ι. Ι. Μαρτίνωφ.

Ο επίσκοπος και ηγεμόνας του Μαυροβουνίου Πέταρ Πέτροβιτς Νιέγκος πέθανε, όπως ήδη είπα, πολύ νέος, σε ηλικία 38 ετών. Αυτό αναμφισβήτητα είναι πολύ σύντομο χρονικό διάστημα για να ολοκληρωθεί ένα τόσο σημαντικό έργο, και γι αυτό ακριβώς το λόγο επέλεξα να μελετήσω τον Ρήγα και τον Νιέγκος, και όχι τον Ντοσιτέι, ο οποίος έζησε περισσότερο από εβδομήντα χρόνια και είχε τη δυνατότητα και να διορθώσει κάποια έργα του και να τα επανεκδώσει. Ο Νιέγκος και ο Ρήγας γι αυτό απλά δεν είχαν το χρόνο για κάτι τέτοιο. Εν τούτοις δημιούργησαν θαυμαστή λογοτεχνική βάση για

την ανάπτυξη της ελεύθερης σκέψης, την αγάπη προς τον άνθρωπο, την πίστη στον άνθρωπο, που είναι οι πνευματικοί θησαυροί του σερβικού και ελληνικού λαού.

Από τους λογοτεχνικούς τίτλους τους οποίους ο Νιέγκος κατάφερε να δημοσιεύσει όσο ακόμη ζούσε, ήταν πριν απ' όλα ο *Λύχνος του Μικρόκοσμου* (*Luča mikrokozma*, 1845) και έπειτα *Το Στεφάνι των βουνών* (*Gorski vjenac*, 1847). Ο *Λύχνος* είναι θρησκευτικό στοχαστικό έπος, ενώ *Το Στεφάνι των βουνών* δραματική εποποιία. Όπως είτε ο Ίβαν, *Το Στεφάνι των βουνών* το 1847 σήμαινε τη νίκη της λαϊκής γλώσσας έναντι της εκκλησιαστικοσλαβικής και ρωσοσλαβικής, μαζί με το *Λεξικό* της σερβικής γλώσσας του Βουκ και τα λυρικά *Ποιήματα* του Μπράνκο Ραντίτσεβιτς.

Έτσι συνέβη το εκπληκτικό γεγονός, η λυρική και επική ποίηση να αποτελέσουν κυριολεκτικά τη μελλοντική βάση της λαϊκής κουλτούρας και λογοτεχνίας. Αφού μελέτησε καλά τον Όμηρο, ο Νιέγκος εμπέδωσε τις βάσεις της επικής τέχνης στη λογοτεχνία, σε αυτό συνετέλεσε πολύ και η σερβική επική λαϊκή ποίηση, η οποία είχε διασωθεί σε μεγαλύτερο βαθμό στο σερβικό έθνος, παρά στους άλλους λαούς των Βαλκανίων. Η ελληνική λαϊκή ποίηση καλλιέργησε περισσότερο τη λυρική έκφραση από τα μακροσκελή ηρωικά τραγούδια. *Το Στεφάνι των βουνών* του Νιέγκος διείσδυσε τόσο βαθιά στο λαό, που σύντομα έγινε αναπόσπαστο μέρος της λαϊκής διαπαιδαγώγησης. Επί ενάμιση περίπου αιώνα όλοι οι Σέρβοι στο Μαυροβούνι ήξεραν από στήθους ολόκληρο το έπος. Πολλοί στίχοι του πήραν χαρακτήρα παροιμιακό και συγχωνεύτηκαν στη λαϊκή παράδοση. Σήμερα τα πράγματα αλλάζουν, όπως και πολλές εκτιμήσεις του Νιέγκος.

Λίγοι έχουν αντιληφθεί ότι και τα δύο αυτά έπη, το μεταφυσικό *Ο Λύχνος* και το ηρωικό *Το στεφάνι των βουνών* επεξεργάζονται δυο κολοσσιαίες συγκρούσεις ομηρικών διαστάσεων: η πρώτη στον ουρανό, η άλλη στη γη.

Ο ιστορικός της σερβικής λογοτεχνίας, ο αείμνηστος φίλος και καθηγητής Γιόβαν Ντερέτιτς, ο οποίος είχε ασχοληθεί αρκετά και με τον Ρήγα, λέει ότι ο Νιέγκος δημιούργησε πραγματικά μεγάλη σύνθεση στη σερβική λογοτεχνία, αφού συνέδεσε εκείνο που φαινομενικά φαινόταν αδύνατο να συνδεθεί, τον λαϊκό ποιητή Φίλιπ Βίσνιτς και τον κλασικιστή ποιητή Λουκιάν Μουσίτςκι (1777-1837). Σε αυτό ακριβώς έγκειται η ιδιοφυΐα ενός δημιουργού, ο οποίος δίνει νέα ποιότητα σε εκείνο που στην ουσία είναι προσιτό σε όλους.

Ο Νιέγκος ήταν αυτοδίδακτος, όπως και ο Ρήγας, όπως και πολλοί άλλοι ιδιοφυείς δημιουργοί του παρελθόντος. Έμαθε ρωσικά, ιταλικά, γαλλικά. Όπως και ο Ρήγας διάβαζε τους «φιλοσόφους και ποιητές ελεύθερης σκέψης, ενθουσιαζόταν με τις επαναστατικές ιδέες της εποχής του και ονειρευόταν τον ξεσηκωμό όλων των λαών εναντίον των Τούρκων». Πραγματοποίησε πολλά ταξίδια στη Ρωσία (1833, 1836), στη Βιέννη και Ιταλία. Τα ταξίδια του είχαν χαρακτήρα και κυβερνητικό και μορφωτικό και ήταν ιδιαίτερα ωφέλιμα διότι του έδιναν την ευκαιρία να προμηθευτεί βιβλία. Αντίθετα από

τον Ρήγα, ο Νιέγκος ήταν στη χώρα του ηγεμόνας που ανήλθε στον εκκλησιαστικό και κυβερνητικό θρόνο σε ηλικία 17 ετών. Ο καθηγητής Ντερέτιτς λέει ότι «σαν επίσκοπος και ηγεμόνας ο Νιέγκος δημιούργησε τα πρώτα όργανα της εξουσίας στη χώρα του και από την ένωση των φυλών, που ήταν μέχρι τότε το Μαυροβούνιο, δημιούργησε ένα μοντέρνο κράτος». Κατέβαλε ιδιαίτερη προσπάθεια στη βελτίωση της διαφώτισης του λαού, όπως άλλωστε και ο Ρήγας.

Αφού έζησε και το επαναστατικό έτος 1848 που ήταν γεμάτο αγώνες, συγκρούσεις και πολιτικές ανακατατάξεις, ο Νιέγκος έλπιζε ότι «σήμανε η ώρα της απελευθέρωσης όλων των λαών μας». Αναφέρεται μάλιστα ότι είναι δική του επινοήση ο όρος «γιουγκοσλαβικός», που πραγματοποιήθηκε το 1918 και εξαφανίστηκε το 2006 οριστικά –όταν αποσπάστηκε από τη Σερβία και το Μαυροβούνιο– μέσα στη φρενήρη συντριβή ενός ιστορικού δημιουργήματος όπως ήταν η Γιουγκοσλαβία.

Μήπως ο Νιέγκος και ο Ρήγας εξαπατήθηκαν στα ουτοπιστικά τους οράματα των Βαλκανίων;

KSENIJA MARICKI GADJANSKI

Rhigas Feraios and Petar Petrović Njegoš: A Parallel

The great Serbian poet from Montenegro, Petar Petrović Njegoš (1813-1851), was never compared to Rhigas Feraios, although there are a lot of reasons for doing so. Hardly known in Greece, in spite of his marvelous poetic achievements, Njegoš in many areas shows the same spirit we find in different Rhigas' works. Moreover, the same foreign books are found in his library which Rhigas also used. This "shared readings" helped them to create both similar philosophy of history, which is examined in this paper and whose influence is long-lasting up to nowadays.

Both authors died very young, Njegoš with 38 years of age, and Rhigas was executed in his 41st year, in Belgrade for which both authors pitifully knew to be a Turkish city of that time. But the intellectual grandeur of both and their love for freedom is something that should be admired always. Although Njegoš was a Metropolitan and ruler of Montenegro, his earthly life was quite unhappy as it was Rhigas', what did not prevent them to accomplish immense spiritual achievements.

ΠΑΝΟΣ ΚΑΡΑΓΙΩΡΓΟΣ

Ο Ρήγας στη Διεθνή Βιβλιογραφία

Με την ευκαιρία της συμπλήρωσης εφέτος 250 χρόνων από τη γέννηση του Ρήγα Βελεστινλή (1757-2007) επισημαίνεται η ανάγκη να αναληφθεί μια προσπάθεια από κάποιον φορέα, από μία ομάδα εργασίας, για τη σύνταξη του έντυπου υλικού από όλον τον κόσμο και τη σύνταξη μιας συστηματικής βιβλιογραφίας για τον Ρήγα. Η εξαιρετική βιβλιογραφική εργασία του Προέδρου της Εταιρείας Ιατρού κυρίου Δ. Καραμπερόπουλου, που πρόσφατα δημοσιεύθηκε με τίτλο *Ενδεικτική βιβλιογραφία για τον Ρήγα Βελεστινλή*, και η αγγελλόμενη εργασία της κυρίας Καραθανάση, είμαι βέβαιος ότι θα συμβάλουν στη επίτευξη του σκοπού.

Στην παρούσα εργασία επιχειρείται δειγματοληπτικά μια επισκόπηση της υπάρχουσας σχετικής, ιδίως ξενικής βιβλιογραφίας, επισημαίνονται διάφορες ανακρίβειες σχετικά με το πραγματικό όνομα και τη χρονολογία γέννησης του Ρήγα, και σχολιάζονται διάφορα άλλα σχετικά σημεία.

I. Πηγές στα Γερμανικά

Μία από τις παλαιότερες ξενικές έντυπες αναφορές που έχουμε στο όνομα του Ρήγα είναι στη γερμανική γλώσσα και έγινε τον Μάιο του 1803, πέντε χρόνια μετά τον μαρτυρικό θάνατό του. Πρόκειται για ένα σύντομο, ανώνυμο άρθρο, που δημοσιεύθηκε

στο *Νέο Μηνιαίο Περιοδικό του Βερολίνου*,¹ «από τις σημειώσεις ενός ανθρώπου που έζησε για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία».

Ακολούθησε το επίσης στα γερμανικά εκδοθέν 4τομο βιβλίο του Johann Christian von Engel, *Ιστορία του ουγγρικού κράτους και των γειτονικών χωρών του*,² που εκδόθηκε στην πόλη Halle στα 1797-1804. Εδώ αναφέρεται ότι ο συγγραφέας γνώρισε προσωπικά τον Ρήγα. Ενδιαφέροντα είναι επίσης τα όσα γράφει ο Γερμανός G. F. Hertzberg, στην *Ιστορία της Ελλάδας*.³

Οι μαρτυρίες αυτές, καθώς και άλλες που θα αναφερθούν πιο κάτω, πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη και να αξιοποιηθούν ανάλογα από τον μελλοντικό βιογράφο-βιβλιογράφο του Ρήγα.

II. Πηγές στα Αγγλικά

Πρώτες αναφορές για τον Ρήγα στην αγγλική βιβλιογραφία έχουμε στις αρχές του 19ου αιώνα από τέσσερις Βρετανούς περιηγητές και συγγραφείς: τον διάσημο ποιητή και θερμό φιλέλληνα Lord Byron (1812)⁴, τον φίλο του και συνταξιδιώτη του στη χώρα μας και αργότερα υπουργό των Στρατιωτικών John Cam Hobhouse (1813)⁵, τον συνταγματάρχη - τοπογράφο William Martin Leake, με το βιβλίο του *Έρευνες στην Ελλάδα* (1814)⁶ και τον παρατηρητικότητα και διάσημο γιατρό της βασίλισσας Βικτωρίας Henry Holland (1815)⁷.

Από τους παραπάνω Βρετανούς μάς είναι γνωστό ότι ο Μπάυρον μετέφρασε στα Αγγλικά ένα πολεμικό τραγούδι, έναν θούριο αποδιδόμενο στον Ρήγα. Όχι, βέβαια, τον γνωστό θούριο που αρχίζει με τον στίχο «Ως πότε παλικάρια, να ζούμεν στα στενά», αλλά ούτε και τον «Ύμνο πατριωτικό της Ελλάδος και όλης της Γραικίας προς ξαναπόκτησιν της αυτών ελευθερίας». Η μετάφραση του Μπάυρον, αποτελείται από 36 στίχους και μεταφερόμενη στα Ελληνικά αρχίζει «Παιδιά των Ελλήνων ξεσηκωθείτε, η ένδοξη ώρα έχει πια φτάσει». Στις σημειώσεις της μετάφρασής του ο Μπάυρον γράφει: «Το τραγούδι «Δεύτε παιδιάς» κτλ. γράφτηκε από τον Ρήγα, που

1. *Neue Berlinische Monatsschrift*, 5/1803, σελ. 381-388.

2. Johann Christian von Engel, *Geschichte des ungarischen Reichs und seiner Nebenländer*, Halle, 1797, τόμ. I, σελ. 481.

3. G. F. Hertzberger, *Geschichte Griechenlands*, Gotha, 1879, I-IV (III, 295-302).

4. Byron, *Poetical Works*, edited by Frederick Page, Oxford University Press, 1970, σελ. 863.

5. J. C. Hobhouse, *A Journey through Albania and other Provinces of Turkey in Europe and Asia to Constantinople during the years 1809 and 1810*, London, 1813.

6. William Martin Leak, *Researches in Greece*, London, 1814.

7. Henry Holland, *Travels in the Ionian Islands, Albania, Thessaly... 1812-1813*, London, 1815.

χάθηκε στην προσπάθεια να εξεγείρει την Ελλάδα. Η μετάφραση αυτή είναι τόσο κατά λέξη όσο ο συγγραφέας μπορούσε να την κάνει εμμέτρως. Έχει το ίδιο μέτρο με εκείνο του πρωτοτύπου».

Στα Αγγλικά ο «Θούριος» μεταφράστηκε και δημοσιεύθηκε από τον γιο του περιφημου δραματικού συγγραφέα Sheridan, ο οποίος γιος βασίστηκε στη γαλλική μετάφραση του Θούριου από τον Claude Faugiel, η οποία είχε δημοσιευθεί στο τέλος της σπουδαίας συλλογής του *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια* (Παρίσι, 1824).

Το 1815 ο γιατρός και περιηγητής Henry Holland έγραψε στο βιβλίο του: «Το Βελεστίνο, πόλη κοντά στον Βόλο, είναι η γενέτειρα του άτυχου Ρήγα, ενός Έλληνα του οποίου η μνήμη είναι αγαπητή στους συμπατριώτες του τόσο από τα γραπτά του όσο και από τη μοίρα που τον βρήκε ενώ εργαζόταν για την απελευθέρωση της πατρίδας του. Ο ενεργός του ζήλος την εποχή της Γαλλικής Επανάστασης τον έκανε γνωστό στην Κωνσταντινούπολη και δολοφονήθηκε με ενέδρα[sic] κοντά στο Βελιγράδι. Εκτός από πολλά πατριωτικά τραγούδια και μπαλάντες, μερικά από τα οποία έγιναν γνωστά στον αναγνώστη των Αγγλικών, μετέφρασε διάφορα έργα από τα Γαλλικά και τα Γερμανικά στη γλώσσα του».

Το 1824 δημοσιεύθηκε στα Αγγλικά *Η ζωή και τα έργα του Ρήγα, Έλληνα πατριώτη*⁸, μόνο με τα αρχικά του μεταφραστή C. S. J. Η εργασία αυτή είναι μετάφραση από τα Γαλλικά του άρθρου του Κωνσταντίνου Νικολόπουλου, συνεργάτη του Κοραή, η οποία είχε δημοσιευθεί στις αρχές της ίδιας χρονιάς στο γαλλικό περιοδικό *Εγκυκλοπαιδική Επιθεώρηση*⁹.

Βασισμένη στον Μπάιρον, αλλά πιθανώς και στην εργασία του Νικολόπουλου για τον Ρήγα, η διακεκριμένη Αγγλίδα ποιήτρια Elizabeth Barrett Browning έγραψε 10στροφο λυρικό ποίημα με τίτλο «Το τελευταίο τραγούδι του Ρήγα». Μετάφρασή μου του ποιήματος αυτού παρουσίασα σε ανακοίνωση που έκανα στο Γ΄ Διεθνές Συνέδριο για τον Ρήγα το 1997 και δημοσιεύτηκε στα *Πρακτικά*¹⁰.

Το 1890, η επίσης Βρετανίδα Elizabeth M. Edmonds δημοσίευσε στο Λονδίνο το βιβλίο της με τίτλο *Ρήγας Φεραίος, ο πρωτομάρτυρας της Ελληνικής Ανεξαρτησίας*¹¹.

Στην παγκοσμίου κύρους *Βρετανική Εγκυκλοπαίδεια* το λήμμα για τον Ρήγα καταλαμβάνει τους ακόλουθους 30 τυπογραφικούς στίχους, που δίνονται εδώ σε μετάφραση:

8. C. S. J., *The life and writings of Riga, the Greek patriot*, «Literary Magnet».

9. *Revue encyclopédique*, Paris, 1824.

10. Πάνος Καραγιώργος, «Το τελευταίο τραγούδι του Ρήγα», ποίημα για τον Ρήγα της Αγγλίδας ποιήτριας Elizabeth Barrett Browning, *Υπέρεια*, τόμ. 3, 2002, σελ. 705-711.

11. Elizabeth M. Edmonds, *Rhigas Pheraios, the Protomartyr of Greek Independence*, London, 1890.

«Προς το τέλος του 18ου αιώνα ο Ρήγας Βελεστινλής (επίσης γνωστός ως Ρήγας Φεραίος) ένας εξελληνισμένος Βλάχος από τη Θεσσαλία, άρχισε όχι μόνο να ονειρεύεται αλλά ενεργά να σχεδιάζει μια ένοπλη στάση εναντίον των Τούρκων. Ο Ρήγας που είχε υπηρετήσει σε έναν αριθμό Φαναριωτών οσποδάρων στις παραδουνάβιες ηγεμονίες, πέρασε μέρος της δεκαετίας του 1790 στη Βιέννη. Εκεί υπέστη την επίδραση της Γαλλικής Επανάστασης όπως αποδεικνύεται από έναν αριθμό επαναστατικών διατριβών που είχε τυπώσει, προτιθέμενος να τις διανεμίει στην προσπάθειά του να προκαλέσει παμβαλκανική εξέγερση εναντίον των Οθωμανών. Οι πραγματείες αυτές περιλαμβάνουν μια «Διακήρυξη των δικαιωμάτων του Ανθρώπου» και ένα «Νέο πολιτικό σύνταγμα των Κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Νήσων του Αιγαίου και των ηγεμονιών της Μολδαβίας και της Βλαχίας». Η τελευταία πρότεινε την ίδρυση αυτού που στην ουσία θα ήταν η αναγέννηση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, αλλά μιας αυτοκρατορίας στην οποία τα μοναρχικά ιδρύματα θα αντικαθίσταντο από δημοκρατικά ιδρύματα κατά το γαλλικό πρότυπο. Η επιμονή όμως του Ρήγα στην πολιτιστική επικράτηση των Ελλήνων και στη χρήση της ελληνικής γλώσσας σήμαινε ότι τα σχέδιά του είχαν λίγο δυνατό ενδιαφέρον για τους άλλους λαούς της Βαλκανικής Χερσονήσου. Εν πάση περιπτώσει, τα φιλόδοξα σχέδια του Ρήγα δεν τελεσφόρησαν. Πριν ακόμα να πατήσει το οθωμανικό έδαφος, προδόθηκε από έναν Έλληνα στις Αρχές των Αψβούργων, οι οποίες αμέσως τον παρέδωσαν μαζί με μία μικρή ομάδα συνεργών του στις οθωμανικές αρχές. Στραγγαλίσθηκε από αυτές στο Βελιγράδι το καλοκαίρι του 1798. Σε ένα επίπεδο, η συνομοσία του Ρήγα κατέστη έτσι μια αποτυχία, αλλά η σχεδόν μονομερής σταυροφορία του χρησιμοποιήθηκε ως έμπνευση στις επόμενες γενιές των Ελλήνων εθνικιστών»¹².

Μέσω του Διαδικτύου (Internet) μπορεί να διαβάσει κανείς στην εγκυκλοπαίδεια Wikipedia το λήμμα *Ρήγας*, που βασίζεται κυρίως στις πληροφορίες που δίνει ο Ρουμάνος συγγραφέας Neagu Djuvara, στο βιβλίο του *Μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Οι ρουμανικές χώρες στις αρχές της σύγχρονης εποχής* (Βουκουρέστι, 1995)¹³. Εδώ αναφέρεται ότι ο Ρήγας γεννήθηκε στο Βελεστίνο από εύπορη οικογένεια Αρουμενικής καταγωγής, φάρα η οποία ήταν γνωστή με το παρατσούκλι Trushina, και πήγε στο σχολείο στα Αμπελάκια και ότι έγινε δάσκαλος στον Κισσό. Είκοσι χρονών, σκότωσε κάποιον σπουδαίο Οθωμανό και κατέφυγε στα υψώματα του Ολύμπου όπου κατάρχηκε στην ομάδα του Σπύρου Ζέρρα.

Για το αν ο Ρήγας ήταν πράγματι βλάχικης καταγωγής, όπως γράφει τόσο η *Εγκυκλοπαίδεια Britannica* όσο και η *Wikipedia*, αλλά και άλλοι που έγραψαν γι' αυτόν,

12. *Encyclopaedia Britannica*, 11η έκδοση (2006).

13. Neagu Djuvara, *Între Orient și Occident. Țările române la începutul epocii moderne*, Humanitas, Bucarest, 1995, σ. 358.

την απάντηση έδωσε μία αυθεντία στο θέμα, ο αείμνηστος ερευνητής Λέανδρος Βρανούσης¹⁴, ο ίδιος βλάχικης καταγωγής. Σημαντική είναι επίσης η ερευνητική εργασία για το ίδιο θέμα του δραστήριου προέδρου της Εταιρείας μας κ. Δημ. Καραμπερόπουλου¹⁵. Και οι δύο ερευνητές απέδειξαν ότι δεν έχουμε καμία γραπτή μαρτυρία ότι ο Ρήγας ήταν Βλάχος ή βλάχικης καταγωγής. Φαίνεται ότι η θεωρία στηρίχθηκε στην πιθανότητα για την βλάχικη καταγωγή του Ρήγα που είχε εκφράσει παλαιότερα ο Ρουμάνος ιστορικός N. Iorga.

Πρόσφατα κάπως, το 1995, εκδόθηκε το συστηματικό βιβλίο του C. M. Woodhouse, Άγγλου αξιωματικού που πρωτοστάτησε στην ανατίναξη της Γέφυρας του Γοργοποτάμου. Τίτλος του βιβλίου είναι *Ρήγας Βελεστινλής, ο πρωτομάρτυρας της Ελληνικής Επανάστασης*¹⁶. Το βιβλίο αυτό, ενημερωμένο βιβλιογραφικώς, βασίζεται, εν πολλοίς, στις έρευνες για το Ρήγα που έκανε ο Λέανδρος Βρανούσης, στη μνήμη του οποίου είναι αφιερωμένο. Μεταφράστηκε και στα Ελληνικά από τον Νίκο Νικολούδη¹⁷.

III. Πηγές στα Γαλλικά

Τον Φεβρουάριο του 1824, όπως προανέφερα, δημοσιεύτηκε άρθρο για τον Ρήγα στο περιοδικό του Παρισιού *Εγκυκλοπαιδική Επιθεώρηση* από τον Νικολόπουλο. Η εργασία αυτή μεταφράστηκε και στα Γερμανικά και δημοσιεύθηκε από τον Albert Schott με τίτλο *Η ζωή του Ρήγα* (Χαϊδελβέργη, 1825).

Το ίδιο έτος 1825 έχουμε τη μετάφραση του «Θούριου» από τον φιλέλληνα Claude Fauriel, ως παράρτημα στον Β τόμο του μνημειώδους έργου του *Ελληνικά Δημοτικά Τραγούδια*¹⁸.

Σπουδαία συμβολή θεωρείται επίσης η εργασία του Emil Legrand, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1892, και μεταφράστηκε στα Ελληνικά από τον Σπυρίδωνα Λάμπρο¹⁹ και εκδόθηκε το 1891 από την Ιστορική και Εθνολογική Εταιρεία της Ελλάδος (επανεκδόθηκε με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996 και 2000).

14. Λ. Ι. Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798)*, ΣΔΩΒ, Αθήνα, 1963.

15. Δ. Καραμπερόπουλος, *Όνομα και καταγωγή Ρήγα Βελεστινή*, Αθήνα-Βελεστίνου, 1997, Β' έκδ. 2000.

16. C. M. Woodhouse, *Rhigas Velestinlis, the Protomartyr of the Greek Revolution*, Λίμνη Ευβοίας, 1995.

17. Εκδόσεις Παπαδήμα, Αθήνα, 1997.

18. Claude Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, Paris, 1824, II, 20-29.

19. E. Legrand, *Documents inédit concernant Rhigas Velestinlis et ses compagnons de martyre*, Paris, 1892.

Η κατά τα άλλα καλά πληροφορημένη γαλλική εγκυκλοπαίδεια *Larousse* συμπεριλαμβάνει τον Ρήγα ακόμα και στη συντομευμένη έκδοσή της, την *Nouveau Petit Larousse* του 1968, της οποίας το λήμμα, λακωνικά αλλά με ανακρίβεια ως προς το όνομα και τη χρονολογία γέννησης του Ρήγα, αναφέρει επί λέξει: «Ρήγας (Κωνσταντίνος) λεγόμενος Φεραίος, Έλληνας ποιητής, γεννημένος στο Βελεστίνο (Θεσσαλία) [1760-1798], συγγραφέας πατριωτικών ύμνων»²⁰.

Από την εγκυκλοπαίδεια αυτή ο αναγνώστης μαθαίνει ότι ο Ρήγας ήταν μόνο ένας Έλληνας ποιητής και πληροφορείται λανθασμένα ότι το επώνυμο του εθνομάρτυρα ήταν Ρήγας και το βαφτιστικό του Κωνσταντίνος!

Λανθασμένη δίνει η *Larousse* και τη χρονολογία γέννησης του Ρήγα ως 1760, αντί της σωστής 1757. Την πραγματική ηλικία του Ρήγα τη μαθαίνουμε από την από 26 Δεκεμβρίου 1797 έκθεση του διευθυντή της Αστυνομίας Ley, κατά την οποία ανακρινόμενος ο Ρήγας δήλωσε ότι ήταν 40 ετών²¹. (Θα στείλουμε επιστολές στις ανωτέρω εγκυκλοπαίδειες και θα υποδείξουμε διορθώσεις).

IV. Πηγές στα Ρωσικά

Ο μεγάλος Ρώσος ποιητής Αλέξανδρος Πούσκιν έγραψε το 1829 ποίημα με τίτλο «Εμπρός, Ελλάδα επαναστάτρια», όπου μεταξύ άλλων λέει, σε μετάφραση του Κώστα Βάρναλη:

*Θεών και ηρώων πατρίδα, ισάξια άξαφνα
το ζυγό σου και την ενάντια μοίρα
με την ηχώ που βγάζει του Τυρταίου σου,
του Μπάιρον και του Ρήγα η άξια λύρα...²²*

Η *Μεγάλη Σοβιετική Εγκυκλοπαίδεια* έχει λήμμα για τον Ρήγα που εκτείνεται σε 29 στίχους και σε 5 στίχους βιβλιογραφία. Για τις ρωσικές μεταφράσεις του «Θουρίου» σημαντική παραμένει η στα Γαλλικά δημοσιευμένη μελέτη του Ν. Traikoff, «Ο Ρήγας Βελεστινλής στη Ρωσία: ρωσικές μεταφράσεις της ελληνικής Μασαλιώτιδας και του Θουρίου»²³.

20. *Nouveau Petit Larousse*, Paris, 1968, σ. 1641.

21. Κ. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα, 1930, σελ. 17. Βλ. και Α.μ. Λεγκράνδ, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή... μετά μεταφράσεως ελληνικής υπό Σ. Λάμπρον*, 1891.

22. Σπύρος Κουζινόπουλος, Ιστοσελίδα του Μακεδονικού Πρακτορείου Ειδήσεων.

23. Ν. Traikoff, «Rigas Velestinlis en Russie: traductions russe de la Maseillaise grecque et du 'Thurios'», *Byzantinische-Neugriechische Jahrbücher*, τόμ. 16 (1940), σελ. 1965-1966.

V. Άλλες εθνικές εγκυκλοπαίδειες

Η *Encyclopedia Americana* καταχωρεί λήμμα για τον Ρήγα με 33 στίχους και βιβλιογραφία.

Η ισπανική εγκυκλοπαίδεια *Universale Illustrada*, βασισμένη στο βιβλίο του Χριστόφορου Περραιβού *Σύντομος βιογραφία του αιοδύμου Ρήγα Φεραίου του Θεσσαλού* (1860), το οποίο είναι και το μόνο που αναφέρει στη βιβλιογραφία της, δίνει λανθασμένη χρονολογία γέννησης του Ρήγα το έτος 1753. Μία πληροφορία που διαβάζουμε στο άρθρο είναι συγκεχυμένη: «Ο Ρήγας περιήλθε τις κυριότερες πόλεις της Ελλάδας και έγινε μέλος του πατριωτικού συνδέσμου που ονομαζόταν Εταιρεία».

Το *Παγκόσμιο Ιταλικό Λεξικό* κάνει το λάθος και δίνει ως πραγματικό ονοματεπώνυμο του Ρήγα το *Αντώνιος Κυριαζής* και χρονολογία γέννησής του γύρω στα 1760. Άλλο λάθος είναι ότι γράφει: «ο Ρήγας εγκαταστάθηκε στο Βελιγράδι (sic) από όπου επιδίωξε να οργανώσει την τύχη του ελληνικού λαού εναντίον των Τούρκων».

Περισσότερο αξιόπιστο και απαλλαγμένο από ανακρίβειες είναι το σύντομο λήμμα (9 στίχοι) της γερμανικής *Brockhaus Enzyklopadie*. Δίνει ακόμα και την ημερομηνία της εκτέλεσης του Ρήγα: 24 Ιουνίου 1798.

Όπως μας πληροφορεί η καθηγήτρια Ksenjia Maricki Gadjanski, η 8τομη *Εγκυκλοπαίδεια της Γιουγκοσλαβίας* έχει αφιερώσει 20 τυπογραφικούς στίχους στον Ρήγα. Η ίδια εκφράζει τη γνώμη ότι το άρθρο θα έπρεπε να είχε περισσότερες λεπτομέρειες, αφού η παρουσία του Ρήγα στον σερβικό πολιτισμό είναι έντονη²⁴.

Από την ίδια πηγή πληροφορούμαστε ότι σύντομο είναι και το άρθρο της 4τομης *Λαϊκής Σερβο-Κροατο-Σλοβενικής Εγκυκλοπαίδειας* (Ζάγκρεμπ, 1926-28), όπου ο καθηγητής του Πανεπιστημίου του Βελιγραδίου Vasilj Poponic, γράφει για τη Φιλική Εταιρεία και για τον Ρήγα: «Εμπορικές σχέσεις με τη δημοκρατική Γαλλία αφύπνισαν την ιδέα της απελευθέρωσης ανάμεσα στους Έλληνες. Ο πατέρας της ελληνικής ελευθερίας και ο πρώτος μάρτυράς της, ο ποιητής της Ελληνικής «Μασαλιώτιδας», ο Ρήγας (1754-1798) διαπραγματεύθηκε με τον Βοναπάρτη. Οι Τούρκοι τον έπνιξαν στον Δούναβη». Παρατηρούμε και εδώ λανθασμένη τη χρονολογία γέννησης του Ρήγα.

Ο καθηγητής Svetomir Nikolajevic, πρέσβης της Σερβίας στην Αθήνα το 1903, είπε σε ομιλία του για το Ρήγα το συχνά επαναλαμβανόμενο: «Από τη γέννηση και τη γλώσσα ο Ρήγας ανήκει στους Έλληνες, από τον θάνατό του στους Σέρβους, αλλά από τις σκέψεις του και τις πράξεις του σε όλους τους λαούς της Βαλκανικής Χερσονήσου». Ο ίδιος είχε δηλώσει νωρίτερα, το 1889, ότι «Κάποτε, όχι πολύ παλαιά, όταν

24. Ksenjia Maricki Gadjanski, «Rigas Pheraios' reception in Serbia and Yugoslavia», *Υπέρεια*, τόμ. 3, 2002, σελ. 681-689.

στο Βελιγράδι πολλοί ήξεραν το όνομα του Ρήγα Φεραίου: στα σπίτια των Σέρβων μιλούσαν αρκετά για έναν ασυνήθιστο νέο άνδρα που στα τείχη της πόλης κάπου ή στην όχθη του Δούναβη κοντά στο φρούριο Νεμπόισα μαρτυρικά αλλά γενναία θανατώθηκε για την ελευθερία των Βαλκανίων Χριστιανών»²⁵.

VI. Βαλκανικά λογοτεχνικά έργα σχετικά με τον Ρήγα

- Το ποίημα «Ο Κήρυκας της Δευτεριάς» του Σέρβου ποιητή Vojislav Ilitch. Μετάφρασή μου του ποιήματος αυτού παρουσίασα ως ανακοίνωση κατά τη διάρκεια του προηγούμενου Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου μας. Δημοσιεύθηκε στα *Πρακτικά*, δηλαδή στον 4^ο τόμο της *Υπέρειας*²⁶.
- Ο Νομπελίστας συγγραφέας και διπλωμάτης Ivo Andrić, γνωστός από το μυθιστόρημά του *Η γέφυρα του Ντρίνα*, εμπνευσμένος από τη θυσία του Ρήγα, έγραψε και δημοσίευσε το 1948 σύντομο χρονικό πεζογράφημα με τίτλο *Η παράδοση* και με υπότιτλο *Ρήγας Φεραίος*²⁷. Μετάφρασή του στη γλώσσα μας έκανε ο Νίκος Τσιτσιμιλής.
- Το βιβλίο του Dusan Pantelic, *Η εκτέλεση του Ρήγα* (1931), σημαντική ιστορική έρευνα, της οποίας τη μετάφραση στη γλώσσα μας αποκτήσαμε χάρη στη φροντίδα της κυρίας Πασχαλίνης Σπυρούδη και την έκδοση χάρη στην Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα²⁸.
- Εδώ μπορούν να προστεθούν τα ονόματα τριών γνωστών Γιουγκοσλάβων συγγραφέων που ασχολήθηκαν με την παρουσία του Ρήγα στα Βαλκάνια: Είναι ο Μίλαν Ράκιτς, ο Ράσκο Πέτροβιτς και η Ντεζάνσκα Μαξιμόβιτς.
- Η κυρία Gadjanski μάς πληροφορεί ότι η συγγραφέας Svetlana Velmar-Jankovic, στο βιβλίο της *Dorcol* (Σταυροδρόμι), περιλαμβάνει ένα αφήγημα 18 σελίδων σχετικό με τη θανάτωση του Ρήγα και συνιστά τη μετάφρασή του στα Ελληνικά. Γένοιτο!
- Δύο διακεκριμένοι Βούλγαροι ποιητές, ο Χρίστο Μπότεφ και ο Ιβάν Βάζοφ, αναφέρουν τον Ρήγα, ιδίως ο δεύτερος στο έργο του *Εποποιία των λησμονημένων*.

25. *Όπου παρ.*, σ. 683.

26. Πάνος Καραγιώργος, «Ποίημα για τον Ρήγα του Σέρβου ποιητή Vojislav Ilitch», *Υπέρεια*, τόμος τέταρτος, 2006, σελ. 575-581.

27. Το χρονικό του συγγραφέα Ίβο Αντρίτς πρωτοδημοσιεύτηκε στο λογοτεχνικό περιοδικό του Βελιγραδίου *Κηζίζενε novine* στις 20 Ιουλίου 1948, με την ευκαιρία των 150 χρόνων από τον θάνατο του Ρήγα.

28. Ντούσαν Πάντελιτς, *Η εκτέλεση του Ρήγα*. Μετάφραση από τα Σερβοκροατικά Πασχαλίνης Σπυρούδη, Έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα, 2000.

- Άλλοι δύο περίφημοι Ρουμάνοι συγγραφείς, ο Εμινέσκου και ο Καρατζιάλε, επίσης ασχολήθηκαν στα έργα τους με τη δράση του Ρήγα.

VII. Άλλες αναφορές στον Ρήγα

Πολύ πρόσφατα, ο Ολλανδός μελετητής της Βαλκανικής Ιστορίας M. C. Jensen, σε διατριβή του που υποβλήθηκε και εγκρίθηκε από το Πανεπιστήμιο του Άμστερνταμ, εξέτασε τα εθνικιστικά κινήματα στα Βαλκάνια κατά τον 19ο αιώνα και αναφέρθηκε και στην περίπτωση του Ρήγα: «Η εργασία αυτή», γράφει, «σκοπεύει να δώσει μια περιφερειακά συγκριτική ανάλυση της πολιτιστικής πρωτοπορίας των εθνικών κινήματων, εξετάζοντας τον ρόλο των διανοομένων (φιλολόγων, λαογράφων, εκπαιδευτικών, ποιητών) και στα ιδρύματα εντός των οποίων ή δια μέσου των οποίων αυτοί εργάστηκαν (σχολεία, βιβλιοθήκες, σύλλογοι, εκδοτικές προσπάθειες, περιοδικά) με ειδική προσοχή στις εξωτερικές επαφές, συνδέσεις και δίκτυα στο εξωτερικό».

VIII. Πηγές στα Ελληνικά

Πρώτη σημαντική αναφορά στο όνομα του Ρήγα σε ελληνικό έντυπο έγινε το 1806 στην *Ελληνική Νομαρχία*, βιβλίο ανώνυμου συγγραφέα, που τυπώθηκε στην Πίζα της Ιταλίας και του οποίου η πατρότητα εικάζεται ότι ανήκει στον Ιωάννη Κωλέττη, αργότερα πρωθυπουργό της Ελλάδας. Στην αφιέρωσή του ο συγγραφέας γράφει:

«Εις τον τύμβον του Μεγάλου και Αεμνήστου ΡΗΓΑ, του υπέρ της σωτηρίας της Ελλάδος εσφαγιασθέντος: χάριν ευγνωμοσύνης ο συγγραφεύς το Πονημάτιον τόδε ως δώρον ανατίθει».

Για μια πληρέστερη βιογραφία του Ρήγα πρέπει να αξιοποιηθούν επίσης τα όσα γράφει το σπάνιο και λησιμονημένο βιβλίο του Κυριακού Μελιρζύτου, *Χρονολογία Ιστορική*, που εκδόθηκε στην Οδησό το 1838.

Επίσης δεν πρέπει να αγνοηθούν οι εργασίες δύο μελετητών της ζωής και του έργου του Ρήγα που τυπώθηκαν στη Θεσσαλία: του Γ. Θεοφίλου, *Βιογραφία Ρήγα του Φεραίου* (Λάρισα, 1887) και του γιατρού Δ. Στωικού, «Βιογραφία Ρήγα του Βελεστινλή» (περιοδ. *Προμηθεύς* Βόλου, τεύχ. Ζ', 1894-5).

IX. Θεατρικά έργα

Σημαντική είναι η ελληνική θεατρική παραγωγή με θέμα τα σχέδια, τις ενέργειες και το δραματικό τέλος του Ρήγα. Αναφέρω τα σημαντικότερα έργα:

Ιωάννης Ζαμπέλιος, *Ρήγας Θεσσαλός*, τραγωδία, α΄ έκδοση 1833, β΄ 1860.
 Δημήτριος Καλαποθάκης, *Ρήγας Φερραίος*, δράμα εις πέντε πράξεις, 1886.
 Αριστομένης Προβελέγγιος, *Ο Ρήγας*, α΄ έκδοση 1888, β΄ 1920.
 Βασίλης Ρώτας, *Ρήγας ο Βελεστινλής*, 1938.
 Σπύρος Μελάς, *Ρήγας Βελεστινλής, ο Εθνομάρτυρας*, 1971.
 Τάκης Χρυσούλης, *Ρήγας Βελεστινλής Φεραίος*, 1999.

Χ. Τίτλοι εφημερίδων

Σύμφωνα με στοιχεία της Βιβλιοθήκης της Βουλής που ερεύνησε και δημοσίευσε στο ογκώδες βιβλίο του ο πρώην διευθυντής της και φίλος κύριος Παναγιώτης Χριστόπουλος²⁹, έχουν εκδοθεί κατά καιρούς στην Ελλάδα πέντε τουλάχιστον εφημερίδες με τίτλο το όνομα του Ρήγα. Αυτές είναι οι παρακάτω αναφερόμενες, οι τρεις πρώτες βραχύβιες:

1. *Ο Ρήγας*, εφημερίς πολιτική και φιλολογική, Ζάκυνθος, Απρ. - Νοέμ. 1851, Μάιος 1858 - Ιούν. 1859.
2. *Ρήγας*, εφημερίς του λαού, Βόλος, Μάρτιος-Ιούνιος 1885 (7 φύλλα).
3. *Ρήγας Φερραίος*, Ζάκυνθος, εκδίδεται τρεις του μηνός, Μάρτ.- Απρίλ. 1863, 1-6 φ.
4. *Ρήγας ο Φεραίος*, εφημ. πολιτική, εκδίδεται άπαξ της εβδομάδος, Κέρκυρα, Ιουλ. 1871 - Μάιος 1873, 1880-1881-1889, σποραδικά.
5. *Ρήγας*. 1876-77, Αθήνα, εβδομαδιαία, 70 φύλλα, η μακροβιότερη.

Θα τεματίσω τη βιβλιογραφική αυτή αναδρομή μου αναφέροντας ένα πρόσφατο λογοτεχνικό απόκτημα: Πρόκειται για ένα ποίημα για τον Ρήγα γραμμένο από τον φίλο, πρώην δικαστικό λειτουργό (Εφέτη) κύριο Θανάση Παπαθανασόπουλο. Το ποίημα περιέχεται στο βιβλίο του με τίτλο *Τερτσίνες για τον Νέο Ελληνισμό*³⁰, όπου, ακολουθώντας την τεχνοτροπία του Νίκου Καζαντζάκη, ο Παπαθανασόπουλος αφιερώνει σε μία 12άδα και πλέον διακεκριμένων εθνικών μορφών, ανδρών όπως ο Κων/νος Παλαιολόγος, ο Δομήνικος Θεοτοκόπουλος (Ελ Γρέκο), ο Πατρο-Κοσμάς, ο Μακρυγιάννης, ο Κολοκοτρώνης και άλλοι, μία τερτσίνα (ποίημα με τριστιχες στροφές) και για τον Ρήγα. Ακούστε απόσπασμά της:

29. Παναγιώτης Φ. Χριστόπουλος, *Εφημερίδες αποκείμενες στη Βιβλιοθήκη της Βουλής των Ελλήνων (1789-1970). Περιγραφικός κατάλογος*, Αθήνα, 1994.

30. Θανάσης Παπαθανασόπουλος, *Τερτσίνες για τον νέο Ελληνισμό*. Εκδόσεις Μελέαργος, Αθήνα, 2008, σελ. 36-41, 40.

*Στου Θούριου το ρυθμό χτυπά η καρδιά μας,
κι αγγίζοντας τη Χάρτα σου, ένα χάδι
περνάει την ύπαρξή μας κι η θωριά μας*

*από κρυφό ζωογονείται αγέρα.
Το δέντρο μας ηχεί και τα κλαδιά μας
κι' απ' την Ευρώπη ακούγεται πιο πέρα.*

*Στο χρυσωμένο βάθος μιας εικόνας
σε βλέπω ν' ανεβαίνεις στον αιθέρα,
Ρήγα, φωτιά ουράνιας ανεμώνας*

*και λάδανο ευωδιάζουν τα φτερά σου
τ' αγγελικά, που αγλάισε ο κυκλώνας
αγιάζοντας τη λυρική ομορφιά σου.*

Υπάρχουν και άλλα πολλά βιβλιογραφικά στοιχεία που θα μπορούσα να αναφέρω στην κατ' ανάγκην σύντομη αυτή περιδιάβασή μου, αλλά ο προκαθορισμένος χρόνος των 20 λεπτών της ώρας δεν μου το επιτρέπει. Εξάλλου,

*Είπαμε πολλά και σώνει,
ας λαλήσει άλλο αηδόني!*

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Επιβίωση του Συντάγματος του Ρήγα Βελεστινλή στους Επαναστάτες του 1821

Ο Ρήγας Βελεστινλής¹ (1757-1798) κατά τη δεύτερη παραμονή του στη Βιέννη το 1797 προετοίμαζε μεθοδικά το επαναστατικό του σχέδιο για την απελευθέρωση των σκλαβωμένων από την απολυταρχική εξουσία του Σουλτάνου. Για τον σκοπό αυτό θέλησε πρώτα να τονώσει το ηθικό τους με τη σύνθεση του «Θουρίου», ο οποίος είχε πλατιά διάδοση στον Βαλκανικό χώρο. Τύπωσε την εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου² για να προσφέρει στους σκλαβωμένους πρότυπο αγωνιστικότητας και αποφασιστικότητας. Ο Ρήγας γνώριζε καλά πως χωρίς στρατιωτική επιτυχία της επανάστασης του δεν ήταν δυνατόν να γκρεμιστεί η οθωμανική εξουσία. Γι' αυτό και μετέφρασε το

1. Για τη *Νέα Πολιτική Διοίκησης* του Ρήγα Βελεστινλή βλ. στο Άπαντα Νεοελλήνων Κλασικών, *Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος*, Συναγωγή κειμένων, φιλολογική επεξεργασία και παρουσίαση Λ. Βρανούσης, Αθήνα 1968, τόμ. 2, σελ. 673-735. Απ. Δασκαλάκης, *Το πολίτευμα του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1976. Ρήγα Βελεστινλή, *Τα Επαναστατικά*, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1994, πέμπτη επανέκδ. 2005. Ε. Σ. Στάθης, *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα. Το αρχικό και το τελικό κείμενο. Κριτική έκδοση*, εκδ. "Αρμός", Αθήνα 1996. Βουλή των Ελλήνων, *Άπαντα τα Σωζόμενα*, τόμος πέμπτος, επιμ. Πασχ. Κιτρομηλίδης, Αθήνα 2000.

2. Η εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου επανεκδόθηκε αναστατικά στο φυσικό μέγεθος με τίτλο *Ο Μέγας Αλέξανδρος του Ρήγα Βελεστινλή, Βιέννη 1797*, και την επιμέλεια-εισαγωγή Δημ. Καραμπερόπουλου, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006.

«Στρατιωτικόν Εγκόλπιον»³ έργο του διάσημου τότε στρατηγού Ludwig Andreas von Khevenhüller (1683-1744) για να εκπαιδευτούν οι επαναστάτες ραγιάδες στην τακτική του πολέμου, όπως εκπαιδεύονταν και τα στρατεύματα του Σουλτάνου. Επί πλέον είχε συλλάβει ένα συγκεκριμένο επιτελικό στρατιωτικό σχέδιο για την έναρξη και συνέχιση της επανάστασής του, όπως αυτό διαπιστώνεται από τα σχετικά έγγραφα σύλληψης και ανάκρισής του⁴.

Παράλληλα τύπωσε τους χάρτες «Χάρτα της Ελλάδος», «Νέα Χάρτα της Βλαχίας» και «Γενική Χάρτα της Μολδοβίας», οι οποίοι, όπως έχουν δείξει οι πρόσφατες έρευνές μας⁵, δεν ήταν απλά χαρτογραφικά έργα, όπως θεωρούνταν μέχρι σήμερα. Ο Ρήγας τους τύπωσε για να έχει πολιτικούς χάρτες όλων των περιοχών του σχεδιαζόμενου μελλοντικού κράτους του, διαιρεμένου σε Τοπαρχίες και Επαρχίας. Σκόπευε ακόμη να τυπώσει λεπτομερείς χάρτες και για τις υπόλοιπες περιοχές της Βουλγαρίας, Βοσνίας και Σερβίας⁶. Επί πλέον ο Ρήγας τύπωσε και τα βιβλία «Νέος Ανάχαρσις»,

3. Αντίτυπο της γαλλικής μετάφρασης του «Στρατιωτικού Εγκολπίου» με τίτλο «Maximes de guerre», 1771, που απόκειται στη Βιβλιοθήκη του Κογκρέσου των ΗΠΑ, μεταφράστηκε στα ελληνικά και θα εκδοθεί από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, ώστε να γίνει γνωστό το περιεχόμενο του βιβλίου που ο Ρήγας μετέφρασε και εξέδωσε, αλλά δυστυχώς δεν κυκλοφορήθηκε λόγω της σύλληψής του μετά την προδοσία από τον τυχαίο Έλληνα έμπορο της Τεργέστης.

4. Αιμ. Δεγράνδ- Σπυρίδων Λάμπρος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, Αθήνα 1891, επανέκδοση αναστατική (επιμέλεια-ευρετήριο Δημ. Καραμπερόπουλου) από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996 και β' επανέκδ. 2000, σελ. 71.

5. Βλ. τις μελέτες Δημ. Καραμπερόπουλος, «Η “Χάρτα της Ελλάδος” του Ρήγα. Τα πρότυπά της και νέα στοιχεία», στο *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινή*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα με την υποστήριξη της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1998, και σε ανάτυπο με την προσθήκη μερικών εικόνων ταύτισης. Του ίδιου, *Οι χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινή, Βιέννη 1797. Νέα στοιχεία-Ευρετήριο-αυθεντική επανέκδοση*, Αθήνα 2006, έκδοση της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Του ίδιου *Το χαρτογραφικό έργο του Ρήγα Βελεστινή υπό το φως των νέων ερευνών*, Αθήνα 2010, δημοσιευμένο και στον τόμο *Πρακτικών του 1^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου Ιστορίας και Πολιτισμού της Θεσσαλίας*, Περιφέρεια Θεσσαλίας, Λάρισα 2009, τόμ. 2, σελ. 688-699.

6. Σύμφωνα με τη μαρτυρία του Johann Christian von Engel, *Geschichte des Ungri-schen Reichs und seiner Nebenlande*.-τόμ. I: *Geschichte des alten Panoniens und der Bulgarey*, Halle 1797, σελ. 473-474, ο Ρήγας ετοίμαζε λεπτομερείς χάρτες και για τις υπόλοιπες περιοχές της Βουλγαρίας, Σερβίας, Βοσνίας. Την μαρτυρία μνημονεύει ο Γ. Λάϊος, «Οι χάρτες του Ρήγα. Έρευνα επί νέων πηγών», *Δελτίο Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας*, τόμ. 14, (1960), σελ. 231-312, Παράρτημα II, σελ. 296-298. Στις αποσκευές του κατά τη σύλληψή του ο Ρήγας είχε και έναν χάρτη της Σερβίας-Βοσνίας, βλ. Κων. Αμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινή*, Αθήνα 1930, φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου (επιμ. Δημ.

όπου τονίζεται η ένδοξη ιστορία της αρχαίας Ελλάδος και «Ηθικός Τρίπους», στον οποίο περιέχονται «Τα Ολύμπια», που αναφέρονται στους Ολυμπιακούς Αγώνες της αρχαιότητας. Στον πρόλογο των «Ολυμπίων» ο Ρήγας μας δίνει μια σημαντική πληροφορία για την διαχρονικότητα των Ολυμπιακών αγωνισμάτων στον ελληνικό χώρο, πως δηλαδή διατηρούνταν στην εποχή του στην Θεσσαλία και σε όλη την Ελλάδα.

Για να εκδώσει όλα αυτά τα έργα ο Ρήγας έπαιρνε άδεια από τον λογοκρίτη της Αυστριακής Αστυνομίας, συγκαλύπτοντας τους πραγματικούς του σκοπούς, αποδεικνύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τις συνωμοτικές τους ικανότητες⁷. Ωστόσο παράνομα εξέδωσε στο τυπογραφείο των Σιατιστινών αδελφών Πούλιου το επαναστατικό έργο με τίτλο «Νέα Πολιτική Διοίκησης», που περιέχει την «Επαναστατική Προκήρυξη», τα «Δίκαια του Ανθρώπου», το «Σύνταγμα». Ήξερε ότι δεν θα ήταν δυνατόν να πάρει την άδεια από τον λογοκρίτη της Αυστριακής Αστυνομίας. Η φροντίδα του Ρήγα να μεταφράσει και να εκδώσει τη «Νέα Πολιτική Διοίκηση», το νέο δημοκρατικό τρόπο διαχείρισης των πολιτειακών θεμάτων, δείχνει την προνοητικότητα του Ρήγα. Ήθελε να έχει έτοιμο ένα σχέδιο Συντάγματος για να διοικηθεί αμέσως μετά την επανάσταση το σχεδιαζόμενο κράτος του στον Βαλκανικό χώρο όπου ήταν η οθωμανική εξουσία. Γι' αυτό τονίζουμε ότι το εγχείρημα του Ρήγα δεν κατατάσσεται στις εξεγέρσεις, που δεν έχουν πρόνοια για το τι θα γίνει μετά, αλλά κατατάσσεται στις επαναστάσεις, όπου υπάρχει πρόγραμμα για την μετέπειτα πορεία.

Η «Νέα Πολιτική Διοίκησης» όμως του Ρήγα μετά τη προδοσία από τον τυχαίο Έλληνα έμπορο κατασχέθηκε και τα αντίτυπα καταστράφηκαν από την Αυστριακή Αστυνομία, η οποία μόνο τότε έλαβε γνώση της επαναστατικής κινήσεώς του. Ωστόσο από τα έγγραφα σύλληψης και ανάκρισης του Ρήγα γνωρίζουμε ότι από τα τρεις χιλιάδες αντίτυπα, που τυπώθηκαν, στα κατασχεθέντα κιβώτια βρέθηκαν συνολικά 2785 αντίτυπα⁸. Αυτό σημαίνει ότι περί τα 215 αντίτυπα διέφυγαν την κατάσχεση και είχαν διανεμηθεί σε Έλληνες της Βιέννης, Σεμλίνου, Πέστης. Για την διασπορά των αντιτύπων αυτών ενδιαφέρουσα είναι η επιστολή⁹, την οποία ο Πατριάρχης Γρηγόριος ο Ε΄ έστειλε έξι μήνες μετά τον στραγγαλισμό του Ρήγα την 1^η Δεκεμβρίου 1798 προς τον

Καραμπερόπουλος) από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997, αρ. εγγράφου 52, σελ. 145.

7. Βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η συνωμοτική δράση του Ρήγα Βελεστίνλη*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2009.

8. Κων. Αμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστίνλη*, ό.π., σελ. 149. Στη συνέχεια στη σελ. 151 στο έγγραφο αρ. 56 ο Αυστριακός υπουργός της Αστυνομίας Peigen έδωσε εντολή για τα ευρισκόμενα στα κιβώτια έντυπα όπως «Τα ευρισκόμενα αυτόθι αντίτυπα της Ελληνικής Προκήρυξέως δύνανται αμέσως να εξαφανισθούν...».

9. Η επιστολή δημοσιεύθηκε στο Γ. Γ. Παπαδόπουλος, *Τα κατά τον αοίδημον πρωταθλητήν του ιερού των Ελλήνων αγώνος, τον Πατριάρχην Κων/πόλεως Γρηγόριον τον Ε΄, εν*

Μητροπολίτη Σμύρνης και του συνιστά να συγκεντρώσει τα αντίτυπα ή χειρόγραφα της «Νέας Πολιτικής διοικήσεως» του Ρήγα, όσα θα βρεθούν στην επαρχία του: «Διά της παρούσης ημετέρας πατριαρχικής επιστολής δηλοποιούμε τη αρχιερωσύνη σου, ότι συνέπεσεν εις χείρας ημών έν σύνταγμα εις μίαν κόλλαν χαρτί ολόκληρον, μεγάλην, εις απλήν φράσιν ρωμαϊκήν, επιγραφόμενον “Νέα πολιτική διοίκησις των κατοίκων της Ρούμελης των μικρών εν τη μεσογειώ νήσων και της Βλαχομπογδανίας” και ανεμνήσθημεν του ποιμαντικού χρέους. Και δια τούτο γράφομεν τη αρχιερωσύνη σου να επαγρυπνής, εις όλα τα μέρη της επαρχίας σου με ακριβείς ερεύνας και εξετάσεις, όταν εμφανισή τοιούτον σύνταγμα, ως άνωθεν, εις τύπον ή χειρόγραφον, να συνάξης άπαντα τα διασπειρόμενα, και να τα εξαποστείλλης εις ημάς εν τάχει».

Η «Νέα Πολιτική Διοίκησις», εκτός από τα λίγα έντυπα που διέφυγαν από την κατάσχεση της Αυστριακής Αστυνομίας, είχε κυκλοφορηθεί και σε χειρόγραφο μορφή, όπως μνημονεύεται και από τον Πατριάρχη στην ανωτέρω επιστολή του. Γνωστά μέχρι σήμερα είναι τρία χειρόγραφα¹⁰ αντιγραμμένα από το έντυπου του 1797: Ο Π. Χιώτης δημοσίευσε στο περιοδικό «Παρθενών» το έτος 1871 (σελ. 507-512 και 545-556) το κείμενο από το χειρόγραφο του Παργινού Ν. Μανιάκη, (1789-1854). Ένα δεύτερο χειρόγραφο γραμμένο το 1807 είναι εκείνο της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας και ένα τρίτο είναι το επονομαζόμενο «Χειρόγραφο Κυθήρων» του Εμμ. Στάθη, το οποίο τώρα απόκειται στην Αίθουσα Σπανίων της Βιβλιοθήκης της Βουλής των Ελλήνων. Επί πλέον εκείνη την εποχή της σύλληψης του Ρήγα και των Συντρόφων του είχαν γίνει και δύο μεταφράσεις της «Νέας Πολιτικής Διοικήσεως»: μία στα γερμανικά, ως συνημμένη στα έγγραφα των ανακρίσεων¹¹ και μία στα ρωσικά τον Φεβρουάριο του 1798, από τις υπηρεσίες του υπουργείου Εξωτερικών της Ρωσίας¹².

Ποια όμως ήταν η επιβίωση των επαναστατικών κειμένων του Ρήγα; Για τον Θούριο γνωρίζουμε ότι είχε πλατιά διάδοση στους σκλαβωμένους και θα αναφέρουμε μόνο το γεγονός ότι ο Φωριέλ¹³ συμπεριέλαβε στα δημοτικά τραγούδια και τον Θούριο

Αθήναις 1866, τόμ. Β', σελ. 498-499, και στο Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ρήγας και Ορθόδοξη πίστη*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2005, σελ. 49-50.

10. Λέα νδρος Βρανούσης, *Η σημαία, το εθνόσημο και η σφραγίδα της “Ελληνικής Δημοκρατίας” του Ρήγα*, Αθήνα 1992, και στο *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, τόμ. 8, σελ. 351.

11. Κων. Άμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα...*, ό.π., σελ. 44-82.

12. Την μετάφραση αυτή την παρουσίασε ο ιστορικός Gr. Ars το 1964. Βλ. Λέα νδρος Βρανούσης, *Η σημαία, το εθνόσημο...*, ό.π., σελ. 351.

13. Cl. Fauriel, *Chants populaires de la Grèce moderne*, Paris 1825, τόμ. 2, σελ. 15 κ. εξ.

του Ρήγα, διότι ήταν πολύ διαδεδομένος και τραγουδιόταν ευρύτατα¹⁴. Όμως ποια ήταν η διάδοση του Καταστατικού Χάρτη, της «Νέας Πολιτικής Διοικήσεως», που εξέδωσε ο Ρήγας;

Μία χαρακτηριστική περίπτωση επιβίωσης του Συντάγματος του Ρήγα αποτελεί εκείνη του Ανθίμου Γαζή, οποίος φαίνεται ότι θα είχε σχετική γνώση. Αυτό τεκμαίρεται από το γεγονός ότι για την σύνταξη του Συντάγματος της Βουλής της Θεσσαλομαγνησίας κάνει αναφορά στις «συστάσεις» του Ρήγα, όπως χαρακτηριστικά γράφει. Οι «συστάσεις» αυτές δεν είναι άλλες από την «Νέα Πολιτική Διοίκηση», με τα «Δίκαια του Ανθρώπου» και το Σύνταγμα, το νομικό πλαίσιο της δημοκρατικής αντιπροσωπευτικής του πολιτείας. Χαρακτηριστικά από το στρατόπεδο του Βόλου στις 7 Μαΐου 1821 στην Προκήρυξή του «Προς τους λαούς της Ζαγοράς, των Φερών και της Αγυιάς»¹⁵ μεταξύ των άλλων ο Γαζής τόνιζε ότι οι εκλεγμένοι αντιπρόσωποι από την κάθε περιοχή «ως βουλευταί θα συστήσωσιν την Βουλήν της Θεσσαλομαγνησίας. Ούτοι κατά τα αρχαία θέσμια των προγόνων μας και τας συστάσεις του Ρήγα του Θεσσαλού, θα συντάξουν την Νομικήν Διάταξιν, η οποία θα κανονίξη εις το μέλλον τα της διοικήσεως των χωρίων και της επαρχίας μας, τον διοργανισμόν του πολέμου και τα δίκαια των συμπατριωτών μας».

Μία άλλη περίπτωση είναι εκείνη του Δημητρίου Υψηλάντη¹⁶, ο οποίος στο κείμενο που απέστειλε το καλοκαίρι 25 Ιουλίου 1821 στις οθωμανικές αρχές της Κρήτης παραθέτει φράση από την Επαναστατική Προκήρυξη του Ρήγα: «κανείς χριστιανός δεν ήταν σίγουρος, μήτε δια την ζωήν του, μήτε δια την τιμήν του, μήτε δια τα υποστατικά του». Το αντίστοιχο κείμενο του Ρήγα είναι στα 1797 στην Επαναστατική Προκήρυξη όπου τονίζει: «κανένας οποιασδήποτε τάξεως και θρησκείας, δεν είναι σίγουρος μήτε δια την ζωήν του, μήτε δια την τιμήν του, μήτε δια τα υποστατικά του». Επίσης και άλλα τμήματα από το κείμενο του Δημ. Υψηλάντη έχουν το πνεύμα του Ρήγα, όπως διαπιστώνεται από τη σχετική ανάγνωση. Παρατίθεται ολόκληρο το σχετικό κείμενο:

14. Απ. Δασκαλάκης, *Τα εθνεγερτικά τραγούδια του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1977. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Ο Θούριος του Ρήγα εμπνευστής των ραγιάδων επαναστατών*, εκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2009.

15. Γιάννης Κορδάτος, *Ιστορία της επαρχίας Βόλου και Αγιάς από τα αρχαία χρόνια ως τα σήμερα*, εκδόσεις "20^{ος} αιώνας", Αθήνα 1960, σελ. 662-664 και η αναφορά στη σελ. 664.

16. Παρατίθεται το κείμενο του Δημητρίου Υψηλάντη από τον Δημήτρη Κιτσίκη, *Ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας 1280-1924*, Γ' έκδ. επηξημημένη, εκδ. «Βιβλιοπωλείον της "Εστίας"», Αθήνα 1996, σελ. 228 εξ. Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής*, εκδόσεις "Στοχαστής", Αθήνα 2004, σελ. 459.

«Λαμπρότατε σερίφη Μεχμέτ πασά, σερασκέρη ολοκλήρου της Κρήτης και βαλή του Χάνδακος και σεις γενναίοι πέντε ορτάδες και αγιάννησες: Έχοντας διορισθεί αρχιστράτηγος του μιλλετίου των χριστιανών, θεωρώ χρέος μου να σας γράψω όσα μου φαίνονται επωφελή σε σας και σε μας. Το μιλλέτι των χριστιανών που βρίσκεται από τόσα χρόνια υπό την κυβέρνηση του Σουλτάνου, υπέφερε τυραννίες και φοβερές αδικίες, όπως όλοι το γνωρίζετε. **Κανείς χριστιανός δεν ήταν σίγουρος, μήτε δια την ζωήν του, μήτε δια την τιμήν του, μήτε δια τα υποστατικά του** (η υπογράμμιση δικιά μας). Ο Θεός του εμπιστεύθηκε τόσα εκατομμύρια ανθρώπων για να τα διοικεί ως πατέρας με δικαιοσύνη και με νόμους. Αλλά ο Σουλτάνος εξέχασε τον Θεόν κι έκανε ό,τι ήθελε και ό,τι τον συνεβούλευαν αυλικόι κόλακες, άδικοι και αρπακτικοί. Με καθημερινές καταπιέσεις και αδικίες, οι άνθρωποι που αποκαλούμε ραγιάδες κατέπεσαν στην εσχάτη πτώχεια και μερικοί πέθαιναν αδίως και άλλοι εγκατέλειπαν τις πατρίδες τους και περιπλανώντο στα ξένα. Τέλος ο παντοδύναμος Θεός... απεφάσισε να θέσει τέρμα στις αδικίες και στις ανομίες και όπλισε το χριστιανικό μιλλέτι. Συνεπώς δεν πολεμούμε τους μουσουλμάνους αλλά πολεμούμε την αδικία και την τυραννία. Ενθυμείσθε ότι και οι μουσουλμάνοι υπήρξαν θύματα πολλών αδικιών και κατατρογμών. Πασάδες και αγιάνηδες είτε εξορίσθησαν είτε εκτελέσθησαν βάσει αδικού και ανόμου φερμανίου. Όλοι οι μουσουλμανικοί λαοί της Ανατολής αναστενάζουν και κλαίνε λόγω των διωγμών. Συνεπώς όλοι μας είμεθα θύματα αδικιών. Επί πλέον, έχετε γεννηθεί και έχετε μεγαλώσει στις ίδιες χώρες με μας. Όπως και άλλοτε είμεθα ενομένοι στην άσκηση των πραγματικών μας δικαίων και συμφερόντων, θα έπρεπε και τώρα να είσθε μαζί μας όπως το έπραξε όλη η Αλβανία, ώστε να βάλουμε τέρμα στην άδικη και τυραννική διοίκηση και να ζήσουμε ως αδελφοί και συμπολίτες υπό τους νόμους της δικαιοσύνης, ακολουθώντας ο καθένας την πίστη του... 25 Ιουλίου 1821. Δημήτριος Υψηλάντης».

Ο Ρήγας στο Παράρτημα του Συντάγματός του σημειώνει ότι η σημαία του κράτους του, της «Ελληνικής Δημοκρατίας», θα είναι τρίχρωμη επεξηγώντας ότι: «Το κόκκινο σημαίνει... την αυτεξουσιότητα του Ελληνικού λαού. Το άσπρο σημαίνει την αθωότητα της δικαίας ημών αφορομής κατά της Τυραννίας. Το μαύρον σημαίνει τον υπέρ Πατρίδος και Ελευθερίας ημών θάνατον»¹⁷. Την τρίχρωμη σημαία του Ρήγα ο Νικόλαος Υψηλάντης πρότεινε στον αδελφό του Αλέξανδρο Υψηλάντη στις 31 Δεκεμβρίου 1820 προς έγκριση στον Στρατιωτικό Οργανισμό. Τα άρθρα ΙΑ΄ και ΙΒ΄ ήταν για την ελληνική σημαία, η οποία ήταν η τρίχρωμη του Ρήγα με την προσθήκη αντί του ροπάλου και των τριών σταυρών τον αναγεννώμενο φοίνικα από την μία πλευρά με την επιγραφή «εκ της στάκτης αναγεννώμαι» και από την άλλη πλευρά τον

17. Ρήγας Βελεστινλής, *Τα Επαναστατικά*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 5^η έκδ. 2005, σελ. 60.

Σταυρόν σε ένα στεφάνι από δάφνες και την επιγραφή «εν τούτω νίκα». Το κείμενο των Νόμων Στρατιωτικών έχει ως εξής:

«ΙΑ΄. Η Ελληνική σημαία τόσον εις τα της ξηράς στρατεύματα, όσον και εις τα της θαλάσσης πρέπει να είναι κατασκευασμένη εκ τριών χρωμάτων: άσπρο, μαύρο και κόκκινο. Το άσπρο σημαίνει την αθώτητα της δικαίας ημών επιχειρήσεως κατά των τυράννων, το μαύρο τον υπέρ πατρίδος και ελευθερίας θάνατον ημών και το κόκκινον την αυτεξουσιότητα του ελληνικού λαού και την χαράν αυτού διότι πολεμεί δια την ανάστασιν της πατρίδος»¹⁸.

ΙΒ΄. Αι επί της ξηράς σημαίαι να περιστάνωσιν εν ταυτώ από το ένα μέρος τον Φοίνικα καιόμενον, με τον άόρατον ακτινοβολούντα οφθαλμόν μετά της επιγραφής «εκ της στάκτης μου αναγεννώμαι», από το άλλο μέρος τον Σταυρόν εις ένα στέφανον από δάφνας και κάτωθεν αυτού την επιγραφήν «εν τούτω τω σημείω νίκα». Επίσης και για το ναυτικό στο άρθρο Η΄ είχε ορισθεί να έχει την τρίχρωμη σημαία.

Επί πλέον η σημαία την οποία ύψωσε ο Αλέξανδρος Υψηλάντης στο Ιάσιο στις 22 Φεβρουαρίου 1821 και την οποία ευλόγησε στις 26 Φεβρουαρίου ο Μητροπολίτης Ιασίου Βενιαμίν στη Μονή των Τριών Ιεραρχών είχε τρία χρώματα: μαύρο-άσπρο-κόκκινο¹⁹. Στο Δραγατσάνι με τη σημαία αυτή θυσιάστηκε ο Ιερός Λόχος. Επίσης την τρίχρωμη σημαία χρησιμοποίησε και ο Δημήτριος Υψηλάντης κατά την μετάβασή του στην Ελλάδα. Μάλιστα όταν πέρασε από την Τεργέστη, οι Ελληνίδες του έδωσαν μία μεταξωτή σημαία. Την τρίχρωμη σημαία με τα σχετικά συμβολά είχε στείλει στην Μονεμβασία και στην Κρήτη και αυτήν την σημαία είχε το πρώτο τακτικό στράτευμα που οργάνωσε με τον Βαλέστρα²⁰.

Σημειώνεται ότι η τρίχρωμη σημαία του Υψηλάντη, όπως και άλλες σημαίες με τα σύμβολα της Φιλικής Εταιρείας, αποφασίσθηκε κατά το 1822 (διακήρυξη αρ. 540 της «Προσωρινής Διοικήσεως της Ελλάδος») να αντικατασταθεί, από την κυανόλευκο, διότι ήθελαν να δώσουν στις Αυλές της Ευρώπης μία αίσθηση ότι ο αγώνας ήταν απελευθερωτικός και όχι ένα κίνημα επαναστατικό μιας μυστικής εταιρείας²¹. Παρά ταύτα συνεχίζονταν να χρησιμοποιείται η τρίχρωμη σημαία του Υψηλάντη, ο οποίος όμως από το Δαδί έγραφε στο Βουλευτικό στις 9 Απριλίου 1822: «Περί δε της μορφής

18. Ιωάννου Φιλήμονος, *Δοκίμιον Ιστορικών περί της Ελληνικής Επαναστάσεως*, Αθήναι 1850, τόμ. πρώτος, σελ. 96. Ι. Κ. Μαζαράκης-Αινιάν, (Εισαγωγή-Κείμενα), *Σημαίαι Ελευθερίας*. Συλλογή Εθνικού Ιστορικού Μουσείου, Αθήναι 1996, σελ. 10. Λέανδρος Βρανούσης, *Η σημαία, το εθνόσημο και η σφραγίδα της "Ελληνικής Δημοκρατίας" του Ρήγα*, Αθήνα 1992, και στο *Δελτίο Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας Ελλάδος*, τόμ. 8, σελ. 355-356.

19. Ι. Κ. Μαζαράκης, *Σημαίαι ελευθερίας...*, ό.π., σελ. XVII, Ι. Φιλήμονος, *Δοκίμιον ιστορικών...*, ό.π., τόμ. δεύτερος, σελ. 88.

20. Ι. Κ. Μαζαράκης, *Σημαίαι ελευθερίας...*, ό.π., σελ. XX.

21. Ι. Κ. Μαζαράκης, *Σημαίαι ελευθερίας...*, ό.π., σελ. XXXV.

και του χρώματος της σημαίας, όποιοι ποτέ και αν ήσαν οι λόγοι των νεωτερισάντων, ουτ' εναντιώθην ποτέ ούτ' εναντιούμαι. Την σωτηρία της Ελλάδος θεωρώ ουχί εις τα χρώματα, αλλά εις τας πράξεις και την απαθή και ειλικρινή αφιέρωσιν προς την κοινήν του έθνους ωφέλειαν και δόξαν. Μάλιστα δε βλέπων ενταύθα σημαίας διαφόρων ειδών, τας μεν λευκάς, τας δε ποικίλων χρωμάτων και στοχαζόμενος ότι δεν συμφέρει, ουδέ πρέπει τοιαύτη ανομοιότης, επρόσταξα ν' ακολουθήσωσιν όλοι την νέαν. Ανάγκη όμως να ετοιμασθώσιν αυτού αρκετά και να σταλώσιν εις τα διάφορα στρατιωτικά σώματα και να γράψει περί αυτών η Βουλή προς τον Άρειον Πάγον»²².

Κατά την επανάσταση της Νάουσας 22 Φεβρουαρίου 1822 μετά τη δοξολογία έγινε η ορκωμοσία και στη συνέχεια, όπως γράφει ο Ν. Γ. Φιλιππίδης²³ «άπαντες οι πολίται εν παρατάξει ανήλθον εις τον πύργον του Ζαφειράκη άδοντες τον εξής όρκον του Φεραίου, ούτινος τα πατριωτικά άσματα εψάλλοντο προ πολλού ανεπιφυλάκτως εν Ναούση.

*Ω βασιλεύ του κόσμου! Ορκίζομαι εις Σε,
Στην γνώμην του τυράννου να μην ελθώ ποτέ.
Μήτε να τον δουλεύσω, μήτε να πλανηθώ,
Εις τα ταξίματά του να μη παραδοθώ.
Εν όσω ζω στον κόσμο, ο μόνος μου σκοπός,
Για να τον αφανίσω να είνε σταθερός.
Πιστός εις την Πατρίδα, συντριβω τον ζυγόν,
Κι' αχώριστος θα είμαι από τον αρχηγόν.
Κι' αν παραβώ τον όρκον ν' αστράψ' ο ουρανός,
Και να με κατακαύση να γένω σαν καπνός».*

Τονίζεται ακόμη ότι η τρίχρωμη σημαία ανυψώθηκε στον πύργο και στα φρούρια του τείχους καθώς και στις επτά πύλες της πόλεως η «ελληνική σημαία φέρουσα τον αναγεννώμενον φοίνικα» με την επιγραφή του λαβάρου «εν τούτω νικά» από την μία πλευρά και από την άλλη «Μάχου υπέρ Πατρίδος και Πίστεως».

Συμπερασματικά τονίζεται ότι παρά το γεγονός ότι όλα σχεδόν τα τυπωμένα αντίτυπα της «Νέας Πολιτικής Διοικήσεως» κατασχέθηκαν από την Αυστριακή Αστυνομία και καταστράφηκαν, διαπιστώνεται ότι επιβιώνει στους επαναστάτες του 1821, είτε από τα διαφυγόντα τυπωμένα λίγα αντίτυπα ή μέσω σχετικών χειρογράφων.

22. *Αρχεία της Ελληνικής Παλιγγενεσίας*, Αθήναι 1857-1862, τόμ. 1, σελ. 212. Ι. Κ. Μαζαράκης, *Σημαίαι ελευθερίας...*, ό.π., σελ. XXXVI.

23. Ν. Γ. Φιλιππίδου, *Η επανάστασις και καταστροφή της Ναούσης. Ιστορική πραγματεία*, Αθήνησι 1881, σελ. 45.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΑΠ. ΚΑΡΑΜΠΕΡΟΠΟΥΛΟΣ

Τα σωζόμενα πρωτότυπα αντίτυπα της Χάρτας της Ελλάδος του Ρήγα - Συμπλήρωση

Ο Ρήγας Βελεστινλής (1757-1798) εξέδωσε στη Βιέννη με χαράκτη τον Φρανσουά Μύλλερ (Franz Müller, 1755-1816) πρώτα την «Επιπεδογραφία της Κωνσταντινπόλεως» το 1796, που αποτελεί και το πρώτο φύλλο της «Χάρτας της Ελλάδος» και το 1797 εκδόθηκαν τα υπόλοιπα έντεκα φύλλα της. Η «Χάρτα» τυπώθηκε σε 1200 αντίτυπα¹, τα οποία δόθηκαν προς πώληση εκτός από τη Βιέννη σε πόλεις της σκλαβωμένης Ελλάδος, της Βλαχίας και Μολδαβίας.

Σχετικά με τα πρωτότυπα αντίτυπα της *Χάρτας της Ελλάδος του Ρήγα*, τα οποία έχουν μέχρι σήμερα εντοπισθεί και έχουν καταγραφεί, ο Γ. Σχοινάς στην ανακοίνωσή του στο Γ΄ Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγα», (2-5 Οκτωβρίου 1997), «Σωζόμενα αντίτυπα της Χάρτας του Ρήγα» κατέγραψε 17 πρωτότυπα αντίτυπα της «Χάρτας». Ο αριθμός των πρωτοτύπων αντιτύπων της Χάρτας συμπληρώθηκε από τον επιμελητή της έκδοσης των Πρακτικών του Γ΄ Συνεδρίου, *Υπέρεια*, Δρ. Δημήτριο Καραμπερόπουλο² με άλλα 17, ανεβάζοντας τον αριθμό των σωζόμενων πρωτοτύπων

1. Αιμ. Λεγράνδ-Σπ. Λάμπρος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτώ μαρτυρησάντων*, Αθήνα 1891, αναστατική επανέκδοση (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος) με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα, Αθήνα 1996, β'επανέκδ. 2000, σελ. 61.

2. *Υπέρεια*, Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Οκτ. 1997), τόμ. 3, 2002, σελ. 965-979.

αντιτύπων της «Χάρτας της Ελλάδος» στα 34. Προστίθεται για το 33^ο πρωτότυπο αντίτυπο της «Χάρτας» ότι αυτό ανήκει στην Συλλογή της κας Σύλβιας Ιωάννου και το οποίο εκτέθηκε στο Μορφωτικό Ίδρυμα της Τραπέζης Κύπρου, Φανερωμένης 86-90 Λευκωσία, (αυτοψία 22 Οκτωβρίου 2007).

Έκτοτε μετά την έκδοση του 3^{ου} τόμου *Υπέρεια* το 2002 και μέχρι σήμερα έχουν εντοπισθεί και άλλα πρωτότυπα αντίτυπα της «Χάρτας της Ελλάδος». Σε μερικά έχει γίνει αυτοψία, σε μερικά υπάρχουν μόνο πληροφορίες από δημοσιεύματα και σε άλλα έχουμε προφορικές πληροφορίες. Αναλυτικότερα:

35. Στα Γενικά Αρχεία του Κράτους (Δάφνης 61, Π. Ψυχικό 15452, Αθήνα) εντοπίστηκε ένα πλήρες σε καλή κατάσταση μονόχρωμο πρωτότυπο αντίτυπο της «Χάρτας», (αυτοψία 1 Ιουλίου 2004).
36. Στη Βιβλιοθήκη «Ο Κοραΐς» της Χίου εντοπίστηκε αντίτυπο της *Χάρτα της Ελλάδος*, (αυτοψία 16 Οκτωβρίου 2004), από το οποίο όμως λείπουν τα φύλλα 4, 5 και 12. Είναι σε καλή κατάσταση και μόνο δύο φύλλα έχουν σε δύο γωνιές ελαφρά λερώματα. Τα φύλλα είναι επιχρωματισμένα στις διαγραμμίσεις των επαρχιών και τοπαρχιών, καθώς και στα παράλια. Σύμφωνα με την πληροφορία (23 Οκτωβρίου 2008) του καθηγητού Στεργίου Φασουλάκη βρέθηκε το 12^ο φύλλο της «Χάρτας». Από το σώμα του πρωτότυπου αντιτύπου της Βιβλιοθήκης της Χίου λείπουν τώρα μόνο δύο φύλλα.
37. Η Βασιλική Βιβλιοθήκη της Στοκχόλμης κατέχει ένα πλήρες πρωτότυπο αντίτυπο της Χάρτας, το οποίο είχε αγορασθεί σε δημοπρασία στη Γερμανία σύμφωνα με τις πληροφορίες που μας δόθηκαν (20 Οκτωβρίου 2004) από την Μορφωτική Ακόλουθο της Ελληνικής Πρεσβείας στη Στοκχόλμη κα Τζία Γιοβάνη. Μάλιστα φίλοι της Επιστημονικής μας Εταιρείας είχαν δει σε πλατεία της Στοκχόλμης τον Αύγουστο του 2001 αφίσα στην οποία αναγγελλόταν η έκθεση της *Χάρτας της Ελλάδος* του Ρήγα στην Βασιλική Βιβλιοθήκη. Το κάθε φύλλο είναι κομμένο κάθετα στη μέση και κολλημένα σε πανί. Είναι σε καλή κατάσταση και διατίθεται και σε ψηφιακή μορφή, την οποία μας έστειλε ευγενικά από τη Στοκχόλμη ο κ. Ξενοφών Παγκαλιάς, (8 Οκτωβρίου 2010).
38. Ο Σπυρίδων Λάμπρος είχε δει αντίτυπο της «Χάρτας» του Ρήγα στη Βιβλιοθήκη του Γεωργίου Ζαβίρα, που διατηρούνταν στην Ελληνική Κοινότητα της Βουδαπέστης. Χαρακτηριστικά σημειώνει ότι εκ «των αξιολογοτέρων δε δώρων του Ζαβίρα υπήρξε και η Χάρτα του Ρήγα, ήτις και περισώζεται εντός περικαλύμματος εκ χαρτονίου, τελείως καινούργης, ως ει ταύτην την στιγμήν είχαν εξέλθει

εκ των πιεστηρίων. Το δε όνομα του κτήτορος και δωρητού Γεωργίου Ζαβίρα φέρεται εφ' εκάστου των δώδεκα της Χάρτας...»³.

39. Σύμφωνα με το δημοσίευμα «Το Μουσείο Ζακύνθου» του περιοδικού *Επτανησιακά Φύλλα*⁴ δίνεται η πληροφορία ότι στο Μουσείο υπήρχε αντίτυπο της Χάρτας του Ρήγα, το οποίο όμως κάηκε στον σεισμό 12-15 Αυγούστου 1953.
40. Πρωτότυπο αντίτυπο της Χάρτας υπήρχε και στη Βιβλιοθήκη του Σπ. Μαρκεζίνη, το οποίο είχε δοθεί από τον βιβλιοπώλη Ευτ. Βαγιονάκη, (πληροφορία 1 Ιουλίου 2000 από τον διάδοχο του βιβλιοπωλείου Βαγιονάκη κ. Σαπουντζάκη, Ιπποκράτους 15, Αθήνα).
41. Στο Πολεμικό Ιστορικό Αρχείο της Μόσχας υπάρχει πρωτότυπο αντίτυπο της «Χάρτας της Ελλάδος», της οποίας τα 12 φύλλα είναι επικολημένα σε ύφασμα και σε καλή κατάσταση. Η πληροφορία μας δόθηκε από τον καθηγητή κ. Γρέκορι Αρς κατά τη συνάντησή μας στην Αθήνα 15 Οκτωβρίου 2008.
42. Στο Πολεμικό Ιστορικό Αρχείο της Μόσχας υπάρχει και δεύτερο πρωτότυπο αντίτυπο της «Χάρτας» σε δώδεκα φύλλα και σε καλή κατάσταση σύμφωνα με την πληροφορία που μας έδωσε ο καθηγητής Γρέκορι Αρς κατά τη συνάντησή μας στην Αθήνα 15 Οκτωβρίου 2008.
43. Πρωτότυπο αντίτυπο της «Χάρτας» βρίσκεται στην Ιδιωτική Συλλογή του κ. Νικήτα Σταυρινάκη και το οποίο εκτέθηκε στην Έκθεση «200 κεμήλια της Συλλογής Νικήτα και Ευαγγελίας Σταυρινάκη», στο εκθεσιακό Κέντρο «Αθηναίς», Βοτανικός, Αθήνα, (αυτοψία, 5 Νοεμβρίου 2007). Είναι πλήρης η «Χάρτα» αλλά το κάθε φύλλο έχει κοπεί σε 4 κομμάτια και έχουν κολληθεί σε πανί. Ο συλλέκτης το αγόρασε στο Λονδίνο το 2003 από ένα Έλληνα που ζούσε στην Ινδία και είχε παντρευτεί μία Ινδή και ο οποίος όμως κράτησε το 1^ο φύλλο της «Χάρτας». Αυτό το φύλλο ο κ. Σταυρινάκης το αντικατέστησε με άλλο πρωτότυπο που βρήκε και συμπλήρωσε τα 12 φύλλα της «Χάρτας».
44. Στο Ιστορικό Μουσείο Κρήτης, Ηράκλειο, υπάρχει πρωτότυπο αντίτυπο της «Χάρτας». Σε τηλεφωνική επικοινωνία (27 Μαρτίου 2008) με τον κ. Καλουτσάκη του Μουσείου μας ανέφερε ότι το αντίτυπο αυτό ήταν δωρεά του Εμμ. Τσουδερού (1882-1956). Τα 12 φύλλα είναι ακέραια σε πολύ καλή κατάσταση, χωρίς επιχρωματισμούς. Έχει γίνει συντήρηση για μικρές οξειδώσεις.
45. Στη Βιβλιοθήκη του Πανεπιστημίου Harvard απόκειται αντίτυπο της «Χάρτας της Ελλάδος». Μνημονεύεται στο «A Catalogue of the Maps and Charts in the

3. Σπ. Λάμπρος, «Η Βιβλιοθήκη της ελληνικής Κοινότητας Βουδαπέστης και οι εν τη πόλει ταύτη σωζόμενοι ελληνικοί κώδικες», *Νέος Ελληνομνήμων*, τόμ. 8, 1911, σελ. 70-79 (το παράθεμα στη σελ. 71) και «Σελίδες εκ της Ιστορίας του εν Ουγγαρία και Αυστρία Μακεδονικού Ελληνισμού», *Νέος Ελληνομνήμων*, τόμ. 8, 1911, σελ. 289.

4. Βλ. *Επτανησιακά Φύλλα*, τόμ. Δ' 1, 1960, σελ. 21, στο άρθρο «Το Μουσείο Ζακύνθου».

- Library of Harvard University in Cambridge Massachusetts», Cambridge 1831, p. 161. (Αναζήτηση στο Internet, 6 Σεπτεμβρίου 2010 στο www.hcl.harvard.edu/libraries/maps).
46. Στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Γαλλίας υπάρχει πρωτότυπο αντίτυπο της «Χάρτας», *Bibliothèque nationale de France. Cartes et Plans, Ge CC 002656 (1-12)*. Αναφέρεται από Γ. Τόλιας, *Αποχαιρετισμός στο Γένος. Αυτοκρατορία και πατριωτισμός στο χαρτογραφικό έργο του Ρήγα (1976-1977)*, εκδόσεις Μένανδρος, Αθήνα 2009, σελ. 51.
 47. Στη Βασιλική Γεωγραφική Εταιρεία του Λονδίνου, Βρετανική Βιβλιοθήκη, απόκειται αντίτυπο «Χάρτας», σύμφωνα με πληροφορία καθηγητού Ευαγγέλου Λιβιεράτου, (20 Νοεμβρίου 2008). Μάλιστα ανέφερε ότι απόκειται δύο αντίτυπα της Χάρτας. Όμως το ένα έχει ήδη καταγραφεί με τον αρ. 17 από τον Γεώργιο Σχινά (*Υπέρεια*, τόμ. 3, σελ. 974).
 48. Πρωτότυπο αντίτυπο της Χάρτας κατείχε ο Εμμανουήλ Ιωαννίδης και περιέγραψε τα δώδεκα φύλλα της «εν Αμοργώ 2 Αυγ. 1893» με τίτλο «Βιβλιακά και περί τινων εκδόσεων μη αναφερομένων εν τω καταλόγω Ανδρέου Παπαδοπούλου Βρετού» στο περιοδικό *Ο εν Κωνσταντινουπόλει Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος*, τόμ. 25 (1893-1894), σελ. 45-49.
 49. Σε ιδιωτική Συλλογή υπάρχουν λίγα φύλλα της «Χάρτας», τα 2, 6, 8, 9 και άλλο ένα κομμένο χωρίς να μνημονεύεται ο αρ. φύλλου. Είναι χωρίς χρωματισμούς, αλλά ένα φύλλο έχει δύο μεγάλες τρύπες. Πληροφορία (25 Ιουλίου 2009) του υπαλλήλου της Εθνικής Βιβλιοθήκης Ελλάδος κ. Γιάννη Σκορδίλη, ο οποίος είναι συντηρητής χαρτών.
 50. Στη Βιβλιοθήκη του Άμστερνταμ υπάρχει πρωτότυπο αντίτυπο της «Χάρτας». Πληροφορία του καθηγητού κ. Πάνου Καραγιώργου, (5 Οκτ. 2007).
 51. Αντίτυπο της Χάρτας της Ελλάδος κατέχει η Συλλογή Κωνσταντίνου Σταΐκου - Βιβλιοθήκη Κοινωφελούς Ιδρύματος Αλεξάνδρου Σ. Ωνάση (Λεωφόρος Αμαλίας 56, Αθήνα). Προέρχεται από τη Βιβλιοθήκη του ιατρού Αθ. Χατζηδήμο και λείπει το φύλλο 4. Είναι επικολλημένα τα φύλλα το ένα δίπλα στο άλλο και έχει αναρτηθεί στον τοίχο. Υπάρχουν επιχρωματώσεις σε αρκετές διαγραμμίσεις και μικρές φθορές σε μερικά φύλλα (αυτοψία, 27 Ιουλίου 2011).

Συμπερασματικά τονίζουμε ότι τα μέχρι σήμερα γνωστά αντίτυπα της Χάρτας της Ελλάδος του Ρήγα ανέρχονται στα πενήντα ένα (51), στοιχείο που δείχνει τη γενικότερη διασπορά της. Επί πλέον διαπιστώνεται ότι είναι το μόνο έργο του Ρήγα, του οποίου έχουν διασωθεί και είναι γνωστά μέχρι σήμερα τόσα πολλά πρωτότυπα αντίτυπα, ενώ από τα άλλα έργα του Ρήγα, πρωτότυπα αντίτυπα, ή δεν έχουν διασωθεί ή υπάρχουν λίγα μετρούμενα στα δάκτυλα ενός χεριού.

Η «ΧΑΡΤΑ» της Βασιλικής Βιβλιοθήκης Στοκχόλμης.

ΓΙΑΝΝΗΣ ΚΑΡΑΣ

Ὁ βαλκανικός χώρος, μιὰ ἐνιαία πνευματική ἐνότητα

Σ' ἓνα προηγούμενο Συνέδριο γιὰ τὸν Ρήγα, καὶ πάλι ἐδῶ, τὸ 1999, ὅπως ἐπίσης καὶ μὲ ἄλλες εὐκαιρίες, εἶχα ἀναφερθεῖ, εἶχα σχολιάσει ἐπὶ μακρὸν ἓνα σημαντικό ἔργο τοῦ Ρήγα, τὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*¹. Σήμερα ἐπιτρέψτε μου νὰ ἀναφερθῶ σὲ μιὰν ἄλλη, σημαντική πτυχή τῆς δραστηριότητος, τῆς σκέψης τοῦ Ρήγα – στὴν ἰδέα τῆς συνεργασίας μεταξὺ ὄλων τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἐντοπιζοντάς την, κατὰ κύριο λόγο, στὸν τομέα τῆς πνευματικῆς συνεργασίας.

Μιὰ ἰδέα, τὸν σπόρο τῆς ὁποίας ἔριξε ὁ Ρήγας, μιὰ ἰδέα ἡ ὁποία παρέμεινε ἄσβεστη, ἂν καὶ στὸ διάβα τοῦ χρόνου πέρασε μέσα ἀπὸ συμπληγάδες – τὴν ἐλληνικὴ Ἐπανάσταση καὶ τὴν ἔξαρση τῶν ἐθνικισμῶν, τόσο κατὰ τὸ διάστημα τῆς Ἐπανάστασης αὐτῆς ὅσο καὶ ἀμέσως μετὰ, τὴ μεγάλη Ἰδέα, τὸν ρωσοτουρκικὸ πόλεμο, ἀλλὰ καὶ κυρίως τοὺς βαλκανικοὺς πολέμους, τὴ μικρασιατικὴ καταστροφή καὶ τοὺς δύο παγκόσμιους πολέμους, στοὺς ὁποίους ἡ Ἑλλάδα βρέθηκε σὲ διαφορετικὸ συμμαχικὸ ἄξονα ἀπὸ τίς ἄλλες βαλκανικὲς χώρες, τὴν ἐγκαθίδρυση, ἐν συνεχείᾳ, διαφορετικῶν κοινωικοπολιτικῶν συστημάτων στὸν γεωγραφικὸ αὐτὸν χώρο.

Στὶς ἡμέρες μας, ποὺ ὅλα αὐτὰ ἀνήκουν στὸ παρελθὸν καὶ ἡ κατάσταση ἐπιφανειακὰ τουλάχιστον –στὶς συνειδήσεις τῶν λαῶν τὰ πάθη τοῦ παρελθόντος δύσκολα σβήνουν– ἔχει ὀμαλοποιηθεῖ καὶ τὰ περὶ πυριδαποθήκης ἀρχίζουν νὰ ξεχνιοῦνται, ἡ ἰδέα τῆς βαλκανικῆς

1. Περισσότερα γιὰ τὸ ἔργο αὐτὸ τοῦ Ρήγα, βλ. Γιάννης Καραῖς, *Ἡ φυσικὴ σκέψη τοῦ ἀναγεννώμενου ἐλληνισμοῦ. Τὸ Φυσικῆς Ἀπάνθισμα τοῦ Ρήγα*, Ἐνωσις Ἑλλήνων Φυσικῶν, Ἀθήνα 2007.

συνεργασίας, οι ιδέες του Ρήγα, τίθενται και πάλι ἐπὶ τάπητος, μὲ μεγαλύτερη μάλιστα ἔνταση, ἀγκαλιάζοντας πολυποίκιλους τομείς τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητας.

Εἶναι μιὰ ιδέα ποὺ ἔχει χαρακτήρα ὄχι μόνον διαβαλκανικὸ ἀλλὰ ἔντονα διαχρονικό, μιὰ ιδέα τὴν ὁποία, στὴ σημερινή μου αὐτὴ ὀμιλία τὴν ἐντοπίζω στὴν περίοδο τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης, μιὰ ἀπὸ τὶς σημαντικότερες περιόδους τῆς νεοελληνικῆς μας ἱστορίας, μιὰ ιδέα ἢ ὁποία γαλουχήθηκε, ἀνδρώθηκε μέσα σὲ συνθήκες πολυαίωνης καταπίεσης, μέσα στὶς ἑλληνικὲς σχολὲς ποὺ λειτούργησαν καθ' ὅλη ἐκείνη τὴν περίοδο σὲ ὄλες τὶς βαλκανικὲς χῶρες.

Στὶς γνωστὲς Σχολὲς στὰ Ἰωάννινα, στὴ Θεσσαλονίκη ἢ στὴν Κοζάνη, στὴ Σμύρνη ἢ στὶς Κυδωνίες, στὴ Δημητσάνα ἢ στὴν Σιάτιστα, στὶς Ἑγεμονικὲς Ἀκαδημίες τοῦ Βουκουρεστίου καὶ τοῦ Ἰασίου (στὴ σημερινὴ Ρουμανία), στὰ γνωστά, χάρι στὴν ἔντονη καὶ ποικίλη δραστηριότητά τους, Ζαρίφεια ἐκπαιδευτήρια στὴ Φιλιππούπολη (στὸ Πλοβδί τῆς σημερινῆς Βουλγαρίας), ὅπου φοίτησαν νεοὶ ἀπὸ διάφορες περιοχὲς τῶν Βαλκανίων κ.ο.κ., γενικότερα στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα, τὰ ὁποία, σύμφωνα μὲ κείμενο τῆς ἐποχῆς², «συνίστανται συνεχῶς περισσότερα», δημιουργήθηκαν μὲν ἀπὸ Ἑλληνες, εἶχαν Ἑλληνες δασκάλους καὶ βιβλία διδακτικὰ στὰ ἑλληνικὰ (γραμμμένα σύμφωνα μὲ τὰ συγχρόνα εὐρωπαϊκὰ σχολικὰ βιβλία, βιβλία ποὺ ἀνταποκρίνονταν στὰ νέα, ὑπὸ διαμόρφωση, πνευματικὰ καὶ κοινωνικὰ περιβάλλοντα), ἢ μεταφρασμένα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ, ὅμως σὲ αὐτὰ φοίτησαν μαθητὲς ἀπὸ ὄλες τὶς βαλκανικὲς χῶρες. Οἱ σχολὲς αὐτὲς (μιῶ πάντα γιὰ τὰ γνωστά “φανερὰ” ἑλληνικὰ σχολεῖα ποὺ ἦταν διάσπαρτα σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸ/βαλκανικὸ χῶρο καὶ ὄχι φυσικὰ γιὰ τὸν μῦθο περὶ “κρυφοῦ” σχολεῖοῦ, γιὰ τὸν ὁποῖο καμία ἱστορικὴ μαρτυρία τῆς ἐποχῆς ἐκείνης δὲν μιᾶ³), ἀλλὰ καὶ οἱ μαθητὲς τῶν σχολῶν αὐτῶν, ἀποτέλεσαν τοὺς προπομποὺς μιᾶς νέας παιδείας, βαλκανικῆς, μιᾶς παιδείας σύγχρονης, ποὺ δὲν ἔφερε στοιχεῖα ἔθνικα, ἀλλὰ γενικότερα εὐρωπαϊκὰ/σύγχρονα. «Ἐνας μεγάλος ἀριθμὸς ἐξεχόντων Βουλγάρων διανοουμένων ἀποφοίτησε ἀπὸ ἑλληνικὰ σχολεῖα, γυμνάσια καὶ λύκεια, ἀλλὰ αὐτὸ

2. Ἀπολογία ἱστορικὴ καὶ κριτικὴ ὑπὲρ τοῦ ἱεροῦ κλήρου τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῶν συκοφαντιῶν τοῦ Νεοφύτου Δούκα, συγγραφεῖσα παρὰ Κυρίλλου Κ. [Κύριλλος ὁ 5' πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως] κατ' ἐπίμονον ζήτησιν τῶν ὁμογενῶν, 1815.

3. Γράφει ὁ ἔθνικός μας ποιητὴς Κ. Παλαμάς: «Τὸ Εἰκοσιένα. Ἔχουμε ὡς τὴν ὥρα τὴν ἱστορία του; Φοβᾶμαι πὼς ὄχι. Τὴ μυθολογία του; Φοβᾶμαι πὼς ναί», Ἄπαντα, τόμ. 10, σελ. 17.

Τὸ ἔχω τονίσει καὶ μὲ ἄλλες εὐκαιρίες. Ὅλοι οἱ μῦθοι – τοὺς ὁποίους ἢ ἀμάθεια τροφοδοτεῖ ἀλλὰ καὶ συντηρεῖ, πλουτίζοντάς τους μὲ προλήψεις καὶ δεισιδαιμονίες– ὄχι μόνο παραχαράσσουν, παραποιοῦν, ἀμαυρώνουν τὸ νόημα τῆς ἱστορίας [«ὑπάρχουσι παλαιὰ καὶ νεότερα παραχαράξεις, ἐπιφανῆ ἱστορικὰ ψεύφη, ὑφίσταται σκόπιμος θόλωσις ἢ διαστροφή τῆς ἀληθείας χάριν συμφέροντος ἢ κέρδους», Σπ. Λάμπρος, 1887], ἀλλὰ καὶ ἀφαιροῦν κάθε ζωντανό, δυναμικὸ στοιχεῖο ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν λαῶν– δὲν ἐμπνέουν ἀλλὰ ὀπισθοδρομοῦν, δὲν ἀποτελοῦν στοιχεῖα τῆς ἐθνικῆς μας συνείδησης καὶ αὐτογνωσίας.

δὲν τοὺς ἐμπόδισε νὰ ἐμφανισθοῦν ἀργότερα ὡς πνευματικοὶ ἡγέτες τοῦ βουλγαρικοῦ ἔθνους», μᾶς λέει ὁ Verban Todorov, τῆς νέας γενιᾶς τῶν Βουλγάρων ἱστορικοῦν, γιὰς τοῦ γνωστοῦ ἀείμνηστο ἱστορικοῦ, ἀκαδημαϊκοῦ καὶ πολιτικοῦ Nicolai Todorov, ἐπὶ χρόνια πρεσβευτὴ στὴν Ἑλλάδα, ὁ ὁποῖος ἀπαριθμεῖ μεταξὺ ἄλλων τοὺς Konstantin Fotinov, Ivan Bogorov, Petar Beron, Ivan Seliminski, Georgi Rakovski, κ.ἄ.

Μέσω τῶν σχολῶν αὐτῶν οἱ νέες ιδέες τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ ἔγιναν γνωστές, κι ὡς ἓνα βαθμὸ κτῆμα τῆς συλλογικῆς συνείδησης τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Στὴ δημιουργία, ἀλλὰ καὶ ἐξάπλωση σ' ὁλόκληρο τὸν βαλκανικὸ χῶρο, παρομοίων “διεθνικῶν” βαλκανικῶν ἐκπαιδευτικῶν κέντρων (=πνευματικῶν/πολιτισμικῶν ἐστῶν) συνέβαλε κι αὐτὸς ὁ ἴδιος ὁ ἔθνολογικὸς χάρτης τῆς περιοχῆς ὅπως εἶχε διαμορφωθεῖ μετὰ τὴν ὀθωμανικὴ κατάκτηση. Ὁ μεγάλος συμφυρμὸς πληθυσμῶν (κληρονομία καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὴν περίοδο τῆς βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας ἀλλὰ καὶ ἀποτέλεσμα μετακίνησης γιὰ καλύτερες συνθῆκες ζωῆς) –οἱ σλαῦοι κατέβηκαν μέχρι τὰ νοτιότερα ὄρια τῆς βαλκανικῆς, τὴν Πελοπόννησο, ἐνῶ οἱ Ἕλληνες ἔφθασαν καὶ μέχρι τὰ βορειότερα σημεῖα αὐτῆς τῆς χερσονήσου, τὴ Μολδαβία, ὄντας διασκορπισμένοι σὲ συνοικισμοὺς, λιγότερο ἢ περισσότερο πολυάριθμοι, σὲ ὅλο τὸν βαλκανικὸ χῶρο δίνοντας τὴν εἰκόνα ἑνὸς λαοῦ ἐγκατεστημένου ἀνάμεσα σὲ ἄλλους λαοὺς, ἀποτελώντας, θὰ μπορούσαμε νὰ ποῦμε, στοιχεῖο διαβαλκανικῆ – ἀναιρεῖ κάθε σαφῆ ἔθνολογικὴ διαχωριστικὴ γραμμὴ, ἀντιβαίνει σὲ κάθε ιδέα δημιουργίας συμπαγῶν ἔθνολογικῶν ομάδων. Καὶ ὅχι μόνον τόσο. Ὅλες αὐτὲς οἱ ἐθνότητες καὶ λαοὶ ὑφίστανται ἐπὶ αἰῶνες τὸν ζυγὸ τοῦ ἴδιου ἀλλόθρησκου, ἀλλοεθνῆ καὶ ἄλλης πολιτισμικῆς προέλευσης κατακτητῆ, ἐνῶ παράλληλα τοὺς συνδέει ἡ κοινὴ θρησκεία – εἶναι χριστιανοὶ (μέχρι τὰ κινήματα ἐθνεγεροσύας τοῦ 19ου αἰῶνα δὲν τοὺς ξεχωρίζει τὸ ὅτι εἶναι Ἕλληνες, Βούλγαροι, Σέρβοι, Ρουμάνοι ἢ ὄ,τι ἄλλο, ἀλλὰ ἀντίθετα τοὺς συνδέει τὸ ὅτι εἶναι χριστιανοὶ (=γιαοῦρ) καὶ ἔχουν ὅλοι τὸν ἴδιο πνευματικὸ ἡγέτη, τὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως, τὸ ὁποῖο χάριστα “προνόμια” τοῦ 1453, παίζει τὸν ρόλο τοῦ πνευματικοῦ καὶ ἐθνικοῦ ἡγήτορα σὲ ὁλόκληρο τὸν ὀρθόδοξο (βαλκανικὸ) χῶρο καὶ ἐμφανίζεται σὰν ἡ μοναδικὴ πολιτικὴ δύναμη, ποὺ συνεχίζει κατὰ κάποιον τρόπο τὴ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία καὶ ἐνσαρκώνει τὸ ὄνειρο ἑνὸς ἐνιαίου χριστιανικοῦ κράτους, τοῦ Βυζαντίου, συμβολίζοντας δηλαδὴ περισσότερο μιὰ κοσμικὴ καὶ λιγότερο ἐκκλησιαστικὴ ἐξουσία. «Οἱ Ἕλληνες, οἱ Βούλγαροι, οἱ Βλάχοι, οἱ Σέρβοι, οἱ Ἄλβανοί», διαβάζουμε στὸ κείμενο ποὺ προανέφερα, «σχηματίζουσι τὴν σήμερον ἓν σῶμα καὶ ἔθνος», μιὰ κοινὴ ἐθνικὴ συνείδηση, ποὺ μπορεῖ νὰ ὀνομασθεῖ βαλκανικὴ. Καὶ ὁ σύγχρονος, γνωστὸς σὲ ὅλους μας Ἕλληνας ἱστορικὸς Νίκος Σβορώνος θὰ προσθέσει: «Ὅλα τὰ ἐθνικὰ κινήματα τῶν Βαλκανίων ὡς τὴν ἑλληνικὴ ἐπανάσταση δείχνουν ἀξιοσημεῖωτη ἀλληλεγγύη. Ἕλληνες, Σέρβοι, Βούλγαροι, Ἄλβανοί, Ρουμάνοι μετέχουν ἀμοιβαῖα σὲ αὐτά»⁴.

4. Νίκος Σβορώνος, *Ἐπισκόπηση τῆς Νεοελληνικῆς Ἱστορίας*, Θεμέλιο 1976, σελ. 59.

Άλλα και η ιδέα της εθνικής εξέγερσης, τόσο στον ελληνικό όσο και στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο, ή αφύπνιση γενικότερα της εθνικής συνείδησης –όρος απαραίτητος για κάθε εθνική επανάσταση– συνδέεται άρρηκτα και εξαρτάται άμεσα την περίοδο αυτή από το επίπεδο πνευματικής αφύπνισης, από τον βαθμό προσέγγισης, από το επίπεδο γνωριμίας, από τον τρόπο αφομοίωσης του ευρωπαϊκού πνεύματος, της σύγχρονης ευρωπαϊκής σκέψης – έπιστημονικής και φιλοσοφικής, του πνεύματος του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού.

Ο Ρήγας, ο πρωτεργάτης αυτός της βαλκανικής συνεργασίας, της αδελφούσης μεταξύ όλων των βαλκανικών λαών (συγκρατώ μια φράση ένδεικτική της σκέψης του από το 12ο φύλλο της *Χάρτας* του: «των αδελφών μας των Σέρβων»), δεν είναι μόνον ένας ήρωας του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα του λαού του (χωρίς με αυτό να υποτιμώ ούτε κατά μία κεραία την συμβολή του στο έργο αυτό), αλλά, συνδυάζοντας τον ρόλο του αυτόν με τις επαναστατικές-ανάτρεπτικές ιδέες που διατυπώνει στο Σύνταγμά του, μπορούμε με βεβαιότητα να ισχυρισθούμε ότι εισέβαλε στην ελληνική και γενικότερα βαλκανική συνείδηση όχι τόσο ως συγγραφέας, όσο ως γεγονός, ως συμβολική μορφή⁵.

Ήταν ένας επαναστάτης ιδεολόγος στον εθνικό και κοινωνικό γενικότερα τομέα, το έργο του οποίου τοποθετείται στην καρδιά της συλλογικής σκέψης, ενός συλλογικού γίγνεσθαι, ταυτίζεται απόλυτα με την εποχή του και η δράση του αποτελεί το προσωπείο της σκέψης του - ένας αγωνιστής που ήρθε σε σύγκρουση με το πολιτικό και εκκλησιαστικό κατεστημένο της εποχής του, το οποίο τον κατεδίωξε και τελικά τον θανάτωσε και στη συνέχεια τον κατεδίκασε με μισαλλοδοξία στην αφάνεια.

Ο Ρήγας ήταν ένας στρατευμένος κοινωνικός στοχαστής, με ευρύτερες κοινωνικές ανησυχίες και ευαισθησίες, που συμπυκνώνονται στη φράση για «να ανάλαβη το πεπτωκός Έλληνικόν γένος», που διατύπωσε στο *Φυσικής Απάνθισμα*, μια διατύπωση που περιλαμβάνει όχι μόνον την πολιτική αλλά, κατά πρώτο λόγο, την πνευματική απελευθέρωση του λαού με την καταπολέμηση των πάσης φύσεως δεισιδαιμονιών, την καλλιέργεια της ελεύθερης σκέψης ενάντια σε κάθε αυθεντία. Ο Ρήγας άναζητά την ελευθερία μέσα από τη γνώση, συνδέει την ιδέα της επανάστασης με την ιδέα της μόρφωσης του λαού, της διάδοσης των γνώσεων σε ευρύτερα στρώματα του λαού, θεωρεί ότι «όλοι, χωρίς εξαιρέσεις, έχουν χρέος να ήξεύρουν γράμματα», γι' αυτό και ζητά «να καταστήση η Πατρίς σχολεία εις όλα τα χωρία δια τα άρσενικά και θηλυκά παιδιά». «Εκ των γραμμάτων γεννᾶται η προκοπή με την όποιαν λάμπουν τα ελεύ-

5. Άλλα και όσο αφορά την ιδέα της βαλκανικής συνεργασίας, της οποίας ο Ρήγας είναι πρωτεργάτης, όταν στον χώρο αυτόν, τον βαλκανικό, υπήρχαν διαφορετικά πολιτικά συστήματα, ο Ρήγας χρησιμοποιήθηκε από όλες τις πλευρές περισσότερο ως σύμβολο και λιγότερο το έργο του, ως ιδέα μιάς αφηρημένης βαλκανικής συνεργασίας και όχι ως συγκεκριμένο περιεχόμενο.

θερα ἔθνη», γράφει ὁ Ρήγας («Διακήρυξις τῶν Δικαίων τοῦ Ἄνθρώπου», ἄρθρο 22). Μιὰ διατύπωση, μιὰ ἔκφραση ποὺ καθιστᾶ τὸν Ρήγα ἐκφραστὴ τῶν νέων δημοκρατικῶν ιδεῶν ποῦ, μετὰ τὴ Γαλλικὴ Ἐπανάσταση, συγκλόνιζαν τὴν Εὐρώπη, φορέα τῆς ιδέας μιᾶς πνευματικῆς καὶ συνάμα ἐθνικῆς καὶ κοινωνικῆς ἀπελευθέρωσης, ποὺ ἀποτελεῖ τὸν πρῶτιστο στόχο τοῦ Ρήγα. Ἰδιαίτερα οἱ ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν παιδεία εἶναι ἀπόλυτα δημοκρατικῆς, ἐντάσσονται στὸ κλίμα τῶν δημοκρατικῶν ἀρχῶν τοῦ 1789, ἐναρμονίζονται πλήρως μὲ τὶς ἀντιλήψεις καὶ ἄλλων πρωτοπόρων πνευματικῶν ἀνθρώπων, Ἑλλήνων καὶ εὐρωπαίων, τῶν ἡμερῶν του.

Συγκεφαλαιωτικὰ μέχρι αὐτὸ τὸ σημεῖο μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ρήγας ἀντλεῖ τὰ ἐρεθίσματά του ἀπὸ τοὺς ἐνδόμυχους πόθους τῶν βαλκανικῶν λαῶν, ἐκφράζει τὶς ἀνησυχίες, τὶς ἐλπίδες, τὶς προσδοκίες, τὶς ἀναζητήσεις τὶς πνευματικῆς καὶ κυρίως τὶς κοινωνικῆς πλατιῶν στρωμάτων, ἐκφράζει τὴν ἐμπιστοσύνη σὲ ἕνα καλύτερο μέλλον ποὺ νὰ στηρίζεται στὶς πανανθρώπινες ἀρχές τῆς κοινωνικῆς δικαιοσύνης, τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἰσότητος, τῆς ἀνεξίθρησκείας, στὸν σεβασμὸ τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἀτόμου, τῆς πολλαπλότητος τῶν μορφῶν σκέψης· προτείνει ιδέες τολμηρῆς, ρηξικέλευθες καὶ ἀνορθόδοξες γιὰ τὴν ἐποχὴ του, ιδέες ποὺ δημιουργοῦν αἰσιοδοξία, δυναμικὴ ὄραματίζεται μιὰ κοινωνία διαφορετικὴ μέσα ἀπὸ μιὰ κριτικὴ στάση καὶ σὲ προοπτικὴ χρόνου.

Δὲν εἶναι αὐτὸ τὸ θέμα μου, ἀλλὰ τὸ νῆμα τῆς σκέψης μου μὲ ὀδηγεῖ ἐδῶ σὲ μιὰ σύντομη ἀλλὰ καὶ ἀναγκαία παρένθεση.

Στὴ σκέψη τοῦ Ρήγα, ἡ ἐθνικὴ ἀπελευθέρωση εἶναι συνυφασμένη μὲ τὴν πολιτικὴ ἀπελευθέρωση. Δὲν ἔχει ὁ Ρήγας στόχο μόνον τὴν ἐθνικὴ ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτικὴ ἀπελευθέρωση, ἐμπνεόμενος ἀπὸ τὶς ἀρχές τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης. Στὸ μετεπαναστατικὸ ἐνιαῖο καὶ ἀδιαίρετο πολυεθνικὸ κράτος ποὺ ὀραματίζεται ὁ Ρήγας «ὁ αὐτοκράτωρ λαὸς» εἶναι ὁ λαὸς στὸ σύνολό του, ποὺ ἀποτελεῖ καὶ τὴν πηγὴ τῆς ἐθνικῆς κυριαρχίας, εἶναι «τὸ πλῆθος τοῦ λαοῦ, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον τῆς ἐθνικῆς παραστήσεως, καὶ ὄχι μόνον οἱ πλοῦσοι ἢ οἱ προεστοὶ» (οἱ κοτζαμπάσηδες) (ἄρθρο. 21 τῆς «Νέας Πολιτικῆς Διοικήσεως»), εἶναι ὅλοι οἱ κάτοικοι τῆς χώρας «χωρὶς ἐξαίρεσιν θρησκείας ἢ διαλέκτου, Ἑλληνας, Βούλγαροι, Ἀλβανοί, Βλάχοι, Ἀρμένηδες, Τοῦρκοι καὶ κάθε ἄλλο εἶδος γενεᾶς» (ἄρθρο. 7 τῆς «Νέας Πολιτικῆς Διοικήσεως»), ἐνῶ στὸ ἄρθρο. 122 τοῦ ἰδίου κειμένου ὁ Ρήγας ἐπανερχεται γιὰ νὰ ὑπογραμμίσαι ὅτι «ἡ νέα Νομοθετικὴ Διοίκησις βεβαιοῖ εἰς ὅλους τοὺς Ἑλληνας, Τούρκους, Ἀρμένηδες, τὴν ἰσοτιμίαν, τὴν ἐλευθερίαν, τὴν σιγουρότητα [...] τὴν ἐλευθερίαν ὄλων τῶν θρησκειῶν [...] τὴν ἀπεριόριστον ἐλευθερίαν τῆς τυπογραφίας [...] καί, τελευταῖον, τὴν ἀπόλαυσιν ὄλων τῶν Δικαίων τοῦ Ἄνθρώπου».

Ἡ νέα σχεδιαζόμενη ἀπὸ τὸν Ρήγα πολυεθνικὴ-διαβαλκανικὴ δημοκρατία, «εἶναι μία, μὲ ὄλον ὅπου συμπεριλαμβάνει εἰς τὸν κόλπον τῆς διάφορα γένη καὶ θρησκείας· δὲν θεωρεῖ τὰς διαφορὰς τῶν λατρεῖων μὲ ἐχθρικὸν μάτι· εἶναι ἀδιαίρετος» (ἄρθρο 1

«Νέας Πολιτικής Διοίκησης»), βασιζεται στη λαϊκή κυριαρχία, την ίσονομία, την ατομική ελευθερία, αφού όλες οι έξουσίες πηγάζουν από τον «αυτοκράτορα λαό, ήγουν ο λαός μόνον ήμπορεί να προστάξει και όχι ένα μέρος ανθρώπων [...] να προστάξει δι' όλα, χωρίς κανένα εμπόδιον» (άρθρο 25 της «Διακήρυξης των Δικαιών του Ανθρώπου»)⁶.

Έδω βεβαίως υπάρχει και ο αντίλογος, σε μεγάλο βαθμό δικαιολογημένος, όσον αφορά το βιώσιμο των ιδεών περι Βαλκανικής Όμοσπονδίας, ή όποια, σύμφωνα πάντα με τον Ρήγα, αποτελεί μιὰ ένιαία κρατική και όχι όμόσπονδη ένότητα στην όποια δέν ανήκουν όμοσπονδιακές κρατικές όντότητες αλλά έθνη στα όποια μάλιστα δέν αναγνωρίζεται ιδιαίτερη, ανεξάρτητη ύπόσταση, αλλά και οι σχετικές με τα προηγούμενα αντιρρήσεις που εκφράζουν όσοι θεωρούν ότι οι αντιλήψεις του Ρήγα είναι έθνικιστικές καθ' όσον στη βάση τους έχουν το πρωτεϊον του ελληνικού στοιχείου έφ' όλων των άλλων όμόρων λαών. Είναι αλήθεια ότι οι ιδέες αυτές εξέθρεψαν άργότερα, τον 19ο αιώνα, αντιλήψεις έθνικιστικές (ό έθνικισμός αποτελεί ιδεολογική έκφραση των άστικών κοινωνιών του 19ου αιώνα), που όμως ΔΕΝ ανήκουν στις προθέσεις του ίδιου του Ρήγα, ό όποιος εξέφραζε μιὰ κατάσταση πνευμάτων της εποχής του, γι' αυτό και οι ιδέες του βρήκαν απήχηση σε όλους τους βαλκανικούς λαούς αναπτειρόντας τις έλπίδες τους.

Αλλά ως σταθοΰμε μέχρι έδω. Είπαμε, δέν είναι αυτό το θέμα μας.

Κι ως επανέλθουμε τώρα, μετά τη σύντομη αυτή αναγκαία παρενθεση, στο κυρίως θέμα μας. Οι Έλληνες, αν και πολιτικά ύποταγμένοι, όπως έξ άλλου και οι άλλοι βαλκανικοί λαοί, άσκησαν, για λόγους που και με άλλες ευκαιρίες έχω αναφέρει, κατά τους τελευταίους κυρίως αιώνες της τουρκοκρατίας και μέχρι την Έπανάσταση του '21, πολν πέρα από τα άυστηρά έθνικά τους όρια και μέσα σε γεωγραφικά πλαίσια πολυεθνικών συγκροτημάτων, πρωταρχικό, καθοριστικό ρόλο στον τομέα των γραμμάτων, της παιδείας με την ευρύτερη έννοια του όρου, αποτελώντας τον "φορέα" του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, τον πολιτισμικό διάυλο (όχι μόνον των νέων προοδευτικών δημοκρατικών ιδεών, όχι μόνον των νέων επιστημονικών και φιλοσοφικών ιδεών, αλλά και νέων προτύπων ζωής), του πνεύματος της Γαλλικής Έπανάστασης,

6. Τον "κίνδυνο" της έξάπλωσης των επαναστατικών ιδεών του Ρήγα, διαπιστώνει ό ύπουργός άστυνομίας της Αυστρίας, βαρώνος Reigen, ό όποιος σε αναφορά του προς τον αυτοκράτορα Φραγκίσκο, τονίζει ότι «άπαξ και το πνεΰμα της ελευθερίας [που έξαγγέλλει ό Ρήγας] ήθελεν αναπτυχθί εις χώραν τινά [...] δέν υπάρχει άμφιβολία ότι θα μεταδοθί και εις τας άλλας χώρας ως ήλεκτρικός σπινθήρ, καθ' όσον ό μυστικός πόθος των Έλλήνων ανέκαθεν κατηυθύνετο προς τον σχηματισμόν άυτοτελοΰς έθνους». Τα σχετικά έγγραφα, όλα του 1797, δημοσιεύονται, γερμανικά και ελληνικά, από τον Κωνσταντίνο Άμαντο, *Άνέκδοτα έγγραφα περι Ρήγα Βελεστινλή*, Άθήνα 1930· φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη εύρετηρίου από την Έπιστημονική Έταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα (έπιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος), Άθήνα 1997.

στά Βαλκάνια⁷ και υπ' αυτή την έννοια έγιναν οι ενδιάμεσοι του έξευρωπαϊσμού των άλλων βαλκανικών λαών, των οποίων η ιστορία μπαίνει από τότε μέσα στα πλαίσια της ευρωπαϊκής ιστορίας γενικά.

Στους άλλοεθνείς κατοίκους της Βαλκανικής, της Μικράς Ασίας αλλά και της Νότιας Ρωσίας, η λέξη "Έλληνας είχε καταστεί συνώνυμη με τη λέξη μορφωμένος. [Πρόκειται για μιὰ ιστορικά διαμορφωμένη και χρονικά προσδιορισμένη κατάσταση, η οποία δεν υποκρύπτει και ούτε θα πρέπει να μᾶς οδηγήσει σε γενικότερα εθνικιστικής φύσεως συμπεράσματα. Αυτό ήταν, αυτό είναι, όπως θα έλεγε και ο Δημήτριος Κατρατζής]. «Οί Έλληνες διανοούμενοι έγιναν φορείς των νέων ιδεών του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού τόσο στη βουλγαρική κοινωνία όσο και γενικότερα στα Βαλκάνια», μᾶς λέει και πάλι ο Βούλγαρος ιστορικός Verban Todorov. Και δὲν είναι ο μοναδικός. Ἄς θυμηθοῦμε, ἐνδεικτικά και τὸν μεγάλο Ρουμάνο ιστορικό Nicolae Iorga, ἀλλὰ και τοὺς γνωστοὺς ἐπίσης Ρουμάνους ιστορικοὺς Andrei Oțetea, Demosthene Russo, κ.ἄ., οἱ ὁποῖοι διατυπώνουν τὶς ἴδιες ἀκριβῶς ἀπόψεις ὄχι μόνον γιὰ τὴ χώρα τους ἀλλὰ και γιὰ ὁλόκληρο τὸν βαλκανικὸ χῶρο.

Τὸ πνεῦμα τοῦ ἐγκυκλοπαιδισμοῦ, οἱ νεώτερες κατακτήσεις τοῦ ευρωπαϊκοῦ πνεύματος, ποὺ εἶχαν «βαθιὰ διεισδύσει στὸν ἑλληνικὸ πνευματικὸ χῶρο και ἀποκτήσει ἐκεῖ γερῆς ρίζες», διαδόθηκαν στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες «μέσω τῶν ἑλληνικῶν κειμένων, μέσω τῶν μεταφράσεων ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ στὰ ρουμανικά», μᾶς λέει ἡ Ariadna Camargiano, ἐνῶ ἕνας ἄλλος Ρουμάνος ιστορικός, ὁ Nicolae Cartoian, ἀφοῦ παρατηρεῖ κι αὐτὸς ὅτι οἱ περισσότεροὶ Ρουμάνοι πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς εἶχαν σπουδάσει στὰ ἑλληνικὰ σχολεῖα τοῦ Βουκουρεστίου και τοῦ Ἰασίου, θὰ σημειώσει ὅτι τὰ πνευματικὰ προϊόντα τοῦ μεταβυζαντινοῦ ἑλληνισμοῦ εἰσέδυσαν στὶς Ρουμανικῆς Χῶρες μέσω τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας, γεγονός τὸ ὁποῖο συνετέλεσε στὴν ἀνάπτυξη τοῦ πνευματικοῦ βίου αὐτῶν τῶν ἰδίων τῶν Ρουμάνων ἐπιδρώντας γενικότερα στὴν πνευματικὴ κίνηση στὶς Παραδουνάβιες Ἡγεμονίες.

Μιὰ ἐδῶ ὑπόμνηση, ποὺ θεωρῶ ἐπιβεβλημένη γιὰ τὴν ὅλη προβληματικὴ μας. Τὸ γεγονός ὅτι σὲ ὁλόκληρο τὸν ὀρθόδοξο βαλκανικὸ χῶρο, συναντοῦμε, σὲ ναοὺς και μοναστήρια, δίπλα στὶς ἀγιογραφίες προσωπογραφίες ἀρχαίων Ἑλλήνων στοχαστῶν μὲ προεξέχοντες τὸν Ἀριστοτέλη και τὸν Πλάτωνα, ἀλλὰ και ἄλλους παγκοσμῶς ἀναγνωρισμένους στοχαστές, δείχνει ἀφ' ἐνὸς τὴν προσπάθεια ἐκκοσμίκευσης τῆς ἐκκλησίας και ἀφ' ἑτέρου τὴ σύνδεση τῆς θρησκείας μὲ τὴ φιλοσοφία, τὴν παιδεία γενικότερα, ποὺ, ὅπως σημειώσαμε και παραπάνω, ἐκπροσωποῦσε τότε ἡ ἑλληνικὴ παιδεία, δίνοντας δηλαδὴ στὴν ἑλληνικὴ παιδεία ἕναν διαχρονικὸ χαρακτήρα, πέραν ἀπὸ κάθε εθνικισμοὺς ἢ σοβινισμοὺς.

7. «Ο ἑλληνικὸς κόσμος ἦταν βαθιὰ συνυφασμένος στὸν ευρωπαϊκὸ ἰστό», μᾶς λέει ὁ Γάλλος ιστορικός Georges Castellan, *Histoire des Balkans*, 1991.

Οί βαλκανικοί λαοί σφυρηλάτησαν τὸ ἐπιστημονικό τους γίγνεσθαι, τὸν πνευματικό τους γενικότερα πολιτισμὸ καὶ τὴν ἐθνική τους συνείδηση (οἱ ἐποχὲς ἀνάπτυξης τῆς ἐπιστημονικῆς, τῆς πνευματικῆς γενικότερα ζωῆς, εἶναι ταυτόχρονα καὶ ἐποχὲς ἐθνικῆς συνειδητοποίησης), μέσα σὲ εὐρύτερα πλαίσια καὶ σὲ κλίμα συνεργασίας ἀλλὰ καὶ δημιουργικῆς ἀντιπαράθεσης, καὶ πάντα σὲ ἀντίσταση πρὸς τὸν κοινὸ δυνάστη. Τὸ Βυζάντιο καὶ ἡ πολύχρονη ὀθωμανικὴ κυριαρχία ὁδήγησαν στὴ διαμόρφωση, μέσα στὸ ποικιλόμορφο μωσαϊκὸ τῶν βαλκανικῶν ἐθνοτήτων, ἐνὸς ἐνιαίου βαλκανικοῦ χαρακτήρα, μιᾶς ἐνιαίας βαλκανικῆς συνείδησης, ποὺ βασιζέται σὲ κοινὰ ἀνθρωπολογικὰ καὶ πολιτισμικὰ στοιχεῖα, ὅπως σωστὰ παρατηρεῖ ὁ Ρουμάνος ἱστορικός Nicolae Iorga, ἐνὼ σύμφωνα μὲ τὸν Σέρβο ἱστορικὸ Djordje Djordjevic, τὸ ἔργο τοῦ Ρήγα Βελεστινλή ἦταν αὐτὸ ποὺ συνέβαλε ἀποφασιστικὰ στὴ διαμόρφωση μιᾶς βαλκανικῆς συνείδησης.

Ὁ ἑλληνισμὸς ἀπέκτησε τὴν ἐθνική του συνείδηση, τὴν ἐθνική του αὐτογνωσία⁸, ζώντας -ὅπως ἀνέφερα καὶ προηγουμένως καὶ θὰ ἐπανέλθω ἐν συνεχείᾳ- σὲ συνθήκες συχνὰ ἀγαθοῦ συμβίωσης μέσα σὲ εὐρύτερα ἐθνικὰ σύνολα, ζώντας μαζὶ μὲ τοὺς ἄλλους βαλκάνιους λαοὺς, κάτω ἀπὸ τὶς ἴδιες οἰκονομικὲς καὶ θρησκευτικὲς συνθήκες, ἀντιμετωπίζοντας τὰ ἴδια ἢ παρεμφερῆ προβλήματα, κάτω ἀπὸ τὸν ἴδιο ἀλλόθρησκο καὶ ἀλλοεθνή, ἄλλης πολιτισμικῆς καταγωγῆς καὶ δομῆς δυνάστη.

Ἐνα νέο πνευματικὸ κίνημα μορφοποιεῖται τώρα, μιὰ ἐπιστημονικὴ θὰ τολμοῦσα νὰ πῶ ἐπανάσταση -μιὰ ἐπανάσταση ποὺ ἐκδηλώνεται μὲ μιὰ προοδευτικὰ ἀύξανόμενη ἀντίθεση μιᾶς μερίδας τοῦ πνευματικοῦ κόσμου πρὸς τὶς ὑπάρχουσες ἀντιλήψεις-, μιὰ ἐπανάσταση ποὺ συντελέστηκε σὲ μιὰ μακροχρόνια διαδικασία καὶ μὲ ἀλλαγὲς ποὺ καταγράφουμε σὲ διάρκεια δεκαετιῶν (συνεχεῖς ποσοτικὲς συσσωρεύσεις ποὺ ὁδήγησαν σὲ ποιοτικὲς ἀλλαγές), μέσα ἀπὸ ἕναν συνεχῆ βασιανιστικὸ διάλογο καὶ ἀντιπαράθεσεις μεταξὺ νέου καὶ παλιοῦ. Ἐνα κίνημα ἀνανέωσης, τὸ ὁποῖο μὲ τὴν πάροδο τοῦ χρόνου ἀποκτᾷ ἕναν ἐντονότερο συνεχῶς εὐρωπαϊκὸ, ἀλλὰ πάντα δικό του χαρακτήρα, συμπορεύεται μὲ τὴν ἀντίστοιχη εὐρωπαϊκὴ ἐπιστημονικὴ σκέψη καὶ παιδεία, μὲ τὸ κίνημα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ, ποὺ γίνεται γνωστὸ μὲ ρυθμοὺς συνεχῶς ἐντονότερους στὸν εὐρύτερο βαλκανικὸ πνευματικὸ χῶρο φέροντας στὴν ἐπιφάνεια νέες συνεχῶς ἰδέες, νέες ἀξίες, μέσω μιᾶς νέας καὶ συνεχῶς διευρυνόμενης πνευματικῆς ομάδας (ὄχι elit) ποὺ διαμορφώθηκε στὸ νέο εὐρωπαϊκὸ κλίμα καί, ὅπως κι ὁ σύγχρονος εὐρωπαῖος, μὲ τὰ ἐργαλεῖα τῆς νέας, τῆς σύγχρονης ἐπιστημονικῆς γνώσης.

Τὰ στοιχεῖα αὐτὰ ὁδήγησαν πολλοὺς νεώτερους εὐρωπαίους ἱστορικοὺς νὰ ποῦν ὅτι ἡ πνευματικὴ ἱστορία τῶν λαῶν τῶν Βαλκανίων κατὰ τὸν 17ο καὶ κυρίως τὸν

8. Χρήσιμα ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ θεωρῶ τὰ βιβλία μου: *Ἡ ἑλληνικὴ ἐπιστήμη καὶ ὁ βαλκανικὸς χῶρος (18ος-19ος αἰ.)*, 2001 καὶ *Ἱστορικὴ γνώση, ἐθνικὴ αὐτογνωσία*, 2007.

18ο αιώνα είναι, παρ' όλες τις επιμέρους διαφοροποιήσεις, ενιαία, ότι στηρίζεται σ' ένα ενιαίο και κοινό βάθρο και ότι η πνευματική αυτή ενότητα –που διαμορφώθηκε υπό την επίδραση των νέων ιδεών και διαδόθηκε μέσω των ελληνικών Σχολών, οι όποιες, όπως είπαμε, είχαν έναν καθαρά βαλκανικό χαρακτήρα– αποτέλεσε μέχρι τον 19ο αιώνα τη μοναδική πνευματική οντότητα στον χώρο της Ν.Α. Ευρώπης μέχρι τη δημιουργία των ανεξάρτητων εθνικών κρατών· αποτέλεσε έναν από τους βασικότερους παράγοντες που διαμόρφωσαν την πνευματική ενότητα μεταξύ όλων των βαλκανικών λαών καθ' όλο τον 17ο-18ο αιώνα.

Η ανάπτυξη κατά την περίοδο αυτή ενός νέου επιστημονικού πνεύματος αποτελεί στοιχείο ενός νέου, εν γενέσει πολιτισμικού χώρου, στα βασικά του στοιχεία ευρωπαϊκού, που ἀγκαλιάζει ολόκληρο τον βαλκανικό χώρο, αποτελώντας στοιχείο συστατικό του πνευματικού πολιτισμού όλων των βαλκανικών χωρών, στοιχείο το οποίο ενισχύει την ιδέα της βαλκανικής συνεργασίας, την πεποίθηση ότι ο βαλκανικός χώρος αποτελεί μιὰ ενιαία πνευματική ενότητα· μιὰ πνευματική ενότητα ένταγμένη οργανικά, ιστορικά, στην ευρύτερη ευρωπαϊκή πνευματική/πολιτισμική οικογένεια.

Μπορεί να υποστηριχθεί –όχι άβασιμα– ότι τα δομικά στοιχεία πάνω στα οποία στηρίχθηκε, ανυψώθηκε όλο αυτό το πνευματικό οικοδόμημα, αποτελούν καρπὸ μιᾶς δημιουργικής, συνειδητής, ενεργοῦς ὄσμωσης με την Ευρώπη –Γαλλία, Γερμανία, Ἰταλία κ.ο.κ.–, ὅμως ἄλλο ὄσμωση και ἄλλο μεταφορά, μετακένωση, παθητική ἀντιγραφή. Ἐξ ἄλλου ποιὸς μπορεί να υποστηρίξει την παρθενογένεση ενός οἰουδήποτε πνευματικού χώρου, πνευματικού πολιτισμοῦ, μηδὲ τοῦ ἀρχαιοελληνικοῦ ἔξιρουμένου; Ἐτσι ὅπως οἱ Βυζαντινοὶ δὲν δημιούργησαν τὸν 15 αἰώνα τὴν ἰταλικὴ (ευρωπαϊκὴ) Ἀναγέννηση ἀλλὰ συνέβαλαν σὲ αὐτήν, ἔτσι και οἱ Ἑυρωπαῖοι δὲν δημιούργησαν τὴ νέα πνευματικὴ Ἀναγέννηση, τόσο στὸν ἑλληνικὸ ὅσο και στὸν ευρύτερο βαλκανικὸ χώρο, ἀλλὰ συνέβαλαν σὲ αὐτήν.

Οἱ ἐπιδράσεις (ὄχι οἱ ἀντιγραφές), τόσοσιν οἱ ἀτομικὲς ὅσον και οἱ ὀμαδικές, στίς ὀποιες ἀναφέρθηκα ἤδη ἐκτεταμένα, δὲν παρουσιάζονται μέσα στην ἱστορία πάντα με τὴ μορφή τῆς εὐθείας. Ἀπειρες τεθλασμένες, καμιά φορὰ χωρὶς ἄμεσες συνέχειες, ἀλυσίδες με χαμένους κρίκους, σηματοδοτοῦν τὸ δρόμο μεταξύ τῶν δύο πόλων –πὸ συχνά, τίς περισσότερες φορὲς εἶναι τρεῖς, μπορεί και περισσότεροι– με ἀποτέλεσμα νὰ χάνονται τὰ ἴχνη τῆς ἀφετηρίας και νὰ διασώζονται μόνον ἐκεῖνο(α) τοῦ τελικοῦ χώρου ὑποδοχῆς, πὸ με τὴ σειρά του(ς) ἐνδυναμούμενο(α) ἀποκτᾶ(οῦν) αὐτοτελῆ ἀνεξάρτητη ὄντοτητα και παρουσία μέσα στην ἱστορία δημιουργώντας –ἔτσι ὅπως συνέβη και στήν δική μας τὴν περίπτωσιν– ἕνα νέο σημεῖο ἐκκίνησης.

Τὸ ἔχω τονίσει ἐπανειλημμένα. Ἡ σκέψη τῆς ἑλληνικῆς (βαλκανικῆς) διανόησης, κατὰ τὴν περίοδο αὐτή, κινήθηκε μέσα στὸ πνεῦμα και στὸν χώρο τὸν ευρωπαϊκό· ἀνατροφοδοτήθηκε μέσα στὸ πλαίσιο τῆς ευρύτερης ευρωπαϊκῆς φιλοσοφικῆς και ἐπιστημονικῆς σκέψης, τὴν ὀποία προσπάθησε νὰ γνωρίσει, νὰ ἀφομοιώσει, ὄχι ὡς

μμητής, όχι ως αντιγραφείας, αλλά ως μέλος της ίδιας και της αυτής οικογένειας, της ευρωπαϊκής οικογένειας.

Από τον 17ο ακόμη αιώνα (για να κάνουμε μια ακόμη σύντομη ιστορική αναδρομή), με τη δειλή στην αρχή και την έντονη κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα –ιδίως μετά τις συνθήκες του Κάρλοβιτς (1699) και του Πασσάροβιτς (1718), τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1770) και τη Γαλλική Έπανάσταση (1789)– ανάπτυξη του ηπειρωτικού εμπορίου, στο οποίο πρωτοστάτησαν Έλληνες έμποροι και ναυτικοί⁹, δημιουργήθηκε αυτό που ονομάζουμε παράγοντας οικονομικός –και έπειδή ο οικονομικός παράγοντας έπιφέρει και κοινωνικές διαστρωματώσεις–, *οικονομικό υπόστρωμα* πάνω στο οποίο στηρίχθηκε, σε μια στενή σχέση αλληλεπίδρασης, ένας δεύτερος παράγοντας, που θα μπορούσαμε να ονομάσουμε *πνευματικό επίστρωμα*, του όλου προεπαναστατικού οικοδομήματος. Η συχνότερη και στενότερη τώρα έπαφή με την Ευρώπη και τη σύγχρονη ευρωπαϊκή σκέψη, είχε ως επακόλουθο τη διαμόρφωση νέων αντιλήψεων και νοσημάτων, μιας νέας πνευματικής κατάστασης –μιας ορθολογικότητας που οδηγεί στην πνευματική και κοινωνική χειραφέτηση.

Βεβαίως το θέμα δεν είναι κυρίως και ούτε αποκλειστικά το πώς οι πνευματικοί άνθρωποι της περιόδου της ελληνικής, της βαλκανικής Αναγέννησης συνέπραξαν στη δημιουργία του συλλογικού σώματος, του πνευματικού χώρου μέσα στο οποίο κινήθηκαν, όσο να δοῦμε το πώς το συλλογικό σώμα δημιούργησε, σε μια συνεχή εξέλικτική πορεία μέσα στον χρόνο, τους πνευματικούς εκείνους ανθρώπους που, ανάλογα με την ιστορική εποχή, είχε ανάγκη, τους ανθρώπους εκείνους που να εκφράζουν, που να ένσαρκώνουν τις πνευματικές και κοινωνικές αναγκαιότητες του δεδομένου χώρου και της δεδομένης ιστορικής εποχής.

Να δοῦμε δηλαδή το θέμα σε ένα τρισδιάστατο επίπεδο: των πραγματικών επιδράσεων που η σκέψη τους δέχθηκε από τη σύγχρονη ευρωπαϊκή σκέψη (σχέση πομπυδέκτη), των σκέψεων και θεμάτων που ήταν κοινά τόσο στον πομπό όσο και στον δέκτη, και τέλος των σχέσεων που εμείς εκ των υστέρων διαπιστώνουμε και τις οποίες αυτοί ασύνειδα είχαν δεχθεί και δημιουργικά αξιοποιήσει. Να γνωρίσουμε δηλαδή, να ξανασκεφθούμε τη σκέψη των ανθρώπων της εποχής μέσα και με τη βοήθεια των δικών τους γνωστικών εργαλείων, μέσα από τον γραπτό λόγο, τον μοναδικό αυθεντικό μάρτυρα της σκέψης, του στοχασμού γενικότερα της εποχής εκείνης, και μέσα από τα βιβλία, έντυπα και χειρόγραφα, να μελετήσουμε τις ιδέες που αυτά είναι φορείς

9. «Έχοντας στα χέρια τους το έσωτερικό εμπόριο, οι Έλληνες παρέσυραν στην οικονομική τους άνοδο τους [άλλους] βαλκανικούς λαούς και συνέβαλαν στον σχηματισμό μιας ντόπιας εμπορικής τάξης που έγινε με τον καιρό ανεξάρτητη, παρά την οικονομική και άλλου είδους εκμετάλλευση που άσκούσαν οι ιθύνουσες ελληνικές τάξεις, αλληλέγγυες με τις ανάλογες ντόπιες ομάδες», Νίκος Σβορώνος, *ό.π.*, σελ. 58.

και στη συνέχεια να κατανοήσουμε τους ανθρώπους – το άτομο όχι ως μονάδα αλλά ως μέρος ενός ευρύτερου πολιτισμικού συνόλου – των οποίων οι νοοτροπίες και οι αντιλήψεις – ως προϊόντα μιας δεδομένης ιστορικής εποχής, δεδομένων οικονομικο-πολιτικών συνθηκών – διαφέρουν από τις δικές μας.

Και εδώ η ιστορική έρευνα καταλήγει στο ότι κατά την πρώτη, την αρχική φάση της περιόδου αυτής, ο βαλκάνιος λόγιος αποτελεί σύζευξη μιας κοινής βυζαντινής παράδοσης και νεωτερικών ευρωπαϊκών επιδράσεων, όπου το κάθε ένα από τα δύο αυτά νήματα σκέψης παίζουν μεγαλύτερο είτε μικρότερο ρόλο στην πνευματική του διαμόρφωση ανάλογα φυσικά με τον άνθρωπο, την περιοχή, αλλά και τη χρονική στιγμή, ενώ κατά τη δεύτερη περίοδο οι συντελεστές μεταξύ βυζαντινών καταβολών –κάθετου νήματος σκέψης– και των νεωτερικών, ευρωπαϊκών επιδράσεων –οριζοντίου νήματος σκέψης– στη διαμόρφωση του πνευματικού του όριζοντα αλλάζουν σε μεγάλο βαθμό υπέρ του δεύτερου. Ο λόγιος της επομένης, της δεύτερης αυτής περιόδου, γαλουχήθηκε, έπλασε τον πνευματικό του κόσμο με τις νέες κυρίως ιδέες. Κι αυτό είναι που έχει σημασία για τον ιστορικό, τον ιστορικό της επιστήμης. Δευτερευούσης σημασίας είναι από ποῦ προέρχονται οι γνώσεις αυτές. Ἄν εἶναι αυτόχθονες ἢ δανεικές.

Ὁ κάθε πολιτισμὸς ὀρίζεται ἀπὸ τὶς ἀξίες ποὺ ἔχει υἰοθετήσει καὶ τὶς ὁποῖες διατηρεῖ μέσα στὴ συνέχεια τῆς ἱστορίας του· δὲν κρίνεται μόνον ἀπὸ τὶς ἱστορικὲς (πνευματικὲς) του καταβολές, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ δύναμη ποὺ ἔχει νὰ υἰοθετεῖ νέα συνεχῶς στοιχεῖα, νὰ τὰ ἐνσωματώνει στὸν δικό του πνευματικό, πολιτισμικό ἱστό. Νὰ τὰ ἐντάσσει ὀργανικὰ στὴ δική του ἱστορία. Ὅχι οἱ ἀδράνειες, ἀλλὰ ἡ συνεχῆς δημιουργικὴ ἀνανέωση.

Ἡ πνευματικὴ μας ἱστορία, ἂν καὶ ἀκολουθεῖ τροχιά παρὰλληλη μὲ τὴν ἀντίστοιχη εὐρωπαϊκὴ, δὲν ἀποτελεῖ συνοθύλευμα διαφορετικῶν κάθε φορὰ ἐπιδράσεων, ἀλλὰ δημιουργεῖται μέσα στὸ ἴδιο κλίμα καὶ τὶς ἴδιες συνθήκες τὶς ἱστορικὲς καὶ ἔχει τὴ δική της ἱστορία, τὴ δική της πορεία. Τὸ ξένο, κάθε φορὰ ποὺ ἔρχεται σ' ἐπαφὴ μὲ τὸ δικό μας, ἀφομοιώνεται δημιουργικά, κριτικά, ἐντάσσεται στὴ δική μας τὴν πορεία· ἀποτελεῖ μέρος τῆς δικῆς μας πνευματικῆς ἱστορίας. Καὶ ὡς τέτοια ἐντάσσεται –μὲ τὶς δικές της πάντα χαρακτηριστικὲς ιδιοτυπίες– δίπλα καὶ μέσα στὴν εὐρωπαϊκὴ.

Γενικότερα, ἡ ἐπίδραση τῆς σκέψης μιᾶς χώρας ἢ ἐνὸς πνευματικοῦ χώρου στὴ σκέψη μιᾶς ἄλλης χώρας / πνευματικοῦ χώρου, εἶναι εὐθέως ἀνάλογη μὲ τὴν ὁμοίότητα, τὴ συγγένεια τῶν πνευματικῶν ἀναζητήσεων τῶν δύο αὐτῶν χωρῶν / πνευματικῶν χώρων. Ἀσχέτως ἀπὸ τὴν ὅποια διαφορὰ ἐπιπέδου μεταξὺ ἑλληνικοῦ/βαλκανικοῦ καὶ εὐρωπαϊκοῦ (Γαλλία, Ἰταλία, Γερμανία) πνευματικοῦ χώρου ποὺ θὰ μπορούσε κανεὶς, δικαίως ἢ μὴ, νὰ ἐπισημάνει, ἢ ἀναζητήσει, ἢ ἰχνηλάτησεν ἐνὸς νέου τρόπου σκέψης, μελέτης τῶν φυσικῶν φαινομένων, σχέσης τοῦ ἀτόμου μὲ τὸ φυσικὸ καὶ κοινωνικὸ του περιβάλλον, ἢ μετάβαση ἀπὸ μιὰ παραδοσιακὴ κατάσταση κι ἓνα παραδοσιακὸ

πλαίσιο πεποιθήσεων σε νέες σύγχρονες αντιλήψεις για τὸν ἄνθρωπο, τὴν κοινωνία καὶ τὴ φύση, ὁ ἀπεγκλωβισμὸς τῆς γνώσης ἀπὸ τὸν θρησκευτικὸ δογματισμὸ, εἶναι μερικὰ ἀπὸ τὰ κοινὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ συνδέουν, ποὺ φέρνουν σ' ἐπαφή, δημιουργοῦν μιὰ πνευματικὴ συγγένεια μεταξὺ τῶν δύο αὐτῶν πνευματικῶν χώρων.

Οἱ πολλαπλὲς ἐπιρροὲς μαρτυροῦν, σὲ ἀτομικὸ ἐπίπεδο –σὲ ἐπίπεδο ποὺ κινεῖται ἀπὸ τὶς πλέον ἀκαθόριστες ἀφορμὲς-, ἐπίδραση, ὅπως σὲ ἐπίπεδο ἐνὸς μεγαλυτέρου καὶ μάλιστα ἀνομοιογενοῦς ἀκροατηρίου, στοιχειοθετοῦν μιὰ τομὴ (=ὑπέρβαση), μιὰ νέα ἀντίληψη πραγμάτων ἐνὸς εὐρύτερου συνόλου, στὴ διαμόρφωση τοῦ ὁποῖου τὸ ἄτομο, ὄχι μόνον δὲν χάνεται ἀλλὰ ἀντιθέτως γίνεται συχνὰ κύριος φορέας νέων ἰδεῶν καὶ ἀντιλήψεων. Μέσα σὲ μιὰ στενὰ διαλεκτικὴ σχέση τὸ ἄτομο συμβάλλει στὴ διαμόρφωση μιᾶς νέας συλλογικῆς ἀντίληψης καὶ τὸ συλλογικὸ σῶμα διαμορφώνει “νέα” πνευματικὰ ἄτομα.

Δὲν θὰ πρέπει νὰ μᾶς διαφεύγει ὅτι καὶ ὁ Διαφωτισμὸς, ποὺ ἀποτέλεσε ἓνα κίνημα πνευματικῆς καὶ κοινωνικῆς χειραφέτησης στηριζόμενο στὶς νέες ἐπιστημονικὲς κατακτήσεις μὲ ὄπλο τὸν κριτικὸ ὀρθολογισμὸ καὶ τὴν πειραματικὴ μέθοδο γιὰ τὴ διερεύνηση τῆς ἀλήθειας, δὲν ἦταν ἓνα κίνημα γαλλικὸ, γερμανικὸ ἢ ἀγγλικὸ ἀλλὰ ἓνα κίνημα διευρωπαϊκὸ. Δὲν πρόκειται γιὰ ἀλήθειες ἐθνικὲς ἀλλὰ εὐρωπαϊκὲς, κτῆμα ἐνὸς εὐρύτερου γεωπολιτιστικῶν χώρου.

«Ἡ ἐπιστήμη δὲν ἔχει πατρίδα. Ὅπως κάθε ὑψηλὸ ἀγαθὸ, ἔτσι καὶ ἡ ἐπιστήμη ἀνήκει σὲ ὅλο τὸν κόσμον καὶ ἡ ἐξέλιξή της ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν συνδρομὴ πολλῶν ἐπιστημόνων», μᾶς λέει ὁ Johann Wolfgang Goethe, ὁ ὁποῖος προσθέτει ὅτι οἱ ἐπιστήμες «ἀποτελοῦν τὸν συνδετικὸ κρίκο μεταξὺ ὄλων τῶν ἐθνῶν, ὄλων τῶν λαῶν».

«Τὴν σήμερον», ἔγραφε στὶς ἀρχὲς τοῦ 19ου αἰῶνα ὁ ἐμπυρωτῆς τοῦ ὄλου αὐτοῦ νέου πνευματικῶν κινήματος στὸν εὐρύτερο ἑλληνικὸ πνευματικὸν χώρον Ἀδαμάντιος Κοραῆς, «ἀπ' ἄκρων εἰς ἄκρα τῆς Εὐρώπης ὅλης ἀναγγέλλεται εἰς ὀλιγωτάτων ἡμερῶν διάστημα ὅ,τι νέον εὐρεθῆ [...], οἱ γνώσεις ἐσκορπίσθησαν εἰς πολλὰ καὶ διάφορα ἔθνη, ἐκ τῶν ὁποίων καθὲν ἔχει καὶ τὴν ἀποθήκην του, νὰ τὰς φυλάσσει καὶ νὰ τὰς αὐξάνῃ· ὥστε, ἐὰν κανὲν ἔθνος τὰς χάσῃ, εὐκόλα τὰς εὐρίσκει εἰς ἄλλο, καὶ ἐὰν τὰς κακομεταχειρισθῆ, δὲν ἀργεῖ νὰ διδαχθῆ τὴν ὀρθὴν αὐτῶν μεταχείρισιν ἀπ' ἄλλο». Καὶ ὁ Σπυρίδων Λάμπρος θὰ προσθέσει: «Ὑπάρχει μεταξὺ τῶν διαφόρων λαῶν καὶ τοῦ πολιτισμοῦ αὐτῶν ἀλληλουχία τῆς καὶ διαδοχῆ, ἥς δὲν ἐπιτρέπεται νὰ διασπῶμεν τοὺς κρίκους» καὶ σὲ ἄλλο σημεῖο: «ὑπάρχει ἱστορικὴ τῆς ζωῆς, κινουμένη καὶ μεταδιδόμενη ἀπὸ ἐνὸς ἔθνους εἰς ἄλλο, ἀπὸ ἐνὸς συστήματος λαῶν εἰς ἄλλο»¹⁰.

Οἱ ὅποιες τοπικὲς, ἐθνικὲς παραφωνίες δημιουργοῦν μιὰ συμφωνία. Μιὰ εὐρωπαϊκὴ συναυλία! Ἐνδειξὴ τῆς ἐνότητας αὐτῆς, ποὺ διαπιστώνουμε ἀπὸ τὶς ἀπαρχὲς ἀκόμη τῶν νέων ἐπιστημονικῶν ἐπιτευγμάτων, ἀποτελοῦν καὶ οἱ πολυάριθμοι μεταφράσεις,

10. Σπυρίδων Λάμπρος, *Λόγοι καὶ ἄρθρα 1878-1902*, Ἀθήνα 1902, σελ. 197, 608.

γαλλικές, γερμανικές, αγγλικές, κ.ά., που μᾶς δίνουν τὸ μέτρο τῆς ἀκτινοβολίας τῶν ἔργων αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ τὸ μέγεθος τῆς ἐνσωμάτωσής τους στὴν πνευματικὴ ζωὴ ὁλόκληρης τῆς Εὐρώπης. Ὑπάρχει ἔτσι λοιπὸν μιὰ ἐνιαία πνευματικὴ ἱστορία τῆς Εὐρώπης, ποὺ συναπαρτίζεται ἀπὸ τὴν ἱστορία τοῦ καθενὸς καὶ ὅλων μαζί τῶν εὐρωπαϊκῶν ἔθνων σ' ἓνα ἄθροισμα ὀργανικό, ὅπου τὸ κάθε ἔθνος, μ' ὅλο ποὺ ἀνήκει στὸ σύνολο, διατηρεῖ παράλληλα καὶ τὴ δική του αὐθυπαρξία καὶ νομοτέλεια. Μόνο ποὺ τὸ ἐπίκεντρο μετατοπίζεται μὲ τὶς ἐποχὲς ἀπὸ τὴ μία χώρα στὴν ἄλλη.

Ἀναφέρθηκα ἤδη καὶ δὲν θὰ ἐπανεέλθω, στὶς ἐπιδράσεις ποὺ ἡ ἑλληνικὴ, ἡ εὐρύτερη βαλκανικὴ σκέψη δέχθηκε ἀπὸ τὴν εὐρωπαϊκὴ. Αὐτὸ μόνο ποὺ ἐδῶ θὰ ἤθελα συγκεφαλαιωτικὰ νὰ σημειώσω, εἶναι ὅτι ἐκεῖνο ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει, ποὺ ἐνδιαφέρει τὸν ἱστορικὸ τῆς ἐπιστήμης, δὲν εἶναι ἡ παρουσία ἢ μὴ τῶν ἐπιδράσεων, τὸ ἂν ὑπῆρξαν ἢ μὴ ἐπιδράσεις, αὐτὲς εἶναι δεδομένες, ἀλλὰ νὰ ἀναζητήσουμε τὴν αἰτία τῶν ἐπιδράσεων αὐτῶν, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλη ἀπὸ τὴ συνειδητὴ προσπάθεια τοῦ Ἑλλήνα, τοῦ βαλκάνιου λόγιου, νὰ συνθέσει μικτὰ πολιτισμικὰ μορφώματα ἐνισχυμένα ἀπὸ στοιχεῖα τῆς δικῆς του ἐθνικῆς παράδοσης, νὰ συντονίσει τὰ βήματά του μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ σκέψη, τὴ σύγχρονη σκέψη.

Ἡ παρατηρούμενη συχνὰ σήμερα προσπάθεια προβολῆς σχημάτων τοῦ παρόντος στὸ παρελθὸν ἀποτελεῖ ἀπειλὴ γιὰ τὴν πιστότητα τῆς ἀνασύστασης, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴ σωστὴ ἐρμηνεία καὶ ἀξιολόγηση τοῦ παρελθόντος. ἀξιολόγηση τοῦ βιώσιμου ἢ μὴ χαρακτήρα τῶν στοιχείων, τῶν ὅποιων στοιχείων τοῦ παρελθόντος, μέσα στὸ γνωστικὸ σχῆμα “παράδοση-ἀνανέωση”. Οἱ ἀντιλήψεις ἐπίσης ὅτι ὅλα τὰ πῆραμε ἀπ' ἔξω, ἀπὸ τὴ Γαλλία, τὴν Ἀγγλία κ.ά., ἀντιλήψεις ποὺ ἔκαναν μὲ ἰδιαίτερη ἔμφαση τὴν παρουσία τους στὰ πρῶτα μετὰ τὴ δημιουργία τῶν νεώτερων βαλκανικῶν κρατῶν χρόνια καὶ συνεχίστηκαν μὲ διάφορες παραλλαγές μέχρι σήμερα, ἐπιδιώκουν νὰ προσδιορίσουν τὴν ἐξέλιξη τῆς πνευματικῆς, καὶ ὄχι μόνον, ζωῆς αὐτοῦ τοῦ τόπου πρὸς μιὰ κατεύθυνση οἰκεία στὸ ὑποκείμενο, μιὰ κατεύθυνση ποὺ νὰ νομιμοποιεῖ τὸ παρὸν ὡς δεδομένο ἀπὸ τὸ παρελθὸν καὶ νὰ προδικάζει τὴ σημερινὴ ἐξέλιξη ὄχι μόνον τῆς πνευματικῆς ἀλλὰ γενικότερα τῆς κοινωνικοπολιτικῆς μας ζωῆς, τὴν ὁποία ὡς ἐκ τούτου θεωροῦν προκαθορισμένη ἱστορικά. Τὸ γεγονός ὅτι τὸ παρελθόν, τὸ ὅποιο παρελθόν, ἀποτελεῖ παρελθὸν τοῦ παρόντος, ὁδηγεῖ ὀρισμένους στὴν ἀλλοίωση τοῦ παρελθόντος μὲ βάση κάποιες -ὑποκειμενικὲς- προσταγές τοῦ παρόντος.

Μὲ βάση πάντα τὰ προηγούμενα, ἀλλὰ καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν σχετικῶν προσωπικῶν ἢ συλλογικῶν ἐρευνῶν, θεωρῶ ὅτι δὲν θὰ πρέπει νὰ μελετοῦμε τὸν βαλκανικὸ πνευματικὸ χῶρο ὡς περιφέρεια τῆς Εὐρώπης. Ἀντιθέτως, τὰ εὐρωπαϊκὰ κέντρα παραγωγῆς ἐπιστημονικῶν γνώσεων ἀποτελοῦν γιὰ μᾶς πηγὲς ἀντλήσεως τῆς γνώσης, χῶρο ἀπὸ τὸν ὁποῖο οἱ πνευματικοὶ ἄνθρωποι τῶν χρόνων ἐκείνων ἀρῶνται τὶς νέες ἐπιστημονικὲς γνώσεις, οἱ ὁποῖες ἐν συνεχείᾳ μεταφέρονται στὸ “κέντρο ἐπεξεργασίας” τῆς νέας γνώσης. σ' ἓνα νέο κέντρο, μικρότερης βεβαίως ἐμβέλειας, ποὺ ὅμως δὲν παύει

ν' αποτελεί ένα νέο κέντρο, ένα κέντρο που ἀγκάλιαζε ὀλόκληρη τὴ νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, ἕναν χώρο πολυεθνικῶν συγκροτημάτων στηριζομένων σὲ ἐθνολογικὲς ὁμάδες, λαῶν ὁμόθρησκων μὲ κοινὲς ἱστορικὲς καταβολὲς καὶ κοινὴ συνείδηση. Σὲ ὑποστήριξη τῆς ιδέας αὐτῆς, θὰ μπορούσα νὰ ἀναφέρω τὰ πλεῖστα ὅσα κοινά, γιὰ περισσότερους λαοὺς τῶν Βαλκανίων, στοιχεῖα τοῦ λαϊκοῦ μας πολιτισμοῦ (ἦθη καὶ ἔθιμα, λαϊκὴ ἀρχιτεκτονικὴ, λαϊκὲς παραδόσεις, λαϊκὰ τραγούδια καὶ χοροὶ, κ.ἄ.), ὅμως θὰ ξέφευγα ἀπὸ τὴν κεντρικὴ μου στόχευση. Ἐξ ἄλλου γιὰ τὰ θέματα αὐτὰ ἔχουν γραφτεῖ κατὰ καιροὺς πολλὰ ἀπὸ εἰδικότερους. Θὰ πρέπει δηλαδὴ νὰ ἐπανεξετάσουμε τὴ χρῆση τοῦ ὄρου «περιφέρεια τῆς Εὐρώπης», ὅσον ἀφορᾷ τὸν εὐρύτερο βαλκανικὸ πνευματικὸν ἄνθρωπο, τουλάχιστον μέχρι τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα. Νὰ ἐπανεξετάσουμε τὴν ὀρθότητα τοῦ ὄρου αὐτοῦ ἰδίως σήμερον ὅταν, μέσα σ' ἕναν ἄλλο πολυπολιτισμικὸν ἄνθρωπο, ἀρχίζει νὰ παίρνει σάρκα καὶ ὄστα ὁ ἐνιαῖος εὐρωπαϊκὸς πνευματικὸς ἄνθρωπος, νὰ συντελεῖται ἡ ἐνοποίηση τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου, ἐπιστημονικοῦ καὶ μὴ, στὸ γενικότερο πλαίσιο μιᾶς οἰκουμενικῆς ἐποχῆς ποὺ δὲν ἀποτελεῖ πλέον ἕνα ἄπιαστο ἀπατηλὸν ὄραμα¹¹.

Ἡ προσπάθεια πρὸς τὴν κατεύθυνση ἐνὸς ἐνιαῖου εὐρωπαϊκοῦ πνευματικοῦ χώρου –τὴν ὁποία οἱ λόγοι τῆς προεπαναστατικῆς περιόδου θεωροῦν πῶς εἶχαν πλήρως ἐνστερνισθεῖ– δὲν ἀντιβαίνει στὴν καλλιέργεια τῶν ἐθνικῶν πνευματικῶν ἀξιών. Μέσα στὴν εὐρωπαϊκὴ πολυμορφία δὲν χάνονται τὰ ἐθνικὰ χαρακτηριστικά. Δὲν κινδυνεύει ἡ ἐθνικὴ μας ἰδιομορφία.

Προσωπικὰ πιστεύω ὅτι δὲν ἔχουμε ἀκόμη ἐπαρκῶς μελετήσῃ τις κοινὲς πνευματικὲς, πολιτισμικὲς μας παραδόσεις, τοὺς πολιτισμικοὺς θύλακες ποὺ δημιουργήθηκαν τόσο μέσα στὴ μεγάλη βαλκανικὴ ὑπὸ ὅσον καὶ ἔξω ἀπὸ τὴν Ὄθωμανικὴ Ἀυτοκρατορία, ἔχοντας πάντα ὑπ' ὄψιν, ὅτι οἱ κοινὲς αὐτὲς πολιτισμικὲς παραδόσεις διαμορφώθηκαν στὸ σταυροδρόμι Ἀνατολῆς-Δύσης. Στὴ γωνιὰ αὐτῆ τῆς Εὐρώπης ποὺ ἐνώνει Ἀνατολὴ καὶ Δύση, Δύση καὶ Ἀνατολὴ καὶ ὅπου γεννήθηκαν, πρὶν πολλοὺς αἰῶνες, ἡ φιλοσοφία καὶ οἱ ἐπιστῆμες – τὰ μαθηματικά, ἡ φυσικὴ, ἡ ἰατρικὴ ἐπιστήμη – τὸ ἐλεύθερο πνεῦμα. Δὲν ἔχουμε ἀκόμη ἐπαρκῶς μελετήσῃ τις σχέσεις βαλκανικοῦ καὶ εὐρύτερου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τὴ μιά, ἀλλὰ καὶ τις συνέπειες τῆς ὀθωμανικῆς παρέμβασης σὲ ὀλόκληρη τὴν ἱστορία, πνευματικὴ καὶ μὴ, τόσο τῆς δικῆς μας ὅσο καὶ εὐρύτερα τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης, ὅπως ἐπίσης καὶ τις ἐπιπτώσεις στὴν ὅλη πνευματικὴ μας παράδοση καὶ παραγωγή (καὶ ὄχι μόνον) τῶν ἐπὶ δεκαετίες ἐκκολα-

11. Στὸ βιβλίο του *Φυσικὴ καὶ Φιλοσοφία (ἡ ἐπανάσταση στὴ σύγχρονη ἐπιστήμη)*, ἔκδ. Ἀναγνωστίδη 1971, σελ. 8, 202, ὁ Werner Heisenberg ἐκφράζει «τὴν ἐλπίδα, ὅτι, τὴν περίοδο αὐτῆ, ποὺ γίνεται ὄλο καὶ πιδ παγκόσμιος, μέσα σ' αὐτὴ τὴ διαδικασία ἐνοποίησης, πολυάριθμες πολιτισμικὲς παραδόσεις, θὰ μπορούσαν νὰ ζήσουν πλάι-πλάι καὶ νὰ συνδυάσουν διαφορετικὲς ἀνθρώπινες προσπάθειες σὲ ἕνα νέο εἶδος ἰσορροπίας».

πτόμενων, υποβόσκοντων, αλληλοσυγκρουόμενων ἐθνικισμῶν ποὺ ἀναδύθηκαν, ποὺ ἔδωσαν ἔντονα καὶ ὀρισμένες μάλιστα φορὲς μὲ βίαιο τρόπο τὸ παρόν τους, κατὰ τὸν 19ο αἰῶνα, μετὰ τὴν κατάλυση, τὴ διάλυση τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὴ δημιουργία τοῦ ἔθνους-κράτους.

Νὰ ἀποφύγουμε (ἂς θυμηθοῦμε ἐδῶ καὶ πάλι τὸν Ρήγα) τὸν ἐθνοκεντρισμὸ σὲ μιὰ κατ' ἐξοχὴν οἰκουμενικὴ ἐποχὴ, σὲ μιὰ ἐποχὴ κατὰ τὴν ὁποία τὰ κρατικὰ σύνορα δὲν ἀποτελοῦν ἐμπόδιο στὴν διακίνηση ἰδεῶν καὶ γνώσεων, πνευματικῶν προϊόντων. Ν' ἀποφύγουμε τὶς ἐθνικιστικὲς ἀντιπαλότητες καὶ νὰ προωθήσουμε, σύμφωνα πάντα μὲ τὶς προτροπὲς τοῦ Ρήγα, τὰ διαχρονικὰ ἐκεῖνα στοιχεῖα ποὺ συνδέουν ὅλους τοὺς βαλκανικοὺς λαοὺς.

Νὰ μελετήσουμε μὲ ψυχραιμία καὶ ὀξυδέρκεια, δημιουργικά, κριτικὰ τὸ πλούσιο κοινὸ παρελθόν μας γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ δοῦμε καλύτερα τὸ μέλλον. Νὰ ἀποκαθάρουμε τὴν ἱστορία μας ἀπὸ τὰ ἀπατηλὰ ἰδεολογήματα ἐνὸς ἀμαρτωλοῦ ἐν πολλοῖς νεώτερου παρελθόντος. Ἀλλὰ ὄχι πρὸς χάριν μιᾶς στεῖρας, μίζερης κριτικῆς τοῦ παρελθόντος νὰ ἀπαρνηθοῦμε κάθε ζωντανὸ στοιχεῖο τῆς κοινῆς πνευματικῆς / πολιτιστικῆς μας παράδοσης.

Νὰ δοῦμε δηλαδὴ τὴν ἐνότητα μέσα στὶς διαφορὲς καὶ πολὺ περισσότερο τὶς διαφορὲς μέσα στὴν ἐνότητα, τὰ μονιμότερα στοιχεῖα ποὺ μᾶς συνδέουν καὶ ὄχι τὸ ἐφήμερο, δηλαδὴ ὄχι τὶς ἐθνικὲς διαφορὲς ἀλλὰ τὴ βαλκανικὴ μας συγγένεια καὶ ταυτόχρονα ἰδιαιτερότητα μέσα στὸν εὐρύτερο εὐρωπαϊκὸ χῶρο. Νὰ δοῦμε τὶς συνάφειες καὶ ὄχι τὶς ρήξεις τοῦ χώρου αὐτοῦ μὲ τὴ γενικότερη εὐρωπαϊκὴ ἱστορία, νὰ ἀναδειξοῦμε τὶς κορυφαῖες στιγμὲς τῆς εὐρωπαϊκῆς ἱστορίας ὡς καθοριστικὲς γιὰ τὴ δική μας ἱστορία. Καὶ τοῦτο γιὰτὶ τόσο ἢ ἑλληνικὴ ὅσον καὶ ἢ ἐν γένει βαλκανικὴ ἱστορία, διένυσαν –ἀναφέρομαι πάντα στὸν τομέα τὸν πνευματικὸ/πολιτισμικό– μιὰ τροχιά ταυτόχρονων συγκλίσεων μὲ τὴν εὐρωπαϊκὴ.

Προσωπικὰ θεωρῶ ιδιαίτερα ἐλπιδοφόρο τὸ γεγονὸς ὅτι σήμερα εἶναι ὅλο καὶ συχνότερες οἱ φωνὲς τῶν πνευματικῶν ἀνθρώπων καὶ ὄχι μόνον, οἱ ὅποιοι ἀντιλαμβάνονται πῶς ὑπὸ τὶς παροῦσες συνθῆκες τῆς ὑπὸ διαμόρφωση παγκοσμιοποίησης, οἱ συνεργασίες σὲ εὐρύτερες ζῶνες –βαλκανικὴ, εὐρωπαϊκὴ– εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖες, ἀποτελοῦν ἱστορικὴ ἀναγκαιότητα. Καὶ στὸ πνεῦμα αὐτὸ πάντα τῆς διαβαλκανικῆς συνεργασίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ὄσων ἀνέφερα παραπάνω, θεωρῶ ὅτι θὰ ἦταν σκόπιμο μαζὶ οἱ ἱστορικοὶ τοῦ γεωγραφικοῦ αὐτοῦ χώρου, νὰ ξαναγράψουμε, μὲ τρόπο ἀντικειμενικὸ / ἐπιστημονικὸ, πέρα δηλαδὴ ἀπὸ κάθε εἶδους ἐθνικισμοῦς, τὴν πνευματικὴ, τὴν ἐν γένει ἱστορία τῶν Βαλκανίων.

Διερωτᾶμαι καὶ σᾶς προσκαλῶ νὰ ἀναρωτηθοῦμε ὅλοι μας (μιὰ ἐρώτηση ποὺ ἔθεσα καὶ μὲ ἄλλη εὐκαιρία). Οἱ ἄοκνες προσπάθειες πρὸς τὴν κατεύθυνση αὐτὴ τόσο τοῦ Ρήγα ὅσο καὶ τόσο ἄλλων πνευματικῶν ἀνθρώπων τῆς περιόδου τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης, ἀλλὰ καὶ ἀργότερα, ἔδωσαν τὰ ἀναμενόμενα ἀποτελέσματα ποὺ οἱ

πρωτεργάτες τοῦ ἔργου αὐτοῦ ὀραματίστηκαν; Βρῆκαν τὴν ἱστορικὴ τους δικαίωση; Μὲ τίς ἀναλύσεις τοῦ ἔργου καὶ τῆς σκέψης τοῦ Ρήγα, ἀλλὰ καὶ γενικότερα τῶν ἀνθρώπων τῆς Νεοελληνικῆς Ἀναγέννησης, πιστεύουμε ὅτι δίνουμε πειστικὴ, ὀλοκληρωμένη ἀπάντηση στὰ ἐρωτήματα «Ποιοὶ εἴμαστε; Ἀπὸ ποῦ ἐρχόμαστε; Ποῦ πηγαίνουμε;».

Ἐρωτήματα. Ἀπορίες. Ἄς τίς προσθέσουμε στίς τόσες ἄλλες ποὺ μᾶς δημιουργοῦνται ὅταν προσπαθοῦμε νὰ ἐνώσουμε τοὺς κρίκους τῆς ἱστορικῆς μας μνήμης.

ΑΙΚΑΤΕΡΙΝΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ

Οι Πόλεις του Ρήγα

Για τον Ρήγα έχουν γραφεί και εξακολουθούν να γράφονται πολλά. Θα τολμούσα να πώ πώς έχουν γραφεί σχεδόν όλα και για όλα, αν μια τέτοιας υφής κατάφαση δεν ήταν άκρως αντίθετη με την αντίληψη μας για την ανάγκη των συνεχών και διαδοχικών προσεγγίσεων.

Πονήματα του με στόχο την ανάδειξη και βελτίωση της σχολικής διδασκαλίας, μεταφράσεις, κείμενα ψυχαγωγικά και πολιτικά, φιλολογικά, έχουν επανειλημμένως εκδοθεί, έχουν γίνει αντικείμενα αναλύσεων και σχολίων. Το ίδιο θα έλεγα για τους χάρτες τους οποίους με γνώση, ιστορική γνώση και ευσυνειδησία δημιούργησε, για την μεγάλη Χάρτα του πού σήμερα έχει προκαλέσει το ενδιαφέρον όχι μόνο των ιστορικών αλλά και των επιστημόνων χαρτογράφων, πού με τις εξειδικευμένες προσεγγίσεις τους προσκομίζουν ιδιαίτερος ενδιαφέροντα στοιχεία για αυτό το μεγαλόπνοο δημιούργημα του. Τέλος, αν όχι τελευταίο επίτευγμα του, η ποίηση του. Δημοσιεύοντας ο Claude Fauriel, το 1825, τη συλλογή των ελληνικών δημοτικών τραγουδιών, όπου παραθέτει τον Θούριο του Ρήγα, εξαίρει, πέραν της ποιητικής του αξίας ιδίως την «ιστορική του σπουδαιότητα» «L' importance historique, indépendante et bien audessus de son merite poetique». Ένα σύνολο έργο συνεπώς με επιτεύγματα σε πλείστα όσα πεδία έχει προκαλέσει και δεν παύει να προκαλεί τους μελετητές.

Το ίδιο μπορεί να λεχθεί για τον βίο και τις ποικίλες του δραστηριότητες. Και εδώ άφθονη είναι η σχετική βιβλιογραφία, τα μελετήματα, τα αφιερωμένα στις ποικίλες του δραστηριότητες και παρεμβάσεις¹.

Πράγματι, στη σημερινή φάση των μελετών οι προσπάθειες και οι στόχοι έτειναν και τείνουν στην επανεκτίμηση της προσωπικότητάς του αφενός μέσα από μίαν επιμελέστερη και εξαντλητική συναγωγή των δεδομένων με τα οποία μας έχει τροφοδοτήσει η αρχαιολογική έρευνα και αφετέρου σε μια πλέον συνθετική αντιμετώπιση του συνόλου θέματος Ρήγας, σύμφωνα και με τις αντιστοιχίες και τα ιστορικά δεδομένα όσα καταγράφονται στον ευρωπαϊκό χώρο και στην οθωμανική αυτοκρατορία. Και φυσικά στον βαλκανικό χώρο, περιοχή εξόχως πρόσφορη και γόνιμη για τις σχετικές μελέτες.

Καθώς μάλιστα οι αρχαιολογικές έρευνες έχουν ήδη δώσει λαμπρά αποτελέσματα χάρη στις εργασίες των Σ. Λάμπρου, Κ. Αμάντου, Λ. Βρανούση, Ε. Legrand, οι καινούργιες προσεγγίσεις και μεθοδεύσεις θέτουν καινούργιους προβληματισμούς, συνεπώς και επαναπροσανατολισμό των σχετικών αναζητήσεων, των ειδικότερων μελετών. Όλα αυτά εκφράστηκαν με τρόπο σαφή κατά την διάρκεια των πολλών συνεδρίων και συναντήσεων του επετειακού έτους [2007], την κατάθεση σκέψεων και απόψεων, προτάσεων της ελληνικής και της βαλκανικής ιστοριογραφίας ώστε το θέμα να μελετηθεί μέσα από προοπτικές, όσες θέτουν οι πολυσύνθετες όψεις του.

Μέσα σε αυτή την προβληματική μπορεί να ενταχθεί και η παρούσα διαπραγμάτευση, με βασική επιδίωξη να μελετηθούν οι μετακινήσεις του Ρήγα, οι διαδρομές, όσες πραγματοποίησε στον χώρο της βαλκανικής και της κεντρικής Ευρώπης, οι πόλεις ιδίως στις οποίες έζησε και δραστηριοποιήθηκε, την τελευταία κρίσιμη περίοδο της σύντομης ζωής του².

1. Ιδιαίτερος πλούσια η σχετική με τον Ρήγα Βελεστινλή βιβλιογραφία, εμπλουτίζεται συνεχώς με καινούργιες προσκτήσεις. Συγκεντρωμένη και αρκετά ενημερωμένη βρίσκεται στο ογκώδες δημοσίευμα του Λουκά Αξελού, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στη διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα, εκδόσεις Στοχαστής, (2003-2004), (σελ. 673). Η Βιβλιογραφία σελ. 599-657. Στις σελ. 599-606, τα έργα του Ρήγα, εκδόσεις και επανεκδόσεις.

2. Οι μετακινήσεις νέων από την υπόδουλη Ελλάδα την περίοδο αυτή προς τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, όπου αναπτύσσουν ποικίλες δραστηριότητες στην οικονομία, στην κοινωνία και τον πολιτισμό, συνιστά αρκετά σύνηθες φαινόμενο. Έλληνες και Βαλκάνιοι ιστορικοί έχουν επισημάνει την σημαντική θέση του ελληνικού στοιχείου στην περιοχή. Με την προδρομική συμβολή του Ν. Ιοργα, στο βιβλίο του *Byzance après Byzance (Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο, ελληνική μετάφραση από τον Γιάννη Καρά, εκδ. Gutenberg Αθήνα 1985)* όπου επισημαίνεται η έντονη και διαρκής παρουσία των ελληνικών γραμμάτων στην περιοχή ευθύς μετά την άλωση και κατόπιν, μια πλειάδα Ελλήνων και Βαλκάνιων ιστορικών έχουν ασχοληθεί με το θέμα ως προς την οικονομία, την κοινωνία αλλά και την παιδεία. Στο βιβλίο τους *Γεωγραφία Νεωτερική*,

Είναι άλλωστε δεδομένο ότι σε αυτό το χρονικό διάστημα καταγράφονται, συν τοις άλλοις, κινήσεις, μετακινήσεις και διαδρομές, που με κάποιους τρόπους εσφράγισαν τη ζωή του, επιβεβαίωσαν τις κλίσεις και τις ροπές του, έδωσαν νόημα στις ανησυχίες και στους επαναστατικούς-συννομοτικούς του σχεδιασμούς.

Θεωρώ λοιπόν ότι έχει ενδιαφέρον η αναφορά στις διαδρομές-διαμονές του, στις πόλεις στις οποίες επέλεξε να κατοικήσει και να εργασθεί, στις οποίες, με διαφορετικούς τρόπους ανέπτυξε τις ποικίλες δραστηριότητές του, διαμόρφωσε την προσωπικότητά του. Σε αυτές όπου πέρασε τα πλείστα χρόνια της ζωής του, από την παιδική και τη νεανική ηλικία έως την ωριμότητα και το σύντομο τέλος. Ότι έχει ενδιαφέρον να προσεγγίσουμε συνθήκες όσες συντέλεσαν στην διαμόρφωση μιας πολυσύνθετης προσωπικότητας, τα περιβάλλοντα, φυσικά και ανθρώπινα, τα οποία εσφράγισαν με διαφορετικούς τρόπους την βιωτή και τις δράσεις του.

Καταρχήν ο τόπος που γεννήθηκε, το Βελεστίνο της Θεσσαλίας, το έτος 1757. Η μικρή θεσσαλική κωμόπολη, το «θεσσαλικό κεφαλοχώρι», κτισμένο στη μεγάλη θεσσαλική πεδιάδα. Πρώτη συννεπώς επαφή με τη φύση, με ό,τι η αγροτική σκληρή ζωή μπορούσε να δίνει, θετικά ή αρνητικά, ετούτη την περίοδο, στο νέο αγόρι. Ζωή, σίγουρα ζόρικη.

Ακολούθως η μετακίνησή του, πρώτη διαδρομή και πρώτη διαμονή έξω από τον γενέθλιο τόπο, προς τη Ζαγορά, την πηλιορείτικη, ορεινή 'χώρα'. Εδώ, στο σχολείο που είχε χρηματοδοτήσει ο Ιωάννης Πρίγκος, ζαγοριανός εμπορευόμενος στο Άμστερνταμ, όπου είχε αποκτήσει σημαντική περιουσία, και στη Βιβλιοθήκη με την οποία προικοδότησε τη γενέτειρά του, θα μαθητεύσει ο Ρήγας. Εδώ εκτός από τα εγκύκλια γράμματα θα έχει τη δυνατότητα να γνωρίσει και κείμενα της αρχαίας ελληνικής γραμματείας μαζί και βιβλία γεωγραφικά. Μύηση λοιπόν σε γνωστικά πεδία που θα τον απασχολήσουν πολλαπλώς, έκτοτε.

Σ' αυτά τα χρόνια, γύρω στα μέσα της δεκαετίας του 1770 βρισκόνταν στη Ζαγορά ο Ιωάννης Πρίγκος και ο επίσης ζαγοριανός Πατριάρχης Καλλίνικος ο Γ'. Αυτός ως εξόριστος από την Βασιλεύουσα³.

Βιέννη 1791, οι δύο συγγραφείς, ο Δανιήλ Φιλιππίδης και ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, οι οποίοι ε γνώρισαν καλά την περιοχή των Ηγεμονιών στο γύρισμα του 18^{ου} προς τον 19^ο αιώνα, αποτυπώνουν επαρκώς την ελληνική παρουσία. Τα σχετικά θέματα θα μελετηθούν και θα αναλυθούν έκτοτε από την ελληνική και βαλκανική ιστοριογραφία. Για τις σχέσεις Ελλήνων και Ρουμάνων στον τομέα των γραμμάτων και της παιδείας, βλ. Αικ. Κουμαριανού, «Les solidarités culturelles entre Grecs et Roumains dans les Principautés Danubiennes aux 18e et 19e siècles, στο «Οπώρα». *La belle saison de hellénisme. Etudes de littérature antique offertes au recteur Jacques Bompain*. Presses de l'Université de Paris-Sorbonne, 2001, σελ. 179-190.

3. Ο Ιωάννης Πρίγκος, ζαγοριανός, πλούσιος μεγαλέμπορος στο Άμστερνταμ, μπορεί να απετέλεσε καλό παράδειγμα για το νέο Ρήγα, σπουδαστή εκείνη την περίοδο στο σχολείο της

Εύλογο είναι σε τούτη τη μικρή πολιτεία ο Ρήγας να εγνώρισε τον Ιωάννη Πρίγκο, να έμαθε χάρη στην παρουσία του, κάποια πράγματα για τη φιλοπονία και την φιλοπατρία, γνωρίσματα χαρακτηριστικά του ζαγοριανού εμπόρου. Να εδιδάχθηκε ενδεχομένως από τον εξόριστο πατριάρχη τη σημασία και την αξία της παιδείας. Αρχαίοι Έλληνες συγγραφείς, βιβλία γεωγραφικά, χάρτες, όλα αναγνώσματα που, ως μνήμες μακρινές, τον οδήγησαν στα ώριμα χρόνια προς την αρχαιογνωσία, τις ποικίλες συγγραφές του, στη σύνθεση γεωγραφικών χαρτών, στην έκδοση βιβλίων σχολικής διδασκαλίας, στην έκδοση της εικόνας του Μεγαλεξάνδρου, το έτος 1797. Όμως είναι πολύ πιθανό, μαζί με τα εγκύκλια μαθήματα η διαμονή του στη Ζαγορά να του έδωσε και τη διάθεση των μετακινήσεων, τη διάθεση να γνωρίσει και άλλες περιοχές, να αναπτύξει και άλλες πλευρές της προσωπικότητάς του ζώντας σε πολιτείες μεγάλες που θα του έδιναν τη δυνατότητα καλύτερης βιωτής και παιδείας, προοπτικές για καινούργιες, συναρπαστικές εμπειρίες.

Οι Ζαγοριανοί, άνθρωποι που έφευγαν από τον τόπο τους, που ξενιτεύονταν για να κερδίσουν τη ζωή τους, να ομορφύνουν, να αναπτύξουν τον τόπο τους, ίσως στάθηκαν και αυτοί, ζωντανό παράδειγμα για τον νέο Βελεστινλή. «Εις την Ζαγορά ευρίσκει τινάς πολλούς με αρκεταίς ποσότηταις οπού απόχτησαν εις ταις ξηνηταίς επειδή ο τόπος τους τους βιάζει να φεύγουν μην έχοντας ικανή έκτασι. Η ανάγκη όμως καταντά και φιλοτιμία και τώρα ξενιτεύονται όλοι, και εκείνοι που έχουν χρεία και εκείνοι οπού δεν έχουν. Ξενιτευόμενοι λοιπόν όλοι είναι και άνθρωποι πρακτικοί, και ξεύρουν και διοικούν τη χώρα τους καλλίτερα από μερικά άλλα χωριά», γράφουν οι Δημητριάδες στη «Νεωτεριική Γεωγραφία»⁴.

Κάποιο μικρό χρονικό διάστημα, δάσκαλος ο ίδιος στον Κισσό, το άλλο πηλιορρείτικο χωριό και κατόπιν η πρώτη μεγάλη διαδρομή, προς την βασιλεύουσα την Κωνσταντινούπολη με έναν ενδιάμεσο σταθμό, τη Θεσσαλονίκη, το Άγιον Όρος.

Ζαγοράς, όταν ο Πρίγκος είχε επιστρέψει στην πατρίδα του, υιοθετώντας το σχολείο και ιδρύοντας τη Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς. Αγράμματος ο Πρίγκος, αλλά με ισχυρή αγάπη για τα γράμματα και ακμαία θέληση να συμβάλλει στην προαγωγή της παιδείας στη γενέτειρά του, θα μπορούσε να επηρεάσει το νέο μαθητή ενδυναμώνοντας τη θέλησή του να αφιερώσει τις δυνάμεις του στην ελληνική του πατρίδα. Για τον Ι. Πρίγκο, βλ. Β. Σκουβαράς, *Ιωάννης Πρίγκος (1725?-1789). Η ελληνική παροικία του Άμστερνταμ. Η Σχολή και η Βιβλιοθήκη της Ζαγοράς*, Αθήνα, Ιστορική και Λαογραφική Εταιρεία των Θεσσαλών, 1964. Για το σχολείο της Ζαγοράς, βλ. σελ. 221 κ. εξ. Επίσης, Αικ. Κουμαριανού, «Δύο εκδοχές ακραίας βιβλιοφιλίας, Ιωάννης Πρίγκος, 18^{ος} αι.-Ιωάννης Γεννάδιος, 19^{ος}-20^{ος} αι.», περιοδικό «Κ», (αφιέρωμα: Κ.Θ.Δημαράς, τεύχ. 11, Ιούλιος 2006, σελ. 89-98).

4. Δανιήλ Φιλιππίδης, Γρηγόριος Κωνσταντάς, *Γεωγραφία Νεωτεριική*. Επα- νέκδοση, επιμέλεια, εισαγωγή Αικ. Κουμαριανού, Αθήνα, Ερμής 1988, τα σχετικά με την Ζαγορά και τον Πρίγκο, σελ. 189 κ.εξ.

Κωνσταντινούπολη - Πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας - Κοιτίδα του ελληνισμού

Πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας η Κωνσταντινούπολη διατηρούσε πολλά από τα χαρακτηριστικά του βυζαντινού παρελθόντος. Πόλη φορτισμένη από την ελληνική παρουσία πρέπει σίγουρα να άσκησε ιδιαίτερη επίδραση στο νεαρό Ρήγα. Εδώ ο Ρήγας, ευφάνταστος, θερμός πατριώτης, θα πρέπει να αναλογίσθηκε τη περασμένη δόξα και συνάμα να τον κατέθλιψε η παρουσία του ξένου κατακτητή. Με άκρατο θαυμασμό την περιγράφουν στο κοινό έργο τους, τη «Νεωτεριική Γεωγραφία», οι δύο συγγραφείς, ο Δανιήλ Φιλιππίδης και ο Γρηγόριος Κωνσταντάς, Θεσσαλοί και αυτοί από τις Μηλιές του Πηλίου, στα 1791.

«Κωνσταντινούπολη, πόλι μεγαλώτατη, πολυανθρωπότατη, ωραιότατη, πλουσιώτατη, εμπορικώτατη, απάνω εις τον Βόσπορο και εις την Προποντίδα, εις μία τοποθεσία την καλλίτερη της Οικουμένης διά βασιλεύουσα πόλι, και χαριέστατη δια τα φυσικά της προτερήματα...».

«Κωνσταντινούπολη λέγει ένας περιφήμος συγγραφεύς νεωτερικός, φαίνεται πώς είναι η μητρόπολι της Οικουμένης. Επειδή δεν είναι άλλη καμιά πόλι εις αυτήν οπού ημπορεί να συγκριθί μ' αυτήν εις την θέσι και εις την τοποθεσία, μήτε είναι καμιά οπού να είναι καλλίτερα θεμένη δια να βασιλεύη εις ένα μέρος του παλαιού ημισφαιρίου»⁵.

Έτσι αντίκρουσε και ο Ρήγας φθάνοντας στις αρχές της δεκαετίας του 1780, αυτή την περίλαμπρη πόλη. Εδώ είχε την ευκαιρία να εργασθεί με διάφορες ιδιότητες, γραμματικός, σύμφωνα με τον βιογράφο του Λέανδρο Βρανούση, κοντά στον Αλέξανδρο Υψηλάντη «Είχε τότε (γύρω στα έτη 1782 με 1785) εν Κωνσταντινουπόλει ο Αλέξανδρος Υψηλάντης γραμματέα ίδιον τον Ρήγαν Φεραίον, όν εξεπαίδευσε νέον έτι εν τη οικία αυτού μεθ' όλης της πατρικής προνοίας» σημειώνει ο Ιωάννης Φιλήμων⁶.

Εργάσθηκε ενδεχομένως ως «καταστιχάριος» σε κάποιον εμπορικό οίκο, ασχολίες πού του έδωσαν την δυνατότητα να γνωρίσει και να προσοικειωθεί εκτός από πολιτικές πρακτικές από περιβάλλοντα εθισμένα στην άσκηση της πολιτικής, και με άλλους κύκλους και να ασχοληθεί με το εμπόριο και την οικονομία. Μεγάλο σχολείο για τον νέο Θεσσαλό η πρωτεύουσα της οθωμανικής αυτοκρατορίας αλλά συνάμα και πρωτεύουσα πόλη του ελληνισμού: έδρα της Εκκλησίας και της εκκλησιαστικής εξουσίας, χώρος οικονομικών, εμπορικών δραστηριοτήτων, αλλά και ο τόπος όπου καλλιεργούνται τα ελληνικά γράμματα και η παιδεία.

5. Ο.π., σελ. 213-214 και 217.

6. Ιω. Φιλήμων, *Δοκίμιον ιστορικόν περί της Ελληνικής Επανάστασεως*, Αθήνα 1959, σελ. 10-11.

Όπωςδήποτε, το πέρασμα από την Πόλη, όπου «η εθνική ιδέα δεν είχε ακόμη αποδεσμευθεί από την πολυσυλλεκτική, αυτοκρατορική ιδέα του Βυζαντίου», όπου ο σύγχρονος ελληνισμός ανέπτυξε πολλαπλές δραστηριότητες, πρέπει να ενίσχυσε τα οράματα του, να ετόνωσε τους ίσως ακόμη αβέβαιους προβληματισμούς του, να ενδυνάμωσε την θέλησή του για δράση που θα απέβλεπε στην χειραφέτηση του γένους, στην αποτίναξη του ξένου ζυγού. Να τον οδήγησε σε πολιτικούς σχεδιασμούς που απέβλεπαν τον σύνολο χώρο της Βαλκανικής Χερσονήσου.

Το πέρασμα στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες

Εντούτοις, καθοριστική, στον βίο και στην διαμόρφωση της προσωπικότητας του στάθηκε η διαδρομή προς τις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, η διαμονή του στο Βουκουρέστι, η γνωριμία του με τον λόγιο Δημητράκη Καταρτζή, αξιωματούχο της φαναριώτικης ιεραρχίας.

Πρωτεύουσα της Βλαχίας, καρδιά της περιοχής, όπου επικρατεί ημιαυτόνομο καθεστώς με Έλληνες ηγεμόνες, προσελκύει το ελληνικό στοιχείο, νέους Έλληνες που φθάνουν εδώ με πολλούς, διαφορετικούς στόχους. Να ζήσουν σε καθεστώς που τους έδινε την δυνατότητα να μορφωθούν, να αναπτύξουν τις δεξιότητες τους, να εργασθούν, να βρεθούν σε ένα περιβάλλον οικείο με την δυτική παιδεία, με δυτικούς τρόπους ζωής. Οι Ηγεμονίες, ήταν για πολλούς από αυτούς ο χώρος όπου μπορούσαν να εκπληρώσουν πολλές από τις προσδοκίες τους.

Στο Βουκουρέστι, τον επόμενο σταθμό των μετακινήσεων του φθάνει ο Ρήγας γύρω στα 1786. Εκεί, «τύχη αγαθή», όπως γράφει ο βιογράφος και σύντροφος του στην Τεργέστη, Χριστόφορος Περραιβός, «εσχτίσθη ταυτοχρόνως μετά τίνος Δημητρίου Καταρτζή Βυζαντίου, εβδομηκονταετούς σχεδόν την ηλικίαν ανδρός σημαντικού, πρωτοκαθεδριάν του δικαστικού κλάδου κατέχοντος, χαρακτήρος τιμίου, εγκρατούς της ελληνικής, γαλλικής και αραβικής διαλέκτου και θερμού πατριώτου. Γοητευθείς λοιπόν ο Καταρτζής υπό των προτερημέτων του Ρήγα ηγάπησεν αυτόν πατριώκως, τον edίδαξεν την γαλλικήν και αραβικήν διάλεκτον, τον συνέδραμεν ως ειπείν, δια των σοφών και πολιτικών του γνώσεων καθ' όλα τα υπέρ της ελληνικής ελευθερίας επιχειρήματα του».

Σημαντική, κατά τη γνώμη μου η τελευταία φράση του Περραιβού όχι μόνο διότι επιβεβαιώνει την ακτινοβολία της διδασκαλίας του Καταρτζή αλλά και διότι προσδιορίζει τα ευρύτερα πλαίσια μέσα στα οποία πραγματοποιήθηκε και τα οποία σχετίζονται εκτός από την παιδεία και σε όσα αντιστοιχούν σε «επιχειρήματα», δηλαδή προσπάθειες και ενέργειες όσες εντέλει ανέλαβε «υπέρ της ελληνικής ελευθερίας».

Σε αυτή την πόλη ο Ρήγας θα χρηματίσει για κάποια διαστήματα γραμματικός σε τοπικούς άρχοντες, τον Γρηγόριο Μπραγκοβάνο, τον ηγεμόνα της Βλαχίας Νικόλαο

Μαυρογένη, τον Χριστόδουλο Κιρλιάνο, γνωστό και με τον τίτλο πού απέκτησε αργότερα, ως βαρώνος Λάγγενφελδ, ασχολίες πού του επέτρεψαν να προσοικειωθεί θέματα της παιδείας, κοντά στον άρχοντα Μπραγκοβάνο, πολιτικής διαχείρισης της εξουσίας κοντά στον Μαυρογένη, θέματα οικονομίας από τον βαρώνο Λάγγενφελδ⁷. Μέ τον τελευταίο θα τεξιδέψει στην αυτοκρατορία των Αψβούργων. Μαζί του θα γνωρίσει τη Βιέννη.

Θεωρώ ότι αυτό το κλίμα μέσα στο οποίο έζησε, διδάχθηκε, εργάστηκε ο Ρήγας όσο και όταν βρισκόταν στις Ηγεμονίες, κοντά στον Καταρτζή και τον κύκλο του αλλά και στο ευρύτερο περιβάλλον της φαναριώτικης κοινωνίας, επλούτισε την προσωπικότητά του, διεύρυνε τους ορίζοντες της σκέψης του, του έδωσε ερεθίσματα τα οποία παρακολουθούμε να μετουσιώνει με τον καιρό σε γόνιμες, θετικές επιδιώξεις, σε ουσιαστικά επιτεύγματα.

Με τη σύνθεση και έκδοση του βιβλίου «Φυσιικής απάνθισμα» [Βιέννη, 1790] παρουσιάζει ένα έργο πού απέβλεπε στην κάλυψη αναγκών της σχολικής διδασκαλίας. Η έκδοση εξάλλου τον ίδιο χρόνο ενός έργου λογοτεχνικού, με τον τίτλο «Σχολείον των ντελικάτων εραστών», μετάφρασμα από έργα του Ρετίφ ντε λα Βρετόν, έργο το οποίο περιέκλειε και μηνύματα κοινωνικών προβληματισμών, έδινε στους Έλληνες αναγνώστες την ευκαιρία και την δυνατότητα να γνωρίζουν, μέσα από κείμενα της δημιουργικής φαντασίας, σύγχρονες κοινωνικές συμπεριφορές. Είναι σαφές, πιστεύω, ότι με αυτές τις πρώτες πνευματικές ενασχολήσεις ο Ρήγας δηλώνει τις προθέσεις του να αυμετέχει ενεργά σε θέματα εξόχως σημαντικά για τον ελληνισμό αυτής της περιόδου.

«Βουκουρέστι, πόλι μεγάλη, εμπορική, πλούσια, όμορφη καθέδρα του αυθέντου και του μητροπολίτου, είναι η μητρόπολι της Βλαχίας... Το Βουκουρέστι είναι άλλο τόσο μεγαλύτερο από το Ιάσι. Έχει δημόσιαις οικοδομαίς πολλαίς και μεγάλαις και όμορφαις, μοναστήρια πολλά, από τα οποία πολλά είναι μεγάλα, και με σπίτια καλά, σπίτια αρχοντικά και πραγματευτάδικα πολλά και μεγάλα... Το Βουκουρέστι έχει ακόμι και πολλά χάνια... Έχει πολλούς πραγματευτάς πλουσίους...», γράφουν οι Δημητρείς για την πρωτεύουσα της Βλαχίας, στην Γεωγραφία τους⁸.

Εδώ λοιπόν, στην νέα διαμονή του, ο Ρήγας θα βρει, συν τοις άλλοις, ένα σοφό διδάσκαλο, τον Δημήτριο Καταρτζή και ένα κύκλο εκλεκτών Ελλήνων, περιορισμένο ίσως σε αριθμό, αλλά αξιοπρόσεκτο για την ποιότητα του, αν κρίνουμε από τις κατοπινές τους επιδόσεις. Ενασχολήσεις στο πεδίο της μάθησης, αναζήτηση καλύτερων όρων ζωής, αλλά και ιδίως η εναγώνια σε όλους προσδοκία για την εκπλήρωση των

7. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας Βελεστινλής*, Αθήναι, Σύλλογος προς Διάδοσιν Ωφελίμων Βιβλίων, 1957, σελ. 4 κ. εξ. Σ' αυτό το από τα πρώτα δημοσιεύματά του για τον Ρήγα, ο Λ. Βρανούσης παρέχει τεκμηριωμένες πληροφορίες για τα νεανικά χρόνια του Βελεστινλή.

8. *Νεωτεριική Γεωγραφία*, ό.π., σελ. 263.

εθνικών στόχων, χαρακτηρίζουν τις συμπεριφορές και τις δραστηριότητες τους σ' αυτά τὰ χρόνια, για όλους, χρόνια.

Δανιήλ Φιλιππίδης και Γρηγόριος Κωνσταντάς, λόγιοι με αξιοπρόσεκτες συμμετοχές στον εθνικό βίο, θα κυκλοφορήσουν σε ολίγα χρόνια το βιβλίο τους «Γεωγραφία Νεωτερική», (Βιέννη, 1791). Γραμμένο σε «ορθόδοξη» δημοτική γλώσσα, διακρίνεται για τον σύγχρονο τρόπο με τον οποίο οι συγγραφείς αντιμετώπισαν την γεωγραφική ύλη. Ο λόγιος Αθηναίος φαναριώτης Παναγιώτης Κοδρικιάς, με σημαντικές συγγραφικές επιδόσεις και σταδιοδρομία στο γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών, ο Κωνσταντίνος Σταμάτης, πολιτικός ακτιβιστής, πράκτορας μυστικός στην υπηρεσία της επαναστατικής γαλλικής πολιτικής, προπαγανδιστής, πρόξενος της Γαλλίας στην ιταλική πόλη Civita-Vecchia⁹.

Επόμενο λοιπόν ήταν να δημιουργηθούν μέσα σ' αυτό το κλίμα, πρόσφορο για την προσοικείωση με την δυτική σκέψη και την δυτική παιδεία, συσπειρώσεις προκαλούμενες από κοινές περιέργειες και αναζητήσεις, από κοινά ενδιαφέροντα, κοινούς, όσο κι αν δεν ήταν ακόμη εντελώς ξεκάθαροι, στόχους.

Ο Ρήγας θα επωφεληθεί από την διαμονή του στις Ηγεμονίες, από τη θητεία του κοντά στον Καταρτζή, από τη συναναστροφή με τον κύκλο των μαθητών. Από την διδασκαλία και από τη γλωσσική θεωρία του Φαναριώτη σοφού, θα εκτιμήσει και θα ενστερνισθεί τις αρετές και την αξία της δημόδους, της φυσικής γλώσσας, στην οποία θα συνθέσει τις πρώτες συγγραφικές του επιδόσεις, επισφραγίζοντας τη μέριμνα του για την παιδεία του γένους, ως του πλέον πρόσφορου μέσου για την χειραφέτηση του ελληνισμού, για την προαγωγή του εθνικού βίου.

Όπως θα γράψει στο σημείωμα του «Πρός τους αναγνώστας», στο «Φυσικής Απάνθισμα», «Η αιτία οπού μετεχειρίσθην το απλούν ύφος, ήτον δια να μην προξενήσω με την γρυφότητα του ελληνισμού εις τους άλλους, εκείνο οπού ο ίδιος έπαθα

9. Για την δράση του Κωνσταντίνου Σταμάτη στην τελευταία δεκαετία του 18^{ου} αιώνα, και την προσήλωσή του στην γαλλική πολιτική, βλ. Αικ. Κουμαριανού, «Νέα στοιχεία για τον Κωνσταντίνο Σταμάτη», περιοδικό *Ο Ερασιστής*, τόμ. Α', τεύχ. 1, Φεβρουάριος 1963, σελ. 13-22. Ιδίως της ιδίας, «Ενέργειες του Κωνσταντίνου Σταμάτη για την απελευθέρωση της Ελλάδος 1798-1799», *Πρακτικά Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τόμ. Α', Αθήνα 1967, σελ. 154-174. Η αναφορά στα δημοσιευμένα έγγραφα στην έκδοση της «*Εφημερίδος*» της Βιέννης, στη σύλληψη και τον τραγικό θάνατο του Ρήγα, παρά το γεγονός ότι δεν μνημονεύονται ονόματα, μας οδηγεί να εικάζουμε ότι υπήρξαν διασυνδέσεις μεταξύ ελληνικών κύκλων υποστηρικτών της γαλλικής πολιτικής, ενδεχομένως μεταξύ Ρήγα, Κ. Σταμάτη, αδελφών Πουλιού. Το έγγραφο το οποίο έχει συντάξει τα ίδια αυτά χρόνια, 1798-1799, ο Κ. Σταμάτης, με το ψευδώνυμο «Φιλόπατρις Ελευθεριάδης» και το απευθύνει «τοίς νησιώταις του Ιονίου πελάγους», αποτελεί κήρυγμα υπέρ της γαλλικής πολιτικής, ως αρωγού των ελληνικών συμφερόντων και σαφή προσπάθεια υπονόμευσης της ρωσικής παρουσίας και πολιτικής.

σπουδάζοντας... Όθεν αφορώντας ο σκοπός μου εις το να ωφελήσω το γένος μου, και όχι προς επίδειξιν να επισωρεύσω λέξεις εις αυτό μου το απάνθισμα, έπρεπε να το εκθέσω με σαφήνειαν όσον το δυνατόν, οπού να το καταλάβουν όλοι...»¹⁰.

Οι γλωσσικές θεωρίες του Καταρτζή για την ανάγκη καθιέρωσης της φυσικής γλώσσας, οι παραινήσεις του Ιώσηπου Μοισιόδακα για την χρησιμοποίηση του «απλού ύφους», «...διότι η σαφήνεια, οσάκις τα πράγματα εκτίθενται απλοικώς, προσλαμβάνει επίτασιν...» («Θεωρία της γεωγραφίας» 1760), βρήκαν ανταπόκριση στους νεώτερους, σ' αυτόν τον εκλεκτό κύκλο μαθητών. Αλλά και η σύνολη παιδαγωγική θεωρία των δύο σοφών διδασκάλων, για την ανάγκη να επιταχυνθούν οι προσπάθειες ώστε να ανατραπεί η καθυστέρηση που υπήρχε στα θέματα της παιδείας, με την προβολή και υποστήριξη νέων μεθόδων προσέγγισης των προβλημάτων, μεταξύ των οποίων και η εφαρμογή του συστήματος των μεταφράσεων, πρόσφορη και γρήγορη λύση εφόσον έλειπαν τα κατάλληλα, πρωτότυπα διδακτικά βιβλία, έδωσε ερεθίσματα για την δημιουργία μιάς σειράς πονημάτων. Χαρακτηριστικά όλα και για τις νεωτερικές μεθοδεύσεις τους, ιδιαιτέρως όμως για την γλώσσα, την δημόδη, στην οποία έχουν γραφεί. Ο Ρήγας, οι Δημητρείς, εργάσθηκαν με λαμπρά αποτελέσματα προς αυτή την κατεύθυνση.

Βιέννη - Σχεδιασμοί και αποφάσεις

Η δεκαετία 1780-1790, είναι για τον Ρήγα περίοδος προετοιμασίας αλλά και επαγγελματικών απασχολήσεων. Γραμματικός κοντά σε τοπικούς άρχοντες (Μπραγκοβάνος, Μαυρογένης) έχει την δυνατότητα να κινείται στον χώρο των Ηγεμονιών, να κάνει καινούργιες γνωριμίες, να συναναστρέφεται άτομα από διάφορα περιβάλλοντα.. Να μετακινείται όχι μόνο μέσα στις Ηγεμονίες, αλλά και έξω από αυτές, προς την Δυτική Ευρώπη.

Στην υπηρεσία τώρα του Χριστόφορου Κιρλιάνου, γραμματικός και συνάμα βοηθός συνεργάτης του στις οικονομικές επιχειρήσεις του, ο Ρήγας είχε την ευκαιρία να ταξιδέψει μαζί του, στη Βιέννη, όπου ο Κιρλιάνος επρόκειτο να δεχθεί από τον αυτοκράτορα της Αυστρίας, τίτλο ευγενείας. Με τον βαρώνο von Langenfeld λοιπόν, όπως ήταν πλέον το καινούργιο όνομα του Κιρλιάνου, ταξιδεύει ο Ρήγας, τον Ιούνιο του 1790, στην Βιέννη.

Η παραμονή του, έκτοτε, κατά διαστήματα στην πρωτεύουσα των Αψβούργων του έδωσε την δυνατότητα άμεσης επικοινωνίας με την Δυτική Ευρώπη, την δυνα-

10. Ρήγας Βελεστινλής, *Φυσικής απάνθισμα*, Βιέννη 1790, αναστατική επανέκδοση με ερευτήριο και επιμέλεια Δημ. Καραμπερόπουλου, Αθήνα, Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 2006, «Προς τους αναγνώστας», σελ. ζ'.

τότητα συνεπώς να γνωρίζει την πολιτική κατάσταση όπως έτεινε να διαμορφωθεί στον ευρωπαϊκό χώρο σ' αυτά τα κρίσιμα χρόνια, μετά την έκρηξη της Γαλλικής Επανάστασης, τον Ιούλιο του 1789.

Πέρα απ' αυτό του έδωσε την δυνατότητα να γνωρίσει και να σχετισθεί με Έλληνες πατριώτες, εμπόρους, λογίους, εκδότες, τυπογράφους. Με αυτούς θα συνεργασθεί, μαζί τους θα πραγματοποιήσει τα συγγραφικά και εκδοτικά του προγράμματα, θα καταστρώσει με ορισμένους τα συνωμοτικά επαναστατικά του προγράμματα, θα οργανώσει εντέλει την κάθοδό του στις υπόδουλες ελληνικές περιοχές. Χρόνια έντονης, πλούσιας δραστηριότητας, εντατικής προπαρασκευής, οργάνωσης των συνωμοτικών του σχεδίων. Η Γαλλική Επανάσταση, πού είχε ήδη εκδηλωθεί, δημιουργούσε, όπως ήταν άλλωστε φυσικό, ελπίδες και προσδοκίες στους λαούς, κατεξοχήν στους υπόδουλους.

Η Βιέννη, σημαντικό κέντρο του ελληνισμού την περίοδο αυτή, είχε ήδη ξεπεράσει την Βενετία, άλλοτε πρώτο κέντρο της ελληνικής διασποράς. Εντυπωσιακό, αριθμητικά, το ελληνικό στοιχείο, με δύο ορθόδοξες εκκλησίες, δείγμα και αυτό του δυναμισμού της ελληνικής κοινότητας, συγκέντρωνε άτομα του εμπορίου και της οικονομίας, λογίους και εκδότες πού εργάζονταν στη βιβλιοπαραγωγή, την ελληνική βιβλιοπαραγωγή, αλλά και άτομα με πολιτικούς και επαναστατικούς οραματισμούς. Η συνεργασία και οι σχέσεις του Ρήγα με τους Σιατιστέους αδελφούς Μαρκίδη Πούλιου, τους γνωστούς εκδότες και τυπογράφους της Βιέννης, γνωστούς επίσης για μυστικές υπηρεσίες πού προσφέρουν την περίοδο αυτή στο γαλλικό υπουργείο Εξωτερικών, η συνεργασία του με άλλους Έλληνες πατριώτες, πρόθυμους όπως αποδείχθηκε να μοιραστούν μαζί του την πραγματοποίηση των επαναστατικών του σχεδίων υπήρξε καθοριστική¹¹.

Στο τυπογραφείο των αδελφών Πουλίου ο Ρήγας ετύπωσε ορισμένες από τις συγγραφές του. Δεν έχουμε τεκμηριωμένα στοιχεία για συμμετοχή του Ρήγα στην εφημερίδα την οποία εκδίδουν οι Πούλιοι τον Δεκέμβριο του 1790, στη Βιέννη, πρώτο ελληνικό δημοσιογραφικό φύλλο, με το οποίο εγκαινιάζεται έκτοτε ο βασιλικός δρόμος του ελληνικού Τύπου. Ωστόσο η «Εφημερίς», όπως τιτλοφορήθηκε, εκάλυψε για περίπου επτά χρόνια, έως το 1797, έτος σύλληψης του Ρήγα και των συντρόφων του, την ζήτηση για ενημέρωση του ελληνικού αναγνωστικού κοινού, δημοσιεύοντας ειδήσεις, κατάλληλα επεξεργασμένες για τον φόβο της ιδιαίτερας αυστηρής αυστριακής λογοκρισίας, σχετικά με τις πολιτικές εξελίξεις στον ευρωπαϊκό χώρο, λιγότερες για τα ελληνικά πράγματα, πολλές για τα γεγονότα της επαναστατημένης Γαλλίας.

11. Για τις σχέσεις των αδελφών Μαρκίδη-Πούλιου με τις γαλλικής μυστικές υπηρεσίες, υπάρχουν έγγραφα του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών που τις διαπιστώνουν. Βλ. Αικ. Κουμαριανού, *Ο Ελληνικός Προεπαναστατικός Τύπος, Βιέννη-Παρίσι (1784-1821)*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1995, σελ. 42-46, βλ. και σημ. 15, σελ. 194., όπου η αναφορά στα Αρχεία του γαλλικού υπουργείου Εξωτερικών, φακ. Turquie, 201.

Το γεγονός ότι το τέλος της συμπίπτει με την αποκάλυψη των επαναστατικών σχεδίων του Ρήγα επιτρέπει να υποθέσουμε ότι ο ίδιος δεν θα ήταν εντελώς αμέτοχος σε αυτό το εγχείρημα. Η σχέση του άλλωστε με τον Γεώργιο Βεντότη, τον Ζακύνθιο λόγιο εκδότη τυπογράφο, με τον οποίο συνεργάστηκε για την μετάφραση του τέταρτου τόμου του «Νέου Αναχάρσιδος», μπορεί να οδηγήσει στην σκέψη ότι ο Ρήγας αξιολογούσε θετικά την σημασία ενός ελληνικού δημοσιογραφικού οργάνου, απαραίτητου για την σωστή ενημέρωση των Ελλήνων. Ο Βεντότης ήταν ο πρώτος που το 1784 είχε επιχειρήσει την έκδοση στη Βιέννη ελληνικής εφημερίδας, ότι οι τουρκικές αρχές ενοχλημένες από το φύλλο ενήργησαν στους φίλους συμμάχους τους αυστριακούς και επέτυχαν την παύση του.

Είναι ωστόσο ιδιαίτερος ενδιαφέρον και αποκαλυπτικό το γεγονός ότι στα περιεχόμενα της «Εφημερίδος» ανευρίσκουμε διαφημιζόμενα εκδοτικά σχέδια του Ρήγα: την έκδοση του τέταρτου τόμου του «Νέου Ανάχαρση» (1797) και ιδίως επανειλημμένες αγγελίες για την πρόοδο του χαρτογραφικού του έργου¹²:

«Η σαλπιζομένη Χάρτα, ετοιμαζόμενη τυπούται όλη, ήγουν και τα δώδεκα φύλλα εις κάλλιστον Ολλανδέζικον χαρτί ονομαζόμενον Ελέφας μέχρι τέλους απριλίου του 1797 έτους και έχει να πωληθή μέχρι τέλους Μαΐου. Οι προσφιλέστατοι φιλέλληνες ήμπορούν να γράψουν εις ημάς δια να τους σταλή εις αυτό το διάστημα του καιρού. Επειδή και μετά ταύτα δεν θέλει ευρεθή) πλέον εδώ, με το να μισεύη ο εκδότης εντεύθεν...».

Η καταχώριση της αγγελίας στο φύλλο της 20^{ης} Φεβρουαρίου, και μαζί στο ίδιο φύλλο ποιήματα εγκωμιαστικά του έργου του Βελεστινλή, το ένα μάλιστα γραμμένο από σύντροφο του, τον Γεώργιο Γκολέσκου, Δάκα, προοιδαίζουν για το κλίμα αναμονής και προσδοκίας που επικρατούσε την χρονιά αυτή σε ορισμένα ελληνικά, αλλά και βαλκανικά περιβάλλοντα.

Η μνεία εξάλλου για προσεχή αναχώρηση του εκδότη, θέλει ίσως να υπαινιχθεί τις μελλοντικές κινήσεις του Ρήγα, ο οποίος σύντομα θα πραγματοποιήσει την τελευταία, την τελική του διαδρομή, θέτοντας πλέον σε εφαρμογή, τα επαναστατικά του σχέδια, οργανώνοντας μεθοδικά την άθοδο του στις τουρκοκρατούμενες ελληνικές περιοχές.

Μέσα στην ίδια επαναστατική προοπτική, συμπλήρωμα εξίσου επιβλητικό, αποτελεί και η μετάφραση του τέταρτου τόμου του βιβλίου του abbe J.J. Barthélemy, *Le Voyage du Jeune Anacharsis en Grèce*, με την συνεργασία του Βεντότη. Μετάφραση την οποία ο Ρήγας και ο συνεργάτης του θέλησαν να προσφέρουν στο ελληνικό κοινό

12. Βλ. «*Εφημερίς*», Βιέννη 1797, (αναστατική επανέκδοση, επιμ. Λ. Βρανούση, από το Κέντρο Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1995), σελ. 162, 224, 481 οι χάρτες, σελ. 585 ο «Ανάχαρσις».

επιδιώκοντας να τονώσουν την εθνική συνείδηση με ένα κείμενο πού αναδεικνυε με τρόπο συναρπαστικό και ευρηματικό την αρχαία Ελλάδα.

Άτομο με σαφείς σχεδιασμούς στα πράγματα της παιδείας, αν αξιολογήσουμε τις πρώτες του συγγραφικές επιδόσεις, όπως το «Φυσικής Απάνθισμα» (1790). Με επιλογές νεωτερικών, τολμηρών για τα ελληνικά περιβάλλοντα κειμένων, όπως το «Σχολείον των ντελικάτων εραστών» (1790).

Αλλά και ιδίως με την δημιουργία του χαρτογραφικού του έργου όπου ο χώρος των Βαλκανίων, όπως έχει αποτυπωθεί στην «Χάρτα» και στους χάρτες της Μολδαβίας εκφράζει, πέραν από τις φροντίδες του ως καλού χαρτογράφου και τους πολιτικούς του σχεδιασμούς για σύνολη βαλκανική απελευθερωτική δράση. Με σαφείς πρωτοβουλίες και επαναστατικές παρεμβάσεις, όπως έδειξαν οι ενέργειες του για συσπειρώσεις με τους Έλληνες συντρόφους, οι ενέργειες του ακόμη για συνεννόηση και συνεργασία με την γαλλική πολιτική ηγεσία, με άμεσο στόχο την ευόδωση των επαναστατικών του σχεδίων, ο Ρήγας εσφράγισε, στη σύντομη εγκόσμια παρουσία του, σε πολλαπλά επίπεδα την προαγωγή των ελληνικών θεμάτων στα τέλη του 18^{ου} αιώνα.

Η μεθοδικότητα και η συνέπεια με την οποία οργάνωσε, μέσα σε ολίγα χρόνια, ιδίως ανάμεσα στα έτη 1790-1797, τα σχέδιά του καλύπτοντας ευρύ φάσμα επιδιώξεων, από τα ποικίλα συγγραφικά του πονήματα και τους χάρτες έως τον τρόπο με τον οποίο συστράτευσε έναν αριθμό αγωνιστών για την ευόδωση του κοινού στόχου, έως το επιμελώς οργανωμένο εγχείρημα της καθόδου στην Ελλάδα, αναδεικνύουν την πληθωρική, ισχυρή βιολογικά, χαρίεσσα προσωπικότητα του, την αποφασιστικότητα πού τον διέκρινε όταν έφθασε ο καιρός να διεκπεραιώσει τους οραματισμούς της νεαρής ηλικίας, να τους μεταλλάξει σε πραγματοποιήσεις του ώριμου βίου.

Τα κείμενα των ανακρίσεων της αυστριακής αστυνομίας παρέχουν λεπτομερή στοιχεία για το περιεχόμενο των κιβωτίων πού έπαιρνε μαζί του ο Ρήγας, στην τελευταία διαδρομή του, τον Σεπτέμβριο του 1797, ξαναγυρίζοντας ύστερα από χρόνια απομάκρυνσης στη γενέθλια γη. Βιβλία και χάρτες, όλο το συγγραφικό υλικό πού είχε ο ίδιος συνθέσει, μέσα σε ολίγα αλλά ιδιαιτέρως πλούσια σε δραστηριότητες χρόνια, συγκεντρωμένο, έτοιμο να χρησιμοποιηθεί στον τόπο του προορισμού του, την Ελλάδα. Αναπόσπαστο μέρος αυτής της συγκομιδής και η «Νεωτερική Γεωγραφία» του Δανιήλ Φιλιππίδη και του Γρηγορίου Κωνσταντά, των Δημητριάδων, το βιβλίο πού έδινε μια καινούργια διάσταση του ελληνισμού, γεωγραφική και ιστορική.

Και φυσικά οι Χάρτες του. Το μέγα και σημαντικότερο εγχείρημα του Βελεστινλή.

Θέλω να πιστεύω ότι στη σύντομη αυτή διαπραγμάτευση επιβεβαιώνονται οι συγκυρίες από την ζωή και τις δράσεις του Βελεστινλή, όσες δημιούργησαν τις κατάλληλες συνθήκες ώστε να συγκροτήσει αμέριστα την προσωπικότητα του. Ότι το πέρασμα του, η επαφή και η γνωριμία του με διαφορετικά περιβάλλοντα μέσα στον ελληνικό χώρο,

έξω από αυτόν και στον ευρύτερο ευρωπαϊκό χώρο, ενδυνάμωσαν τις ενδιάθετες ροπές του, καλλιέργησαν τις δυνατότητες του, του προσέφεραν τις προϋποθέσεις αλλά και τις κατάλληλες συνθήκες ώστε να αναδείξει δεξιότητες και ικανότητες πού τον καθόρισαν ως μία από τις πλέον σημαντικές φυσιογνωμίες του νεότερου ελληνισμού.

Τον ίδιο χρόνο, 1798, πού ο Ρήγας και οι σύντροφοι του οδηγήθηκαν στον θάνατο, ο Αδαμάντιος Κοραΐς εκδίδει το πρώτο του, από τα πολλά έκτοτε, μαχητικό φυλλάδιο την «Αδελφική Διδασκαλία», απάντηση σε εκκλησιαστικό δημοσίευμα την «Πατρική Διδασκαλία», πόνημα, σύμφωνα με τον τίτλο του, του πατριάρχη Ιεροσολύμων Ανθίμου.

Συγκλονισμένος όταν έμαθε την είδηση της σύλληψης των Ελλήνων πατριωτών και ιδίως την παράδοση τους από τις αυστριακές αρχές στους Οθωμανούς έσπευσε να εκφράσει, απευθυνόμενος «Προς τον αναγνώστην» τον αποτροπιασμό του για την ειδεχθή πράξη του αυτοκράτορα «Προ ολίγου έτι της Γερμανίας ο Αυτοκράτωρ, αγκαλά βασανιζόμενος από οδυνηράν και θανάσιμον νόσον, η οποία καν έπρεπε να τον διδάξη την φιλανθρωπίαν και την συμπάθειαν, παρέδωκεν ασπλάγχως εις τον τύραννον της Ελλάδος οκτώ Γραικούς, οι οποίοι εν Βιέννη της Αουστρίας εξήτουν ησύχως τα αρμόδια μέσα του να φωτίσωσι, και από τον ζυγόν της δουλείας να ελευθερώσωσι τους ίδιους ομογενείς» και ιδίως την αμέριστη συμπαράσταση του προς τον Ρήγα και τους συντρόφους του, μάρτυρες του αγώνα για την ανεξαρτησία. «Παρίστανται ίσως ταύτην την ώραν δέσμιοι έμπροσθεν του τυράννου οι γενναίοι ούτοι της ελευθερίας μάρτυρες. Ίσως ταύτην την ώραν καταβαίνει εις τας ιεράς κεφάλας των η μάχαιρα του δημίου, εκχέεται το γενναίον ελληνικό αίμα από τας φλέβας των, και ίπταται η μακαρία ψυχή των, δια να υπάγη να συγκατοίκηση με όλων των υπέρ ελευθερίας αποθανόντων τας αιοιδίμους ψυχάς».

Κείμενο διακρινόμενο για το ελεύθερο φρόνημα του συντάκτη, τον πατριωτικό του παλμό, την ανεξαρτησία πνεύματος, όπως ταιριάζει σε ελεύθερους πολίτες, διαπνέεται ολόκληρο από το μίσος προς την τυραννία, από προτροπές προς τους συμπατριώτες του να ακολουθήσουν τα πραγματικά διδάγματα της χριστιανικής θρησκείας και όχι τα κακόβουλα μηνύματα του πατριαρχικού κειμένου, να προχωρήσουν, υποδεικνύοντας ακόμη και πρακτικά μέτρα, σε πράξεις αντίστασης εναντίον των τυράννων. Είναι σαφής ο άκρατος πατριωτισμός του, η ταύτιση του με το εγχείρημα του Ρήγα και των συντρόφων του, με οραματισμούς αλλά και σχέδια για την απελευθέρωση.

Ο Κοραΐς, έχει επίσης απομακρυνθεί, νέος πολύ από την γενέθλια γη. Έχει επίσης διαμορφώσει την προσωπικότητα και τον χαρακτήρα του, με βάση την εκπαίδευση πού δέχθηκε αρχικά στη Σμύρνη αλλά ιδίως κατόπιν, χάρη στην διαβίωση του σε χώρες ελεύθερες, με δημοκρατικά πολιτεύματα, όπως ήταν η Ολλανδία σ' αυτά τα τέλη του 18^{ου} αιώνα, σε πολιτείες με υψηλά επίπεδα πολιτισμού και παιδείας, όπως το Μονπελιέ, με πόλεις σαν το Παρίσι όπου χώρια από τα επιστημονικά του ενδιαφέροντα και τις

πνευματικές του ζητήσεις, ενισχύθηκε το αγωνιστικό του πνεύμα μέσα στην έξαρση των γεγονότων της επαναστατημένης Γαλλίας.

Είναι λοιπόν ο Κοραΐς μαζί με τον Ρήγα, οι δύο προσωπικότητες του ελληνισμού, πού την περίοδο αυτή, καθώς ο 18^{ος} αιώνας έφθανε στο τέλος του, διατυπώνουν με τα κείμενά τους τις προτεραιότητες τους, αγωνίζονται ο καθένας με διαφορετικούς ρυθμούς για την κοινή επιδίωξη, την ανεξαρτησία του γένους. Γίνεται φανερό ότι και οι δύο επωφελήθηκαν από τους ανοιχτούς ορίζοντες και την επαφή τους με διαφορετικά περιβάλλοντα και συμπεριφορές, λιγώτερο αλλά αρκετά στον αναγκαστικά και βίαια σύντομο βίο του ο Ρήγας, με σταθερότερους ρυθμούς ο μακρόβιος Κοραΐς.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Δ. ΚΥΡΙΤΣΗΣ

Η στρατιωτική φυσιολογία του Ρήγα Βελεστινλή

Στα τέλη του 18^{ου} αιώνα η δυτική Ευρώπη καίγεται από την έκρηξη επαναστατικών διεργασιών, την κινητοποίηση για την δημιουργία εθνικών κρατών και την υιοθέτηση δημοκρατικών θεσμών. Οι κραδασμοί της Γαλλικής Επανάστασης αντηχούν σε όλο τον κόσμο και οι Ναπολεόντειοι πόλεμοι εξαπλώνονται και στα εδάφη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, όπου ο σουλτανικός δεσποτισμός φαντάζει ακόμα ανίκητος. Αυτήν την εποχή γεννιέται ο Ρήγας, χαλκευμένος μέσα σε πολέμους, προδοσίες, πολιτικές αντιπαραθέσεις και πνευματική αναγέννηση. Μια φυσιολογία, που αλλάζει τη ροή της ιστορίας για την σκλαβωμένη Ελλάδα.

Υπάρχει όμως μια δυναμική συνιστώσα που οι μελετητές θα πρέπει να εξετάζουν, στο έργο του μεγάλου αυτού άνδρα. Είναι αυτή που σύμφωνα με τον Κινέζο Στρατηγό Σουν Τζου¹, αποτελεί ζήτημα μεγάλης σημασίας για το έθνος και είναι η βάση ζωής και θανάτου, η μέθοδος για να επιβιώσει ή να αφανισθεί το ιερό αγαθό της ελευθερίας. Είναι «η τέχνη του πολέμου και των επιχειρήσεων» όχι μόνο στα πεδία των μαχών, αλλά σε κάθε έκφραση ζωής.

Πνευματικό παιδί των μεγάλων αρχαίων Ελλήνων στη Σχολή της Ζαγοράς του Πηλίου, φορέας της παιδείας των Φαναριωτών στην Κωνσταντινούπολη και αποδέκτης

1. Sun, Tzu, *Τέχνη του πολέμου*, μετάφραση Ρένα Λέκκου-Δάντου, εκδ. Περίπλους, Αθήνα 2003, σελ. 19. Άλλη απόδοση, *Οι 246 ρήσεις της τέχνης του πολέμου: Για managers, πολιτικούς και κανονικούς ανθρώπους*, μετάφραση Διονύσης Βίτσιος, Αθήνα, Περίπλους, 2008.

στη Βλαχία και Βιέννη των πνευματικών κραδασμών του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, συλλαμβάνει και κυοφορεί την ιδέα απελευθέρωσης της Ελλάδος, όχι απλά σαν μια λυρική εικόνα, αλλά σαν ένα καλά σχεδιασμένο στρατηγικό σχέδιο για την προετοιμασία της Ελλάδος πριν από το ξέσπασμα της Επανάστασης του 1821².

Διαπορεύεται μέσα σε περίπλοκες και δύσκολες συγκυρίες, άλλοτε απογοητευτικές και άλλοτε ελπιδοφόρες, βιώνει τα ιδεώδη της εποχής του κατά τρόπο βαθιά επαναστατικό. Δεν τα αντιμετωπίζει ως το συνειδησιακό άλλοθι ενός ανερχόμενου αστού αλλά τα συλλαμβάνει με τρόπο παραγωγικό ως διαχρονικές αξίες. Τα κατανοεί στην επαναστατική μορφή τους που διανοίγει διάπλατα το δρόμο προς την ελευθερία των εθνών, των λαών, της ανθρωπότητας. Καλλιεργεί το πνευματικό και ηθικό υπόβαθρο του λαού, που στενάζει χρόνια εξαθλιωμένος και αγράμματος. Πρωτοπορεί στις αντιλήψεις του για την παιδεία (εκπαίδευση), γλώσσα και οργάνωση.

Οι κινήσεις του αποδεικνύουν ότι έχει κατανοήσει το αξίωμα ότι ο πόλεμος αποτελεί μεν μια πράξη βίας προορισμένη να αναγκάσει τον αντίπαλο να εκτελέσει την θέλησή μας, αποτελεί όμως και συνέχιση της πολιτικής με άλλα μέσα. Γνωρίζοντας λοιπόν ότι τα κράτη της Ευρώπης δεν πρόκειται να βοηθήσουν την Ελλάδα να απελευθερωθεί και ιδιαίτερα μετά τα Ορλωφικά³, όπου η εξέγερση έχει πνιγεί στο αίμα, αποφασίζει να οπλίσει μόνος του το χέρι της Ελληνικής επανάστασης. Γνωρίζει ότι οι ξένες δυνάμεις ενδιαφέρονται μόνο για τα συμφέροντά τους και όχι για τα συμφέροντα των σκλαβωμένων. Πουθενά στα επαναστατικά του κείμενα, τον «Θούριο», «Ύμνο πατριωτικό» και τη «Νέα Πολιτική Διοίκηση» ο Ρήγας δεν απευθύνει έκκληση για βοήθεια στις μεγάλες δυνάμεις⁴.

Στην επικίνδυνη πολιτική σκακιέρα της εποχής του, μετακινεί με μεγάλη προσοχή τα πιόνια της, με απώτερο σκοπό τη δημιουργία των συνθηκών για την εκδήλωση οργανωμένης εξέγερσης στην Ελλάδα αφενός, και έπειτα στον υπόλοιπο Βαλκανικό χώρο. Εφαρμόζει έτσι την καλύτερη άμυνα, που είναι η επίθεση εκ των «έσωθεν», εκεί όπου ο εχθρός αδυνατεί να αντιληφθεί ότι δύνανται να υπάρξουν ψήγματα αντίστασης. Από το Βουκουρέστι μέχρι την Βιέννη, η οποία αποτελεί το τελευταίο κέντρο των επιχειρήσεων του, ο Ρήγας μελετά και εμπνέεται από το Γαλλικό επαναστατικό Σύνταγμα, μεταφράζει Metastasio και Marmontel, σχεδιάζει τη μεγάλη «Χάρτα της

2. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας*, Βασιική Βιβλιοθήκη, αρ. 10, Αθήνα 1954, Εισαγωγή, σελ. 7-112.

3. Για τα Ορλωφικά ενδεικτικά βλ. Τ. Γριτσόπουλος, *Τα Ορλωφικά. Η εν Πελοποννήσω επανάσταση του 1770 και τα επακόλουθα αυτής*, Αθήνα 1967.

4. Ιδιαίτερα βλ. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η Δημοκρατική ενοποίηση του Βαλκανικού χώρου στο επαναστατικό σχέδιο του Ρήγα*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερόν-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2010, σελ. 14.

Ελλάδος», και συνθέτει τον «Θούριο» και τα άλλα πατριωτικά του τραγούδια. Οι ενέργειες αυτές δεν είναι τυχαίες. Ο Ρήγας γνωρίζει, ότι για να μπορέσει η επανάσταση να πετύχει χρειάζεται το ηθικό φρόνημα των εξεγερθέντων να είναι υψηλό. Αξίζει να σημειωθεί ότι σήμερα ο παράγοντάς «ηθικό φίλιων και εχθρικών δυνάμεων» εξετάζεται διεξοδικά πριν από την διεξαγωγή των επιχειρήσεων και αποτελεί καθοριστικό συντελεστή ισχύος για το τμήμα, που διαθέτει υψηλό φρόνημα.

Παράλληλα με την έκδοση πρώτα των βιβλίων «Σχολείον των ντελικάτων εραστών» και «Φυσικής απάνθισμα», αλλά και αργότερα με τα «Ολύμπια» και «Νέος Ανάχαρσις», καταπολεμά την δεισιδαιμονία και την αμάθεια των υποδούλων, δημιουργώντας έτσι κατάλληλες βάσεις για την κατανόηση του μεγαλύτερου πονήματος του, της «Χάρτας». Κι εδώ είναι που εμφανίζεται το μεγαλείο της προσωπικότητας του ως στρατιωτικός ηγέτης. Γιατί με την άδεια του λογοκριτή της Αυστριακής Αστυνομίας, τυπώνει την δωδεκάφυλλη «Χάρτα της Ελλάδος», καταφέροντας να αποκρύψει τους πραγματικούς σκοπούς της έκδοσής της.

Στην πραγματικότητα, όπως έχουν δείξει οι πρόσφατες έρευνες⁵, η Χάρτα του Ρήγα είναι ένα καλά οργανωμένο σχέδιο, που καθορίζει τον τρόπο ενέργειας των υπόδουλων Ελλήνων, με το γκρέμισμα της τυραννίας. Και αυτό, γιατί διατυπώνει επακριβώς την αποστολή της, που ήταν η οργάνωση του σχεδιαζόμενου κράτους του σε επαρχίες και τοπαρχίες, έτσι ώστε να δύναται να υπάρχει συνοχή και οργάνωση για την διενέργεια εκλογών και την εκλογή αντιπροσωπευτικής Βουλής⁶. Επίσης βασίζεται σε γεγονότα και προϋποθέσεις, που παρουσιάζουν μεγάλη πιθανότητα να συμβούν, γιατί παρά τις ενέργειες κατάπνιξης των εξεγέρσεων, η δυναμική των ιδεών της Γαλλικής Επανάστασης στους ελληνικούς πληθυσμούς, διαφαίνεται ανάγλυφα με την κατάταξη Ελλήνων οπλαρχηγών στον Γαλλικό στρατό, και με την υποδοχή των Γάλλων ως ελευθερωτών από τους κατοίκους των Ιόνιων Νησιών.

Επιπλέον προβλέπει την αναγκαία συγκρότηση και καθορίζει σαφώς την υπαγωγή και τις ευθύνες μεταξύ των διαφόρων κλιμακίων, αφού με την διαίρεση του σχεδιαζόμενου κράτους του σε επαρχίες και την αναλογική αποστολή αντιπροσώπων Βουλευτών διευκολύνεται η οργάνωση και διεξαγωγή των εκλογών και αμβλύνονται οι διαμάχες για εδαφικές κυριαρχίες. Τέλος υποστηρίζει αμοιβαία την διεξαγωγή άλλου είδους επιχειρήσεων, όπως οι ψυχολογικές στην προκειμένη περίπτωση. Στο επαναστατικό του έργο χρησιμοποιεί τον ψυχολογικό παράγοντα για να πετύχει τους σκοπούς του. Πρέπει να καταρτίσει, ως μύθο, τη διάχυτη πεποίθηση ότι τα οθωμανικά στρατεύματα

5. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Η "Χάρτα της Ελλάδος" του Ρήγα. Τα πρότυπά της και νέα στοιχεία*, Αθήνα 1998, σελ. 50-52. Του ιδίου, *Οι χάρτες Βλαχίας και Μολδαβίας του Ρήγα Βελεστινλή, Βιέννη 1797. Νέα στοιχεία-Ευρετήριο-Αυθεντική επανέκδοση*, Αθήνα 2005.

6. Σχετικά βλέπε στο Σύνταγμα του Ρήγα, άρθρο 3.

είναι ανίκητα και ο Σουλτάνος δεν είναι τόσο δυνατός, όσο νομίζουν οι σκλαβωμένοι Έλληνες. Χαρακτηριστικά στο Θούριό⁷ του αναφωνεί:

*«Ποτέ μην στοχαστήτε πως είναι δυνατός
καρδιοκτυτά και τρέμει σαν λαγός κι αυτός.
Τριακόσιοι Γκιρζιανλήδες τον έκαμαν να διή
Πως δεν μπορεί με τόπια (κανόνια) προστά τους να εβγή».*

Με τη διασπορά των αρχαίων ελληνικών νομισμάτων και την επισήμανση των εικόνων του «Ροπάλου του Ηρακλέους» και του Μεγάλου Αλεξάνδρου μαζί με τους τέσσερις Στρατηγούς του, δείχνει έμμεσα τόσο την λαμπρότητα του ελληνικού πνεύματος, όσο και τη μεγαλοσύνη των επιτευγμάτων του μεγάλου στρατηλάτη στις μάχες εναντίον τις περσικής αυτοκρατορίας, ενισχύοντας έτσι το ηθικό των σκλαβωμένων Ελλήνων. Η «Χάρτα» συνιστά ένα ιδιόρρυθμα διατυπωμένο σχέδιο, που αποτελεί κομμάτι του γενικότερου στρατιωτικοπολιτικού σχεδίου του Ρήγα. Απλό, χωρίς επουσιώδεις πληροφορίες, έχει ως κύρια αποστολή με την εκδήλωση της επανάστασης, να διευκολύνει την αποκέντρωση της Διοικήσεως και να μειώσει αντίστοιχα τον κίνδυνο απώλειας του απαιτούμενου ελέγχου, πριν από την διεξαγωγή των εκλογών.

Για να εφαρμοστεί όμως το επαναστατικό του σχέδιο ο Ρήγας χρειάζεται την παρουσία οργανωμένου στρατού. Ενός στρατού, ο οποίος όχι μόνο έχει τη δυνατότητα να εξασφαλίσει την επιτυχία της ένοπλης εξέγερσης, αλλά που επίσης μπορεί αργότερα να διασφαλίσει την Ελλάδα από οποιονδήποτε πιθανό επιβουλευτή των εδαφών της, σε μια περίοδο, που το πολιτικό κλίμα είναι ιδιαίτερα εύθραυστο πριν από την διενέργεια των εκλογών. Για το λόγο αυτό αφιερώνει την τελευταία φάση της προετοιμασίας του, εκτός από την έκδοση του «Επαναστατικού Μανιφέστου», της «Επαναστατικής Προκήρυξης», στη μετάφραση και έκδοση του «Maximes de guerre» έργου του στρατάρχη Κεβενχύλλερ (Ludwig Andreas von Khevenhuller, 1683-1744), το οποίο αποδίδει ως «Στρατιωτικόν Εγκόλπιον»⁸.

7. Ρήγας Βελεστινλής, *Τα Επαναστατικά. Επαναστατική Προκήρυξη, Τα Δίκαια του Ανθρώπου, Το Σύνταγμα, Ο Θούριος, Ύμνος Πατριωτικός*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2005, σελ. 69.

8. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η παρατήρηση του Αωνύμου του Έλληνας για τη σημασία ενός βιβλίου για την πολεμική τέχνη να μεταφραστεί στα ελληνικά ευχόμενος «άμποτες κανένας φιλογενής να το κατορθώσει, δια να μάθωσιν όλοι πόσον η τέχνη του πολέμου είναι μεγάλη» και τούτο διότι «οι νυν έλληνες μεγάλην χρείαν» έχουν ενός τοιούτου πονήματος. Και ο Ρήγας ήδη το είχε μεταφράσει. Βλ. Ανώνυμος ο Έλληνας, *Ελληνική Νομαρχία, ήτοι λόγος περί ελευθερίας*, εν Ιταλία 1806, σελ. 42, β' έκδοσις Εισαγωγή, επιμέλεια Ν.Β. Τωμαδάκη, έκδοσις Βιβλιοπωλείου Ε.Γ. Βαγιονάκη, Αθήνα 1948, σελ. 34.

Η επιλογή του αυτή δεν είναι τυχαία. Ο Κεβενχύλλερ αποτελεί λαμπρό στρατιωτικό της εποχής του με πολλές διακρίσεις στα πεδία των μαχών και θαυμαζόμενος από τον Πρώσο στρατηγό και θεωρητικό της πολεμικής τέχνης, Carl von Clausewitz (1780-1831), ο οποίος στο έργο του «Περί πολέμου»⁹ προεσβύει ότι «Ο πόλεμος δεν είναι άλλο παρά μια προέκταση της πολιτικής». Το ίδιο ρητό μνημονεύεται αντίστοιχα και στις σελίδες του βασικού εγχειριδίου *Στρατιωτικών Εγκολπίων*.

Ο Ρήγας με τη μετάφραση του αυτή, επιχειρεί να μετασχηματίσει τους πυρήνες της ελληνικής αντίστασης, από πυρήνες άτακτων επαναστατών σε οργανωμένο τακτικό συγκρότημα. Ο στρατός αυτός πρέπει να διασφαλίσει την επιτυχία της ένοπλης εξέγερσης και να εντάξει στα τμήματά του το υπόλοιπο του ελληνικού πληθυσμού, το οποίο είναι απαίδευτο στην πολεμική τέχνη και δεν διαθέτει καμία εμπειρία από μάχες¹⁰. Για τον λόγο αυτό πριν από την κάθοδό του, προετοιμάζει το συγκεκριμένο «Στρατιωτικό Εγκόλπιο», έτσι ώστε πάνω σε αυτό να βασιστεί αφενός μεν η εκπαίδευση των επαναστατών στην πολεμική τέχνη, αφετέρου να τηρηθεί κοινή στρατηγική πολιτική σε ότι αφορά τις τακτικές των επιχειρήσεων, από τους διάφορους οπλαρχηγούς, για να μην λειτουργούν χωρίς συντονισμό, κινητοποιούμενοι και δρώντες πολλές φορές από καθαρά τοπικιστικούς παράγοντες¹¹.

Ενδιαφέρον έχει να επισημανθεί ότι στο «Παράρτημα» της «Νέας Πολιτικής Διοικήσεως»¹² του, ο Ρήγας τονίζει ότι οι επαναστάτες στρατιώτες θα έχουν και ξιφολόγη, την οποία θα χρησιμοποιούν στο πόλεμο: «Όλοι οι Έλληνες στρατιώται έχουν μίαν μπαγιονέταν (=ξιφολόγη), την οποίαν φορούν εις την μέσην των ωσάν χαντζιάρι, και εν καιρώ ανάγκης ή παρατάξεως την περνούν εις το τουφέκι των». Το στοιχείο αυτό δείχνει πόσο ενήμερος ήταν ο Ρήγας στην τακτική του πολέμου, κάτι που οι αγωνιστές του 1821 δεν γνώριζαν και υπέστησαν πολλά από την έλλειψη της ξιφολόγης¹³. Επίσης στο Σύνταγμά του γράφει για την στρατιωτική εκπαίδευση των

9. Carl von Clausewitz, *Περί του πολέμου*, επιμέλεια-μετάφραση Νατάσα Ξεπουλιά, Ελευθεροτυπία-Βάνιας, (Η Βιβλιοθήκη της Ελευθεροτυπίας. Τα βιβλία που έμειναν στην Ιστορία), τόμοι 1-2, Αθήνα 1999. Προγενέστερη έκδοση, *Η φιλοσοφία του πολέμου*, μετάφραση Γεωργίου Κ. Γαζή, εκδ. Σ. Α. Τζηριτή, Αθήνα 1960.

10. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821. Οργάνωση, ηγεσία, τακτική, ήθη, ψυχολογία*, Θεσσαλονίκη, εκδόσεις Καραγιάννη, 1970.

11. Βλ. ενδεικτικά Θεόδωρος Κολοκοτρώνης, *Διήγησις συμβάντων της Ελληνικής Φυλής*, στο *Απομνημονεύματα*, Καταγραφή Γ. Τερτσέτη, Εισαγωγή-επιμέλεια, Γάσο Βουρνά, εκδ. Τ. Δρακοπούλου, Αθήνα, (χ.χ), σελ.179.

12. Ρήγας Βελεστινλής, *Τα Επαναστατικά...ό. π.*, σελ. 61.

13. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Τα Ελληνικά Στρατεύματα του 1821...ό. π.*, σελ. 190, όπου τονίζεται πως «Ο αιγυπτιακός τακτικός στρατός έχει τελειότερα όπλα και το πλεονέκτημα της λόγης, που την προσάρμοζαν επάνω στο όπλο» και παραπέμπει εις του Φωτάκου τα

Ελλήνων ακόμη και των γυναικών «Όλοι οι Έλληνες είναι στρατιώται. Όλοι πρέπει να γυμνάζονται εις τα άρματα και να ρίχνουν εις το σημάδι. Όλοι πρέπει να μανθάνουν την τακτικήν, ως και αι Ελληνίδες βαστούν μιζδράκια (=τόξα) εις το χέρι, αν δεν είναι επιτήδεια εις το τουφέκι»¹⁴.

Συμπληρωματικά να προσθέσουμε άλλο ένα στοιχείο από «Τα Δίκαια του Ανθρώπου» άρθρο 35, το οποίο δείχνει την οργανωτική ικανότητα του Ρήγα. Συγκεκριμένα συμπληρώνει το γαλλικό κείμενο δίνοντας οδηγίες για τον τρόπο με τον οποίο οι δημοκράτες πολίτες θα αντισταθούν και θα καταπολεμήσουν την «Διοίκηση», η οποία «βιάζει, αθετή, καταφρονή τα δίκαια του λαού και δεν εισακούη τα παράπονά του», ώστε να έχει αποτέλεσμα η «επανάστασις» τους για να «τιμωρήση τους τυράννους του», καθήκον που είναι το «πλέον ιερόν από τα δικάιά του και το πλέον απαραίτητον από τα χρέη του». Μεθοδικά δίνει την οργανωτική δομή των επαναστατών για να έχουν αποτέλεσμα, δείχνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο την μεθοδικότητά του και το οργανωτικό του πνεύμα, «ο πλέον ανδρείοι πατριώται και φιλελεύθεροι πρέπει να πιάσουν τα περάσματα των δρόμων και τα ύψη των βουνών, εν όσω ν' ανταμωθούν πολλοί, να πληθύνη ο αριθμός των, και τότε να αρχίσουν την επιδρομήν κατά των τυράννων, κάμνοντες εις κάθε δέκα ανθρώπους ένα δέκαρχον, εις τους 50 πεντηκόνταρχον, εις τους εκατον εκατόνταρχον, ο χιλίαρχος έχει δέκα εκατοντάρχους, και ο στρατηγός τρεις χιλίαρχους, ο δε αρχιστράτηγος πολλούς στρατηγούς»¹⁵.

Γνωρίζοντας την φύση της ελληνικής ψυχής, που είναι ανυπόταχτη και ατίθαση, προσπαθεί να την τιθασεύσει χρησιμοποιώντας την εμπειρία του Κεβενχύλλερ, όχι για να την υποτάξει, αλλά για να την βοηθήσει να μεταβεί από τις τακτικές του ανταρτοπόλεμου, σε εκείνες ενός σωστά δομημένου και τακτικά οργανωμένου στρατεύματος. Επιπλέον η παρουσία ενός ενιαίου ελληνικού στρατού με κοινή στρατιωτική εκπαίδευση και εμπειροπόλεμους ηγέτες, συντείνει στην τόνωση του ηθικού των υπόδουλων Ελλήνων, αμφισβητώντας ταυτόχρονα το αήττητο των στρατευμάτων του Σουλτάνου, καθώς και την αποτελεσματικότητα των τακτικών τους μιας και είχαν κατατροπωθεί στον παρελθόν (μάχη της Radojevatz, 28 Σεπτεμβρίου 1737) από τις τακτικές του ίδιου του Κεβενχύλλερ. Σκοπεύει και στοχεύει να αρχίσει την επανάστασή του από τους ένοπλους πληθυσμούς, Μανιάτες και Σουλιώτες¹⁶ και στη

Απομνημονεύματα, (τόμ. 2, σελ. 258), ο οποίος για μια μάχη έγραφε «Εν τω μεταξύ έπιασε βροχή...τα όπλα των Ελλήνων εβράχησαν και έγιναν άχρηστα και τότε πλέον οι τακτικοί Τούρκοι στρατιώται έπεσαν με τας λόγχας επάνω των...».

14. Ρήγας Βελεστινλής, *Τα Επαναστατικά...*, ό. π., σελ. 57.

15. Ρήγας Βελεστινλής, *Τα Επαναστατικά...*, ό. π., σελ. 30.

16. Αιμ. Λεγράνδ-Σπ. Λάμπρος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και συν αυτό μαρτυρησάντων*, Αθήνα 1891, φωτομηχανική επανέκδοση από την Επιστημονική

συνέχεια να προχωρήσει στην απελευθέρωση των υπόλοιπων τμημάτων της Ελλάδος και των άλλων Βαλκανικών λαών. Η τακτική αυτή βέβαια επιβεβαιώνεται αργότερα με την επικράτηση της επανάστασης του 1821.

Δυστυχώς τόσο το «Στρατιωτικό Εγκόλπιο» όσο και τα Επαναστατικά του κείμενα (Επαναστατική Προκήρυξη, Δίκαια του Ανθρώπου, Σύνταγμα και Θούριος) δεν φτάνουν ποτέ στα χέρια των επαναστατών, μιας και τα κιβώτια με το σπόρο δημιουργίας ενός νέου Ελληνικού στρατού, πέφτουν στα χέρια του Δημητρίου Οικονόμου, ο οποίος και τα παραδίδει στην Αυστριακή Αστυνομία, η οποία και συλλαμβάνει μετά την προδοσία τον Ρήγα Βελεστινλή, μόλις φθάνει στην Τεργέστη τον Δεκέμβριο του 1797. Ανακρίνεται και ξεσκεπάζεται η επαναστατική του κίνηση. Έχει όμως ήδη νικήσει την τόσο καλά οργανωμένη Αυστριακή Μυστική Αστυνομία, η οποία δε γνώριζε μέχρι την προδοσία την επαναστατική του δραστηριότητα, παρότι αυτή εξυφαίνεται μέσα στη Βιέννη. Η επιτελική αυτή σχεδίαση και προετοιμασία της ένοπλης εξέγερσης για την αποτίναξη του Οθωμανικού ζυγού είναι τόσο άρτια δομημένη που δεν παραλείπει σχεδόν κανένα από τα χαρακτηριστικά ενός σύγχρονου στρατιωτικού σχεδίου. Και πιο συγκεκριμένα ακολουθεί την παρακάτω διάρθρωση:

- Προβλέπει την εκπλήρωση της αποστολής με συγκεκριμένο τρόπο ενεργείας, που να μπορεί να υλοποιηθεί με την χρησιμοποίηση των υπάρχοντων υλικών και μέσων. Πράγματι, ο Ρήγας έχει οραματιστεί την επανάσταση όχι με την βοήθεια τρίτων, αλλά εκ των έσωθεν, με τέτοιο τρόπο ώστε να καθορίζει στο πλαίσιο του δυνατού, το ξέσπασμα της επανάστασης σε μια διαδοχική αλληλουχία στρατιωτικοπολιτικών ενεργειών.

- Οριοθετεί και βασίζει το έργο του σε γεγονότα και προϋποθέσεις, που έχουν μεγάλη πιθανότητα να παρουσιασθούν, αφού τα Ορλωφικά παρά την αποτυχία τους, σηματοδοτούν την ανάγκη εξέγερσης του ελληνικού πληθυσμού, σε συνδυασμό με τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης, οι οποίες διακηρύσσουν την ελευθερία και ανεξαρτησία των κρατών.

- Προβλέπει την αναγκαία συγκρότηση και καθορίζει σαφώς την υπαγωγή και τις ευθύνες μεταξύ των διαφόρων τμημάτων διευκολύνοντας ταυτόχρονα την αποκέντρωση, ώστε να μην υπάρχει κίνδυνος να χαθεί ο έλεγχος.

- Έτσι με τη «Χάρτα», και τους άλλες χάρτες του διαιρεί τον βαλκανικό χώρο διοικητικά σε επαρχίες, καθορίζοντας τη εδαφική διαμερισμάτωση της κάθε μίας από αυτές, και συνεπώς εξαλείφει τις προϋποθέσεις δημιουργίας φιλονικιών, για τα νεοαπελευθερωμένα εδάφη.

- Καθιστά δυνατή την συνέχιση των επιχειρήσεων και εξασφαλίζει την συνεργασία και τον συντονισμό μεταξύ των ενεργουσών δυνάμεων. Σε πρώτη φάση, ο

Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα με την προσθήκη ευρετηρίου, (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος), Αθήνα 1996, β' επανέκδ. 2000, σελ. 11 και 71.

Ρήγας επιδιώκει τη δημιουργία οργανωμένου τακτικού στρατού, έχοντας ως οδηγό το «Στρατιωτικό Εγκόλλιο» του Κεβενχύλλερ, για την εφαρμογή των νέων τακτικών των επιχειρήσεων, εκτός από τις μέχρι τότε συνήθεις τακτικές ανταρτοπόλεμου. Ο στρατός αυτός θα έχει ως πυρήνες τους εμπειροπόλεμους πληθυσμούς της Μάνης και του Σουλίου και έπειτα, αφού εκπαιδευτούν στην πολεμική τέχνη οι λοιποί άπειροι σκλαβωμένοι, θα ενισχύουν έτσι την δύναμή του.

- Η συνέχεια των επιχειρήσεων βασίζεται επίσης και στο χρονικό διάγραμμα που ακολουθεί κατά την ένοπλη εξέγερση. Ο Ρήγας σχεδιάζει να κατευθυνθεί αρχικά στην Μάνη για να βάλει φωτιά στις ψυχές των μαρτυροκαπιτισμένων κλεφταρματολών. Μετά να προχωρήσει προς απελευθέρωση της Πελοποννήσου και να προελάσει προς την Ήπειρο, όπου ανθεί το άλλο μέρος του εμπειροπόλεμου ελληνικού πληθυσμού, οι Σουλιώτες. Ακολούθως, αφού εξασφαλίσει την ενδυνάμωση των στρατευμάτων με την παράλληλη στρατιωτική εκπαίδευση των υποδούλων, ανοίγει το μέτωπο της επανάστασης σε μία τοξοειδή διάταξη, απελευθερώνοντας τις περιοχές της Αλβανίας, Σερβίας, Βουλγαρίας και Βλαχίας. Στον επιθετικό αυτό αγώνα κινήσεως γνωρίζει ότι δυνατότητες ανεφοδιασμού είναι λίγες, γι' αυτό και υπολογίζει εν γένει στο θρησκευτικό φρόνημα του λαού, μα κυρίως στη βοήθεια των μοναστηριών για την υποστήριξη του αγώνα σε τρόφιμα.

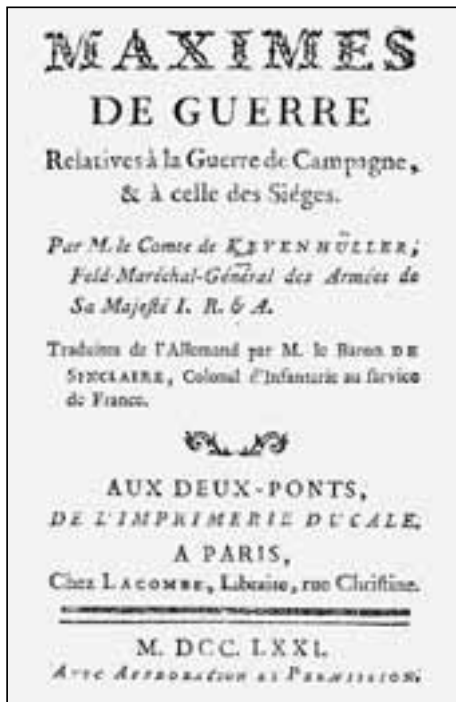
- Το σχέδιο του Ρήγα είναι εύκαμπτο και προσαρμόζεται στις μεταβολές των καταστάσεων καθορίζοντας εναλλακτικούς τρόπους ενεργείας, όποτε αυτό είναι αναγκαίο. Γνωρίζει ότι για να στηριχθεί η επανάστασή του σε γερά θεμέλια πρέπει να βασιστεί στις ντόπιες, γηγενείς δυνάμεις των σκλαβωμένων και όχι στη βοήθεια των μεγάλων δυνάμεων της εποχής του. Ωστόσο με την έκρηξη της επανάστασης στην Ελλάδα και το άναμμα της φλόγας της εξέγερσης, εμφανίζεται και η πιθανότητα να δημιουργηθούν και άλλες επαναστατικές εστίες στις παραδουνάβιες χώρες, γεγονός που υποβοηθά την διεξαγωγή των επιχειρήσεων, μια και το οθωμανικό κράτος έχει πολλαπλές εστίες εξέγερσης να πολεμήσει.

- Όμως η «Αχιλλείος πτέρνα» της αρχικής αυτής σκέψης είναι η μη συνειδητοποίηση της εκρηκτικής δυναμικής και των ασύμβατων διεκδικήσεων από τα αναδυόμενα Βαλκανικά έθνη. Η επικράτηση της επανάστασης του 1821 στην Πελοπόννησο, απομακρύνει τον ελοχευόμενο κίνδυνο και επιβεβαιώνει την ορθότητα της μεταγενέστερης επιλογής του Ρήγα.

Ο μεγάλος θεωρητικός της πολεμικής τέχνης, Carl von Clausewitz στο έργο του «Περί πολέμου» ιδιαίτερα παρατηρεί ότι «Ο πόλεμος είναι το πεδίο της αβεβαιότητας. Τα τρία τέταρτα των στοιχείων στα οποία στηρίζεται η δράση, παραμένουν στις ομίγλες μιας μεγαλύτερης ή μικρότερης αβεβαιότητας. Περισσότερο απ' όσο σε οποιοδήποτε άλλο στοιχείο, χρειάζεται σε αυτόν μια οξεία και διεισδυτική διάνοια, να γνωρίζει και

να διευκρινίζει την αλήθεια. Να καταλαβαίνει τα τέσσερα συνθετικά, που συνιστούν την ατμόσφαιρα του πολέμου (δηλαδή κίνδυνο, φυσική προσπάθεια, αβεβαιότητα και τυχαίο) και να διαθέτει την δύναμη για να προχωρήσει σε αυτόν, με κάποια εγγύηση ασφάλειας κι επιτυχίας. Η δύναμη αυτή χαρακτηρίζεται από τους στρατιωτικούς αναλυτές σαν ενεργητικότητα, καρτερία, δύναμη του χαρακτήρα και του πνεύματος».

Η προσωπικότητα του Ρήγα συνθέτει δημιουργικά όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά σε μια μοναδική, ιδιότυπη ίσως μορφή στρατιωτικού ηγέτη, που τολμά μέσα από τις δυσκολίες της εποχής του, να ορθώσει τη δύναμη της θέλησης και να διεκδικήσει, μέσα από τα έργα του, την ανεξαρτησία και ελευθερία της Ελλάδας και των άλλων βαλκανικών λαών. Οραματιστής μιας δημοκρατικής πολιτείας, επαναστάτης πραγματικός, διαφωτιστής, πολιτικός, στρατιωτικός νους, μάρτυρας, εθνεγέρτης, διανοητής πρωτοπόρος μεταφέρει στα Βαλκάνια πριν από κάθε άλλον το μήνυμα της επικείμενης μετάστασης από την παλαιά συντηρητική στη νέα Δημοκρατική Ευρωπαϊκή κοινωνία και δικαιοταξία. Συνεχίζει και σήμερα να μας διδάσκει το φλογερό πατριωτισμό του με το «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά».

Ο τίτλος του βιβλίου της γαλλικής έκδοσης «Maximes de guerre», 1771, το οποίο ο Ρήγας μετέφρασε ως «Στρατιωτικόν Εγκόλπιον», (Βιέννη 1797) για να εκπαιδευτούν οι επαναστάτες στην πολεμική τέχνη, όπως και οι στρατιώτες του Σουλτάνου. Δείγμα και αυτό κοντά στα άλλα του επιτελικού σχεδιασμού του Ρήγα.

Μέρος από το μνημείο του Khevenhüller στη Βιέννη

ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Α. ΚΥΡΚΟΣ

*Τό πολιτικό ὄραμα τοῦ Ρήγα
καί οἱ πολιτικές ἐκτιμήσεις τοῦ Κοραῆ
γιά τόν ἀναγεννώμενο Ἑλληνισμό*

-I-

Ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς καί ὁ Ἀδαμάντιος Κοραῆς, ὅπως εἶναι γνωστό, κατέχουν περίοπτη θέση μέ διακριτή σημασία καί ιδεολογικό βάρος στή χορεία τῶν (λογίων) ἀνδρῶν/πρωτεργατῶν, οἱ ὁποῖοι μέ τίς ιδέες τους καί τό ἔργο τους προετοίμασαν τόν ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας τῶν Ἑλλήνων. Ἡ συμβολή τους στήν «ιδεολογική» προετοιμασία τῆς ἐπανάστασης καί τήν πολιτική παιδεία τῶν ὑποδούλων Ἑλλήνων θεωρεῖται ἀδιαμφισβήτητη καί καθοριστική. Εἶναι, ἐπίσης, προφανές ἡ σημασία τῆς σκέψης καί τοῦ πολιτικοῦ ὁράματος τῶν δύο αὐτῶν ἀνδρῶν, τόσο γιά τήν ὠρίμανση τῶν συνθηκῶν πού θά ὑποστηρίξουν τόν ἀπελευθερωτικό ἀγῶνα ὅσο καί στήν ἀναγκαία διαμόρφωση τῆς ἐθνικῆς συνείδησης. Μετά τήν ἀνεξαρτησία καί τή συγκρότηση τοῦ μικροῦ ἑλλαδικοῦ κράτους καί ὁ Ρήγας (μέ τόν μαρτυρικό του θάνατο) καί ὁ Κοραῆς θά ἐξακολουθήσουν νά ἐμπνέουν (καί νά καθοδηγοῦν) τίς πράξεις καί τόν πολιτικό προσανατολισμό τῶν ἀπολυτρωμένων.

Τή συμβολή τῶν δύο αὐτῶν λογάδων ἀνδρῶν πρέπει νά μετρήσουμε κυρίως στήν προετοιμασία τοῦ ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα, διότι οἱ ἐθνικοί ἀγῶνες προεχόντως κερδίζονται ἢ χάνονται, ὅπως ξέρομε, στό ἐπίπεδο τῶν ιδεῶν. Ὁ ἀπελευθερωτικός ἀγῶνας τῶν Ἑλλήνων ὅμως ἦταν πρωτίστως πολιτικός, δηλαδή ἀπέβλεπε στήν πολιτική (καί ἐθνική ἀναμφισβήτητα) χειραφέτηση τῶν ὑποδούλων. Ὁ Ρήγας καί ὁ

Κοραΐς, λοιπόν, υπήρξαν οι άδιαμφισβήτητοι «τροφεΐς» τών υποδούλων Ἑλλήνων στο επίπεδο τής ιδεολογικῆς ώριμότητας καί προετοιμασίας. Ὁ μὲν Ρήγας μὲ τή σύλληψη ἑνός δημοκρατικοῦ πολιτικοῦ οράματος μὲ διαβαλκανικὲς προεκτάσεις καί εὐρυχωρία ἔθνοτήτων καί παραδόσεων, ἀπὸ τὸ ἄλλο μέρος ὁ Κοραΐς, –κατεξοχὴν αὐτὸς ὁ φιλάσθενος ἀλλὰ ἐξίσου φλογερὸς μὲ τὸν ὀρμητικὸ Θεσσαλὸ ἔθνεγέρτη–, οἰκοδόμησε μὲ τὸ ἔργο του (πολιτικὲς παραινέσεις, ἠθικοὺς κανόνες, συμβουλές καί προτροπές κ.λπ.) τὸ ιδεολογικὸ πλαίσιο, μέσα στο ὁποῖο ἐκλήθησαν οἱ ἀπελευθερωθέντες νά διαμορφώσουν συνταγματικὴ καί δημοκρατικὴ πολιτεία¹.

Καί οἱ δύο αὐτοὶ ἄνδρες κατέχουν στήν Ἱστορία τοῦ ἀναγεννώμενου ἑλληνισμοῦ τή σημασία καί τή θέση ὀροσήμων. Ὁ ἀντικειμενικὸς μελετητὴς τῆς νεοελληνικῆς Ἱστορίας καί τῶν πολιτικῶν ιδεῶν τοὺς ἀναγνωρίζει θέση ἐξέχουσα καί καίρια (κυριολεκτικὰ) στήν προεπαναστατικὴ περίοδο· αὐτοὶ καθόρισαν, πλέον τῶν ἄλλων σπουδαίων ἀνδρῶν, τὸν πολιτικὸ προσανατολισμὸ τοῦ νεώτερου Ἑλληνισμοῦ. Ὡστε, λοιπόν, ἔχουμε νά κάνουμε, χωρὶς ἀμφιβολία, μὲ δύο διακεκομμένους ἄνδρες πολιτικοῦ στοχασμοῦ ἀλλὰ μὲ διαφορετικὴ στόχευση· ὁ ἕνας, ὁ Ρήγας στοχεύει στήν ἔνοπλη προετοιμασία μὲ πολιτικὰ ιδεολογικὰ ὄπλα καί ὄχι ἀπλῶς τὴν πολιτικὴ «κατήχηση» καί τή χειραφέτηση τῶν υποδούλων· ὁ ἄλλος, ὁ Κοραΐς ὀραματίζεται τὸ μέλλον καί θεωρεῖ τὴν πολιτικὴ παιδεία ἀναγκαία συνθήκη, ὅπως λέμε, ὄχι μόνο γιὰ τὸν ἔνοπλο ἀγῶνα ἀλλὰ καί γιὰ τὴν πολιτικὴ προκοπὴ τῶν Ἑλλήνων μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση. Ὁ Ρήγας θέλει καί ἀποβλέπει στήν σύμπραξη ὅλων τῶν υποδούλων στοὺς ὀθωμανοὺς λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, ὀραματίζεται ἕναν κοινὸ ἀπελευθερωτικὸ ἀγῶνα καί ἕνα κοινὸ μέλλον ὅλων τῶν βαλκανίων –καί τῶν Τούρκων!– ὁ Κοραΐς εἶναι προσηλωμένος στήν παρούσα κατάσταση καί στο μέλλον τῶν Ἑλλήνων².

1. Ὡπως εἶναι γνωστὸ, ὁ Κοραΐς ἦταν βαθύτατα πολιτικὸ ἄτομο, μὲ εὐρύτατη πολιτικὴ παιδεία καί ἄγρυπνη συνείδηση. Βλ. ἐν συντομίᾳ στὸν Κ. Θ. Δημαρά, *Τὸ πολιτικὸ θέμα στὸν Κοραῖ*, στί: *Ἱστορικὰ Φροντισίματα Β΄: Ἀδαμάντιος Κοραΐς*. Ἀθήνα 1996, σελ. 124-132. Πβ. στὸν ἴδιο: *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*. Ἀθήνα 1977, σελ. 336 κ.έ. Ἐπίσης βλ. ἐμβριθεῖς παρατηρήσεις τοῦ Πασχ. Κιτρομηλίδη, *Οἱ φάσεις τῆς πολιτικῆς σκέψης τοῦ Α. Κοραῖ*. Πρόταση ἐριμηνείας, στὸν τόμο: *Διήμερο Κοραῖ* (29-30 Ἀπρ. 1983). Ἀθήνα 1984, σελ. 192-112, καί τέλος στὸν Παν. Χιώτη, *Ἡ παράδοση τοῦ Διαφωτισμοῦ στήν Ελλάδα*, Ἀθήνα 1998, κυρίως σελ. 42-51.

2. Αὐτὸ ἔγινε σαφές μὲ τὸ περίφημο *Ἰπόμνημα (Memoires sur l'etat actuel de la civilisation dans la Grèce)* (1805), μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιδίωξε νά «διαφωτίσει» καί νά πείσει τοὺς ξένους/Εὐρωπαίους, ὅτι οἱ Ἕλληνες εἶναι ἔτοιμοι νά ἀναλάβουν τὸν ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τους ἀγῶνα. Βλ. μεταξὺ ἄλλων τὴν ἐργασία τῆς Λουκίας Δρούλια, *Τὰ πολιτικὰ φυλλάδια τοῦ Κοραῖ*, στὸν τόμο: *Διήμερο Κοραῖ* (1984), ὁ.π., σελ. 220 κ.έ. Ὁ Παν. Χιώτης (ὁ.π., σελ. 67) ἀναφέρει τὴ γνώμη τοῦ πρώτου βιογράφου τοῦ Κοραῖ, τοῦ Διον. Θεοριανοῦ, ὁ Κοραΐς μὲ τὸ «Ἰπόμνημα» προβάλλει γιὰ πρώτη φορὰ ἐπίσημα τὰ ἐθνικὰ δίκαια τῆς Ἑλλάδος.

Δέν υπάρχει αμφιβολία ότι και οι δύο επηρέασαν τή σκέψη τῶν σύγχρονων Ἑλλήνων τῆς προεπαναστατικῆς ἐποχῆς καί δέν ἔπαψαν νά τροφοδοτοῦν ἀδιαλείπτως τήν ιστορική μας αἴσθηση. Βοήθησαν ἐξάλλου στήν ἀφύπνιση τῆς πολιτικῆς συνείδησης στό νεώτερο Ἑλληνισμό καί τῆς παράλληλης πολιτικῆς παιδείας. Εἶναι ἐπομένως σκόπιμο καί ἀναγκαῖο νά ἐπανερχόμαστε στήν «ἐπίσκεψιν» τοῦ στοχασμοῦ τους καί νά ἐπαναξιολογοῦμε τήν προσφορά τους. Ἐπειτα πρέπει νά δοῦμε καί νά ἐπανεκτιμήσουμε τά σημεῖα ἐκεῖνα τοῦ βίου καί τοῦ στοχασμοῦ τους, στά ὁποῖα συγκλίνει ἡ σκέψη τους ἢ ἀποκλίνουν οἱ ἐκτιμήσεις, πάντοτε ἐν σχέσει μέ τό καιρῖο πρόβλημα τῆς ιδεολογικῆς προετοιμασίας τοῦ ὑπέρ τῆς ἐλευθερίας ἀγῶνα τῶν ὑποδούλων.

Τό πρῶτο στοιχεῖο, νομίζω, πού ἐπιβάλλεται νά ἐπανασκοπήσουμε, ὅταν μιλάμε γιά τούς δύο αὐτούς ἄνδρες (ἀναμφίβολα ἀπό τούς σημαντικότερους συντελεστές τῆς πνευματικῆς/πολιτικῆς πρόδρομης φάσης τῆς παλιγγενεσίας) εἶναι τό πολιτικό τους «πρόγραμμα» καί τό ὄραμά τους γιά τήν πολιτική χειραφέτηση τῶν Ἑλλήνων. Ἐπιβάλλεται, βέβαια, νά ὑπολογίζουμε πάντοτε μερικῆς σταθερές, ὅπως εἴθισται νά λέμε, ὅταν συγκρίνουμε πρόσωπα ἢ καταστάσεις. Ἔτσι π.χ. δέν πρέπει νά παραβλέπουμε ὅτι τό πολιτικό περιβάλλον μέσα στό ὁποῖο κινοῦνται καί σκέφτονται εἶναι ἐντελῶς διαφορετικό, αὐτό δηλαδή πού διαμόρφωσε τή σκέψη καί τήν προσωπικότητα τοῦ Ρήγα ἀπό ἐκεῖνο ὅπου ἔζησε καί στοχάστηκε ὁ νηφάλιος Ἀδαμάντιος Κοραῆς.

Ὁ Ρήγας εἶναι αὐτοηγός τῆς πολιτικῆς του συγκρότησης³. Μαθήτευσε, ὅπως ξέρουμε, καί «ἤψατο» πολιτικῆς παιδείας κοντά στόν σοφὸ διδάσκαλο Δημήτριο Καταρτζῆ στό Βουκουρέστι, τά σημαντικότερα στοιχεῖα ὡστόσο τῆς πολιτικῆς του παιδείας προσγράφονται στή δική του, τήν προσωπική αὐτοπαιδεία καί μάθηση⁴. Ἡ πολιτική του σκέψη, οἱ πολιτικῆς του ιδέες καί τό πολιτικό του ὄραμα ἢ τά σχέδια ἐδράζονται στά πολιτικά προτάγματα τοῦ γαλλικοῦ Διαφωτισμοῦ. Ξέρουμε σήμερα μέ ἀρκετή βεβαιότητα ἀπό πού ἀντλεῖ, δηλαδή ποιούς Γάλλους κυρίως συγγραφεῖς ἢ πολιτικούς στοχαστές διάβαζε καί ἀπό ποιῆς ιδέες ἀκριβῶς ἐμπνεόταν καί ἀναπαρήγαγε ὁ ἴδιος μέ τόν ἰδιαίτερο ψυχισμό του. Προπάντων πῶς δεχόταν καί πῶς προσάρμοζε

3. Αὐτοηγός ἦταν ὁ χαρακτηρισμός πού ἔλεγε ὁ Σωκράτης γιά τή φιλοσοφική του παιδεία, δηλαδή μόνος ἔμαθε τή φιλοσοφία χωρίς δασκάλου: Ξενοφ., *Συμπ.* Ι5.

4. Αὐτή φαίνεται τήν περίοδο πού ἔμεινε στό Βουκουρέστι καί στήν Βλαχία (1790-1796) συνέλαβε καί κατέστρωσε τά ἐπαναστατικά του σχέδια. Βλ. γιά τή μαθητεία τοῦ Ρήγα κοντά στόν Δημ. Καταρτζῆ στόν Κ. Θ. Δημαρά, *Φροντισματα Α'*, Ἀθήνα, ἐκδ. «Πορεία» 1992, σελ. 88. Ἐπίσης στόν Λέανδρο Βρανοῦση, στή σπουδαία μονογραφία του: *Ρήγας Βελεστινλῆς-Φεραῖος*. Ἀθήνα 1967, σελ. 11 κ.έ. καί στόν Κώστα Πέτσιο, *Ἄπαντα Βουλῆς*, τόμ. Β', *Φυσικῆς ἀπάνθημα*, Ἀθήνα 2002, σελ. 14.

τίς πολιτικές κατακτήσεις τῶν Εὐρωπαϊῶν στούς δικούς του ὄραματισμούς καί στά δικά του πολιτικά σχέδια⁵.

Τοῦτο ἀκριβῶς εἶναι ἀξιοθαύμαστο: ἕνας ἄνθρωπος, χωρίς ἰδιαίτερη πολιτική μαθητεία καί ζώντας σχεδόν ἕναν πλάνητα βίο, κατόρθωσε νά διακρίνει, νά ἀφομοιώσει καί νά ἀναπαραγάγει, δηλαδή νά προσαρμόσει εὐστοχα τήν πολιτική σκέψη τῶν νεώτερων πολιτικῶν φιλοσόφων (κυρίως, βέβαια, τῶν Γάλλων στοχαστῶν) στίς ἀνάγκες πού ὑπαγόρευε ἡ πολιτική κατάσταση τῶν ὑποδοῦλων Ἑλλήνων. Σέ πολλά σημεία ὑπερέκρσε τούς Εὐρωπαίους πολιτικούς στοχαστές ἢ καινοτόμησε μέ ἀξιοθαύμαστο τρόπο, π.χ. τό πολιτικό του ὄραμα γιά μιά «βαλκανική πολιτεία» ἢ ἕνα εἶδος κοινοπολιτείας τῶν βαλκανικῶν λαῶν. Τά πολιτικά στοιχεῖα πού ἀφομοίωσε ὁ Διαφωτισμός ἀπό τήν πολιτική Ἱστορία τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, τῆς νεώτερης Εὐρώπης στό σύνολό της, αὐτά τά στοιχεῖα περνοῦν στή σκέψη τοῦ Ρήγα, θρέφουν τό στοχασμό του καί διευρύνουν τόν πολιτικό του ὄριζοντα, τούς προσδίδει προσωπικό «χρῶμα» καί ἔναποθέτει τή σφραγίδα τῆς ιδιοσυγκρασίας του⁶.

Ἐπισκοπώντας τώρα τό βίο καί τήν πολιτεία, κυρίως ὅμως τήν παιδεία τοῦ Κοραῆ, βρισκόμαστε μπροστά σέ μιά ἐντελῶς διαφοροετική ἀνθρώπινη προσωπικότητα καί ιδιοσυγκρασία. Ὁ πανεπόπτης ἐκεῖνος λόγιος τῶν Παρισίων εἶναι συγχρόνως βαθύς γνώστης τῆς πολιτικῆς φιλοσοφίας καί τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν τῆς νεωτερικότητας ἀλλά ἐξίσου ἐμβριθῆς γνώστης τῆς πολιτικῆς κληρονομίας καί τῆς πολιτικῆς παράδοσης τῆς ἑλληνορωμαϊκῆς ἀρχαιότητας. Ὡς πρὸς αὐτό δέν ὑπάρχει καμία σύγκριση μεταξύ τῶν δύο ἀνδρῶν – ὁ Κοραῆς εἶναι μέγεθος πνευματικό ἀδιαμφισβήτητο· συμμετέχει δραστήρια στά πνευματικά δρώμενα τῆς ἐποχῆς του καί πέραν τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου, ὅπως εἶναι γνωστό. Ἐκδίδει καί σχολιάζει Ἑλλήνες καί λατίνους συγγραφείς ἀλλά καί συγχρόνους του διανοητές, π.χ. τόν C. Beccaria. Παράλληλα δημιουργεῖ καί σχέσεις ἀμοιβαίας ἐκτίμησης μέ πολλούς συγχρόνους του ἐπιστήμονες, πολιτικούς, στοχαστές

5. Στό ἔργο πού ἀναφέρουμε ἀμέσως στήν ἐπόμενη σημείωση ὁ Κούμας πολύ κοντά στά πραγματικά γεγονότα, «... μέ γνώσεις τινάς, τάς ὁποίας εἶχε περισσεύσειν εἰς Βουκουρέστιον, ...βλέπων τήν τότε γαλλικήν ἐπανάστασιν... συνέλαβε τό τολμηρόν στοχασμόν κ.λπ.».

6. Ἴσως τό σημαντικότερο ὀρόλο ἔπαιξε ὁ τρόπος, δική του συγκρότηση, τό πολιτικό ἐνστικτο καί ἡ φλογερή προσωπικότητά του, ἡ (νέο) ἑλληνική παράδοση ἄλλωστε δέν προσφέρει στόν Ρήγα ιδέες πολιτικές, ἱκανές νά διαμορφώσει τό πολιτικό του ὄραμα. Ἔχει δίκαιο ὁ Κωνσταντῖνος Μ. Κούμας (*Ἱστορία τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων*, τόμ. ΙΒ' *Οἱ Ἑλλήνες, Διαφωτισμός-Ἐπανάστασις*, σελ. 518-744. Ἐν Βιέννῃ 1832, σελ. 602), ὅταν τόν χαρακτηρίζει: «ἀνήρ πυρῶδης... συνέλαβε τόν τολμηρόν στοχασμόν νά ἐπαναστατήσει τούς ὁμογενεῖς κατά τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους».

καί πολιτικούς ηγέτες, π.χ. με τόν μετέπειτα πρόεδρο τῶν Ἠνωμένων Πολιτειῶν τῆς Ἀμερικής, τόν Jefferson⁷.

Ἡ πολιτική ὄραση τοῦ Κοραῆ ἔχει μεγάλο εὖρος καί ὁ πολιτικός του ὀρίζοντας ἀνοίγεται πρὸς τόν σύγχρονο κόσμον καί πρὸς τὴν παράδοση, τὴν πολιτικὴ κληρονομιά τῆς Εὐρώπης. Καί δέν εἶναι, βέβαια, μόνο αὐτό τό σημαντικό καί τό ἀξιόλογο πού κοσμεῖ καί χαρακτηρίζει τόν Κοραῆ· τό σημαντικότερο ἴσως πού διακρίνουμε στήν προσωπικότητα τοῦ ἀνδρός εἶναι ἡ κριτικὴ του ἰκανότητα, ἡ ἄγρυπνη συνείδησή του καί ἡ ὀξύνοια. Αὐτές τίς ἀρετές θά τίς δοῦμε στὸν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἀποτιμᾷ τὰ ἐπιτεύγματα τῶν εὐρωπαϊκῶν λαῶν, στὸν ἐπιστημονικὸ καί στὸν κοινωνικὸ/πολιτικὸ ῥωρο⁸. Θαυμάζει τὰ πνευματικὰ καί ἐπιστημονικὰ ἐπιτεύγματα τῶν Εὐρωπαίων, ἡ ματιά του ὁμως εἶναι πάντοτε ἐταστική, ἡ στάση του ἀπέναντι τους κριτικὴ καί ἡ ἀποδοχὴ τους ἐπιφυλακτικὴ· ἀναδεικνύεται ἓνας σοφὸς εὐρωπαῖος στοχαστής, πνευματικὸ μέγεθος μέ εὐρωπαϊκὴ ἀκτινοβολία καί ἀναγνώριση τοῦ φιλολογικοῦ/ἐπιστημονικοῦ του ταλέντου. Γνωρίζει ὁμως καί τὰ ἑλληνικὰ πράγματα εἰς βάθος, ἔχει συνεχὴ ἐπικοινωνία μέ τοὺς ὑπόδουλους Ἑλληνας καί βιώνει τὰ πάθη καί τίς τύχες ὄλων τῶν Ἑλλήνων⁹.

Καί οἱ δύο ἄνδρες γνωρίζουν, μελετοῦν καί ἀντλοῦν ἀπὸ τὴν κλασικὴ ἀρχαιότητα, ὄχι ὁμως μέ τόν ἴδιον τρόπο καί μέ τὴν ἴδια μέθοδο· προπάντων κάνουν διαφορετικὴ χρῆση τῆς ἀρχαιογνωστικῆς τους παιδείας. Ὁ ἓνας (ὁ Ρήγας) ἐπιδιώκει τὴν ἄμεση, τὴν ἀδιαμεσολάβητη χρῆση τῆς ἀρχαίας σοφίας (*Νέος Ἀνάχαρσις*, *Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα*, π.χ. βρίθουν ἀρχαιογνωστικῶν πληροφοριῶν) ὡς ἐπὶ τό πλεῖστον ἀπὸ ἀξιόπιστες πηγές¹⁰. Καί στήν περίπτωση αὐτῆ, καθὼς καί σέ κάθε πτυχή τῆς ζωῆς του, ὁ στόχος του παραμένει ἀμετακίνητος: ὁ φωτισμὸς τοῦ Γένους, γι' αὐτὸ ἀποβλέπει στήν ἐν θερμοῦ πρόσληψη τῶν ιδεῶν. Ἀντίθετα ὁ Κοραῆς προκρίνει τὴ βαθμιαία πολιτικὴ ὀρίμανση τῶν Ἑλλήνων καί τὴν ἀφομοίωση τῶν πολιτικῶν ιδεῶν. Οἱ πολιτικὲς ἐμπειρίες καί

7. Βλ. στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Ἱστορικὰ Φροντίσματα Β'*, ὀ.π., σελ. 48 καί 212. Ἐπίσης Αἰκ. Κομμαρανοῦ, *Ὁ Κοραῆς καί ἡ Société des Observateurs de l' Homme*, στὸν τόμο: *Διήμερο Κοραῆς*, ὀ.π., σελ. 127.

8. Τό θέμα αὐτὸ ἀναπτύσσει διεξοδικὰ ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Ἱστορικὰ Φροντίσματα Α'*. Ἀθήνα 1992, σελ. 125: «δέν γίνεται λόγος γιὰ ἀκέρια τὴν Εὐρώπη, ἀλλὰ μόνο γιὰ τὴ φωτισμένη, τὴν πολιτισμένη ἢ τὴ σοφὴ». Εἶναι ἡ σοφὴ Εὐρώπη, ἡ πεπολιτευμένη κ.ἄ. Πβ. καί σελ. 213. Ἐπίσης βλ. στὸν Πα.ν. Χιώτη, ὀ.π., σελ. 106.

9. Βλ. ἐκτενέστερα στὸν Λέανδρο Βρανούση, *Ρήγας Βελεστινλῆς*, ὀ.π.

10. Διαθέτουμε τώρα τὴ μνημειώδη ἐκδοση μέ πλούσιο σχολιασμὸ καί ἀναλύσεις ἀπὸ τὸν Δημ. Καραμπερόπουλο: *Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ*. Ἐπιμ.-Προλεγόμενα Δημ. Καρ. Ἀθήνα 1998. Καί στὸ σημεῖο αὐτὸ, ὁμως ἐπιβάλλεται νὰ σημειώσουμε ὅτι ἡ ἀρχαιογνωσία τοῦ Ρήγα εἶναι ἀξιοθαύμαστη γιὰ τὴ δικὴ του περίπτωση, δέν ἔχει ὁμως τό βάθος καί τὴν εὐρύτητα ἐκείνης τοῦ Κοραῆ. Βλ. σχετικὰ στὸν Πα.σχ. Κιτρομηλίδη, Ἀθήνα ΜΙΕΤ 1999, σελ. 288 κ.ἄ.

οί αναγνώσεις του Κοραή ήταν τελείως διαφορετικές απ' αυτές του Ρήγα. Άλλωστε τή διαφορετική πολιτική παιδεία και τό κοινωνικό περιβάλλον, όπως είναι εύλογο, συναρτάται και ή πρόσληψη των πολιτικών ιδεών και διαμορφώνει έντέλει διαφορετική γλώσσα και σκέψη.

Ό Κοραής έζησε ό ίδιος τά συγκλονιστικά γεγονότα τής γαλλικής επανάστασης (1789) και τίς κοσμοϊστορικές επιδράσεις σέ όλόκληρη τήν Εύρώπη και στόν Νέο Κόσμο¹¹. Πρίν από τήν έκρηξη τής επανάστασης όμως έβίωσε τίς βαθιές κοινωνικές διεργασίες σέ όλα τά επίπεδα και σέ όλες τίς πτυχές του κοινωνικού σώματος, τίς όποιες εξέθρεψε και έπέφερε ό Διαφωτισμός, κυρίως στή Γαλλία. Είναί εξάλλου βαθύτατα πεπεισμένος ότι ή Γαλλική Έπανάσταση ήταν ή αναγκαία απόληξη, τό αναπότρεπτο αποτέλεσμα τής βαθύτατης επίδρασης των ιδεών του Διαφωτισμού¹².

Οί κοινωνικές και πολιτικές ιδέες τής νεωτερικότητας, τίς όποιες ό Διαφωτισμός είχε εξέθρέψει και εξακτινώσει σέ όλο τόν κόσμο, όπως έπισημάναμε ήδη, εξέθρεψαν επίσης τό ανήσυχο πνεύμα του Ρήγα και έπειτα του Κοραή για τό νέο διαμορφωτικό παράγοντα τής Ιστορίας. Έπληρχε ήδη μία κοινωνική δυναμική, απότοκος τής Γαλλικής Έπανάστασης, ή όποία ενοούσε επαναστατικές πράξεις και άπελευθερωτικά έγχειρήματα: μία υπόρρητη επαναστατική όρμη και διάχυτη αίσθηση τής άποδοχής των νέων πολιτικών και κοινωνικών ιδεών υποφώσκει στήν ευρωπαϊκή ήπειρο.

Ό Ρήγας ζει έντονα μέσα στό κλίμα που διαμορφώθηκε από τίς ιδέες τής Γαλλικής Έπανάστασης, αναπνέει τόν άερα των μεγάλων κοινωνικών και πολιτικών ρευμάτων τής νεωτερικότητας, παρότι ένδιατρύβει και κινείται πολιτικά στίς παραδουνάβειες

11. Ό Κοραής, όπως είναι γνωστό, έφθασε στό Παρίσι από τό Montpellier τόν Μάρτιο του 1788, ένα χρόνο δηλαδή πρίν από τήν έκρηξη τής γαλλικής επανάστασης. Βλ. αναλυτικά τό περί του βίου και του έργου του Κοραή στόν Κ. Θ. Δημαρά, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Αθήνα 1977, σελ. 301-389. Ό Κοραής και ή εποχή του, έδω σελ. 333. Επίσης βλ. Πα ν. Χιώτης, *Η παράδοση του Διαφωτισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα 1978, σελ. 56 (γράμμα στόν Δημ. Λάτο για τίς πρώτες έντυπώσεις του από τό Παρίσι: «... ενόρσκομαι εις τάς νέας Αθήνας!»). Πβ. Jacques Bombarie, *Coray citoyen de Paris*, στόν τόμο: *Διήμερο Κοραή* (1984), σελ. 200-415.

12. Για τόν γενικότερο προσανατολισμό τής πολιτικής σκέψης του Κοραή και τίς επιδράσεις που δέχτηκε από τήν Γαλλική Έπανάσταση έχουν γραφεί πολλά και σημαντικά. Βασική έργασία θεωρώ τή μελέτη του Πασχάλη Κιτρομηλίδη, *Οί φάσεις τής πολιτικής σκέψης του Α. Κοραή*. Πρόταση έρμηνείας, στό: *Διήμερο Κοραή* (1984), σελ. 102-112, κυρίως σελ. 104 κ.έ. Επίσης βλ. στόν ίδιο συγγραφέα/ μελετητή: *Νεοελληνικός Διαφωτισμός* (από τά άγγλικά 1978). Αθήνα ΜΙΕΤ 1996, σελ. 315 και ένα τρίτο έργο του: *Η γαλλική Έπανάσταση και ή νοτιοανατολική Εύρώπη*. Αθήνα 1990. Καί τέλος βλ. στόν Γ. Κ. Βλάχο, *Η διάδοση των ιδεών τής Γαλλικής Έπαναστάσεως στα Βαλκάνια*. Μελέτες ΙΙΙ. Αθήνα/Κομοτηνή 1991, σελ. 281-300. Πρέπει να μνημονεύσουμε επίσης τήν πρόσφατη, αξιόλογη διατριβή του Λουκά Άξελου, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στή διαμόρφωση τής εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*, Αθήνα 2002, πολλαπλώς χρήσιμο βιβλίο.

Ήγεμονίες και ένδιαμέσως στη Βιέννη, κέντρο ευρωπαϊκής παιδείας αλλά και φανερής αντιπαλότητας προς τις ιδέες του Διαφωτισμού. Οι άστικές διεργασίες που είχαν ήδη συντελεσθεί στις χώρες της κεντρικής Ευρώπης καθόλο τον 18^ο αιώνα, συνοδεύτηκαν από κοινωνικές μετατάξεις σε ευρεία κλίμακα. Βλέπουμε συνήθως την πολιτική μαθητεία του Ρήγα κοντά στον σοφό διδάσκαλο Δημήτριο Καταρτζή, δέν πρέπει όμως να παραγνωρίζουμε τις επιδράσεις που δέχτηκε ο όρμητικός χαρακτήρας του από τον κοινωνικό περίγυρο των Ήγεμονιών και τις πολιτικές αναγνώσεις του. Στη σκέψη του κατασταλάζουν οι νέες πολιτικές ιδέες και τον επηρεάζουν βαθύτατα. Στά ξργα του (και όχι στά λόγια του! Δέν έχουμε, άλλωστε στά χέρια μας δείγματα διδασκαλίας) ανιχνεύουμε εύκολα τά έντονα ίχνη των φιλελεύθερων πολιτικών ιδεών¹³. Στις σκέψεις του και στό πολιτικό του πρόγραμμα, όπως αποτυπώνεται μέ σαφήνεια στό «Σύνταγμα» του, διακρίνουμε τις επιδράσεις που δέχτηκε, κυρίως από τή γαλλική διανόηση. Όλα αυτά, ώστόσο, αναχωνεύονται και προσλαμβάνουν τή δική του, τήν έντονη προσωπική του επαναστατική διάθεση¹⁴.

-II-

Στή σκέψη του Ρήγα αναδιατάσσονται οι πολιτικές επιταγές του Διαφωτισμού, κυρίαρχη ώστόσο παραμένει ή έννοια τής έλευθερίας: Δεσπόζει, πράγματι, στό στοχασμό του και διατρέχει όλα τά ξργα του. Αντίθετα ή έννοια του έθνους, που ήδη διαπερνά τή σκέψη των ευρωπαίων στοχαστών, θά τον άπασχολήσει αλλά γρήγορα

13. Η Ρωξάνη Άργυροπούλου θεωρεί τό ξργο του Ρήγα «Φυσικής Άπάνθισμα» (Βιέννη 1790) ως διδακτικό έγχειριδίο. Ο Ρήγας τό έγραψε, όπως ξερούμε, μέσα στό περιβάλλον των Ήγεμονιών ακολουθώντας τήν παιδαγωγική μέθοδο του Ρουσσώ: άπλή γλώσσα, επαγωγική ανάπτυξη των θεμάτων κ.λπ., είναι τεκμήρια τής διδακτικής μεθόδου του Ρήγα. Η άπήχηση του ξργου του Ρουσσώ στον Νεοελληνικό Διαφωτισμό, στον τόμο: Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Άφιέρωμα στον Κ. Θ. Δημαρά. Ο Εραμιστής, τόμ. 11 (1974) σελ. 207. Επίσης βλ. τις παρατηρήσεις του Γιάννη Καρά στό ξργο του: Η φυσική σκέψη του αναγεννώμενου ελληνισμού. Τό «Φυσικής άπάνθισμα» του Ρήγα. Άθήνα 2007, σελ. 47 κ.έ.

14. Έκτός από τά γνωστά ξργα του Ρήγα και τις πολιτικές ιδέες του (Λέανδρος Βρανούσης, Κ. Θ. Δημαράς, Γ. Κ. Βλάχος, Πασχ. Κιτρομηλίδης κ.ά.) αναλυτικά για τό θέμα αυτό βλ. και στον Κώστα Θ. Πέτσιο, Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα, Δωδώνη 28/σ' (1996), σελ. 53-69. Ειδικά για τό «Σύνταγμα» του Ρήγα και τά πολιτικά του μηνύματα βλ. στον C. M. Woodhouse, Ρήγας Βελεστινλής. Ο πρωτομάρτυρας τής ελληνικής επανάστασης (μτφ. από τά άγγλικά: Νικ. Νικολοούδης) Άθήνα 1997, σελ. 56 και 101 κ.έ., όπου ξεετάζονται και τά άλλα πολιτικά ξργα του Ρήγα. Έκτενέστερα όμως για τό πολιτικό όραμα του Ρήγα στις έμβριθείς παρατηρήσεις του Δημ. Καραμπερόπουλου, στή μνημειώδη έκδοση «Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή». Έπιμ.-Πρόλογ. Δημ. Καραμπερόπουλος. Έκδ. Έπιστ. Έταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Άθήνα 1998, σελ. 15 κ.έ.

θά τήν προσπεράσει καί θά διευρύνει τόν πολιτικό του ὀρίζοντα. Μέ τόν περίφημο *Θούριό* του ἀπευθύνεται στά «ἔθνη» (μιλέτια) τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, ἐπιδιώκει νά συνενώσει ὅλους τούς καταπιεσμένους (καί τούς ὀθωμανούς Τούρκους!)¹⁵. Ὡστόσο ἡ ἴδια ἔννοια τοῦ ἔθνους ἀντιτίθεται ἐξ ὀρισμοῦ στήν ὀθωμανική ἐξουσία, ἐνῶ ἀναδεικνύει τό ἑλληνικό ὀρθόδοξο Γένος μέ ἄλλη μορφή, τήν πολιτισμική ἀνωτερότητα. Ὁ Ρήγας διαθέτει πολιτικό ὄραμα πού ὑπερκεράζει τό νεώτερο πρόταγμα τοῦ ἔθνους. Αὐτό ἀκριβῶς τό στοιχεῖο ἀποδεικνύει πόσο ρηξικέλεθι εἶναι ἡ σκέψη του καί προηγείται τῆς ἐποχῆς του. Διότι τό διαβαλκανικό πολιτικό ὄραμα τοῦ Ρήγα δέν ἦταν τό ὑποκατάστατο τῆς ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, δηλαδή μιᾶς πολυεθνικῆς καί πολυφυλετικῆς (καί πολυθρησκευτικῆς) κοινότητας λαῶν καί ψυχῶν, ἀλλά ἓνα πολιτικό σχῆμα μέ ἀρχές καί δομές βασισμένες στήν πολιτική καί κοινωνική φιλοσοφία τῆς νεωτερικότητας τοῦ Διαφωτισμοῦ¹⁶. Ἐπομένως ἔχουμε ἓνα πολιτικό σχηματισμό πού ὑπερβαίνει τά μέτρα τῆς ἐποχῆς του, ὁ ὁποῖος δέν ἀντιστοιχεῖται πρὸς τό πολιτικό ὄραμα τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης (τοῦ ἑνός ἔθνους, μιᾶς θρησκευτικῆς καί γλωσσικῆς κοινότητας καί μιᾶς ἐνιαίας παράδοσης)· ἴσως πιό κοντά βρίσκεται πρὸς τό πολιτικό μόρφωμα τῆς τότε Αὐστρίας (ἀργότερα Αὐστροουγγαρίας).

15. Καταρχήν πρέπει νά μνημονεύσουμε τόν Κ. Μ. Κούμα πού μιλάει (*Οἱ Ἕλληνες, ὀ.π.*, σελ. 601) γιά τήν «θούρειον φδῆ» τοῦ Ρήγα μέ θαυμασμό: «Μέ γλώσσαν τόσον δημόδη ὥστε τήν ἐκαταλάμβανε πᾶσα κλάσις Ἑλλήνων... διὰ τῆς ὀποίας ἐκάλει ὅλους εἰς τά ὀπλα... μικροί καί μεγάλοι καί αὐτῶν αἱ γυναῖκες ἔψαλλαν τήν τοῦ Ρήγα φδῆν... ἤρχισαν κατ' ὀλίγον νά ἐνεργῆ ψυχικῶς» κ.λπ. Ἐπίσης τίς παρατηρήσεις τοῦ Κ. Θ. Δημαρᾶ, *Φροντίσματα Α'*, σελ. 222. Καί ὁ Κοραῆς, ὅπως εἶναι γνωστό, ἔγραψε «πολεμικά» ἄσματα γιά νά παρακινήσει τούς Ἕλληνες ὑποδούλους πρὸς ἀνάκτηση τῆς ἐλευθερίας. Βλ. π.χ. τό περίφημο *Ἄσμα πολεμιστήριον τῶν ἐν Αἰγύπτῳ περὶ ἐλευθερίας μαχομένων Γραικῶν*, «πού θά περάσει γρήγορα στό στόμα τοῦ λαοῦ, παίρνοντας τή θέση του δίπλα στους θούριους τοῦ Ρήγα»: Δουκία Δρούλια, *Τά πολιτικά φυλλάδια τοῦ Κοραῆ*, στί: *Διήμερο Κοραῆ*, Ἀθήνα 1984, σελ. 228, (ἴσως εἶναι ὑπερβολικές οἱ ἐκτιμήσεις αὐτές). Ὁ Κοραῆς μεταφράζει ἀργότερα καί τό *Ἐλεγίον* τοῦ Τυρταίου, ἀποβλέποντας στόν ἴδιο σκοπό. Βλ. ἐπίσης τίς ἐμβριθεῖς ἀναλύσεις τοῦ Φιλίππου Ἡλιοῦ, *Ἄσμα πολεμιστήριον*, Ἀθήνα 1982. Τέλος πρέπει νά ἀναφέρουμε ἐδῶ τήν ἀναλυτική παρουσίαση/ἐρμηνεία τοῦ *Θουρίου* ἀπό τόν Ἀπόστολο Δασκαλάκη, *Μελέται περὶ Ρήγα Βελεστινλή*, Ἀθήνα 1964, σελ. 17 κ.ἐ. Ὁ Λέανδρος Βρανούσης (*Ἐποχές*, τχ. 14 [1967] σελ. 88) χαρακτηρίζει τόν *Θούριό* τοῦ Ρήγα, εὔστοχα, ὡς ἀνοιχτή ἐπαναστατική προκήρυξη.

16. Ὁ Κ. Θ. Δημαρᾶς (*Ἱστορικά Φροντίσματα 322-323*) ἀναλύει αὐτό τό πολιτικό ὄραμα τοῦ Ρήγα, νά ἐνωθοῦν ὅλοι «σέ μία ὀμοσπονδία, μέσα στήν ὀποία, φυσικά, δεσπόζουσα θέση θά εἶχε τό ἑλληνικό στοιχεῖο». Αὐτό ὅμως δέν φαίνεται, δέν προκύπτει ἀπό διακηρύξεις του, οὔτε, βέβαια, ἀπό τόν *Θούριό*. Ὁ Ρήγας μάλλον πιστεύει σέ ἓνα ὑπερεθνικό πολιτικό σχηματισμό, στόν ὀποῖο οἱ Ἕλληνες μποροῦσαν νά ἠγηθοῦν, διότι αὐτοῖ διέθεταν ἀνάλογη (πολιτική) παιδεία καί ὀικονομική εὐρωστία. Βλ. στόν Γ. Κ. Βλάχο, *Ἡ ἑλληνική ἰδέα, ὀ.π.*, σελ. 540.

Θά αποτιμήσουμε σωστά, νομίζω, τό πολιτικό όραμα τοῦ Ρήγα, ἄν τό δοῦμε καταρχήν ὡς εὐφυή πολιτική σύλληψη/μέσο, γιά νά συνενώσει τούς βαλκανικούς λαούς, ὑποτελεῖς τοῦ σουλτάνου. Πρέπει ὠστόσο νά ὑπολογίζουμε στήν περίπτωση αὐτή ὄχι τόσο τίς διαθέσεις τῶν ἄλλων λαῶν – ὅλοι οἱ λαοί ἀσφαλῶς, θέλουν νά εἶναι ἐλευθεροί – ἀλλά τίς κοινωνικές συνθήκες, ἄν δηλαδή ἦταν «ῶριμα» τά πράγματα στούς λαούς νά ἀναλάβουν τόν μέγιστο κίνδυνο ἑνός ἀπελευθερωτικοῦ ἀγῶνα, αὐτό ἀκριβῶς πού θά κάνουν οἱ Ἕλληνες δυό δεκαετίες ἀργότερα τό 1821. Στίς περιπτώσεις αὐτές, βέβαια, ὅπως μᾶς πείθουν ἀνάλογες προσπάθειες στήν Ἱστορία τῶν λαῶν, πολλά πράγματα, ἴσως τά σημαντικότερα, κρίνονται ἀπό τούς ἰκανούς ἀνθρώπους πού καλοῦνται νά ἀναλάβουν τό χειρισμό τῶν καταστάσεων ἢ δημιουργοῦν οἱ ἴδιοι καταστάσεις καί ποδηγετοῦν τά πράγματα. Ὁ Ρήγας ἦταν ὁ ἐμπνευστής καί ὁ ὀραματιστής ἑνός σχεδίου πολιτικῆς χειραφέτησης καί ἀπελευθέρωσης τῶν ὁμοεθνῶν του καταρχήν μέ τήν σύμπραξη καί συμμετοχή στήν πολιτική ἐξουσία καί τῶν ἄλλων λαῶν τῆς Βαλκανικῆς¹⁷.

Παραμένει, στόχος ἀμετακίνητος: ἡ προσπάθεια τῆς πολιτικῆς ἢ χειραφέτησης τῶν Ἑλλήνων. Ἀδιάσειστο ἐπιχείρημα ἀποτελεῖ τό ἴδιο τό πολυσχεδές ἔργο του: ἐμπνέεται ἀπό τό ἑλληνικό παρελθόν, γράφει στήν ἀπλή ἑλληνική γλῶσσα πού τήν καταλάβαιναν, ἀσφαλῶς, πολλοί ἀνθρώποι στίς βαλκανικές χῶρες, ἀλλά καί στίς παραδουνάβιες χῶρες, χαρτογραφεῖ πρωτίστως τήν ἑλληνική χερσόνησο, υἱοθετεῖ τήν ἑλληνική ὀνοματολογία, ἐπικαλεῖται συνεχῶς τήν ἑλληνική Ἱστορία (αὐτή ξέρει καλά καί ἀπ' αὐτήν ἐμπνέεται!). Ἡ προσπάθειά του, ὅσο καί ἄν ἀπευθύνεται στούς λαούς τῆς Βαλκανικῆς, ἔχει ἕναν ἀμετάθετο στόχο: νά βοηθήσει μέ ὁποιοδήποτε μέσο (πανταχόθεν) καί τρόπο νά φωτισθεῖ καί νά ἀναστηθεῖ τό Γένος τῶν Ἑλλήνων, τό πεπτωκός Γένος¹⁸. Αὐτό ἔχει στό νοῦ του καί αὐτό τοῦ ἐξάπτει τήν ἐπαναστατική ὀρμή καί διάθεση: νά βοηθήσει τό πεπτωκός Γένος – αὐτό εἶναι τό ἑλληνικό ἔθνος. Γι' αὐτό ἀδικοῦμε τόν Ρήγα, ὅταν τόν βλέπουμε ὡς λόγιο καί ἐκπρόσωπο τοῦ Διαφωτισμοῦ καί τόν συναριθμοῦμε στούς ἄλλους λογίους ἄνδρες αὐτῆς τῆς ἱστορικῆς περιόδου τῆς Ἱστορίας μας. Θά τόν κρίνουμε κυριώτατα ὡς πολιτικό ὀραματιστή

17. Σχετικά μπορεῖ κανεῖς ἀκόμη νά δεῖ τό ἄρθρο τοῦ Γ. Κ. Βλάχου, «Ἡ ἑλληνική ἰδέα στόν πολιτικό στοχασμό τοῦ Ἄδαμ Κοραῆ καί τοῦ Ρήγα Φεραίου, Ὑπέρευα, τόμ. 2, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας» (1994), σελ. 540 κ.έ. Ἐκτενέστερα γι' αὐτά τά ἐπαναστατικά σχέδια, τούς ὀραματισμούς καί τήν πολιτική σκέψη τοῦ Ρήγα στόν ἐμβριθή μελετητή τοῦ ἔργου του ἀείμνηστο Βρανοῦση, *Ρήγας Βελεστινλῆς (1757-1798)*, Ἀθήνα 1957, 2^η ἐκδ. 1963, σελ. 7 κ.έ.

18. Συγκεκριμένα στόν Πρόλογο («Πρός τούς ἀναγνώστας») τοῦ ἔργου «*Φυσικῆς ἀπάνθισμα*» (Βιέννη 1790) ἀπευθύνει προσκλητήριο, θά λέγαμε, σέ ὅλους νά συμβάλουν «ὀποῦ βοηθοῦμενον πανταχόθεν, νά ἀναλάβῃ τό πεπτωκός ἑλληνικόν γένος». Αὐτό ἀκριβῶς φανερώνει τήν νοοτροπία τοῦ ἐπαναστάτη: νά μεταχειριθεῖ ὅλα τά μέσα καί νά ἀρυσθεῖ δυνάμεις ἀπό ὁποιαδήποτε πηγῆ (πανταχόθεν) γιά νά ἐπιτύχει τό σκοπό του, δηλαδή τήν ἐλευθερία τοῦ Γένους.

καί συνειδητό έπαναστάτη θέλει καί επιδιώκει μέ όλα όσα σκέφτεται καί πράττει όχι άπλώς νά διαφωτίσει τούς ύπόδουλους ώστε νά έξεγερθούν καί νά διεκδικήσουν τήν έλευθερία τους (αυτό κάνουν όλοι σχεδόν οί λόγιοι άνδρες τής έποχής αυτής μέ προεξάρχοντα, χωρίς άμφιβολία, τόν Κοραή), αλλά νά τούς ξεσηκώσει ο ίδιος καί νά αναλάβει τόν άπελευθερωτικό άγώνα χωρίς αναβολές, θεωρεί τή στιγμή κατάλληλη καί τούς Έλληνες ώρμους νά αναλάβουν τς τύχες τους¹⁹.

Η άπελευθέρωση τών ύποδούλων όμοεθνών ήταν, βέβαια, κοινός στόχος, όπως τονίσαμε άμέσως πριν, όλων σχεδόν τών λογίων καί πρωτίστως τών εκπροσώπων/ όπαδών του Διαφωτισμού. Ο Ρήγας καί ο Κοραής όμοιοούν, βέβαια, ως προς τόν επιδιωκόμενο σκοπό, οί άπόψεις τους όμως δίστανται ως προς τόν κατάλληλο χρόνο έναρξης του άγώνα τής άπελευθέρωσης καί συναφώς προς αυτό, ως προς τήν ώριμότητα τών ύποδούλων Έλλήνων νά αναλάβουν τό μέγιστο τουτο έγχείρημα. Ο Κοραής, όπως είναι γνωστό, πρεσβεύει ότι ένας άπελευθερωτικός άγώνας πρέπει νά έχει έπαρκή καί εις βάθος προετοιμασία, κυρίως στην παιδεία καί στις πολιτικές ιδέες. Τό ύπόδουλο Γένος δηλαδή δέν ήταν έπαρκώς προετοιμασμένο νά αναλάβει τόν άπελευθερωτικό άγώνα χωρίς τήν αναγκαία προϋπόθεση τής παιδείας καί του φωτισμού. Βλέπει τήν περίπτωση τών ύποδούλων Έλλήνων κατ' άναλογίαν προς τήν προηγηθείσα γαλλική επανάσταση, τήν όποία προετόιμασε δεόντως καί επαρκώς ο Διαφωτισμός, δηλαδή ή έξέγερση τών Γάλλων ήταν λογικό επακόλουθο του φωτισμού τών συνειδήσεων, προηγήθηκαν οί κοινωνικές καί πολιτικές ιδέες του Διαφωτισμού καί ακολούθησε ή επαναστατική δράση. Η πολιτική ώριμότητα τών Γάλλων ήταν τό αποτέλεσμα τής Έγκυκλοπαιδείας, κατά κάποιο τρόπο, αν μās επιτρέπεται νά εκφρασθούμε σχηματικά. Τελεσφόρησαν οί πολιτικές ιδέες καί κατέληξαν στην ένοπλη έξέγερση.

Αυτό τό «λογικό» σχήμα τής βαθμιαίας αλλά αναγκαίας/ αναπότρεπτης ώριμάνσης τών συνειδήσεων μέ τήν επίδραση τών ιδεών καί τής πολιτικής παιδείας ήταν έδραία πεποίθηση του Κοραή, για νά αναλάβει τό Γένος άπελευθερωτικό άγώνα, άρα μπορούσε κατ' άναλογίαν νά τελεσφορήσει καί στην περίπτωση τών Έλλήνων. Βλέπει, λοιπόν, σέ βάθος χρόνου αναγκαίου τήν πνευματική ώριμάνση καί τήν πολιτική διαφώτιση, ώστε νά έλθει τό «πλήρωμα του χρόνου» για τόν ένοπλο άγώνα καί τήν επιτυχή κατάληξή του²⁰.

19. Δέν συμμερίζεται τούς δισταγμούς του Κοραή για τήν καταλληλότητα του χρόνου για νά αναλάβουν οί Έλληνες επαναστατική δράση τους εναντίον τών Τούρκων. Βλ. στον Γ. Κ. Βλάχο, ό.π., σελ. 540.

20. Ο Κοραής, βέβαια, σκέπτεται καί τήν «έπόμενη ήμέρα», όπως λέμε, δηλαδή τς δυνατότητες καί τήν πολιτική ώριμότητα νά συγκροτήσουν οί Έλληνες μετά τήν (νικηφόρα) επανάσταση ένα βιώσιμο καί «ευρωπαϊκό» κράτος. Η Ιστορία μάλλον τόν δικαίωσε. Τήν αντίληψη αυτή έπισημαίνουμε ήδη στα *Memoires* (1803) του Κοραή, ήταν άλλωστε καί κοινή καί σταθερή πεποίθηση σχεδόν όλων τών Έλλήνων λογίων του Διαφωτισμού. Ο Ρήγας όμως δέν ήταν

-III-

Ο Ρήγας έμφορεΐται από τΐς έπαναστατικές ιδέες τΐς έποχΐς του καΐ στό πολιτικό του όραμα γΐα τΐν άπελευθέρωση τών ύποδούλων Έλλΐνων ύποτάσσει όλες τΐς άλλες δραστηριότητες του· τό έπαναστατικό του σχέδιο συνδέεται μέ τΐν έξέγερση τών ύποδούλων στόν έγγύτερο δυνατό χρόνο, καΐ αυτό προϋποθέτει τό φωτισμό του Γένους, τΐν διάδοση τΐς παιδείας καΐ τό φωτισμό τών συνειδήσεων, όχι όμως σέ βάθος χρόνου· έχει τΐν ακράδαντη πίστη ότι επιβάλλεται νά προχωρήσει γρήγορα, γΐ αυτό άλλωστε μέσα σέ μία δεκαετία περίπου (1787-1797) μέ ακατάβλητη ένεργητικότητα καΐ άξιοθαύμαστη δραστηριότητα παράγει ένα καταπληκτικό έθνεγεργικό εκδοτικό έργο.

Γΐα νά μεταχειρισθοΐμε όρους τΐς πολεμικής τέχνης, ή διαφωνία τών δύο άνδρών άφορα τΐς τακτικές κινήσεις, εΐναι θέμα τακτικής (Taktik) καΐ όχι στρατηγικής, δηλαδή τών διαθεσίμων μέσων καΐ τΐς κατανομΐς τους. Συμφωνούν ως προς τόν στρατηγικό στόχο καΐ τά μέσα, ή τακτική εΐναι ζήτημα εκτιμήσεων του χώρου καΐ του χρόνου τΐς επέμβασης καΐ μέ τΐν ανάλογη διάταξη τών δυνάμεων, ώστε νά έξουδετερωθούν οΐ άντιδράσεις τών αντιπάλων καΐ νά εΐναι θετικό τό άποτέλεσμα. Αυτό όμως έγκείται τόσο στήν ένδελεχΐ μελέτη τών δεδομένων αλλά εΐναι καΐ θέμα ιδιοσυγκρασίας, παράλληλα, βέβαια, μέ τΐ σωστή χρήση τών διαθεσίμων μέσων καΐ τΐν ικανότητα παρεμβάσεων στή συγκεκριμένη στιγμή. Κοινός εΐναι, λοιπόν, ό στόχος καΐ τών δύο άνδρών: ή άπολύτρωση του δούλου Γένους από τά δεσμά τΐς δουλείας. Διαφωνούν όμως ως προς τό χρόνο έναρξης του άπελευθερωτικού άγώνα: Ο Κοραΐς πιστεύει ότι πρέπει πρώτα νά ώριμάσουν οΐ συνθήκες, δηλαδή νά διαδοθούν τά φΐτα τΐς παιδείας καΐ νά άνεβΐ τό μορφωτικό επίπεδο του λαου μέ τΐν πολιτική διαφΐτιση καΐ τΐς πολιτικές ιδέες. Γΐ αυτό δέν βλέπει στό άμεσο μέλλον τΐν επανάσταση τών ύποδούλων, αλλά καΐ τΐν μετεπαναστατική πορεία του άναγεννώμενου λαου. Έχει ως παράδειγμα, όπως εΐπαμε, τΐ γαλλική Έπανάσταση τό 1789²¹.

Υπάρχει, βέβαια, μεγάλη διαφορά μεταξύ τών δύο περιπτώσεων: διαφορετική εΐναι ή περίπτωση τΐς Γαλλίας που ύφίσταται τΐς άρνητικές συνέπειες τΐς ταξικής κοινωνίας

άπλως ό «λόγιος» όπαδός τών ιδεών του Διαφωτισμου, αλλά κυριΐτατα επαναστάτης. Πΐστευε καΐ αυτός, βέβαια, ότι ή παιδεία καΐ ό φωτισμός του Γένους ήταν αναγκαΐα συνθήκη γΐα τΐν επανάσταση, αλλά ό ένοπλος άγώνας ήταν τό άποφασιστικό βΐμα, επομένως όλα έπρεπε νά υπηρετούν αυτόν τό σκοπό. Βλ. Β. Α. Κύρκος, *Ο Ρήγας καΐ ό φωτισμός του Γένους*. Ανάτυπο από *Υπέρεια*, τόμ. 4, Πρακτικά του Δΐ Διεθνοϋς Συνεδριου, «Φεραΐ-Βελεστΐνο-Ρήγας» (Βελεστΐνο 2003). Αθήνα 2006, σελ. 633, σημ. 4, όπου καΐ βιβλιογραφΐα σχετική.

21. Βλ. σχετικά στον Γ. Κ. Βλάχο, *Η διάδοση τών ιδεών τΐς Γαλλικής Έπανάστασης στα Βαλκάνια κ.λπ.*, στό: *Σελΐδες Ιστορίας του έρωπαΐκου πολιτικού στοχασμου*. Μελέτες ΙΙΙ, Αθήνα/Κομοτηνή, εκδ. Σάκκουλας, 1991, σελ. 281-300.

καί τελείως άλλη ή περίπτωση τών υποδούλων Ἑλλήνων πού ἀντιμετωπίζουν ἕνα κατακτητή μέ διαφορετικές θρησκευτικές καί ιστορικές παραδόσεις καί κουλτούρα. Ἡ Γαλλική Ἐπανάσταση δέν ἔχει ἀπελευθερωτικό χαρακτήρα, ἔχει κοινωνικούς στόχους καί ἀποβλέπει στήν ἀπαλλαγή τών Γάλλων ἀστών ἀπό τήν καταπίεση τών ταξικῶν διακρίσεων, εἶναι ἀστική ἐπανάσταση. Δέν ὑπάρχει ἀναλογία μεταξύ τών δύο περιπτώσεων. Ἐπίσης διαφορετικά πρέπει νά ἀναμένει κανεῖς νά ἐπιδράσουν οἱ ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ στήν κοινωνία τών υποδούλων Ἑλλήνων, πού στεροῦνται καί τῆς στοιχειώδους παιδείας ἀπ' ὅτι στήν κοινωνία τῆς Γαλλίας, ἡ ὁποία ἔχει ἤδη ἕνα ἐκπαιδευτικό σύστημα καί μία παιδευτική παράδοση. Ὅπωςδήποτε καί ἀναντίρρητα, βέβαια, καί στήν περίπτωση τών υποδούλων Ἑλλήνων οἱ κοινωνικές καί πολιτικές ιδέες τοῦ Διαφωτισμοῦ ἐπέδρασαν εὐεργετικά παρά τίς ἀντιδράσεις τῆς κατεστημένης Ἐκκλησίας καί τών συντηρητικῶν νοικοκυραίων, οἱ ὁποῖες συνεχίζονται ἕως σήμερα²².

Ἡ (νέο)ελληνική παράδοση δέν προσφέρει στόν Ρήγα παραδείγματα ἐπαναστατικοῦ λόγου καί πολιτικές ιδέες, δηλαδή ιδεολογικά «ὕλικά» γιά νά οἰκοδομήσει ἕνα ἐπαναστατικό ὄραμα. Παρότι οἱ ὑπόδουλοι Ἕλληνες δέν ἔπαψαν ποτέ νά διεκδικοῦν τήν πολιτική τους ἀποκατάσταση –οἱ φωτισμένοι πνευματικά ἄνδρες τοῦ Γένους καί τών Παροικιῶν οἱ ἐξέχοντες, ἔχοντας ὡς παράδειγμα τά εὐρωπαϊκά ἔθνη, πάντοτε ἐπιζητούσαν τά μέσα νά ἀποτινάξουν τόν τουρκικό ζυγό. Δέν ἔλειψαν, ὡστόσο, καί οἱ συμβιβασμένοι, οἱ ἡγετικές κοινωνικές ομάδες πού ἐργάζονταν καί δημιουργοῦσαν σέ ἕνα καθεστῶς ἰσορροπιῶν καί (ἀναγκαστικῆς) ἀποδοχῆς τῆς ἐξουσίας τών κρατούντων ὀθωμανῶν. Αὐτοί, ὅπως εἶναι γνωστό, ἐκπροσωποῦν τόν ἀνώτερο κληρο καί τούς προέχοντες (προύχοντες) τών κοινοτήτων, οἱ ὁποῖοι μέσα στό καθεστῶς τῶν ἀδιευκρίνιστων ἐν πολλοῖς προνομίων ἀσκοῦν θεσμικό ρόλο τοποτηρητῶν τοῦ ἐπικυριαρχοῦ. Ὁ Ρήγας ὁμως δέν κάνει διακρίσεις ἀπευθύνεται σέ ὅλους τούς ὑπόδουλους τοῦ σουλτάνου. Ἐμπνέεται ἀπό τίς ἀρχές καί τά ιδεώδη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καί τοῦ Διαφωτισμοῦ, προσαρμόζει τά πολιτικά παραγγέλματα καί τά προτάγματα τοῦ Διαφωτισμοῦ στά δεδομένα τῶν βαλκανικῶν λαῶν καί τῆς ὑπόδουλης (ἐλληνικῆς) Ἀνατολῆς καί συγκροτεῖ ἐπαναστατικό λόγο σέ ὅλα τά ἐπίπεδα: λογοτεχνία, ποίηση, μουσική, πολιτικό δοκίμιο, πολιτικό μανιφέστο καί χαρτογραφία. Εἶναι καί παραμένει ὡς τό μαρτυρικό του τέλος ἐπαναστάτης καί ὁραματιστῆς τῆς ἐλευθερίας.

22. Βλ. σχετικά: Τάσος Βουρνᾶς (ἐπιμ.), *Ἡ γαλλική ἐπανάσταση καί Ἑλλάδα. Ἰδεολογικές ἀπηχήσεις τοῦ γαλλικοῦ 1789 στόν ἐλληνικό καί βαλκανικό χώρο*, Ἀθήνα 1989. Ἐπίσης στήν Ἄννα Ταμπάκη γιά τήν ἐμβέλεια τῶν ιδεῶν τῆς γαλλικῆς ἐπανάστασης στό ἔργο της: *Περί νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 2004, σελ. 13 κ.έ. καί Πασχ. Κιτρομηλίδη, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, Ἀθήνα ΜΙΕΤ 1996, σελ. 315. Ἐπίσης στόν ἴδιο, ἡ πεποίθηση ὅτι ὑπῆρχε αἰτιώδης σχέση μεταξύ Διαφωτισμοῦ καί γαλλικῆς Ἐπανάστασης, *Ἡ γαλλική Ἐπανάσταση καί ἡ νοτιοανατολική Εὐρώπη*, Ἀθήνα 1990.

X. ΑΘ. ΜΗΝΑΟΓΛΟΥ

Ὁ Ρήγας, οἱ Φαναριῶτες
καὶ τὸ «Σαγανάκι τῆς Τρέλλας»*

Στὸ σύνολο τῶν ἐρευνῶν γύρω ἀπὸ τὸν Ρήγα Βελεστινλῆ παρουσιάζονται οἱ Φαναριῶτες. Ἄλλοτε καὶ ἄλλοῦ λιγότερο, ἄλλοτε καὶ ἄλλοῦ περισσότερο τὸ ὄνομά του συνδέεται μὲ τὶς ἀρχοντικὲς οἰκογένειες τῆς Πόλης καὶ τῶν Ἡγεμονιῶν. Ἀπὸ ὅσο γνωρίζω ὅμως μέχρι σήμερα δὲν ἔχει ἐπιχειρηθεῖ μία διερεύνηση αὐτῆς τῆς σχέσης, καὶ ἰδίως τῆς διάστασης τῆς στάσης τῶν Φαναριωτῶν ἀπέναντι στὸν Ρήγα. Κατ' ἀρχὰς τὸ ἐρώτημα συσκοτίζεται ἀπὸ τὶς ἀρνητικὲς κρίσεις γιὰ τὸν Ρήγα μερίδας ἐκκλησιαστικῶν λογίων, ὅπως ὁ Κύριλλος Λαυριώτης¹ καὶ ὁ Μιχαήλ

* Ἡ παροῦσα μελέτη ἀποτελεῖ προῖον τῆς ἔρευνας γιὰ τὴ διδακτορικὴ μου διατριβὴ μὲ τίτλο «Ἑλληνες διπλωμάτες τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας: Κωνσταντῖνος Καρατζᾶς ὁ Μπάνος καὶ τὸ ταξίδι του στὴν Πρωσία 1790-1792». Οἱ Ἐφημερίδες τοῦ Κωνσταντῖνου Καρατζᾶ γιὰ τὰ ἔτη 1790-1792, οἱ ὁποῖες χρησιμοποιοῦνται, ἐκδίδονται ὡς παράρτημα στὴν πρὸς ὑποβολὴ διατριβῆ μου. Ὄφειλω σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ εὐχαριστήσω τὴν καθηγήτρια Ὑλγα Κατσιαροδὴ-Hering γιὰ τὶς χρήσιμες συμβουλές της, τὸν συνάδελφο Δ. Κοντογεώργη γιὰ τὴ βοήθειά του σχετικὰ μὲ τὴ ρουμανικὴ βιβλιογραφία, καθὼς καὶ τὰ κοινωφελῆ ἰδρύματα «Ἀλέξανδρου Σ. Ὠνάση» καὶ «Ἰωάννου Φ. Κωστόπουλου» γιὰ τὴ στήριξη τῶν ἐρευνητικῶν μου προσπαθειῶν.

1. Βλ. Α. Ἀργυρίου, «Ἡ ἰδεολογικὴ σημασία τῶν κρίσεων τοῦ Κυρίλλου Λαυριώτη ἐναντίον τοῦ Ρήγα», Ὑπέρευια, τόμ. 1, Πρακτικὰ Ἀ' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστῖνο-Ρήγας», (Βελεστῖνο 30 Μαΐου-1 Ἰουνίου 1986), Ἀθήνα 1990, σελ. 407-415.

Περδικάρης². Αὐτὲς οἱ κρίσεις νομίζω δὲν ἀπηχοῦν τὴ γνώμη τῶν ἀνώτερων τουλάχιστον Φαναριωτῶν.

Ἐδὼ θὰ πρέπει νὰ γίνει μία διάκριση ἀνάμεσα στοὺς Φαναριώτες, οἱ ὁποῖοι δὲν ὑπῆρξαν –τουλάχιστον μέχρι τὰ χρόνια τοῦ Ρήγα– ἓνα κλειστὸ ἀριστοκρατικὸ σύστημα, ἀλλὰ βρισκόνταν διαρκῶς ὑπὸ διαμόρφωση καὶ ἀνανέωση. Πολλὲς ἄσημες καὶ πτωχὲς οἰκογένειες κατὰ τὰ χρόνια ποὺ ὁ Ἀλέξανδρος Μαυροκορδάτος ὁ ἐξ ἀπορρήτων θεμελιώνει τὰ χαρακτηριστικὰ γνωρίσματα αὐτῆς τῆς κοινωνικῆς ὁμάδας, βρέθηκαν κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 18ου αἰῶνα νὰ διαθέτουν στὶς τάξεις τοὺς Ἡγεμόνες. Αὐτὴ ἢ διαρκῆς κινητικότητα καθιστᾷ κάπως ἀσαφὲς τὸ ποιοὺς ἀκριβῶς μπορούμε νὰ χαρακτηρίσουμε μὲ αὐτὸ τὸν ὄρο. Ὅλοι συμφωνοῦμε πὼς οἱ Ἡγεμόνες, οἱ Μεγάλοι Δραγομάνοι καὶ οἱ Δραγομάνοι τοῦ Στόλου μὲ τοὺς ἄμεσους συγγενεῖς τοὺς ἀνήκουν σὲ αὐτὴ τὴν ὁμάδα, ὅπως ἐπίσης καθολικῆ εἶναι καὶ ἡ συμφωνία πὼς δὲν ἐντάσσονται μόνο αὐτοί. Ἀλλὰ ποῖα εἶναι τὰ ὄρια; Μέχρι ποῦ ἐκτείνεται αὐτὴ ἡ ὁμάδα;

Γιὰ νὰ ἀντιληφθοῦμε καλύτερα τὴ σχέση τοῦ Ρήγα μὲ τοὺς Φαναριώτες θὰ πρέπει νὰ διακρίνουμε τρεῖς ὑπο-ομάδες ἀνάμεσά τους. Ἡ πρώτη, ἡ ἀνώτερη περιλαμβάνει τοὺς παραπάνω ἀναφερόμενους Ἡγεμόνες καὶ ἀνώτατους ἀξιωματοῦχους τῆς Πύλης μὲ τοὺς ἄμεσους συγγενεῖς τους. Ἡ δεύτερη σύγκεται ἀπὸ μακρυνοὺς συγγενεῖς τῶν προηγουμένων, οἱ ὁποῖοι καταλάμβαναν συνήθως ἀξιώματα πρώτης τάξεως στὶς Ἡγεμονίες καὶ τὸ Πατριαρχεῖο, ἐνῶ ἀναλάμβαναν καὶ λιγότερο σημαντικὲς ἀποστολὲς γιὰ λογαριασμό τῆς Πύλης. Ἡ τρίτη, ἡ κατώτερη, περιελάμβανε ἐπίσης μακρυνὰ μέλη τῶν αὐθεντικῶν οἰκογενειῶν, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπους ποὺ ἔχοντας ἀνέλθει διοικητικὰ καὶ οἰκονομικὰ κατελάμβαναν τὰ δεύτερης καὶ τρίτης τάξης ἀξιώματα στὶς Ἡγεμονίες καὶ τὸ Πατριαρχεῖο.

Ἀπὸ τίς τρεῖς παραπάνω ὁμάδες μόνο μέλη τῆς τρίτης φαίνεται νὰ συναναστράφηκαν μὲ τὸν Ρήγα, ὅπως ὁ Χριστόδουλος Κιρλιάνος. Στὶς δύο πρώτες ὁ Ρήγας ἐμφανίζεται τουλάχιστον ὡς τὸ 1790 ἄγνωστος. Ὑπάρχει μία σχετικὴ *ex silentio* μαρτυρία, τὴν ὁποία ἐντόπισα ἐρευνῶντας τὰ ἡμερολόγια ἐνὸς Φαναριώτη τῆς δεύτερης ὁμάδας, τοῦ Κωνσταντίνου Καρατζᾶ τοῦ Μπάνου, γιὰ τὸν ὁποῖον καὶ τὸ ταξίδι του στὴν Πρωσία στὰ 1790-1792 ἐκπονῶ διδακτορικὴ διατριβή. Ὁ Καρατζᾶς λοιπὸν δεύτερος ξάδελφος τοῦ Ἡγεμόνα Νικόλαου Καρατζᾶ καὶ μακρυνὸς θεῖος τοῦ ἐπίσης Ἡγεμόνα Ἰωάννη Καρατζᾶ, βρίσκεται στὶς 5 Δεκεμβρίου τοῦ 1790 στὴν Κραϊόβα, ὅπου σὲ μία συζήτηση ποὺ ἔχει μὲ τοὺς ντόπιους βογιάρους ἄρχοντες Μάριμπουλο Στίρμπεη καὶ Ἰωάννη Προισκοβάνο, οἱ ὁποῖοι πάντοτε καταλάμβαναν σπουδαῖα ἀξιώματα ἀνεξαρτήτως Ἡγεμόνα, καθὼς ἀσκοῦσαν πραγματικὴ ἐπιρροή σ τοὺς ντόπιους καὶ ἔτσι ἦταν ἀπαραίτητοι στοὺς Ἡγεμόνες, ζητᾷ νὰ πληροφορηθεῖ γιὰ τοὺς

2. Βλ. Κ. Θ. Δημαρᾶς, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, Ἀθήνα 1998⁷, σελ. 97. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικὸς Διαφωτισμὸς*, μετ. Στέλλα Νικολοῦδη, Ἀθήνα 1999², σελ. 429.

γνωστούς του από την περιοχή και την τύχη τους. Αφού αναφέρει καμιά δεκαριά ονόματα ο Στίριμπεης, τόσο ντόπιων άξιωματούχων όσο και Φαναριωτών στο τέλος τὸν πληροφορεῖ καὶ γιὰ τὴν τύχη τοῦ Χριστόδουλου Κιρλιάνου. Συγκεκριμένα τοῦ λέει πὼς «ὁ Χριστόδουλος ὁποῦ ἐχρημάτισεν δοῦλος τοῦ ἀγα-Νικολάκη Χαντζερῆ ἐκέρδησεν εἰς αὐτὸ τὸ μεταξὺ καμμιὰ σαρανταριά πουγγεῖα, ἔγινεν καὶ βαρῶνος, καὶ ἤδη διατρίβει εἰς τὴν Βιένναν»³.

Ἡ πληροφορία αὐτὴ εἶναι νομίζω σημαντικὴ, σὲ δύο ἐπίπεδα. Πρῶτον, ἀποτελεῖ μία *ex silentio* ἔνδειξη, πὼς ὁ Ῥήγας παρέμενε μέχρι ἐκεῖνη τὴν ἐποχὴ ἄγνωστος στοὺς φαναριώτικους κύκλους ἢ πὼς καὶ ἂν τὸν γνώριζαν ἀπέφευγαν νὰ τὸν μνημονεύουν⁴. Δεύτερον, μᾶς παρουσιάζει εὐγλωττα ποια ἦταν ἡ θέση τοῦ Κιρλιάνου στὴν Βλαχία, πρὶν τὴν εἰσβολὴ τῶν Αὐστριακῶν. Ὁ ὄρος δοῦλος βέβαια χρῆζει περαιτέρω διευκρίνησης καὶ ἐρμηνείας. Στὸ λεξιλόγιο τοῦ Καρατζᾶ ἡ φράση «δοῦλος τοῦ ἀγα-Νικολάκη Χαντζερῆ» σημαίνει ὑπηρετῆς, ἢ ἔστω ὑπάλληλος ἰδιωτικὸς. Στὴν οὐσία δηλαδὴ αὐτὴ ἢ μαρτυρία ἔρχεται σὲ ἀντίθεση μὲ τὴν προσφώνηση τοῦ Ῥήγα στὸν Κιρλιάνο στὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*, ὅπου τὸν ἀποκαλεῖ Μέγα Σερδάρη. «Πρὸς τὸν εὐγενέστατον Λάνγγενφὲλδ, βαρῶνον τοῦ Ῥωμανικοῦ Ἱμπερίου καὶ μέγαν Σερδάρην κύριον Χριστόδουλον Κιρλιάνον. Εὐγενέστατε ἄρχον· Ὁ ἐνθερμος ζῆλος ὁποῦ ἐξ ἀπαλῶν ὀνύχων διὰ τὴν ἀνάγερσιν τοῦ ποτὲ λαμπροτάτου γένους τῶν Ἑλλήνων τρέφεις, οὐ μόνον διὰ τῆς ἐπιμόνου Προστασίας σου κατὰ τὸν ἐνεστῶτα πόλεμον μεταξὺ τῶν τριῶν Ἱμπερίων ἐνεφανίσθη, φυλάξαντος ἀνεπηρέαστον ὡς εἰπεῖν τοὺς εἰς Οὐγγροβλαχίαν ἐνδημιούντας ἀπὸ τὸν δυσασπόμενον ἐπικείμενον ζυγὸν τῆς αἰχμαλωσίας τῶν Ὀθωμανῶν, ἀλλὰ καὶ δι' ἐτέρων εὐεργεσιῶν, (ὧν οὐκ ἔστιν ἀριθμὸς) ἐκτήσω τὸ γλυκύτατον ὄνομα τοῦ Πατρός. Τούτων ἀπάντων τὴν πληροφορίαν λαβὼν καὶ ὁ τῶν Γερμανῶν Αὐτοκράτωρ, εἰς τὸν τοῦ Βαρῶνου βαθμὸν σὲ ἀνύψωσε, καὶ τὴν τοῦ κράτους αὐτοῦ εὐχαρίστησιν περὶ τῶν πεπραγμένων σοι ἀριδῆλως ἀπέδειξεν. Ἐπὶ τούτοις μέντοι πᾶσι κατ' ἐξοχίην, ἢ εὐπροσήγορος ὑπεράσπισις ἢ ἡνπερ δεικνύεις τοῖς ὅπωςδῆποτε σπουδῆς μετέχουσι, τὴν φιλοσοφίαν δι' αὐτῶν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπανακαλέσαι γλιχόμενος, φιλάνθρωπον, καὶ φιλέλληνά σε κηρύττει. Πρὸς τίνα δ' ἄλλον ἔπρεπε νὰ προσφωνηθῆ τὸ νεοφανὲς τουτὶ πόνημα, ἢ μὴ εἰς ἓνα τοιοῦτον, οἷος εἶ; Δέχθητι οὖν αὐτὸ ὡς μικρὸν σημεῖον εὐγνωμοσύνης, καὶ ἀξιῶ διὰ πάντα νὰ ἀπολαμβάνης τὸν θαυμασμόν καὶ ἔπαινον τοῦ Ἑλληνικοῦ γένους».

Γιὰ νὰ γίνεῖ κατανοητὴ ἡ ἀντίθεση αὐτὴ πρέπει νὰ λάβουμε ὑπόψη μας ποιὸς ἦταν ὁ ἀγα-Νικολάκης Χαντζερῆς. Πρόκειται γιὰ ἀδελφὸ τῶν μετέπειτα Ἡγεμόνων

3. Κ. Καρατζᾶς, *Ἐφημερίδες*, ΕΒΕ (Εθνικὴ Βιβλιοθήκη Ελλάδος) 3106, 11ν.

4. Τὸ τελευταῖο μοιάζει ἀπίθανο, καθὼς δὲν εἶχε δημοσιεύσει μέχρι τότε κάτι, ποῦ θὰ μπορούσε νὰ εἶχε προκαλέσει τὴν ἀπέχθεια τῶν Φαναριωτῶν, ὥστε νὰ ἀποφεύγουν ἀκόμη καὶ τὴν ἀναφορὰ του.

Κωνσταντίνου και Άλέκου Χαντζερή, ό όποϊος χρημάτισε άγας, δηλαδή ένα άξιωμα άνάλογο με αυτό του έπάρχου της Πόλεως, και χατιάνος, δηλαδή ανώτατος στρατιωτικός διοικητής. Με αυτή τη δεύτερη ιδιότητα συναρτάται και ό τίτλος του μεγάλου Σερδάρη, ό όποϊος όπως μάς πληροφορεί ό Φωτεινός, ήταν υπεύθυνος για τη λειτουργία των στρατιωτικών καταλυμάτων και άμαξιών⁵. Έτσι, λοιπόν είτε ό Καρατζάς μειώνει τον Κιρλιάνο, παρουσιάζοντάς τον άντι για κρατικό ύφιστάμενο του Νικολάου Χατζερή, ως προσωπικό του υπάλληλο άμειβόμενο από τον ίδιο, ή ό Ρήγας εξάρει τον τότε εργοδότη του και έμφανίζοντάς τον άντι για υπάλληλο κάποιου κρατικού άξιωματούχου, ως κρατικό άξιωματούχο τον ίδιο. Πέρα από τους όποιους προσωπικούς λόγους μπορεί να συντρέχουν για την πιθανή έσκεμμένη άνακριβεια από μία από τις δύο πλευρές, ένυπάρχει και ένας σοβαρός πολιτικός λόγος.

Η πλευρά του Καρατζά πού έμπροσωπει εκείνους πού παραμένουν πιστοί στην Όθωμανική Αυτοκρατορία, όχι δουλικά αλλά καθώς πιστεύουν πως αυτό συμφέρει τους Ρωμηούς θεωρώντας τους δυτικούς μεγαλύτερο έχθρό από τους Όθωμανούς, έχει κάθε λόγο να μειώσει κάποιον πού άλλαξε ουσιαστικά στρατόπεδο και πολιτισμικό φάσμα περνώντας στην ύπηρεσία των Άυστριακών. Από την άλλη ό Ρήγας πού βιάζεται για την ύπονόμευση της Όθωμανικής ισχύος και δεν άποκλείει τη συνεργασία με τους δυτικούς σε αυτή την κατεύθυνση σίγουρα θέλει να δείξει πως σπουδαίοι Ρωμηοί με μεγάλα άξιώματα έγκαταλείπουν την όθωμανική διοίκηση και προσφέρουν τις ύπηρεσίες τους στην άψβουργική μοναρχία.

Από πλευράς του Ρήγα υπάρχει στα 1790 μία έμμεση άποδοχή της άνάγκης του να παρουσιάσει τον Κιρλιάνο, ως εύγενη και να άμφισβητήσει την άριστοκρατική ιδιότητα των μεγάλων φαναριωτικών οίκογενειών. Γράφει σχετικά: «*Η άληθινή εύγένεια είναι φυτεμένη εις τό ύποκειμένον του άνθρώπου και όχι εις τους ματαίους τίτλους των προπατόρων (καθώς μεγαλυχούν μερικοί και υπεραίρονται, ώσαν να έκατέβηκαν από τα σύννεφα με τό ζιμπίλι και αν τους παρατηρήσει κανείς, τους εύρίσκει ή τρελλούς ή μωρούς)*»⁶. Αυτή ή θέση όμως δεν άρκει για να άποδείξει ότι ό Ρήγας παρουσιάζει τον Κιρλιάνο ως σερδάρη, ένω δεν ήταν.

Βέβαια, σήμερα γνωρίζουμε πόσο ό Ρήγας μεάνοιωσε λίγους μήνες μετά την έκδοση του Άπανθίσματος Φυσικής για τους επαίνους πού απέδωσε στον Κιρλιάνο, όταν ό τελευταίος άρνήθηκε να του καταβάλει τους μισθούς του, με άποτελεσμα οι

5. Βλ. Δ. Φωτεινός, *Ίστορία της πάλαι Δακίας, τα νύν Τρανσιλβανίας, Βλαχίας, και Μολδανίας*, τόμ. Γ', Βιέννη 1819, σελ. 502.

6. Ρήγας Βελεστινλής, *Σχολείον των ντελικάτων έραστών*, (Βιέννη 1790) επανέκδοση (έπιμ.) Δ. Καραμπερόπουλος, Έπιστημονική Έταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Άθήνα 2006, σελ. 304, Δ. Καραμπερόπουλος *Η επαναστατική φυσιογνωμία του Ρήγα Βελεστινλή*, Άθήνα 2000, σελ. 6.

δύο ἄνδρες νὰ βρεθοῦν σὲ δικαστικὴ διαμάχη. Μάλιστα, σὲ σχετικὴ ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὸν αὐστριακὸ διπλωμάτη Μαρκέλιους στὰ 1794, ὁ Ῥήγας ἀναφέρει πὼς ὅλα τὰ ἔγγραφα ποῦ προσκόμισε ὁ Κιρλιάνος γιὰ τὸν ἑαυτό του καὶ γιὰ τὴ βοήθεια ποῦ τάχα προσέφερε στοὺς Αὐστριακοὺς κατὰ τὴν εἰσβολὴ στὴν Βλαχία στὸν πόλεμο τοῦ 1787-1792 εἶναι πλαστά. Ἐπίσης, τονίζει πὼς ἐκβίασε πολλοὺς ἀνθρώπους νὰ γράψουν ὑπὲρ του καὶ νὰ τὸν προβάλλουν ὡς σωτήρα⁷, προφανῶς ἐντάσσοντας καὶ τὸν ἑαυτό του ἀνάμεσά τους λόγω τῆς ἀφιέρωσης στὸ *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα*. Αὐτὰ βέβαια δὲν σημαίνουν πὼς ἀποκλείεται νὰ ἦταν πράγματι μέγας σερδάρης στὴ Βλαχία.

Ἐπὶ αὐτῆς καὶ κάτι ἀκόμη στὴν παραπάνω ἐπιστολὴ τοῦ Ῥήγα ποῦ ἐπιβεβαιώνει τὴν ἀξιοπιστία ὅσων γράφει ὁ Καρατζᾶς. Ἀμέσως μετὰ τὸ χωρίο γιὰ τὸν Χριστόδουλο, ὁ Καρατζᾶς προσθέτει τὰ ἑξῆς: «Ὅτι ὁ Γιάνκος ἀνεψιὸς καὶ καμαράσης τοῦ Μαυρογέννη ἐπιφέρων πολλὰ τζεβαχερικά καὶ φλουριά, μετὰ τοῦ Δημητράκη Τουρναβιώτη, καὶ παχαρνίκου Κονδύλι ἀνεχώρησαν μὲ συγκατάθεσιν τοῦ Μαυρογέννη, τοῦ ὁποῦ ἐκατζίρδισαν ἀρκετὸν τίποτες»⁸. Ὁ Ῥήγας λοιπὸν γράφει πὼς ὅταν ἔφυγε ἀπὸ τὴν Βιέννη διωγμένος καὶ ἀπλήρωτος ἀπὸ τὸν Κιρλιάνο συνοδεύοντας τὸν Τυρναβίτη, συνάντησε στὸ Χερμανσταντ(Sibiu) τὸν Γιάνκο Μαυρογέννη. Ἐκεῖ τοὺς συνάντησε καὶ ὁ Κιρλιάνος ποῦ εἶχε φτάσει στὸ μεταξὺ ἀπὸ τὴν Βιέννη καὶ προσπάθησε νὰ τὸν πείσει νὰ συνεχίσει νὰ δουλεύει γιὰ λογαριασμό του, πράγμα ποῦ ἔγινε μετὰ τὴν ἐπιστροφὴ τους στὸ Βουκουρέστι ποῦ ὁ Ῥήγας δὲν ξεκαθαρίζει ἂν ἔγινε ἀπὸ κοινού⁹. Σύμφωνα μὲ τὸν Καρατζᾶ τὸ τρίτο πρόσωπο τῆς παρέας ποῦ ἀναχώρησε μὲ τὴ συγκατάθεση τοῦ Μαυρογέννη, σὲ ἓνα εἶδος ἐθελούσιας αἰχμαλωσίας στὸ Κάρλσμπουργκ, ὁ Κονδύλης, μνημονεύεται ἀπὸ τὸν Γ. Λάιο, ὡς ἀναφερόμενος στὸν κατάλογο τῶν αἰχμαλώτων στὸ Κάρλσμπουργκ¹⁰.

Σὲ ἄλλο σημεῖο ὁ Κ. Καρατζᾶς, ποῦ ἐμφανίζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν παρέα αὐτῆ, χωρὶς πάντα νὰ μνημονεύει τὸν Ῥήγα ποῦ γνωρίζουμε πλέον μὲ βεβαιότητα ὅτι συνταξίδευε –ἴσως ὄχι σὲ ὀλόκληρη τὴ διάρκειά τοῦ ταξιδιοῦ– καταγράφει πληροφορίες ἀπὸ ντόπιους ποῦ λαμβάνει, πὼς ἓνα μῆνα περίπου πρὶν ἀπὸ τὸ δικό του πέρασμα ἀπὸ ἐκεῖ, πέρασαν οἱ Μαυρογέννης-Τουρναβίτης, Κονδύλης ἀπὸ τὴν Τζάτα, ἐπόμενο σταθμὸ μετὰ τὴν Τιμισοάρα γιὰ Βιέννη, προφανῶς ἐπιστρέφοντας στὸ Βουκουρέστι¹¹. Ὁ Καρατζᾶς πέρασε ἀπὸ τὴν Τζάτα στὶς 18 Δεκεμβρίου 1790. Βέβαια τὸ γεγονός πὼς

7. Γ. Λάιος, *Ὁ βαρῶνος Λάνγκενφὲλντ καὶ ὁ Ῥήγας Βελεστινλῆς*, Ἀθήνα 1955 (ἀνατύπωση ἀπὸ τὸ περιοδικὸ *Ἐπιθεώρηση Τέχνης Α'* ἀρ. 6, Ἰούνιος 1955, 435-441, μὲ διαφορετικὴ σελιδαρίθμηση), σελ. 4.

8. Κ. Καρατζᾶς, *Ἐφημερίδες*, ΕΒΕ 3106, 11ν.

9. Λάιος, *Ὁ βαρῶνος Λάνγκενφὲλντ καὶ ὁ Ῥήγας Βελεστινλῆς*, σελ. 5.

10. Λάιος, *Ὁ βαρῶνος Λάνγκενφὲλντ καὶ ὁ Ῥήγας Βελεστινλῆς*, σελ. 10.

11. Κ. Καρατζᾶς, *Ἐφημερίδες*, ΕΒΕ 3106, 20γ.

ὁ Ρήγας ισχυρίζεται πὼς μετὰ τὴν ἀναχώρηση ἀπὸ τὴν Βιέννη συνάντησε τὸν Ἰωάννη Μαυρογένη γιὰ πρώτη φορὰ στὸ Χέρμανστατ(Sibiu), περιπλέκει κάπως τὰ πράγματα, καθὼς ἡ μόνη ἐξήγηση ὥστε καὶ οἱ δύο μαρτυρίες νὰ ἀληθεύουν εἶναι ὁ Τουρναβίτης νὰ κατευθύνθηκε ἀπὸ τὴν Βιέννη στὸ Χέρμανστατ(Sibiu) γιὰ νὰ συναντήσει τὸν Ἰω. Μαυρογένη, καὶ ἀπὸ ἐκεῖ γύρω στὶς ἀρχὲς τοῦ Δεκεμβροῦ¹² νὰ κατευθύνθηκαν γιὰ ἄγνωστο λόγο στὴν Τζάτα, ὅπου πρὲπει τότε νὰ βρέθηκαν 15 μέρες πρὶν τὸν Καρατζᾶ καὶ ὄχι ἓνα μῆνα ὅπως λανθασμένα τὸν πληροφοροῦσαν. Ἡ παρέα λοιπὸν θὰ πρὲπει νὰ εἰκάσουμε πὼς βρέθηκε γύρω στὶς 25 Νοεμβρίου στὸ Σμπιουὺ καὶ μετὰ ἀπὸ μία ὀλιγοήμερη διατριβὴ ἐκεῖ κατευθύνθηκε γιὰ ἄγνωστο λόγο στὴ Τζάτα, ὅπου πρὲπει νὰ βρέθηκε γύρω στὶς ἀρχὲς Δεκεμβρίου. Δὲν μποροῦμε βέβαια νὰ προσδιορίσουμε πότε ἢ παρέα μὲ τὴν προσθήκη τοῦ Κιρλιάνου ἔφτασε στὸ Βουκουρέστι, ὅπως καὶ ἂν ἀκόμη ὁ Κιρλιάνος καὶ ὁ Ρήγας ἀκολούθησαν τοὺς ὑπόλοιπους στὴ Τζάτα. Ὅμως μετὰ βεβαιότητος μποροῦμε πλέον νὰ ποῦμε πὼς ὁ Ρήγας ἐγκατέλειψε τὴ Βιέννη τὸ Νοέμβριο 1790 καὶ ὄχι τὸν Ἰανουάριο τοῦ 1791, ὅπως πιστεύοταν παλαιότερα.

Ἀπὸ τὴν παραπάνω μνημονευόμενη συζήτηση τοῦ Κ. Καρατζᾶ μὲ τοὺς ντόπιους ἄρχοντες στὴν Κραϊόβα, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ἄλλα σημεῖα τῶν *Ἐφημερίδων* του προκύπτουν καὶ κάποιες πληροφορίες ποὺ μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ προβοῦμε σὲ ὀρισμένες διευκρινίσεις καὶ ταυτίσεις σχετικὰ μὲ τὸ θεατρικὸ ἔργο τὸ «Σαγανάκι τῆς Τρέλλας».

Ἀπὸ τὸ 1998 ποὺ ἡ κα Lia Brad-Chisacof το ἐξέδωσε¹³ ἀποδίδοντάς το στὸν Ρήγα, ἐγκαινιάστηκε μία συζήτηση πᾶνω τόσο στὸ ἴδιο τὸ κείμενο καὶ τὴν ἔκδοσή του, ὅσο καὶ πᾶνω στὸ ζήτημα τῆς πατρότητας τοῦ ἔργου¹⁴. Σὲ κάθε περίπτωση θεωροῦμε πὼς ἡ ἔκδοση καλῶς πραγματοποιήθηκε, ἔστω καὶ χωρὶς σχόλια. Ἐνα χειρόγραφο στὸ Σμπιουὺ εἶναι στὴν πράξη σχεδὸν ἀπρόσιτο γιὰ τοὺς μὴ Ρουμάνους νεοελληνιστὲς καὶ ἔτσι καὶ μόνη ἡ προσιτότητα ποὺ τοῦ προσέδωσε ἡ ἔκδοση εἶναι σημαντικὴ. Ἀποτελεῖ εὐρύτερο πρόβλημα τῶν νεοελληνικῶν σπουδῶν ἡ ἀναβολὴ ἔκδοσης ἐνὸς ἔργου μέχρι νὰ δυνηθεῖ ὁ ἐρευνητὴς νὰ ἀνεύρει τὸν χρόνο γιὰ μία σχολιασμένη –καὶ ὅταν ὑπάρχουν καὶ περισσότερα χειρόγραφα– κριτικὴ ἔκδοση.

Ἡ κα Brad ταυτίζει τὸν Le Roy ποὺ ἀναφέρεται στὸ ἐσώφυλλο τοῦ χειρογράφου μὲ τὸν Ρήγα. Θεωρεῖ πὼς ἐπειδὴ δὲν ὑπάρχει κανεὶς μὲ τὸ ὄνομα αὐτὸ στὶς Ἡγεμονίες ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, δὲν μπορεῖ νὰ σημαίνει κάτι ἄλλο αὐτὸ τὸ ὄνομα, παρὰ μία

12. Ὁ Κιρλιάνος φέρεται νὰ βρισκόταν μέχρι τὶς 29 Νοεμβρίου στὴν Βιέννη. Βλ. Λάιος, *Ὁ βαρῶνος Λάνγκενφέλντ καὶ ὁ Ρήγας Βελεστινλῆς*, σελ. 9-10.

13. Βλ. Lia Brad-Chisacof, *Ρήγας ἀνέκδοτα ἔργα*, (δύγλωσση, ἑλληνορουμανικὴ ἔκδοση), Βουκουρέστι 1998.

14. Βλ. τὴ βιβλιοκρισία τοῦ Σπύρου Εὐαγγελιάτου, *Παράβασις* 3 (2000), σελ. 289-292. Β. Πούχνεϋ, «Νέο θεατρικὸ ἔργο τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ;» *Παράβασις* 4 (2002), σελ. 295-309.

γαλλική μετάφραση του ονόματος του σπουδαίου Βελεστινλή¹⁵. Πέρα από αυτό το βασικό έπιχείρημα για την απόδοση του έργου στον Ρήγα, το δεύτερο ισχυρότερο που προβάλλεται από την εκδότρια άπτεται ενός προσώπου του έργου, του επικαλούμενου «Φεραρή». Αυτό το όνομα θεωρείται παραφθορά του «Φεραϊός» και ή κα Brad πιστεύει πως ό χαρακτήρας, που αντιπροσωπεύει, άποτελεί το alter ego του Ρήγα¹⁶.

Παρά την έπι χρόνια περιδιάβαση μου στα έργα και τη βιβλιογραφία του Ρήγα και των Φαναριωτών δεν γνώριζα και έγω κανέναν Le Roy στην Άνατολή. Έτσι, παρά την παρακινδυνευμένη λόγω της μοναδικότητάς της ταύτιση Le Roy=Ρήγας, έξακολουθοῦσα να την θεωρώ πιθανή. Τα πράγματα άλλαξαν, όταν μελετώντας για την διατριβή μου τη σχέση των ευρωπαϊών διπλωματών και πρακτόρων με τους Φαναριώτες κατά το δεύτερο μισό του 18^{ου} αι., έντόπισα πως τελικά υπάρχει κάποιος Le Roy που σχετίζεται με τις Ήγεμονίες στην προκειμένη περίοδο.

Πρόκειται για Γάλλο ναυπηγό που κατασκεύασε πλοία για την Ύψηλή Πύλη μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή και κατά την δεκαετία του 1780¹⁷. Στην έπιμαχη περίοδο βέβαια φαίνεται πως βρισκόταν στην Πόλη, αλλά είχε άλληλογραφία και με τις Ήγεμονίες. Έντοπίστηκαν δύο έπιστολές του σταλμένες από την Πόλη στα 1786 ή πρώτη και την έπομένη χρονιά ή δεύτερη. Σε αυτές αναφέρεται στην κατασκευή πλοίων και στην άποστολή σχεδίων στο Γαλάτσι¹⁸. Έτσι, παρότι δεν πρέπει να πρόκειται για τον ίδιο¹⁹, εκτός αν, όπως υποθέτουμε παρακάτω, δεν είναι σωστή ή χρονολογία 1786 του χειρογράφου, θα μπορούσε κάλλιστα να πρόκειται για κάποιον συγγενή του²⁰. Η παρουσία του στις Ήγεμονίες θα πρέπει να συνδεθεί με την Ήγεμονία του Σούτσου στη Βλαχία, τον όποιο διαδέχτηκε ό Μαυρογένης, και ίσως με μεγαλύτερη πιθανότητα με την Ήγεμονία του Άλεξανδρου Μαυροκορδάτου του Φιραρή, στη Μολδαβία, ό όποιος αναγκάστηκε να άποχωρήσει στα 1786. Είναι γνωστή ή κλίση άμοφτέρων των Ήγεμόνων προς τη Γαλλία, καθώς και το γεγονός πως

15. Βλ. Brad-Chisacof, *Ρήγας*, σελ. 224-225.

16. Βλ. Brad-Chisacof, *Ρήγας*, σελ. 232.

17. Βλ. St. Shaw, *Between Old and New: the Ottoman Empire Under Sultan Selim III, 1789-1807*, Cambridge 1971, σελ. 153.

18. Βλ. A.I. Odobescu, *Documente privitoare la Istoria Romanilor culesc den Archivele Ministeriului Afacerilor Straine din Paris*, in: Eu. de Hurmuzaki, *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, Supplement I, v. II (1781-1814), Bucuresti 1885, σελ. 41, 48.

19. Δεν πρέπει, βέβαια, να θεωρηθεί ή ιδιότητα του ναυπηγού άποτρεπτική της υπόθεσης να έχει διατελέσει το ίδιο πρόσωπο και γραμματέας κάποιου βογιάρου.

20. Αν και δεν είναι πολλά τα παραδείγματα, υπάρχουν περιπτώσεις που δύο συγγενείς βρίσκονται παράλληλα στην ύπηρεσία μίας ξένης δύναμης στην Πόλη. Αναφέρουμε ένδεικτικά δύο περιπτώσεις που προέρχονται από την άγγλική διπλωματία: πρόκειται για τους άδελφούς Smith στο τέλος του 18^{ου} αιώνα και τους Cuning στις άρχές του έπομένου.

ὁ Μαυροκορδάτος εἶχε ἤδη ἄλλον ἕναν γάλλο γραμματικό κοντά του. Πρόκειται γιὰ τὸν νεαρὸ βιβλιοθηκᾶριο τῆς γαλλικῆς πρεσβείας στὴν Πόλη d' Hauterive, τὸν ὁποῖο «παραχώρησε» στὸν Μαυροκορδάτο γιὰ γραμματικό του ὁ ἴδιος ὁ γάλλος πρέσβης Choiseul-Gouffier²¹.

Ὁ Le Roy μάλιστα θὰ εἶχε καὶ ἕναν προσωπικὸ λόγο νὰ ἐπιθυμῆ τὴ διάδοσις ἑνὸς ἀντιμαυρογενεικοῦ ἔργου, ὅπως τὸ «Σαγανάκι τῆς Τρέλλας»: γνώριζε τὸν Μαυρογέννη ἀπὸ παλιά. Μετὰ τὴ συνθήκη τοῦ Κιουτσούκ-Καϊναρτζή, ὅταν ἦρθε στὴν Πόλη καὶ ἀνέλαβε τὴν κατασκευὴ τῶν ὀθωμανικῶν πολεμικῶν πλοίων, καπουδὰν πασᾶς ἦταν ὁ προστάτης τοῦ Μαυρογέννη Χασάν πασᾶς, ὁ ὁποῖος διατήρησε αὐτὴ τὴ θέση ἀπὸ τὸ 1774 ὡς τὸ 1790. Ὁ Μαυρογέννης ὡς διερμηνέας τοῦ στόλου καὶ στὴν οὐσία ὁ στενότερος συνεργάτης τοῦ Χασάν πασᾶ, θὰ εἶχε ταλαιπωρηθεῖ ἀρκετὰ τὸν γάλλο ναυπηγὸ, πρᾶγμα ποὺ σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀντιφράγκικη νοοτροπία του, θὰ τὸν κατέστησαν πραγματικὰ ἀντιπαθῆ στὸν Le Roy.

Τὰ παραπάνω βέβαια, δὲν ἀποδεικνύουν σὲ καμία περίπτωση πὼς συγγραφέας τοῦ ἔργου δὲν ὑπῆρξε ὁ Ρήγας. Ἀπλῶς καθιστοῦν ἐξίσου πιθανὴ τὴν πατρότητα τοῦ ἔργου ἀπὸ ὅποιονδήποτε ἄλλο Ἕλληνα ποὺ δραστηριοποιεῖτο στοὺς φαναριώτικους κύκλους τῆς ἐποχῆς, καθὼς αἴρεται, νομίζουμε, τὸ ἐπιχείρημα πὼς Le Roy σημαίνει Ρήγας. Συγγραφέας του θὰ μπορούσε νὰ εἶναι καὶ ὁ Ρήγας καὶ ἴσως ἢ πραγματικὰ μειωτικὴ ἀναφορά του συγγραφέα στὸ πρόσωπο τοῦ βελεστινιώτη λογίου²² θὰ μπορούσε νὰ συνιστᾷ ἀκόμη καὶ ἕναν ιδιότυπο αὐτοσαρκασμὸ τοῦ Ρήγα.

Μετὰ ἀπὸ τὶς παραπάνω παρατηρήσεις σχετικὰ μὲ τὴν πατρότητα θὰ θέλαμε νὰ προβοῦμε καὶ σὲ πέντε σχόλια, χρήσιμα νομίζουμε σὲ ὅποιον ἐπιχειρήσει μίαν σχολιασμένη ἔκδοσις τοῦ ἔργου. Αὐτὰ ἀφοροῦν σὲ πέντε ἀπὸ τὰ πρόσωπα ποὺ ἀναφέρονται μέσα στὸ κείμενο. Πρόκειται γιὰ τὸν φεραρῆ, τὸν σπαθάρη μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι ἐρωτευμένη ἡ γυναίκα τοῦ Μαυρογέννη, τὸν γραμματικὸ Κονδύλη μὲ τὸν ὁποῖο τσακώνεται ὁ Φεραρῆς, κάποιον Φραγγόπουλο ποὺ ἀναφέρεται σὲ μίαν λίστα δυσσχεστημένων ἀξιωματούχων τοῦ Μαυρογέννη, καθὼς καὶ τὸν Ἀλέξανδρο παχάρνικο, διοικητὴ Ἰλφόβου.

Γιὰ νὰ προσδιορίσουμε τὴν ταυτότητα τοῦ πρώτου πρέπει νὰ στηριχτοῦμε στὴ φωτογραφία τῆς σελίδας τίτλου τοῦ χειρογράφου ποὺ δημοσιεύεται στὴν ἔκδοσις, στὴν ὁποία ἀρχικὰ ἀνάμεσα στὰ πρόσωπα τοῦ ἔργου γραφόταν «γιαννακάκης Τζα-

21. Βλ. Γεώργιος Ν. Σοῦτσος, *Ἀλεξανδροβόδας ὁ ἀσυνείδητος (1785)*, ἐκδ. Δ. Σπάθης, Ἀθήνα 1995, σελ. 297.

22. «Τὸ τζοκδί ὁ Ρήγας ὁ γραμματικός, ἐστραβομουτζούνιασε γιὰτὶ ἄρχισα τέσσερες φοραῖς τὴν μετάφρασι [...]. Στοχάσου ἂν ἐδόθη ἐλευθερία εἰς τέτοιους νὰ συλλογίζωνται καὶ νὰ κριτικάρουν ἰντερέσα αὐθέντων ὡς τόσον ἀφ' οὗ τὸν ἐφοβέρησα κομμᾶτι πὼς καὶ μὲ τὸ ζῶρι θέλει γράψει, ἐπερμαζώχθηγε καὶ ἄρχισε δουλειά». Brad-Chisacof, *Ρήγας*, σελ. 37.

νέτος, διβάν εφέντης». Το όνομα αυτό έχει διαγραφεί και από πάνω έχει γραφεί το «Φεραρής»²³. Το ποιός είναι αυτός ο Γιαννακάκης Τζανέτος μάς το λέει ο Κωνσταντίνος Καρατζάς στις *Έφημερίδες* του (1790-1792), όπου στα 1790 κάνει λόγο για τον φεραρή, Μ. Λογοθέτη του Μαυρογέννη, Γιαννακάκη Τζανέτο. Ο ίδιος τύπωσε στη Βιέννη στα 1787 και το «Réfutation du traité d' Ocellus de la nature de l' Univers» και το αφιέρωσε στον Μαυρογέννη²⁴. Κατανοούμε λοιπόν πώς το «Φεραρής» δεν έχει καμία σχέση με τις Φερές, όπως έχει υποστηριχθεί, αλλά πρόκειται για τον γνωστό χαρακτηρισμό φεραρής(=φυγάς), που απεδίδετο σε όσους αυτομολούσαν στους Ρώσους. Μάλιστα ο Καρατζάς μάς δίνει και κάποιες λεπτομέρειες σχετικές με τη φυγή του παρουσιάζοντάς τον ήδη στα τέλη του 1790 ως αρχιγραμματέα του Ποτέμκην²⁵.

Η ταύτιση αυτή βέβαια γεννά πολλά ζητήματα σχετικά με τη χρονολόγηση του έργου. Πώς τον Ιούλιο του 1786 αποκαλείται φεραρής ο Τζανέτος, εφόσον ακόμη δεν έχει αρχίσει ο πόλεμος; Έδω μπορούμε να σημειώσουμε βέβαια πώς καθ' όλη τη διάρκεια του 1786 η κατάσταση ήταν τεταμένη και ο πόλεμος φαινόταν αναπόφευκτος. Μία έκδοχή είναι να είχε αυτομολήσει από τότε στους Ρώσους ο Τζανέτος· δεν είναι όμως η πιθανότερη. Νομίζουμε πώς πρέπει το έργο να αναχρονολογηθεί. Η μαζική φυγή αξιωματούχων του Μαυρογέννη στους έχθρους αρχίζει στα 1789. Μάλλον τότε πρέπει να έφυγε και ο Τζανέτος. Άλλωστε, δεν θεωρούμε εύλογο να είχε ήδη σχηματιστεί μία τόσο άσχημη εικόνα για τον Μαυρογέννη σαν και αυτή που παρουσιάζει η σάτιρα, μέσα στους πρώτους κιόλας μήνες της Ηγεμονίας του. Μοιάζει πολύ πιθανότερο αυτή να ήταν η αντίληψη για αυτόν δύο ή τρία χρόνια αργότερα. Βεβαίως, θα πρέπει τότε να δοθεί μία εξήγηση στην χρονολογία του 1786 που δίνεται στο χειρόγραφο.

Μία τέτοια θα ήταν πώς το χφ. που διαθέτουμε είναι αντίγραφο του αυτογράφου, και πώς αντιγράφεται η χρονολογία που έφερε το αυτόγραφο. Αυτό ίσως δικαιολογεί και το σβήσιμο πάνω από το «Γιαννακάκης Τζανέτος» και την αντικατάσταση από το «Φεραρής». Ο αντιγραφέας, που δεν αποκλείεται να είναι και ο συγγραφέας βρήκε μετά από λίγα χρόνια το έργο, στο σημείο που το είχε φτάσει και άρχισε να το αντιγράφει με σκοπό να το διορθώσει και να το ολοκληρώσει. Αντέγραψε αρχικά και τη σελίδα με τα πρόσωπα της σάτιρας ως είχε. Άμέσως, σκέφτηκε πώς για να μειώσει τον Τζανέτο ακόμη περισσότερο χρειάζόταν να τον γράψει φεραρή, εφόσον είχε τότε πια αυτομολήσει στους Ρώσους. Το διόρθωσε, και συνέχισε με το υπόλοιπο

23. Βλ. Brad-Chisacof, *Ρήγας*, σελ. 235.

24. Βλ. I.C. Filitti, *Arhiva Cheorghe Grigore Cantacuzino*, București 1919, σελ. 264.

25. «Ομοίως και ο λογοθέτης του Μαυρογέννη φεραρής Γιαννακάκης Τζαννέτος είναι δραγομάνος και Διβάν εφενδισής του Ποτέμκην». Κ. Καρατζάς, *Έφημερίδες*, ΕΒΕ 3106, 11ν.

ἔργο, ὅπου τὸ πρόσωπο γράφεται ἐξαρχῆς «Φερ.» ὅπως προκύπτει ἀπὸ φωτογραφία ἄλλης σελίδας τοῦ χφ. ποὺ περιέχεται στὴν ἔκδοσι²⁶.

Ὁ Τζαννέτος ἀκολούθησε διπλωματικὴ σταδιοδρομία στὴ Ρωσία. Τὸν Μάιο τοῦ 1793 συνόδεψε τὸν πρέσβη Κουτουζῶφ ὡς πρῶτος δραγομάνος του στὴν πρεσβεία στὴν Πόλη, γιὰ τὴν ἐπικύρωση τῆς συνθήκης τοῦ Ἰασίου²⁷. Εἶχε καθιερωθεῖ τουλάχιστον ἀπὸ τὸν προηγούμενο πόλεμο ἡ συνήθεια νὰ ἀνταλλάσσονται πρέσβεις μὲ εἰδικὴ μάλιστα τελετὴ ἀνάμεσα στὴ Ρωσία καὶ τὴν Ὀθωμανικὴ Αὐτοκρατορία γιὰ τὴν ἐπιβεβαίωση τῶν συνθηκῶν μετὰ τὸν πόλεμο²⁸. Κατὰ τὴν ἀνταλλαγὴ τῶν πρέσβων τὸν συνάντησε ὁ Κοδρικᾶς, ὁ ὁποῖος παρευρέθη ὡς ἐκπρόσωπος τοῦ τότε ἡγεμόνα Μολδαβίας Μιχαὴλ Σούτσου, καθὼς ἡ ἀνταλλαγὴ ἐλάμβανε χώρα στὰ ἐδάφη του. Αφῆνει μάλιστα ἓνα σχόλιο γιὰ αὐτόν, ποὺ ἀπηχεῖ τὴ διακωμῶδήσῃ του στὸ «Σαγανάκι τῆς Τρέλλας»²⁹.

Ὁ δεῦτερος, ὁ σπαθάρης μὲ τὸν ὁποῖο εἶναι ἐρωτευμένη ἡ γυναῖκα τοῦ Μαυρογένη, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Δημήτριο Τυρναβίτη, ὁ ὁποῖος διετέλεσε σπαθάρης τοῦ Μαυρογένη καὶ ἔμεινε κοντὰ του μέχρι τὸ 1790³⁰. Δὲν μποροῦμε βέβαια νὰ ἐπιβεβαιώσουμε κατὰ πόσο ὁ ἐρωτικὸς του δεσμὸς μὲ τὴν Δόμινα του, ὑπῆρξε γεγονός ἢ ποιητικὴ δημιουργία. Ὁ τρίτος, ὁ γραμματικὸς Κονδύλης, εἶναι ὁ γραμματικὸς τοῦ Μαυρογένη, ὁ ὁποῖος ἔφυγε μαζί μὲ τὸν Δημήτριο Τυρναβίτη καὶ τὸν ἀνεψιὸ του Ἰωάννη Μαυρογένη, στὴ Βιέννη μὲ μεγάλο μέρος τῆς περιουσίας τοῦ Ἡγεμόνα³¹. Ὁ τέταρτος, Γεώργιος Φραγκόπουλος κατάγεται ἀπὸ τὴ Νάξο καὶ τὸν πῆρε μαζί του ὁ Μαυρογένης στὴ Βλαχία, ὅπου διετέλεσε γιὰ κάποιον διάστημα στὴν ἀρχὴ τῆς Ἡγεμονείας του ἄγας. Στὰ 1790 πάντως εἶχε ἐπιστρέψει στὴ Νάξο, ὅπως προκύπτει ἀπὸ ἐπιστολὴ ποὺ τοῦ στέλνει ὁ Μαυρογένης μὲ ἡμερομηνία 21 Αὐγούστου 1790³².

Ὁ πέμπτος, ὁ Ἀλέξανδρος παχάρνικος, διοικητὴς Ἰλφόβου, δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος ἀπὸ τὸν Ἀλέξανδρο Κάλφογλου, τὸν περιφέρημο ποιητὴ τῆς «Ἠθικῆς Στιχογραφίας», ὁ ὁποῖος διετέλεσε ἀξιωματοῦχος τοῦ Μαυρογένη, ἂν καὶ ἡ βιβλιογραφία τὸν

26. Βλ. Brad-Chisacof, *Ρήγας*, σελ. 237.

27. Βλ. Π. Κοδρικᾶς, *Ἐφημερίδες (1787-1797)*, ἐκδ. Ἄλ. Ἀγγέλου, Ἀθήνα 1963, σελ. 83-84.

28. Βλ. N. Itzkowitz-M. Mote (eds.), *Mubadele: An Ottoman-Russian Exchange of Ambassadors*, Chicago 1970.

29. «Ἐγεύθην εἰς τοῦ Μάρκου πορτάρη, ὅπου ἦν καὶ ὁ λογοθέτης Τζαννέτος, περιφέρημος ἐπὶ προκοπῇ καὶ ἀνοίᾳ». Π. Κοδρικᾶς, *Ἐφημερίδες*, σελ. 76.

30. Βλ. παραπάνω σημ. 8.

31. Βλ. παραπάνω σημ. 8 καὶ 9.

32. Βλ. Β. Sfyroeras, «Les Mavroyéni et la vie économique de la Mer Egée», *Symposium L'Époque Phanariote (21-25 Octobre 1970)*, Thessaloniki 1974, σελ. 339.

θέλει διοικητῆ Ἰλφόβου, στὰ χρόνια τοῦ Μουρούζη (1793-1796)³³. Ὁ Κάλφογλου θὰ μπορούσε καὶ αὐτὸς νὰ εἶναι συγγραφέας τοῦ ἔργου, καὶ ἂν εἶναι ἔτσι τὰ πράγματα αἴρεται καὶ τὸ χρονολογικὸ πρόβλημα, καθὼς κάτι τέτοιο σημαίνει πὼς γράφηκε ἀργότερα, στὰ χρόνια τοῦ Μουρούζη, ὅταν ὁ Κάλφογλου κατεῖχε τὴ θέση ποὺ ἴσως ἐπιθυμοῦσε ἐπὶ Μαυρογένη. Ἴσως, ὅμως, νὰ διετέλεσε διοικητῆς Ἰλφόβου καὶ στὰ χρόνια τοῦ Μαυρογένη καὶ νὰ λανθάνει κάποια σχετικὴ μαρτυρία.

33. Βλ. N. Camariano, «Nouvelles données sur Alexandre Calfoglou de Byzance et ses "Vers moreaux"», *Symposium L' Epoque phanariote*, σελ. 102. Cornelia Papacostea-Danielopolu, *Convergences Culturelles Gréco-Roumaines (1774-1859)*, Thessaloniki 1998, σελ. 81.

ΣΤΕΛΙΟΣ ΜΟΥΖΑΚΗΣ

Τοπωνύμια της Αττικής στην Ελληνική Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή

Προσπάθεια εντοπισμού των πηγών τους.

Οικισμοί της Αττικής κατά τον 18ο αιώνα.

Ο Γρηγ. Κωνσταντάς και ο Δαν. Φιλιππίδης, στη Γεωγραφία τους έγραφαν «...με το να είναι πατρίδα μας και έχομεν ολίγη ιδέα αυτής, και χρέος να ειπούμεν εκείνο οπού ηξεύρομεν διά να μάθουν και άλλοι οπού δεν το ηξεύρουν,... να οπού αποχτούμεν και εμείς μια χωρογραφία του τόπου μας»¹.

Οι πόλεις και τα ενταγμένα σε αυτές, μνημεία που υπήρχαν από την αρχαιότητα, στην πλειονότητά τους, έχουν καταστραφεί. Ελάχιστα στοιχεία τα μαρτυρούν. Κάποτε δεν είναι γνωστή ούτε η θέση τους. Τις περισσότερες ονομασίες τις γνωρίζουμε από τα φιλολογικά κείμενα. Ορισμένες θέσεις, που εμφανίζουν συνεχή κατοίκηση, έχουν πάθει μεγαλύτερες ζημιές από την επαλληλία των οικιστικών φάσεων, που προστέθηκαν με τους αιώνες. Οι νεότερες κατασκευές, θεμελιώνονται πάνω στις παλαιότερες και χρησιμοποιώντας τα υπάρχοντα ερείπια ως οικοδομικό υλικό, κατέστρεψαν ότι είχε απομείνει από τα κτίρια. Ελάχιστες είναι οι περιπτώσεις όπου τα ερείπια των οικισμών, παρέμειναν απείραχτα και αποτελούν ουσιαστικές μαρτυρίες για την τοπική ή την γενικότερη ιστορία και τον πολιτισμό. Ούτω, μαζί με τα ονόματα των βουνών, των ποταμιών, αποτελούν τα πολυτιμότερα δεδομένα, για την παρουσία του ελληνισμού, στους τόπους όπου θεωρείται πανάρχαια η παρουσία τους.

1. Γρηγ. Κωνσταντάς - Δαν. Φιλιππίδης, *Νεωτερική Γεωγραφία* (Βιέννη 1791), επανέκδοση, επιμέλεια Αικατερίνη Κουμαριανού (Αθήνα 1970), σελ. 102-103.

Παρόλα αυτά η έρευνα δεν παύει να προσφέρει στοιχεία και μαρτυρίες, αποδεικνύοντας ότι η ιστορία, είναι ζωντανός οργανισμός, μια διαρκής δημιουργία και ταυτόχρονα η ερμηνεία της συνεχούς αλλαγής του κόσμου.

Το πλέον σημαντικό βοήθημα στην προσπάθεια, των σημερινών ερευνητών, εντοπισμού ιδιαίτερα αυτών των χαμένων θέσεων, αποτελούν πάντοτε οι χάρτες. Πιστεύω όμως ότι, παράλληλα, αναγκαία και ικανή συνθήκη για την έρευνα ή τη γνωριμία με έναν τόπο, είναι η καλή γνώση, από τον ερευνητή, της τοπικής του ιστορίας. Άλλωστε είναι αποδεκτό ότι η τοπική ιστορία βλέπει τα ιστορικά γεγονότα από την περιφέρεια, σε αντίθεση με την εθνική ιστορία η οποία αντιμετωπίζει τα υπάρχοντα ιστορικά προβλήματα με μια θέαση από το κέντρο². Παράλληλα, ορθά έχει επισημανθεί, ότι η γενική ιστορία τροφοδοτεί την αναζήτηση των τοπικών θεμάτων και επιπλέον φωτίζει τις αναζητήσεις της τοπικής ιστορίας³. Μέσα από τη διαδικασία αυτή και οι δύο ως άνω μορφές, θεωρείται ότι αλληλοσυμπληρώνονται και είναι βέβαιο ότι η μια προσφέρει στην άλλη, ένα ανοικτό πεδίο για περισσότερη ιστορική κατανόηση.

Αυτό ακριβώς το στοιχείο ειδικά για την Αττική, έχει μεγαλύτερη σημασία αφού ο χώρος της γνώρισε πολλούς και διάφορους κατακτητές, για τη δράση των οποίων αρκετοί ιστορικοί ιδιαίτερα μεταξύ των ρομαντικών ιστορικών του 19ου αιώνα, προκάλεσαν τουλάχιστον σύγχυση με τις αστήρικτες, πολλές φορές, απόψεις τους⁴. Ούτω παρουσιάζει σημαντικό ενδιαφέρον, να έχουμε υπόψη μας ένα ιστορικό της διάγραμμα, τουλάχιστον για τους μετά τον 13^ο μ.Χ αιώνα, χρόνους.

2. Στ. Φασουλάκης, «Η θέση και η σημασία της τοπικής ιστορίας», *Α΄ Διεθνές Συμπόσιο Φιλοσοφίας και Διεπιστημονικής Έρευνας*, Πρακτικά, Αθήνα 1986, σελ. 91-96.

3. Γ. Λεοντσίνης, *Διδακτική της Ιστορίας, Γενική-τοπική ιστορία και περιβαλλοντική εκπαίδευση*, Αθήνα 1996, σελ. 53. (Διάλεξη που δόθηκε στο Παιδαγωγικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας (4 Φεβρουαρίου 1994) και οργανώθηκε από το «Εργαστήριο Εκπαιδευτικής και Τοπικής Ιστορίας» του Τμήματος). Χ. Μπαμπούνης, «Το ορνιθολογικό Μουσείο Λαυρίου και η αξιοποίησή του για τη διδασκαλία της τοπικής ιστορίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση», *Διεπιστημονικές προσεγγίσεις στη Μουσειακή Αγωγή*, Αθήνα 2002, σελ. 255-257. Στέλ. Μουζάκης, «Συμβολή της εκκλησιαστικής αρχιτεκτονικής και εικονογραφίας στην έρευνα της τοπικής ιστορίας-επισημάνσεις. Το εγκαίνιο του ναού του Αγ. Δημητρίου στον Κηφισό και τα χωριά του Λεκανοπεδίου». Τμηματικός τόμος Καθηγητού Γ. Λεοντσίνη (σε έκδοση).

4. Β. Spiridonakis, *Essays on the Historical geography on the Greek world in the Balkans during the Turkokratia*, Θεσσαλονίκη 1977, σελ. 109, όπου αναφέρει ότι κατά τον 16^ο αιώνα έχουμε «το δημογραφικό ναδίρ του Ελληνικού Έθνους». Επ. Κυριακίδης, *Ιστορία του Σύγχρονου Ελληνισμού από της ιδρύσεως του βασιλείου της Ελλάδος μέχρι των ημερών μας 1832-1892*, 1 (Αθήνα 1972²), σελ. 8-10 και άλλοι.

Διάγραμμα ιστορίας της Αττικής

Η εποχή της Δ΄ Σταυροφορίας είναι η απαρχή δημιουργίας καινούργιων κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών⁵. Από το 1205 μέχρι το 1456 η Αττική γνωρίζει τη δυτική μεσαιωνική νοοτροπία ως φέουδο των δουκών De la Roche (1205-1311) της Βουργουνδίας, ως κρατίδιο μιας Καταλανικής Εταιρείας (1311-1388)⁶ και από το 1388 ως δουκάτο των Φλωρεντινών Acciajuoli (1387-1456 με ένα διάλειμμα βενετικής κατοχής μεταξύ του 1394-1403)⁷.

Παράλληλα, σε μια προσπάθεια διασφάλισης των διαρκώς αμφισβητούμενων ορίων της επικράτειάς των, καταφεύγουν σε εποικισμούς για την συμπλήρωση του αναγκαίου για τη φύλαξη στρατού, αλλά και την αξιοποίηση ακαλλιέργητων εκτάσεων. Έτσι μετακινούνται από τις βόρειες περιοχές της Ηπείρου, εκμεταλλεζόμενοι αυτήν τους την αδυναμία, οι ημινομάδες Αρβανίτες⁸. Θα εγκατασταθούν στην Αττική, το πιθανότερο κατά το 1382⁹, προσδίδοντας στα παλαιά χωριά, αλλά και σε νέους οικισμούς της υπαίθρου τους οποίους δημιούργησαν¹⁰, έναν ιδιαίτερο χαρακτήρα.

Πολλαπλές υπήρξαν, κατά την περίοδο αυτή, οι αρνητικές συνέπειες και για την Ορθόδοξη Εκκλησία, όπου οι επίσκοποι εκδιώχθηκαν από τις έδρες τους, ενώ χωριά και εκκλησίες παραχωρήθηκαν στο λατινικό κλήρο¹¹.

5. Σπ. Λάμπρος, *Αι Αθήναι περί τα τέλη του 12^{ου} αιώνα*, Αθήναι 1878.

6. Ant. Rubio I Lluch, «Περί της καταστάσεως των Ελλήνων επί Καταλανοκρατίας και περί του Αθηναίου Δημήτρη Ρέντη», μτφ. Γεώργ. Ν. Μαυράκης, *Δελτίο της Ιστορικής Εθνολογικής Εταιρείας*, ν.σ. Α΄ (Αθήναι 1928), σελ. 79-128.

7. Φ. Γρηγορόβιος, *Ιστορία της πόλεως των Αθηνών κατά τους μέσους αιώνας από του Ιουστινιανού μέχρι της υπό των Τούρκων κατακτήσεως*, μτφ. Σπ. Λάμπρος, 2 (Αθήναι 1906), σελ. 309. Setton K.M. *The papacy and the Levant 1204-1571*, Ι΄ (Φιλαδέλφεια 1976), σελ. 441-470.

8. Στέλ. Μουζάκης, *Σχεδιάσμα Ιστορίας χωριών Λεκανοπεδίου Αττικής*, Αθήνα Ιανουάριος 1994, σελ. 71-84 όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία.

9. Ο κύριος όγκος αυτών εγκαθίσταται στην πεδιάδα των Μεσογείων (Πρβ. Γ. Χατζησωτηρίου, *Ιστορία της Παιανίας και των ανατολικά του Ύμηττού περιοχών*, Αθήνα 1973, σελ. 64-68), και στα περάσματα προς τη Βοιωτία, τα γνωστά Δερβένια. Ιδιαίτερα στο χωριό Χασιά και στις προς τα νότια του χωριού περιοχές, όπου δημιουργήθηκαν οι οικισμοί των Λιοσαίων, ακόμη στα χωριά Καπανδρίτι, στις Αφίδνες και αλλού.

10. Σπ. Λάμπρος, «Η ονοματολογία της Αττικής και η εις την χώραν εποίκησης των Αλβανών», *Παρνασσός* 1 (1896), σελ. 156-192. Η ανάπτυξη αυτών των οικισμών θα εμφανιστεί πολύ αργότερα.

11. Ν. Νικολούδης, «Σχεδιάσμα της ιστορίας της καθολικής εκκλησίας στην Αθήνα (1204-1687)», *Αθηναϊκά* 102 (1998-1999), σελ. 36-51, όπου αναφέρονται και οι πηγές για την ιστορία της Λατινικής αρχιεπισκοπής των Αθηνών.

Το 1456 κατέρχονται οι Οθωμανοί και καταλύουν το 1458, οριστικά, τη Φραγκοκρατία στην Αττική¹². Η Αθήνα προσηλώνεται στον βασιλικό γυναικωνίτη του Μεχμέτ (Μωάμεθ) Β΄ «Φατίχ»¹³, ενώ ταυτόχρονα αρχίζει να εμφανίζεται, σταδιακά, μια ανάπτυξη των κοντινών της χωριών¹⁴. Τα περισσότερα από τα χωριά της Αττικής υπάγονται στον Καζά της Αθήνας, ακολουθώντας και τη δική της ιστορία¹⁵ και λιγότερα, τα βορειότερα, στον αντίστοιχο της Θήβας¹⁶.

Το φθινόπωρο του 1687 εμφανίζεται ο βενετός Φραγκίσκος Μοροζίνι, ο οποίος εκμεταλλευόμενος τον πόθο των Αθηναίων και των πλησιόχωρων, για ελευθερία και την αίτηση τους για προστασία, αποφασίζει την καταστροφική κατάληψη του κάστρου της Αθήνας¹⁷. Ακολουθεί μια περίοδος, σχετικής, πολιτικής και οικονομικής σταθερότητας, κάτω από την Οθωμανική διοίκηση. Γρήγορα όμως διακόπτεται από την εικοσάχρονη αιματηρή τυραννία του βοεβόδα της Αθήνας, του Χατζή Αλή του Χασεκή (1774-1794)¹⁸, ο οποίος εκμεταλλεύεται, βάνουσα, τις αυξημένες δικαιοδοσίες που του προσέφερε το γενικότερο διοικητικό σύστημα στο χώρο της Αττικής¹⁹, προς ιδικόν του όφελος²⁰.

12. Δ. Καρύδης, *Πολεοδομικά των Αθηνών της Τουρκοκρατίας*, Αθήνα 1981, σελ. 97-106.

13. Γνωστός ως ο Πορθητής (1444-1451 και 1451-1481).

14. Η οικονομική αλλά και η πληθυσμιακή ανάπτυξη των χωριών μεταξύ του 1504 και 1670 εμφανίζεται μέσα από τις καταγραφές των Οθωμανικών *Defters*. Σχετικά βλ. Μ. Κιελ, «Population growth and food production in 16th cent. Athens and Attica according to the Ottoman Tahir Defters» στο: *VI Symposium Cambridge (CIÉPO), Varia Turcica IV* (1985), σελ. 115-133. Στέλ. Μουζάκης, *Σχεδιάγραμμα Ιστορίας... ό.π.*, σελ. 100-138 όπου επιχειρείται για πρώτη φορά η επεξεργασία των στοιχείων αυτών ειδικότερα για τα χωριά του Λεκανοπεδίου, Κουκουβάουνες, Μενίδι, Μαρούσι, Κηφισιά και αναλύονται τα αποτελέσματά τους, αλλά και οι επιπτώσεις τους στον ευρύτερο περιβάλλοντα χώρο.

15. Ι. Γιαννόπουλος, *Η διοικητική οργάνωση της Στερεάς Ελλάδος κατά την Τουρκοκρατίαν 1393-1821*, Αθήνα 1971, σελ. 116-125.

16. Καλαϊτζάκης Θεοφ., *Η ανατολική Στερεά Ελλάδα από την ύστερη Φραγκοκρατία στην πρόμη Τουρκοκρατία*, Αθήνα 2000, σελ. 11-14.

17. Στέλ. Μουζάκης, *Σχεδιάγραμμα Ιστορίας... ό.π.*, σελ. 144-157, όπου η σχετική βιβλιογραφία και οι πηγές. Η απόφαση αυτή και οι μετέπειτα ενέργειές του, είχαν ως συνέπεια να καταστραφεί ο Παρθενώνας και να μετοικίσει μεγάλος αριθμός Αθηναίων, μαζί και αρκετοί καλλιεργητές από τα πλησιόχωρα χωριά, το πιθανότερο, όμως για μικρό χρονικό διάστημα στην Πελοπόννησο.

18. Παν. Σκουζές, *Η τυραννία του Χατζή Αλή Χασεκή στην Τουρκοκρατούμενη Αθήνα του 1772-1796*, επιμ. Θ. Παπαδόπουλος, Αθήνα 1975.

19. S. Svetkova, «Οικονομικό μοντέλο της Οθωμανικής κοινωνίας (ΙΔ΄-ΙΕ΄αι.)», μτφ. Σπ. Ασδραχάς, *Η Οικονομική Δομή των Βαλκανικών Χωρών*, έκδ. Μέλισσα 1979, σελ. 116-117.

20. Αποτελεσμα των αυθαιρεσιών του υπήρξε η μεγάλη διαρροή του υπάρχοντος πληθυσμού και το σημαντικότερο, η παραγωγική τάξη έχασε μεγάλο μέρος της χωρικής της παρουσίας

Η θεωρούμενη ερήμωση της Αττικής

Μεταξύ των ιστορικών του 19^{ου} αιώνα, αλλά και πολλών νεότερων, υπήρχε η πεποίθηση, ότι η Αττική μετά την κατάληψή της από τους Οθωμανούς του Ομάρ το 1456, ερημώθηκε. Η θέση αυτή είχε εδραιωθεί, σε γενικότερο επίπεδο ως αποτέλεσμα της «*θεωρίας της καταστροφής*» που εντοπίζεται στην αρχιτεκτονική έκφραση και την πολεοδομική οργάνωση²¹, αλλά και της πνευματικής πολιτιστικής υποδούλωσης, κυρίως, μέσα από τις περιγραφές περιηγητών²² που έγραφαν τις εντυπώσεις τους, σπάνια όμως ελέγχοντας τις πηγές τους, ενώ δεν ήταν λίγες φορές όπου έδιναν και φανταστικά στοιχεία²³.

Ταυτόχρονα η ελληνική βιβλιογραφία, κυρίως του 19^{ου} αιώνα, υιοθετεί τη θεωρία της εγκατάλειψης, υπερτονίζοντας τη φυγή του Χριστιανικού πληθυσμού. Ειδικότερα για τα χωριά του Λεκανοπεδίου, τα γνωστά ως «*πλησιόχωρα*» της Αθήνας²⁴, ορισμένοι ερευνητές δέχονται εγκατάσταση Αρβανιτών²⁵ και ταυτόχρονα δημιουργία ή ανασύσταση των χωριών της, γύρω στα 1580-1588. Μοναδική αναγκαία και ικανή συνθήκη την οποία αναγνώριζαν, ήταν ο χώρος όπου πραγματοποιούνταν αυτή η εγκατάσταση, να είναι ελεύθερος, δηλαδή έρημος.

Η αποδοχή της συγκεκριμένης αυτής θέσης παράλληλα με τον άκρατο τοπικισμό, δημιούργησε όπως ήταν φυσικό, ένα από τα σημαντικότερα προβλήματα της αττικής ιστοριογραφίας, το οποίο εξακολούθει να προκαλεί συζητήσεις και να κατατίθενται μέχρι σήμερα προτάσεις για την επίλυσή του.

Τα χωριά της Αττικής

Στον περιαστικό χώρο της Αθήνας κατά τον 15ο-16ο αιώνα, υπήρχαν, σύμφωνα με τις Οθωμανικές απογραφές, 36 χωριά²⁶. Από αυτά 7 ήσαν αμιγώς Ελληνικά, βρίσκονται

που συγκεντρώθηκε στα χέρια των Αθηναίων προυχόντων, της εκκλησίας, αλλά και τοπικών αρχόντων οι οποίοι αναδείχθηκαν την περίοδο αυτή και στα διάφορα χωριά.

21. Παράβαλε, Δ. Καρύδης, *Πολεοδομικά των Αθηνών... ό.π.*, σελ. 4-7.

22. Τη σχετική βιβλιογραφία βλ. στο Στέλ. Μουζάκης, *Σχέδιασμα Ιστορίας... ό.π.*, σελ. 441 κ.εξ.

23. Για την ερημνεία του φαινομένου βλ. Δ. Καρύδης, *Πολεοδομικά των Αθηνών... ό.π.*, σελ. 412.

24. Αναφέρονται τα αρχαιότατα χωριά Μενίδι, Κουκουβάουνες, Μαρούσι, Κηφισιά, γνωστά ως χωριά του Λεκανοπεδίου.

25. Κ. Μπίρης, *Αρβανίτες. Οι Δωριείς του νεώτερου Ελληνισμού*, Αθήνα 1960, σελ. 220-236, αλλά και όσοι από τους νεότερους ιστορικούς, ακολουθούν τις απόψεις του.

26. Δ. Καρύδης - Μ. Κιελ, «*Ξαντζάκι του Ευρίπου 15ος-16ος αιώνας*», *Τετράμηνια* 28-29 (Αμφισσα 1985), σελ. 1859-1861.

στο χώρο του Λεκανοπεδίου, θεωρούνταν πολύ παλαιά προ του 1400, ονομάζονταν *mit* και στα οποία αντιστοιχούσαν 380 νοικοκυριά. Στα υπόλοιπα 29 χωριά, αναγνωρίζονταν ότι μιλούσαν Αρβανίτικα και αποτελούνταν από 645 νοικοκυριά, δηλαδή συναντάμε ποσοστά 37% και 63%, αντίστοιχα.

Τον 17^ο-18^ο αιώνα, σύμφωνα με τις καταγραφές των Οθωμανικών Defters και τις αντίστοιχες του όγκου των εξαγωγών από την Αττική προς το λιμάνι κυρίως της Μασσαλίας, αποδεικνύουν ότι τα χωριά ιδιαίτερα του Λεκανοπεδίου²⁷ αναπτύχθηκαν και συνέβαλαν ταυτόχρονα στην ανάπτυξη και της Αθήνας²⁸.

Από τις αρχές του 18^{ου} αιώνα ήδη έχει σταθεροποιηθεί η οικιστική εικόνα της Αττικής υπαίθρου, η μορφή της οποίας και θα παραμείνει σχεδόν αμετάβλητη²⁹ μέχρι τα τέλη και του 19^{ου} αι., καθώς και στη μετεπαναστατική περίοδο. Μόνον ο πληθυσμός στους υπάρχοντες οικισμούς της υπαίθρου διαφοροποιείται³⁰.

27. Στέλ. Μουζάκης, *Σχεδιάγραμμα Ιστορίας... ό.π.*, σελ. 100 κ.εξ. Ο αριθμός των νοικοκυριών κατά χωριό και σε κάθε απογραφή έχει ως ακολούθως:

Έτος	Μενίδι	Κουκουβάουνες	Μαρούσι	Κηφισιά	Σύνολο
1506	72	104	101	138	415
1540	100	268	177	324	869
1570	136	255	255	343	989

28. Στέλ. Μουζάκης, «Τα χωριά του Λεκανοπεδίου και η σχέση τους με την Αθήνα». Ομιλία 7-2-98, «Σύλλογος Αθηναίων», *Αθηναϊκά* 102 (1998-1999), σελ. 57-70. Στέλ. Μουζάκης, «Γκαγκαραιίοι της Αθήνας. Επανεντίμηση των στοιχείων της μετακίνησής τους στην περιοχή της Πλάκας κατά το 16^ο αιώνα», *Γ' Πανελλήνιο Συμπόσιο Γενεαλογικής και Εραλδικής Επιστήμης* (29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1998), *Πρακτικά, Δελτίο ΕΓΕΕ*, 11 (Αθήνα 2001), σελ. 459-474. Στέλ. Μουζάκης, «Τα χωριά του Λεκανοπεδίου της Αθήνας και ο ρόλος τους στην ανάπτυξη του πληθυσμού της κατά τους 15^ο-16^ο αιώνες», *Βυζαντινός Δόμος* 12 (2001), σελ. 157-170.

29. Σημαντική πηγή πληροφοριών για παλαιούς οικισμούς της Αττικής αποτελούν οι 136 ογκώδεις φάκελοι της *Ελληνικής Επιτροπής* που αναφέρονται στις αγοραπωλησίες κτημάτων της Αττικής της περιόδου 1830-1831 και ιδιαίτερα οι μαρτυρικές καταθέσεις για τη διακρίβωση της αλήθειας, που βρίσκονται στα *Γενικά Αρχεία του Κράτους* (ΓΑΚ).

30. Μετά το 1834 όμως, θα δημιουργηθούν, όσον αφορά τα εκκλησιαστικά, πλήθος προβλήματα τα οποία απορρέουν από τις αποφάσεις της κεντρικής εξουσίας (Αν. Μάμουκας, *Τα Μοναστηριακά κ.ά.*, Αθήνα 1859, όπου τα αντίστοιχα Βασιλικά Διατάγματα και οι σχετικοί νόμοι), με κορυφή, το Βασιλικό Διάταγμα της 25 Σεπτεμβρίου/7 Οκτωβρίου 1833, για τη διάλυση των εχόντων λιγότερους από 6 μοναχούς, μοναστηριών.

Η Αττική και η Χάρτα του Ρήγα

Πολλοί είναι οι ερευνητές που αναζήτησαν κάποιο πρότυπο της Χάρτας του Ρήγα (φωτ. 1). Τα ονόματα αυτών, μαζί με τα σημαντικότερα συμπεράσματά τους, συγκέντρωσε ο κ. Δ. Καραμπερόπουλος, στο βιβλίο που συνοδεύει την έκδοση των φύλλων της Χάρτας, από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα³¹. Ταυτόχρονα κατέθεσε και τις δικές του πληροφορίες συμπληρώνοντας την σχετική έρευνα με τον εντοπισμό άγνωστου πρότυπου χάρτη³², του *Guil. Delisle*³³, ως πηγή του Ρήγα³⁴. Όμως παρόλα αυτά, είμαι πεπεισμένος, ότι ακόμη παραμένει η ερώτηση, από πού ερανίστηκε ο Ρήγας τα τοπωνύμια της Αττικής, και κατ' επέκταση και των άλλων περιοχών.

Θεωρώ ότι, ήμουν από τους πρώτους ερευνητές που χρησιμοποίησε τις μαρτυρίες από τη Χάρτα³⁵, ως αποδεικτικό ιστορικό στοιχείο παρουσίας χωριών, όταν το 1994 εξέδωσα το βιβλίο μου για την *Ιστορία των χωριών του Λεκανοπεδίου της Αττικής*. Ανέφερα τότε ειδικά με το χωριό Κουκουβάουνες, όπου η θέση του σημειωνότανε από το Ρήγα, «έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι σημειώνονται και μάλιστα στη σωστή τους τοπογραφικά θέση»³⁶.

Θα ξεκινήσω επισημαίνοντας ορισμένες τοπογραφικές ιδιαιτερότητες που εμφανίζονται, όσον αφορά τις θέσεις όπου τοποθετούνται αρχαίοι και νεότεροι οικισμοί της Αττικής τις οποίες συναντάμε στη Χάρτα του, όπως επίσης και ποία τοπωνύμια, οικισμούς ή χωριά του 18^{ου} αιώνα, δεν καταγράφει ο Ρήγας. Επίσης πρέπει να παρατηρήσουμε ότι ο Ρήγας σε πλείστες περιπτώσεις παραδίδει μαζί με το εκάστοτε αρχαίο τοπωνύμιο και κάποια επεξήγηση ή το αντίστοιχο των νεότερων χρόνων, που έχει λάβει από κάποια πηγή του.

31. Δ. Καραμπερόπουλος, *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1998, σελ. 17-20, τον ευχαριστώ και από τη θέση αυτή, για την επιμονή και την παρότρυνσή του να ασχοληθώ με τα τοπωνύμια της Αττικής.

32. Του Γάλλου χαρτογράφου Guil. Delisle (1675-1726) με τίτλο *Graeciae Antiquae Tabulae Nova* που βρίσκεται στη Γεννάδιο Βιβλιοθήκη. (Βλ. Δ. Καραμπερόπουλος, «Guil. Delisle και η Χάρτα της Ελλάδος του Ρήγα. Ταύτιση για πρώτη φορά ενός προτύπου», Διεθνές Συνέδριο «Ο Ρήγας και η εποχή του», 13 Σεπτεμβρίου 1998. Αναφορά στο Δ. Καραμπερόπουλος, *Η Χάρτα του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 1998, σελ. 22-23).

33. Βίκτ. Μελάς, *Χαρτογραφίες του Ελληνικού χώρου*. Έκθεση Αθήνα Νοέμβριος 1974- Ιανουάριος 1975. Οδηγός. Σχολή Μωραΐτη, σελ. 28.

34. Δ. Καραμπερόπουλος, *Η Χάρτα... ό.π.*, σελ. 22-23.

35. Έκδοση *Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού*.

36. Στέλ. Μουζάκης, *Σχέδιασμα Ιστορίας... ό.π.*, σελ. 186.

Έτσι, στη ΒΑ Αττική (φωτ. 2) κοντά στο τοπωνύμιο *Μαραθών*, λίγο δυτικότερα και ψηλότερα, σημειώνονται τα ονόματα *Οινόη* και *Μυούπολη*. Η Οινόη ως δήμος είναι γνωστό ότι αποτελούσε μέρος της λεγόμενης *Τετράπολις* του Μαραθώνα. Δηλαδή των συνενωμένων τεσσάρων δήμων της ευρύτερης περιφέρειας του Μαραθώνα «*Οινόην, Μαραθώνα, Προβάλινθον και Τρικόρυνθον*»³⁷.

Η *Οινόη*, που το όνομά της το οφείλει στα πολλά αμπέλια, θεωρείται από την πλειοψηφία των ερευνητών, ότι κατέχει σήμερα τη θέση της *Νοινόης*³⁸, που απέχει μόλις 2-3 χιλιόμετρα ΒΔ, από το σημερινό χωριό του Μαραθώνα³⁹, όπου έχουν εντοπιστεί και πολλά αρχαιολογικά ευρήματα. Υπάρχουν όμως και άλλοι ερευνητές που θεωρούν ότι η *Οινόη* είχε αναπτυχθεί στο λόφο της *Βρεδούζης*⁴⁰, ακριβώς πάνω από τη χαράδρα της σημερινής, τεχνητής, λίμνης του Μαραθώνα⁴¹. Θέση που θα μπορούσαμε να πούμε ότι πλησιάζει περισσότερο με τη αντίστοιχη της *Χάρτας* του *Ρήγας*.

Ο *Προβάλινθος*, δήμος επίσης της *Τετράπολις* του Μαραθώνα, ετυμολογικά προέρχεται από το πρόβολος –λίθος ή πρόβολος, *ακρόβραχος*⁴², προβεβλημένη εκ της θαλάσσης πέτρα, με την προελληνική κατάληξη –νθος. Αρχαιότερος και σπανιότατος είναι ο τύπος *Προβόλινθος*⁴³. Αυτόν τον ελάχιστο γνωστό τύπο, χρησιμοποιεί ο *Ρήγας*, αντί του πασίγνωστου *Προβάλινθος*, τον οποίο αναγράφει και ο *Guil. Delisle*.

Δίπλα από το τοπωνύμιο *Οινόη*, σημειώνεται ως επεξήγηση, το όνομα *Μυούπολη*⁴⁴. Όμως, όπως γνωρίζουμε, την ονομασία αυτή έφερε μικρός μεσαιωνικός οικισμός, στους

37. Στράβων, 8, 7, 1, Πανσανίας, 1, 17, 6.

38. John Traill, «The political Organization of Attika», *Esperia Supplement XIV* (1975), σελ. 53.

39. Στέλ. Μουζάκης, *Βυζαντινές-μεταβυζαντινές εκκλησίες Βόρειας Αττικής*, Αθήνα 2005, σελ. 227-230, περιγραφή της εκκλησίας των Αγίων Σαράντα.

40. Κ. Φώτιος, *Η τετράπολη του Μαραθώνα. Συμβολή στην αναθεώρηση των δήμων και της μάχης*, Αθήνα 1982, σελ. 142-149.

41. Τον Ιούλιο του 1925 υπογράφηκε σύμβαση μεταξύ του ελληνικού Δημοσίου και της Ούλεν για την κατασκευή του φράγματος. Τον Οκτώβριο του 1926 ξεκίνησε το έργο και τελείωσε το 1929, ενώ το 1931 έφθασε το νερό στην Αθήνα.

42. Όμηρος, *Οδύσσεια*, Μ251. Αρπιοκρατίων, *Λεξικόν*, «πρόβολοι, αι εις θάλασσαν προκείμεναι πέτραι».

43. Ernst Meyer, «Provalinthos», *RE XXIII*(1957), 34-35. Φώτιος Πατριάρχης, *Λεξικόν*, 2(1865, 2005²), σελ. 33.

44. Το μοναστήρι του Αγίου Μελετίου σώζεται ως τα σήμερα. Το μέρος όπου βρίσκεται το λένε οι ντόπιοι *Πάστρα*, και έχει κοντά του μια κορυφή που το λένε *Μπουζούριζα*. Νοτινά του μοναστηριού βρίσκονται κάποια θεμέλια και παλιά λιθάκια και λένε πως εκεί πέρα βρισκόταν η *Μυούπολις*. Σε μίαν ώρα δρόμο απ' αυτό το μέρος είναι ένα κάστρο που το λένε *Γυφτόκαστρο*. Στα Μετέωρα, στο μοναστήρι του Βαρολαάμ, βρίσκεται ζωγραφισμένος ο Άγιος Μελέτιος «ο εν

πρόποδες των νότιων κλιτύων του Κιθαιρώνα⁴⁵. Από τον οικισμό αυτόν ονομάστηκε και το βουνό της Μυούπολης, όταν κατά τον 12^ο αιώνα, εγκαταστάθηκε εδώ ο Όσιος Μελέτιος και ίδρυσε το πασίγνωστο μοναστήρι του. Όμως, στη θέση αυτή τοποθετείται η αρχαία Οινόη, ερείπια της οποίας σώζονται ακόμη.

Για το πως συνέδεσε ο Ρήγας, την Οινόη του Κιθαιρώνα, με την Οινόη του Μαραθώνα, θεωρώ ότι υπάρχει εξήγηση. Ο Μελέτιος στη Γεωγραφία του όταν αναφέρεται στο δήμο Οινόης του Μαραθώνα, γράφει «*Οινόη κειμένη κατά το πέρας της Βοιωτίας μεταξύ Θηβών προς βορέαν και των Αθηνών προς μεσημβρέαν σχεδόν εις το μέσον αυτών. Τανύν κείται Ερίπειον κοινώς καλουμένη Μυούπολι και Πετρογεράκι, πλησίον χειμάρρου τινός όστις όταν πλημμύριζεν εκ των νετών μεγάλην βλάβην απετέλει εις τον κάμπον, όθεν η παροιμία Οινόης Χάραδραι*»⁴⁶. Φαίνεται πως ακολούθησε την εσφαλμένη αναφορά του Μελετιού, ο οποίος ενώ περιγράφει την Οινόη του Μαραθώνα της Αιαντίδας φυλής, μερδεύεται και παραδίδει πληροφορία από την Οινόη του Κιθαιρώνα κοντά στη Μάνδρα, ένα μικρό δήμο με ακρόπολη, που ανήκε στην *Ιπποθωντίδα φυλή*⁴⁷.

Άξιο επισήμανσης είναι ότι στην περιήγηση της Βοιωτίας ο Μελέτιος, και στο πέραςμα του προς την Αττική αναφέρει το κάστρο των *Ελευθερών* όπου σημειώνει «*Ελευθεραί, τανύν Πετρογεράκι*»⁴⁸. Συνεχίζοντας όμως, μόλις ελάχιστες γραμμές παρακάτω, αναφερόμενος στην Οινόη του Μαραθώνα, την ταυτίζει με τη Μυούπολη, επιπλέον δε της αποδίδει και την ονομασία Πετρογεράκι, των Ελευθερών. Τους δυο αυτούς χαρακτηρισμούς εμφανίζεται να τα σημειώνει και ο Ρήγας στη Χάρτα του, επίσης και στη θέση των Ελευθερών.

Κοντά στο τοπωνύμιο *Μαραθών*, αλλά σε μεγάλη απόσταση από τη θάλασσα, εμφανίζεται στη Χάρτα, μια πλατιά λίμνη. Βεβαίως και δεν πρόκειται για τη γνωστή λίμνη του Μαραθώνα που δημιουργήθηκε πολλές εκατονταετίες αργότερα, σίγουρα σημειώνονται τα υπάρχοντα από πολύ παλιά βαλτονέρια, με τη γνωστή πηγή *Μακαρία*⁴⁹ (φωτ. 3) το λεγόμενο *Μεγάλο Έλος*, και *μικρό έλος*, αλλά και η μικρή αλυμυρή λίμνη, η *δρακονέρα*, «*Εστι δε εν Μαραθώνι πηγή καλουμένη Μακαρία*» και «*έστι*

τω όρει της Μυουπόλεως, δια χειρός Γεωργίου ιερέως και σακελλαρίου Θηβών, εν έτει 1566». Αν. Ορλάνδος, *ΑΒΜΕ*, 5 (1939-40), σελ. 38-39.

45. Μελέτιος ο εξ Ιωαννίνων, *Γεωγραφία παλαιά και νέα... επανυξηθείσα δε υπό Ανθίμου Γαζή του Μηλιώτου*, 2(Βενετία 1807), στ. 356. Η πρώτη έκδοση έγινε στη Βενετία το 1728.

46. Μελέτιος ο εξ Ιωαννίνων, *Γεωγραφία... ό.π.*, 2 (Βενετία 1807), στ. 356.

47. John Traill, "The political Organization of Attika", *Esperia Supplement* XIV(1975),52.

48. Μελέτιος ο εξ Ιωαννίνων, *Γεωγραφία... ό.π.*, 2 (Βενετία 1807), στ. 343.

49. Την αναφέρει ο Στράβων και ο Πανσανίας I,32.6. W. Wrede, «Makaria», *RE* XIV(1928), σελ. 624.

δε εν τω Μαραθώνι λίμνη πολλά ελώδη⁵⁰». Ο Delisle, στον αντίστοιχο χάρτη του τα σημειώνει επίσης, τοποθετώντας τα, πολύ πιο ορθά, κοντά στη θάλασσα, στο ακρωτήριο της Κυνοσούρας, στην παραλία.

Κάπου μέσα στο χώρο της Μεσογαίας, αναγράφεται το όνομα Φιλίη. Ο κ. Καραμπερόπουλος στις αντιστοιχίες των ονομάτων το αναγνωρίζει και το τοποθετεί μαζί με το αντίστοιχο *Phyle* του *Guil. Delisle*, το οποίο ασφαλώς ταυτίζεται με τη Φυλή τον μικρό οικισμό που υπήρχε σε ελάχιστη απόσταση από το φρούριο-παρατηρητήριο ή σταθμός ανεφοδιασμού, των Αθηναίων στο πέραςμα της Πάρνηθας προς τα Δερβενχώρια και τη Θήβα και του οποίου τα ερείπια σώζονται ακόμη και σήμερα.

Βεβαίως καμιά σχέση δεν έχει με το μεσαιωνικό χωριό *Χασιά*⁵¹, που λειτουργούσε ως Δερβένι⁵² και το οποίο σήμερα, λανθασμένα, μετονομάστηκε σε *Φυλή*⁵³ και βρίσκεται στις υπώρειες της Πάρνηθας, πλην όμως απέχει περί τα 6 χιλιόμετρα από τον κλασικό οικισμό⁵⁴. Τη θέση αυτού του οικισμού σημειώνει ορθότατα ο *J. D. Le Roy* το 1758⁵⁵. Θα ήθελα όμως να καταθέσω ορισμένες αντιρρήσεις και ταυτόχρονα να δώσω τις σχετικές εξηγήσεις. Πράγματι ο Ρήγας αναφέρεται, σε αυτή τη Φυλή ή μήπως πρόκειται για αναγραμματισμό και σημειώνει την αρχαία *Φλύα ή Φλυεία*⁵⁶, το σημερινό Χαλάνδρι⁵⁷ της Κεκροπίδος φυλής που σημειώνεται στη θέση αυτή, σε πολλούς χάρτες, όπως του *J. D. Le Roy* του 1758; Άραγε, μήπως πρόκειται για έναν οικισμό τον οποίο συναντάμε στα Μεσόγεια μεταξύ του Κορωπίου και του Διόπεσι

50. Παυσανίας, 1, 32, 6, αλλά και *Plinius*, *Nat. Hist.* 4, 7, 24.

51. Στο Βασιλικό Διάταγμα «Περί συγχωνεύσεως των δήμων της επαρχίας Αττικής» της 30-8/11-9-1840 ως και στο της 27-12-1833 «Περί συστάσεως των δήμων» γίνεται σαφής διάκριση μεταξύ δήμου Χασιάς και δήμου Φυλής.

52. Στέλ. Μουζάκης, «Το χωριό Μάξι του μεγάλου Δερβενίου της Μεγαρίδας. Χρονικός και τοπογραφικός εντοπισμός του κατά τους μέσους χρόνους και την Τουρκοκρατία», *Βυζαντινός Δόμος* 7 (1994-5), σελ. 120-135. Κ. Μπίρης, *Τα Αττικά του Εβλιγιά Τσελεμπή*, Αθήναι 1959, σελ. 69-70.

53. Δυστυχώς κατ' οικονομία δόθηκε το όνομα Φυλή κατά το 1915, επειδή το Χασιά θεωρήθηκε, λανθασμένα, ως τουρκικό. Βλ. σχετικά Στέλ. Μουζάκης, «Τα τοπωνύμια της βούλας του Πάπα Ιννοκεντίου του Γ'. Η περίπτωση της μονής του Αγίου Γεωργίου στο Βρανά του Μαραθώνα-Αττικής», *Τετράμηνια* τχ 46-47 (Άμφισσα Φθινόπωρο '91), σελ. 3040-3052.

54. *John Traill*, «The political Organization of Attika», *ό.π.*, σελ. 50 της Οινιόδου φυλής.

55. *J. D. Le Roy*, *Les ruines des plus beaux monuments de la Grèce considérées du cote de l' Histoire et de l' Architecture*, Παρίσι 1758. Χαλκογραφία, «*Plan de la plaine d' Athènes et de quelques lieux qui l' environnent*».

56. *I. Λουκάς*, *Φλύα. Συμβολή στην μελέτη της ιστορίας του αρχαίου Χαλανδρίου*, Χαλάνδρι 1986.

57. Αναφέρεται από το *Spon-Wheler* ως *Calandrij*.

και αναφέρεται από τους *J. Giraud*⁵⁸ το 1674 και *Spon-Wheler* το 1675, ως *Filia* ή *Phylia* και σήμερα πιστεύεται ότι αντιστοιχεί στη θέση *Φιλιάτι*⁵⁹; Τέλος, αν ισχύει έστω και μόνον η μια από τις υποθέσεις μου, τότε και στις δύο περιπτώσεις, αντίστοιχα, η θέση του τοπωνυμίου στο χάρτη είναι ορθή.

Επισημαίνουμε ότι ορθή ονομασία της *Φλύας*, τοποθετημένη και στην ορθή θέση, συναντάται σε χάρτη του *T.C. Lotter*⁶⁰, που έχει τυπωθεί κατά τα έτη 1744, 1772 αλλά και το 1778. Ακόμη και στο χάρτη του *Barbié du Bocage* της Αττικής του 1785 (φωτ. 19).

Λίγο χαμηλότερα στο χώρο των Μεσογείων εντοπίζεται στη Χάρτα, το όνομα *Αφήδνα*. Πρόκειται όμως για το χωριό *Κιούρκα* που βρίσκεται στις ΒΑ υπώρειες της Πάρνηθας, και που όμως στο χάρτη του *Barbié du Bocage* της Αττικής του 1785, εμφανίζεται στην ορθή θέση.

Ο ποταμός Κηφισός, σημειώνεται ορθά προσανατολισμένος και να απορρέει στο λιμένα του Πειραιά. Λίγο ψηλότερα, φέρεται να διχάζεται περίπου στη σημερινή θέση *Πράξη*, λίγο πριν το πέρασμα όπου η γέφυρα στη θέση *Χτυπητό*. Στον αριστερό κλάδο του εμφανίζεται το τοπωνύμιο *Αχαρναί*, ενώ στο δεξί κλάδο σημειώνεται το *Κουκουβάνες*. Ο κ. Δ. Καραμπερόπουλος ταυτίζει τις δύο ονομασίες θεωρώντας αυτές, ως ένα τοπωνύμιο. Όμως πρόκειται για δυο χωριστά χωριά. Οι *Αχαρνές*, κατά την αρχαιότητα, της Οινιίδος φυλής⁶¹ και *Μενίδι*⁶² κατά τους μεσαιωνικούς χρόνους. Οι *Κουκουβάνες*, είναι επίσης το παλαιότατο χωριόν *Κουκουβάουνες*⁶³, σήμερα *Μεταμόρφωση* και στους κλασικούς χρόνους, ως *Συπαλληττός* δήμος της Κεκροπίδος φυλής⁶⁴.

Και από εδώ, ομολογώ, ότι αρχίζουν τα προβλήματα. Όταν ξεκίνησα την πολύχρονη έρευνα μου για να γράψω την ιστορία των χωριών της Αττικής και ειδικότερα του χωριού *Κουκουβάουνες*, η πρώτη αναφορά που συνάντησα με τη συγκεκριμένη ονομασία σε χάρτη, ήταν αυτή της Χάρτας του Ρήγα. Και από τότε είχα την ίδια απορία. Που βρήκε αυτή την αναφορά ο Ρήγας, αφού δεν εμφανίζεται σε κανένα άλλο χάρτη αυτό το τοπωνύμιο; Βεβαίως έχουμε φιλολογικές αναφορές από περιηγητές. Έτσι το 1674 ο

58. *Le Consul Jean Giraud et sa relation de l' Attique aux XVII siècle par Maxime Collignon* (Παρίσι 1913).

59. Αναφέρεται ως μεσαιωνικός οικισμός με Κάστρο βλ. Δ. Καμπούρογλου, *Μνημεία Ιστορίας των Αθηναίων*, 2 (Αθήναις 1890), σελ. 120-123.

60. Chr. Zacharakis, *A catalogue of printed maps of Greece 1477-1800*, Αθήνα 1992², σελ. 108, pl. 264.

61. John Traill, «The political ...ό.π.», σελ. 50.

62. Στέλ. Μουζάκης, «Σημειώσεις για τα τοπωνύμια της Αττικής τα αναφερόμενα στη Βούλα του Πάπα Ιννοκεντίου Γ΄», *Βυζαντινός Δόμος* 8-9 (1995-97), σελ. 137-141.

63. Στέλ. Μουζάκης, *Σχεδιάγραμμα Ιστορίας χωριών Λεκανοπεδίου Αττικής*, Αθήνα 1994.

64. John Traill, «The political ...ό.π.», σελ. 51.

Γάλλος πρόξενος *J. Giraud*⁶⁵ στον πρώτο κατάλογό του, το αναφέρει μεταξύ των 30 χωριών της Αττικής ως *Cocouaones*. Λίγο αργότερα, το 1675, οι *J. Spon-G. Wheler*⁶⁶ το εμφανίζουν επίσης, ανάμεσα στα χωριά ως *Cocouaones*. Ένας σημαντικός, ανέκδοτος ακόμη, κατάλογος των χωριών της Αττικής, έχει συνταχθεί από τον *Antoine Galland*, κατά το 1787⁶⁷, όπου αναφέρεται και το *Κουκουβάουνες*. Τέλος στα 1794 ο εγγλέζος ιατρός *J. Sibthorp*⁶⁸, δίδει ακριβείς πληροφορίες για τα χωριά της Αττικής και για τις Κουκουβάουνες. Αναφορές για το χωριό Κουκουβάουνες σε χάρτες, δεν κατάφερα να εντοπίσω, εκτός από ένα χάρτη του γερμανού χαρτογράφου *J.B.Homann*⁶⁹, που χρονολογείται περίπου στα 1750, όπου όμως οι *Κουκουβάουνες*, αλλά και το *Μενίδι* τοποθετούνται στην παραλία του Αγίου Κοσμά, στο Ελληνικό, θέσεις που επαναλαμβάνονται και από διάφορους άλλους χαρτογράφους αντιστρέφοντας κάποτε και τη ροή των ποταμών Κηφισού και Ιλισσού προς τον Ευβοϊκό⁷⁰.

Τέλος, μοναδική επίσημη καταγραφή όλων των χωριών κατά τον 18^ο αιώνα, είναι τα Οθωμανικά *DefTERS*, στα οποία καταγράφονταν οι καταβολές των φόρων όλων των χωριών, ήδη από το 1506, ανελλιπώς κάθε 25 περίπου χρόνια⁷¹. Διαμέσου αυτών, όπως σήμερα γνωρίζουμε, ήδη από το 1456 καταγράφεται ως *Kokovano* ή *Koukouvano*.⁷²

Κάπου στις πηγές του Ιλισσού ποταμού και κάτω από το χωριό Κουκουβάουνες, τοποθετεί ο Ρήγας το χωριό *Δεκέλεια*⁷³, ενώ είναι γνωστό ότι βρίσκεται ψηλά στις όχθες του Κηφισού, ανατολικά από το Μενίδι, πάνω στο πέρασμα από την Πάρνηθα

65. *Le Consul Jean Giraud et sa relation de l' Attique aux XVII siècle par Maxime Collignon*, Παρίσι 1913, σελ. 54 το καταγράφει ως *Cocouaones*.

66. *Voyage d' Italie et Dalmatie de Grèce et du Levant fait aux années 1676-1676* par Jacob Spon d. agrège et George Wheler gentilhomme, 1 (Άμστερνταμ 1679), σελ. 247-250.

67. *Journal du voyage en Orient 1787*. National Bibliothèque de Paris.

68. *J. Sibthorp*, «Remarks respecting Attica», στο *Travels in various countries of the East*. Ed. Rev. Robert Walpole, (Λονδίνο 1820), σελ. 144.

69. Ο *J.B. Homann*, είναι ο ιδρυτής του πρώτου εκδοτικού οίκου και τυπογραφείου για χάρτες στη Νυρεμβέργη της Γερμανίας. Οι χάρτες του τυπώνονταν ακόμη και μετά το θάνατό του το 1724 από τους κληρονόμους του, χωρίς καμιά διόρθωση. Ο χάρτης βρίσκεται στο μουσείο Μπενάκη.

70. Χαρακτηριστική περίπτωση ο χάρτης του *L. Laurenbergio* του 1780(;) , που φέρνει το Μενίδι και το Μαρούσι στην παραλία του Μαραθώνα. Παρόλα αυτά σημειώνει σημαντικό αριθμό χωριών της Αττικής, όπως εκτός των άλλων και Πέλικας, παλαιός οικισμός του Μαρουσιού, τη Φλύα, την Κηφισσιά, τη Φυλή, τη Χασιά.

71. Στέλ. Μουζάκης, *Σχεδιάσμα Ιστορίας... ό.π.*, σελ. 100-110.

72. *E. Dodwell*, *Classical and Topographical tour through Greece during the years 1801, 1805-1806*, 2 (Λονδίνο 1819), σελ. 478.

73. *John Traill*, «The political ...ό.π.», σελ. 52 της *Ιπποθωντίδος φυλής*.

προς τη Χαλκίδα. Στην ίδια σχεδόν θέση, συναντάται σε χάρτη του *P. Cluverius*⁷⁴ του 1682, αλλά και του *G. Canteli da Vignola*⁷⁵ του 1685. Αυτούς ακολουθεί στην τοποθέτηση της Κηφισιάς όπως φαίνεται και ο *J.B. Homann*⁷⁶ στο χάρτη του το 1718 και το 1738 αλλά κι ο *J. D. Le Roy* το 1758. Αντίθετα ο *J. Janssonius*⁷⁷ το 1652 παραδίδει πολλές λεπτομέρειες, όμως σπρώχνει το όρος της Πάρνηθας προς τα δυτικά, σχεδόν πέρα από τον κόλπο της Ελευσίνας, με αποτέλεσμα να μετατοπιστούν ταυτόχρονα οι θέσεις της Δεκέλειας και των Αχαρνών.

Η Επιπεδογραφία της Αθήνας

Στο τέταρτο φύλλο της Χάρτας του ο Ρήγας, καταχωρίζει την «*Επιπεδογραφία της Φεράς νυν λεγομένης Βελεστίνος*» για την οποία αναλυτικά έχει γράψει ο κ. Ευάγ. Κακαβογιάννης⁷⁸. Αμέσως από κάτω, ο Ρήγας τοποθετεί την επιπεδογραφία των Αθηνών. «*Επιπεδογραφία των περι τας Αθήνας δια τον Νέον Ανάχαρσιν*» (φωτ. 4-6). Η απεικόνιση θεωρείται ότι αποτελεί αποτύπωση από την αντίστοιχη του «*Plan d' Athenes pour le voyage du Jeune Anacharsis..1784*», αλλά και από το «*Plan des Environ d' Athènes pour le voyage du Jeune Anacharsis 1785*». Ορθά ο κ. Καραμπερόπουλος⁷⁹ επισημαίνει ότι τα ονόματα, γενικά, που αναφέρονται στη Χάρτα, προέρχονται από τα αντίστοιχα που έχουν γραφεί στην επιπεδογραφία του *Barbié du Bocage*. Έχει ενδιαφέρον όμως να καταθέσουμε μερικές παρατηρήσεις, τόσο για τα τοπωνύμια, όσον και στις επεξηγήσεις που παραθέτει, παράλληλα ο Ρήγας, αλλά και για την ίδια τη μορφή της επιπεδογραφίας.

Μια πρώτη γενική παρατήρηση όσον αφορά την τοπογραφία της, είναι ότι ο βράχος της Ακρόπολης, βρίσκεται ορθά τοποθετημένος και προσανατολισμένος, με σημειωμένο, μάλιστα, τον προσανατολισμό.

Τους χρόνους αυτούς που συντάσσεται η χάρτα, όπως αναφέραμε, η Αθήνα ήταν υπό την καταστροφική διοίκηση του αμιοσταγούς Χατζή Αλή του Χασεκλή. Σε μια προσπάθεια να αποφύγει τις επιθέσεις των Τουρκαλβανών, αποφασίζει μαζί με τους προκρίτους, να τοιχοχυρίσουν την πόλη της Αθήνας. Έτσι με κοινή εργασία των χωρικών από τα γειτονικά χωριά, ιδιαίτερα του Λεκανοπεδίου, αλλά και των Οθωμανών,

74. Chr. Zacharakis, *A catalogue... ό.π.*, σελ. 237, pl. 111.

75. Chr. Zacharakis, *A catalogue ...ό.π.*, σελ. 227, pl. 92.

76. Chr. Zacharakis, *A catalogue... ό.π.*, σελ. 275, pl. 188.

77. Chr. Zacharakis, *A catalogue... ό.π.*, σελ. 282, pl. 201.

78. Ευάγ. Κακαβογιάννης, «Η Επιπεδογραφία της Φεράς του Ρήγα Βελεστινλή από άποψη αρχαιολογική», στο Α΄ Συνέδριο *Φεραί-Βελεστίνo-Ρήγας*, Βελεστίνo 1986, Πρακτικά, *Υπέριχα* 1(Αθήνα 1990), σελ. 423-448.

79. Δ. Καραμπερόπουλος, *Η Χάρτα... ό.π.*, σελ. 45-46.

«...πανδημεί χώρα και χωριά... εις την εργασίαν του τοιχογυρισμού... όλα τα εσνάφια εσφάλισαν τα εργαστήρια, όλοι ομού και οι Τούρκοι εστέκοντο εις επιστασίας.⁸⁰», περιτείχισαν την πόλη σε διάστημα λιγότερο των τριών μηνών. Η κατασκευή του τελείωσε στις 8 Ιουνίου 1778, και είχε όπως μαρτυρείται επτά πόρτες⁸¹.

Η επιπεδογραφία του *Barbié du Bocage*, όπως και το παράλληλο αντίγραφο του Ρήγα, εμφανίζει εννέα πόρτες, τις οποίες και ονοματίζει. Τα ονόματα δεν αποτελούν πάντοτε μεταφορά ή έστω ερμηνεία των αρχαίων ονομάτων που συναντάμε στις φιλολογικές πηγές, στα αντίστοιχα της εποχής του, αλλά πολλάκις μεταφορά ως μεταγραφές από τα αντίστοιχα ξενόγλωσσα που υπάρχουν σε χάρτες ή επιπεδογραφίες περιηγητών (φωτ. 5).

Παράλληλα, εκτός από τις ονομασίες που καταγράφει ο Ρήγας πάνω στην ίδια την επιπεδογραφία του, ορισμένες θέσεις τις σημειώνει αριθμητικά, και εκτός πίνακα, και σε κατάσταση αναλυτικά, παραδίδει τις ονομασίες αυτών. Ας ξεκινήσουμε τις παρατηρήσεις μας:

1. *Γυμνάσιον*. Το *Γυμνάσιο*, που βρισκόταν εκτός της πόλεως της Αθήνας, υπήρξε το σημαντικότερο πνευματικό ίδρυμα, σκοπός του οποίου ήταν η στρατιωτική εκπαίδευση και η άσκηση στον αθλητισμό των νέων. Το εικονιζόμενο, του Κυνοσάργους, «εν τω Κυνοσάργει μικρών άπωθεν των πυλών.» αποτελεί το σημαντικότερο από τα τρία Γυμνάσια που υπήρχαν εκτός της πόλης. Ιδρύθηκε τον 6^ο π.Χ. αιώνα. Τοποθετείται στα νοτιοανατολικά, στην αριστερή όχθη του Ιλισσού ποταμού (φωτ. 7).
2. *Πόρτα Αχαρνών*. *Καμουκαραία*. Είναι η πόρτα που οδηγεί στο δρόμο των *Αχαρνών*⁸², του Μενιδίου, στο ύψος του Δημαρχείου της Αθήνας. *Καμουκαραία*. Πρόκειται για τη γνωστή εκκλησία της Καπνικαρέας, στο μέσον της οδού Ερμού. Το *Καμουχαρέα*, κατά τον Δ. Καμπούρογλου προέρχεται από το ύφασμα *καμουχά* το οποίο περιέβαλε την εικόνα⁸³. Όμως η εκκλησία της Καπνικαρέας απέχει από την πόρτα των Αχαρνών πολύ μεγάλη απόσταση. Αντίθετα ακριβώς δίπλα στην πόρτα, βρίσκεται η εκκλησία των *Αγίων Αποστόλων*, την οποίαν όμως δεν αναφέρει.
3. *Πόρτα Ιππάδης*. Μεταγράφει απλώς την αντίστοιχη ονομασία *Ippada*, την οποία αναφέρει ο *Barbié du Bocage*, ενώ παράλληλα ονοματίζει το δρόμο *Θιβών*⁸⁴.

80. Παν. Σκουζές, *Η τυραννία... ό.π.*, σελ. 68, 137.

81. Στέλ. Μουζάκης, *Σχεδιάσμα χωριών... ό.π.*, σελ. 178-180. I. Τραυλός, *Πολοδομική εξέλιξις των Αθηνών*, Αθήναι 1966, σελ. 196-200.

82. *Barbié du Bocage*, *Porta d' Acarne*, *Strada d' Acarne*.

83. Δ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων*, 2 (Αθήναι 1890), σελ. 287-289, πιθα-νολογεί όμως και από το Καμνούσης-Χάριτας, Κάμνη-χαρέα, Καμου-χαρέα.

84. *Barbié du Bocage*, *Strada di Tebe*.

Το πιθανότερο πρόκειται για τις λεγόμενες *Ιππάδες πύλες*, στην αρχή της οδού Μητροπόλεως⁸⁵. Έφεραν αυτή την ονομασία από την ανθιππασία⁸⁶ που γινότανε στο κοντινό Λύκειο. Πιστεύεται ότι ταυτίζονται με τις *Διοχάρους πύλαις*.

4. *Πόρτα Δίπυλον. Γεράνι*. Η είσοδος που οδηγούσε στον Κεραμεικό, ονομάστηκε Δίπυλο από την ειδική κατασκευή της, κατά τα μέσα του 4^{ου} αιώνα. Αποτελούσε την κυρία της πόλεως είσοδο, στην οποία κατέληγαν οι σπουδαιότερες οδοί. (φωτ. 8). Φέρεται με διάφορα ονόματα, όπως *Θριάσιαι* ή *Κεραμεικού πύλες*⁸⁷. *Γεράνι*. Ονομασία της περί τη διασταύρωση των οδών Σοφοκλέους και Γερανίου περιοχής και προέρχεται από την ύπαρξη πηγαδιού που ήταν διανοιγμένο πάνω σε αρχαίο υδραγωγείο και από το οποίο η άντληση γινότανε με γερανό⁸⁸ (φωτ. 5).
5. *Αγορά*. Θεωρώ ως βέβαιο, ότι δεν αναφέρεται επακριβώς, στην συνήθως *Ρωμαϊκή Αγορά* καλουμένη, ανατολικά της Στοάς του Αττάλου, αλλά στην παλαιότερη, αυτή της οποίας το κέντρο μετατοπίστηκε, κατά τον 5^ο π.Χ. αιώνα, στο χώρο της Ρωμαϊκής Αγοράς⁸⁹.
6. *Τένταις των Σκυθών*. Πιθανόν ο χαρακτηρισμός να αναφέρεται στα πρόχειρα εργαστήρια των Τουρκόγυφτων, γύρω από την εκκλησία των Αγίων Ασωμάτων, κοντά στη πόρτα του Μοριά⁹⁰ ή Γύφτικη ή των Γύφτων⁹¹. Ήσαν όλοι χαλκωματάδες και σιδηρουργοί.
7. *Πόρτα Ιονία. Νοζέα*. Οι *Ιτόνιαες* πύλες⁹² βρισκόνταν κοντά στον Ιλισσό ποταμό στην αρχή της οδού Αναπαύσεως, και δημιουργήθηκαν περί τον 4^ο αιώνα και συνέδεαν την Αθήνα με το Σούνιο και ένας δεύτερος κλάδος με το Φάληρο. Στο ίδιο ύψος με τη γνωστή αργότερα Αρβανίτικη πόρτα, γιατί εκεί ήταν η συνοικία των Αρβανιτών, Πλάκα. Το *Νοζέα* ασφαλώς αναφέρεται στη μεσαιωνική ονομασία του όρους Πάρνηθα γνωστού στα τελευταία χρόνια της Οθωμανοκρατίας ως *Οζά, Οζέα, Οζιά*⁹³. Για ποιο λόγο τα έβαλε μαζί είναι άγνωστο.

85. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 53, 95.

86. Πλαστή μάχη ιππικού, ασκήσεις, γυμνάσια ιππικού (H.Liddell-R.Scott, *Λεξικό της Ελληνικής γλώσσης*, 1 (έκδ. Σιδέρης), σελ. 223).

87. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 5-51,75.

88. Κ. Μπίρης, *Αι τοπωνυμιαί της πόλεως και των περιχώρων των Αθηνών*, Αθήνα 1970, σελ. 33. Γ. Καίροφύλλας, *Τοπωνύμια της Αθήνας του Πειραιά και των περιχώρων*, Αθήνα 1995, σελ. 55.

89. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 154.

90. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 222-223

91. Κ. Μπίρης, *Οι τσιγγάνοι. Ρώμ και Γύφτοι*, Αθήνα 1954, σελ. 14-15.

92. Ταυτίζονται με τις αναφερόμενες στον πλατωνικό διάλογο «*Αξίλοχος*». Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 53.

93. Κ. Μπίρης, *Αι τοπωνυμιαί της πόλεως ...ό.π.*, σελ. 77-78.

8. *Πόρτα Ιερά*. Βρισκότανε στον Κεραμεικό στην έξοδο από το τείχος του Ηριδανού ποταμού, που κατά το τον 2^ο μ.Χ. αιώνα είχε σκεπαστεί, και έφθανε μέχρι την Ελευσίνα διαμέσου της λίμνης του Κουμουνδούρου⁹⁴ (φωτ. 8).
9. *Πόρτα Μελιτίδη*. Πύλη βορειοδυτικά, από τον μεταξύ του λόφου της Πνύκας και του λόφου των Νυμφών, δημιουργούμενου αυχένα, κοντά στο *διατείχισμα*. Από την έξοδό της άρχιζε ο δήμος της Μελίτης⁹⁵, και ακριβώς έξω η συνοικία της *Κοίλης*, η οποία αργότερα εγκαταλείπεται και κατά τους ρωμαϊκούς χρόνους καλύπτεται από νεκροταφείο⁹⁶. Αυτή την τοποθετεί εκ διαμέτρου αντίθετα. Μάλιστα χαρακτηρίζεται και ο δρόμος *Μαραθώνος*, επί του οποίου σημειώνεται και η συνοικία της Αθήνας *Κοίλη*, ως *Καίλος*. Ακολουθεί την εσφαλμένη αναγραφή του *Barbie du Bocage*, αλλά και του *J.J. Barthélemy*⁹⁷.
10. *Λύκειον. Αμπελόκηποι*. Δεν πρόκειται για το *Λύκειον* που εντοπίζεται στο χώρο της Πλατείας Συντάγματος. Αναφέρεται στο *Λύκειο* ή *Λύκηο*⁹⁸ στην περιοχή όπως σημειώνει, του *Κυνοσάργου*, δήμου των Αθηνών, στα βορειοανατολικά, όπου υπήρχε και μεγάλος δρόμος για τις ασκήσεις των μαθητών⁹⁹. *Αμπελόκηποι*, μεσαιωνική ονομασία της περιοχής περί τον Άγιον Δημήτριο όπου υπήρχε και παλαιά εκκλησία. Κατά τον 16^ο αιώνα ξεπηδούσε νερό από το φραγμένο αγωγό του Αδριάνειου υδραγωγείου, με το οποίο πότιζαν τα χωράφια τους διαμέσου αμπολής. Αναφέρεται με διάφορους τύπους ως *Αμπελό-τζηποι*, (*Αμπέλια* και *κήποι*), *Αγγελό-κηποι* (κήποι του Άγγελου Βενιζέλου), *Μπολί-κηπος*, (κήπος της αμπολής). Είναι χαρακτηριστικό ότι ο *J. D. Le Roy* στη χάρτη του διαχωρίζει την ονομασία *Αμπελόκηποι* τοποθετώντας στη θέση ένα μικρό κτίριο, από το *Αγγελόπηγο*, αρκετά μακρύτερα, όπου σημειώνει μια ολόκληρη συστάδα σπιτιών (φωτ. 9).
11. *Ναός της Δήμητρος*. Ο Ρήγας ακολουθώντας τον *Barbié du Bocage*, τοποθετεί το ναό νότια της Ακρόπολης, κοντά στον Ιλισσό ποταμό εκεί όπου αναγράφει *Temple di Cerere*, ναός της Δήμητρας. Ούτω δεν πρόκειται για τον παλιό ναό της *Δήμητρος* και *Κόρης* ο οποίος εντοπίστηκε περί το 1938, κάτω από τον καταδαφισθέντα ναό της Υπαπαντής, στη βόρεια πλευρά της Ακρόπολης¹⁰⁰ στο χώρο

94. Ι. Τραυλός, *Πολοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 120-121.

95. Παυσανίας, *Αττικά*, 1,23,8.

96. Ι. Τραυλός, *Πολοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 80.

97. *Voyage d'Anacharsis en Grèce*, par J.J. Barthélemy (Paris 1829), 170, ως *porte Melitide*.

98. Ησυχίου του Αλεξανδρέως, *Λεξικόν*, 3 (εκδ. Γεωργιάδη), σελ. 998. «*Τόπος όπου εποιούντο αντίθι οι στρατιωτικές εξετάσεις και σύλλογοι*».

99. Στην ίδια θέση το σημειώνει και ο *Barbié du Bocage*. Γ. Καίροφύλλας, *Τοπωνύμια... ό.π.*, σελ. 119-120.

100. Ι. Τραυλός, *Πολοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 33,34.

της Αγοράς, τον γνωστό και ως *Ελευσίνιον*. Αναφέρεται στο ναό της *Δήμητρας* και *Κόρης*, που κτίστηκε, εκτός των τειχών, τον 5^ο αιώνα στην αριστερή όχθη του Ιλισσού. Αυτός αργότερα, μετατράπηκε σε χριστιανικό ναό και τιμότανε στο όνομα της *Παναγιάς της Πέτρας ή Πετρωτής ή του Πετριτή*¹⁰¹. Ο R. Chandler¹⁰² στο χάρτη των Αθηνών την αναφέρει, μεταγράφοντας την ονομασία, ως *Panagia-is-tin-petran*. Μάλιστα, εδώ τελέστηκε και λειτουργία υπό του *Nointel* κατά το 1674¹⁰³ (φωτ. 10). Γρεμίστηκε από το Χατζή Αλή το 1778.

12. *Πόρτα Διόχαρις*. Σήμερα ταυτίζεται από τους ερευνητές, με τις *Ιππάδες πύλες*¹⁰⁴. Ο Ρήγας διαμέσου αυτών οδηγεί στο Κυνοσόργες. Χρησιμοποιείται για την επικοινωνία των δήμων των Μεσογείων αλλά και του Μαραθώνα.
13. *Ναός Αθηνάς*. Αναφέρεται στον *Παρθενώνα*¹⁰⁵, στο ναό τον οποίον έκτισε ο Ικτίνος προς τιμή της *Παρθένου Αθηνάς*, όπου τοποθετήθηκε και το χρυσελεφάντινο άγαλμα της Αθηνάς¹⁰⁶.
14. *Ακρόπολις*. Χαρακτηρίζει ολόκληρο το λόφο (ύψους 156.20 μ.) ή το βράχο όπως είναι γνωστός¹⁰⁷, ο οποίος έχει τειχιστεί σε διάφορες εποχές.
15. *Άρειος Πάγος*. *Σέντζιο*. Τη θέση του τοποθετεί, ορθά στο λόφο που βρίσκεται μέσα στο χώρο της αρχαίας Αγοράς¹⁰⁸. Συνδέεται με μυθολογικές παραδόσεις όσο και με ιστορικά γεγονότα. Ο Πausanias αναφέρει ότι το όνομά του το οφείλει στο γεγονός ότι εκεί δικάστηκε για πρώτη φορά ο θεός Άρης¹⁰⁹. Η Βουλή του Άρειου Πάγου εκδίκασε υποθέσεις φόνων εκ προμελέτης. Στη κορυφή, αλλά και στις πλαγιές του λόφου, αναπτύχθηκε ο οικισμός της Μελίτης. Εδώ φέρεται ότι δίδαξε ο *Απόστολος Παύλος* τις αρχές του χριστιανισμού. Αλλά και εδώ στήριξε ο *Μοροζίνη* τα κανόνια του όταν βομβάρδισε τον Παρθενώνα. Λανθασμένα όμως τον ονομάζει *Σέντζιο* αφού η ονομασία αυτή αποδίδεται στο λόφο του Φιλο-

101. Κ. Μπίρης, *Αι εκκλησΐαι των Παλαιών Αθηνών*, Αθήναι 1940, σελ. 44.

102. R. Chandler, *Travels in Greece or an account of a tour made at the expense of Society of Dilettanti*, Οξφόρδη 1776, στο Plan de la ville d' Athenes.

103. Δ. Καμπούρογλους, *Ιστορία των Αθηναίων*, 2 (Αθήναις 1890), σελ. 279-280. Δ. Καμπούρογλους, *Μνημεία Ιστορίας των Αθηναίων*, 1 (Αθήναι 1888), σελ. 93.

104. Ι. Τραυλός, *Πολοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 53.

105. Βλ. το μνημειώδες έργο Αν. Ορλάνδος, *Η αρχιτεκτονική του Παρθενώνος*, Α-Γ (Αθήναι 1978) και χωριστοί πίνακες.

106. Ι. Τραυλός, *Πολοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 60-61.

107. Για τη γεωλογία του βράχου, βλ. Ι. Τρικκαλινός, *Η Γεωλογία της Ακροπόλεως*. *Μικροτεκτονικά έρευνα*, Αθήναι 1972.

108. Αναφέρεται στον Barbie du Bocage ως *Aeropagi*, αλλά και στον J.J. Barthélemy ως *Areopage*.

109. Πausanias, I, 28, 5.

- πάππου. Συναντάται και ως *Σέγγιο*. Μεσαιωνική ονομασία του λόφου όπου το μνημείο του Φιλοπάππου, γνωστός ως λόφος *Φιλοπάππου*. Μάλλον προέρχεται από το φράγκικο *Seggio*, που σημαίνει έδρα-θρόνος, εμπνευσμένη από το σχήμα του μνημείου¹¹⁰.
16. *Ναός του Θησέως*. Ασφαλώς και αναφέρεται στο *Temple di Teseo* του *Barbié du Bocage*, αλλά και του *J.J. Barthélemy*, το ναό του *Ηφαιστού* και της *Αθηνάς*, επί του Αγοραίου Κολωνού¹¹¹. Του αποδόθηκε η ονομασία ναός του *Θησέα*, εξαιτίας των παραστάσεων των άθλων του Θησέα που εικονίζονται σε μετώπες και στη ζωφόρο του ναού. Υπάρχει ναός του Θησέα στο χώρο της Αγοράς. Τοποθετείται επί της οδού Τριπόδων και δεν έχει ανασκαφεί ακόμη¹¹².
17. *Πνύξ, Παλαιομητρόπολη*. Στο χώρο του λόφου της Πνύκας λειτουργούσε η *Εκκλησία του Δήμου*, διαμέσου της οποίας οι Αθηναίοι αποφάσιζαν για διάφορα μεγάλα ζητήματα όπως ειρήνη ή πόλεμο. Το σημειούμενο ημικύκλιο, αποτελεί το κοίλο της τρίτης φάσης της. Αναφέρεται και σημειώνεται επίσης από τον *Barbié du Bocage*. Με τον όρο Παλαιομητρόπολη δεν γνωρίζουμε σε ποια εκκλησία αναφέρεται. Στη Μητρόπολη όπου λειτούργησε στην εκκλησία δίπλα στο Ωρολόγιο του Κυρρήστου¹¹³, ή το και πιθανότερο, στην εκκλησία του Αγίου Διονυσίου του 16^{ου} αιώνα που βρισκόταν στη βόρεια πλευρά του λόφου του Αρείου Πάγου¹¹⁴ και η οποία γκρεμίστηκε από σεισμό το 1751¹¹⁵. Βεβαίως τους χρόνους αυτούς μητρόπολη των Αθηνών είναι η εκκλησία του Αγίου Παντελεήμονα, η γνωστή ως Καθολικό¹¹⁶. Αυτή βρισκόταν στην αρχή της οδού Αιόλου με την οδό Πλούτωνος στην πλατεία Δημοπρατηρίου¹¹⁷, και γκρεμίστηκε μόλις το 1836. Επομένως πως ταύτισε ο Ρήγας το λόφο της Πνύκας με την παλαιομητρόπολη; Θα μπορούσαμε να αναφέρουμε μια παράδοση που καταγράφει ο Δ. Καμπούρογλους σχετική με το θέμα μας. «Οι λόγιοι εθεώρουν *Άρειον Πάγον την Πνύκα, περί του πραγματικού Άρείου Πάγου μυρία μωρολογούντες ο δε λαός εβόα: ιδού η κατοικία και η εκκλησία του Άρεοπαγίτου, ιδού ο σταυρός ιδού το φρέαρ εν ώ κρύβη μετά την επί του βράχου τούτου διδαχήν ο Παύλος*...¹¹⁸».

110. Κ. Μπίρης, *Αι τοπωνυμιαί της πόλεως...* ό.π., σελ. 96.

111. Πανσανιάς, I, 14, 5-6.

112. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις...* ό.π., σελ. 29, κυρίως σχ. 14.

113. Δ. Καμπούρογλους, *Ιστορία των Αθηναίων*, 2 (Αθήναι 1890), σελ. 35-36.

114. Δ. Καμπούρογλους, *Ιστορία των Αθηναίων...* ό.π., σελ. 170-172.

115. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις...* ό.π., σελ. 214.

116. Δ. Καμπούρογλους, *Ιστορία των Αθηναίων*, 2...ό.π., σελ. 304-306.

117. Κ. Μπίρης, *Αι εκκλησιαί ...ό.π.*, σελ. 38-39.

118. Δ. Καμπούρογλους, *Ιστορία των Αθηναίων*, 2...ό.π., σελ. 171.

18. *Μουσείον, αραπομαχαλάς*. Δεν υπάρχει κτίριο με την ονομασία Μουσείο. Το πιθανότερο αποτελεί μετάφραση του όρου *Museo* του *Barbie du Bocage* με τον οποίο αυτός χαρακτηρίζει το λόφο, δηλαδή το χώρο λατρείας του Μουσαίου. Σύμφωνα πάντως με τον Παυσανία, ονομαζότανε Μουσείο από το ιερό του Μουσαίου. Το πιθανότερο όμως η ονομασία οφείλεται στην παρουσία τεμένους των *Μουσών*¹¹⁹, το οποίο έδωσε και το σημερινό της όνομα στο λόφο. Όσον αφορά το *αραπομαχαλάς* πιθανόν να αναφέρεται στην παρουσία των Αιθίοπων οι οποίοι εργάζονταν για τους Οθωμανούς, κατασκεύαζαν σκούπες και ψάθες όπου κατά το Σκουζέ «...ήτον 30 οικογένειες Αιθίοπες έκαμιναν ψάθες και σκούπες βούρλινες.¹²⁰» και βρισκονταν στη βορειοδυτική πλευρά της Ακρόπολης. Μάλιστα οι καλύβες τους έφθαναν ακόμη και μέχρι την οδό Ηφαίστου. Αξίζει να σημειώνουμε ότι το φρέαρ από το οποίο υδρεύονταν, κοντά στην εκκλησία του Αγίου Διονυσίου, ονομαζότανε κατά την Τουρκοκρατία, *καρά-σουγιού*, δηλαδή μαυρονέρι. Κάπου εκεί, κοντά στο Πρυτανείο, τοποθετείται και το ιερό του Αιγυπτίου θεού, Σάραπι¹²¹.
19. *Θέατρον του Βάγκου, καμάρες*. Είναι το γνωστό Θέατρο του Διονύσου, στα νότια της Ακρόπολης και ανατολικά του Ωδείου Ηρώδη του Αττικού, η κατασκευή του οποίου ολοκληρώθηκε στις αρχές του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα¹²². Στο χώρο του αναγέρθηκε κατά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα παλαιοχριστιανική βασιλική¹²³. Καμάρες, το πιθανότερο, γιατί δυτικότερα, διακρίνονταν πάνω από το χώμα, οι καμάρες του Ωδείου του Ηρώδη του Αττικού, ενσωματωμένες στο τείχος του *Σερπεντζέ*.
20. *Ωδείον, ρολόγι*. Αναφέρεται στο Ωδείο Ηρώδη του Αττικού¹²⁴, που κτίστηκε μετά τα μέσα του 2^{ου} αιώνα μ.Χ., προς τιμή της γυναίκας του Ρηγίλλης¹²⁵. Ο Φιλόστρατος το εκθειάζει ιδιαίτερα¹²⁶. Ο ψηλός τοίχος της σκηνης του Ωδείου χρησίμευσε ως μέρος του τείχους προστασίας κατά την τουρκοκρατία, του γνωστού ως *Σερπεντζέ*. *Ρολόγι*. Ασφαλώς και πρόκειται για το υδραυλικό Ωρολόγιο του *Ανδρόνικου του Κυρρήστου* στην Αγορά, που κτίστηκε περί το 50 π.Χ., το οποίο περιγράφει και ο

119. Παυσανίας, I, 25, 8.

120. Παν. Σκουζές, *Η τυρρανία... ό.π.*, σελ. 28.

121. Παυσανίας, I, 18, 3-4, τοποθετείται κάπου στο χώρο της Μητρόπολης των Αθηνών, όπου βρέθηκε επιγραφή που αναφέρεται σε γιορτή του Σάραπι και της Ίσιδας.

122. I. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 132.

123. I. Τραυλός, «Η παλαιοχριστιανική Βασιλική του Διονυσιακού Θεάτρου», *Αρχαιολογική Εφημερίς*, Β'(1953/54), σελ. 301-316.

124. Κ. Πιττάκης, «Περί Θεάτρου Ηρώδου του Αττικού», *ΑΕ* (1858), σελ. 1708 κ.εξ.

125. I. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 108.

126. Φιλόστρατος, 1,551 «*ανέθηκε δε Ηρώδης και το επί Ρηγίλλη θέατρον κέδρου ξυνθείς τον όροφον, η δε ύλη και εν αγαλματοποιίαις σπονδαία...*»

Βιτρούβιος¹²⁷. Έχει οκταγωνική κάτοψη και φέρει εξωτερικά επί του επιστυλίου ανάγλυφες παραστάσεις των οκτώ κυριοτέρων ανέμων. Ήτοι *Βορέας, Καικίας, Απηλιώτης, Εύρος, Νότος, Λίψ, Ζέφυρος, Σύρων*¹²⁸. Από τις απεικονίσεις του έγινε γνωστό και ως οι *Αέρηδες*, ή *Πύργος των Ανέμων* (φωτ. 11). Κατά τα μέσα του 5^{ου} αιώνα μετατράπηκε σε χριστιανικό βαπτιστήριο¹²⁹ ενώ μέχρι τον 15^ο αιώνα αναφέρεται ως εκκλησία¹³⁰.

21. *Οίκος Θεμιστοκλέους*. Σημειώνεται στη περιοχή της Μελίτης, στα βόρεια της Ακρόπολης. Αναφέρεται από τον *Πλούταρχο*¹³¹. Σημειώνεται μόνον από τον *J.J. Barthélemy*, στην επιπεδογραφία του (φωτ. 4).
22. *Οίκος του Φωκίωνος*. Επίσης σημειώνεται, από τον *J.J. Barthélemy*, στην επιπεδογραφία του, όμως πολύ κοντά στο λόφο των Νυμφών.
23. *Πρυτανείον, πλάκα. Πρυτανείον*. Το παλαιότερο, υφιστάμενο μέχρι τους χρόνους του Παυσανία, βρίσκεται κάτω από το ιερό σπήλαιο της *Αγλαύρου*, στην βορινή πλευρά της Ακρόπολης¹³², στην αρχή της οδού Τριπόδων¹³³. Χρονολογείται από την εποχή του Θησέα. Αργότερα, τον 6^ο π.Χ. αιώνα, δημιουργήθηκε και το *Πρυτανικό* όπου φυλάσσονταν τα μέτρα και σταθμά της πόλεως. *Πλάκα*. Μεσαιωνική ονομασία, του βορειανατολικού τμήματος της Αθήνας, εμφανιζόμενη κατά τα τέλη του 16^{ου} αιώνα, με την εγκατάσταση σύμφωνα με ορισμένους ερευνητές, Αρβανιτών, των Γκαγκαρέων¹³⁴. Η ονομασία ερμηνεύεται από τον *Κ. Μπίρη*¹³⁵ ως *παλαιά πόλη*.

127. Vitruvius, I,6,4, “*Andronicus cyrrestes...conlocavit Athenis turrim marmoream octagonon et in singulis lateribus octagoni singulorum ventorum imagines.*”

128. *Χαλκογραφίες J. Stuart-N.Reveti, Το ωρολόγιον του Ανδρόνικου Κυρρήστου ή Πύργος των Ανέμων*. Κείμενα επιμέλεια Μαρικαίτη Καμβασινού. Δήμος Αθηναίων (Οκτώβριος 1999), όπου η παρουσίαση και η περιγραφή των αέρηδων.

129. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 139.

130. Γ. Καστρομένος, *Τα μνημεία των Αθηνών*, Αθήνα 1884, σελ. 51.

131. Πλούταρχος, *Θεμιστοκλέους*, XXII.

132. Σήμερα έχει εντοπιστεί επιγραφή η οποία τοποθετεί το ιερό ανατολικότερα, μετακινώντας αναγκαστικά, και άλλα ιερά που σχετίζονται με αυτό.

133. Παυσανίας, I, 18, 3 και I, 20, 1.

134. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 126-128. Στέλ. Μουζάκης, «Γκαγκαράιοι της Αθήνας. Επανεκτίμηση των στοιχείων της μετακίνησής των στην περιοχή της Πλάκας κατά τον 16^ο αιώνα», *Γ Πανελλήνιο Συμπόσιο Γενεαλογικής και Εραλδικής Επιστήμης* (29 Οκτωβρίου-1 Νοεμβρίου 1998), Πρακτικά, *Δελτίο ΕΓΕΕ* 11(Αθήνα 2001), σελ. 459-474.

135. Κ. Μπίρης, *Αι τοπωνυμιαί της πόλεως... ό.π.*, σελ. 88-89.

24. *Ναός Κάστορος και Πολυδεύκου*. Τοποθετείται χαμηλότερα από το ιερό σπήλαιο της Αγλαύρου¹³⁶. Είναι γνωστό ως *Ανάκιο*, ιερό των Διοσκούρων¹³⁷, από την προσωυμία τους ως *Ανακεις*¹³⁸. Σημειώνεται, επίσης, μόνον από τον *J.J. Barthélemy*, στην επιπεδογραφία του.
25. *Στοαί*. Πιθανόν οι στοές που αναφέρει ο Παυσανίας¹³⁹, ως θέσεις εμπόρων μεταξύ της πύλης του Πειραιά και της αντίστοιχης Ιεράς Πύλης, στον Κεραμεικό.
26. *Πόρτα του Πειραιά, σταχτοθήκη*. Πρόκειται για τις Πειραιϊκές πύλες που τοποθετούνται βόρεια του λόφου των Νυμφών, στη συμβολή των οδών Ηρακλειδών και Ερυσίχθονος¹⁴⁰, μετά την πόρτα Ιερά. *Σταχτοθήκη*. Μεσαιωνική ονομασία δύο θέσεων, και προέρχεται από την απόρριψη της στάχτης από τα σαπουνωποιεία της πόλης. Υπήρχαν δύο λόφοι στην περιοχή του *Κεραμεικού*, στους οποίους και πρέπει να αναφέρεται, και ένας ανατολικά από την παλιά Βουλή.
27. *Καινοτάφιον του Ευριπίδη*. Μεταξύ των Μακρών Τειχών, του Πειραιά. Στο μέσο της διαδρομής, κοντά στα βόρεια τείχη. Σημειώνεται και από τον *Barbié du Bocage*, ως *Tombe d' Euripide*. Σύμφωνα με τον Παυσανία, βρισκόταν λίγο προτού φθάσεις στην Αθήνα ερχόμενος από τον Πειραιά¹⁴¹.
28. *Θόλος, τεκές*. Ο Θόλος, τοποθετείται κάτω από το ναό του Ηφαίστου, το Θησείο. Η ονομασία σημειώνεται στην ίδια θέση και από τον *J.J. Barthélemy*, στην επιπεδογραφία του, ως *Tholas*. Η Θόλος, κτίστηκε το 470 π.Χ. και χρησίμευε για την φύλαξη των μέτρων και σταθμών της πόλης¹⁴². Το πιθανότερο ο Ρήγας, μπερδεύει την ονομασία, θέτοντας το επίθετο θόλος να αναφέρεται στη μορφή του *Ωρολογίου του Κυρρήστου*, που πράγματι μετατράπηκε σε *Τεκέ*¹⁴³. Έτσι αναφέρεται και πάλι στο Ωρολόγιο που βρισκόταν στο *Σταροπάζαρο*. Ονομαζόταν *Τεκές του Μπραίμη* και ανήκε στο τάγμα των *Μελδεβίδων*, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν μετά το 1750¹⁴⁴ (φωτ. 12).

136. Ίσως όχι στη βορινή πλευρά που το σημειώνει ο Ρήγας, αλλά στη νότια μετά τη μετατόπιση του σπηλαίου της Αγραύλου.

137. Παυσανίας, I,18,2

138. I. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 29.

139. Παυσανίας, I, 2,4.

140. I. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 51-52.

141. Παυσανίας, I,2,2-3.

142. I. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 64. Παυσανίας, I,5,1, σελ.193-195.

143. Λίγο πριν τη μετατροπή του σε τεκέ, πέρασε κατά το 1667, ο Τούρκος περιηγητής Εβλιά Τσελεμπί ο οποίος μας διέσωσε μια θαυμάσια περιγραφή του. Κ. Μπίρης, *Τα Αττικά του Εβλιά Τσελεμπί*, Αθήνα 1959, σελ. 48-50.

144. I. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 210.

Από το σημείο αυτό και κάτω, στις σημειώσεις του, περιγράφει τις θέσεις των αρχαιοτήτων του Πειραιά, για τις οποίες θα μιλήσουμε σε άλλη ευκαιρία. Όμως για να ολοκληρώσουμε την παρουσίαση της επιπεδογραφίας της Χάρτας είναι αναγκαίο να σχολιάσουμε και ονομασίες που τίθενται, σε διάφορες θέσεις, (φωτ. 13) αλλά δεν υποσημειώνονται από το Ρήγα, όπως:

Σκίρον, ποταμός και θέση. Ο Σκίρος ήταν ήρωας των Ελευσινίων ο οποίος σκοτώθηκε στη μάχη με τους Αθηναίους, την εποχή του Ερεχθέα. Οι Ελευσίνιοι τον έθαψαν κοντά σ' ένα χείμαρρο, που χύνεται στον Κηφισσό ποταμό, ο οποίος πήρε και το όνομά του¹⁴⁵. Η ονομασία και η θέση *Sciro F(luvius)*, αναφέρεται από τον *Barbié du Bocage* και σημειώνεται από τον *J.J. Barthélemy*, στην επιπεδογραφία τους. Η τοποθεσία ήταν στην αρχή της Ιεράς Οδού. Στο *Σκίρον* γινότανε ένας από τους τρεις συμβολικούς «ιερούς αρότρους», μια ιεροπραξία για την ευλογία των θεοτήτων της βλάστησης. Από τη θέση αυτή άρχιζε ο μεγάλος ελαιώνας του Κηφισσού.

Λακία. Τοποθετείται στην περιοχή του Κεραμεικού. Σύμφωνα με το λεξικό του *H. Liddell-R. Scott*¹⁴⁶, *Λάσιος* ο πυκνόδενδρος, ή από το *Λακίς*, τα ράκη, τα ερείπια. Πράγματι υπήρχε στο χώρο μεγάλο πλήθος ταφικών μνημείων. Ως πιθανότερο θεωρώ να πρόκειται για το ηρώο του *Λακίου*, του επώνυμου του Δήμου, *Λακιάδων*¹⁴⁷. Αναφέρεται στον *Barbié du Bocage* και σημειώνεται από τον *J.J. Barthélemy*, στην επιπεδογραφία τους ως *Lacie*.

Λίγο ψηλότερα στο χώρο του Κεραμεικού, ο Ρήγας αναγράφει, *Κολωνάκι πλατύ, ξυλιάστρα φρέας*, έχω την εντύπωση ότι όπως είναι γραμμένο δε βγαίνει νόημα, υπάρχει μια παρανόηση, ένα μπέρδεμα. Πιθανόν να υπονοούσε *Πλατύ Φρέαρ*. Αρχαιοτάτη ονομασία της περιοχής της Χαμοστέρνας, στα Κάτω Πετράλωνα, δηλαδή, στα νοτιοδυτικά της Ακρόπολης¹⁴⁸. Η σημείωση στην επιπεδογραφία, στο χώρο έξω από την πόρτα του Δίπυλου, ίσως να ερμηνεύει το φρέαρ, το γνωστό ως *Γεράνι*¹⁴⁹, που αναφέρθηκε προηγουμένα στις πύλες. Το *ξυλιάστρα* αδυνατώ να το ερμηνεύσω.

Οίκος του Πλάτωνος. Με τον όρο ο Ρήγας, χαρακτηρίζει την σημειούμενη Ακαδημία Πλάτωνος, που βρισκότανε στον έξω Κεραμεικό, κοντά στην όχθη του Κηφισσού ποταμού, νότια του *Ιππίου Κολωνού*. Η θέση, χαρακτηρίζεται στον *Barbié du Bocage* και σημειώνεται από τον *J.J. Barthélemy*, στην επιπεδογραφία τους. Η είσοδος της

145. Πανσανίας, I,36,4-6.

146. H.Liddell-R.Scott, *Λεξικό της Ελληνικής γλώσσης*, 3,17,9.

147. Πανσανίας, I, 37,2.

148. Κ. Μπίρης, *Αι τοπωνυμίας της πόλεως... ό.π.*, σελ. 90. Δ. Καμπούρογλους, *Μνημεία Ιστορίας των Αθηναίων*, 3 (Αθήναι 1892), σελ. 58, 78.

149. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 221, σχ. 150, π.

Ακαδημίας τοποθετείται στη μικρή πλατεία των οδών Πλάτωνος, Κρατύλου και Βασιλικών¹⁵⁰.

Λίγο βορειότερα τοποθετεί το ναό του *Ιππείου Ποσειδώνος* και βεβαίως και της *Ιππείας Αθηνάς*¹⁵¹, όχι όμως ακριβώς εκεί όπου είναι ο λόφος Κολωνού, μεταξύ των οδών Τριπόλεως-Ιωάννου-Διστόμου.

Παραλείπει την αναφορά στον Κολωνό, ή ίσως μεταφράζει το *Colone*, Κολωνός που αναφέρεται στον *Barbié du Bocage* και σημειώνεται από τον *J.J. Barthélemy* στην επιτεδογραφία τους, ως *Colonne*, δηλαδή, κολώνα και εξηγεί *Κολώνα του Αγ. Ιωάννου*. Ασφαλώς αναφέρεται στην παραμορφωμένη εκκλησία του Άγιου Ιωάννη στην Κολώνα, επί της οδού Ευριπίδου, μεταξύ των οδών Αισχύλου και Μενάνδρου, που υποθέτουμε ότι έχει κτιστεί πάνω στα ερείπια κάποιου ιερού του Ασκληπιού¹⁵² (φωτ. 14).

Στα βορειοανατολικά της Ακρόπολης τοποθετεί το *Αγχήσιμη Όρος*, δηλαδή το όρος *Άγχεσιμος*, στο οποίο συμπληρώνει *Άγιος Γεώργιος του βουνού*. Πρόκειται, όπως έχει γίνει πλέον αποδεχτό, για το λόφο του Λυκαβηττού. Ο Άγχεσιμος τοποθετείται στα Τουρκοβούνια. Στην ίδια θέση, σημειώνει και το εκκλησάκι του *Αγίου Γεωργίου*¹⁵³, που υπάρχει από πολύ παλιά, στην κορυφή του Λυκαβηττού.

Επισημάνσεις στην απόδοση της Αττικής στη Χάρτα

Ξεκινώντας από τους πρώτους χάρτες τους γνωστούς ως Πτολεμαίους και μελετώντας το περίγραμμα της Αττικής, θα παρατηρήσουμε ότι η εξέλιξη της χαρτογραφίας έχει επηρεάσει σε μεγάλο βαθμό τη μορφή της. Επιπλέον η μελέτη των τοπωνυμίων, μας καταδεικνύει με πιο τρόπο οι πληροφορίες των γεωγράφων αλλά και οι αντίστοιχες των ταξιδιωτών βελτίωσαν με τον καιρό την ακρίβεια των χαρτών, ενώ ταυτόχρονα αποδεικνύει και τη συνεχή ανάπτυξη της επικοινωνίας μεταξύ των. Χαρακτηριστικά παραδείγματα οι δύο γενικοί τύποι της μορφής της Ελλάδας, τους οποίους έχει επισημάνει ο Χρ. Ζαχαράκης¹⁵⁴. Στις αρχές του 18^{ου} αιώνα οι Γάλλοι επιτυγχάνουν σημαντικές

150. Ι. Τραυλός, *Πολεοδομική εξέλιξις... ό.π.*, σελ. 90-91.

151. Παυσανίας, I, 30, 4.

152. Κ. Μπίρης, *Αι Αθήναι από του 19^{ου} αιώνα στον 20^{ον} αιώνα*, Αθήνα 1966, σελ. 64, σχεδίαση Du Moncel.

153. Γ. Καιροφύλλας, *Τοπωνύμια ...ό.π.*, σελ.130-131. Κ. Μπίρης, *Αι τοπωνυμιαί ...ό.π.*, σελ. 64-65.

154. Chr. Zacharakis, *A catalogue of Printed maps of Greece 1477-1800*, Αθήνα 1992², σελ. 12.

επιδόσεις στον τομέα της γεωδαισίας με αποτέλεσμα να διορθώνονται πολλά από τα σημειούμενα μέχρι τότε σφάλματα με τη βοήθεια αστρονομικών παρατηρήσεων¹⁵⁵.

Η παραβολή των δύο χαρτών, του *Delisle* και του *Ρήγα* (φωτ. 15-16), πάνω στην ίδια κλίμακα, τουλάχιστον για το χώρο της Αττικής, δεν εμφανίζουν στο γεωγραφικό τους μέρος, ικανές ομοιότητες, ώστε να θεωρηθεί το πρώτο, ως πρότυπο του δεύτερου. Σε άλλα τμήματα του χάρτη η ταύτιση είναι περισσότερο εμφανής¹⁵⁶. Η χάραξη της Αττικής στη Χάρτα, είναι τελείως διαφορετική μορφολογικά ενώ αποδίδεται με πλείστες λεπτομέρειες η ακτογραμμή της. Μπορεί να εμφανίζει πολλά από τα τοπωνύμια της ότι ονοματολογικά ταυτίζονται με τα αντίστοιχα του *Delisle*, όμως θεωρώ ότι αυτό δεν είναι ικανή και αναγκαία συνθήκη για να δεχθούμε ανεπιφύλακτα, ότι αποτελεί οπωσδήποτε, πρότυπο της Χάρτας. Άλλωστε είναι βέβαιο ότι πολλά από τα τοπωνύμια, ο *Ρήγας*, τα έχει αποδεδειγμένα ερανιστεί, όπως είδαμε, από φιλολογικές πηγές.

Όσον αφορά την πληρότητα αυτών, παραλείπει ορισμένα σημαντικά χωριά, όπως η *Κηφισσιά*, που ήταν *ναχιγιέτ*, δηλαδή, κωμόπολη με έδρα κατή, το *Μαρούσι*, στο οποίο προσέφευγαν οι Αθηναίοι σε περίπτωση λοιμού, το *Καπανδρίτι*, τη *Φλύα* το *Calendri* όπως το σημειώνει ο *J.D.Le Roy*¹⁵⁷ ή τη *Φυλή*, τα οποία όμως εμφανίζονται σε άλλους χάρτες της εποχής του, όπως λ.χ. στον *R.Chandler*¹⁵⁸. Θεωρώ ότι είχε τη δυνατότητα να τα γνωρίζει εκμεταλλευόμενος, πιθανόν προσωπικές φιλίες, όπως λ.χ. με τον Αθηναίο *Κοδρικά*. Παράλληλα, πάρα πολλά τοπωνύμια, από όσα αναφέρει, τοποθετούνται λάθος, παρά το γεγονός ότι η θέση τους εμφανίζεται ορθά στο χάρτη της Αττικής του *Barbie du Bocage*, του 1785 ο οποίος αναγνωρίζεται από όλους τους ερευνητές, επίσης ως πηγή του *Ρήγα*.

Στα νοτιανατολικά της Ακρόπολης, έξω από το τείχος σημειώνει, *Υμητός μεντέλη ορ(ος)*. Η θέση ως *Imetto* και *Hymette* αναφέρεται στον *Barbié du Bocage* και σημειώνεται από τον *J.J. Barthélemy* στην επιπεδογραφία τους. Ο *Ρήγας* συμπληρώνει και το *Μεντέλη* που ήταν η μεσαιωνική ονομασία βορειότερα, του όρους της Πεντέλης.

Παρατηρήσεις στην επιπεδογραφία των Αθηνών

Βασική παρατήρηση είναι ότι οι θέσεις και τα κτίρια τα οποία καταγράφονται από το *Ρήγα*, αναγείρονται μέχρι τον 5^ο μ.Χ. αιώνα, και περιγράφονται λεπτομερώς από τον Πausanία (φωτ. 17). Εντοπίζονται δε, κατά κανόνα, μέσα στο χώρο που περιβάλλεται από το *Θεμιστόκλειο* τείχος, το ενδιάμεσο, κατά τον επίσκοπο *Ιγνά-*

155. Μελάς, *Χαρτογραφίες... ό.π.*, σελ. 50.

156. Όπως αποδεικνύουν και χαρτογραφικές μελέτες, βλ. σχετική μελέτη του Καθηγητού κ. Ευαγ. Λιβιεράτου, «Η χαρτογραφία της Χάρτας του *Ρήγα*», στο ίδιο τούτο τόμο.

157. J. D. Le Roy, *Les ruines...ό.π.*, στον ίδιο πίνακα.

158. R. Chandler, *Carte d'une partie de la Grèce avec le Péloponnèse ou la Morée*. (1769, 1775).

τιο¹⁵⁹ που επισκέφθηκε την Αθήνα το 1772 και όχι με το αντίστοιχό του, του Χασεκή. Αυτό επιβεβαιώνεται από το ότι σημειώνει εκτός του τείχους του Χασεκή, θέσεις που είναι γνωστό ότι βρίσκονταν μέσα στο τείχος, όπως η εκκλησία του *Άγιου Ιωάννη* στην Κολώνα. Το σημαντικό αυτό στοιχείο μας οδηγεί να δεχθούμε ότι η χάραξη της Χάρτας και της επιπεδογραφίας κατ' επέκταση, είχε γίνει το πιθανότερο πριν από το 1778 χρονιά που κτίστηκε, όπως γνωρίζουμε, το τείχος του Χασεκή.

Πολλές από τις θέσεις τόσο των αρχαίων όσο και των νεωτέρων μνημείων, δεν ανταποκρίνονται με την επί του εδάφους αναγνώριση. Στις θέσεις των αρχαίων παρασύρεται από λανθασμένες αντιγραφές αλλά και λανθασμένες επιλογές, άλλοτε αφαιρώντας και άλλοτε προσθέτοντας στοιχεία. Ειδικότερα στις καταγραφές για σύγχρονες του θέσεις, εμφανίζει μεγαλύτερο το μπέρδεμα, όπου ταυτίζει και διαφορετικές αναφορές, ως προς τη χρήση ή τη λειτουργία τους. Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Ωρολογίου του Κυρρήστου, ως *ρολόγι*, δίπλα στο Ωδείο αλλά και ως *τεκέ*, δίπλα στη Θόλο. Ακόμη χαρακτηρίζει τον Άρειο Πάγο ως Σέντζιο, ονομασία όμως που φέρει ο Λόφος Φιλοπάππου, τον οποίο ορθά ονομάζει Μουσείο, ως λόφο των Μουσών.

Ορισμένες αναφορές θέσεων, της σύγχρονης του Αθήνας, τις τοποθετεί χωρίς καμιά εξάρτηση από τις συγκεκριμένες καταγραφές του, ειδικότερα στην επιπεδογραφία του όπως, την Καμουκαραία, το Νοζέα, το Σέτζιο κ.ά. Αντίθετα σε άλλες περιπτώσεις εμφανίζεται περισσότερο ενημερωμένος λ.χ. για την παλαιομητρόπολη ή τον αραπομαχαλά. Ούτω ως τελευταία χρονική αναφορά θα πρέπει να θεωρήσουμε την αντίστοιχη της Παναγιάς στην Πέτρα που γκρεμίστηκε το 1778 από τον Χατζή Αλή το Χασεκή, και ως παλαιότερη τη μετατροπή του Ωρολογίου σε τεκέ των δερβίσηδων κατά το 1750. Επίσης και την αναφορά στην παλαιομητρόπολη. Σίγουρα αναφέρεται στην εκκλησία του Αγίου Διονυσίου στη βόρεια πλευρά του λόφου του Αρείου Πάγου¹⁶⁰ και η οποία γκρεμίστηκε από σεισμό το 1751¹⁶¹.

Γενικές παρατηρήσεις για το έργο της Χάρτας του Ρήγα

Στις αναφορές των τοπωνυμίων της Αττικής, εντοπίζονται πολλά ορθογραφικά λάθη όπως, *Ειλισσός* ποταμός, *Αγχήσημ*, *Καμουκαραία*, *Καίλος* αντί *Κοίλος*. Κατα-

159. Δ. Καρύδης, *Πολεοδομικά ...ό.π.*, σελ. 222-223.

160. Δ. Καμπούρογλου, *Ιστορία των Αθηναίων... ό.π.*, 2 (Αθήναις 1890), σελ. 170-172.

161. Αν. Τανούλας, «Οι Άγιοι Ανάργυροι Κολοκύνθη στην Αθήνα», στο *Εκκλησίες στην Ελλάδα μετά την Άλωση*, 2 (1982), 179-190. Μάλιστα η εκκλησία του Αγίου Διονυσίου υπήρξε το υπόδειγμα για να κτιστεί ένας ελάχιστος αριθμός από εκκλησίες στην Αθήνα, τη Χασιά και στο Μενίδι, που φέρουν κάλυψη στέγης, με τεταρτοσφαίρια. Στέλ. Μουζάκης, *Βυζαντινές-μεταβυζαντινές... ό.π.*, σελ. 85-90, 383-396.

γράφεται το φαινόμενο του τσιτακισμού, χαρακτηριστικό του αθηναϊκού ιδιώματος, όπως *Συκάμινο*, που το σημειώνει ως *Τζουκάμινο*, αλλά συναντώνται και ιδιαίτερες γλωσσικές μεταφορές όπως *Προβόλινθος*, η αναφορά από το Φώτιο, αντί *Προβάλινθος*, οικισμός, μέλος της Τετράπολης του Μαραθώνα. Συνδέει ομότυπα τοπωνύμια που βρίσκονται σε διαφορετική θέση όπως, την Οινόη του Μαραθώνα με την Οινόη του Κιθαιρώνα ακολουθώντας λανθασμένες αναφορές τρίτων, όπως από τον γεωγράφο *Μελέτιο*. Τέλος συναντάμε και λάθη από αβλεψία(;), όπως *Υμηττός* ή *Άφιδνα* κ.ά.

Τα πρότυπα του Ρήγα είναι δυνατόν να ήταν κατά βάση οι χάρτες (φωτ. 18-19), όμως αποδεικνύεται ότι έλαβε υπόψη του και ασφαλώς, συμπλήρωσε το έργο του με πληροφορίες από κείμενα περιηγητών, πιθανόν και ανέκδοτα ακόμη, αποδεικνύοντας ότι ήρθε σε επαφή με πολλούς από τους σύγχρονους του περιηγητές από τους οποίους και πήρε τις πληροφορίες του. Τέλος δεν πρέπει να παραβλέπουμε το γεγονός να είχε προσωπικές επαφές και με ντόπιους επισκέπτες, που τον ενημέρωναν για την περιοχή τους, όπως λ.χ. για το *Τζουκάμινο*.

Από τα υπάρχοντα στοιχεία θεωρείται αδιαμφισβήτητο το γεγονός, ότι ο Ρήγας δεν επισκέφτηκε, τουλάχιστον, την Αθήνα ή την Αττική, για τις ανάγκες της Χάρτας του, παρά κάποιες σχετικές νύξεις περί του αντιθέτου από διάφορες πηγές¹⁶². Ακόμη σημαντική είναι η επισήμανση ότι υπερτερούν με την παρουσία τους, τα τοπωνύμια που βρίσκονται στα παράλια, στοιχείο που μαρτυρεί, κατά τη γνώμη μου, ότι χρησιμοποίησε και αναφορές από *πορτολάνους*¹⁶³ ή τουλάχιστον τις έλαβε υπόψη του κατά τη χάραξη των χαρτών του.

Γενικά, η ανάγνωση των τοπωνυμίων της χάρτας, στον ερευνητή που γνωρίζει και μελετάει την τοπική ιστορία, αναδίδει μια εικόνα ως ο επιμελητής της έκδοσης να μην ενδιαφέρεται με θέρμη, για την αντίστοιχη γνώση της σύγχρονης του ιστορίας. Θα έλεγα ακόμη ότι παρά τις ορθές πηγές, τις οποίες και γνώριζε, ακολουθεί κατά κανόνα κάποιες λανθασμένες. Η επισήμανση αυτή θα μπορούσε να μας οδηγήσει στο να δεχθούμε ότι ο Ρήγας είχε στη διάθεσή του για την σύνθεση, εκπόνηση των χαρτών, κάποια ομάδα ή ελλήνων σπουδαστών ή το πιθανότερο ελληνοφώνων. Άλλωστε δεν μπορώ να αποδεχτώ ότι ήταν δυνατόν ο Ρήγας, μόνος του ή μαζί με τον χαράκτη, μέσα σε ελάχιστο χρόνο να διεξήλθε, αυτόν τον τεράστιο όγκο των πληροφοριών και σχεδίων ελέγχοντας ταυτόχρονα, ορθογραφικά, ετυμολογικά, τοπογραφικά, ακόμα και ιστορικά, όλες αυτές τις θέσεις και αναφορές.

162. Βλέπε τις σχετικές αναφορές στο Δ. Καραμπερόπουλος, *Η Χάρτα ...ό.π.*, σελ. 17-18.

163. Βασικό βοήθημα το έργο του Arm. Delatte, *Les Portulans Grecs and Complements* (1958). Στ. Μακρομήχαλος, «Ελληνικοί Πορτολάνοι του 16^{ου}, 17^{ου} 18^{ου} αιώνα», *Ερανιστής*, τχ 3-4 (1963), σελ. 127-155. Α. Τζαμτζής, «Ναυτικοί, Καράβια και Λιμάνια», στο *Ελληνική Εμπορική Ναυτιλία*, Αθήνα 1972, σελ. 58-60.

Συμπερασματικά τα ονόματα ή οι χαρακτηρισμοί τους οποίους παραθέτει, παράλληλα με τους αντίστοιχους μνημείων των κλασικών χρόνων, αφορούν θέσεις ή λειτουργίες χώρων γενικότερα της Αθήνας, που συναντώνται κατά κανόνα, στους κοντινούς του Ρήγα χρόνους, μέχρι τουλάχιστον τα μέσα του 18^{ου} αιώνα, δηλαδή τα τελευταία 15-20 χρόνια και δεν ξεπερνάνε το 1777. Έχω την πεποίθηση, ότι ο Ρήγας μάζευε το υλικό του για αρκετά χρόνια, και η συγκέντρωση των πηγών του σταμάτησε περίπου στα χρόνια αυτά, οπότε και άρχισε να κατασκευάζει τις πλάκες της Χάρτας. Γεγονός το οποίο θεωρώ αρκετά λογικό, αφού μαρτυρείται ότι γνωστοποιήθηκε η έναρξη της εκτύπωσης της, την άνοιξη του 1797, πιθανόν και από το τέλος του 1796¹⁶⁴. Πιθανολογώ μάλιστα, ότι ολοκλήρωσε τη σχεδίαση της Χάρτας και χάραξε τις πλάκες της σε άλλο μέρος και τις μετέφερε κατόπιν, στη Βιέννη όπου γνωστοποίησε την έκδοση και ξεκίνησε την εκτύπωση της. Για το λόγο αυτό η Χάρτα αποτελείται και από 12 τμήματα-πλάκες, ώστε να είναι εύκολες στη μεταφορά.

Ο Ρήγας αντιγράφει ή και παράγει σχέδια για πόλεις ή κτίρια της αρχαιότητας με έναν ιδεολογικό στόχο. Να τονίσει δια της αναπαράστασης του ιστορικού χώρου το μεγαλείο της αρχαιότητας προβάλλοντάς την, ως πρότυπο μίμησης και με αυτό τον τρόπο να προτρέψει τους Έλληνες προς την επανάσταση (φωτ. 20). Με τον τρόπο αυτό η αναπαράσταση του χώρου της κλασικής αρχαιότητας, αποτελεί ιδεολογικό στοιχείο στα πλαίσια μιας πολιτικής πράξης. Ταυτόχρονα μέσα στο γενικότερο πλαίσιο του διαφωτισμού, ευνοούν τη φυσική αποδοχή του κλασικισμού.

Κλείνοντας έχω την πεποίθηση, ότι για να ταυτιστούν πλήρως τα τοπωνύμια που εμφανίζονται στη Χάρτα του Ρήγα και το καταθέτω ως πρόταση, θα πρέπει να μελετηθούν να αναλυθούν και να τεθούν υπό το φως μιας συλλογικής κριτικής έρευνας, από ερευνητές, γνώστες όμως της τοπικής ιστορίας, μεγάλων περιοχών ή νομών, ούτως ώστε να εντοπιστούν περιέργες ή μοναδικές εμφανίσεις, μεταφορές ή ακόμα παραλείψεις χωριών ή θέσεων, χρονικοί περίοδοι, τοπογραφικά παράδοξα, όπως και διαμορφώσεις του γεωφυσικού ανάγλυφου κ.ά. Τα αποτελέσματα μόνον μιας τέτοιας κριτικής έρευνας, είναι βέβαιο, ότι θα μας οδηγήσουν στη αρχική ή το πιθανότερο, στις αρχικές πηγές, από τις οποίες ερανίστηκε ο Ρήγας, τα στοιχεία του για τη Χάρτα.

Επομένως μέχρις ότου αναληφθεί μια τέτοιας μορφής συλλογική προσπάθεια, η έρευνα για τον εντοπισμό των πηγών της Χάρτας του Ρήγα, κατά τη γνώμη μου, θα παραμένει ανοικτή.

164. Ο αυστριακός πρόξενος του Βουκουρεστίου έγραφε στον υπουργό του στις 4 Αυγούστου 1796, «Στις αρχές αυτής της εβδομάδας ένας κάποιος γραμματικός Ρήγας ξεκίνησε από δω για τη Βιέννη, όπου σκοπεύει να τυπώσει έναν ελληνικό γεωγραφικό χάρτη». Λ. Βρανούσης, Ρήγας, Βασική Βιβλιοθήκη αρ.10 (Αθήνα 1954), 48, Δ. Καραμπερόπουλος, *Η Χάρτα...ό.π.*, σελ. 16.

Εικόνα 1
Η προμετωπίδα της Χάρτας

Εικόνα 2
Η Αττική. Λεπτομέρεια από τη Χάρτα

Εικόνα 3

Χειρόγραφος χάρτης της ευρύτερης περιοχής του Μαραθώνα (Αρχείο Στ. Μουζάκη)

Εικόνα 4

Ab. Barthélemy. Anacharsis. Λεπτομέρεια της Αθήνας

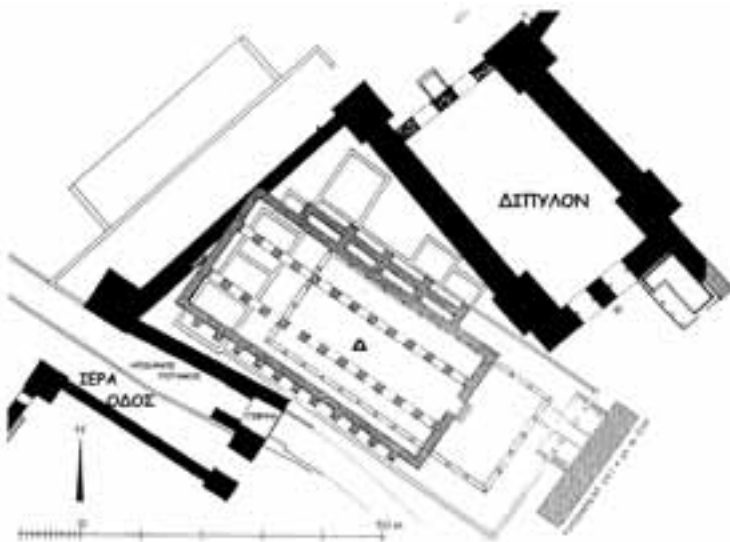
Εικόνα 5
Barbié de Bocage. Λεπτομέρεια της Αθήνας

Εικόνα 6
Χάρτα του Ρίγα. Επιπεδογραφία της Αθήνας

Εικόνα 7
Νοτιανατολικό τμήμα της Αθήνας. Λεπτομέρεια (Ι. Τραυλός)

Εικόνα 8
Η διαμόρφωση του Δίπτυλου και η πόρτα της Ιεράς Οδού
δίπλα στον Ηριδανό ποταμό

Εικόνα 9

Το Λεκανοπέδιο της Αθήνας κατά σχεδίαση του Le Roy.
Διακρίνονται οι Αμπελόκηποι

Εικόνα 10

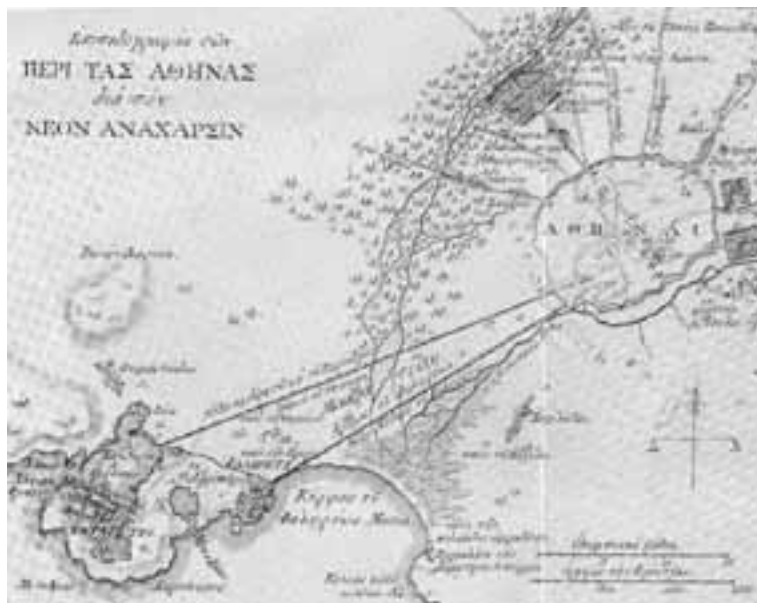
Ο ναός της Παναγίας στην Πέτρα
Διακρίνονται τα ερείπια του αρχαίου ναού της Δήμητρας και Κόρης

Εικόνα 11
Το Ωρολόγιο του Κυρρήστου. Οι Αέρηδες στην Πλάκα

Εικόνα 12
Το Ωρολόγιο ως Τεκές των Δερβίσηδων

Εικόνα 13

Η επιπεδογραφία από τη Χάρτα, της ευρύτερης περιοχής της Αθήνας και του Πειραιά

Εικόνα 14

Ο Άγιος Ιωάννης με το κολωνάκι, στην οδό Ευριπίδου

Εικόνα 15
Η Αττική στο χάρτη του Delisle

Εικόνα 16
Η Αττική στο χάρτη του Ρήγα

Εικόνα 17
Τα μνημεία της Αθήνας κατά τον 5ο-4ο αιώνα (Ι. Τραυλός)

Εικόνα 18
Η Αττική στο χάρτη του R. Chandler

Εικόνα 19
Η Αττική στο χάρτη του Barbié de Bocage

Εικόνα 20
Άποψη της Αθήνας κατά το 1697 από τον Martinelli

ΓΙΩΡΓΟΣ Κ. ΜΥΑΡΗΣ

*Η επικαιρότητα του έργου
και του μηνύματος του Ρήγα.
Αναγνώσεις και ιδεολογικές χρήσεις¹*

Συμπληρώθηκαν 250 χρόνια από τη γέννηση το 1757 του διανοητή και πρωτομάγ-
τυρα της ελληνικής και βαλκανικής απελευθέρωσης Ρήγα Βελεστινλή, που γεννήθηκε

1. Οφείλω να ευχαριστήσω την Οργανωτική Επιτροπή του Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Φεραί-
Βελεστίνο-Ρήγας, την Εταιρεία Επιστημονικής Μελέτης «Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα»-και τον
πρόεδρο κ. Δημήτριο Καραμπερόπουλο για την πρόσκληση και τη φιλοξενία. Συγχαίρω όλους
για την ξεχωριστή συμβολή τους στην προβολή του έργου του Ρήγα και των επιδράσεών του στο
πανελλήνιο και στο διεθνές επίπεδο-γεγονός που αντανακλάται και στα δημοσιεύματα τεσσάρων
κυπριακών εφημερίδων όλου του πολιτικού φάσματος σχετικά με τις εργασίες του Ε΄ Συνεδρίου.
Οφείλω να μνημονεύσω τη βοήθεια της Εταιρείας στην έκδοση (τέλη 2006) των Πρακτικών
του Επιστημονικού Συμποσίου που είχαμε από κοινού οργανώσει στην Κύπρο παλιότερα. Στο
πλαίσιο του εορτασμού από τα 250 χρόνια από τη γέννηση του Ρήγα Βελεστινλή ελήφθησαν
πρωτοβουλίες όπως η εξαγγελθείσα επανέκδοση των Πρακτικών από το Συμβούλιο Αποδήμου
Ελληνισμού και τον Σύνδεσμο Ελλήνων Κυπρίων Φιλολόγων (ΣΕΚΦ-ΟΕΛΜΕΚ)- φίλοι του Ρήγα
με δημόσιες παρεμβάσεις και προτάσεις ώθησαν στην ανακήρυξη του «Έτους Ρήγα 2007» στην
Α/βάθμια Εκπαίδευση της Κυπριακής Δημοκρατίας και του Νοεμβρίου ως «Μήνα του Ρήγα»
στη Β/θμια Εκπαίδευση. Επιπλέον, συνδιοργανώνουν στη Λευκωσία στις 15 Οκτωβρίου 2007
την ημερίδα «Ρήγας Βελεστινλής-Βαλκανική Ποίηση» ο Σ.Ε.Κ.Φ. (ΟΕΛΜΕΚ), η Δ/ση Μέσης
Εκπαίδευσης, η Ένωση Λογοτεχνών Κύπρου και οι «Φίλοι του περιοδικού Αντί στην Κύπρο»
με εισηγητές τους πανεπιστημιακούς Παναγιώτη Νούτσο και Νάσο Βαγενά. Ο Ρήγας εμπνέει!
Το μήνυμά του παραμένει ζωντανό και επίκαιρο, όσο κι αν πολλοί νομίζουν ότι η Κύπρος,
μαρτυρική και de facto διχοτομημένη από τον τουρκικό Αττίλα, χάθηκε στον καταναλωτισμό.

στο Βελεστίνο και δολοφονήθηκε στο Βελιγράδι στον πύργο Νεμπόισα από τους εντεταλμένους του Τούρκου καίμακάμη το 1798. Η έρευνα έχει πλέον απομακρυνθεί οριστικά από πολλά αστήριχτα κι ανεκδοτολογικά στοιχεία που αφορούν στο όνομα, την οικογένεια, και την καταγωγή του: ο ιστορικός Λέανδρος Βρανούσης (1921-1993), συστηματικός μελετητής και εκδότης των έργων (1968) τού ξεχωριστού επαναστάτη από το Βελεστίνο, τεκμηριωμένα υπέδειξε, για παράδειγμα, ότι ο ίδιος ο Ρήγας, όντας νεαρός μαθητής, στα παράφυλλα παλαιού βιβλίου (έκδοση της Βασιλείας του 1561) που φυλάσσεται στην Εθνική Βιβλιοθήκη, κατέγραψε κτητορικό σημείωμα με την υπογραφή «Ρήγας Κυρίτζη εκ Βελεστίνου», ενώ σε όλες τις εκδόσεις του υπογράφεται «Ρήγας Βελεστινλής Θετταλός»². Ανάλογη υπήρξε η συνεισφορά πολλών άλλων ερευνητών σε άλλα σημαντικά ερευνητικά ζητήματα.

Με αφορμή την επέτειο των 250 χρόνων από τη γέννησή του, κάνοντας μία παρέκβαση προσωρινά, αναλογίζομαι το ότι μπροστά σε κάθε ιστορική επέτειο ελπίζουμε στη γόνιμη προσέγγιση της ιστορίας. Αλλά και επιφυλασσόμαστε για αναμενόμενες ρητορείες ή ακόμη και κακοποιήσεις των ιστορικών γεγονότων και των παρεμβάσεων συγκεκριμένων πρωταγωνιστών της ιστορίας. Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας επιβλοχωρεί σε συζητήσεις (ιδίως αν είναι τηλεοπτικές και δη προεκλογικές), αναλύσεις, σε «εκλαϊκευτικά» κείμενα και σχόλια. Στην πείσή της υποκρύπτουν επετειακές εγκύκλιοι αρχών, ομιλίες και εορτές σχολικές, χαιρετισμοί παραγόντων της πολιτείας και ευρύτερα της πολιτικής ζωής, και αναπόφευκτα οι ανακοινώσεις των κομμάτων. Ακόμη, μια τέτοια χρήση της ιστορίας μπορεί να ανιχνεύεται –αυτοκριτικώς ομιλούντες– και στην προκειμένη απόπειρα ερμηνείας του γράφοντος, αλλά και σε προσεγγίσεις ή μελέτες, που είναι ή διεκδικούν να είναι επιστημονικές.

Βεβαίως στόχος της παρούσας ανακοίνωσης δεν είναι να εξαντλήσει ερευνητικά τη συνάντηση σ' ένα τόσο ευαίσθητο και εκτενές πεδίο με ό,τι αφορά στο βίο, το έργο, τη διάδοση και την πρόσληψη των ιδεών του Ρήγα στη διαδρομή δυόμιση αιώνων. Απλώς εδώ επιχειρείται ο εντοπισμός ορισμένων συμπτωμάτων τού συνήθους αρνητικού φαινομένου στην ιστορία των ιδεών και των νοοτροπιών· δεν γίνεται εξαντλητική διαπραγμάτευση, η οποία θα υπερέβαινε όχι μόνο τα χρονικά όρια μιας εισήγησης, αλλά και τις περιορισμένες δυνατότητες ενός προσώπου. Διευκρινίζεται ότι το έργο και η θυσία του Ρήγα μπορούν υπό προϋποθέσεις και σήμερα να εμπνεύσουν τους πολίτες ως *παράδειγμα ζωής* και ως ελεύθερος και δημοκρατικός *τρόπος σκέψης*. Αυτό

2. Λέανδρος Βρανούσης, *Ρήγας*, Βασική Βιβλιοθήκη, αρ. 10, Αθήνα [1954], σελ. 266, υποσ. 1. Του ίδιου, *Ρήγας Βελεστινλής*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα-Βελεστίνο 1998, σελ. 13-14. Επίσης, Δημήτριος Καραμπερόπουλος, *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1997, β' έκδ. Αθήνα 2000.

απορρέει από το γεγονός ότι σταθερός στόχος του Ρήγα, με βάση το «ισχυρό πολιτικό ένστικτο και την επαρκή πολιτική παιδεία» του, είναι ο φωτισμός των αδικημένων και αμαθών, η τόνωση του πατριωτικού φρονήματος, η αφύπνιση του επαναστατικού πνεύματος των Ελλήνων και όλων των υπόδουλων λαών, και η απελευθερωτική κατά του σουλτανικού δεσποτισμού επανάσταση³. Όμως, ούτε λογικές του «πολιτικώς ορθού» στρέφουν εύκολα τον σημερινό πολίτη στη μελέτη των κεμένων του Ρήγα· ούτε συνταγές ή ξόρκια περιορίζουν το σύμπτωμα της ιδεολογικής χρήσης του έργου του και πιο πολύ ακόμη των συμβολισμών και των «θρύλων» που σταδιακά διαμορφώθηκαν ή των αποσπασματικών ενσωματώσεων ιδιαίτερα σε θουριακές λογοτεχνικές παραγωγές⁴. Εξάλλου, το θέμα διαπλέκεται ευθέως με τη συνολική κίνηση των ιδεών και την υφή των κοινωνικών-εξουσιαστικών σχέσεων και δομών.

Ωστόσο, σημείο εκκίνησης καθίσταται η εξής αξιωματική θέση: Ούτε «καθαρή» επιστήμη υπάρχει, δηλαδή απαλλαγμένη από πιέσεις της ιδεολογίας. Ούτε και η ιδεολογία –νοούμενη ως σύστημα ιδεών που «ερμηνεύουν» τον κόσμο, την κοινωνία, τη ζωή– επιζητεί σε κάθε στιγμή το διαζύγιο από την επιστήμη. Μπορούμε όμως να θέτουμε προϋποθέσεις, κανόνες, αιτούμενα στοιχεία σ' ένα ελεύθερο δημοκρατικό πλαίσιο, όσο το επιτρέπει η «φαντασιακή θέσμιση» της κοινωνίας, όπως αναλύει ο Κορνήλιος Καστοριάδης. Έτσι, είναι αναγκαία η απόδοση τιμής στον Ρήγα Βελεστινλή και τους συμμάχους του: οι πράξεις και το μαρτύριό τους απετέλεσαν την αφετηρία των αγώνων προς την ελευθερία των Ελλήνων και των άλλων βαλκανικών λαών από την οθωμανική τυραννία. Αναπόφευκτα η απόδοση τιμής στον πρωτομάρτυρα και οραματιστή Ρήγα και στους συντρόφους του, συνδιαλέγεται με τον αυτοπροσδιορισμό της συλλογικής μας συνείδησης. Αλλά συγχρόνως δε διαφεύγει από την προσοχή μας και το εξής: η κατεξοχήν αναγκαία ενέργεια για την απόδοση της προσήκουσας τιμής στον Ρήγα και στον ιστορικό συμβολισμό του, είναι η προαγωγή του κριτικού επιστημονικού προβληματισμού γύρω από την ιστορική προσωπικότητα και τη σημασία των ιδεών του Ρήγα· στοιχεία που αφορούν όχι απλώς την «τοπική» αλλά και την ευρύτερη επιστημονική και πολιτισμική διάστασή τους, και μάλιστα δυνάμει συνεγείρουν τη σκέψη απλών πολιτών, επιστημόνων και ηγετών.

3. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Ο Ρήγας και ο φωτισμός του Γένους», *Υπέρεια*, τόμ. 4, 2006, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (2003), σελ. 631-652, ιδίως σελ. 637.

4. Ενδιαφέρουσες επισημάνσεις κάνει ο Αλέξης Πολίτης στις μελέτες του «Η διάδοση των επαναστατικών θουρίων» (1990) και «Ο Θούριος του Ρήγα, *Ως πότε παλικάρια*» (1998), που τις περιέλαβε στον τόμο *Το μυθολογικό κενό*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2000, σελ. 151-163, 164-171. Βλ. επίσης, Γεώργιος Ν. Λεοντσίνης, «Θούρια άσματα και ελληνική ιστορία», στα Πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου (1998) *Ρήγας Βελεστινλής: 200 χρόνια από τον θάνατό του. Προσεγγίσεις στο έργο και τις επιδράσεις του*, Λευκωσία 2006, σελ. 65-78.

Η κίνηση και η δράση με πρόσημο αντίθετο των όσων σκέψεων προηγούνται εδώ μάλλον ενισχύει τη «στίλβωση», την κολακεία της συλλογικής αυταρέσκειας, τη μετατροπή της ζέουσας σκέψης του Ρήγα σε έκθεμα απλό ενός μουσείου ιδεών, στην υποταγή σε ποικίλα ιδεολογικά σχήματα. Προς διαφορετική και γόνιμη κατεύθυνση κινείται καθένας που επιχειρεί να προσεγγίσει το έργο, τη δράση, τη θυσία του Ρήγα πέρα από απλουστεύσεις, σχηματικές προσεγγίσεις, συμπλέγματα επαρχιωτισμού, ως μέρος διεργασιών όχι μόνο ελληνικών, αλλά και βαλκανικών, ευρωπαϊκών και παγκόσμιων. Επιπλέον, όταν καθένας επιμένει στην ιστορικότητα του έργου και της δράσης του Ρήγα και του κύκλου του –και ό,τι συνεπάγεται η συγχρονία και η διαχρονία στη μελέτη. Επιπρόσθετα, θετικό αποτέλεσμα προκύπτει όταν γίνεται αποδεκτή η βάση ανάλυσης που αναδεικνύει τον Ρήγα ως τον κατεξοχήν «θεωρητικό της ισονομίας και ισότητας των λαών», της ελεύθερης και ειρηνικής συμβίωσης, μέσα στην παράδοση του αρχαίου και νέου ελληνικού πολιτικού στοχασμού· ως διανοούμενο που «αντιπροσωπεύει τη ριζική και ολοκληρωτική αναίρεση όλων των συμβατικών και υπαρκτών κοινωνικών και πολιτικών θεσμών της Οθωμανικής Βαλκανικής του φθίνοντος δέκατου όγδοου αιώνα» και που «επιζητεί την αντικατάστασή τους με τα ριζοσπαστικότερα πρότυπα της εποχής, εκείνα του γαλλικού επαναστατικού ιακωβινισμού»⁵. Επιπλέον, η ανάδειξη με συνέπεια όλων αυτών που συγκροτούν την «κριτική βούληση» του Ρήγα και το πόσο «βαθύτερα και προγραμματικά κριτικός» είναι ο χαρακτήρας του έργου του⁶.

Στο σημείο αυτό για να ενισχυθούν οι εποικοδομητικοί προβληματισμοί τόσο για το έργο του Ρήγα όσο και για την έρευνα της φιλοσοφίας και της επιστήμης, όπως καλλιεργήθηκαν στο Νεοελληνικό Διαφωτισμό –κι ενώ διογκώνεται ο λαϊκισμός και ο «αντιδυτικισμός»–, χρειάζεται να υπενθυμίσουμε ότι συμπληρώθηκαν 44 χρόνια από τη σύγκληση του Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου για τον Αιώνα του Διαφωτισμού (Γενεύη 5-12 Ιουλίου 1963). Οι εργασίες και οι αποφάσεις του συνεδρίου έθεσαν τις βάσεις για τον συντονισμό των ερευνητών του Διαφωτισμού σε παγκόσμια κλίμακα. Στο πλαίσιο του συνεδρίου, η ανακάλυψη του Κ.Θ. Δημαρά για τον δάσκαλο του Ρήγα τον Δημήτριο Καταρτζή (c.1730-1807), αφενός, ανέδειξε τον λόγιο σε «προάγγελο αυτού που υπάρχει σήμερα ως δυτική (πνευματική) αξία στον ελληνικό κόσμο» και, αφετέρου, κόμισε ικανά πειστήρια για την επιτυχή ερευνητική προσπάθεια των ελλήνων επιστημόνων

5. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, «Επιστημονικές προϋποθέσεις της μελέτης του Ρήγα», *Τιμή στον Ρήγα Βελεστινλή. Εργασίες της Διεθνούς Δημερίδας* (Πανεπιστήμιο Αθηνών 1998), Αθήνα 2002, σελ. 46-56, ιδίως σελ. 46, 49.

6. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *ό.π.*, σελ. 51.

που μελετούν τον Διαφωτισμό⁷. Αλλά σαφώς βρίσκεται σε πιο προωθημένο επιστημολογικά σημείο η εισήγηση αυτή, όπως και οι διαπιστώσεις για τον Καταρτζή, από ανάλογες σημερινές εργασίες. Η πολύμορφη διαδικασία «επιστροφής» στην περίοδο πριν το 1914 ιδίως στη βαλκανική χερσόνησο έχει επαναφέρει μανιχαϊστικά σχήματα σκέψης. Οι σημερινές ιστορικές αντινομίες διαμορφώνουν τις συνθήκες για να ενισχυθεί η συμπλεγματοειδής έως απορριπτική στάση προς τον δημοκρατικό ορθολογισμό, το (πολύμορφο και αντιφατικό βεβαίως) κίνημα του Διαφωτισμού, τις ριζοσπαστικές απολήξεις του, τις μετέπειτα επαναστατικές θεωρητικές οσμώσεις.

Οι υπερβολές και απολυτοποιήσεις σε σχέση με το δήθεν διαρκώς και ευθύγραμμο «θετικό» περιεχόμενο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού είναι υπαρκτές. Ωστόσο, η ολοένα ενισχυόμενη υποτίμηση (ή κάποτε και η απλουστευτική «υπερτίμηση») της πνευματικής παραγωγής του αναπτυσσόμενου ελληνισμού μέσα στην τουρκοκρατία και μετά την Επανάσταση του 1821 –κυρίως ως «υπεράσπιση» της ελληνορθόδοξης παράδοσης, κάποτε σε αντίθεση και με τον ευρωπαϊκό ή και τον αρχαιοελληνικό πολιτισμό– και των γόνιμων πνευματικών και κοινωνικών επαφών με τον ευρωπαϊκό χώρο, επηρεάζει αρνητικά τους πολίτες. Συμβάλλει στην πνευματική σύγχυση, την καλλιέργεια ακραίων «εκλεκτικιστικών» απόψεων σε σχέση με την ιστορία των ιδεών στην Ευρώπη, την Ελλάδα, τα Βαλκάνια, την Εγγύς Ανατολή – περιοχές στις οποίες έζησε και έδρασε εξακτινωμένος και ακμαίος ο Ελληνισμός στο χρονικό διάστημα που μας απασχολεί· ενισχύεται συχνά η καχυποψία έναντι των ιδεολογικών ρευμάτων που προβάλλουν την κοινωνική και πνευματική ανανέωση και απελευθέρωση στη διάρκεια της προεπαναστατικής περιόδου και στα κατοπινά χρόνια. Εξίσου ανασχετική για την πρόοδο αποβαίνει η αναφυόμενη σε τακτά διαστήματα ιδεολογική χρήση της ιστορίας των θρησκευτικών ιδεών –εντός των οποίων στο παρελθόν εγγράφονταν και οι φιλοσοφικές ιδέες– εναντίον των «ξένων» επιρροών. Τα ελλείμματα ανεκτικότητας και δημοκρατικότητας εμποδίζουν τη σκέψη να κατανοήσει τις φανερές επιδράσεις όλων των «πολιτιστικών κοιτασμάτων» στη διαμόρφωση του πολύπλοκου νεοελληνικού κοινωνικού πλαισίου. Συχνά στο όνομα της ελληνικότητας και της προστασίας της, αφορίζεται, ανάλογα με τις πολιτικές συγκυρίες, η πιο δυναμική και θετική έκφραση του νέου Ελληνισμού· υπονομεύονται όλες δηλαδή οι εκφάνσεις του Νεοελληνικού Διαφωτισμού ή και άλλες πλευρές της κατοπινής νεοελληνικής κοινωνικής και φιλοσοφικής σκέψης. Ορισμένες φορές επιλέγεται αντί του λαϊκιστικού αφορισμού ο ασφουκτικός εναγκαλισμός εθνικιστικών ιδεολογημάτων. Δεν γίνεται αντιληπτός ο μέγιστος κίνδυνος που ελλοχεύει για την πλειονότητα των πολιτών και τη διαμόρφωση της κοινωνικής τους συνείδησης στην ολοένα εντεινόμενη

7. C.Th. Dimaras, «D. Catargi. "Philosophe" Grec». *Studies on Voltaire and the Eighteenth Century*, vol. 24-27 (1963), σελ. 509-518.

ενίσχυση φαινομένων όπως η ιστορική αμνησία, η χειραγώγησή τους από τον χυδαίο καταναλωτισμό, τον αποκρουστικό τεχνοκρατισμό, τον ρηχό ευρωκεντρισμό και την άνευ όρων αποδοχή της «παγκοσμιοποίησης».

Στην προκειμένη περίπτωση ουσιαστικό περιεχόμενο στη 250^η επέτειο γέννησης του Ρήγα σαφώς μπορούν να προσδώσουν οι επανεκδόσεις και η μελέτη των έργων του, η πλουραλιστική ερμηνεία των απόψεων και των προσανατολισμών αυτού και ο ισότιμος επιστημονικός διάλογος ανάμεσα στις διαφορετικές τοποθετήσεις που αρθρώνουν ατομικά ή ομαδικά οι πολίτες και οι επιστήμονες. Υπενθυμίζω ότι καθοριστικός είναι ο ρόλος των έργων υποδομής για τη στήριξη της επαφής των νεοτέρων με το βίο και τα πονήματα των προγενέστερων συγγραφέων και στοχαστών. Ακριβώς πάνω σ' αυτή την κατεύθυνση η Βουλή των Ελλήνων είχε κινηθεί αποτελεσματικά και με τη γενική επιμέλεια του Πασχάλη Μ. Κιτρομηλίδη είχε εκδώσει το 2000-2002 πέντε τόμους με τον τίτλο *Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα*, βασισιμένα στις κειμενικές εκδόσεις μόνον. Ειδικότερα, ο τόμος Α' περιέχει σε επιμέλεια του Π.Σ. Πίστα την έκδοση *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών* στον τόμο Β' ο Κ. Θ. Πέτσιος επιμελείται και σχολιάζει το έργο *Φυσικής Απάνθισμα διά τους Αγγίνους και Φιλομαθείς Έλληνας* στους τόμους Γ' και Δ' αντίστοιχα εκδίδονται σχολιασμένα τα έργα *Ηθικός Τρίπους* (εισαγωγή Άννα Ταμπάκη - επιμέλεια Ines Di Salvo) και *Νέος Ανάχαρσις* (επιμέλεια Άννα Ταμπάκη), ενώ ο τόμος Ε', του οποίου την επιμέλεια, την εισαγωγή και το σχολιασμό ανέλαβε ο Π.Μ. Κιτρομηλίδης, περιλαμβάνει το κείμενο *Νέα Πολιτική Διοικήσις των Κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανιάς*.

Αξιοσημείωτη, επίσης, και πέρα από τα επιφανειακά ή εντυπωσιοθηρικά δημοσιεύματα ορισμένων εντύπων είναι η παρέμβαση του περιοδικού *Αντί*, που συνέχισε τη συμβολή του (όπως και προηγούμενα, με άρθρα και μελέτες, ιδίως με το πολύτιμο υλικό που περιείχε το ειδικό αφιέρωμα στο τεύχος 652, 16 Ιαν. 1998, «Ρήγας Βελεστινλής: 200 χρόνια μετά το θάνατό του»). Μεταξύ άλλων δημοσίευσε ένα σημαντικό κείμενο του Γιάννη Καρά με αναφορές στον κοινωνικό και πολιτικό στοχασμό του Ρήγα⁸. Επιπλέον, αξίζει να μνημονευτεί η ελληνική έκδοση του έργου *Αίμιος. Ανθολογία βαλκανικής ποίησης* (Αθήνα 2006 και 2007, παράλληλα με τις εκδόσεις ακόμη επτά βαλκανικών χωρών, πλην της Τουρκίας) που πραγματοποίησαν «Οι φίλοι του περιοδικού *Αντί*» στην έκδοση αποκτά ειδικό βάρος η συμπερίληψη εκτενών αποσπασμάτων από τον *Θούριο* του Ρήγα και η πρόταξη ενός μεστού κειμένου σχετικού με τον αγώνα του Ρήγα για την «απελευθέρωση των λαών της Βαλκανικής από την τυραννία του Σουλτάνου»,

8. Γιάννης Καράς, «Η πολιτική σκέψη κατά την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης», *Αντί*, τχ. 890, (9 Μαρτίου 2007), σελ. 47-53 και σε εκτενέστερη μορφή στον τόμο *Ιστορική γνώση-εθνική αυτογνωσία*, Αθήνα 2007, σελ. 211-243.

με σκοπό τη «δημιουργία ενός κράτους δικαίου, βασισμένου στην αυτοδιάθεση των εθνών που θα το απαρτίζουν, ανεξάρτητα από φυλετικές, θρησκευτικές και άλλες διαφορές». Συγχρόνως, μέσω του όλου πολυετούς εγχειρήματος, η ανθολογία στο πεδίο των εκδόσεων καθίσταται έκφραση του πνεύματος ειλικρινούς και ισότιμης συνεργασίας των βαλκανικών ποιητικών συσσωματώσεων και παραδόσεων, συνιστώντας έτσι ουσιαστική συμβολή στην επέτειο.

Οπωσδήποτε αναντικατάστατος είναι ο ρόλος που διαδραματίζει τις τελευταίες δεκαετίες η Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Βήμα επιστημονικού διαλόγου, ακόμη και γόνιμες προκλήσεις αναζήτησης προσφέρουν τα Διεθνή Συνέδρια «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», που οργανώνει η Εταιρεία, ενισχύοντας την ανταλλαγή επιστημονικών απόψεων και προσεγγίσεων. Πρώτιστη όμως σημασία λαμβάνει ανάμεσα στις δραστηριότητές της Εταιρείας η επιτυχής ολοκλήρωση της εκδοτικής προσπάθειας της, που άρχισε το 1991, δηλαδή η φωτομηχανική επανέκδοση των έργων του Ρήγα: *Άπαντα τα έργα του Ρήγα Βελεστινλή* με επιμέλεια-εισαγωγές-ευρετήρια του Δρα Δημήτριου Καραμπερόπουλου. Σ' αυτά περιλαμβάνονται η *Εικόνα του Μεγάλου Αλεξάνδρου (1797)* και οι χάρτες που είχε εκδώσει ο Ρήγας σε αυθεντικές επανεκδόσεις από τα πρωτότυπα, *Χάρτα της Ελλάδος, Νέα Χάρτα της Βλαχίας και Γενική Χάρτα της Μολδοβίας*. Ιδίως η επανέκδοση της 12φυλλης *Χάρτας της Ελλάδος* συνοδεύεται από ανάλυση των προτύπων και του περιεχομένου της, των νομισμάτων της (Β. Πέννα) και από τα ευρετήρια ονομάτων, προσώπων, τόπων και πραγμάτων (Δ. Καραμπερόπουλος). Επιπρόσθετα, οι εκδόσεις σε ξένες γλώσσες των *Επαναστατικών*, η ιστοσελίδα της Εταιρείας (www.rhigassociety.gr), η παραγωγή το 2007 και διακίνηση του ψηφιακού δίσκου με τα *Άπαντα* του Ρήγα είναι προσφορές στο πανελλήνιο και στην παγκόσμια διανόηση για τη μελέτη και κατανόηση του έργου του μεγάλου Έλληνα στοχαστή.

Τις προηγούμενες σκέψεις για πτυχές της ιστορίας των ιδεών παρακολουθεί η αμφίθυμη διαπίστωση του φιλοσόφου Φρειδερίκου Νίτσε, ικανή να προκαλέσει ποικίλους προβληματισμούς: «Χρειαζόμαστε την ιστορία, αλλά τη χρειαζόμαστε διαφορετικά απ' ό,τι τη χρειάζεται ο χαϊδεμένος τεμπέλης στον κήπο της γνώσης». Πράγματι, δεν είναι απλή και εύκολη διαδικασία ο περιορισμός της ιδεολογικής χρήσης της ιστορίας (για την πλήρη απάλειψη ούτε λόγος να γίνεται!). Τα γεγονότα και οι ιδέες, η πράξη και η θεωρία ως κοινωνικά δημιουργήματα ανθρώπων, οι οποίοι δρουν σε συγκεκριμένες συνθήκες μέσα από πρωτοβουλίες και πρωτοποριακές κοινωνικές συλλογιστότητες, κάνουν τον κύκλο τους μέσα στη ζωή. Αναπόφευκτα στη συνέχεια τοποθετούνται σε κάποια χρονοντούλαπα. Αυτά τα ίδια χρονοντούλαπα, των οποίων συνήθεις κατασκευαστές τους είναι οι μετέπειτα γενεές, μεταβάλλονται μέσα από συγκυρίες σε θυρίδες περιζήτητων υλικών για τη *συν-μόρφωση* του παρόντος και τη *δια-μόρφωση* του μέλλοντος. Φυσικά αυτή η προοπτική επηρεάζεται (για να αποφύγω προς το

παρόν το ρήμα «εξαρτάται») από τον δημιουργικό – κριτικό τρόπο προσέγγισης του γνωσιολογικού πλούτου του παρελθόντος, το οποίο από μόνο του ούτε «συμμορφώνει» ούτε «συμμορφώνεται».

Διαφορετικά, αυτό που συμβαίνει, παρά την όποια λαμπρή ονομασία, θα είναι ή θα αποβεί κακοποίηση των παρελθοντικών συλλογικών πολιτισμικών μορφωμάτων. Σαν αυτή που επέβαλε και επιβάλλει η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Πρόκειται για μία από τις πιο σημαντικές συνήθειες –τις αρχαϊκότητες βεβαίως– των ανταγωνιστικών κοινωνιών, οπωσδήποτε και των σύγχρονων. Τη συνθέτουν η αγνόηση του ιστορικού παρόντος στο οποίο τελούνται οι υπό συζήτηση διεργασίες και η παραμορφωτική ανάπλαση του παρελθόντος με το κακοπάθημα της ιστορικής διάστασης των φαινομένων, η μυθοποίηση προσώπων ή η μετατροπή άλλων σε «αποδιοπομπαίους τράγους», χωρίς ολόπλευρη ανάλυση των δεδομένων. Πολλά τα θύματά της ανά την υφήλιο και ανά τους αιώνες. Παραδείγματος χάρη, η πρόσληψη μέσα από τα εν πολλοίς ευρωποκεντρικά σχολικά μαθήματα ιστορίας από τους σημερινούς ευρωπαίους του περιεχομένου των αρχαίων πολιτισμών που διαμόρφωσαν οι (εκτός Ευρώπης) λαοί –ιδιαιτέρως της Αιγύπτου, της Μεσοποταμίας, της Ινδίας, της Κίνας. Εξαιτίας αυτής της τάσης θυματοποιούνται ακόμη οι αρχαίοι Έλληνες Σοφιστές, μα και οι πολιτισμοί των «Άλλων» – ιδίως κάθε γειτονικού χώρου. Ανάλογα κακοπαθαίνουν οι «αντιεξουσιαστές» των διαφόρων τάσεων και οι Εβραίοι –εντός ή εκτός εισαγωγικών–, οι λαοί του λεγόμενου σήμερα «τρίτου κόσμου» και οι παρίες του «τέταρτου κόσμου», που διαρκώς αυξάνεται εντός των «μαζικοδημοκρατικών» κοινωνιών της «αφθονίας-ευημερίας».

Στη χορεία των παραδειγμάτων μπορεί να προστεθεί η ιδεολογική προσέγγιση του σύνθετου προβλήματος της πολιτισμικής ταυτότητας και, σε άμεση σύνδεση με αυτήν, της εθνικής ταυτότητας, όταν ιδίως συντελείται εκτός του συγκεκριμένου κάθε φορά ιστορικού πλαισίου⁹. Έντονες διαφωνίες μέχρι και συγκρούσεις μεταξύ λογίων ή και κέντρων εξουσίας εκδηλώθηκαν στην περίοδο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού γύρω

9. Έχουν ιδιαίτερη βαρύτητα οι εκτιμήσεις του Παναγιώτη Κονδύλη για την παρουσία των φιλοσοφικών ιδεών στο ευρύτερο πλαίσιο του νεοελληνικού Διαφωτισμού και τη σύμπλεξη με στοιχεία του πολιτισμικού νεοελληνικού μορφώματος, όπως η γλώσσα, η παιδεία, η ηθική, ιδίως στην συναγωγή μελετών *Ο νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1988, σελ. 9-14, 44 – για τον Ρήγα σελ. 116, 125-126, 169, 174. Στο έργο *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Οι πολιτικές και κοινωνικές ιδέες*, Αθήνα 1996, τον Π.Μ. Κιτρομηλίδη απασχολούν οι τοποθετήσεις λογίων σε ζητήματα που αναφέρονται στη διάπλαση της νεοελληνικής συνείδησης (σελ. 83-124) και στον ενοφθαλμισμό της διαμάχης αρχαίων και νεότερων στη νεοελληνική παιδεία (σελ. 223-250) Βλ. επίσης, Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Το πρόβλημα της πολιτισμικής ταυτότητας στο νεοελληνικό στοχασμό» στον τόμο *Νεοελληνική Φιλοσοφία. Θέματα πολιτικής και ηθικής*, Αθήνα 2001, σελ. 359-380, όπου και αναφορές στις απόψεις σημαντικών λογίων της περιόδου του Διαφωτισμού.

από το περιεχόμενο αυτών των εννοιών και το πρακτικό τους αντίκρισμα, γύρω από το ιδεολόγημα «Ανατολή»-«Δύση»¹⁰. Αντιπαραθέσεις και διαχωρισμοί τείνουν να κυριαρχήσουν και σήμερα σχετικά με το χαρακτήρα και την προσφορά του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, για την αξία της παράδοσης και του ειδικού της βάρους στην πορεία του νέου Ελληνισμού, ίσως διότι από το παρελθόν οδυνηρά ανασύρεται το μέλλον του όταν η κατανόηση της ιστορικής πραγματικότητας υποκαθίσταται από την αξιολογική-ηθικολογική κριτική και τις ιδεολογικές αγκυλώσεις. Ως αντανάκλαση αυτών στην ιστορία της λογοτεχνίας μας, ακόμη και σήμερα δύσκολα γίνεται αποδεκτή ως επιστημονικά ορθή η παράλληλη και συναρτημένη ανάγνωση το ιταλόγλωσσου και του ελληνόγλωσσου έργου που δημιούργησαν οι επτανησιακής καταγωγής μεγάλοι ποιητές Διονύσιος Σολωμός και Ανδρέας Κάλβος· ωστόσο, έτσι προκύπτει συχνά και η προβληματική κατανόηση και αποτίμηση όχι μόνο του ιταλόγλωσσου έργου αλλά και της συνολικής προσφοράς που αυτοί είχαν. Η έρευνα σήμερα έχει αποκαλύψει ότι η στάση έναντι αυτών λογίων συχνά διαμορφώθηκε μέσα από περιχαρ ακώσεις, αποσιωπήσεις, στρεβλώσεις· αυτές ειδικά στις περιπτώσεις Σολωμού και Κάλβου καθιστούν ισχνή έως αδύνατη την αποδοχή από μελετητές και αναγνώστες ότι μέσα και από την ιταλική γλώσσα, παιδεία, δημιουργία τους, επεξεργάστηκαν με τρόπο συνειδητό όλα όσα τους ανέδειξαν ως Έλληνες δημιουργούς με ευρωπαϊκό ορίζοντα¹¹.

10. Διατηρούν την επικαιρότητά τους οι σκέψεις που εκθέτει ο Παναγιώτης Νούτσος για την ποιότητα της νεοελληνικής φιλοσοφίας, τις σχέσεις με τα ευρωπαϊκά ρεύματα, το είδος και τα όρια της αυτοδυναμίας της στον τόμο *Νεοελληνική φιλοσοφία. Οι ιδεολογικές διαστάσεις των ευρωπαϊκών της προσεγγίσεων*, Αθήνα 1981, σελ. 16, 26, 54, 57-60, 83. Ο ίδιος επανέρχεται στα ερευνητικά ελλείμματα και τις ερμηνευτικές παρενέργειες στα «Σχήματα του “Νεοελληνικού Διαφωτισμού”» τόσο των εισηγητών τους όσο και των διαδόχων σχολιαστών τους, υπενθυμίζοντας και την προβληματική πρωτοκαθεδρία [που] είχε η αναζήτηση των αγώνων πρόσληψης και του τρόπου επεξεργασίας των ιδεών του γαλλικού διαφωτισμού στη μεσοπολεμική και μεταπολεμική ιστορία των γραμμάτων στο έργο *Ιστορικών και φιλοσόφων έλεγχος*, Αθήνα 2008, σελ. 54-57.

11. Ο Δημήτρης Αρβανιτάκης εμβριθώς έχει αναδείξει το φαινόμενο στη μελέτη «*Σχόλια για τις προϋποθέσεις του σολωμικού Διαλόγου*», 150 χρόνια από τον θάνατο του Διονυσίου Σολωμού. *Ημερίδα Συνδέσμου Ελλήνων Κυπρίων Φιλολόγων – ΟΕΛΜΕΚ* (Λευκωσία, 27 Οκτωβρίου 2007), Λευκωσία 2009, (ανάτυπο), σελ. 4-6, 48-52. Διεξοδικά ο ίδιος για το πνευματικό φαινόμενο και τις επιπτώσεις του στη μονογραφία *Στον δρόμο για τις πατρίδες. Η Ape italiana ο Ανδρέας Κάλβος η ιστορία*, Αθήνα 2010, σελ. 320-324, 394-396. Ειδικά για τον Σολωμό, η Κατερίνα Τικτοπούλου πραγματεύεται συστηματικά τη σημασία που έχει για το πρόσωπο και το έργο του ποιητή η ιταλόγλωσσία και τα συνολικά 129 ιταλόγλωσσα κείμενα, πεζά και ποιητικά, που πλαισιώνουν το ποιοτικά ανώτερο ελληνόγλωσσο έργο του, στην μελέτη «Ο ιταλό(γλωσσος) Σολωμός», στα πρακτικά της επιστημονικής ημερίδας του *Συνδέσμου Ελλήνων Κυπρίων Φιλολόγων – ΟΕΛΜΕΚ* (Λευκωσία, 27 Οκτωβρίου 2007), (υπό

Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν οι ιδεολογικές χρήσεις στο έργο του Αδαμάντιου Κοραή και στις εκφράσεις του κοραϊσμού από «εχθρούς» ή/και «φίλους» στον 19^ο, ιδίως ανάμεσα στα τέλη του 20^{ου} και στις αρχές του 21^{ου} αιώνα¹². Αποτέλεσμα αυτών είναι και η αναπαραγωγή σχεδόν ως τις μέρες μας, από τη σχολική εκπαίδευση αλλά και από μελέτες επιστημόνων, μιας πλανερής εικόνας για τον σοφό γέροντα πολίτη των «Αθηνοπαρισίων», που ...αποκομμένος από τη ζωή, αδιαφορεί για τον χεμαζόμενο ελληνισμό. Ωστόσο, εκτός όλων των άλλων συγγραφικών δραστηριοτήτων και εθνικών δράσεων, έγραφε ο Κοραής¹³ προς τον Αλέξανδρο Κοντόσταυλο στις 17 Μαρτίου 1821: «Ο βρωμερός μας τύραννος προ τριάκοντα ή τεσσαράκοντα ετών ίσως είχε ακόμη δύναμιν να εμποδίση τον φωτισμόν μας· αλλά τώρα οι λεγεώνες όλοι της κολάσεως δεν ισχύουν τίποτε κατά των φώτων. Ταύτα γράφω προς τους επιτρόπους [των σχολείων Σμύρνης και άλλων πόλεων], όχι ν' αφήσωσι παντάπασι τον φόβον, αλλά να μη κυριεύονται τόσοσιν απ' αυτόν, ώστε ν' αμελώσι τα καλά και συμφέροντα εις την πατρίδα». Ο Δημήτριος Υψηλάντης αναγνώριζε την οφειλή προς το έργο του Κοραή και του έγραφε από την Οδησό την 1 Απριλίου 1821: «Χαίρε (...) ότι ακούεις τον κατά των τυράννων μας εξοπλισμόν! Ναι σεβάσιμέ μου Γέρον! Οι Γραικοί Σου αντιπαρατάσσονται τώρα κατά πρόσωπον εις τους Οθωμανούς (...), ημείς, παρά Σου εμπνευσθέντες, ωρμήσαμεν κατ' εκείνων πανταχόθεν της Ελλάδος και της αλλοδαπής γης», συνδέοντας τον αγώνα των Ελλήνων με τον εκπολιτισμό και των Οθωμανών, ώστε να «ζήσουν εις τας αγκάλας της Ενωμίας και της Δικαιοσύνης». Πρόκειται σαφώς για στοχοθεσία και διαπιστώσεις που πηγάζουν από το έργο του Ρήγα και του Διαφωτισμού. Μάταια θα περιμένουμε από τους ταγούς της πολιτείας και της εκπαίδευσης στην Ελλάδα νέες ιδέες, κυρίως από σοφούς ηγέτες της Τουρκίας και της Ευρώπης να αντιληφθούν έστω σήμερα τη σημασία αυτών των γοητευτικών ονειρών πρώτα του Ρήγα και κατόπιν των επαναστατημένων Ελλήνων!

έκδοση). Βλ. επίσης, για τις ιταλικές σημειώσεις, την οργανική ένταξή τους στο ελληνικό κείμενο των *Ελεύθερων Πολιορκημένων* και τη φιλολογική αξία τους όσες επισημάνσεις καταγράφει ο Γιάννης Δάλλας στα πυκνά επιλεγόμενα της έκδοσης *Διονύσιος Σολωμός, Ελεύθεροι Πολιορκημένοι [Β' Σχεδιάσμα], τα ιταλικά περικείμενα* (εισαγωγή-μετάφραση Διομήδης Βλάχος), Αθήνα 2007, σελ. 127-142. Τη σολωμική διγλωσσία και το πλούσιο κοίτασμα ελληνοϊταλικής πολιτισμικής διαπλοκής ερευνά αποτελεσματικά η Αφροδίτη Αθανασοπούλου, «Τα ελληνοϊταλικά του Σολωμού. Προβλήματα περιγραφής και ερμηνείας», περ. *Πόρφυρας*, τχ. 95-96 (αφιέρ. στον Διονύσιο Σολωμό), Ιουλ.-Σεπτ. 2000, σελ. 197-132.

12. Φίλιππος Ηλιού, *Ιδεολογικές χρήσεις του κοραϊσμού στον 20^ο αιώνα*. Αθήνα 1989 (με αλλαγές, νέα έκδοση 2003), ιδίως σελ. 15-16, 75-77. Του ίδιου, «Η ιδεολογική χρήση της ιστορίας. Σχόλιο στη συζήτηση Κορδάτου-Ζεύγου», περ. *Αντί*, τχ. 46, 1976 (και σε ανάπτυπο).

13. Αδαμάντιος Κοραής, *Αλληλογραφία*. Τόμος τέταρτος, 1817-1822. *Όμιλος Μελέτης Ελληνικού Διαφωτισμού*, Αθήνα 1982, επιστολές αρ. 893, σελ. 282, και αρ. 894, σελ. 283.

Δυστυχώς άλλοι φτάνουν στο σημείο να αντιπαραθέτουν στον Κοραή τον Ρήγα, διότι κατά τη γνώμη τους είναι ο πρόμαχος της «καθ' ημάς Ανατολής» εναντίον του «γραιοκόφραγκου» Κοραή. Αλλά ο Κ. Θ. Δημαράς, που για δεκαετίες ερευνά και κάνει χρήση ακλόνητων τεκμηρίων, το 1983 προβαίνει στη διαπίστωση για τη δεκαετία 1791-1800: «με την δράση και τον θάνατο του Ρήγα Βελεστινλή, με τις πρώτες σημαντικές συγγραφικές δραστηριότητες του Κοραή, νιώθει ο ιστοριογράφος ότι ένας καινούριος αέρας έχει φυσήξει στον ελληνικό χώρο»¹⁴.

Ο νηφάλιος και νουνεχής αναγνώστης γνωρίζει ότι ήταν ο Αδαμάντιος Κοραής ο πρώτος Έλληνας στοχαστής που υπερασπίστηκε τον Ρήγα, τον κύκλο των συντρόφων του, το επαναστατικό του έργο, καταγγέλλοντας στο σύγγραμμά του *Αδελφική Διδασκαλία* τη δουλοπρεπή *Πατρική Διδασκαλία* (1798) και την καταδικαστική για το έργο του Ρήγα εγκύκλιο του Γρηγορίου Ε' (1 Δεκεμβρίου 1798), που είχε «άκρως αποφασιστική συμβολή» στη «φυσική και κυρίως ιδεολογική τρομοκρατία» που εξαπολύθηκε εναντίον του πολιτικού μανιφέστου του Ρήγα.¹⁵ Στην υπεράσπιση του Ρήγα επανήλθε ο Κοραής λίγο αργότερα στο πολυσήμαντο *Υπόμνημα περί της παρούσης καταστάσεως της Ελλάδος* (Παρίσι 1803), που συνεπήρε τους Ευρωπαίους διανοούμενους προς όφελος της υπόθεσης του υπόδουλου ελληνισμού, αναδεικνύοντας την πολύπλευρη πρόοδο των Ελλήνων στα πεδία της πολιτισμικής και ηθικής αναγέννησης, της παιδείας, της επιστήμης, των νέων κοινωνικών και οικονομικών θεσμών. Συνεπώς, αδιάπτωτο ήταν το ενδιαφέρον του Κοραή και συνεχής η προβολή από τη μεριά του, θέσεων της διαφωτιστικής φιλοσοφικής και επιστημονικής ζύμωσης, όπως και ο εμβολιασμός προτάσεών του με θέσεις της ριζοσπαστικής και ιδίως της φιλελεύθερης δημοκρατίας με στόχο την εκπαιδευτική και πολιτισμική ανέλιξη των Ελλήνων, κάτω από την επίδραση ευρωπαϊκών και αμερικανικών πολιτικών ιδεών και εμπειριών της εποχής¹⁶.

14. Στη συναγωγή μελετημάτων *Ιστορικά Φροντίσματα*. Β', Αθήνα 1996, σελ. 111. Ο Απ. Β. Δασκαλάκης αποφαινεται: «Τόσον ο Κοραής όσον και ο Ρήγας είναι πνευματικά τέκνα της Γαλλικής επαναστάσεως», μολονότι ο ίδιος στη μελέτη «Κοραής και Ρήγας», Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α., τόμος ΙΑ', (1960-61), ιδίως σελ. 385-390, επίμονα αναδεικνύει την αυστηρή κριτική του Κοραή στην αντίληψη του Ρήγα στα σχετικά με την ελληνική γλώσσα.

15. Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και κοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*. Αθήνα 2003-2004, σελ. 386.

16. Για την ανάλυση του θέματος βλ. Πασχάλης Μ. Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, εκδ. Διάττων, Αθήνα 1990, σελ. 73 κ.ε. Βασίλειος Α. Κύρκος, «Ο Ρήγας και ο φωτισμός του Γένους», *ό.π.* στη σημ. 3. Παναγιώτης Δ. Μαστροδημήτρης, «Η "μετακένωση" των επιδιώξεων του Γαλλικού Διαφωτισμού στην Ελλάδα κατά τον δέκατο ένατο αιώνα (γενικό διάγραμμα του φαινομένου και των προβλημάτων του)», Ε.Ε.Φ.Σ.Π.Α., τόμος ΛΑ', (1996-1997), σελ. 97-112.

Ακόμη, η πολιτειολογική σύνθεση του Ρήγα *Νέα Πολιτική Διοίκησης των Κατοίκων της Ρούμελης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νήσων και της Βλαχομπογδανιάς*, η διανοητική προπαρασκευή του (στα πεδία του φιλελευθερισμού, του ριζοσπαστικού Διαφωτισμού και της γαλλικής επαναστατικής σκέψης), η ιακωβινική πρότασή του¹⁷, την οποία ο Έλληνας στοχαστής προσαρμόζει στα βαλκανικά δεδομένα σε συνδυασμό με αυθεντικές συλλήψεις και προτάσεις του, δεν λαμβάνονται στα σοβαρά υπόψη από όσους κινούνται στην κατεύθυνση αντιπαράθεσης με το «δυτικό πνεύμα». Οι συγκυρίες συνέτειναν στο να παραμείνει άγνωστη μέχρι τη δημοσίευσή της από τον Παναγιώτη Χιώτη στο αθηναϊκό περιοδικό *Παρθενών* το 1871¹⁸. Από τότε, προσεκτικοί μελετητές εμβάθυναν ουσιαστικά και ανέδειξαν το γεγονός ότι το πόνημα του Ρήγα, αφενός, στο εισαγωγικό κείμενό του διατυπώνει συμπυκνωμένη την ελληνική και βαλκανική εμπειρία των κατακτημένων λαών και το αιτούμενο της απελευθέρωσης από την οθωμανική σουλτανική κυριαρχία· αφετέρου, ενσωματώνει διασκευασμένη τη γαλλική *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη* του 1793¹⁹ αποτελεί, επιπλέον, στο μεγαλύτερο μέρος του μεταγραφή του ριζοσπαστικού *Συντάγματος των Ιακωβίνων της επαναστατημένης Γαλλίας* (1793) και αυτού του Διευθυντηρίου (1795)²⁰. Περιέχει μάλιστα ριζοσπαστικές εξειδικευμένες προτάσεις του Ρήγα πάνω σε

17. *Νέα πολιτική διοίκησης των κατοίκων της Μικράς Ασίας των Μεσογείων νήσων και της Βλαχομπογδανιάς. Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα*, τόμ. 5, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2002. Στην εισαγωγή και στα σχόλια της έκδοσης αυτής (σελ. 9-16, 79-115) ο Π. Μ. Κιτρομυλίδης αναλύει την επιχειρηματολογία για τις συνάψεις των επεξεργασιών του Ρήγα με τις επαναστατικές ιδέες της εποχής, ιδίως με τον ιακωβινισμό. Αναφέρει τις τάσεις ερμηνείας στο επαναστατικό και πολιτειακό πρόταγμα του Ρήγα. Αποδίδει τη θεώρηση και τη συμβολή των Θ.Π. Βολίδη, Λ. Βρανούση, Απ. Β. Δασκαλάκη, αλλά και την προγενέστερη βιβλιογραφία στην οποία ο Ρήγας εγγράφεται στη βυζαντινή ιδεολογική παρακαταθήκη.

18. [επιμ.-πρόλογος Παναγιώτης Χιώτης], Ρήγα του Φιλοπάτριδος *Νέα Πολιτική Διοίκησης*, περ. *Παρθενών*, έτος Α', (1870-1871), σελ. 507-512, 545-556.

19. Το αίτημα για ελευθερία και κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, περισσότερο στην εθνική παρά στην κοινωνική διάσταση, απασχολεί τις διεισδυτικές αναλύσεις της Αθανασία Γλυκοφρύδη Λεοντσίνη (1998) στον τόμο *Νεοελληνική Φιλοσοφία...*, ό.π., σελ. 56-57, και της Ρωξάνης Δ. Αργυροπούλου «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στον Ρήγα» (1999) στον τόμο *Νεοελληνικός ηθικός και πολιτικός στοχασμός*, Θεσσαλονίκη 2003, σελ. 82-90.

20. Βλ. Κ. Θ. Πέτσιος, «Παρατηρήσεις στην πολιτική σκέψη του Ρήγα», *Πρακτικά Επισημοτικού Συμποσίου «Ρήγας Βελεστινλής. 200 χρόνια από τον θάνατό του...»*, ό.π., Λευκωσία 2006, σελ. 57-64. Νέα στοιχεία προσκομίζει η Έλσα Χατζηπαναγιώτη-Sangmeister στη μελέτη «Ο συντάκτης της γερμανικής μετάφραση του *Νέα Πολιτική Διοίκησης*. Βιογραφικό σημείωμα για τον Martin Span[n]», περ. *Μικροφιλολογικά τχ.* 18, (Φθινόπωρο 2005), σελ. 13-18. Υπενθυμίζω και τη δημοσιοποίηση της πρόθεσης του Ρήγα να εκδώσει το *De l' esprit des lois* του Montesquieu στο τέλος του έργου *Φυσικής Απάνθισμα*. Βλ. Δ.Γ. Αποστολόπουλος,

κομβικά κοινωνικά θέματα, ενώ κατοχυρώνει την ισοτιμία των πολιτών της «Ελληνικής Δημοκρατίας», της μόνης αντιθετικής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία «νέας πολιτικής διοικήσεως» (ο «αυτοκράτωρ λαός» είναι «όλοι οι κάτοικοι, Έλληνες, Βούλγαροι, Αλβανοί, Βλάχοι, Αρμένηδες, Τούρκοι και κάθε άλλο είδος γενεάς»), και στην οποία δίνουν αξιοπιστία τα συντάγματα της γαλλικής επανάστασης²¹.

Εκφράσεις και δημιουργικές αναπλάσεις του γαλλικού κυρίως Διαφωτισμού είναι και τα υπόλοιπα πρωτότυπα ή μεταφρασμένα έργα που ο Ρήγας επεξεργάστηκε και εξέδωσε²². Ενδεικτικά αναφέρονται εδώ οι επιδράσεις στο *Φυσικής Απάνθισμα* (Βιέννη 1790), στο οποίο περιέχονται επεξεργασίες και μέρη αυτούσια της καινοτόμου γαλλικής *Encyclopédie*²³, (όπως λίγο αργότερα και στον Χάρτη της Μολδαβίας)· στην τέταρτη επανέκδοση (από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006) επανέρχεται στο εκτενές εισαγωγικό σημείωμα ο Δημήτρης Καραμπερόπουλος για την ταύτιση τμημάτων του έργου αυτού του Ρήγα με τις επεξεργασίες της *Encyclopédie* των *Diderot* και *D' Alembert*· ο Κώστας Θ. Πέτσιος, επίσης, ερευνώντας ανέσυρε νέα κειμενικά στοιχεία για τα επιστημονικά δεδομένα της Εγκυκλοπαίδειας που αξιοποίησε ο Ρήγας, και τα περιέλαβε στη σχολιασμένη απ' τον ίδιο έκδοση (Αθήνα 2002).

Voltaire, Montesquieu, Réal de Curban. Νεότερες έρευνες για την παρουσία τους στον ελληνικό ιδεολογικό χώρο τον 18^ο αιώνα, Αθήνα 2007, σελ. 83-99.

21. Παναγιώτης Νούτσος, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια της διακινδύνευσης*, Αθήνα 2005, ιδιαίτερα η ενότητα

«*Νέα πολιτική Διοίκησης: Η κοινωνική και πολιτική διάσταση της ιθαγένειας των μελών της*», σελ. 437-440. Σε διαφορετική κατεύθυνση η ερμηνεία του Γιώργου Κοινογιώργη: «Οι Έλληνες δε θα εγκλωβισθούν το κοινωνικό διακύβευμα της Γαλλικής Επανάστασης και του Διαφωτισμού ούτε πολλώ μάλλον, την ιδέα της επανάστασης αυτής καθεαυτής, αλλά θεμελιωδώς την ιδέα μιας καθολικής επαναστατικής συνέργειας, η οποία, με όχημα τη λογική του έθνους-κοσμοσυστήματος, θα λειτουργούσε ως μέσον επίλυσης του εθνικού τους προβλήματος», στο έργο *Η Ελληνική Δημοκρατία του Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήνα 2008, σελ. 93, 96, 168.

22. Άννα Ταμπάκη, «Η μεταφραστική στρατηγική του Ρήγα στο πλαίσιο του Νεοελληνικού Διαφωτισμού», στον τόμο *Περί νεοελληνικού Διαφωτισμού. Ρεύματα ιδεών και δίαυλοι επικοινωνίας με τη δυτική σκέψη*, Αθήνα 2004, σελ. 167-179.

23. Δημήτρης Καραμπερόπουλος, «Η Γαλλική *Encyclopédie*, ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα 'Φυσικής Απάνθισμα'», *Ο Ερασιστής* 21 (1997), σελ. 95-128. Νέες ταυτίσεις πραγματοποιεί στη σχολιασμένη έκδοση ο Κώστας Θ. Πέτσιος, (Επιμ., εισαγ., σημειώσεις), Ρήγας, *Φυσικής Απάνθισμα Δια τους Αγχίνους και Φιλομαθείς Έλληνας. Ρήγα Βελεστινλή Απαντα τα σωζόμενα*, τόμ. 2, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2002· ο ίδιος προβαίνει σε διεξοδική ανάλυση των επεξεργασιών του Ρήγα στη μελέτη *Η περί Φύσεως συζήτηση στη νεοελληνική σκέψη. Οψεις της φιλοσοφικής διερεύνησης από τον 15^ο ως τον 19^ο αιώνα*, Ιωάννινα 2002, σελ. 351-371.

Η *Περιήγησις του Νέου Αναχάρσιδος εις την Ελλάδα* του Abbé Jean-Jacques Barthélemy (στο σύνολο και όχι μόνο στο μέρος που εκδόθηκε σ' αυτή την πρώτη ελληνική έκδοση, αφού το τελικό τμήμα κατασχέθηκε μαζί με το τυπογραφικό υλικό του κύκλου του Ρήγα από την αυστριακή αστυνομία) είναι ίσως το πιο διαδεδομένο πεζογράφημα του ευρωπαϊκού κλασικισμού, μνημείο εξαιρετικό της γαλλικής διαφωτιστικής αρχαιογνωσίας. Κάτω από την επίδραση της κοινωνικής και φιλοσοφικής κριτικής του Γαλλικού Διαφωτισμού, ιδιαίτερα της σκέψης του Ρουσσώ, ο Barthélemy σ' αυτό το «αρχαιολογικό μυθιστόρημα» με τους συμβολισμούς του εξύμνησε τον πολιτισμό, την ηθική, την ελευθερία των αρχαίων Ελλήνων, όπως επεσήμανε η Άννα Ταμπάκη²⁴. συνέβαλε στην πρόσληψη και εκλαΐκευση του αρχαιοελληνικού πνεύματος στη Γαλλία και σ' ολόκληρη την Ευρώπη· στο έργο αυτό που με τις γαλλικές και ελληνικές εκδόσεις του τόνωσε τον πατριωτισμό των νέων Ελλήνων, ο Ρήγας είχε αναλάβει στον τέταρτο τόμο τη διόρθωση των τυπογραφικών δοκιμίων, την ολοκλήρωση της έκδοσης, ενώ είχε μεταφράσει και τα κεφάλαια 35, 36, 37, 38, 39 (Βιέννη 1797 – φωτομηχανική επανέκδοση από το πρωτότυπο, από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006).

Ο Ρήγας εξέδωσε, επίσης, το έργο *Σχολείον των Ντελικάτων Εραστών ήτοι βιβλίον ηθικόν, περιέχον τα περίεργα συμβεβηκότα, των ωραιότερων γυναικών του Παρισιού, ακμαζουσών κατά τον παρόντα αιώνα* (Βιέννη 1790, φωτομηχανική επανέκδοση από το πρωτότυπο, από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 2006). Στο έργο αυτό μεταπλάθει διηγήματα του Γάλλου λογοτέχνη Nicolas-Edme Re(s)tif de la Bretonne, που στο περιεχόμενο τους αποτυπώνονται οι διαθέσεις «για ηθική και κοινωνική απελευθέρωση»²⁵. Συγκεκριμένα, στοιχεία του νέου κώδικα ηθικής και συμπεριφοράς μετακινώνει η έκδοση του Ρήγα στον ελληνικό και βαλκανικό χώρο με τις αισθαντικές ιστορίες ερωτικού και κοινωνικού προσανατολισμού του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών*. Τα έξι διηγήματα, αντλούνται από τη λογοτεχνική σειρά *Les Contemporaines (Οι Σύγχρονες)*. Τα διηγήματα που επέλεξε ο Ρήγας προέρχονται από τους τέσσερις πρώτους τόμους των *Contemporaines mêlées*²⁶, οι οποίοι είχαν εκδοθεί, όπως φαίνεται, έως τη στιγμή ενασχόλησής του με τη

24. Η Άννα Ταμπάκη διεξοδικά παρουσιάζει ιστορικές, φιλολογικές, εκδοτικές, βιογραφικές πληροφορίες και αξιολογήσεις στην εισαγωγή και στα σχόλια της έκδοσης *Νέος Αναχάρσις. Τόμος τέταρτος. Ρήγα Βελεστινλή Απαντα τα σωζόμενα*, τόμ. 4, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, *passim*. Βλ. επίσης, Π.Κ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, ό.π., 1996, σελ. 300-304 και Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία...*, ό.π., σελ. 393, 417, 418, 420-421, 425.

25. Π. Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, ό.π., 1996, σελ. 309.

26. Ο Παναγιώτης Σ. Πίστας διαφωτιστικά παραθέτει νέα και παλαιά περιεκτικώς στοιχεία στην εισαγωγή και στα σχόλια της έκδοσης του 2001 στην έκδοση του Ιδρύματος της

μετάφραση και συγκρότηση του τυπογραφικού σώματος. Τα θέματα της απαλλαγής από δεισιδαιμονίες και προκαταλήψεις, του διαταξικού έρωτα (και κυρίως γάμου), της ελεύθερης σκέψης και του αυτοπροσδιορισμού, της κοινωνικής ισότητας, της γυναικειάς χειραφέτησης διαποτίζουν τα διηγήματα και αντανακλούν τις προσεγμένες επιλογές του Ρήγα. Μάλιστα, τα ερωτικά αφηγήματα δε θεωρούνται πλέον από την έρευνα ως «νεανικά αμαρτήματα», αλλά ως μέρος του ευρύτερου απελευθερωτικού και κοινωνικού οραματισμού του Ρήγα.

Αν επανέλθουμε, μετά την προσπάθεια τεκμηρίωσης, στο απόσπασμα της προαναφερθείσας επιστολής του Δ. Υψηλάντη (1 Απριλίου 1821), δεν είναι δύσκολο να διαπιστώσουμε ότι απηχεί τόσο τις θέσεις του Ρήγα όσο και του επαναστατικού κλίματος της εποχής. Εξάλλου, ο Ρήγας, επηρεασμένος από τη Γαλλική Επανάσταση και τα μετέπειτα γεγονότα, πρώτος καλλιέργησε την πεποίθηση ότι η απελευθέρωση των βαλκανικών λαών από τον σουλτανικό ζυγό θα απέρρεε από τον κοινό ένοπλο αγώνα, διακηρύσσοντας συνάμα την ισότιμη αδελφική συμβίωση των λαών της Βαλκανικής, για την οποία και συνέταξε το πρώτο στα Βαλκάνια σύνταγμα. Διέθετε πολιτική, διπλωματική, ιδεολογική και γενικότερη κατάρτιση που συνέβαλε στην ιδέα του αγώνα ενάντια στο καταπιεστικό, απολυταρχικό, φεουδαρχικό οθωμανικό πολιτικό σύστημα. Εμπνεύστηκε από τα ευγενέστερα ιδανικά, αυτά της Ελευθερίας, της Ισότητας, της Αδελφότητας και της Δικαιοσύνης. Το έργο του και η προσπάθειά του –στην οποία μετείχαν συνεργάτες του και άλλων εθνοτήτων– εξέφρασαν την ηθική και ιδεολογική ορμή που είχαν οι ανερχόμενες κοινωνικές δυνάμεις στον υπόδουλο ελληνισμό και στους υπόλοιπους βαλκανικούς λαούς.

Με την πάροδο των χρόνων και κυρίως μετά τη δημιουργία της περιορισμένης ελληνικής κρατικής δομής, τον θρύλο του Ρήγα και όχι τις κοινωνικοπολιτικές θέσεις του και την αποτύπωση της «φαντασιακής κοινότητας» των Ελλήνων, που απορρέουν από το έργο, προσεταιρίστηκαν οι φορείς της κυρίαρχης ελλαδικής κοινωνικής τάξης και ιδεολογίας του 19^{ου} αιώνα. Έτσι τον συνέδεσαν αποκλειστικά και ετεροχρονισμένα με τις επεξεργασίες του ρομαντισμού και της «Μεγάλης Ιδέας», μ' αυτό το οθωμανικό ιδεολόγημα του 1844, προεκτείνοντας την ήδη τότε αναγνωρισμένη συνεισφορά του στην εθνεγερσία των Ελλήνων²⁷. Είναι χαρακτηριστικό το συμπέρασμα της έρευνας

Βουλής των Ελλήνων. Βλ., επίσης, Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, *Νεοελληνική Φιλοσοφία...*, ό.π., σελ. 418-420.

27. Βλ. Κ.Θ. Δημαράς, «Της μεγάλης ταύτης ιδέας» στον τόμο *Νεοελληνικός ρομαντισμός*, Αθήνα 1994², σελ. 405-418. Πολυπρισματική η προσέγγιση του προβλήματος από την Έλλη Σκοπετέα, *Το «Πρότυπο Βασίλειο» και η Μεγάλη Ιδέα. Όψεις του εθνικού προβλήματος στην Ελλάδα*. Αθήνα 1988, σελ. 397-403. Π.Μ. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός...*, ό.π., σελ. 487-488.

ως προς το ότι σε μετεπαναστατικές εκδόσεις ή χειρόγραφα ο *Θούριος* αναφέρεται μόνο στους Έλληνες και για την απελευθέρωση μόνο του ελληνικού έθνους²⁸.

Προέκυψε με άλλα λόγια η μεθερμηνεία της πολιτικής του σκέψης, της οποίας δήθεν η πεμπτουσία είναι η αναβίωση της βυζαντινής αυτοκρατορίας ως προτεινόμενου πολιτειακού μοντέλου για τα Βαλκάνια! Ενισχύθηκε σαφώς ο κυρίαρχος συντηρητικός ιδεολογικός μηχανισμός στη συνεχή και αλληλοδιάδοχη αντιπαλότητα μέχρι τα πρόσφατα χρόνια με τα ποικίλα δημοκρατικά, αντιμοναρχικά, φιλελεύθερα, σοσιαλιστικά και κομμουνιστικά ρεύματα, τα οποία θεωρούσαν επί δεκαετίες ως πρό-έκταση του οράματος του Ρήγα τη Δημοκρατική Βαλκανική Ομοσπονδία. Προκαλεί εντύπωση ίσως το γεγονός ότι αυτή η ιδεολογική χρήση του έργου του Ρήγα οδήγησε στον αντίποδα των απόψεων αυτών να προβληθεί στο μαρξίζον αναγνωστικό κοινό ως αρχική εκτίμηση (1931) από τον Γιάννη Κορδάτο το ότι ο Ρήγας κατέστη «πρόδρομος του νεοελληνικού ιμπεριαλισμού»· ο ίδιος ανασκεύασε αυτή την βιαστική και ατεκμηρίωτη άποψη σε επεξεργασίες του 1945 μετά τον εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα της Αντίστασης στη γερμανική κατοχή²⁹.

Ο σχεδιασμός του Ρήγα ενοφθαλμίστηκε στο έργο των ελλήνων στοχαστών και πολιτικών του δεύτερο μισού του 19^{ου} αιώνα στη διαπλοκή εθνικού και κοινωνικού ζητήματος, στα αναδυόμενα συναφή ελλαδικά και βαλκανικά κοινωνικά και πολιτικά αδιέξοδα της περιόδου και στις αδυναμίες ανάπτυξης των κοινωνιστικών κινήσεων. Εκτός από τα προβλήματα ερμηνείας είναι η ιστορική (διάβαζε: οικονομική, πολιτική ιδίως) πραγματικότητα που πλέον δεν ευνοεί το πολιτικό και κοινωνικό σχέδιο του Ρήγα. Έτσι, οι στοχαστές με τη σειρά τους οικοδομούν κι αυτοί μορφές μεθερμηνείας υπό την πίεση της διαφοράς ανάμεσα στο αρχικό επαναστατικό σχέδιο και στην

28. Αποτελεί άραγε εκδήλωση της τάσης να αποκοπεί η Ελλάδα από τον βαλκανικό χώρο; Αυτό διατείνεται ο Απόστολος Αθ. Αντζουλάτος, με βάση δεδομένα των Α. Δασκαλάκη και Δ. Οικονομίδου, στη μελέτη «Ο χριστιανικός ελληνισμός στο έργο του Δημητρίου Καταρτζή», περ. *Μνημοσύνη*, τόμ. 15 (2001-2002), σελ. 119, σημ. 160.

29. Γιάννης Κορδάτος, *Ο Ρήγας Φεραίος και η εποχή του*, Αθήνα 1931, σελ. 82. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Νεοελληνικός Δαιαφωτισμός...*, ό.π., σελ. 572, σημ. 38. Αναλυτικά ερευνά η Ρένα Σταυρίδη-Πατριζίου, «Ο Ρήγας και η χρήση των συμβόλων. Οι ιδεολογικές περιπέτειες της παμβαλκανικής ιδέας», εφημ. Η Καθημερινή. Επτά Ημέρες, 22 Μαρτίου 1998, σελ. 27-29. Επίσης, Δημήτριος Ν. Παντελοδήμος, «Ο Ρήγας Βελεστινλής και τα ιδεολογικά ρεύματα στην Ελλάδα του 19^{ου} αιώνα», στα πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου (1998) *Ρήγας Βελεστινλής: 200 χρόνια από τον θάνατό του. Προσεγγίσεις στο έργο και τις επιδράσεις του*, Λευκωσία 2006, σελ. 167-174.

κατοπινή πρόσληψη αυτού και συμβάλλουν στο να συγκροτείται «ένας Ρήγας μετά τον Ρήγα»³⁰.

Στη σύγχρονη εκδοχή του προβλήματος φαίνεται ότι στο πεδίο των ιδεών και της κοινωνίας εμφιλοχωρούν τα αδιέξοδα του υπάρξαντος κρατικοσοσιαλιστικού μορφώματος, η αποσύνθεση του γιουγκοσλαβικού ομοσπονδιακού κοινωνικού πειράματος, η υποχώρηση των ιδεών της κοινωνικής αντίστασης των καταπιεζόμενων, η αρπακτικότητα του νεοφιλελεύθερου βασιλιά, γυμνού πλέον, μα και τα συμφεροντολογικά διευθυντήρια της Ευρωπαϊκής Ένωσης (η αυτοκρατορική Αυστρία είχε από το 1798 φορέσει το λαμπρό ένδυμα του «αντιτρομοκράτη» τιμωρώντας με τρόπο οριακό τον Ρήγα και τους συνεργάτες του). Συντείνουν στο να επανέλθει ισχυρότερη η σύγκρουση, η διάσπαση των Βαλκανίων. Αλλά οξύτερη επανέρχεται και η ιδεολογική χρήση του έργου και των οραματισμών του Ρήγα Βελεστινλή ανάμεσα σε θρησκευτικές, εθνικιστικές, αποξενωτικές, φονταμενταλιστικές επανατοποθετήσεις και επεξεργασίες ή και ως απόρροια απόλυτων επεξεργασιών από ερευνητές επιστήμονες³¹.

Σκαλίζοντας στα ντοκουμέντα αυτής της ιστορικής φάσης οι αυριανοί ερευνητές ίσως αντιληφθούν όσα σήμερα βιώνουμε: σκληρές αντιφάσεις και ανθρωπιστικές ελπίδες στα Βαλκάνια, αλλά προπάντων την ανασφάλεια των καταρρεύσεων και την κυριαρχία των κάθε λογής υποκόσμων. Ίσως δεν απαλειφθούν από τα ερμηνευτικά τους σχήματα όσα αντικρίζουμε: εξαθλιωμένες εφεδρικές στρατιές ανέργων στο νεοφιλελεύθερο βαλκανικό αχταρμά, διάτρητες σημαίες δουλικών μεταπρατών και τρομαγμένα παιδικά βλέμματα μέσα σε ερείπια και σε κοινωνικά ή μορφωτικά ελλείμματα. Ακόμη και όσα εφιαλτικά συνοδεύουν τις παραστάσεις μας: «τρύπια» σύνορα, πεινασμένοι βιολιστές-μετανάστες και εθνικιστική υστερία, χάρτινοι «ηγέτες» που αποδέχονται να υπηρετήσουν τη νέα επικίνδυνη αντιπυραυλική ανοησία των Βορειοαμερικανών, εθνικά ... υπερήφανοι και ελεύθεροι βαλκάνιοι πολίτες που ανεμίζουν την αστερόεσσα. Πιθανόν να απορούν οι ερευνητές αύριο για το πώς τόσα νεκροταφεία επέστρεψαν στην καθημερινότητά μας με το οργανωμένο τραστ των γραφείων κηδειών, τη μιζαδόρική κοινοβουλευτική «πολιτική» και την οργανωμένη από τους ισχυρούς των απάτριδων χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων οικονομική καταδίκη κοινωνιών και πατριδών³².

30. Π. Νούτσος, «Ο Ρήγας μετά τον Ρήγα», *Δωδώνη* Τμήμα Γ', τόμ. 28, (1999), σελ. 79-84, ιδίως σελ. 79. Του ίδιου, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός. Τα όρια...*, ό.π., 2005, σελ. 440. Βλ. και Λουκάς Αξελός, *Ρήγας Βελεστινλής...*, ό.π., 2003-2004, σελ. 469-470.

31. Πτυχές των ιδεολογικών χρήσεων του Ρήγα διαπραγματεύονται ο Π. Νούτσος, «Ο Ρήγας μετά τον Ρήγα», ..., ό.π., 1999, σελ. 79-84 και ο Π. Μ. Κιτρομηλίδης, «Επιστημονικές προϋποθέσεις...», 2002, σελ. 46-56.

32. Ίσως με την απόσταση του χρόνου μπορέσουν να δώσουν πειστική απάντηση στο γιατί ανεμπόδιοι από την ειρηνοποιό διεθνή κοινότητα οι επίγονοι του οθωμανού τυράννου ξεθε-

Είναι, παρά τις επιμέρους διαφοροποιήσεις και εντάξεις, αναμενόμενο το ότι οι ιστορικοί των κοινωνιών και των ιδεών δε θα σταθούν εχθρικά ή απαξιωτικά μπροστά στην ανιδιοτελή θυσία του Ρήγα και των συντρόφων του, δηλαδή του νεαρού λογίου Ιωάννη Καρατζά από τη Λευκωσία, των αδελφών Ιωάννη και Παναγιώτη Εμμανουήλ από την Καστοριά, του Δημήτριου Νικολίδη από τα Γιάννινα, του Θεοχάρη Τ. Τουρούντζια από τη Σιάτιστα, των Ευστάθιου Αργέντη και Αντώνιου Κορωνιού από τη Χίο. Ήδη η ιστορική έρευνα βεβαιώνει, εξάλλου, ότι το μαρτυρικό τέλος του Ρήγα και των επτά συνεργατών του, όπως και οι διώξεις σε βάρος των υπολοίπων συναγωνιστών του, συνέβαλαν αποφασιστικά στην αναζήτηση και διεκδίκηση της ελευθερίας των υπόδουλων Ελλήνων και των άλλων Βαλκανίων. Όπως έγραφε χαρακτηριστικά ο Αδαμάντιος Κοραής, *«του αθώου αίματος η έκχυσις αυτή»* τόνωσε ακόμη περισσότερο την ορμή για αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού. Η θυσία του Ρήγα και των φίλων του μαζί με το όραμα της κοινωνικής και εθνικής απελευθέρωσης επιτάχυναν την πορεία των εξελίξεων προς θετική κατεύθυνση στην Ελλάδα, τα Βαλκάνια και την Ευρώπη.

Ο Ρήγας δεν είναι μόνο μία βαλκανική φυσιογνωμία. Οι σκέψεις και οι ιδέες του ξεπερνούν και αυτά τα τοπικά πλαίσια και αγκαλιάζουν τον κόσμο ολόκληρο. Τον κόσμο της εργασίας και της διανοήσης, τον κόσμο της ανόθευτης λεβεντιάς, της αμφισβήτησης και της αναζήτησης μιας άλλης, ελεύθερης δημοκρατικής συλλογικότητας, μακρινής μα και εφικτής όσο ποτέ άλλοτε. Ή με τα λόγια του Ρήγα, τηρουμένων των αναλογιών: Για χάρη αυτής της νέας ελεύθερης ζωής ο *«δυστυχής λαός»* βρίσκεται σε αντιπαράθεση προς την *«κακήν και αχρειεστάτην διοίκησιν»* την οποία προωθεί η μεταμφιεσμένη *«απάνθρωπος τυραννία»* της παγκοσμιοκρατίας και των ισχυρών του πλανήτη. Ο λαός αυτός αποδέχεται το κήρυγμα του Ρήγα για τα *«θεμέλια της ελευθερίας, της σιγουρότητας και της ευτυχίας»* και την πρωταρχική σημασία του νόμου στη εξασφάλιση των *«δικαίων του λαού»*. Στην εποχή των κοινωνικών αποκλεισμών ο Ρήγας υπενθυμίζει ότι ο *«αυτοκράτωρ λαός»* συναποτελείται από *«όλους τους κατοίκους του βασιλείου τούτου χωρίς εξαιρέσιν θρησκείας ή διαλέκτου»*. Στη φάση παρακμής της αντιπροσωπευτικής («αστικής») δημοκρατίας ο Ρήγας θυμίζει σε όλους: η *«εθνική παράστασις»* αντιπροσωπεύει το *«πλήθος του λαού»* και δεν πρέπει να περιορίζεται ή να εξαντλείται στους *«πλουσίους»* ή τους *«κοτζαμπασήδες»*. Κι επιπλέον νομιμοποιείται, κατά τον Βελεστινλή, όταν δεν εισακούονται τα *«δίκαια*

μελιώνουν κουρδικές εστίες επί 33 χρόνια χτίζουν και τσιμεντώνουν υπό τα βλέμματα 45.000 τουρκικού στρατού και τουλάχιστον 120.000 εποίκων την κατεχόμενη Κύπρο· καταστρέφουν τις βαθιές ρίζες του ελληνικού πολιτισμικού υπεδάφους και των μεταγενέστερων μικρών κοινοτήτων της· συντηρούν τον εθνικισμό και τη σύγκρουση μεταξύ των Ελλήνων και Τούρκων της Κύπρου· παγιώνουν τη διχοτόμηση και την κατοχή!

του λαού» αυτός ή ένα τμήμα του να προβαίνει σε «επανάστασιν, να πιάση τα άρματα και να τιμωρήσει τους τυράννους του».

Τα Βαλκάνια και η ευρύτερη περιοχή βιώνουν ως επειγόντως αναγκαίο τον σχεδιασμό για μια νέα κοινωνική ευσυνταξία. Αντί γι' αυτόν εξαπλώνεται η κυριαρχία των πολυεθνικών ασύδοτων εταιρειών και των ιδεολογικών φανατισμών, η καταστροφή των οικοσυστημάτων, η διάλυση των τοπικών πολιτισμών και οικονομιών, η χυδαία εμπορευματοποίηση αρχών και αξιών, η γενικευμένη αμνησία και οι αυταρχικές νομοθετικές ρυθμίσεις σε βάρος των αδυνάτων. Γύρω από αυτά, αναρωτιέται κάθε καλόπιστος άνθρωπος ποιές απαντήσεις μπορούν να δοθούν από όσους δέχονται την ουσία του λόγου του Ρήγα Βελεστινλή. Ασφαλώς η απάντηση είναι ότι αντί για λογίδρια επετείων επιβάλλεται η ουσιαστική προσέγγιση, μελέτη, προβολή του έργου του Ρήγα στα Βαλκάνια, την Ευρώπη και σ' όλο τον κόσμο. Ο Ρήγας, επίκαιρος όσο ποτέ άλλοτε, υπενθυμίζει τη βασική στάση ζωής των πολιτών στο διηνεκές: «στην γνώμην των τυράννων να μην ελθώ ποτέ!».

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΝΤΕΛΟΠΟΥΛΟΣ

Βαλκανική θεώρηση του έργου του Ρήγα

Από το πρώτο ήδη Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» είχε επισημανθεί η βαλκανιολογική διάσταση του έργου του Ρήγα Βελεστινλή¹. Αν και ο όρος «Βαλκάνια» «Βαλκανικός» έχει ορθά διορθωθεί ως Νοτιοανατολική Ευρώπη ή Χερσόνησος του Αίμου [Αίμος=Μπαλκάν (τουρκ.)² και ορθότερα στην περίπτωση του δημιουργού της «Χάρτας», Ρήγα, ως Ελληνική Χερσόνησος, κυρίως στη διαχρονική-πολιτισμική της διάσταση.

Η πολυδιάστατη εκδοτική και επαναστατική του δραστηριότητα ως έργο και σκοπός της σύντομης ζωής του (1757-1798) ανελύθη από Έλληνες και ξένους επιστήμονες των πέντε Διεθνών Συνεδρίων, που έλαβαν χώρα στη γενέτειρά του, Βελεστίνο, ενώ το λαμπρό έργο της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνο-Ρήγα³ ανέδειξε εις βάθος για τους σκοπούς της παρούσης ανακοίνωσης την σημασία της

1. Στην ετυμολόγηση της λέξης «Βελεστινλής» επισημίναμε την σχέση της με τις βαλκανικές γλώσσες και την ελληνική ΒΕΛΕΣ<ΦΕΡΕΣ<ΦΕΡΑΙ, ινο<inum, λης <li (Σλαβική-αρχαία ελληνική-λατινική-τουρκική-ελληνική). Βλ. Γ. Ντελόπουλος, «Φεραί-Βελεστίνο-Βελεστινλής. Ετυμολογική επισκόπηση», *Υπέρεια*, τόμ. 1, Πρακτικά Α΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας» (Βελεστίνο 1986), Αθήνα 1990, σελ. 339-347.

2. Βλ. ονομασία Ι.Μ.Χ.Α.-Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Θεσσαλονίκη.

3. Βλ. αναφορά του Γ. Ντελόπουλου, «Βελεστίνο και Εκπαίδευση», *Υπέρεια* τόμ. 4, Πρακτικά Δ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», (Βελεστίνο 3003), Αθήνα 2006, σελ. 323-327, για την προσφορά του Δ. Καραμπερόπουλου.

ζωής και του έργου του Ρήγα για όλες τις χώρες της Χερσονήσου του Αίμου. Τέλος η μετάφραση σε βασικές ξένες γλώσσες των έργων του θα αποφέρει πολλαπλούς επιστημονικούς καρπούς στο μέλλον και όπως ελπίζω, θα εντάξει το έργο του Ρήγα στα προγράμματα όλων των Πανεπιστημιακών Σχολών, που ασχολούνται με την Νοτιοανατολική Ευρώπη και ονομάζονται Τμήματα Βαλκανικών σπουδών, Ινστιτούτα, Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου, Σχολές Βαλκανιολογίας κ.λπ.⁴ Αν λάβουμε υπόψη ότι Έδρα Νεοελληνικών Σπουδών ονομάζεται “Έδρα Κοραή”, τότε η διεθνοποίηση και αναγνώριση στο εξωτερικό του έργου του βάρδου της ελευθερίας θα ονομάσει και Έδρα Βαλκανικών Σπουδών (Balkan Aerial Studies) (Βαλκανικές Περιφερειακές Σπουδές) ως «Έδρα Ρήγας Βελεστινλή» τουλάχιστον στις όμορες χώρες.

Η ζωή του Ρήγα ταυτίζεται με κάθε δραστηριότητά του, έτσι ώστε στα Βαλκάνια να αποτελεί σημείο-προσωπικότητα αναφοράς σε θέματα ιδεολογικά-πολιτικά-ιστορικά-πολιτισμικά για τη νεώτερη εποχή της ιστορίας τους. Αυτή ξεκινά, όπως αναφέρεται στον Θούριο, στην παρότρυνσή του για την αποτίναξη του τουρκικού ζυγού προς όλους τους λαούς της Χερσονήσου με κίνητρο την ιδέα της ελευθερίας, ενώ το επιστημονικό του έργο προσφέρει τις βάσεις για μια πολιτισμική αναγέννηση των Βαλκανικών λαών, στοιχείο απαραίτητο για την οργάνωσή τους σε σύγχρονα κράτη μετά την Γαλλική Επανάσταση του 1789 και τους Ναπολεόντειους πολέμους.

Η αξιοποίηση-αξιολόγηση σήμερα του έργου του Ρήγα γίνεται με γεωγραφική αναφορά την Χερσόνησο του Αίμου γενικότερα και σημείου εκκίνησης την Θεσσαλία. Στη συνέχεια μπορούμε να αναφέρουμε τα μέρη όπου ανέπτυξε την πολυδιάστατη δράση του για να δικαιολογήσουμε τον όρο Βαλκανική θεώρηση του έργου του με υπενθύμιση τόπων και χρονολογιών.

- 1) Σχολή Ζαγοράς-Αμπελάκια-Πήλιο
- 2) Κωνσταντινούπολη 1777
- 3) Παραδουνάβια Ηγεμονία Βλαχίας 1786-1790
- 4) Βιέννη 1790-1791
- 5) Βουκουρέστι 1791-1796
- 6) Βιέννη 1796-1797
- 7) Τεργέστη 1797
- 8) Βιέννη 1798
- 9) Βελιγράδι 24 Ιουνίου 1798, θάνατος στον Πύργο Νεμπούζα⁵.

4. Βλ. Αγγλία «Blakan Studies», Ρωσία, Ινστιτούτο για Balkanistiki i Slavjanovedenie (Βαλκανιολογία και Σλαβολογία εξετάζονται παράλληλα, αφού από τα Βαλκάνια ξεκίνησε η Σλαβική γλώσσα ως γραπτή των Κυρίλλου και Μεθοδίου και το αλφάβητο (Κυρίλιτσα, παλαιοχριστιανική Σλαβική) (Old Church Slavonic).

5. Σημαίνει πύργος ακαταμάχητος (ne=αρνητικό, boi=πόλεμος, itsa κατάληξη, πρβ. «το κράτος απροσμάχητον» (Τη Υπερμάχω).

Η συστηματοποίηση της εξέτασης της ζωής και του έργου του πρέπει να καλύπτει τις απαιτήσεις των διαφόρων σχολών της επιστήμης της Ιστορίας των Βαλκανίων, αφού υπάρχει υλικό για την συνεξέταση και των άλλων παραγόντων της Ιστορίας, όπως: α) Οικονομικός- (γεωγραφικός), β) Ιδεολογικός, γ) Ψυχολογικός και δ) ανθρωπίνος⁶. Όλοι αυτοί οι παράγοντες μπορούν να συνεξετάζονται ως προς τον ρόλο που έπαιξαν σε κάθε σταθμό της σταδιοδρομίας του Ρήγα, ούτως ώστε να διαφωτίζονται και οι επί μέρους εθνικές ιστορίες των σημερινών κρατών της Βαλκανικής αφού ο Ρήγας τιμάται κυρίως ως ιδεολογικός παράγοντας κάθε προσπάθειας πολιτιστικής αναγέννησης.

Μετά 200 χρόνια από την θυσία του Ρήγα στο βωμό της ελευθερίας μπορούμε να αναφέρουμε και μερικά σημεία από την Φιλοσοφία της Ιστορίας, όπου καταλήγει κάθε ιστορικός, όταν έχει εξετάσει όλους τους παράγοντες που διαμόρφωσαν το έργο του επιδρώντας έτσι και στη ζωή του. Η φιλοσοφία ως επιστήμη των αρχών των όντων (δηλαδή κάθε πραγματικού ιστορικού γεγονότος) αναζητά την αιτία της ύπαρξης, της γένεσης και της γνώσης όλου του υλικού που έχουμε σήμερα στους τόμους της *Υπέρειας* και των μεταφρασμένων έργων του.

Άλλωστε στα έργα του Ρήγα διακρίνουμε πάντα τον κλάδο της Ηθικής και Φιλοσοφίας (π.χ. *Ηθικός Τρίπους*), αφού η ιδέα του τι πρέπει (ηθικά) να κάνουν οι λαοί για ελευθερία και πρόοδο είναι αυτή που διατρέχει όλα τα έργα ως σκοπός πραγματοποίησμος με αγώνες και θυσίες. Αυτό άλλωστε εξηγεί και την ύπαρξη δίπλα στον Ρήγα αφοσιωμένων οπαδών και υποστηρικτών με τελευταίους τους επτά Συντρόφους του ως τον θάνατό του: Ευστράτιος Αργέντης από τη Χίο, Αντώνιος Κορωνιός από τη Χίο, Ιωάννης Εμμανουήλ από την Καστοριά, Παναγιώτης Εμμανουήλ από την Καστοριά, Δημήτριος Νικολίδης από τη Ζίτζα Ιωαννίνων, Θεοχάρης Τουρουτζιάς από τη Σιάτιστα και Ιωάννης Καρατζάς από την Λευκωσία.

Η χρονιά του θανάτου του Ρήγα 1798 συμπίπτει με τη χρονιά γέννησης του εθνικού ποιητή Διονυσίου Σολωμού, πράγμα που δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητο από τους βιογράφους των δύο εθνικών ποιητών (του «Θουρίου» και του «Ύμνου στην Ελευθερία»). Ο αριθμός επτά των Συντρόφων του έχει συμβολική σημασία και στις βυζαντινές βιογραφίες Αγίων, όταν στην χρονογραφία των βιογραφούμενου να υπάρχει η αντίληψη ότι κάθε επτά χρόνια στη ζωή των ανθρώπων και των εθνών σημειώνεται ένας σημαντικός σταθμός (στη ζωή του Ρήγα επταετείς κύκλοι κλείνουν τα έτη (7^ο προς 8^ο) κατά σειρά από τη γέννηση (1757) τα 1764-1771, 1778, 1785, 1791-2, 1798, όταν πράγματι σημειώνονται μετακινήσεις του σημαντικές κα έργα του.

Για τους Σέρβους η θυσία του Ρήγα με επτά Συντρόφους θυμίζει τους αγίους Επτάριθμους (=πατέρες της Σερβικής Ορθοδοξίας με πρώτους τους Έλληνες Κύριλλο και

6. Ο ανθρωπίνος παράγοντας, εδώ ο Ρήγας, είναι η κινητήρια δύναμη, που ενεργοποιεί τους άλλους ιστορικούς παράγοντες.

Μεθόδιο και πέντε Σλάβους μαθητές τους), γι' αυτό και στον ανδριάντα του Ρήγα στο Βελιγράδι αναγράφουν ότι αγωνίστηκε για την αναβίωση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, που τιμούν ως γενεσιουργό του δικού τους πολιτισμού⁷.

Η Βαλκανιολογία ως νεότερη σχετικά επιστήμη, αφού ξεκίνησε το 1930 με το έργο του P. Sandfeld, *Linguistique Balkanique* (Βαλκανική γλωσσολογία)⁸ μπορεί να αξιοποιήσει το γλωσσικό υλικό όλων των έργων του Ρήγα για την εποχή του σε σχέση με όλες τις βαλκανικές γλώσσες αφού μοιράζονται με την αρχαία ελληνική γλώσσα και τη νέα ελληνική τα βασικά τους στοιχεία ως ετυμολογία και δομή. Υπογραμμίζουμε στον τομέα αυτό τις μεταφράσεις των έργων του Ρήγα για την συγκριτική γλωσσολογία στα Βαλκάνια, αφού η δημιουργία των σλαβικών γλωσσών (Σερβική-Κροατική-Βουλγαρική) στηρίζονται στο μεταφραστικό έργο των αγίων Κυρίλλου-Μεθοδίου (9^{ος} αι.) και Κλήμη Αχρίδος (10^{ος} αι.) και Θεοφυλάκτου επισκόπου Ιουστινιανής και πάσης Βουλγαρίας (11^{ος} αι.) βιογράφου στα αρχαία ελληνικά του Κλήμη Αχρίδος, ενώ τα ιδανικά της Ελληνικής παιδείας με τα εκπαιδευτήρια στην Βουλγαρία (19^{ος} αι.) έδωσε τα σπέρματα στην Βουλγαρική εθνική-πολιτιστική αναγέννηση⁹. Μία αναγέννηση στα Βαλκάνια της οποίας πρωτοπόρος και πρωτομάρτυρας υπήρξε ο Ρήγας.

Με το πνεύμα αυτό εξετάζονται στα Βαλκάνια και στην Ελλάδα προσωπικότητες όπως ο Ρήγας, ο Κοραΐς, ο Καποδίστριας των οποίων οι ανδριάντες βρίσκονται γειτονικά σήμερα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, αποτέλεσμα αγώνων για την ελευθερία και την πνευματική αναγέννηση ως σίγουρο βάθρο αυτής¹⁰.

7. Στο «εγώ Γραικός γεννήθηκα, Γραικός θα πεθάνω» του Αθανασίου Διάκου έχει λεχθεί «Εγώ Σέρβος γεννήθηκα, Γραικός θα πεθάνω» του ιερωμένου Σέρβου π. Μπουλάτοφ.

8. Η Βαλκανική γλωσσολογία θεμελιώνεται σε κοινά στοιχεία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας, υποστρώματος των αρχαίων Βαλκανικών γλωσσών (Δακιικής, Θρακικής κλπ.) και της Νέας Ελληνικής, υποστρώματος των νέων Βαλκανικών γλωσσών μετά τον 6^ο αι. μ.Χ. (Βουλγαρικής, Σερβικής). Βλ. Β. Γκεοργκίεφ, *Εισαγωγή στις Ινδοευρωπαϊκές γλώσσες*, Σόφια 1969 (αγγλ.).

9. Βλ. σχέση ελληνικής παιδείας και Βουλγαρικής αναγέννησης του 19^{ου} αι. (σειρά δημοσιευμάτων ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη).

10. Επίγραμμα στον ανδριάντα του Ρήγα στο Πανεπιστήμιο Αθηνών: «Σπέρμα ελευθερίας σπείρεν Ρήγας και αυτός μεν ώλετο φευ, το δε σπέρμα έβλασταν μέγα». Αυτό μπορεί να συγκριθεί με το επίγραμμα του ίδιου Φιλίππου Ιωάννου στην αίθουσα Τελετών της Ακαδημίας Αθηνών, όπου αναφέρετε ότι οι Μούσες άφησαν την Ελλάδα (περίοδος τουρκοκρατίας) επέστρεψαν όμως πάλι με την απελευθέρωσή της, για να χαρίσουν σ' αυτή τα φιλικά τους δώρα. Πράγμα για το οποίο αγωνίστηκε ο Ρήγας με τις εκδόσεις του, που υπηρετούν τις Μούσες των Επιστημών, Τεχνών και Γραμμάτων, θεμελιών της προσδοκώμενης ελευθερίας για όλους τους λαούς της Ελληνικής Χερσονήσου.

Λαϊκή γραβούρα με τον Ρήγα και τον Κοραή να ανασηκώνουν την πληγισμένη Ελλάδα. Επιγραφή: «Μετά το πεπρωμένον ανίσταμαι και εκ του ολισθήματος ισχυροτέρα»

Ανδριάντας του Ρήγα προ του Πανεπιστημίου Αθηνών

ΧΡΙΣΤΟΣ Θ. ΞΕΝΑΚΗΣ

Η διαπραγμάτευση του νόμου της παγκόσμιας έλξης και το πρόβλημα των αντιπόδων: μια απόπειρα εκλαΐκευσης στο «Φυσικής απάνθισμα» του Ρήγα

1. Εισαγωγή

Στον ευρωπαϊκό χώρο, ο 18^{ος} αιώνας ήταν ο αιώνας της ανάπτυξης των επιστημονικών ιδεών, παλαιότερων και νεότερων, καθώς και της συνειδητοποίησης των συνεπειών από την αποδοχή της νευτώνειας μηχανικής και γενικότερα του «νευτώνειου κοσμοειδώλου». Ιδιαίτερα στο δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα, η «μηχανοκρατική» ή «δυναμική» θεώρηση της φύσης, σύμφωνα με την οποία η οντολογία κινουμένων υλικών σωματιδίων αποτελεί το υπόστρωμα της φυσικής πραγματικότητας, κυριάρχησε στη σύλληψη και κατασκευή των νέων φυσικών θεωριών. Οι φυσικοί της εποχής χρησιμοποιούσαν τη μηχανοκρατική εξήγηση με τρεις κυρίως τρόπους¹:

- i) ο πρώτος προσέφευγε στην ανάπτυξη θεωριών που είχαν σχέση με τη διάταξη και την κίνηση των σωματιδίων της ύλης. Εξηγούσε δηλαδή τα φυσικά φαινόμενα διαμέσου της κατανομής των υλικών σωματιδίων και των διασωματιδιακών δυνάμεων
- ii) ο δεύτερος τρόπος αφορούσε την ανάπτυξη μηχανικών μοντέλων, δηλαδή την κατασκευή μηχανικών συστημάτων ή την απεικόνιση υποθετικών μοντέλων με

1. Για μια αναλυτική παρουσίαση, βλ. P.M. Harman, *Energy, Force and Matter: The Conceptual Development of Nineteenth - Century Physics*, Cambridge University Press, 1990 (2nd edition).

- κινητά μέρη και ελατήρια αλληλεπίδρασης μεταξύ των μερών, που λειτουργούσαν ως αναπαραστάσεις των φυσικών διαδικασιών
- iii) ο τρίτος τρόπος, με τον οποίο συνέθεταν μηχανοκρατικές εξηγήσεις, είχε ως στόχο να αποφεύγονται οι εικασίες σχετικά με τη φυσική δομή του μηχανικού συστήματος που υποτίθεται ότι αναπαριστούσε τα φαινόμενα.

Οι οπαδοί αυτής της προσέγγισης πίστευαν πως ήταν αδύνατο να κατασκευασθεί ένα και μόνο μηχανικό μοντέλο για οποιοδήποτε φυσικό φαινόμενο. Αντ' αυτού, προσέφευγαν στον μαθηματικό φορμαλισμό της λαγκρανζιανής μηχανικής, αφού οι εξισώσεις κίνησης που προέκυπταν από αυτή την επεξεργασία ήταν ανεξάρτητες από τη δομή και την υφή των συνδέσμων αλληλεπίδρασης του μηχανικού συστήματος.

Την ίδια εποχή στην Ευρώπη, η παρατήρηση και το προσεκτικά σχεδιασμένο πείραμα για την αναπαράσταση και μελέτη οποιουδήποτε φαινομένου, αποτελούσαν τα ισχυρότερα μεθοδολογικά και γνωσιολογικά εργαλεία, που με τη βοήθεια του μαθηματικού φορμαλισμού δομούσαν, επικύρωναν ή ανέτρεπαν φυσικές θεωρίες². Ιδιαίτερα στην ανάπτυξη της παρατηρησιακής αστρονομίας συνέβαλε αποφασιστικά η κατασκευή μεγάλων και ισχυρών διοπτρικών τηλεσκοπίων, ενώ η αποδοχή του κοπερνίκειου ηλιοκεντρικού συστήματος ήταν σχεδόν ολοκληρωτική από το σύνολο των ευρωπαϊκών επιστημόνων της εποχής³. Ταυτόχρονα, η θεωρία της ακαριαίας δράσης από απόσταση και η βαρυτική αλληλεπίδραση των σωμάτων (γήινων ή ουράνιων) με την εφαρμογή του νευτώνειου νόμου της παγκόσμιας έλξης χωρίς τη διαμεσολάβηση υλικού φορέα δράσης, έλυne πάμπολλα προβλήματα, ενώ η ακρίβεια και η προβλεψιμότητα της θεωρίας την είχαν καταστήσει κυρίαρχο «παράδειγμα» στον ευρωπαϊκό επιστημονικό κόσμο⁴.

2. *The Uses of experiment. Studies in the Natural Sciences*, ed. by D. Gooding, T. Pinch, S. Schaffer, Cambridge University Press, 1989. Για το ρόλο του πειράματος στην επικύρωση, ανατροπή ή επαναδόμηση των φυσικών θεωριών, βλ. το έργο του Thomas S. Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, Θεσσαλονίκη 1987.

3. Για το ρόλο των οργάνων παρατήρησης στην ανάπτυξη της επιστήμης, βλ. Hackmann W.D. and Turner A., «Early Scientific Instruments: Europe, 1400-1800», στο *Isis*, τόμ. 81 (309), 1990, σελ. 742. Επίσης το κλασικό έργο των Danjon A. και Couder A., *Lunettes et telescopes*, Παρίσι 1935 και το έργο του Daumas M., *Les Instruments scientifiques aux XVIIe ème et XVIIIe ème siècles*, Παρίσι 1953.

4. Για τη νευτώνεια θεωρία των βαρυτικών αλληλεπιδράσεων βλ. Herbert Butterfield, *Η καταγωγή της σύγχρονης επιστήμης (1300-1800)*, Αθήνα 1983, σελ. 138 κ.εξ., καθώς και το έργο του C. C. Gillispie, *Στην κόψη της αλήθειας*, Αθήνα 1986, σελ. 324 κ.εξ. Πβ. Ακόμη, Α. Κουγιέ, *Ο δυτικός πολιτισμός*, Αθήνα 1991, σελ. 47, κ.εξ.

Μέσα σ' αυτό το επιστημονικό και γνωσιολογικό κλίμα βρέθηκαν αρκετοί Έλληνες λόγιοι το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα. Η επαφή τους με την ευρωπαϊκή φυσική σκέψη και μεθοδολογία δημιούργησε τις προϋποθέσεις σημαντικών επιδράσεων και προβληματισμών με αποκορύφωμα την αποδοχή από τους περισσότερους του νευτώνειου συστήματος ερμηνείας του κόσμου. Η αποδοχή αυτή δεν έγινε, ως γνωστόν, χωρίς αντιστάσεις, δισταγμούς, υβριδισμούς ή ταλαντεύσεις⁵. Θα πρέπει πάντως να σημειώσουμε ότι το επίπεδο της ελληνικής φυσικής σκέψης ήταν τέτοιο που δεν επέτρεπε τη μεταφορά υψηλής μαθηματικής δομής φυσικών θεωριών, οι οποίες εξ άλλου δεν θα προσέφεραν τίποτε το ιδιαίτερο στον ελληνικό στοχασμό, αφού άλλοι ήταν οι στόχοι και οι προτεραιότητες στην ανάπτυξη της επιστήμης στον ελληνόφωνο χώρο της βαλκανικής.

Ωστόσο, για να υπάρξει η δυνατότητα μιας κριτικής διερεύνησης του βαθμού διείσδυσης και αποδοχής της νευτώνειας θεωρίας της βαρύτητας, πρέπει να λάβουμε υπόψη μας το ισχυρό αριστοτελικό υπόβαθρο της ελληνικής φυσικής σκέψης⁶ καθώς και το γεγονός ότι κανείς Έλληνας λόγιος της εποχής δεν είχε κάνει συστηματικές σπουδές στη φυσική και στα μαθηματικά, παρόλο ότι ορισμένοι εξ αυτών παρακολούθησαν πανεπιστημιακά μαθήματα και διαλέξεις κατ' επιλογή στην Ευρώπη (Ιταλία, Αυστρία, Γερμανία, Γαλλία). Εν συνεχεία θα συνοψίσουμε τις θέσεις και τους προβληματισμούς των Ελλήνων λογίων σχετικά με τη βαρύτητα, το νόμο της παγκόσμιας έλξης, το πρόβλημα της σφαιρικότητας της Γης, το πρόβλημα των αντιπόδων⁷ καθώς και τη σύνδεσή του με το νευτώνειο νόμο, πριν από την έκδοση του «Απανθίσματος Φυσικής». Και φυσικά, στο τέλος, θα ασχοληθούμε με την κριτική παρουσίαση των βασικών στοιχείων για τα παραπάνω ζητήματα, όπως αυτά εκτίθενται σ' ένα άκρως ενδιαφέρον εκλαϊκευτικό βιβλίο Φυσικών Επιστημών, όπως αυτό του «Απανθίσματος Φυσικής».

5. Βλ. Παν. Κονδύλης, *Ο Νεοελληνικός διαφωτισμός - οι φιλοσοφικές ιδέες*, Αθήνα 1989, σελ. 109 κ.εξ. Πβ. Ακόμη, Γιάννης Καράς, «Η διείσδυση του ευρωπαϊκού επιστημονικού πνεύματος στον ελληνικό προεπαναστατικό αιώνα». *Αφιέρωμα στον Ε.Π. Παπανούτσο*, τόμ. Α', Αθήνα 1980, σελ. 451-462 καθώς και του ίδιου, «Η νευτώνεια φυσική και η φυσική σκέψη κατά την περίοδο της Νεοελληνικής Αναγέννησης», στα *Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συμποσίου: Η νευτώνεια φυσική και η διάδοσή της στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο*, Αθήνα 1996, σελ. 21-32.

6. Βλ. Γιάννης Καράς, *Οι θετικές επιστήμες στον ελληνικό χώρο (15^{ος}-19^{ος} αιώνας)*, Αθήνα 1991, σελ. 201 κ.εξ.

7. Για μια συνολική παρουσίαση του προβλήματος των αντιπόδων καθώς και τη στάση της Εκκλησίας βλέπε Βασίλειος Μακρίδης, «Το πρόβλημα των αντιπόδων στην προεπαναστατική Ελλάδα», *Ιστοριογεωγραφικά*, τόμ. 5, 1993-94, σελ. 9-49.

2. Η θεωρία της βαρύτητας και ο νόμος της παγκόσμιας έλξης σε κείμενα Ελλήνων λογίων πριν από την έκδοση του «Απανθίσματος Φυσικής» του Ρήγα

Όπως προκύπτει από τη μελέτη της εργογραφίας της εποχής (δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα) τρεις είναι οι κυριότεροι εκπρόσωποι και μεταφορείς των νευτώνειων θεωριών στον ευρύτερο ελληνικό πνευματικό χώρο: ο Νικόλαος Ζερζούλης, ο Ευγένιος Βούλγαρις και ο Νικηφόρος Θεοτόκης. Τα θέματα που μελετώνται λίγο-πολύ είναι τα ίδια στους παραπάνω συγγραφείς, διαφοροποιούνται όμως ως προς το βάθος, την έκταση και τη μαθηματική τους αντιμετώπιση. Διευκρινίζονται και διαχωρίζονται οι έννοιες «βάρος», «σχετική και απόλυτη βαρύτητα», «κέντρο βάρους» και «ειδικό βάρος» των διαφόρων σωμάτων. Συζητείται επίσης το θέμα της μεταβολής της έντασης της βαρύτητας ανάλογα με το γεωγραφικό πλάτος και την απόσταση από το κέντρο της Γης. Μάλιστα, ο Νικηφόρος Θεοτόκης, δίνει και στοιχεία μαθηματικής γεωγραφίας, όπως τι είναι ορίζοντας, τι ζενίθ, τι ναδίρ, μεσημβρινός, γεωγραφικό μήκος και πλάτος ενός τόπου, ισημερινός, κ.λπ.

Αξιοσημείωτη είναι επίσης η άποψή του ότι η βαρύτητα «δύναμις δε έστι [...] ουκ αυθύπαρκτος ουδέ αυθυπόστατος, αλλά τοις υλικούς των σωμάτων μεριδίους συνυπάρχουσα και συμπεφυκνία, αδιάσπαστός τε αυτών και αχώριστος»⁸. Στο δε καίριο ερώτημα «ποία η αιτία της βαρύτητος» ο Θεοτόκης επισημαίνει ότι «πάντα γαρ όσα ένιοι Αίτια είναι υπειλήφασιν, υποθετικά, και απίθανα, ως είρηται»⁹. Έχει ενδιαφέρον να δούμε και το πώς η νευτώνεια θεωρία της βαρύτητας μεθερμηνεύεται από την υποβόσκουσα στην ελληνική φυσική σκέψη, αριστοτελική θεωρία του «βαρέος σώματος»¹⁰. Επειδή οι κοσμικές (συμπαντικές) και βαρυτικές αντιλήψεις που ασπάζονται οι προαναφερθέντες λόγιοι συμπλέκονται και αλληλεπιδρούν, θεωρούμε σκόπιμο να κάνουμε πρώτα ορισμένες παρατηρήσεις όσον αφορά τα κύρια κοσμικά χαρακτηριστικά που παρατίθενται στα κείμενά τους ώστε να κατανοηθούν καλύτερα οι αντιλήψεις τους επί αυτού του θέματος.

8. Νικηφόρος Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, Λειψία 1766, τόμ. Α', σελ. 87. Ανάλογες απόψεις εκφράζει και ο Στέφανος Δούγκας, βλ. Γιάννης Καράς, *Γερμανικές επιδράσεις στη σκέψη των χρόνων της Νεοελληνικής Αναγέννησης: Στέφανος Δούγκας ή Περί Φυσικής Φιλοσοφίας*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1993, σελ. 185, 186.

9. Νικηφόρος Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, ό.π., τόμ. Α', σελ. 86.

10. Πβ. Δημ. Κρίτσας, «Η συνάφεια της νευτώνειας και της αριστοτελικής φυσικής στους Ευγένιο Βούλγαρη, Νικόλαο Ζερζούλη και Νικηφόρο Θεοτόκη», στον τόμο *Η Νευτώνεια Φυσική και η διάδοσή της στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο*, ό.π., σελ. 204.

Από τη μελέτη, λοιπόν, των κειμένων των Ζερζούλη, Βούλγαρη και Θεοτόκη, τους οποίους άλλωστε θεωρούμε ως τους κυριότερους εκπροσώπους και μεταφορείς των νευτώνειων θεωριών στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο κατά το δεύτερο ήμισυ του 18^{ου} αιώνα, προκύπτει ότι:

- α) οι τρεις αυτοί λόγιοι απορρίπτουν το ιεραρχημένο οντολογικά κλειστό κοσμικό μοντέλο της αριστοτελικής κοσμολογίας και δέχονται την ύπαρξη ενός ενιαίου και ομογενούς κοσμικού συνόλου σύμφωνα με τις επικρατούσες απόψεις των νεωτέρων, και
- β) στο επίπεδο της γήινης σφαίρας, η παραπάνω οντολογική ομοιογένεια συσχετίστηκε με την απόρριψη της αριστοτελικής θεωρίας των κούφων και βαρέων σωμάτων, η οποία, ως γνωστόν, καθιέρωνε αξιωματικά έναν δυϊσμό των αιτιών της κίνησής τους¹¹.

Μια προσεκτικότερη μελέτη των κειμένων τους οδηγεί στο συμπέρασμα ότι τελικά το κοσμικό μοντέλο που υιοθετούν παραμένει μάλλον κλειστό με την αποδοχή των περιφερειακών ορίων της σφαίρας των απλανών αστέρων και επιπλέον χαρακτηρίζεται από την παρουσία ενός κεντρικού σημείου το οποίο ο μεν Βούλγαρις, με την αποδοχή του τυχώνιου συστήματος, το τοποθετεί στο κέντρο της γη, ενώ οι Ζερζούλης και Θεοτόκης το τοποθετούν στο κέντρο του συστήματος, στον Ήλιο. Έτσι όλοι τους αναπαράγουν θεμελιώδη τοπογραφικά χαρακτηριστικά του αριστοτελικού κοσμικού προτύπου.

Ακόμη, οι τρεις αυτοί λόγιοι, αν και αρνήθηκαν με παρηγορία το σύνολο των επιπτώσεων της αριστοτελικής μεταφυσικής στον οντολογικό πολυμορφισμό του κόσμου, δεν απέκρουσαν στο σύνολό της την αριστοτελική θεωρία του «βαρέος» και «κούφου» σώματος. Συγκεκριμένα απέκρουσαν μόνον το ένα σκέλος, δηλαδή ό,τι έχει σχέση με την απόλυτη «κουφότητα»¹², δεχόμενοι την άποψη ότι όλα τα ένυλα σώματα του γήινου χώρου είναι βαρέα, δίχως όμως η κατηγορία του βαρέος σώματος να αποστασιοποιείται εννοιολογικά από την αριστοτελική θεώρησή της¹³. Ωστόσο, με την άρνηση του δυϊσμού των αιτιών της κίνησης των βαρέων και κούφων σωμάτων,

11. Βλ. Ευγ. Βούλγαρις, *Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*, Βιέννη 1805, σελ. 125, 127, Νίκηφ. Θεοτόκης, *ό.π.*, τόμ. Α', παρ. 102, 103 και 122. Στην παρ. 124 συγκεκριμένα αναφέρει ότι «του μεν Αέρος το βάρος και ο Αριστοτέλης μάλα καλώς επέγνω, το δε Πυρ αβαρές έλεγεν, εξ ου τυχόν και την κουφότητα αίτιον κινήσεως ετίθετο, επειδή γάρ, πάντα βάρος έχει υπείληφε πλην του Πυρός, την τούτου κουφότητα μόνην αναμφιλέκτως Αίτιον κινήσεως ενόμιζεν».

12. Πβ. Δημ. Κρίτσαζ, *ό.π.*, σελ. 204.

13. *Ο.π.*, σελ. 205.

υποθάλπεται ένα από τα βασικά ερείσματα της αριστοτελικής φυσικής προς όφελος της νευτωνικής.

Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω, το «κοσμικό» σύστημα που αποδέχονται οι τρεις αυτοί λόγιοι δεν ταυτίζεται με το αριστοτελικό, αλλά οι δύο υποθέσεις που υιοθετούνται, δηλ. του κεντρικού σημείου και των περιφερειακών οριών των απλανών, δεν μπορούν να ερμηνευθούν παρά με βάση τους πυρήνες της αριστοτελικής θεωρίας του βαρέος σώματος, την οποία πολλές φορές υπαινίσσονται¹⁴. Έτσι, για τον Ζερζούλη η βαρύτητα, παρά τις συνεχείς αναφορές του στο έργο του Νεύτωνα, αντιπροσωπεύει μια ιδιότητα έμφυτη όλων των σωμάτων του γήινου περιβάλλοντος, η οποία τα ωθεί προς το κοσμικό κέντρο των βαρέων σωμάτων που είναι η γη, εκτός των περιπτώσεων όπου η αντίσταση του αέρα και η ατμοσφαιρική άνωση εξαναγκάζουν τα ελαφρότερα να κινούνται αντίθετα. Την περίπτωση αυτή ο Ζερζούλης την ερμηνεύει ορθά με τη συνεκτίμηση του βάρους και των άλλων αναπτυσσομένων δυνάμεων, σε αντίθεση με την αριστοτελική θεωρία που ερμηνεύει αυτού του είδους τις κινήσεις με την αποδοχή των κούφων σωμάτων. Από την επιχειρηματολογία του όμως απουσιάζουν δύο βασικά σημεία της νευτώνειας θεωρίας της βαρύτητας:

- α) ο νόμος $F_{1,2} = G \cdot m_1 \cdot m_2 / r_{1,2}^2$ της παγκόσμιας έλξης με την φορμαλιστική του διατύπωση, ο οποίος υπολογίζει το μέτρο των βαρυτικών δυνάμεων ως ανάλογη συνάρτηση του γινομένου των επιδρώντων μαζών και αντιστρόφως ανάλογη του τετραγώνου της μεταξύ των απόστασης, και
- β) η αμοιβαιότητα των βαρυτικών δυνάμεων που αναπτύσσονται ως συνέπεια του γ' νόμου της κίνησης του Νεύτωνα (νόμος «δράσης-αντίδρασης»).

Στο κείμενό του εισάγεται βέβαια έμμεσα η φορμαλιστική διατύπωση του νόμου της έλξης με την αναλογία σύγκρισης $g_{\Gamma}/g_{\Sigma} = R_{\Sigma}^2 / R_{\Gamma}^2$ των επιταχύνσεων της βαρύτητας στη γη και στη σελήνη, όπου R_{Γ} είναι η ακτίνα της γης και R_{Σ} η ακτίνα της σελήνης. Η σχέση όμως αυτή δε φανερώνει ούτε το ρόλο της μάζας στον υπολογισμό της βαρυτικής δύναμης, αλλά ούτε και την αμοιβαιότητα (αλληλεπίδραση) των ελκτικών δυνάμεων. Ωστόσο, ο Ζερζούλης αρνείται την αριστοτελική άποψη της συνάρτησης του βάρους των σωμάτων από τον όγκο τους προβάλλοντας τη νευτώνεια άποψη ότι το βάρος είναι ανάλογο της μάζας τους, δηλ. της ποσότητας της ύλης των σωμάτων ($B = m \cdot g$):

14. Λίνος Γ. Μπενάκης, «Από την ιστορία του μεταβυζαντινού αριστοτελισμού στον ελληνικό χώρο. Αμφισβήτηση και υπεράσπιση του Φιλοσόφου στον 18^ο αιώνα. Νικόλαος Ζερζούλης, Δωρόθεος Λέσβιος», *Φιλοσοφία*, 7 (1977), σελ. 445.

«Βάρος δε, ήτοι ολκών, πλείον και έλαττον και αποδεχόμεθα και αποδείκνυμεν, έστι γαρ ανάλογον τη της ύλης ποσότητα»¹⁵.

Παρ' όλα αυτά, κατά τον Ζερχούλη, το βάρος ενός σώματος στην επιφάνεια ή στον περιβάλλοντα χώρο της γης δεν θεωρείται ως ειδική περίπτωση εφαρμογής του νόμου της παγκόσμιας έλξης, όπου έτσι θα φαινόταν ότι αντιπροσωπεύει την αλληλεπίδραση σώματος-γης και ότι η αριθμητική του τιμή είναι ανάλογη του γινομένου των μαζών σώματος-γης και αντιστρόφως ανάλογη του τετραγώνου της απόστασης των κέντρων της μάζας τους. Η ορατή αυτή αποστασιοποίηση από τον νόμο της παγκόσμιας έλξης νομιμοποιεί, ως ένα βαθμό, τα κατάλοιπα των αριστοτελικών αντιλήψεων ότι η βαρύτητα αποτελεί έμφυτη τάση των σωμάτων που τείνει να τα κινήσει προς το κέντρο του κοσμικού συστήματος και ότι παράγεται αυτοδύναμα από κάθε βαρύ σώμα χωρίς να συνεισφέρουν σε αυτό τα άλλα αλληλεπιδρώντα σώματα.

Με άλλα λόγια, αν και ο Ζερχούλης είναι ένας από τους πρωτοπόρους στην εισαγωγή των νευτωνικών ιδεών για τη βαρύτητα, εν τούτοις το αριστοτελικό υπόβαθρο των μεθοδολογικών του προσεγγίσεων και μεθερμηνειών είναι ορατό σε όλη τη συζήτηση και την επιχειρηματολογία που αναπτύσσει στο έργο του, παρ' όλο ότι στις πηγές του συναντούμε μια διεξοδική επί του θέματος αυτού ανάλυση.

Οι Βούλγαρις και Θεοτόκης προσεγγίζουν συστηματικά τη νευτώνεια θεωρία της βαρύτητας στα έργα τους. Οι συνάφειες όμως των κειμένων τους με τη νευτώνεια θεώρηση της βαρύτητας δεν τους αποστασιοποιεί, όπως παρακάτω θα δείξουμε, πλήρως από την αντίστοιχη αριστοτελική, με την προϋπόθεση ότι προσπαθούν να μεθερμηνεύσουν και να προσαρμόσουν τη νευτώνεια αντίληψη για τη βαρύτητα στο αντιστοίχο πλαίσιο της πρῶτης γαλιλαϊκής φυσικής. Και οι δύο αυτοί λόγιοι απορρίπτουν την απόλυτη αριστοτελική κουφότητα και προβάλλουν –κι εδώ συμφωνούν με τον Ζερχούλη– τη γαλιλαϊκή θέση που υποστηρίζει την παρουσία του βάρους ως αναπόσπαστης ιδιότητας κάθε υλικού σώματος που ωστόσο, όπως πιο πάνω σημειώσαμε, δεν προϋποθέτει την πλήρη ισχύ της νευτώνειας θεωρίας, έστω κι αν η πρόθεση των Θεοτόκη και Βούλγαρη είναι διάχυτη στο έργο τους.

Οι ορισμοί που δίνονται προκαταρκτικά και από τους δύο στο αντίστοιχο κεφάλαιο περί βαρύτητας ενισχύουν τους παραπάνω ισχυρισμούς και φανερώνουν τους αριστοτελικούς εννοιολογικούς πυρήνες της σχέψης τους. Μάλιστα ο Θεοτόκης σημειώνει χαρακτηριστικά ότι «βαρύτης έστι δύναμις κατεπεύγουσα και ευθύνουσα πάντα τα εν Γη σώματα προς την κάθετον τω της Γης ορίζοντι φοράν και όταν μεν ουδέν διακωλύη την φοράν αυτών, τότε δη πραγματικώς κινούμενα, την προς ορθάς τω

15. Πβ. Λίνος Γ. Μπενάκης, «Η διδασκαλία της Φυσικής του Νεύτωνος κατά Musschenbroek από τον Νικόλαο Ζερχούλη στην Αθωνιάδα Ακαδημία», στον τόμο *Η Νευτώνεια Φυσική και η διάδοσή της στον ευρύτερο βαλκανικό χώρο*, ό.π., σελ. 159-160.

ορίζοντι φέρεται φοράν, τήνικα δ' αν τι παρεμποδίζη την τοιάνδε αυτών κίνησιν, τήνικαύτα η δύναμις αύτη συνθλίβει συνεχώς, και συνωθει αυτοίς το κώλυμα προς την αυτήν φοράν συνευθύνουσα, διττά ουν τα της βαρύτητος αποτελέσματα, κίνησις και κατάθλιψις»¹⁶. Ο Βούλγαρις συνοπτικότερα, αλλά στο ίδιο πνεύμα, θεωρεί ως βαρύτητα «την των σωμάτων ορμήν, καθ' ην αυτόματα αφιέμενα κατά γην φέρεται, ή κατεχόμενα αχθήναι επείγεται, και δια τούτο θλίβει τα υποκειμένα, και όσον το έπ' αυτοίς παραβιάζεται τα οπωσοούν κωλύοντα, βαρύτητα, ήπου δήλον καλούμεν»¹⁷.

Είναι φανερό, ότι και στους δύο ορισμούς περιγράφεται η αριστοτελική ιδιότητα του βαρέος σώματος, η οποία ανήκει σε όλα τα υλικά σώματα, προσδίδοντας σ' αυτά μια αυθόρμητη καθοδική τάση ή ορμή προς το ελκτικό κέντρο, τη γη. Ωστόσο, η αριστοτελική χροιά των βαρυτικών τους αντιλήψεων φαίνεται αγνά στο έργο τους παρά το γεγονός ότι η διαπραγμάτευση των κεφαλαίων γίνεται με έννοιες της νεότερης φυσικής, οι οποίες δημιουργούν επιφανειακά την εικόνα ενός συγκροτημένου και συνειδητού νευτώνειου προσανατολισμού. Το σύνολο σχεδόν των παραδειγμάτων και αναλύσεων τους για τη βαρύτητα και τις βαρυτικές δυνάμεις, παρά τη νευτώνεια μορφολογία τους, έχει ως χώρο αναφοράς το γήινο περιβάλλον μέχρι και τον δορυφόρο της γης, τη σελήνη. Ο τοπογραφικός αυτός περιορισμός φαίνεται να εναρμονίζεται με τους παραπάνω ορισμούς της βαρύτητας οι οποίοι εμπεριέχουν, όπως επισημάναμε, σπέρματα της αριστοτελικής θεωρίας του «βαρέος» σώματος.

Εξάλλου, στη διαπραγμάτευση που ακολουθεί τους ορισμούς, η βαρύτητα και οι αντίστοιχες δυνάμεις διατηρούν αναλλοίωτο το στοιχείο της μονόδρομης φοράς προς τη γη υποθάλλοντας εν πολλοίς το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό της νευτώνειας αλληλεπίδρασης των σωμάτων, παρ' όλο που για τα μικρά σώματα στο γήινο περιβάλλον η αλληλεπίδραση δεν έχει, λόγω αδράνειας, πρακτική αξία. Για το ζεύγος όμως «γης-σελήνης» ή «γης-ηλίου», η αλληλεπίδραση είναι κεφαλαιώδους σημασίας, ιδιαίτερα για τη νευτώνεια ερμηνεία των παλιρροιών, γεγονός το όποιο αποσιωπάται ολοκληρωτικά στα *Στοιχεία Φυσικής* του Νικηφόρου Θεοτόκη καθώς και στα έντυπα έργα του Ευγένιου Βούλγαρη. Σ' επιστολή-μελέτη του προς τον επίσκοπο Καμπαρίας Θεόφιλο, ο Βούλγαρις προσπαθεί να ερμηνεύσει τις παλίρροιες και επισημαίνει ότι «η ελκυστική δύναμις» θεωρείται «δισπαρμένη εις όλην την φύσιν δι' ης τα σώματα πάντα αμοιβαίως έλκουσιν άλλα και έλκονται ύπ' αλλήλων», για να καταλήξει στο συμπέρασμα ότι την παλιρροιογόνο δύναμη δημιουργούν τελικά στη Γη η Σελήνη

16. Νικηφ. Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, ό.π., τόμ. Α', παρ. 100.

17. Ευγ. Βούλγαρις, *Τα αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*, ό.π., σελ. 124.

και ο Ήλιος αλλά «η της Σελήνης προς την Γήν ελκυστική δύναμις, είναι της Ηλιακής εξαπλάσιος»¹⁸.

Η «μονόδρομη φορά» των βαρυτικών δυνάμεων γενικεύεται, όπως διαπιστώνουμε στο κεφάλαιο «Περί των κεντρικών δυνάμεων» και περιλαμβάνει το σύνολο του γνωστού σύμπαντος. Αν και, σύμφωνα με τη νευτώνεια θεωρία, η κεντρομόλος δύναμη που ασκείται στους πλανήτες από τον ήλιο και στους δορυφόρους από τον αντίστοιχο πλανήτη ταυτίζεται με τη βαρυτική έλξη, δεν εισάγεται και πάλι ως άμεση συνέπεια του τρίτου νόμου της κίνησης (νόμος «δράσης-αντίδρασης») η έννοια της αλληλεπίδρασης μεταξύ των σωμάτων «ελκτικό κέντρο-δορυφόρος». Η μονόδρομη αυτή φορά των βαρυτικών δυνάμεων υποθάλλει ως ένα βαθμό το μοντέλο του αριστοτελικού «βαρέος σώματος», το οποίο υποδηλώνει ότι οι δυνάμεις που εμφανίζονται έχουν ως πηγή την έμφυτη τάση κίνησης των σωμάτων και όχι την αμοιβαία έλξη των μαζών δύο τυχαίων σωμάτων¹⁹.

Η αριστοτελιζούσα μεθερμηνεία των νευτώνειων βαρυτικών αντιλήψεων είναι φανερή τόσο στο κείμενο του Θεοτόκη όσο και στα *Άρθροσκοπτα τοις φιλοσόφοις* του Βούλγαρη. Στο κεφάλαιο «περί ελκτικής δυνάμεως» ο Θεοτόκης επιχειρεί να συγκρίνει την ελκτική και τη βαρυτική δύναμη εισάγοντας μια σημαντική διαφοροποίηση μεταξύ τους ικανή να στηρίξει τους ισχυρισμούς μας. Συγκεκριμένα σημειώνει ότι «άλλο βαρύτης, και άλλο ελκτική δύναμις εκ των ενεργειών αυτών δήλον. Τή γάρ δυνάμει της βαρύτητος τα σώματα επί την κάθετον τω οριζοντι φοράν φέρονται, τη δε εφελκτική ού μόνον την κάτω, αλλά και την άνω, και πάσαν άλλην»²⁰. Με την παραπάνω επισήμανση-διαφοροποίηση νομιμοποιείται ο αριστοτελικός χαρακτήρας των βαρυτικών δυνάμεων και συνάμα καθίσταται φανερό ότι η κατεύθυνση τους μόνο προς το «κέντρο μάζας» της γης θυμίζει έντονα τη θεωρία του βαρέος σώματος της αριστοτελικής θεωρίας.

Αντί λοιπόν της ολοκληρωμένης περιγραφής του νευτώνειου νόμου της παγκόσμιας έλξης και οι δύο λόγιοι προβάλλουν επιλεκτικά την εξάρτηση του μέτρου της βαρυτικής δύναμης από το αντίστροφο τετράγωνο της απόστασης μεταξύ δύο σωμάτων, π.χ. γης-σελήνης, αποσιωπώντας και την ταυτόχρονη εξάρτηση του από το γινόμενο των μαζών τους, γεγονός που φανερώνει, αν μη τι άλλο, την αμοιβαία συνεισφορά

18. Το έργο «Περί παλληριών», του Ευγ. Βούλγαρη εκδόθηκε από τον Γεώργιο Αιινιάν στη *Συλλογή ανεκδότων συγγραμμάτων Ευγενίου του Βουλγάρου*, τόμ. Α', Αθήνα 1838, σελ. 13-40. Πβ. Την εργασία του Δ. Βακουφτσή, στα *Πρακτικά του Συνεδρίου Οι φυσικές επιστήμες στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στη Θεσσαλία πριν την Επανάσταση*, Λάρισα 1986, σελ. 109. Πβ. και Γ.Ν. Βλαχάκης, *Η ωκεανογραφία στην Ελλάδα*, 18^{ος}-20^{ος} αι., Αθήνα 1999, σελ. 17-60 και σελ. 153-183.

19. Ευγ. Βούλγαρις, *Τα Άρθροσκοπτα τοις φιλοσόφοις*, ό.π., σελ. 179.

20. Νικηφ. Θεοτόκης, *Στοιχεία Φυσικής*, ό.π., τόμ. Α', παρ. 94, σελ. 61.

και των δύο σωμάτων στη δημιουργία των βαρυτικών δυνάμεων. Γράφει ο Βούλγαρις: «η αυτή άρα δύναμις και την Σελήνην εν τη ίδια σφαίρα συνέχει, και τα βαρέα επί γης καθέλκει, και έστιν η δύναμις αύτη εν αντιστρόφω λόγω των από του κέντρου διαστημάτων, ώσπου Νεύτων δαιμονίως επενενόηκέ τε και απέδειξε»²¹.

Την ίδια εξ άλλου στάση τηρούν και ως προς την επιτάχυνση της βαρύτητας προβάλλοντας μόνο την εξάρτηση της από το αντίστροφο τετράγωνο της απόστασης του σώματος από το κέντρο της Γης: «η των σωμάτων βαρύτης, ων διάφορος η από του κέντρου της γης απόστασις, εστιν εν λόγω, αντεστραμμένω των τετραγώνων του από του κέντρου διαστήματος»²². Ωστόσο, όλα τα προηγούμενα δεν υποδηλώνουν ότι στα κείμενα των δύο προαναφερθέντων λογίων απουσιάζει ολοκληρωτικά η εξάρτηση της βαρύτητας από τη μάζα. Εν τούτοις η επιλεκτική προβολή της δεν την εντάσσει εννοιολογικά στα πλαίσια και στις απαιτήσεις του νόμου της παγκόσμιας έλξης.

Στα έργα και των τριών λογίων δεν προβάλλεται ξεκάθαρα η θέση ότι στο άπειρο σύμπαν της νευτώνειας φυσικής, όπου δεν υπάρχει απόλυτο κέντρο ούτε εξωτερικά όρια απλανών, τον συνδετικό ιστό της κοσμικής αρμονίας τον υφαινούν οι αμοιβαία αναπτυσσόμενες ελκτικές βαρυτικές δυνάμεις, οι όποιες εκδηλώνονται ακτινικά στο σύνολο των ουρανίων σωμάτων έχοντας άπειρη εμβέλεια²³. Ούτε ότι οι δυνάμεις αυτές είναι υπεύθυνες για την οργάνωση και λειτουργία του άπειρου πλήθους των σωμάτων του σύμπαντος σε σχέση πάντα προς τα φυσικά μεγέθη μάζα, απόσταση, σχετική θέση του ενός ως προς το άλλο, παράμετροι που αγνοούνται στη δόμηση και λειτουργία του παραδοσιακού κοσμικού μοντέλου.

Τίθεται ασφαλώς το ερώτημα: γιατί οι πνευματικοί αυτοί άνθρωποι αποφεύγουν να μελετήσουν και να παρουσιάσουν διεξοδικά και σε βάθος με όλες του τις συνέπειες τον νόμο της παγκόσμιας βαρυτικής έλξης του Νεύτωνα; Γιατί παρουσιάζουν επιλεκτικά ορισμένες μόνον πτυχές του νόμου φροντίζοντας να μην αλλοιώνεται ουσιωδώς η αριστοτελική θεώρηση του βαρέος σώματος; Μήπως το φυσικομαθηματικό τους υπόβαθρο δεν είναι επαρκές για να τους δώσει τη δυνατότητα μιας βαθύτερης διερεύνησης των προεκτάσεων και των συνεπειών του νευτώνειου νόμου;

Πιστεύουμε ότι όχι. Αντίθετα μάλιστα, η συνειδητή προβολή και διαπραγμάτευση ορισμένων πτυχών του νόμου της παγκόσμιας έλξης επιρρωνύει τον ισχυρισμό ότι οι

21. Ευγ. Βούλγαρις, *Τα Αρέσκοντα τοις φιλοσόφοις*, ό.π., σελ. 141.

22. *Ο.π.*, σελ. 138.

23. Βλ. πρόχειρα τον Α' τόμο της *Φυσικής* του Δάσβαρη και ειδικότερα τις σελ. 48 και 50, όπου: «Η βαρύτης ευρίσκεται ου μόνον εις όλα τα επίγεια, αλλά και εις τα ουράνια σώματα. Ούτως έλκει η γη την σελήνην, και αύτη πάλι την γην προς εαυτήν, και αμφοτέροι μετά των πλανητών έλκονται υπό του ηλίου» και συνεχίζει λίγο πιο κάτω λέγοντας ότι «εν γένει όλα τα σώματα είναι βαρέα προς άλλα, ή εφέλκονται υπ' αλλήλων».

τρεις αυτοί λόγοι προσυπογράφουν τα καιρία γνωρίσματα της βαρυντικής θεωρίας του Νεύτωνα, η οποία, με το σύνολο των προϋποθέσεών της, αποσκοπεί να ερμηνεύσει νομοτελειακά τη λειτουργία ενός άπειρου και ανοικτού σύμπαντος χωρίς γεωμετρικό κέντρο.

3. Η σφαιρικότητα της Γης, το πρόβλημα των αντιπόδων και οι αρθρώσεις τους με το νόμο της παγκόσμιας έλξης

Εκτός όμως από τις διαμάχες και αγκυλώσεις σχετικά με το αριστοτελικό, το κοπερνίκειο, το τυχώνειο²⁴ και το νευτώνειο κοσμοείδωλο μεταξύ μιας παραδοσιαρχικής κοινωνίας και των φορέων των νέων ρευμάτων και ιδεών, υπήρξαν και πολλά άλλα ειδικότερα θέματα που αποτέλεσαν αντικείμενο ερίδων όπως η «σφαιρικότητα της Γης» και κυρίως το «πρόβλημα των αντιπόδων». Η σφαιρικότητα της γης ήταν ήδη προ πολλού γενικά αποδεκτή, παρότι υπήρχαν κάποιες καθυστερημένες αντιδράσεις. Στη «Νεωτερική Γεωγραφία» των Δημητριάδων διαβάζουμε με απλό και σαφή τρόπο: «...Η Γη όπου κατοικούμεν δεν είναι μια πεδιάδα εξαπλωμένη επ' άπειρον καθώς μας φαίνεται, αμή είναι σχεδόν σφαίρα (δια τούτο και σφαιροειδή την λέγομεν) περικυκλωμένη απ' όλα τα μέρη από αέρα. Δια να πληροφορήσω τινα δια την στρογγυλότητά της, δεν κάμνει χρεία να επιφέρω διάφοραις αποδείξεις. Ένα τέτοιον, το παλαιό ήταν αναγκαίον την σήμερον όμως όπου την φέρνουν ένα γύρω τα Ευρωπαϊκά καράβια, φθάνει μόνον να ηξεύρη τινας αυτό δια κάθε άλλην απόδειξιν»²⁵.

Για την ύπαρξη, όμως, των αντιπόδων υπήρχαν ακόμη αμφιβολίες! Τι σημαίνει ο όρος «αντίποδες»; Κυριολεκτικά, δηλώνει εκείνον τον άνθρωπο του οποίου τα πόδια βρίσκονται αντίθετα με τα πόδια κάποιου άλλου ανθρώπου. Από γεωγραφική σκοπιά όμως, σημαίνει τους κατοίκους εκείνων των τόπων ή ζωνών της γης που είναι εκ διαμέτρου αντίθετοι. Οι αντίποδες τόποι βρίσκονται δηλαδή στα ακριβώς αντίθετα ημισφαίρια και στο ίδιο μεσημβρινό επίπεδο, αλλά σε σημεία που απέχουν μεταξύ

24. Το «Τυχώνειο Σύστημα» είναι θεωρία για την περιγραφή και τη λειτουργία του ηλιακού μας συστήματος. Αποτελεί ένα ενδιαμέσο σύστημα μεταξύ του γεωκεντρικού συστήματος των Αριστοτέλη-Πτολεμαίου και του ηλιοκεντρικού συστήματος των Αρίσταρχου-Κοπέρνικου. Προτάθηκε το 1583 από το Δανό αστρονόμο Τύχωνα Μπράχε και έχει ως εξής: Η Γη αποτελεί σταθερό κέντρο του σύμπαντος, όπως έλεγε ο Πτολεμαίος, γύρω από το οποίο περιφέρεται ο Ήλιος, η Σελήνη και οι απλανείς αστέρες. Οι πλανήτες, όμως, δεν περιφέρονται γύρω από τη Γη αλλά γύρω από τον Ήλιο.

Παρόμοιο σύστημα έχει προταθεί τον 4^ο π.Χ. αιώνα από τον Έλληνα φιλόσοφο Ηρακλείδη τον Ποντικό.

25. *Γεωγραφία Νεωτερική, Εραλισθείσα από διαφόρους συγγραφείς παρά Δανιήλ ιερομόναχου και Γρηγορίου ιεροδιακόνου των Δημητριάδων...*, τόμ. Α', εν Βιέννη, 1791, σελ. 11.

τους απόσταση τόξου 180 μοιρών. Δηλαδή, ενώ ο ένας αντίπους βρίσκεται στο βόρειο ημισφαίριο, ο άλλος βρίσκεται αναγκαστικά στο νότιο²⁶. Έχουν ίσα αλλά αντιθέτου προσήμου γεωγραφικά πλάτη, ενώ τα γεωγραφικά τους μήκη διαφέρουν κατά 180 μοίρες! Μόνον οι αντίποδες στον ισημερινό έχουν το αυτό γεωγραφικό πλάτος, δηλαδή μηδέν μοίρες, αλλά τα γεωγραφικά τους μήκη διαφέρουν πάλι κατά 180 μοίρες ή κατά 12 ώρες. Για τον ισημερινό, π.χ., όταν στον ένα αντίποδα είναι ανατολή ή μεσημέρι, στον άλλον είναι δύση ή μεσάνυχτα.

Φυσικά, στους αντίποδες των άλλων γεωγραφικών ζωνών υπάρχουν και άλλες διαφορές, όπως π.χ. μεταξύ των εποχών του έτους, της διάρκειας των ημερών και των νυκτών, των σχηματισμών των αστέρων του νυκτερινού ουρανού, κ.λπ.

Στους Έλληνες συγγραφείς της εποχής υπάρχουν και άλλοι συναφείς όροι, όπως «περιοίκοι ή σύνοικοι» και «άντοικοι ή αντίχθονες». Ακολουθώντας τους ορισμούς του Νικηφόρου Θεοτόκη, ως «περιοίκοι» χαρακτηρίζονται «οι εν τη αυτή Ζώνη κύκλω περιοικούντες», «άντοικοι» είναι «οι επί της αυτής μεν όντες Ζώνης, αλλ' οι μεν το Βόρειον αυτής μέρος, οι δε το Νότιον ενοικούντες» και τέλος «αντίποδες» καλούνται «οι υπό τον αυτόν Μεσημβρινόν όντες, και τόπους κατά Διάμετρον αντικειμένους ενοικούντες». Προφανώς, οι ορισμοί είναι σαφέστατοι και η αποδοχή της σφαιρικότητας της γης δεδομένη.

Γιατί όμως υπάρχει ακόμη αυτή η συζήτηση μεταξύ αριστοτελικών και νεωτεριστών στο τέλος του 18^{ου} αιώνα, αφού η Ορθόδοξη Εκκλησία είχε σαφώς δεχθεί τη σφαιρικότητα της γης στα πλαίσια του γεωκεντρικού-πτολεμαϊκού συστήματος που πρόεβουε; Διότι, η μη αντίδραση εκ μέρους της Εκκλησίας στην ύπαρξη αντιπόδων δεν σήμαινε και αυτόματη γνώση και παραδοχή των θεωριών του Νεύτωνα, που ευνοούσαν το ηλιοκεντρικό κοσμοείδωλο²⁷! Φυσικά, υπάρχουν και άλλου είδους αντιδράσεις και αμφισβητήσεις που οφείλονται στη γενικότερη πνευματική καθυστέρηση που χαρακτηρίζει το μεγαλύτερο μέρος του ελληνόφωνου πληθυσμού της οθωμανικής αυτοκρατορίας και στην επιβίωση προλήψεων και δεισιδαιμονιών από το παρελθόν.

26. Ο.π., σελ. 46.

27. Βασ. Μακρίδης, «Το πρόβλημα των αντιπόδων στην προεπαναστατική Ελλάδα», *Ιστορικογεωγραφικά*, τόμ. 5, Ιωάννινα, 1993-94, σελ. 9-49.

4. Οι θέσεις του Ρήγα στο «Φυσικής Απάνθισμα» για το νόμο της παγκόσμιας έλξης, της σφαιρικότητας της γης και των αντιπόδων

Με στόχο την εισαγωγή των νέων θεωριών και ιδεών για την καταπολέμηση των προλήψεων και δεισιδαιμονιών, ο Ρήγας, στο εκλαϊκευτικό του έργο «Φυσικής Απάνθισμα»²⁸ συζητά διεξοδικά και με σαφήνεια:

- i) το ηλιοκεντρικό σύστημα και τη σφαιρικότητα των ουρανίων σωμάτων και της γης
- ii) θίγει το πρόβλημα των αντιπόδων
- iii) αξιοποιεί το νόμο της παγκόσμιας έλξης για την ερμηνεία των προβλημάτων που εμφανίζονται σ' αυτούς
- iv) εφαρμόζει το νόμο της παγκόσμιας έλξης στην εξήγηση των παλιρροιών, και
- v) διευκρινίζει με απλά παραδείγματα τη σχετικότητα των όρων «πάνω» και «κάτω» που σχετίζονται με το πρόβλημα των αντιπόδων.

Αναλυτικότερα και με οδηγό τα ίδια τα κείμενα του Απανθίσματος, στο κεφάλαιο δ' «περί γης», ο Ρήγας παίρνει σαφή θέση για τον ηλιοκεντρισμό και προχωρώντας στο νόμο της παγκόσμιας έλξης, θέτει και τα υπόλοιπα ερωτήματα, δίνοντας επιστημονικά τεκμηριωμένες απαντήσεις. Επειδή όμως οι στόχοι του Ρήγα περιλαμβάνουν και την απόρριψη των παλαιών θεωριών και δοξασιών, την άρση των δεισιδαιμονιών και την τεκμηριωμένη εισαγωγή των νεότερων γνώσεων, πάντα ξεκινά με την παράθεση των προθύστερων γνώσεων και με οδηγό τις σύγχρονες του γνώσεις από την αστρονομία και τη φυσική, εισάγει τις νέες επιστημονικές απόψεις. Διαβάζουμε: «Τον παλαιόν καιρόν ενόμιζον πως ο ήλιος και οι πλανήται να εγύριζαν τριγύρω εις την γην. Αυτό το σύστημα ήτον γνωστόν προ δύο χιλιάδων χρόνων και συγγράφει περί αυτού ένας έλληνας Πτολεμαίος ονόματι...»²⁹.

Και συνεχίζει: «Όλοι εκείνοι όπου θεωρούν την παλαιάν γραφήν ως βιβλίον νόμου», λέγουν πως ο ήλιος κινείται περί την γην, πλην ένας Ιταλός, Γαλιλαίος ονόματι είδε τα άτοπα αυτής της διδασκαλίας, και είπε πως στέκεται μεν ο ήλιος, τρέχουν δε οι πλανήται τριγύρω του»³⁰. Δεν παραλείπει, όμως, να υποδείξει ότι «προ του ιταλού, επενόησε πρώτος την καθημερινήν περιόδον της γης περί τον άξωνά της Νικήτας ο

28. *Φυσικής Απάνθισμα διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας, εκ της Γερμανικής και Γαλλικής διαλέκτου ερανισθέν, παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θεταλού...*, εν Βιέννη, 1790. Φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος), Αθήνα 42006.

29. *Οπ.π.*, σελ. 23.

30. *Οπ.π.*, σελ. 23-24.

σουρακούσιος. Δεύτερος ο Φιλόλαος επενόησε την ετήσιον. Μετ' αυτόν Αρίσταρχος ο σάμιος ύστερον από εκατόν χρόνους, καθώς το λέγει ο Αρχιμήδης εις το αριθμός άμμου»³¹.

Όπως προαναφέραμε, στο επίπεδο της εκλαΐκευσης του συγκεκριμένου βιβλίου, η νέα γνώση δεν εισάγεται αφοριστικά, αλλά χρησιμοποιούνται και απλά και εύλογα επιχειρήματα για να πείσουν. Αναφέρει, λοιπόν, πως «...είναι πολλά πιθανώτερον ένα σώμα, μικρότερον ένα μιλιούνι φοραΐς καθώς είναι η γη συγκρινομένη με τον ήλιον να κινήται τριγύρω του, παρά το μέγα, εις την μικράν γην»³². Έτσι, καταλήγει στο συμπέρασμα, αφού χρησιμοποιήσει και άλλα επιχειρήματα ότι «...ο ήλιος είναι το σώμα οπου στέκεται εις την μέσην του κόσμου μας, ο οποίος κινείται περί τον άξονά του, και όλα τα άλλα μικρότερα σώματα οι πλανήται, περιέρονται τριγύρω του και δέχονται αλληλοδιαδόχους το φως από λόγου του»³³.

Ο Ρήγας, με τρόπο εποπτικό και μεθοδικό υποστηρίζει τη σφαιρικότητα της γης, της σελήνης, αλλά και των άλλων πλανητών λέγοντας πως το σχήμα αυτό διευκολύνει περισσότερο από κάθε άλλο την κίνησή τους: «Αφού η σελήνη παρομοιάζει με την γην μας (είπε το παιδί) πρέπει να είναι και στρογγυλή ωσάν μήλον, διότι άκουσα να λένουν συχνά πως η γη είναι σφαιροειδής.

-Μεγάλον δίκαιον έχεις παιδί μου (απεκρίθην)· όλα τα ουράνια σώματα είναι στρογγυλά, ότι αυτό το σχήμα χρησιμεύει καλλίτερα εις την κίνησιν παρά άλλο»³⁴.

Στη συνέχεια, ο Ρήγας, θέτει το «πρόβλημα των αντιπόδων» μέσω της απορίας του φανταστικού του μαθητή με τον οποίο διαλέγεται. Ρωτά ο μαθητής: «...δεν εκατάλαβα ακόμη μερικά, α) την περιστροφήν της γης τριγύρω εις τον άξονά της, αφού αυτός υπάρχει μόνον εις την διάνοιάν μας, και δεν ακουμπά επάνω εις τίποτες. β) ότι η γη κατοικείται γύρω τριγύρω (ωσάν σφαίρα όπου είναι) εις τα ξηρά της μέρη. Τώρα εκείνοι μεν όπου ευρίσκονται εις το επάνω μέρος της, και έχουν ημέραν, καλώς. Αμή εκείνοι όπου είναι υποκάτω και έχουν νύκτα, ομοίως δε και ταις πατούναις των ποδαριών τους προς ημάς γυρισμέναις, και τα κεφάλια τον κατήφορον, άραγε δεν έπρεπε να πέσουν κάτω εις τον ουρανόν;». -«Τελείως (απεκρίθην) αυτοί οι αντίποδες δεν πέφτουν κάτω από την γην, καθώς θέλω σε αποδείξει...»³⁵. Έτσι, ο Ρήγας, με εξαιρετικά απλό και κατανοητό τρόπο, προχωρεί στη λύση των αποριών του μαθητή κάνοντας χρήση του νόμου της παγκόσμιας έλξης και των εννοιών της βαρύτητας και της κεντρομόλου δυνάμεως.

31. *Οπ.π.*, σημείωση, σελ. 23-24.

32. *Οπ.π.*, σελ. 24.

33. *Οπ.π.*, σελ. 25.

34. *Οπ.π.*, σελ. 5-6.

35. *Οπ.π.*, σελ. 27.

Συνεπώς, όπως ισχυρίζεται, η πτώση των σωμάτων καθώς και η βαρύτητα προέρχονται από την «τραβιχτική δύναμη του πλανήτου μας, η οποία τραβά όλα τα σώματα προς τον κέντρον της γης». Και με αφετηρία τη δύναμη αυτή συνεχίζει: «Η ελκυστική δύναμις της γης είναι επομένως εκείνη όπου εμποδίζει τα σώματα, ομού και τους ανθρώπους να μην πίπτουν κάτω απ' αυτήν, ας ευρίσκονται εις όποιον μέρος της σφαίρας και αν θέλουν. Καθώς και ο μαγνήτης τραβά το σίδηρον, και δεν πέφτει από λόγου του, ας το γυρίση, κανένας ό,τι λογής θέλη...»³⁶.

Στην ίδια συζήτηση δεν παραλείπει να εξηγήσει πώς οι πλανήτες δεν πέφτουν πάνω στον ήλιο, αφού όπως ισχυρίζεται η δύναμη που δέχονται είναι πολλαπλάσια της δύναμης που ασκούν: «Τα μικρότερα σώματα τραβούνται από τα μεγαλύτερα, καθώς και οι πλανήται από τον ήλιον...»³⁷. Φυσικά και εδώ ακόμη είναι φανερή η μονοδρομικότητα των βαρυτικών δράσεων, κατάλοιπο της αριστοτελικής φυσικής φιλοσοφίας και της θεωρίας του «βαρέος σώματος».

Συνεχίζοντας τη συζήτηση με τον μαθητή του ισχυρίζεται ότι «...ο ήλιος καθ' ό μεγαλύτερος, τραβά εις τον εαυτόν του τα μικρότερα του σώματα... και κατ' αυτήν την δύναμιν όπου έχει, έπρεπε να τραβίξη εις τον εαυτόν του όλους τους πλανήτας ομού και τα φεγγάρια τους, αν δεν τον εμπόδιζε μια άλλη δύναμις»³⁸. Και εδώ, δράττεται της ευκαιρίας να χρησιμοποιήσει στοιχεία της νευτώνειας μηχανικής για να εξηγήσει γιατί δεν συμβαίνει αυτό. Έτσι, συνεχίζοντας, εξηγεί ποια είναι αυτή η «άλλη δύναμις» και ποιος είναι ο ρόλος της: «Αυτή η άλλη δύναμις όπου εμποδίζει να μην τραβούνται οι πλανήται από τον ήλιον καθ' ό μεγαλύτερον σώμα, ονομάζεται κεντρομόλος ήγγουν κλίσις· οπού έχουν τα σώματα προς το κέντρον τους. Αυτή γεννάται από την κίνησιν των πλανητών περι τον ήλιον, επειδή και δι' αυτής της κινήσεως αποκτούν μίαν δύναμιν εις το να απομακραινούν από τον ήλιον τους», εννοώντας προφανώς τη φυγόκεντρο δύναμη για κινούμενο παρατηρητή, έννοια μάλλον άγνωστη εκείνη την εποχή για τον Ρήγα! Και καταλήγει: «Τούτο ακολουθούσεν αληθώς να γίνη, αν η τραβιχτική δύναμις του ηλίου δεν ήθελεν είναι δια πάντα τόσον δυνατή, όσον και η κεντρομόλος των πλανητών»³⁹.

Επειδή, όμως, ο Ρήγας είναι πρακτικός άνθρωπος και κυρίως καλός δάσκαλος, για να γίνουν κατανοητά τα παραπάνω προτείνει κι ένα απλό πείραμα στον «μαθητή» του για να αισθητοποιήσει, να αισθανθεί τις παραπάνω δυνάμεις: «...όταν ήθελε δέσης μίαν σφαίραν με ένα σχοινί, του οποίου κρατής την άκρην, και την σφενδωνίζεις τριγύρω εις το κεφάλι σου κάμνωντας έναν κύκλον, δε ήθελε πετάξη αρκετά μακρού, ύστερον

36. *Οπ.π.*, σελ. 29.

37. *Οπ.π.*, σελ. 27.

38. *Οπ.π.*, σελ. 28.

39. *Οπ.π.*, σελ. 28.

από μίαν τοιαύτην κίνησιν, αν αφήσης το σχοινί από το χέριν σου; Ναι (απεκρίθη το παιδί)... Αυτό έπρεπε να γίνεται πάντοτε (απεκρίθην) αν η τραβιχτική δύναμις του χεριού σου δεν ήθελεν εμποδίξη»⁴⁰.

Σ' αυτή την ενδιαφέρουσα και δύσκολη, στο επίπεδο της εκλαΐκευσης, συζήτηση, ο μαθητής εξακολουθεί να υποβάλει ερωτήσεις όπως: «...πώς βλέπομεν πάντα τον ουρανό επάνω μας, και καμμίαν φοράν δεν τυχαίνει υποκάτω εις τους πόδας μας, το οποίον έπρεπε να γίνεται, όταν ταις νύχταις φθάνωμεν εις το μέρος όπου ήτον οι αντίποδες μας, και ευρισκόμεθα εις το κατώτατον μέρος της σφαίρας»⁴¹, ή πιο περίπλοκες σχετικά με την ευστάθεια του συστήματος «γη-σελήνη-ήλιος» όπου ο μαθητής απορεί πώς «...η σελήνη καθ' ό μικρότερον σώμα, και μη έχον τόσην πολλήν ύλην, όσην η γη, έπρεπε να τραβιχθή απ' αυτήν, και να κινούνται μαζί κοντά-κοντά, αν δεν ήθελεν ήτον καμμία ξεχωριστή ποιότης εις την σελήνην, όπου να την κάμνη να κινείται κυκλικώς, και να έχη μίαν κλίσιν όπου να τη βιάξη να ξεμακραίνει από το κέντρον της»⁴².

Η απάντηση του Ρήγα-δασκάλου στο πρώτο ερώτημα είναι απλή και σαφής: «Επάνω και κάτω (απεκρίθην) είναι σχετικάς λέξεις, ταις οποιας μεταχειριζόμεθα όταν συγκρίνωμεν τίποτες, με το να συμφωνούμεν, επάνω, εκείνο όπου στέκεται επάνω εις το κεφάλι μας, ή κάτω, ό,τι είναι υπό τους πόδας μας. Ο ουρανός όμως (κατά την ιδέαν όπου ελάβομεν περί αυτού) επειδή περιέχει όλην την γήϊνην σφαίραν, είναι πάντα υπέρ της κεφαλής μας»⁴³.

Η απάντηση, όμως, στο δεύτερο ερώτημα δεν είναι απλή και προφανώς ξεφεύγει από τους στόχους του συγκεκριμένου βιβλίου. Έτσι, ο Ρήγας αποφεύγει το σχολιασμό λέγοντας «έχεις δίκαιον, έτζι είναι, πλην αργίσαμεν πολύ εις το σεργιάνι...», προσθέτοντας ότι μετέπειτα πάλιν θέλομεν παρατηρήσει τα πλησιέστερα παρεπόμενα της γης, θεωρώντας εις την εγκυκλοπαιδείαν την λέξιν γη, όπου θέλομεν εύρη πολλά πράγματα αξιάκουστα, τας ανθιστάσεις οπού προβάλλουν εκείνοι οπού λέγουν πως δεν κινείται, και τας αποκρίσεις των εναντίων»⁴⁴.

Συμπερασματικά θα λέγαμε ότι μέσα σε λίγες σελίδες ενός εκλαΐκευτικού κειμένου, ο Ρήγας θίγει κεφαλαιώδους σημασίας θέματα όπως:

- i) τον ηλιοκεντρισμό
- ii) το νόμο της παγκόσμιας έλξης και γενικότερα τις βασικές θέσεις της νευτώνειας κοσμοαντίληψης
- iii) τη σφαιρικότητα της γης

40. Οπ.π., σελ. 28.

41. Οπ.π., σελ. 30.

42. Οπ.π., σελ. 31.

43. Οπ.π., σελ. 30.

44. Οπ.π., σελ. 31.

- iv) το πρόβλημα των αντιπόδων, αλλά και άλλα τα οποία ταλάνησαν πεπαιδευμένους και απαίδευτους και με γλώσσα απλή, με επιχειρήματα από τις νεότερες θεωρίες και κυρίως τη νευτωνική, παραδείγματα και απλά πειράματα και προσομοιώσεις, έδωσε απαντήσεις με σαφήνεια, καταπολεμώντας τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες της εποχής του, ώστε να «αναλάβη το πεπτωκός ελληνικόν γένος»⁴⁵.

45. *Οπ.π.*, σελ. θ' (Προς τους αναγνώστας).

ΔΗΜΗΤΡΗΣ Ν. ΠΑΝΤΕΛΟΔΗΜΟΣ

Οι πρώτοι βιογράφοι του Ρήγα

Αν εξαιρέσει κανείς τις ειδήσεις της Βιενναίας *Εφημερίδος*¹ των αδελφών Πούλιου για την έκδοση έργων του Ρήγα, τη μεμονωμένη ειδησεογραφία του ημερήσιου ευρωπαϊκού τύπου για το μαρτυρικό του θάνατο, τη γνωστή παρέκβαση του Κοραή στον πρόλογο της *Αδελφικής Διδασκαλίας*², την αφιέρωση του ανώνυμου συγγραφέα της *Ελληνικής Νομαρχίας*³ και την ανακοίνωση της έκδοσης της *Χάρτας της Ελλάδος* στο *Λόγιο Ερμή*⁴, δεν εντοπίζονται ως το 1812 άλλες έντυπες μαρτυρίες για τη ζωή και το έργο του εθνομάρτυρα Βελεστινλή.

Τα πρώτα αμιγώς βιογραφικά στοιχεία του Ρήγα καταχωρίζονται στο συμπληρωματικό δέκατο ένατο τόμο της ένατης έκδοσης του *Dictionnaire Universel, historique, critique et bibliographique* που εκδόθηκε στο Παρίσι το 1812. Πρόκειται για παγκόσμιο

1. *Εφημερίς*, 20 Φεβρουαρίου 1797, σελ. 162 και 162α· 10 Μαρτίου 1797, σελ. 224 και 22 Μαΐου 1797, σελ. 481. Περιέχονται, μεταξύ άλλων, δύο ηρωελεγεία με θέμα τη *Χάρτα της Ελλάδος* του Ρήγα των Στ. Κομμητά και Γεωργίου Γκολέσκου. Βλ. και Ν. Βέης «Αποσπάσματα εκ της Βιενναίας *Εφημερίδος*», *Νέα Εστία*, 20 (1941), σελ. 790-795 και 31 (1942), σελ. 72-78.

2. *Αδελφική Διδασκαλία πρὸς τοὺς εὐρισκομένους κατὰ πᾶσαν τὴν ὀθωμανικὴν ἐπικράτειαν Γραικοὺς [...]*. Ἐν Ρώμῃ, ἐν ἔτει Α΄ τῆς Ἐλευθερίας [1798], σελ. IV-V.

3. *Ἑλληνικὴ Νομαρχία, ἧτοι Λόγος περὶ Ἐλευθερίας [...]*. *Συντεθείς τε καὶ τύποις ἐκδοθεὶς ἰδίως ἀναλώμασι πρὸς ὠφέλειαν τῶν Ἑλλήνων παρὰ Ἄνωνύμου τοῦ Ἑλλήνος*. Ἐν Ἰταλία, 1806.

4. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος ἢ Φιλολογικαὶ Ἀγγελίαι ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ ἐκδιδόμεναι*, ἐν Βιέννῃ τῆς Αὐστρίας, ἐκ τῆς τυπογραφίας τοῦ Ἰω. Βαρθολ. Τζβεκίου, πρώην Βενδώτου, 1811, σελ. 356.

Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό που φέρει τον επεξηγηματικό υπότιτλο «Σύντομη και αμερόληπτη ιστορία των ανθρώπων όλων των εθνών που κατέστησαν διάσημοι, ένδοξοι ή ονομαστοί λόγω των αρετών, των ταλέντων, των μεγαλουργημάτων, των εξαιρετικών ιδεών, των εφευρέσεων, των ανακαλύψεων, των μνημείων ή εξαιτίας των σφαλμάτων, των εγκλημάτων, των παραβάσεων κ.λπ. από καταβολής κόσμου μέχρι των ημερών μας περιέχουσα επίσης και εκείνη των θεών και των ηρώων όλων των μυθολογιών-εμπλουτισμένη με σημειώσεις και προσθήκες [...] σύμφωνα με την όγδοη έκδοση που δημοσιεύθηκε από τους κ.κ. Chaudon και Delandine»⁵.

Η καταχώριση αυτή είναι σημαντική γιατί σκιαγραφεί για πρώτη φορά την προσωπικότητα και την επαναστατική δράση του Ρήγα, δίνοντας έμφαση στην άσημη καταγωγή του ήρωα και στο συνταρακτικό έργο του κατά το πρότυπο του Ναπολέοντα που μεσουρανούσε στο ευρωπαϊκό στερέωμα την εποχή σύνταξης του συμπληρωματικού τόμου του συγκεκριμένου βιογραφικού Λεξικού, του οποίου η εμβέλεια – ως προς το αναγνωστικό κοινό – ήταν μεγαλύτερη από οποιοδήποτε άλλο έργο ιστορικού ή λογοτεχνικού περιεχομένου.

Το όνομα του συντάκτη δεν σημειώνεται στο τέλος του λήμματος. Πρόκειται κατά πάσα πιθανότητα για Έλληνα λόγιο της Διασποράς, αφού θα ήταν δύσκολο Γάλλος λημματογράφος να γνώριζε, τουλάχιστον την εποχή εκείνη, λεπτομέρειες της ζωής του Ρήγα, όσο και αν ορισμένες από αυτές ελέγχονται ως εσφαλμένες. Άλλωστε, ο ίδιος ο εκδότης του Λεξικού μας πληροφορεί ότι τα είκοσι χιλιάδες περίπου νέα άρθρα έχουν συνταχθεί από «ομάδα επιστημόνων Γάλλων και ξένων». Κατά τον Απ. Δασκαλάκη⁶ που πρώτος επισήμανε την καταχώριση του σύντομου αυτού άρθρου, συντάκτης του είναι ο Έλληνας λόγιος Ανδρέας Μουστοξύδης, χωρίς όμως και να αναφέρει και τα στοιχεία που τον οδήγησαν στην ταύτιση αυτή.

Ως προς το περιεχόμενο του λήμματος, τα βιογραφικά στοιχεία του Ρήγα είναι, ως επί το πλείστον, ελλιπή και εσφαλμένα: Σε ηλικία 16 ετών έφυγε από το Βελεστίνο της Θεσσαλίας με τους γονείς του για να εγκατασταθούν στην πρωτεύουσα της Βλαχίας Βουκουρέστι. Στο ευνοϊκό για σπουδές κλίμα των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών, ο Ρήγας φοίτησε στο εκεί Γυμνάσιο που λειτουργούσε με τις γενναιόδωρες χορηγίες του Αλ. Υψηλάντη και φημιζόταν για τη διδασκαλία της κλασικής Γραμματείας και των θετικών επιστημών από τους διάσημους καθηγητές Νεόφυτο και Θεόδωρο. Έμαθε την ιταλική, τη γαλλική και τη γερμανική γλώσσα, εργάστηκε σε δευτερεύουσες

5. *Dictionnaire universel, historique, critique et bibliographique [...] Neuvième édition [...]*, tome XIX, Supplément, Paris, de l'imprimerie de Prudhomme fils, 1812, σελ. 464-466. Το λήμμα επιγράφεται «Rigas».

6. «Περὶ τὸ πραγματικὸν ὄνομα τοῦ ἔθνομάρτυρος Ρήγα», *Τεσσαρακονταετὶς Θ. Βορέα*, τόμος δεύτερος, Ἐν Ἀθήναις, Πυρσός, 1940, σελ. 138-139.

διοικητικές θέσεις για να μην επιβαρύνει οικονομικά τους πτωχούς γονείς του, διατέλεσε για μερικά χρόνια γραμματέας του πρώτου βογιάρου Brungavano, δημοσίευσε τομίδιο περί φυσικής και μετέφρασε από τη γαλλική ορισμένα διασκεδαστικά έργα για να εμψυχήσει στους συμπατριώτες του την αγάπη για τη γλώσσα του Βολταίρου. Από την τρυφερή του ηλικία ο Ρήγας ποθούσε την απελευθέρωση της πατρίδας του από τον τουρκικό ζυγό και ανακοίνωνε συνεχώς στους φίλους του τα σχέδιά του για επαναστατική δράση. Προικισμένος με σπάνια πνευματικά χαρίσματα, φυσική ρώμη και ακαταμάχητη ευγλωττία, απέκτησε σύντομα πολυάριθμους οπαδούς όχι μόνον στο Βουκουρέστι, αλλά και στις πόλεις της Ελλάδας που προετοιμάζονταν για την εθνική εξέγερση.

Το μεγαλύτερο μέρος του λήμματος που τιτλοφορείται «Rigas», χωρίς άλλο προσδιορισμό, αναφέρεται στην επαναστατική του δράση από το 1793, έτος μετάβασής του κατά τον συντάκτη στη Βιέννη έως τον τραγικό θάνατό του στο Βελιγράδι «κατά το τέλος του 1797 ή στις αρχές της επόμενης χρονιάς σε ηλικία σαράντα πέντε περίπου ετών». Οι αδυναμίες στον τομέα των χρονολογιών μαρτυρούν τη δυσχέρεια διάδοσης ακριβών πληροφοριών για τη ζωή του Ρήγα δεκαπέντε σχεδόν χρόνια μετά το στραγγαλισμό του ίδιου και των συντρόφων του.

Περισσότερο ενημερωμένος φαίνεται ο πρώτος βιογράφος του Βελεστινλή σχετικά με το συγγραφικό του έργο που συνδέεται άμεσα με τα σχέδιά του για εθνική εξέγερση των ομοεθνών του: έκδοση του *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* με ιδιαίτερη επισήμανση της μετάφρασης από τον ίδιο τον Ρήγα του τόμου που περιέχει την περιήγηση στη γενέτειρά του Βελεστίνο και της προσθήκης στο κείμενο του αββά Barthélemy ορισμένων διευκρινιστικών σημειώσεων· σύνταξη και εκτύπωση της *Χάρτας της Ελλάδος* σε δώδεκα φύλλα μεγάλου σχήματος που χαρακτηρίζεται ως ο ακριβέστερος χάρτης έως την εποχή εκείνη, αφού «δεν παρέλειπε το παραμικρό χωριό, τον παραμικρό λόφο», κατέγραφε τα αρχαία και τα νεότερα τοπωνύμια, απεικονίζοντας επιπλέον πολλά αρχαία ελληνικά νομίσματα⁷.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η πληροφορία ότι ορισμένοι από τους συντρόφους του υπηρέτησαν για κάποιο χρονικό διάστημα στον αυστριακό στρατό προκειμένου να καταστούν ετομοπόλεμοι, ενώ όλοι μελετούσαν τη στρατιωτική τακτική, προφανώς από στρατιωτικά εγχειρίδια που κυκλοφορούσαν στην αυστριακή πρωτεύουσα. Επισημαίνεται επίσης ότι στο στενό κύκλο οπαδών του φλογερού επαναστάτη ανήκε και «ένας Έλληνας τυπογράφος της Βιέννης και εκδότης εφημερίδας», στην οποία ο Ρήγας καταχώριζε σύντομα πατριωτικά ποιήματα για να τροφοδοτεί το ξήλο των διασκορπισμένων σε ολόκληρη την Ελλάδα οπαδών του και να ξεσηκώνει όλους τους συμπατριώτες του με τον πόθο της ελευθερίας». Πρόκειται για τον Γεώργιο

7. *Dictionnaire universel ...*, ό.π., σελ. 465.

Μαρκίδη Πούλιο, συνεκδότη με τον αδελφό του Πούμπλιο της Βιενναίας *Εφημερίδος* (1790-1798) και σύντροφο του Ρήγα, ο οποίος θα δημοσιεύσει στο ημερήσιο έντυπό του ηρωελεγεία των Στέφανου Κομμητά και Γεωργίου Γκολέσκου για τη *Χάρτα της Ελλάδος*, όχι όμως και εθνεγερτικούς στίχους του Βελεστινλή⁸.

Η πρώτη πλήρης βιογραφία του Ρήγα καταχωρίζεται στις σελίδες της γνωστής Παρισινής περιοδικής έκδοσης *Revue encyclopédique*⁹ του Φεβρουαρίου 1824 με τον τίτλο «Notice sur Rhigas» και οφείλεται στον Έλληνα λόγιο της γαλλικής πρωτεύουσας Κωνσταντίνο Νικολόπουλο¹⁰ (1786-1841), οπαδό του Κοραή, μέλος πολλών φιλολογικών εταιρειών και εκδότη φιλελληνικών έργων.

Το κείμενο αυτό κυκλοφορεί συγχρόνως και σε εκατό ανάτυπα, ενώ την ίδια χρονιά αναδημοσιεύεται με μικρές αλλαγές, στον 37ο τόμο της *Biographie Universelle ancienne et moderne*¹¹ του Michaud και σε παράρτημα του Β΄ τόμου των *Απομνημονευμάτων*¹² του Maxime Rayband το 1825.

Ο συντάκτης του άρθρου αυτού, βιβλιοθηκάριος από το 1814 στη Βιβλιοθήκη του Institut de France, εγκαινιάζει την πατριωτική του δράση ήδη το 1817 με τη δημοσίευση του συμβολικού ποιήματός του *Ωδή εις το Έαρ*¹³ που αφιερώνεται στον Καποδίστρια, παρακολουθεί με άγρυπνο βλέμμα τις αντιδράσεις που προκάλεσε η εξέγερση των συμπατριωτών του στους Παρισινούς δημοσιογραφικούς κύκλους, παρεμβαίνει με επιστολές του προκειμένου να αναιρέσει την επιχειρηματολογία των υποστηρικτών

8. Βλ. σημ. 1 και Γεώργιος Λάιος, *Ο ελληνικός τύπος της Βιέννης από του 1784 μέχρι του 1821*, Αθήναι 1961, σελ. 26-71.

9. «Notices sur Rhigas», T. XXI, Sixième Année, Seconde Série, février 1824, σελ. 75-78. Κυκλοφόρησε και ως ανάτυπο με τον τίτλο *Notice sur la vie et les écrits de Rhigas, l'un des principaux auteurs de la Révolution qui a pour but l'Indépendance de la Grèce*, [Paris], imprimerie de Rignoux, 1824, σελ. 7, Βλ. και Ιω. Δημάκης, «Η συνεργασία του Κ. Νικολόπουλου στο γαλλικό τύπο από το 1821 ως το 1824», *Ο Ερασιστής*, έτος Β΄, τεύχος 11, Αθήνα 1964, σελ. 193-206.

10. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Δημ. Παντελοδήμος, «Ο Κωνσταντίνος Νικολόπουλος και η κίνηση των ιδεών στη Γαλλία», *Επετηρίς της Εταιρείας Ηλειακών Μελετών*, Ε΄ (1987-1988), σελ. 177-194 και «Από τον πρώτο βιογράφο στον πρώτο ανδριάντα του Ρήγα Βελεστινλή», *Mélanges offerts à Astérios Argyriou*, Παρίσι, L'Harmatan, 2000, σελ. 134-135, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

11. *Biographie universelle ancienne et moderne [...]. Ouvrage entièrement neuf, rédigé par une société de gens de lettres et de savants*, τόμ. 37. A Paris, chez L. G. Michaud, libraire-éditeur, 1824, σελ. 477-479. Το λήμμα υπογράφεται: N-O [Nicolopoulo].

12. *Mémoires sur la Grèce, pour servir à l'histoire de la guerre de l'Indépendance, accompagnés de plans tonographiques [...]*, tome 2, Paris, Tournachon Molin, 1824-1825, σελ. 488-494.

13. *Ode sur le Printemps - Ωδή εις τὸ Ἔαρ*, Paris, Eberhart, 1817, σ. 12, προσφωνηθεῖσα πρὸς τὸν Φιλογενέστατον καὶ Ἐνδοξότατον Ἰωάννην Ἀντωνιάδην Κερκυραῖον Κόμητα Καποδίστριαν. Βλ. *Ἐρμῆς ὁ Λόγιος*, τεύχος 16, 15 Αὐγούστου 1817, σελ. 403-405.

της νομιμότητας της εξουσίας του σουλτάνου, ξαναφέρει στην επιφάνεια το 1822 το γνωστό *Υπόμνημα* του Κοραή για την πολιτιστική κατάσταση της Ελλάδας (1803), προλογίζει το 1824 την έκδοση της μετάφρασης από τον Stanislas Julien της *Λύρας* του Κάλβου, ενώ στο άγγελο του θανάτου του λόρδου Βύρωνα θα συνθέσει το ποίημα *L'énarque de Missolonghi près du cercueil du lord Byron*. Η δημοσίευση, επομένως, του βιογραφικού σημειώματος για τον Ρήγα εντάσσεται συνειδητά σε ένα ευρύ πρόγραμμα στήριξης του αγώνα της Παλιγγενεσίας από τον Κωνσταντίνο Νικολόπουλο που εγκατέλειπε για μεγάλο χρονικό διάστημα τις φιλολογικές εργασίες του για να αφιερωθεί αποκλειστικά στην ελληνική υπόθεση.

Ο Νικολόπουλος χαρακτηρίζει τον Ρήγα ως ένα από τους πρωτεργάτες της εθνεγερσίας των Ελλήνων και παραθέτει απόσπασμα της γαλλικής εφημερίδας *Le Moniteur* του έκτου έτους της Δημοκρατίας (1798), στο οποίο περιγράφεται ο μαρτυρικός θάνατος του Βελεστινλή και των συντρόφων του στο Βελιγράδι, με προφανή σκοπό να συγκινήσει τους αναγνώστες του περιοδικού.

Τα βιογραφικά στοιχεία περιορίζονται στους βασικούς σταθμούς της δράσης του Ρήγα: γεννημένος στην πόλη Βελιστίνα (sic) της Θεσσαλίας το 1753, έτυχε επιμελημένης μόρφωσης και ενωρίς συνέλαβε το σχέδιο της ηθικής ανάτασης, απαραίτητης προϋπόθεσης για την επίτευξη της εθνικής αποκατάστασης του Γένους. Καρπός των επισκέψεών του στη Βιέννη υπήρξε η έκδοση του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών*, της μετάφρασης του *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce*, του *Στρατιωτικού Εγχειρίδιου* και κυρίως του *Θουρίου* που έμελλε να καταστεί σε σύντομο χρονικό διάστημα ο πολεμικός παιάν των υπέρ ελευθερίας εξεγερθέντων συμπατριωτών του.

Στο τελευταίο μέρος του άρθρου, με αφορμή την απήχηση που είχαν οι ιδέες του Ρήγα στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Βαλκανικής, ο Νικολόπουλος σχολιάζει την αντιροητική *Πατρική Διδασκαλία*¹⁴ των Πατριαρχείων και παραθέτει χαρακτηριστικά αποσπάσματα από την *Αδελφική Διδασκαλία*¹⁵ του Κοραή που αναιρεί τις κατηγορίες του πρώτου κειμένου και τις θέσεις των σφοδρών πολεμίων του Διαφωτισμού.

Η σημασία του άρθρου του Κ. Νικολόπουλου έγκειται τόσο στο περιεχόμενό του που αποτέλεσε για πολλά χρόνια τον πυρήνα των γνώσεων για τη ζωή, το έργο και την επαναστατική δράση του Ρήγα, όσο και στο γεγονός ότι δημοσιεύθηκε σε έγκυρο γαλλικό περιοδικό πανευρωπαϊκής εμβέλειας και ότι αναδημοσιεύθηκε σε φιλελληνικού περιεχομένου έργο, καθώς και στην ευρύτητα γνωστή *Biographie Universelle*

14. *Διδασκαλία Πατρική, συντεθεισα παρὰ τοῦ Μακαριωτάτου Πατριάρχου τῆς ἁγίας πόλεως Ἱερουσαλήμ κτθ' Ἀνθίμου εἰς ὠφέλειαν τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν [...]*. Ἐν Κωνσταντινουπόλει, παρὰ τῷ τυπογράφῳ Ποζῶς Ἰωάννου ἐξ Ἀρμενίων, 1798.

15. *Ἀδελφική Διδασκαλία [...]*, ὁπ.π.

ancienne et moderne, η οποία μάλιστα εκδόθηκε το 1828 και σε ιταλική μετάφραση.¹⁶ Η διάδοση του κειμένου αυτού στάθηκε αφορμή να στρέψουν το ενδιαφέρον τους πολλοί ξένοι φιλόλογοι και ιστοριογράφοι στη μελέτη της ζωής και της δράσης του Βελεστινλή ή απλώς να συγκινηθούν αγνοί φιλέλληνες και να υμνήσουν τη θυσία του.

Σημαντικό γεγονός στην προβολή του συγγραφικού έργου και της επαναστατικής δράσης του Ρήγα αποτέλεσε η έκδοση από τον φιλέλληνα φιλόλογο Claude Fauriel των *Ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών*¹⁷ σε δύο τόμους το 1824 και το 1825 αντίστοιχα. Πρόκειται για έργο που υπήρξε σταθμός στην ευρωπαϊκή γραμματεία και που αποτέλεσε προσφιλές ανάγνωσμα των απανταχού υπερασπιστών των εξεγερθέντων κατά του μισητού ζυγού ομοδόξων αδελφών της Ανατολής. Γι' αυτό και ο Παλαμάς¹⁸ κατέταξε τον Φωριέλ μεταξύ των κορυφαίων εκπροσώπων του λογοτεχνικού φιλελληνισμού Μπάυρον και Ουγκώ. Χαρακτηριστική είναι και η υποδοχή του μνημιώδους αυτού έργου από την επίσημη κριτική της εποχής: επικρίνεται η αδιαφορία των προγενέστερων περιηγητών και λογίων για τη σημαντική αυτή εκδήλωση του λαϊκού πολιτισμού, η οποία συμβάλλει στην κατανόηση της κοινωνικής και πολιτικής κατάστασης του νεότερου Ελληνισμού και παρέχει αυθεντικά τεκμήρια για την εθνική υπόσταση των αγωνιζομένων Ελλήνων.¹⁹ Επισημαίνεται ότι οι ηρωικοί απόγονοι του Ομήρου θα είναι ευγνώμονες προς τον Φωριέλ, γιατί αποκάλυψε τη δύναμη της λαϊκής τους ψυχής και τους κατέστησε γνωστούς γι' αυτό που πράγματι είναι, για τη δική τους ιστορική πορεία και όχι για τα κλέη των προγόνων τους.²⁰

Ο Φωριέλ έκρινε ότι στη συλλογή του των *Ελληνικών Δημοτικών Τραγουδιών*²¹ έπρεπε να περιλάβει και το *Θούριο* του Ρήγα που ήταν ήδη «γνωστός και διαδεδομένος

16. *Biographia Universale antica e moderna* [...], Vol. XLVII, Venezia, Presso Gio. Batista Missiaglia, 1828, σελ. 405-406.

17. *Chants populaires de la Grèce moderne, recueillis et publiés avec une traduction française, des éclaircissements et des notes*, par C. Fauriel, tome Ier, Chants Historiques, Paris, Firmin Didot, père et fils 1824. Tome II, Chants historiques, romanesques et domestiques, Paris, Firmin Didot père et fils, Dondey-Dupré père et fils, 1825.

18. Κ. Παλαμάς, «Φωριέλ. Τα Έκατό Χρόνια του Δημοτικού Τραγουδιού», Άπαντα, τόμ. 12ος, σελ. 190.

19. *Le Globe*, T. 1, 30 Οκτωβρίου 1824, σελ. 91.

20. *Le Globe*, T. 1, 19 Φεβρουαρίου 1825, σελ. 346. Βλ. και *Revue encyclopédique*, τόμ. 22, 1824, σελ. 699.

21. Στο *Prospectus* που κυκλοφόρησε το 1823 για να ενημερώσει το αναγνωστικό κοινό για την προσεχή έκδοση της Συλλογής, αναφέρεται ότι στο πρώτο μέρος του έργου που περιέχει 32 κλέφτικα τραγούδια, θα περιληφθεί και ο *περίφημος πολεμικός παιάν του Θεσσαλού Ρήγα «ὡς πότε παλληκάρια»*. *Chants populaires de la Grèce moderne* [...], Paris, Dondey-Dupré, mars 1823.

μεταξύ των Ελλήνων, πριν μάλιστα καταστεί ο πολεμικός τους ύμνος κατά των Τούρκων και πριν αποκτήσει για το λόγο αυτό ιστορική αξία άσχετη και σημαντικότερη από την ποιητική του αξία. Έτσι, ο Θούριος διαδίδεται σε ολόκληρη την Ευρώπη, αφού το έργο του Φωριέλ θα αποτελέσει πηγή έμπνευσης για βασικούς εκπροσώπους της δυτικής διανοήσης, όπως ο Λαμαρτίνος, ο Γκαίτε, ο Θωμαζαίος και ο Ρενάν ή του λογοτεχνικού φιλελληνισμού, όπως ο Γουλιέλμος Μύλλερ, ο Νέρομυσένε Lemercier και ο Voutier.²²

Στο εισαγωγικό σημείωμα για το *Θούριο* ο Φωριέλ αποφεύγει συστηματικά τη χρονολόγηση βιογραφικών δεδομένων του Ρήγα, περιοριζόμενος να περιγράψει αδρομερώς τα οράματά του και, κυρίως, την επαναστατική του δράση: καταγόμενος από το Βελεστίνο, έτυχε επιμελημένης φιλελεύθερης εκπαίδευσης και ακολούθησε αρχικά το επάγγελμα του δασκάλου της αρχαίας ελληνικής και της γαλλικής γλώσσας στο Βουκουρέστι. Επηρεασμένος από τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και προικισμένος με ζωηρότατη φαντασία και μεγάλη έξαρση ενθουσιασμού, αποφάσισε να διαθέσει όλες του τις δυνάμεις στην ηθική και πολιτική αναγέννηση της πατρίδας του. Για την υλοποίηση του σχεδίου του ήλθε σε επαφή με τους αρχηγούς των Κλεφτών και τους έπεισε να είναι έτοιμοι για ένοπλη εξέγερση, μόλις θα τους έδινε το σύνθημα. Προκειμένου να εξασφαλίσει τη συμμετοχή στον Αγώνα των Ελλήνων της Διασποράς, έφθασε στη Βιέννη, συνοδευόμενος από τους πιο αφοσιωμένους συντρόφους του. Εκεί τύπωσε «μικρή συλλογή ύμνων» που αποσκοπούσαν να αφυπνίσουν στην ψυχή των συμπατριωτών του την αγάπη προς την πατρίδα και την αγανάκτηση για την καταπίεση του βάρβαρου δεσποτισμού. Αν και οι πολιτικές συνθήκες της εποχής εμπόδιζαν την ευρεία διάδοση του βιβλίου, το οποίο μάλιστα και κατασχέθηκε στα σύνορα της Αυστρίας, οι πατριωτικοί του ύμνοι κυκλοφορούσαν σε χειρόγραφο μορφή στον ελληνικό χώρο και συγκινούσαν «την καρδιά και τη φαντασία των συμπατριωτών του στις λεπτότερες τους χορδές».

Εκτός από την εθνεγερτική ποίηση του Βελεστινλή, ο Φωριέλ μνημονεύει και τη *Χάρτα της Ελλάδος* που εντάσσεται στο ευρύτερο επαναστατικό έργο του: «ήταν ένας τοπογραφικός χάρτης της Ελλάδας, τον οποίο ο ίδιος σχεδίασε και φρόντισε να χαραχθεί με την προσωπική του επίβλεψη· ο χάρτης αυτός, παρ' όλες τις ατέλειές του, θεωρείται στο είδος του ένα σημαντικό μνημείο υπομονής και γνώσεων».

Για τη συνωμοτική του δράση ο Γάλλος φιλόλογος παρατηρεί ότι ο Ρήγας δεν είχε λάβει τα αναγκαία μέτρα για τη συγκάλυψη των ενεργειών του με αποτέλεσμα οι πάντες να γνωρίζουν τα σχέδιά του, ακόμη και οι διπλωματικές υπηρεσίες της Τουρ-

22. Κ. Παλαμάς, *όπ.π.*, σελ. 192-193. Βλ. και Δ. Παντελοδήμος, «Ο Ρήγας Φεραίος και η ευρωπαϊκή φιλελληνική λογοτεχνία», *Πρακτικά Συνεδρίου «Ρήγας Φεραίος-Κισσός Πηλίου»*, Αθήνα 1996, σελ. 99-107.

κίας στη Βιέννη. Η απρονοησία του αυτή, οφειλόμενη στο «ζωηρό» και «αλαζονικό» χαρακτήρα του, υπήρξε η βασική αιτία της αποτυχίας του σχεδίου του: η Πύλη ζήτησε την έκδοση του Ρήγα και των συντρόφων του και οι αυστριακές αρχές έσπευσαν να ικανοποιήσουν το αίτημά της αυτό. Οι συλληφθέντες αποκεφαλίστηκαν στο Βελιγράδι, χωρίς προηγουμένως να αποκαλύψουν τα ονόματα συνεργατών τους στην Ελλάδα, αφού αντιμετώπισαν με απαράμιλλο θάρρος τα βασανιστήρια των ανακριτών τους.

Ο δημοσιευόμενος στην πρώτη συλλογή ελληνικών δημοτικών τραγουδιών *Θούριος* ελέγχεται για τη λογοτεχνική του αξία, θεωρείται όμως ως εξαιρετικά πρωτότυπος για την εκφραστική του δύναμη, το αίσθημα και τις ιδέες και γιατί επιτυγχάνει περισσότερο από όλους τους πατριωτικούς ύμνους του Ρήγα το σκοπό, για τον οποίο δημιουργήθηκαν. Προκειμένου μάλιστα να αποδείξει την απήχηση της εθνεγερτικής ποίησης του βάρδου της ελληνικής Παλιγγενεσίας, ο Φωριέλ αναφέρει περιστατικό που συνέβη το 1817 στη Μακεδονία, όπως του το αφηγήθηκε Έλληνας φίλος του. Πρόκειται για νεαρό αναλφάβητο εργάτη αρτοποιείου, Ηπειρώτη την καταγωγή, «υψηλού αναστήματος, με ωραίο και υπερήφανο πρόσωπο και του οποίου οι βραχίονες, το στήθος και οι γυμνές κνήμες θα μπορούσαν να μας δώσουν συνδυασμένο τον τέλειο τύπο της κομψότητας και της ανδρικής ρώμης»²³ που παρακαλούσε τους διερχόμενους από την πόλη του ταξιδιώτες να του αναγνώσουν το Θούριο του Ρήγα που έκρυβε μόνιμα στον κόρφο του.

Με τη δημοσίευση αυτή του *Θουρίου* και της μαρτυρίας για την απήχησης του στον υπόδουλο Ελληνισμό, ο Ρήγας περνάει από το χώρο της επαναστατικής δράσης στη σφαίρα του θρύλου που βρίσκει γόνιμο έδαφος να αναπτυχθεί στα πλαίσια του πρωτάνθιστου την εποχή εκείνη ρομαντισμού.

Η απήχηση των κειμένων του Κ. Νικολόπουλου και του Claude Fauriel υπήρξε ευρύτατη. Το πρώτο, όπως έχει ήδη αναφερθεί, αναδημοσιεύεται στο πρωτότυπο ή σε μετάφραση ως παράρτημα σε άλλα έργα του ευρωπαϊκού φιλελληνισμού.²⁴ Το δεύτερο τυγχάνει μεγάλης κυκλοφορίας στους κύκλους των φιλολόγων και των διανοουμένων της Ευρώπης.

Την απήχηση αυτή μαρτυρεί και ο λόγος που εκφωνήθηκε από τελειόφοιτο μαθητή του Γυμνασίου της Βασιλείας στην Ελβετία κατά την τελετή των προαγωγικών και απολυτηρίων εξετάσεων στις 27 Μαΐου 1828. Το ενδιαφέρον που παρουσιάζει ο λόγος

23. Claude Fauriel, *Δημοτικά Τραγούδια της συγχρόνου Ελλάδος*. Εισαγωγή Νίκου Α. Βέη, μεταφραστής Απ. Δ. Χατζηγεμισμένου ήλ, Αθήνα, εκδ. Νίκος Δ. Νίκας, 1956, σελ. 207.

24. Για την ολλανδική έκδοση του κειμένου του Νικολόπουλου το 1825 βλ. Loukia Droulia, *Philhellénisme. Ourages inspirés par la guerre de l'Indépendance grecque 1821-1833. Répertoire bibliographique*, Athènes 1974, αριθμ. 921.

αυτός που δημοσιεύθηκε²⁵ σε φυλλάδιο την ίδια χρονιά, οφείλεται κυρίως στην αιτιολόγηση της επιλογής του θέματος και στην παράθεση αποσπασμάτων του *Θουρίου* από τη συλλογή του Φωριέλ. Αξιοσημείωτο είναι επίσης το γεγονός της ηλικίας του συγγραφέα. Είναι γνωστό ότι ευάριθμοι φοιτητές ανά την Ευρώπη δημοσίευσαν στίχους και ιστορικού περιεχομένου κείμενα και διέθεσαν τις εισπράξεις από την πώλησή τους υπέρ του απελευθερωτικού αγώνα των Ελλήνων. Ο Frédéric Cherbuin είναι μοναδική, νομίζω, περίπτωση μαθητή που προβαίνει στην έκδοση φιλελληνικού έργου με τον τίτλο *Εγκώμιο του Ρήγα, ενός εκ των υποκινητών της εξέγερσης των Ελλήνων, εκφωνηθέν κατά την εορτή των προαγωγικών εξετάσεων του Γυμνασίου της Βασιλείας στις 27 Μαΐου 1828*.

Όσο και αν φαίνεται απίθανο, ο νεαρός μαθητής είναι ενημερωμένος σχετικά με την πορεία της φιλελληνικής κίνησης καθ' όλη τη διάρκεια της εξέγερσης του 1821. Αυτό βέβαια οφείλεται ή στο οικογενειακό του περιβάλλον ή στη σχολική του ζωή, αφού είναι γνωστό ότι στα πλαίσια των μαθημάτων συχνά καθηγητές εκπαιδευτηρίων συζητούσαν με τους μαθητές τους για τα ηρωικά κατορθώματα των αγωνιζομένων υπέρ ανεξαρτησίας ομοδόξων αδελφών της Ανατολής.

Πάντως, ο νεαρός μαθητής της Βασιλείας θεωρεί ως φυσικό να είναι στραμμένα τα μάτια της Ευρώπης προς τους θρυλικούς ήρωες Μπότσαρη, Μιαούλη και Κανάρη· ο ίδιος όμως επιλέγει να ασχοληθεί με τον άνδρα, ο οποίος, αν και δεν είχε την ευκαιρία να μετάσχει στις πολεμικές συγκρούσεις και να γίνει γνωστός στα πέρατα της οικουμένης, εν τούτοις διακρίθηκε για τον πατριωτισμό του και το έργο του που τον κατατάσσουν μεταξύ των πρωτοπόρων του Αγώνα της ελληνικής Παλιγγενεσίας.

Τα βιογραφικά στοιχεία στο κείμενο αυτό είναι ελάχιστα· άλλωστε, κύριο μέλημα του νεαρού συγγραφέα είναι να πλέξει το εγκώμιο του πρωτομάρτυρα Ρήγα. Αναφέρεται, λοιπόν, ότι γεννήθηκε το 1753 στο Βελεστίνο της Θεσσαλίας, ότι επέδειξε ζήλο από τα νεανικά του χρόνια για τη μελέτη των «αθανάτων έργων» της ελληνικής αρχαιότητας και ότι ανέπτυξε έντονη δραστηριότητα για την απαλλαγή των συμπατριωτών του από το μισητό ζυγό της δουλείας. Στερούμενος οικονομικών πόρων, ασχολήθηκε με το εμπόριο προκειμένου να εξασφαλίσει τα αναγκαία μέσα για την υλοποίηση του σχεδίου του, ενώ παράλληλα ίδρυσε μυστική οργάνωση, την «Εταιρεία», της οποίας τα μέλη ανήκαν σε όλες τις τάξεις του Έθνους και δεσμεύονταν με όρκο να θυσιάσουν τα υπάρχοντά τους και τη ζωή τους υπέρ θρησκείας και πατρίδας. Η δράση της οργάνωσης αυτής θα οδηγήσει αργότερα στην Ελληνική Επανάσταση. Εδώ ο νεαρός μαθητής ταυτίζει εσφαλμένα τη Φιλική Εταιρεία με τη μυστική οργάνωση του Ρήγα.

25. *Éloge de Rhigas, un des promoteurs de l'insurrection grecque, prononcé dans la fête des promotions du Gymnase de Bâle le 27 mai 1828 par Frédéric Cherbuin, écolier de la VI classe, Bâle, de l'imprimerie de J. G. Neukirch, 1828, σελ. 7.*

Προκειμένου να «ωρμάσει το εγχείρημά του», ο Βελεστινλής ταξίδευσε στη Βιέννη, όπου συνέγραψε διάφορα έργα για το φωτισμό του Γένους του και κυρίως πατριωτικούς ύμνους που ήλπιζε να ψάλει μια ημέρα επικεφαλής ελληνικών στρατιωτικών σωμάτων. Οι στίχοι του, ικανοί να διεγείρουν τον ενθουσιασμό και την τόλμη των συμπατριωτών του, είναι στα χείλη των πολεμιστών ακόμη και κατά την τελευταία περίοδο του ελληνικού απελευθερωτικού αγώνα. Γι' αυτό και δικαίως του αποδόθηκε η προσωπομυμία του νέου Τυρταίου. Η δράση του όμως ανησύχησε την Υψηλή Πύλη, η οποία ζήτησε την έκδοση του Ρήγα. Η Αυστρία έσπευσε να ικανοποιήσει το αίτημα αυτό και ο εμπνευσμένος εθνεγέρτης παραδόθηκε με τους συντρόφους του στους Τούρκους για να τους οδηγήσουν στην Κωνσταντινούπολη. Καθ' οδόν όμως θανατώθηκαν για να μην ελευθερωθούν από τον Πασβάνογλου και τα πτώματά τους ρίφθηκαν στο Δούναβη.

Ο Ρήγας, συμπληρώνει ο νεαρός συγγραφέας, «χάθηκε, αλλά υπήρξε χρήσιμος μετά το θάνατό του, με τη μνήμη του που ήταν και θα είναι πάντοτε αντικείμενο λατρείας για τους Έλληνες και με το θάνατό του μάλιστα που τον καθιστά σεβαστό, αφού θυσιάσθηκε για την πατρίδα του. Τα συγγράμματά του επέζησαν του δημιουργού τους και το πνεύμα που τα διέπει, εισδύει στις καρδιές πλήθους γενναίων ανδρών τόσο μεταξύ των Ελλήνων όσο και μεταξύ των φίλων της Ελλάδας»²⁶.

Εγκωμιαστικός ο λόγος του νεαρού μαθητή, αλλά και προφητικός για τη μνήμη του εθνομάρτυρα Βελεστινλή.

Είναι προφανές ότι οι πρώτες αυτές βιογραφικές αναφορές στον Ρήγα περιέχουν συχνά ανακρίβειες, κυρίως στις ημερομηνίες σημαντικών σταθμών της ζωής και της δράσης του που οφείλονται κατά κανόνα στην έλλειψη σχετικών ιστορικών πηγών την εποχή εκείνη. Υπογραμμίζουν με γενικό τρόπο τα εθνεγερτικά του σχέδια και την απήχηση του πολεμικού του παιάνα στον υπόδουλο Ελληνισμό, αναφέρονται στη σημασία του συγγραφικού του έργου, χωρίς να υπεισέρχονται σε λεπτομέρειες και περιγράφουν τις συνθήκες του μαρτυρικού του θανάτου. Πάντως, χωρίς να εγείρουν προβλήματα, όπως για παράδειγμα το πραγματικό οικογενειακό του όνομα, ο ρεαλισμός των επαναστατικών του σχεδίων, η αυθεντικότητα ή η πρωτοτυπία των έργων του και η θέση του στα δίκτυα διάδοσης του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, επιχειρούν να διαφωτίσουν τις πιο χαρακτηριστικές πτυχές της πολύμορφης προσωπικότητάς του, στα πλαίσια του ρομαντισμού που επικρατεί μετά την πτώση του Ναπολέοντα. Παράλληλα, συμβάλλουν στο να περάσει ο εθνεγέρτης οραματιστής στη σφαίρα του θρύλου και να καθυστερήσει έτσι η συστηματική έρευνα για την αποτίμηση της μεγάλης προσφοράς του.

26. *Éloge de Rhigas...*, ό.π., σελ. 6.

Η επιστημονική προσέγγιση του φαινομένου Ρήγας Βελεστινλής θα αρχίσει στην τελευταία περίοδο του 19ου αιώνα και κυρίως μετά τη δημοσίευση από τον Π. Χιώτη του Συντάγματος στο περιοδικό *Παρθενών* το 1871 και την έκδοση το 1889 από τους Émile Legrand - Σπ. Λάμπρο ανέκδοτων εγγράφων από τα αρχεία της Βιέννης, σχετικών με τις ανακρίσεις και την παράδοση στις οθωμανικές αρχές των «επικίνδυνων συνωμοτών». Έτσι αρχίζει να διαμορφώνεται στους πνευματικούς κύκλους της χώρας η αντίληψη ότι όλα τα ιδεολογικο-πολιτικά ρεύματα της Ελλάδας πρέπει να αναζητήσουν ερείσματα στο έργο και στα οράματα του εθνομάρτυρα Βελεστινλή. Το «εθνολάτρευτο» όνομά του με την πάροδο του χρόνου χρησιμεύει ως κανόνας ορθής κρίσης, ως σημαία ενότητας του Έθνους και ως ρομφαία ξεγυμνωμένη εναντίον των εχθρών της ελευθερίας, όπως χαρακτηριστικά θα γράψει ο Γ. Τερτσέτης²⁷. Στη λαϊκή συνείδηση ο Ρήγας αποτελεί θεματοφύλακα των δημοκρατικών ιδεωδών, της κοινωνικής προόδου και της ηθικής ανάτασης της ελληνικής φυλής. Η επίκληση του ονόματός του –γεγονός που μαρτυρεί την καθολική αναγνώριση και αποδοχή της προσφοράς του– δεν παρατηρείται μόνον σε εποχές εθνικών διεκδικήσεων, κοινωνικών αγώνων και υπεράσπισης των συνταγματικών ελευθεριών. Και σε περιόδους κρίσης –ηθικής, κοινωνικής και προ παντός πολιτικής– ο Ρήγας καλείται να λάβει το μαστίγιο για να θέσει φραγμό στις παρεκτροπές. Χαρακτηριστικό είναι το ανώνυμο σατιρικό τετράστιχο επίγραμμα «Εις τον ανδριάντα του Ρήγα Φεραίου» το 1893 που η επικαιρότητα αναδεικνύει τη διαχρονική του σημασία:

*Αϊ! Τώρα πλειὰ πὸν ἔνοιωσες τοῦ ἔθνους μας τὸ χάλι,
πάψε τὸν πρῶτο σου σκοπὸ κ' ἢ λύρα σου ἄς ψάλλῃ:
«Καλλίτερα μιᾶς ὄρας ρουσφέτι καὶ κλεψιά,
παρὰ σαράντα χρόνια νηστεία καὶ σκλαβιά!»²⁸.*

27. Ρήγας, αριθμ. φ. 1, 6 Νοεμβρίου 1843, σελ. 1.

28. *Εθνικόν Ημερολόγιον* (Κ. Σκόκου), 1893, σελ. 279.

ΠΕΤΡΟΣ ΠΕΤΡΑΤΟΣ

Ο Ρήγας Βελεστινλής και τα Επτάνησα

Ανάμεσα στον Ρήγα Βελεστινλή και τα Επτάνησα διαφαίνεται μια, άλλοτε άμεση, άλλοτε έμμεση, ουσιαστική σύνδεση. Πρόκειται για δυο πορείες, εκείνη του Ρήγα και η άλλη του ριζοσπαστισμού των Επτανήσων, παράλληλες κάποτε, αλλά και διασταυρούμενες, και οι δύο όμως μπορούν να θεωρηθούν ως φαινόμενο ενιαίο. Ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός, ως ιδεολογικό ρεύμα και ως πολιτική πράξη έχει τις ρίζες του στη γαλλική κατοχή των νησιών (1797-1799) και τα πρώτα χρόνια της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807), για να ανδρωθεί μέσα στα δύσκολα χρόνια της Αγγλοκρατίας στα Ιόνια νησιά (1809-1864)¹. Και στις δύο περιπτώσεις -του Ρήγα και του επτανησιακού ριζοσπαστισμού- πέρα από τα κοινά στοιχεία στην ιδεολογική τους συγκρότηση, διακρίνουμε την επαναστατική πράξη. Ο Ρήγας, έχοντας εκφράσει με θεωρητικό τρόπο τη φιλελεύθερη ιδεολογία της εποχής του, ταυτόχρονα δρούσε ως

1. Για τις ρίζες, τις επιρροές, το ξεκίνημα, την άνδρωση και την εξέλιξη του επτανησιακού ριζοσπαστισμού βλ. Γιώργος Γ. Αλυσανδράτος, *Επτανησιακός Ριζοσπαστισμός. Σχέδιο για δοκίμιο Πολιτικής Ιστορίας*, έκδοση Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2006· ο ίδιος, *Κείμενα για τον Επτανησιακό Ριζοσπαστικό*, επιμ. Δημ. Αρβανιτάκης, έκδοση Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 2008· Σπύρος Δημ. Λουκάτος, *Η Επτανησιακή Πολιτική Σχολή των Ριζοσπαστών*, επιμ. Πέτρος Πετράτος, έκδοση Συνδέσμου Φιλολόγων Κεφαλονιάς-Ιθάκης, Αργοστόλι 2009.

ιδεολόγος και επαναστάτης της πράξης². Αλλά και ο επτανησιακός ριζοσπαστισμός χωρίς πολιτική πράξη, χωρίς πολιτική δράση δεν μπορεί να νοηθεί³.

Ας ανιχνεύσουμε, λοιπόν, τις πρακτικές με τις οποίες ο κύκλος του Ρήγα εκδηλώθηκε στα Επτάνησα, καθώς και την επίδραση των διαφωτιστικών-εθνεγερτικών έργων του Ρήγα στις πρόδρομες μορφές του επτανησιακού ριζοσπαστισμού, κατά τις περιόδους δηλαδή της κατοχής των νησιών από τους δημοκρατικούς Γάλλους (1797-1799) και της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807), στα δέκα αμέσως χρόνια από το θάνατο του Θεσσαλού διαφωτιστή και επαναστάτη.

Στα Επτάνησα από την περίοδο της Βενετοκρατίας (1500-1797)⁴ είχε δημιουργηθεί κάποια «εν δυνάμει» αντίληψη για την τοπική αυτοδιοίκηση και τα πολιτικά δικαιώματα του πληθυσμού, καθώς η Γαλινοτάτη επεδίωκε, μέσα από τη συμμετοχή των αριστοκρατικών βέβαια στοιχείων στην τοπική διοίκηση, την «ένεργητικήν ύπακοήν» των υπηκόων της⁵. Παράλληλα, η επιρροή του ευρωπαϊκού διαφωτισμού, με βασικό φορέα τους νέους, που σπούδαζαν στα ιταλικά κυρίως Πανεπιστήμια, είχε συντελέσει, ώστε προς τα τέλη του 18ου αιώνα τα Ιόνια νησιά να καταστούν φυτώρια φιλελευθερισμού αλλά και γέφυρες μετακένωσης των νέων ιδεών προς τον τουρκοκρατούμενο ελλαδικό χώρο⁶. Η ιδεολογική και πολιτική ωστόσο «συνάντηση» των Επτανησίων με τη Γαλλία και τις φιλελεύθερες ιδέες έγινε συγκεκριμένη και αποτελεσματική με την κατάληψη των νησιών του Ιονίου από τους δημοκρατικούς Γάλλους του Ναπολέοντα Βοναπάρτη το 1797⁷.

2. Βλ. Γεώργιος Λεοντσίνης, *Ζητήματα Επτανησιακής Κοινωνικής Ιστορίας*, εκδ. Τολιδή, Αθήνα 1991, σελ. 434-435. «Δεν ήτο ποιητής ο Ρήγας ήτο άνθρωπος της ενεργείας», διαβάζουμε χαρακτηριστικά στο Juliette Lamber, *Οι σύγχρονοι Έλληνες ποιηταί, ήτοι Μελέτη περί της Νεωτέρας Ελληνικής Ποίσεως*, μτφρ. Φ. Δημητριάδου, εν Φιλιππουπόλει 1887, σελ. 173.

3. Βλ. Πασχάλης Κιτρομηλίδης, *Η Γαλλική Επανάσταση και η Νοτιοανατολική Ευρώπη*, εκδ. Διάττων [Αθήνα 1990], σελ. 129.

4. Βλ. Ερμ. Λούντζης, *Η Ενετοκρατία στα Επτάνησα [= Περί της πολιτικής καταστάσεως της Επτανήσου επί Ενετών*, Αθήναι 1856], εκδ. Κάλβος, Αθήνα 21969.

5. Βλ. ό.π., σελ. 105-106: «[...] ή Ένετική Πολιτεία ήθελε να έγειρω είς τας ύπ' αυτήν ύποκειμένες χώρας όχι μόνον παθητικήν, αλλά και ένεργητικήν ύπακοήν, ώστε [...] διά τής προαιρέσεως τών ύπηκόων να στερεώση τήν έξουσίαν αυτής».

6. Βλ. Γεώργιος Ζώρας, «Η ιστορία και η κοινωνική και πνευματική κατάσταση εν Επτανήσω (Από Ενετοκρατίας μέχρι σήμερα)», *Ελληνική Δημιουργία*, τόμ. 12, τχ. 135, 1 Σεπτ. 1953, (Αφιέρωμα στα Επτάνησα), σελ. 335, 337.

7. Για τη γαλλική κατοχή των Επτανήσων (1797-1799) βλ. Ερμ. Λούντζης, *Τα Επτάνησα επί Γάλλων δημοκρατικών 1797-1799*, μτφρ. Α. Λούντζη-Νικοκάβουρα, Κέρκυρα 1971· Π. Χιώτης, *Ιστορικά Απομνημονεύματα*, τόμ. 3, εν Κερκύρα 1863, σελ. 534-729· Γεορ. Μαυρογιάννης, *Ιστορία των Ιονίων Νήσων αρχομένη τω 1797 και λήξασα τω 1815*, τόμ. Α', εν

Για το Γάλλο αρχιστράτηγο, η κατοχή των νησιών αυτών, με τη γεωστρατηγική σημασία που είχαν, συνιστούσε βασική προϋπόθεση για την υλοποίηση των σχεδίων του σχετικά με τη συντριβή της αγγλικής θαλασσοκρατίας αλλά και την προσδοκία του να επωφεληθεί από τη λύση του Ανατολικού ζητήματος⁸. Γι' αυτό με εντολή του ο στρατηγός Gentili αποβίβασε στην Κέρκυρα τον Ιούνιο του 1797, ένα περίπου μήνα μετά από την κατάλυση της Γαλινοτάτης Βενετικής Δημοκρατίας, γαλλικά στρατιωτικά αγήματα και σε σύντομο διάστημα κατέλαβε και τα υπόλοιπα Ιόνια νησιά. Και ο καταπιεσμένος από τη βενετική κατοχή λαός των Επτανήσων, πληροφορημένος ωστόσο από πριν για την Επανάσταση στη Γαλλία, την ιδεολογία της και τις νίκες του εθνικού στρατού της, δέχθηκε μέσα σε κλίμα ανακούφισης, ενθουσιασμού και ελπίδων τους Γάλλους. Άλλωστε, η Προκήρυξη του Gentili άγγιξε τις φιλελεύθερες καρδιές των νησιωτών, καθώς διαβεβαίωνε τους Επτανήσιους ότι η δημοκρατική και φιλελεύθερη Γαλλία ερχόταν με την κατάλυση της βενετικής ολιγαρχίας να τους αποδώσει την ελευθερία τους και υποσχόταν «ἐξ ὀνόματος τοῦ Γενεράλη Βοναπάρτε καὶ τῆς Ρεπούβλικας τῶν Φραντζέζων» ότι θα τους επιτρέψει να ζήσουν με πλήρη ελευθερία, ισότητα και αδελφοσύνη⁹.

Αυτή η προκήρυξη, βέβαια, συγκίνησε και τους υπόλοιπους φιλελεύθερους Έλληνες, καθώς αντίγραφέ της κυκλοφόρησαν μεταξύ των πατριωτικών κύκλων της ελληνικής διασποράς. Ο στενός φίλος και συνεργάτης του Ρήγα Βελεστινλή Αντώνιος Κορω-

Αθήναις 1889, σελ. 47-261. Εμμ. Ροδοκανάκης, *Ο Βοναπάρτης και αι Ιόνιοι Νήσοι*, μτφρ. Ν. Ζωηρού Πασσά, Κέρκυρα 1937.

8. Βλ. Ερμ. Λούντζης, *ό.π.*, σελ. 77, όπου παραπέμπει στην επίσημη και εμπιστευτική ανέκδοτη αλληλογραφία του Ναπολέοντα: ο Γάλλος στρατηγός σε επιστολή του, τον Αύγουστο του 1797, προς το Διευθυντήριο επισήμιανε: «Τα νησιά της Κέρκυρας, της Ζακύνθου και της Κεφαλληνίας έχουν περισσότερο ενδιαφέρον για μας, παρά όλη η Ιταλία. [...] Η κατοχή των νησιών αυτών θα μπορούσε να μας βοηθήση να την συγκερατήσουμε [την Οθωμανική Αυτοκρατορία], καθ' όσον θα μας ήταν δυνατόν. Ή αλλοιώτικα να πάρουμε απ' αυτήν το μερίδιό μας».

9. Βλ. την Προκήρυξη του Gentili στην ιταλική γλώσσα στο Σπ. Μ. Θεοτόκης, *Αναμνηστικόν τεύχος της Πανιονίου Αναδρομικής Εκθέσεως*, Μέρος Β', *Δημοκρατούμενοι Γάλλοι*, Κέρκυρα 1917, σελ. 214. Φωτοτυπία της, από το μοναδικό αντίτυπο της Γενναδείου Βιβλιοθήκης, στην ελληνική αλλά και στη γαλλική και την ιταλική βλ. Δ. Πετροκάκος, *Κοινοβουλευτική Ιστορία της Ελλάδος*, τόμ. Α', Αθήναι 1935, σελ. 114-115: «[...] Ἰὼς ἀναβλαστήσουν εἰς Ἑσᾶς οἱ ἄρετῆς τῶν Προγόνων σας! Ἀποδώσατε εἰς τὸ ὄνομα τῶν Ἑλλήνων τὴν πρώτην του λαμπρότητα καὶ δόξαν, κάμνοντες νὰ ἀποκτήση πάλιν τὴν παλαιάν του δύναμιν καὶ ἐνέργειαν! [...] Ἡ Φράντζα θέλει διαφενδεύει καὶ φυλάττει μὲ ὄλην τὴν δύναμιν τὰ Δίκαια ὁπού ἔσεῖς ἔχετε. [...] Σᾶς ὑπόσχομαι ἐξ ὀνόματος τοῦ Γενεράλη Βοναπάρτε καὶ τῆς Ρεπούβλικας τῶν Φραντζέζων, ἡ ὁποία εἶναι φυσικὴ σύμμαχος καὶ βοηθὸς ὁλωνῶν τῶν ἐλευθέρων λαῶν, μεγάλες καὶ ἐπίσημες εὐεργεσίεες. [...]». Πρβλ. Π. Χιώτης, *ό.π.*, σελ. 572-573.

νός¹⁰, εγκατεστημένος τότε στην Τεργέστη λόγω των εμπορικών του ενασχολήσεων, κατόρθωσε να προμηθευθεί, στις αρχές Ιουλίου 1797, αντίτυπο της προκήρυξης και έστειλε αμέσως αντίγραφο της στη Βιέννη για το Ρήγα και τους πατριωτικούς ευρύτερα κύκλους της αυστριακής πρωτεύουσας¹¹. Η *Εφημερίς*, πάντως, της Βιέννης της 3ης/14ης Ιουλίου 1797 ενημέρωνε το αναγνωστικό της κοινό για τα γεγονότα των Επτανήσων και το περιεχόμενο της προκήρυξης¹². Δε γνωρίζουμε αν έφθασε η προκήρυξη στα χέρια του Ρήγα, αλλά βέβαιο είναι ότι η παρουσία των Γάλλων στα Επτάνησα, δίπλα ακριβώς στα δυτικά σύνορα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι εξαγγελίες τους για παροχή βοήθειας στους καταπιεζόμενους λαούς και η εγκαθίδρυση ελευθεριών στα Επτάνησα οδηγούν τον Ρήγα στην αποστολή επιστολής προς τον Γάλλο πρόξενο της Τεργέστης Brechet.

Ο Ρήγας στη Βιέννη, όπου βρισκόταν εκείνη την περίοδο, είχε αφοσιωθεί στη συγγραφή του διαφωτιστικού-επαναστατικού του έργου, προετοιμάζοντας την απελευθερωτική του κίνηση. Τότε, το 1797, εξέδωσε, ανάμεσα σε άλλα, σε ελληνική μετάφραση τον τέταρτο τόμο του έργου του Γάλλου συγγραφέα J. J. Barthelemy *Νέος Ανάχαρσις*¹³.

10. Ο Αντώνιος Κορωνιός (1771-1798), λόγιος έμπορος από τη Χίο, δραστηριοποιούταν εμπορικά στην Τεργέστη και τη Βιέννη. Είχε συγγραφικό έργο και συνδέθηκε με τον Ρήγα και ως προς το φωτισμό του Γένους και ως προς την προετοιμασία για την εθνική απελευθέρωση. Συνελήφθη μετά τον Ρήγα, για να οδηγηθεί τελικά στο θάνατο. Βλ. γ' αυτόν Εθνικό Ιστορικό Μουσείο, *Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού*, Αθήνα 1998, σελ. 99-100 Αθηνά Κ. Ζαχαρού-Λουτράρη, *Οι Χίοι εθνομάρτυρες Ενστράτιος Αργέντης και Αντώνιος Κορωνιός*, Χίος 1998.

11. Βλ. Ε. Legrand, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή και των συν αυτό μαρτυρησάντων εκ των εν Βιέννη Αρχείων εξαχθέντα* μετά μεταφράσεως ελληνικής υπό Σπυρίδωνος Λάμπρου, Αθήνα 1891. Φωτομηχανική επανέκδοση με την προσθήκη ευρετηρίου (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος) από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Αθήνα 1996, β' επανέκδ. 2000, σελ. 99.

12. Έγραφε μεταξύ άλλων η *Εφημερίς* (3/14 Ιουλίου 1797): «Έφάνησαν εις διαφόρων χείρας μανιφέστα ρωμαϊκά πρὸς τοὺς Κορφιάτας καὶ τοὺς ἐγκατοίκους ἄλλων νησίων, τοὺς ὁποίους [...] παρακινούσιν ἵνα ἐγνωρίσουσι τὴν γλυκύτητα τῆς Ἐλευθερίας καὶ νὰ ἐξυπνήσουσιν ἀπὸ τὸν λήθαργον ὅπου τοὺς ἐπιφορτίζει τὰς κεφαλὰς. Οἱ δὲ Γάλλοι, οἱ ὑπερασπισταὶ τῆς Ἐλευθερίας, θέλουν δώσει χεῖρα βοήθειας εἰς ἀνάστασιν τῶν πεπτωκότων», Λ. Βρανούσης, «Η σημαία, το εθνόσημο και η σφραγίδα της “Ελληνικής Δημοκρατίας” του Ρήγα», *Δελτίον Εραλδικῆς και Γενεαλογικῆς Εταιρείας Ελλάδος*, τόμ. 8 (1992), σελ. 349-350.

13. Ο ακριβής τίτλος της μετάφρασης του τέταρτου τόμου είχε ως εξής: *Νέος Ανάχαρσις*. Τόμος τέταρτος. Μεταφρασθεῖς, τα μεν 32, 33 και 34 Κεφάλαια, παρά του Γεωργίου Βεντότη Ζακυνθίου. Τα δε 35, 36, 37, 38 και 39 παρά του Ρήγα Βελεστινλή Θετταλού. Διορθωθείς και εκδοθείς παρ' αυτού. Εν Βιέννη 1797. Για την αξία του έργου αυτού και τη μετάφρασή του βλ. *Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα*, έκδοση Βουλῆς των Ελλήνων, Γενική επιμέλεια Πασχάλης Κιτρομηλίδης, τόμ. Δ', εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια Άννα Ταμπάκη, Αθήνα

Επρόκειτο για ένα έργο, που με τρόπο εύληπτο και με εκλαϊκευμένη μορφή οδηγούσε τον αναγνώστη στην αρχαιογνωσία και συνέβαλλε στη γνωριμία του με τον αρχαίο ελληνικό χώρο και πολιτισμό. Η μετάφραση του τόμου δεν έγινε εξολοκλήρου από τον Ρήγα. Αυτός μετέφρασε τα πέντε τελευταία κεφάλαια (35-39), ενώ τα τρία πρώτα (32-34) μεταφράστηκαν από το Ζακυνθινό λόγιο εκδότη και συγγραφέα Γεώργιο Βεντότη¹⁴. Έτσι, προέκυψε στην πράξη η πρώτη «συνάντηση» του Θεσσαλού διαφωτιστή και επαναστάτη με τα Επτάνησα, καθώς συνεργάστηκε με το Ζακυνθινό Βεντότη για τη μεταφραστική εργασία του τέταρτου τόμου του *Νέου Αναχάρσιδος*. Τόσο ο πρώτος όσο και ο δεύτερος γνώριζαν καλά τον προπαγανδιστικό ρόλο, που επεφύλασσαν στο συγκεκριμένο βιβλίο: φιλοδοξούσαν να αφυπνίσουν τους συμπατριώτες τους, ώστε συνειδητοποιώντας τι είχαν και τι έχασαν να οργανωθούν, για να αποτινάξουν την οθωμανική κυριαρχία και να πετύχουν την εθνική τους αποκατάσταση¹⁵.

Παράλληλα, την ίδια περίοδο (1797) ο Ρήγας παρακολουθούσε τις πολιτικές εξελίξεις και ιδιαίτερα την πορεία του Ναπολέοντα¹⁶, ενώ παράλληλα σχεδίαζε την επιστροφή του στον ελλαδικό χώρο. Με τα τελευταία γεγονότα, αναπτρερώθηκαν οι ελπίδες του, καθώς διείδε ότι δεν ήταν δύσκολο να ξεκινήσει τώρα μια επαναστατική δράση στις υπόδουλες περιοχές. Ο Βοναπάρτης ήταν «προ των πυλών» της τουρκοκρατούμενης Ελλάδας και επομένως έφθασε η κατάλληλη στιγμή. Τα Επτάνησα

2000, «Εισαγωγή», σελ. 11-87. Δημ. Καραμπερόπουλος, *Εισαγωγικά στον «Νέον Αναχάρσιν» του Ρήγα Βελεστινλή*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστινίου-Ρήγα, Αθήνα 2009.

14. Για τον Γεώργιο Βεντότη (ή Βενδότη) (π. 1757-1795) βλ. Νικόλαος Κατραμής (αρχιεπίσκοπος Ζακύνθου), *Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου*, εν Ζακύνθω 1880, φωτοαναστατική έκδοση από την Ιερά Μητρόπολη Ζακύνθου και Στροφάδων, 1997, σελ. 420-423 *Ρήγα Βελεστινλή Άπαντα τα σωζόμενα*, ό.π., σελ. 67-75.

15. Είναι χαρακτηριστική ως προς αυτή τη σκοπιμότητα η άποψη των αυστριακών ανακριτικών αρχών: υποστήριζε (Δεκ. 1797) ο Αυστριακός υπουργός Αστυνομίας: «Αν και το βιβλίο ταξείδια του Αναχάρσιδος εις την γαλλικήν και εις την γερμανικήν μετάφρασιν δεν είναι απηγορευμένον, εν τούτοις άλλως έχει ως προς την ελληνικήν μετάφρασιν, η οποία φαίνεται ότι είναι προωρισμένη μόνον προς τούτο, να εξεγείρη δηλαδή το πνεύμα της ελευθερίας εις τους Έλληνας. Διά τούτο έδωκα εντολήν εις την Αστυνομίαν να κατάσχουν όλα τα ήδη τυπωμένα ή ακόμη τυπούμενα μέρη του βιβλίου τούτου», Κων. Αμαντος, *Ανέκδοτα έγγραφα περί Ρήγα Βελεστινλή*, Αθήναι 1930, φωτομηχανική έκδοση από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστινίου-Ρήγα, επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος, Αθήνα 1997, σελ. 35.

16. Μέχρι τότε, παρά τα όσα έχουν γραφτεί για μυστικές συνεννοήσεις του Ρήγα με τον Ναπολέοντα και για ανταλλαγές επιστολών μεταξύ των δύο ανδρών, ο Έλληνας πατριώτης δεν είχε ποτέ και καμιά άμεση επαφή με το Γάλλο αρχιστράτηγο. Βλ. την τεκμηριωμένη γι' αυτό το ζήτημα θέση του Απ. Δασκαλάκη, *Ρήγα Βελεστινλή, Επαναστατικά σχέδια και μαρτυρικός τέλος*, εκδ. Βαγιονάκη, Αθήναι 1979, σελ. 65-71.

φαίνεται ότι έδειχναν και άνοιγαν το δρόμο. Έτσι λοιπόν, λίγο μετά την κατάληψη των Επτανήσων από τους Γάλλους, γράφει τον Ιούλιο του 1797 από τη Βιέννη επιστολή προς το φίλο του Κορωνιό, για να την εγχειρίσει στο Γάλλο πρόξενο της Τεργέστης Brechet, απευθυνόμενη ουσιαστικά προς τον Ναπολέοντα. Ο Κορωνιός όμως, γι' άγνωστους σ' εμάς λόγους δεν προώθησε την επιστολή στο Γάλλο πρόξενο, καθώς αυτή βρέθηκε στους προσωπικούς του φακέλους μετά τη σύλληψή του και την αστυνομική έρευνα στο σπίτι του, αλλά δε διασώθηκε ούτε στο σχετικό φάκελο του ανακριτικού υλικού των αυστριακών αρχείων¹⁷. Γνωρίζουμε, ωστόσο, το περιεχόμενο της επιστολής από το ανακριτικό πόρισμα, σύμφωνα με το οποίο ο Ρήγας ζητούσε από τον Ναπολέοντα, μέσω του προξένου, «νά παράσχη βοήθειαν προς άπελευθέρωσιν αὐτῶν [= των Ελλήνων]»¹⁸.

Στο μεταξύ, στα Επτάνησα μέσα σε άκρατο ενθουσιασμό διαδίδονται με περισσότερη ορμή και πιο οργανωμένα οι φιλελεύθερες ιδέες από Γάλλους αξιωματούχους και την ντόπια γαλλόφιλη διάνοηση, ενώ παγιώνονται ταυτόχρονα νέοι φιλελεύθεροι θεσμοί. Συγκροτούνται τα Δημαρχεία, που λειτουργούν με δημοκρατικές διαδικασίες και με ανοικτές στο λαό συνεδριάσεις, ιδρύονται πολιτικοί σύλλογοι και εταιρείες, που διοργανώνουν συζητήσεις και επαναστατικές εκδηλώσεις, κι ακόμη κάτω από τους ήχους του *Θούριου* και της *Μασσαλιώτιδας* φυτεύεται το «Δέντρο της Ελευθερίας», που συμβόλιζε τη γέννηση και ανάπτυξη της νέας δημοκρατικής πολιτείας, παραδίδεται στη φωτιά το «Libro d' Oro» (η «Χρυσή Βίβλος») που θύμιζε τις ταξικές διακρίσεις και την αφόρητη αριστοκρατία της βενετικής περιόδου – και όλα αυτά μέσα φυσικά σε έντονες αντιπαραθέσεις και συγκρούσεις¹⁹.

17. Βλ. *ό.π.*, σελ. 71-72.

18. É. Legrand, *ό.π.*, σελ. 64-65: «[...] έγραψεν [όπως είπε ο Ρήγας] έξ ονόματος πάντων τῶν Ἑλλήνων, κατὰ τὸν Ἰούλιον παρελθόντος ἔτους [δηλ. του 1797] [...] ὄλην αὐτὴ χεὶρὶ γραφείσαν πρωτότυπον ἐπιστολὴν πρὸς τὸν ἐν Τεργέστη Προξενον τῆς Γαλλίας, ἣν ἀπέστειλε πρὸς τὸν Κορωνιόν, ὅπως ἐγχειρισθῆ εἰς τὸν πρὸς ὃν ὄρον. Λέγει δὲ [ο Ρήγας] ὅτι τὸ οὐσιῶδες περιεχόμενον τῆς ἐπιστολῆς ταύτης πρὸς τὸν Προξενον ἐνέχει τὴν παράκλησιν πάντων τῶν Ἑλλήνων πρὸς αὐτόν, ὅπως ἐνεργήσῃ παρὰ τῷ στρατηγῷ [= Βοναπάρτῃ] τῷ ἔχοντι τὴν διοίκησιν τῆς ἐν Ἰταλία γαλλικῆς στρατιᾶς καὶ παρακαλέσῃ αὐτὸν νὰ παράσχη βοήθειαν πρὸς ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν ἐν ἧ δὲ περιπτώσει ἐμελλε νὰ παρασχεθῆ εἰς αὐτοὺς βοήθεια, θὰ λάβῃ εἰς τῶν Ἑλλήνων τὴν ἐντολὴν νὰ διαμῆνῃ παρὰ τούτῳ τῷ ἥρωι, ὅπως διατηρῆ τὴν μεταξὺ αὐτῶν ἀλληλογραφίαν [...]».

19. Για όλα αυτά βλ. δική μας παραπάνω σημ. 7. Αξίζει στο σημείο αυτό ν' αναφερθούν κάποιες πρωτόγνωρες για τα δεδομένα των Επτανήσων –και όχι μόνο– αποφάσεις και προτάσεις του ιακωβίνειου «Συνταγματικού Συλλόγου» Κεφαλονιάς νέα κτηματική διαίρεση του νησιού «δι' ἀφαιρέσεως τῶν κτημάτων ἐκ τῶν πλουσιῶν» και ισομερῆς διανομή κτημάτων σε όλους τους ακτήμονες (βλ. Π. Χιώτης, *ό.π.*, σελ. 593), καθώς και κατάργηση της χριστιανικής θρησκείας, επειδή «ἐφαίνετο ἀνάρμοστος πρὸς τὰς νέας πολιτικὰς ἀρχὰς», επαναφορά της

Μέσα σε αυτό το κλίμα του επαναστατικού ενθουσιασμού και της επαναστατικής πρακτικής, που αγκάλιαζε τα Επτάνησα, φθάνει τον Ιανουάριο του 1798 στην Κέρκυρα ο φίλος του Ρήγα Χριστόφορος Περραιβός²⁰. Μετά τη σύλληψή του, την απαλλαγή του από την κατηγορία συμμετοχής στον κύκλο και τα σχέδια του Ρήγα²¹ και την αναχώρησή του από την Τεργέστη, φθάνει στην Κέρκυρα και σύντομα έρχεται σε επαφή με τους φιλελεύθερους κύκλους του νησιού. Εκεί, από τον ίδιο ανατυπώνονται στο τυπογραφείο, που μόλις είχαν φέρει οι Γάλλοι²², τα δύο άσματα του Ρήγα, ο *Θούριος* και ο *Πατριωτικός ύμνος*, και ένα δικό του, «στιχουργηθέν εν Κεφαλληνία»²³, με τίτλο *Ύμνος εγκωμιαστικός παρ' όλης της Γραικίας προς τον αρχιστράτηγον Μποναπάρτε εις τον ήχον της καρμανιόλας*²⁴.

Εκτός από αυτή την έντυπη μορφή της Κέρκυρας του 1798 το κείμενο του *Θούριου* έχει παραδοθεί και σε άλλα χειρόγραφα στα Ιόνια νησιά, το Χειρόγραφο της

αρχαίας ελληνικής θρησκείας και ανασύσταση («άνακαίνισης») των Ολυμπιακών Αγώνων (βλ. *ό.π.*, και Γ. Μαυρογιάννης, *ό.π.*, σελ. 92).

20. Ο Χριστόφορος Περραιβός (1774-1862), από τους πιστούς συνεργάτες του Ρήγα, αφού διέφυγε τη φυλάκιση και εκτέλεση μετά τη σύλληψή του στην Τεργέστη, διέθεσε τον εαυτό του στον εθνικό αγώνα. Διέδωσε το έργο και το όραμα του Ρήγα, συμμετείχε στα πεδία των μαχών της Επανάστασης και τιμήθηκε για την προσφορά του μετά την απελευθέρωση. Βλ. γι' αυτόν και τη δράση του *Άπαντα Χριστοφόρου Περραιβού*, επιμ. Μ. Παπαϊωάννου, εκδ. Σεφερλή, Αθήναι 1956 Α. Δασκαλάκης, «Ρήγας και Περραιβός», *Παρνασσός*, τόμ. Δ' (1962).

21. Ο ίδιος ο Περραιβός αναφέρει στο έργο του *Σύντομος βιογραφία του αιοδίμου Ρήγα Φεραίου του Θεταλού*, εν Αθήναις 1860, ανατύπωση από το Βιβλιοπωλείο Ν. Καραβία, Αθήναι 1973, σελ. 29, ότι ο Ρώσος αξιωματικός, που τον συνόδευσε στο γαλλικό προξενείο της Τεργέστης, για να ζητήσει την προστασία του μετά τη σύλληψή του το 1797, ήταν κεφαλονίτικης καταγωγής, ο Γαβριήλ Παλατίνος. Πρβλ. Ηλίας Τσιτσέλης, *Κεφαλληνιακά Σύμμικτα*, τόμ. Α', εν Αθήναις 1904, σελ. 498.

22. Βλ. Ε. Λούντζης, *ό.π.*, σελ. 114-115.

23. Σύμφωνα με τον ίδιο τον Περραιβό, *Σύντομος βιογραφία...*, *ό.π.*, σελ. 39.

24. Βλ. *Θούριος, ήτοι Ορμητικός Πατριωτικός Ύμνος πρώτος, εις τον ήχον: Μία προσταγή μεγάλη*, Από την του Γένους Τυπογραφίαν, εν Κερκύρα χ.χ. Πρόσφατα, τα τρία έντυπα των τραγουδιών της Κέρκυρας του 1798, ανατυπώθηκαν φωτομηχανικά στην έκδοση *Επαναστατικά τραγούδια του Ρήγα και ο Ύμνος στον Μποναπάρτε του Περραιβού. Η έκδοση της Κέρκυρας (1798)*, επιμέλεια Κ. Λάππα, έκδοση Κέντρου Ερεύνης του Μεσαιωνικού και Νέου Ελληνισμού της Ακαδημίας Αθηνών, Αθήνα 1998. Βλ. επίσης Α. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σελ. 424-427, όπου γίνεται κριτική παρουσίαση των όσων σχετικά με αυτή την ανατύπωση έχει γράψει ο ίδιος ο Χρ. Περραιβός στη *Βιογραφία και τα Απομνημονεύματά του*, καθώς και Λ. Βρανούσης, «Θούρια του Ρήγα (τυπωμένα το 1798) και χειρόγραφα του Βηλαρά», *Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών*, τόμ. 56 (1981), σελ. 299-312, όπου επιπλέον ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το όλο θέμα.

Ζακύνθου, το Χειρόγραφο της Κέρκυρας²⁵, ενώ στο Χειρόγραφο των Κυθήρων περιλαμβάνεται και το επαναστατικό μανιφέστο του Ρήγα, η *Νέα Πολιτική Διοίκησης*²⁶, γεγονός που τεκμηριώνει το ενδιαφέρον των Επτανήσιων δημοκρατικών και για τις πολιτικές ιδέες του Θεσσαλού επαναστάτη. Και σε όλη αυτή τη μαρτυρημένη διάδοση των έργων του Ρήγα στα Επτάνησα έπαιξε προφανώς καθοριστικό ρόλο η παρουσία και δράση του Περραιβού, ο οποίος δε σταμάτησε να διαδίδει το συγγραφικό έργο και γενικότερα τις ιδέες και το όραμα του συντρόφου του Ρήγα.

Έτσι λοιπόν, τα επαναστατικά τραγούδια του Ρήγα όχι μόνο τραγουδιούνται στα Ιόνια νησιά²⁷, αλλά και γίνονται πρότυπα για νέες ποιητικές δημιουργίες από Επτανήσιους, κυρίως Ζακυνθινούς. Ο Αντώνιος Μαρτελάος (1754-1819)²⁸ έσπευσε να υμνήσει τη δημοκρατική Γαλλία και τον Ναπολέοντα με το άσμα του *Ύμνος εις την περίφημον Γαλλίαν, τον αρχιστράτηγον Βοναπάρτην και τον στρατηγόν Γεντίλλην*²⁹ και δεν άργησε να διασκευάσει τη *Μασσαλιώτιδα*³⁰ - ποιητικές δημιουργίες που είχε υπόψη του ο Δ. Σολωμός, όταν έγραφε τον *Ύμνο εις την Ελευθερίαν*³¹. Ο ίδιος ο Μαρτελάος ήταν επηρεασμένος στην ποίησή του από του Ρήγα το *Θούριο*, αλλά και γενικότερα από τις ιδέες και το όραμα του Θεσσαλού επαναστάτη, ώστε ενθουσιασμένος αναφωνούσε: «Μέ τό Συντακτικόν τοῦ Γαζή θά παραδίδω ἀπό τοῦδε καί τήν Γραμματικὴν

25. Βλ. *Άπαντα των Νεοελλήνων Κλασικῶν. Ρήγας Βελεστινῆς Φεραῖος*, επιμ. Λ. Βρανούσης, Αθήνα [1968], τόμ. Β', σελ. 679 Απ. Δασκαλάκης, «Ο Θούριος του Ρήγα εις το αρχαιότερον σωζόμενον χειρόγραφον», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας της Ελλάδος*, τόμ. 16 (1962), σελ. 370-383 Α. Ι. Βρανούσης, «Ένα περιζήτητο Κερκυραϊκό Χειρόγραφο: Ο κώδικας της Αλληλογραφίας του Περραιβού», *Πρακτικά Γ' Πανιωνίου Συνεδρίου*, τόμ. Α', Αθήνα 1967, σελ. 47-57.

26. Βλ. *Το Σύνταγμα και ο Θούριος του Ρήγα. Το αρχικό και το τελικό κείμενο*, Κριτική έκδοση Ε. Σ. Στάθης, Αθήνα 1996, και ειδικότερα σελ. 183-224 (= *Νέα Πολιτική Διοίκησης*). Επίσης βλ. Α. Δασκαλάκης, «Ρήγας και Περραιβός», *ό.π.*, σελ. 427.

27. Ο Π. Χιώτης, *ό.π.*, σελ. 614, μας πληροφορεί ότι «τα Θούρια του Ρήγα ετραγουδούντο αναφανδόν».

28. Ο Α. Μαρτελάος, αν και αριστοκρατικής καταγωγής, ήταν φιλελεύθερων αρχών με σημαντική πολιτική παρουσία. Η ποίησή του επηρέασε σύγχρονους και μεταγενέστερούς του. Γι' αυτόν και το έργο του βλ. Νικόλαος Κατραμής, *ό.π.*, σελ. 411-418 Α. Χ. Ζώης, «Αντώνιος Μαρτελάος», *Ανάπλασις, έτος ΝΓ'* (1930), τχ. 5-6, σελ. 68-69 και 85-86, αντίστοιχα Θεοδόσης Πυλαρινός, *Επτανησιακή Σχολή*, εκδ. Σαββάλας, [Αθήνα 2003], σελ. 29-31.

29. Βλ. τον Ύμνο στο Σπ. Δε Βιάζης, *ό.π.*, σελ. 137-144.

30. Βλ. Σπ. Δε Βιάζης, «Ανέκδοτος Μασσαλιωτικός Θούριος», *Εστία*, τόμ. ΙΗ' (1884), σελ. 571-572.

31. Στίχοι του Ύμνου του Σολωμού παραπέμπουν σε αντίστοιχους των ποιημάτων του Μαρτελάου, βλ. Νίκος Βέης, «Η καταγωγή των στίχων του Σολωμού "Άπ' τα κόκκαλα βγαλμένη / των Ελλήνων τα ιερά"», *Νέα Εστία*, τόμ. ΚΘ' (1940), σελ. 341-343.

του Ρήγα»³². Κι άλλος Ζακυνθινός, ο Θωμάς Δανελάκης (1775-1828)³³, διασκεύασε τη *Μασσαλιώτιδα*³⁴ – διασκευή η οποία «είναι επί μέρους διασκευή ή μίμησης στίχων του Αντωνίου Μαρτελάου και του Θουρίου του Ρήγα του Βελεστινλή-Φεραίου»³⁵.

Η όλη, λοιπόν, κατάσταση με την παρουσία των Γάλλων στα Επτάνησα και με το Ναπολέοντα να δημιουργεί ελπίδες για εθνική αποκατάσταση³⁶, έχει προκαλέσει ένα κλίμα γενικότερης ευφορίας³⁷. Και η κατάσταση αυτή έχει ενισχυθεί προφανέστατα με την παρουσία στα Επτάνησα του Χρ. Περραιβού: η έκδοση και κυκλοφορία των ασμάτων του Ρήγα καθώς και οι περιοδείες του ίδιου³⁸ συμβάλλουν καθοριστικά στη διάδοση της ριζοσπαστικής ιδεολογίας του Θεσσαλού διαφωτιστή και επαναστάτη στον ιόνιο χώρο, η οποία σύντομα γίνεται αποδεκτή, καθώς δημιουργικά αξιοποιούνται μέσα από τις διασκευές των Επτανησίων ποιητών τα επαναστατικά τραγούδια του Ρήγα.

Ταυτόχρονα, εκείνη την εποχή αλλά και αργότερα, κατά την περίοδο της Ελληνικής Επανάστασης, είχε καταστήσει ο Περραιβός τα Επτάνησα, όπως και την Ήπειρο, κέντρο της επαναστατικής του δράσης. Φθάνοντας στην Κέρκυρα δεν άργησε να τεθεί στην υπηρεσία των Γάλλων (των δημοκρατικών και αργότερα, 1807-1809, των αριστοκρατικών), υπηρετώντας είτε στα Ιόνια νησιά είτε στις απέναντι ηπειρωτικές ακτές «άλλοτε ως πολιτικός υπάλληλος, άλλοτε ως διδάσκαλος, άλλοτε ως μυστικός πράκτωρ και άλλοτε ως αρχηγός στρατιωτικού σώματος»³⁹. Μετά από μια σύντομη

32. Ν. Κατραμής, *ό.π.*, σελ. 414.

33. Για τον Θωμά Δανελάκη βλ. Σπ. Δε Βιάζης, «Θωμάς Δανελάκης», *Ποιητικός Ανθών (Ζακύνθου)*, τόμ. Α' (1886-1887) σελ. 74-75, 94-96: *Η ελληνική ποίηση* («Φαναριώτες, Άνθη ευλαβείας, Επτανήσιοι»), επιμ. Μ. Μ. Παπαϊωάννου, εκδ. Σοκόλη, Αθήνα 1980, σελ. 153: «Θωμάς Δανελάκης».

34. Βλ. Σπ. Δε Βιάζης, «Δύο ανέκδοτοι Μασσαλιωτικοί Θούριοι», *Απόλλων*, έτος Ε' (1889), τχ. 58, σελ. 908-910.

35. Ν. Βέης, *ό.π.*, σελ. 343.

36. Ύμνους προς τον Ναπολέοντα, εκτός από τον Περραιβό και τον Μαρτελάο, έγραψαν και άλλοι Επτανήσιοι. Βλ. σχετικά Γ. Θ. Ζώρας, «Ο Ναπολέων Βοναπάρτης και η σύγχρονη ελληνική ποίηση», *Νέα Εστία*, τχ. 1018 (Δεκ. 1969), σελ. 1661-1676.

37. Βλ. Π. Χιώτης, *ό.π.*, σελ. 614-615: έγραψαν οι Κεφαλονίτες στους Κερκυραίους «Ήδη γλυκοφέγγει η Αύγη της Έλευθερίας. [...] Ναί, ἄς ἐπιφέρωμεν παντοῦ τὴς ἰδέες τῆς Ἰσότητος καὶ τῆς Έλευθερίας, δεικνυόμενοι ἀληθεῖς Ἕλληνες».

38. Εκτός από τη διαμονή του στην Κέρκυρα, ο Περραιβός βρέθηκε στην Κεφαλονιά –χωρίς να γνωρίζουμε ακριβή χρόνο διαμονής και δραστηριότητας– όπου συνέθεσε τον Ύμνο του (βλ. Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία...*, *ό.π.*, σελ. 39), καθώς και στη Ζάκυνθο, απ' όπου πέρασε γύρω στο 1802-1803, για να πάει στο Λιβόρνο και από εκεί στο Παρίσι – τότε στη Ζάκυνθο τον συνάντησε ο Α. Μαρτελάος (βλ. Α. Βρανούσης, *ό.π.*, σελ. 49).

39. Α. Δασκαλάκης, *ό.π.*, σελ. 429.

ταλαιπωρία, που είχε με την κατάληψη της Κέρκυρας από τους Ρωσότουρκους το 1799⁴⁰, γρήγορα έγινε αποδεκτός από τη νέα κατάσταση⁴¹. Ιδιαίτερα επισημαίνουμε την ιδιότητά του ως διδασκάλου και μάλιστα κατά την περίοδο της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807)⁴², όταν ανατέθηκε στο συνεργάτη του Ρήγα να αναλάβει τη διδασκαλία της εθνικής γλώσσας (για αρχάριους) στο Προσωρινό Σχολείο Τενέδου της Κέρκυρας κατά τις δυο πρώτες περιόδους λειτουργίας του (1805-1807)⁴³. Ένα χρόνο πριν, το 1804, ο ίδιος ο Περραιβός πήρε την πρωτοβουλία και μαζί με τον άλλο διδάσκαλο και ιερέα Ανδρέα Ιδρωμένο κυκλοφόρησαν προκήρυξη⁴⁴, με την οποία καλούσαν τους Έλληνες να σκύψουν με ενδιαφέρον πάνω από τη γλώσσα τους και να ενισχύσουν τις προσπάθειες για τη διδασκαλία της μέσω μιας δημόσιας εκπαίδευσης⁴⁵.

Αλλά κι άλλος ένας συνεργάτης του Ρήγα προσπάθησε να εγκατασταθεί στα Επτάνησα, για να δραστηριοποιηθεί επαγγελματικά και ταυτόχρονα διαφωτιστικά.

40. Για την κατάληψη της Κέρκυρας το 1799 από τον ενωμένο ρωσοτουρκικό στόλο βλ. Ε. Λούντζης, *ό.π.*, σελ. 210-217. Έτσι, σταμάτησε η γαλλική κατοχή των Επτανήσων και τη διαδέχθηκε η ρωσοτουρκική, που θα μετεξελιχθεί στο καθεστώς της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807).

41. Μέσα στο κλίμα των διώξεων των γαλλόφωνων νησιωτών από τους νέους επικυρίαρχους, τους Ρωσότουρκους, στοχοποιήθηκε και ο Χρ. Περραιβός. Ο Ρώσος πρέσβης στην Κέρκυρα Ελευθέριος Μπενάκης και ο γραμματέας του Ρώσου ναυάρχου Ουσακώφ, ο κεφαλονίτικης καταγωγής Γεώργιος Παλατίνος, προφύλαξαν το συνεργάτη του Ρήγα και τον παρουσίασαν «ως αφοσιωμένον εις το ρωσικόν κράτος», Χρ. Περραιβός, *Σύντομος βιογραφία... ό.π.*, σελ. 41.

42. Για την περίοδο της Επτανήσου Πολιτείας (1800-1807), του πρώτου αυτόνομου κρατικού σχηματισμού σε ελληνικό έδαφος στη νεότερη ελληνική ιστορία, που ιδρύθηκε με τη ρωσοτουρκική συνθήκη του Μαρτίου 1800 και διαλύθηκε το 1807 με τη γαλλορωσική συνθήκη του Τίλσιτ, βλ. Ερμ. Λούντζης, *Επτάνησος Πολιτεία*, μτφρ. Α. Λούντζη-Νικοκάβουρα, Κέρκυρα 1968 Π. Χιώτης, *ό.π.*, σελ. 730-884 Γ. Μαυρογιάννης, *ό.π.*, τόμ. Β', σελ. 3-182 *Τα Πρακτικά Συνεδρίου «Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807)»* - 200 χρόνια από την ίδρυσή της (1800-2000), Αργοστόλι, 28-31 Οκτωβρίου 2000, έκδοση Εταιρείας Κεφαλληνιακών Ιστορικών Ερευνών, Αργοστόλι 2003.

43. Βλ. Ν. Κουρκομελής, *Η εκπαίδευση στην Κέρκυρα κατά τη διάρκεια της Βρετανικής Προστασίας (1816-1864)*, έκδοση Συλλόγου προς διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων, Αθήνα 2002, σελ. 65-66, 68, 74.

44. Το κείμενο της προκήρυξης βλ. Αθανασία Γλυκοφρύδη-Λεοντσίνη, «Θρησκεία και γλώσσα στην Επτανήσο Πολιτεία», *Τα Πρακτικά Συνεδρίου «Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807)»*, *ό.π.*, σελ. 429.

45. Ήδη είχε συνταχθεί το Σύνταγμα της Επτανήσου Πολιτείας του 1803 (βλ. γι' αυτό παρακάτω), άρθρο του οποίου (το 211) προέβλεπε την καθιέρωση της ελληνικής ως επίσημης γλώσσας της διοίκησης στα Επτάνησα αντί της ιταλικής, που ίσχυε από τα χρόνια της Βενετοκρατίας.

Ο Πούλιος Μάρκου, ο μεγαλύτερος από τους δύο αδελφούς Μαρκίδες Πούλιου⁴⁶, υποβάλλει το Μάιο του 1800 υπόμνημα στην Επτάνησο Πολιτεία, με το οποίο ζητά την άδεια να εγκατασταθεί στην Κέρκυρα –την έδρα της Πολιτείας– και να αναλάβει τη διεύθυνση του τυπογραφείου, το οποίο είχε εγκατασταθεί στην πόλη από την προηγούμενη εποχή των Γάλλων, ή να του δοθεί μια επιχορήγηση για την ίδρυση δικής του σχετικής επιχείρησης⁴⁷.

Ο Πούλιος κινείται ουσιαστικά μέσα στο πνεύμα του Διαφωτισμού, όπως είχε διαμορφωθεί στον ελληνισμό της Βιέννης και μέσα στο οποίο έδρασε και ο Ρήγας. Συγκεκριμένα, υποστηρίζει την αναγκαιότητα και την ωφέλεια της τυπογραφίας: «καθώς είναι αναγκαία ή ανατροφή τῶν παιδῶν, οὕτως είναι αναγκαία καὶ ἡ τυπογραφία ἢ πνευματικὴ ἀνατροφὸς τῶν παιδῶν, ταύτη ἢ διαφημίζουσα καὶ κηρύττουσα τοὺς νόμους, ἐντολάς καὶ κηρύγματα τῆς διοικήσεως ἢ φωτίζουσα τοὺς ἀνθρώπους, οὕσα ἢ ἀρχιπηγὴ τοῦ φωτισμοῦ». Ταυτόχρονα, η λειτουργία του τυπογραφείου και στη συνέχεια ενός χαρτοποιείου θα ωφελήσει και πρακτικά, υλικά, με την έννοια ότι θα δώσει εργασία σε αρκετούς συμπατριώτες. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι σε όλη του τη ζωή κινήθηκε και έδρασε έτσι, ώστε να ωφελεί το Γένος και επομένως και τώρα, μέσα από την ενασχόλησή του με την τυπογραφία της Κέρκυρας, προσδοκᾷ να φανεί χρήσιμος στους Έλληνες⁴⁸.

Είναι, άλλωστε, προφανής η σημασία αυτής της ενέργειας για την ίδρυση ενός εκδοτικού συγκροτήματος στην Κέρκυρα, η λειτουργία του οποίου θα συνιστούσε παράλληλα την τεχνική/υλική προϋπόθεση για το Διαφωτισμό και πρέπει να ήταν τότε πραγματοποιήσιμη μια τέτοια πρόταση. Δε γνωρίζουμε, όμως, ποια ήταν η ανταπόκριση της Επτανήσου Πολιτείας. Μπορούμε, πάντως, βέβαια να υποθέσουμε ότι

46. Οι αδελφοί Μαρκίδες Πούλιου, ο Γεώργιος και ο Πούλιος, καταγόμενοι από τη Σιάτιστα της Μακεδονίας και εγκαταστημένοι στη Βιέννη, ασχολήθηκαν στην αρχή με το εμπόριο και μετά το 1790 έγιναν ιδιοκτήτες του τυπογραφείου Μπαουμπίστερ, στο οποίο τύπωσαν πολλά ελληνικά βιβλία καθώς και την *Εφημερίδα*, σημαντικότερο έντυπο για τον ελληνισμό της διασποράς αλλά και εκείνον των τουρκοκρατούμενων ελληνικών περιοχών. Άνθρωποι διαπνεόμενοι από φιλελεύθερα ιδεώδη, γρήγορα εντάχθηκαν στον κύκλο του Ρήγα, ο Γεώργιος μάλιστα διώχθηκε μετά την αποκάλυψη της συνωμοσίας. Για τη δράση και την προσφορά τους βλ. Γ. Λάιος, «Οι αδελφοί Πούλιου, ο Γεώργιος Θεοχάρης και άλλοι σύντροφοι του Ρήγα», *Δελτίον Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, τόμ. 12 (1957), σελ. 202-270 Α.π. Δασκαλάκης, *Ρήγα Βελεστινλή, Επαναστατικά σχέδια και μαρτυρικό τέλος*, ό.π., σελ. 165-168.

47. Βλ. Β. Π. Παναγιωτόπουλος, «Προτάσεις του Π. Μαρκίδη-Πούλιου για την εγκατάσταση ελληνικής τυπογραφίας στην Ιόνιο Πολιτεία (1800)», *Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου* (23-29 Σεπτεμβρίου 1965), τόμ. Α', εν Αθήναις 1967, σελ. 292-293.

48. Ο Β. Π. Παναγιωτόπουλος δημοσιεύει το υπόμνημα, ό.π., σελ. 293-295.

θα ήταν αρνητική, καθώς, σύμφωνα με τις υπάρχουσες πληροφορίες, ο Πούλιος ούτε δικό του τυπογραφείο ίδρυσε, ούτε εργάστηκε ποτέ ως τυπογράφος στην Κέρκυρα⁴⁹.

Αλλά και σε κείμενα Επτανησίων εκείνης της εποχής θα περάσουν θέσεις του Ρήγα. Οι αντιλήψεις του γύρω από την αναγκαιότητα της εκπαίδευσης σε όλους τους πολίτες ανεξάρτητα από το φύλο («*ὄλοι χωρὶς ἐξαίρεσιν ἔχουν χρέος νὰ ἡξεύρουν γράμματα. Ἡ πατρις ἔχει νὰ καταστήσῃ σχολεῖα εἰς ὅλα τὰ χωρία διὰ τὰ ἀρσενικὰ καὶ τὰ θηλυκὰ παιδιὰ*», άρθρο 22 από *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*)⁵⁰, έχουν αφομοιωθεί από τους φιλελεύθερους Επτανήσιους. Έτσι, τώρα γίνεται λόγος για συγκρότηση ενός οργανωμένου συστήματος εκπαίδευσης, που θα προσφέρεται σε όλα τα κοινωνικά στρώματα ακόμη και στην ύπαιθρο με τη μέριμνα του κράτους, μακριά από τις προηγούμενες ταξικές διακρίσεις⁵¹. Σημειώνουμε, επίσης, ότι οι Επτανήσιοι νοτάριοι εκείνης της εποχής αλλά και τα επίσημα ή ιδιωτικά έγγραφα φέρουν ως προμετωπίδα τις λέξεις «*Ἐλευθερία-Ἰσότης*», όπως και ο Ρήγας είχε χρησιμοποιήσει τις ίδιες λέξεις ως προμετωπίδα στο *Θούριό* του. Χρησιμοποιείται, τέλος, ο όρος «*πολίτης*» και συχνά αναγράφονται οι ημερολογιακές ενδείξεις «*πρῶτος χρόνος τῆς ἐλευθερίας τῶν Ἑλλήνων*» ή «*ἔτος πρῶτο τῆς ἰονικῆς ἐλευθερίας*» (στα ελληνικά ή στα ιταλικά). Όλα αυτά προφανώς στοχεύουν στην προβολή της φιλελεύθερης ιδεολογίας του Διαφωτισμού και της έννοιας του έθνους και καλλιεργούν την εθνική συνείδηση και τα πατριωτικά αισθήματα των Επτανησίων.

Σε αυτή, λοιπόν, τη φάση των πολιτικο-ιδεολογικών ζυμώσεων και των πολιτικών μεταβολών των Επτανησίων η επίδραση του Ρήγα έπαιξε ουσιαστικό ρόλο μαζί με την παρουσία και δραστηριότητα του συνεργάτη του Χρ. Περραιβού. Κι αυτή η επίδραση διαπιστώνεται από την απήχηση που είχαν στους Ιόνιους το διαφωτιστικό έργο του Ρήγα και κυρίως τα επαναστατικά άσματά του καθώς και των άλλων, Περραιβού, Μαρτελάου κ.λπ., που επηρεάστηκαν από του Θεσσαλού επαναστάτη το στίχο. Αλλά και το Σύνταγμα του 1803 της Επτανήσου Πολιτείας εμπεριέχει αντιλήψεις, διατυπώσεις και διατάξεις, που παραπέμπουν στα συνταγματικά κείμενα του Ρήγα.

Το 1803 με τη σύμφωνη γνώμη των δύο επικυρίαρχων της Επτανήσου Πολιτείας Δυνάμεων θα ξεκινήσει και θα ολοκληρωθεί η σύνταξη και η ψήφιση νέου συνταγ-

49. Βλ. *ό.π.*, σελ. 293.

50. Για τα άρθρα από *Τα Δίκαια του Ανθρώπου* και το *Σύνταγμα* του Ρήγα βλ. την έκδοση της Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, *Ρήγα Βελεστινή, Τα Επαναστατικά*, επιμ. Δημήτριος Καραμπερόπουλος, Αθήνα 1994, σελ. 21-31 και 35-60 αντίστοιχα ή την έκδοση της Βουλής των Ελλήνων *Ρήγα Βελεστινή, Απαντα τα σωζόμενα, ό.π.*, τόμ. Ε', εισαγωγή, επιμέλεια, σχόλια Πασχάλης Κιτρομηλίδης, σελ. 35-45 και 45-70.

51. Βλ. Σπ. Μ. Θεοτόκης, «Περί της εκπαίδευσως εν Επτανήσω (1453-1864)», *Κερκυραϊκά Χρονικά*, τόμ. 5 (1956), σελ. 22-23 Ν. Κ. Κουρκομελής, *ό.π.*, σελ. 47-55 (περίοδος των δημοκρατικών Γάλλων, 1797-1799) και 60-75 (περίοδος Επτανήσου Πολιτείας, 1800-1807).

ματικού χάριτη⁵², με κύριο συντάκτη-εισηγητή του σχεδίου αλλά και της Εισηγητικής Έκθεσης τον Κεφαλονίτη Ιωάννη Φραγκίσκο Τζουλάτη, ένθερμο θιασώτη των φιλελεύθερων αρχών⁵³. Τόσο στην Έκθεση όσο και στο ίδιο το συνταγματικό κείμενο⁵⁴ αποτυπώνονται καθαρά τέσσερις φιλοσοφικές και ιδεολογικές συντεταγμένες, εκείνες του αντιξενοκρατισμού, του αντιαριστοκρατισμού, του φιλελευθερισμού και του αστικοδημοκρατισμού. Είναι, δηλαδή, έκδηλοι οι πολιτικο-κοινωνικοί, φιλελεύθεροι και δημοκρατικοί προσανατολισμοί και στόχοι, που διατρέχουν όλες τις διατάξεις του Συντάγματος του 1803, τεκμηριώνοντας έτσι τις ισχυρότατες επιδράσεις στην Εισηγητική Έκθεση και στο Σύνταγμα των αρχών γενικά του Ευρωπαϊκού Διαφωτισμού, ειδικότερα του Νεοελληνικού και συγκεκριμένα των διακηρύξεων του Ρήγα και του Συντάγματός του. Διότι ο Τζουλάτης, γνώστης των ιδεολογικών ζυμώσεων της εποχής του και παρών στις πολιτειακές μεταβολές του τόπου του, δεν μπορεί να μη γνώριζε τη σκέψη και το έργο του Ρήγα, τα οποία άλλωστε είχε κάνει γνωστά στον ιόνιο χώρο ο Χρ. Περραιβός.

Στο άρθρο 4 του Συντάγματος αναγράφεται: «*Η Γραικική Όρθόδοξος Πίστις ἐστὶν ἡ κυριεύουσα Θρησκεία τῆς Ἐπικρατείας. Ἡ Καθολικορωμάνια Θρησκεία ἐστὶ δεκτή καὶ προστατευομένη. Ἄπασα ἄλλη Λατρεία ἐστὶν ἀνεκτή*»⁵⁵. Είναι προφανές ότι εδώ γίνεται λόγος για το δικαίωμα της ανεξιθρησκίας ή της θρησκευτικής ανοχής – αρχές

52. Το σχέδιο συνέταξε οκταμελής συμβουλευτική-γνωμοδοτική επιτροπή, η οποία απαρτιζόταν από εκπροσώπους όλων των νησιών με γραμματέα, που ήταν ουσιαστικά ο συντάκτης-εισηγητής του σχεδίου, τον Κεφαλονίτη Ιωάννη Φραγκίσκο Τζουλάτη, ενώ ο Ιωάννης Καποδίστριας, ως υπουργός τότε της Επτανήσου Πολιτείας, πήρε μέρος κατά τη σύνταξη, τις συζητήσεις και την επικύρωσή του, η οποία έγινε από τη 40μελή συντακτική συνέλευση της Πολιτείας, βλ. Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Η Εισηγητική Έκθεση του σχεδίου Συντάγματος 1803 της Επτανήσου Πολιτείας, Νοέμβρης 1803. Κριτική θεώρηση», *Τα Πρακτικά του Συνεδρίου «Επτανήσος Πολιτεία (1800-1807)»*, ό.π., σελ. 95.

53. Ο Ιω. Φραγκίσκος Τζουλάτης (1762-1805) ήταν διδάκτορας της Ιατρικής και Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου της Πάντοβας με πλούσιο συγγραφικό έργο. Εμπνεόταν από τις φιλελεύθερες αντιλήψεις και ανέπτυξε σοβαρή πολιτική δραστηριότητα στην Κεφαλονιά και την Κέρκυρα. Βλ. γι' αυτόν Ανθιμος Μαζαράκης, *Βιογραφία των ενδόξων ανδρών της νήσου Κεφαλληνίας*, εν Βενετία 1843, σελ. 295-306 και 656-657· Η. Τσιτσέλης, ό.π., σελ. 625-629· Γεράσιμος Πεντόγαλος, *Γιατροί και Ιατρική Κεφαλονιάς στα χρόνια των ξενικών κυριαρχιών (1500-1864)*, εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2004, σελ. 198-206.

54. Το κείμενο του Συντάγματος του 1803 μεταφρασμένο στην ελληνική βλ. *Κατάσταση [= Σύνταγμα] της Επτανήσου Πολιτείας*, εν Κερκύρα τη κδ' Νοεμβρίου του αωγ', εν Τριεσίω 1804, όπου στις σελ. 5-19 η Αναφορά του συνεργαζομένου συμβλήματος προς το Νομοθετικόν Σώμα περί της Καταστάσεως [= Εισηγητική Έκθεση]. Αναφερόμενοι στα άρθρα του Συντάγματος στη συνέχεια παραπέμπουμε σε αυτή την έκδοση.

55. Βλ. και άρθρο 113.

αναμφισβήτητα του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού. Έχουμε την πεποίθηση ότι ο Τζουλάτης θα είχε γνωρίσει τις ιδέες του Βολταίρου περί θρησκευτικής ανοχής και ανεξιθρησκίας, αν όχι κατά την εποχή των σπουδών του στην Πάντοβα⁵⁶, οπωσδήποτε πάντως αργότερα, όταν είχε επιστρέψει στα Επτάνησα, οπότε ήδη είχαν διαχυθεί αυτές στον ελλαδικό χώρο⁵⁷. Ο ίδιος, λοιπόν, ως ο κατεξοχήν συνταγματικός νομοθέτης, ήταν σε θέση να γνωρίζει τη σημασία που θα είχε για την επτανησιακή κρατική υπόσταση η θέσπιση αυτού του δικαιώματος. Τα Ιόνια νησιά φιλοξενούσαν χριστιανούς διαφόρων αποχρώσεων (π.χ. ορθόδοξοι, καθολικοί) αλλά και ετερόθρησκους (π.χ. Εβραίοι) και έπρεπε, και για λόγους πρακτικούς, να συμβιώσουν αυτοί οι πληθυσμοί. Η διασφάλιση της θρησκευτικής ανοχής ισχυροποιούσε το σεβασμό της διαφορετικότητας, περιόριζε το θρησκευτικό φανατισμό, οδηγούσε στην πνευματική και πολιτική ελευθερία και δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για κοινωνική γαλήνη και γενικότερη πρόοδο.

Ωστόσο, ο ίδιος ο Τζουλάτης είναι σίγουρο ότι θα γνώριζε ότι λίγα χρόνια πριν, το 1797, ο Ρήγας στο άρθρο 2 του δικού του «Συντάγματος της Ελληνικής Δημοκρατίας» υπογράμμισε ότι πολίτης της «Ελληνικής Δημοκρατίας» μπορεί να είναι «*ὁ εἰς τὸ βασίλειον τοῦτο κατοικῶν χωρὶς διάκρισιν θρησκείας*»⁵⁸. Η διάταξη αυτή δεν υπήρχε στο γαλλικό Σύνταγμα του 1793, το οποίο ο Ρήγας ελεύθερα μετέφραζε, αλλά ο Έλληνας διαφωτιστής και επαναστάτης, γνώστης της πολιτικής και κοινωνικής κατάστασης των Βαλκανίων, αποφαινόταν ότι η θρησκευτική πίστη δεν έπρεπε να θεωρείται κριτήριο, για να είναι κανείς πολίτης της Παμβαλκανικής «Δημοκρατίας» που οραματιζόταν. Χωρίς, λοιπόν, να αποκλείεται να είχε γνωρίσει ο Τζουλάτης τις ιδέες του Βολταίρου περί θρησκευτικής ανοχής, εμείς πιστεύουμε ότι το συνταγματικό κείμενο του Ρήγα μαζί με τον πρόσφατο μαρτυρικό του θάνατο κατεύθυναν το συντάκτη του Συντάγματος του 1803 στην υιοθέτηση του δικαιώματος της ανεξιθρησκίας ή θρησκευτικής ανοχής.

Εκτός από το παραπάνω δικαίωμα, το Σύνταγμα του 1803 έχει προχωρήσει στην καθιέρωση κι άλλων σημαντικών ατομικών δικαιωμάτων, γεγονός που πάλι τεκμηρι-

56. Ο Ιωάννης Δελλής, «Τα ανθρώπινα δικαιώματα στο Σύνταγμα (Κατάστασιν) της «Επτανήσου Πολιτείας» του 1803», *Τα Πρακτικά του Συνεδρίου «Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807)»*, ό.π., σελ. 71, θεωρεί κάτι τέτοιο απολύτως πιθανό.

57. Για την απήχηση των ιδεών του Βολταίρου στον ελλαδικό χώρο βλ. Κ. Θ. Δημαράς, *Νεοελληνικός Διαφωτισμός*, το κεφάλαιο «Ο Βολταίρος στην Ελλάδα», εκδ. Ερμής, Αθήνα 3^η 1983, σελ. 145-175.

58. Αξίζει να σημειώσουμε εδώ ότι την ίδια περίπου εποχή, το 1802, κυκλοφόρησε στη Βενετία από τον Κεφαλονίτη κληρικό Μακάριο Καββαδία (βλ. γι' αυτόν Η. Τσιτσέλης, ό.π., σελ. 177) βιβλίο επικριτικό και υβριστικό για τον Βολταίρο και τις ιδέες του με τίτλο *Λόγος παραινετικός προς τους ιδίους μαθητάς ή κατά Ουολταίρου και των οπαδών...* Βλ. Κ. Δημαράς, ό.π., σελ. 161-162.

ώνει την επίδραση των αρχών γενικά του ευρωπαϊκού Διαφωτισμού και ειδικά των πολιτικών κειμένων του Ρήγα. Με το άρθρο 211 θεμελιώνεται η παροχή δημόσιας εκπαίδευσης (πρβλ. άρθρο 22 από *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*), με το άρθρο 193 προστατεύεται η ατομική ιδιοκτησία («*Η Κατάστασις εγγυάται το αβίαστον των κτημάτων*» – πρβλ. άρθρα 2 και 192 από *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*) και με το άρθρο 143 κατοχυρώνεται η ισονομία (πρβλ. άρθρο 3 από *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*). Επίσης, με τα άρθρα 144-149 και 156-159 κατοχυρώνονται τα ατομικά δικαιώματα της διαγωγής των κρατικών οργάνων και υπηρεσιών απέναντι σε συλληφθέντες, κατηγορούμενους ή φυλακισμένους (πρβλ. άρθρα 10-13 από *Τα Δίκαια του Ανθρώπου*). Στο σημείο αυτό επιβάλλεται να αναδειχθεί η συνταγματική διάταξη, που κατοχυρώνει τη μη αναδρομικότητα ισχύος των νόμων, ακριβώς για να περιφρουρήσει την ανεμπόδιστη δραστηριότητα των πολιτών και να ανατρέψει κάθε μορφής πολιτική εκδίκηση και κατάχρηση εξουσίας. Στο άρθρο 206 αναγράφεται «*Ουδείς Νόμος δύναται έχειν αποτέλεσμα οπισθόδρομον*». Είναι πολύ πιθανό ο Τζουλάτης να γνώριζε το έργο *Περί αμαρτημάτων και ποινών* του C. Beccaria⁵⁹, (στο οποίο πρωτοδιατυπώθηκε αυτή η αρχή), είτε από το πρωτότυπο είτε από τη μετάφραση του Α. Κοραή πριν από ένα χρόνο (1802)⁶⁰, αλλ' οπωσδήποτε δε θα αγνοούσε τη σχετική διάταξη από *Τα Δίκαια του Ανθρώπου* του Ρήγα (άρθρο 14).

Το φιλελεύθερο κλίμα, που διαμόρφωσε το Σύνταγμα του 1803 στο πλαίσιο της κατοχύρωσης των ατομικών δικαιωμάτων κάτω από την επίδραση του Διαφωτισμού και ειδικότερα των αντιλήψεων και των κειμένων του Ρήγα, διαπιστώνεται και από τα οριζόμενα στα άρθρα 12 και 13, όπου καταγράφονται οι προϋποθέσεις πολιτογράφησης ενός ξένου ως πολίτη της Επτανήσου Πολιτείας. Συγκεκριμένα, στη δεύτερη παράγραφο του 13ου άρθρου αναφέρεται ότι ένας «ξένος» μπορεί να γίνει πολίτης «*μετά πέντε ἔτη συνεχοῦς οἰκήσεως ἐν τῇ γῆ τῆς Πολιτείας [...] δι' ὑπερβαλοῦσης μαθήσεως ἐν ταῖς ἐπιστήμαις καὶ τέχναις*». Με τη διάταξη αυτή αναγνωρίζεται η καταλυτική σημασία της επιστήμης, της τεχνικής και της τεχνολογίας στην πρόοδο του κράτους, γι' αυτό και επιζητεί άξιους φορείς αυτών των κλάδων για την αναβάθμιση της επτανησιακής κοινωνίας. Παρόμοια διάταξη συναντάμε και στο Σύνταγμα του Ρήγα, άρθρο 4: «*Κάθε ξένος, τὸν ὁποῖον ἡ Διοίκησις στοχάζεται πῶς*

59. Βλ. Ιω. Δελλής, *ό.π.*, σελ. 75.

60. Το 1802 ο άλλος μεγάλος Έλληνας διαφωτιστής Α. Κοραής εξέδωσε τη μετάφραση, που είχε κάνει στο *Περί αμαρτημάτων και ποινών* του Ιταλού φιλοσόφου και νομομαθούς C. Beccaria, με την αφιέρωση «*Ἀγαθὴ τύχη τῇ νεοσυντάκτῳ τῶν Ἐπτὰ Νήσων Ἑλληνικῆ Πολιτεία ὁ μεταφραστὴς τὴν βίβλον διὰ τὰς χρηστάς ἐλπίδας ἀνέθηκε*». Βλ. Πέτρος Πετράτος, «Ο Α. Κοραής και η Κεφαλονιά. Η ονοματοδοσία της λέσχης “Μουσεῖον ο Κοραῆς” (1843)», *Ο Ερασιστής*, τόμ. 25 (2005), σελ. 285-286.

είναι άξιος κάτοικος τής πατρίδος, ήγουν καθώς ένας καλός τεχνίτης, ένας προκομμένος διδάσκαλος, ένας άξιος πατριώτης, είναι δεκτός εις την πατρίδα και ήμπορεί να μετέρχεται ίσοτίμως τὰ δίκαια, όπου και όλοι οί συμπολίται». Κι ακόμη: «Ένας ξένος φιλόσοφος ή τεχνίτης Εύρωπαϊος, όπου αφήση την πατρίδα του και έλθη να κατοικήση εις την Ελλάδα, με σκοπόν να μεταδώση την σοφίαν του ή την τέχνην του, όχι μόνον θεωρείται ως καθαντό πολίτης, αλλά και με δημόσια έξοδα να τω έγείρεται ένας άνδριās μαρμαρένιος με τὰ παράσημα τής διδασκαλίας ή τής τέχνης του, και ό πλέον σοφός έλληνικός κάλαμος να γράφη την ιστορίαν τής ζωής του». Πολίτης, επίσης, της Επτανήσου Πολιτείας μπορεί να γίνει ένας «ξένος» «διὰ κτήματος άγροτικού άξιολόγου εν τοίς Νήσοις, διωρισμένου υπό του νόμου, [...] διὰ γάμου μετὰ τινος τών επτανήσων γυναικών» (άρθρο 13). Αλλά παρόμοια έχει διατυπώσει και ο Ρήγας στο άρθρο 4 του Συντάγματός του. Επιπλέον, το Σύνταγμα του 1803 στο 12ο άρθρο προβλέπει πολιτογραφήσεις «ξένων» «δι' οίκήσεως συνεχούς επί δέκα έτη εν τή γή τής Πολιτείας, διὰ τινος περιβλέπτου ύπουργήματος προς την Έπικράτειαν, διὰ τής εισαγωγής τέχνης τινος έπωφελοϋς ει και βαναύσου, διὰ καταστήματος μεγάλου συντεχνίας ή έμπορίας». Και στην περίπτωση των πολιτογραφήσεων το Σύνταγμα του Θεσσαλού διαφωτιστή με τις σχετικές διατάξεις είχε υπόψη του ο κύριος συντάκτης-εισηγητής του σχεδίου του Συντάγματος του 1803 Τζουλάτης.

Γενικότερα, πάντως, με το Σύνταγμα του 1803 η Επτάνησος Πολιτεία «διοργανωνόταν και λειτουργούσε ως ενιαία οντότητα σε πρωτοποριακές, φιλελεύθερες και δημοκρατικές στέρεες βάσεις και αρχές», οι οποίες πέντε χρόνια μετά το θάνατο του Θεσσαλού διαφωτιστή και επαναστάτη και είκοσι περίπου χρόνια πριν από την Επανάσταση του 1821 «την καθιστούσαν μια πρωτοποριακή για την εποχή της Δημοκρατία σε πανευρωπαϊκό επίπεδο»⁶¹. Οι αρχές και οι θεσμοί που καθιερώνονταν καθιστούσαν το Σύνταγμα του 1803 «αστικό-φιλελεύθερο, το πρώτο στη νεοελληνική ιστορία»⁶² - απόδειξη αναντίρρητη της φιλελεύθερης-δημοκρατικής ωριμότητας των Επτανησίων, που ήταν αποτέλεσμα του συνδυασμού της βραχύβιας παρουσίας των δημοκρατικών Γάλλων στο Ιόνιο (1797-1799), της διάχυσης των ιδεών του ευρωπαϊκού και νεοελληνικού Διαφωτισμού στον ίδιο χώρο με ισχυρή την επίδραση των διαφωτιστικών-επαναστατικών κειμένων του Ρήγα, όπως παραπάνω δείξαμε.

61. Σπύρος Δ. Λουκάτος, «Η ομοσπονδιακή και η ενιαία κρατική συγκρότηση και λειτουργία του πρώτου νεοελληνικού, των Επτανήσων, κρατιδίου», *Πρακτικά ΣΤ' Διεθνούς Πανιονίου Συνεδρίου* (Ζάκυνθος, 23-27 Σεπτεμβρίου 1997), τόμ. Β', Αθήνα 2001, σελ. 514.

62. Ο.π.

Παρά το ότι το προοδευτικό εκείνο Σύνταγμα δεν επικυρώθηκε από την επικυρωτική δύναμη της Επτανήσου Πολιτείας, την τσαρική Ρωσία⁶³, οι πρωτοποριακές για την εποχή τους αρχές και διατάξεις της Εισηγητικής Έκθεσης και του Συντάγματος του 1803 μαζί με τη σκέψη και το έργο του Ρήγα δεν έχασαν την αξία τους. Άσκησαν ευεργετικά τις επιδράσεις τους στους μετέπειτα αγώνες των Επτανησίων κατά τη διάρκεια της Αγγλοκρατίας και μπόλιασαν γόνιμα και αποτελεσματικά την ιδεολογία και την πολιτική πράξη του Επτανησιακού Ριζοσπαστισμού.

Συμπερασματικά, πάντως, σε αυτή την περίοδο (1797-1807) των πολιτειακών μεταβολών των Επτανησίων η επίδραση των πολιτειακών αντιλήψεων και του πολιτικού στοχασμού του Ρήγα Βελεστινλή αποδεικνύεται ουσιαστική. Αυτή την περίοδο, που ευρύτερα κοινωνικά στρώματα του επτανησιακού πληθυσμού έχουν γίνει δεκτικά στην ευρωπαϊκή φιλελεύθερη ιδεολογία αποδεχόμενα ευνοϊκά τις ιδέες της Γαλλικής Επανάστασης και ζητούν την κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων στον τόπο τους, η συνειδητή πρόσληψη, αποδοχή και εφαρμογή του πολιτικού στοχασμού του Ρήγα παίζει καταλυτικό ρόλο στη στροφή του 18ου προς το 19ο αιώνα στα Επτάνησα, σε ένα χώρο δηλαδή που διέθετε κοινά σημεία αναζητήσεων και προβληματισμών από τους προηγούμενους αγώνες πρωτοπόρων κοινωνικών ομάδων του νησιώτικου πληθυσμού.

63. Η Ρωσία αρνήθηκε να επικυρώσει το Σύνταγμα του 1803, δίνοντας εντολή για νέες εκλογές και διατύπωση νέου Συντάγματος (1806), συντηρητικού, «με το οποίο, αναγνωριζόταν, κοντά στα άλλα, και το δικαίωμα της Ρωσίας [...] να επεμβαίνει κυνικά στα εσωτερικά πράγματα της Πολιτείας καταργώντας τα κυριαρχικά της δικαιώματα [και] την αυτονομία [της]», Σπ. Λουκάτος, *ό.π.*, σελ. 516. Βλ. επίσης Πέτρος Πετράτος, «Ένα “Μανιφέστο” του τσάρου Αλέξανδρου Α΄ προς τη Γερουσία της Επτανήσου Πολιτείας (1806)», *Τα Πρακτικά του Συνεδρίου «Επτάνησος Πολιτεία (1800-1807)»*, *ό.π.*, σελ. 171-181, όπου τεκμηριώνεται η πρόσδεση της Επτανήσου Πολιτείας στο ρωσικό άρμα πριν από το Σύνταγμα του 1806.

ΔΗΜΗΤΡΙΟΣ ΤΙΤΣΙΑΣ

Η συμβολή του Ρήγα στην αναζήτηση νεοελληνικής ταυτότητας

Ο βυζαντινός ιστορικός Λαόνικος Χαλκοκονδύλης (1423-1490) αμέσως μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης έγραψε: «Και όταν έρθει καιρός τα τέκνα των Ελλήνων θα συγκεντρωθούν και θα συστήσουν κράτος δικό τους και θα ζουν τη ζωή τους με τρόπο που θα αρέσει στους ίδιους και θα θαυμάζουν οι ξένοι»¹. Το πρώτο σκέλος της πρόβλεψης του βυζαντινού ιστορικού έχει εκπληρωθεί στο μέτρο που το νεοελληνικό κράτος είναι μια πραγματικότητα. Το δεύτερο σκέλος της – αν δηλαδή μας αρέσει ο τρόπος που ζούμε και αν είναι στους ξένους θαυμαστός – προβάλλει σαφώς πολυτρόπως αμφιλεγόμενο. Και τούτο, διότι ο νέος ελληνισμός δεν κατάφερε στη νεωτερική εποχή που έχει ήδη εκπνεύσει να διαμορφώσει μια συλλογική εθνική ταυτότητα, η οποία να είναι μεν συνέχεια του ιστορικού παρελθόντος αλλά πρωτίστως να του δίδει τη δυνατότητα να συμμετέχει στο σύγχρονο κόσμο κοιμίζοντας πολιτισμό και νοηματοδότηση του βίου που ενδιαφέρουν πανανθρώπινα.

Είναι αλήθεια ότι έχουν διατυπωθεί πολλές εκδοχές για το ποια είναι ή έπρεπε να είναι η ταυτότητα του νέου ελληνισμού. Οι εκδοχές αυτές είναι μεταξύ τους συγκρουσικές και κυρίως προσπαθούν να απαντήσουν στο ερώτημα που πρέπει να «ανήκομεν»

1. Βλ. Νίκος Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1999, σελ. 21, 22, του ίδιου, *Το Ελληνικό Έθνος, Γέννηση και Διαμόρφωση του Νέου Ελληνισμού*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2004, σελ. 85, Θεόδωρος Ζιάκας, «Αυτοείδωλον εγενόμην» -*Το αίτημα της ελληνικής ταυτότητας*, εκδόσεις Αρμός, Αθήνα, 2005, σελ. 10.

ώστε να μην είμαστε έθνος «ανάδελφον». Η παρούσα θέση δεν είναι η καταλληλότερη για μια εξαντλητική παρουσίαση όλων των εκδοχών. Είναι, όμως, αναγκαία η συνοπτική αναφορά των δύο πιο χαρακτηριστικών, οι οποίες προϋπήρξαν της ελληνικής επανάστασης και επιβιώνουν μέχρι τις μέρες μας².

Η πρώτη εκδοχή είναι η κλασικιστική-δυτική. Ξεκινά από τους ενωτικούς του Βυζαντίου και φτάνει στους σημερινούς «ευρωπαϊστές». Σύμφωνα με την πιο ακραία της ίσως θέση οι Βυζαντινοί δεν ήταν έλληνες. Τα αρχαιοελληνικά φώτα είχαν σβήσει στο Βυζάντιο. Σώθηκαν όμως στη Δύση απ' όπου τα παίρνουμε εμείς οι νεώτεροι και γινόμαστε έτσι «συνέχεια των αρχαίων». Δόγμα της εκδοχής αυτής είναι το «ανήκομεν εις τη Δύση» και πνευματικός πατέρας της ο Αδαμάντιος Κοραΐς με τη θεωρία της λεγόμενης «μετακένωσης», η οποία λειτουργεί ως «αερογέφυρα» προκειμένου να ξανασυνδεθούμε με την αρχαία Ελλάδα.

Η δεύτερη εκδοχή είναι η βασιζόμενη στη Ρωμανική παράδοση, στην παράδοση της ρωμιοσύνης, δηλαδή στην κεντρική παράδοση του Βυζαντίου. Στη διάρκεια της Τουρκοκρατίας η εκδοχή αυτή εκπροσωπείται από το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Στη νεότερη εποχή εκφράζεται από μορφές όπως ο Κοσμάς ο Αιτωλός, ο Μακρυγιάννης και ο Παπαδιαμάντης. Κατά την εκδοχή αυτή η ευρύτερη ταυτότητα στην οποία ανήκουμε είναι η Ρωμιοσύνη – Ρωμανία. Μέσα στην παράδοση της ρωμιοσύνης ξεπεράστηκαν οι εθνικές ταυτότητες του αρχαίου Έλληνα και του αρχαίου ρωμαίου και δημιουργήθηκε μια καινούρια ταυτότητα με πυρήνα την ορθόδοξη εκκλησία.

Υπάρχουν βέβαια και άλλες εκδοχές (σθεναρά υποστηριζόμενες), όπως ότι το ελληνικό έθνος είναι κατά βάση καινούριο, γέννημα των εθνικισμών του 18^{ου} αιώνα, χωρίς συνέχεια με το βυζαντινό και τον αρχαίο ελληνισμό ή ακόμη η άποψη ότι η αναζήτηση εθνικής ταυτότητας στο σύγχρονο περιβάλλον του μεταμοντέρνου κοσμοπολιτισμού είναι χωρίς νόημα. Οι δύο, όμως, ανωτέρω κύριες εκδοχές συνεχίζουν να συνυπάρχουν στο σώμα του νέου ελληνισμού και τούτο είναι εμφανές σε πολλά πεδία της πολιτικής, του πολιτισμού και της παιδείας που γίνονται πεδίο αντιπαράθεσης³.

2. Βλ. για αυτές Ζιάκα, *ό.π.*, σελ. 19 κ.ε., του ίδιου, *Έθνος και Παράδοση*, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα, 2003, σελ. 11 επ.

3. Όπως σημειώνει ο Κάλλιστος Ware, *Η εσωτερική ενότητα και η επίδραση της Φιλοκαλίας σε Ανατολή και Δύση*, εκδ. Ιδρύματος Ωνάση, Αθήνα 2004, σελ. 18, «δεν θα πρέπει να φανταστούμε το τέλος του 18^{ου} αιώνα ως εποχή απλής μετάβασης από τη ρωμαϊκή παράδοση (που ξαφνικά θα έφτανε στο τέλος της και θα παραχωρούσε τη θέση της) σε εκείνη του Νέου Ελληνισμού. Αντίθετα το ρωμαϊκό στοιχείο συνέχισε να συνυπάρχει με το Νέο Ελληνισμό στην Ελλάδα τόσο του 19^{ου} όσο και του 20^{ου} αιώνα. Οι δύο προσεγγίσεις εφάπτονται σε πολλά σημεία, με συνέπεια τη δημιουργία μιας λεπτής και πολύπλοκης μίξης των δύο, που συνεχίζεται μέχρι σήμερα».

Ευθύς εξ αρχής θα διατυπώσουμε την άποψη ότι η αντιπαράθεση αυτή υπήρξε από τη γένεσή της σχηματική και μανιχαϊστική. Οδήγησε σε πνευματική φτώχεια ενώ συχνά προκάλεσε τραγικό διχασμό του ελληνικού σώματος⁴. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήδη πριν τη δημιουργία του νεοελληνικού κράτους: Η μία πλευρά μεταφέρει άκριτα στον ελληνικό χώρο την αντιεκκλησιαστική ανάγνωση της γαλλικής επανάστασης του 1789 και σε αντίδραση πολλοί ιεράρχες δεν διστάζουν να γίνουν απολογητές της τουρκοκρατίας⁵. Το ότι η αντιπαράθεση αυτή οδήγησε σε πνευματική φτώχεια φαίνεται και από το πώς οι δύο απόψεις εξηγούν τη «νεοελληνική αποτυχία» για την οποία πάντως συμφωνούν. Οι οπαδοί της μίας άποψης κατανοούν την αποτυχία σαν «απόκλιση» από αυτό που νομίζουν ότι είναι η Ευρώπη και οι οπαδοί της άλλης άποψης σαν απόκλιση από αυτό που νομίζουν ότι ήταν το Βυζάντιο. Ξεχνούν, όμως, ότι πέραν των δυτικών και βυζαντινών προτύπων και μέτρων, υπάρχουν ή τουλάχιστον οφείλουν να υπάρξουν και τα δικά μας, τα νεοελληνικά. Λέγοντας «δικά μας» δεν εννοούμε «μέτρα και πρότυπα» μιας επαρχιώτικης αυταρέσκειας ούτε καν εκείνα μιας βαλκανικής εμβέλειας. Εννοούμε «μέτρα» οικουμενικής αξίας που προϋποθέτουν ασφαλώς έναν αντίστοιχο πνευματικό ορίζοντα, που τον είχαμε άλλοτε αλλά θα έπρεπε να τον αποκτήσουμε (ή τουλάχιστον αναζητήσουμε) και πάλι, καθώς βγαίναμε από τη μακριά νύχτα της εθνικής δουλείας. Το ελληνικό, επομένως, έθνος με την έξοδό του από την τουρκοκρατία και την αναγέννησή του δεν όφειλε υποχρεωτικά να αναπαράγει το «Βυζάντιο» ή την «Ευρώπη». Και δεν θα κριθεί και απορριφθεί επειδή δεν το κατάφερε. Θα κριθεί επειδή δεν διαμόρφωσε αρκούντως νεοελληνικά πρότυπα που αντιστοιχούν στις δικές του δυνατότητες, επειδή δεν άρθρωσε αρκούντως τη δική του παρουσία και δημιουργική συμβολή στον σύγχρονο κόσμο. Αντί το νεοελληνικό έθνος να διαμορφώσει σιγά σιγά μόνο του τα πρότυπά του, τον «παραδειγματικό του

4. Βλ. Κ. Χατζηαντωνίου, *Εθνικισμός και Ελληνικότητα*, εκδ. Πορθμός, Αθήνα, 2003, σελ. 265.

5. Ο Ρήγας, πάντως, σε καμία περίπτωση δεν επιδεικνύει αντικληρικό πνεύμα ούτε ταξινομεί την εκκλησία στους αντιπάλους του προτάγματός του. Η διαφοροποίηση αυτή δεν έχει να κάνει με τις όποιες θρησκευτικές του πεποιθήσεις ούτε με την πρόθεσή του να μην έρθει σε ρήξη με την εκκλησία στο εγχείρημά του. Οφείλεται κυρίως στο γεγονός ότι διακρίνει σαφώς τη διαφορά φύσεως των δύο κόσμων και, κατ' επέκταση, τους διαφορετικούς ρόλους, που ανέλαβαν η λατινική και η ελληνική εκκλησία. Βλ. Γιώργος Κοντογιώργης, *Η ελληνική δημοκρατία του Ρήγα Βελεστινλή*, εκδ. Παρουσία, Αθήνα, 2008 σελ. 149. Βέβαια μετά την αποτίναξη του οθωμανικού ζυγού παύει εκ των πραγμάτων το «παράδοξο» ένας θρησκευτικός θεσμός να έχει αναλάβει πολιτικές λειτουργίες και να έχει μεταλλαχθεί στην ανώτατη μορφή του Γένους. Στο πολιτειακό σύστημα του Ρήγα, η θέση της Εκκλησίας οριζόταν από την αρχή των *διακριτών ρόλων*, την οποία ο Ρήγας θα τη συνοδεύσει με την αναγνώριση της θρησκευτικής πολυσημίας της κοινωνίας. Βλ. Κοντογιώργη, *ό.π.*

εαυτό», αποδόθηκε σε μια απόδραση από την πραγματικότητα, σε μια «φυγή προς τα έξω» (Ευρώπη) ή σε μια «φυγή προς τα πίσω» (Βυζάντιο)⁶.

Το παράδειγμα του Ρήγα δείχνει, όμως, ότι υπήρχε και η δυνατότητα της υπέρβασης, της «φυγής» όχι «προς τα πίσω» ή «προς έξω» αλλά προς τα εμπρός, προς το μέλλον μέσω πραγματικών συνθέσεων και όχι κατασκευασμένων αντιπαλοτήτων. Ολόκληρο το έργο και η ζωή του Ρήγα είναι μια υπέρβαση της διαμάχης, «δυτικιστών» - «ανατολιστών», «φωταδιστών» και «σκοταδιστών», όπως κατά καιρούς αλληλοαποκαλούνται δηκτικά οι αντιμαχόμενες παρατάξεις. Στο πνεύμα του ξαναζει η ηρωική πάλη του Κων/νου Παλαιολόγου κατά των δύο άκρων⁷. Αυτό που ξαφνιάζει στην περίπτωση του Ρήγα είναι ότι η σκέψη και η δράση του απαγκιστρώνεται από καλούπια που και για τους συγχρόνους του αλλά και για τους μεταγενέστερους λειτούργησαν ως προκρούστειες κλίνες. Εντυπωσιάζει η δύναμη του Ρήγα να αρθρώσει ένα επαρκώς αυτοτελές κοσμοειδώλο, να αναπτύξει σκέψη, αν όχι εντελώς πρωτότυπη, τουλάχιστον αυτόνομη, γνήσια και λυσιτελή για το κοινό συμφέρον, για το κοινό καλό και μάλιστα όλων των εθνότητων που κατοικούν στην «οικουμένη» που αποτυπώνει στη Χάρτα του. Δεν διστάζει να υιοθετήσει οτιδήποτε πιστεύει ότι θα προάγει το υπόδουλο γένος και ιδίως τον ευρωπαϊκό διαφωτισμό αλλά έχει ταυτόχρονα συνείδηση ότι προέρχεται από ένα λαό, ο οποίος δεν έπαψε ποτέ, ακόμη και στα χρόνια της δουλείας, να παράγει πολιτισμό. Ο Ρήγας δεν έχει καμία αμφιβολία ότι οι νεοέλληνες (εν γένει οι υπόδουλοι) πρέπει γρήγορα να γίνουν κοινωνοί των επαναστατικών αλλαγών που έλαβαν χώρα από την αναγέννηση και μετά στη δυτική Ευρώπη, ιδίως στις επιστήμες και στην καθιέρωση του κράτους δικαίου.

Το έργο του «Φυσικής απάνθισμα» αλλά και η σύνταξη νεοελληνικού συντάγματος κατά τα πρότυπα των γαλλικών καταδεικνύει ότι για το Ρήγα η αφομοίωση από τους νεοέλληνες του ευρωπαϊκού αυτού κεκτημένου είναι προτεραιότητα. Όμως ο Ρήγας δεν αισθάνεται ότι η αποστολή του νέου ελληνισμού μπορεί να εκπληρωθεί αν δημιουργηθεί κράτος που θα μοιάζει με μια μακρινή επαρχία της Γαλλίας και αν ο νεοέλληνας μετατραπεί σε «Γραικογάλλο». Με βάση τις γνώσεις και τα βιώματά του συναισθάνεται (πιστοποιεί εμπειρικά αλλά συνάμα προφητικά) ότι για να γίνει η Ελλάδα αληθινά (και όχι μιμητικά) νεωτερική θα πρέπει να υπάρξει ένα κίνημα προερχόμενο από τη δική της ουσία⁸, διότι δεν θα ήταν δυνατόν να ζήσει αποκλειστικά και μόνο από τα σωματίδια του φωτός, που της έρχονται από τις χώρες του

6. Βλ. Ζιάκας, *Έθνος και Παράδοση*, ό.π., σελ. 55.

7. Βλ. Χατζηαντωνίου, ό.π., σελ. 270.

8. Κατά τη διατύπωση του Κώστα Αξελού, *Η Μοίρα της σύγχρονης Ελλάδας*, εκδ. Νεφέλη, 2010, σελ. 31.

δύοντος ήλιου⁹. Ο Ρήγας γνωρίζει ότι ο ελληνισμός δεν περιορίζεται μόνο στα όρια του αρχαίου κόσμου¹⁰ αλλά παρήγαγε πολιτισμό διαχρονικά σ' ολόκληρο το χώρο που περιγράφει στη χάρτα του μπολιάζοντας με τις παραδόσεις του όλους τους λαούς που εγκαταστάθηκαν εδώ κατά καιρούς με τους οποίους απέκτησε και κοινές παραδόσεις συναποτελώντας μαζί τους μια «οικουμενή»¹¹.

Η Αθήνα και η Κωνσταντινούπολη συνυπάρχουν εμφατικά τόσο στη Χάρτα του όσο και στην ψυχή του, η οποία φρίττει βαρυστενάχουσα για τη σκλαβιά της βασιλεύουσας πόλης, όπως ο ίδιος αναφέρει στο επίγραμμα της Επιπεδογραφίας της. Για αυτό δεν μπορούμε να συμφωνήσουμε με τον διακεκριμένο άγγλο ιστορικό Arnold Toynbee, ο οποίος στο γνωστό έργο του «Οι Έλληνες και οι Κληρονομίες τους»¹² θεωρεί ακατανόητο το γεγονός ότι ο Ρήγας στη νέα πολιτική διοίκηση χαρακτηρίζει το λαό που κατοικεί την Ρούμελην, την Μικράν Ασίαν, τας Μεσογειούς νήσους και την Βλαχομπογδανίαν «απόγονο των ελλήνων». Και το θεωρεί αυτό εκπληκτικό ο άγγλος ιστορικός γιατί ο Ρήγας «είχε πρακτική εμπειρία και μάλιστα από υπεύθυνες θέσεις τις πολιτικής πραγματικότητας». Πιστεύουμε ότι αυτό που βίωνε ο Ρήγας και υποβαθμίζει ο Toynbee είναι ότι στην περιοχή της άλλοτε βυζαντινής αυτοκρατορίας υπήρξε πάντοτε μια συνέχεια κοινωνικών θεσμών, πολιτικών συστημάτων αυτοδιοίκησης, θρησκευτικής παράδοσης, συνέχεια δηλαδή ενιαίου πολιτισμού που τον συγκροτούσε η αρχαιοελληνική κληρονομιά, το ρωμαϊκό δίκαιο, η εκκλησιαστική ορθοδοξία, όπως και τα δημιουργήματα αυτού του πολιτισμού σε κάθε τομέα της τέχνης¹³. Υπήρξε στην περιοχή αυτή ακόμη και στα χρόνια της δουλείας η συνέχιση

9. Κώστας Αξελός, *ό.π.*, σελ. 28.

10. Στον οποίο ο ίδιος αποδίδει μεγάλη σημασία, καθώς μάλιστα εξοικειώνεται μαζί του από νωρίς και επηρεάζεται βαθιά βλ. ιδίως Λουκά Αξελού, *Ρήγας Βελεστινλής*, εκδ. «Στοχαστής», Αθήνα 2003, σελ. 449 επ.

11. Το ότι ο Ρήγας ενέτασσε στο υπόβαθρο της ελληνικής παιδείας και της ελληνικότητας εξίσου το προχριστιανικό και το χριστιανικό κερτημένο μας το μεταφέρει γλαφυρά ο Χριστόφορος Πετράβος, *Σύντομος Βιογραφία του αοιδίμου Ρήγα Φεραίου-Θετταλού*, Αθήνα 1860, σελ. 37, ο οποίος εμφανίζει το Ρήγα να λέει «Εκ μεν των προ Χριστού προπατόρων μας να δράξωμεν την σοφίαν, την ηθικήν, και την ανδρείαν, άπερ και εκείνους απηθανάτισαν, και εις ημάς τους απογόνους των ανεξάλειπτον μνήμην της ελευθερίας άφησαν. Εκ δε των μετά Χριστόν σοφών και αγίων Πατέρων μας να ενστερνισθώμεν τα θεοπνεύστους αυτών εντολάς, ζώντες δια του αγίου βαπτίσματος αδελφοί αχώριστοι. Οι προ Χριστού προπάτορές μας εμάχοντο υπέρ ελευθερίας της πατρίδος, οι δε μετά Χριστόν υπέρ πίστεως και πατρίδος». Βλ. και Κοινογιώργη, *ό.π.*, σελ. 156.

12. Arnold Toynbee, *Οι Έλληνες και οι κληρονομίες τους*, εκδ. Καρδαμίτσα, 1992, σελ. 296-297

13. Για το ότι στο έργο του Ρήγα σαρκώνεται η σύζευξη της κλασικής δόξας, της βυζαντινής παράδοσης και των νεωτερικών ιδεών βλ. ιδίως Λέανδρο Βρανούση, *Ρήγας*, Βασική

της «Βυζαντινής Κοινοπολιτείας»¹⁴ αυτό που προσφυώς ονομάστηκε από τον Ρουμάνο ιστορικό N. Iorga «Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο»¹⁵. Αυτή η πολιτισμική συνέχεια (*κουλτούρα, γνώση, μνήμη*) και ο πνευματικός πολιτισμός, ο οποίος διασώθηκε μέσα στο σκλαβωμένο γένος αλλά στο νέο ελληνικό κράτος απωθήθηκε όχι μόνο ως τα χρόνια του Σπυρίδωνα Ζαμπέλιου και του Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου αλλά και μετέπειτα, είναι για τον Ρήγα βίωμα και απτή πραγματικότητα.

Επιπλέον ο Ρήγας γνώριζε ότι παρά την ύπαρξη περισσότερων βαλκανικών λαών (με εθνική συνείδηση που διαμορφωνόταν έστω σταδιακά από τους τελευταίους ακόμη αιώνες του Βυζαντίου) υπήρχε ένα κοινός βαλκανικός πολιτισμός¹⁶ και η υπεράσπιση κοινών συμφερόντων και κοινών διεκδικήσεων εναντίον της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας¹⁷. Περαιτέρω, όμως, το ελληνικό στοιχείο – είτε από ηγεμονική θέση είτε και ως πολιτικά υποταγμένο- αποτελούσε διαχρονικά (από τον ελληνιστικό κόσμο έως την Οθωμανική κατάκτηση) το πρωταρχικό οικονομικό και πολιτιστικό στοιχείο μέσα στα γεωγραφικά όρια των διαδοχικών υπερεθνικών συγκροτημάτων, σκορπισμένο σε ενότητες, λιγότερο ή περισσότερο συμπαγείς, ώστε να είναι δύσκολο να καθορίσει τα

Βιβλιοθήκη 10, 1954, σελ. 109-112. Κριτική της θεώρησης αυτής βλ. ιδίως σε Λ. Αξελό, *ό.π.*, σελ. 457 επ. Πρβλ. και τη θεώρηση του Γεωργίου Τόλια, *Αποχαιρετισμός στο Γένος, Αυτοκρατορία και πατριωτισμός στο χαρτογραφικό έργο του Ρήγα*, εκδ. Μενάνδρος, 2009 σελ. 28, όπου σημειώνει «Δεν θα ήμασταν μακριά από την πραγματικότητα εάν λέγαμε ότι η σύντομη τροχιά του Ρήγα, παρά τη ριζοσπαστική κατάληξή της με τη διατύπωση μιας νεωτερικής επαναστατικής πρότασης, όχι μόνο δεν ξεφεύγει από τον παραδοσιακό ορίζοντα της κοινωνίας του κατακτημένου γένους, αλλά προσδίδει νέο περιεχόμενο σε παραδοσιακές έννοιες και αξίες... Με το πηγαίο, «φυσικό» πατριωτικό του αίσθημα, τη βαθειά χριστιανική του πίστη, τη διαρκή εμπορική του δραστηριότητα, τη συνεχή περιπλάνηση εντός και εκτός της αυτοκρατορίας και τη συναναστροφή σημαντικών ανθρώπων της εποχής του, με τη γνήσια δημόδη φλέβα που διαπερνά το σύνολο του έργου του, ο Ρήγας εκφράζει μια κορυφή των μύχων, βαθειά ριζωμένων παραδοσιακών αξιών της κοινωνίας του γένους.... Η μοναδική στη νεώτερη ιστορία μας διαρκή επικαιρότητα και αποδοχή του, φανερώνει την αντοχή των προ-εθνικών αξιών του αυτοκρατορικού γένους, και αναδεικνύει τον Ρήγα σε αρχετυπική μορφή μιας αυθεντικής ελευθεροφροσύνης και ενός γνήσια βιοματικού πατριωτικού αισθήματος».

14. D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth: Eastern Europe 500-1500*, London-New York 1971.

15. Βλ. το ομώνυμο έργο του σε μετάφραση του Γ. Καρά από τις εκδόσεις Gutenberg, 1985. Για το ότι οι κοινές πολιτισμικές, δικαιοτικές και πολιτικές αξίες προσφέρουν κατ' αρχάς πραγματικό έδαφος στη θεώρηση του Ρήγα βλ. σε Αξελό, *ό.π.*, σελ. 458.

16. Απόστολος Βακαλόπουλος, *Νέα Ελληνική Ιστορία 1204-1985*, εκδόσεις Βάνιας, Θεσσαλονίκη, 2005, σελ.126.

17. Σβορώνος, *Επισκόπηση της Νεοελληνικής Ιστορίας, ό.π.*, σελ. 98.

γεωγραφικά όρια της εθνικής του βάσης¹⁸. Κατά τον 18^ο αιώνα ο ελληνικός πληθυσμός εξαπλωμένος μέσα σ' όλη τη χερσόνησο και ανάμεσα και στους άλλους λαούς αποτελεί ένα είδος διαβαλκανικής αστικής τάξης, που παρασύρει σε οικονομική άνοδο όλους τους βαλκανικούς λαούς και συμβάλει στο σχηματισμό μιας ντόπιας εμπορικής τάξης. Οι μορφωμένες και εμπορικές τάξεις των Βαλκανίων, της περιοχής της Μαύρης Θάλασσας και της Ανατολής, οποιαδήποτε και αν ήταν η εθνική καταγωγή τους, είχαν εξελληνιστεί¹⁹. Στον εξελληνισμό συνετέλεσε σημαντικά και το οθωμανικό διοικητικό σύστημα των *millet* (το οποίο δημιουργήθηκε σταδιακά και αποκρυσταλλώθηκε τον 18^ο αιώνα) και η ηγετική θέση που είχε το ελληνικό στοιχείο στα πλαίσια του *Rum Millet*, της «Χριστιανικής Κοινοπολιτείας» υπό την ηγεσία του πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως, ιδίως μετά την κατάργηση του σερβικού πατριαρχείου (1766) και της βουλγαρικής αρχιεπισκοπής (1767)²⁰. Έτσι και στο 18ο αιώνα οι έλληνες στα Βαλκάνια

18. Σβορώνος, *ό.π.*, σελ. 11.

19. Βλ. και Γ. Κοντογιώργη, *ό.π.*, σελ. 164: «Ευρύτατα στρώματα των λαών της Βαλκανικής είχαν ήδη εξελληνιστεί, η ελληνική αστική τάξη, η ελληνική πνευματική παραγωγή, η ελληνική εκκλησία, το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα, οι ελληνικές οικογενειακές αξίες, το σύστημα των κοινών/πόλεων και οι προσήκουσες σ' αυτό πολιτείες καθόριζαν δίκην μονοπωλίου τα πράγματα της Νοτιοανατολικής Ευρώπης και της Ανατολικής Μεσογείου. Αυτόν τον κόσμο εννοεί να συστεγάσει ο Ρήγας στην Ελληνική Δημοκρατία, που δεν είναι άλλη από την προσαρμοσμένη στη δυναμική της μεγάλης κοσμοσυστηματικής κλίμακας οικουμενική κοσμοπόλη». Ενδεικτικά, επίσης, παρατηρεί ο Ν. Πανατζόπουλος, «*Συνύπαρξη και αντιπαράθεση στις βαλκανικές κοινωνίες*» (συμβολή στον προς τιμήν του τόμο, *Δίκαιο, Ιστορία και Θεομοί*, έκδοση του Δημοτικού Κέντρου Ιστορίας Βόλου 2000, σελ. 82): «η μεταναστευτική κίνηση ελλήνων από τη Δυτική Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Θεσσαλία προς τα σερβικά εμπορικά κέντρα κατά το 18^ο αιώνα ... και ο συγχρωτισμός του ελληνικού με το αυτόχθονο στοιχείο, όχι μόνο δεν δημιούργησε προβλήματα αλλά συνέβαλε στην πολιτιστική ανάπτυξη των περιοχών στις οποίες είχαν εγκατασταθεί. Σέρβοι ιστορικοί παραδέχονται ότι το εμπόριο βρισκόταν την περίοδο αυτή στα χέρια των ελλήνων και ότι αυτοί χρησίμευαν ως *πρότυπα* (ο θεοσεβής έλληνας, ο αξιαγάπητος και λογικός έλληνας) γεγονός που συνέτεινε να εμφανίζονται και οι αυτόχθονες ως έλληνες».

20. Βλ. Dimitris Livanios, «The Quest for Hellenism: Religion, Nationalism and collective identities in Greece (1453 - 1913)», *The Historical Review*, 2006, σελ. 44-45. Όπως σημειώνει ο ανωτέρω συγγραφέας (σελ. 55-56) για το Ρήγα η ελληνική γλώσσα ήταν σημαντική για τον ορισμό του πολίτη και όποιος ομιλεί την ελληνική γλώσσα θεωρείται πολίτης ανεξάρτητα από το θρήσκευμά του. Αλλά τελικά ο σύνδεσμος της θρησκείας ήταν πολύ δυνατός για να παραμεριστεί γι' αυτό ο Ρήγας στο άρθρο 4 της Νέας Πολιτικής Διοίκησης συμπεριλαμβάνει στην τάξη των πολιτών «*εκείνον όπου είναι χριστιανός και δεν ομιλεί την απλήν ή την ελληνικήν, αλλά μόνο βοηθεί την Ελλάδα*». Με το «χριστιανός» εννοούνται πρωτίστως οι ορθόδοξοι, καθώς, οι καθολικοί κάτοικοι των νησιών του Αιγαίου, παρότι ελληνόφωνοι, δεν ήταν διατεθειμένοι να συμμετάσχουν (και ούτε συμμετείχαν) στην επανάσταση σε βάρος των Οθωμανών σε αντίθεση

δεν αντιπροσωπεύουν μόνο μια ακόμα εθνότητα, αλλά μια πολιτιστική παράδοση (παιδεία – γλώσσα) που αφομοίωνε τους άλλους²¹. Έτσι αναπτύσσεται, παράλληλα με την εθνική ιδέα, μια διαβαλκανική συνείδηση χωρίς να προσκρούει σοβαρά στον εκκολλαπτόμενο εθνικισμό του καθενός από τους βαλκανικούς λαούς²².

Το αίσθημα αδελφοσύνης που διαπίστωνε ο Ρήγας μεταξύ των βαλκανικών λαών²³ σε συνδυασμό με την αίσθηση ότι οι διαπλεκόμενοι σχηματισμοί παραδόσεων, τα «έθνη»²⁴ της περιοχής, μπορούν να συνυπάρξουν σε μια νέα μορφή οικουμένης οδήγησε το Ρήγα να υποστηρίξει όχι έναν μονιστικό, φυλετικό εθνικισμό με στόχο ένα εθνικό κράτος (και μάλιστα στα αρχαιοελλαδικά όρια) κατ' απομίμηση «των πολιτισμένων εθνών της Εσπερίας» αλλά έναν πλουραλιστικό εθνικισμό με βάση τον πολιτισμό και τις κοινές παραδόσεις των λαών της περιοχής ώστε να ιδρυθεί μια νέα κοινοπολιτεία-οικουμένη, η οποία θα βασίζεται στις κοινές αυτές παραδόσεις και ταυτόχρονα θα αφομοιώνει δημιουργικά τα επιτεύγματα του ευρωπαϊκού διαφωτισμού²⁵. Μια κοινοπολιτεία, όμως, δημοκρατική, με συνταγματική κατοχύρωση ατομικών αλλά

με τους αλβανόφωνους ορθόδοξους της Ύδρας και των Σπετσών και τους βαλκάνιους Σλαύους (βλ. την ενδιαφέρουσα αυτή επισήμανση σε L i v a n i o, *ό.π.*, σελ. 43,54).

21. Πρβλ. Θ. Βερέμη, «Εμείς και οι άλλοι Βαλκάνιοι», *εφημ. Καθημερινή* 15 Μαρτίου 2009, επίσης Βερέμη/Κολιόπουλο, *1821 Η γέννηση ενός έθνους – κράτους (Η συγκρότηση της εξουσίας στην επαναστατημένη Ελλάδα)*, εκδ. Σκάι, Αθήνα, 2010, σελ. 86.

22. Σβορώνος, *ό.π.*, σελ. 59, βλ. και Eric Hobsbawm, *Η εποχή των Επανάστασεων*, έκδ. ΜΙΕΤ, 2005, σελ. 204.

23. Βλ. Π. Κιτρομηλίδης, *Ρήγας Βελεστινλής, Θεωρία και Πράξη*, εκδ. Βουλής των Ελλήνων, 1998 σελ. 50, που αποδίδει την ενστάλαξη στην ψυχή του Ρήγα της αίσθησης της παμβαλκανικής αδελφοσύνης στο παράδειγμα του δασκάλου του Ιώσηπου Μοισιόδακα.

24. Όπως σημειώνει ο Κ. Σβολόπουλος, *Επανεκτιμώντας την επαναστατική πρόταση του Ρήγα Βελεστινλή (στο Κατακτώντας την ανεξαρτησία* εκδ. Πατάκη, 2010, σελ. 14) «Ο όρος του «έθνους» δεν είχε, ακόμη, αποκτήσει το νέο, υποστασιακό περιεχόμενο που έμελλε μεταγενέστερα να προσλάβει ως προέκταση του δόγματος της λαϊκής κυριαρχίας». Πάντως, κατά την επισήμανση του Αξελού, *ό.π.*, σελ. 422, και ο Ρήγας έχει ήδη επισημάνει τη δυναμική εισβολή στο προσκήνιο της ιστορίας των εθνοτήτων, όπως φαίνεται από τους στίχους του Πατριωτικού Ύμνου «Όλα τα έθνη πολεμούν και στους Τυράννους τους ορμούν, εκδίκησιν γυρεύουν και τους εξολοθρεύουν».

25. Πρβλ. Νικόλαος Πανταζόπουλος, *Μελετήματα για τον Ρήγα Βελεστινλή*, έκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 1998, σελ. 55: «Ο Ρήγας προσέβλεψε θαρραλέως προς το μέλλον, αναζητήσας δια μέσου του κλασσικού πολιτισμού να ανασυνδέσει τα επιβιούντα στοιχεία της ελληνικής και της βυζαντινής πολιτιστικής παραδόσεως προς τας νέας αντιλήψεις, αι οποίαι μεταλαμπαδευθείσαι εις τα κηρύγματα της Γαλλικής Επανάστασεως προδιέγραφον το μέλλον της Ευρώπης και του Κόσμου». Βλ. επίσης Δ. Καραμπερόπουλος, «Η Δημοκρατική Ενοποίηση του Βαλκανικού Χώρου στο Επαναστατικό Σχέδιο του Ρήγα Βελεστινλή», *Ιστορία των Ελλήνων*, τόμος 10, εκδόσεις Δομή, *passim*.

και ομάδικων δικαιωμάτων ανεξάρτητα από εθνικές, φυλετικές, θρησκευτικές και κοινωνικές διακρίσεις²⁶, μια κοινοπολιτεία που από τη θέμισή της αποστρέφεται τον δεσποτισμό (ακόμη και τον ελληνικό), διότι ο τελευταίος εκ των πραγμάτων δυναμιτίζει εκ των έσω τη συνύπαρξη²⁷. Τελικά, όμως, επικράτησε στα Βαλκάνια ο δυτικόπνευστος εθνικισμός που εισήγαγε τις επόμενες δεκαετίες την ξενοφοβία, κατέστρεψε την ελληνική πνευματική ηγεμονία και υπονόμωσε τη δυνατότητα αληθινής χειραφέτησης της ανατολής. Της Ανατολής που είχε πάντα ενωτικό δεσμό τον πολιτισμό, την παιδεία και την πίστη και όχι την καταγωγή²⁸. Της Ανατολής όπου κυριαρχεί η ελληνική μορφή οικουμένης που ενώνει τα έθνη πνευματικά και ενδιαφέρεται για τη διατήρηση της ετερότητάς τους²⁹. Ο εθνικισμός αυτός είχε το παράδοξο αποτέλεσμα σε διάστημα ενός περίπου αιώνα να περιορίσει τελεσίδικα τον Ελληνισμό σε τμήμα του βυζαντινού διοικητικού θέματος της Ελλάδος και κυρίως να δημιουργήσει ή να εντείνει τον λανθάνοντα εθνικισμό των άλλων βαλκανικών λαών³⁰. Η εγκατάλειψη του υπερεθνικού οράματος του Ρήγα και η στόχευση στη δημιουργία ελληνικού κρατιδίου

26. Πανταζόπουλος, *ό.π.*, σελ. 53, 106.

27. Και στον ελληνικό ηγεμονισμό (ιδίως στις παραδουνάβιες ηγεμονίες) εντοπίζει την τραγικότητα του παραδείγματος του Ρήγα ο Ζιάκας *Αυτοείδωλον εγενόμην, ό.π.*, σελ. 284, στην ίδια κατεύθυνση πιο αναλυτικά Τ ο υ η β ε ε, *Οι Έλληνες και οι Κληρονομίες τους, ό.π.*, σελ. 292 επ., πρβλ. (για τη διοίκηση των Φαναριωτών στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες) και Ζοέλ Νταλέγκρ, *Οι Έλληνες και οι Οθωμανοί, 1453-1923*, εκδ. Ζαχαρόπουλος, Αθήνα, 2006, σελ. 154, Rene Ristelhueber, *Ιστορία των βαλκανικών λαών*, εκδ. Παπαδήμα, Αθήνα 2003, σελ. 213.

28. Χατζηαντωνίου, *ό.π.*, σελ. 271.

29. Όπως σημειώνει η Μαρία Μαντουβάλου, *Ο Ρήγας στα βήματα του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, εκδ. Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, 1996, σελ. 81, «Ο Ρήγας με το έργο του έφερε στο προσκήνιο την παγκοσμιότητα του ελληνικού πολιτισμού, ως ενωτικού στοιχείου ετερόκλητων λαών».

30. Ο Νικόλαος Σαρίπολος (θεμελιωτής του δημοσίου δικαίου στην Ελλάδα) εντοπίζει γλαφυρά (αλλά από αμιγώς εθνοκεντρική σκοπιά) το «παράδοξο» γράφοντας στα 1865: «Και όμως οικτρόν να το αναλογισθεί τι! Ενώ ότε το όλον Ελληνικόν Έθνος διετέλει δούλον, ηλλίνιζον αι παραδουνάβιοι επαρχίαι, αδελφοποιείτο η Σερβία, ουδόλως εδιχοστάτει η Βουλγαρία, η δε Θράκη και η Μακεδονία καθαρώς ελληνίδες επαρχίαι εσεμνύνοντο να λέγονται μετά την της Ελλάδος όμως απελευθέρωσιν εν τω στενώ αυτής κύκλω περιορίσθη και κατεκλείσθη, εν στενώ πεδίω χαμαιζηλών παθών τον πύθον αυτής κυλίουσα, ενώ θρασείς κλώπες έναν προς έναν τους αδάμαντας του εθνικού αυτής διαδήματος κλέπτουσιν» (η παραπομπή από τον Αλέξη Πολίτη, *Ρομαντικά Χρόνια-Ιδεολογίες και Νοοτροπίες στην Ελλάδα του 1830-1880*, εκδ. Κατάρι, Αθήνα 1998, σελ. 69).

(με ατελές μάλιστα πολιτικό και πνευματικό υπόβαθρο)³¹ αποτέλεσε την απαραίτητη προϋπόθεση για την εξέλιξη του εθνικισμού των άλλων βαλκανικών λαών³².

Ός προς την απόδραση των συνοίκων λαών από την Ορθόδοξη Οικουμένη, την οποία τόσο πολύ επέκρινε η Ελλάδα του 19ου αιώνα, πρέπει, συνεπώς, πάντοτε να υπομινήσεται ότι πρώτοι απέδρασαν οι Έλληνες. Prior tempore, fortior iuris, είχαν κηρύξει εξαρχής οι Έλληνες. Τους Έλληνες μιμήθηκαν οι υπόλοιποι λαοί της Νοτιο-ανατολικής Ευρώπης, ακόμη και οι Τούρκοι, φυσικά με μεγάλη καθυστέρηση (1908). Η δυσανάλογη στροφή των Ελλήνων προς την ελληνορωμαϊκή αρχαιότητα, έστρεψε και τους άλλους συνοίκους λαούς στην προσπάθεια να βρουν και αυτοί τους αρχαίους τους προγόνους και υπονόμισε κάθε επιθυμία για συνεργασία των λαών της περιοχής εναντίον της οθωμανικής κυριαρχίας. Ο αντίκτυπος της ελληνικής γλώσσας και της παιδείας, με την κοσμοπολίτικη τους ιδιότητα (ως αγαθών που συνέβαλαν στην τελείωση του ανθρώπου), ο οποίος είχε προαχθεί από το ελληνικό εκκλησιαστικό και κοινοτικό σχολείο και συγκινήσει τους Έλληνες, τους Δυτικοευρωπαίους αλλά και τους συνοίκους αλλοφώνους λαούς της Ορθόδοξης Οικουμένης (Βουλγάρους, Νοτιοσλάβους, Σέρβους, Αλβανούς και Ρουμάνους), χάθηκε ανεπιστρεπτή όταν οι Έλληνες εγκατέλειψαν την κοσμοπολίτικη υπόσταση της γλώσσας και τη χρησιμοποίησαν με τη χερντεριανή της υπόσταση ως όργανο στην υπηρεσία του έθνους. Έτσι λοιπόν εξηγείται και η απομάκρυνση των συνοίκων λαών από την Ορθόδοξη Οικουμένη, έτσι δε εξηγείται και η μείωση της απήχησης που είχε το ελληνικό σχολείο, όταν προσέλαβε η ελληνική γλώσσα την ιδιότητα μιας σύγχρονης εθνικής γλώσσας³³.

Συμπερασματικά, λοιπόν, με την αντίστροφη (προς τη θεώρηση του Ρήγα) κίνηση εξάφθηκε ο εθνικισμός των μερικότερων εθνικών συνόλων και προωθήθηκε η σύσταση μικρών εθνικών κρατών, με βάση τη διάλεκτο – γλώσσα, με παράλληλη κατάλυση της μακραίωνης συνειδησιακής τους ενότητας. Έτσι κατέστη δυσχερής η επάνοδος των λαών αυτών στο ιστορικό προσκήνιο και στη νεωτερικότητα με δικές τους κατακτήσεις και όχι ως φτωχών συγγενών, παρόλο που το βάθος και η ποιότητα των παραδόσεών τους αποτελούσαν ασφαλές θεμέλιο ώστε να τοποθετηθεί, στον ελεύθερο πλέον τόπο

31. «Μικροκαρικατούρα του δυτικού φιλελεύθερου ιδεώδους» κατά τον Hobsbawm, *ό.π.*, σελ. 206. Δεν είναι επίσης ασήμαντο ότι, όπως επισημαίνουν οι Βερέμης/Κολιόπουλος, 1821 Η γέννηση ενός έθνους – κράτους (ό.π. υποσ. 19), σελ. 91: «Το προϊόν της ελληνικής εθνικής κίνησης, το ελληνικό εθνικό κράτος, δεν ικανοποίησε εν τέλει ούτε τους ανακαινιστές του έθνους ούτε τους υποστηρικτές της ορθόδοξης οικουμένης».

32. Eric Hobsbawm, *Η εποχή των επαναστάσεων*, έκδοση ΜΙΕΤ, 2005, σελ. 206.

33. Βλ. Ι. Κολιόπουλο, «Η μεγάλη Ιδέα της Εθνικής Ολοκλήρωσης», *εφημ. Καθημερινή*, 12 Ιουνίου 2011.

τους, μια νέα οικουμενικότητα³⁴. Οι διαβαλκανικές συγκρούσεις του 19^{ου} και 20^{ου} αιώνα είναι το κορύφωμα αυτής της πολιτικής³⁵, στις δε συγκρούσεις αυτές κεντρικό ρόλο θα διαδραματίσει ακόμη και η ορθοδοξία, η οποία (παρά την καταδίκη του φυλετισμού από πανορθόδοξη σύνοδο στην Κωνσταντινούπολη το 1872) από ενωτική δύναμη και «δεσμός», θα καταστεί βαθμιαία εθνική «θρησκεία» και όπλο του εθνικισμού³⁶.

Υπό τα ανωτέρω δεδομένα το όραμα του Ρήγα ήταν μάλλον ρεαλιστικότερο εάν βέβαια ο σκοπός ήταν η συνέχεια του ελληνισμού στην ευρύτερη περιοχή που ο Ρήγας αποτυπώνει στη Χάρτα του και όπου είχε πρωταρχική παρουσία και συνεισφορά για χιλιετίες³⁷. Αλλά και για το σύνολο βαλκανικό χώρο, ακόμη και μετά την έναρξη της διαδικασίας χειραφέτησης από την αυθεντία του Οικουμενικού Πατριαρχείου και το πολυεθνικό κράτος του γένους που αυτό προωθούσε³⁸, η ιδέα του «υπερεθνικού» κράτους του Ρήγα ήταν προσφορότερο μέσο αντιμετώπισης των πολύπλοκων προβλημάτων και ομαλότερης εισόδου στη νέα μεταοθωμανική εποχή³⁹. Η επαναστατική διαδοχή στην οθωμανική αυτοκρατορία (και όχι η απορρόφησή της, όπως προέκρινε η τάξη των Φαναριωτών και της εκκλησιαστικής ιεραρχίας), στην οποία στόχευε ο Ρήγας, διαφέρει ουσιωδώς από την *Μεγάλη Ιδέα*, που εκκολάφθηκε στο πλαίσιο του

34. Όπως σημειώνει ο Κώστας Άξελος, *Η Μοίρα της σύγχρονης Ελλάδας*, ό.π., σελ. 34, «το τοπικό εξαντλείται γρήγορα, όταν δεν είναι ο – έστω και περιορισμένος τόπος- όπου τοποθετείται μια οικουμενικότητα».

35. Βλ. Γ. Δ. Μεταλληνό, *Παράδοση και Αλλοτρίωση*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1986, σελ. 198.

36. Βλ. Γεώργιο Μεταλληνό, *Ελληνισμός Μετέωρος*, εκδ. Αποστολικής Διακονίας της Εκκλησίας της Ελλάδος, Αθήνα 1999, σελ. 23, 47

37. Βλ. ιδίως Γ. Κοντογιώργη, ό.π. σελ. 163-172, πρβλ. και τις αναπτύξεις του Χρήστο υ Γιανναρά, *Ορθοδοξία και Δύση στη νεώτερη Ελλάδα*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1992, σελ. 183 επ.

38. Βλ. γι' αυτό Ν. Παναζόπουλο, ό.π., σελ. 48.

39. Κατά τον Toynbee (*The Western Question in Greece and Turkey*, London 1922, σελ. 17-18) η υιοθέτηση της αρχής του εθνικισμού (principle of nationalism) στα Βαλκάνια υπήρξε μια μοιραία δυτική ιδέα (fatal Western idea) γιατί οδήγησε σε συνεχείς σφαγές (massacre). Για τη θέση αυτή του Toynbee και εν γένει τη βία στα Βαλκάνια βλ. Mark Mazower, *The Balkans (From the end of Byzantium to the present day)*, εκδ. Phoenix 2000, σελ. 144. Στο έργο αυτό παρουσιάζεται ευσύνοπτα αλλά συνθετικά η γέννηση των βαλκανικών εθνικών κρατών. Για εκτενέστερη πραγμάτευση βλ. αντί άλλων L. S. Stavrianos, *The Balkans since 1453* (πρώτη έκδοση 1958 και δεύτερη με πρόλογο Traian Stoianovich εκδ. Hurst 2000) αλλά και Rene Ristelhueber, *Ιστορία των βαλκανικών λαών*, εκδ. Παπαδήμα 2003. Για το πώς ο εθνικισμός διέθρηξε τη συνοχή των βαλκανίων και μετέβαλε ριζικά τον τρόπο με τον οποίο ο ελληνισμός αντιμετώπισε τα Βαλκάνια βλ. ιδίως Β. Γούναρη, *Τα Βαλκάνια των Ελλήνων Από τον Διαφωτισμό έως τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο* εκδ. Επίκεντρο 2007. Επίσης για το πώς η ιστοριογραφία των εθνικών πλέον κρατών διαχειρίστηκε τον βυζαντινό - οθωμανικό μεσαίωνα στο πέρασμα από τον 19^ο στον 20^ο αιώνα, βλ. Δ. Σταματόπουλο, *Το Βυζάντιο μετά το έθνος (το πρόβλημα της συνέχειας στις βαλκανικές ιστοριογραφίες)*, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2009.

νεοελληνικού κράτους⁴⁰. Η Μεγάλη Ιδέα προτείνει την εθνική ολοκλήρωση με όρους *εθνικής καθαρότητας* και κυριάρχου κράτους (-έθνους), κινείται δηλαδή στο περιβάλλον του ευρωπαϊκού εθνοκρατικού κεκτημένου και όχι της ελληνικής οικουμενικής κοσμοπόλης (οικουμένης)⁴¹. Το νεωτερικό, όμως, πρότυπο της εθνικής ολοκλήρωσης, ως λύσης του Ανατολικού Ζητήματος, ήταν εκ των πραγμάτων αδύνατο να πραγματοποιηθεί χωρίς εθνοκαθάρσεις, χωρίς γενοκτονίες και ανταλλαγές πληθυσμών⁴².

Το πρόταγμα, επομένως, του Ρήγα δεν ήταν ουτοπικό αλλά, ίσως, η πιο ριζοσπαστική λύση ενός εκρηκτικού προβλήματος, μια λύση που είχε προταθεί προτού ακόμη το ίδιο το πρόβλημα γίνει εντελώς προφανές σε όλη την πολυπλοκότητά του⁴³. Ακόμη, όμως, και σήμερα που η εποχή των εθνικών επαναστάσεων έχει παρέλθει το έργο του Ρήγα παραμένει επίκαιρο και γόνιμο⁴⁴ ίσως γιατί πράγματι η εθνική επιβίωση εξαρτάται λιγότερο από τη βιαιότητα και το διεκδικητικό σοβινισμό και περισσότερο από τη συμβιωτική σχέση με άλλες παραδόσεις, μέσα στο πλαίσιο μιας δημοκρατικής (κοινο)πολιτείας⁴⁵. Στο επίπεδο της αναζήτησης νεοελληνικής ταυτότητας το έργο του Ρήγα αποτέλεσε μια προσπάθεια για «γόνιμη πρόσληψη και οργανική αφομοίωση του ευρωνεωτερικού πολιτιστικού προτύπου», μπορούσε στην εποχή του και μπορεί και σήμερα να αποτελέσει μια βάση για την υπέρβαση του διλήμματος μεταξύ «βυζαντινορθόδοξου οικουμενισμού» και «δυτικόπνευστου εθνικισμού» και τη δημιουργία μιας

40. Και αντίστοιχα και στα άλλα εθνικά κράτη, που διαδέχθηκαν την Οθωμανική Αυτοκρατορία και καλλιέργησαν τη δική τους «Μεγάλη Ιδέα».

41. Κατά την εύστοχη διάστιξη του Γ. Κοινογιώργη, *ό.π.*, σελ. 162. Πρβλ. και Γεώργιο Μεταλληνό, *Ελληνισμός Μετέωρος*, *ό.π.*, σελ. 22, «δεν πρόκειται πια για οικουμενικό μεγαλοϊδεατισμό αλλά για αλυτρωτικό μεγαλοϊδεατισμό».

42. Βλ. Θ. Ζιάκα, *Το Παχύ μας Δέρμα*, (ανάτυπο 4 ομιλιών για το βιβλίο του Άντη Ροδίτη, «Δέκα χιλιάδες μέλλισσες, 2011, σελ. 25), ο οποίος σημειώνει (σελ. 29) «ότι η εθνοκάθαρση είναι σύμφυτη με τη νεωτερική νοσηματοδότηση της εθνικής ιδέας και αναπόφευκτη στον δρόμο των απελευθέρων οθωμανικών εθνών προς την Εσπερία».

43. Βλ. Κιτρομιλίδη, *ό.π.*, σελ. 95. Βλ. πάντως και την κριτική στην πολιτειακή πρόταση του Ρήγα, η οποία κατά το συγγραφέα «απέδιδε υπέρμετρη βαρύτητα σε δικές του εμπειρίες και βιώματα .. και δεν αντιμετώπισε ρεαλιστικά τις εντάσεις και τις αντιφάσεις του εθνικού προβλήματος, καθώς δεν κατόρθωσε να προβλέψει την ισχύ των νέων συλλογικών ταυτοτήτων, τις οποίες εξέθερε ο νεότερος εθνικισμός», (*ό.π.*, σελ. 93).

44. Όπως σημειώνει ο Αξελός, *ό.π.*, σελ. 424, η «νέου τύπου δημοκρατική συνεύρεση», αναδεικνύεται ως υπαρκτό προς επίλυση ζήτημα, δύο και πλέον αιώνες μετά τη δολοφονία του Ρήγα. Και είναι αυτό το στοιχείο, που εκτινάσσει στο διαρκές μέλλον μια πρόταση, που πνήγηκε στη γένεσή της, αποδεικνύοντας και στην περίπτωση της την δύναμη και τον ρεαλισμό της ουτοπίας.

45. Πρβλ. Βερέμη στο (συλλογικό) *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, έκδ. ΜΙΕΤ, 2003, σελ. 19.

σύγχρονης νεοελληνικής ταυτότητας με οικουμενική ιδιαιτερότητα που θα επιτρέψει στον σύγχρονο ελληνισμό να διαδραματίσει ουσιαστικότερο ρόλο στο σύγχρονο κόσμο και ιδίως στην Ευρώπη⁴⁶. Το ζητούμενο στη σημερινή εποχή δεν είναι μόνο τι είδους πολιτειακό μόρφωμα επιθυμούμε, αν και οι εξελίξεις στην Ευρωπαϊκή Ένωση (με την ένταξη μάλιστα σ' αυτή σημαντικού τμήματος του μεταβυζαντινού και μεταοθωμανικού κόσμου) έχουν ήδη θέσει και αυτό το ζήτημα επί τάπητος. Μέγα ζητούμενο αποτελεί η «πραγματική σύνθεση», η εύρεση θεμέλιου (πέτρας) ώστε να μπορεί να υπάρξει Ελλάδα ικανή να εγερθεί ως το οικουμενικό επίπεδο αντιμετωπίζοντας την πολιτική ως μοίρα της⁴⁷ και συμβάλλοντας στην υπέρβαση των αδιεξόδων του σύγχρονου πολιτιστικού παραδείγματος, το οποίο τόσες σημαντικές επιτυχίες κατέγραψε ιδίως στο χώρο της επιστήμης αλλά και τόσες τραγικές αποτυχίες με αποκορύφωμα τα ναζιστικά - ολοκληρωτικά καθεστώτα και τους παγκοσμίους πολέμους.

Η βιβλιογραφία που περιγράφει τα προβλήματα της σύγχρονης «μιαζικής δημοκρατίας» και της κοινωνίας του διαλυμένου ατόμου είναι πλέον εκτενής⁴⁸. Ο ελληνισμός, όπως και οι υπόλοιποι βαλκανικοί λαοί, κι αν ακόμη βρίσκονται σε πολύ χαμηλή θέση στο σύστημα του διεθνούς καταμερισμού της υλικής και πνευματικής εργασίας⁴⁹, μπορούν όμως να αξιοποιήσουν δημιουργικά τις ανεξάντλητες κοινές παραδόσεις τους και να αρθρώσουν λόγο με πανανθρώπινη εμβέλεια που θα προσπαθεί να δώσει μια

46. Την πρόκληση αυτή εντοπίζει - έστω αμήχανα- και η μη ελληνική διανόηση- ιστοριογραφία, ειδικά όσο προσεγγίζει (με καθυστέρηση) τη μεσαιωνική ελληνική κληρονομιά. Ενδεικτικά η Averil Cameron, *The Byzantines*, εκδ. Blackwell, 2006, σελ. 178 : «As far as the question of Byzantium and Europe is concerned the role of Greece is therefore a paradox at several levels precisely because it is seen as the very birthplace of European culture, and thus the seat of the values held most dear, is also the place where the legacy of Byzantium is most contentious». Βλ. από την ελληνική ιστοριογραφία - διανόηση τις διατυπώσεις της Ελένης Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Γιατί το Βυζάντιο*, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2009, σελ. 254-255 «Μένει όμως το Βυζαντινό κατόρθωμα ζωντανό σαν θεμέλιο της εθνικής ταυτότητας κάθε Βαλκάνιου, αλλά και σαν ξύπνημα και προσήλωση στις αρχές που στηρίζουν τον ευρωπαϊκό πολιτισμό ως τα σήμερα, τη χριστιανιστική, τη ρωμιοσύνη και την ελληνοσύνη, που αναδεικνύουν ως πρώτη ευρωπαϊκή αυτοκρατορία, την αυτοκρατορία του ελληνισμού των μέσων χρόνων... Είναι λοιπόν ευρωπαίος κατά τον Valery, αυτός που υπέστη την επίδραση της ελληνικής ορθολογικής σκέψης, που γνώρισε την εμβέλεια των ρωμαϊκών διοικητικών θεσμών και που ζει σύμφωνα με την ιουδαϊκοχριστιανική πραγματικότητα».

47. Κώστας Αξελός, *ό.π.*, σελ. 50.

48. Αξίζει να μνημονευθεί η εργασία του Έλληνα Παναγιώτη Κοन्दύλη, *Η παρακμή του αστικού πολιτισμού*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.

49. Κατά την έκφραση του Κοन्दύλη, *ό.π.*, σελ. 47.

άλλη απάντηση στα όχι και λίγα αδιέξοδα του σύγχρονου δυτικού πολιτισμού⁵⁰. Η θεώρηση του ανθρώπου ως προσώπου και όχι ως ατόμου και η προτεραιότητα στις αδιαμεσολάβητες σχέσεις των προσώπων, η ευχαριστιακή πρόσληψη και χρήση του κόσμου και της ύλης, η αναζήτηση της ψυχικής ισορροπίας στη χαρμολύπη, η νοσταλγία του προσωποκεντρικού κοινοτισμού είναι ενδεικτικά και μόνο πρότυπα και μέτρα που άνθισαν στον τόπο αυτό και παρήγαγαν πολιτισμό δυσθεώρητο⁵¹. Μπορούν και σήμερα να εμπνεύσουν και να μας βοηθήσουν να πιάσουμε το χαμένο νήμα μιας πραγματικής δημιουργίας που θα αποτελεί προσφορά στον σύγχρονο άνθρωπο. Είναι απαραίτητη η αναζήτηση ενός νέου πολιτιστικού παραδείγματος, που θα συνενώνει την ανατολική και τη δυτική οικουμένη και θα αποτρέπει τη μεταξύ τους σύγκρουση που πολλοί προβλέπουν⁵². Το έργο και κυρίως το παράδειγμα του Ρήγα μπορούν πολλά να προσφέρουν προς αυτή την κατεύθυνση και για το λόγο αυτό ο Ρήγας αξίζει να μελετάται ως μορφή με οικουμενική εμβέλεια. Η πολιτική και πολιτειακή σκέψη του Ρήγα είναι πάντα επίκαιρη, διότι υπηρετεί την οικουμενική ελληνικότητα, η οποία αποτελεί ζητούμενο και όρο επιβίωσης και για το σύγχρονο «εθνικό» κράτος. Εν τέλει η αξία της πρότασης του Ρήγα είναι ανέκπλητη, διότι πηγάζει από μια άλλη εμπειρία (ανθρωπολογικής βαθμίδας), η οποία παραμένει (στην ουσία της) ακόμη εκτός της σύγχρονης αναζήτησης, παρόλο που στην εμπειρία αυτή μπορεί, ίσως, να αναζητηθεί διέξοδος στη συντελούμενη κατολίσθηση του νεωτερικού πολιτισμού στον σύγχρονο μηδενισμό, τον χαρακτηριζόμενο πρωτίστως από την αποσύνθεση του νεωτερικού υποκειμένου (ατομικού/συλλογικού : Ατόμου/Εθνοκράτους)⁵³.

50. Κατά τον Χρήστο Γιανναρά, *Η απανθρωπία του δικαιώματος*, εκδ. Δόμος, Αθήνα 1998, σελ. 164 «οι αντιστάσεις προσαρμογής των ορθόδοξων κοινωνιών σε αυτό το υπόδειγμα είναι πολύ πιθανό να διασώζουν σεπρωματικές δυνατότητες ριζοσπαστικών αντιπροτάσεων στα καίρια αδιέξοδα της νεωτερικότητας».

51. Πρβλ. Ζιάκα «*Αυτοείδωλον εγενόμην*», *ό.π.*, σελ. 386.

52. Βλ. ενδεικτικά τη θεώρηση του αμερικανού καθηγητή Samuel Huntington, στο *The Clash of Civilizations and Remaking of World Order* (1996), η οποία (θεώρηση) έχει γίνει αντικείμενο εκτεταμένου σχολιασμού.

53. Βλ. ιδίως Θ. Ζιάκα, *Ο σύγχρονος μηδενισμός*, εκδ. Αρμός, Αθήνα, 2008.

ΑΝΤΩΝΙΟΣ Δ. ΦΡΑΓΚΟΥΛΗΣ

Το πρότυπο του Δάσκαλου και Μαθητή σύμφωνα με το «Φυσιικής απάνθισμα» του Ρήγα

Συγκινείται κανείς διαβάζοντας την εισαγωγή που ο Ρήγας προτάσσει για τους αναγνώστες στο δεύτερο κατά σειράν πόνημά του, το *Φυσιικής απάνθισμα*¹: «Κάθε νουνεχής φιλόπατρις λυπείται βλέπωντας τους δυστυχείς απογόνους των ευκλεεστάτων Αριστοτέλους και Πλάτωνος, ή πάντη γεγυμνωμένους από την ιδέαν της φιλοσοφίας, ή αφ' ου εγήρασαν επικεκυφότες εις μόνα τα σπάνια της Ελληνικής διαλέκτου βιβλία, να εκαρποφορήθησαν πολλά ολίγον, ή παντελώς»².

Η λακωνική αυτή απεικόνιση της θλιβερής πραγματικότητας που επικρατούσε στην παιδεία την εποχή εκείνη, δεν στόχευε στο να προκαλέσει τον θρήνο, αλλά στην ευαισθητοποίηση των ανθρώπων του πνεύματος της τοτινής εποχής, για την παραγωγή βιβλίων τα οποία θα έπρεπε να είναι εύληπτα και εύχρηστα, έτσι ώστε «βοηθούμενον πανταχόθεν να αναλάβει το πεπτωκός Ελληνικόν γένος».

1. Μέχρι πριν λίγα χρόνια ακόμη δεν ήταν γνωστό κανένα πρότυπο από το οποίο θα μπορούσε ο Ρήγας να είχε χρησιμοποιήσει τμήματα για το δικό του έργο. Το μόνο γνωστό ήταν ότι αποτελούσε η «Φυσιική» εράνισμα από την γερμανική και τη γαλλική διάλεκτο, όπως σημειώνει ο ίδιος στον πρόλόγό του. Ο Δημήτριος Καραμπερόπουλος όμως σε μελέτη του απέδειξε ότι ένα από τα κυρίως πρότυπα αποτελεί η γαλλική «Εγκυκλοπαίδεια». Για περισσότερα βλ. Δημητρίου Καραμπερόπουλου, «Η Γαλλική “Encyclopédie” ένα πρότυπο του έργου του Ρήγα “Φυσιικής Απάνθισμα”», περιοδικό *Ο Ερασιστής*, τόμ. 21 (1997), σελ. 95-128.

2. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσιικής Απάνθισμα*, έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστινίου-Ρήγα, Αθήνα 1991, τέταρτη επανέκδοση 2006, σελ. στ'.

Οι λέξεις που χρησιμοποιεί ο εθνομάρτυρας είναι βαθιά φορτισμένες και προκαλούν έντονα και ποικιλότροπα συναισθήματα. Δίνουν όμως, κατά την άποψή μας, μια αισιόδοξη προοπτική, εντελώς διαφορετική από αυτή που εξέφρασε λίγα χρόνια ενωρίτερα ο Μοισιόδακας, έχοντας καταλήξει κι' αυτός στα ίδια συμπεράσματα.

Στα 1790 λοιπόν ο Ρήγας εκδίδει στη Βιέννη το «Φυσικής Απάνθισμα», διά τους αγχίνους και φιλομαθείς Έλληνας, εκ της γερμανικής και γαλλικής διαλέκτου ερανισθέν, με δικά του έξοδα, προς ωφέλεια των ομογενών. Κάναμε λόγο για διαλεγμένες και ειδικά φορτισμένες λέξεις που χρησιμοποιεί ο Ρήγας. Η λέξη απάνθισμα που διαλέγει εδώ για τον τίτλο, (ο οποίος συνοδεύεται και από μια παράσταση ανθέων), μεταφορικά σημαίνει το σύναγμα, την συλλογή των αρίστων, τον ανθό της σοφίας θα μπορούσαμε να πούμε. Ένα έργο με το οποίο φιλοδοξεί να σχίσει τα σκοτάδια της αμάθειας και της δεισιδαιμονίας, με τα οποία η σκλαβιά καταδυνάστευε τους Έλληνες ραγιάδες. Με την παράθεση των σπουδαιότερων επιστημονικών ανακαλύψεων και εφευρέσεων, γενικότερα γνωστών στην Δύση, σε ένα εύχρηστο σύγγραμμα, γλωσσικά προσιτό στο μέσο Έλληνα, ο Ρήγας αγωνίζεται για να φωτιστεί το «πεπτωκός Ελληνικό Γένος», καλώντας ταυτόχρονα και άλλους πατριώτες να τον μιμηθούν σ' αυτή την προσπάθεια.

Βεβαίως και πιο πριν από το Ρήγα έχουν καταγραφεί προσπάθειες εκπόνησης αντιστοιχών συγγραμμάτων, αλλά και η εισαγωγή της διδασκαλίας των θετικών επιστημών, των φυσικομαθηματικών κυρίως, σε σχολεία της υπόδουλης Ελλάδας και αυτών της διασποράς. Μεγάλα αναστήματα όπως ο Μεθόδιος Ανθρακίτης, ο Ευγένιος Βούλγαρις, ο Νικηφόρος Θεοτόκης, ο Νεόφυτος Κανσοκαλυβίτης, ο Λάμπρος Φωτιάδης, ο Μανασσής Ηλιάδης, ο Ιώσηπος Μοισιόδακας,³ για να μνημονεύσουμε μερικούς, έγραψαν και δίδαξαν σε μεγάλα κέντρα, όπως στην Αθωνιάδα σχολή, στα Ιωάννινα, στο Ιάσιο και στο Βουκουρέστι⁴. Κοντά σ' αυτούς τους δάσκαλους του Γένους, ο Ρήγας αποτελεί ξεχωριστή μορφή, τόσο για την συγγραφή του «Απανθίσματος της Φυσικής» σε απλούστερο ύφος, χωρίς όμως αυτό να αποβαίνει σε βάρος της συγκεκριμένης επιστήμης, όσο και για τον τρόπο της παρουσίασης «κατ' ερωταπόκριση διδασκάλου και μαθητού, έως εις ένα μέρος». Και εάν μεν οι νεώτερες έρευνες έχουν αποδείξει τις κυριότερες πηγές από τις οποίες ο συγγραφέας «ερανίστηκε» το υλικό για τη Φυσική του, όπως επίσης υποδεικνύουν σαν εμπνευστές και καθοδηγητές του Ρήγα για την μεταφραστική αυτή προσπάθεια τον Μοισιόδακα και τον Καταρ-

3. Ας έχει υπόψη του ο αναγνώστης ότι οι περισσότεροι από τους ανθρώπους που μόχθησαν για την πνευματική αναγέννηση του Γένους μας ήταν ιερωμένοι.

4. Για περισσότερα βλ. Γρ. Ευαγγελίδη, *Η Παιδεία επί Τουρκοκρατίας*, εκδόσεις Δ. Ν. Καραβία, Αθήνα 1965, σελ. XCIV κ. εξ.

τζή⁵, ελάχιστοι έχουν κάνει (περιληπτικά) λόγο για την μοναδική και πρωτότυπη μέθοδο παρουσίασης του περιεχομένου της. Ούτε βέβαια έχει διασαφηνιστεί και το αν ο βαθύς παιδαγωγικός τρόπος με τον οποίο μεταδίδονται στο μαθητή (αλλά και στο ευρύ κοινό), οι επιστημονικές έννοιες και η εξήγηση των φυσικών φαινομένων, αποτελεί εύρημα του ίδιου του Ρήγα ή είναι μίμηση άλλης αντίστοιχης προσπάθειας. Και βεβαίως αποτελεί σταθμό στα διδακτικά χρονικά ο τρόπος με τον οποίο ο Ρήγας παρουσιάζει την διδακτέα ύλη στο μαθητή, γεγονός για το οποίο νομίζουμε ότι αποτελεί ένα από τους βασικούς λόγους στην προσπάθειά του. Ας υπενθυμίσουμε πάλι ότι τόσο ο Μοισιόδακας όσο και ο Καταρτζής τόνιζαν ότι το σύστημα παράδοσης των μαθημάτων στα σχολεία ήταν ανεπαρκές και μάλιστα δημιουργούσε πολλά προβλήματα κατανόησής των⁶. Στη Φυσική λοιπόν έχουμε ολοζώντανο το όραμα του μάρτυρα της ελευθερίας για πρότυπο δασκάλου και μαθητή, που πολύ απέχουν από αυτούς που συνήθως επάνδρωναν τα κοινά σχολεία όχι μόνον των υπόδουλων Ελλήνων, αλλά και πολλών ευρωπαίων.

Πιστεύω ότι όλοι μας λίγο-πολύ έχουμε ακούσει για το δασκαλοκεντρικό σύστημα της εποχής εκείνης, στην οποία ακόμη και ξακουστά σχολεία «έδιδαν διδασκαλία πολλά πτωχήν, συνοδευομένην με ραβδισμόν πλουσιοπάροχον. Τόσον άφθονα εξυλοκοπούμεθα, ώστε ο αδελφός μου, μη υποφέρων πλέον παρητήθη την ελληνικήν παιδείαν και παρά την γνώμην των γονέων μας», σημειώνει ο Κοραΐς στην αυτοβιογραφία του⁷. Και βέβαια δεν αποτελεί φαινόμενο πρωτοφανές και αδιανόητο. Ακόμη και οι σκαπανείς της νεότερης παιδαγωγικής, (Ρουσσώ, Ραχίτιος, Κομένιος, Λοκ), δεν απορρίπτουν τις σωματικές τιμωρίες, αντιθέτως μάλιστα, πιστεύουν ότι αυτές έχουν μεγάλη αποτελεσματικότητα. Κατά τον Κομένιο, «όλα είναι θεμιτά προκειμένου να μην εγκαταλειφθεί κάποιος (μαθητής) σαν αδιόρθωτος»⁸. Αλλά και ο ίδιος ο Μοισιόδακας, παρ' όλο που οι αναμνήσεις του ως μαθητής δεν είναι ευχάριστες, μιας και όπως γράφει στο έργο του *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία*, «... ενθυμούμαι εγώ πως, όταν παρά την τρυφεράν ηλικίαν με εκάλει ο παιδαγωγός ώστε να ειπώ αυτό το μάθημα, άνθρωπος αυτός με όπιν φύσει βλοσυράν, και με ένα πώγωνα άγριον,

5. Βλ. Δημητρίου Καταρτζή, *Δοκίμια*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, εκδοτική Ερμής Ε.Π.Ε., Αθήνα 1974, σελ. 5 και 35. Επίσης Ιώσηπου Μοισιόδακα, *Ηθική Φιλοσοφία*, εκδόσεις Μ.Ι.Ε.Τ., Αθήνα 2004, σελ. 331.

6. Βλ. Δ. Καταρτζή, *Δοκίμια*, ό.π., σελ. 32 και Ιώσ. Μοισιόδακα, *Ηθική Φιλοσοφία*, ό.π., σελ. 199.

7. Σύμφωνα με την μαρτυρία του ίδιου του Κοραΐ, βλ. Αδαμάντιος Κοραΐς, *Αυτοβιογραφία*, στο έργο *Ο Κοραΐς και η εποχή του*, επιμέλεια Κ. Θ. Δημαράς, Αθήνα 1953, σελ. 241.

8. Βλ. Maurice Debesse-Gaston Mialaret, *Οι παιδαγωγικές επιστήμες*, Αθήνα, εκδόσεις Δίπτυχο, 1982, τόμ. 2, σελ. 349 κ. εξ.

ενόμιζον πως με καλεί κανένα θηρίον, και από τον φόβον έχανον το μάθημα»,⁹ για να καταλήξει στις συνέπειες που αποκόμιζαν οι μικροί μαθητές, «*As ενθυμηθώμεν το πάθος το οποίον εδοκιμάσαμεν, όσοι κατά δυσκληρίαν ελάχομεν παιδαγωγούς ασπλάχνους, αδιακρίτους. Εκείνη η βλοσυρά όψις, η τραχεία φωνή, η δριμύτης του ξύλου, όσα άλλα παρακολουθούσι τοις φοβεροίς, πράγματα πάντα ασυνήθη τοις παιδίοις, καταστρέφουσιν αυτά εξ ολοκλήρου: επομένως ένα από τα δύο, ή ότι ταπεινούνται το πνεύμα αυτών, ή ότι εγγέεται αυτοίς μίσος κατά της μαθήσεως, το οποίον παραμένει αυτοίς εντετυπωμένον ενίοτε παρά πάσαν την ζωήν*», ακόμη και αυτός λοιπόν, όταν συμβουλεύει τους γονείς για την διαπαιδαγώγηση των νέων, κάνει λόγο για ποινές αλλά και για την διατήρηση του σταθερού χαλινού της πειθαρχίας. Πιο συγκεκριμένα θα γράψει, «*Οι νέοι ομοιάζουν τα πλοία, τα οποία πλέουσι εις πελάγη ηγριωμένα, και τα οποία επεμβαίνονται κατά το αυτό από πολλές, αγρίας συμπληγάδας. Πάθη, ορέξεις, επιθυμίας: πάντα αδιακόπως πνέουσι κατ' αυτών, και αγωνίζονται να συμπνίξωσιν αυτούς εις τον βυθόν της κακοβίότητος*», άρα λοιπόν «*έσχατον βοήθημα λείπεται η δριμύτης του ξύλου*»¹⁰.

Ας εξετάσουμε τώρα τα πρόσωπα του παιδαγωγού και μαθητή, όπως αυτά προβάλλουν από τη «Φυσική» του Ρήγα, πρότυπα τα οποία πιστεύουμε ότι αποτελούν δική του σύλληψη. Ο τρόπος με τον οποίο ο δάσκαλος βρίσκεται και κινείται δίπλα στο μαθητή, δείχνει έναν άνθρωπο απαλλαγμένο από την υπεροψία που προκαλείται συνήθως από τη (στείρα) γνώση, δίχως την διδασκαλική ακαμψία της εποχής εκείνης (και όχι μόνο), και χωρίς προκατάληψη απέναντι στο παιδί-μαθητή. Είναι τόσο ηλιθιωμένος, ώστε να μπορεί να ονομάζει τον μαθητή του «*υιέ μου*», αλλά και αρκετά νέος ώστε η προσφώνηση «*φιλε μου*», να μην αντηχεί παράταιρη και υποκριτική. Η ήσυχη και ειλικρινής ομιλία του, οι γλυκείς του τρόποι, η άνεση των κινήσεων, η παράθεση των επιχειρημάτων με ρεαλιστικό τρόπο αλλά και η αυτοπεποίθηση που αποπνέει, αποτελούν ένα πρωτόγνωρο πόλο έλξης για τον νέο, ο οποίος κυριολεκτικά περιπλανιέται στον λαβύρινθο των γνώσεων, που αυτός του παραθέτει, χωρίς ούτε

9. Βλ. Ιώσηπου Μοισιόδακα, *Πραγματεία περί παιδων αγωγής ή Παιδαγωγία*, Βενετία 1779, σελ. 58. Ο μόνος ο οποίος διαφοροποιείται είναι ο Καταρτζής, που στη θεωρία του «Περί της αγωγής των παιδιών», εμμέσως απορρίπτεται ο ξυλοδαρμός. Ο Καταρτζής κάνει λόγο για βίαια και ορμητικά πάθη των παιδιών, τα οποία ο δάσκαλος, (και οι γονείς), οφείλουν να τα «οικονομούν προς την ίδια τους επίδοση, και με τούτο να τα δίνουνε καλαίς έξεξ», βλ. Δ. Καταρτζή, *Δοκίμια*, ό.π., σελ. 25. Υπάρχουν και σύγχρονοι παιδαγωγοί, οι οποίοι μιλούν για αυστηρότητα στα συστήματα διδασκαλίας. Αναφέρουμε ως παράδειγμα τον γάλλο παιδαγωγό Alain, (1868-1951), ο οποίος έλεγε, «... δεν πρέπει να φοβόμαστε μήπως δυσαρεστήσουμε το παιδί. Πρέπει να φοβόμαστε μήπως το ευχαριστήσουμε», βλ. Χρήστου Φράγκου, *Ψυχοπαιδαγωγική*, 38^η έκδοση, εκδόσεις GUTENBERG, Αθήνα 2004, σελ. 71.

10. Ο.π., σελ. 111.

στιγμή να χάνει τον προσανατολισμό του, κάτω από την στιβαρή καθοδήγηση του δασκάλου του, στον οποίο δείχνει όλη του την εμπιστοσύνη. Παρ' όλο που ο δάσκαλος (πρέπει να) είναι επαρκώς προετοιμασμένος να δεχθεί αλλά και να απαντήσει κάθε είδους απορία του μαθητή του, πολλές φορές προσπαθεί να καθοδηγήσει τον ίδιο ώστε να συνεισφέρει στην απάντηση. Υπάρχουν αρκετές περιπτώσεις κατά τις οποίες η απάντηση δίνεται από τον μαθητή ύστερα από επαγωγικούς συλλογισμούς του, αφού βεβαίως έχει προηγηθεί (έμμεσα κυρίως) η βοήθεια του δασκάλου: «*Αυθέντη μου ... κατά τον λόγον σας, έπεται να είναι (η Σελήνη), ένα σώμα καθώς και η Γη μας,*» και «*Αφού η Σελήνη παρομοιάζει με την Γην μας, είτε το παιδί, πρέπει να είναι στρογγυλή ωσάν μήλον, διατί ... η Γη είναι σφαιροειδής*»¹¹.

Σε κάποιες άλλες περιστάσεις, στις οποίες ο παιδαγωγός αντενδκίννυται να εμβαθύνει, είτε γιατί το ερώτημα είναι πέρα από τις δυνάμεις του μαθητή του, είτε γιατί άλλοι παράγοντες εμποδίζουν, τότε ο δάσκαλος, με περισσή διάκριση, μεταθέτει την απάντηση για αργότερα:

- *Να καιρός να ρωτήσω, είτε (ο μαθητής)...*

- *Πλην τώρα δεν είναι καιρός να ομιλήσουμε περί αυτού ...' και πιο μετά, «Έχεις δίκαιον, είπα, έτζι είναι, πλην αργήσαμε πολύ εις το σεργιάνι μας και είναι καιρός πλέον να πηγαίνομεν σπίτι. Μετέπειτα πάλιν θέλομεν παρατηρήσει τα πλησιέστερα παρεπόμενα της Γης, θεωρώντας εις την Εγκυκλοπαιδείαν, ... τας ανθιστάσεις οπού προβάλλουν εκείνοι οπού λέγουν πως δεν κινείται, και τας αποκρίσεις των εναντίων».*

Κάποιες φορές, όμως, παρ' όλη τη δυσκολία της ερώτησης, ο δάσκαλος δεν διστάζει να προσπαθήσει να ξεδιαλύνει έστω και εν μέρει τις απορίες του μαθητή του, «*Η ερώτησις, απεκρίθην, είναι ως προς εσένα ολίγον δύσκολη ακόμη, και φοβούμαι δεν ημπορείς να καταλάβης εύκολα την λύσιν. Με όλον τούτο, θέλω πασχίσει να σε την κάμω εύληπτον, δίδοντάς σε ένα παράδειγμα περί αυτής, και το βράδυ εις τον οντά μας πραγματικώς θέλομεν την επαναλάβει*»¹².

11. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα*, τόμ. 2, Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2001, σελ. 44.

12. *Ο.π.*, σελ. 61, 68-69 και 73 αντίστοιχα. Η Εγκυκλοπαιδεία που αναφέρεται εδώ, είναι η γαλλική, επομένως η πρόταση του δασκάλου για την μελέτη της, και μάλιστα για ένα τόσο επιστημονικό θέμα, σημαίνει ότι ο νεαρός μαθητής του γνωρίζει απ' αυτήν την ηλικία αρκετά καλά την γαλλική γλώσσα. Ας μην λησμονούμε και την άμεση επιταγή του Ρήγα ότι «...να παραδίδεται (εις τα σχολεία), η γαλλική και η ιταλική γλώσσα...»», βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Νέα Πολιτική Διοίκησις*, τόμ. 5, έκδοση Βουλή των Ελλήνων, Αθήνα 2000, σελ. 41-42.

Καθίσταται φανερό ότι ο δάσκαλος πιστεύει, πως κάθε προσπάθειά του, δοσμένη με κατάλληλο τρόπο και συνοδευόμενη από παραδείγματα αλλά και επαναλήψεις, αφήνει κάτι στο μαθητή.

Πέρα από την βαθιά πολυμάθεια και την γνώση που πρέπει να έχει ο δάσκαλος, ο Ρήγας επιθυμεί ο παιδαγωγός του να γνωρίζει την ανθρώπινη ψυχή, και ιδιαίτερα την παιδική. Έτσι, ο δάσκαλός του έχει ήδη προσεγγίσει το μαθητή, τον έχει βοηθήσει να αποβάλλει το φόβο που περιέγραψε πιο πάνω ο Μοισιόδακας, και έχει κερδίσει τον σεβασμό του. Γι αυτό και μπορεί χρησιμοποιεί τις ονομασίες, με τις οποίες καλεί το μαθητή του, χωρίς να διατρέχει τον κίνδυνο να δημιουργήσει ή να ενθαρρύνει τυχόν την θρασύτητα. Οι προσεκτικά επιλεγμένες και εγκάρδιες επικλήσεις για τον μαθητή του, «υιέ μου», «αγαπητέ υιέ μου», «φίλε μου», «ακριβέ μου φίλε», «παιδί μου»,¹³ εκδηλώνουν αισθήματα ειλικρινής φιλίας και αγάπης, που στερεώνουν την εμπιστοσύνη και το σεβασμό που έχει, (πρέπει να έχει), ο παιδαγωγούμενος στον παιδαγωγός του.

Μ' αυτό το τρόπο ο δάσκαλος κατορθώνει με μεγαλύτερη ευκολία να αναιρέσει λανθασμένες αντιλήψεις του μαθητή του, παγιωμένες από την λαϊκή δεισιδαιμονία, με την απλή παράθεση και εν συνεχεία την εξήγηση του φυσικού φαινομένου:

- *Η αστραπή (= ο ηλεκτρισμός), είναι η αφορμή οπού υστερούνται οι άνθρωποι την ζωήν τους.*

- *Η αστραπή ... θανατώνει τον άνθρωπον; Εις καιρόν οπού εγώ εφοβούμουν έως τώρα τον κρότον της βροντής...*¹⁴

Και αλλού, «Φυλάξου από του να το πιστεύης, φίλε μου... Το φεγγάρι είναι το πλέον μικρότερο σώμα απ' όσα περιέχονται εις τον μεγάλον κόσμον»¹⁵. Και πιο κάτω, «Όθεν, ο ήλιος είναι το σώμα οπού στέκεται ... και όλα τα άλλα σώματα, οι πλανήται

13. Πιο συγκεκριμένα ο δάσκαλος χρησιμοποιεί την ονομασία 'υιέ μου' μία φορά, 'ακριβέ μου φίλε' μία φορά, 'αγαπητέ υιέ μου' μία φορά, 'φίλε μου' πέντε φορές και 'παιδί μου' εννιά φορές. Επίσης σημειώνουμε ότι οι εγκάρδιες αυτές προσφωνήσεις είναι πιο συχνές στην αρχή, βαίνουν μειούμενες στη συνέχεια, για να λείψουν από το ΙΒ' κεφάλαιο (περί Κατεχνιάς και Συννέφων), ενώ από το ΙΓ' κεφάλαιο και μετά, οι ερωτήσεις του μαθητή λιγοστεύουν και οι διάλογοι είναι ελάχιστοι. Εδώ ο λόγος του δασκάλου γίνεται εκτενής, πιο πυκνός και επιστημονικά σύνθετος, για να μετατραπεί και σε μονόλογο από το κεφάλαιο Κ' (Περί Δένδρων και Φυτών) μέχρι το τέλος.

14. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα*, ό.π., σελ. 135.

15. Ο.π., σελ. 47.

περιέρχονται τριγύρω του ...», «Εγώ πάντα επίστευα πως η Γη εστέκετο ...»¹⁶. «Εις το εξής δεν θε να φοβούμαι πλέον από τους Κομήτας, είπε ο υποτακτικός μου ...»¹⁷.

Η πειθώ ενεργείται με την παράθεση και την εξήγηση των φαινομένων με επιστημονικές αποδείξεις, ώστε να προκύπτει αβίαστα. Σε αρκετές περιπτώσεις παρατίθενται και οι απόψεις γνωστών επιστημόνων της εποχής, των οποίων το κύρος παγιώνει τη θέση του δασκάλου.

Μεγάλη εντύπωση προξενεί η συνεχής και συστηματική χρήση των παραδειγμάτων, όσο και των πειραμάτων, από το μέρος του δασκάλου, για την καλύτερη κατανόηση της διδακτέας ύλης από τον μαθητή. Τα πειράματα,¹⁸ με τον τρόπο που περιγράφονται αποτελούν τον πλέον εύληπτο τρόπο μάθησης για τον μαθητή, «Πάρε ένα σκοινί, δέσε μίαν πέτραν εις την άκρην, και βάστα την κρεμασμένην προς την γην. Το σκοινί έτζι τεντωμένον λέγεται κάθετος»¹⁹.

Προνοεί επίσης ο δάσκαλος ώστε τα απαιτούμενα αντικείμενα για την εκτέλεση του πειράματος να είναι όχι μόνο απλώς γνωστά, αλλά άμεσα προσιτά για την εφαρμογή. Στο πιο πάνω πείραμα, το σκοινί και η πέτρα αποτελούν κοινότατα αντικείμενα. Όταν ο δάσκαλος θα μιλήσει για την σφαιρικότητα της Γης, την κίνησή της καθώς και τους μεσημβρινούς της, ένα καρπούζι, μία σούβλα και ένας τέντζερης θα αποτελέσουν τα αντικείμενα της αναπαράστασης για τη γήινη πραγματικότητα²⁰. Και όταν ο δάσκαλος θα παραθέσει για τον μαθητή του την θεωρία για την δρόσο και ότι

16. Ο.π., σελ. 64. Έχει προαναφερθεί, (σελ. 62), η αντίληψη των αρχαίων περί περιστροφής του σύμπαντος και του ήλιου περί την Γη. Παρατίθεται επίσης και η ρήση του Ιησού του Ναυή, «ας σταθή ο ήλιος προς την Γαβαών, (Στήτω ο ήλιος κατά Γαβαών), *Ιησούς του Ναυή*, Γ', 12». Η σημασία όμως της προσευχής του Ιησού του Ναυή είναι να παρατείνει ο Θεός την ημέρα και όχι να σταματήσει να κινείται ο ήλιος, ο οποίος κατά την *Γέν. Α'*, 16, κανονίζει την διάρκεια της ημέρας, βλ. *Η Παλαιά Διαθήκη κατά τους Ο'*, κείμενο, ερμηνευτική παράφραση, σχόλια αρχμ. Γωήλ Για ννα κ ό π ο υ λ ο υ, Δ' έκδοση, έκδοση Ορθοδόξου Χριστιανικής Αδελφότητας «Λυδία», Θεσσαλονίκη 1986, σελ. 51, σχόλια. Ας προσέξουμε επίσης αυτά ακριβώς που γράφει ο Ρήγας, τα οποία είναι: «Όλοι εκείνοι οπού θεωρούν την Παλαιάν Γραφήν ως βιβλίο νόμου, λέγουν πως ο Ήλιος κινείται περί την Γην'. Κατά την άποψή μας ο Ρήγας εννοεί ότι, αυτοί οι άνθρωποι που ερμηνεύουν την Π. Διαθήκη με τον δικό τους αυθαίρετο τρόπο, αυτοί υποστηρίζουν ότι ο Ήλιος κινείται, και όχι η Π. Διαθήκη.

17. Ο.π., σελ. 59.

18. Περισσότερα για τα τριάντα και πλέον πειράματα που αναπτύσσονται από το Ρήγα στη «Φυσική» του, βλ. Χρίστου Ξενάκη, «Το πείραμα στα βιβλία φυσικής του τέλους του 18^{ου} αιώνα. Η περίπτωση του “Απανθίσματος Φυσικής” του Ρήγα», *Υπέρεια, Πρακτικά Β' Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας»*, τόμ. 2, μέρος Β', Αθήνα 1994, σελ. 647-656.

19. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα, ό.π.*, σελ. 57.

20. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα, ό.π.*, σελ. 43.

αυτή δημιουργείται από την διαφορά της θερμοκρασίας της ημέρας και νύχτας, ένα καζάνι, (γανωμένο), αρκεί για την πειραματική απόδειξη²¹.

Σε περιπτώσεις κατά τις οποίες η πραγματικότητα είναι αδύνατον να αναπαρασταθεί, ο δάσκαλος καταφεύγει στα κατ' αναλογία παραδείγματα. Για να κατανοήσει λοιπόν ο μαθητής του το μέγεθος της φάλαινας, του λέγει ότι, «εις το μεγαλύτερο της έντερο χωρεί ένας καβαλάρης», «... όταν φοβείται να μην κακοπάθη το παιδί της, το αγκαλιάζει με τα πτερά της και φεύγει με αυτό»²². Ακόμα και για τα φυσικά φαινόμενα (όπως λ.χ. οι σεισμοί και οι υπόκωφοι κρότοι), που τόσο ταλαιπωρούν τους αδαείς και τους κρατούν στο σκότος της αμάθειας και δεισιδαιμονίας, παρέχονται αντίστοιχα κατ' αναλογία παραδείγματα²³.

Με λόγια απλά και κατανοητά, εξηγεί στο μαθητή του ότι η αμάθεια, (και η εμμονή σ' αυτή), κατασταίνει τους ανθρώπους δυστυχείς και ευάλωτους σε κάθε είδους δοξασία και υπερφυσικό φόβο, σε ποταπές πράξεις που φθάνουν σε προδοσίες ή και γίνονται πρόξενοι διώξεων και μαρτυριών για άλλους ανθρώπους, και μάλιστα συγγενείς τους. Αυτοί οι άνθρωποι κατονομάζονται στη «Φυσική» επανειλημμένα «χυδαίοι»²⁴, και εύκολα εξαπατώνται από τους επιτήδειους.

Η συνεργασία του δάσκαλου με την μαθητή του αποτελεί ένα άλλο καινοτόμο στοιχείο στην παιδαγωγική σκέψη του εθνομάρτυρα. Εγκαταλείποντας την καθιερωμένη τακτική της κλασικής παράδοσης, που όπως γράφει στον πρόλογό του ο Ρήγας, δεν ήταν τίποτα άλλο παρά ανώφελος πολυλογία και παράθεση λέξεων²⁵, εγκαινιάζει την «κατ' ερωταπόκρισιν» διδασκαλία, ως προσφορότερη και πλέον αποτελεσματική.

21. Ο.π., σελ. 127. Νομίζουμε ότι αρκούν τρία χαρακτηριστικά παραδείγματα για να καταδειχτεί η απλότητα αλλά και η ευκολία με την οποία περιγράφεται ένα πείραμα στη Φυσική του Ρήγα.

22. Ο.π., σελ. 159.

23. Ο.π., σελ. 94, όπου με θαυμάσια παραδείγματα, (πιθανόν του ίδιου του Ρήγα), περιγράφονται οι σεισμοί και τα επακόλουθά τους, ήτοι γεωλογικές μεταβολές που έχουν σαν αποτέλεσμα την εξαφάνιση ξηράς (αναφέρεται η Ατλαντίδα), και η δημιουργία νησιών ή χασμάτων, όπως στα Τέμπη, κοντά στη Ραψάνη, (βλ. και «Χάρτα» φύλο 5^ο).

24. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα*, ό.π., σελ. 58, 142, 143, 187.

25. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα*, ό.π., σελ. 38, «οι παιδαγωγοί ξαπλώνουν με πολλήν έμφασιν τας διδασκαλίας οπού δίδουν εις τους μαθητάς τους, αι οποία είναι λέξεις, και πάλιν λέξεις, και αιωνίως λέξεις». Προφανώς ο Ρήγας ως μαθητής δεν αντιμετώπισε δύσκολες καταστάσεις, όπως αυτές που μνημονεύουν ο Κοραΐς και ο Μοισιόδακας, ή αναφέρει ο Τρ. Ευαγγελίδης, αφού καταγγέλλει μόνο την εμμονή των δασκάλων στον ακατάληπτο γλωσσικό τύπο και στον βερμπαλισμό τους κατά την διάρκεια της παράδοσής των. Πρβλ. επίσης και του Καταρτζή, «Εις τη σπουδή των παιδιών πρέπει προηγουμένως να τα διδάσκουμε πράγματα κι όχι λέξεις, όχι τη μορφή των λέξεων, αλλά τη σημασία τους, ωσάν οπού αυτ' είναι η πρώτη παιδεία», βλ. Δ. Καταρτζή, *Δοκίμια*, ό.π., σελ 25.

Ο δάσκαλος «ολίγον κατ' ολίγον», εισαγάγει τις ιδέες και τις καινούριες έννοιες, ενώ ο μαθητής συμμετέχει ενεργητικά, κυρίως με ερωτήματα αλλά και μικρά σχόλια, (στην αρχή), τα οποία αποδεικνύουν την κατανόηση της διδασκαλίας. Η όλη διαδικασία επιτρέπει και στους δυο να εκφράζουν παράλληλα και τα εναλλασσόμενα συναισθήματα, τα οποία δημιουργούνται κατά την διάρκεια της συνομιλίας: ο μαθητής εκφράζει τον θαυμασμό του για ότι του κάνει μεγάλη εντύπωση:

- «Θεέ μου, πόσοι πολλοί ήλιοι, πόσοι πολλοί κόσμοι...».

- «Α, τι εύμορφη θεωρία, τι ωραίο κοίταγμα ...».

- «Αχ, αυθέντη μου, ποίαν άπειρον ιδέαν με εμπνέει η διδασκαλία σας ...»²⁶, όπως και την λύπη του για δυσάρεστες καταστάσεις:

«Σας παρακαλώ, ας μη βάλωμεν κανέναν κάτοικον ... και να τυραννούνται ... ας μην τους αφήσουμε τους δυστυχείς αυτού μήτε με την διάνοιάν μας ...»²⁷.

Ο πιο πάνω διάλογος, και όχι μόνο, σκιαγραφεί παραστατικά και ανάγλυφα τους παιδαγωγικούς τύπους του διδάσκοντος και του διδασκόμενου. Οι κλητικές προσφωνήσεις των δυο προσώπων αποτελούν μια πρωτόγνωρη παιδαγωγική θεώρηση τόσο για την επιλογή τους όσο και για την συναισθηματική φόρτιση που περικλείουν. Ο μαθητής ονομάζει το δάσκαλό του «αυθέντη μου», φράση που υποδηλώνει μεν συναίσθημα υποταγής, προερχόμενο όμως από βαθύ αίσθημα αγάπης, μιας και εκείνη την εποχή ήταν η συνηθισμένη προσφώνηση των παιδιών προς τον πατέρα τους,²⁸ ή της συζύγου προς τον σύζυγο. Ο μαθητής λοιπόν με την επίκληση αυτή, δείχνει κατ' αρχήν το μεγάλο σεβασμό στο δάσκαλό του, ταυτόχρονα με την αγάπη που του οφείλει, ακριβώς όπως θα το έκανε και στον πατέρα του. Η ονομασία αυτή, η οποία αντιστοιχεί με την σημερινή «Κύριε»²⁹, αποσκοπεί και την δέουσα απόσταση, η οποία πρέπει να υφίσταται ανάμεσα στον διδάσκοντα και τον διδασκόμενο, και ο μαθητής της «Φυσικής» την διατηρεί. Η διάθεση λοιπόν του μαθητή, κυριαρχείται από τον σεβασμό, την τιμή και τέλος την αγάπη προς τον δάσκαλό του στο δασκαλοκεντρικό σύστημα της εποχής εκείνης.

26. Ο.π., σελ. 49, 55 και 58, για να αρχεστούμε μόνο σ' αυτές τις περιπτώσεις.

27. Ο.π., σελ. 56.

28. Βλ. Α. Βρανούση, *Ρήγας, ό.π.*, σελ. 253, όπου τονίζεται ότι η λέξη δεν υπονοεί σε καμία περίπτωση δουλοπρέπεια αλλά συνήθης προσφώνηση. Επίσης χαϊδευτικά 'αφεντάκη μου' και σε παλιότερα έγγραφα. Η λέξη δεν ικανοποιούσε πλήρως το Ρήγα, την χρησιμοποιεί όμως γιατί το υπαγορεύουν οι αντικειμενικές συνθήκες. Για την πρωταρχική έννοια του «αυθέντης» βλ. λεξικό *Σουίδα*, εκδόσεις Γεωργιάδη, Αθήνα, σελ. 195.

29. Οι λέξεις 'αυθέντης' και 'κύριος' είναι συνώνυμες, βλ. Γ. Μπαμπινιώτη, *Λεξικό της νέας Ελληνικής γλώσσας*, εκδόσεις Κέντρου Λεξικολογίας Ε.Π.Ε., Αθήνα 1998, σελ. 318. Δεν χρειάζεται να αναφέρουμε ότι η δεύτερη χρησιμοποιείται από τους σημερινούς μαθητές για επίκληση του δασκάλου τους.

Μπροστά λοιπόν σε καταστάσεις, τις οποίες μόλις αναφέραμε, η ελευθερία του μαθητή του Ρήγα, ο οποίος κανοναρχείται από τέτοια ευγενή συναισθήματα, φαντάζει ουτοπική, αποτελεί όμως ζητούμενο στην παιδαγωγία του, γιατί αυτή θα σφρηλατήσει τον μελλοντικό του υπεύθυνο πολίτη. Μόνο σε κατάσταση την οποία θα ονομάζαμε «ελεγχόμενη ελευθερία», ο μαθητής, απαλλαγμένος από τον φόβο της προκατάληψης, της άγνοιας αλλά κυρίως της τιμωρίας, μπορεί να αφηθεί τελείως στη διάκριση του δασκάλου του, σε σημείο ώστε ο τελευταίος να τον νοιώθει και να προλαμβάνει ακόμη και τα ερωτήματά του, «... *Πώς ενιώσατε τον στοχασμόν μου αυθέντη μου;*» ρωτάει με άπειρο θαυμασμό ο μαθητής για να επαναλάβει αργότερα, «*Αυθέντη μου, η φρόνησίς σας είναι απερίγραπτος. Προλαμβάνει τας ερωτήσεις μου, εις καιρόν οπού τώρα εστοχαζόμουν να σας προβάλω περί αυτών...*»³⁰, ενώ δεν διστάζει να διακόψει τον δάσκαλό του, με περισσή ευγένεια για κάτι που δεν κατάλαβε, «*Παρακαλώ να έχω συγγνώμην, αντέκοψε λέγοντας ο νέος ...*»³¹ ή «*Με λέγατε αυθέντη μου, διέκοψε ο νέος, πως ο αήρ ...*»³², που βεβαίως έχει σαν αποτέλεσμα την ενθουσιώδη συμμετοχή του στη διαδικασία της μάθησης, αλλά κυρίως την ευκολία της κατανόησής της, όπως και την διαρκή αναζήτηση νέων γνώσεων, «... *Αυτό το νοώ καλώτατα, διέκοπεν ο νέος. Επιθυμούσα όμως να με κάμετε να νοήσω και την ζέστην των θερμών νερών...*»³³. Ή πάλι, «*Τώρα το εκατάλαβα σωστά, απεκρίθη ο νέος ...*», για να συνεχίσει, δικαιώνοντας την όλη στάση του δασκάλου του με το δικό του επαγωγικό συμπέρασμα, «... *όθεν και πιστεύω πως, αφού η απόστασή του (του φεγγαριού), είναι τόσο μεγάλη...*»³⁴, από το οποίο όμως θα ανακύψει νέα απορία, η οποία καθιστά τη διδασκαλία μια ευχάριστη διεκυστίνδα μάθησης.

Ούτε διστάζει ο μαθητής να ρωτήσει επιπλέον εξηγήσεις για κάτι που δεν μπόρεσε να καταλάβει εξαιτίας «της γριφότητας του ελληνισμού»³⁵, πράγμα αδιανόητο για τα σχολικά δεδομένα της εποχής.

«*Αυθέντη μου, είπεν ο νέος, εχθές είχα εις το μάθημά μου: Ελαττούται δεξιώς, αύξει δε λαιώς η Σελήνη. Ποίον άραγε το νόημα...*»³⁶.

Οι ερωτήσεις του μαθητή είναι συγκεκριμένες, εκφρασμένες με λακωνικό τρόπο, ώστε να καταδεικνύεται η απορία αλλά και την επιθυμία της γνώσης, που όταν ικανοποιηθεί, πλημμυρίζει τον νέο, ο οποίος το εκφράζει με πλήρη ευχαρίστηση.

30. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα*, ό.π., σελ. 49 και 157 αντίστοιχα.

31. *Ο.π.*, σελ. 54.

32. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα*, ό.π., σελ. 63.

33. *Ο.π.*, σελ. 92.

34. *Ο.π.*, σελ. 42.

35. *Ο.π.*, σελ. 37.

36. *Ο.π.*, σελ. 43.

«Ελύθησαν (οι απορίες μου), με την ολόθη, απεκρίθη το παιδί με μίαν ζωντανότητα που προήρχετο από χαράν»³⁷. Επίσης, «... εννόησα με εντέλεια την αιτίαν, την φύσιν και την ιδιότητα της κατεχνιάς. Παρακαλώ λάβετε την καλοσύνη ...»³⁸.

Η διαπίστωση της αντίληψης του φαινομένου γίνεται χωρίς έπαρση και με κάθε τρόπο αναγνωρίζεται η τιμή στη συνεισφορά του δασκάλου, ως βασικού συντελεστή της γνώσης, «... Ενθυμούμαι ακόμη να με είπετε πως ...» και πιο κάτω, «... καυχώμαι πως όλα όσα μέχρι τούδε περί της επιστήμης των αστέρων με είπετε, τα ενθυμούμαι...»³⁹.

Η ευγένεια πάλι αποτελεί γνώρισμα του μαθητή και λειτουργεί για το δάσκαλο σαν αίτημα επιπλέον παροχής γνώσης:

- Φέρε με την σφαίραν με την οποίαν παίζεις.
- Ορίστε, αυθέντη μου.
- Βλέπεις τι λογής έχει εδώ και εκεί μικρούτζικες κόχες;
- Βλέπω, αυθέντη μου.
- Δεν την ονομάζεις όμως στρογγυλήν;
- Ναι, αυθέντη μου⁴⁰.

Τέλος, ακόμη και όταν ο μαθητής εκτελεί κάτι το καινοφανές και συνεπώς απορριπτό για τα παιδαγωγικά δεδομένα της εποχής, (επειδή προέρχεται από αυτόν), προσπαθεί να προκαταλάβει τον (ήδη) θετικά διακεείμενο δάσκαλό του με αντίστοιχες εκφράσεις: «Συγχωρήσετέ με, είπε το παιδί, οπου αρχινώ πρώτα την ομιλίαν. Επειδή έλαβα πολλήν έφεσιν να μάθω...»⁴¹.

Η έφεση προς το μανθάνειν αποτελεί τον μέγιστο καταλύτη στη διαδικασία της μάθησης, και είναι η μεγαλύτερη ηθική αμοιβή σε κάθε δάσκαλο. Ποιος δάσκαλος δεν θα επιθυμούσε ένα τέτοιο «άπρεπο φέρσιμο» από τους μαθητές του;

Ο δάσκαλος πάλι συμπεριφέρεται ακριβώς σαν άνθρωπος: Γελά, καθώς καταφεύγει σε παρομοιώσεις⁴², διανθίζει την διδασκαλία του με λεπτή δόση ειρωνείας:

- «Αυτός ο Κοπέρνικος, βλέποντας πως δεν είχε να φοβηθή ... τους ιερούς κερανούς του αγίου θρόνου του Πάπα ...», και πιο κάτω «... άφησε τον ήλιο να ησυχάση κοιμάτι, ύστερον από έναν τόσον πολυχρόνιον κόπον, και έκαμε την Γην και τους πλανήτας να τρέχουν τριγύρω του»⁴³.

37. Ο.π., σελ. 68.

38. Ο.π., σελ. 115.

39. Ο.π., σελ. 68 και 73 αντίστοιχα.

40. Ο.π., σελ. 72.

41. Ο.π., σελ. 71.

42. Ο.π., σελ. 76.

43. Ο.π., σελ. 62 και 64.

Ούτε διστάζει να προβάλλει φιλοσοφικά μηνύματα απαραίτητα για την ολοκλήρωση της προσωπικότητας του μαθητή και του αυριανού πολίτη, «*Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά*». Ο μαθητής του Ρήγα, με την προτροπή του δασκάλου του, συνηθίζει να στοχάζεται ελεύθερα και βεβαίως είναι απόλυτα ελεύθερος να εκφράσει την σκέψη του άφοβα και αβίαστα, έστω και αν είναι λαθεμένη. Αυτό συμπεριλαμβάνεται και στη Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του ανθρώπου, του Ρήγα, «*Το δίκαιον του να φανερώνουμε την γνώμην μας και τους συλλογισμούς μας... Όταν εμποδίζεται αυτό, είναι φανερό πως προέρχεται τούτο από τυραννίαν*»⁴⁴.

Υποχρέωση του παιδαγωγού είναι να διορθώνει τη μέθοδο συλλογισμού προς το καλύτερο, και όχι να την καθοδηγεί αυθαιρέτως ή να την εμποδίζει. Η διόρθωση μιας λαθεμένης αντίληψης ενεργείται με ιδιαίτερα προσεκτικό τρόπο. Είναι στερεωμένη στην πειθώ και βεβαίως απουσιάζει όχι μόνο ο φόβος της τιμωρίας αλλά και κάθε υπόνοια αποδοκιμασίας:

- «*Η απορία σου, απεκρίθην (ο δάσκαλος), είναι ικανή και φρόνιμη, όμως δεν έχει πειθώ, επειδή ...*»⁴⁵, ενώ πιο κάτω η διόρθωση επιφέρεται με ακόμη πιο ευρηματικό τρόπο: «*... αι αναθυμιάσεις, ούσαι ελαφρότεροι από τον εις την επιφάνειαν της Γης ευρισκόμενον αέρα, ανεβαίνουν παραπάνω από του λόγου του, έως εις ένα κάποιο ύψος ... το οποίον ύψος ημπορεί να είναι έως την μισήν ατμοσφαίραν ... και τότε ... πέφτουν ωσάν σταλαγματιές και βροχή. Τούτο είναι δύσκολο, φίλε μου, να το εννοήσης;»*.

- *Όχι, απεκρίθη ο νέος, το εννοώ κάλλιστα, και επιθυμούσα να είναι αυτή η αληθινή αιτία της αναβάσεως των αναθυμιάσεων.*

- *Έχεις δίκαιο, απεκρίθην... Είναι όμως αδύνατον να την δεχθώμεν, επειδή, η ανάβασίς των έτζι δεν γίνεται κατά τους κανόνας της υδροστατικής, ή κατά το πείραμα...»*⁴⁶.

Όπου χρειάζεται, ο δάσκαλος επικαλείται και τους σύγχρονους ευρωπαίους⁴⁷ επιστήμονες προς επίρρωση καινοφανών απόψεων και θεωριών ώστε να μην μένει

44. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Νέα Πολιτική Διοίκησης, ό.π.*, σελ. 37. Ο δάσκαλος λοιπόν που θα εμπόδιζε την ελευθερία της έκφρασης των μαθητών δεν θα διέφερε, κατά την άποψη του Ρήγα, από ένα τύραννο.

45. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα, ό.π.*, σελ. 72. Ο δάσκαλος επιχειρηματολογεί για να ανατρέψει μια λαθεμένη αντίληψη του μαθητή του και επιμένει, πάντα με αποδείξεις, έως ότου τον πείσει.

46. *Ό.π.*, σελ. 109-110.

47. Υπάρχουν συνολικά 26 ονομαστικές αναφορές στους δυτικούς επιστήμονες και την προσφορά τους στην έρευνα. Ο Ρήγας ελληνοποιεί -όπου μπορεί- τα ονόματά τους, ώστε να καθίστανται πιο εύκολο να απομνημονευτούν. Η πρώτη αναφορά γίνεται στο κεφάλαιο Γ', (περί Πλανητών), στον Ερσέλη, (William Herschel, 1738-1822), ο οποίος με τη χρήση του

καμία αμφιβολία στο νεαρό μαθητή. Η παράθεση των απόψεων των ευρωπαϊών επιστημόνων τελείται με απόλυτη φυσικότητα, χωρίς έπαρση του δασκάλου και η θέση των δίδεται με απλότητα, με λίγα λόγια και κατανοητά. Μ' αυτόν τον τρόπο ο δάσκαλος αποφεύγει να δημιουργήσει στο μαθητή του την εντύπωση του δασκάλου-αυθεντία, ενώ παράλληλα του ενυποβάλλει την ιδέα της συνεχούς καταφυγής σε βιβλία και στην περαιτέρω έρευνα. Ούτε όμως και ο δυτικός ερευνητής δεν αποτελεί αυθεντία, κι' αυτό φροντίζει ο δάσκαλος να γίνεται γνωστό στο μαθητή του: Έτσι, όπου απλώς αναφέρεται η άποψη τους, αυτό εκφέρεται διαφορετικά από αυτό που αποδεικνύεται επιστημονικά⁴⁸. Καθήκον του διδάσκοντος είναι να αναφερθούν και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες οι απόψεις δίστανται⁴⁹. Όπου όμως οι διαπιστώσεις των είναι λανθασμένες, αυτό αναφέρεται ξεκάθαρα, ακόμα και όταν αυτός είναι ο Βολταίρος:

– «Αναγινώσκοντας τα συγγράμματα του περίφημου Βολταίρ, είδον εις σαράντα μέρη αποφασιστικώς να λέγη πως εις την Μεσόγειον Θάλασσαν δεν είναι παλίρροια, και απόρησα πως έκαμε τοιούτον λάθος ένα τόσον μεγάλον πνεύμα. Πλην συγχωρητέος, επειδή πάντοτε επισφαλείς αι επίνοιαι και των πλέον σοφών ανθρώπων»⁵⁰.

Και επειδή ο μαθητής είναι Έλληνας και χριστιανός, ο δάσκαλος φροντίζει να τονίζει και να αναφέρει το παρελθόν της φυλής του, μνημονεύοντας φιλοσόφους, των οποίων τα έργα αποτελούν βάση για τους σύγχρονους ερευνητές, και να το συνδέει οργανικά με το παρόν για να εξασφαλίσει το μέλλον. Έτσι αναφέρει τους πιο γνωστούς αρχαίους Έλληνες επιστήμονες και τις θέσεις τους, με φυσικό τρόπο μέσα στη ροή της διδασκαλίας, χωρίς να υπερτονίζει την σημασία τους ή να καταφεύγει

τηλεσκοπίου ανακάλυψε τον πλανήτη Ουρανό, για περισ. βλ., Ρήγα, *Φυσικής Απάνθισμα*, ό.π., σελ. 231, σημ. 19. Οι αναφορές πυκνώνουν όσο τα θέματα που παραθέτει και αναλύει ο Ρήγας γίνονται περισσότερο εξειδικευμένα, ιδιαίτερα στο κεφάλαιο ΚΒ', (Περί Ψαριών και Οστρακοδέσμων), στο οποίο πραγματοποιούνται εννιά αναφορές επιστημόνων και των γνώμών τους. Οι αρχαίοι Έλληνες που αναφέρονται είναι οι Πτολεμαίος, Πλάτωνας, Αρχιμήδης και δυο φορές ο Αριστοτέλης. Δυο φορές αναφέρεται και το όνομα του Πλίνιου.

48. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα*, ό.π., σελ. 136 «Η πρώτη αιτία οπού φυσσούν οι άνεμοι, λέγει ο κυρ Χάλεη...», «Ο κυρ Φορμέη λέγει ότι...». Αντίθετα όπου δεν υπάρχει αμφιβολία, η διατύπωση γίνεται ως ακολούθως, «Ο Νεύτων και οι άλλοι απέδειξαν γεωμετρικώς ότι...» ή «Ο κυρ Λεβενπόέκ απέδειξεν ότι...», ή «... ο κυρ Σανκτόριος ευρήκεν... ότι...», σελ. 101 και 185 αντίστοιχα. Τέλος υπάρχει και η περίπτωση όπου ο Ρήγας απορρίπτει τη θέση του γνωστού Βολταίρου.

49. *Ο.π.*, σελ. 159 «Ο Πλίνιος, ο Ρονδελέτ και ο Βοήλ λέγουν πως τα ψάρια ακούουν, επειδή... Άλλοι όμως λέγουν το εναντίον...».

50. *Ο.π.*, σελ. 101. Χωρίς δισταγμό ο Ρήγας καταρρίπτει την αυθεντία των ανθρώπων, οι οποίοι στηρίζονται μόνο στην επιστήμη, και ερμηνεύουν αποκλειστικώς μόνο μ' αυτή την δημιουργία και την εξέλιξη του υλικού κόσμου.

σε υπερβολές, κάνοντας τις απαραίτητες νύξεις ώστε, να επιθυμεί ο μαθητής του να καταφύγει και σ' αυτούς, όταν του δοθεί η ευκαιρία.

Ο δάσκαλος (κατά τον Ρήγα πάντα), δεν πρέπει να εφησυχάζει εάν ο μαθητής του δεν ζητά την επανάληψη για την καλύτερη κατανόηση, αλλά να προσφέρεται ο ίδιος να ξαναπεί κάτι το οποίο θεωρεί ότι ο μαθητής πιθανόν να μην έχει εννοήσει. Για το λόγο αυτό συχνορωτά:

- «Έχεις τίποτα να απορήσης πάλιν εις την διδασκαλίαν μου, παιδί μου;», και πιο μετά, «το εκατάλαβες τώρα;», και «Αν δεν σε φαίνεται αρκετά σαφηνισμένη, ή αν δεν μπόρεσες να την καταλάβεις, είμαι έτοιμος να σε την ξαναειπώ εις το σπίτι»⁵¹.

Γεγονός αξιοπρόσεκτο αποτελεί ο περιβάλλον χώρος στον οποίο εξελίσσεται η διδασκαλία, η οποία στην προκειμένη περίπτωση είναι ένα είδος εξατομικευμένης, ή κατ' οίκον διδασκαλία,⁵² που συνηθιζόταν την εποχή εκείνη στη Βλαχία. Ο δάσκαλος και ο μαθητής περιφέρονται (σεργιανίζουν) την νύχτα κάτω από το φως του φεγγαριού και είναι φυσικό να ασχοληθούν μ' αυτό. Ο χώρος είναι ο φυσικός χώρος που τους περιβάλλει, και στον οποίο συμβαίνουν τα φυσικά φαινόμενα. Μ' αυτόν τον τρόπο επιτυγχάνεται η επαφή με την πραγματικότητα, η οποία θα επιτρέψει στο μαθητή να γνωρίσει την φύση των πραγμάτων⁵³. Επίσης ο χώρος εμπνέει το μαθητή να παρατηρήσει και ακολούθως να ερωτήσει, ενώ θα προμηθεύσει στο δάσκαλο τα απαιτούμενα αντικείμενα για τα απλά και κατανοητά πειράματα (την πέτρα, τη δροσιά, τα φυτά, τα άστρα κ.ο.κ.). Η φύση (ο φυσικός χώρος) είναι αυτός που καθορίζει, σε αρκετές

51. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα*, ό.π., σελ. 65, 67 και 74. Εδώ προβάλλει μια ακόμη παιδαγωγική αρετή του δάσκαλου. Η προθυμία του για επανάληψη, όχι απαντώντας, αλλά με κάποια μικρή χρονική απόσταση, ώστε να δοθεί ο απαιτούμενος καιρός στο μαθητή του για την ανατροφοδότηση.

52. Δεν πιστεύουμε ότι ο Ρήγας τάσσεται υπέρ της ιδιωτικής εκπαίδευσης, απλώς αναπαριστά την κατ' οίκον διδασκαλία που συνηθιζόταν στη Βλαχία. Ο Ρήγας είναι υπέρ της δημόσιας εκπαίδευσης, «Η πατρις έχει να καταστήση σχολεία εις όλα τα χωρία δια τα αρσενικά και θηλυκά παιδιά», βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Νέα πολιτική Διοίκησις*, ό.π., σελ. 41.

53. Η παιδαγωγική αυτή θέση του Ρήγα, η επαφή δηλαδή με την πραγματικότητα, θα υποδειχθεί και στον γερμανό ιστορικό Πάβ, όταν ο τελευταίος, βασιζόμενος μόνο στις περιγραφές που παραδίδουν στα συγγράματά τους οι αρχαίοι λατίνοι (Πλίνιος, Αιλιανός, Τίτος Λίβιος και Οβίδιος), θεωρεί υπερβολικό τον χαρακτηρισμό της κοιλάδας των Τεμπών ως τερπνής πεδιάδας. Χαρακτηριστικά γράφει ο Ρήγας, «... Ο κυρ Πάβ πρέπει να έβγη από το βόρειον φροντιστήριόν του, να γίνη αυτόπτης της τοποθεσίας εκείνης, και τότε πειθόμενος, ανυπερθέτως θέλει ομολογήσει...», βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Νέος Ανάχαρσις*, εισαγωγή-επιμέλεια-σχόλια Άννα Ταμπάκη, έκδοση 'Βουλή των Ελλήνων', Αθήνα 2000, σελ. 180. Την θέση ότι τη φύση δεν πρέπει να την γνωρίζουμε από τα βιβλία αλλά από την παρατήρηση και την άμεση επαφή υποστήριξε ο F. Bacon (1561-1626), στο έργο του, *Novum Organum*. Για περισσότερα βλ. Χρήστο Φράγκου, *Ψυχοπαιδαγωγική*, ό.π., σελ. 84.

περιπτώσεις, και το θέμα (δηλ. την διδακτέα ύλη), και την φυσιολογική σειρά, που με την σειρά της καθιστά την θεωρία «μεθοδικώς και κατά φύσιν»⁵⁴ εύληπτη, αλλά και διαβαθμισμένη από άποψη δυσκολίας. Αφού γίνει η παρουσίαση και κατανόηση των πραγμάτων, ακολουθεί η μετάβαση στη θεωρία, στις ιδέες, σύμφωνα με την παιδαγωγική αρχή της εκκίνησης⁵⁵. Άξιο λόγου αποτελεί και το γεγονός ότι αρκετές φορές είναι ο μαθητής αυτός που επιλέγει το θέμα που θα αναπτύξει ο δάσκαλος, όχι μόνο στην αρχή, αλλά και στην συνέχεια, όπως αυτή εξελίσσεται:

- «Παρακαλώ ειπέτε με τι εστί Γαλαξίας»

- «Είτετε κάτι τι και περί πλανητών».

- «Λάβετε την καλοσύνην, παρακαλώ και ειπέτε με τι λογής σώματα είναι αυτοί οι Κομήται».

- «Λάβετε πάλιν την καλοσύνην, παρακαλώ να με εξηγήσετε ... τα ... του πλανήτου μας».

- «... Πλην, παρακαλώ να με ειπήτε ακόμη, αν το μέγα σώμα, ο ήλιος, ημπορούσε να κατοικηθή»⁵⁶.

Σ' όλες τις περιπτώσεις, ο δάσκαλος αναλύει όσο μπορεί καλύτερα τα επιστημονικά φαινόμενα ώστε να μπορέσει ο μαθητής όχι μόνο να τα κατανοήσει πλήρως, αλλά και να προχωρήσει και στην παράθεση των δικών του παρατηρήσεων και παραδειγμάτων:

- «Όταν εγώ, επρόβαλε το παιδί, γλιστρώ επάνω εις το χιόνι με μίαν σάνιαν,... ... αισθάνομαι τότε τον αέρα εις το πρόσωπό μου, οπού δεν τον ένοιωθα όταν στεκόμουν. Με φαίνεται ότι... Όθεν, αν η Γη κινήται...», ή και, «Εγώ ημπορώ, είπε το παιδί να ονομάσω μικρήν κατεχινάν την αναπνοήν μου, την οποίαν βλέπω, όταν είναι ψύχρα. Επειδή ο ψυχρός αήρ ... εκείνος οπού εξέρχεται ... και εκ τούτου να με είναι ορατός»⁵⁷.

54. Πιστεύουμε ότι ο Ρήγας έχει υπόψη του τη «Θεωρία περί αγωγής των παιδιών κατά τα αξιώματα» του Καταρτζή, και την ακολουθεί κατά το δυνατόν. Προεπιλέγει τις ιδέες, τις πιο οικείες και χρειαζόμενες, τις παρουσιάζει με φυσικό τρόπο, (πολλές φορές τις υποβάλλει έντεχνα), και μεθοδικά, με προσοχή ώστε ο μαθητής να τις κατανοεί, για περισσότερα, βλ., Δ. Καταρτζή, *Δοκίμια*, ό.π., σελ. 24-25.

55. Περισσότερα για την παιδαγωγική αρχή της εκκίνησης, εισηγητής της οποίας είναι ο Ραμπελαί, βλ. Χρ. Φράγκου, *Ψυχοπαιδαγωγική*, ό.π., σελ. 79-80, όπου παρατίθεται σχετικό απόσπασμα από τον Γαργαντούα, (βλ. Φ. Ραμπελαί, *Γαργαντούας*, εκδόσεις Πατάκης, Αθήνα 1988, σελ. 138).

56. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα*, ό.π., σελ. 49, 51, 58, 62, 80 και βεβαίως οι ευγενικές αυτές ερωτήσεις συνεχίζονται μέχρι το τμήμα του βιβλίου που η παράδοση γίνεται «κατ' ερωταπόκριση» διδασκάλου και μαθητή.

57. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα*, ό.π., σελ. 71 και 115 αντίστοιχα.

Κάθε φορά που ο μαθητής διατυπώνει κάποια υπόθεση, ύστερα από μια σειρά συλλογισμών του ή και τα επαγωγικά του συμπεράσματα, ο δάσκαλος δεν παραλείπει να τον επαινεί, ώστε να λειτουργεί αυτή του η στάση ως περαιτέρω κίνητρο για την μάθηση. Το παιδί χαιρέται να ανακαλύπτει αλλά και να καταλήγει δικά του συμπεράσματα, και ακόμη περισσότερο όταν αυτή του η προσπάθεια επιβραβεύεται. Αυτή η στάση του δασκάλου αποτελεί συστηματική του επιλογή ως παιδαγωγική αρχή:

- «Αφού η Σελήνη παρομοιάζει τη Γη ... πρέπει να είναι και στρογγυλή ...».

- «Μεγάλο δίκαιον έχεις παιδί μου, απεκρίθην...».

- «Συμπεραίνω ότι, κατά την αμοιβαίαν τραβηχτικήν δύναμίν τους πρέπει να έχουν καμιάν ξεχωριστήν συνθήκην ...».

- «Έχεις δίκαιον, είπα, έτζι είναι ...».

- «Αυτή η κίνησης, επανέλαβεν ο νέος, έβαλεν εις κίννησιν την ηλεκτρικήν ύλην... Η ηλεκτρική ύλη τριβεται εις τα μόρια... και απ' αυτό το τρίψιμο εβγαίνει έξω ζέστη και καύσις.».

- «Πολλά καλά απεκρίθηκες, είπα».

- «... αυτή είναι η αληθινή αιτία της αναβάσεως των αναθυμιάσεων».

- «Έχεις δίκαιον, απεκρίθην...»⁵⁸.

Με αυτή τη συμπεριφορά του δασκάλου ενισχύεται η αυτοπεποίθηση του μαθητή καθώς και η τάση για αυτενέργεια η οποία έχει το επιθυμητό αποτέλεσμα του ότι το παιδί μαθαίνει πώς να μαθαίνει. Πολύ γρήγορα τα (επιθυμητά) αποτελέσματα είναι ορατά: όταν ο δάσκαλος θα παραθέσει την εξήγηση της πρωινής δροσιάς, ο μαθητής θα δώσει το δικό του παράδειγμα:

- «Με φαίνεται πως ημπορεί να παρομοιασθή η δρόσος και με τον ιδρώτα, αυθέντη μου, είπεν ο μαθητής μου».

- «Αυτή η παρομοίωσις είναι καλλίτερη από το παράδειγμα του καζανιού» θα υπερθεματίσει ο δάσκαλος, στην προσπάθειά του να ενθαρρύνει τον μαθητή του ώστε να συνεχίσει τους ορθούς του συλλογισμούς⁵⁹.

Αλλά ακόμη και όταν ο μαθητής, είτε από λανθασμένους συλλογισμούς, είτε από υπερβολική εμπιστοσύνη των αισθήσεών του φθάνει στη διατύπωση αυθαιρέτων και λανθασμένων συμπερασμάτων, πάλι ο δάσκαλος επαινεί την προσπάθεια του μαθητή του, και με ήπιους τρόπους του υποδεικνύει το λάθος, βοηθώντας τον ταυτόχρονα έτσι ώστε να το αποφύγει σε μελλοντικές του ενέργειες:

- «Αυθέντη μου, με είπε ο μαθητής, ... (η πανσέληνος) πιστεύω πως το λιγότερον πρέπει να είναι ίσια με ένα ταλέρι μεγάλη».

58. Ο.π., σελ. 44, 68, 104, 109.

59. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα, ό.π.*, σελ. 128.

- «Ναι, παιδί μου, τον απεκρίθηκα. Πλην το φεγγάρι δεν είναι μεγάλον μόνον ίσια με ταλέρι, αλλά ... τόσοσ οπού δεν ημπορείς να καταλάβης ... όταν ήθελα σε την ειπεί».

- «Λοιπόν το φεγγάρι είναι τόσοσ μεγάλον, αφού εγώ το βλέπω ίσια με ταλέρι; με ξαναείπε».

- «Ναι,... Είναι σώμα του οποίου ο γύρος έχει κοντά εβδομήντα χιλιάδες μίλια γερμανικά».

- «Αυτό σχεδόν δεν ημπορεί να γένη... Ένα σώμα... τόσοσ μικρόν... Να ήτον τρόπος να το φθάσω, δια να το σκεπάσω με την σκούφια μου».

- «Τη αληθεία, είπα έτζι φαίνεται. Αυτό όμως το κάνει το μάκρος ... από μας. Δεν επαράτηρησες πως ένας μεγάλος άνδρας ... από μακριά φαίνονταν ωσάν ένα μικρό παιδί;».

- «Ναι, απεκρίθη. Πολλές φορές με ακολούθησε παρόμοιο συμβεβηκόσ...»⁶⁰.

Είναι φανερό, από τον παραπάνω διάλογο, ότι ο δάσκαλος κατά τον Ρήγα, δεν πρέπει να επιπλήξει τον μαθητή του για τον απλοϊκό του συλλογισμό, ούτε ακόμα και όταν αυτός επιμένει σ' αυτόν. Χειρίζεται όμως την λογική με αποτελεσματική μέθοδο, ώστε να μπορέσει ο μαθητής να αντιληφθεί το λάθος του και να επανέλθει σε σωστό συλλογισμό:

- «Σας παρακαλώ, ας μη βάλωμεν κανένα κάτοικον εις αυτούς τους δύο πλανήτας, διατί θέλει ευρίσκονται ωσάν εις τον Άδην, και να τυρανούνται οι μεν δια της φωτιάς, οι δε δια της ψύχρας...».

- «Του λόγου σου κάμνεις τα συμπεράσματά σου ωσάν ένας κάτοικος της Γης, παιδί μου, ο οποίος μετρά τα αποτελέσματα ... από όσα βλέπει εις τον ιδικό του...»⁶¹.

Ως τελευταία θέση αφήσαμε την στάση που επιθυμεί να εμπνεύσει ο Ρήγας στο μαθητή του απέναντι στο Θεό. Να διευκρινίσουμε εδώ ότι ο Ρήγας, δεν θεολογεί. Ο Ρήγας ήταν ιδεολόγος, επαναστάτης και οραματιστής της ελευθερίας των Ελλήνων. Στο όραμά του όμως της ελευθερίας της πατρίδας του, περιλάμβανε και την παιδεία, για την οποία δίνει πρότυπο δασκάλου και μαθητή. Ο δάσκαλος του Ρήγα, παρατηρώντας τον φυσικό περιγύρο και εξηγώντας τον στο μαθητή του, το κάνει με τέτοιο τρόπο, ώστε να διαφαίνεται συνεχώς το μεγαλείο του Θεού-Δημιουργού. Η γη, ο ήλιος, το φεγγάρι και τ' άλλα αστέρια που αποτελούν τον ορατό κόσμο, είναι δημιουργήματα του Θεού. Όλα διέπονται απ' Αυτόν και όλα αναφέρονται στην Απειρότητά του:

- «Θεέ μου, εφώναξεν ο νέος, πόσοι πολλοί ήλιοι, πόσοι πολλοί κόσμοι, όταν όλα τα άστρα, οπού βλέπω, ήθελεν είναι καθώς λέγετε»⁶².

60. Ο.π., σελ. 41-42.

61. Ο.π., σελ. 56-57.

62. Ο.π., σελ. 49.

Ο θαυμασμός του μαθητή μεγαλώνει, όσο ο δάσκαλός του ξεδιπλώνει εμπρός του την μεγαλοσύνη της Θείας Δημιουργίας:

- «*Αχ, αυθέντη μου, εφώνασε το παιδί πάλιν, ποίαν άπειρον ιδέαν με εμπνέει η διδασκαλία σας δια τον Κτίστην οπού έκτισεν αυτόν τον κόσμον, του οποίου το τέλος μήτε με την διάνοιάν μας δεν ημπορούμεν να φθάσωμεν καν!*»⁶³, θα αναφωνήσει ο μαθητής, έπειτα από την περιγραφή του ηλιακού συστήματος που κάνει ο δάσκαλος, και τις απεριορίστες διαστάσεις που του αποκαλύπτει ότι αυτό έχει. Ο παιδαγωγός τονίζει ότι όχι μόνο έπλασε ο Θεός το κάθε τι, αλλά το έπλασε «καλώς λίαν»⁶⁴.

- «*Ημείς ηξεύρωμεν πως η θεία Πρόνοια δεν έκαμε κανένα πράγμα περιττόν εις τον κόσμον (με όλον οπού μας φαίνονται πολλά δια περιττά, με το να μην ηξεύρωμεν την χρήσιν τους)*».⁶⁵

Δεν είναι όμως κακό, να προσπαθεί ο άνθρωπος με την επιστημονική έρευνα, να θέλει να κατανοήσει τα έργα των χειρών Του, παρ' όλο που αυτό, (κατά τον πιστό Ρήγα), μάλλον αποτελεί ματαιοπονία.

- «*... Πλην, απ' αυτά όλα δεν ηξεύρωμεν τίποτες δια αληθινόν. Εις τον μέγαν Δημιουργόν τα πάντα είναι εύκολα, και οι άνθρωποι δεν αμαρτάνουν, αν ερευνούν το αποτέλεσμα και τον λόγον Του, ο οποίος είναι πολλά μακριά από την περιορισμένην διάνοιάν τους*»⁶⁶.

Η Πρόνοια του Δημιουργού έχει φροντίσει και για την παραμικρή λεπτομέρεια:

- «*Κατά την θείαν Γραφήν το νερόν, ήτοι η θάλασσα, εκτίσθη πρώτον, και δεν επιδέχεται αμφιβολίαν πως την αλάτισεν ευθύς ο μέγας Δημιουργός, καθώς είναι έως τώρα ...*»⁶⁷.

Την μαρτυρία της Γραφής για την δημιουργία επικαλείται ο δάσκαλος για να λύσει και την διχογνωμία που επικρατεί για το αν τα αρσενικά ψάρια χρησιμεύουν στη γονιμοποίηση:

- «*Οι νεώτεροι όμως προβάλλουν ότι, αν δεν εχρησίμευαν εις την τεκνογονίαν τα αρσενικά ψάρια, διατί εκτίσθησαν παρά Θεού;*»⁶⁸.

63. Ο.π., σελ. 58.

64. Γεν. Α', 30.

65. Ο.π., σελ. 187. Πρβλ. επίσης και αυτό που σχολιάζει ο αρχιμ. Ιωήλ Γιαννακόπουλος για την δημιουργία: «Επήνεσε (ο Θεός τα έργα του ως καλώς λίαν), ίνα μη κατακρίνωμεν εκ της δημιουργίας ό,τι δεν δυνάμεθα να εννοήσωμεν», βλ. Ιωήλ Γιαννακόπουλος, *Η Παλαιά Διαθήκη*, ό.π., σελ. 46, σημείωση.

66. Βλ. Ρήγα Βελεστινλή, *Φυσικής Απάνθισμα*, ό.π., σελ. 76. Η άποψη του Ρήγα είναι το σχετικό της γνώσεως από τον άνθρωπο.

67. Ο.π., σελ. 92. Βλ. και Γέν. Α', 6, όπου ο Θεός δημιουργεί και διαχωρίζει τα ύδατα αμέσως μετά την δημιουργία του φωτός.

68. Ο.π., σελ. 157.

Δεν εξαντλείται όμως μόνο στην απεραντοσύνη του σύμπαντος η αγάπη και το ενδιαφέρον του Θεού. Έχει μεριμνήσει και για τον μικρόκοσμο:

- «Εις το πλάγι της μήτρας παρατηρούν οι ανατόμοι ένα μικρόν σακκουλάκι, μέσα εις το οποίον ο Δημιουργός του Παντός έβαλεν έναν κάποιον αριθμόν μικρών αυγών.....»⁶⁹.

Παρότι έμμεσα, καθίσταται σαφές ότι ο παιδαγωγός ότι μαζί με την συνεχή πορεία του για την κατανόηση του κόσμου μέσω της επιστήμης, δεν θα πρέπει να λησιμονεί να αναφέρεται και στον Κτίστη του παντός και να τον δοξολογεί ταυτόχρονα με τον μαθητή του: «Όθεν ας φωνάξωμεν όλοι ομού ‘Κύριε, τα έργα Σου είναι μεγάλα και πολλά, πάντα εν σοφία εποίησας, και τα έργα των χειρών Σου εισίν οι ουρανοί’»⁷⁰.

Η γνώση του κόσμου μέσω της επιστήμης απαλλάσσει τον άνθρωπο από τις προλήψεις και τις δεισιδαιμονίες που τον ταλαιπωρούν και τον καταδυναστεύουν. Παράλληλα όμως με τη γνώση της επιστήμης, ο παιδαγωγός θα πρέπει να μεταδίδει και τη γνώση του Θείου θελήματος, που μόνο αυτή δύναται να καλλιεργεί το ήθος στο νεαρό μαθητή. Η συναίνεση του τελευταίου αλλά και η συνειδητοποίηση ότι αποτελεί έργο των Χειρών του Θεού, αυτό θα βοηθήσει ώστε να «οικονομούνται» τα πάθη του προς το δικό του όφελος. Ο δάσκαλος του Ρήγα, έχει σφυριλατήσει στο μαθητή του το ήθος, το οποίο απορρέει από το φόβο Θεού⁷¹. Μ’ αυτό το τρόπο άλλωστε μπορούμε να ερμηνεύσουμε την ευγένεια, την φιλομάθεια αλλά και την πειθαρχία που τον διέπει απέναντι στο δάσκαλό του, στάσεις οι οποίες αποτελούν ζητούμενα από την Παιδαγωγική μέχρι και σήμερα.

69. Ο.π., σελ. 179.

70. Ο.π., σελ. 143. Ο στίχος είναι ο 24^{ος} από τον 103^ο Ψαλμό. Δεν παρατίθεται ακριβώς όπως στο πρωτότυπο. Το πρώτο τμήμα είναι ελεύθερη απόδοση του «ως εμεγαλύνθη τα έργα σου Κύριε», ακολουθεί το δεύτερο αυτολεξεί όπως στο κείμενο, ενώ στο τρίτο τμήμα, η φράση «τα έργα των χειρών σου εισίν οι ουρανοί» είναι από τον 101 ψαλμό, 26 στίχο, (το δεύτερο μισό). Η δημιουργία της ρήσης αποτελεί χαρακτηριστικό τρόπο γραφής του Ρήγα, συνεισφορά του στην ύμνηση του Θεού.

71. Πρβλ. και «Αρχή σοφίας φοβείσθαι τον Θεό», Σ. Σειράχ, Α’ 14.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΑΡΙΤΟΣ

Ο Ρήγας στο εγχειρίδιο Ιστορίας της ΣΤ' Δημοτικού: Επίκαιρα σχόλια

Είναι πασίγνωστο πια, χάρη στη δημοσιότητα που δόθηκε έως πρόσφατα και στις συζητήσεις που προκάλεσε, το σχολικό εγχειρίδιο για το μάθημα της ιστορίας στην ΣΤ' τάξη του Δημοτικού σχολείου¹. Δεν είναι στις προθέσεις μου να προσθέσω εδώ στα ποικίλα σχόλια και στις αντιδράσεις που προκάλεσε η κυκλοφόρηση αυτού του βιβλίου, ούτε βέβαια να διαδηλώσω τις θέσεις μου για την ποιότητα και τη μεθοδολογία των περιεχομένων του². Πιστεύω ότι το συγκεκριμένο εγχειρίδιο –με τον τρόπο που γράφηκε– έδωσε λαβή σε ανοίγματα και υπερβολικά σχόλια, και από τις δύο πλευρές, που περιείχαν πολλές ανοησίες και εξωεκπαιδευτικούς κομποσμούς. Η χρήση της ιστορίας άλλωστε –και μάλιστα των σχολικών εγχειριδίων– προσφέρεται σε πολιτικές αντιδικίες και ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, ώστε πολλές φορές συμπαράσφουρουν την παιδαγωγική σημασία της διδασκαλίας της σε ατραπούς αποπροσανατολιστικούς.

1. Αναφέρομαι στο εγχειρίδιο με τίτλο «*Ιστορία ΣΤ' Δημοτικού. Στα νεότερα και σύγχρονα χρόνια*», φερόμενο ως έκδοση του ΥΠΕΠΘ – Παιδαγωγικό Ινστιτούτο, και εκδοτικά στοιχεία: ΟΕΔΒ, Αθήνα Α' έκδοση 2006. (συγγραφική ομάδα: Μαρία Ρεπούση, Χαρά Ανδρεάδου, Αριστ. Πουταχίδης, Αρμόδιος Τσίβας). Με τον ίδιο τίτλο και τους ίδιους συντελεστές εκδόθηκαν ταυτόχρονα το «*Βιβλίο δασκάλου*» και το «*Τετράδιο εργασιών*» (για τους μαθητές).

2. Οι κρίσεις μου για το συγκεκριμένο εγχειρίδιο έχουν διατυπωθεί δημόσια αρκετά πρώιμα (μόλις κυκλοφόρησε το σχολικό βιβλίο στην ιστοσελίδα του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου, μήνες πριν από την πρόσφατη λαϊκίστικη πανδημία δημοσιευμάτων), στην εφημ. «*Θεσσαλία*», της 2 Απριλίου 2006 (σ. 25), με τίτλο «*Νέα σχολικά βιβλία – επαγγελίες και πραγματικότητα*».

Σκοπός του κειμένου που ακολουθεί, είναι να απομονώσει τις αναφορές του περιβόητου εγχειριδίου στον Ρήγα το Βελεστινλή και το έργο του, όπως περιέχονται στις σελίδες του. Θα επιχειρήσω να ανιχνεύσω τις σχετικές αναφορές, να περιγράψω τη μορφή και το περιεχόμενο των γραφομένων, να παρουσιάσω τη διδακτική και ιστορική μεθοδολογία που υποδηλώνουν οι αναφορές στο Ρήγα και να σχολιάσω, με κάθε δυνατή λεπτομέρεια (αλλά και αμεροληψία) την έκταση, τη μορφή, τη γνώση και την επίδραση που μπορούν να έχουν οι εν λόγω αναφορές στη μαθησιακή διαδικασία. Είναι προφανές ότι η απομόνωση αυτών μόνο των στοιχείων από το σύνολο των περιεχομένων του εγχειριδίου εμπεριέχει τον κίνδυνο γενικεύσεων ή και μεροληπτικών κρίσεων για το σύνολο του σχολικού βιβλίου. Η θεματολογία του συνεδρίου επιτρέπει αυτή την εξειδίκευση.

Στο σχολικό εγχειρίδιο Ιστορίας για την ΣΤ΄ Δημοτικού η αναφορά στην προσωπικότητα, τις ιδέες και τη δράση του Ρήγα του Βελεστινλή γίνεται στις δύο σελίδες που εντάσσονται στη δεύτερη ενότητα που φέρει τον τίτλο «Έλληνες κάτω από ξένη κυριαρχία», και στο 10^ο κεφάλαιο με τον τίτλο «Τα απελευθερωτικά οράματα: Ο Ρήγας Φεραίος» (σελ. 34-35). Μια πρώτη παρατήρηση αφορά τους όρους που χρησιμοποιούν οι συγγραφείς του σχολικού βιβλίου. Η περίοδος της Τουρκοκρατίας χαρακτηρίζεται «ξένη κυριαρχία», αν και επισημαίνεται ως «η περίοδος ιστορίας που αρχίζει με την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς το 1453 και καταλήγει στην ελληνική Επανάσταση του 1821». Το κεφάλαιο περιέχει –κατά τη συγγραφική ομάδα– «απελευθερωτικά οράματα» και όχι «απελευθερωτικά κινήματα». Προφανώς ως κύριος οραματιστής της απελευθέρωσης (από τους Τούρκους κατακτητές) θεωρείται ο Ρήγας (δεν αναφέρεται το όνομα κανενός άλλου). Στο σημείο αυτό προξενεί εντύπωση η εμμονή των συγγραφέων στο όνομα του εθνικού ήρωα ως Φεραίος. Στην ενότητα (σε δύο σελίδες) αναφέρεται ως «Ρήγας Φεραίος» 12 φορές και 2 ως «Ρήγας» σκέτα. Είναι άξιο απορίας πώς οι συγγραφείς-εκπαιδευτικοί αγνοούν συνειδητά την επίσημη αποκατάσταση του πραγματικού του ονόματος³. Ευτυχώς δεν επαναλαμβάνεται εκείνο το «Αντώνιος Κυριαζής»!.

Στις δύο σελίδες του κεφαλαίου περιέχεται ένα εισαγωγικό κείμενο 19 γραμμών, το Γλωσσάριο και πέντε «πηγές», εικαστικές ή κειμενικές αφορμές για συζήτηση-άσκηση των μαθητών και εμπέδωση των περιεχομένων. Στο Γλωσσάριο εξηγούνται οι όροι: Απελευθερωτικά οράματα, Θούριος, Γραικοί. Ειδικότερα για τους Γραικούς ορίζεται: «Οι Ευρωπαίοι χρησιμοποιούν αυτόν τον όρο για τους Έλληνες ή Ρωμιούς. Ο όρος προέρχεται από την ελληνική μυθολογία. Ο Γραικός ήταν γιος της Πανδώρας και του

3. Όπως είναι γνωστό στην έκδοση του 1996 με εντολή του ΥΠΕΠΘ (υφ. Φ.Πετσάλνικος) αποκαταστάθηκε η ιστορική αλήθεια περί του πραγματικού ονόματος [ΥΑ Γ1/36 & Γ1/37 / 11-11-95].

Δία». Δεν είμαι βέβαιος ότι οι Ευρωπαίοι γνωρίζουν τη λεπτομέρεια της καταγωγής του Γραικού, όσο τον λατινικό όρο «Graecus», που κληρονομήθηκε στις γλώσσες τους.

Σύμφωνα με τη μεθοδολογία που ακολουθούν οι συγγραφείς του σχολικού βιβλίου ιστορίας, περιέχονται στην ενότητα εικόνες ή κείμενα· επί των «πηγών» υποβάλλονται σχετικές ερωτήσεις ή παροτρύνσεις, που θεωρούνται εμπεδωτικές της διδασκαλίας του κεφαλαίου. Στο εγχειρίδιο χαρακτηρίζονται «ιστορικές πηγές & εκπαιδευτικές δραστηριότητες». Στην περίπτωση που μελετούμε, παρατίθενται πέντε «πηγές». Η πρώτη (2.46, σ. 34), ονοματίζεται «οπτικό ντοκουμέντο, πρωτογενής πηγή», παρουσιάζει την προμετωπίδα με λεζάντα: «Η χάρτα της Ελλάδος. Ρήγας Φεραίος 1797. Αθήνα Γεννάδειος Βιβλιοθήκη». Επ’ αυτής τίθεται (προς τους μαθητές) η ερώτηση: «Ποιο είναι το όραμα του δημιουργού της πηγής 2.46». Η απάντηση δίνεται στο Βιβλίο δασκάλου: «Ο Ρήγας Φεραίος οραματίζεται την απελευθέρωση όλων των χριστιανών της βαλκανικής χερσονήσου και τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους». Σύμφωνα με τις οδηγίες στο δάσκαλο, που ωστόσο ενημερώνεται ότι «Ο Ρήγας το 1797 τυπώνει στη Βιέννη τη Χάρτα της Ελλάδας, η οποία αποτελεί ένα επαναστατικό μανιφέστο. Μέσα στις τέσσερις σελίδες της περιλαμβάνει το Σύνταγμα, την Προκήρυξη, το Παράρτημα και το Θούριο. Ο Ρήγας στη Χάρτα του σχεδιάζει την πολιτική κατάσταση των χωρών της βαλκανικής όπως τις οραματίζεται, απαλλαγμένες από τον κατακτητή», τα «προσδοκώμενα οφέλη» από την εμπέδωση είναι: «1. Αισθητοποίηση του οράματος του Ρήγα Φεραίου στη “Χάρτα” του και 2. Ανάδειξη του οράματος του Ρήγα Φεραίου».

Στη δεξιά σελίδα –που ας σημειωθεί χαρακτηρίζεται ελαφρώς μεγαλόστομα ως «Μαθητεία στην ιστορία» (!)– περιέχονται οι υπόλοιπες πηγές-ασκήσεις. Στη δεύτερη (2.47, σ. 35) παρατίθεται η προμετωπίδα του Θούριου, χωρίς λεζάντα, και ερώτηση: «Πού αλλού συναντώ τα ίδια συνθήματα». Ο λόγος γίνεται για το «Ελευθερία-Ισότητας» και παραπέμπει προφανώς στο γαλλικό, που έχουν διδαχτεί προηγουμένως στη σελίδα 11, στο αφηγηματικό κείμενο, και όχι στην επόμενη σελίδα όπου αποσπάσματα άρθρων της Διακήρυξης των δικαιωμάτων του ανθρώπου και του πολίτη του 1789. Λείπει η Αδελφосύνη. [fraternité]. Στα «προσδοκώμενα οφέλη» (του βιβλίου για το δάσκαλο) επεξηγείται: «Συσχέτιση των ιδεών του Ρήγα Φεραίου με αυτές της Γαλλικής Επανάστασης» και θεωρούνται ως σχολιασμός: «Τα ενδιαφέροντα και η ιδεολογική ταυτότητα του Ρήγα Φεραίου σφυρηλατούνται από την επαφή του με το Διαφωτισμό στους λόγιους κύκλους του Βουκουρεστίου, με τους οποίους συνδέεται, αλλά και από τις απηχήσεις της Γαλλικής Επανάστασης στο χώρο των παραδουνάβιων ηγεμονιών, όπου ζει. Ο Ρήγας Φεραίος με το «Θούριο» προσπαθεί να εμψυχώσει τους σκλαβωμένους Έλληνες και να τους ωθήσει στη μεγάλη απόφαση της Επανάστασης. Παροτρύνει τους βαλκανικούς λαούς να πάρουν τα όπλα, να ριχθούν στον αγώνα και προσπαθεί να τονώσει το ηθικό τους. Ο «Θούριος» διαδίδεται σε χειρόγραφο μορφή στο χώρο των

Βαλκανίων, επηρεάζει και επιταχύνει τις διαδικασίες για τα επαναστατικά κινήματα των λαών της περιοχής».

Ο Θούριος πάντως θεωρείται από τους συγγραφείς ως επίκεντρο της γνωσιακής διαδικασίας, καθώς επανέρχονται σ' αυτόν στην τρίτη πηγή, κείμενο σε πλαίσιο αυτή τη φορά, με τίτλο «στίχοι από το Θούριο του Ρήγα Φεραίου (1797)», όπου παρατίθενται με εισαγωγικά 8 στίχοι: «Ως τότε, παλικάρια...Φυλακή», χωρίς να αναφέρεται η προέλευση του παραθέματος. Η παράλειψη αυτή παρασύρει τους συγγραφείς στο ατόπημα της κακής αντιγραφής ή και παραποίησης του αυθεντικού κειμένου. Παρατηρώ –μεταξύ των άλλων– τους ορθογραφικούς δισταγμούς: «σαις», «σπηλαίς», αλλά «ράχες». «να φεύγωμ'», αλλά «να βλέπομεν», να χάνομεν». Τα «παλικάρια» μένουν με ένα «λ» και «ι». Το «καλλιώς» με «ω». Το «Γονείς» με κεφαλαίο αρχικό.

Η ερώτηση, που συνοδεύει το παράθεμα: «Τι συγκρίνει ο Ρήγας Φεραίος στους στίχους του Θούριου;». Ο Θούριος για μόνη φορά σε εισαγωγικά. Ως παιδαγωγικά ωφελήματα από την ανάγνωση των στίχων θεωρούνται: «1. Γνώση στίχων του “Θούριου” του Ρ. Φεραίου, 2. Γνώση των δεινών της σκλαβιάς των Ελλήνων μέσα από το “Θούριο” του Ρήγα Φεραίου, 3. Ανάδειξη του επαναστατικού λόγου του Ρήγα Φεραίου». Ως ορθή απάντηση στην ερώτηση υποδεικνύεται: «Ο Ρήγας Φεραίος συγκρίνει στους συγκεκριμένους στίχους του “Θούριου” την κλέφτικη ζωή με την ελευθερία και τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου κράτους». Κάτι ακόμη. Το ίδιο παράθεμα (οι ίδιοι στίχοι) του Θούριου βρίσκεται στο Τετράδιο εργασιών (των μαθητών) με την εντολή: «Ξαναγράψω τους στίχους ...στη γλώσσα που μιλάμε σήμερα». Δεν εννοώ γιατί ξαναγράφονται οι οκτώ στίχοι, που τους βρίσκουμε στο εγχειρίδιο, Η αντιγραφή πάντως προκάλεσε κάποια λάθη (!). Από την άλλη πλευρά δεν κατανοώ τη σκοπιμότητα της αντιγραφής, καθώς το λεκτικό του κειμένου του Ρήγα είναι απόλυτα κατανοητά στην ομιλούμενη σήμερα γλώσσα. Ίσως απλώς χρειαζόταν να εξηγηθεί η παραλλαγή του συγκριτικού (καλλιώς' [τερα]). Κατά τα άλλα ο λόγος του Ρήγα παραμένει εξαιρετικά νεοελληνικός.

Η τέταρτη πηγή (2.49) περιέχει αποσπάσματα των άρθρων 1, 2, 3 (τα δύο τελευταία με ένδειξη παραλείψεων στίχων) και παραπομπή: «Ρήγα του φιλοπάτριδος, Νέα πολιτική διοίκησης των κατοίκων της Ρούμελης, της Μ. Ασίας, των μεσογείων νησιών και της Βλαχομπογδανιάς, 1797». Το άρθρον 1, παρατίθεται και σε παράφραση, σε ιδιαίτερο πλαίσιο. Π.χ. το «με όλον» παραφράζεται «παρόλο», το «διάφορα γένη και θρησκείας» γίνεται «διαφορετικές εθνότητες και θρησκείες». Ερώτημα στην πηγή: «Ποιο πολίτευμα οραματίζεται ο Ρήγας Φεραίος; Δεύτερο ερώτημα «Ποιες είναι οι βασικές αρχές του πολιτεύματος που προτείνει ο Ρήγας Φεραίος;». Κατά τους συγγραφείς η πηγή θεωρείται «γραπτή, πρωτογενής» και προσδοκάνται: «1. Γνώση στοιχείων του Συντάγματος της “Ελληνικής Δημοκρατίας” που προτείνει ο Ρήγας Φεραίος και 2. Κατανόηση του αγαθού της ισότητας και της ελευθερίας όπως εμφανίζεται στο Σύνταγμα που προτείνει ο Ρήγας Φεραίος». Οι απαντήσεις στις ερωτήσεις: «1 Ο Ρήγας Φεραίος

οραματίζεται με το έργο του την “Ελληνική Δημοκρατία”, η οποία συμπεριλαμβάνει όλους τους λαούς της βαλκανικής χερσονήσου. 2. Βασικές αρχές του πολιτεύματος που προτείνει ο Ρήγας Φεραίος είναι η δημοκρατία, η ισότητα των πολιτών και η ανεξιθρησκία». Ο εκπαιδευτικός (στο οικείο βιβλίο) εξοπλίζεται με τις ακόλουθες πληροφορίες: «Κάθε έννοια που χρησιμοποιεί ο Ρήγας Φεραίος στο Σύνταγμα του παραπέμπει σ’ ένα συγκεκριμένο ιδεολογικό και πολιτισμικό πεδίο και φανερώνει τις επιδράσεις τις οποίες δέχεται από τα μηνύματα της Γαλλικής Επανάστασης. Στο απελευθερωτικό του όραμα, η κατοχύρωση των ανθρωπίνων δικαιωμάτων δικαιολογεί την επαναστατική πράξη. Κεφαλαιώδη δικαιώματα του Συντάγματος είναι η δημοκρατία, η ισότητα των πολιτών και η ανεξιθρησκία. Το κείμενο του Ρήγα Φεραίου ακολουθεί πιστά το Σύνταγμα της Γαλλικής Δημοκρατίας του έτους 1793, με ορισμένες παρεμβολές από το σύνταγμα του 1795». Στην άσκηση αυτή επισημαίνω ένα σοβαρό ατόπημα, που εμφανίζεται από αμέλεια ή από εσκεμμένη σύμφυση κειμένων. Το πρώτο άρθρο προέρχεται από το Σύνταγμα. Αλλά τα δύο επόμενα (χωρίς να γίνεται διάκριση εδώ) από τα Δίκαια του ανθρώπου, κείμενα διακριτά οπωσδήποτε.

Ως πέμπτη (2.50) «έργο τέχνης, πρωτογενής» πηγή παρατίθεται φωτογραφία με λεζάντα «Άγαλμα του Ρήγα Φεραίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Έργο του Ι. Κόσσου (1871)» και ερώτημα: «Πώς τιμά το ελεύθερο κράτος την Ρήγα Φεραίο;». Ως σκοπός της ερώτησης θεωρείται «1. Ανάδειξη του μνημείου ως μέσου συλλογικής μνήμης και 2. Συσχέτιση του μνημείου με το πρόσωπο που αναπαριστά». Προτείνεται η απάντηση: «Το ελεύθερο κράτος τιμά το Ρήγα Φεραίο με ένα άγαλμα σε ένα πολυσύχναστο μέρος της πρωτεύουσας του ελληνικού κράτους, στα Προπύλαια του Πανεπιστημίου Αθηνών». Δεν γνωρίζω πόσο «πολυσύχναστο» μέρος της Αθήνας είναι τα προπύλαια του Πανεπιστημίου για τον επαρχιώτη δωδεκάχρονο μαθητή, κάτι που δε φαίνεται στην εικόνα. Όπως δεν εννοώ τι σημαίνει η φράση (στο βιβλίο δασκάλου): «Το άγαλμα του Ρήγα Φεραίου εκφράζει την εποχή της δημιουργίας του».

Τέλος, η εμπέδωση του κεφαλαίου κλείνει με την ανάθεση στους μαθητές να «συνθέσουν» τις γνώσεις που αποκόμισαν με τα ερωτήματα: «Ποιο είναι απελευθερωτικό όραμα του Ρήγα Φεραίου;» και Με ποιους τρόπους ο Ρήγας Φεραίος υλοποιεί το όραμά του;» Στο βιβλίο δασκάλου δίνονται οι λιγόλογες απαντήσεις: «1. Το απελευθερωτικό όραμα του Ρήγα Φεραίου σχετίζεται με τη δημιουργία ενός ανεξάρτητου ελληνικού κράτους με δημοκρατικό πολίτευμα, όπου θα προστατεύονται τα ανθρώπινα δικαιώματα. 2. Ο Ρήγας Φεραίος συγγράφει κείμενα, τα τυπώνει και φροντίζει για τη διάχυση των ιδεών του και του οράματός του στους λαούς των Βαλκανίων».

Ως επιστέγασμα έρχεται η ερώτηση στο Τετράδιο εργασιών: «Γράφω για τη ζωή του Ρήγα Φεραίου» και δίνεται μικρός χώρος να συμπληρωθεί. Προφανώς ο μαθητής θα ανατρέξει σε κάποια εγκυκλοπαίδεια για τα βιογραφικά του Ρήγα. Εκεί θα συναντήσει και το όνομα της ιδιαίτερης πατρίδας του.

Απροσδοκίτως υπάρχει στο σχολικό εγχειρίδιο μία ακόμη (έμμεση) αναφορά στο Ρήγα. Στο 1^ο κεφάλαιο «Η προετοιμασία του Αγώνα: ο Νεοελληνικός Διαφωτισμός» της ενότητας «Η Μεγάλη Επανάσταση» (σελ. 39) παρατίθεται η γνωστή εικόνα με λεζάντα «Ο Ρήγας και ο Κοραΐς υποβαστάζουν την Ελλάδα. Πίνακας του Θεόφιλου (1911)». Η παράθεση της εικόνας δεν αφορά το Βελεστινλή (ούτε τον Κοραΐ), αλλά το «πώς απεικονίζει ο ζωγράφος την Ελλάδα και Ποια είναι τα στοιχεία της εικόνας που θυμίζουν τα Αρχαία Χρόνια».

Τα «προσδοκώμενα μαθησιακά οφέλη» από τη διδασκαλία του κεφαλαίου «Τα απελευθερωτικά οράματα» σύμφωνα με τις οδηγίες στους διδάσκοντες (Βιβλίο δασκάλου, σ. 44), είναι τέσσερα: Α. Δηλωτικά (εννοεί γνωστικά): • *Γνωρίζω* τις πολιτικές και κοινωνικές ιδέες του Ρήγα Φεραίου, • *Γνωρίζω* τα χαρακτηριστικά της σκλαβιάς όπως αυτά εμφανίζονται στο «Θούριο» του Ρήγα Φεραίου, • *Αναδεικνύω* τα χαρακτηριστικά της Δημοκρατίας που οραματίζεται ο Ρήγας Φεραΐος Β. Μεθοδολογικά: *Κατανοώ* τη χρησιμότητα των πρωτογενών ιστορικών πηγών Γ. Εννοιολογικά: *Κατανοώ* τις ιστορικές έννοιες: απελευθερωτικά οράματα, ελευθερία, επανάσταση, εθνική συνείδηση, ισότητα, έθνος, Γραικοί, δημοκρατία, ανθρώπινα δικαιώματα, ιδανικά, και (Δ) *Αναμενόμενες στάσεις, αντιλήψεις*: • *Καλλιέργεια* θετικής στάσης για τα χαρακτηριστικά της ελεύθερης ζωής • *Αντίληψη* της αξίας της ελευθερίας. *Αν και λίγο φιλόδοξες οι προσδοκίες, χρήσιμο είναι να γίνουν πιστευτές.*

Στις εκτεταμένες (δίκαιες και άδικες) επικρίσεις, που δέχτηκε το συγκεκριμένο σχολικό εγχειρίδιο, δεν έχω εντοπίσει στα δημοσιεύματα να ασκείται κριτική στην ενότητα που αφορά το Βελεστινιώτη εθνεγέρτη, Προφανώς από την κριτική, που ασκήθηκε τους προηγούμενους μήνες για το περιεχόμενο του βιβλίου, το κεφάλαιο για το Ρήγα δεν μελετήθηκε τόσο όσο να επισημανθούν λάθη ή παραλείψεις. Η μόνη επισήμανση που γνωρίζω, οφείλεται στις διαβόητες «Κριτικές παρατηρήσεις» της Ακαδημίας Αθηνών (8 Μαρτίου 2007), όπου επισημαίνονται τα ακόλουθα: «2.2.7. Η αναφορά στο σχέδιο του Ρήγα (σελ. 34) είναι ελλιπής: παραλείπεται η μνεία των Τούρκων. Αυτή η παράλειψη, εκτός του ότι δημιουργεί μια ανακρίβεια, αφαιρεί από τον Ρήγα μια σημαντική διάσταση της πολιτικής σκέψης του»⁴. Προφανώς η επισήμανση είναι δίκαιη. Τούτο δεν σημαίνει ότι προσωπικά συμφωνώ με την απαξίωση του εγχειριδίου, που βασίστηκε στο πόρισμα των Ακαδημαϊκών.

Δεν θα μπω στον πειρασμό, με βάση την κριτική παρουσίαση του κεφαλαίου που αφορά το Ρήγα, να αθώσω τους συγγραφείς του εγχειριδίου και πολύ περισσότερο να καταδικάσω το εγχείρημά τους. Αρκετά πυρά δέχτηκαν για τα ουσιώδη αποπήματα

4. εφημ. *Παρόν*, 18-3-2007.

σχετικά με τη Σμύρνη και τα υπόλοιπα. Δεν πιστεύω εξάλλου ότι στην «διορθωμένη» επανέκδοση θα ασχοληθούν με το συγκεκριμένο κεφάλαιο. Θα εκφράσω μόνο την άποψη ότι έτσι όπως περιέχονται στο σχολικό εγχειρίδιο η δράση και οι ιδέες του Ρήγα, πολύ λίγο οι μαθητές κατανοούν τη σημασία της συμβολής του Βελεστινλή στην εθνεγερσία και το νεοελληνικό Διαφωτισμό, καθώς οι «εμπεδωτικές» ασκήσεις του κεφαλαίου μάλλον θεωρητικολογούν για τα «οράματα» παρά καταδεικνύουν τη δράση και το μαρτύριο του μεγάλου προδρόμου.

Θα ήθελα να τελειώσω με ένα εύλογο ερώτημα, που μπορεί να προκύψει σε όποιον θελήσει να συγκρίνει το παρόν με το προηγούμενο ανάλογο εγχειρίδιο Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού. Είχα την ευκαιρία στο Γ΄ Διεθνές Συνέδριο του 1997 να καταγράψω και σχολιάσω τα περιεχόμενα του τότε ισχύοντος σχολικού εγχειριδίου⁵. Εκεί σημείωνα ότι «οι αναφορές για το Ρήγα στα σχολικά βιβλία είναι συχνές και πειστικές. Είναι θεμιτό να αναζητήσουμε την παρουσία στο Ρήγα ως πρωταγωνιστή γεγονότων στα μαθήματα που αναφέρονται σε ιστορικά και ιδεολογικά φαινόμενα του νεότερου ελληνισμού, και συγκεκριμένα κατά τη διάρκεια του λήγοντος 18^{ου} αιώνα. Πράγματι στο βιβλίο Ιστορίας της ΣΤ΄ τάξης του Δημοτικού σχολείου γίνεται επαρκής αναφορά όσων αφορούν τη δράση του Ρήγα και του έργου του», με αφηγηματικό κείμενο, εικόνες, ασκήσεις/ δραστηριότητες». Επισήμια ακόμη για το βιβλίο Ιστορίας της ΣΤ΄ τάξης, «Θεωρώ σημαντική τη διδακτική οδηγία που καταχωρίζεται στο Βιβλίο για το δάσκαλο [σελ. 87], στην οποία καλείται ο δάσκαλος να παραπέμψει τους μαθητές του (προφανώς για να μελετήσουν μόνοι τους) το αφήγημα με τίτλο “Η σύλληψη του Ρήγα”. Η παραπομπή μας οδηγεί στο «Ανθολόγιο για τα παιδιά του Δημοτικού – μέρος τρίτο» [ΟΕΔΒ, σελ. 75-84], όπου παρατίθεται μ’ αυτόν τον τίτλο απόσπασμα από το μυθιστόρημα του Θ. Πετσάλη «Οι Μαυρολόικοι». Πρόκειται για τη λογοτεχνική απόδοση των γεγονότων της σύλληψης του Ρήγα στην Τεργέστη. Η σύντομη εισαγωγή των ανθολόγων τοποθετεί το απόσπασμα στην ιστορική του διάσταση». Και κατέληγα την εισήγησή μου τότε: «Η μορφή και το έργο του Ρήγα δεν λείπει προφανώς από τα σχολικά εγχειρίδια του Δημοτικού. Η αναφορά στο όνομα και την εθνική, αλλά και τη συγγραφική, δράση του επικεντρώνεται τόσο στο μάθημα της Ιστορίας των νεότερων χρόνων με έμφαση στο παμβαλκανικό κήρυγμα ελευθερίας που απεύθυνε ο Ρήγας μέχρι το θάνατό του, όσο και στα άλλα μαθήματα όπου γίνεται λόγος για τα δικαιώματα του ανθρώπου· στη δεύτερη περίπτωση τα παραθέματα υποδεικνύουν την πολιτική σκέψη του. Πιστεύω ότι μια μεθοδευμένη διδασκαλία –ανάλογα με τις ευκαιρίες που παρέχονται– μπορεί να προσεγγίσει παραγωγικά τη μορφή και το έργο

5. Χαρ. Χαρίτος, «Οι Φερές, το Βελεστίνιο και ο Ρήγας στα εγχειρίδια του Δημοτικού σχολείου», Γ΄ Διεθνές Συνέδριο «Φεραί-Βελεστίνιο-Ρήγας», (Βελεστίνιο, 2-5 Οκτωβρίου 1997), δημοσιευμένο στην *Υπέρεια*, τόμ. 3, Αθήνα 2002, σελ. 999-1007.

του Ρήγα, και παράλληλα να αναπληρώσει το κενό αναφορών στη γενέτειρά του υπό την αρχαία και τη σύγχρονη ονομασία της».

Είναι προφανές ότι το τωρινό εγχειρίδιο Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού υπολείπεται σημαντικά στην επεξεργασία των πληροφοριών σχετικά με τη δράση του Ρήγα. Και τούτο επιδεινώνει, πιστεύω, την εικόνα που έχει σχηματιστεί για τη διδακτική αξία του.

Υστερόγραφο

Στις 25 Σεπτεμβρίου 2007 ο υπουργός Παιδείας Ε. Στυλιανίδης, ανακοίνωσε την απόσυρση του βιβλίου Ιστορίας της ΣΤ΄ Δημοτικού και την αντικατάστασή του από το προηγούμενο βιβλίο επικαλούμενος τις επιφυλάξεις του Παιδαγωγικού Ινστιτούτου. Το κείμενο της εισήγησης, που προηγήθηκε, έχει γραφεί προφανώς πολύ πριν από την ανακοίνωση του υπουργού και προλαμβάνει –κατά κάποιον τρόπο– την τύχη του περιώνυμου εγχειριδίου. Το ερώτημα παραμένει: τι καλύτερο θα το αντικαταστήσει.

Η σελίδα από το Τετράδιο εργασιών με ασκήσεις για την ενότητα που αφορά το Ρήγα

ΓΙΑΝΝΗΣ ΧΑΤΖΗΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Ο Ρήγας Βελεστινλής και το Νεοελληνικό Θέατρο

Ο Ρήγας Βελεστινλής, πρωτοπόρος του Νεοελληνικού Διαφωτισμού, πρόδρομος της Επανάστασης του 1821, οραματιστής της παμβαλκανικής ένωσης και εθνομάρτυρας, συγκίνησε βαθύτατα εξαρχής τους συνυπόδουλους, ομοεθνείς και αλλοεθνείς, και το όνομά του έγινε σύμβολο. Το πολεμιστήριο σάλπισμά του πέρασε στα χείλη του λαού και συγκλόνησε, σαν να ήταν δημοτικό τραγούδι. Οι πράξεις του αξιολογήθηκαν και κέντρισαν το νου, τη δημιουργική φαντασία και την καρδιά πολλών σκυταλοδρομών της επιστήμης, του λόγου και της τέχνης, ιστορικών, ποιητών, δραματουργών, πεζογράφων, ζωγράφων, γλυπτών, μουσικών.

Η περίπτωση του Ρήγα από θεατρολογική άποψη παρουσιάζει ιδιαιτερότητα. Και τούτο, γιατί σ' αυτήν έχουμε, σε βάθος χρόνου, συνταίριασμα θεατροφιλίας και αντικειμένου δραματογραφίας. Η μετάφραση από το Ρήγα του δράματος του Ιταλού Pietro Metastasio «Τα Ολύμπια», το οποίο συνδημοσιεύτηκε στο βιβλίο «Ο Ηθικός Τρίπους» (Βιέννη 1797) μαζί με τις μεταφράσεις του διηγήματος «Η Βοσκοπούλα των Άλπεων» του Γάλλου Marmontel και του ειδυλλίου «Ο Πρώτος Ναύτης» του Γερμανού Gessner, είναι αφευδής μάρτυρας αναγνώρισης της ξεχωριστής εθνοπαιδευτικής σημασίας του θεάτρου. Προς επίρρωση της θεατροφιλίας του Ρήγα προσκομίζονται από τους ερευνητές και άλλα ενδεικτικά στοιχεία, όπως η παρακολούθηση από αυτόν παραστάσεων το 1790, τότε που τον προσέλαβε στη Βιέννη ως γραμματέα και διερμηνέα ο μέγας σεφδάρης Χριστόδουλος Κιρλιάνος, στον οποίο ο αυτοκράτορας της Αυστρίας Φραγκίσκος ο Α΄ απένεμε τον τίτλο του βαρόνου του Langenfeld, εκτιμώντας

τις σημαντικές υπηρεσίες που προσέφερε, καθώς και η απεικόνιση αρχαιοελληνικού θεάτρου στο έβδομο φύλλο της «Χάρτας» του. Όλα αυτά, βέβαια, εντάσσονται και στο τότε επικρατούν ρεύμα του νεοκλασικισμού. «Τα τριάντα περίπου χρόνια, που εχρειάστηκε η φυλή μας για να προετοιμάσει το 21, γράφει ο ιστορικός του Νεοελληνικού Θεάτρου Γιάννης Σιδέρης, θα φέρουν και το νέο ελληνικό θέατρο· θ' ανατείλει, κάτω από το γενικό αναγεννητικό πνεύμα, όταν οι κοινότητές μας της Ευρώπης είχαν συμπληρώσει την ακμή τους και σ' όποιες, καλύτεροι όροι, θα του επιτρέψουν τις προϋποθέσεις να φανεί· ως θυμηθούμε τον πλούτο, τις καινούργιες εθνικές αντιλήψεις των έξυπνων εμπόρων μας, την αγάπη τους προς την ελευθερία και τη χαρά τους να υπάρξει και πάλι το θέατρο, η θαυμαστή προγονική κληρονομία, ως μια επί πλέον απόδειξη της ευγενικής ρίζας του γένους και ως μια εγγύηση για την μοιραία αξία των Ελλήνων, που έδινε θάρρος και βεβαία ελπίδα και γ' ανάλογα πολεμικά κατορθώματα σαν των αρχαίων»¹.

Το ενδιαφέρον για τον Ρήγα Βελεστινλή εκδηλώθηκε από τις αρχές του προπερασμένου αιώνα. Ήδη από το 1818, δηλαδή είκοσι χρόνια μετά το μαρτυρικό θάνατό του, ο Ιωάννης Ζαμπέλιος, ο Λευκάδιος δικαστικός, δραματικός ποιητής και φιλικός, συνέλαβε την ιδέα ν' ασχοληθεί θεατρικά με την εθνική δράση του. Η πρώτη έκδοση των τραγωδιών του έγινε στην Κέρκυρα το 1833, ενώ η δεύτερη, αναθεώρηση της πρώτης, το 1842. Υπάρχει και τρίτη έκδοση των απάντων του Ιωάννη Ζαμπέλιου, που έγινε το 1860 στη Ζάκυνθο². Η τραγωδία «Ρήγας Θεσσαλός» περιλαμβάνεται στον πρώτο τόμο και είναι η τέταρτη κατά σειρά. Προηγούνται οι τραγωδίες «Τιμολέων», «Κωνσταντίνος Παλαιολόγος» και «Γεώργιος Καστριώτης».

Η δεύτερη προσπάθεια έγινε από τον Κεφαλλονίτη ποιητή Γεράσιμο Μαρκορά που έγραψε το δράμα «Ρήγας Φεραίος», το οποίο μελοποίησε ο Ιωσήφ Λιβεράλης. «Μετά την πρώτη εν Κερκύρα διδασκαλίαν αυτού περί τα μέσα του παρελθόντος αιώνος, εθεωρήθη αντιαυστριακόν έργον υπό του Άγγλου Αρμιστού της Επτανήσου, ο οποίος και απηγόρευσε την περαιτέρω εκτέλεσιν του μελοδράματος τούτου», γράφει ο Νίκος Α. Βέης (Bees) στην εργασία του «Το πρώτον νεοαθηναϊκόν θέατρον και αι σχετικαί προς τον Ρήγαν Φεραίον παραστάσεις αυτού», η οποία δημοσιεύτηκε στο περιοδικό «Νέα Εστία» το 1938.

Ακολούθησε το δράμα «Ρήγας Φεραίος» του Λάκωνα, Αρεοπολίτη δημοσιογράφου και θεατρικού συγγραφέα Δημητρίου Καλαποθάκη, το οποίο εκδόθηκε στην

1. Γιάννη Σιδέρη, *Ιστορία του Νέου Ελληνικού Θεάτρου 1794-1944*, τρίτη έκδοση. Τόμος πρώτος (1794-1908), σελ. 13.

2. Ιωάννου Ζαμπελίου Λευκαδίου, *Τραγωδίαι*. Τόμος πρώτος. Εκδόσεις Σεργίου Χ. Παφτάνη. Τυπογραφείον «ο Παρνασσός». Εν Ζακύνθω 1860.

Αθήνα το 1886³. Δυο χρόνια αργότερα, δηλαδή το 1888, εκδόθηκε στην Αθήνα και το δράμα «Ο Ρήγας» του Σιφνιού λυρικού και δραματικού ποιητή και μεταφραστή Αριστομένη Προβελέγγιου⁴.

Το ενδιαφέρον για το Ρήγα συντηρήθηκε και κατά τον εικοστό αιώνα. Προπολεμικά, το 1938, τυπώθηκε το δράμα «Ρήγας ο Βελεστινλής» του λογοτέχνη και μεταφραστή Βασίλη Ρώτα⁵. Πολύ αργότερα, το 1962, δημοσιεύτηκε το ιστορικό δράμα «Ρήγας Βελεστινλής ο Εθνομάρτυρας» του Σπύρου Μελά⁶, το οποίο πρωτοπαίχτηκε στο «Εθνικό Θέατρο» Αθηνών την ίδια χρονιά.

Ακολούθησαν τα παρακάτω έργα, του συγγραφέα Δημήτρη Χρονόπουλου «Ρήγας ο πρωτομάρτυρας» (1979), του φιλολόγου Σωτηρίου Γεωργίου «Ο μεγάλος γιος του Βελεστίνου - Ρήγας Φεραίος», το οποίο πρωτοπαίχτηκε το 1981 στο Βόλο, αλλά παραμένει εισέτι ανέκδοτο, του Βελεστινιώτη Γιώργου Ζ. Γεωργαλιού «Ρήγας»⁷, καθώς και του ηθοποιού, σκηνοθέτη και συγγραφέα Τάκη Χρυσούλη «Ρήγας Βελεστινλής-Φεραίος»⁸.

Τα τελευταία έργα που γράφτηκαν είναι του φιλολόγου, συγγραφέα και στιχουργού Δημητρίου Απ. Ρήτα «Ρήγας Βελεστινλής Θεσσαλός» (2006) και της Βελεστινιώτισσας εκπαιδευτικού Ουρανίας Δ. Μπομπότη «Ρήγας Βελεστινλής ο Επαναστάτης»⁹.

Τα θεατρικά έργα που απαριθμήσαμε, εξεταζόμενα από γλωσσική άποψη, διακρίνονται σε δυο κατηγορίες, σε αυτά στα οποία χρησιμοποιήθηκε η αρχαϊζουσα και σε αυτά στα οποία προτιμήθηκε η κοινή νεοελληνική. Στην πρώτη περίπτωση ανήκουν τα έργα του Ιωάννη Ζαμπέλιου και του Δημητρίου Καλαποθάκη, ενώ στη δεύτερη όλα τα άλλα, συμπεριλαμβανομένου και του δράματος του Αριστομένη Προβελέγγιου.

3. Δ. Οικ. Καλαποθάκη, *Ρήγας Φεραίος*. Δράμα εις πράξεις πέντε. Εκδότης Γεώργιος Σ. Σταυριανός. Εν Αθήναις 1886.

4. Αριστομένους Προβελέγγιου, *Ο Ρήγας*. Αθήναι 1888. Βλ. και Αριστομένους Προβελέγγιου, *Ο Ρήγας*. Δράμα. Εκδ. Ι.Ν. Σιδέρης. Αθήναι 1920.

5. Βλ. Βασίλη Ρώτα, *Θέατρο*, Α'. Ίκαρος 1964, σελ. 113-198: *Ρήγας ο Βελεστινλής*. Ιστορικό δράμα σε πέντε πράξεις.

6. Βλ. Σπύρου Μελά, *Ιστορικό Θέατρο. Το 1821 σε 14 έργα και σκετς*. Μπίρης. [Αθήναι 1971], σελ. 7-87: *Ρήγας Βελεστινλής ο εθνομάρτυρας*. Ιστορικό δράμα, τρία μέρη, εννιά εικόνες.

7. Βλ. Φώτη Νικ. Βογιατζή, *Το Θέατρο στο Βελεστίνο και οι θεατρικές παραστάσεις για τον Ρήγα Φεραίο στην Θεσσαλία (1881-1993)*. Πρόλογος: Βάλτερ Πούχγκερ. Έκδοση Συλλόγου Βελεστινιωτών Αθηνών. Αθήνα-Βελεστίνο 1996, σελ. 151-189: Παράρτημα δεύτερο. Το ανέκδοτο θεατρικό έργο «Ρήγας» του Βελεστινιώτη Γιώργου Ζ. Γεωργαλιού.

8. Τάκη Χρυσούλη, *Ρήγας Βελεστινλής ο Φεραίος*. Εκδόσεις «Δωδώνη». Αθήνα-Γιάννινα 1999.

9. Ουρανίας Δ. Μπομπότη, *Ρήγας Βελεστινλής ο Επαναστάτης*. Θεατρικό έργο. Επιμέλεια-πρόλογικά: Δρ. Δημ. Καραμπερόπουλος. Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Αθήνα 2006.

γιου, στο οποίο όμως παρατηρούνται και κάποιες επιβιώσεις της καθαρεύουσας. Αξιοπρόσεκτη η καλοδουλεμένη, εύχυμη και ζωντανή γλώσσα του Σπύρου Μελά, η διανοημένη με αρκετές ρουμανικές λέξεις¹⁰. Ο συγγραφέας, όπως φαίνεται και από την εμμονή του σε πρόσωπα και δρώμενα της Βλαχίας, φιλοδοξούσε το ιστορικό του δράμα να παρουσιαστεί και να γίνει γνωστό και στη Ρουμανία.

Από άποψη μορφής, δόμησης, τέχνης, τεχνικής, σύλληψης και στοχοθεσίας, οι εξεταζόμενοι συγγραφείς ιστορικού θεάτρου παρουσιάζουν διαφορές και διαβαθμίσεις. Άλλοι γράφουν σε έμμετρο λόγο, άλλοι σε πεζό και άλλοι συνδυάζουν και τις δυο μορφές. Άλλοι γράφουν με την αξίωση να ερμηνευθεί το έργο τους από επαγγελματίες ηθοποιούς και άλλοι για να εξυπηρετήσουν το ερασιτεχνικό θέατρο ή στόχους εκπαιδευτικούς, πατριωτικούς, φρονηματιστικούς. Άλλοι σέβονται την ιστορική αλήθεια και άλλοι την παραμερίζουν αβασάνιστα σε μικρό ή σε μεγάλο βαθμό, υιοθετώντας εύκολες λύσεις και ανώδυνους εξωραϊσμούς. Άλλοι παραμένουν στη ρηχότητα και άλλοι μαρτυρούν δημιουργική φαντασία, δυνατότητα εμβάθυνσης στο ιστορικό και κοινωνικοπολιτικό γίγνεσθαι, ευχέρεια λογοτεχνικής ανασύνθεσης των γεγονότων και ικανότητα συγκερασμού του μύθου και της ιστορίας.

Η υπόθεση όλων των έργων εκτυλίσσεται κατά κανόνα στους τόπους στους οποίους έζησε και έδρασε ο Ρήγας, πραγματικά ή μυθιστορηματικά, στη Θεσσαλία και συγκεκριμένα στο Βελεστίνο, στη Βλαχία (παλάτι των Μπρανκοβεάνου στη Μογκοσόγια, Λίμνη Σναγκόβ, Νταμποβίτσα), στη Βιέννη, στην Τεργέστη (Τριέστι) και στο Φρούριο του Βελιγραδίου (Φυλακές Νεμπόιζα). Δέον να σημειωθεί ότι στην τραγωδία του Ζαμπέλιου «Ρήγας Θεσσαλός» η όλη υπόθεση διαδραματίζεται έξω από το Βιδίни, προς τις όχθες του Ίστρου, όπου έχει στρατοπεδεύσει ο Χουσεΐμος (Χουσεΐν), πολεμώντας εναντίον του Πασβάνογλου. Εξαίρεση αποτελεί το έργο του Τάκη Χρυσούλη «Ρήγας Βελεστινλής-Φεραΐος», του οποίου η υπόθεση της τελευταίας σκηνής εκτυλίσσεται μετεπαναστατικά στο Ναύπλιο.

Το χρονικό πλαίσιο, μέσα στο οποίο διαδραματίζονται τα γεγονότα, οριοθετείται κυρίως από τότε που ο νεαρός Ρήγας εγκατέλειψε τη γενέτειρά του μέχρι το 1798 που βρήκε τραγικό θάνατο. Για την κάλυψη των κενών και για τη συντήρηση της συμβα-

10. Ο Μελάς χρησιμοποιεί αρκετές ξένες και δάνειες λέξεις, ρουμανικής αρχής και όχι μόνο, όπως: αμπονάτος, βάτρα, βόρνικος, διζγκίνια, κλουτζιάρης, κόνσολος, μαμαλιγκούτσι, μιζιλίκ, μοσέρ, μοσία, μούλκι, μπογερινάσης, μπογιάρος, μπρέγκου-μπρέγκου, μπρόντζα, νορόκ, ντόινα, ντομισοάρα, ντομνίτσα, παχάρνικος, ποστέλνικος, ραβάσι, σμπίρος, στίκλα, στόλνικος, τζαμπάλ, τσαράνος, τσκουν, τσουίκα, φλοτίλια, χορτανιτζία.

ντολογικής αλληλουχίας αξιοποιείται σε κάποιες περιπτώσεις αφηγητής ή εξηγητής ή κανονάρχος, όπως τον ονοματίζει στη δεύτερη έκδοση του έργου του ο Ρώτας¹¹.

Το εύρος των αξιοποιούμενων ιστορικών αλλά και των μυθοπλαστικών στοιχείων βρίσκεται σε συνάρτηση με το χρόνο κατά τον οποίο γράφτηκε το έργο, με την επάρκεια ή την έλλειψη βιογραφικών στοιχείων, με τη δυνατότητα πρόσβασης σ' αυτά, καθώς και με την προσωπικότητα και την αξιοσύνη του κάθε συγγραφέα. Είναι επομένως φυσικό να υπάρχουν από το 1833 ως τις μέρες μας πολλές ελλείψεις και ανακρίβειες, οι οποίες συχνά πυκνά αναπαράγονται. Ενδεικτικό το παράδειγμα από το έργο του Ζαμπέλιου, σχετικά με το μαρτύριο του Ρήγα και των συντρόφων του, που απηχεί ιστορικές γνώσεις της εποχής, όπως αναγράφεται στην υπόθεση. Αντί των γνωστών εφτά, ο Ζαμπέλιος γράφει ότι σκοτώθηκαν δυο και ότι αυτοκτόνησαν ο Ρήγας και η αδερφή του.

Για τους γονείς εξάλλου του Ρήγα και για την οικονομική τους κατάσταση ως ραγιάδων οι πληροφορίες είναι ασαφείς και κάποτε αντιφατικές. Ο Ιωάννης Ζαμπέλιος γράφει ότι ο Ρήγας καταγόταν «εξ ασήμων, αλλά χρηστών γονέων»¹². Ο Γιώργος Γεωργαλιός, ο οποίος πιθανότατα αξιοποίησε στοιχεία της ντόπιας προφορικής παράδοσης, παρουσιάζει τον πατέρα του Ρήγα ως άνθρωπο υπολογίσιμο στον τόπο του¹³. Η Γαλάτεια Γρηγοριάδου-Σουρέλη, στο παιδικό της βιβλίο «Ρήγας Φεραίος, ο τροβαδούρος της λευτεριάς», τον παρουσιάζει ως ιδιοκτήτη βυρσοδεψείου και υφαντηρίου¹⁴. Μυθιστορηματικό χαρακτήρα έχουν και τα όσα γράφει ο παιδαγωγός Βλάσιος Σκορδέλης στο σχολικό του ανάγνωσμα «Οι γονείς του Ρήγα ή περί εθνικής αγωγής» (α' έκδοση 1879, β' 1881, γ' 1884).

Ως προς την πατρική οικογένεια παρατηρούνται διαφορές από άποψη ονοματοθεσίας, κοινωνικής διαστρωμάτωσης και επαγγελματικής απασχόλησης. Καταγράφονται ο πατέρας Κυριαζής ή Κυρίτζης ή Κωνσταντής, η μητέρα Μαρία, ο Ρήγας του Κυριαζή ή Αντώνης Κυριαζής¹⁵, καθώς και τ' αδέρφια Ειρήνη, σύζυγος Μαυρογένου, κατά το Ζαμπέλιο, Ασήμω, Κώστας-Κωστής και Αχιλλέας. Είναι χαρακτηριστικό ότι επικράτησε εσφαλμένα το Αντώνης Κυριαζής, που το υιοθέτησαν εκτός των άλλων ο Βασίλης

11. Βλ. Βασίλη Ρώτα, *Ρήγας ο Βελεστινλής*. Δεύτερη έκδοση διορθωμένη. Εκδόσεις Γκοβόστη, χ.χ.

12. Ιωάννου Ζαμπελίου, *ό.π.*, σελ. 221.

13. Γιώργου Ζ. Γεωργαλιού, *ό.π.*, σελ. 158, 164, 165. Ουρανίας Δ. Μπομπότη, *ό.π.*, σελ. 19.

14. Γαλάτειας Γρηγοριάδου-Σουρέλη, *Ρήγας Φεραίος*. Εκδοτικός Οίκος Πάπυρος, 1971, σελ. 8, 11, 24, 39.

15. Βλ. Δημητρίου Απ. Καραμπερόπουλου, *Όνομα και καταγωγή του Ρήγα Βελεστινλή*. Έκδοση Επιστημονικής Εταιρείας Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα. Αθήνα-Βελεστίνο 2000.

Ρώτας και ο Σπύρος Μελάς, αποδεχόμενοι πως το Ρήγας είναι υστερογενές και ίσως συνωμοτικό. «Είχα πατρίδα, σπίτι, μάνα, αδέρφια, φίλους. Όλα μου τα 'χασα και τ' όνομά μου ακόμα»¹⁶, βάζει στο στόμα του Ρήγα ο Βασίλης Ρώτας.

Πάντως, σε γενικές γραμμές, τηρούνται βασικοί ιστορικοί άξονες, με τους οποίους συνυφαίνονται και άλλα στοιχεία, πρόσφορα στη λογοτεχνία και στη δραματουργία. Ως προς τις ερωτικές σχέσεις μιλούν για δεσμό αμοιβαίο ή για αίσθημα εν αγνοία του Ρήγα ο Καλαποθάκης (Ελπίς, μνηστή), ο Προβελέγγιος (Αυγή, κόρη του καπετάν Στάθη), ο Ρώτας (Κατίνα, σύζυγος του Κοζανίτη εμπόρου Δημητρίου Οικονόμου), ο Μελάς (ντομνίτσα Ρωξάντρα, κόρη του πρίγκιπα Μπραγκοβεάνου), ο Χρυσούλης (Μαργαρίτα Αργέντη, ψυχοκόρη Ευστρατίου Αργέντη, Χιώτη μεγαλέμπορου και σύντροφου του Ρήγα).

Η προσωπικότητα του Ρήγα συγκίνησε από παλαιά τους Έλληνες και εξακολουθεί να δονεί τις χορδές του πατριωτισμού τους ως τις μέρες μας. Το όραμά του συνάρπασε τους υπόδουλους λαούς της Χερσονήσου του Αίμου και πύργωσε τον πόθο τους για την ελευθερία.

Τα θεατρικά έργα που γράφτηκαν για το Ρήγα ερμηνεύτηκαν από επαγγελματίες και από ερασιτέχνες, από μικρούς και από μεγάλους. Οι παραστασιολογικές πληροφορίες που έχουμε είναι περιορισμένες, γιατί δεν έχουν γίνει σχετικές έρευνες, όπως αυτή που με πολύ κόπο πραγματοποίησε ο Φώτης Βογιατζής¹⁷.

Ενδεικτικά σημειώνουμε τα παρακάτω: Η τραγωδία του Ιωάννη Ζαμπέλιου «Ρήγας Θεσσαλός» παίχτηκε στο Νεοαθηναϊκόν Θέατρον Αθανασίου Σκοντζοπούλου το 1836 και το 1837. Τρία όμως χρόνια αργότερα, δηλαδή το 1840, απαγορεύτηκε η παράστασή της από τη λογοκρισία, επειδή υπήρχαν αναφορές στη φιλοτουρκική πολιτική της Αυστρίας, θύμα της οποίας ήταν ο Ρήγας, και διαμαρτυρήθηκε στον Όθωνα η αυστριακή διπλωματική αντιπροσωπία.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει κυρίως το ιστορικό δράμα του Βασίλη Ρώτα «Ρήγας ο Βελεστινλής», το οποίο από παραστασιολογική άποψη κατέχει την πρώτη θέση και γιατί είναι μαστορικά και έντεχνα δουλεμένο, αλλά και γιατί εγγίζει καυτά προβλήματα της άλλοτε ελληνικής κοινωνίας (δασκαλισμός, αρχαιοπληξία, γλωσσικό ζήτημα, κοινωνική θέση της γυναίκας, συντηρητισμός κλήρου). Το έργο αυτό κρίθηκε θετικά, αλλ' αντιμετώπιστηκε αρνητικά από το κατεστημένο. Λειτουργήσε όμως ευεργετικά πριν από τον πόλεμο, κατά τη διάρκεια της Κατοχής και της Εθνικής Αντίστασης, αλλά και σε άλλες δύσκολες περιόδους του ελληνισμού.

Η μορφή του εθνεγέρτη Ρήγα, τροφοδοτηθείσα στο πέρασμα των χρόνων από την ποίηση, από διάφορα λαϊκά ή πατριωτικά αναγνώσματα και από το θέατρο, κατέστη θρυλική, όπως συνέβη και με άλλα ιστορικά πρόσωπα.

16. Βασίλη Ρώτα, *Θέατρο*, Α', σελ. 126.

17. Φώτη Νικ. Βογιατζή, *ό.π.*

ΑΣΤΕΡΙΟΣ ΑΡΓΥΡΙΟΥ

Ὁ Βαλαωρίτης, ὁ Ρήγας καὶ οἱ ἰδεολογικὲς ζυμώσεις στὴν ἑπτανησιακὴ ποίηση

Ἀνάμεσα στὰ πατριωτικὰ ποιήματα τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη, τὴν προσοχὴ μου εἴλκυσε ιδιαίτερα τὸ στιχοῦργημα. *Ὁ Κίτσος καὶ τὸ γεράκι*. Ὅχι βέβαια γιὰ τὴν πλαστικὴ του ἀριότητα ἀλλὰ γιὰ τὸ εἶναι τὸ μόνο ποίημα τοῦ Λευκαδίτη ποιητῆ ποῦ ἀναφέρεται στὴν ἐπαναστατικὴ δράση τοῦ Ρήγα Βελεστινλή. Συμπεριλαμβάνεται στὴ συλλογὴ Μνημόσυνα. Ἐπομένως γράφτηκε πρὶν ἀπὸ τὸ 1857, κι ὁπωσδήποτε μετὰ τὴ σύναψη συμμαχίας τῶν δυτικῶν χριστιανικῶν Δυνάμεων μετὰ τὴν Τουρκία (Μάρτιος 1854) ἐναντίον τῆς Ρωσίας κατὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο (1853-1856). Εἰκάζω μάλιστα ὅτι γράφτηκε ὅταν ἄρχισε ἡ κατοχὴ τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῆς Ἀθήνας ἀπὸ τὰ στρατεύματα τῶν Γάλλων καὶ τῶν Ἀγγλων (Μάιος 1854-Φεβρουάριος 1857)¹. Γιατὶ ἐκεῖνο ποῦ κέντησε ιδιαίτερα τὴν προσοχὴ μου εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι στὸ ποίημα αὐτό, ἀντὶ νὰ ἐξυμνήσει –ὅπως κάνει συνήθως μετὰ τοὺς ἥρωές του– τὴν πατριωτικὴ δράση ἢ τὸν ἥρωικὸ θάνατο τοῦ Ρήγα, ὁ τριαντάχρονος περίπου, τότε, Βαλαωρίτης σταματᾶ, γιὰ νὰ τὴν ἀποδοκιμάσει, σὲ μιὰ μόνο πτυχὴ τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας τοῦ ἐθνεγέρτη, τὴν

1. Γιὰ τὰ γεγονότα αὐτῆς τῆς περιόδου, βλ. πρόχειρα τὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. Π', Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1977, σελ. 143-168 (Στ. Παπαδόπουλος). Θὰ πρέπει ἴσως νὰ σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι στὶς ἐπαναστατημένους ὑπόδουλες περιοχές, «ἀρχηγὸς ὄλου τοῦ ἀγῶνα ὀρίστηκε ὁ στρατηγὸς Κίτσος Τζαβέλλας». Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Βαλαωρίτη χρησιμοποιεῖται ἐδῶ ἡ ἔκδοση Μαρασλή, *Βίος καὶ Ἔργα*, τόμ. Α'-Γ', Ἀθῆναι 1907. Γιὰ τὸ χρόνο συγγραφῆς τοῦ ποιήματος, βλ. Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, *Βίος καὶ Ἔργα*, Α', ὅ.π., σελ. 28-39.

προσμονή ἐκ μέρους του τῆς δυτικῆς βοήθειας γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῶν ραγιαδῶν ἀπὸ τὸν τουρκικὸ ζυγό.

Ἄς πάρουμε ὅμως τὰ πράγματα μὲ τὴ σειρά. Τὸ ποίημα Ὁ Κίτσοσ καὶ τὸ γεράκι ἀποτελεῖται ἀπὸ 57 δεκαπεντασύλλαβους πολιτικὸς στίχους καὶ μποροῦμε νὰ τὸ διαιρέσουμε σὲ τέσσερα μέρη, δυὸ περιγραφικὰ καὶ δυὸ κηρυγματικὰ ποῦ ἐναλλάσσονται. Τὸ πρῶτο (στ. 1-20) περιγράφει τὸ γερο-Κίτσο τὸ Σουλιώτη νὰ κάθεται περὶ λυπος καὶ μὲ μάτια δακρυσμένα ν' ἀγναντεύει τὸ καταστραμμένο Σούλι. Πρόκειται γιὰ ἕνα στατικὸ σκηNIKὸ ποῦ συναντᾶμε ἀργότερα καὶ σὲ ἄλλα ποιήματα τοῦ Βαλαωρίτη σὲ ἀρτιότερη μάλιστα μορφῆ². Τὸ δεῦτερο μέρος (στ. 21-44), ποῦ εἶναι καὶ τὸ κύριο μέρος τοῦ ποιήματος, περιλαμβάνει τὸν διάλογο, τὴ στιχομυθία ἀνάμεσα στὸν Κίτσο καὶ τὸ γεράκι. Στὸ τρίτο μέρος (στ. 45-53) ὁ ποιητὴς κάνει μιὰ περιγραφή τῆς καταστροφῆς τῆς Πάργας, μὲ σκοπὸ νὰ δώσει μεγαλύτερη ἔμφαση στὸ διπλὸ μήνυμα ποῦ διατυπώνεται στὸ τέταρτο μέρος (στ. 54-57), τὸ ἐπιμύθιο τοῦ ποιήματος, τὸ πολιτικὸ του μήνυμα.

Ἔτσι λοιπὸν, στὸ τρίτο μέρος, πετώντας στὰ σύγνεφα γιὰ νὰ διαβῆ στὴ Δύση, τὸ γεράκι χαμηλώνει τὰ φτερά του γιὰ νὰ δεῖ τὴν καταστροφή τῆς Πάργας³. Καὶ μὲ τὰ νύχια του ἀρπάζει τῆς κιτριᾶς τὰ φύλλα γιὰ νὰ τὰ μεταφέρει στὴν ξενιτιά, μὲ σκοπὸ νὰ τὰ δείξει στοὺς ξένους, γιὰ νὰ θρηνησοῦν τάχα καὶ κείνοι τὸν χαλασμὸ τῆς πόλης. Καὶ τὸ ἐπιμύθιο, ποῦ εἶναι ὁ πολιτικὸς λόγος τοῦ ποιητῆ:

Σουλιώτη, μὴ τοὺς καρτερεῖς. Ποιὸς ξέρει ἂν θὰ γυρίσουν.⁴
 Σύρε στὴ μαύρη μάνα σου, σύρε καὶ σὺ νὰ δώσης
 τ' ἀνδρεῖα σου γεράματα, τὸ ἔρμιο σου κουφάρι,
 καὶ πέσε ν' ἀποκοιμηθεῖς. Θ' ἀναστηθῆ τὸ Σούλι!⁵

Πρῶτο λοιπὸν καὶ καίριο μήνυμα: Ἡ ἀνάσταση τοῦ Σουλιοῦ, ποῦ θὰ ξεπεταχτεῖ ἀπὸ τὰ μνήματα, ἀπὸ τὰ κουφάρια τῶν ἀγωνιστῶν του· ἡ λευτεριά τῆς Ἑλλάδας, ποῦ θὰ βγεῖ ἀπ' τὰ κόκκαλα τῶν Ἑλλήνων τὰ ἱερά. Μιὰ πεποιθήση, μιὰ πίστη, ποῦ οἱ ρίζες

2. Π.χ. στὴν *Κυρὰ Φροσύνη*, Α', 8-23, ὅπου περιγραφή τοῦ Ἄλῃ· στὸν *Ἀδριάντα τοῦ Πατριάρχου*, στ. 1-8, ὅπου ὁ Πατριάρχης (ἡ προτομή του) θεωρεῖ ἀκίνητος, κ.λπ.

3. Νὰ θυμηθοῦμε ὅτι ἡ καταστροφή τῆς Πάργας, ποῦ κάπου τὴν ὀνομάζει *πολύκλαυστον*, περιγράφεται ἐπίσης, πολὺ πιὸ ποιητικὰ, στὰ ποιήματα Ὁ ἀσπασμὸς πρὸς τὴ μητέρα Ἑλλάδα, στ. 40-46, καὶ Ὁ Γῶγος, στ. 10-17.

4. Πρβλ. στ. 49-50 τοῦ *Θούριου* τοῦ Ρήγα:

Ἦσ' ἀπ' τὴν Τυραννίαν πῆγαν στὴν ξενιτειά,
 στὸν τόπο του ὁ καθένας ἄς ἔλθῃ τώρα πιά.

5. Πρβλ. καὶ τὸ ἐπιμύθιο τοῦ ποιήματος *Εὐθύμιος Βλαχάβας*, ὅπου ἔχουμε τὴν ἴδια εἰκόνα ἀναμονῆς τῆς ἀπελευθέρωσης.

της κρατᾶνε ἀπὸ τὴν ἰουδαιοχριστιανικὴ θεώρηση τῆς ζωῆς κι ἀπὸ τὴν πανόραχια ἑλληνικὴ παράδοση ἰδιαίτερης λατρευτικῆς φροντίδας γιὰ τὰ ὄστα τῶν νεκρῶν. Ὅπως θὰ δοῦμε στὴ συνέχεια, ἡ πίστη αὐτὴ, μεταλλαγμένη σὲ λογοτεχνικὸ μοτίβο, εἶναι σχεδὸν πανταχοῦ παρούσα στὴν ἑπτανησιακὴ πατριωτικὴ ποίηση πολὺ πρὶν ἀπὸ τὸ Σολωμό. Στὴν πατριωτικὴ ποίηση τοῦ Βαλαωρίτη τὸ λογοτεχνικὸ αὐτὸ μοτίβο κατέχει τὴν πιὸ κεντρικὴ θέση.⁶

Στὴν προκειμένη ὅμως περίπτωσι, ἡ θεμελιώδης καὶ καθολικὴ αὐτὴ ἀλήθεια παρουσιάζεται μόνον ὡς ὑπενθύμιση, γιὰ νὰ στηριξοῦν τὸ δεῦτερο μῆνυμα ποὺ ἀπευθύνεται, στὸ σημεῖο αὐτό, εἰδικὰ στὸ Ρήγα καὶ τοὺς ὁμοϊδεάτες του: Ὅσοι πῆραν τὸ δρόμο τῆς Δύσης γιὰ νὰ κλάψουν ἐκεῖ τὸν καῦμό τους, νὰ ἐπικαλεστοῦν δηλαδὴ τὴν ξένη βοήθεια, ποῖος ξέρει ἂν θὰ γυρῶσιν πίσω; Δυσπιστία ἐπομένως ὡς πρὸς τὰ ἀποτελέσματα τοῦ ἐγχειρήματος, ἔλλειψη ἐμπιστοσύνης στὶς ἐλπίδες γιὰ ξένη βοήθεια.⁷

Μοναχὴ τὸ δρόμο ἐπήρες,
ἐξανάλθες μοναχί,
δὲν εἶν' εὐκόλες οἱ θύρες
ἐὰν ἡ χρεῖα τὲς κροταλῆ,
εἶχε γράψει ὁ Σολωμός.⁸

Τὸ δεῦτερο αὐτὸ μῆνυμα ὁ Βαλαωρίτης τὸ διατυπώνει ἐδῶ ἐλλειπτικά, μ' ἓναν μόνον στίχο, γιὰ τὸ ἀφιερῶναι ὀλόκληρο τὸ δεῦτερο μέρος τοῦ ποιήματος, τὴ στιχομυθία ἀνάμεσα στὸ γερο-Σουλιώτη καὶ τὸ γεράκι. Στὸ δεῦτερο λοιπὸν μέρος τοῦ ποιήματος, ἐκεῖ ποὺ ἐδιάβαινε ψηλὰ γιὰ νὰ πάει στὴ Δύση, τὸ γεράκι ἀκούει τὸν ἀναστεναγμὸ τοῦ γέρου Σουλιώτη καὶ στέκεται νὰ τὸν ρωτήσῃ ποῖος εἶναι ὁ πόνος του καὶ ποῖα ἡ δυστυχία του. Ἄντὶ νὰ τοῦ ἀπαντήσῃ, ὁ Κίτσος τὸ προτρέπει νὰ συνεχίσει τὸ δρόμο του:

Πέτα, γεράκι, διάβαινε. Ἐσὺ ψηλὰ στὰ γνέφη
ἔχεις φτερὰ τὴν ἀστραπή, φωλιὰ τ' ἀστροπελέκι,
καὶ δὲ γνωρίζεις σίδερα καὶ δὲ φοβᾶσαι ἀφέντη.

Λεξικόγιο, εἰκόνες, σύμβολα ποὺ κάπου καὶ κάπως θυμίζουν τὰ πατριωτικὰ ποιήματα τοῦ Ρήγα. Καὶ ὁ Κίτσος συνεχίζει:

6. Βλ. Στὴ μελέτη μας *Ἡ Μεγάλῃ Ἰδέα στὸ ἔργο τοῦ Ἀριστοτέλη Βαλαωρίτη*, Γιάννινα (ὑπὸ ἔκδοσι), κεφ. II, 1: *Τὸ μοτίβο τῆς ζωῆς ποὺ γεννιέται ἀπὸ τὸ θάνατο*.

7. Βλ. καὶ παραπ., κεφ. VI: *Οἱ ξένες Δυνάμεις*.

8. *ᾠνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν*, στρο. 10.

Πέτα, γεράκι, διάβαινε, κι' ἄν πᾶς πέρα στή Δύσι,
καὶ δὲν σοῦ κάψουν τὰ φτερὰ καὶ κόψουνε τὰ νύχια,
πές τους πὼς μ' ἤρρες μοναχὸ ποὺ κοίταζα τὸ Σοῦλι,
ποὺ κοίταζα τὴ στάχτη του κ' ἔκλαιγα τὴν ἐρμιά του.

Στοὺς αἰσιόδοξους, τοὺς γεμάτους ἀπογοήτεψη λόγους τοῦ γερο-Σουλιώτη, ἔρχεται ἀκριβῶς νὰ ἀπαντήσει, ἀuthόρητο, ὀρηκτικὸ καὶ στιβαρό, τὸ ἐθνεγεργικὸ κήρυγμα τοῦ Βελεστινῆ (στ. 34-40). Κήρυγμα ὅμως ντυμένο ἀπὸ πάνω ὡς κάτω μὲ ἐνδύματα τοῦ Βαλαωρίτη, μὲ τὶς λέξεις, τὶς μεταφορές, τὶς εἰκόνες ποὺ συναντᾶμε σὲ ὅλα τὰ πατριωτικὰ του ποιήματα:

[...] Τρέχα, Σουλιώτη, τρέχα.⁹

Ἢ μάνα μας ἐξύπνησεν ἀπ' τὸν βαθὺν τὸν ὕπνο,
καὶ μέσ' ἀπὸ τὸ μνήμα τῆς φωνάζει τὰ παιδιὰ τῆς
τὸ χέρι νὰ τῆς δώσουνε τὴν πλάκα νὰ σηκώση.¹⁰

Πέταξε, ἀνέβα στὰ βουνά, ν' ἀκουρμαστῆς, ν' ἀκούσης,
νὰ ἰδῆς τὴ νεκρανάσταση, νὰ ξεσταθῆ ἡ καρδιά σου.¹¹

Ὁ Κίτσος ξαφνιάζεται ἀπὸ τὸ τέτοιο ἐθνεγεργικὸ κι ἐλπιδοφόρο μήνυμα.

— Ἔχεις ἀνθρώπινη λαλιὰ καὶ δὲ μοῦ λὲς ποιὸς εἶσαι; ρωτάει.

— Κίτσο Σουλιώτη, πίστεψε, εἶμ' ἡ φωνὴ τοῦ Ρήγα, ἀπαντᾷ τὸ γεράκι. Καὶ τὸ
ξάφνιασμα τοῦ γερο-Σουλιώτη αὐξάνει:

— Ἢ Δύσι σὲ παρέδωκε καὶ σὺ στή Δύσι τρέχεις;

— Σὰ ἰδῆ πὼς μὲ σταυρώσανε, κ' ἡ Δύσι θὰ πιστέψῃ, ἀπαντᾷ ὁ Ρήγας.

Ἢ γοργὴ αὐτὴ στιχομυθία μᾶς δίνει τὸ κλειδὶ τοῦ ποιήματος. Ὁ Βαλαωρίτης θὰ ἤθελε νὰ εἶναι ὁ Ρήγας, τὸ ὑψηπετὲς ἐκείνο γεράκι τῆς ἐθνικῆς ἀνάστασης. Τὸ ἐθνεγεργικὸ του κήρυγμα ταυτίζεται μὲ τὸ κήρυγμα τοῦ Ρήγα. Σῶμα καὶ ψυχὴ, μορφὴ καὶ περιεχόμενο, γίνονται ἓνα στὸ ποίημα. Ὡστόσο ὁ Βαλαωρίτης διαφωνεῖ μὲ τὸ Ρήγα σ' ἓνα καίριο σημεῖο ποὺ ὁ ποιητὴς ἔρχεται νὰ καταγράψῃ, ἀποδοκιμάζοντάς το, μὲ τοῦτο δῶ ἀκριβῶς τὸ ποίημα. Ὁ Βαλαωρίτης δὲν πιστεύει στὴν ξένη βοήθεια. Γιὰ νὰ ἀπελευθερωθοῦν, οἱ Ἕλληνες ὀφείλουν νὰ διεξάγουν τὸν ἀγῶνα μόνοι τους. Ἢ λευτεριά θὰ ξεπεταχτεῖ ἀπὸ τὰ μνήματα τῶν Ἑλλήνων ἀγωνιστῶν.

9. Πρὸβλ. πρόχειρα: Τρέχα, παιδί μου, γλήγορα, τρέχα ψηλὰ στὴ ράχη (Ὁ Δήμος..., στ. 31).

10. Πρὸβλ. πρόχειρα τὸ β' μέρος τοῦ ποιήματος *Εἰκοστὴ πέμπτη Μαρτίου*.

11. Πρὸβλ. πρόχειρα τοὺς 16 τελευταίους στίχους τοῦ ποιήματος *Εὐθύμιος Βλαχάβας*. Ἐπίσης στὸ ποίημα *Ἡ δάφνη καὶ τὸ ἀηδόνι*, τὴ στρ. 27.

Για μένα, έχει πρωτεύουσα σημασία τὸ γεγονός ὅτι τὸ ποίημα γράφτηκε κατὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο, καὶ μάλιστα στὸ χρονικὸ διάστημα ποὺ γαλλικὰ στρατεύματα συμμετέχουν στὴν κατοχὴ τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ. Τὰ στρατεύματα ἀκριβῶς ἐκείνα τὰ ὁποῖα ὁ Ρήγας πίστευε, μετὰ τὸ 1792 κυρίως, ὅτι θὰ ἔρχονταν νὰ βοηθήσουν τοὺς Ἕλληνες νὰ ἀποτινάξουν τὸν τουρκικὸ ζυγό. Τὰ στρατεύματα ποὺ ἡ ἀποβίβασή τους στὰ Ἐπτάνησα, στὰ 1797, εἶχε προκαλέσει αἰσθήματα ἄκρατου ἐνθουσιασμοῦ ἀλλὰ συγχρόνως ἀναστάτωση μεγάλη καὶ μιὰ ιδεολογικὴ κρίση¹² ὅμοια σχεδὸν μὲ αὐτὴν ποὺ προξενούσε τώρα ἡ κατοχὴ τοῦ Πειραιᾶ καὶ τῆς Ἀθήνας. Ὁ ἐνθουσιασμός, ἡ ἀναστάτωση, ἡ ιδεολογικὴ κρίση προσφέρουν πάντα ἓνα πολὺ πρόσφορο ἔδαφος γιὰ τὴ σύνθεση ποιημάτων μὲ ιδεολογικὸ καὶ σατιρικὸ περιεχόμενο. Στὴν ἐποχὴ τῆς κατοχῆς τῶν Ἰόνιων Νησιῶν διαδοχικὰ ἀπὸ τοὺς Γάλλους, τοὺς Ρώσους καὶ τοὺς Ἄγγλους, γράφτηκαν πολλὰ τέτοια ποιήματα ἀπὸ τοὺς προσολωμικοὺς λεγόμενους Ἑπτανήσιους ποιητές. Τὸ ἴδιο φαινόμενο ἐπαναλήφθηκε στὸν ἑλληνικὸ χῶρο κατὰ τὸν Κριμαϊκὸ πόλεμο. Οἱ ἴδιες ξένες Δυνάμεις πρωτοστατοῦσαν καὶ τώρα. Ὁ Βαλαωρίτης ζεῖ βέβαια στὴν πατρίδα του, τὴ Λευκάδα. Εἶναι νέος κι ἐτοιμάζεται νὰ κατέλθει στὸν πολιτικὸ στίβο μὲ τὸ κόμμα τῶν ριζοσπαστικῶν. Ἡ κατοχὴ μέρους τοῦ ἑλλαδικοῦ χώρου εἶναι ἀσφαλῶς ἡ αἰτία, τὸ ἔναυσμα γιὰ τὴ σύνθεση τοῦ ποιήματος. Ὅμως τὴν ιδέα καὶ τὴ μορφὴ τοῦ στιχουργήματος ὁ Λευκαδίτης ποιητὴς τὰ ὀφείλει στὰ λογοτεχνικά του ἀναγνώσματα, στὴν οἰκειότητά του μὲ τὴν ἑπτανησιακὴ λογοτεχνία.

Πράγματι, ἡ μορφὴ τοῦ Ρήγα εἶναι πανταχοῦ παρούσα στὴν πνευματικὴ κίνηση καὶ τὴ λογοτεχνικὴ παραγωγὴ τῆς Ἐπτανήσου. Στὴ Ζάκυνθο ἐκδίδεται ἐφημερίδα πολιτικὴ καὶ φιλολογικὴ *Ο ΡΗΓΑΣ*· στὴν Κέρκυρα ἐφημερίδα πολιτικὴ *ΡΗΓΑΣ Ο ΦΕΡΑΙΟΣ*· ὁ Ἰάκωβος Πολυλάς διευθύνει περιοδικὸ *ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ*· ὁ Γεώργιος Τερτσέτης ἐκδίδει τέσσερα τεύχη ἔκτακτου περιοδικοῦ *Ο ΡΗΓΑΣ*· ὁ Ἰωάννης Ζαμπέλιος συνθέτει τραγωδία μὲ τὸν τίτλος *Ρήγας Θετταλός* καὶ ὁ Ἰούλιος Τυπάλδος ἐκτενέστατο ποίημα *Ὁ Ρήγας*.¹³ Ἐξάλλου τὴ φωνὴ τοῦ Ρήγα συναντᾶμε καὶ στὴ στροφὴ 18 τοῦ *Ῥίνου εἰς τὴν Ἐλευθερίαν*.

Ὡστόσο, κατὰ τὴ γνώμη μου, τὸ ποίημα *Ὁ Κίτσος καὶ τὸ γεράκι*, ἐξαιτίας τῆς συγγένειας τῶν ἱστορικῶν περιστάσεων καὶ τῆς πλαστικῆς του μορφῆς, ἔχει περισσότερη, ἔχει ἄμεση σχέση μὲ τὰ στιχουργήματα τῆς ἐποχῆς τοῦ Βοναπάρτη, ἔρχεται σὰν ἓνας μακρυνὸς τοὺς ἀπόηχος καὶ σὰν τέτοιο πρέπει νὰ τὸ ἐκλάβουμε. Γιὰ τὸ λόγο αὐτό, στὸ δεύτερο μέρος τῆς ἀνακοίνωσης θὰ σταθοῦμε σὲ μερικὰ ποιήματα τῆς προσολω-

12. Γιὰ τὰ γεγονότα, βλ. πρόχειρα τὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τόμ. ΙΑ', Ἀθήνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1975, σελ. 366-376, 382-402, 450. Ζώρας Γ., *Ποίσεις καὶ πεζογραφία τῆς Ἐπτανήσου*, Ἀθήνα, Βασικὴ Βιβλιοθήκη 14, 1957, σελ. 9-28.

13. Πληροφορίες δανεισμένες κυρίως ἀπὸ τὸ Καραμπεροπούλου Δ., *Ἐνδεικτικὴ βιβλιογραφία γιὰ τὸν Ρήγα Βελεστινλή, κατάλογος ἐκθεσης*, Ἀθήνα-Βελεστίνου 2007.

μικῆς περιόδου, σὲ ποιήματα ποὺ γράφτηκαν κατὰ τὴν περίοδο κατοχῆς τῶν Ἰόνιων Νησιῶν ἀπὸ τὰ γαλλικὰ στρατεύματα τοῦ Ναπολέοντα Βοναπάρτη ἢ ἀπὸ τὰ ρωσικὰ τοῦ τσάρου Νικολάου Α΄. Ἀπὸ ἔλλειψη χρόνου θὰ σταθοῦμε σὲ τρεῖς ποιητὲς τῶν χρόνων ἐκείνων, ποὺ ὁ καθένας τους ἔχει γράψει ἓναν *Θούριο*, τοὺς Ἀντώνιο Μαρτελάο, Νικόλαο Κούρτσολα καὶ Θωμᾶ Δανελάκη,¹⁴ καὶ σὲ δυὸ ἄλλους, τὸν Νικόλαο Κουτουζίη καὶ τὸν Νικόλαο Λογοθέτη, ποὺ ἦταν συντηρητικοὶ ὀρθόδοξοι καὶ φανατικοὶ φιλόρωσοι. Οἱ πέντε μαζί ἀντιπροσωπεύουν λαμπρὰ τὰ τρία ἰδεολογικὰ ρεύματα ὡς πρὸς τὴ στάση ἔναντι τῶν ξένων Δυνάμεων.

Ὁ Ἀντώνιος Μαρτελάος (1754-1819) ἀνῆκε σὲ ἀριστοκρατικὴ οἰκογένεια, εἶχε τεράστια μόρφωση, μεγάλη ὀρθόδοξη καλλιέργεια, ἦταν ἐμποτισμένος ἀπὸ τὰ ἰδεώδη τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης καὶ διακρινόταν γιὰ τὸν δημοκρατικὸ πατριωτισμὸ του. Χαιρέτησε τὴν ἄφιξη τοῦ γαλλικοῦ στρατοῦ στὴν Κέρκυρα μὲ φλογερὸ λόγο σὲ δημόσια πλατεῖα καὶ μὲ τὴ σύνθεση ἑνὸς ποιήματος 38 τετράστιχων στροφῶν, *Ύμνος εἰς τὴν περιφνημὸν Γαλλίαν, τὸν ἀρχιστράτηγον Βοναπάρτην καὶ τὸν στρατηγὸν Γεντίλλην*. Ἀπηύθυνε ἐπίσης ἓνα ἄλλο ποίημα 6 τετράστιχων στροφῶν *Τῷ μαθητῇ μου Νικολᾶω Φόσκολω* γιὰ νὰ τὸν ἐπαινέσει γιὰ τὸν δικό του *Ύμνο* στὸ Βοναπάρτη. Πρωτύτερα ὁμως εἶχε γράψει ἓνα *Θούριο* ἀποτελούμενο ἀπὸ πέντε ὀκτάστιχες στροφές καὶ μιὰ τετράστιχη ἐπωδὸ, μὲ τὸν ὁποῖο καλοῦσε τοὺς συμπατριῶτες του νὰ ταχθοῦν στὸ πλευρὸ τῶν Γάλλων γιὰ νὰ νὰ ἀπελευθερώσουν τὰ Ἑπτάνησα. Ὁ *Θούριος* τοῦ Μαρτελάου τραγουδήθηκε πολὺ ἀπὸ τοὺς Νησιῶτες μαζί μὲ τὴ *Μασσαλιώτιδα* καὶ τὸ *Θούριο* τοῦ Ρήγα, γιὰτὶ ἀποπνέει πατριωτικὰ αἰσθήματα, ἐλπίδες καὶ ἐνθουσιασμό:

Μπρός, παιδιά! Ἄς πολεμοῦμε!
 Ὅ καιρὸς τῆς δόξας ἦλθε.
 Ἄν τὸ Γένος ἀγαποῦμε,
 στὴ φωτιά, μπρός, στὴ φωτιά!
 Στὰς Ἀθήνας, μπρός, στὴν Πόλη!
 Μπρός, παιδιὰ γνήσια Ἑλλήνων.

Διαβάζουμε στὴν πρώτη στροφή, κρᾶμα γαλλικῆς *Μασσαλιώτιδας* καὶ *Θούριου* τοῦ Ρήγα, καὶ ὅπου τὸ ὄραμα γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἀθήνας καὶ τῆς Πόλης μᾶς

14. Γιὰ τὰ βιογραφικὰ στοιχεῖα καὶ τὰ κείμενα ποὺ χρησιμοποιοῦμε στηριχθήκαμε βασικὰ στοὺς Ζώρας Γ. Θ. - Μπουμπουλίδης Φ. Κ., *Ἑπτανήσιοι προσολομικοὶ ποιηταί*, Ἀθήναι 1953- Ζώρας Γ. Θ., *Ποίησις καὶ πεζογραφία τῆς Ἑπτανήσου*, Ἀθήναι, Βασικὴ Βιβλιοθήκη 14, 1958- Κονόμος Ντ., *Ζακυνθῖνοι σατιρογράφοι*, Ἀθήναι 1962. Καὶ οἱ τρεῖς αὐτὲς μελέτες χρησιμοποιοῦν πλούσια, παλαιότερη καὶ νεότερη, βιβλιογραφία. Στὴ συνέχεια δὲν ἐπενεροχόμαστε γιὰ νὰ παραπέμψουμε στὶς ἴδιες πηγές.

τοποθετεί μπροστά στην διπλή διάσταση της Μεγάλης Ίδεας, την αρχαιοελληνική και τη βυζαντινή, την κλασική και τη θρησκευτική. Επίσης, στις δυο τελευταίες στροφές του *Θούριου* του Μαρτέλαου, βρίσκουμε τα λογοτεχνικά εκείνα μοτίβα που τόσο θα συγκινήσουν τους αναγνώστες της πατριωτικής ποίησης του Σολωμού και του Βαλαωρίτη:

Ὅθεν εἶσθε τῶν Ἑλλήνων
παλαιὰ ἀνδρειωμένα,
κόκκαλα ἐσκορπισμένα,
τώρα λάβετε πνοήν.
Στὲς φωνὲς τῆς σάλπιγγός μου,
ἀπ' τὸ μνήμα ἀναστηθεῖτε,
καὶ τὸ Γένος μας νὰ ἰδεῖτε
εἰς τὴν πρώτη του τιμῆ.¹⁵

Τὸ μοτίβο τῶν νεκρῶν προγόνων που ἀνασταίνονται γιὰ νὰ δηλώσουν ἢ νὰ ἐπιτελέσουν τὴν ἀνάσταση τοῦ Γένους, τὴν πρωτοσυναντᾶμε στὸ *Θούριο* (στ. 115-120) καὶ περισσότερο στὸ *Ῥήγας πατριωτικὸς* (στρ. 6, 18-20), τοῦ Ρήγα¹⁶, ἀπ' ὅπου ὁ Μαρτελάος τὴ δανείστηκε ἀσφαλῶς. Ὄντας ὁμως ἀναγνώστης στὴν ἐκκλησία, κι ἐπομένως γνώστης τῶν βιβλικῶν λατρευτικῶν ἀναγνωσμάτων, ὁ Μαρτελάος ἀνάγει τὴ μεταφορὰ αὐτὴ στὴν ὄραση τοῦ προφήτη Ἰεζεκιήλ (λζ', 1-14) καὶ χάρις στὴν εἰσαγωγή τῆς βιβλικῆς σάλπιγγας τὴν καθιστᾶ πιὸ ζωντανὴ καὶ πιὸ προσιτὴ, τὴν ἐτοιμάζει γιὰ τὴ μεγάλη τῆς λογοτεχνικὴ καριέρα.

Ἀπὸ τὸν *Πατριωτικὸ Ῥήγας* (στρ. 33-36) τοῦ Ρήγα δανείστηκε ἀσφαλῶς καὶ τὸ ἄλλο ἐκεῖνο λογοτεχνικὸ μοτίβο, τοῦ ὁποῦ ἐπίσης βοήθησε τὴ λαμπρὴ σταδιοδρομία, ἐννοῶ τὴν ἀναφορὰ στοὺς ἀρχαίους, τὴν ἐπίκληση τῶν ἐνδόξων προγόνων, τὴν προτροπὴ νὰ μιμηθοῦμε τὰ λαμπρὰ τους κατορθώματα. Στὴ δεύτερη στροφή, που φαίνεται νὰ ἀπαντᾶ στὶς προσδοκίες τοῦ Βελεστινλή, διαβάζουμε:

Σηκωθεῖτε γιὰ νὰ ἰδεῖτε
πόσοι θᾶν' οἱ Λεωνίδες.
Σηκωθεῖτε νὰ χαρεῖτε
πῶς ἡ Ἑλλὰς θὰ ξαναζεῖ.

15. Νὰ σημειωθεῖ ἀκόμα ὅτι ἡ στροφή αὐτὴ ἀποτελεῖ τὶς δυὸ πρώτες τετράστιχες στροφές τοῦ *Ῥήγου εἰς τὴν περίφημον Γαλλίαν*.

16. Γιὰ τὴν πατριωτικὴ ποίηση τοῦ Ρήγα χρησιμοποιοῦμε τὴν ἔκδοση τοῦ Λ. Βρανοῦση (ἐπιμ.), *Ῥήγας*, Ἀθήνα, Βασικὴ Βιβλιοθήκη 10, 1954, σελ. 391-397.

Σηκωθείτε καὶ θὰ ἰδεῖτε
 πῶς ἀνδρεῖως πολεμοῦμε,
 πόσο μοιάζουμε μὲ σᾶς!¹⁷

Κι ἐνῶ ἡ τρίτη στροφὴ θυμίζει κι αὐτὴ κάπως τὸ *Θούριο* τοῦ Ρήγα:

Ὅπου φωλεύει Τοῦρκος,
 ἄς διωχθεῖ μὲ τὴ φωτιά,
 διὰ νὰ λάμψει ἡ Ἐλευθερία
 κι ὁ Σταυρὸς νὰ ὑψωθεῖ.
 Στὸ τουφέκι λοιπὸ οὔλοι,
 παιδιά, γέροντες, παπάδες
 καὶ γυναῖκες. Οὔλοι, οὔλοι,
 στὸ τουφέκι, μὲ καρδιά,

ἡ ἐπίδραση τῆς *Μασσαλιώτιδας* εἶναι καταφανὴς σὲ ὅλο τοῦτο τὸ στιχοῦργημα:

Μπρός, παιδιά τῆς Πατρίδος = Allons enfants de la Patrie,
 ὁ καιρὸς τῆς δόξης ἦλθε = le jour de gloire est arrive
 τὰ ὅπλα ἄς λάβωμεν, = Aux armes, citoyens
 ἄγωμεν, πατριῶτες, ἄγωμεν = Marchons, marchons

Ἄλλωστε στὴ δεύτερη στροφὴ ὁ στιχοῦργὸς δηλώνει ἀπροκάλυπτα τὰ φιλογαλλικὰ καὶ φιλοβοναπαρτικὰ του αἰσθήματα:

Μπρός, παιδιά τῆς πατρίδος [...]
 Στὸ τουφέκι χωρὶς φόβο
 εἶν' ὁ Γάλλος στὰ νησιά μας,
 π' ἀγαπᾷ τὴ λευθεριά μας
 καὶ τυράννους κνηγᾷ.

Τὰ φιλογαλλικὰ αἰσθήματα τοῦ ποιητῆ εἶναι βέβαια πιδό φανερὰ στὸν Ἕμνον εἰς τὴν *περίφημον Γαλλίαν*.

Ὅθεν εἴσθε τῶν Ἑλλήνων
 παλαιὰ ἀνδρειωμένα,

17. Ποβλ. καὶ τὴ στο. 78 τοῦ Ἕμνου εἰς τὴν *Ἐλευθερίαν*.

κόκκαλα έσκορπισμένα,
λάβετε τώρα πνοήν (στρ. 15).

Έξυπνεΐστε, για να ιδείτε
τήν μητέρα μας Γαλλίαν,
πού χαρίζει έλευθερίαν
εις τής γής σας τόν λαό (στρ. 17).

Ο σύγχρονος του Μαρτελάου Νικόλαος Κούρτσολας συνέθεσε κι αυτός ένα *Θούριο* αποτελούμενο από 13 τετράστιχες stroφές. Αφού εκφράσει πρώτα τη βεβαιότητα ότι η τρίχρωμη σημαία (ή γαλλική) έρχεται για να τους άπελευθερώσει, ο ποιητής καλεί τους συμπατριώτες του να άναδειχτούν μπροστά στους γενναίους Γάλλους άντάξιοι των άρετών και τής άνδρείας των άρχαίων προγόνων τους (στρ. 1-7). Και, γεμάτος αισθήματα εύγνωμοσύνης προς τους Γάλλους άπελευθερωτές, συμβουλεύει τους συμπατριώτες τους:

Εΐς αυτόν νά'χετε χάρη
και εις όλη τη Γαλλία
όπου τη Δημοκρατία
έδειξαν εις τους λαούς.

Ζήτω ή Δημοκρατία!
Και τó δέντρο έλευθερίας,
Τής κοινής σας όφελείας,
και παντού άς φυτευθει.

Και υπόχρεοι να εΐσθε,
που καθεις σας άς κραυγάει
δυνατά και άς φωνάζει:
Ζήτω ή Έλευθερία.

Κι άς ποτίζεται συχνάκις,
με τής άρετής τη δρόσο,
τό δεδοξαμένο τόσο
και πολλά επαινετό (στρ. 10-13).

Ο Κούρτσολας έχει άσπαστεί άπόλυτα τις ιδέες τής Γαλλικής Έπανάστασης και την πολιτική του Βοναπάρτη. Και ή μετριότητά του ως ποιητή, δέν του άφήνει καθόλου περιθώρια για άποχρώσεις, έστω κι εκφραστικές. Έπίσης Κούρτσολας γνωρίζει καλά τόν Μαρτελάο και τις ιδέες του. Του άπευθύνει λοιπόν ένα ποίημα τεσσάρων τετράστιχων stroφών όπου τόν επαινεΐ για τα φιλογαλλικά του φρονήματα.

Εΐγε, εΐγε Μαρτελάε,
που τυράννους πάντα βρίζεις
και σωτήρα τής Ελλάδος
τη Γαλλία μας νομΐζεις.

Εΐγε, εΐγε, Μαρτελάε,
που σαν δάσκαλος σοφός
τα παιδιά μας συν διδάσκεις
που ή δουλεία δέν είναι φώς.

Ἡ Ἑλλάς θὰ ξαναζήσει
 μὲ τῶν Γάλλωνε τὸ αἶμα,
 θέλει τοῦτο ὁ Μποναπάρτες.
 Τώρα πλιὰ δὲν εἶναι ψέμα.

Ποῦ φῶς φέρνει ἡ ἐλευθερία
 ποῦ' ναι δῶρο τοῦ Θεοῦ,
 ποῦ φῶς φέρνει ἡ ἀγάπη,
 ποῦ' ναι δῶρο τοῦ Χριστοῦ.

Σὲ λίγο ὅμως τοὺς Γάλλους θὰ ἀντικαταστήσουν στὰ νησιά οἱ Τοῦρκοι καὶ οἱ Ρῶσοι. Ἔτσι ὁ Μαρτιλάος ἀναγκάζεται νὰ ἐγκαταλείψει τὴν πατρίδα του. Στὴ συν-
 ἔχεια ὁ πατριώτης αὐτὸς μυεῖται στὴ Φιλικὴ Ἐταιρεία. Συνέθεσε μάλιστα καὶ ἰσθμὸν εἰς
 τὸν τσάρον Νικόλαον Α΄.

Τὴν ἰδεολογικὴν αὐτὴ ἀλλαξοπιστία, τὴν κατέκρινε μὲ δρομύτητα ὁ Νικόλαος
 Κουτούζης (1741-1813), ὁ μεγαλύτερος Ἑπτανήσιος σατιρικός ποιητὴς πρὶν ἀπὸ τὸν
 Ἄνδρᾶ Λασκαράτο. Ὁ Κουτούζης ἦταν φιλορωσικός, καὶ δὲν ἀνέχτηκε τὸν ἐγκω-
 μιασμὸ τοῦ τσάρου ἀπὸ ἓναν προδότη:

Ὁ Ἀντώνιος Μαρτελάος
 ἐβουλήθη νὰ συνθέσει
 στίχους, καὶ νὰ ἐπαινέσει
 Βασιλέα κραταῖον.

Πλὴν τὸ στόμα ἑνὸς προδότου
 δὲν εἶν' ἄξιον νὰ κινήσει
 ἦρωα νὰ εὐφημήσει
 μὲ συνθέσεων ὠδᾶς.

Δηλαδή τὸν τῆς Ρωσίας
 αὐτοκράτορα γενναῖον,
 Παῦλον, ἄνδρα ρωμαλαῖον,
 τροπαιοῦχον, εὐσεβή.

ἐπειδὴ ἄπρεπον εἶναι
 εἰς καιρὸν ποῦ ἐγκωμιάζει
 ἓνα κλέπτην καὶ δοξάζει
 Ἀποστάτην κι ἀσεβή.

Ὅπως βλέπουμε, ἡ ἰδεολογικὴ του τοποθέτηση ὁδηγεῖ τὸν Κουτούζη σὲ μιὰ ἀντι-
 θετικὴ σκιαγράφηση τῶν δυὸ μεγάλων τότε ἡγετῶν, τοῦ «εὐσεβῆ» τσάρου Παύλου
 καὶ τοῦ «ἀσεβῆ» Ναπολέοντα Βοναπάρτη.

Μεγαλύτερο ἐνδιαφέρον ὅμως γιὰ μᾶς ἐδῶ παρουσιάζει ἓνα ἄλλο σατιρικὸ ποι-
 ημάτιο τοῦ Κουτούζη:

Μαρτελάε μου, σοφέ μου,
 ποιὸς πεθαίνει, πάει πεθαίνει.
 Νέα Ἑλλάδα δὲ θὰ δοῦμε,
 ποιὸς πεθαίνει, πάει πεθαίνει.

Εἶναι χῶμα τώρα ὅλα
 τ' ἀνδρειωμένα κοκκαλάκια,
 δὲν θεωρεῖς, διδάσκαλέ μου,
 παρὰ μόνον σκουληκάκια.

Ἔτσι δὲν εἶναι μόνο ἓνα προσφιλέστατο λογοτεχνικό μοτίβο πὸν σατιροῦνται ἐδῶ ἀπὸ τὸν φιλορωσο καὶ συντηρητικὸ ὀρθόδοξο Κουτούζη, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἀκόμα ἡ πίστη στὴ ἀνάσταση (τοῦ Γένους).¹⁸

Συντηρητικὸς ὀρθόδοξος καὶ συνθέτης ἐκκλησιαστικῶν ὕμνων ἦταν καὶ ὁ συμμαθητὴς τοῦ Μαρτελάου, ἀριστοκράτης κι αὐτός, ὁ Νικόλαος Λογοθέτης ἢ Γουλιάρης. Ὁ Λογοθέτης ἦταν ἀκόμα φανατικὸς φίλος τῶν Ρώσων καὶ τῆς ρωσικῆς πολιτικῆς καὶ συνέθεσε ὕμνον (τῶ) *Ἀυτοκράτορι Παύλω*. Ἐγραψε μάλιστα καὶ *Ἐρμηνεία στὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη καὶ στοὺς Χρησμούς τοῦ Ἀγαθάγγελου* γιὰ ν' ἀποδείξει ὅτι ἡ ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδας θὰ ἐπιτευχθεῖ μὲ τὴ βοήθεια τῶν Ρώσων. Ἐδῶ μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ *Παρωδία τοῦ Ὑμνου εἰς τὴν περιφήμιον Γαλλίαν* τοῦ Μαρτελάου, στιχούργημα ἀποτελούμενο ἀπὸ 35 κακότεχνες τετράστιχες στροφές. Σ' αὐτὸ ὁ Λογοθέτης στιγματίζει δριμύτατα τὸν Μαρτελάο γιὰ τὰ φιλογαλλικά του αἰσθήματα:

Ποῦ τὴ βρήκαμε μητέρα
Τὴ Γαλλία ὅπου κράξεις;
Δὲ θρηνεῖς καὶ δὲ στενάξεις
εἰς αὐτὴ τὴ συμφορὰ; (στρ. 15).

Ρωτάει. Γιὰ νὰ ἀπαντήσῃ ὁ ἴδιος λίγο πιὸ κάτω:

Βοναπάρτες τὴν Ἑλλάδα ἦλθε νὰ τὴν ἀφανίσῃ, ὄχι νὰ τὴν ἀναστήσῃ, ὡς κηρύττεις δολερῶς (στρ. 27).	Οἱ πινδαρικές φωνές σου ἔπρεπε τώρα ν' ἀρχίσουν θλιβερὰ νὰ τραγουδήσουν τῶν Γραικῶν τὲς δυστυχίες (στρ. 35).
--	---

Καὶ δὲν παραλείπει νὰ διακηρύξῃ τὸ δικό του πιστεύω:

Τὴν ἐλευθεριὰ θὰ ἰδοῦμε
Ἀπὸ Ἡρώα πιστό (στρ. 24)

Δηλαδή ἀπὸ τὸν τσάρο τῆς Ρωσίας.

18. Ἀξιοσημείωτο εἶναι τὸ γεγονός ὅτι τὸ ἴδιο αὐτὸ μοτίβο σατιροῦνται καὶ ὁ ἄλλος φιλορωσος ποιητής, ὁ Νικόλαος Λογοθέτης-Γουλιάρης στὶς δυὸ πρώτες στροφές τῆς *Παρωδίας τοῦ Ὑμνου τοῦ Μαρτελάου*:

Ποιὸς ἐγροίχισε ποτέ του
κόκκαλα πνοὴ νὰ βγάλουν,
σάλπιγγα νὰ καταλάβουν
κι ὄχι τὰ μνήματα νὰ βγοῦν;

Ψέμα μέγα ἐν ἀληθείᾳ!
Πλὴν καὶ τοῦτο ἂν εἶχε γίνῃ
τῆς Ἑλλάδος οἱ ἀνδρεῖοι
ποιὰ τιμὴ ἤθελε ἰδοῦν;

Ὁ τρίτος προσολωμικὸς ποιητὴς ποὺ συνέθεσε *Θούριο*, εἶναι ὁ Θωμᾶς Δανελάκης (1775-1828), σύγχρονος τῶν δυὸ προηγουμένων, καλύτερος ὅμως ἀπὸ αὐτοὺς στιχουργός, γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἐπίδρασή του πάνω στὸ Σολωμὸ ὑπῆρξε πολὺ μεγαλύτερη. Στὰ 1797, ὅταν καταργήθηκε ἡ βενετικὴ κυριαρχία στὴ Ζάκυνθο, ὁ Δανελάκης διασκεύασε σὲ ἑλληνικοὺς στίχους τὴ *Μασσαλιώτιδα*. Ἔτσι τὸ πολεμικὸ ἄσμα τοῦ Roger de l' Isle ἔγινε γνωστὸ στοὺς Ἕλληνες καὶ ἐνέπνευσε πολλοὺς στιχουργούς. Ὅμως τὸν *Θούριό* του, ἀποτελούμενο ἀπὸ 8 ὀκτάστιχες στροφές καὶ μιὰ τετράστιχη ἐπωδὸ, ὁ Δανελάκης τὸν συνέθεσε τὸ 1821, μόλις ξέσπασε ἡ Ἐπανάσταση. Γεμάτος πατριωτικὰ αἰσθήματα, ὁ *Θούριος* αὐτὸς τραγουδήθηκε πολὺ στὸ Μωριά, γιατί δονοῦσε τίς καρδιὰς τῶν ἀγωνιστῶν. Ὁ ποιητὴς δὲν ξεχνάει βέβαια τὴ *Μασσαλιώτιδα*, ὅπως δείχνουν ἡ πρώτη στροφή καὶ ἡ ἐπωδός:

Μπρός, παιδία τῆς πατρίδος
καὶ δι' ἡμᾶς ἔφθασε ἡ ὥρα!

...

Ὁ καιρὸς τῆς δόξης ἦλθε

...

Στὰ ὅπλα, Γραικοί, στὰ ὅπλα οὔλοι...

Ὅστος ἡ ἐπίδραση τοῦ *Θούριου* τοῦ Ρήγα εἶναι μεγαλύτερη καὶ ἐμφανέστερη. Παράδειγμα ἡ ἕκτη στροφή:

Ἄς σφαγοῦμε γιὰ τὸ Γένος,
ἡ ζωὴ τί ὠφελεᾶ
ἂν εἶν' δούλη ἡ πατρίας μας
κ' ἡμεῖς ζοῦμε στὴ σκλαβιά;
Μιὰ στιγμή κάλλιο νὰ ζοῦμε
Μέσα στὴν Ἐλευθεριά,
ἢ ἕκατὸ καὶ τόσα χρόνια
μὲ βασάνους καὶ σκλαβιά.

Ἀνάλογη ἐπίδραση παρατηροῦμε καὶ στὴ δεύτερη στροφή:

Τί; Ὁ Τοῦρκος νόμους πρέπει
αἰωνίως νὰ μᾶς δίνει;
Μὲ ἀλύσεις νὰ μᾶς δένει;
Νὰ μᾶς ἔχει σὰν σκυλιά;
Νὰ ὀρῖζει τίς γυναῖκες,

τὰ παιδιὰ καὶ τὴν τιμὴ μας,
κι αὐτὴ - κείνη τὴ ζωὴ μας,
οὔλα θᾶναι ἐνὸς πασᾶ;

Ἐπίδραση λοιπὸν τῆς *Μασσαλιώτιδας* ἀλλὰ κυρίως καὶ πρωτίστως τοῦ *Θούριου* τοῦ Ρήγα. Κι ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριὰ μιὰ θαρραλέα διακήρυξη τῶν ἀρετῶν καὶ τῆς ἀνδρείας τῶν Ἑλλήνων ποὺ πολεμοῦν γιὰ τὴ λευτεριά τους:

Δὲ φοβούμεθα, γελᾶμε
ἂν οἱ Τοῦρκοι εἶναι πολλοί.
Τέκνα εἴμεθα Ἑλλήνων
κ' ἥρωες ἐξακουστοί.
Εἰς τὴν Πόλι, στὴν Ἀθήνα
θε νὰ λάμψει ὁ σταυρός.
Θε νὰ σφάξουμε τσ' ἐχθρούς μας
θὰ τελειώσει ὁ ζυγός.

Οἱ ἐχθροὶ θᾶναι χιλιάδες
σὰ τὸ κύμα στὸ γιαλό,
μὰ οἱ Γραικοὶ παλληκαράδες
ἔχουν πίστη εἰς τὸ Θεό.
Ἡ θρησκεία καὶ ἡ πατρίδα
εἶναι πράγματα ἱερά,
κι ὁ Θεὸς μᾶς βοηθάει
ἂν μαχόμεθα γι' αὐτὰ (στρ. 4 καὶ 5).

Οἱ ἀγωνιστὲς εἶναι λοιπὸν λίγοι μπροστὰ στὸ κύμα τῶν ἐχθρῶν· λίγοι ἀλλὰ παλληκαράδες, ἥρωες ἐξακουστοί, τέκνα τῶν Ἑλλήνων. Καὶ μάχονται γιὰ τὴ θρησκεία καὶ τὴν πατρίδα, ποὺ εἶναι πράγματα ἱερά. Μάχονται μὲ πίστη γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Πόλης καὶ τῆς Ἀθήνας, γι' αὐτὸ κι ὁ Θεὸς τοὺς βοηθάει. Στὶς δυὸ παραπάνω στροφές, ὁ Ἕμνος εἰς τὴν Ἐλευθερίαν τοῦ Σολωμοῦ χρωστᾷ τὴν ἔμπνευση ἀρκετῶν ἀπὸ τὶς δικές του στροφές. Ἐπίσης Σολωμός, ὁ Κάλβος καὶ ὁ Βαλαωρίτης, τὴν εἰκονικὴ τους παράσταση τῆς Ἐλευθερίας, τὴν ἐμπνεύστηκαν ἀσφαλῶς, ἅμεσα ἢ ἔμμεσα, ἀπὸ τὴν παρακάτω ὁμορφὴ στροφή τοῦ Δανελάκη:

Μπρὸς στὸ αἷμα τῶν ἐχθρῶν μας
θὰ ξυπνήσει ἡ Λευθεριά,
ποὺ βογγάει κοιτωμένη
στῶν προγόνων τὰ ὀστᾶ.
Δὲν ἀκοῦτε; Ἡ γῆ τρέμει,
γιατὶ νὰ βγεῖ ἡ Ἐλευθεριά
προσπαθεῖ ἀρματομένη
ἀπ' τὰ μνήματα ἱερά (στρ. 7).

Καὶ μιὰ τελευταία παρατήρηση, ἡ διαπίστωση ποὺ μᾶς ἐνδιαφέρει πρωτίστως ἐδῶ: Πουθενὰ στὸ *Θούριό* του ὁ Δανελάκης δὲν κάνει ἔκκληση, κι οὔτε κἂν ἀναφέρεται, σὲ ξένες Δυνάμεις. Μόνοι τους οἱ Ἕλληνες, μὲ τὴ βοήθεια τοῦ Θεοῦ καὶ τὶς δικές τους

προγονικές ἀρετές, ξεκίνησαν καὶ θὰ φέρουν σὲ αἴσιο πέρας τὸν γιγάντιο αὐτὸν ἀγώνα ἐναντίον τῶν τυράννων ποὺ ἀτιμάζουν τὴ γῆ τῆς Ἑλλάδας κι ἐχθρεύονται τὴν πίστη τῆς. Εἶναι πράγματι πολὺ συγκινητικές, καὶ φορτισμένες μὲ ὄλο τὸ ἰδεολογικὸ πιστεύω τοῦ συγγραφέα, πιστεύω θρησκευτικὸ, πατριωτικὸ καὶ ἀναγεννησιακὸ, οἱ δυὸ ἐπικλήσεις τῆς τελευταίας στροφῆς:

Τῆς θρησκείας καὶ πατρίδος
 ὦ ἀγάπη μας ἱερά,
 δός μας θάρρος καὶ δυνάμεις
 πάντα ὁμόνοια καὶ καρδιά.
 Ὡ ἀγία Ἐλευθερία,
 ἀκολούθα μας καὶ σύ,
 ὅπως γένει νέα Ἑλλάδα
 σὰν τὸ πάλαι θαυμαστή (στρ. 8).

Σταματᾶμε ἐδῶ τὴν περιδιάβαση τῶν στιχουργημάτων ποὺ οἱ Ἑπτανήσιοι προσλωμικοὶ ποιητὲς συνέθεσαν τὸν καιρὸ ποὺ ξένα στρατεύματα εἶχαν καταλάβει τὰ νησιά τους μὲ τὸ πρόσχημα τῆς ἀπελευθέρωσης ἢ τῆς προστασίας τους. Κι ὅπως εἶδαμε, οἱ δυὸ ἀπὸ τοὺς στιχουργοὺς αὐτοὺς εἶναι φίλοι τοῦ Βοναπάρτη καὶ τῶν Γάλλων, οἱ δυὸ ἄλλοι τοῦ τσάρου Νικολάου καὶ τῶν Ρώσων καὶ ὁ πέμπτος δὲν ἐμπιστεύεται τίς τύχες τῆς πατρίδας του σὲ καμιὰ ξένη Δύναμη. Εἶδαμε ἐπίσης πῶς, σ' ὅποιο ἰδεολογικὸ ρεῦμα κι ἂν ἀνήκει ὁ στιχουργός, ἢ πατριωτικὴ του ποίηση ἐπιηρεάζεται, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀπὸ τὴ γαλλικὴ Μασσαλιώτιδα, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀπὸ τὰ δυὸ ἔθνευρητικὰ ποιήματα τοῦ Ρήγα Βελεστινλή. Ἀπὸ πρώτης ὄψεως τὸ πρᾶγμα φαίνεται φυσικὸ, ἀφοῦ ὅλοι αὐτοὶ οἱ ποιητὲς ἐμπνέονται ἀπὸ τὴν ἰδέα τῆς ἐλευθερίας καὶ τὸ ὄραμα τῆς ἀπελευθέρωσης. Πρέπει ὅμως νὰ σημειωθεῖ πῶς οἱ ἰδέες τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Διαφωτισμοῦ καὶ τῆς Γαλλικῆς Ἐπανάστασης εἶχαν διεισδύσει πολὺ πρὸ εὐκόλου καὶ σὲ μεγαλύτερη κλίμακα στὰ Ἑπτάνησα ἀπὸ ὅ,τι στὸν ἑλληνικὸ χῶρο τῆς Ὀθωμανικῆς Ἐπικράτειας. Τὸ μορφωτικὸ ἐπίπεδο ἦταν ὑψηλότερο καὶ οἱ πολιτικὲς συνθήκες εὐνοϊκότερες στὴ Βενετικὴ Ἐπικράτεια. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μεριά, καὶ γιὰ τοὺς ἴδιους ἀκριβῶς λόγους, παρατηροῦμε ὅτι ἡ πρόσληψη τοῦ ἔθνευρητικοῦ κηρύγματος τοῦ Ρήγα γίνεται κι αὐτὴ σὲ βαθμὸ ὑψηλότερο καὶ σὲ εὐρύτερη κλίμακα στὸν βενετοκρατούμενο ἑλληνικὸ χῶρο ἀπὸ ὅ,τι στὸν τουρκοκρατούμενο. Κι ὅμως, ὅταν ὁ Ρήγας καλεῖ τοὺς λαοὺς νὰ σηκώσουν τὰ ἄρματα κατὰ τῆς ὀθωμανικῆς τυραννίας, δὲν κάνει καμιὰ ἀναφορὰ στὴ βενετικὴ ἐπικράτεια. Κι ἐνῶ ὀνοματίζει ὅλες τὶς τουρκοκρατούμενες ἑλληνικὲς περιοχές, τὰ Ἑπτάνησα ἀπουσιάζουν ἀπὸ τὸν κατάλογο. Αὐτὸ ὅμως δὲν στάθηκε καθόλου ἐμπόδιο στὴν πρόσληψη τῶν ἰδεῶν του ἀπὸ τοὺς λογίους καὶ τὸ λαὸ τῶν Ἰονίων Νήσων. Οἱ

ιδέες του Βελεστινλή περί ελευθερίας, δημοκρατίας κ.λπ. συνέπιπταν με τις ιδέες του Διαφωτισμού και της Γαλλικής Έπανάστασης.

Τα πράγματα αλλάζουν φυσικά με την αποβίβαση των Γάλλων στρατιωτών του Βοναπάρτη, αλλά και των άλλων, των Ρώσων και των Άγγλων, στη συνέχεια. Η άπρεπη συμπεριφορά του κατοχικού στρατού από τη μιὰ μεριά, τὰ ἀλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα των ξένων Δυνάμεων από την ἄλλη, προκάλεσαν την ιδεολογική κρίση για την ὁποία ἔγινε ἡδη λόγος, ἢ συνέβαλαν στην ἐπαύξησή της. Αὐτοὶ ποὺ δὲν ἐμπιστεύονται πια τὴν ἀπελευθέρωση τῆς πατρίδας τους στὶς ξένες Δυνάμεις γίνονται ὄλο καὶ περισσότεροι μετὸ πέρασμα τοῦ χρόνου.

Ὁ νεαρὸς ριζοσπάστης, ὁ Ἀριστοτέλης Βαλαωρίτης, ἀνήκει σ' αὐτὴ τὴ μερίδα, σ' αὐτὸ τὸ ιδεολογικὸ ρεῦμα. Ἡ κατοχὴ τῆς Ἀθήνας καὶ τοῦ Πειραιᾶ ἀπὸ τοὺς Γάλλους καὶ τοὺς Ἄγγλους, ἡ ἐγκατάλειψη τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοὺς Ρώσους χάρη στὰ συμφέροντά τους, φέρνουν στὸ νοῦ τοῦ Λευκαδίτη ὅμοιες παλαιότερες καταστάσεις. Καὶ σὰν ποιητὴς ποὺ εἶναι θυμᾶται τὴν ποιητικὴ παραγωγὴ ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὅπου ἡ θέση τοῦ Ρήγα ἦταν τότε, ὅπως εἶναι καὶ τώρα, τόσο σημαντικὴ, τόσο κεντρικὴ. Καὶ μιμούμενος τοὺς Ἑπτανήσιους ποιητὲς τῆς ἐποχῆς τοῦ Βοναπάρτη, ἐπιθυμῶντας κατὰ κάποιον τρόπο νὰ ζήσει κι αὐτὸς ἐκείνη τὴν ἐποχὴ, γράφει τὸ δικό του ποίημα *Ὁ Κίτσος καὶ τὸ γεράκι*, ὄχι τόσο γιὰ νὰ ψέξει τὸ βάρδο τῆς ελευθερίας τῶν Ἑλλήνων, ὅσο, παίρνοντας μιὰ κάποια ἀπόσταση, γιὰ νὰ θυμίσει στοὺς Ἑλληνας τῆς δεκαετίας τοῦ 1850 πόσο φροῦδες στάθηκαν πάντοτε οἱ ἐλπίδες στὴν ξένη βοήθεια.

GORDANA BLAGOJEVIC

Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στο σύγχρονο Βελιγράδι και ο ρόλος του στη σύνδεση των Σέρβων και Ελλήνων σήμερα

Η παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή-Φεραίου στο σύγχρονο Βελιγράδι εκδηλώνεται μέσα από δύο επίπεδα¹. Μέσα από τα τοπωνύμια της σέρβικης πρωτεύουσας που φέρουν το όνομά του και μέσα από την σύναψη των πολιτισμικών σχέσεων, δηλαδή το ρόλο στην συνένωση των ανθρώπων.

Όταν μιλάμε για τους τόπους που σχετίζονται με τον Ρήγα Βελεστινλή, πρέπει πρώτα να μνημονεύσουμε τον τόπο της φυλάκισής του και του μαρτυρίου του – τον πύργο του Nebojša (Νέμπογισα)². Ο τυφλός αοιδός Filip Višnjić (Φίλιπ Βίσνιτς)³ ύμνησε τον πύργο του Νέμπογισα με τους στίχους τους αφιερωμένους στους Σέρβους πολεμιστές, όπου αφηγείται περί των διαβόητων Τούρκων τυράννων στο Βελιγράδι: «Το ταψί φτιάχνουν άπο γυαλί, και το φέρνουν πάνω στον πύργο του Νέμπογισα,

1. This paper is the result of Project no.147023 – Ethnicity: Contemporary processes in Serbia, neighboring countries and diaspora, by the Ministry of Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

2. Д. Јовановић, *Кула Небојша и старо пристаниште*, Старинар, XIV, Београд 1939; М. Бирташевић, *Средњи век*, у: Београдска тврђава кроз историју, Галерија САНУ, Београд 1969, 47.

3. *Μαλα енциклопедија*, Просвета, књ. 1, Београд 1959, 256; Ст. Станојевић, *Народна енциклопедија*, Загреб 1824, 393.

για να δουν τις ουράνιες όψεις, προς το τέλος μ' αυτούς τι θα γίνει...»⁴. Ο πύργος του Νέμπογισα είναι ο σημαντικότερος πύργος της κάτω πόλεως του κάστρου του Βελιγραδίου, ο οποίος κατά την τοποθεσία και το σχήμα του υπήρξε το τελευταίο τμήμα των βόρειο-ανατολικών οχυρωματικών τειχών στην κατεύθυνση προς τους ποταμούς, και συγχρόνως, το κυριότερο κτίριο πάνω σ' αυτά⁵. Το κτίσιμό του τοποθετείται στο ευρύτερο χρονικό διάστημα από το 1456 μέχρι το τέλος του 15^{ου} αι., αν και υπάρχουν ισχυρισμοί ότι κτίστηκε πολύ νωρίτερα. Βάση των ιστορικών πηγών μπορούμε να υποθέσουμε ότι ο πύργος έπαιξε σημαντικό ρόλο κατά την τουρκική πολιορκία του Βελιγραδίου το 1521, τότε που σχεδόν ολοκληρωτικά άηκε. Οι Τούρκοι τού έδωσαν το όνομα Nebojsa, που πιθανότατα αναφερόταν στην σθεναρή αντίσταση του. Τα αραγμένα πλοία στο λιμάνι δένονταν με τον πύργο με βαριές αλυσίδες, για το λόγω αυτό ονομάστηκε και ο Πύργος πάνω στο νερό (Vodena kula). Η σημαντική στρατηγική θέση του, σ' ένα από τα μέρη που εξέχουν στην Κάτω πόλη, στάθηκε ο λόγος της επανειλημμένης κατεδάφισής του, και της εκ νέου ανέγερσής του. Κατά την τουρκοκρατία, εκτός από τους αμυντικούς σκοπούς, ο πύργος χρησιμοποιείτο και ως φυλακή και ως τόπος βασανιστηρίων. Σ' αυτόν οι Τούρκοι το 1798 σκότωσαν τον Έλληνα ήρωα, επαναστάτη και ποιητή, Ρήγα Βελεστινλή. Την μεγαλύτερη καταστροφή υπέστη στις αρχές του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου. Το 1937 ανακαινίζεται για πρώτη φορά, ενώ τα κύρια έργα πραγματοποιήθηκαν το 1964.

Με σκοπό την αναζωογόνηση της μεγαλύτερης οχυρωματικής εγκατάστασης σ' αυτό το μέρος της Ευρώπης, η διοίκηση της πόλεως ανακοίνωσε δημόσιο διαγωνισμό στον οποίο πρότεινε στους ενδιαφερόμενους επενδυτές να αναλάβουν τα έργα πάνω στον πύργο του Νέμπογισα. Οι όροι και οι προθεσμίες ορίστηκαν από το Ίδρυμα Προστασίας Μνημείων Πολιτισμού. Ο υποψήφιος ενοικιαστής έπρεπε να αναπαλαιώσει τον πύργο σύμφωνα με τους όρους και τις προθεσμίες. Είχε προβλεφθεί να εγκατασταθεί στο ισόγειο μία μικρή καφετέρια, στον πρώτο όροφο ο εκθεσιακός χώρος-γκαλερί, στο δεύτερο το βιβλιοπωλείο, ενώ την κορυφή του πύργου την άφησαν για θέατρο ποίησης, μονοδράματος και ανάλογες εκδηλώσεις. Μόλις ανακοινώθηκε ο διαγωνισμός στα μέσα της μαζικής ενημέρωσης, υπήρξαν μεγάλες αντιδράσεις, κυρίως αρνητικές, γιατί αυτός ο χώρος της τόσο μεγάλης πολιτισμικό-ιστορικής σημασίας θα γινόταν καφενείο. Την ίδια αντίδραση είχε και ο Σύλλογος των συγγραφέων της Σερβίας πιστεύοντας ότι, αν ένα τέτοιο σχέδιο επραγματοποιείτο, αυτό θα επηρέαζε αρνητικά τις σχέσεις μεταξύ Σερβίας και Ελλάδος. Πολύ σύντομα εκφράστηκε και η

4. Дела Вука Караџића, *Почетак ђуне против дахиџа*, Српске народне песме, књ. IV, Просвета-Полиг, Београд 1985, 101.

5. Τα στοιχεία αποχτήθηκαν από το αρχείο του Ιδρύματος Προστασίας Μνημείων Πολιτισμού της πόλεως του Βελιγραδίου.

αντίρρηση εκ μέρους της Ελλάδος, σε υψηλό επίπεδο, με το αίτημα να λήξει αυτή η υπόθεση και να σταματήσει η βεβήλωση του τόπου του μαρτυρίου του Έλληνα ποιητή και εθνικού ήρωα. Έτσι αυτή η πρωτοβουλία της αναζωογόνησης ενός μέρους του κάστρου του Βελιγραδίου σταμάτησε γιατί κινδύνευσε να δημιουργήσει πρόβλημα ανάμεσα στις δυο χώρες. Ο Δρ Marko Poronić (Μάρκο Πόποβιτς) από το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών (SANU) λέει ότι ο πύργος έχει συμβολική σημασία και για τους Σέρβους και για τους Έλληνες: «Εκτός από τον Ρήγα Φεραίο, εκεί φυλακίστηκε και πλήθος Σέρβων επαναστατών, ξεκινώντας από τον μητροπολίτη Μιλέντιο και φτάνοντας μέχρι τον Γιέφρεμ Ομπρένοβιτς, τον πρώτο διοικητή του Βελιγραδίου»⁶. Για αιώνες αυτός ο πύργος υπήρχε σύμβολο αντίστασης κατά της εξάπλωσης των Οθωμανών και του Ισλάμ στην Ευρώπη και ο φύλακας του λιμανιού του Βελιγραδίου, ήδη από τον 15 αι. που χτίστηκε. Στο τέλος συμφωνήθηκε η Ελλάδα να αναλάβει την αναπαλαίωση αυτού του πύργου και την οικοδόμηση της αίθουσας για τα πολιτιστικά δρώμενα εντός του κάστρου. Ένα μέρος της έκθεσης θα ήταν αφιερωμένο στη μνήμη του Ρήγα Βελεστινλή, ενώ η αίθουσα στο χώρο του κάστρου θα χρησιμοποιείτο για εκθέσεις, συναυλίες, και άλλες εκδηλώσεις πολιτιστικού περιεχομένου⁷.

Τοποθετημένη στο τμήμα της πόλεως που πάει κατευθείαν στην πλατεία Studentski trg (Στούντεντσκι τργ) και απλώνεται προς το Dorćol (Ντόρτσολ), η οδός του Ρήγα Φεραίου σχηματίστηκε τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αι.⁸ Από τις τουρκικές πηγές του πρώτου μισού του 16^{ου} αι., μαθαίνουμε ότι σ' αυτό το χώρο υπήρχε σημαντικός αριθμός μαχαλάδων. Τα ιστορικά γεγονότα των αρχών του 19^{ου} αι. συνετέλεσαν στην αλλαγή της πολεοδομίας. Η σημερινή χάραξη των οδών υπήρξε αποτέλεσμα της ανάπλασης της πόλης του Βελιγραδίου σύμφωνα με τα σχέδια του Emilijan Josimović (Αιμιλιανού Γιόσιμοβιτς) που υπήρξαν ήδη από το 1867 αλλά πραγματοποιήθηκαν στις δεκαετίες ογδόντα και ενενήντα του 19^{ου} αι. Στο σχέδιο του 1893 του Bešlić (Μπέσλιτς) αυτή η οδός εμφανίζεται με την ονομασία Gročanska (Γρότσανσκα). Τη σημερινή ονομασία της την έχει από το 1907 στην μνήμη του Ρήγα Φεραίου. Στο κτίριο στην αρχή της οδού, στο γωνιακό μέρος όπου συνήθως βρίσκεται η πινακίδα με την ονομασία της οδού, τοποθετήθηκε η μνημειακή πλάκα από ορείχαλκο, που φέρει την προσωπογραφία του ποιητή και την επιγραφή: «Όποιος ελεύθερα συλλογάται, συλλογάται καλά. Ο Ρήγα Φεραίος». Κάτω από αυτή την πλάκα βρίσκεται μία δεύτερη, με μεγαλύτερη επιγραφή: «Η οδός του Ρήγα Φεραίου: ο Ρήγας Φεραίος, Κωνσταντίνος Βελεστινλής, Θεσσαλία 1757 - Βελιγράδι, 24. Ιουνίου 1798. Ο Έλληνας ποιητής και

6. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=320514>.

7. <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=320514>.

8. Д. М. Радојевић, *Београд и његове улице*, Београд 1966, 140.

πατριώτης, αγωνίστηκε για την απελευθέρωση του λαού του και την αναγέννηση του Βυζαντίου. Στη Βιέννα το 1795 ίδρυσε το σύλλογο των Ελλήνων πατριωτών. Για τον λόγο αυτό συλλαμβάνεται στην Τριγύρα το 1797 και παραδίδεται στους Τούρκους. Έγραψε το ποίημα Θούριο. Φυλακίστηκε στον πύργο του Νέμπογισα, δικάστηκε και δολοφονήθηκε».

Στη διασταύρωση που σχηματίζουν οι οδοί του Tadeuř Kořeúski (Τάντεους Κοστούσκι), του Gospodar Jefremona (Ηγεμόνα Γιέφρεμ) και του Ρήγα Φεραίου βρίσκεται το μνημείο που αναγέρθηκε στις 14 Μαΐου 1994, ως έκφραση φιλίας των λαών της Σερβίας και της Ελλάδος και σε αιώνια μνήμη του ποιητή-αγωνιστή. Το ορειχάλκινο άγαλμα ύψους 2,5 μ. είναι έργο του Έλληνα γλύπτη Κωνσταντίνου Αργύρη. Στην πρόσοψη της βάσης υπάρχει η επιγραφή:

ΡΗΓΑΣ ΦΕΡΑΙΟΣ
1757-1798
РИГИ ОД ФЕРЕ
СРПСКИ И ГРЧКИ
НАРОД

Στον Ρήγα Φεραίο, ο Σερβικός και ο Ελληνικός λαός.

Γύρω από το όνομα του Ρήγα Φεραίου δημιουργούνται ενώσεις ανθρώπων. Ο πρώτος Σύλλογος των Ελλήνων της Σερβίας στο Βελιγράδι με την ονομασία ο «Ρήγας Φεραίος» ιδρύθηκε το 1922. Οι απόγονοι των οικογενειών της ελληνικής παροικίας του Βελιγραδίου και οι Έλληνες που ήρθαν ως μετανάστες, αισθάνθηκαν την ανάγκη να κρατιούνται μαζί, να αλληλοβοηθούνται και να συναντιόνται, για αυτό και ίδρυσαν το σύλλογο αυτό. Τακτικά μέλη του συλλόγου γίνονταν Έλληνες, ασχέτως ιθαγένειας, εάν κατέθεταν τα 100 δηνάρια για την εγγραφή. Ο Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος διέκοψε τη λειτουργία του συλλόγου. Το κτήριο τους δόθηκε στην ελληνική πρεσβεία. Ο σύλλογος το 1996 συνέχισε τη λειτουργία του με την ίδια ονομασία και με τον ίδιο σκοπό – την βοήθεια των Ελλήνων που ζουν στη Σερβία⁹. Πολλοί Σέρβοι, ατομικά όπως και πολλά ιδρύματα έχουν φιλικές σχέσεις με το σύλλογο, ώστε και στον 21 αι. οι Σέρβοι και οι Έλληνες να συνενώνονται γύρω από το όνομα του Ρήγα.

Επιπλέον, τη δύσκολη περίοδο της κρίσεως της δεκαετίας του ενενήντα τον 20^ο αι. ο σύλλογος έδειξε την ανιδιοτελή βοήθειά του προς το σερβικό λαό. Μέσω του συλλόγου παραδόθηκαν οι μεγάλες ποσότητες της ανθρωπιστικής βοήθειας, και τα φορητά ξεφόρτωναν οι ίδιοι – τα μέλη του συλλόγου στο μέτωπο με τον πρόεδρό τους,

9. J. Ћорђевић-Јовановић, *Грци у Београду*, Скривене мањине, Балканолошки институт САНУ, посебна издања 82, Београд 2004, 162.

τον κύριο Γιάννη Σάββα. Υπολογίζεται ότι ο σύλλογος αριθμεί περίπου 1300 μέλη¹⁰. Ο Σύλλογος Ελλήνων της Σερβίας «Ρήγας Φεραίος» είναι επίσης μέλος του διεθνούς Συμβουλίου της Ελληνικής Παροικίας (C.A.E.). Από το 2004 η ελληνική κοινότητα στη Σερβία έχει την επίσημη ιδιότητα της εθνικής μειονότητας¹¹.

Ο σύλλογος έχει πολλές δραστηριότητες¹². Θα αναφέρω μία από αυτές. Το μνημόσυνο του Ρήγα Φεραίου που τελείται κάθε χρόνο στο Βελιγράδι στις 24 Ιουνίου. Εκείνη την ημέρα, καθώς και στις 25^η Μαρτίου, κάθε χρόνο γύρω από το μνημείο μαζεύονται μαζί με τους Σέρβους φίλους τους, τα μέλη του συλλόγου. Κάποιοι από τους αντιπροσώπους των πολλών σερβικών οργανώσεων που συμμετέχουν είναι: η Οργάνωση Σερβίδων Αδελφών (Kolo Srpskih sestara), η Εταιρεία Σέρβο-ελληνικής Φιλίας, εκπρόσωποι δήμων (Κράγκουγιεβατς, Νις, Νόβι Σαντ), η Ένωση πολεμιστών στους απελευθερωτικούς αγώνες 1818-1820, η Διεθνής ένωση αστυνομικών-τιμήμα Σερβίας, η Ένωση αναπήρων της Σερβίας, η Ένωση δικαστών και εισαγγελέων της Ελλάδος, οι εκπρόσωποι του στρατού και πολλά σχολεία και ιδρύματα. Με αφορμή αυτή την ημερομηνία το 2005 ένας από τα μέλη του συλλόγου ντύθηκε ως εύζωνας. Πάντοτε είναι παρών ο Έλληνας ιερέας και ψέλνει η βυζαντινή χορωδία, της οποίας όλα τα μέλη είναι Σέρβοι. Το πρόγραμμα της γιορτής του Ρήγα στο Βελιγράδι εξελίσσεται με την ακόλουθη σειρά: πρώτον τοποθετείται στεφάνι στο μνημείο του, έπειτα τελείται το μνημόσυνο στον πύργο του Νέμπογισα, στον τόπο όπου ύπουλα σκοτώθηκε ο Ρήγας μαζί με τους συντρόφους του. Επίσης, γίνεται κατάθεση στεφάνου στον πύργο του Νέμπογισα. Επακολουθεί ο εθνικός ύμνος.

Το έτος 2007 μετατέθηκε η ημερομηνία της γιορτής στις 2 Ιουλίου, ώστε να προλάβουν να έρθουν οι προσκεκλημένοι – οι τριάντα Έλληνες από το Βελεστίνο. Μετά από τον εθνικό ύμνο εκφωνήθηκε σύντομος λόγος εκ μέρους των καλεσμένων από την Ελλάδα. Το πρόγραμμα συνεχίστηκε με το χορό του πολιτιστικό-καλλιτεχνικού συλλόγου «Μιχάιλοβατς» που προέρχεται από το δήμο κοντά στο Σμέντερεβο του οποίου φέρει και το όνομα, και ο οποίος έχει συνάψει σχέσεις αδελφοποίησης με το δήμο του Βελεστινλή στην Ελλάδα. Στη συνέχεια της εκδήλωσης σηκώνουν τα στεφάνια και τα ρίχνουν στα νερά του Δούναβη από μια εξέδρα που βρίσκεται μπροστά στον πύργο του Νέμπογισα. Στο τέλος συνήθως δίνεται δεξίωση σ' ένα από τα εστιατόρια με ζωντανή ελληνική μουσική. Το έτος 2007, παραδείγματος χάριν, τις βραδινές ώρες οργανώθηκε

10. Οπ. π., σελ. 146.

11. Γ. Благојевић, *Εθнички стереотипи: Срби виђени очима савремених Грка*, Сликe културе некад и сад, Етнографски институт САНУ, Зборник 24, Београд 2008, 127.

12. Θα ήθελα να εκφράζω μεγάλη μου ευγνωμοσύνη προς τον κύριο Γιάννη Σάββα, τον πρόεδρο του Συλλόγου των Ελλήνων της Σερβίας «Ρήγας Φεραίος», για το πλήθος των πληροφοριών και φωτογραφιών που μου έδωσε. Η βοήθειά του εμπλούτισε πάρα πολύ την εργασία αυτή.

γλέντι πάνω στο καράβι της Σερβικής αθλητικής λέσχης ονόματι «Ρήγας Φεραίος», η οποία ειδικά για τη γιορτή, τούς παραχώρησε το καράβι. Το μπουζούκι έπαιζε ένας Σέρβος που έμαθε να το παίζει κάνοντας παρέα με Έλληνες στο εξωτερικό.

Το έργο του Ρήγα Βελεστινλή-Φεραίου ζει, όχι μόνο ως ιδέα και ως αντικείμενο μελέτης και επιστημονικών συζητήσεων, αλλά και ως ανθρωπολογικό φαινόμενο – διότι ακόμη και μετά 250 χρόνια ο ίδιος ενώνει στο Βελιγράδι Έλληνες και Σέρβους και αντίστροφα. Ολόκληρη η πολιτική κατάσταση στη Σερβία τη δεκαετία του ενενήντα τον 20 αι. συνετέλεσε ώστε να ζωντανέψει ξανά η μνήμη του Ρήγα. Αν και η Ελλάδα είναι μέλος του NATO, ο ελληνικός λαός κατά τη διάρκεια της κρίσεως έδειξε ανοιχτά τη συμπάθεια και την αλληλεγγύη του στέλνοντας ανθρωπιστική βοήθεια στη Σερβία. Το μνημείο του Ρήγα Φεραίου μαζεύει κάθε χρόνο γύρω του τόσους Έλληνες και Σέρβους όσους κανένα άλλο μνημείο. Εκ των προαναφερθέντων μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι οι Σέρβοι δεν είναι μόνο παθητικοί συμπαθούντες, αλλά και δραστήρια συμμετέχουν – ψέλνοντας βυζαντινά και παίζοντας ελληνική μουσική. Οι Έλληνες είναι μια μικρή κοινότητα στη Σερβία. Ο κοινός εορτασμός των εορταστικών εκδηλώσεων για τον Ρήγα Βελεστινλή-Φεραίο είναι η έμπρακτη τιμή στη μνήμη του και στο πρόσωπό του.

Ο Πύργος Νέμπογιζα, όπου φυλακίστηκαν και θανατώθηκαν ο Ρήγας και οι επτά Σύντροφοί του

Ο ανδριάντας του Ρήγα Βελεστινλή στο Βελιγράδι

GEORGETA FILITTI

Ο Ρήγας μεταξύ Θρύλου και Πραγματικότητας. Ρουμανικές ιστορικές αναφορές

Σπεύδουμε να ισχυριστούμε ότι οι θρύλοι περιέχουν πάντοτε πολλή αλήθεια, ενώ η πραγματικότητα είναι συχνά απατηλή. Ένας τυχαίος άνθρωπος βλέπει το φως, ακολουθεί ένα επάγγελμα, δημιουργεί μια οικογένεια και εξαφανίζεται, δηλαδή με άλλα λόγια, παραμένει ένας κρίκος σε μια βιολογική αλυσίδα. Όποιος αναλαμβάνει όμως την εποχή του, θεωρώντας την με κριτικό μάτι και προσπαθώντας να επιφέρει μερικές τροποποιήσεις, οι οποίες δύναται να ευνοήσουν την πρόοδο (ενίοτε με τη θυσία της οικείας ζωής) αποκτά τη διάσταση του εξαιρετικού ανθρώπου, του ενδεχομένου σωτήρος, προς τον οποίο η κοινωνία αποτρέπει ένα αιώνιο φόρο ευγνωμοσύνης. Η πάροδος του χρόνου δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να προσθέσει νέα στοιχεία εκτίμησης και να ενδυναμώσει το θρύλο του εκλιπόντος.

Ο Ρήγας αποτελεί χαρακτηριστικό σχετικό υπόδειγμα. Η βιογραφία του μπορεί να συνοψιστεί σε μια μοναδική σελίδα εγκυκλοπαιδείας, αλλά εξίσου καλό σ' ένα συγκεκριμένο επεισόδιο της ζωής δύναται να αφιερωθούν σελίδες ολόκληρες. Και είναι ευκολονόητο, διότι όλα όσα συσχετίζονται με το μεγάλο Έλληνα πατριώτη συνεχίζουν να διεγείρουν το ενδιαφέρον και θαυμασμό. Από τις αρχές του ΙΘ' αιώνα μέχρι σήμερα δεκάδες πρόσωπα έχουν συνεισφέρει, με περισσότερη ή λιγότερη επιδεξιότητα, στη σκιαγράφηση της προσωπικότητάς του, με την ανακάλυψη πρωτότυπων του έργων, αλλά ταυτόχρονα έχουν θέσει σε κυκλοφορία πολλά μυθεύματα. Δυστυχώς τα τελευταία έχουν μακρά ζωή.

Αλλά ποιος ήταν ο Ρήγας; Ένας Θεσσαλιώτης που γεννήθηκε στο Βελεστίνο (όπου ήταν οι αρχαίες Φερές) το 1757 και θανατώθηκε στο Βελιγράδι το 1798. Σπούδασε πρώτα στη Ζαγορά και μετά στην Κωνσταντινούπολη, όπου διείσδυσε στον κύκλο των Υψηλάντηδων. Κάποια στιγμή ήλθε στη Βλαχία όπου διετέλεσε ηγεμονικός υπάλληλος και βοηθός ενός Έλληνα σερδάρη - Αυστριακού βαρόνου. Είχε γαιοκτησίες και συνέγραψε εδώ ολόκληρο το πολιτικό, ποιητικό, δραματικό, μεταφραστικό και χαρτογραφικό έργο του. Πήγε μετά στη Βιέννη για να τυπώσει τα συγγράμματά του. Είχε την πρόθεση να επιστρέψει στην Ελλάδα. Ύστερα από προδοσία συνελήφθη στην Τεργέστη από τις Αυστριακές αρχές, ανακρίθηκε και παραδόθηκε στον πασά του Βελιγραδίου, ο οποίος διέταξε τη δολοφονία του.

Εδώ και πάνω από διακόσια χρόνια αυτός ο καμβάς συμπληρώνεται με τα βέβαια δεδομένα που παρέχει το έργο του, από τις μαρτυρίες των οικείων του ή από τις ερμηνείες των ιστορικών. Η συνεισφορά των Ελλήνων στην αποκατάσταση της προσωπικότητας του Ρήγα και της ευρωπαϊκής της διάστασης είναι αναμφισβήτητη. Αυτή μπορεί να την αντιληφθεί κανείς με ευκολία χάρη στη σχολιασμένη βιβλιογραφία που συνοδεύει κάθε κείμενο το οποίο έχει συμπεριληφθεί στις επόμενες σελίδες.

Το γεγονός ότι τα άπαντα αυτού του οραματιστή έχουν συγγραφεί επί ρουμανικού εδάφους, όπου ο Ρήγας είχε και διοικητικές υποχρεώσεις, προκάλεσε το μόνιμο ενδιαφέρον και των Ρουμάνων ιστορικών. Παρουσιάζονται όλες οι μελέτες που του αφιερώθηκαν μεταξύ του 1883 και του 2001 και τυπώθηκαν στο Βουκουρέστι και στο Ιάσιο. Ο αναγνώστης πρέπει επίσης να έχει υπόψη το γεγονός ότι το όνομα του Ρήγα είναι ταυτόχρονα παρόν σε όλες τις γενικές ιστορικές πραγματείες ως παράγοντας πνευματικής τόνωσης της ρουμανικής κοινωνίας στα τέλη του ΙΗ΄ και στις αρχές του επόμενου αιώνα.

Η ανασκόπηση όλων των ρουμανικών απόψεων σχετικά με το βίο και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή μας επιτρέπει και μια αποτίμηση της σχετικής ρουμανικής ιστοριογραφίας: από την ανθισμένη αφήγηση χωρίς ιδιαίτερη φροντίδα για τον έλεγχο των πληροφοριών, από την ανακάλυψη νέων εγγράφων και τη διόρθωση των σφαλμάτων μέχρι την ακριβή ανάλυση των κειμένων του. Αυτή η τελευταία πράξη διαγράφει καλύτερα την προσωπικότητα του Ρήγα, ο οποίος μεταμορφώνεται από γραμματέα στην Ηγεμονική Αυλή σε εξαιρετικό παρατηρητή, έξοχης εκφραστικότητας, της Φαναριωτικής κοινωνίας.

Το πλαίσιο στο οποίο δρα ο Ρήγας, αλλά ειδικά ο ρόλος που η Γαλλική επανάσταση είχε προσορίσει για την πρωτεύουσα της Βλαχίας παρουσιάζονται με ακράτητο ενθουσιασμό το 1891 από τον G. Ionescu Gion. Περιπαθής ιστορικός του Βουκουρεστίου και φλογερός γαλλόφιλος, καθώς ήταν την εποχή εκείνη πολυάριθμοι Ρουμάνοι της πνευματικής αφρόκρεμας, αυτός αντιλαμβάνεται όλα τα πολιτικά διαβήματα του Ρήγα στο φως των οδηγιών που είχε λάβει από το Διευθυντήριο των Παρισίου. Όπως στην

Τρανσυλβανία λειτουργούσε η *Φιλοσοφική εταιρεία*, έτσι ως υποκατάστημα αυτού θα υπήρχε ένας καλώς διαρθρωμένος οργανισμός η *Φιλική Εταιρεία* με επικεφαλής το Ρήγα. Ως κέντρο του επαναστατικού κινήματος το οποίο επρόκειτο να προκαλέσει την εξέγερση των Ούγγρων, των Πολωνών, των Σέρβων, των Βουλγάρων και, βεβαίως, των Ρουμάνων, το Βουκουρέστι παρέμενε το κατ' εξοχήν κέντρο καλλιέργειας και επέκτασης του Ελληνισμού. Άνθρωποι δράσης και πνεύματος από τη Θεσσαλία, τα νησιά του Αιγαίου, την Αλβανία, τη Μακεδονία, την Ήπειρο και τη Μικρά Ασία έβρισκαν εδώ το ιδανικό βήμα έκφρασης των ιδεών τους. Μεταξύ τους ο Ρήγας παραμένει το λαμπρότερο παράδειγμα.

Πλαισιωμένος από γιατρούς, καθηγητές, δασκάλους, ιερείς, φοιτητές όλων των εθνοτήτων, αυτός ο νέος 25 ετών - ο Gion είναι της άποψης ότι ο «Βελεστινλής Μακεδών» είχε γεννηθεί το 1766 - διηύθυνε ένα αληθινό δίκτυο γαλλικής προπαγάνδας. Η συνδετική πόλη μεταξύ της πατρίδας της επανάστασης και του Βουκουρεστίου ήταν η Βιέννη. Ο ίδιος Gion του αποδίδει ταξίδια στην Ιταλία, στη Γαλλία και στη Γερμανία, καθώς και τη γνώση των γλωσσών των χωρών που έχει επισκεφτεί, όπως και των τουρκικών και βεβαίως των ρουμανικών.

Η περιγραφή του Βουκουρεστίου γίνεται σαγηνευτική: τα καφενεία που σφύζουν από επαναστάτες, δρόμοι που αντηχούν από τα άσματα του Ρήγα (*Η Μασσαλιώτιδα, ο Ύμνος*), κρυφές γωνιές όπου γονυπετείς νέοι ορκίζονται με εικόνες στο χέρι να θυσιαστούν για την απελευθέρωση των χριστιανών από τον Οθωμανικό ζυγό. Οι μεγαλοπρεπείς συνοδείες των Γάλλων προξένων, όπως ο Carra St. Cyr ή ο Flury και ή υποδοχή στην ηγεμονική αυλή, την εθμοτυπία της οποίας δημιουργούν οι ίδιοι, η θορυβώδης παρουσία των εμπόρων Hortolan ή Pellet - υπερήφανοι να δηλώσουν *sans culottes* στις όχθες του ποταμού Dâmbovița - τα πάντα μαρτυρούν στο Gion την παντοδυναμία της Γαλλίας και την ολοκληρωτική προσχώρηση των Ρουμάνων στις ιδέες που πλάθονται εκεί, ακόμα και με την περιέργη και βδελυρή στους οπαδούς της παραδοσιοκρατίας μορφή της - του Τρόμου.

Σ' αυτό το κλίμα ακράτητης Γαλλοφιλίας, ο Gion παρουσιάζει το επαναστατικό έργο του Ρήγα, το οποίο γράφτηκε στο Βουκουρέστι, τυπώθηκε στη Βιέννη και επέστρεψε στη ρουμανική πρωτεύουσα στα ταγάρια τωνπραματευτάδων. Η προσχώρηση στην παράταξη του Ναπολέοντα του φαινόταν φυσική αφ' ενός επειδή οι Έλληνες θεωρούσαν το στρατηγό και μέλλοντα αυτοκράτορα «έναν πληβείο», έναν Μανιάτη δικό τους, που είχε μεταναστεύσει στην Κορσική, και αφ' ετέρου επειδή φαινόταν να επιδιώξει το ίδιο ιδανικό, την απελευθέρωση των χριστιανών. Αυτή καθιστά εφικτή κατά το Gion και μια συνάντηση μεταξύ Ναπολέοντα και Ρήγα στη Βενετία, της οποίας τα ίχνη έχουν πλήρως εξαφανιστεί. Εξίσου ατεκμηρίωτη είναι και η πεποίθηση του Gion ότι τα μέλη της *Φιλικής Εταιρείας*, όταν έμαθαν τη σύλληψή του Ρήγα, ήθελαν να επιτεθούν εναντίον του κάστρου του Βελιγραδίου, όπου αυτός εκρατείτο. «Όταν

το Παρίσι φτερνίζεται, το Βουκουρέστι έχει συνάχι» συμπεραίνει αυτός, πεπεισμένος ότι ο Ρήγας ήταν το άτυχο εργαλείο των Γάλλων στον Κάτω Δούναβη.

Μετά περισσότερο από έναν αιώνα, το έτος 2000, ο Andrei Pippidi διαγράφει έναν εκφραστικό πίνακα της ρουμανικής κοινωνίας στα τέλη του 18-ου αιώνα, των επιδράσεων που ασκούσαν επί αυτής, καθώς και των συγκεκριμένων τρόπων έκφρασης εκείνων, οι οποίοι, όπως ο Ρήγας ήθελαν να αλλάξουν τα κατεστημένα. Συνοπτικά, η επαναστατική γαλλική ιδεολογία διεισδύει στο ρουμανικό χώρο με πολλαπλούς τρόπους με τον τύπο (πραγματοποιούνται συνδρομές στο περιοδικό «Mercure de France», - όπου μεταξύ άλλων είχε δημοσιευτεί το 1746 το *Σύνταγμα* του Φαναριώτη ηγεμόνα Κωνσταντίνου Μαυροκορδάτου, το οποίο ανακοίνωνε την κατάργηση της δουλείας και στο «Journal des savants»), με τους γραμματείς, τους διδασκάλους, τους ανταποκριτές (ήγουν κατασκόπους) των Φαναριωτών ηγεμόνων στη Δύση. Η γαλλική γλώσσα εκμανθάνεται με πάθος, ως σήμα κοινωνικής αναβάθμισης. Στις βιβλιοθήκες των αρχόντων ο Voltaire, ο Rousseau, και ο Florian κατέχουν μια μόνιμη θέση.

Αλλά ο Andrei Pippidi δεν εξιδανικεύει την κατάσταση. Πρόκειται για ένα φαινόμενο που εκδηλώνεται στο επίπεδο των αρχοντικών ελίτ, οι οποίες παραμένουν με τη σειρά τους αιχμάλωτες των πολιτικών διαταγών, διότι η καχυποψία των ηγεμόνων δεν επιτρέπει την αλληλογραφία με το εξωτερικό, την ανεξέλεγκτη εισαγωγή βιβλίων (όταν ο Μαρκίδης Πούλιος στέλνει στο Βουκουρέστι ένα *Εγχειρίδιο του Πολίτη*, οι αρχές το κατάσχουν) και τις σπουδές στο εξωτερικό. Ένα απλό ταξίδι στα λουτρά μετατρέπεται σ' ένα αληθινό συμβάν και πρέπει να εικάσουμε ότι ο ευτυχής οδοιπόρος (συγκεκριμένα ο Barbu Știrbey) θα είχε ανώτατες σχέσεις και θα παρουσίαζε αρκετές εγγυήσεις για τον ηγεμόνα ώστε να τον αφήσει να φύγει από τη χώρα.

Εκτός από αυτή την αφρόκριμα, η οποία παρουσιάζει κάποια πνευματική κινητικότητα και, γιατί να μην το πούμε, έντονη επιθυμία μίμησης, παραμένει η παραδοσιακή Βλαχία. Αν παραλείψουμε το πλειοψηφικό στρώμα των αγροτών, το οποίο μπαίνει ελάχιστα και εντελώς σποραδικά σε επαφή με τον ξένο κόσμο, μόνο ο προοδευτικός πληθυσμός - τεχνίτες και έμποροι - εκδηλώνει τη στάση του. Αλλά αυτοί, παρατηρεί ο Pippidi, είναι καχύποπτοι απέναντι στην επανάσταση, η οποία σημαίνει, πρώτα απ' όλα ειδωλολατρία, άρνηση του Θεού, νέες εορτές, το γάμο των Καθολικών ιερέων, ένα ακατανόητο δημοκρατικό ημερολόγιο.

Η ομάδα, που σχηματίζεται γύρω από το Ρήγα, περιέχει ηχηρά ονόματα αρχόντων Grigore Brâncoveanu, Iordache Golescu, Ion Slătinianu, Dimitrie Sturdza (αυτός έχει αντιγράψει τη μετάφραση που ο Ρήγας έκανε στην *Ολυμπιάδα* του Metastasio), ο αρμάσης Atanasiu, μετά καθηγητές, γιατροί (Λάμπρος Φωτιάδης, Πολίτζος Κοντός, Θεοδόσιος) και, βέβαια, Γάλλοι με διάφορους ρόλους στον τόπο μας (ο έμπορος Hortolan, ο διπλωματικός πράκτορας Gaudin). Δεν πρόκειται για μια συνομοσία, αλλά για μια ομάδα ανθρώπων με κοινές βλέψεις. Αυτός που συνοψίζει καλύτερα τις σκέψεις τους,

παρέχοντάς τους μια προγραμματική μορφή είναι ο Ρήγας. Ο ήρωας όλων τους, οι οποίοι τον αντιλαμβάνονται ως «τον σωτήρα του κόσμου», είναι ο Ναπολέοντας. Το αποδεικνύει και η υποθετική αλληλογραφία του ήρωα μας με το Γάλλο ηγέτη.

Η γνώση του περιβάλλοντος στο οποίο τελειοποιείται η προσωπογραφία του Ρήγα διευκολύνεται για τον αναγνώστη και χάρη στη μελέτη που ο Alexandru Elian αφιέρωσε σ' ένα ενδιαφέρον πρόσωπο της εποχής, επιτήδειο, επίμονο, γνήσιο αυτοδημιούργητο άνθρωπο, τον Δημήτριο Τουρναβίτη. Ευνοούμενος του Νικόλαου Μαυρογένη, ο οποίος τον διόρισε καίμακάμη με πολλαπλές υποχρεώσεις, αυτός έγινε απαραίτητος και για τους επόμενους Φαναριώτες ηγεμόνες το Μιχαήλ Σούτσο, τον Αλέξανδρο Μουρούζη και τον Αλέξανδρο Υψηλάντη. Οι σχέσεις με τον αιώνιο στασιαστή Παζβάντογλου του αναθέτουν για ένα καιρό και διπλωματικές αποστολές. Σύντομα όμως οι μηχανορραφίες του Κωνσταντίνου Χαντζερλή στην Κωνσταντινούπολη, καθώς και το ενδιαφέρον της συζύγου αυτού για την παρουσία του Τουρναβίτη τον οδηγούν στο θάνατο: κατηγορείται για προδοσία και σκοτώνεται με αγριότητα από ανθρώπους του σουλτάνου.

Κατά τη διάρκεια της ανάκρισής του στη Βιέννη το 1798 ο Ρήγας θα αναφέρει τον Δημήτριο Τουρναβίτη μεταξύ των φίλων του. Αν αυτός όντως απαριθμήθηκε μεταξύ εκείνων που παραλάμβαναν τα συγγράμματα τυπωμένα στη Βιέννη και μετά τα διέδιδαν παρακάτω, είναι δύσκολο να πει κανείς. Οποσδήποτε είχε έναν αδελφό στην Τεργέστη, πόλη στην οποία ο Ρήγας διατηρούσε γερές σχέσεις. Μεταξύ άλλων εκεί έστειλε και τα κιβώτια με τα συνωμοτικά υλικά τα οποία επρόκειτο να προκαλέσουν, ύστερα από προδοσία, την απώλειά του.

Ο ίδιος Al. Elian αναλύει το 1962 την κυκλοφορία των πολιτικών χειρογράφων του Ρήγα στη Μολδαβία, στοιχείο για την παρουσίαση των Ελλήνων που ζούσαν σ' εκείνη την επαρχία στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Το 1805 ιδρύεται στο Ιάσιο υπό την προστασία τον ιεραρχών Βενιαμίν Κωστάκη και Gherasim Clipa το *Αδελφάτο* με φανερούς πολιτικούς στόχους. Την ίδια εποχή ο Νικόλαος Πάγκαλος συγκροτεί το στρατιωτικό σώμα των Ρουμάνων και Ελλήνων εθελοντών στην υπηρεσία των Ρώσων. Όσοι προσχωρούν σε αυτό τον οργανισμό εμποτίζονται από επαναστατικό πνεύμα. Αναγιγνώσκουν το *Σύνταγμα* του Ρήγα, εμπνευσμένο από γαλλικά κείμενα, τα οποία έχουν πλέον διασκευαστεί ή παρέμειναν σε φάση σχεδίου. Παρόλο που το Ελληνικό κράτος δεν υπήρχε ακόμα, το *Σύνταγμα* αποτελούσε ένα μελλοντικό εργαλείο για τη λειτουργία της «Ελληνικής Δημοκρατίας», η οποία επρόκειτο να συμπεριλάβει όλους τους ομοεθνείς από τη Μικρά Ασία μέχρι τα νησιά του Αιγαίου και τη Βλαχία. Η απόδειξη ότι το κείμενό του κατέστη γνωστό στη Μολδαβία το παρέχει η ανάμεικτη ανθολογία του Νικόλαου Παρπαρίγου (1807), καθώς και το αντίτυπο το οποίο ανέγγραψε ο Δημήτριος Αναγνώστης το 1809 και το οποίο παρέμενε για κάμποσο καιρό στα χέρια του ποιητή Mihail Eminescu.

Τέλος, με σκοπό την κατανόηση της ατμόσφαιρας που κυριαρχούσε στις Ηγεμονίες προς το τέλος της Φαναριωτικής Εποχής και της απήχησης που είχε το έργο του Ρήγα σ' αυτό το περιβάλλον, ο Νίκος Γκαϊντάτζης θίγει το θέμα της κυκλοφορίας της Ελληνικής Μασσαλιώτιδας. Ο νέος Ιασιώτης ερευνητής, κατατασσόμενος έτσι μεταξύ των Ρουμάνων μελετητών του Ρήγα, αφού σπούδασε και εργάστηκε για χρόνια στην πρωτεύουσα της Μολδαβίας προειδοποιεί ότι η παραγωγή ελληνικού βιβλίου είναι τεράστια την εποχή εκείνη. Το αποδεικνύει ο *Κατάλογος με Συμπλήρωμα* που συνέταξε το 1958 ο Marcel Richard. Προσωπικά, αυτός είχε την ευκαιρία να ανακαλύψει τη Συλλογή τραγουδιών που είχε μαζέψει ο Νικηφόρος ο Χιώτης, υπηρέτης της μονής Golia το 1813 και η οποία φυλάσσεται στη συλλογή χειρογράφων Βενιαμίν Κωστάκης του Ιασίου. Εκεί βρίσκονται αραβικά, τουρκικά, γαλλικά και ιταλικά τραγούδια. Μερικά αναπολούν ιστορικά συμβάντα (*Οι Τελευταίες ημέρες του σουλτάνου Σελήμ Γ'*), ενώ άλλα φαίνονται σιβυλλικά άσματα (*Το τραγούδι ενός μουσικού στον τόνο rast*). Οι δημιουργίες του Ρήγα κυκλοφόρησαν έντονα μετά το θάνατό του. Έγιναν διασκευές, κάποιιοι στίχοι του έχουν αφαιρεθεί, άλλοι έχουν προστεθεί, έχουν εμπνεύσει άλλους λογοτέχνες, διασκευάστηκαν ή δημιούργησαν παραλλαγές στις οποίες ο συγγραφέας αναγνωρίζεται με δυσκολία. Πάντως αυτά τα τραγούδια βρίσκονταν στο στόμα των ανθρώπων του Πάγκαλου το 1807, ενώ ο Ιασιώτης φοιτητής Γεώργιος Γαζιώτης ο Δελβινακιώτης τους ερμήνευε το 1815. Επιπλέον, ο Γκαϊντάτζης ισχυρίζεται ότι συχνά ο Ρήγας ταίριαζε ανώνυμους φιλελληνικούς στίχους σε μελωδίες του συρμού. Έτσι θα ήταν *Τε παιδιά των Ελλήνων* που τραγουδιόταν στη μουσική του *Allons, enfants de la patrie*. Ο ψάλτης Νικηφόρος συμπεριέλαβε αυτό το τραγούδι στη συλλογή του, αντιγράφοντας το, καθώς το είχε ακούσει.

Αν ο Ρήγας θα περνούσε μόνο από τη Βλαχία, οι Ρουμάνοι θα ήταν επιφυλακτικοί απέναντι σε αυτόν το ξένο. Ευτυχώς δεν ήταν έτσι. Πολλές από τις δημιουργίες του αφορούν και τους Ρουμάνους. Γι' αυτό, ανεπαίσθητα, το όνομα του Ρήγα καταλήγει να εμφανιστεί σε όλα τα ιστορικά κεφάλαια σχετικά με το ΙΗ' αιώνα. Επιπλέον, τα έργα του συζητούνται, μεταφράζονται, συχνά παρεξηγούνται και ερμηνεύονται έτσι ώστε να γεννήσουν μια αληθινή σχολή ανάλυσης τους. Αναμφίβολα, οι προσεγγίσεις ήταν άνισες, μερικές έφεραν στο φως ουσιώδη έγγραφα για τη σκιαγράφηση της προσωπικότητας του Ρήγα, ενώ άλλες επανέλαβαν, ενίοτε χωρίς διάκριση, τα λεχθέντα από προηγούμενους.

Ο πρώτος ο οποίος, το 1883, αναλύει ένα έργο του Ρήγα είναι ο Αλέξανδρος Παπαδόπουλος Καλλίμαχος. Πρόκειται για το *Χάρτη της Μολδαβίας* τυπωμένο στη Βιέννη το 1797, τον οποίο ο Καλλίμαχος μελέτησε χάρη σ' ένα χαμένο σήμερα αντίτυπο της συλλογής του Alexandru Pencovici. Αυτός τον θεωρούσε ανατύπωση του χάρτη που

ο Dimitrie Cantemir είχε προσαρτήσει στην *Περιγραφή του της Μολδαβίας*. Ένα σχετικό επιχείρημα θα αποτελούσαν οι λεζάντες γραμμένες με Ελληνικούς χαρακτήρες, αλλά με Ρουμανική προφορά.

Στο σχολιασμό του χάρη ο Καλλιμάχος προσθέτει βιογραφικά στοιχεία από τα οποία δεν απουσιάζει η φαντασία. Μεταξύ άλλων, αυτός υποστηρίζει ότι ο Ρήγας γεννήθηκε το 1753 και έζησε 32 χρόνια στη Βλαχία. Θα ήξερε τουρκικά και γερμανικά, και θα ήταν μουσικός, γεωγράφος και χημικός (θα δίδασκε στην Ηγεμονική Ακαδημία του Βουκουρεστίου τη φυσική και τη χημεία το 1795-1796). Αλλά το επεισόδιο στο οποίο ο Καλλιμάχος επιμένει με φανερή ευαρέσκεια είναι η σχέση του Ρήγα με τον ηγεμόνα Μαυρογένη, ο οποίος χαρακτηρίζεται ως «φίλος και ευεργέτης του». Το 1796, γράφει ο Καλλιμάχος, ο Ρήγας έφυγε για τη Βιέννη, όπου ίδρυσε μια μυστική εταιρεία, τύπωσε βιβλία και μια ελληνόγλωσση εφημερίδα, ως «γνήσιος Τυρταίος του νεότερου Ελληνικού βιβλίου». Ο ίδιος υπενθυμίζει στους Ρουμάνους αναγνώστες ότι ο Ιωάννης Ζαμπέλιος συνέγραψε το δράμα *Ρήγας*, αφιερωμένο στον ήρωα.

Με το μοναδικό του τρόπο να χαρακτηρίζει έναν άνθρωπο ή μια κατάσταση, ο Nicolae Iorga παρουσιάζει το 1901 το Ρήγα σε μια σειρά *Ξένων Φιλοξενούμενων των Ηγεμονιών κατά τον 18-ο αιώνα*. Πρόκειται για μια εποχή, την οποία, σε αντίθεση με τους περισσότερους Ρουμάνους ιστορικούς, που επείγονται να ρίξουν το ανάθεμα εναντίον των Φαναριωτών, ο Iorga περιγράφει αντικειμενικά, λεπτομερώς και με απαράμιλλη τεκμηρίωση στην επιχειρηματολογία του. Εκτός από τις δεκάδες μελέτες και συλλογές εγγράφων, ο Iorga αφιέρωσε στο φαναριωτικό αιώνα δύο τόμους το Ζ' και το Η' της *Ιστορίας των Ρουμάνων*, οι οποίοι φέρνουν τους χαρακτηριστικούς τίτλους «Οι Μεταρρυθμιστές» και «Οι Επαναστάτες». Κατά τη διάρκεια της διοίκησης αυτών των χριστιανών υπαλλήλων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι οποίοι γίνονταν ηγεμόνες, επειδή ανέβαιναν στους θρόνους των Ρουμανικών κρατών, των οποίων ηγούνταν μέχρι πρόσφατα βοεβόδες όπως ο Dimitrie Cantemir και ο Constantin Brâncoveanu, λαμβάνει χώρα μια σειρά φαινομένων με κοινωνικο-πολιτικές επιπτώσεις ως αργά τον 19^ο αιώνα. Μεταξύ αυτών, η έλευση πολλών ξένων καθηγητών, γιατρών, εμπόρων και τεχνιτών – ειδικά από την Ήπειρο, τη Θεσσαλία και την Ανατολή – οι οποίοι ριζώνουν στις φιλόξενες πόλεις του Κάτω Δούναβη. Όπως για ένα καιρό τα Ιωάννινα θεωρούνταν δεύτερη Αθήνα, τώρα οι Ηγεμονικές Ακαδημίες του Βουκουρεστίου και του Ιασίου αποκτούν τη φήμη φυτωρίων εμπειρογνομόνων, πολιτιστικών εστιών ευρωπαϊκής εμβέλειας. Τα ίχνη τους εντοπίζονται στις πιο απροσδόκητες αρχαιακές συλλογές. Έτσι ο Nicolae Iorga ανακάλυψε στο αρχείο της καθολικής ενορίας Ιασίου μαρτυρίες για το Ρήγα, αυτόν το «εξευρωπαϊσμένο Ανατολίτη», «τον διαδίδοντα καινοτομιών» τον οποίο οι Έλληνες θεωρούσαν «ιδεαλιστή, οραματιστή, μάρτυρα».

Σκύβοντας πάνω από τη βιογραφία του Ρήγα με τα πενιχρά στοιχεία της, ο Iorga την χαρακτηρίζει μάλλον θρύλο παρά ιστορική πραγματικότητα. Πρόκειται μάλλον

για μια διαπλοκή «εμφατικών αφηγήσεων» των συναγωνιστών ή των φίλων του. Η καταγραφή των πληροφοριών είναι αμφιλεγόμενη: γεννήθηκε σε μια αβέβαιη χρονολογία, στάλθηκε να σπουδάσει στη Ζαγορά, αφού οι Τούρκοι του είχαν δολοφονήσει τους γονείς. Όσπου να μπει στην υπηρεσία του Αλέξανδρου Υψηλάντη, η μόρφωσή του παραμένει αυτοδίδακτου. Γίνεται γραμματέας του Grigore Brâncoveanu, μετά υποστηρίζεται από το Νικόλαο Μαυρογένη, ο οποίος τον διορίζει στρατιωτικό διοικητή στην περιοχή της Ολτενίας. Θα είχε απελευθερώσει τον Παζβάντογλου σε μια ενέδρα – εξ ου και η φιλία και οι προσπάθειες του τελευταίου να τον απελευθερώσει από την αιχμαλωσία του πασά Βελιγραδίου. Σε καιρούς «παροξυσμού του επαναστατικού πνεύματος» ο Ρήγας γράφει, μεταφράζει, συμπιλεί, διασκευάζει, συντάσσει χάρτες, συνθέτει στίχους. Από τη γραφίδα του βγαίνουν λοιπόν στη Βιέννη μια πραγματεία *Φυσικής* (μετάφραση από τα γερμανικά και γαλλικά), μετά το *Σχολείο των Ντελικάτων Εραστών* (κατά το Restif de la Bretonne), ο *Νέος Ανάχαρις* (κατά το Barthélemy), το δράμα *Ολυμπιάδα* (μετάφραση του Metastasio), ο χάρτης της Ελλάδος. Το 1791 συνέβη ένα επεισόδιο της ζωής του που παρέμεινε μέχρι το 1964 αξεκαθάριστο για την ιστοριογραφία μας. Ως γραμματέας του σεργάρη Χριστόφορου Κιριλιάν, βαρόνου του Langenfeld, ο Ρήγας τον συνοδεύει στη Βιέννη, διότι, όπως διαπιστώνει χαιρέκακα ο Iorga, «ήξερε γαλλικά, γερμανικά ή σχεδόν» και συγκρούεται με αυτόν για τη μη πληρωμή του μισθού. Υπερασπίζεται από τον ηγεμονικό γραμματέα Παναγιώτη Κοδρικά ενώπιον του ηγεμόνα και των αυτοκρατορικών αρχών στις οποίες υπαγόταν ο απατεώνας με τίτλο ευγενείας. Ο Iorga αναρωτιέται πως υποβιβάστηκε ο Ρήγας από τη θέση γραμματέα του Grigore Brâncoveanu και μετά του ηγεμόνα Μαυρογένη σ' εκείνη υπαλλήλου του Κιριλιάν. Αυτός συγκρατεί και άλλες πληροφορίες για τη ζωή αυτού «του φιλοξενούμενου». Θα είχε μάθει τα αραβικά με τον Δημήτριο Καταρτζή στο Ιάσιο. Το 1794 ήταν δικηγόρος σε μια υπόθεση στο μαχαλά Popescu lui και ένα χρόνο αργότερα επιτηρητής πανώλους στους μαχαλάδες Biserica Albă και Bărbătescu. Όσον αφορά τη θέση γραμματέα του Μιχαήλ Βόδα Σούτσου, ο Iorga έχει σοβαρές αμφιβολίες και, δυσαρεστημένος από τα λιγοστά βέβαια δεδομένα παρατηρεί ότι «συνέχεια καταλήγει κανείς σε λογικές ή χρονολογικές απορίες».

Κατά τις ακάματες αναζητήσεις του εγγράφων συχνά σε άθλιες συνθήκες αποθήκευσης ο Iorga ανακάλυψε σε μια ανάμεικτη συλλογή της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας ένα ντοκουμέντο που ξεσκεπάζει λίγο την προσωπική ζωή του Ρήγα. Πρόκειται για τη διακόρευση μιας θεραπαινίδας, της Bălașa εξ Κραγιόβας του Nițu και της Stanca, η οποία υπηρετούσε τη μητέρα του. Η πράξη τιμωρήθηκε από το εκκλησιαστικό δικαστήριο με χρηματικό πρόστιμο 20 ταλίων. Κατά την εποχή εκείνη το έλασσον αυτό πλημμέλημα, σύμφωνα με το ποσό που του ματαιώνει τις συνέπειές του, πρέπει να ήταν σύνθητες, αφού είχε και μια καθιερωμένη ρουμανική ονομασία slujnicărie (διακόρευση θεραπαινίδας).

Το 1914 ο Iorga επέστρεψε στο έργο του Ρήγα, και, μην αποκλείοντας το ενδεχόμενο αυτός να ήταν Βλάχος, καταπιάστηκε με το χάρτη της Βλαχίας, που του είχε αποδοθεί. Αφού συνέταξε ένα ιστορικό της χαρτογραφίας του Ρουμανικού χώρου έως το 1765, ο Iorga συμπέρανε ότι αυτός ο χάρτης είχε συνταχθεί το 1780 από τον Ιώσηφο Μοισιόδακα, καθηγητή των υιών του ηγεμόνα Αλέξανδρου Υψηλάντη. Ο Ρήγας μόνο θα τον είχε δώσει στη δημοσιότητα. Το πρώτο επιχείρημα αποτελείται από την αντιπαραβολή του χάρτη της Βλαχίας και εκείνου της Μολδαβίας. Αμφότεροι παρουσιάζουν τα στόμια του Δουνάβεως, αλλά με διαφορετικό τρόπο. Συνεπώς ο συγγραφέας δεν μπορεί να είναι ο ίδιος. Μετά, στο χάρτη της Βλαχίας η Cernavodă αναφέρεται ως τόπος καταγωγής του Μοισιόδακα

Η συζήτηση σχετικά με τους δύο χάρτες αξίζει να επαναληφθεί από τους ειδήμονες της ιστορικής χαρτογραφίας, επειδή, καθώς είδαμε, ούτε ο χάρτης της Μολδαβίας δεν ανήκει στο Ρήγα. Πρέπει να παρατηρήσουμε επίσης ότι κατά τη διάρκεια των 12 ετών που πέρασε στη Βλαχία αυτός είχε διάφορες υπηρεσίες ασύμβατες με την άοκνη εργασία που απαιτούσε η τόσο λεπτομερής και περίπλοκη σύνταξη χαρτών, ο πλούτος και η ακρίβεια των οποίων τους καθιστούν χρήσιμους ακόμα και σήμερα.

Η κληρονομιά του Ρήγα παραμένει τόσο συναρπαστική όπως το ίδιο το έργο του επαναστάτη. Και ο Emil Vârtosu πλησιάζει τον αμφιλεγόμενο Έλληνα που έχει ζήσει στη Ρουμανία, δημοσιοποιώντας το 1946 ουσιαστικά έγγραφα των Ρουμανικών αρχείων. Ταυτόχρονα, αυτός αμφισβητεί τους ισχυρισμούς για τη βιογραφία του Ρήγα, οι οποίοι δεν υποστηρίζονται από αξιοσημείωτες μαρτυρίες. Πρώτα αρνείται την ιδιότητά του ως γραμματέα του Grigore Brâncoveanu ή του Μιχαήλ Βόδα Σούτσου, διότι δεν υφίστανται σχετικά τεκμήρια. Επίσης, δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια η στιγμή της έλευσής του στη Βλαχία. Σχετικά με τον «Έλληνα πατριώτη» βαρόνο Κιρλιάν, ο Vârtosu διευκρινίζει ότι το 1814 αυτός ζούσε στη Βιέννη, όπου συναντήθηκε με τον Tudor Vladimirescu, ο οποίος είχε πάει εκεί για να ρυθμίσει κάποιες υποθέσεις του Nicolae Glagoveanu.

Ο Vârtosu συζητεί, δημοσιεύοντας εκτενώς Ρουμανικά εσωτερικά έγγραφα, την ιδιότητα του Ρήγα ιδιοκτήτη (ή ενοικιαστή) των τσιφλικιών Călărețu και Vida του νομού Vlasca ή κάτοικου μιας οδού μπροστά από την εκκλησία Άγιος Δημήτριος Ορκομοσίας Βουκουρεστίου. Επίσης, προσπαθεί να καθορίσει την ταυτότητα του Κωστή, υπότροπου δεσμώνη, που είχε φωλιάσει στο σπίτι του γραμματέα «για ένα κομμάτι ψωμί και για κάποια ρούχα». Ο Ρήγας αποδεικνύεται πάντα διαλλακτικός με αυτόν το κακοήθη υποκείμενο, εξαλείφοντας τα χρέη του και παραβλέποντας ακόμα και μια κλοπή που είχε διαπράξει από την περιουσία του το 1796. Ο Vârtosu διερωτάται αν ο Κωστής δεν είναι το ίδιο άτομο με τον αδελφό του Ρήγα καταχωμένο το 1792 στον Stoian Cazangiu. Δύο έγγραφα μνημονεύουν μια γριά στο σπίτι του (και η αρχική υποχρέωση της καμήνης προαναφερθείσας παρθένου Bălașa ήταν

ακριβώς η περιποίηση της), έτσι ώστε ο Vârtosu πιστεύει ότι αυτή θα μπορούσε να ήταν η μητέρα του Ρήγα. Με περίεργο τρόπο, χωρίς να αντιληφθεί το γεγονός ότι το κομμάτι ψωμί αφορούσε τον Κωστή τον κλεφταρά, ο ιστορικός αποδίδει τη χριστιανική πράξη στο όφελος της μάνας – δίχως να συνειδητοποιήσει το γεγονός ότι ένας αγαπών υιός δε θα συντηρούσε τη μητέρα του, προσλαμβάνοντας και μια υπηρέτρια, μόνο με ένα κομμάτι ψωμί...

Τέλος, ο E. Vârtosu έθεσε σε κυκλοφορία τους ισχυρισμούς του Gr. H. Grandea, ο οποίος δημοσίευσε το 1868 στην *Albina Pindului* (Μέλισσα του Πίνδου), που εκδιδόταν στο Βουκουρέστι, το *Θούριο* του Ρήγα. Ο Grandea επιθυμούσε πιθανόν και η δική του οικογένειά του να συμμετάσχει στη δόξα του Έλληνα επαναστάτη και γι' αυτό το λόγο έγραψε ότι «διακινδυνεύοντας στο Βουκουρέστι να παραδοθεί στους Τούρκους από κάποιους Φαναριώτες άρχοντες» ο Ρήγας κρύφτηκε στη Ceptura σ' ένα αμπελώνα του Grandea και μετά έφυγε για την Αυστρία. Ο ίδιος Grandea είχε διαδώσει την ιστορία ενός χειρογράφου του Ρήγα από τη μονή Cernica, *Η στρατηγική γεωγραφία της Κωνσταντινουπόλεως*. Θα το είχε απαιτήσει προς έρευνα και μετά χάθηκε, όπως διαπιστώνει ο N. Καμαριανός το 1982.

Οι μελέτες που έχουν παρουσιαστεί μέχρι εδώ παραμένουν τυχαίες προσεγγίσεις, διότι κανείς από τους προαναφερθέντες ερευνητές δεν επεδίωξε να προχωρήσει την έρευνά του έως τις απώτερες συνέπειες σχετικά τόσο με το βίο, όσο και με το έργο του Ρήγα. Αυτή δεν ήταν όμως και η περίπτωση του Νέστορα Καμαριανού. Μεταξύ του 1938 και του 1982 αυτός ερευνήσε με υπομονή, προσοχή, μερικές φορές ακόμα με πάθος όλα όσα σχετίζονται με τον Έλληνα επαναστάτη. Τα αποτελέσματα ήταν θεαματικά επειδή, βρισκόμενος σε συνεχή διάλογο με την ελληνική ιστορική παραγωγή, αλλά χρησιμοποιώντας και όλα τα υλικά που του παρείχαν οι Ρουμάνοι ιστορικοί, αυτός διαλεύκανε πολλές πτυχές, αμφισβήτησε τους κοινούς τόπους – εν συντομία πρόβαλε μια πολύ πιο αξιόπιστη εικόνα της προσωπικότητας του Ρήγα.

Έτσι, υπέρ του έτους γεννήσεως 1757 που είχαν αμφισβητήσει μερικοί ιστορικοί ο Καμαριανός προσφέρει το τεκμήριο μιας γερμανικής εφημερίδας „*Zeitung der Elegante Welt*” της 6-ης Μαΐου 1824. Μετά, αν το ονοματεπώνυμο του πατέρα, Αντώνης Κυριαζής καταστεί γνωστό, το ελάγγελμά του παραμένει αβέβαιο. Να ήταν ένας πλούσιος ιθαγενής; Να ήταν ιερέας; Αποφοίτησε το σχολείο στη Ζαγορά ή στα Αμπελάκια; Έφυγε για την Κωνσταντινούπολη με σκοπό να σπουδάσει ή να εμπορευτεί; Προς το παρόν αυτά τα θέματα παραμένουν εκκρεμή. Στην πρωτεύουσα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έγινε ένας οικείος του Αλέξανδρου Υψηλάντη μαζί με τον οποίο ανέβηκε στη Βλαχία. Μερικοί μελετητές έχουν ισχυριστεί ότι έφτασε εκεί στην ηλικία 10 ετών και φοίτησε την Ηγεμονική Ακαδημία, μολονότι δεν υπάρχουν αποδείξεις του

περάσματός του από εκεί ως σπουδαστή. Άλλοι τον φέρνουν μόνο το 1790. Τέλος, έχει υποστηριχθεί ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης τον σύστησε στο Μαυρογένη το 1786. Το 1785 οι κάτοικοι της οδού Arhimandritului επισκεύασαν μια γέφυρα. Μεταξύ τους απαριθμείται και ο Κώστας, αδελφός του Ρήγα. Ο Καμαριανός θεωρεί αυτό το έτος ως χρονολογία έλευσης της οικογένειάς του στη Βλαχία. Επιπλέον, τότε αναφέρεται στο Βουκουρέστι και ένας Ρήγας Καπετάνιος, αλλά αυτός μπορεί να είναι εξίσου καλώς ένας ομώνυμος - μας προειδοποιεί αυτός με επιφυλακτικότητα.

Οι σχέσεις του Ρήγα με το Μαυρογένη άρχισαν με το διορισμό του τελευταίου στο θρόνο της Μολδαβίας; Σε ποια πεδία συνεργάστηκε ο Έλληνας επαναστάτης με τον δούλο των Τούρκων; Ο Καμαριανός αμφισβητεί την πεποίθηση πολλών ιστορικών ότι ο Ρήγας ήταν καϊμακάμης στην Κραγιόβα, επειδή το όνομά του δεν απαντά στους καταλόγους που έχει συντάξει με ακρίβεια ο I.C.Filitti. Επιπρόσθετα, μετά το θάνατο του δήθεν ευεργέτη του ο Ρήγας δεν έχει καταδιωχθεί, όπως συνέβη με τον προαναφερθέντα Δημήτριο Τουρναβίτη. Επιπλέον, έφυγε ανενόχλητος με το σεργάρι Κιρλιάν στη Βιέννη. Μέχρι εδώ το μείγμα πραγματικότητας και μυθοπλασίας οφείλεται στο φίλο του Περραιβό, ο οποίος στη βιογραφία που του αφιέρωσε το 1860 επινόησε και τη φιλία με τον Παζβάντογλου.

Ο Καμαριανός απορρίπτει κατηγορηματικά την ιδιότητα του Ρήγα ως γραμματέα ή καϊμακάμη επί ηγεμονίας του Μαυρογένη, πρώτα απ' όλα από πατριωτικούς λόγους. Πώς θα μπορούσε ο Ρήγας να υπηρετήσει ένα δηλωμένο εχθρό των χριστιανών, ένα δουλοπρεπές εργαλείο των Τούρκων, όπως αποδείχθηκε ο Μαυρογένης; Επιπλέον, αυτός δεν εξεδίησε και πολλή εύνοια απέναντι στον γραμματέα του το 1788 όταν διέταξε στους διοικητές του νομού Vlașca να του πουλήσουν κάμποσα γουρουνία και να στείλουν τα χρήματα στην Ηγεμονική Αυλή.

Ως προς τις σχέσεις το Ρήγα με την οικογένεια Brâncoveanu, ο Καμαριανός κάνει μια παρατήρηση κοινής λογικής: αυτός δεν μπορούσε να είναι γραμματέας του Γρηγόρη, επειδή κατά τη χρονολογία της συνεργασίας ο Γρηγόρης ήταν μόνο 17 χρονών. Πρόκειται μάλλον για το Νικόλαο, το θείο του Γρηγόρη (προς αυτή την ταύτιση τείνει και ο ισχυρισμός του καθηγητή E. Münch), φίλου του Ρήγα.

Όσον μας αφορά, προσπαθώντας να βρούμε το ορθό μέτρο, θεωρούμε δυνατό ο Ρήγας να έχει υπηρετήσει και τον οίκο Brâncoveanu και το Μαυρογένη ως *γραμματικός* - έτσι κατέστη γνωστός κατά την εποχή - μαζί με άλλους γραμματείς, με ή χωρίς την ηγεμονική ευμένεια. Οι γραφολογικές έρευνες των τελευταίων χρόνων, που απέβλεπαν στην ταύτιση των σελίδων που είχε συντάξει ο Ρήγας στα ηγεμονικά βιβλία, καθώς και μερικά θεατρικά έργα τα οποία μπορούν να του αποδοθούν με όλο και περισσότερη βεβαιότητα, ως απόδειξη ότι ζούσε στον κύκλο του Μαυρογένη συνηγορούν σχετικά.

Περισσότεροι πρόδρομοι του Ν. Καμαριανού ήταν της γνώμης ότι ο Ρήγας είχε διδάξει στην Ηγεμονική Ακαδημία το 1783 και το 1791 (Αλέξανδρος Παπαδόπουλος

Καλλίμαχος, V. A. Urechia, E. Münch, Ariadna Camariano Cioran). Ο ίδιος απορρίπτει αυτό το ενδεχόμενο, επειδή ο Ρήγας δεν είχε ανώτερες σπουδές και δε μπορούσε να σταθεί δίπλα στον Ν. Καψοκαλυβίτη ή στον Γρ. Κωσταντά. Δυνατό να ήταν μόνο επιτηρητής σπουδών, παιδαγωγός.

Οι σύγχρονοι έχουν αποδώσει στον Ρήγα την ίδρυση στο Βουκουρέστι της *Φιλικής Εταιρείας* ή την ανάληψη της ηγεσίας της όταν έφτασε εδώ. Θα επρόκειτο για έναν οργανισμό με υποκαταστήματα στην Κωνσταντινούπολη, Τεργέστη, Ιωάννινα, Πάτρα, Ιάσιο, Βουδαπέστη και Βιέννη. Ακόμα και οι Γάλλοι A. Ubicini και N. Carrel υποστηρίζουν ότι θα είχε ιδρύσει μια οικουμενική εταιρεία στην οποία είχαν προσχωρήσει και μπέηδες και αγάδες δυσαρεστημένοι από τη διοίκηση του σουλτάνου. Πρόκειται για πράξεις, ταυτόχρονες ενέργειες, εσφαλμένες αποδόσεις τις οποίες ο Π. Ενεκεπίδης από τη Βιέννη τις έχει περιορίσει στην ύπαρξη στο Βουκουρέστι μιας στοάς τεκτόνων, της οποίας ο Ρήγας θα ήταν μέλος. Με ενδιαρισμούς, ο Καμαριανός περιορίζει ακόμα περισσότερο τις διαστάσεις αυτού του παράνομου οργανισμού σε απλές ρητορικές συζητήσεις και σε εκπόνηση πολιτικών σχεδίων για το μέλλον του βαλκανικού χώρου.

Ο Καμαριανός θέτει και ένα άλλο ρητορικό ερώτημα σχετικά με τη θέση γραμματέα του Μιχαήλ Σούτσου που εκπλήρωσε ο Ρήγας και με εκείνη δραγομάνου του Γαλλικού Προξενείου Βουκουρεστίου. Παρόλο που η πλειοψηφία των ιστορικών υποστηρίζουν την πρώτη ιδιότητα, ο Καμαριανός την αμφισβητεί: όταν ο ηγεμονικός γραμματέας Παν. Κοδρικάς τον υπερασπίζεται στη διαμάχη με τον Κιρλιάν, τον ονομάζει «έναν οποιοδήποτε Ρήγα». Αν ήταν ηγεμονικός λειτουργός, αυτή η προσωνυμία θα ήταν αδύνατη. Το ίδιο, όταν ο βόδας τον στείλει ενώπιον του Επταμελούς Δικαστηρίου, ύστερα από την κατάδοση του Stoian Cazangiu.

Μας φαίνεται πάντως παράξενο το γεγονός ότι κανένας ιστορικός δεν παραδέχεται ότι, πέρα από τις επαναστατικές και ποιητικές του αρετές, ο Ρήγας μπορούσε να είναι ένας ασήμαντος λειτουργός, ένας γραφέας της ηγεμονικής καγκελαρίας.

Ως προς τη θέση διερμηνέα των ετών 1795-1797, ο Καμαριανός την περιορίζει στη στενή φιλία με το Γάλλο απεσταλμένο Gaudin. Επίσης, απορρίπτει τους ισχυρισμούς μιας γαλλικής εφημερίδας ειλημμένους ειδικά από τους Έλληνες ιστορικούς, οι οποίοι τον θεωρούσαν το 1798 ένα μεγαλέμπορο. Η απλή κυριότητα του τσιφλικιού Călărețu του νομού Vlașca και η εκμετάλλευσή του δεν μπορούσαν να κατατάξουν αυτοδίκαια το Ρήγα μεταξύ των μεγάλων εμπόρων της εποχής.

Ένα επεισόδιο που παρέμεινε μυστηριώδες για αρκετό χρόνο ήταν εκείνο των σχέσεων του Ρήγα με το Κιλιάν, βαρόνο του Langenfeld. Ο ασυνήθιστος τίτλος αυστριακής ευγένειας, τα διστακτικά γαλλικά του Ρήγα όταν τον καταγγείλει για την μη πληρωμή του μισθού – μόνο αυτά τα στοιχεία αναφέρονταν από τη Ρουμανική και Ελληνική ιστοριογραφία μέχρι το 1981.

Με βάση έγγραφα του αρχείου του οίκου Κ.Κ. στο Βουκουρέστι, που είχε επιμέρους ανακαλύψει ο Iorga, ο Καμαριανός προσδιορίζει με ακρίβεια το διάστημα και τη φύση της συνεργασίας μεταξύ των δύο. Το βασικό κομμάτι παραμένει το κατάστιχο των εξόδων με την ευκαιρία του ταξιδιού στη Βιέννη (1 Ιουνίου 1790 – Ιανουάριο 1791) που τήρησε ο Ρήγας (στα ελληνικά και στα ρουμανικά). Ο Κιρλιάν αρνείται να εξοφλήσει το μισθό του γραμματέα του και όταν η διαφορά καταλήγει ενώπιον της δικαιοσύνης ο Ρήγας κηρύσσεται χρεώστης με τη συμμετοχή του ηγεμόνα της Βλαχίας Μ. Σούτσου και του οίκου Κ.Κ. στο Βουκουρέστι. Από μια επιστολή του (1794) προς τον πράκτορα Κ. Κ. Markelius διαπιστώνει κανείς ότι ο σερδάρης, του οποίου η χρηματική πηγή - από την οποία έμελλε να πληρώσει και το γραμματέα - ήταν οι αποζημιώσεις που προσέφεραν οι αυτοκρατορικές αρχές για την τροφοδότηση των στρατευμάτων κατά τη διάρκεια του περασμένου πολέμου, του είχε ζητήσει να του φουσκώσει τους λογαριασμούς, γιατί ήταν «ο καιρός του πλουτισμού». Με αυτή την έννοια ο Ρήγας είχε κρατήσει διπλά κατάστιχα. Η ελπίδα του να λάβει με αυτό τον τρόπο τα χρηματικά του δικαιώματα επρόκειτο να διαψευσθεί, όπως το αποδεικνύουν τα έγγραφα που ανακάλυψε ο Καμαριανός.

Ανεξήγητα, ο Κιρλιάν έχει διεγείρει το ενδιαφέρον των Ρουμάνων ιστορικών, οι οποίοι του έχουν υπερβάλει τα προσόντα. Έτσι ο Andrei Oțetea νομίζει ότι αυτός έχει μυήσει το Tudor Vladimirescu στα μυστικά της Εταιρείας του Ρήγα, λησιμονώντας ότι από το θάνατο του τελευταίου (1798) μέχρι και το 1814 δε χωρά συζήτηση για κάτι τέτοιο.

Σχετικά με τη λογοτεχνική και επιστημονική δημιουργία του επαναστάτη, ο Καμαριανός υποβάλλει κάποιες ενδιαφέρουσες διευκρινίσεις. Αυτός συναινεί με το Λ. Βρανούση ότι ολόκληρη η λογοτεχνική παραγωγή, που ο Ρήγας έχει συγγράψει στο Βουκουρέστι και τυπώσει στη Βιέννη, δεν είχε καθαρό επαναστατικό περιεχόμενο, αλλά έκανε μόνο «να πάλλονται οι χορδές του Ελληνικού πατριωτισμού της εποχής». Μετά οι δημοσιεύσεις του είναι ταυτόχρονες με εκείνες του Αθανασίου Ψαλίδα, ενώ και οι δύο εμπνέονται από τη σύγχρονη ελληνική λαογραφία. Μερικά ποιήματα και των δύο περιλαμβάνονται στην *Ανθολογία* που εξέδωσε ο Ζήσης Δαούτης στη Βιέννη το 1818. Επιπρόσθετα, από τη μετάφραση της τριλογίας που αποδίδεται στο Ρήγα: η *Ολυμπιάδα* του Metastasio, *La bergere des Alpes* του Marmontel, και *Le premier matelot* του Gessner - η τελευταία υπογράφεται όντως από τον Αντώνιο Κορωνίο. Συλληφθείς μαζί με το Ρήγα αυτός θα εξομολογήσει κατά την ανάκριση ότι τα υπόλοιπα δύο έργα ανήκουν στο Βελεστινλή. Ο Καμαριανός αναφέρει μια ελληνική παραλλαγή της *Ολυμπιάδας*, η οποία τυπώθηκε στη Μόσχα το 1820.

Ως προς το *Voyage du jeune Anacharsis en Grèce* του Barthélemy, από το οποίο ο Α. Δασκαλάκης είχε υποστηρίξει ότι διασώθηκε μέχρι σήμερα μόνο η μετάφραση του Δ' τόμου (σε συνεργασία με το Γ. Βενδότη), ενώ οι τρεις άλλοι τόμοι έχουν κατασχεθεί

από την αυστριακά αστυνομία, ο Ν. Καμαριανός εντοπίζει τον Α΄ τόμο μεταφρασμένο από το Γ. Σακελλάριο και τυπωμένο από τον Μαρκίδη Πούλιο.

Σχετικά με τους χάρτες που έχει εκδώσει ο Ρήγας, ο Καμαριανός υποβάλλει το μέχρι τότε αγνοημένο τεκμήριο του ιστορικού J. C. V. Engel, συγγραφέα της διαβόητης *Geschichte des Ungarischen Reichs und seiner Nebenlander*, Halle, 4 τόμοι, 1798-1804. Αυτός ισχυρίζεται ότι έχει γνωρίσει καλά το Ρήγα ως διακεκριμένο φιλόλογο, καλό γνώστη γαλλικών, ιταλικών και γερμανικών, ο οποίος είχε περιηγηθεί για 6 χρόνια στον ελληνικό χώρο υπό οθωμανική κυριαρχία για να ενημερωθεί ενόψει της συνταγής του χάρτη της Ελλάδος. Είχε την πρόθεση να εκδώσει 24 χάρτες – από τους οποίους έναν της Βουλγαρίας και των Ιλλυρικών Χωρών. Ο Engel είχε προσφερθεί να τους μεταφράσει στα γερμανικά και να τους εκδώσει. Ο Καμαριανός δεν αμφισβητεί τα λεγόμενα του Engel, αλλά ικανοποιείται να παραθέσει αποσπάσματα από τους χάρτες, ως απόδειξη της εκτενούς τεκμηρίωσης του Ρήγα, διατεινόμενος ταυτόχρονα ότι αγνοεί πότε έχει πραγματοποιηθεί αυτή. Επίσης, αναφέρει ότι από το χάρτη της Ελλάδος σε 12 φύλλα, τυπωμένο και έγχρωμα η Ρουμανική Ακαδημία κατέχει ένα αντίτυπο. Μετά ότι ο Θ. Α. Πασχίδης τον έχει επανεκδώσει στο Βουκουρέστι σε δύο σχήματα, μια ακριβή αναπαραγωγή και μια άλλη με επιχρυσωμένες εικόνες – από τις οποίες μερικές σώζονται επίσης στις αποθήκες της Ρουμανικής Ακαδημίας.

Ως άλλο πρωτότυπο στοιχείο, ο Καμαριανός διευκρινίζει το τυπογραφείο όπου το 1797 δημοσιεύτηκε στη Βιέννη ένας *Χάρτης της Μολδαβίας* – εκείνο των αδελφών Πούλιων. Το 1957 παρέχει και μία άλλη άγνωστη πληροφορία: αυτός ο χάρτης γνώρισε και μια δεύτερη έκδοση το 1804, με την παράλειψη του ονόματος του συγγραφέα (καθώς και της προσωπογραφίας του Αλέξανδρου Υψηλάντη, η οποία έχει αντικατασταθεί με τα μέρη της Μολδαβίας έως το Σερέτη. Ο Ν. Καμαριανός δικαιολογεί αυτούς τους ακρωτηριασμούς με τις δυσφημίες που είχε υποστεί μέχρι τότε το όνομα του Ρήγα – παρόλο που η προφορική κυκλοφορία των δημιουργιών του αποδεικνύει το αντίθετο – και με το γεγονός ότι ο Αλέξανδρος Υψηλάντης δεν ηγεμόνευε πια, αλλά βρισκόταν «στη φιλόξενη γη της Ρωσίας».

Θα έπρεπε να έχουμε υπόψη όχι μόνο το φόβο διαιώνισης του ονόματος του Ρήγα, αλλά και τη συνήθεια της εποχής, η οποία επέβαλλε πολλές φορές την ανώνυμη έκδοση των έργων. Τέτοιες «πράξεις κανιβαλισμού» ήταν συχνές. Αν πιστέψουμε στον προαναφερθέντα Αλ. Παπαδόπουλο Καλλιμάχο, ο Ρήγας έλαβε το χάρτη της Μολδαβίας από τον Cantemir και εκείνο της Βλαχίας – κατά το Ν. Iorga – από το Μοισιόδακα. Ως προς τον Υψηλάντη, αυτός βρισκόταν στην Κωνσταντινούπολη και εξαιτίας της αυτομολίας του υιού του Κωνσταντίνου στους Ρώσους θανατώθηκε τον Ιανουάριο του 1807 από τους Τούρκους.

Ο Καμαριανός αναφέρει και την προσωπογραφία του Μεγάλου Αλεξάνδρου χαραγμένη σε 1.200 αντίγραφα, από τα οποία μόνο δύο είναι γνωστά. Ο ίδιος επισημαίνει ένα άλλο, έγχρωμο, το οποίο φυλάσσεται στη Βιβλιοθήκη της Ακαδημίας.

Αποφεύγοντας τα κατηγορηματικά συμπεράσματα ο Καμαριανός παρατηρεί συνετά ότι δεν ξέρουμε τίποτα για τον τρόπο με τον οποίο ο Ρήγας έχει συντάξει τους χάρτες του – λεπτουργική εργασία, μακροχρόνιες έρευνες, που δεν μπορούσαν να περάσουν απαρατήρητες από τους γύρω του. Ολόκληρη η λογοτεχνική και χαρτογραφική παραγωγή του υλοποιήθηκε στη Βιέννη χάρη στην οικονομική συνεισφορά, που του έχει προσφέρει η εκεί ελληνική κοινότητα (έμποροι, λογοτέχνες κτλ.). Τα εκατοντάδες αντίτυπα που έχουν αποσταλεί στο Βουκουρέστι αποδεικνύουν, αναμφίβολα, την ύπαρξη ενός άκρως αποτελεσματικού εμπιστευτικού δικτύου. Καθώς παρατηρούσε ο ίδιος Ν. Καμαριανός, εξαιτίας της φύσεώς τους όλα αυτά τα μυστικά οικοδομήματα έχουν πάρει πάντα τα απόρρητα μαζί, μετά τον εξαφανισμό.

Το ποιητικό έργο του Ρήγα, το οποίο γνώρισε την ευρύτερη διάδοση, σε χώρο και σε χρόνο και τραγουδιόταν στην μελωδία *Carmagnole*, παντού όπου υπήρχαν ελληνικές κοινότητες από τους επαναστάτες του 1821 μέχρι το Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο (στην Ελλάδα) ήταν ο *Θούριος*. Με απίστευτο τρόπο, μια είδηση της *Trompeta Carpaților* (*Σάλπιγγα των Καρπαθίων*) του 1870 διευκρίνισε τον τόπο σύνθεσης του ύμνου: ένα σπίτι στο στενό που κατεβαίνει από την εκκλησία του *Αγίου Δημητρίου της Ορκωμοσίας* προς τον ποταμό *Dâmbovița* (σήμερα οδός I.C. Filitti). Όπως είδαμε, αυτή η διεύθυνση αναφέρεται και με άλλες ευκαιρίες της ζωής του Ρήγα.

Ο *Θούριος* τυπώθηκε στη Βιέννη το 1797, αλλά γνώρισε και πολυάριθμα χειρόγραφα αντίγραφα (ένα του 1809 σ' ένα ανάμεικτο κώδικα της Βιβλιοθήκης της Ρουμανικής Ακαδημίας οφείλεται στο Δ. Αναγνώστη και εντοπίστηκε από τον Αl. Elian). Ο Ν. Καμαριανός πιστεύει ότι πρόκειται για ένα αντίγραφο το οποίο γράφτηκε με βάση ένα από τα 200 αντίτυπα που απέστειλε ο Ρήγας στη Βλαχία και το οποίο διέφυγε την κατάσχεση. Ένα χρόνο αργότερα, ο Περραιβός, στενός φίλος του Ρήγα, το τύπωσε στην Κέρκυρα. Τότε και οι Ρώσοι τον δημοσιεύουν σε μετάφραση, μαζί με το *Σύνταγμα*, αλλά υπό τον τίτλο *Veliko rovelenie* (*Πρώτη φωνή*). Ο Καμαριανός εικάζει ότι ο Ρώσος είχε μπροστά του το χειρόγραφο ο *Αρχιστράτηγος* που ανήκει στο Ρήγα, ενώ η επικεφαλίδα *Θούριος* οφείλεται στον Περραιβό. Οι περιπέτειες του κειμένου είναι φανερές, αλλά αυτό παρέμεινε, ακόμα και με τις ερμηνείες των γραφέων, τις προσθήσεις και τις αφαιρέσεις, ένα σύμβολο του αγώνα των Ελλήνων για την ανεξαρτησία. Οι Ρουμάνοι ήταν και πολύ ευαίσθητοι στην έκκλησή του. Το 1868 ο Gr. H. Grandea τον μεταφράζει στην *Albina Pindului* (*Μέλισσα του Πίνδου*), σε ανεπεξέργαστη μορφή (η μετάφραση αναπαράγεται σ' αυτό τον τόμο στο κείμενο του Emil Vârtosu). Το 1980 δημοσιεύτηκε στα ρουμανικά σε έμμετρη διασκευή, η οποία οφείλεται στον ποιητή Ion Brad. Το πλήθος των επεισοδίων με το οποίο ασχο-

λήθηκε ο Ν. Καμαριανός αποτέλεσε μια ευπρόσδεκτη αναθεώρηση της χαρισματικής προσωπικότητας του Ρήγα.

Το 1973 η Cornelia Papacostea-Danielopolu επαναλαμβάνει στα ίχνη περισσότερων Ρουμάνων και Ελλήνων μελετητών, το θέμα της μετάφρασης του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών*, με άλλα λόγια αναρωτιέται αν πρόκειται για «ένα νεανικό αμάρτημα» του ποιητή, όπως έτειναν να πιστέψουν πολλοί ερευνητές ή ήταν ένας τρόπος διάδοσης των «μειζόνων ιδεών» της εποχής. Μακριά παρά να αποτελέσει μια δουλοπρεπή μετάφραση του έργου του Restif de la Bretonne, το κείμενο έχει πολυάριθμες προσθήσεις που λες και αναδημιουργεί τον φαναριωτικό κόσμο των Παραδουνάβιων Ηγεμονιών. Επιπλέον, αυτό αποτέλεσε ένα άμεσο πρότυπο απομίμησης. Ο G. Peşacov το 1812-1815 και ο Ion Beldiman το 1818 το αποδίδουν στα ρουμανικά, ενώ ο Iordache Slătineanu, μεταφράζοντας το Florian, παρεμβάλλει στο κείμενο χωρία από το *Σχολείο των ντελικάτων εραστών* – πολύ διαδεδομένος τρόπος την εποχή εκείνη.

Η Alexandra Anastasiu Popa σχολιάζει το *Σύνταγμα* του Ρήγα από τη σκοπιά των ομοεθνών προς τους οποίους απευθυνόταν. Εκείνη την εποχή, ανάμεσα στους βαλκανικούς λαούς οι Έλληνες ήταν οι πιο δεκτικοί της γαλλικής επαναστατικής ιδεολογίας και το απέδειξαν οι πρώτοι το 1830 με τη δημιουργία του ανεξάρτητου κράτους τους. Το *Σύνταγμα* είναι λοιπόν μια μερική προσαρμογή του γαλλικού του 1793 και ταυτόχρονα μια προγραμματική πράξη σχετικά με το μέλλον δημοκρατικό Ελληνικό κράτος. Ένα είδος πραγματείας συνταγματικού δικαίου παρά υπέρτατος νόμος, όπως επεσήμανε ο Νότης Μπότσαρης. Οι Έλληνες θα επικρατούσαν, αν το κράτος θα ενσωμάτωνε όλα τα καταδυναστευμένα από τους Τούρκους έθνη. Δεν επρόκειτο, λοιπόν, για ένα εθνικό κράτος, ούτε για ένα ομοσπονδιακό, αλλά για ένα διασυννοριακό έλληνο-βαλκανικό. Ο Ρήγας είχε το υπόδειγμα της αρχαίας Ελλάδας και της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Επί αυτού είχε μεταμοσχευθεί ο ακραίος γαλλικός φιλελευθερισμός. Η συγγραφέας διαπιστώνει ορθά ότι επρόκειτο μόνο για μια συναρπαστική ουτοπία.

Πεισιμένος ότι η ιστορία δεν αποτελεί μόνο ένα παραμύθι για τα περασμένα και ότι αυτή πρέπει να γίνει γνωστή στους συγχρόνους, επειδή αλλιώς απειλεί να επαναληφθεί, ο Constantin Jordan θίγει το 1998 το θέμα της πνευματικής κληρονομιάς του Ρήγα μέσω κάποιων βασικών εννοιών, οι οποίες θα έπρεπε να χαρακτηρίσουν και τη σημερινή ύπαρξη των βαλκανικών λαών: αλληλεγγύη, σύμπραξη, η δημιουργία μιας μορφωμένης καθεστηκυίας τάξεως, οικουμενικότητα, η τήρηση του δικαιώματος ιδιοκτησίας, των δικαιωμάτων λόγου, συνεταιρισμού, σχολικής εκπαίδευσης.

Το ίδιο έτος, σε μια εορταστική εκδήλωση οργανωμένη από το UNESCO, η Olga Căncă επανέλαβε συνοπτικά τα ουσιώδη στοιχεία του βίου και του έργου του Έλληνα επαναστάτη. Η συγγραφέας είναι πεπεισμένη ότι ο Ρήγας ήταν καίμακάμης στην Κραγιόβα και καθηγητής της Ηγεμονικής Ακαδημίας Βουκουρεστίου. Τις απορίες

σχετικά με την ιδιότητά του Ρήγα ως γαιοκτήμονα στη Vlaşca και στο Teleorman επιδιώκει να τις ξεκαθαρίσει με προσωπικές αρχειακές έρευνες. Σ' αυτό το πλαίσιο, η υπομονετική εξέταση του αρχείου της μονής Σταυρουπόλεως, η οποία γειτνιάζε με τις γαίες του Ρήγα, θα φέρει πιθανόν ευπρόσδεκτες διευκρινίσεις. Δυστυχώς τα αρχεία των προαναφερθέντων νομών δεν περιλαμβάνουν έγγραφα προγενέστερα του έτους 1831. Όπως και άλλοι Ρουμάνοι μελετητές, η Olga Căncă προσπαθεί να εντάξει το Ρήγα σ' ένα ρεύμα, σε μια γενικότερη διάθεση, διότι τα διαβήματά του δεν είναι απομονωμένα. Την εποχή εκείνη κυκλοφορούν σχέδια ομοσπονδίας ή δημοκρατικής οργάνωσης, επαναστατικές κατηχήσεις, αν και σχοινοτενείς, έργα Γάλλων, Σέρβων, Ρώσων, Ρουμάνων, Ελλήνων ή Ούγγρων.

Κανέννας Έλληνας ή Ρουμάνος μελετητής δε θεωρεί ολοκληρωμένες τις έρευνες περί του Ρήγα. Και δεν πρόκειται μόνο για την ανακάλυψη ενός τυπωμένου αντίγραφου ή ενός αντιτύπου του *Θουρίου*, του *Συντάγματος* ή της *Διακήρυξης* – πάντα εφικτή –, αλλά για μια νέα προσέγγιση σχετικά με ό,τι πραγματοποίησε ο Ρήγας στη Βλαχία ή αλλού. Αν γενικά πρέπει να συμφωνήσουμε αναγκασμένοι από το προφανές ότι δεν ήταν ηγεμονικός γραμματέας, δηλαδή ότι δεν ήταν αυλικός του Νικόλαου Μαυρογένη ή του Μιχαήλ Σούτσου, το ενδεχόμενο της παρουσίας του στο κέντρο των γεγονότων διακριτικά, αλλά αποτελεσματικά ως *γραμματικός*, όταν αυτός ήταν ο θεματοφύλακας της μνήμης του καθημερινού βίου με τη συστηματική καταχώρισή του, γίνεται όλο και πιο πιθανό.

Οι σχετικές έρευνες της Lia Brad Chisacof είναι και πολύ γόνιμες. Έτσι, σ' ένα χειρόγραφο που φυλάσσεται στο Σιμπίου και επισημάνθηκε το 1998 από τον Andrei Pîrpidi, αυτή έχει εντοπίσει ένα πρωτότυπο λογοτεχνικό έργο που ανήκει στο Ρήγα. Πρόκειται για το *Σαγανάκι της Τρέλας*, έργο το κεντρικό πρόσωπο του οποίου είναι ο Νικόλαος Μαυρογένης. Η γραφολογική και υφολογική ανάλυση συνδυασμένη με τις σκηνικές οδηγίες στη μετάφραση του *Σχολείου των ντελικάτων εραστών* έχουν οδηγήσει τη Lia Brad Chisacof στον καθορισμό της πατρότητας του κειμένου. Ο Ρήγας εμφανίζεται ως χαιρέκακος, συχνά μοχθηρός παρατηρητής (θα εκφράσει πάλι τις καταστρεπτικές του απόψεις σ' εκείνο το εγχειρίδιο *Φυσικής* – αλλά μόνο στη χειρόγραφη, όχι και στην τυπωμένη μορφή του) της ηγεμονίας εκείνου που παρέμεινε στα ρουμανικά χρονικά «ως σφάλμα της φύσεως». Αλλά πρέπει να έχουμε υπόψη και ένα άλλο γεγονός: με την ακρίβεια της περιγραφής, τη σκιαγράφηση των προσώπων – από τα οποία μερικά μπορούν να ταυτιστούν στον πραγματικό κόσμο – τη χρήση πολύγλωσσων εκφράσεων (ελληνικών, ρουμανικών, τουρκικών) αποδεικνύεται αναμφισβήτητα ότι ο Ρήγας έζησε στην Ηγεμονική Αυλή, γνώρισε τέλεια την ατμόσφαιρά της, την οποία επεδίωξε να μετουσιώσει καλλιτεχνικά σ' ένα θεατρικό έργο. Κατά τη γνώμη της συγγραφέως, ο Ρήγας κατατάσσεται μεταξύ των πρώτων δραματογράφων της νεότερης Ελλάδας. Είχε την πρόθεση να συγκεντρώσει ένα σώμα της νεοελληνικής

λογοτεχνίας στο οποίο τα αρχαία θέματα να συμβάλουν στην αφύπνιση της συνείδησης των συγχρόνων του. Η Lia Brad Chisacof επιμένει και σε μια πτυχή της νοοτροπίας των μεταφραστών της εποχής η οποία δεν έχει τονιστεί αρκετά μέχρι σήμερα, συγκεκριμένα στην περιορισμένη πιστότητα προς πρωτότυπο. Και τα παραδείγματα αφθονούν από την απλή εισαγωγή στοιχείων τοπικού κωνσταντινουπολίτικου χρώματος στο *Σχολείο των ντελικάτων εραστών* μέχρι την τροποποίηση του τέλους σε αίσιο στο σαιξπηρικό Hamlet από τον Ion Barac από το Βραζον.

Οι έρευνες περί του βίου και έργου του Ρήγα Βελεστινλή, τις οποίες έχουν πραγματοποιήσει ειδήμονες του ελληνικού χώρου ή από τη Ρουμανία, τη Γαλλία, την Αυστρία, τη Γερμανία ή τη Ρωσία ομοφωνούν σχετικά με μια άποψη: ολόκληρο το έργο του έχει συγγραφεί στο ρουμανικό έδαφος, όπου ο Ρήγας έζησε για δώδεκα χρόνια. Αυτό το γεγονός εξηγεί και το ενδιαφέρον πολλών Ρουμάνων ιστορικών – επιμέρους νεοελληνιστών – για τον Έλληνα ήρωα. Ταυτόχρονα είναι αναμφίβολο το γεγονός ότι τα ρουμανικά αρχεία στεγάζουν τις περισσότερες πληροφορίες σχετικά με το Ρήγα. Αυτά αποτέλεσαν μέχρι τώρα γόνιμο πεδίο έρευνας και έχουμε σοβαρούς λόγους να πιστέψουμε ότι θα αποτελέσουν και στο μέλλον, επειδή συνέχεια εμφανίζονται εργαλεία, λίστες, ευρετήρια, κατάλογοι – στις βιβλιοθήκες και στα αρχεία φυλάσσονται *ποικίλες, ανάμεικτες* ή *καταταγμένες* σε άλλο τιτλούχο συλλογές, που επιφανειακά δε συνδέονται με τον Ρήγα. Γι' αυτό οι τυχαίες ανακαλύψεις οι οποίες οφείλονται στην όσφρηση των ερευνητών δεν μπορούν να αποκλειστούν. Έτσι, 250 χρόνια μετά το θάνατό του, ο Ρήγας ο Βελεστινλής συνεχίζει να προκαλεί το ενδιαφέρον της επιστημονικής κοινότητας, παραμένοντας ένα ευγενές δέλεαρ για όσους ασχολούνται με την ιστορία του βαλκανικού χώρου στο όριο μεταξύ του αιώνα των Φώτων και του αιώνα των Εθνικοτήτων.

Μετάφραση Tudor DINU

IVAN GADJANSKI

Balkan Destiny in Greek and Serbian Poetry

The paper deals with the idea of destiny of the Balkan nations and their histories, created by several important Greek and Serbian authors. The first author I mention is, Rhigas Feraios and his magnificent poem *Thourios*, then Serbian author Jovan Sterija Popovic (1806-1856) and his several poems, and then, Greek literary giant, Kostis Palamas, whom I will talk about putting special focus on the 20th poem from his 6th book of the collection *Η πολιτεία και η Μοναξία*. The last in this line of the poetic elaborations of the “Balkan Destiny” is the poem of the author of this paper, published in Serbian under the same title and translated into several languages (Greek, English, German, Italian, and Chinese).

The analysis shows deep concern all mentioned poets share, regarding the collective future of the Balkan peoples, in Palamas’ formulation as «Μπαλκανική συμπολιτεία». The founder and father of this idea was Rhigas Feraios himself, who is still modern nowadays, during our “Balkan epoch of the world”, in the same way as his work was current in his distant 18th century.

To speak about poetry which depicts destiny of the Balkan peoples, or history in general, might seem obsolete today, from the point of view of the new poetical and theoretical tendencies in literature and philosophy in several past decades. Which literary criticism should encompass traditional values and notions, or, better said, which one *did* encompass them, more than modern theory (and practice) of deconstruction did, conceived as active antithesis to the whole complex. There is a well known Paul de Man’s formulation

from the year 1979 that literature, as well as criticism, is the last trustworthy language to name, and change, man. The difference between “literature” and “criticism” does not exist for deconstruction. Any kind of new investigation and reinvestigation of the known phenomena is, of course, legitimate, and even needed, but it is not recommendable to look upon them as the only device of acquiring knowledge of things). The postmodern rejection of the so-called *grands récits* (great stories), and utopian projects of the past, its insisting on superficial and ephemeral approach etc. are also in contradiction with the possibility of dealing with the theme in my title.

This paradox was a guiding idea, so to speak, for American philosopher Richard Rorty (1931-2007) who declared that “Plato and Aristotle are obsolete”. It is clear what he meant, although it will be seen in the future who will last longer, Plato and Aristotle or Rorty.

Obsolete or not, the poetic tendency among Greek and Serbian writers showed always their concern for *grands récits of their people*. Why it was so, is a different question, maybe because of their historical conditions of not being free, not having their own states, etc. Nevertheless this fact seems to remain as such.

In the beginning, I have mentioned Rhigas’ poem *Thourios*. I said it was magnificent not because of its intrigue poetic values, but because of the dramatic expression of the vision of freedom of its author. Rhigas, of course, was not a poet by his primary vocation, but he felt how poems can influence people. When there were no other means of communication, which we have today, poems fulfilled this basic function of poetry – to convey a message, to communicate. This was, at least, how the aim of poetry was described by Greek professor Giorgos Babiniotis, in his books and TV presentations, especially those dealing with Elytis’ poetry.

Another Greek author, poet and professor at the Salonica University in Florina, Mimis Souliotis, dealt with the mentioned question already in 1998, in several lectures, one of which was published in the periodical ANTI, volume 674, November 20, 1998. You in Greece still had drachmas then, since the price of the volume was 500 drachmas.

Professor Souliotis used Palamas’ definition of Rhigas’ poem as “στατευμένη ποίηση”, as poem not “αντοαναφορικό”, but text that exhorts to act. Souliotis gives Virgil’s *Georgics* as an example of such poetry, but we could cite a lot of other authors composing such poetry, maybe beginning by Tyrtaeus *Embateria*. Souliotis also cites Palamas’ words: “Προκαταρακτικά, να θυμίσω ότι ο Ρήγας έγραψε στατευμένη ποίηση, ή με τα λόγια του Κωστή Παλαμά, ποίηση «βαίνουσαν ευθέως προς τον σκοπόν [...] Με την κλαγγήν των θουριών του Φεραίου η ποίησις συνδέεται προς την μεγάλην πανελλήνιον κοινωνίαν: λαμβάνει νέαν συνείδησιν [...]”.

He adds the opinion of the contemporary English author C. M. Woodhouse (1977) that the initial revolution of 1821 was “moved on the basis of the strategic theory which

Rhigas influenced". Souliotis also brings great part of Rhigas' *Thourios*, praising its "so strong and optimistic tone of voice", which was heard again only when Palamas' poems were published during the grave years of the Balkan Wars in the volume *Η πολιτεία και Μοναξιά*. Without mentioning Rhigas' name, Palamas commemorates him in the first lines (12-13), speaking of the Balkan peoples (λαοί) as "αδερφοποιοί". Μπαλκανική Συμπολιτεία is the guiding Palamas' idea in those poems, which could be a reflection of Rhigas' *Thourios*, but also of Venizelos' wise politics of the time. "Κυκλωπικά Μπαλκάνια" από τη Μαύρη θάλασσα ως το κύμα του Αδρια, Ιόνια πέλαγα και Αιγαία, says Palamas, enumerating different parts of Greece, rivers etc. But he also passes to different peoples of the Balkans: the Serbs, the Montenegrins, the Bulgarians, and the Turkish Albanians in Epirus. All these

*«Μπαλκανικοί αδερφοποιοί, χορεύτε
τον πυρρήγιο χορό παλληκαρίσια,
το χορό τον χαϊντούγκο και τον κλέφτη,
και σύρτε το χορό με την αράδα,
χειροπιασμένοι, ο ένας του άλλου, και όλοι.
Του τραγουδιού ας βροντήση, σταυραδέφια,
το τσάκισμα, κι ακούτε οι τόποι γύρω:*

- Πλατιά είναι η γη μας το τράνεμα όλων!»

I will remind you here of one poem by Serbian poet Branko Radičević (1824-1853) who some half century before Palamas called to a χορό all different parts of Serbian people dispersed throughout Balkans, in the Austro-Hungarian Empire and the Turkish Empire.

The same optimistic wish for freedom and togetherness was the basis on which this piece of the Serbian στρατευμένη ποίηση was written.

The poet Branko Radicevic is quite unknown in Greece. Although he died at the age of 29, he created lasting lyrical tendency in Serbian poetry, writing in newly adopted linguistic idiom, introduced by the great Serbian cultural reformer Vuk Stefanovic Karadzic (1787-1864). It is also not known enough that we in Serbia had dyglossy at the beginning of the 19th century, which was resolved much earlier than in Greece. The year 1847 was the turning point when Vuk, Branko and Njegos published their important books, all written in the spoken language of the people.

Unfortunately, Branko's poems are not translated in Greek, not even in the newly *Balkan Anthology* published by ANTI, which, especially for its Serbian part, already was sharply criticized in Serbia.

The other poet I wanted to speak about is also hardly known in Greece.

It is Jovan Sterija Popovic (1806-1856), a great Serbian author of Greek origin. He is still important as comedigrapher. As a poet he was a classicist, wise and serious, but did not influence Serbian poetry to be presented in the mentioned *Anthology* as the earliest Serbian poet. It is a kind of distorted key in representing Serbian poetry generally.

As a very young man, Sterija in 1825 elaborated whole series of translations of Greek “militant”, revolutionary poetry, most probably from some German edition, and including some Rhigas’ lines. It was natural later that he, together with his national dramas, devoted his attention to other Balkan peoples, Greeks, Bulgarians, Albanians, Turks, mentioning them in his poems. Ksenija Maricki Gadjanski in one her text writes that she understands his interest for these people not only from the Balkan point of view, but wider, basing his views on ancient Stoic concepts of broad unity of men. It is interesting to note that this short-lived comedigrapher, whose works still make people laugh in the theater, was a quite pessimistic man and author, belonging to the stoic dimension of belief in general nothingness (ništa) comparable to the ancient Pindar’s formulation ὄναρ σκιᾶς ἄνθρωπος. I quote several Sterija’s lines from him in Greek, from his own epitaphios:

Τίποτα ἀπ’ τό τίποτα βγαλμένο
 στό τίποτα πεταμένο
 μαζί γίνονται τίποτε
 [...]

 Σκιά καί τίποτα.

Concluding this Serbian survey, as I proposed, I bring my own poem with the characteristic title *Balkan Destiny*. Speaking about this poem, Mimis Souliotis in ANTI underlined sharp difference in approach to the theme. He says: «Η ατμόσφαιρα της Χερσονήσου βάρυνε απελπιστικά. Η αλλοτινή αισιόδοξη προοπτική εξανεμίστηγε. Ο σύγχρονος Σέρβος ποιητής Ιβάν Γκατζάνσκι πιάνει το ίδιο νήμα μα μιλάει πολύ διαφορετικά. Στη θέση της στρατευμένης ποίησης του «Θούριου» του Ρήγα και της αισιόδοξης κυριολεξίας που ακούσαμε στη «Μπαλκανική ομοσπονδία» του Παλαμά, έχουμε τώρα την αλληγορική γλώσσα του ποιητή που δεν βλέπει παρά συντριμμία και ολική καταστροφή. Το ποίημα έχει τίτλο «Μοίρα των Βαλκανίων».

Because I never speak about my poems, I bring the mentioned poem in Greek, translated by my dear late friend Ellie Skopetea, and in English, by my friend English poet Richard Burns.

ΜΟΙΡΑ ΤΩΝ ΒΑΛΚΑΝΙΩΝ

il penseroso

πολὺ νωρὶς μιὰν ἀπ' αὐτὲς τὶς μέρες
 ὁ σκύλος ταΐστηκε δεμένος
 στὸ λουρὶ ποὺ λέει ὁ λόγος
 ἔγκλειστος σὲ κλουβὶ γιὰ τὴν ἀκριβία
 σὲ μιὰν αὐλίτσα ὅπου στοιβάχτηκαν
 ἀντικείμενα χρόνου παρελθόντος
 ποὺ καὶ σήμερα μᾶς χρησιμεύουν
 νὰ μὴν ξεχάσουμε καὶ νὰ ἐπιζοῦμε μᾶλλον

τοῦτος ὁ σκύλος κι ἄλλος καὶ τρίτος σκύλος
 ἔτσι κλεισμένοι κι ἀκόμα ζωντανοὶ
 σὲ κλουβιὰ μέσα καὶ κουνέλια μὲ κοντὲς οὐρὲς
 ἄσπρα σὲ αὐτοσχέδια σπιτάκια
 γιὰ λαγούς ἀκαθάριστα κοιμοῦνται
 πάνω ἀπὸ πουλερικὰ λευκὴ μιὰ ράτσα
 γαλοποῦλες ποὺ γιὰ χάρη τους καίει φῶς
 ὀλονυχτὶς καὶ βάλει μὲς στὸν χῶρο

ὅπου κάποτε ἦταν ἡ σχολικὴ κουζίνα
 ἐκτρέφεται αὐτὸ τὸ εἶδος γιὰ σφαγὴ
 ὥστε μὲ μιὰ γερὴ κατάψυξη
 νὰ καταλήξει στοὺς φτωχικοὺς μας πλέον
 πάγκους ποὺ ὡς πρόσφατα λέγονταν
 τραπεζαρία καὶ κυλικεῖο μετὰ-χάνοντας ἔτσι
 τὴν εὐκαιρία τῶν ἀσύμικτων προγόνων
 νὰ ζήσουμε τὸ περιβάλλον καὶ τὴν πλήρη φύση τους

κι οἱ γάτες διασταυρῶνουν τοὺς δικούς τους δρόμους
 μέχρι νὰ καταλάβουν πὼς ἀπλούστατα πεινοῦν
 πὼς ξεπαγιάσανε κι ἐντέλει εἶναι ἄχρηστες
 σ' αὐτὴ μας τὴν αὐλὴ τὴν ὀλωσδιόλου
 στρωγωμένη ἀνάμεσα σὲ σπίτια ρημαδιὰ
 ποὺ ἀκόμα στέκουν ὄρθια μὲ πράγματα
 ποὺ μάζεψε ὁ καιρὸς ποὺ καταμέτρησαν
 μέτρα μιᾶς ἄλλης ἐποχῆς ἀπὸ κατάξερο

σπάγγο πὸν συσκεύασε ἕναν κῆπο
 φυτεμένο σὲ κατσαρόλες τενεκέδες
 καὶ κασόνια μὲ ντομάτες
 κρεμμύδια δίχως ρίζες πὸν βλαστήσαν
 ἐκ πεποιθήσεως ἢ ἀπλῶς ἀπ' τὴν κοινὴ
 συνήθεια νὰ μεγαλώνουνε στὴ γειτονία
 ἀνθρώπων μόλις νιώσουν μιὰ γῆν οἰαδήποτε
 καὶ ὑγρασία κι ὀλίγον ἥλιο ἔστω κι ἂν τὸ σκεῦος

διέβρωσαν ἴνες λεπτῆς παραίτησης
 τὸ σμάλτο ἔσκασε ἄλλαξε ἡ χρῆση
 ἢ εἰρωνεία τὸ δάγκασε πράγματι σκεῦος
 πὸν πιά σκεῦος δὲν εἶναι κι ἡ αὐτὴ
 μονὰς παραγωγῆς ἀνάμεσα σὲ σπίτια
 πὸν μέσα τους ἄνθρωποι καὶ παιδιὰ ἐφόσον
 ἀκόμα ὑπάρχουν τρῶν καὶ κοιμοῦνται
 καὶ χαίρονται καὶ φυσικὰ ὄλο καὶ κάποιο

κουτάβι ἢ γατὶ χάνεται στὸν ἀγώνα
 γιὰ μιὰ καλύτερη ζωὴ ὅπως κάποτε
 γραφόταν ἢ ἀκόμα γράφεται
 στὰ ἀναγνωστικά μας γιὰ μικρὰ παιδιὰ
 πῶς τὰ διαβάσαμε στὴ σχολικὴ κουζίνα
 προσμένοντας καφὲ μὲ γάλα καὶ ζεστὸ ψωμὶ
 καὶ νὰ γίνεῖ ὀχτῶ καὶ τὸ πρῶτο κουδούνι
 καὶ τὸ πλάνο τραγούδι τῶν κοριτσιῶν

τὸ ὁποῖο καλέ μου μπράνκο εἶπα τίς ἄλλες
 στὸν ρουζέβιτς ξανακούσαμε μόλις στὸν πῆδο
 στὴν ἐλευθέρᾳ πτώσῃ σώματος ὀγκόλιθου
 στὸ ἴδιο μας τὸ ζουμὶ ἢ στὴν ἐπιλογή μας
 στὴ χαμένη μάχη στὸν δρόμο
 κάτω ἀπ' τὴ γέφυρα μπρὸς στὰ καμιόνια
 πὸν ὡς φαίνεται ἀπὸ κάπου ἔρχονται
 ἄδεια νὰ τὰ πᾶν ὄλα σὲ καλύτερο μέλλον

BALKAN DESTINY

il penseroso

one of those days bright and early
the dog got itself fed and
was as they say chained in fact
holed up altogether in some kind of cage
in a small courtyard cluttered to overflowing
with things from bygone times
stuff maybe we might still find some use for
to help us remember yes even get by

well now there's that dog more dogs
dogs galore cooped up in there and still alive
in those cages plus some short-tailed white
rabbits in rickety filthy hutches all heaped
up on top of one another along with some
kind of breed of white birds in fact turkeys
and the lights there are kept on for them
all night and even longer and in this place

which used to be a school lunchroom
this breed is now raised for slaughter
and processing and fast-freezing and delivery
onto our impoverished boards which lately
we called dinners and soup-kitchens so
they miss out on the chance their free-range
ancestors had to enjoy their surroundings
according to their natural inclinations

and cats circle back across well worn tracks
until they wake up to the fact of their hunger
and the cold and indeed their own uselessness
in this our courtyard tucked in among
run-down buildings where still they stand
along with the clutter of collected time
built up over times measured by measures
no longer in force made of parched

shrivelled old rope twined around this garden
 planted into old pots and tin cans
 and wooden crates with tomatoes in them
 and rootless onions still somehow growing
 if only to keep faith or else out of nothing
 more than the ordinary habit of growing
 wherever people are wherever there's an inkling
 of soil moisture and a bit of sun even if the pots

have got covered in fine capillaries of resignation
 and the cracked enamelware that's being used
 for something else now and chipped by irony
 pots that in fact aren't even pots any more
 in this backyard of what was once communal
 productive unit squeezed in between buildings
 in which people and kids that is if there are still
 any left eat sleep and make merry though

of course now and then some young pup
 or kitten is bound to vanish in the course of
 the struggle for a better life as they used
 to call it and perhaps still do in those primers
 for young unformed minds we had to read
 in the school canteen as we sat waiting for hot
 milk fresh-baked bread and the 8 a.m. bell when we'd
 hear a maiden si-i-ng-ing in the va-a-lley below

which my dear copic as I remarked to rozewitz
 is a song we were not to hear again till the leap
 of your limp body into free fall into its own juice
 into its own choice into the battle forever lost
 on the street under the bridge in front of those
 trucks which forever seem to be arriving
 out of nowhere empty and ready to carry
 everything off into a better and brighter future

It would be too long to enumerate Modern Greek poets with their poetic reminiscence on Rhigas. I can mention only some: In his first Ode in Ἄξιον ἔστω Elytis has lines

directly corresponding with *Thourios*, with special accent on the words *στά στενά*. Rhigas' humanism was inspiration for Ritsos, for Engonopoulos (in his vision of Simon Bolivar), and Embirikos' poetic utopia Oktana was motif for a Greek critic to conclude: "Andreas Embirikos is Rhigas of one new epoch".

All that shows traditional Balkan spiritual tolerance, despite of numerous different judgments people may have of the world of today.

ISABEL GARCIA GALVEZ

Ο Νησιωτισμός στο έργο του Ρήγα Βελεστινλή

1. Εισαγωγή

Το ενδιαφέρον μας για τη μορφή του Ρήγα και για το εθνικό και πολιτικό του σχέδιο, αποτελεί μέρος μιας αργής αλλά σταθερής εξελικτικής πορείας των νεοελληνικών σπουδών στην Ισπανία, παρόλες τις δυσκολίες, αποτέλεσμα δυο πολιτισμών στα άκρα της Ευρώπης, με διαφορετικές ιστορικές και πολιτικές εξελίξεις.

Το θέμα της ανακοίνωσής μου σήμερα επιδιώκει τη διατήρηση αυτού του ενδιαφέροντος, αναλύοντας μια όψη αρκετά καινοφανή των μελετών για τον Ρήγα, του νησιωτισμού, όπως ήδη ανακοινώνει ο τίτλος της. Δύο είναι οι παράγοντες μιας τέτοιας πρότασης. Αφενός, μια ευρεία αξιολόγηση και ποικίλη τεκμηρίωση του έργου και της εκδοτικής δραστηριότητας του Ρήγα στο σύνολό της, και ιδιαίτερα της *Χάρτας της Ελλάδος*, έργο το οποίο επιτρέπει την κατανόηση της δικής του κοσμοθεωρίας από διαφορετικές απόψεις, και αφετέρου, η εφαρμογή, όσο είναι δυνατόν, στα στοιχεία αυτά των στόχων και της μεθοδολογίας που ακολουθούμε στο ερευνητικό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου της Τενερίφης για τους νησιωτικούς κόσμους, (*universos insulares*)¹.

1. Ερευνητική ομάδα του Πανεπιστημίου της La Laguna Τενερίφης. Βλ. επίσης *Los Universos insulares, Cuadernos del Cemyr* 3, La Laguna: Servicio de Publicaciones de la Universidad de La Laguna, 1995.

Έχοντας ωστόσο συναίσθηση πως τέτοιο θέμα ξεπερνάει τα χρονικά όρια αυτής της εισήγησης, και πεπεισμένη πως μία λεπτομερής ανάλυση της νησιωτικής απεικόνισης στο έργο του Ρήγα, θα προσφέρει στη μελλοντική μας έρευνα τα βέλτιστα αποτελέσματα, επιζητούμε σήμερα να σημειώσουμε όσες αναφορές σχετικά με τα νησιά υπάρχουν στο έργο του. Θα επιχειρήσουμε επίσης μια πιο συγκεκριμένη ανάλυση της κοσμοθεωρίας του και του νησιωτικού φαντασιακού στοιχείου² στο πολιτικό, ιστορικό και γεωγραφικό (δήθεν επιστημονικό) προσχεδιασμένο πλαίσιο της *Ελληνικής Δημοκρατίας*. Τα νησιά του ελλαδικού εδάφους, που παρατηρούμε στο εικονογραφικό και χαρτογραφικό του έργο, καθώς και τα σχόλια που το συνοδεύουν, αποκαλύπτουν ένα νησιώτικο ελληνικό πλαίσιο ιδιόμορφο, όπως ακριβώς ισχύει και με το υπόλοιπο των δραστηριοτήτων του. Το σύνολο όλων αντανακλά το σύμπλεγμα επιρροών των διαφόρων ρευμάτων σκέψης της εποχής εκείνης, τόσο ξένες όσο και ντόπιες, στο χώρο της ανατολικής μεσογειακής λεκάνης, και πρώτιστα αναδεικνύει τη σημασία ενός πρώτου προγραμματικού ορισμού για το νεώτερο ελληνικό χώρο.

2. Νησιωτικότητα και χώρος στην ελληνική σκέψη

Σ' αυτό το σημείο πρέπει να ομολογήσουμε την τολμηρότητά μας για τόσο φιλόδοξο εγχείρημα που αφορά νησιωτισμό, νησιωτοσύνη ή ακόμη και νησιωτικότητα στο έργο του Βελεστινλή. Αυτός ο όρος ακόμα δεν καταγράφηκε σε ελληνικά λεξικά, αν και χρησιμοποιείτε τουλάχιστον από το ομώνυμο διεθνές συνέδριο που έγινε στη Ρόδο το 2002³. Το παράδοξο στην ιστορία αυτή μπορεί να αποτελεί κάλλιστα το γεγονός πως μια μεσογειακή χώρα με το μεγαλύτερο αριθμό νησιών όλων των ειδών, δεν μετρά ούτε έναν όρο που να διευκρινίζει αυτές τις «νησιωτικές πραγματικότητες», εκτός βέβαια από εκείνους που περιέγραψε η ξένη παρουσία ή ματιά αυτών, όπως παραδείγματος χάρη συμβαίνει με τον όρο «Αρχιπέλαγος».

Μια ίσως σημασιολογική απουσία που καθόλου δεν ανταποδίδει τη στενή σχέση του ελληνικού ανθρώπου και πολιτισμού με τα νησιά, από τα μυθικά χρόνια έως τη σύγχρονη ελληνική ναυτική ανωτερότητα στον κόσμο, που ξεκίνησε λίγο μετά την εποχή του Ρήγα και στο σκηνικό της Επανάστασης (Χαρλαύτη 2001). Ο νησιωτικός χώρος εκφράζεται ελληνικά ως θαλασσινός κόσμος όπου ζωγραφίζονται η στεριά

2. Το *φαντασιακό* («lo imaginario»), ορισμό της νέας ερμηνευτικής σχολής, πρέπει να κατανοηθεί ως «το σύνολο των νοητικών και δυνητικά ορατών εικόνων που βοηθούν τη σωστή κατανόηση ενός λαού και μιας εποχής». Βλ. Bauzá 1993, Mund-Dorchie, 1997 και Durand 2000.

3. Διεθνές Συνέδριο Νησιωτισμός-Νησιωτοσύνη. Ένα σύνθετο αρχαιολογικό μόρφωμα, Διεθνές Κέντρο Λογοτεχνών και Μεταφραστών Ρόδου, 6-7 Δεκεμβρίου 2002 (υπό εκδόση τα πρακτικά του). Βλ. επίσης, Αργυρίου 2004.

(ακρωτήρια, χερσόνησοι, ισθμοί, νησιά, νησίδες, κ.λπ.) και τα ακρογιάλια (ακτές, κόλποι, λιμάνια, παραλίες, κ.λπ.). Και επίσης μια συσώρευση νησιών με δικό τους ορισμό: Πελοπόννησος, Δωδεκάνησος, κ.λπ. Έτσι λοιπόν το αντώνυμο της νήσου έπρεπε να είναι ήπειρος, η στερεά γη, -όπου συναντάμαι το «ηπειρώμαι»-, και για το νησιώτη, τον ηπειρώτη. Φαίνεται αδύνατον να ορίσουμε με σαφήνεια τα υπάρχοντα διακριτικά χαρακτηριστικά ανάμεσα σε λαούς και πολιτισμούς νησιωτικούς και ηπειρωτικούς στο σύνολό τους. Στηριζόμαστε σε μια ευαίσθητη αντίληψη ή προσωπική εμπειρία του νησιωτικού φαινομένου -μοναδικό και ιδιόμορφο κι αυτό με τη σειρά του- το οποίο σε επίπεδο συλλογικό αποτελεί το καλούμενο *νησιωτικό φαντασιακό*.

Καθώς σημειώνει σωστά η Vilatte στη μελέτη της για το νησιωτισμό στην αρχαία ελληνική σκέψη (1991, επίσης Arweilher 1966 και Χασιώτης 1969), άλλο είναι ο όρος και άλλο η έννοια, η οποία μετατρέπει το νησί σε σύμβολο και σε συλλογική μεταφορά της προσωπικής εμπειρίας του ανθρώπου (είτε του ήρωα)⁴. Η Οδύσσεια εκπροσωπεί πιθανότατα, αν όχι το πρώτο, «ένα παλαιότερο μυθικό νησιολόγιο, και είναι γνωστό το πόσο η ομηρική νησιωτική μυθολογία απασχόλησε την αρχαία λογιόσύνη» (Prontera 1989 σε Τόλιας, 2001: 15).

Από την Αναγέννηση και μετά, και εκ νέου από το δέκατο όγδοο αιώνα και εξής, αρκετοί Έλληνες λόγιοι ασχολήθηκαν με τον ακριβέστερο ορισμό και επανορισμό της γεωγραφίας ενός νέου κόσμου σε επέκταση και, ιδιαιτέρως, τη σχέση ανάμεσα σε νησί και ήπειρο, στο φως μίας αχνής ακόμη αλλά ολωσδιόλου αναγκαίας επιστήμης, κατάλληλης για την θαλασσινή πραγματικότητα -θαλασσινά ταξίδια διαφορετικού τύπου, εφευρέσεις, εμπορικούς και ναυτικούς δρόμους, περιηγήσεις, προσκυνήματα, κτλ.- αλλά χωρίς να απολύει την ήδη υπάρχουσα παράδοση για όσους ενδιαφέρονται: δηλ. η χάριτα του Πτολεμαίου (1578, και Κυριακόπουλος 1990: 435) ή τα σχόλια άλλων ειδών για τις περιγραφόμενες χώρες.

Η πολυπολιτισμικότητα της Ανατολικής Μεσογείου μεταφράστηκε εδώ ως ανταλλαγή εντυπώσεων γύρω από τις εκτιμήσεις της συλλογικής νησιωτικής εμπειρίας -και ταυτόχρονα ως σύνδεσμος που ενώνει και επικοινωνεί αυτούς τους λαούς- και επιπλέον ως μια υποχρεωτική σκέψη γύρω από το θέμα. Η πεπαλαιωμένη κοσμοθεώρηση των βυζαντινών (Hunger 1987 και Wogel, 1967: 294 κ.εξ.) θα αντικατασταθεί από μια καινούρια κατανόηση της γεωγραφίας -επιστημονικής, ιστορικής, χαρτογραφικής όπως αποδεικνύουν οι χωρογραφίες, οι τοπογραφίες, οι πορτολάνοι, τα ιζολάρια και τα γεωγραφικά λεξικά- σε ένα σταυροδρόμι πλουσίων ανακαλύψεων χρήσιμων

4. Για τη Vilatte, το νησί στην ελληνική σκέψη της αρχαίας και κλασικής εποχής είναι «un espace à l'usage des dieux et des hommes, perçu en fonction des règles qui régissent les sociétés divine ou humaine, en particulier, pour cette dernière, en fonction de l'idéal héroïque» (1991: 11).

για την πρόοδο της ανθρωπότητας: από τη μια μεριά η πτωλομαϊκή χαρτογραφική παράδοση και από την άλλη ο Νέος Κόσμος με τις επικοινωνίες του.

Σ' αυτή την εικόνα θα πρέπει να προσθέσουμε την πρόσληψη των μεσαιωνικών γεωγραφικών περιγραφών με την άφθονη και πρωτότυπη παραδοξογραφία –αξιόμνημόνευτα, θαυμαστά, αξιοθαύμαστα, ποικίλα, τα «άξια ακοής» εν γένει–, και τα οδοιπορικά προσκνητών, ναυτών, εμπόρων, και κάπως αργότερα τις περιγραφές περιηγητών ή αποσταλμένων στην ανατολική λεκάνη, εντρυφησμένων στον ευρωπαϊκό κλασικισμό. Ένα εργαστήριο διαπολιτιστικού πειραματισμού που θα συναντήσει στα νησιά το πολύτιμο και συμβολικό αντικείμενο για να καταθέσει το βλέμμα του και το συλλογισμό του. Η αυτόχθων ματιά που διακρίνεται από εκείνη του αλλοιού με την οποία χτίζεται το ιδιαίτερο και λειτουργικό νησιωτικό ελληνικό φαντασιακό (García 2002 και 2007).

3. Το γεωγραφικό πλαίσιο της Ελλάδας στον Ρήγα

Τόσο για την εποχή όσο και για την βιοτική του εμπειρία, συμπεραίνουμε πως ο Ρήγας κινήθηκε σε ένα περιβάλλον κατ' ουσίαν ηπειρωτικό και σε μεγάλο μέρος αστικό. Προς εκεί προσανατολίζονται τα περιεχόμενα των έργων του: οι καινούριες συμπεριφορές στις ερωτικές σχέσεις, οι δραστηριότητες οι σχετικές με τις μητροπόλεις, δηλαδή, το εμπόριο, ο τύπος, οι εκδόσεις, οι συνδρομές, η επιστήμη, η παιδεία, το θέατρο και επίσης η πολιτική.

Σαν σταυροδρόμι, το έργο του αντανακλά τα ρεύματα μίας παθιασμένης και διεγερτικής ζωής. Γνωρίζουμε την βιβλιογραφική ενημέρωσή του σε διάφορα θέματα που σχετίζονται με την πρόοδο του ελληνισμού. Η συγγραφική συνεισφορά του συνδέεται με την μετάφραση-απόδοση στην απλή ελληνική αναγκαιών και ωφέλιμων έργων για το γένος. Αδιάφορος τόσο στη ματαιότητα του συγγραφέα όσο και για την επίσημη αυστηρή μέθοδο, μας προσφέρει ένα πλούσιο ανθολόγιο σημαντικών θεμάτων για τον διαφωτισμένο εκείνης της εποχής, το οποίο κρύβει το προγραμματικό και πρωτοπόρο όραμα ενός συστήματος για τον απελευθερωμένο ελληνισμό. Το επαναστατικό αυτό πολίτευμα χρειάζεται ένα «καινούριο» ιδεολογικό πλαίσιο, καθώς και μια συγκεκριμένη αντίληψη φυσική και χρονική, πρότυπα τα οποία η δυτική σκέψη τοποθετεί σε ιδανικά και ελεύθερα μέρη, τα οποία αποτελούν πρόσφατα δημιουργήματα –Ουτοπία του Th. Moore, η ισπανική Σινάπια, η Κλαδούπολις στα Κορακιστικά του Νερούλου (García 2005), π.χ.– και επιδιώκουν την αφύπνιση του πολίτη, κάτω από τους κανόνες μιας κοινής ιδεολογίας, προοδευτικής και ελεύθερης.

Στη διδασκαλία του, ο Ρήγας σχεδιάζει ένα νέο κοινωνικό φαντασιακό που να στηρίζεται στις προσωπικές σχέσεις –*Σχολείο των ντελικάτων εραστών, η Βοσκούλα των Άλπων*–, στον σχηματισμό της φιλελεύθερης γνώσης –*Φυσικής Απάνθισμα*–, στην

ταύτιση με την Αρχαιότητα και με την ιστορία εν γένει – *Τα Ολύμπια, Νέος Αναχάρσις*, η *Εικονογραφία του Μεγαλέξανδρου*, στην αρχαιολογία, στη νομισματική, στην αρχαιογνωσία, στο Βυζάντιο και στην Οθωμανική κυριαρχία– καθώς επίσης και στην περιγραφή των νεωτέρων χρόνων που ακόμα δεν έχουν συμβεί – τα *Επαναστατικά*, ο *Θούριος* και η *χαρτογραφία*–. Ένα σύνολο που αποτελεί το όραμα και τη μορφή του Ρήγα.

4. Ο Νησιωτικός κόσμος στο έργο του Ρήγα

Το ελληνικό όραμα του Ρήγα, λαμβάνοντας υπ' όψη πως πρόκειται για έμπορο θεσσαλό, οικείο του φαναριωτικού περιβάλλοντος και για ακόρεστο ταξιδιώτη της Ευρώπης των αυτοκρατοριών, προτιμά περισσότερο την ξηρά παρά τα νησιά. Έχουμε καθήκον σήμερα να διαγράψουμε τουλάχιστον τις βασικές κατευθύνσεις της νησιωτικής του αντίληψης, και επίσης να αναλύσουμε πώς εμπεριέχονται τα νησιά στο γενικό σχέδιο του. Σημειώνουμε εκ των προτέρων πως, εκτός από την *Μεγάλη Χάρτα*, ο Ρήγας δεν τονίζει αρκετές όψεις κλειδιά για τον νησιωτικό κόσμο, τον οποίο ενσωματώνει ως ένα επιπλέον τμήμα και αυτό, του όλου του σχεδίου.

Αυτό προκύπτει και από το πως τιτλοφορεί τα δυο καθαρά πανελληνικά έργα του. Η *Επαναστατική Προκύρηξη* με τον υπότιτλο «Νέα Πολιτική Διοίκησης των κατοίκων της Ρουμέλης, της Μικράς Ασίας, των Μεσογείων Νησών και της Βλαχομπογδανίας», από τη μια μεριά και από την άλλη, ο τίτλος της *Χάρτας της Ελλάδος* εν η περιέχονται *αι Νήσοι αυτής* και μέρων των εις την Ευρώπην και μικράν Ασίαν πλουταριθμών αποικίων αυτής...».

«Οι Μεσογειαί Νήσοι» σημειώνονται ως ένα από τα τέσσερα σημεία του ελλαδικού χώρου, ιδέα η οποία επαναλαμβάνεται και στο *Θούριο*⁵. Αυτός ο διάσπαρτος (Ασδραχάς, 1985) χώρος έχει ήδη καθοριστεί από έλληνες λογίους πριν από τον Ρήγα, και έχει καθιερωθεί επίσης, μέσω της αρχαίας τοπωνυμίας και της αναγεννησιακής χαρτογραφίας στον ευρωπαϊκό κλασικισμό. Μια οριοθέτηση κατά την οποία «Το όρος Σκάρδος αποτελεί το βόρειο ελληνικό όριο, ανατολικό ο Νέστος-Θράκη-Αιγαίον-μικρασιατικά, δυτικά παράλια, δυτικό το Ιόνιον, η δε Κρήτη συμπεριλαμβάνεται στην

5. «Σ' Ανατολή και Δύση και Νότον και Βοριά / για την Πατρίδα όλοι να 'χωμεν μιά καρδιά» (Θούριος 41-42), και «Λεβέντες αντρεωμένοι Μαυροθαλασσινοί, / ο βάρβαρος ως πότε θε να σας τυραννή; / Μη λαοτρεήτε πλέον, ανίκητοι Λαζοί, / χωθήτε στο μπογάζι μ'εμάς και εσείς μαζί. / Δελφίνια της θάλασσης, αζδέρια των νησιών, / σαν αστραπή χυθήτε, χτυπάτε τον εχθρόν./ Της Κήτρης και της Νύδρας θαλασσινά πουλιά, / καιρός είναι της Πατρίδος ν'ακούστε τη λαλιά./ Κι όσ' είστε στην αρμάδα, σαν άξια παιδιά, / οι Νόμοι σας προστάζουν να βάλετε φωτιά./ Μ'εμάς κ'εσείς, Μαλτζοί, γενήτ'ένα κορμί: / κατά της Τυραννίας ριχθήτε με ορμή». (Θούριος 73-84).

Ελλάδα ως νότιο όριο της, ενώ πιθανώς για πρακτικούς λόγους, δεν εντάσσεται στον ελληνικό χώρο η Κύπρος» (Κυριακόπουλος, 1990: 452).

Άλλωστε ο γενικός όρος που χρησιμοποιεί στην επιγραφή, «Μεσογεία Νήσαι», σχετίζει την υδατογραφία-νησογραφία του Ρήγα με τα ελληνικά γεωγραφικά βιβλία που κυκλοφορούσαν τέτοια εποχή και πιθανότατα γνώρισε και ο ίδιος. Έτσι εμφανίζεται η λέξη «Μεσόγειος» μέσα στα έργα των πρώτων νεοελλήνων γεωγράφων, είτε στο *Πίναξ Γεωγραφικός της τε Παλαιάς και Νέας απάσης εγνωσμένης γης* του Χρυσάνθου Νοταρά (1700) είτε στη *Γεωγραφία Παλαιά και Νέα* του Μελετίου (1707, και τις πρώτες εκδόσεις 1728, 1807) (Κυριακόπουλος, 1990: 489 και 702).

Μετά από αυτές τις εκδόσεις πρέπει να προσθέσουμε επίσης τουλάχιστον άλλα τέσσερα έργα αναφοράς. Πρώτον, τη *Θεωρία της Γεωγραφίας* του Ιωσήπου Μοισιόδακα (1781), του οποίου η γενέτειρα (το χωριό Τζέρνα βόδα, Δουνάβη-Χίρσοβα) αναφέρεται και στο χάρτη ως «πατρίς Ιωσήπου του Μοισιόδακος» (φ. 12^ο, βλ. Αξελός 2003: 316). Από τον δάσκαλό του ο Ρήγας πήρε τις πολλές φωτισμένες γνώσεις για τη φυσική και τη μαθηματική γεωγραφία, την αστρονομία καθώς και την παιδαγωγική του θεωρία της οποίας το *Φυσικής Απάνθισμα* είναι απαύγαυσμα⁶. Το ίδιο προκύπτει επίσης για παράδειγμα και από την ωραία ηξίδα-ανεμολόγιο που ζωγράφησε ο Ρήγας στη Μεγάλη Χάρτη επηρεασμένος από το λεπτομερές κεφάλαιο «Περί των Ανέμων» της γεωγραφικής αντίληψης του Μοισιόδακα (1781: 79-85).

Δεύτερον, τη *Γεωγραφική Γραμματική* του Φατζέα (1760), ελληνική μετάφραση του ξακουστού αγγλικού προτύπου (Κουμαριανού 1988), αποτελεί, κατά την γνώμη μας, αρχικό κατάλογο –συστηματικότερο από τα αναγεννησιακά νησολόγια (Τόλιας 2002)– των νήσων με μια λεπτομερή περιγραφή τους στα ελληνικά (τόμος Γ', σελ. 187 κ.ε.).

Τρίτον, τη *Νεώτερη Γεωγραφία* του Φιλιππίδη και του Κωνσταντά (1791), βιβλίο που βρισκόταν ανάμεσα στα αντικείμενα μελέτης του Ρήγα. Η έννοια της νήσου

6. Σχετικά με την Σαντορίνη, «Άλλοι (λέγουν) πώς εσχισθη ή γης εις μέρους από σεισμούς και υπογείους φλόγας (καθώς και τὸ νησί τῆς Σαντορίνης ἐχωρίσθη εις δύο κατά τὸ ,αψζ' ἔτος (ΦΑ, *Περί Ὀστρακοδέμων Γῆς*, 2000, 168)» / «Αἱ παλαιοὶ τῶν Αἰγυπτίων ἱερεῖς, 600 χρόνους πρὸ Χριστοῦ, ἐβεβαίωσαν, καθὼς διηγείται ὁ Πλάτων εἰς τὸν Τιμαῖον, πὼς ἦτον μίαν φορὰν ἕναν μέγαν νησί, κοντὰ εἰς τοὺς στύλους τοῦ Ἡρακλέους (τὸ Ζιμπραλτάρ), μεγαλύτερον ἀπὸ τὴν Ἀσίαν καὶ Λιβύαν ὁμοῦ, ὀνομαζόμενον Ἄτλαντιδα. Καὶ ὅτι αὐτὸ τὸ μέγαν νησί κατεκλύσθη καὶ κατεβυθίσθη ὑποκάτω εἰς τὰ ὕδατα τῆς θάλασσης, ὕστερον ἀπὸ ἕναν μέγαν σεισμόν. Ἴσως αὐτὴ νὰ εἶναι ἡ Ἀμερικὴ. Οἱ φυσικοὶ λέγουν πὼς ἡ Σικελία ἀπεσπάσθη ἀπὸ τὴν Ἰταλίαν, ἡ Ἰγγλιτέρα ἀπὸ τὴν Εὐρώπην, καὶ τὰ νησιά τῆς Ἄσπρης Θάλασσης ἀπὸ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν (ΦΑ, *Περί Ὑδατος*, 2000, 94)» και «Ἡ πορφύρα εὐρίσκεται εἰς τὰ περιγιάλια τῆς Φοινικίας, τῆς Ἀφρικῆς, τῆς Ἑλλάδος, καὶ τριγύρω εἰς μερικά νησιά τῆς Ἄσπρης Θάλασσης (ΦΑ, *Περί Ψαριῶν καὶ Ὀστρακοδέμων*, 2000, 163)». Βλ. ἐπίσης τὸν Πέτσιο, 2000.

αναλύεται τώρα ως περιέργο φυσικό φαινόμενο⁷, υπόθεση ανάλυσης των θετικών επιστημών, που απομακρύνεται από τις μυθικές, λογοτεχνικές, ιστορικές και καλλιτεχνικές αντιλήψεις. Παρατίθενται επίσης οι διαφορές ανάμεσα σε «παλιά» και «νέα» νησιά, καθώς και η τοποθεσία, η προέλευση και ο σχηματισμός τους. Οι συγγραφείς προσθέτουν ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις για συγκεκριμένα «ελληνικά» νησιά, συνήθως βγαλμένες από τις αναφορές ορισμένων συγγραφέων της Αρχαιότητας, κριτήριο *auctoritatis* που βοηθάει στην αντιμετώπιση της παραδοξογραφίας, που ιστορικά και μυθολογικά περικυκλώνει τον νησιωτικό κόσμο⁸.

Και τέλος, ο *Άτλας της περιήγησης του Νέου Αναχάρσιδος* του Barbié du Bocage (1791), πηγή έμπνευσης της χαρτογραφικής του κοσμοθεωρίας με τρεις άξονες –την περιήγηση, την αρχαιογνωσία και την ιστορία– τα οποία στο τέλος θα σφραγίσει με ένα πολιτικό και μεταρρυθμιστικό ελληνικό σχέδιο.

Επιστρέφοντας και πάλι στο έργο του Βελεστινλή, διαπιστώνουμε πως ο νησιωτικός και γενικά ο θαλασσινός κόσμος προκαλεί ελάχιστο πρωταγωνισμό στο επαναστατικό του πρόγραμμα. Απομονωμένος, χωρίς καν την επίκληση των άλλων τριών φυσικών δυνάμεων –του Ήλιου, του Ουρανού και της Γης– όπως στην *Επαναστατική Προ-*

7. Φιλιππίδης- Κωνσταντάς: «Άν ήταν δυνατό να ιδή τινας τή Γη ὄντας ἔξω ἀπό αὐτή, ἤθελε τήν ἰδίη περικυκλωμένη ἀπό νερό, καί νά ἔξέχουν ἀπό πάνω ἀπό τὸ νερό, δυὸ μεγάλα μέρη γῆς, καί ἕνα πλῆθος ἄλλα μικρά. Αὐτὰ τὰ δυὸ μέρη τῆς Γῆς ὀνομάζονται ἠπειροί... Τὸ πλῆθος τῶν ἐπιλοίπων μικρῶν μερῶν ὀνομάζονται νησιά, ἢ νῆσοι... (ΓΝ, Περί τῶν τεσσάρων μερῶν τῆς Γῆς, καί τῶν νησιῶν, 1988, 12-13).

8. Του Στράβωνα: «Καί γαρ, ἡ προχύτη, καὶ αἱ Πιθύκουσαι, ἀποσπάσματα τῆς ἠείρου, καὶ αἱ Καπρέαι, καὶ ἡ Λευκωσία, καὶ αἱ Σειρήνες, καὶ αἱ Οἰνωτρίδες· αἱ δὲ καὶ ἐκ τοῦ πελάγους ἀνέδυσαν, καθάπαρ καὶ νυν πολλαχού συμβαίνει (Στράβων βιβ. στ'. *Θαυμάζω οπού ο Στράβων ἕνα τέτοιο αξιόλογο καὶ περιέργο φαινόμενο λόγου πάρεργο το ἀναφέρει*). / Ἐχει δὲ ἡ νῆσος τοῦ Ηφαίστου (μία τῶν Αἰόλου νήσον) ἀναπνοάς τρεῖς ὡς ἀν ἐκ τριῶν κρατήρων, ἐκ δὲ τοῦ μεγίστου, καὶ μύδρους καὶ φλογάς ἀναφέρουσιν οἱ προσκεχώκασιν ἤδη πολὺ μέρος τοῦ πόρου (ο αὐτός αὐτοθί)» (σελ. 13). Του Σένεκα γιὰ το μυστήριον τῆς Θηρασίας-Σαντορίνης: «Αὐτή εἰς τὰ 726, αὐξήσῃ καὶ ἐγίνε μεγαλύτερη ἀπὸ ὅ,τι ἦταν, καὶ πάλιν εἰς τὰ 1427, καὶ 1573: καὶ ἐγίναν καὶ ἄλλα νησάκια ἢ σκόπελοι τριγύρω τῆς» (σελ. 14), καὶ τοῦ Πλίνιου γιὰ τὴν καταγωγὴ τῆς Ρόδου καὶ τῆς Δήλου: «φαίνεται πως αὐτὰ τὰ νησιά δὲν ἐγίναν ἀπὸ κανένα σεισμό τῆς γῆς, μήτε ἀπὸ καμμιᾶ ἔξαψι υπόγειον, ἀμὴ αὐτὰ ἦταν προτῆτερα ὑφαλα, καὶ κατεβαίνοντας ἡ θάλασσα τὰ ἔκαμε νὰ φανούν. Ἡ Δήλος μάλιστα καθὼς λέγουν, ὠνομάζονται τὸ παλαιὸν Πελαγία, ὡσάν οπού εσκεπάζονται ἀπὸ τὸ πέλαγος. (Υποσημ. Εἶναι γνωστὸ εἰς ὅλους ἐκεῖνο οπού λέγουν πως ἡ πεδιάδα τῆς Θετταλίας ἦταν τὸ παλιὸ κὸλπος θαλάσσης.)» (σελ. 14).

κήρυξη⁹, και χωρίς να αναπαρίσταται στο αρχικό του σχέδιο της εθνικής σημαίας¹⁰, μόνο εμφανίζεται στις ναυτικές δυνάμεις όπου και εκτίθεται με ακρίβεια και λεπτομέρεια¹¹. Στο πρώτο άρθρο του *Συντάγματος* γίνεται κατανοητό αυτό που καθορίζει την *Ελληνική Δημοκρατία*, δηλ. η ενότητα όλων των ετερογενών στοιχείων, «αδιαίρετος, μ' όλον οπού ποταμοί και πελάγη διαχωρίζουν τες επαρχίες της, αι οποία όλαι είναι ένα συνεισφιγμένον σώμα».

Την ιδέα ενός ελλαδικού ελεύθερου χώρου οφείλει ο Ρήγας στην ξακουστή και δημοφιλή *Περίγηση του Νέου Αναχάρσιδος* του Γάλλου συγγραφέα, J. J. Barthelémy (1716-1795) (Ταμπάκη 2002). Από αυτό το λογοτεχνικό αναγραφόμενο οδοιπορικό, προκύπτει το προφητικό όραμα της ζωντανής παρουσίας του αρχαίου πνεύματος στην νεώτερη Ελλάδα, ενσαρκωμένου στον ξένο περιηγητή της Αρχαιότητας, καθώς και στους σύγχρονους του δυτικούς περιηγητές. Η μετάφραση-απόδοση των κεφαλαίων 32, 33 και 34 του τετάρτου τόμου της *Περίγησης* και η *Χάρτα της Ελλάδος* αποτελούν το κορυφαίο σημείο του εθνικού και προσωπικού του σχεδίου. Το πολιτικό πλαίσιο αφενός, και αφετέρου ο κλασικιστικός, γεωγραφικός, χαρτογραφικός και επιστημονικός πυρετός που κυριαρχούσε έκτοτε στην Ευρώπη, του προσφέρουν τη δυνατότητα να παρακάμψει τα εμπόδια στην έκφραση και μετάδοση μιας σύγχρονης πανελλήνιας ιδεολογίας, προφυλαγμένης από το πέπλο της αιώνιας Ελλάδος. Από αυτό το σημείο πηγάζει η πρωτοτυπία του, η οποία μετασχηματίζεται σε συστοιχία ερωτημάτων, αποτέλεσμα της μελέτης της μεγάλης *Χάρτας*¹².

9. «Ουρανέ! εσύ είσαι απροσωπόληπτος μάρτυς των τοιούτων κακουργημάτων./ Ήλιε! εσύ βλέπεις καθημερινώς τα τοιαύτα θηριώδη τολμήματα./ Γη! εσύ ποτίζεσαι αδιακόπως από τα ρείθρα των αθών αματιών» (ΕΠ).

10. «Τα δε μπαιράκια και παντιέρες είναι τρίχροα, από μαύρον, άσπρον και κόκκινον, το κόκκινον επάνω, το άσπρον εις την μέσην και το μαύρον κάτω» (Σ, Παράρτημα 1).

11. «Η Δημοκρατία βαστά με τα έξοδά της εν καιρώ πολέμου και ειρήνης μίαν αρωματωμένην δύναμιν εις την γην και εις την θάλασσαν» (Σ, άρθρο 108) / «Ψηφίσματα ή προσταγαί θέλει να ειπή αι πράξεις του Νομοδοτικού Σώματος οπού αποβλέπουσι: α'. Τον διορισμόν των στρατευμάτων οπού χρειάζονται, τόσον δια θαλάσσης όσον και δια ξηράς, τον κάθε χρόνον. γ'. Το έμβασμα θαλασσίων ξένων δυνάμεων εις τους λιμένας της Ελληνικής Δημοκρατίας. ζ'. Τα ακανόνιστα έξοδα, οπού γίνονται εις τας σημοσίους υποθέσεις, ομοίως και τα ασυνήθιστα: ήγουν, η αντιμισθία ενός οπού έκαυσε τα καράβια του εχθρού, ή τα έξοδα ενός όπού στέλλεται να εκτελέση έναν κρύφιον σκοπόν προς όφελος της Πατρίδος» (Σ, άρθρο 55) // «στεριάς και του πελάγου να λάμψη ο Σταυρός, / κ' εις την δικαιοσύνην να σκύψη ο εχθρός» (Θ, 123-124).

12. Προηγούμενος αυτουνού, ο χάρτης του Ν. Σοφιανού (1536-ante 1543): *Nomina antiqua et recentia urbium Graciae descriptionis* (Κυριακόπουλος, 1990: 466).

Η εκδοχή του Ρήγα δεν περιέχει ουσιώδεις περιγραφές του νησιωτικού κόσμου της αρχαίας Ελλάδας. Στο «ελληνικό» οδοιπορικό αναφέρονται τα νησιά της Εύβοιας¹³, της Αίγινας¹⁴, της Ιθάκης, της Κεφαλληνιάς¹⁵, και της Κύπρου¹⁶, καθώς και τα νησιά της Άσπρης Θάλασσας¹⁷.

Ελάχιστα είναι τα αξιωματιμολογία μερικόν νήσων που οδηγούν τον αναγνώστη στον νησιωτικό πλαίσιο της φαντασίας. Δυσχερειασμένος και μερικές φορές σασι-σμένος, διηγείται κάποια συμβάντα των νήσων όπου έζησε ο ίδιος, ως αφηγητής-πρωταγωνιστής, όπως η απομόνωσή του στην Αίγινα τις τελευταίες μέρες ζωής του διδάσκαλου Σωκράτη:

«Ήμουν εις την νήσον Αιγίνης, έμαθον ότι ο αγαπητός μοι διδάσκαλος Σωκράτης κατεδικάσθη, ότι ήτον εις φυλακήν, και δια ένα μήνα αναβάλλετο η κατ' αυτού καταδίκη, και ήτον συγχωρημένον εις τους μαθητάς του να τον επισκεφθώσιν (Πλάτ. εις Φαίδ. τόμ. α, φύλ. 65. Δημήτ. περί τοποθ. κεφ. 306). Αν ήτον δυνατόν χωρίς άτοπον να λύσω τας αλύσεις του, ήθελα βέβαια τρέξει προς βοήθειαν του, εγώ δεν είχα ισχύν να τον βοηθήσω, και έμεινα εις Αίγιναν». (ΝΑ, Κεφ. ΛΒ', σελ. 94.)

η παραδοξολογία του ψεύτικου χαρακτήρα των Κρητών κατά το ανέκδοτο του Κρήτη Επιμενίδη:

13. Νησί που άλλωστε περιγράφεται στη μετάφραση του Χρυσοβέργη Κουροπαλάτη (ΠΝΑ, 1819, τόμ. 4, σελ. 59, Κεφάλειον Δ'. Αναχώρισις από την Μυτιλήνην. Περιγραφή της Ευβοίας. Ερχομός εις Θήβαν): «Οι ίδιοι νικηταί τας αφιέρωσαν εις αυτούς τους τόπους, προτιμείται ο τρίτους οπού έλαβεν ο Ησίοδος εν Χαλκίδι της Ευβοίας» (ΝΑ, Κεφ. ΛΔ', σελ. 124).

14. «Προς άρκτον, η όρασις εκτεινέτο έως τον Παρνασσόν και τον Ελικώνα, προς ανατολάς έως το νησί της Αιγίνης, την ακρόπολιν των Αθηνών, και το Σούνιον ακρωτήριον, προς δυσιάς, επάνω εις τας ευφόρους πεδιάδας της Σικυώνος» (ΝΑ, Κεφ. ΛΖ', σελ. 211).

15. «Ακολουθούντες τον δρόμον μας, είδαμεν εκ δεξιών τα νησιά της Ιθάκης και της Κεφαλληνίας, εξ αριστερών τα παραθαλάσσια της Ακαρνανίας (του Ξηρομέρου)» (ΝΑ, Κεφ. ΛΣΤ', σελ. 197) / «Αφ'ού διετρίψαμεν μερικάς ημέρας εις την Σικυωνίαν, εμβήκαμεν εις την Αχαίαν, εκτεινομένην έως του ακρωτηρίου Αράξου, κειμένου απέναντι της νήσου Κεφαλληνίας» (ΝΑ, Κεφ. ΛΖ', σελ. 231).

16. «(Βοιωτείς). Και επειδή έχουσι καλούς λιμένας, ημπορούν να πραγματεύονται με την Ιταλίαν, από το ένα μέρος, Σικελίαν, και Αφρικην, και από το άλλο, με την Αίγυπτον, Κύπρον, Μακεδονίαν, και Ελλήσποντον» (ΝΑ, Κεφ. ΛΔ', σελ. 133).

17. «Αι πραγματεία της Ιταλίας, της Σικιλίας, και των προς δυσιάς γενών, επροσπέλαζον εις τον λιμένα Λεγαίον. Εκείνα των νήσων της Άσπρης Θάλασσης, των παραθαλασσίων της Μικράς Ασίας, και των Φοινικίων, εις τον λιμένα των Κεγγρεών. Μετά ταύτα, τας μετεκόμισαν δια ξηράς από τον ένα λιμένα εις τον άλλον, και εμηχανεύθησαν τρόπους, δια να μετακομίζωσι και τα πλοία» (ΝΑ, Κεφ. ΛΖ', σελ. 212).

«Ἐν τοσούτῳ ὁ ἀκαταπόνητος Εὐβουλίδης μας ἔλεγεν: Ἰδοὺ τελευταῖον ὁ πλέον δύσκολος εἰς τὸ λύσιμον κόμπος. Ὁ Επιμενίδης εἶπε πῶς ὅλοι οἱ Κρήτες εἶναι ψεύσται, ἀλλαμὴν αὐτός ὁ ἴδιος ἦτον Κρης, ἄρα εὐψεύσθη, ἀρα οἱ Κρήτες δεν εἶναι ψεύσται, ἄρα ὁ Επιμενίδης δεν εὐψεύσθη, ἄρα οἱ Κρήτες εἶναι ψεύσται (Γασέντ. περὶ λογ. τόμ. α, κεφ. 3, σελ. 40. Μπαῦλ. Λεξικ. εἰς τὴν λέξ. Εὐκλείδης, σμ. 4). Μόλις ετελίωσε, καὶ παρευθὺς φωνάζει: Εἰς τὰ ἄρματα! εἰς τὰ ἄρματα! χτυπήσετε, διαφενδεύσετε τὸ ψεῦμα τοῦ Επιμενίδου». (ΝΑ, Κεφ. ΑΖ', σελ. 206.)

Στὸ δέκατο ἕκτο κεφάλαιο ὁμῶς περιγράφει βέβαια ἀναλυτικὰ τὸ «Πήδημα τῆς Λευκάδος»¹⁸, ἀλλὰ δε γίνεται διακριτὴ ὡς νήσος ὅπου τὰ καράβια καταπλέουν μέχρι τὸ ακρωτήριο τῆς:

«Τοιαῦται ἦσαν αἱ διηγῆσεις ὁποῦ μας ἔκαμναν εἰς τὴν Ἄρταν. Ἐν τοσούτῳ ὁ χειμῶν ἐπλησίαζε, καὶ ἡμεῖς ἐστοχασθόμεθα νὰ παραιτήσωμεν αὐτὴν τὴν πόλιν. Εὐρήκαμεν ἕνα πραγματευτάδικον πλοῖον, ὁποῦ εμίσευε δια τὴν Ναύπακτον, κειμένην εἰς τὸν κόλπον τῆς Κρίσσης, ἐνεβλήθημεν ὡς διβάται, καὶ ἀφ' οὗ ἐκαλοσύνευσεν, ἐβγήκαμεν ἀπὸ τὸν λιμένα, καὶ τὸν κόλπον τῆς Ἄρτας. Εὐρέθη παρευθὺς ἐμπροσθέν μας ἡ χερσόνησος τῆς Λευκάδος (Ἀγίας Μαύρας), ξεχωρισμένη ἀπὸ τὴν μεγάλην ξηρὰν, παρ' ἐνός στενωτάτου ἰσθμοῦ. Εἶδαμε ναῦται, οἴτινες, δια νὰ μὴν κάμωσι τὸν γύρον τῆς χερσονήσου, ἐμετατόπιζον με τὰ χέρια τὸ πλοῖον τῶν ἐπάνωθεν αὐτῆς τῆς γηίνης γλώσσης (Tucid, III 81). Καὶ ἐπειδὴ τὸ ἐδικόν μας ἦτον μεγαλύτερον, ἀπεφασίσσαμεν νὰ περιέλθωμεν τὰς δυτικὰς ὄχθας τῆς Λευκάδος, καὶ ἐφθάσαμεν εἰς τὴν ἀκρὴν τῆς, σχηματιζομένην ἀπὸ ἕνα βουνόν, πολλὰ υψηλόν, πελεκημένον σουβλερὰ, ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ ὁποῖου εἶναι ἕνας ναός τοῦ Ἀπόλλωνος, ὁποῦ οἱ ναῦται ξεχωρίζουσι, καὶ προσκυνοῦσι μακρόθεν (Estrabón X, σελ. 452). Ἐκεῖ παρέστη εἰς ἡμᾶς μία σκηνὴ ἰκανὴ νὰ ἐμπνεύσῃ τὴν μεγαλύτεραν φρικὴν».

Πήδημα τῆς Λευκάδος

«...Μόλις ἐφθάσεν εἰς τὴν θάλασσαν, ἐν μέσῳ κραυγῶν ψαρὰς ὁποῦ υψώνοντο, τόσον ἐπάνω εἰς τὸ βουνόν, ὅσον καὶ εἰς τὰ πλιάρια. Αὐτός ἦτον σκεπασμένος ἀπὸ πτερά, καὶ εἰσέτι τὸν εἶχον δέσει καὶ πτηνά, τὰ ὁποῖα, ἀνοίγοντας τὰς πτέρυγας τῶν, ἀργοποροῦσαν τὴν πτόσιν του. Μόλις ἐφθάσεν εἰς τὴν θάλασσαν, καὶ οἱ ναῦται, πρόθυμοι εἰς τὸ νὰ τὸν συνδράμωσι, τὸν ἐτράβηξαν, ἐπιδανυφιλευόμενοι ὅλας τὰς φροντίδας ὁποῦ ἠμποροῦσε νὰ ἀπαιτήσῃ τινὰς ἀπὸ τὴν πλέον τρυφερὰν φιλίαν (Ὁ αὐτός αὐτόθι. Ἀμπελ. βιβλ. Απομνημ. κεφ. δ). Εγὼ τόσον ἐξεπλάγην κατὰ πρῶτον, ὁποῦ ἐκραύγασα:

18. «Ὀδοιπορία τῆς Ηπείρου, τῆς Ἀκαρνανίας καὶ τῆς Αἰτωλίας. Μαντεῖον τῆς Δωδώνης. Πήδημα τῆς Λευκάδος» (ΠΝΑ, 195-199).

«Αχ, βάρβαροι! ούτως εμπαιζετε με την ζωή των ανθρώπων;» Εκείνοι όμως του πλοίου εφηδύνθησαν εις την έκστασιν και βδελυγμόν μου. Τέλος πάντων, ένας Αρτηνός μου είπεν: «Αυτός ο λαός οπού πανηγυρίζει κάθε χρόνον την αυτήν ημέραν την εορτήν του Απόλλωνος, συνηθίζει να προσφέρει εις αυτόν τον θεόν μίαν εξευμενιστικήν θυσίαν. Δια να μεταγυρίση επάνω εις το κεφάλι του θύματος όλας τας μάστιγας οπού τον επαπειλούσιν, εκλέγουσι δι' αυτό το αποτέλεσμα έναν άνυρωπον καταδικασμένον να υποφέρει την τελευταίαν ποινήν. Αυτός σπανίως χάνεται εις τα κύματα, και αφ'ού τον γλιτώσωσι, τον εξορίζουσι δια πάντα από την γην της Αγίας Μαύρας (Πτολεμ. *Ηφαιστ. απ. Φωτ.*, σελ. 491).

«Εσύ θέλεις απορήσει περισσότερον», ακολούθησε να λέγη ο Αρτηνός, «όταν γνωρίσης την αλλόκοτον ιδέαν οπού κατεστάθη μεταξύ των Ελλήνων. Αυτή είναι ότι το πήδημα της Λευκάδος είναι ένα ισχυρόν ιατρικόν κατά της ερωτικής μανίας (Πτολεμ. *Ηφαιστ. απ. Φωτ.*, σελ. 491). Εφάνησαν πλέον ή άπαξ δυστυχείς ερασταί να έλθωσιν εδώ, να ανέβωσιν επάνω εις αυτό το ακρωτήριο, να προσφέρωσι θυσίαν εις τον ναόν του Απόλλωνος, να υποσχεθώσι με μίαν συνηθισμένην ομολογίαν του να πηδήσωσιν εις την θάλασσαν, και να πέσωσιν αυτοθελήτως».

«Δείχνουσιν εις την Λευκάδα τον τάφον της Αρτεμισίας, της περιφήμου εκείνης βασιλίσσης της Καρίας, ήτις έδωσε τόσας αποδείξεις της ανδρείας της εις την μάχην της Σαλαμίνας (Κούλουρης) (Ηρόδοτος II, 87). Τρωθείσα από λена βίαιον ερωτικόν πάθος δι' έναν νέον, όστις δεν ανταπεκρίνετο εις την αγάπην της, το κατέλαβεν έξαφνα κοιμωμένον, και τον έβγαλε τα ομμάτια, Παρευθύς η μεταμέλια και η απελπισία την ωδήγησαν εις την Λευκάδα, όπου επνήγη εις τα κύματα, με όλα τα δυνατά οπού έβαλαν δια να την λυτρώσωσι. (Πτολεμ. *Ηφαιστ. σελ. 491*)». (NA, Κεφ. ΛΖ', σελ. 206).

Εκτός από το σύμβολο «β Καθυποκλυζόμενοι νήσοι», που σημειώνεται στην πινακίδα της *Χάρτας της Βλαχίας*, όπου και αναφέρει, μέσα στον χάρτη, διάφορες νησίδες κατά τη διάρκεια του Δουνάβεως Ποταμού, στη μεγάλη *Χάρτα της Ελλάδος* εμφανίζονται οι Μεσογειαί Νήσοι και το αντίστοιχο χαρτογραφικό σύμβολό του («νήσος», καθώς και «στόλος καραβίων», φ. 3δ), και ξεχωριστά, λόγω της φημισμένης αρχαίας μάχης μεταξύ Περσών και Ελλήνων, η *Επιπεδογραφία της Σαλαμίνας* (φ. 7).

Οι μέχρι στιγμής μελετητές της μεγάλης *Χάρτας* (Λάιος 1960, Βρανούσης 1953, Μέλας 1997, Καραμπερόπουλος 1998β, Λιβιεράτος 1998, Αξελός 2003 κ. α.) έχουν ανακαλύψει τις πιθανές πηγές της σε έργα διαφόρων και πολυάριθμων ευρωπαϊών χαρτογράφων: Choisel-Gouffier, D'Anville, J. A. Zisla, F. I. Ruhedorf, H.C. Schülz, J. Blair, R. Vangondy, L. S. De la Rochette, E. Bowen, J. Senex, B. du Bocage. Η χρήσιμη επανέκδοση της *Χάρτας* με την επιμέλεια και το ευρετήριο από τον Καραμπερόπουλο, επέτρεψε την επιπλέον ταύτισή της με δύο χαρτογραφικά έργα της εποχής, αφενός

το χάρτη της Αρχαίας Ελλάδας του Deslile (Αθήνα 1707-1708) για τα εννέα πρώτα φύλλα της, και αφετέρου το χάρτη της Οθωμανικής αυτοκρατορίας του G. A. Rizzi Zannoni (Κωνσταντινούπολη 1774), για τα άλλα τρία.

Δεδομένου λοιπόν αυτού του μοντέλου εξάρτησής του, δικαιολογείται η εικαστική απουσία της Κύπρου, όπως σωστά παρατηρεί ο Αξελός (2006: 311, σημ. 8), αφού είναι αντίστοιχη της παραδοσιακής κλασικιστικής χαρτογραφίας στη Δύση. Το “ελληνικό” νησί πιθανόν θα έπρεπε να ήταν γνωστό στο Ρήγα λόγω της στενής σχέσης με τον κύπριο συνάδελφο Ι. Καρατζά. Το γιατί δεν πρόσθεσε τουλάχιστον μια επιπεδογραφία του νησιού ή δεν ανέφερε κάποια ιστορικά ή μυθολογικά του στοιχεία, είναι ερώτημα που παραμένει ανοιχτό.

Παρόλα αυτά, ο Ρήγας ονομάζει σχεδόν άλλα 400 νησιά, νησάκια και νησίδες (και ζωγραφίζει άλλα τέτοια χωρίς ονομασία) περιγράφοντας, καθώς και στη στεριά, την αρχαία και νέα (ελληνική και ξένη μερικές φορές) τοπωνυμία τους, τα γεωγραφικά σημεία (ακρωτήρια, λιμάνια, χώρες, κόλπους, κάβους, όρους, ποτάμια, κ.λπ.), τα ίχνη της ανθρώπινης ζωής (πόλεις με τείχη, πόλεις οπου ήταν το πάλαι με τείχη, παλαιά οχυρώματα, κάστρα, πόλεις χωρίς τείχη, χώρα, χωρίον, χριστιανικές εκκλησίες, σύνορα, στρατά, άλικαι). Σαν σύντομο νησολόγιο, ενημερώνει τον αναγνώστη για τα χαρακτηριστικά του κάθε νησιού, «τα παλαιά και τα νέα», σημειώνοντας τις πατριδες ένδοξον προσωποποιήτων της ελληνικής ιστορίας, και παράλληλα προσπαθεί να σημειώσει και να ενοποιήσει τα χρονολογικά στοιχεία του ελληνισμού. Επίσης να αναπαραστήσει εικαστικά τη μορφή του εδάφους μιας ελεύθερης χώρας, χαραγμένης στο νου των ανθρώπων από το αρχαίο και κλασικό φαντασιακό.

Η έλλειψη χρόνου δε μας επιτρέπει σήμερα να ξεετάσουμε σε βάθος τα χαρακτηριστικά των νήσων που σημειώνει ο Ρήγας, διαλέξαμε όμως ως σύντομο δείγμα τις μικρές προτάσεις που προσθέτει σε νησιώτικο περιβάλλον, και είναι οι εξής:

Σιμωνίδου πατρίς (Αμοργός, φ. 3α).

Απόλλωνος ναός (Λευκάδα, φ. 5α, και επιπεδ. Σαλαμίνας, φ. 7γ).

Γέφυρα υψωμένη όταν περνούν καράβια (Βουα, νησί Δαλμ., φ. 10γ).

Ισαίος πατρίς (Ευβοία, φ. 5δ).

Ιων πατρίς (Χίος, φ. 6γ).

Πατρίς του Ιπποκράτους (Καλύνδα = Κως, φ. 3α).

Κολοσσόν τόν εν Ρόδω, οκτάκις δέκα, Λάχης ανήγειρε πήχεων ο Λίνδιος (Ρόδος, φ. 3β).

Λαβύρινθος [...] είναι προς μνειάν του Θησέως εν Κρήτη (Κρήτη φ. 2δ-3γ).

Λυκόφρων πατρίς (Εύβοια, φ. 5δ).

Εδώ εναθάγησεν ο Απόστολος Παυλος (Μελίτη = Μέλεδα, φ. 10γ-δ).

Μενέδημος πατρίς (Εύβοια, φ. 5δ).

Ομήρου Σχολείον (Χίου, φ. 6γ).

Πιτάκου πατρίς (Λέσβος, φ. 6α).

Σαπφούς πατρίς (Λέσβος, φ. 6α).

Σιβύλλης πατρίς (Σάμος, φ. 6γ).

Πατρίς του Φερεκύδου (Σύρος, φ. 3α),

Σφήγγξ (νόμισμα Χίου, φ. 6α).

Τξεσμέ ναυμαχία, όπου οι Τουρκοί ηττήθησαν από τους Ρώσους, 1770, Ιουν. 24 (φ. 6γ).

Νησί του Διαβόλου (στόν κόλπο Ναυπλίου, φ. 2β).

Ασκληπιός (Κως, φ. 12β-δ).

Ασκληπίου σημαία (νόμισμα νήσου Κως, φ. 12β-δ).

Παναγία, «εδώ ήταν η κατοικία των Αρπύων» (Μονή στο νησί Στροφάδες Κυπαρισσίου Κόλπου, φ. 2α).

Μαρμάρων λατομείον (Αντίπαρο = Ολίαρος, φ. 3α).

Όπου Ιερών Απόλλωνος και ποταμός Ινωπός και όρος Κύνθος (Δήλος, φ. 3α).

Απ' εδώ ήταν η μήτηρ του Ομήρου, εδώ ετάφη και αυτός // ο κόμης Κρουν Ολλανδέζος ηυρε τον τάφον του, 1774 (Ιος, φ. 3α).

Εδώ εξορίζουν οι Βενετζιάνοι τους δια θανάτον καταδίκους (Αιγίλια = Επλη Τζεργιώτο, φ. 2β).

Δώρον Θέτιδος Αχιλλεί, όπου και ναός αυτού συν Πατρόκλου, νυν δέ, Αγ. (Αχιλλέως νήσος = Φιδονήσι).

5. Συμπεράσματα

Ανακεφαλαιώνοντας, πιστεύουμε πως ο νησιωτισμός, ως έννοια, αναπτυγμένος στη δυτική χαρτογραφία και γεωγραφία, εμφανίζεται σε πρωτόλεια μορφή στα πρώτα ελληνικά βιβλία νεώτερης γεωγραφίας, και πως αυτά θα βρουν την απήχησή τους στα χαρτογραφικά και επιστημονικά έργα του Ρήγα. Επιπλέον, η συμβολή των στοιχείων, ξένων και αυτόχθονων, στην κοσμοθεωρία του μας προσφέρει μια διαφορετική κατανόηση της νησιωτικής πραγματικότητας, αφενός εκείνης που βασίζεται στη δυτική εξελελεγμένη παράδοση για τη δημιουργία του νησιωτικού φανταστικού στοιχείου, ακόμη και εκείνου των ελληνικών νήσων, και αφετέρου, εκείνης που έχει να κάνει με τους ίδιους τους Έλληνες, όπου το καθεαυτό νησί, δηλαδή, ο νησιωτικός μικρόκοσμος, πέρα από το ίδιο το νησί ως έννοια, αποτελεί μέρος ενός σύμπαντος ελληνικού. Ένας ενδιαμέσος χώρος επικοινωνίας ο οποίος συνδέει και ενοποιεί ελληνικές κοινότητες, ενώ ταυτόχρονα απομακρύνει τα ηπειρωτικά σύνορα από ανατολή, δύση και νότο, έτσι ώστε να διαμορφώσει εικαστικά μια ιδιαίτερη ταυτότητα, όπως πιο έντονα θα φανεί από το Ρήγα και εφεξής.

6. Βιβλιογραφία

- H. Ahrweiler 1966. *Byzance et la mer*, Paris.
- A. Αργυρίου (επ.) 2004. *Η Ελλάδα των νήσων από την Φραγκοκρατία ως σήμερα. Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών* (Ρέθυμνο, 10-12/5/2002), 2 τόμοι, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Σπ. Ι. Ἀσοδραχάς 1985. «Τὸ ἑλληνικὸ Ἄρχιπέλαγος, μία διάσπαρτη πόλη» στο *Χάρτες καὶ Χαρτογράφοι τοῦ Ἀιγαίου*, Ἀθήνα: Ολκος, σελ. 235-249.
- M. Avilés Fernández 1976. *Sinapia. Una utopía española del siglo de las luces*, Madrid.
- Λ. Αξελός 2003. *Ρήγας Βελεστινλής. Σταθμοί και όρια στην διαμόρφωση της εθνικής και νοινωνικής συνείδησης στην Ελλάδα*. Αθήνα: Στοχαστής.
- Barbié du Bocage 1791. *Ἄτλας τῆς περιήγησεως τοῦ Νέου Ἀναχάρσιδος ἐπιτιμηθεὶς κατὰ τὸν παρά τοῦ Βαρβιέ δοῦ Βοκᾶγε χαρασθεῖτε καὶ τυπωθεὶς ἐν Βιέννῃ τῷ, Αωκ ἔτει*.
- H. F. Bauzá 1993. *El imaginario clásico. Edad de Oro, Utopía y Arcadia*, Santiago de Compostela.
- Λ. Βρανούσης 1954. *Ρήγας*, Ἀθήνα: Βασικὴ Βιβλιοθήκη.
- Choiseul-Gouffier 1782. «Carte de la Grèce Moderne», *Voyage Pittoresque de la Grèce*, Paris.
- Gull. Deslile 1707-1708. *Graeciae Antiquae Tabula Nova*.
- D'Anville 1756. *Les Côtes de la Grèce et l' Archipel*, Paris.
- De La Rochette 1790. *Greece Archipelago and part of Anadoli*, London.
- G. Durand 2000. *Lo imaginario*, Barcelona.
- Φατζέας 1760. *Γραμματικὴ γεωγραφικὴ ἢ μάλλον Ἀνάλυσις καθαρὰν, ἀξηκριβομένη, καὶ σύντομος τοῦ ὀλοκλήρου σώματος τῆς Νεώτερας Γεωγραφίας ἥτις Μὲ νέαν, καὶ μερικώτερον Μέθοδον, θεωρεῖ, καὶ ἐξετάζει ὅλην τὴν ὑδρογείον Σφαῖραν, ἥτοι τὴν Ἐπιφάνειαν αὐτῆς χρησιμώτατη, καὶ Πάνυ Ὠφέλιμος, γιὰ ἐκεῖνους ὁποῦ καταγίνονται εἰς τὴν μελέτην τῆς Γεωγραφίας πρῶτερον μὲν εἰς τὴν Ἀγγλικὴν Συγγραφεῖσα Διάλεκτον, ὕστερον δὲ εἰς τὴν Γαλλικὴν μεταφερθεῖσα, ἐξ ἧς εἰς τὴν Ἰταλικὴν, καὶ τελευταῖον εἰς τὴν ἀπλήν τὴν Ἑλληνικὴν, εἰς ἣν καὶ τὰ μάλιστα παρά Γεωργίου Γερέως Φατζεά τοῦ ἐκ Κηθύρων Διαιρεθεῖσα μὲν εἰς Τόμους τρεῖς Ἀφιερωθεῖσα δὲ τῷ Εὐσεβεστάτῳ Γένει τῶν Γραικῶν Ὅποῦ ἐνοικεῖ εἰς τὴν Μητροπόλιν τῶν Ἑνετίων Νῦν πρῶτον τύποις ἐκδωθεῖσα, συνδρομὴ Κυρίου Παναγιώτη Μαζοκαπάκη τοῦ Κρητός. 3 ΤΟΜΟΣ, Ἐνεῖησιν 1760.*
- Δ. Φιλίππιδη-Γ. Κωνσταντά 1988. *Νεωτερικὴ γεωγραφία*. Ἐπιμέλεια Αἰκ. Κουμαριανοῦ, Ἀθήνα: Ἐρμῆς.

- I. García Gálvez 2004. «Το φαντασιακό των ελληνικών νήσων στην ισπανική λογοτεχνία» στο Α. Αργυρίου (ed.), *Η Ελλάδα των νήσων από την Φραγκοκρατία ως σήμερα. Πρακτικά του Β' Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών (Ρέθυμνο, 10-12/5/2002)*, Β', Atenas: Ελληνικά Γράμματα, 659-672.
- 2005. «Utopía lingüística y comedia en Grecia», *Estudios Neogriegos* 7: 214-247.
- 2006. I. García Gálvez, «La Ciudad de los fanariotas», en M. Morfakidis / E. Motos Guirao (eds.), *Constantinopla. 550 años después de su caída*, Granada: Centro de Estudios Bizantinos Neogriegos y Chipriotas, σελ. 103-122.
- 2007. «El viaje de “El Joven Anacarsis” a la Grecia moderna según Rigas de Velestino», σε José M. Oliver, Clara Curell, Cristina G. Uriarte y Berta Pico (eds.), *Escrituras y reescrituras del viaje. Miradas plurales a través del tiempo y de las culturas*. Berna: Peter Lang, σελ. 187-210.
- Hunger 1987. H. Hunger, *Βυζαντινή λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμική γραμματεία τῶν Βυζαντινῶν*. Τόμος Α'. Φιλοσοφία, Ρητορική, Ἐπιστολογραφία, Γεωγραφία. Μετάφρασις Α. Γ. Μπενάκη, Ι. Β., Ἀνασταίου, Γ. Χ. Μακρῆ, Ἀθήνα: ΜΙΕΤ.
- Δ. Καραμπερόπουλος 1998α. «Ἡ Χάρτα τῆς Ἑλλάδος τοῦ Ρήγα. Τὰ πρότυπά της καὶ νέα στοιχεῖα» στο *Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα: Ἐπιστημονική Ἐταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα, σελ. 13-90.
- 2005. Δ. Ἄπ. Καραμπερόπουλος, *Οἱ Χάρτες Βλαχίας καὶ Μολδαβίας τοῦ Ρήγα Βελεστινῆ* (Βιέννη 1797). Νέα στοιχεῖα - Εὐρετήριο - Αὐθεντική ἐπανεκδόση, Ἀθήνα: Ἐπιστημονική Ἐταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα.
- 2007. Δ. Ἄπ. Καραμπερόπουλος, «Γιατί ὁ Ρήγας διάλεξε τὸν χάρτη τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος ὡς πρότυπο τῆς Χάρτας του;», *ΥΠΕΡΕΙΑ. Πρακτικά τοῦ Δ' Διεθνoῦς Συνεδρίου Φεραῖ-Βελεστίνου-Ρήγα (Βελεστίνου 2-5 Ὀκτωβρίου 2003)*, Ἀθήνα: Ἐπιστημονική Ἐταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα.
- Κ. Θ. Κυριακοπούλος 1990. *Μελέτιος (Μητρός) Ἀθηνῶν, ὁ Γεώγραφος (1661-1714). Συμβολή στὴν μελέτη τοῦ Βίου καὶ τοῦ Ἔργου του καὶ γενικότερα τῆς ἐποχῆς τοῦ πρώιμου Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα: ΕΚΠΑ/ΦΣ/Βιβλιοθήκη Σοφίας Ν. Σαριπόλου, τόμ. Α-Β.
- Γ. Λάιος 1960. «Οἱ χάρτες τοῦ Ρήγα. Ἔρευνα ἐπὶ τῶν πηγῶν», *Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας τῆς Ἑλλάδος* 14, (1960), σελ. 231-312.
- Εὐά. Λιβεριάτος/Η. Μπεριάτος 2001. *Ἡ Επτάνησος σὲ Χάρτες: Ἀπὸ τὸν Πτολεμαῖο στοὺς Δορυφόρους*, Θεσσαλονίκη: ΕΚΕΧΑ.
- Μ. López Villalba 2003. *Traducir la Revolución. La Nueva Constitución Política de Rigas de Velestino*, Madrid: CSIC, Nueva Roma 18.
- Μ. Martínez 1995. «Presentación», *Los universos insulares-Cuadernos del CEMYR* 3, σελ. 11-16.
- Βίκτωρ Μελάς 1997. *Ἡ Χάρτα τοῦ Ρήγα*, Ἀθήνα: ΜΙΕΤ.

- Μελέτιος 1807. *Μελετίου Γεωγραφία Παλαιά και Νέα* συλλεχθεῖσα ἐκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιῶν καὶ Νέων, καὶ ἐκ διαφόρων Ἐπιγραφῶν τῶν ἐν Λίθοις, καὶ εἰς κοινὴν Διάλεκτον ἐκτεθεῖσα, χάριν τῶν πολλῶν τοῦ ἡμετέρου Γένους. Πλείστοις δὲ σημειώμασιν ἐπαυξηθεῖσα μετὰ καὶ τίνων Παραρτημάτων, καὶ Νέων Γεωγραφικῶν Πινάκων, καὶ εἰδιορθωθεῖσα, ἐξεδόθη ἤδη τὸ... ὑπὸ Ἀνθίμου Γάζη τοῦ Μηλιώτου. Ἐν Βενετίᾳ 1807.
- Μοισιόδακας 1781. *Θεωρία τῆς Γεωγραφίας* συντεθεῖσα ὑπὸ Ἰωσήπου τοῦ Μοισιόδακος ἢ ὅποια Ἵποσυνήφθη πρῶτον μὲν Μίαν Ἐκθεσις τῶν Κυριοτέρων Προβλημάτων τῆς Γεωγραφίας ἐν εἴδει Ἐπαγωγῆς· δευτέρου δὲ Μία Ἐκθεσις τοῦ Πολιτικοῦ Ἐνειατοῦ, ἢ τοῦ Καλενδαρίου, ἐν εἴδει Προσαρτήματος. Ἐκδοθεῖσα νῦν τὸ πρῶτον Ἐν τῇ Οὐιέννῃ τῆς Αὐστρίας, 1781. Παρὰ τῷ Εὐγένει, καὶ Αὐτοκρατορικῷ ἢ Βασιλικῷ Τυπογράφῳ Ἰωάννῃ Θωμᾷ τῷ ἀπὸ Τράτζινερν.
- M. Mund-Dorchie 1997. «L'imaginaire antique» en W. Watelet (ed.), *Gérard Mercator, Cosmographie. Le temps et l'espace*, Ambers, 23-35. Νοταράς 1700. *Πίναξ Γεωγραφικός τῆς τε Παλαιᾶς καὶ Νέας ἀπάσης ἐγνωσμένης γῆς* νῦν τὸ Πρῶτον Τύποις Ἑλληνικοῖς ἐκδοθεῖς παρὰ Χρυσάνθου Πρεσβύτερου καὶ τοῦ Ἀποστολικοῦ, καὶ Ἀγιωτάτου τῶν Ἱεροσολύμων Πατριαρχικοῦ Θρόνου Ἀρχιμανδρίτου. Ἐν Παταβίῳ 1700.
- Γ. Σ. Πλουμίδης 1967. «Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας Γρηγόριος Φατσέας (1762-1768)», *Θησαυρίσματα* 4, σελ. 85-113.
- F. Prontera 1989. «Géographie et mythes dans l'Isolario des Grecs», M. Pelletier (ed.), *Géographie du Monde au Moyen Age et à la Renaissance*, Paris, 169-179.
- Ptolemeo 1578. *Tabula Geographicae Cl. Ptolemai*, ad mentem Auctoris restitutae et emendatae par Ger. Mercatorem, Colon. Agrripp. typis Godofredi Kempesis MDLXXVIII
- Ρήγας 1790. *Ρήγα Βελεστινλῆ Φυσικῆς Ἀπάνθισμα...* παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ Θετταλοῦ..., Ἐν Βιέννῃ 1790.
- 1991. *Φυσικῆς Ἀπάνθισμα...* παρὰ τοῦ Ρήγα Βελεστινλῆ Θετταλοῦ..., Ἐν Βιέννῃ 1790. Ἀθήνα: Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα.
 - 1998. *Ρήγα Βελεστινλῆ, ΧΑΡΤΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*, Βιέννῃ 1796-1797. Εὐρετήριο ὀνομάτων, προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων, Ἀθήνα: Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα.
 - 2000. *Ρήγα Βελεστινλῆ Ἀπάντα τὰ σωζόμενα. Νέος Ἀνάχαρις*. Τόμος Τέταρτος. Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια - Σχόλια Α. Ταμπάκη, Ἀθήνα: Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων.
 - 2002α. *Χάρτα τῆς Ἑλλάδος*, Βιέννῃ 1796-1797. Εὐρετήριο ὀνομάτων, προσώπων, τόπων καὶ πραγμάτων, Ἀθήνα: Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα.

- 2002β. Ρήγα Βελεστινλή *Άπάντα τὰ σωζόμενα. Φυσικῆς ἀπάνθισμα διὰ τοὺς Ἀγγίνους καὶ Φιλομαθεῖς Ἑλληνας*. Τόμος δεύτερος. Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια - Σχόλια Κ. Θ. Πέτσιος, Ἀθήνα: Βουλὴ τῶν Ἑλλήνων.
- 2005. *Rigas de Velestino, Los escritos revolucionarios. Proclama, Los Derechos del Hombre, La Constitución, Thourios-Canto de guerra*, Traducción: I. García Gálvez. Introducción y edición: D. Karamperópulos, Atenas: Sociedad Científica de Estudios sobre Feres-Velestino-Rigas.
- 2006. Ρήγα Βελεστινλή *Νέος Ἀναχάρσις* Βιέννη 1796. Εἰσαγωγή - Ἐπιμέλεια - Εὐρετήριο: Δ. Καραμπερόπουλος. Ἀθήνα: Ἐπιστημονικὴ Ἐταιρεία Μελέτης Φερῶν-Βελεστίνου-Ρήγα.

Sofianós 1552. *Totius Graeciae descriptio*. N. Sophianos studiosis S. Tabella ipsa ostendere poterit, si longe imensiori cura, atque exactiori diligentia quam hactenus, eam pro chorographi(a)e et geographi(a)e, ratione et ordine, conati sumus describere: ut opera quoque nostra studiosis ipsis (quibus mirifice gratificari cupimus) non nihil utilitatis alferentur... Romae in templo Boni Eventus. MDLII.

Γ. Τόλιας 1998. «“Τῆς εὐρουχῶρου Ἑλλάδος”: Ἡ “Χάρτα” τοῦ Ρήγα καὶ τὰ ὄρια τοῦ ἑλληνισμοῦ», *Τὰ Ἱστορικά* 28-29, σελ. 3-30.

- 2001. *Τα Νησολόγια. Ἡ μοναξιά καὶ ἡ συντροφιά των νησιῶν*. Επιλεγόμενα Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ὀλκος.

Τζ. Χαρλαύτη (ἐπ.) 2001. *Ἱστορία τῆς ἑλληνόκτητης ναυτιλίας, 19ος-20ός αἰῶνας*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Ἀλεξάνδρεια.

Ι. Κ. Χασσιώτης 1969. *Σχέσεις Ἑλλήνων καὶ Ἰσπανῶν στα χρόνια τῆς Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη.

S. Vilatte 1991. *L'insularité dans la pensée grecque*, Paris.

Rizzi Zannoni 1774. *Carte de la partie Septentrionale de l'Empire Ottoman*.

YURA KONSTANTINOVA

Ο Ρήγας Βελεστινλής στην Βουλγαρική ιστοριογραφία

Ο Ρήγας Βελεστινλής είναι ο Έλληνας, του οποίου η ζωή και το έργο έχουν μελετηθεί πιο λεπτομερειακά από την βουλγαρική ιστορική επιστήμη. Δεν έχει μελετηθεί μόνο από ιστορικούς, αλλά έχει απασχολήσει και φιλόλογους, οι οποίοι έχουν κάνει συγκριτικές μελέτες του έργου του Ρήγα με έργα Βουλγάρων επαναστατών. Το γεγονός ότι η βουλγαρική ιστορία, αλλά και φιλολογία, έχει ασχοληθεί με το έργο και την δράση του Ρήγα οφείλεται στην παγκοσμιότητα των ιδεών του Έλληνα επαναστάτη. Οι εξαγγελίες του για ελευθερία και αδελφσύνη, για παμβαλκανική συνεργασία και πνευματική απελευθέρωση τον θέτουν μεταξύ των σημαντικότερων αντιπροσώπων του Βαλκανικού Διαφωτισμού.

Οι βουλγαρικές επιστημονικές μελέτες, οι οποίες κατά τα τελευταία περίπου σαράντα χρόνια αφορούσαν στη ζωή και το έργο του Ρήγα Βελεστινλή είναι αρκετές. Είναι λοιπόν απαραίτητο, αφενός να βρούμε τις διαφορετικές ερμηνείες μεταξύ των Βούλγαρων μελετητών, αλλά και να προσέξουμε τις κοινές θέσεις τους. Η ανάλυση των θεμάτων που απασχολούν τους επιστήμονες και τα συμπεράσματά τους θα μας βοηθήσουν να παρουσιάσουμε τους άξονες στους οποίους κινείται η βουλγαρική ιστορία γύρω από το έργο του Ρήγα Βελεστινλή, αλλά και να βρούμε νέα, όχι ακόμη εξεταζόμενα ερωτήματα και θέματα γύρω από το έργο του. Πιστεύω πως η παρουσίαση του θέματος για την θέση του Ρήγα στην βουλγαρική ιστοριογραφία θα είναι χρήσιμη τόσο για τους Βούλγαρους ιστορικούς, όσο και για τους Έλληνες συναδέλφους, επειδή

θα τους δώσει την δυνατότητα όχι μόνο να μάθουν τι είναι γραμμένο ως τώρα στις βουλγαρικές μελέτες γύρω από την προσωπικότητα αυτή, αλλά και για να προσδιορίσουν την θέση τους μεταξύ των ανθρώπων που προσπάθησαν να συναρμολογήσουν τα κομμάτια του παζλ της βαλκανικής ιστορίας.

Το πρώτο που μπορούμε να σημειώσουμε όταν διαβάζουμε τα έργα των Βούλγαρων επιστημόνων είναι ο φόβος τους (ο οποίος όμως είναι αρκετά βάσιμος) πως ακόμη και το ειδικό ακροατήριο για το οποίο είναι γραμμένα τα έργα τους δεν ξέρει ποιος ακριβώς είναι ο Ρήγας Βελεστινλής. Και για αυτόν τον λόγο σχεδόν όλες οι μελέτες αρχίζουν με συνοπτική βιογραφική παρουσίαση του Έλληνα επαναστάτη. Αυτή η τάση ξεπεράστηκε μόνο στα τελευταία έργα μετά την πολύ χρήσιμη δίγλωσση έκδοση των κειμένων του Έλληνα επαναστάτη¹. Ταυτόχρονα η ζωή, το έργο και οι ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή έχουν εξεταστεί από πολλές και διαφορετικές απόψεις. Εδώ θα προσπαθήσω να εξειδικεύσω αυτήν την πολυμορφία στα τέσσερα μεγάλα θέματα.

1. Οι ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή και οι Βούλγαροι

Όλοι οι έγκυροι επιστήμονες που ασχολούνται με τις σχέσεις μεταξύ των Ελλήνων και των Βουλγάρων στο 19^ο αιώνα υπογραμμίζουν την σημασία των ιδεών του Ρήγα Βελεστινλή για την συμμετοχή των Βουλγάρων στον επαναστατικό αγώνα εναντίον της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Αυτές οι ιδέες πέρασαν στο βουλγαρικό έδαφος μέσω της Φιλικής Εταιρείας, η οποία στην βουλγαρική ιστοριογραφία θεωρείται ως οργάνωση με ιδεολογικές ρίζες στο έργο του μεγάλου Έλληνα επαναστάτη². Οι Βούλγαροι επιστήμονες ομολογούν πως η βουλγαρική κοινωνία, εξαιτίας της καθυστέρησης της σε σύγκριση με την ελληνική κατά το 18^ο αιώνα δέχεται αργότερα τις ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή³. Πολύ ενδιαφέρουσα είναι η ανάλυση της Νάντιας Ντάνοβα, η οποία υποστηρίζει ότι η επιθυμία του Βούλγαρου διαφωτιστή – Νεόφυτου Μπόζβελη να

1. Велестинлис, Р. *Революционно*, Μετάφραση στα Βουλγαρικά από την Νάντια Ντάνοβα και τον Θούριο από τον Βασίλη Στανίλοβ, έκδοση από Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα, Εκδοτικός οίκος «Ιβάν Βάλωβ», Σόφια, 1998.

2. Тодоров, Н. *Филики етерия и българите*, Σόφια, 1965, σελ. 103; Трайков, В. *Идеологически течения и програми в национално-освободителните движения на Балканите до 1878*, Σόφια, 1978, σελ. 54; Данова, Н. *Ригас – наш съвременник – Балкански репортер* 1/14.03.2003, σελ. 12.

3. Νάντια Ντάνοβα, «Το μήνυμα του Ρήγα και οι Βούλγαροι», *Αντί*, τεύχος 652, 16 Ιανουαρίου 1998, σελ. 26-27; Данова, Н. *Двама български почитатели на Ригас – В: Симпозиум посветен на 200 г. от смъртта на Ригас Велестинлис*, на тема: “Ригас и неговите последователи” 12.05.1998 г., В. Търново, 2001, 118-123; Νάντια Ντάνοβα, «Ένας άγνωστος Βούλγαρος θαυμαστής του Ρήγα», *Υπέρεια*, τόμος 3, Πρακτικά Γ΄ Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνου-Ρήγας», Αθήνα, 2002, σελ. 665-668.

πείσει τους Βουλγάρους πως ο Ρήγας είναι Βούλγαρος οφείλεται στον θαυμασμό του για την προσωπικότητα του Έλληνα επαναστάτη. Έτσι εξηγείται η λογική θέληση του Μπότσεβελι να τον τοποθετεί μέσα στο βουλγαρικό εθνικό πάνθεο. Στις μελέτες των Βουλγάρων επιστημόνων υπογραμμίζεται η επιρροή που έχουν οι ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή στους Βουλγάρους διαφωτιστές, Ν. Μπότσεβελι και Ι. Σελμιίνσκι, οι οποίοι στα έργα τους υιοθετούν επιχειρήματα του Ρήγα και δηλώνουν αφοσίωση στις ιδέες του.

Το νέο βιβλίο του Κύριλλ Τοπάλωφ μας δίνει την δυνατότητα να δούμε τις ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή μέσα από την οπτική γωνιά της Βαλκανικής Αναγέννησης⁴. Ο συγγραφέας υπογραμμίζει τη σχέση μεταξύ του έργου του Έλληνα επαναστάτη και των Βούλγαρων ελληνιστών της εποχής, Γ. Ρακόβσκι, Κ. Φώτινωφ, Ι. Σελμιίνσκι, Π. Μπερόν και Γ. Παρλίτσεφ, οι οποίοι λίγο ή περισσότερο δανειζονται τις ιδέες του για τον «εθνικό-δημιουργικό» ρόλο της γλώσσας και την δημιουργία της εθνικής μυθολογίας, που θα νομιμοποιεί το μελλοντικό κράτος. Ο Κ. Τοπάλωφ συγκρίνει τον Ρήγα Βελεστινλή με τις άλλες προσωπικότητες της Βαλκανικής Αναγέννησης, Ντοσιντέι Ομπράντοβιτς και του Βούλγαρου επαναστάτη Γ. Ρακόβσκι. Ο συγγραφέας κάνει σύγκριση μεταξύ του Ρήγα Βελεστινλή και του Γ. Ρακόβσκι, επειδή θεωρεί πως μεταξύ τους υπάρχει όχι μόνο βιογραφική σύμπτωση, αλλά και κοινά προσωπικά χαρακτηριστικά. Οι δύο είναι ονειροπόλοι, τυχοδιώκτες, μεγαλοφυείς πολιτικοί, θαυμάσιες προσωπικότητες, δημιουργοί των μελλοντικών εθνικών επαναστάσεων. Μεταξύ τους βέβαια υπάρχουν και διαφορές, ο Ρήγας Βελεστινλής είναι πιο δημιουργικός στην συγγραφή των κειμένων, από την άλλη πλευρά ο Γ. Ρακόβσκι είναι πιο πρακτικός και συνδυάζει τον δημιουργό και τον στρατηγό-ηγέτη⁵. Στο βιβλίο του Κ. Τοπάλωφ για πρώτη φορά στη βουλγαρική και ελληνική επιστήμη γίνεται συγκριτική ανάλυση των κειμένων του Ρήγα Βελεστινλή και του Γ. Ρακόβσκι.

Άλλοι ιστορικοί συγκρίνουν τον Ρήγα με τους δύο άλλους μεγάλους Βούλγαρους, τον Χρ. Μπότεφ και τον Β. Λέβσκι. Υποστηρίζουν πως με τον πρώτο τον συνδέει η ποίηση και ο τραγικός θάνατος για την πατρίδα, ενώ η σύγκριση του Ρήγα Βελεστινλή με τον Β. Λέβσκι δεν βασίζεται μόνο στις κοινές ιδέες τους για την δημιουργία μέσω της επανάστασης της ελεύθερης δημοκρατίας, όπου όλοι οι λαοί, συμπεριλαμβανόμενου και των Τούρκων, θα είναι ίσοι, αλλά η πιο σημαντική ομοιότητα είναι η θέση

4. Топалов, К. Раковски и Ригас в културно – историческите модели на Балканското възраждане, С., 2003. Το βιβλίο αυτό έχει μεταφραστεί στα ελληνικά και εκδίδεται από την Επιστημονική Εταιρεία Μελέτης Φερών-Βελεστίνου-Ρήγα (επιμ. Δημ. Καραμπερόπουλος), Αθήνα, 2010.

5. Пак там, с. 9, с. 83-95.

που κρατούν και οι δύο στην εθνική μνήμη των λαών τους ως πρώτοι-απόστολοι της εθνικής επανάστασης⁶.

Ως τώρα στη βουλγαρική ιστοριογραφία λείπει η μελέτη, που να εξετάζει και να αναλύσει την παρουσία του Ρήγα Βελεστινλή στα βουλγαρικά κείμενα του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και του πρώτου μισού του 20ου αιώνα. Την προσπάθεια να συμπληρώσει αυτό το κενό έκανε η Σάνια Βέλκοβα, η οποία εξέτασε την εικόνα που σχηματίζεται για τον Ρήγα Βελεστινλή στην βουλγαρική κοινωνία στην περίοδο 1939-1966⁷. Κατέληξε στο συμπέρασμα ότι στην βουλγαρική λογοτεχνία ο Ρήγας Βελεστινλής παρουσιάζεται ως αγωνιστής, ιδεολόγος, δημοσιολόγος, ποιητής και ήρωας. Η Σάνια Βέλκοβα υπογραμμίζει το συνεχές ενδιαφέρον των μελετητών για το έργο και την προσωπικότητα του Ρήγα και η σχέση του με την ιδέα πως τα Βαλκάνια είναι μία μοναδική και ενιαία περιοχή από πολιτισμική και ιστορική άποψη.

2. Πρόδρομος της «Μεγάλης Ιδέας» ή δημιουργός της Βαλκανικής Ομοσπονδίας;

Αναμφισβήτητα, το πιο επίμαχο θέμα για την βουλγαρική ιστοριογραφία σε σχέση με τον Ρήγα Βελεστινλή είναι οι απόψεις του για τον χαρακτήρα του μελλοντικού ελεύθερου κράτους που ονειρεύεται στα Βαλκάνια στην θέση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Όλοι οι επιστήμονες είναι ομόφωνοι για την πνευματική επιρροή της Γαλλικής επανάστασης και του γαλλικού συντάγματος του 1793 στο έργο του μεγάλου Έλληνα. Όλοι πάλι τονίζουν τις δημοκρατικές ιδέες του για ελευθερία, ισότητα και αδελφосύνη, οι οποίες διακρίνουν το έργο του Ρήγα Βελεστινλή. Πολλή σημαντική για τους Βούλγαρους είναι η θέληση του Ρήγα να συμμετέχουν όλοι οι βαλκανικοί λαοί στο κοινό επαναστατικό αγώνα εναντίον του Σουλτάνου και η ιδέα του για την ισότητα των βαλκανικών λαών στο μελλοντικό ελεύθερο κράτος⁸. Το σχέδιο του Ρήγα Βελεστινλή για την οργανωτική προετοιμασία της εξέγερσης θεωρείται ως νέα

6. Νάντια Ντάνοβα, «Το μήνυμα του Ρήγα...», σελ. 27.

7. Велкова, С. Присъствието на Ригас Велестинлис в съвременните български културни реалности – В: Симпозиум посветен на 200 г. от смъртта на Ригас Велестинлис, на тема: “Ригас и неговите последователи” 12.05.1998 г., В. Търново, 2001, σελ. 130-137; Велкова, С. «Ο Ρήγας Βελεστινλής στη Βουλγαρία», *Υπέρεια*, τόμος 3, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 1997, Αθήνα, 2002, σελ. 623-630.

8. Тодоров, Н. Филики етерия и българите ...; Трайков, В. Идеологически течения и програми... σελ. 48-54; Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX в., Σόφια, 1980, σελ. 45, σελ. 49; Тодоров, Н. Балкански измерения на гръцкото въстание от 1821 г. Приносът на българите, Σόφια, 1984, σελ. 32, 43; Тодоров, V., *Greek federalism during the 19th century (Ideas and projects)*, N. York, 1995, σελ. 5; Димитров, С. К.

και σημαντική επιτυχία των βαλκανικών πολιτικών απόψεων⁹. Αυτές οι ιδέες του επαναστάτη δίνουν βάση στους Βούλγαρους επιστήμονες να τον χαρακτηρίσουν είτε ως «εθνικό-ηγέτη», είτε ως «τον πιο εύγλωττο εκφραστή της ιδέας για την ένωση και την αλληλεγγύη των όλων υπόδουλων λαών», αλλά και ως «σημαντική επαναστάτη και δημοκράτη».

Ανεξάρτητα από αυτή την ομοφωνία για τον έργο του Ρήγα Βελεστινλή, στην βουλγαρική ιστοριογραφία υπάρχει και μια σημαντική διαφωνία για τον χαρακτήρα που ο Ρήγας επιφυλάσσει στην μελλοντική «Ελληνική Δημοκρατία», όπως την ονομάζει ο ίδιος. Πρώτος ο Νικολάι Τοντωρόφ στα έργα του έγραψε την γνώμη του πάνω σ' αυτό το θέμα. Αυτός θεωρεί πως η «*συνείδηση του Ρήγα εμπνέεται από την ιδέα για την μεγάλη αποστολή των Ελλήνων στην πολυεθνική δημοκρατία*» και αυτό τον οδηγεί στην υποτίμηση των ικανοτήτων των άλλων βαλκανικών λαών για ενεργητικό ρόλο στην παμβαλκανική εξέγερση¹⁰. Θεωρεί πως αυτή η ιδέα του Ρήγα έχει ουτοπικό χαρακτήρα, αλλά αυτό ακριβώς την κάνει και τόσο ελκυστική¹¹. Ο Βεσελίν Τράϊκωφ ομολογεί πως η ιδέα για την ένωση των βαλκανικών λαών, μόνο στο όνομα της ελευθερίας, είναι υπέρ-αισιόδοξη. Υπογραμμίζει τον δημοκρατικό χαρακτήρα των ιδεών του Ρήγα για το μελλοντικό κράτος και θεωρεί πως ο Ρήγας είναι θεμελιωτής της επαναστατικής και δημοκρατικής τάσης της ελληνικής απελευθερωτικής κίνησης, που είναι έξω από την Μεγάλη Ιδέα¹². Το έργο του Στρασμίρ Δημητρόφ και Κράστιο Μάντσεφ, το οποίο αποτέλεσε πανεπιστημιακό εγχειρίδιο για πολλές γενιές Βουλγάρων ιστορικών (η πρώτη έκδοση του είναι στα 1971), επίσης αναφέρεται στον αστικό και δημοκρατικό χαρακτήρα του μελλοντικού κράτους, όπως τον οραματιζόταν ο Ρήγας, αλλά και υπογραμμίζει πως ο Ρήγας Βελεστινλής «*οραματίζεται την ηγεμονία του ελληνικού έθνους σ' αυτό*». Επιπλέον υποστηρίζει ότι ο «Χάρτης» του είναι ένα «*εργαλείο στο πρόγραμμα των μελλοντικών αξιώσεων του ελληνισμού*». Δίκαια όμως οι συγγραφείς τονίζουν πως οι κληρονόμοι του Ρήγα οδηγήθηκαν σε συμπεράσματα τα οποία είναι αρκετά πιο ακραία από τις ίδιες τις ιδέες στο έργο του¹³.

Η Ν. Ντάνοβα θεωρεί πως ο Κωλλέτης χρησιμοποιεί τις ιδέες του Ρήγα για να αποδείξει πως η απελευθέρωση των υπόδουλων αδελφών είναι εντελώς απαραίτητη,

Манчев, История на балканските народи, второ издание, Сόφια, 1999, σελ. 170-174; Топалов, К. Раковски и Ригас...

9. Димитров, С. Общобалкански корени и черти в българската политическа мисъл през първата половина на XIX век – В: България в света от древността до наши дни, т.1, Сόφια, 1979, σελ. 390-411.

10. Тодоров, Н. Балкански измерения ..., σελ. 32.

11. Тодоров, Н. Филики етерия и българите ..., σελ.33.

12. Трайков, В. Идеологически течения и програми... σελ. 53, σελ. 401.

13. Димитров, С. К. Манчев, История на балканските народи..., σελ. 171-173.

αλλά μόνο επιφανειακά ακολουθεί τις ιδέες του Μεγάλου Έλληνα¹⁴. Ο Κωλέττης είναι βασικός εκφραστής της πολιτικής της Μεγάλης Ιδέας και χρησιμοποιεί τις ιδέες του Ρήγα Βελεστινλή για να ενισχύσει την πολιτική του, αλλά αυτό δεν σημαίνει πως ο ίδιος ο Ρήγας ιδεολογικά ταυτίζεται με την πολιτική του Κωλέττη. Η Ν. Ντάνοβα ομολογεί την υψηλή εθνική συνείδηση του Ρήγα, αλλά τονίζει πως αυτή δεν είναι φραγμός για αυτόν να δει τους Βούλγαρους ως αδελφούς, μελλοντικούς συμμάχους και συνεργάτες στο μελλοντικό κράτος. Η πίστη του πως οι άλλοι βαλκανικοί λαοί θα βοηθήσουν τους Έλληνες εδράζεται στην ισότητα των λαών, την οποία αυτός προβλέπει για το μελλοντικό κράτος. Η Ν. Ντάνοβα θεωρεί πως οι επαναστατικές προκηρύξεις του Ρήγα προς τους Βουλγάρους να πάρουν μέρος στον αγώνα, όπως και ολόκληρη η δραστηριότητά του είναι απόδειξη για την δυνατή σχέση μεταξύ του πατριωτισμού του και για την καλή διάθεσή του προς τους Βούλγαρους. Αυτό το γεγονός, όπως και το έργο του, τον τοποθετούν μεταξύ των εχθρών της Βυζαντινής παράδοσης και των οπαδών του Ελληνικού Διαφωτισμού¹⁵.

Ο Κ. Τοπάλωφ, όμως, διαφωνεί μ' αυτήν την θεωρία και γράφει πως το κράτος του Ρήγα Βελεστινλή είναι «σύγχρονο είδος του πολυεθνικού κράτους Βυζαντινού τύπου». Ο μακρινός σκοπός των ιδεών του, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είναι να εμπνεύσει την ιδέα πως η «Ελληνική Δημοκρατία» είναι το πιο μεγάλο και το πιο αρχαίο βαλκανικό κράτος και για αυτό πρέπει να παίζει το ρόλο του ηγεμόνα και του οδηγητή των άλλων βαλκανικών λαών, οι οποίοι πρέπει να γίνουν στο μέλλον και αυτοί μέρος της μεγάλης ελληνικής φυλής¹⁶. Αναμφισβήτητο, φαίνεται το συμπέρασμα του Κ. Τοπάλωφ πως οι ιδέες του Ρήγα είναι πρόδρομες για τις πιο λαμπρές προσωπικότητες στα Βαλκάνια (π.χ. Γ. Ρακόβσκι, Χρ. Μπότσεφ, Λ. Καραβέλωφ), οι οποίοι ονειρεύονται για πιο στενές σχέσεις μεταξύ των βαλκανικών λαών. Ταυτόχρονα, οι ίδιες ιδέες έγιναν βάση της ιδεολογικής τεκμηρίωσης εθνικού τύπου επαναστατικών ενεργειών κατά τα τέλη του 19^{ου} αιώνα¹⁷.

Ο Βαρμπάν Τοντωρόφ διατύπωσε την άποψή πως το κράτος που ονειρεύεται ο Ρήγας πρέπει να είναι ενιαίο και πολυεθνικό και να βασίζεται στην δημοκρατική ισότητα των εθνών. Θεωρεί πως το επίθετο «ελληνική» δεν πρέπει να θεωρείται ως απόδειξη εθνικισμού, ούτε ως θέληση να τεθούν οι Έλληνες πάνω από τους γείτο-

14. Данова, Н. Националният въпрос ..., σελ. 47, 88-89.

15. Данова, Н. Гръцкото въстание от 1821 г. и “Мегали идея” – В: 150 години от гръцкото въстание 1821-1828, Σόφια, 1973, σελ. 77; Данова, Н. Българите в гръцката книжнина през XVIII и началото на XIX век - Балканистика 1/1986, σελ. 269; Данова, Н. Ригас Фереев: Гъркът, поискал преди два века да обедини балканците – Балканите 1/1998, σελ. 34-35.

16. Топалов, К. Раковски и Ригас..., σελ. 26, σελ. 64.

17. Пак там, σελ. 22, σελ. 34.

νές του, αλλά ως απόδοση του όρου «ρουμ» που χρησιμοποιείται στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ως συνώνυμο της λέξης «ορθόδοξος». Ο Βαρμπάν Τοντωρόφ αντιλαμβάνεται τις ιδέες του Ρήγα ως επιθυμία να παρουσιαστούν τα Βαλκάνια ως μία ενότητα, όπου οι άνθρωποι έζησαν και θα ζήσουν μαζί. Για αυτό τον λόγο ο Ρήγας είναι Έλληνας πατριώτης, αλλά όχι πρόδρομος της Μεγάλης Ιδέας, εφόσον το κράτος το οποίο ονειρεύεται είναι μία προσπάθεια συγκερασμού της εθνικής ιδέας με τους δημοκρατικούς κανόνες¹⁸.

Από την ανάλυση των παραπάνω κειμένων συμπεραίνει κανείς ότι ανεξάρτητα από τις διαφορετικές γνώμες των Βούλγαρων επιστημόνων, η βουλγαρική ιστοριογραφία καταλήγει με γενικό συμπέρασμα ότι ο Ρήγας Βελεστινλής δεν είναι ούτε πρόδρομος της Μεγάλης ιδέας, ούτε δημιουργός της Βαλκανικής ομοσπονδίας. Είναι μεγάλος Έλληνας πατριώτης και ιδεαλιστής.

3. Ο Ρήγας Βελεστινλής και οι ιδέες του Διαφωτισμού

Η βουλγαρική ιστορική επιστήμη ασχολείται σοβαρά και με το θέμα τις επιδράσεις που είχε ο Διαφωτισμός στην ιδεολογία του Ρήγα Βελεστινλή. Στα βιβλία και στα άρθρα της η Ν. Ντάνοβα θεωρεί τον Ρήγα όχι μόνο αγωνιστή, αλλά επίσης και έναν από τους σημαντικότερους εκπρόσωπους του Βαλκανικού Διαφωτισμού¹⁹. Υπογραμμίζει τη μεγάλη σημασία των εκσυγχρονιστικών ιδεών του για την εξέλιξη της βαλκανικής κοινωνίας. Συνεπώς η Ν. Ντάνοβα ξεετάζει και την μεταφραστική και εκδοτική του δραστηριότητα και τονίζει την σημασία της «Φυσικής» για την νίκη των ιδεών του Διαφωτισμού πάνω στην μεσαιωνική σχολαστική. Σύμφωνα με την Ν. Ντάνοβα τα έργα του Ρήγα «Σχολείον των ντελικατών εραστών» και «Ο Ηθικός Τρίπους» βοηθάνε στην επικράτηση του ανθρωποκεντρισμού και της ηθικής του Διαφωτισμού, η οποία είναι στραμμένη προς τον άνθρωπο και την ευτυχία του στην ζωή.

Όπως και οι άλλοι Έλληνες διαφωτιστές, έτσι και ο Ρήγας Βελεστινλής προσπαθεί να βρει τις ρίζες της ελληνικής ιστορίας στην αρχαιότητα και να αποδείξει τη συνέχεια της ελληνικής ιστορίας. Ο Ρήγας με την μετάφραση που έκανε στο βιβλίο «Νέος Αναχάρσις» και με την «Χάρτα» του, σκοπεύει να ξυπνήσει την μνήμη των

18. Тодоров, В., *Greek federalism during the 19th century...*, σελ. 7-9.

19. Данова, Н. Разривът между гръцките възрожденци и Цариградската патриаршия – Известия на българското историческо дружество, кн. XXVII/1969, σελ. 35-64; Данова, Н. Ригас Ферееос: Гъркът, поискал преди два века да обедини балканците – Балканите 1/1998, σελ. 34-35; Данова, Н. Двама български почитатели на Ригас – В: Симпозиум посветен на 200 г. от смъртта на Ригас Велестинлис, на тема: “Ригас и неговите последователи” 12.05.1998 г., В. Търново, 2001, σελ. 118-123; Данова, Н. Ригас – наш съвременник – Балкански репортер 1/14.03.2003, σελ. 11-12; Данова, Н. “Тъй рече Йоан Златоуст” - Литературна мисъл 1/2004, σελ. 49-59.

Ελλήνων για τους μεγάλους πρόγονούς τους, να τους εμπνεύσει να ανακτήσουν το λαμπρό τους κράτος και γενικά να δημιουργήσουν την ελληνική εθνική ταυτότητα μέσου της ιστορίας²⁰.

Οι δύο πιο σοβαρές μελέτες για τα πολιτικά και ιδεολογικά προβλήματα στα Βαλκάνια στο 19^ο αιώνα²¹ υποστηρίζουν την άποψη πως ο Ρήγας Βελεστινλής έχει κριτική στάση προς τον υψηλό κλήρο του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Όλο το έργο του – οι μεταφράσεις του, η επαναστατική του δραστηριότητα και τα σχέδιά του για παμβαλκανική εξέγερση τον κάνουν εχθρό των αντιδραστικών κύκλων στην ελληνική κοινωνία. Η Ν. Ντάνοβα ισχυρίζεται πως η θεωρία ότι ο κλήρος βρίσκεται πίσω από την καταγγελία του Ρήγα στις Αυστριακές αρχές, στηρίζεται στις ιδεολογικές διαφορές²².

Μερική διαφωνία υπάρχει μεταξύ των Βούλγαρων επιστημόνων μόνο σε ένα θέμα, που είναι η θέση του Ρήγα Βελεστινλή μεταξύ των άλλων Ελλήνων διαφωτιστών. Η Ροσίτσα Ντίμπεβα θεωρεί πως οι ιδέες του Ρήγα είναι πιο κοντά στις ρίζες του ελληνικού διαφωτισμού, η αληθινή αρχή του οποίου είναι το ανώνυμο φυλλάδιο από 1806. Αυτή η θεωρία της βασίζεται στα ουτοπικά σχέδια του Ρήγα για ιδανικό κράτος, στην μεγάλη του ελπίδα για την βοήθεια από το εξωτερικό και στην υπερβολική συγκέντρωση της προσοχής του στο ερώτημα για απελευθέρωση από το τουρκικό ζυγό²³. Άλλη είναι η γνώμη του Κ. Τοπάλοφ, ο οποίος θεωρεί πως ο Ρήγας Βελεστινλής έκανε πολλά για την μεγάλη πολιτική και πολιτισμική αλλαγή στις απόψεις και στις ψυχές των Ελλήνων²⁴. Αναμφισβήτητο όμως είναι το συμπέρασμα πως οι συμπάθειες των Βούλγαρων διαφωτιστών – Ν. Μπότβεβι, Ι. Σελμίνσκι προς τον Ρήγα έχουν τις ρίζες τους στο κοινό ιδεολογικό σύστημα των ιδεών τους – στο Διαφωτισμό²⁵.

20. Данова, Н. Ригас – наш съвременник – Балкански репортер 1/14.03.2003, σελ. 12.

21. Трайков, В. Идеологически течения и програми ...; Данова, Н. Националният въпрос в гръцките политически програми през XIX в., Σόφια, 1980.

22. *ό.π.*

23. Димчева, Р. Из историята на Просвещението в България и Гърция през XVIII и XIX век, Σόφια, 1985, 21-33.

24. Τοπάλοφ, Κ. Раковски и Ригас ..., с. 69; Τοπάλοφ, Κίριλ, «Ο Ρήγας και ο Ρακόβσκι. Ο βαλκανικός συγγραφέας σαν δημιουργός μιας «νέας πολιτικής διοικήσις» και το ηγετικό λόγο», *Υπέρεια*, τόμος 4, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003, Αθήνα, 2006, σελ. 895.

25. Данова, Н. Двама български почитатели на Ригас – В: Симпозиум посветен на 200 г. от смъртта на Ригас Велестинлис, на тема: „Ригас и неговите последователи” 12.05.1998 г., В. Търново, 2001, σελ. 122.

4. Ο Ρήγας και η εποχή του

Πολύ ενδιαφέρον θεωρώ ότι είναι να παρακολουθήσουμε πώς οι Βούλγαροι επιστήμονες εξετάζουν το έργο του Ρήγα Βελεστινλή ενταγμένο στα παμβαλκανικά και πανευρωπαϊκά γεγονότα. Σε όλες τις επιστημονικές μελέτες υπάρχει η ιδέα για την σημαντική επίδραση της Γαλλικής επανάστασης στον Ρήγα, η οποία γέμισε τον Έλληνα αγωνιστή με ελπίδες για την απελευθέρωση των Βαλκανίων από την Τουρκοκρατία. Ο Αγόπ Γαραμπεντιάν και η Ρουμιάνα Κομσάλοβα έχουν κάνει μια ενδιαφέρουσα σύγκριση μεταξύ του «Ελληνικού σχεδίου» της Μεγάλης Αικατερίνης – ρωσικής αυτοκρατορίσσας και της ιδέας του Ρήγα Βελεστινλή για δημιουργία της «Ελληνικής Δημοκρατίας». Οι συγγραφείς ερευνούν την κοινή διαφωτιστική ρίζα των δύο σχεδίων και τις σχέσεις τους με την εξέλιξη του Ανατολικού ζητήματος. Τονίζουν την παράλληλη εμφάνιση των σχεδίων και την σχέση τους με το Βυζάντιο²⁶.

Οι Βούλγαροι επιστήμονες ασχολούνται πολύ με την επιθυμία του Ρήγα Βελεστινλή να εκμεταλλευθεί τις ταραχές στην Οθωμανική αυτοκρατορία και τις σχέσεις του με τον Οσμάν Παζβάντογλου, πασά του Βιδυνίου. Πρώτος θέτει αυτό το ερώτημα ο Ασπαρούχ Βέλκωφ και υποστηρίζει ότι ο Ρήγας βλέπει στο πρόσωπο του Οσμάν Παζβάντογλου τον δυνατό παράγοντα της αναρχίας στην Οθωμανική αυτοκρατορία. Και θέλει να δει στο πρόσωπο του Τούρκου έναν εξεγεγμένο ηγέτη που αναζητεί σχέσεις και αναγνώριση από την επαναστατική Γαλλία. Ο Α. Βέλκωφ θεωρεί πως η προσωπική σχέση μεταξύ των δύο αυτών ανθρώπων ήταν πιθανή, ωστόσο αδύνατη θεωρεί την σχέση μεταξύ της δραστηριότητας του Παζβάντογλου και της επίστευσης της εκτέλεσης του Ρήγα²⁷.

Πάρα πολύ ενδιαφέρουσες είναι οι νέες μελέτες της Ροσίτσας Γράντεβα η οποία παρακολουθεί τις επαφές (πραγματικές ή ψεύτικες) μεταξύ της ελληνικής επαναστατικής κίνησης, συμπεριλαμβανομένου και του Ρήγα Βελεστινλή με τους Τούρκους επαναστάτες και διερευνά πιθανές επαφές «συνεννόησης» μεταξύ τους²⁸. Όταν σκιαγραφεί

26. Αγοπ Γαραμπεντιάν, Ρ. Κομσάλοβα, «Η ιδέα του Ρήγα Βελεστινλή για την Βαλκανική Ομοσπονδία και το «Ελληνικό Σχέδιο» της Μεγάλης Αικατερίνης», *Υπέρεια*, τόμ. 4, Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 2003, Αθήνα, 2006, σελ. 525-536.

27. Velkov, A., «Τι στέκει Παζβατζόγλου, τόσον εκστατικός», *Υπέρεια*, τόμος 3, Πρακτικά Γ' Διεθνούς Συνεδρίου «Φεραί-Βελεστίνο-Ρήγας», Βελεστίνο, 2-5 Οκτωβρίου 1997, Αθήνα, 2002, σελ. 617-621.

28. Gradeva, R. «Osman Pazvantoglu of Vidin: Between Old and New», *Interdisciplinary Journal of Middle Eastern Studies*, volume XIII Special Issue The Ottoman Balkans 1750-1830, Princeton, 2005, σελ. 115-161; Gradeva, R., «Secession and revolution in the Ottoman empire at the end of the eighteenth century: Osman Pazvatoglu and Rhigas Velestinlis», In: *Ottoman rule*

την ποικίλη εικόνα των κινημάτων στην Οθωμανική αυτοκρατορία, μελετάει τους λόγους για τους οποίους μερικοί από τους πιο γνωστούς εχθρούς του Σουλτάνου στα τέλη του 18^{ου} αιώνα δεν βρήκαν την θέση τους στα ελληνικά επαναστατικά σχέδια. Το συμπέρασμά της είναι πως ο κατάλογος των πόλεων και ημιαυτόνομων ηγεμόνων στο «Θούριο» δεν υποδεικνύει πραγματικό ενδιαφέρον για το κοινό επαναστατικό αγώνα, αλλά μόνο εκφράζει την θέληση του Ρήγα να βρει συμμάχους στο απελευθερωτικό του έργο. Η Ρ. Γράδεβα αναλύει τις πιθανές αιτίες για την παρουσίαση μόνο του Οσμάν Παζβάντογλου στο κείμενο του Ρήγα και καταλήγει στο ότι ο Ρήγας θεωρεί τον Παζβάντογλου ως «μικρότερο κακό» σε σύγκριση με τους άλλους²⁹. Προχωρώντας επίσης σε κριτική ανάλυση των πηγών καταλήγει πως ανεξάρτητα από το αν είναι αληθινή ή ψεύτικη η σχέση μεταξύ των δυο αυτών προσωπικοτήτων υπάρχει πραγματική ταύτιση των βραχυχρόνιων πολιτικών τους συμφερόντων. Για τον Οσμάν Παζβάντογλου οι υπηρεσίες των Ελλήνων είναι απαραίτητες για τους δικούς του πολιτικούς στόχους στο εξωτερικό. Ο Ρήγας Βελεστινλής ίσως ελπίζει πως ο πασάς θα βοηθήσει την μελλοντική χριστιανική εξέγερση, αλλά για τον Παζβάντογλου η πιθανή εξέγερση είναι μόνο μια ακόμη δυσκολία για την κεντρική διοίκηση που μπορεί να τον βοηθήσει να αρπάξει τον θρόνο³⁰. Η πραγματική σχέση μεταξύ των δύο αυτών προσωπικοτήτων, θεωρεί Ρ. Γράδεβα, είναι το γεγονός πως αυτοί εκπροσωπούν τις δύο μεγαλύτερες απειλές για την Οθωμανική αυτοκρατορία στα τέλη του 18ου αιώνα, απελευθερωτική και χωριστική κίνηση. Ενδιαφέρουσα είναι η θεωρία της συγγραφέως πως ο μύθος που καλλιεργήθηκε γύρω από την ένταξη του Οσμάν Παζβάντογλου στην οργάνωση του Ρήγα δημιουργήθηκε από τους συγγραφείς του 19ου αιώνα για να κάνουν ακόμη πιο λαμπρή την εικόνα του Έλληνα αγωνιστή³¹.

Η παρούσα παρουσίαση των βουλγαρικών επιστημονικών μελετών για τον Ρήγα Βελεστινλή μου δίνει την δυνατότητα να υποστηρίξω πως η βουλγαρική επιστήμη ασχολήθηκε με τα περισσότερα σοβαρά θέματα γύρω από το έργο του Μεγάλου Έλληνα. Φυσικό είναι το ενδιαφέρον των Βούλγαρων ερευνητών να στρέφεται περισσότερο στα θέματα που έχουν σχέση με την βουλγαρική ιστορία και τις διαβαλκανικές σχέσεις, με την απήχηση των ιδεών του Ρήγα μεταξύ των Βουλγάρων, με τις διακηρύξεις του για συνεργασία μεταξύ των βαλκανικών λαών και τη θέση των Βουλγάρων στα σχέδια του. Ταυτόχρονα όμως το έργο του Ρήγα Βελεστινλή εξετάζεται και στο πλαίσιο των

and the Balkans, 1760-1850. Conflict, transformation, adaptation. Proceeding of an international conference held in Rethymno, Greece, 13-14 December 2003, Edited by A. Anastasopoulos and E. Kolovos, Rethymn, 2007, σελ. 75-94.

29. Gradeva, R. «Secession and revolution in the Ottoman empire...», σελ. 75-78.

30. Gradeva, R. «Osman Pazvantoglu of Vidin ...», σελ. 140.

31. Gradeva, R. «Secession and revolution in the Ottoman empire...», σελ. 87-94.

βαλκανικών και ευρωπαϊκών πνευματικών, πολιτικών και πολιτισμικών εξελίξεων. Οι Βούλγαροι επιστήμονες προσπαθούν να αποστασιοποιηθούν από τις απόψεις της παραδοσιακής ιστοριογραφίας και ψάχνουν νέες οπτικές στην έρευνα ακόμη και για θέματα που θεωρούνται κλειστά.

Στο τέλος θα ήθελα να υπογραμμίσω πως ανεξάρτητα από την πολιτική ένταση που συχνά κατά την διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων διήλθαν οι σχέσεις Βουλγαρία – Ελλάδα λόγω πολιτικών γεγονότων, στην βουλγαρική ιστοριογραφία δεν υπάρχει ούτε μια αρνητική άποψη για την προσωπικότητα και για το έργο του Ρήγα Βελεστινλή. Αντίθετα, σε όλες τις επιστημονικές μελέτες υπογραμμίζεται ο δημοκρατικός χαρακτήρας και οι ανθρωπιστικές αξίες του έργου του, καθώς και ο ρόλος των ιδεών του για την ελευθερία και την ισότητα των βαλκανικών λαών. Αυτό δίνει ελπίδα. Ελπίδα πως οι ιδέες του Ρήγα για την παμβαλκανική συνεργασία δεν είναι ουτοπία.

ΚΥΡΙΑ ΤΟΠΑΛΟΒ

*Η ποίηση του Ρήγα και του Ρακόβσκι
και η καινούργια ιεροποίηση
του επαναστατικού λόγου*

Η περίπτωση ότι το βαλκανικό πολιτισμικο-ιστορικό μοντέλο του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα υποτάσσει σε παρόμοιες πολιτιστικές στρατηγικές την εμφάνιση και την εξέλιξη και της Ελληνικής, και της Βουλγαρικής επαναστατικής ποίησης, προϋποθέτει όχι μόνο τις κοντινές διανοητικές, πολιτικο-κοινωνικές και λογοτεχνικές γεννήτριες ανακλάσεις παραγόντων σαν το Ρήγα και το Ρακόβσκι, αλλά και τις διακειμενικές ενέργειές τους. Το ότι και ο Ρήγας και ο Ρακόβσκι δημιουργούν το ποιητικό τους έργο σε εποχές, στις οποίες οι κοινωνίες τους μπαίνουν σε καθεστώς νοσταλγικής αποκατάστασης του πολιτικού, κοινωνικού και πολιτισμικού ταυτισμού τους, εξηγεί το ειδικό χαρακτήρα της αισθητικής τους ανάκλασης που δίνει την ευκαιρία όχι μόνο να ιδωθούν στο όχι μεγάλο λογοτεχνικό έργο τους αντιπροσωπευτικοί χαρακτηρισμοί όλης της αναγεννησιακής λογοτεχνικής διαδικασίας, αλλά και να συνταυτιστεί και εδώ, όπως και στους άλλους θεσμούς, ακριβώς η ιερή και μυθοπλαστική ενέργεια των κρατικοδημοουργικών στρατηγικών σαν επικρατούσα.

Στο «Αχ, εσύ, χρόνε...» ο Ρακόβσκι αντιπαραθέτει το λόγο στην ισχυρή καταστρεπτική δύναμη του χρόνου, κάνει απολογία όχι απλώς του «λόγου», αλλά της «γραπτής λογοτεχνίας», της «γραμματείας» και της «ποίησης», «της καλλιτεχνικής στιχουργίας» σαν μοναδική δυνατότητα για πορεία προς «καλότυχο μέλλον». Ακριβώς αυτή η συνειδητοποίηση για τη δύναμη του καλλιτεχνικού λόγου σε εποχές σαν κι αυτή, στην οποία ξει, όχι μόνο μετατρέπει το ποίημα σε απολογία της λογοτεχνίας (έμμεσα

και του δικού του έργου), αλλά και θέτει τις παραμέτρους του ερήμην διαλόγου, που πρόκειται να κάνει με το μεγάλο προγενέστερό του Ρήγα και στον οποίο η παρτιτούρα του εκτός που θα εκπέμπει δικούς της, θα συνοδεύει και ήχους, που στάλθηκαν μισό αιώνα νωρίτερα από πολεμική σάλπιγγα.

Σε μια πρόωγη μελέτη έχω δεχτεί την αντίθεση «ζυγός-ελευθερία» σαν ως δυνατόν πιο ελλειπτική ορολογική έκφραση του συνολικού ιδεολογικού και πολιτισμικού μοντέλου υποθέσεων στην αναγεννησιακή ποίηση. Για την ποίηση ηγετών εθνοδημιουργών, σαν το Ρήγα και το Ρακόβσκι αποδείχτηκε πολύ παραγωγική, διότι στην αντιθετική σύνδεσή τους ο ζυγός και η ελευθερία ξεκλειδώνουν ενέργειες με τη δύναμη των πρωταρχικών ουσιών τους, σαν τα καλό-κακό, αρχή-τέλος, γέννηση-θάνατος, ημέρα-νύχτα, όλα-τίποτα, τα οποία υποχρεωτικά καθορίζουν στις ερμηνευτικές πολιτικές τα πιο υψηλά διανοητικά πεδία και αξιολογικά κριτήρια. Στο χαρακτηριστικό βαλκανικό δυναμικό ιδεολογικό και πολιτισμικό χώρο ανάμεσα στους πόλους αυτών των δύο παραδειγμάτων οι ποιητές-ηγέτες μαζεύουν γραμμή με γραμμή τις αδρές εικονικές μορφές των εθνοκόσμων τους, και επειδή ο ζυγός και για τον έναν, και για τον άλλον είναι όχι μόνο συγκεκριμένος, αλλά και μη εκστομιζόμενος στο σύνολό του, λόγω τις πολλές υποστάσεις του, και η Ελευθερία είναι μονοπρόσωπη και με κεφαλαίο γράμμα, στην ποίηση και των δύο αυτή όχι μόνο μετατρέπεται σε κοινή ηθικο-πολιτικο-αισθητική υπεραξία, αλλά και εντελώς τολμηρά αποκτά και κοινή ιερο-αόριστη, αλλά με πιο υψηλοαξιολογική θέση, μορφή.

Αν ειπωθεί αλλιώς – οι δύο ιδεολόγοι-ανταγωνιστές, οικοδόμοι των μελλοντικών ταυτόσημων κρατών τους, συναντιούνται σαν πρόμαχοι ίδιου καρτεριού μόλις στην ποίησή τους. Πιθανόν για να αποδείξουν για άλλη μια φορά, ότι στην κοσμογονική αρχέτυπη ιεραρχία η προτεραιότητα των καλλιτεχνικο-μυθολογικών ενεργειών μπροστά από τις κοινωνικο-κρατικές δεν υπόκεινται σε αμφισβήτηση και ότι το βαλκανικό αναγεννησιακό πολιτισμικό μοντέλο το αποδίδει κατηγορηματικά. Στο πολυαιώνιο θεσμικό χάος αυτού του πολιτισμικού μοντέλου αντιτάσσεται μόνο η θρησκευτική ανάκλαση, εν τούτοις όχι τόσο στη συνηθισμένη δίπλευρα σχεδιασμένη χριστιανικο-μουσουλμανική πορεία, όσο στην επιβαλλόμενη από τα επίκαιρα γεγονότα σκληρυμένη παραλλαγή του αρχέτυπου του παραδείγματος – η θρησκεία να προηγείται του κράτους.

Άρα δεν είναι τυχαίο ότι με τις τρεις φημισμένες ποιητικές διακηρύξεις – τον «Θούριο», τον «Πατριωτικό ύμνο» και το «Τι καρτερείτε, φίλοι και αδελφοί» ο Ρήγας απευθύνει προς τους ενδεχόμενους πολίτες της μελλοντικής «Ελληνικής Δημοκρατίας» ένα στην ουσία κοινό κείμενο-επιστολή, το οποίο θυμίζει τα δεχτά μοντέλα της εποχής, το λογοτεχνικό είδος των επιστολών των αγίων αποστόλων. Η αισιοδοξία της επιστολής διακρίνει στη θέση των αρχαίων Κορινθίων ή Εφεσίων τους σύγχρονους κατοίκους των εδαφών, που προβλέπονται να μπουν στο σχεδιασμένο τεράστιο ελεύθερο κράτος: «Βούλγαροι κι' Αρβανίτες, Αρμένιοι και Ρωμιοί, αράπηδες και άσπροι», «Σουλιώτες και

Μανιάτες, λιοντάρια ξακουστά», νησιώτες, Μοραΐτες και Σπαρτιάτες, Ηπειρώτες και Αιγαίοι, «Μαυροβουνιού καπλάνια», «Ολύμπου σταυραετοί», «Αγράφων τα ξεφτέρια», «του Μισιριού ασλάνια», «ανδρεία παλικάρια του Πόντου», Κρητικοί και Μαλτέζοι, οι πόλεις «Σιλίστρα και Μπραϊλα», «Σμαήλι και Κιλί», και πολλοί άλλοι, που εμπνέουν με το πλήθος και το γεωγραφικό διασκορπισμό τους το αίσθημα για σχεδόν οικουμενικό χώρο (τουλάχιστον στα όρια της επιρροής της Ορθόδοξης εκκλησίας).

Στους τρεις «πατριωτικούς ύμνους» (οι δύο πρώτοι επισημειωμένοι από τον ίδιο σαν τέτοιοι – στον υπότιτλο του «Θούριου» και στον ίδιο τον τίτλο του άλλου έργου – «Πατριωτικός ύμνος») ο Ρήγας εκστατικά, όπως ταιριάζει σε αγίους-αποστόλους, απαριθμεί δεκάδες ονόματα ηρώων Μπότσαρης, Καραϊσκάκης, Κολοκοτρώνης, Χρηστάκης, Μπλαχάβας, Αθηνά, Αχιλλεύς, Ηρακλής, Θεμιστοκλής, Αλέξανδρος ο Μέγας, Λεωνίδα και πολλοί άλλοι), σχεδόν όλοι από την νεώτερη ελληνική ιστορία, και μόνο μερικοί από την αρχαιότητα, τη μυθολογία και τη λαογραφία, συχνά τους αναφέρει με μορφή προσφώνησης ή με σύντομη υπενθύμιση των μαρτυρικών άθλων τους, δημιουργώντας σε κάθε πιθανό αναγνώστη του ή ακροατή του το αναπτερών αίσθημα για πιθανή ισαποστολικότητα με αυτούς, οικοδομώντας με αυτόν τον τρόπο και το νέο πάνθεο της θρησκείας της Ελευθερίας, θρησκεία, η οποία προσωρινά σχεδόν εξ ολοκλήρου έχει μετατοπίσει την άλλη, η οποία επί αιώνες και ακούραστα έχει αντικαταστήσει την έλλειψη θεσμών στα καταπιεσμένα έθνη. Η δημιουργική προσπάθεια αυτής της νέας θρησκείας όμως δεν αρνείται το ιστορικό του προτέρημα να μπορεί να απλώνει χέρι στην εξυπηρετικά προτεινόμενες τη βοήθειά τους - αρχαία, λαογραφική και προπάντων χριστιανική - μυθο-αρχέτυπες αποθήκες, αλλά το κάνει με την προστακτική χειρονομία της ακριβώς μετρημένης ηγετικής πρωτοβουλίας, η οποία πραγματοποιεί διάφορους και καμιά φορά δραστικά αναπάντεχους πολιτισμικούς συνδυασμούς στο χρόνο και στον τόπο, διαμέσου θρησκειών, μύθων και πολιτιστικών στρωμάτων.

Χωριστές παρεμβολές εμβληματικών και επίκαιρων ιερών όρων σαν «Θεός», «ο σταυρός του Θεού», «Βασιλεύ του κόσμου», «χριστιανοί» κλπ, έχουν χαρακτήρα μάλλον σαν στυλιστικό-παραδοσιακο-λογοτεχνικών αυτοματικών όρων, χωρίς όμως να είναι κενές από περιεχόμενο, διότι το κείμενο δεν παύει ούτε στιγμή να θυμάται το υπερκαθήκον της υπόθεσής του – αξιολογοποίηση της γιγαντιαίας μάχης, η οποία πρόκειται να γίνει, ανάμεσα στο σταυρό και το ημισέληνο, ανεξάρτητα που καλωσορίζονται στον κοινό αγώνα ενάντια στην τυραννία και όλες οι άλλες θρησκείες συμπεριλαμβανομένων και των κυριάρχων μη χριστιανών, σαν τον Παζβάντογλου ή τον Αιγύπτιο διοικητή Χαλέπ πασά. Ο ιδεολογικός σκοπός ξέρει πολύ καλά, ότι κάθε νέα θρησκεία χρησιμοποιεί βασικά μοντέλα της προηγούμενης (και συχνά «επιρράπτει»- αν το πούμε κυριολεκτικά ή μεταφορικά – τις εορτές της πάνω στις ημέρες των παλιών, αλλάζοντας μόνο τις διατυπώσεις), γι' αυτό και τώρα στην ψηλότερη στάθμη αυτή βάζει τολημρά όχι κάτι άλλο, αλλά ακριβώς την ανάκλαση του πιο διαρκώς καλλιεργημένου

και πιο ουσιώδους χριστιανικού διανοητικού αρχετύπου - το «Πιστεύω», στην πιο συγχρονισμένη παραλλαγή του «Πιστός εις την Πατρίδα, συντριβώ τον ζυγόν» (στο «Θούριο», στίχ. 37) και σαν τιμωρία για απιστία σ' αυτό το χρέος προβλέπει αντίποινα ξανά όχι με τα παραδοσιακά καλλιεργημένα κατά τους αιώνες χριστιανο-δογματικά μέσα, αλλά καταφεύγοντας στους δοκιμασιμένους αποτελεσματικούς μηχανισμούς άλλης όχι λιγότερο καθολικής αρχέτυπης κόσμο-ταξινομικής τάξης: ρίψη από τον ουρανό (δηλαδή από τον Κεραυνοβόλο!) αποτεφρωτικού κεραυνού.

Στον «Πατριωτικό ύμνο» ο ιδεολογικός σκοπός του μηνύματος προτείνει πάλι τολμηρότατη μετατροπή και του δεύτερου βασικού χριστιανικού αρχετύπου - η σωτηρία της ψυχής στην καινούρια μορφή του «Το Γένος του να σώσει» (στροφή 13). Το ότι αυτή η μετατροπή είναι αποτέλεσμα όχι τυχαίας πραγματοποίησης εκδοχής, αλλά συνειδητοποιημένης στρατηγικής, υποβάλλει σαφέστερα την εσκεμμένη και προκλητική επιβολή αυτού του όλο και πιο υψηλοαξιολογικού χρέους όχι σε άμορφη μάζα, όχι σε όποιον-όποιον, αλλά στον καθένα «Όποιος λοιπόν είναι καλός κι ορθόδοξος χριστιανός...» (στροφή 13) αφού ο επωδός του επιβάλλει και να το κάνει «με χαρά, μπρε παιδιά!». Η τακτική αυτού του εσκεμμένου είναι προετοιμασμένη ακόμα από την προηγούμενη στροφή, οφθαλμοφανώς η μετατρέπουσα προσπάθεια συνειδητοποιεί πολύ καλά ότι στο καθαρά προσωπικό, ανθρώπινο πλάνο η αλλαγή της σωτηρίας της ψυχής με τη σωτηρία του Γένους (έστω και με κεφαλαίο γράμμα, σύμφωνα με την νεοσύστατη ιεραρχική κλίμακα αξιών!) θα προκαλούσε ενδεχόμενες εσωτερικές ψυχολογικές εντάσεις.

Γι' αυτό το μήνυμα αναλαμβάνει το θέμα προσεκτικά, σχεδόν παραδοσιακό-χριστιανικά: «Ίδού καιρός να δοξασθής / ψυχήν και σώμα να σωθής...» (στροφή 12), αλλά φυσικά αυτό θα γίνει με αρκετά πιο διαφορετικό από το προτεινόμενο ως τώρα από την εκκλησία τρόπο, και ακριβώς: «τ' αδέρφια σου να γλύσης, Τυράννους (και αυτοί με κεφαλαίο γράμμα, για να αξιολογοποιηθεί άξια ο αγώνας για το Γένος) να τσακίσης...» και όχι τυχαία προτείνοντας το ως δυνατόν πιο αισιόδοξο και ανθρώπινο αντιστάθμισμα όχι στην υπερβατικότητα του αγνώστου και αβέβαιου αντικρινού, αλλά εδώ και τώρα («Κι ελεύθεροι να ζώμεν / στο δουνιά, μπρε παιδιά!»), που οδηγεί με τέτοιο τρόπο από την πιο ευθεία και σίγουρη στράτα τη σκέψη στο νέο ιερό της νέας θρησκείας, η οποία επιβάλλει τη σωτηρία όχι πια της ψυχής, αλλά του Γένους... «Τι καρτερείτε, φίλοι και αδελφοί» προτείνει σε τρίτη - την πιο ισόρροπη παραλλαγή (μια φορά στη μέση του ύμνου και μια φορά στην κατακλείδα) την επαναστατική φόρμουλα της γλυκειάς και επικίνδυνης σχέσης της παλιάς και της νέας πίστης: «Να ζή, να ζή και τρις να ζή / πίστης, πατρίς, και το Γένος» και ανακηρύσσοντας άφοβα τον Δία για Γιο του Θεού, λέει με απλά λόγια, σαν μεταξύ των άλλων, το πιο σπουδαίο: «Διατί λοιπόν προσμένετε; Ίδού η νίκη φαίνεται!».

Δηλαδή - πάλι συναντούμε τις εμπνέουσες σεβασμό στρατηγικές του ηγετικού λόγου αυτή τη φορά στο πεδίο της πνευματικής οικοδόμησης της κρατικής οργάν-

νωσης, υπόψη των αναγκών των δημιουργικών ανακλάσεων των οποίων ακριβώς προτείνεται (να πούμε ακριβέστερα – επιβάλλεται) μετατροπή των δύο πιο βασικών θρησκευτικών αρχετύπων – της πίστης στο Θεό και της σωτηρίας της ψυχής – σε Πίστη στην Πατρίδα και Σωτηρία του Γένους. Αυτές οι στρατηγικές προορίζουν την υπογεγραμμένη αποστολικο-κηρυκτική και προπαγανδιστικο-μασσαλιωτική ρητορική πορεία του κειμένου, προορισμένου αναμφίβολα περισσότερο για ομαδική ακρόαση παρά για ατομική ανάγνωση, όχι τόσο και όχι μόνο λόγω του αναπόφευκτου της αποδοχής του από προπαντός αγράμματες ανθρώπινες ομάδες, όσο λόγω του ειδικού χαρακτήρα και σκοπών του – έτσι όπως και ο πρώτος Βούλγαρος εθναπόστολος Παΐσιος προορίζει την δική του (όμοια στους σκοπούς της) «ιστοριούλα» για εκείνους που θέλουν «να διαβάσουν και να ακούσουν» τα γραμμένα σ' αυτήν, έτσι όπως και ο επαναστατικός ποιητής Ντόμπρι Τσίντουλοβ αμέσως προσαρμόζει σκοπούς για τα δικά του παρόμοια «μηνύματα», έτσι όπως αποστολικά (η βασική σημασία της λέξης φέρει τη σημαντική της αποστολής, επιστολής-μηνύματος) και ο Ρακόβσκι γράφει όχι μόνο την «Εισαγωγή», τα «Σχέδια» και τις «Προκηρύξεις» για την απελευθέρωση, αλλά και τα περισσότερα ποιητικά κείμενα, ανάμεσα στα οποία βεβαίως κεντρική θέση λαμβάνει την ηγετικό-ποιητική του αποκάλυψη «Οδοιπόρος στα δάση».

Στην εποχή της δημιουργίας του ταυτισμού «εμείς» (για την Ελληνική αναγέννηση περιλαμβάνει και δεκαετίες μετά την απελευθέρωση, και για την δική μας – κυρίως την περίοδο από τον Παΐσιο ως το Ρακόβσκι) ο βαλκανικός εθνοϊκοδόμος ξέρει, ότι το συντομότερο δρομολόγιο του μακρύτερου δρόμου – από τη σκλαβιά ως την ελευθερία – έχει μόνο ένα σίγουρο λογοτεχνικό επικοινωνιακό τρόπο: η ευθεία κατεύθυνση του αποστολικού λόγου-μηνύματος με μέγιστη, προκαλούσα εμπιστοσύνη, οικειότητα της λεκτικής σχέσης. Ακόμα ο Παΐσιος σχεδόν με βία (και πετυχημένα) επιβάλλει την υπόθεση οικειότητας, παίρνοντας το θάρρος ακόμα στην αρχή του κειμένου του, προς τούτοις αρκετά απροσχημάτιστα, να μαλώσει εκείνους, που ντρέπονται να ονομαστούν Βούλγαροι και «σέρνονται» (τι επίζηλη ερμηνευτική ακτινοβολία της λέξης!) προς ξένη γλώσσα και ήθη. Παίρνει το θάρρος με το δικαίωμα του πολύ οικείου που μπορεί να σε μαλώσει, αν θεωρεί, ότι είναι για το καλό σου, αλλά και έχει πει για το χαρακτήρα σου, για τη ψυχική σου και για την τύχη σου λόγια συμπάθειας όπως κανένας μέχρι τώρα.

Ο Ρήγας και ο Ρακόβσκι, ο Παΐσιος και ο Τσίντουλοβ είναι παιδαγωγοί στο υψηλότερο κύκλο της βαλκανικής εκπαιδευτικο-απελευθερωτικής λεγεώνας, μετά τον οποίο έρχεται η αποστολή στο πεδίο μάχης, γι' αυτό το κοσκίνισμα των τακτικών καθηκόντων εντελώς λογικά βγάζει μπροστά το πιο σπουδαίο μεταξύ τους, στην ουσία το υπερκαθήκον: δημιουργία αιτιολογίας για εναλλαγή του ζυγού με ελευθερία. Αυτός ο στόχος ακριβώς εξηγεί και δικαιολογεί το χαρακτηριστικό για το βαλκανικό πολιτισμικο-ιστορικό μοντέλο του 18^{ου} και 19^{ου} αιώνα φαινόμενο της ιεροποίησης του επαναστατικού ηγετικού ποιητικού λόγου και του Ρήγα, και των Βούλγαρων οπαδών του μισό αιώνα αργότερα.